ILUSTROWANA ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA

ILUSTROWANA ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA

OPRACOWANA POD REDAKCJĄ

DRA MARIANA JERZEGO WACHTLA

35000 HASEŁ · 500 ILUSTRACJI W TEKŚCIE
16 TABLIC WIELOBARWNYCH · 44 JEDNOBARWNYCH
2 MAPY WIELOBARWNE · 40 MAP W TEKŚCIE

N—Z

WYDANIE DRUGIE

WARSZAWA 1937

WYDAWNICTWO J. PRZEWORSKIEGO

DRUK W. L. ANCZYCA I SPÓŁKI W KRAKOWIE

N

N, symbol chem. pierwiastka azotu (łac. Nitrogenium); cyfra rzyms. = 900; w meteorologii międzynarod. określenie północy.

Na, znak chem. pierwiastka sodu (Natrium).

Nabielak Ludwik, pol. pisarz i powstaniec (1804—83), przywódca belwederczyków 1831, później adiutant Skrzyneckiego, po upadku powstania na emigracji, od 1842 towiańczyk; „Konfederacja barska", przekłady niem. z Mickiewicza, rozprawy histor.-literackie.

Nablus (N a b u l u s), m. w Palestynie, 17.000 mieszk.; dawn. S i c h e m, stol. państwa izraelskiego, później Samarii; zburz. przez Wespazjana, nast. odbudowana.

Nabłonek (epithelium), tkanka zwierzęca (n a b ł o n e k) złożona prawie wyłącznie z komórek, pokrywająca powierzchnię ciała i wyściełająca jamę ciała. Dzielimy n. zależnie od ilości rzędów i kształtu komórek.

Nabob, arab., tytuł gubernatorów prowincyj mahomet. w Indiach; także określenie tych, którzy się w Indiach wzbogacili.

Nabopolassar, król babiloński, 626—605, założył państwo nowobabilońskie (chaldejskie), zniszczył stolicę Asyryjczyków, Niniwę.

Naborowski Daniel, poeta pol. (1573—1640).

Nabożeństwo, czynności gminy relig. i kapłana wg pewnych norm. Cel: przejednanie istoty wyższej przez uwielbienie. W K o ś c. k a t o l. najgłówniejsze n.: ofiara mszy św.

Nabój, jednostka amunicji, np. n. działowy, n. karabinowy. Składa się z p o c i s k u, ł a d u n k u materiału wybuchowego, ł u s k i i z a p ł o n n i k a (w działowym) lub s p ł o n k i (w karabinowym).

Nabój elektryczny, ob. Elektryczny ładunek.

Nabu, babiloń.-asyr. bóg sztuki pisarskiej i handlu.

Nabuchodonozor, ob. Nebukadnezar.

Nachiczewań, autonom. republ. sow. w Azerbejdżanie, 5.200 km², 112.000 mieszk.; s t o l. N., 9.000 mieszk.; bogate złoża soli kamiennej.

Nachum (hebr., pocieszyciel), „mniejszy" prorok St. Test.; ok. 650.

Naciek, 1) m e d.: nadmierne nagromadzenie w tkance płynu wysiękowego z włóknikiem lub białymi ciałkami krwi; 2) ob. N a c i e k i.

Nacieki, osady powstałe przez ściekanie roztworów ze ścian jaskiń, grot itd., składają się gł. z węglanu wapnia; n. zwisające, soplowate: s t a l a k t y t y, wznoszące się z dna jaskiń: s t a l a g m i t y.

Nacjonalizm, łac., pogląd na świat, uważający naród za najwyższy cel dążeń jednostkowych i zbiorowych, a zajmujący wobec innych narodowości stanowisko zazwyczaj agresywne.

Naczelne, łac. P r i m a t e s, rząd ssaków, obejmujący małpy, małpiatki i człowieka.

Naczelnik, 1) tytuł Kościuszki w powstaniu 1794, 2) n. p a ń s t w a, tytuł Piłsudskiego od objęcia władzy w listopadzie 1918 do wyboru pierwszego Prezydenta Rzplitej w grudniu 1922.

Naczelny Komitet Narodowy (N. K. N.), utworzony w Galicji 1914 przez stronnictwa pol. celem organizacji Legionów i rozwiązania sprawy polskiej na gruncie porozumienia z Austrią. Pierwszy prezes J. Leo, następnie Wł. Jaworski, od 1917 L. Biliński.

Naczynia, 1) rurkowate utwory w organizmie zwierz., którymi krążą soki odżywcze: krew i limfa; 2) w rośl. naczyniowych wydłużone komórki martwe w kształcie rur, o ścianach zdrewniałych, przewodzące wodę.

Naczynia krwionośne, elastyczne, błoniaste rurki, którymi krąży w organizmie zwierz. krew. — Por. Krwiobieg.

Naczynia połączone, ob. Połączone naczynia.

Naczynia włoskowate, ob. Włoskowate naczynia.

Naczynioruchowe nerwy zaopatrują mięśnie ścian naczyń. Istnieją n. n. zwężające i rozszerzające. Pochodzą od nerwowego układu współczulnego, a kierowane są przez ośrodki autonomiczne w rdzeniu przedłużonym.

Naczyniówka (chorioidea), środkowa z trzech warstw, tworzących gałkę oczną, obficie unaczyniona.

Nać, nadziemne pędy i liście okopowiny.

Nadciśnienie, nadmierne ciśnienie w układzie krwionośnym, spowodowane czynnikami nerwowymi lub trwałym zwężeniem światła naczyń.

Nadczłowiek (niem. Übermensch), termin wprowadzony przez Nietzschego na oznaczenie wyższego typu człowieka o arystokratycznej etyce niezależnej („wola mocy").

Naddunajskie państwa, leżące w dorzeczu Dunaju: Austria, Czechosłowacja, Węgry, Jugosławia, Rumunia, Bułgaria. N. k s i ę s t w a, nazwa Mołdawii i Wołoszczyzny przed ich połącz. się w król. Rumunii.

Nadir, arab., punkt przebicia pionu przechodzącego przez obserwatora i przez zenit ze sklepieniem niebieskim; punkt na sklepieniu przeciwległy zenitowi.

Nadir, szach pers. (1688—1747), walczył z Rosjanami, Turkami i Wielkim Mogołem; zamordowany.

Nadnercze, gruczoł dokrewny złożony z substancji korowej i rdzennej. Wydziela do krwi hormon a d r e n a l i n ę, która reguluje ciśnienie, i k o r t y n ę kierującą przemianą tłuszczów i węglowodanów.

Nadproże, ob. Supraporta.

Nadrachowe, owady z rzędu tęgopokrywych, podrodzina ryjkowców. Najważn. rodzaj n a d r a c h, objada nocą pączki i liście drzew. W Polsce n a d r a c h c z a r n y, do 11 mm dł., nogi brunatno-czerwone, w górskich lasach szpilk., wielki szkodnik.

Nadrenia (niem. Rheinland, Rheinprovinz), prow. prus. w zach. Niemczech, nad doln. Renem, 23.973 km², 7,600.000 mieszk.; bogactwo kopalin (węgiel, żelazo, cynk, ołów); stol. Koblencja.

Nadson Siemion Jakowlewicz, poeta rosyj. (1862—1887).

Nadwiślańska Legia, 1) Legia pol.-włos., która od 1807 przeszła na służbę francuską; wsławiła się w Hiszpanii 1808—12, w kampanii moskiewskiej; 2) 1831 formacja powstańcza Galicjan.

Nadwórna, m. pow. w woj. stanisław., nad Bystrzycą, 8.000 mieszk.; rafinerie nafty.

Nadzór sądowy, ob. Sądowy nadzór.

Naevius Gnaeus, poeta rzym., † ok. 200 prz. Chr., komedie, pierwsza rzymska epopeja „Bellum Punicum".

Nafta, ob. Olej skalny.

Naftali, pokolenie izrael.; wg St. Test. syn Jakuba i Bilhy.

Naftalin (naftalina), $C_{10}H_8$, węglowodór, otrzym. z mazi pogazowej, o przenikliwej woni, używ. jako środek przeciwko molom, oraz do otrzymywania barwników smołowcowych.

Naftowy eter, frakcja ropy naft. o b. niskim punkcie wrzenia, olej lekki, bezbarwny, łatwo się pali, używ. do ekstrakcji tłuszczów.

Naga, grupa ludn. w Indiach Zaganges. Język grupy tybeto-birmańskiej.

Nagana, afryk. choroba bydła, zakaźna, wywoływana przez świdrowca (trypanosoma brucei), przenoszonego przez muchę tse-tse; wyniszczenie, śmierć.

Nagant („nagan"), typ karabinu i rewolweru armii rosyjskiej.

Nagar, mahomet. górale z Karakorum, pochodz. aryjsko-mongolskiego.

Nagasaki, m. japońs. na zach. wybrzeżu Kiu-Sziu, 205.000 mieszk.; budowa okrętów; port wojenny.

Nägeli K. Wilhelm, botanik niem. (1817—91); zajmował się głównie teorią zmienności gatunków.

Naglerowa Herminia, powieściopisarka pol., * 1890: „Zawalidroga", „Krauzowie i inni".

Nagłośnia (epiglottis), chrząstka w kształcie liścia zamykająca wejście do krtani.

Nagłowice, w. w pow. Jędrzejów (woj. kieleckie), nad Nidą, 800 mieszk.; w XV i XVI w. własność Rejów.

Nagminna choroba, ob. Epidemia.

Nagminne zapalenie opon mózgowych, ob. Mózgowe opony.

Nagoja, japońs. m. na wyspie Hondo, 908.000 mieszk.; uniwers., przem. jedwabny i porcelan.

Nagolennik, w dawnych zbrojach część osłaniająca golenie.

Nagonasienne, ob. Nagozalążkowe.

Nagonka, ob. Myślistwo; potocznie: szczucie, zorganizowane napaści.

Nagozalążkowe, nagonasienne, gromada roślin nasiennych, których nasiona nie są otoczone owocnią; należą tu rośliny szpilkowe (Coniferae) i gniotowe (Gnetinae).

Nagórnik skalny, drozd skalny, ptak z rodziny drozdów; gnieździ się w szczelinach skał.

Nagrobek, znak pamiątkowy na miejscu pochow. zwłok, często dzieło sztuki. W Egipcie — piramidy i mastaby. U ludów mahomet. — typ meczetu grob., w Indiach — pagórki w formie dzwonów. N. Etrusków, Greków, Rzymian — sarkofagi, płyty kam. (stele), mauzolea. W świecie chrześc. przechodzi n. w ciągu wieków różne ewolucje stylistyczne.

Nahajka, ros., bicz z kulą na końcu, pochodzenia wsch.-azjatyckiego.

Nahr-el-Azi, staroż. Orontes, gł. rz. Syrii, 370 km dł., wypływa z Antylibanonu, uchodzi do M. Śródziemnego.

Nahua (Naua), staro-meksyk. nazwa plemion mówiących po meksyk., dziś grupa język. (np. Aztekowie i in.).

Nairobi, stol. bryt. kol. Kenia (Afryka wsch.), 85.000 mieszkańców.

Naiwność, naturalność i bezpośredniość odczuwania.

Naja, ob. Okularnik.

Najady, ob. Nimfy.

Najem, umowa, przez którą wynajmujący zobowiązuje się dać najemcy używanie rzeczy przez czas oznaczony lub nieoznaczony za zapłatą umówionego czynszu.

Najwyższa Izba Kontroli Państwa, instytucja mająca za zadanie kontrolę finansową zamknięć rachunkowych administracji państw.

Nakład, ogólna ilość odbitek drukarskich jednego wydania.

Nakło, m. w pow. Wyrzysk (woj. poznańs.), nad Notecią, 8.000 mieszk.; cukrownia, tartaki, gorzelnie, fabr. narzędzi roln.; w XI i XII w. odgrywało dużą rolę w walkach z Pomorzanami.

Nakwaska Anna z Krajewskich, powieściopisarka pol. (1781—1851).

Nala i Damayanti, główne postaci indyjskiej powieści miłosnej, fragment Mahabharaty.

Nalepiński Tadeusz, poeta pol. (1885—1918): poemat: „Chrzest", nowele: „Śpiewnik rozdarty", „Kazia", oryginalne poezje liryczne.

Nalewajko Semen, ataman kozacki, † 1597, zbiegły ze służby u Konstan. Ostrogskiego, wyprawiał się na Turków, Tatarów, Mołdawię i Węgry, 1595 na Polskę, zdobył Słuck i Mohylew; pobity przez Żółkiewskiego 1596 i ścięty.

Nalewka (napar, łac. infusum), wyciąg z części roślin., kt. zalewa się wrzącą wodą lub spirytusem.

Nałęcz Włodzimierz, malarz pol., * 1865, mal. morze polskie.

Nałęczów, w. i uzdrowisko w pow. Puławy (woj. lubels.), źródła radioaktywne i szczawy żelaziste, kąpiele miner. i borowinowe; zakład zdrojowy.

Nałkowska, 1) Zofia, powieściopisarka pol., * 1885, członek Polskiej Akademii Literatury: wnikliwa i śmiała psychologia kobiety, w powieściach przedwojennych głównie zagadnienia życia miłosnego: „Kobiety" („Lodowe pola"), „Książę", „Rówieśnice", „Narcyza", „Węże i Róże", w powojennych zwrot do środowiska społecznego: „Hrabia Emil", „Romans Teresy Hennert", „Dom nad łąkami", „Choucas", „Niedobra miłość", „Ściany świata", „Granica"; w dramatach: „Dom kobiet", „Dzień jego powrotu", wysokie napięcie wewn. konfliktów charakterologicznych i dojrzałość techniki. — Laureatka państwowej nagrody lit. oraz nagrody lit. m. Łodzi. 2) Hanna, rzeźbiarka pol., * 1892.

Nałkowski Wacław, geograf pols. (1856—1911); „Geograficzny rzut oka na dawną Polskę", „Geografia fizyczna" i in.

Nama (Namaqua), plemię Hotentotów (ob.).

Namas, pers.-tur., modlitwa mahometańska.

Namaszczanie, w wielu religiach ma znaczenie rytualne; w Kościele katol. przy udzielaniu Sakramentów.

Namiestnik, reprezentant panującego w pewnej części państwa; w b. Królestwie Kongres. n. zastępował cara, w myśl konstytucji 1815 zasiadał w Radzie Administr. (jedyny n. Polak: gen. Zajączek); w b. W. Ks. Poznańskim n. od 1815 ks. Antoni Radziwiłł; w b. Galicji n. od 1866 Polacy (m. in. Gołuchowski, Potocki i Bobrzyński), podczas wojny świat. generałowie austr. (Collard, Diller, Huyn).

Namiestnik Chrystusowy, tytuł papieża.

Namiot, przenośne pomieszczenie z impregn. płócien, rozpinanych na rusztowaniu, utwierdzonych linkami i kołkami.

Namur (namür), flaman. Namen, stol. belg. prow. N., przy ujściu Sandry do Mozy, twierdza, 32.000 mieszk.; kop. węgla, przem. stalowy.

Nancy (nansi), stol. fr. depart. Meurthe-et-Moselle, 120.000 mieszk.; uniwers., akademia leśnicza; przem. papierniczy i handel.

Nandu, struś, żyje na pampasach Ameryki Południowej.

Nandu

Nanerczowate, rodzina roślin 2-liściennych, przeważnie krzewiastych; kwiaty obupłciowe lub mieszanopłciowe; perukowiec, krzew hodow. w parkach, dziko na Podolu; sumak, krzew hodowany, pochodzi z Ameryki Płn.

Nanino Giovanni Maria, kompoz. wł. (1545—1607), uczeń Palestriny; motety, madrygały, kanconety.

Nanizm, łac., karłowatość.

Nankin, od 1928 stol. Chin, nad Jangtsekiangiem, 640.000 mieszk.; uniwers., żywy przemysł, ruchliwy port.

Nanni (Nani) Giovanni (Giovanni da Udine), mal. włoski (1487—1564), uczeń Rafaela.

Nanni d'Antonio di Banco, rzeźbiarz wł. (ok. 1370—1422), w Florencji.

Nansen, 1) Fridtjof, norwes. badacz okolic podbiegun. (1861—1930), 1888 przeszedł jako pierwszy płd. Grenlandię, 1893—96 wyprawił się na statku „Fram" do bieguna płn. (osiągnął 86°4'), 1920—22 kierował akcją umożliwienia powrotu jeńcom wojen. z Rosji i stał na czele ekspedycji ratunk. do dotkniętych głodem obszarów Rosji; 1922 nagr. pokoj. Nobla; 2) Peter, pisarz duń. (1861—1918).

Nantejski edykt, ob. Edykt nantejski.

Nantes (nant), stol. franc. depart. Loire Inférieure, nad Loarą, 187.000 mieszk.; katedra z XII w., budowa okrętów; tu wydał 1598 Henryk IV edykt nantejski.

Naogeorgius, właściwie Kirchmayr Thomas, poeta niem.-łac. (1511—63), w dramatach satyr. o duchu luterańskim zwalczał papiestwo, m. in. „Mercator seu Iudicium", wzór „Kupca" M. Reja.

Napar, ob. Nalewka.

Naparstnica (Digitalis), zioło z rodziny trędownikowatych; rośl. trująca, lekarska; środek nasercowy.

Napęd, w technice sposób przenoszenia siły z silnika na maszynę roboczą lub też określenie źródła energii przy silnikach pierwotnych. Napędowe koło, koło transmisyjne lub trybowe, umieszczone na głównym wale maszyny.

Napier (nepir) John, matematyk szkocki (1550—1617), wynalazca logarytmów.

Napierski Stefan, właśc. Eiger Marek, pol. poeta i krytyk, *1899; poezje, proza i przekłady.

Napierski-Kostka, ob. Kostka-Napierski.

Napierśnik, 1) część zbroi, osłaniająca piersi; 2) część uprzęży; 3) część blachy na piersi końskiej.

Napięcie, siły działające między cząstkami ciała, poddanego działaniu sił zewnętrznych; ob. też Elektryczne napięcie.

Napięstek, 8 kosteczek w kończynie górnej człowieka, stanowią połączenie ręki z przedramieniem.

Napiętek, kość skokowa, łączy goleń ze stopą.

Napletek, łac. praeputium, fałd skórny, okrywający żołądź członka męskiego.

Napoje wyskokowe, płyny zawierające alkohol etylowy.

Napoleon, 1) N. I Bonaparte, cesarz Francuzów (* 15 VIII 1769 w Ajaccio, Korsyka, † 5 V 1821 na Wyspie Św. Heleny), syn adwokata z korsyk. rodziny szlacheckiej, 1793 jako kapitan artylerii wypędził Anglików z Tulonu, 1795 stłumił powstanie rojalistów, 1796 generał dyw., naczelny wódz armii włos. (małżeństwo z Józefiną Beauharnais), zdobył Lombardię, zwyciężył Austrię (traktat w Campo Formio 1797), 1798 zwycięska wyprawa do Egiptu, 1799 powrót i zamach stanu, obalenie dyrektoriatu, 1. konsul na 10 lat; 1800 zwycięstwo nad Austriakami pod Marengo i 1801 pokój w Luneville, 1802 pokój w Amiens z Anglikami, dożywotni konsul. W tych latach szereg reform: konstytucja (1799), konkordat (1802), scentralizowanie administracji, nowe prawodawstwo na zasadach ogólnej równości (Kodeks N. 1804), organizacja skarbowości (Bank Francji). — Od 18 V 1804 cesarz. 1805 wojna z Anglią, Austrią, Rosją, Szwecją (3. koalicja) i zwycięstwa N. pod Ulm, Austerlitz, 1806 stworzenie Związku Reńskiego, pokonanie Prusaków pod Jeną i Auerstädtem; 1807 pobicie Rosjan pod Friedlandem, pokój z carem Aleksandrem w Tylży; blokada kontynentalna Anglików (dekret z 1806), powstanie w Hiszpanii przeciw osadzonemu na tronie bratu N. Józefowi; 1809 wystąpienie Austrii i jej klęski pod Ratyzboną i Wagram, pokój wiedeński; 1810 poślubienie córki ces. Franciszka austr. Marii Luizy (rozwód z Józefiną), aneksja Holandii i płn. Niemiec, 1812 nieudana wyprawa na Moskwę; nowa koalicja, pruskie „wojny o wyzwolenie", 1813 klęska N. pod Lipskiem, później abdykacja, przymusowy pobyt na Elbie; 20 III—28 VI 1815 („sto dni") próba powrotu, klęska N. pod Waterloo; odtąd jako

jeniec na wyspie Św. Heleny do zgonu. 1840 pochowany w katedrze Inwalidów w Paryżu. — N. w dziejach Polski: Pod N. walczyły bohatersko legiony pol. (ob.), z których część wysłał później N. na San-Domingo, gdzie wyginęły, część przeszła na służbę włos.; 1807 utworzył N. Księstwo Warszawskie, nadał mu konstytucję; wojska Ks. Warsz. walczyły w Hiszpanii (Saragossa, Somo-Sierra), 1809 w wojnie z Austrią (rozszerzenie Ks. Warsz.), 1812 pod Moskwą. W rezultacie polskie nadzieje związane z N. nieziszczone. — 2) N. II, syn poprz., ob. Reichsladzki ks. — 3) N. III (Ludwik N.), ces. franc. (1808—73), syn Ludwika Bonaparte, 1848 uczestnik Zgromadzenia Narod., następnie prezydent republ., 1852 cesarz (z plebiscytu). 1853—56 udział w zwycięskiej wojnie krymskiej, później wyprawa włos. (1859 Magenta i Solferino), otrzymanie Sabaudii i Nizzy; 1863 nieudała interwencja na rzecz Polski. Po nieszczęśliwej ekspedycji meksyk. (rozstrzelanie ces. Maksymiliana 1867), wojna z Niemcami 1870, klęska pod Sedanem, detronizacja; do 1871 uwięziony, umarł w Anglii. — 4) Eugène Louis, ks., syn poprz. (1856—79), padł jako angielski ochotnik w płd. Afryce.

Napoleondor (Napoléon), dawna 20-frankowa francuska moneta złota.

Napoleonidzi, krewni Napoleona I i ich potomkowie.

Napoleoński Kodeks, księga ustaw cywilnych ogłoszona 1804 na polecenie Napoleona I, wprowadzona m. in. w Księstwie Warszawskim (1808). — Gł. zasady: równość wszystkich wobec prawa, zabezpieczenie własności i in.

Naprzemienne obłąkanie, choroba psychiczna, w której stany maniakalne występują na przemian z przygnębieniem.

Naramienniki, 1) ozdoby z kruszców szlach. i in. w formie pierścieni noszonych przez kobiety na ramionach; 2) część zbroi rycerskiej osłaniającej ramiona.

Narbonne (narbon), m. we franc. depart. Aude, 32.000 mieszk.; w śrdw. znaczny port.

Narbutt, 1) Kazimierz, filozof polski (1738—1807), pijar, członek Komisji Edukacyjnej. „Logika..." (pod wpływem filoz. Wolffa); 2) Teodor, historyk pol. (1784—1864): „Dzieje narodu litewskiego", „Pomniki do dziejów Litwy" i in.; 3) Ludwik, syn poprz., powstaniec (1830—63), walczył bohatersko 1863 w partyzantkach na Litwie, zginął pod Dubiczami.

Narciarstwo. Narty, przyrząd umożliwiający posuwanie się po śniegu, w formie deski z wcięciem w środku, długości do 250 cm, zaopatrzony w wiązanie metalowo-rzemienne. Do posuwania się i podejścia służą okute kijki, z talerzykiem u dołu. — Narciarstwo może być traktowane jako środek lokomocji, dla turystyki górskiej i nizinnej i jako sport. Zawody narciarskie obejmują: biegi (od 5—50 km), skoki (na sztucznej skoczni) — przy czym oba te ćwiczenia stanowią tzw. kombinację norweską (bieg 18 km i skok), — bieg zjazdowy (na szybkość) i slalom (przejazd bramek i chorągiewek, ustawionych w różnych kombinacjach skrętów). Bieg zjazdowy i slalom stanowią razem tzw. kombinację alpejską. — Co do sposobów jazdy, istnieją szkoły: lilienfeldzka (przebrzmiała), alpejska (oporowa), arlberska, norweska i naturalna (zamachowa). — Ewolucje narc.: telemark, krystiania, łuk alpejski, obskok i in. — W Polsce od 1919 Pol. Związek Narciarski (P. Z. N.); od 1920 regularne zawody o mistrzostwo kraju.

Narcyz, w mitol. gr. piękny syn boga rzeki Kephisos, zakochał się w swym obliczu odbitym w źródle i umarł z tęsknoty za nim; zamieniony w kwiat narcyza.

Narcyz, św., męczennik za Dioklecjana; pam. 29 X.

Narcyz, zioło z rodziny amarylkowatych; n. dziki na połoninach; inne gatunki n. hodowane po ogrodach dla pięknych, wonnych kwiatów.

Narcyzm, zachwyt dla własnego ciała, pobudzający płciowo.

Narecznica, paproć, u nas pospolita w cienistych lasach i zboczach.

Narenta, ob. Neretwa.

Narew, pr. dopływ Bugu, 424 km dł., wypływa w Puszczy Białowieskiej, odcinek od ujścia N. do Bugu, 36 km dł., nazywa się Bugo-Narwią. Ważna strategicznie linia N. posiada wiele fortec, założ. przez Rosjan (w Łomży, Ostrołęce, Różanie i Pułtusku, twierdze w Modlinie i Osowcu).

Nargil

Nargil (nargile [h]), fajka wodna; długa rurka gumowa przeprowadza wdychany dym dla oczyszczenia go i ochłodzenia przez naczynie wodne.

Narkolepsja, gr., senność napadowa, występująca w różnych chorobach nerwowych.

Narkotyki, gr., leki usypiające, odurzające: eter, chloroform, morfina, opium i in. Narkotyzować, oszałamiać narkotykiem.

Narkoza, gr., przemijający stan utraty świadomości, spowodowany narkotykami (eter, morfina, chloroform). Stosowana najczęściej w chirurgii. Po przebudzeniu zazwyczaj nudności, wymioty. — Por. Znieczulenie.

Narocz, największe jezioro w Polsce, w pow. Postawy (woj. wileńskie), 82,4 km², 13 km dł., do 10 km szer., do 18 m głęb.; rzeka N. odwadnia jezioro do Wilii.

Narodna Skupczyna (serb., „Zgromadzenie Narodowe"), parlament jugosłowiański.

Narodowa Demokracja (N. D., endecja), pol. partia polit., wyłoniona z pol. Ligi Narodowej i Zw. Młodzieży Pol. (1887), o kierunku silnie nacjonalistycznym. Głów. teoretycy i przywódcy: J. L. Popławski, Z. Balicki, R. Dmowski. Za zaborów lojalna wobec Rosji, zwalczała Pol. Part. Socjalist.; podczas wojny światowej orientacja antyniemiecka; w niepodległej Polsce silna w pierwszych dwóch sejmach („Związek Ludowo-Narodowy"), później podupadła; po przewrocie majowym 1926 w opozycji do rządu.

Narodowa Konwencja (Convention Nationale), zgromadzenie, obrane we Francji 1792 dla roz-

strzygnięcia o nowym ustroju: ogłosiło republikę, trwało do 1795.

Narodowa Partia Robotnicza (N. P. R.), katolickie stronnictwo pol., utworzone 1920 z połączenia się: Narod. Zw. Robot. z b. Kongresówki i Narod. Stronnic. Robot. z b. zaboru prusk.; uznaje walkę klas, odrzuca międzynarod. solidarność proletariatu. Ekspozyturą N. P. R.: Zjednoczenie Zawodowe Pol. Po przewrocie majowym rozbita na opozycyjną prawicę (Poznańskie, Pomorze) i prorządową lewicę (Łódź etc.).

Narodowe barwy, kombinacja kilku kolorów w określonym porządku, symbolizująca państwo. Wprowadziła je rewolucja francuska.

Narodowe hymny, pieśni uroczyste śpiewane w chwilach ważnych lub podniosłych jako wyraz poczucia narodowego lub państwowego, najdawniejszy niderlandzki (po r. 1568), ang. „Rule Britannia" (1740) i „God Save the King" (1743), franc. „La Marseillaise" (1792), polski „Jeszcze Polska nie zginęła" (1797), austr. „Gott erhalte", niem. „Deutschland, Deutschland über alles" (1841), rosyj. „Boże caria chrani" (1833), od 1917 „Międzynarodówka", włoski „Marcia reale" (1834) i faszystowski „Giovinezza" (1928) itd.

Narodowe mniejszości, większe grupy ludności przynależne do państwa pewnej dominującej narodowości, ale przyznające się do narod. innej. W 1919 zawarła Polska (podobnie jak szereg innych krajów) z głównymi mocarstwami w Wersalu traktat o ochronie mniejszości; 1934 odmówiła dalszej współpracy z Ligą nad wykonywaniem traktatu.

Narodowe Zgromadzenie, ciało ustawodawcze, układające nową konstytucję dla państwa. We Francji i Polsce (wg konstytucji z 21 III 1921) Z. N. to złączone izby posłów i senatorów w celu obioru prezydenta.

Narodowi Socjaliści (hitlerowcy), jedyna istniejąca obecnie w Niemczech partia polityczna. W oparciu o mit krwi i ziemi głosi wyższość rasy nordyjskiej, rozwój potęgi narodu, terytorialny rozrost państwa, antysemityzm i walkę z komunizmem. Zorganizowana na zasadach wodzostwa; na czele Hitler (Führer), główni przywódcy: Goering, Hess, Goebels, Frick. Własne organizacje wojskowe: oddziały szturmowe (SA.), sztafety ochronne (SS.) i oddziały zmotoryzowane. Organy prasowe: „Der Angriff", „Völkischer Beobachter". Odznaki: swastyka (Hackenkreuz), brunatna koszula. — Założona 1919. W 1923 nieudały zamach stanu w Monachium, uwięzienie Hitlera i towarzyszy. Od 1930 silny wzrost wpływów; 1933 dochodzi do władzy; 1934 Hitler zostaje głową państwa. Przebudowa państwa w duchu n. s. We wszystkich dziedzinach dominuje wpływ partii, której instancje biegną obok urzędów państwowych.

Narodowość, przynależność do narodu.

Narodowy Komitet, założ. 1917 w Paryżu przez narod.-demokratów dla akcji polit. u ententy na rzecz Polski. Zorganizował armię pol. we Francji, przedstawiciel jego Dmowski reprezentował Polskę na konferencji wersalskiej.

Narodowy socjalizm, ob. art. Narodowi Socjaliści, Niemcy (Ustrój).

Narosły (narośla), ob. Epifyty.

Narowa (Narwa), rz. w Estonii, 72 km dł., odpływ jez. Pejpus.

Naroże, w geom., punkt, w którym schodzą się ściany i krawędzie bryły.

Naród, grupa ludzi, zamieszk. wspólne terytorium, złączona wspólnymi tradycjami, kulturą, zazwyczaj wspólnym językiem i poczuciem przynależności do tej samej grupy.

Narses, wódz Justyniana I, Armeńczyk (478—573), zwyciężył Ostrogotów, Alemanów i Franków.

Narthex, gr., prostokątna przestrzeń między wejściem do kościoła a nawami; gł. w bazylice starochrześc. i w kośc. bizantyjskim.

Nartnik, pluskwiak wodny, drapieżny; b. pospolity.

Narty, ob. Narciarstwo.

Naruszewicz Adam, pol. poeta, historyk i biskup (1733—96), jeden z naczelnych przedstawicieli doby Stan. Augusta, w l. 1770—77 wraz z Albertrandim red. „Zabaw przyjemnych i pożytecznych", pierwszego pol. czasopisma literackiego, gdzie jego ody, sielanki, satyry, bajki i epigramaty; główne dzieło: „Historia narodu polskiego", przedstawiona pragmatycznie, w stylu wzorowana na Tacycie, którego też tłumaczył.

Narutowicz Gabriel, pierwszy prezydent Rzpltej Polskiej (1865—1922), inżynier, słynny z prac hydrotechnicznych i elektryfikacyjnych, 1907 prof. politechniki w Zurychu, 1915 prezes międzynarodowej komisji regulacji Renu; 1920 w Polsce min. robót publ., 1922 delegat na konferencji w Genui, potem min. spr. zagr., prezydent Rzpltej; zastrzelony tuż po wyborze.

Narwal (zęborożec), arktyczny rodzaj delfina; u samca jeden ząb śrubowaty 2—3 m dł., dostarcza cennej kości. N. dostarcza ludom płn. mięsa, tranu i skóry.

Narybek, świeżo wylęgłe rybki hodowane dla płodu.

Narząd, organ, część organizmu zwierzęcego lub roślinnego, ściśle przystosowana do pewnej, określonej funkcji.

Narzecze (dialekt, gwara), zespół cech słownikowych i gramat. grupy ludowej lub klasy społecznej; czasem język, np. n. słowiańskie.

Narzutowe głazy, ob. Erratyczne głazy.

Narzymski Józef, pisarz pol. (1839—72), gł. dzieła: komedie społeczne: „Epidemia", „Pozytywni", ważne w dziejach dramatu polskiego.

Nasenne środki, są pochodnymi kilku leków, jak morfina, kwas barbiturowy (weronal, luminal), pochodne mocznika itd.

Nasercowe środki (cardiaca), środki wzmacniające czynność serca: naparstnica, eter, kamfora, kofeina itd.

Nash (nesz) Thomas, ang. poeta satyryczny (1567—1601): „The Anatomy of Absurdities" i in.

Nashville (neszwil), stol. st. Tennessee w St. Zjedn. Am. Płn., 154.000 mieszk.; uniwersytet, przemysł drzewny.

Nasiadowa kąpiel (nasiadówka); w krótkiej wannie, w pozycji siedzącej.

Nasielsk, m. w pow. Pułtusk (woj. warszaw.), 6.000 mieszk.; młyny, fabryki guzików.

Nasienie (łac. semen), 1) u roślin nasiennych zapłodniony zalążek, z którego rozwija się nowa roślina; składa się z zarodka, tkanki odżywczej i łupinki nasiennej; 2) n. zwierząt (sperma), składa się z plemników i płynu nasiennego; plemniki tworzą się w jądrach, płyn jest mieszaniną wydzielin gruczołów Cowpera, Littrégo i krokowego (prostata). Zawiera białko.

Nasieniotok, spermatorrhoea, chorobliwe wypływanie nasienia, spowodowane chorobą cewki moczowej lub niemocą płciową nerwową.

Nasieniowód, parzysty kanał, którym nasienie wydostaje się na zewn. U wyższych ssaków prowadzi od najądrza, przez prostatę, tworząc pęcherzyki nasienne, do cewki moczowej.

Nasienne, jawnokwiatowe, Phanerogamae, rośliny kwiatowe mające zalążki, z których powstają nasiona z nierozwiniętym zarodkiem; dzielą się na 1) nagozalążkowe i 2) okrytozalążkowe.

Nasięźrzał, paproć z rodziny języcznikowatych; wilgotne łąki na niżu; rzadka.

Naskapi (u nich Nenenot), myśliwskie plemię Algonkinów z Labradoru (Ameryka Płn.).

Naskórek (epidermis), ob. Skóra.

Naso, ob. Ovidius.

Nassau, księstewko niem., 1866 wcielone do Prus, jako cz. składowa prow. Hessen-Nassau; miasto N., uzdrowisko w Hessen-Nassau.

Nâssir (arab., „dozorca"), w ces. Turcji minister stanu, dyrektor działu administracji.

Następca tronu, członek dynastii panującej, przeznaczony na przyszłego władcę.

Nastrój, stan psychiczny, który wpływa na poszczególne przeżycia, zabarwiając je uczuciowo. W dziełach sztuki, kompozycjach muz., w utworach poetyckich itd. stanowi często (zwłaszcza w sztuce romantyzmu i impresjonizmu) właściwy i główny efekt zamierzony przez twórcę.

Nasturcja

Nasturcja, roślina ogrodowa z rodziny nasturcjowatych (Tropaeolaceae), o liściach tarczowatych, kwiaty przeważnie żółte; pochodzi z Peru.

Naszyjnik, ozdoba kobiet i mężczyzn; znana już od starszej epoki kamiennej.

Naśladownictwo, mimikry, występowanie u zwierząt pewnych cech zewnętrznych, czyniących je podobnymi do innych zwierząt, wzgl. roślin, a mających znaczenie ochronne (np. owad liściec kształtem i barwą podobny do rośliny, na której siedzi); teoria, tłumacząca n. drogą selekcji, jest obecnie zwalczana.

Natal, 1) prow. Unii Płd.-Afryk., na płd.-wsch. wybrzeżu Afryki, 91.382 km², 1½ mil. mieszk.; kopaliny (żelazo, miedź, węgiel kamień); stol. Pietermaritzburg, 45.000 mieszk.; gł. port Durban; wywóz: wełny, cukru, kukurydzy; 2) stol. brazyl. stanu Rio Grande do Norte, przy ujściu Rio Grande do Atlantyku, 31.000 mieszkańców; port morski i lotniczy.

Natan, prorok żyd., współczesny Dawidowi i Salomonowi.

Natanson, 1) Jakub, chemik pol. (1832—84), jeden z założycieli Kasy im. J. Mianowskiego w Warszawie; 2) Władysław, fizyk polski (1864—1937), prace z optyki i in. działów fizyki teoret. „Wstęp do fizyki teoretycznej", „Oblicze natury" i in.

Natanson Jacques, franc. pisarz dramat., * 1899, analityk miłości współczesnej: „L'âge heureux", L'enfant truqué", „Les amants saugrenus", „L'infidèle éperdu" i in.

Natarcie (atak), zaczepne działanie bojowe. Może być: czołowe, przełamujące, boczne (flankowe). Na bliską odległość przechodzi w szturm (granaty karabinowe, ręczne, bagnety).

Natchez (Neczisowie), grupa Indian Am. Płn. (do XVIII w. nad dolną Missisipi).

Natężenie, pojęcie fiz.; n. pola elektr., ob. Elektryczne pole; n. pola magnetycznego, ob. Magnetyczne pole; n. prądu elektrycznego, ob. Elektryczny prąd; n. fali głosowej, ob. Dźwięk.

Natoire (natuar) Charles Josephe, malarz franc. (1700—77), uczeń Lemoine'a; szczególnie: tematy mitologiczne i biblijne.

Natręctwa myślowe, stany umysłowe pośrednie między st. normalnym a chorobą umysłową: pojawianie się w świadomości danego człowieka, wbrew jego woli i w sposób natrętny, pewnych myśli, wyobrażeń i obaw. Tu należą też tzw. fobie.

Nattier (natie), 1) Jean Marc, starszy (1642—1705), malarz franc.; 2) Jean Marc, młodszy (1685—1766), syn i uczeń poprzedn., sławny portrecista dworu i arystokracji franc.

Natura, łac., 1) wewnętrzna istota czegoś (np. człowieka); 2) przyroda.

Naturalia non sunt turpia, łac., „to co naturalne nie jest szpetne", hasło cyników.

Naturalizacja, uzyskanie praw obywatelstwa przez cudzoziemca.

Naturalizm, prąd kulturalny, opierający się na wyłącznym uznaniu praw i sił przyrody (natury). W sztuce dążenie do wiernego odtwarzania rzeczywistości. W literaturze nazwa kierunku, zainicjowanego w latach 1880 w powieści franc. przez Zolę: dążenie do metody naukowo-przyrodniczej w twórczości literackiej, jaskrawa bezwzględność w przedstawianiu rzeczywistości, fizjologiczny pogląd na człowieka, kult faktu, ambicja reformatorskiego oddziaływania na społeczeństwo przez tzw. „powieść eksperymentalną". W Polsce gł. przedstawicielką Zapolska. W dobie obecnej odrodzenie n.

Natura non facit saltum, łac., „natura nie robi skoków": w przyrodzie wszystko powstaje stopniowo.

Natury filozofia, każdy system filozoficzny oparty o nauki przyrodnicze.

Natywizm, łac., nauka, wg której człowiek ma zdolności lub poznanie wrodzone, np. w etyce skłonności relig. moralne.

Nauczanie, zespół czynności, których zadaniem jest podanie komuś pewnego zasobu wiedzy i wyrobienie w nim pewnych umiejętności. Nauczyciel, człowiek, który zajmuje się nauczaniem i wychowywaniem.

Nauheim, Bad Nauheim, uzdrowisko w Hesji (Niemcy), źródła solankowe.

Nauka, badanie, mające na celu systematyczne uporządkowanie i ustalenie prawidłowości zjawisk, względnie wiadomości o nich.

„Nauka Polska“, rocznik poświęcony badaniom i organizacji twórczości naukowej, wyd. od 1918 przez Kasę Mianowskiego w Warszawie pod red. Stanisława Michalskiego, dyr. Funduszu Kultury Narodowej. Do 1936 r. 21 tomów.

Naumachie, gr., bitwy morskie, widowiska w staroż. Rzymie: napełniano wodą areny amfiteatru lub wielkie baseny, a flota staczała w nich bitwy.

Nauru (Pleasant Island), wyspa koralowa na Oc. Spokojnym, na płd. od równika, ok. 2.000 mieszk.; wywóz fosfatów i kopry. 1888—1914 należała do Niemiec, obecnie mandat Anglii, Australii i Nowej Zelandii.

Nausikaa, u Homera córka króla Feaków, po przybiciu Odyseusza do brzegu, zaprowadziła go do swego ojca.

Nautyka, gr., żeglarstwo.

Navarino, ob. Pylos.

Navarra, prow. w płn. Hiszpanii, 10.506 km², 350.000 mieszk.; uprawa zbóż i wina, stolica Pamplona.

Navigare necesse est, vivere non est necesse, łac., „koniecznym jest uprawianie żeglarstwa, żyć nie jest koniecznym“ (Plutarch).

Nawa, w budownictwie części kościoła między fasadą główną a chórem; rozróżniamy n. główną, boczne i poprzeczne.

Nawadnianie, doprowadzanie sztucznymi środkami wilgoci do gleby użytkowej. Cel: usunięcie szkodliwej suszy, uruchomienie składników pokarmowych gleby, lub działanie nawozowe. Systemy n.: podtapianie, doprowadzanie wody do głębokich warstw gleby, skąd stopniowo podsiąka do warstwy urodzajnej; zalewanie na krótki czas całej powierzchni; zraszanie lub skrapianie.

Nawałnik, ptak, żyje na wybrz. oceanów, gnieździ się na skałach, żeruje o zmroku; n. burzowy, ptak wielkości skowronka, na wpół nocny, żywi się drobnymi zwierzątkami: Oc. Spokojny, Atlantyk.

Nawarra, ob. Navarra.

Nawiana glina, ob. Less.

Nawias, znak matemat., wskazujący kolejność działań; rozróżniamy: n. okrągły (...); kwadratowy [...] i wielki {...}; wykonuje się wpierw działania w n. okrągłym itd.

Nawigacja, łac., żegluga.

Nawigacyjne akty, ustawy ang. dla ochrony żeglugi i rozwoju budowy okrętów; a. n. Cromwella przyczynił się do wojny z Holandią (zakaz importu towarów do Anglii na obcych okrętach). 1787 a. n. Ameryki przeciw Anglii.

Nawłoć, zioło z rodziny złożonych; n. pospolita w suchych lasach sosnowych, zaroślach; inne gatunki w Polsce, pochodzenia płn.-amerykańskiego.

Nawodne osady, ob. Palowe budowle.

Nawozy, produkty naturalne lub sztuczne, służące do uzupełnienia wyczerpujących się w glebie składników pokarmowych. N. naturalne (obornik, gnojówka) wzbogacają glebę głównie w związki organiczne (humus), sztuczne — w związki mineralne: azot, kwas fosforowy, potas, wapń. Sztuczne n. azotowe: saletra chilijska, azotniak, siarczan amonu; fosforowe: fosforyty, superfosfat, żużle Thomasa; potasowe: kainit i in.; wapniowe: wapno palone, margiel, gips. N. sztuczne stosow. przy niedoborze jednego lub kilku składników (w odpow. kombinacjach). N. zielone: rośliny motylkowe jak łubin, groch, koniczyna, wzbogacają glebę w azot dzięki symbiozie z bakteriami, wiążącymi wolny azot z powietrza.

Nawóz, ob. Nawozy.

Nawrocki, 1) Władysław, poeta pol. (1873—1931); studia, artykuły krytyczne z hist. sztuki, przekłady; 2) Bolesław, malarz pol., * 1876, portrety, wnętrza, krajobrazy.

Nawroczyński Bogdan, współcz. pedagog pol., wydał m. in. „Zasady nauczania“.

Nawrot, roślina z rodziny szorstkolistnych o czerwonym korzeniu; uporczywy chwast na polach.

Nawrót (recydywa), powtórne wystąpienie przebytej choroby; szczeg. w chorobach zakaźnych.

Naxos (Naxia), największa wyspa w grec. Cykladach, 449 km², 20.000 mieszk.; uprawa wina, oliwek; stol. N., 3.000 mieszkańców.

Nazarejczycy, 1) uczniowie Chrystusa Nazarejczyka; 2) sekta protestancka w XVIII w.; 3) (nazareniści), grupa malarzy niem. zawiązana 1810—20 w Rzymie, prowadziła życie zakonne, głosiła powrót do prostoty i prymitywu wczesnego Odrodzenia: Cornelius, Overbeck, Schadow.

Nazaret (obec. En-Nasira), m. w Palestynie, 8.000 mieszk.; rodzinne miasto Chrystusa.

Nazaretanki (Siostry Najśw. Rodziny z Nazaretu), zgromadzenie zakonne założ. 1875 w Rzymie; reguła oparta na reg. św. Augustyna; cele: m. in. wychowanie młodzieży, opieka nad sierotami i ubogimi.

Nazwisko, stałe oznaczenie osobowe członków jednej rodziny, dziedziczne. Ustalenie n.: w Europie zach. XI—XIV w., w Polsce XV—XVI w. Podział n.: 1) pospolite (oznacz. jednej z cech człowieka, np. Nowak), 2) odimienne (patro- i matronimiczne, od nazw. ojca wzgl. matki), 3) odmiejscowe, tzw. szlacheckie (z nazw miejscowych, np. Tęczyński).

Nb, znak chem. pierw. niobu; skrót notabene.

Nd, symbol chem. pierw. neodynu.

Ne, symbol chem. pierwiastka neonu.

Neandertal, dolina między Düsseldorfem a Elberfeld, gdzie znajduje się jaskinia, w której znaleziono sklepienie czaszki i kilka kości człowieka (homo primigenius). Por. Neandertalska rasa.

Neandertalska rasa, w Europie w późn. okresie dyluwialnym. Nazwa od znaleziska z 1856

w Neandertal (ob.). Cechy: budowa zbliżona do małp człekopodobnych, w tył uciekające czoło, silne łuki nadoczodołowe

Neapol (włos. Napoli), stol. prow. N. w Kampanii, nad Zat. Neapolitańską, na zach. od Wezuwiusza, 975.000 mieszk.; uniwers., mnóstwo kościołów, pałaców i i.; przem., znaczny handel i turystyka; port handl. i wojenny. — Stara grecka kolonia, od 536 należ. do Bizancjum, od 1130 do Normanów, 1504 do Hiszpanii, 1735—1806 i 1815—60 do królów burbońskich, od 1861 do Włoch.

Neapolitańskie sumy, spadek po król. Bonie, który wskutek sfałszowania testamentu otrzymał Filip II hiszp.; starania dworu polskiego o jego odzyskanie pozostały w dużej mierze bezskuteczne.

Nearktyczna strefa, w zoogeografii strefa umiarkowanego klimatu Nowego Świata.

Nebo, góra w Zajordanii, na której wg St. Testamentu, umarł Mojżesz

Nebraska, stan w St. Zjedn. Am. Płn., 200.796 km², 1.400.000 mieszk.; w cz. zach. prerie, część wsch. ma glebę lesową; rolnictwo, częściowo przy pomocy sztucznego nawodnienia; stol. Lincoln

Nebukadnezar, królowie babilońscy: 1) N. I, ok. 1146—23 prz. Chr., walczył z powodzeniem z Asyrią i Elamitami; 2) N. II, Wielki, 605—562, zwyciężył faraona Nechona pod Karkemisz, podbił Syrię, Fenicję i Palestynę, zburzył Jerozolimę 586 i przesiedlił Żydów (niewola babilon.).

Nebularna hipoteza (m g ł a w i c o w a), ob. Kanta-Laplace'a teoria.

Necho, król egip., 609—595 prz. Chr., pobity pod Karkemisz 605 przez Nebukadnezara II.

Neckar (nekar), pr. dopł. Renu, 367 km dł., w dolnym biegu żeglowny.

Necker (neker) Jacques, finansista franc. (1732—1804), za Ludwika XVI gener. inspektor skarbu, poprawił finanse państwa, przyczynił się do zwołania Stanów gener.; ojciec p. de Staël.

Nectria, łac., grzybki pasożytujące na drzewach liściastych, szczeg. szkodniki drzew owocowych.

Nedżd, kraina w środk. Arabii, od 1921 niezależny sułtanat, od 1932 królestwo S a u d i j e, obejmujące N., Hedżas i Asir, ok. 4 mil. mieszk.; stol. El Riad, 20 000 mieszkańców.

Neefs (nefs), 1) Pieter, starszy, malarz niderl. (ok. 1578—1650-5), wnętrza kościołów; 2) Pieter, mł., syn poprz., malarz († 1675).

Nefelin, minerał, glinokrzemian sodowy, drobne heksagonalne kryształy, bezbarwne lub białe, składnik niektórych bazaltów i fonolitów.

Nefretete ob. Nofretete.

Nefryt, łupek krystal., w epoce kamiennej, a gdzieniegdzie i teraz używany do wyrobu broni i narzędzi.

Negacja, łac., zaprzeczenie; n e g o w a ć, zaprzeczać.

Negatyw, łac., 1) obraz otrzymywany w fotografii (także kinematografii) na kliszy wzgl. filmie (błonie), o charakterze ujemnym, tzn., że miejsca w rzeczywistości ciemne są na nim jasne, i przeciwnie; przez kopiowanie na papierze światłoczułym wzgl. (w kinematografii) na innej taśmie filmowej, otrzymuje się dopiero p o z y t y w, tj. obraz odpowiadający rzeczywistości. 2) Ogólnie: wszelkie zdjęcia, odciski, matryce, modele itd. u j e m n e, które dopiero wypełnione odpowiednim materiałem (np. metalem, gliną) dają właściwy, żądany przedmiot.

Negatywizm, łac., częste lub stałe sprzeciwianie się życzeniom i prośbom osób z otoczenia, występujące u osób nienormalnych umysłowo.

Negatywny, łac., przeczący, ujemny.

Negocjować, łac., prowadzić układy (dyplom., handl.).

Negliż, fr., lekki strój domowy, sypialniany.

Negri Ada, poetka włoska, * 1870, o głębokim odczuciu niedoli i nędzy społecznej.

Negrego ciałka, znajdywane w komórkach mózgu zmarłych na wściekliznę; przypuszczalny zarazek wścieklizny.

Negro spirituals (nigro spirituels), pieśni religijne chrześc. Murzynów w Ameryce, o charakterze ludowym; wpłynęły m. in. na muzykę jazzową.

Negrowie, N e g r z y, Murzyni; n e g r o i d a l n y, zbliżony do typu murzyńskiego.

Negruzzi Constantin, pisarz rumuński (1808—68), wzorowy prozator

Negryci, dawne określ. Murzynów z zach. Sahary.

Negrytosi, resztki praludności Filipin, Wysp Sundajskich, Malaki. Niscy, czarno-brunatni; myśliwi, mieszkają w szałasach

Negus Nagast lub **Negesti** (abis., „król królów"), panujący w Abisynii, przed jej podbojem przez Włochów 1935/36.

Nehemiasz, 445 r. przed Chr. perski namiestnik Judy, po powrocie z niewoli babil. odnowił Jerozolimę, zreformował obyczaje i życie religijne.

Nehring Władysław, pol. historyk lit. (1830—1909), prof. uniw. wrocławskiego, krytyczny wydawca polskich zabytków językowych.

Neit, bogini wojny, także drzew, czczona w Egipcie.

Nekar, ob. Neckar.

Nekro..., gr., w wyrazach złoż. trupio...

Nekrobioza, gr., powolne obumieranie komórek w organizmie żywym.

Nekrofilia, gr., płciowy pociąg do trupów.

Nekrolog, gr., lista zmarłych, krótki życiorys niedawno zmarłego; n e k r o l o g i, śrdw. kalendarze klasztorne z imionami zmarłych opatów, dobrodziejów klasztoru.

Nekromancja, gr., wywoływanie zmarłych zwł. w celu wróżenia.

Nekropolis, gr., „miasto umarłych", wielkie cmentarzysko z czasów staroż., np. w Egipcie w pobliżu Memfis i Teb, we Włoszech k. Cervetri i i.

Nekroza, gr., lokalne obumarcie tkanki w żyjącym ciele.

Nektar, 1) u Greków boski napój, darzący nieśmiertelnością; 2) słodki sok wydzielany przez miodniki roślin.

Nekton, nazwa zwierząt morskich, które unoszą się w wodzie dzięki własnym, aktywnym ruchom

Nelson (nelsn) Horatio, admirał ang. (1758—1805), sławny ze zwycięstw nad flotą franc. 1798 pod Abukir, 1805 pod Trafalgar, gdzie zginął; 1801 przyczynił się do rozbicia koalicji północnej.

Nelumbo

Nelumbo, rośl. wodne z rodziny grzybieniowatych o dużych kwiatach; n. nucifera, kwiat lotosu, rośnie głównie w płd. Azji.

Nemanidzi, dynastia serb., założona przez Stefana I (1114—1200); linia męska wygasła 1367.

Němcová Božena, pisarka czeska (1820—62), świetne opowiadania ludowe: „Babunia" i in.

Nemezis, gr., bogini karzącej sprawiedliwości.

Nemi, miejscowość w rzym. prowincji we Włoszech, w Górach Albańskich; zabytki rzym.: świątynia Diany Nemorensis, akwedukt; z jeziora N. wydobyto statki Kaliguli.

Neminem captivabimus nisi iure victum (nikogo nie uwięzimy bez wyroku sądowego), prawo, zagwarantowane szlachcie przez Wład. Jagiełłę w przywilejach 1425, 30 i 33; konstytucja 3 maja rozszerzyła je na mieszczan; konstytuc. Królestwa Kongres. 1815 zmieniła n. c. na „neminem captivari permittemus" (nikogo nie pozwolimy uwięzić.

Nemo ante mortem beatus, łac., „nikt nie jest szczęśliwy przed śmiercią", wg Herodota wyrzekł Solon przed Krezusem.

Nemrod, ob. Nimrod.

Nencki, 1) Marceli, pol. chemik i fizjolog (1847—1901), badania nad przemianą materii, odkrył heminę; 2) Leon, lekarz (1848—1904), prace z dziedziny higieny, medycyny teoret.

Nenie (łac. naenia), pieśni żałobne na pogrzebach staroż. Rzymian.

Nenufary, ident. z grzybieniami.

Neo..., gr., w wyrazach złoż.: nowo...

Neodarwinizm, teoria plazmy zarodkowej Weissmanna, wg której cechy nabyte przez jednostkę, są niedziedziczne; zmiany w cechach występują tylko w związku ze zmianami w plazmie zarodkowej (pl. komórek rozrodczych), osiągniętymi przez skrzyżowanie 2 różnych indywiduów.

Neodym, Nd, pierw. chem., metal ziem rzadkich, licz. porz. 60, cięż. atom. 144, 27.

Neofita, gr., człowiek, który zmienił wiarę z niechrześcijańskiej na katolicką; ogólnie: nawrócony, nowy zwolennik.

Neoimpresjonizm, kierunek malarstwa od r. 1886, poleg. na malowaniu drobnymi kropkami barw czystych, wywołujących z pewnej odległości wrażenie jednolitych plam; wzmacnia siłę światła, potęguje wyraz. Gł. przedstawiciele: G. Seurat, P. Signac, E. Cross.

Neokantyzm, prąd filozoficzny, którego hasłem jest „z powrotem do Kanta".

Neoklasycyzm, współczesny prąd literacki, nawiązujący do tradycji klasycznego antyku, rozwinięty zwłaszcza we Francji: Jan Moréas, Louis Le Cardonnel, Paul Valéry, M-me de Noailles i in. W Polsce przed wojną występuje około 1911, organem „Museion" L. H. Morstina, po wojnie częściowo u poetów „Skamandra".

Neolamarckizm, teoria biologiczna przyjmująca bezpośrednie oddziaływanie warunków zewnętrznych na budowę ciała osobników, stwierdzająca zatem celowe przystosowania się organizmu; cechy niecelowe skazane są na zagładę drogą selekcji.

Neolit, ob. Kamienna epoka.

Neologizm, nowotwór językowy, nowy wyraz, w znaczeniu ujemnym wyraz zbytecznie wprowadzony na miejsce dawniej istniejącego.

Neon, pierwiastek chem., znak Ne, gaz szlachetny, licz. porz. 10, cięż. atom. 20,18, zastos. do lampy neonowej: rurka szklana wypełniona rozrzedz. neonem, wysyła czerw. światło, używ. głównie w celach reklamy.

Neoplatonizm, kierunek filozoficzny, który był odnowieniem filozofii Platona, stworzony przez Plotyna (203—269 po Chr.).

Neoptolemos, postać w mitol. gr., przy zdobywaniu Troi zabił Priama, z Andromachą udał się do Epiru, potem do Tesalii, gdzie poślubił Hermionę; zginął z rąk jej pierwszego narzeczonego Orestesa.

Neosalwarsan, ulepszony salwarsan (ob.), obecnie powszechnie używany.

Neoscholastyka, filozofia scholastyczna, zwł. fil. św. Tomasza z Akwinu, stanowiąca w ostatnich czasach przedmiot nowych dociekań, zwł. przez teologię katolicką.

Neoslawizm, kierunek polit., zapoczątkowany ok. 1908 przez Rosję, głosił zjednoczenie Słowian przeciw germanizmowi.

Neowitalizm, podjęta na nowo myśl witalistów o różnicy pomiędzy przyrodą martwą a żywą, polegającej na działaniu w substancji żywej specjalnych, bliżej nieokreślonych sił.

Nep, ros., skrót: „Nowaja ekonomiczeskaja politika", okres liberalizmu gospod. w Rosji sow. 1921—1922. Nepman, człowiek interesu, który się wzbogacił.

Nepal (Nipal), niezależ. państwo w środk. Himalajach, 140.000 km², ok. 5,6 mil. mieszk.; stol. Katmandu, 80.000 mieszk.

Nepomucen, św., ob. Jan Nepomucen.

Nepos Cornelius, historyk rzym. (ok. 100—25 prz. Chr.); życiorysy wybitnych ludzi: „De viris illustribus", „De latinis historicis", „De excellentibus ducibus exterarum gentium".

Nepotyzm, włos., popieranie krewnych przez panujących, papieży, mężów stanu.

Neptun, italski bóg wody, gr. Posejdon.

Neptun, planeta odszukana teoretycznie 1845 na podstawie perturbacji Urana przez Leverriera i Adamsa, 1847 odkryta przez Galle'a; średnica N. = 49.700 km; średnia odległość od słońca = 4.496 milionów km; czas obiegu dokoła słońca = 164 lat 788 dni; ma 1 księżyc.

Ner, pr. dopł. Warty, 115 km dług.

Nereidy, córki Nereusa (ob.).

Nerek choroby stwierdza się głównie przez badanie moczu. Zapalenie kłębuszkowe n. występuje często jako powikłanie w chorobach zakaźnych: gorączka, bóle, wymioty,

wysokie ciśnienie krwi, mocz skąpy z krwią, obrzęki; leczenie dietetyczne lub klimatyczne. Przewlekłe zapal. n. kończy się m a r s k o ś c i ą n.: na miejsce kłębuszków i kanalików wrasta tkanka łączna, n. się zmniejsza, przyjść może do mocznicy. O g n i s k o w e z a p a l. n.: wskutek zaczopowania tętniczki powst. ognisko zapalne, ropień; mocz zawiera białko i krwinki. Z w y r o d n i e n i e k a n a l i k ó w przy zatruciach (n e p h r o s i s): mocz zawiera białko, skąpy osad. G r u ź l i c a n.: małe ognisko z kanalika rozszerza się przez miedniczkę na nerkę i pęcherz; mocz zawiera niedużo białka, krwi i prątki gruźlicze. N e r k a z a s t o i n o w a: przy niedomodze serca; mocz zaw. białko, krwinki i leukocyty. W o d o n e r c z e: przy przeszkodzie w odpływie; mocz rozdyma nerkę, powoduje zanik tkanki. G u z y n.: najczęstszy nadnerczak. N. w ę d r u j ą c a: przy rozluźnieniu wiązadeł. Z a p a l. m i e d n i c z e k n e r k o w y c h: zakażenie drogą krwi lub od pęcherza, gorączka i bóle.

Nerek zapalenie, ob. Nerek choroby.

Neretwa (Narenta), rzeka w Jugosławii, 230 km, uchodzi bagnistą deltą do Adriatyku.

Nereus, w mitol. gr. syn Pontosa i Gai, ojciec 50 Nereid, bogiń morza.

Neri Filippo, św. (1515—95), założyciel kongregacji oratorianów.

Nerki (łac. renes), narządy wydzielnicze, u c z ł o w i e k a parzyste, kształtu ziarna fasoli, ok. 10 cm dł., 4 cm grub., w okolicy lędźwiowej po obu bokach kręgosłupa, produkujące mocz. Właściwa rola produkcji moczu przypada znajdującym się w n. k ł ę b k o m M a l p i g h i e g o, do których mocz przenika z naczyń krwionośnych, docierających do zewn. warstwy n., tzw. substancji korowej. Z kłębków Malpigh. dostaje się mocz do brodawek nerk., skąd dalej do moczowodu. Por. N e r e k c h o r o b y.

Nerkowiec, drzewo z rodziny nanerczowatych; Płd. Ameryka.

Nernst Walter, fizyko-chemik niem., *1864, twórca 3. zasady termodynamiki; nagr. Nobla.

Nero, najwięk. głębia morska na Oc. Spokojnym, w pobliżu wyspy Guam (Mariany), 9.636 m.

Nero Lucius Domitius, cesarz rzym., 54—68 po Chr., syn C. Domitiusa i Agrypiny Młodszej; zamordował 59 matkę, 62 wodza pretorianów Burrusa i swą żonę; prześladował po pożarze Rzymu (64 po Chr.) chrześcijan; 66 ofiarował wolność Grecji, wysłał Wespazjana przeciw Żydom (powstanie); zdetronizowany przez senat, kazał się zabić.

Nerpa, foka, zwierzę z rodziny płetwonogich, na brzegach mórz; pływa doskonale; ludom płn. dostarcza mięsa, skóry, tranu i jelit; morza lodowate.

Neruda Jan, poeta czeski (1834—91), świetny liryk: „Kwiaty cmentarne", „Pieśni kosmiczne" i inne.

Nerva, 1) Marcus Cocceius, cesarz rzym., 96—98 po Chr., utworzył fundusz dla ubogich, adoptował 97 Trajana (współrządy); 2) N., częsty przydomek Liciniuszów.

Nerval Gérard de, właściwie G. Labrunie, pisarz franc. (1808—55).

Nerw, ob. Nerwy. N. liścia, ob. Liść.

Nerwica, ob. Nerwów choroby.

Nerwoból (n e w r a l g i a, n e u r a l g i a), przypadki chorobowe, charakteryzujące się napadami bólu nerwu. Przyczyną przeziębienie, zatrucie, dna, choroby zakaźne.

Nerwowe komórki, ob. Ganglion, Nerwy.

Nerwowy system, składa się z systemu n. centralnego, obwodowego i sympatycznego. Funkcja jego: wrażliwość, przenoszenie pobudek i szybka koordynacja działania narządów. N. s. c e n t r a l n y: mózg (ob.) i rdzeń pacierzowy (ob.); w nich wyższe ośrodki myślenia, czucia, kojarzenia i automatyzmu. S. n. o b w o d o w y: nerwy, a m. 12 par nerw. czaszkowych i 31 par rdzeniowych. Przenoszą one wrażenia do s. n. centr. i pobudki do narządów wykonawczych. Syst. nerw. s y m p a t y c z n y składa się z sympatycznego właściwego i parasympatycznego; rządzi czynnościami mimowolnymi. Posiada ośrodki w ganglionach, rdzeniu i mózgu. — Jednostką s. n. jest n e u r o n: komórka nerwowa z dendrytami (wypustki doprowadzające) i neurytem (wyp. odprowadzająca). Komórki n. łączą się wypustkami otoczonymi pochewką myelinową i Schwanna; tworzą nagromadzenie substancji szarej. — Por. N e r w y.

Nerwów choroby, choroby mózgu (oprócz umysłowych), rdzenia, układu n. sympatycznego i n. obwodowych. N e w r o z y (n e r w i c e) polegają na zaburzeniach czynnościowych: neurastenia, histeria, psychoneurozy, niezborność ruchów, newralgie, porażenia wiotkie i spastyczne. Z a p a l e n i e n. dotyczy pochewki lub włókien, jednego lub wielu nerwów; przyczyną: przeziębienia i zatrucia, choroby zakaźne; wywołuje bóle i zaburzenia ruchowe. Z w y r o d n i e n i e n.: włókna n. odcięte od komórki degenerują.

Nerwów zapalenie, ob. Nerwów choroby.

Nerwy (łac. nervi), elementy systemu nerwowego. Jednostkę nerwową stanowi n e u r o n, składający się: 1) z komórki nerwowej (n e u r o c y t), kt. się znajduje w części centralnej systemu nerwowego, 2) z włókienka nerwowego (n e u r y t u), dochodzącego do części obwodowej, i 3) z małych wypustek komórki nerwowej - d e n d r y t ó w; włókienka nerwowe mają na powierzchni otoczkę z substancji tłuszczowych i białkowych. N. c z u c i o w e (sensoryczne) przewodzą wrażenia czuciowe (pobudki) z części obwodowej do mózgu, n. r u c h o w e (motoryczne) z mózgu do mięśni; szybkość przenoszenia się pobudki w syst. nerw. wynosi ok. 26 m/sek. — Por. N e r w o w y s y s t e m, N e r w ó w c h o r o b y.

Nesselrode Karl Robert, hr., dyplomata ros. (1780—1862), kanclerz, realizator polityki Mikołaja I, wróg pol. dążeń niepodległośc. i ruchu narod. w Niemczech.

Nestor, mityczny król Pylos, za młodu bohater, jako starzec pod Troją dobry i poważany doradca; stąd: doświadczony starzec, najstarszy członek jakiejś grupy.

Nestor, kronikarz rus. (1056—1114), mnich Ławry Pieczarskiej w Kijowie; opisał żywoty św. Borysa i Gleba i in., rzekomo autor kroniki dziejów rus. do 1113.

Nestorianie, zwolennicy Nestoriusza (ob.). Dziś resztki ok. 200.000 wśród Kurdów; nie uznają spowiedzi usznej ani czyśćca, celibat odrzucają.

Nestoriusz, patriarcha konstantynopolitański, rozróżniał w Chrystusie dwie natury i dwie osoby, boską i ludzką; Maria porodziła tylko człowieka. Potępiony, † w Egipcie ok. 451.

Nestroy Johann Nepomuk, niem.-austr. aktor i komediopisarz (1801—62), farsa: „Der böse Geist Lumpacivagabundus" i in.

Netscher Caspar, malarz niderl. (1639—84); sceny rodzaj. Synowie: Theodor i Constantyn, malarze.

Netsuke, japoń., ozdobione rzeźbione guzy z drzewa lub kości słoniowej; do niedawna część stroju Japończyka, zakończenie jedwabnego sznura.

Netto (włos., „czysty"), pozostałość po odciągnięciu kosztów produkcji, wydatków, rabatów, opakowania itd. Przeciw.: brutto. Waga n., waga towaru bez opakowania.

Neuchâtel (nöszatel), stol. szwajc. kantonu N., 22.000 mieszk., nad jez. N., uniwers., przemysł zegarmistrzowski

Neufahrwasser, ob. Nowy Port.

Neuilly-sur-Seine (nöji sür sen), m. we fr. depart. Seine, na płn.-zach. od Paryża, 53.000 mieszk.; 27 XI 1919 pokój Ententy z Bułgarią.

Neumark, ob. Nowa Marchia.

Neumy, 1) melizmatyczne ozdoby śpiewu gregoriańsk., 2) w śrdw. pismo nutowe, używane do notowania śpiewów kościelnych, przed wprowadzeniem linii.

Neuralgia, gr., ob. Nerwoból.

Neurastenia, gr., zwiększona pobudliwość systemu nerwowego: szybkie męczenie się, uczucie wyczerpania, zawroty, bóle i ucisk głowy, złe samopoczucie psychiczne. Często w wyniku przemęczenia.

Neurath Konstantin von, polityk niem., * 1873, poseł w Kopenhadze, nast. ambasador w Rzymie, później w Londynie, od 1932 min. spraw zagranicznych.

Neuritis, zapalenie nerwu, ob. Nerwów choroby.

Neurocyt, ob. Nerwy.

Neurologia, gr., nauka o systemie nerwowym i jego schorzeniach

Neuron, ob. Nerwy

Neuropatia, gr., cierpienie nerwowe.

Neurozy, ob. Nerwów choroby.

Neuryt, ob. Nerwy.

Neusiedlerskie Jezioro, słone jez. bezodpł. na pograniczu Austrii i Węgier, 335 km².

Neustria (Neustrazja), zach. część państwa frankońskiego (dzis. płn. Francja po Loarę), za Merowingów kilkakrotnie osobne państwo.

Neutralizacja, łac., zobojętnianie.

Neutralna strefa, obszar ustanowiony między 2 państwami dla zapobieżenia sporom granicznym.

Neutralność, łac., wstrzymywanie się od udziału w czymś, zwł. w wojnie; neutralny, bezstronny, nie należący do żadnej ze stron, do żadnego z dwu państw (por. Neutralna strefa).

Neuwert-Nowaczyński, ob. Nowaczyński.

Nevada, stan w St. Zjedn. Amer. Płn., 286.675 km², 90.000 mieszk., pustynny klimat, najsłabiej zaludniony stan Stanów Zjedn.; złoża złota, miedzi, cynku, rtęci. Stolica Carson City.

Nevada, Sierra, ob. Sierra Nevada.

Nevers (newer), stol. fr. depart. Nièvre, 32.000 mieszk., przem. ceramiczny.

New (niu), ang., nowy.

Newa, odpływ jez. Ładoga, w płn. Rosji, 74 km dł., uchodzi pod Leningradem do Zat. Fińskiej, połącz. kan. z Wołgą i Dźwiną płn.

Newark (njuerk), m. w st. New-Jersey, w St Zjedn. Amer. Płn., na zach. od N. Jorku, 440 000 mieszk. (ok. 10.000 Polaków), przem. jubilerski skórniczy i in.

New-Bedford (nju bedfort), m. port, w st Massachusetts, 113.000 mieszk., przem. bawełniany, kauczukowy i in.

Newcastle (niukasl), 1) N.-on-Tyne, stol. ang. hrab. Northumberland, nad rz. Tyne, 280.0000 mieszk.; 2) m. port. w Nowej Płd. Walii, 100.000 mieszk., kopalnie i wywóz węgla kamiennego.

Newcomb (njukem) Simon, astronom ameryk. (1835—1909), badania ruchów księżyca i wielkich planet.

New Hampshire (nju hempszir), stan na płn wsch St. Zjedn. Amer Płn., znaczny przem bawełniany, 24.192 km², 460.000 mieszk.; stol. Concord, 25.000 mieszkańców.

New-Haven (nju hewn), m. w st. Connecticut, w St. Zjedn. Amer. Płn., uniwers., port, 162.000 mieszkańców.

New Jersey (niu dżersij), płn.-wsch. stan w St. Zjedn. Amer. Płn., 21.300 km², 4 mil. mieszk., uprawa roli, chów bydła, górnictwo i przemysł; stol.: Trenton, 120 000 mieszk.

Newman (njumen) John Henry, ang. pisarz i biskup katolicki (1801—90), naczelny przedstawiciel anglokatolicyzmu, głęboki myśliciel: „Essays", „Apologia pro vita sua, being a History of his religious Opinions", powieść „Callista".

New Mexico, ob. Nowy Meksyk.

New Orleans, ob. Nowy Orlean.

Newport (njuport), m. port. w ang. hrabs. Monmouth, 90.000 mieszkańców

Newton (njutn) Sir Izaac, fizyk ang. (1643—1727), twórca nowoczesnej matemat., fizyki i astronomii, wynalazł rachunek różniczkowy i całkowy; zasady dynamiki zawarł w dziele: „Pilosophiae naturalis principia mathematica", stworzył podstawy fizyki klasycznej, teorię emisyjną światła, teorię grawitacji.

New York, ob. Nowy Jork.

Nexö, pisarz duński, ob. Andersen Nexö.

Ney Michel, ks. Elchingen i Moskwy, marszałek franc. (1769—1815), pod Napoleonem, „najwaleczniejszy z walecznych", zdobył 1812 Smoleńsk, zwyciężył pod Borodinem, uratował resztki armii pod Berezyną; za 1. restauracji par z nominacji Ludwika XVIII, połączył się potem z Napoleonem; pod Waterloo ujęty i rozstrzelany.

Ni, symbol chem. pierwiastka niklu.

Niagara, rz. w Ameryce Płn., 58 km dł., łączy jez. Erie z jez. Ontario, rozdzielona wyspa Goat

Island na 2 ramiona, tworzy olbrzymie wodospady Niagara, 49 m wys.: wodospad Amerykański i Kanadyjski (wodosp. Podkowy); spadek wód wyzyskany do celów elektryfikacyjnych.

Niagara Falls (najeger fols), m. w st. Nowy Jork, 75 000 mieszk.; fabr. glinu i in., wyzyskujące siłę wodną wodospadu.

Niam-Niam, grupa ludn. Afryki centr., brunatno-skórzy. Totemiści, zmarłych grzebią w pozycji siedzącej lub w pniach.

Niassa, ob. Njassa.

Nibelungi, staroniem. epos narodowo-rycerski na tle mitycznym, nazwany od rodu królewskiego Nibelunga („syna mgły"): Zygfryd zabija synów Nibelunga i zdobywa ich skarby. Spisany prawdopodobnie w 2. poł. XII w. Najważniejsze odpisy z XIII w. Z tego materiału dramat muz. Wagnera.

Nibynóżki (gr. pseudopodia), ruchowe wypustki protoplazmatyczne u ameb.

Nicaragua, ob. Nikaragwa.

Niccodemi (niko-) Dario, włoski pisarz dramat., * 1877: „Noc i Dzień", „Gałganek" („Świderek"), „Cień" i in.

Niccolini (niko-) Giovan Battista, patriotyczny poeta włoski (1782—1861), poemat dramat. „Arnaldo di Brescia" i in.

Nicea (Nikea), 1) staroż. m. w Bitynii, dziś Isnik (Turcja), 325 po Chr. sobór nicejski. 2) fr. Nice, włos. Nizza, stol. fr. depart. Alpes Maritimes (Riwiera franc.), 220 000 mieszk., świat. uzdrowisko klimat. o b. łagodn. klimacie. Założ. ok. 300 prz. Chr., w śrdw. należ. do Prowansji, od 1388 do Sabaudii, od 1860 do Francji.

Nicefor, ob. Nikeforos.

Nicejskie wyznanie wiary, o jedności Ojca i Syna, przeciw arianizmowi, sformułowane na soborze nicejskim 325.

Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary, dokładne określenie prawa katol. (Credo), ułoż. na 2. soborze nicejskim.

Nichirenizm, sekta japońskiego buddyzmu, założ. w XIII w., dziś b. rozpowszechniona.

Nichols (nikols) Robert, poeta ang., * 1893, wybitne utwory wojenne: „Bateria jadąca na pozycję" i in.

Nici, do szycia, haftu i wyrobów niciarnych sporządza się przez złożenie i skręcenie (maszynowej) przędzy. Numer n. oznacza się ilorazem z numeru przędzy i ilości pasm przędzy skręconej w n.

Nicienie, rząd robaków pasożytujących lub wolnożyjących, o długim, nitkowatym, niepodzielnym ciele; rozwój przez metamorfozę, czasem w kilku żywicielach; z pasożytów człow. należy tu glista, włosień.

Nicol (nikol) William, fizyk ang. (1768—1851), zajmował się optyką kryształów, wynalazł tzw. pryzmat Nicola, wytwarzający światło spolaryzowane liniowo.

Nicolle (nikol) Charles, lekarz franc., * 1866; nagr. Nobla za zasługi w zwalczaniu tyfusu.

Nida, l. dopływ Wisły, 142 km.

Nida Czarna, l. dopł. Nidy, 61 km.

Nidecki Andrzej Patrycy, wybitny humanista pol., filolog i szermierz katolicyzmu (1522—87), przyjaciel Jana Kochanowskiego.

Niderlandy, ob. Holandia.

Nidzica, l. dopł. Wisły, 60 km dł.

Nieagresja, ob. Agresja.

Niebielistka, zioło z rodziny goryczkowatych: torfiaste i mokre łąki.

Niebieśnik barwierski, rośl. wilczomleczowata; dostarcza niebieskiego i czerwonego barwnika; płd. Europa.

Niebo (kula niebieska, sklepienie nieb., firmament), wynik optycznego złudzenia, iż wszystkie gwiazdy umieszczone są na wewnętrznej stronie olbrzymiej kuli. Widzialna jest zawsze tylko jedna połowa, górna; dolną zakrywa ziemia. W astronomii wyobraża się na kuli n. siatkę analogiczną do siatki południków i równoleżników ziemskich i do nich odnosi pozycje gwiazd. Współrzędna odpowiadająca długości geograf. nosi nazwę rektascenzji, szerokości odpowiada deklinacja. Płaszczyzna równika nieb. dzieli kulę n. na półkulę płn. i płd.

Niecierpek, roczna rośl. z rodziny gniewoszowatych, pochodzi z Azji podzwrotnikowej; u nas dziko n. pospolity.

Niecka, łagodne zagłębienie powierzchni, odpowiadające zazwyczaj synklinalnej budowie podłoża.

Niederle Lubor, slawista czeski, * 1865: „Starożytności słowiańskie".

Niederösterreich, niem. nazwa Austrii Dolnej.

Niedodma płuc (atelectasis), stan tkanki płucnej, w której pęcherzyki płucne są zapadnięte, bezpowietrzne; normalny u płodu, powodowany u chorych uciskiem, obecnością płynu lub zatkaniem dróg doprowadzających.

Niedogon, ob. Fuzel.

Niedokrewność, ob. Anemia.

Niedorozwój (grec. hypoplazja), niezupełne ukształtowanie się, wzgl. niedostateczny rozwój tkanki lub organu. N. umysłowy, ob. Idiotyzm.

Niedowidzenie (amblyopia), może być wrodzone, lub w następstwie chorób oczu.

Niedowład (gr. paresis), niezupełne porażenie.

Niedrożność jelit (ileus), schorzenie: zupełne zaparcie stolca, silne bóle, wymioty; na skutek porażenia jelit, zapalenia otrzewnej, uwięźnięcia jelita w otworze (wrotach) przepukliny, zatkania jelita itd. Konieczna natychmiastowa interwencja lekarza ewent. zabieg.

Niedziałkowski Mieczysław, socjalista pol., * 1893, nacz. red. „Robotnika", 1929 prezes Klubu parlamentar. P. P. S.; wybitny teoretyk: „Teoria i praktyka socjalizmu wobec nowych zagadnień", „Demokracja parlamentarna w Polsce" i w. in.

Niedziela, chrześc. 1. dzień tyg., jako dzień Zmartwychwstania Chrystusa. Nazwa z VIII w. od zakazu pracy ne-dělia.

Niedźwiadek, gwiazdozbiór zwierzyńcowy nieba płd.

Niedźwiadki, skorpiony z gromady pajęczaków, owadożerne, jadowite, o niezdarnych ruchach; przeważnie podzwrotnikowe: w Europie nad M. Śródziemnym.

Niedźwiecki Zygmunt, nowelista pol. (1865—1917), wybitny naturalista.

Niedźwiedzia Wyspa, norw. wyspa na M. Lodowatym Płn., koło Spitzbergen, 187 km², stacja meteorologiczna.

Niedźwiedzica Wielka, Wielki Wóz, gwiazdozbiór nieba płn., zawiera 7 jasnych gwiazd, z kt. 4 tworzą koła Wozu, 3 dyszel; N. Mała, Mały Wóz, gwiazdozbiór nieba płn., złożony z 7 gwiazd ułożon. podobnie do W. W., lecz znacznie słabszych, ostatnia gw. w dyszlu w N. M. jest gwiazda polarna, leży na przedłużeniu linii łączącej tylne koła W. W. w 5 krotnej ich odległości.

Niedźwiedź wargacz

Niedźwiedzie, rodzina drapieżnych ssaków stopochodnych; mięso i roślinożerne, zapadają w przerywany sen zimowy. Ważniejsze gatunki: n. brunatny do 1,5 m wys., rzadki w Europie, częstszy w Azji, n. siwy, n. czarny, w Ameryce, dostarcza cennego futra, n. malajski, roślinożerny, w Indiach n. biały (polarny) w krainie podbiegunowej płn.; n. wargacz, w Indiach Przedgangesowych, na Cejlonie.

Niedźwiedziówki, owady, rodzina ciem o żywym ubarwieniu, żyją w strefie podzwrotnikowej i umiarkowanej.

Niegolewski, 1. Andrzej, pol. oficer i polityk (1785—1857), odznaczył się w kampaniach napoleońskich (Somo Sierra i in.), potem w W. Ks. Poznańskim poseł do Sejmu, gorliwy orędownik spraw pol.; 2) Władysław, syn poprz., polityk (1819—85), wybitny działacz w W. Ks. Poznańskim, współzałoż. Tow. Przyjaciół Nauk, dwukrotnie więziony, 1863 walczył w powstaniu, od 1867 prezes Koła Pol. w parlamencie niem., występował przeciw Bismarckowi.

Niegoszewski Stanisław, polsko-łac. poeta improwizator (1565—99), sławny popisem w Wenecji.

Niekrasow Nikołaj Aleksandrowicz, poeta ros. (1821—88), liryk społeczno-polityczny.

Niełot (kiwi)

Niello, wł., sposób ozdabiania metali przez wypełnianie wyrytych w nich ornamentów czarną masą.

Niełot, kiwi, niewielki ptak o pierwotnej budowie ciała, owadożerny, niezdolny do lotu, N. Zelandia, Tasmania.

Niełupka, 1-nasienny owoc nie pękający, o suchych, skórzastych ścianach.

Niemcewicz Julian Ursyn, pol. poeta, pisarz i patriota (1757—1841), gorliwy współpracownik reformy Sejmu Czteroletniego (komedia: „Powrót posła"), adiutant Kościuszk., prezes warsz. Tow. Przyjaciół Nauk, emigrant, powszechnie szanowany, był łącznikiem starej i nowej epoki, wpływał na romantyków, zwł. przez ballady i powieści historyczne: „Jan z Tęczyna" i in., popularność „Śpiewów historycznych", pierwszą polską powieść żydowską „Lejbe i Siora", „Dzieje panowania Zygmunta III", b. cenne „Pamiętniki czasów moich".

Niemcy (Deutsches Reich), państwo związkowe w Europie środk., z dostępem do mórz Płn. i Bałtyckiego, graniczące: z Holandią, Belgią, Luksemburgiem, Francją, Szwajcarią, Austrią, Czechosłowacją, Polską, Gdańskiem i Litwą, 470.699 km² pow. (z okr. Saary) i (1935) 66,8 mil. mieszk. (142 na km²). W skład N. wchodzi 17 krajów (państw): Prusy, Bawaria, Saksonia, Wirtembergia, Baden, Turyngia, Hesja, Mecklenburg-Schwerin, Mecklenburg-Strelitz, Oldenburg, Brunświk, Anhalt, Lippe, Schaumburg-Lippe, Lubeka, Brema i Hamburg. Pod względem budowy pionowej dzielą się N. na 3 różne cz.: 1) Wyżynę Płd.-niem., opartą na płd. o Alpy (Zugspitze 2963 m), 2) Góry Średnie Niem., zbudowane ze starych łańcuchów paleozoicznych porozdzielanych kotlinami (Schwarzwald, Góry Nadreńskie Łupkowe, Heskie, Turyńskie, Harz i pograniczne z Czechami Las Czeski, Rudawy i Sudety) i 3) Nizinę Płn.-niem. o krajobrazie i glebach polodowcowych (pradoliny, pojezierza). Z gł. rzek (Ren, Dunaj, Wezera, Łaba, Odra) tylko Wezera należy w całości do N. Klimat umiarkowany, na ogół morski. Najcieplejszym obszarem N.: dolina górnego Renu, najzimniejszym: Prusy Wsch. Ludność narod. jednolita (98% Niemców), 62,7% rel. ewang., 32,5% katol., 0,8% żyd. Z mniejszości narod. najliczniejsi Polacy (ponad 1 mil. na Śląsku, w Prusach Wsch. i Westfalii), nadto ok. 150 000 Łużyczan oraz nieliczni Litwini i Duńczycy. Przyrost natur. 1934: 7,1‰ (1933: 3,5‰). Na 100 mężcz. przypada 105,8 kob. 28,9% ludności trudni się rolnictwem, 40,4% przemysłem i górnictwem, 18,4% handlem i komunikacją. Silna urbanizacja: 53 miast ponad 100 000 mieszkańców. Największe miasta: Berlin (4,2 mil.) i Hamburg (1,1 mil. mieszk.). Wysoki stan oświaty (1,2% analfab.). Kraj przeważ. przemysłowy, nie mogący się wyżywić własną produkcją rolną. Użycie ziemi w % całej pow.: 44 roli, 17,5 łąk i pastwisk, 27,2 lasu. Zbiory (1934) w mil. q: 76,1 żyta, 45,3 pszenicy, 32 jęczmienia, 54,5 owsa, 467,8 ziemniaków, 103,9 buraka cukrowego. Pierwsze miejsce na świecie w produkcji buraka cukr., drugie w prod. żyta i ziemniaków. Stan hodowli (1935) w mil. sztuk: 3,4 koni, 18,9 bydła rog., 22,8 trzody chlew. i 3,9 owiec. Jeden z najbogatszych krajów Europy pod względem górnictwa. Produkcja (1934): 125 mil. t węgla kamien. (11,4% świat. produkcji; gł. zagłębia: akwizgrańskie, nadreńsko-westfalskie, saskie, śląskie), 137 mil. t węgla brunat. (77% świat. prod.), 4,7 mil. t rudy żelaza, 53 000 t miedzi, 54.000 t rudy ołowiu, 105.000 t rudy cynku, 1,2 mil. t soli potas. (60% świat. prod.). Najważn. ośrodki przemysłu w zagłębiach węgl. i wielkich miastach. Najlepiej rozwinięte gałęzie: przemysł metalurgiczny (1934: 8,7 mil. t żelaza sur. i 11,9 mil. t stali), elektrotechniczny, włókienniczy (1934:

10,1 mil. wrzecion w przem. bawełn.), spożywczy (cukrownictwo, browarnictwo), szklany i chemiczny (pierwszy w świecie). Wartość (1935) przywozu (gł. surowce): 8,8 miliarda, wywozu (gł. fabrykaty): 9,1 miliarda zł. Największy udział w handlu zagr. N. posiadają: Stany

Niemcy

Zjedn., Holandia, Wka Brytania, Francja, Z. S. R. R. i Włochy. Polska sprowadziła z N. (1935) towarów (maszyny, wyroby chem., papier) za 124 mil., wywiozła do N. za 140 mil. zł. (zboże, drzewo, cynk, żelazo, stal, masło, nasiona). 1935: 59.000 km kolei, 10.004 km rzek żeglow., 2.213 km kanałów, 1 mil. samochodów, flota handl. o pojemności 3,7 mil. t rej. brutto (4,3% unieruchom.). Gł. porty: Hamburg, Brema i Szczecin. W lotnictwie pasażer. przebyto (1935). 14,9 mil. km. Budżet państwa (1933/34 — wydatki: 16.893 mil., dochody: 14.471 mil. zł. Stolica: Berlin. Ustrój N. w stadium przebudowy w duchu państwa totalnego, narodowo-socjal., rządzonego centralistycznie po zniesieniu sejmów i rządów krajowych. Na czele państwa (Rzeszy): prezydent, wybierany przez cały naród. Rząd (Reichsregierung), złoż. z kanclerza i 13 ministrów. Od 1934 urzędy prezydenta i kanclerza złączone w ręku wodza narodu i Rzeszy, Hitlera. Władzą ustawodaw.: parlament (Reichstag), wybier. na lat 4. Od 1933 prawo wydawania ustaw ma rząd, który może odwołać się do plebiscytu (Volksabstimmung). Posiadanie pełni praw polit. uzależnione od pochodzenia rasowego i uznania władz. Rząd Rzeszy reprezentuje w krajach namiestnik (Reichsstatthalter). Dzieje. Początkowo liczne plemiona germańskie (ob.); państwo n. od podziału monarchii Karola W. traktatem w Verdun 843. Po Karolingach (ostatni † 911) dynastia saska: konsolidacja państwa, podboje Słowian, koronacja Ottona I W. w Rzymie 962 jako cesarza rzymsk. narodu niem.: dynastia frankońska: największa potęga cesarstwa za Henryka III, 1039—56, upadek za Henryka IV: spór o inwestyturę (ob.), pokuta w Canossie 1077. Hohenstaufowie: Fryderyk I Barbarossa, 1152—90, walczył we Włoszech, zginął w wyprawie krzyżowej. Fryderyk II uległ w walce z papiestwem i książętami niemieckimi; 1268 Konradyn, ostatni z rodu, stracony w Neapolu. Odtąd osłabienie władzy cesarskiej na korzyść władców lokalnych. „Złota Bulla" Karola IV (1356) przyznawała elektorom wybór cesarzy i in. przywileje. Od 1438—1806 stale na tronie Habsburgowie (uprzednio Rudolf Habsburg, 1273—91); polityka dynastyczna: Maksymilian próbuje reformować Rzeszę, Karol V zawiera pokój religijny 1555 w Augsburgu (reformacja); za Rudolfa II zatargi religijne powodem wojny 30-letniej, 1618—48. Po pokoju westfalskim N. federacją ok. 350 państewek. W XVIII w. wysunięcie się monarchii prus.-brandenburg., wojna 7-letnia Fryderyka W. prus. z Marią Teresą. Zwycięstwa wojsk rewoluc. franc. i Napoleona podporządkowują N. Francji, 1806 kres cesarstwa rzym. (Związek Reński), 1813—15 „wojny o wyzwolenie". Po kongresie wiedeńskim N. Związkiem Niemieckim (Deutscher Bund) pod przewod. Austrii. 1834 „Związek Celny" pod przewodn. Prus. 1848 rewolucja wywalcza ogólno-niem. parlament. konstytucję; 1866 za sprawą Bismarcka zrzucenie zwierzchnictwa Austrii (wojna prus.-austr.), 1867 Związek Półn.-Niem.; po zwycięskiej wojnie z Francją 1870—71 cesarstwo n., jako państwo związkowe z królem prus. Wilhelmem I, 1861—88, na czele (dzieło Bismarcka), Parlament (Reichstag), Rada Związkowa (Bundesrat) powszechne prawo wyborcze i in. Odtąd rozkwit, uprzemysłowienie kraju, początki socjalizmu n., „Kulturkampf" (ob.). Po kongresie berlińskim 1878, sojusz N. z Austrią 1879, z Włochami 1882 (trójprzymierze); traktat reasekuracyjny z Rosją 1887 i in. Po śmierci Wilhelma I, 99 dni panowania Fryderyka III, od 1888 ces. Wilhelm II; 1890 zwolnienie Bismarcka. Dążenia do hegemonii N., potężny rozwój przemysłu, floty handl. i wojen., armii oraz ekspansja kolonialna w Afryce i w Azji wsch. powodem antagonizmu Anglii, Francji, Rosji (trójporozumienie). 1914 wybuch wojny światowej; 1918 klęska mocarstw centralnych, abdykacja ces. Wilhelma i jego ucieczka do Holandii, 9 XI proklamowanie republiki w Berlinie, 1919 pokój wersalski (ob.): odebranie N. kolonij i szeregu terytoriów, odszkodowania. Stłumienie powstania Spartakowców; Zgromadzenie Narodowe w Weimarze (koalicja weimarska: socjaliści, demokraci, centrum) wybiera prezydentem republiki Eberta, ratyfikuje traktat wersalski, układa nową konstytucję. 1920 nieudały zamach Kappa i Lüttwitza, odrzucenie żądań reparacyjn. koalicji (226 miliardów złotych marek). Sankcje 1921 przyjęcie zobowiązań przez Wirtha (ultimatum londyńskie 132 miliardy marek). 1922 konferencja genueńska, układ niem.-ros. w Rapallo, zastrzelenie Rathenaua i Erzbergera, ustawa o ochronie re-

publiki, 1923 obsadzenie zagłębia Ruhry, szczyt inflacji, rewolta Hitlera w Monachium i jego aresztowanie; stabilizacja marki (Rentenmark). 1924 reparacyjny plan Dawesa. 1925 feldmarsz. Hindenburg prezydentem Rzeszy; lokarneńskie traktaty Stresemanna. 1926 wstąpienie N. do Ligi Narodów. 1929 plan Younga, kryzys, pauperyzacja; zmiany gabinetów. 1930 schyłek parlamentaryzmu, rządzenie dekretami (Notverordnungen, Brüning). 1931 plan Hoovera, roczne moratorium dla N., silne prądy rewizjonistyczne (Treviranus). 1932 wzrost hitleryzmu, usunięcie gabinetu prus. Brauna, kanclerstwo Papena i Schleichera. 1933 koalicja harzburska partii niem.-narodowej z narod.-socjalistami (ob.); Hitler kanclerzem, reorganizacja ustroju w kierunku zunifikowania („Gleichschaltung"), reprezentacji stanowej, supremacji państwa i partii we wszystkich dziedzinach życia i in.; terror wobec przeciwników (obozy koncentracyjne), represje wobec Żydów (paragraf aryjski [1935 ustawy norymberskie]) i katolików, reformy prawodawstwa (ustawa o sterylizacji etc.), zmiany w polityce zagran. (kurs antyrosyjski, wystąpienie z Ligi Narodów). 1934 śmierć Hindenburga, Hitler prezydentem Rzeszy i kanclerzem, pakt nieagresji z Polską, bunt szturmówek, zastrzelenie Schleichera, Röhma i in., 1935 przywrócenie powszechnej służby wojskowej i szybkie dozbrajanie się, pomyślny plebiscyt w zagłębiu Saary; formowanie bloku rewizjonistycznego. 1936 militaryzacja Nadrenii, zbliżenie do Włoch i Japonii.

Niemen (lit. Nemunas, niem. Memel), rzeka wypływająca na Białorusi, 907 km dł., przepływa płn. Polskę, płd. Litwę, w dolnym biegu tworzy granicę Litwy i Prus Wsch., uchodzi ośmioramienną deltą do Zalewu Kurońskiego; żeglowny od Grodna, dostępny dla parowców od Kowna; połącz. Kanałem Ogińskiego z Prypecią, a Kan. Augustowskim z dorz. Wisły. Ważniejsze dopł., prawe: Usa, Suła, Berezyna, Gawia, Dzitwa, Mereczanka, Wilia, Niewiaża, Dubissa; lewe: Turia, Usza, Mołczadź, Szczara, Roś, Świsłocz, Czarna i Biała Hańcza, Szeszupa.

Niemieckie Morze, ob. Północne Morze.

Niemirowicz-Danczenko Władimir Iwanowicz, ros. pisarz i dramaturg (1858—1936), wraz z Stanisławskim twórca słynnego Teatru Artystycznego w Moskwie; dramaty: „Ostatnia wola", „Jubileusz" i in., powieści, nowele.

Niemirów, m. w pow. Rawa Ruska (wojew. lwowskie), 220 m n. p. m., 3000 mieszk., uzdrowisko ze źródłami siarczano słonymi, kąpiele siarczane i borowinowe.

Niemojewski, 1) Jakub, pol. publicysta reformacyjny, † 1584, kalwin, polemizował z arianami i jezuitami; 2) jego brat Jan, † 1598, arianin; 3) Stanisław, pamiętnikarz pol. (ok. 1560—1620), przygody w Moskwie za Dymitra Samozwańca; 4) Andrzej, pol. poeta, uczony i publicysta (1864—1921), poeta o żywym temperamencie społecznym („Polonia irredenta", głośna „Branka"), świetny prozator: „Legendy" („Tytuł skonfiskowany"), cięty polemista, redaktor „Myśli Niepodległej", liczne studia religioznawcze i historyczno-literackie; 4) Lech, pol. architekt i historyk architektury, * 1894; liczne projekty i prace teoretyczne.

Niemojowski, 1) Wincenty, polityk polski (1784—1834), poseł 1818, przywódca tzw. „partii kaliskiej", w powstaniu listopad. min. Rządu Narod., po jego upadku zesłany na Sybir; 2) Bonawentura, brat poprz. (1787—1835), wybitny działacz za Królestwa Kongres., w powstaniu listop. min., potem wiceprez. i prez. Rządu Narodowego, później na emigracji.

Niemota, por. Głuchoniemota.

Nienlewski Apoloniusz Paweł, architekt pol. (1856—1922).

Nieomylność, dogmat katol., przyjęty przez sobór watykański 1870; ogłoszony przez Piusa IX papież, nauczający „ex cathedra" w sprawach wiary i obyczajów, jest nieomylny.

Nieorganiczny, nienależ. do przyrody ożywionej; n i e o r g a n i c z n a c h e m i a, ob. Chemia.

Nieparka, motyl, szkodnik drzew owocowych; gąsienica objada liście i pączki drzew; tępi się je, hodując ich pasożyty.

Nieparzysta liczba, l. niepodzielna przez 2, jak: 3, 5, 7 itd.

Nieparzystokopytne, podrząd zwierząt kopytnych o nieparzystej liczbie palców; trzeci palec najsilniej rozwinięty, opatrzony kopytem; roślinożerne, nieprzeżuwające; należą tu: konie, nosorożce, tapiry, zebry.

Niepce (nieps) Josephe Nicéphore, franc. wynalazca fotografii (1765—1833), współprac. z Daguerrem.

Niepłodność, niezdolność do zapłodnienia, u s a m i c z przyczyn fizjologicznych, ciężkich schorzeń ogólnych, nowotworów, wad rozwojowych, niedorozwoju, naświetlania promieniami Roentgena. U s a m c ó w z powodu braku plemników w nasieniu.

Niepoczytalność, brak zdolności rozpoznania znaczenia i skutków swego postępowania.

Niepokalane Poczęcie, dogmat ogłosz. 1854 przez Piusa IX: N. P. Maria bez grzechu pierworodnego. — Por. Mariańskie Święta.

Niepokalanki, Zgromadz. Sióstr Niepokalanego Poczęcia N. P. M., założ. w Rzymie 1854 przez M. Darowską.

Niepołomice, m. w pow. Bochnia (woj. krak.), 5000 mieszk., zamek z XVI w. N. leżą na skraju P u s z c z y N i e p o ł o m i c k i e j, 19 km dł., 2—11 km szer., dawniej obfitującej w grubą zwierzynę, obecnie b. przerzedzonej.

Niepołomicka Puszcza, ob. Niepołomice.

Nieprzenikliwość, własność wszystkich ciał materialn., nie odnosi się do zjawisk molekularnych, atomowych.

Nieprzewodnik, ciało, nie przewodzące ciepła lub elektryczności (ob. Izolator).

Nieprzeźroczystość, własność ciał, polegająca na całkowitym pochłanianiu promieni, np. świetlnych.

Nieprzeżuwające, ob. Parzystokopytne.

Nieprzytomność, stan zniesionej świadomości, na skutek zatruć, chorób (wys. gorączka, śpiączka cukrzycowa, epilepsja), wstrząsu mózgu itd.

Nierówność, w matemat., 2 wyrażenia algebraiczne połączone znakiem n. jak: a≠b (a różne od b), a > b (a większe od b), a < b (a mniejsze od b), a≧b (a nie mniejsze od b, albo: a większe lub równe b), a≦b (a nie większe od b, albo: a mniejsze lub równe b).

Nieruchomość, w przeciw. do r u c h o m o ś c i: grunta z tym wszystkim, co z nimi jest trwale połączone.

Nieruchowate, ślimaki płucodyszne, słodkowodne w cienkiej, skręconej skorupce; należą tu: nieruch, zatoczek, talerzyk.

Niesiecki Kasper, heraldyk pol. (1682—1744), autor wielkiego herbarza.

Niesiołowski Tymon, pol. malarz i poeta, * 1882, formista.

Nieskończonościowy rachunek, rachunek różniczkowy i całkowy.

Niesporczaki, rząd pajęczaków; żywią się drobnymi zwierzątkami, żyją wśród mchu, glonów, także w wodzie; bez wody zapadają w stan pozornej śmierci (anabioza).

Niestrawność, ob. Dyspepsja.

Niesubordynacja, brak subordynacji, karności (zwł. w wojsku).

Nieszawa, m. pow. na Kujawach, woj. warsz., nad Wisłą, 3.000 mieszk.; przystań na Wiśle.

Nieszawskie przywileje, nadane szlachcie 1454 przez Kazim. Jagiellończyka, m. in. zobowiązanie do niewydawania nowych ustaw i niezwoływania pospolitego ruszenia bez zgody sejmików ziemskich; umocnienie szlachty w stosunku do możnowładztwa.

Nieszpory, w Kościele kat.: 1) część przedostatnia modlitw brewiarzowych odmawianych przez kapłanów; 2) te same modlitwy, odprawiane przez kapłana z wiernymi w niedzielę i święta oraz ich wigilie, zazwyczaj wieczorem.

Nieszpory sycylijskie, ob. Sycylijskie nieszpory.

Nieszpułka zwyczajna, krzew lub drzewo, czasami ciernisté, z rodziny różowatych; Europa środk.-zach.; u nas rzadko po ogrodach.

N i e s z p u ł k a
a) gałązka kwiatowa, b) owoc, c) przekrój owocu

Nieślubne dziecko, dziecko zrodzone z ojca nie będącego mężem matki dziecka jest spokrewnione jedynie z matką, nosi jej nazwisko rodzinne; może być l e g i t y m o w a n e, uprawnione zazwyczaj przez zawarcie małżeństwa przez rodziców.

Nieśmiertelni (franc. les quarante immortels), 40 dożywotnich członków Akademii Francuskiej.

Nieśmiertelniki, kwiaty o suchej koronie, długo wyglądające jak świeże, z rodziny złożonych; używane głównie do ozdoby grobów.

Nieśmiertelność duszy, przedłużenie istnienia osobowości człowieka po śmierci. Wiara w n. d. już w wierzeniach starożytnych (łączy się z wiarą w wędrówkę dusz). W judaizmie, chrystianizmie i islamie — wiara w zmartwychwstanie (ponowne połączenie duszy z ciałem materialnym lub uduchowionym).

Nieświadomość, procesy i stany psychiczne zachodzące poza świadomością. N. stanowi wraz z podświadomością główną dziedzinę badań psychoanalitycznych.

Nieśwież, m. pow. w woj. nowogrodzkim, nad Uszą, 7.000 mieszk.; zamek z XVI w. z biblioteką (resztki zbiorów przeniesione do Warszawy). — Od XVI w. własność Radziwiłłów, ośrodek o r d y n a c j i n i e ś w i e s k i e j, ognisko kalwinizmu i socynianizmu, potem jezuickiej kontrreformacji; w XVII i XVIII w., w wyniku najazdów moskiewskiego i szwedzkiego oraz pożarów, podupadł.

Nietoperze (por. ryc przy art. Gacek), rząd ssaków, zaopatrzonych fałdem skórnym, służącym do lotu, a rozpiętym pomiędzy przednimi odnóżami i dochodzącym do tylnych kończyn i ogona; przeważ. owadożerne; należą tu: g a c e k w i e l k o u c h, l i ś c i o n o s w a m p i r, p o d k o w i e c, n o c e k i in.

Głowa liścionosa wampira

Nietzsche Friedrich, filoz. niem. (1844—1900): dwie istnieją moralności, niewolników i panów, które odmiennie formułują pojęcia dobra i zła. Celem ludzkości jest wytworzenie typu człowieka o wyższej wartości: „n a d c z ł o w i e k a". Dzieła: „Wiedza radosna", „Ludzkie, arcyludzkie", „Tako rzecze Zaratustra", „Poza dobrym i złym", „Genealogia moralności", „Wola mocy", „Ecce homo" (autobiogr.) i in.

Nietykalność poselska, ob. Poselska nietykalność.

Nieuczciwa (nielojalna) konkurencja, staranie się o klientelę przy użyciu nieuczciwych środków, celem usunięcia współzawodniczących. Zwalczana przez specjalne ustawy.

Nieużytki, tereny nie nadające się pod uprawę.

Nieważniki, ob. Imponderabilia.

Niewiadoma w matem., wyrażenie, które ma być wyznaczone z równania.

Niewiadomski, 1) Stanisław, kompozytor pol (1859—1936), pieśni do słów Konopnickiej, Asnyka i i.; 2) Eligiusz, malarz pol. (1869—1923), nap. „Wiedza o sztuce", „Malarstwo współczesne". Za zabójstwo prez. R. P. Narutowicza rozstrzelany.

Niewiarowski Aleksander, pseud. Al. P ó ł k o z i c, pol. pisarz i publicysta (1824—92), należał do cyganerii warszawskiej, b. czynny w dziennikarstwie warszawskim.

Niewiaża, prawy dopływ Niemna na Litwie, 177 km dł.

Niewola, niewolnictwo, stan człowieka, polegający na tym, że jako niewolny (i najczęściej wyjęty spod prawa) jest własnością innego. W staroż. jeńcy wojenni, przestępcy, niewypłacalni dłużnicy byli niewolnikami i stanowili przedmiot handlu. Przez Kościół traktowani byli na równi z wolnymi. Na Wschodzie utrzymało

się n. do czasów najnowszych w złagodzonej formie. O niewolnych w śrdw., ob. Chłopi. — Od czasu odkrycia Ameryki, rozwinął się handel Murzynami, zniesiony i zakazany dopiero w XIX w.; emancypację niewolników proklamowano w Ameryce 1864, a przeprowadzono dopiero w wyniku wojny domowej (1865). Obecnie n. istnieje jeszcze w Azji (Arabia, i Afryce środkowej.

Niewola babilońska, ob. Babilońska niewola.

Niewolnicza Rzeka, górny bieg rzeki Mackenzie (ob.).

Niewolnicze Jezioro (Wielkie N. J., ang. Great Slave Lake), jez. w kanad. Płn.-zach. Terytorium; 28.500 km², do 159 m głęb., uchodzi do niego Wielka Rzeka Niewolnicza, a rz. Mackenzie odwadnia je do M. Lodowatego Płn.

Niewolnicze Wybrzeże, pas nadbrzeżny w zachodniej Afryce, między rz. Volta i Niger, nad Zatoką Gwinejską.

Niewód, sieć rybacka, prostokątna, z workowatym lejem (matnią) w punkcie środk.

Niewska Olga, rzeźbiarka pol., * 1898.

Niewymierna liczba, l. rzeczywista, która nie da się przedstawić w postaci ułamka (zwykłego), np. $\sqrt{2} = 1{,}4142...$

Niewypłacalność, stan dłużnika, który zawiesza wypłaty. Ob. Upadłość.

Niezabitowski Wacław, powieściopisarz pol., † 1928; „Ostatni na ziemi", wybitny utwór fantastyczny.

Niezabudka, nazwa gwarowa niezapominajki.

Niezapominajka, zioło z rodziny szorstkolistnych, o kwiatach drobnych, błękitnych; w Polsce 10 gatunków, przew. na wilgotnych łąkach.

Niezborność ruchów, brak koordynacji, potrzebnej do wykonania czynności Spowodowana zniszczeniem części móżdżku.

Niezmiarka, owad z rzędu muchówek; larwy niszczą źdźbła pszenicy

Nieznany żołnierz, ob. Grób Nieznanego Żołnierza

Nieżyt, ob. Katar. N. oskrzeli, ob. Oskrzela. N. żołądka, ob. Żołądka choroby.

Niger, 1) rzeka w płn.-zach. Afryce, 4160 km, uchodzi deltą do Zat. Gwinejskiej: 2) kolonia fr. w zach. Afryce, płn. cz. pustynna. środk. i płd. stepowa, 980.000 km², 1,500.000 mieszkańców; stolica Niamey.

Nigeria, bryt. kolonia nad dolnym Nigrem, 869.400 km², 20 mil. mieszk.; wywóz oleju palmowego, kakao, cyny. Stolica i port Lagos.

Nightingale (najtingejl) miss Florence (1820—1910), ang. pionierka pielęgnowania chorych przez kobiety (ang. lazarety w wojnie krymskiej).

Nihiliści, radykalne koła młodzieży ros. w latach 60-tych XIX w.: walka z istniejącym porządkiem rzeczy.

Nihilizm, kierunek filozof. i polityczny w Rosji 1860—70. Ob. Nihiliści.

Nihil novi, słynna konstytucja uchwalona 1505 przez sejm radomski: królowie polscy nie mogą nic nowego postanawiać bez udziału senatorów i posłów ziemskich.

Niigata, m. na wyspie Hondo, 125.000 mieszk

Nijmegen (Nimwegen), m. w prow. Geldrii (Holandia), 84.000 mieszk.; uniwers.; 1679 pokój między Austrią, Francją i Szwecją.

Nikandra, rośl. roczna z rodziny psiankowatych; w Polsce n. miechunkowa, zdziczała po ogrodach, pochodzi z Persji.

Nikaragwa (Nicaragua), 1) najwięk. republ. w środk. Ameryce, 118.453 km², 750.000 mieszk., kraj górzysty i lesisty, uprawa kawy, bananów, chów bydła; kop. złota i srebra. Stol. Managua, 35.000 mieszk. — Ustrój: prezyd. wybierany na 4 lata, Kongres złoż. z senatu i izby deputowanych. — Od 1916 w zależności od Stan. Zjedn. 2) jezioro w st. N., 7.700 km², 72 km szer., do 80 m głęb

Nike

Nike, gr. bogini zwycięstwa.

Nikea, ob. Nicea.

Nikeforos (Nicefor), cesarze bizantyńscy: 1) N. I, 802—811, podbił Słowian na Peloponezie, zginął w wojnie z Bułgarami; 2) N. II (913—969), zdobył na Saracenach M. Azję i Syrię, walczył z powodzeniem z Bułgarami

Nikiasz, ateński mąż stanu i wódz (470—413 prz. Chr.)), konserwatysta, po śmierci Peryklesa 429 strateg przez 8 lat, zawarł 421 pokój ze Spartą, 415 dowodził (początkowo wraz z Alcybiadesem) wyprawą na Sycylię. Po poddaniu się Ateńczyków Syrakuzanom (pomoc Sparty) nad Asinarosem, stracony.

Nikiel, Ni, pierw. chem., metal, liczba porz. 28, cięż. atom. 58,69, cięż. właśc. 8,8 punkt topl. 1500°, w stanie rodzimym tylko w meteorytach, poza tym w minerałach, jak nikielin, błyszcz niklowy, garnieryt i in.; metal srebrzysto-biały, twardy, doskonale ciągliwy, ma własności magnetyczne; służy do wyrobu monet, naczyń kuchennych, stopów, oraz do niklowania, tj. powlekania metali mniej odpornych na działanie wody i powietrza

Niklowanie, ob. Nikiel, Galwanostegia.

Nikobary, archipelag ind. w Zatoce Bengalskiej, ob. Andamany

Nikodem, św., członek sanhedrynu w Jerozolimie, uczeń Chrystusa; jego Ewangelia stanowi apokryf średniowieczny

Nikolaj, ob. Mikołaj.

Nikołajew (Mikołajów), m. na Ukrainie, 123.000 mieszk.; port, przemysł maszynowy, budowa okrętów.

Nikomedia, ob. Ismid.

Nikorowicz Ignacy, pisarz pol., * 1874, główny utwór komedia ziemiańska: „W gołębniku".

Nikotyna, alkaloid zawarty w liściach i nasionach tytoniu, gwałtowna trucizna systemu nerw., dawka 0,06 gr. jest śmiertelna; przez używanie tytoniu następuje przyzwyczajenie się.

Nil, najw. rzeka Afryki, 2. co do wielk. na świecie, 6390 km dł., 2,868 000 km² dorzecza, wypływa na płn. od Jez. Tanganika, przepływa Jez. Wiktorii i Jez. Alberta jako Biały N., z lewej strony łączy się z nim Bahr-el-Gazal, z prawej Niebieski N. i Atbara; przebija się kataraktami przez płytę pustynną,

przepływa Egipt, urodzajny dzięki jego wylewom, uchodzi 2 ramionami: Rosette i Damiette do M. Śródziemnego. Wylewy od czerwca do października. Olbrzymie tamy pod Assuan, Markwar i Assiut.

Nil admirari (łac., „niczemu się nie dziwić”), rzekomo słowa Pitagorasa.

Nilocí, wspólna nazwa Murzynów z nad górn. Białego Nilu, Jez. Alberta i Wiktorii.

Nilus, św. 1) starszy, asceta i pisarz, † ok. 430; pam. 12 XI; 2) młodszy (910—1005), zakonnik i pustelnik, założ. klasztorów bazyliańskich; pam. 26 IX.

Nimb, łac., to samo co aureola (ob.), gloria (ob.); potocznie: chwała, podziw, uwielbienie; atmosfera, otaczająca kogoś lub coś (np.: n. tajemniczości).

Nimbus, ob. Chmura.

Nîmes (nim), stol. franc. depart. Gard, 89 000 mieszk., liczne zabytki z czasów rzymskich; przemysł jedwabniczy i in.

Nimfomania (andromania), chorobliwie wzmożony popęd płciowy u kobiet, u mężczyzn: satyriasis.

Nimfy, gr. boginki uosabiały życie przyrody: Najady (wodne), Oready (górskie), Dryjady (drzew i lasów).

Nimrod, wg legendy hebr. potężny myśliwy, władca miast babilońskich, założyciel asyryjskich.

Nimwegen, ob. Nijmegen.

Ning-po, m. port w chińskiej prow. Czekiang, 218 000 mieszk.; przemysł lakowy i drzewny.

Niniwa, stolica asyryj., w rozkwicie za Sanheriba (705—681), Asarhaddona (680—69), Assurbanipala (669—39); 612 zdobyta i zniszczona przez Medów i Babilończyków; w ruinach pałacu Assurbanipala znaleziono cenną bibliotekę.

Ninon de Lenclos, ob. Lanclos.

Ninos, mityczny król asyryj., rzekomo mąż Semiramidy, założyciel królestwa asyryjskiego i miasta Niniwy.

Niob, Nb, pierw. chem., liczba porz. 41, cięż. atom. 93,5, cięż. wł. 12,7, metal rzadki, b. twardy, błyszczący, trudno topliwy.

Niobe

Niobe, w mitol. gr. dumna ze swego licznego potomstwa (7 synów, 7 córek), uważała się za równą Latonie, która urodziła tylko Apollina i Artemidę. Za karę ci zabili w jednym dniu jej dzieci, a ją samą zamienili bogowie w kamień.

Nipal, ob. Nepal.

Nippon, japońska nazwa Japonii.

Nippur (dziś Niffer), prastare m. babilońskie, było ośrodkiem handlu i relig. (kult boga Enlila); cenne wykopaliska.

Nirwana, w buddyzmie: oswobodzenie się z omamień bytu i połączonych z nim uczuć i dążeń; potocznie rozpłynięcie się w nicości.

Nisko, m. pow. w woj. lwows., nad Sanem, 4 000 mieszk., elektrownia, destylarnia drzewa.

Nissa (niem. Neisse), m. na prus. G. Śląsku, nad rzeką Nissą Kłodzką, 32 000 mieszk., założ. przez Bolesława Krzywoustego, ośrodek biskupstwa wrocławskiego z tyt. księstwa N., 1810 sekularyzowane.

Nissa Kładzka, l. dopływ Odry, 195 km, na pograniczu Górnego i Dolnego Śląska.

Nissa Łużycka, l. dopływ Odry, 225 km dł.

Nissan (hebr.), babil. nazwa miesiąca, przyjęta przez Żydów, odpowiada kwietniowi.

Nisz (serb. Niš), m. w Jugosławii, nad Niszawą, pr. dopływem Morawy, 35 000 mieszk.; staroż. Naissus, miejsce urodz. Konstantyna W.

Nisza, ob. Wnęka.

Niszczuka, ryba kostołuska, wydłużona, do $1\frac{1}{2}$ m dł., podobna do szczupaka, w jeziorach i rzekach Ameryki Płn.

Nit (zakówka), rodzaj gwoździa do łączenia grubej blachy, konstrukcji żel. i in. Nitowanie, trwałe łączenie 2 części metal. nitami. Rozżarzone nity zaklepuje się w otwory ręcznie lub nitarkami, tj. maszynami uderzającymi lub prasującymi.

Nitkowce (Filariidae), robaki, rodzina nicieni. F. loa w tkankach łącznych oka człowieka, Afryka. F. loa w krwi powoduje owrzodzenie i słoniowaciznę; n. podskórny, robak, gatunek nitkowców, żyje w skórze ludzkiej człowieka, powodując owrzodzenia; kraje podzwrotnikowe.

Niton, ob. Emanacja radu. Rad.

Nitrobenzol, $C_6H_5 \cdot NO_2$, związek chem., otrzymywany przez działanie mieszaniny kwasu siarkowego i azotowego na benzol; ciecz żółtawa o woni gorzkich migdałów, używ. do wyrobu aniliny i do perfumowania tanich mydeł.

Nitrocelulozy, związki powstające przy działaniu mieszaniny kwasu siarkowego i azotowego na celulozę; n. zawierające mniej azotu: koloksyliny, wyższe: troj- i sześcionitroceluloży: bawełna strzelnicza. N. służą do wyrobu materiałów wybuchowych, kolodium, celuloidu, sztucznego jedwabiu itd.

Nitrogliceryna, związek chem., powstający przez działanie mieszaniny stęż. kwasu azotowego i siarkowego na glicerynę; ciecz bezbarwna, bezwonna, smaku słodk., wstrząśnięta lub ogrzana nagle, wybucha gwałtownie, w mieszaninie z ziemią okrzemkową tworzy dynamit (ob.).

Nitrowanie, wprowadzanie do cząsteczki związku chem. jednej lub więcej grup nitrowych (NO_2).

Nitryfikacja, łac., proces chemiczny, wywoływany przez bakterie nitryfikacyjne; polega na utlenianiu związków amonowych na kwas azotawy i azotowy. Por. Azotowe bakterie.

Nitsch Kazimierz, językoznawca pol., * 1874, źródłowy badacz gwar polskich. „Dialekty języka polskiego”, „Mowa ludu polskiego” i in. Jeden z gł. twórców nowej pisowni pol. z 1936.

Nitschowa Aniela z Gruszeckich, ob. Gruszecka.

Nitti Francesco, wł. ekonom. i polit., * 1868, 1919—20 premier i min. spraw wewn., przeciwnik faszyzmu. Napisał „Europa bez pokoju”.

Niu-czang, m. w płd. Mandżurii, przy ujściu rz. Liauho, 110 000 mieszk., port rzeczny.

Nivelle (niwel) Georges, wódz franc. (1856—1924), odznaczył się 1914 pod Paryżem, 1916

pod Verdun, 1916—17 nacz. dowódca frontu zachodniego.

Nivôse (niwoz), 4. miesiąc „śniegu" w rewolucyjnym kalendarzu francuskim.

„Niwa", czasopismo społeczno-literackie, 1872—94, organ pozytywizmu warszawskiego pod red. Mścisława Godlewskiego, współpraca wybitnych pisarzy z Sienkiewiczem i Orzeszkową.

Niweczniki, substancje odpornościowe surowicy normalnej i uodporniającej.

Niwelacja, w miernictwie wyznaczanie różnic poziomów w terenie. Różnice uwidocznione rysunkowo w przekroju: profil niwelacyjny. Punktem wyjściowym dla n. technicznych są oznaczone na mapie i w terenie punkty, o ściśle określonej wysokości ponad poziomem morza (punkty triangulacyjne). Przyrządy miernicze: instrument niwelac. (lornetka ustawialna libela do poziomu i obracalna dookoła osi pionowej), łata n., poziomnik wodny, równia i metry taśmowe.

Nizam, ob. Hajdarabad.

Nizâmi, właściwie Abu Mahomet Iljâs ben Jûzuf, jeden z siedmiu wielkich poetów pers. (ok. 1140—1202), twórca epiki romantycznej: „Chosrau i Szirin", „Laila u Medżnûn", „Heft peiker" (tu m. in. Turandot), „Iskender nâme" (o Aleksandrze W.) i in.

Nizina, obszar leżący poniż. 300 m n. p. m.; większy obszar nizinny nazywa się niżem.

Nizza, ob. Nicea.

Niżnij Nowgorod, obec. Gorkij, m. w Rosji środk., przy spływie Oki i Wołgi, 350.000 mieszk., wielki ośrodek przem. i handlu (przem. maszynowy, odlewnie żelaza i miedzi).

Niżnij-Tagił (N. Tagilsk), m. na Uralu, nad rz. Tagił, bogate złoża miedzi, występowanie platyny.

Niżowcy, dawna nazwa Kozaków mieszkających na Niżu, tj. nad dolnym biegiem Dniepru.

Niżyński Marian, poeta pol., * 1910, za dramat „Trzy mgły" I nagroda na konkursie dramat. m. Krakowa.

Niassa, 1) jezioro w płd.-wsch. Afryce, 30.800 km², do 785 m głęb., odkryte 1859 przez Livingstone'a; 2) bryt. protekt. we wsch. Afryce nad jez. N., 103 480 km², 1,500 000 mieszkańców, wywóz tytoniu, bawełny, herbaty; stol. Zomba.

Njegoš (Njegus) Petar II Petrović (1813—51), czarnogórski władyka od 1830 i poeta, nacz. przedstawiciel romantyzmu narodowo-filozoficznego; główny poemat: „Górski wieniec".

N. K. N., ob. Naczelny Komitet Narodowy.

N. O. = Nord Ost, półn.-wsch.

No, w literaturze japońskiej krótkie dramaty o poważnej treści, uprawiane na dworach książęcych od XV w., przy użyciu wspaniałych kostiumów i artystycznych masek.

Noailles (noaj) Mathieu de, poetka franc. (1876—1933), jeden z najwybitniejszych talentów liryki współcz.: „Le coeur innombrable", „L'ombre des jours", „Les éblouissements".

Noakowski Stanisław, pol. architekt, malarz i histor. sztuki (1867—1928); znakom. rysunki, studia i projekty architektoniczne.

Nobel Alfred, chemik szwedz. (1833—96), wynalazca dynamitu, twórca nowoczesn. przemysłu materiałów wybuch.; założyciel fundacji N., ob. Nobla nagroda.

Nobilego wyprawa do bieguna, podjęta przez szefa lotnictwa włosk., gen. Nobile, w 1928, na sterowcu „Italia". W drodze powrotnej rozbicie za Spitzbergenem, akcje ratownicze lotników europ. i ros. łamaczy lodów („Krassin"), śmierć 17 osób (m. in. Amundsena).

Nobiles, ob. Nobilitas.

Nobilitacja, łac., nadanie szlachectwa osobie nie należącej do szlachty.

Nobilitas, szlachta. W staroż. Rzymie (za republiki) grupa społeczna, z której rekrutowali się najwyżsi urzędnicy (nobiles lub optimates). Walczyła z nimi partia ludowa, podporządkował ich sobie dopiero Cezar (uprzednio nieudałe próby Grakchów i Mariusza).

Nobility, ang., wysoka szlachta angielska i szkocka; niższa szlachta: gentry.

Nobla nagroda, fundacja A. Nobla (ob.) z 1895. Doroczny zysk z procentów jego majątku przypada w 5 równych częściach 5 zasłużonym na polu: fiz., chem., medyc., zbratania narodów, autorom dzieł idealist. Każda n. N. (ok. 100 000 kor. szw.) może być podzielona na 3 części i przyznana co najmniej raz na 5 lat. W badaniu zasług pomagają zakłady nauk.: Instyt. Nobla przy szw. Akad., Instyt. Nobla w Oslo i in. — Laureaci N. polscy: H. Sienkiewicz (1905), Maria Curie-Skłodowska (1903 [wraz z mężem] i 1911), Reymont (1923).

Noblesse (nobles), fr., szlachectwo, szlachetność. N. oblige, „szlachectwo obowiązuje" (do odpowiedniego zachowania się).

Noc, okres czasu, kiedy słońce znajduje się pod horyzontem. — Długość n. zależy od pory roku i położenia geogr.; na równiku prawie stale równa dł. dnia, w pobliżu biegunów trwa ½ roku (ob. Doba).

Nocek, ob. Nietoperze.

Nocoświetlik, 1-komórk. zwierzątko, rodzaj wiciowca, powoduje fosforescencję mórz płd.

Noc św. Bartłomieja, ob. Bartłomieja św. noc.

Nocturne (noktürn), ob. Notturno.

Nodier (nodie), Charles, pisarz franc. (1780—1844), współinicjator romantyzmu, powieść fantastyczna o szlachetnym rozbójniku: „Jean Sbogar", nowele: „La Fée aux Miettes" i in.

Noe (hebr. Noach), wg St. Testamentu patriarcha, pierwszy rolnik i hodowca winnej latorośli, uratowany przez Boga przed potopem, wraz z rodziną i parami zwierząt; jego synowie: Sem, Ham (Cham) i Jafet.

Noël Léon, dyplom. franc., * 1888, w l. 1932—35 poseł w Pradze, od 1935 ambasador w Warszawie.

Noeud vital (nö wital), fr., węzeł życia, miejsce w 4. komorze mózgu. Po zniszczeniu śmierć, wskutek porażenia oddychania.

Nofretete (Nefretete), królowa egip. z 1370 prz. Chr.; słynne malowane popiersie N. w muzeum berlińskim.

Noga, u człowieka kończyna dolna, składa się z uda, podudzia (mięśnie podudzia tworzą łydkę) i stopy, połączonych stawami; z tułowiem połączona stawem biodrowym.

Nogajcy, lud turecko-tatarski, na stepach płd.-wsch. Rosji; nazwa od chana Nogaja, kt. ok. 1261 oddzielił się od Złotej Hordy; w XVIII w. przeszli pod panowanie Rosji

Nogat, wsch. odnoga Wisły, uchodzi kilku ramionami do Zalewu Wiślanego, 57 km dł

Nogi Maresuke, hr., słynny wódz japoński (1849—1912), zdobywca Portu-Artura w wojnie japońs.-ros.; po śmierci ces. Matsukito popełnił samobójstwo (barakiri).

Nogietek, jednoroczna rośl. złożona, pochodz. płd.-europ.; n. lekarski stosowany w medyc.; niekt. gatunki hodowane po ogrodach

Nogoprzędki, rząd prostoskrzydłych owadów; z wydzielin gruczołów stopowych przędą n. kryjówki.

Nokturn, ob. Notturno

Nolde Emil, niem. mal. i grafik, * 1867, ekspresjonista: tematy relig.; drzeworyty, litografie.

Nolens volens, łac., chcąc nie chcąc

Noli me tangere, łac., „nie dotykaj mnie", słowa zmartwychwstałego Chrystusa do Marii Magdaleny. Przenośnie przedmiot lub stan nie podlegający zmianie, zwłaszcza w polityce

Nomadzi, ludy pasterskie, zmieniające miejsce pobytu tj. koczownicze; często wojownicze, groźne dla sąsiadów

Nomarchia, ob. Nomos.

Nom de guerre (ną de ger), fr., „imię wojenne", pierwotnie przybierane przy wstępowaniu do wojska, obecnie przybrane nazwisko aktora, także pseudonim lub przezwisko.

Nomen, łac., imię.

Nomen et omen, łac., „imię (stanowi) wróżbę".

Nomenklatura, mianownictwo, system mianowania przedmiotów bez bliższych określeń, ułożony wg pewnych zasad dla celów nauki, sztuki. N. przyrodnicza, naukowe nazwy roślin i zwierząt, zawiera po 3 nazwy oznaczające: rodzaj, gatunek, odmianę (lub tp.).

Nominacja, łac., mianowanie, nadanie urzędu.

Nominalizm, łac., kierunek filozofii scholastycznej. Wg nominalistów idee i pojęcia są tylko nazwami rzeczy bez istnienia metafizycznego.

Nominalna wartość, kwota, na którą opiewa skrypt dłużny lub moneta; często niezgodna z w. rzeczywistą wzgl. kursową

Nominalny, łac., odnoszący się do nazwy, pozorny.

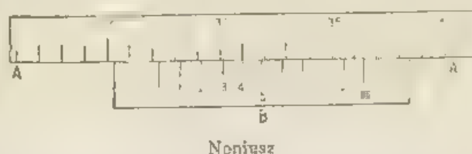
Nomina sunt odiosa, łac., nazwiska budzą nienawiść, czyli należy wystrzegać się wymieniania nazwisk, cytat z mowy Cicerona.

Nomos, 1) nomarchia, grec. okręg administr. z nomarchą na czele; 2) w muz. starogrec. pieśń przy wtórze lutni lub kitary

Nona, łac., „dziewiąta", w muz. dziewiąty stopień gamy diatonicznej; odległość dziewięciu tonów np. c—d_1.

Non-cooperation (non kooperejszn), ang., hasło Gandhiego: walka z Brytanią przez „niewspółdziałanie" z jej instytucjami, bojkot przemysłowy itd.

Noniusz, łac., przyrząd dodany do zwykłej podziałki, służący do dokładniejszego pomiaru długości; 9 jednostek podziałki A dzieli się na

Noniusz

10 części na podziałce B; przy pomiarze punkt zerowy B przypada na koniec mierzonego odcinka. Obserwując, który p. podziałki B schodzi się z kreską na A, otrzymujemy pomiar z dokładnością do $^1/_{10}$ podziałki A, np. do $^1/_{10}$ mm

Nonkonformiści, w Anglii, osoby nie należące do kościoła państwowego (tzw. dissenters)

Non olet, łac., „nie śmierdzi (pieniądz)". zdanie Wespazjana, 69—79, z powodu opodatkowania ustępów

Non omnis moriar, łac., nie wszystko we mnie śmiertelne, cytat z ody Horacego.

Nonpareille (nąparej), fr., nonparel, drobny druk, mniejszy od petitu.

Non plus ultra, łac., nic ponadto, przenośnie: coś najdoskonalszego.

Non scholae, sed vitae discimus, łac., „nie uczymy się dla szkoły, lecz dla życia" (Seneka mł.)

Nonszalancja, fr., niedbałość; z n.: od niechcenia

Norbert, św. (1085—1134), arcybiskup Magdeburga, zał. 1121 zakon premonstrantów (norbertanów); pam. 6 VI.

Norbertanie, Norbertanki, ob. Premonstranci

Norblin, 1) Jean Pierre de la Gourdaine, fr malarz i rytownik pracujący w Polsce (1745—1830); sceny rodzajowe, portrety, sceny historyczne, cenne szkice z życia wiejskiego i miejskiego; 2) Sébastian Louis Guillaume, syn poprz malarz (1796—1884); sceny mitol. i relig.; 3) Stefan, współcz. ilustrator i rysownik pol.; liczne portrety.

Nord, fr., północ.

Nordau, właś. Südfeld Max, pisarz niem. (1849—1923), syjonista: „Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit", „Paradoxe", „Entartung".

Nordenskiöld, 1) Adolf Erik, szwedz. badacz okolic podbiegun. (1832—1901), odkrył przejazd „północno wschodni" (wzdłuż półn. wybrzeży Syberii do Cieśniny Beringa); 2) Erland, syn poprzedn., * 1877, etnolog, badacz Indian Płd Ameryki.

Nordkap (Przylądek Północny), najdalej na płn. wysunięty przylądek Europy, pod 71° 12′ szer. płn., na norwes. wyspie Magerö.

Nordyjska (nordyczna, nordycka) rasa, r. północna, ob. Rasy ludzkie.

Nordyjskie (nordyckie) języki, gałąź języków germańskich bliska języków ludów gockich. Najstarszy j. „pranord.", przeszedł w „staronord." (600—800); w. IX podział: j. wsch.-nord. (duński i szwedz.) i zach.-nord. (norweski i pochodne, używ. w Islandii, Grenlandii i i.).

Norfolk, m. portowe w stanie Wirginia (St. Zj. Am. Płn.), 130.000 mieszk.; wywóz bawełny, węgla, port wojenny.

Norka, łasica o palcach spiętych błoną pływną, w niebezpieczeństwie chroni się pod wodę: cenione futerko.

Norma, łac., nakaz, przepis, wzór, prawidło; n o r m a l n e, zgodne z ogólnie uznanymi regułami, pojęciami itp

Normalizacja (t y p i z a c j a), 1) doprowadzanie do normy; 2) w przemyśle ujednostajnienie wymiarów i kształtów wyrobów, dla usprawnienia i potanienia wytwórczości.

Normalna d o p r o s t e j, w geom. prosta prostopadła do niej; n. d o k r z y w e j, prosta prostopadła do stycznej do niej.

Normandia (fr. Normandie), dawna prow. w płn.-zach. Francji, obec depart.: Seine-Inférieure, Eure, Calvados, Orne, Manche; stol Rouen. — W I. prz. Chr. rzyms. prow., 911 przeszła do Normanów, 1204 do Francji.

Normandzkie Wyspy, ob. Kanałowe Wyspy.

Normanowie, lud skandynawski, trudniący się żeglugą i korsarstwem; wyprawiali się za Karola W. na wybrzeże franc., Akwizgran, Kolonię, Metz, Moguncję, Paryż, Tuluzę, 911 osiedlili się pod ks. Rollonem nad dolną Sekwaną (Normandia); 1066 Wilhelm Zdobywca pokonał króla ang. pod Hastings i opanował Anglię. 820—1170 N. w Irlandii, 862 jako Waregowie mieli stworzyć zawiązek przyszłego państwa ros. (Ruryk); od 859 na M. Śródziemnym; państwa N. we Włoszech płd. (Robert Guiscard) i na Sycylii do 1189, od 983 N. w Grenlandii (wyprawy do Ameryki Płn.).

Nornica, ssak, gryzoń podobny do myszy; w Polsce n. r u d a, żywi się owadami, robakami; głównie w lasach.

Norny, w mitologii nord. 3 boginie losu.

Norrköping, m. szwedz. nad Bałtykiem, 62.000 mieszk.; przem. okrętowy i tekstylny.

Northampton (norsemtn), stol. ang. hr. N., nad rz. Nen. 92.000 mieszk.; przem. metalowy.

North Carolina, ob. Karolina Północna.

Northcliffe (norsklif) Alfred Charles William (H a r m s w o r t h), publicysta ang. (1865—1922), założyciel 1896 konserwatywnego „Daily Mail", od 1906 właściciel „Timesa" i wielkiego koncernu prasowego, podczas wojny świat. organizował propagandę przeciw Niemcom.

North Dakota, ob. Dakota.

Norwegia (N o r g e), królestwo w zach. cz. Półw. Skandynawskiego, nad Oc. Atlantyckim. Graniczy z Szwecją i Finlandią, 322.681 km² pow. (1935) 2,9 mil. mieszk. 8,7 na km², w tym 29.500 Lapończyków i Kwenów; prawie wyłącznie wyznania ewang. 72,7% całej pow. zajmują nieużytki, 24.2% las, 3,1% role i łąki. Rolnictwo (owies, jęczmień, ziemniaki) pokrywa w połowie potrzeby N. Ważny chów bydła i rybołówstwo morskie (wieloryby, sztokfisze, śledzie). Z kopalin: rudy żelaza, srebra i miedzi. Przemysł drzewny, papiern., metalurg. i spożywczy (wędzarnie ryb). Produkcja (1934): 855.000 t celulozy i masy drzewnej, 350.000 t papieru i tektury, 16.000 t aluminium. Wartość (1934) wywozu: 758 mil. (w tym do Polski 7 mil.), przywozu: 967 mil. zł. (w tym z P o l s k i 13 mil. zł.). Flota handl. (1935): na 4. miejscu w świecie z 3.968.000 t rej. brutto. S t o l i c a i g ł. p o r t: Oslo. U s t r ó j: Monarchia dziedz. i konstytucyjna. Parlament (Storting), złoż. z 150 członk., wybiera ¼ swych członk. do izby wyższej. Rząd: 8 ministr. — D z i e j e. Zamieszkała od dawna przez Germanów; zjednoczona 872 przez Haralda Pięknego (uprzednio państewka dzielnicowe); za Olafa Świętego, 1016—28, przyjęcie chrześcijaństwa; za Haakona Starego, 1217—63, utwierdzenie władzy królewskiej (dotąd walki z arystokracją), podbicie Islandii i Grenlandii 1397 unia (kalmarska) Danii, N. i Szwecji (wspólny panujący, prowadzenie wojen); 1523 oderwanie się Szwecji 1536 N. prowincją duń. Za wojen napoleon. oderwana (wraz z Helgolandem) 1814 od Danii, połączona od 1815 (kongres wiedeński) unią personalną ze Szwecją (z własną konstytucją) 1905 rozwiązanie unii; na tronie N. ks. Karol duń. jako król Haakon VII. Podczas wojny świat. N. neutralna, otrzymała 1920 zwierzchnictwo nad wyspami Svalbard (Spitzbergen).

Norwerth Edgar, architekt pol., * 1884; liczne prace teoretyczne.

Norwich (noruicz), stolica ang. hr. Norfolk 126.000 mieszkańców: katedra normańska.

Norwid Cyprian Kamil, pol. poeta i malarz (1821—83), za życia zapoznany, przedstawiciel epoki przełomowej między romantyzmem a pozytywizmem, prekursor nowych prądów estetycznych, o głębokiej myśli filozoficzno-społecznej na podłożu narodowo-katolickim, w poszukiwaniu formy, w której osiągał świetne i oryginalne wyniki, nieraz trudno zrozumiały. Ważniejsze utwory: „Promethidion" (dialogi poetyckie o sztuce), cykle liryczne, poemat „Quidam", dramaty „Krakus", „Wanda", „Kleopatra", „Pierścień wielkiej damy", nowele, szkice filozoficzne „Milczenie" i in.

Norwid-Neugebauer Mieczysław, generał pol., * 1884, walczył w Legionach w I i II Bryg., 1917 aresztowany i internowany przez Niemców w Lublinie, 1920 zast. Szefa Sztabu Gen., 1925 zast. Szefa Admin. Armii, 1926 Insp. Armii, 1930—32 minister Robót Publicznych.

Noryckie Alpy, pasmo górs. w Alpach wsch do 2.441 m wys.

Norymberga (niem. Nürnberg), m. w środk. Frankonii (Bawaria), 406.000 mieszk.; gotyckie i renesansowe budowle, pomniki, parki itd.; najwięk. ośrodek przemysłowy Bawarii (przem. metalowy, drzewny, chemiczny, fabryki ołówków, zabawek i in.), światowy rynek handlu chmielem. — 1219 wolne miasto Rzeszy, w XV i XVI w. ognisko sztuki i nauki.

Nos (łac. nasus), narząd węchowy i zewn. odcinek drogi oddechowej, utworzony z szczęki górnej, kości nosowej i chrząstek n. Kość pionowa dzieli jamę nosową na 2 części, prawą i lewą, w każdej z nich są 3 muszle nosowe (fałdy błony śluzowej). N. łączy się od tyłu z jamą gardłową. N. wewnętrzny stanowi w górnej części o k o l i c ę w ę c h o w ą (tu znajdują się komórki węchowe), w dolnej — okolicę oddechową. Między muszlami istnieją przewody (tzw. labirynt), które komunikują z jamą czołową, szczękową (jama Highmora) i in. —

U zwierząt niższych n. stanowi nieparzysty dołek węchowy; u ryb 2 dołki węch., u wyższych kręgowców i u człowieka n. dzieli się na zewn. i wewn. — Kształt i wielkość n. u człowieka stanowi cechę rasową. — O chorobach n., por. Nosowe jamy.

Nosacizna (malleus), najgroźniejsza choroba koni, przenośna także na ludzi, koty i in., wywołana zarazkiem odkrytym przez Löfflera. Objawia się ropiejącymi guzami w błonie śluzowej nosa i w płucach, oraz na skórze, gorączką itd., śmiertelna. — Do rozpoznania służy malleina i in.

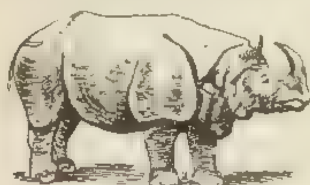
Nosacz maszkara, małpa wąskonosa o wielkim nosie; Borneo

Nosairiowie (Nuzariowie), lud w płn. zach. Syrji; religia pogańsko-gnostyczno-ismaelicka.

Nosce te ipsum, łac., „poznaj siebie samego".

Nosicielstwo, noszenie zarazków chorobotwórczych bez szkody dla nosiciela i zakażanie nimi otoczenia.

Noskowski Zygmunt, kompozytor pol. (1846—1909), uczeń Moniuszki; symfonie, uwertury, balety, opery („Chata za wsią" i in.), kantaty, muzyka kameralna, chóry, pieśni.

Nosorożec

Nosorożec, nieparzystokopytne, roślinożerne, w okolicy nosa 1—2 rogów; żyją w pobliżu jezior rzek w okolicach podzwrotnikowych; n. indyjski o b. grubej skórze, w Indiach Wsch i płd. Chinach, n. afrykański, dwurożny, o pomarszczonej skórze.

Nosowe jamy, ob. Nos. Choroby j. n zapalenie błony śluzowej jam nosowych na skutek przeziębienia, chorób zakaźnych. Polipy nosowe, miękkie, szare, czerwono-żółte narośla, powstają przy przewlekłym zapaleniu błony śluzowej nosa: mogą wypełnić całą jamę nosa.

Nostalgia, gr., tęsknota za ojczyzną.

Nostoc, trzęsidło, glon w wodach słodkich, z grupy sinic

Nostradamus, lekarz i astrolog fr., właściwie Michel (1503—66), w proroctwach przepowiadał upadek papiestwa.

Nostryfikacja, łac., uznanie zagranicznego dyplomu doktorskiego.

Nostrzyk, 2-letnia roślina motylkowata; n. biały na słonecznych wzgórzach, zaroślach; n. żółty w zaroślach, na łąkach, zawiera kumarynę.

Nośność (udźwig), największe dopuszczalne obciążenie np. okrętu, wagonu itd

Nota, łac., znak, uwaga. — N. dyplomatyczna, pismo urzędowe, doręczone przez jakieś państwo drugiemu, za pośrednictwem przedstawicielstwa dyplomatycznego.

Nota bene (skróc. Nb.), łac., „zapamiętaj dobrze", zauważ.

Notable, fr., osoby wyróżniające się w społeczeństwie stanowiskiem, wykształceniem, majątkiem.

Notariusz, łac., rejent, urzędnik, który ma powierzony obowiązek publicznego zaświadczania czynności prawnych, sporządzania i przechowywania dokumentów tych czynności. Przymus notarialny polega na konieczności sporządzania pewnych aktów u notariusza.

Notatka, łac., zapisana wiadomość, uwaga

Noteć (niem. Netze), pr. dopływ Warty, 366 km dł., wypływa z Jeziora Brdowskiego, przepływa Jezioro Gopło, na dużej przestrzeni tworzy granicę polsko-niemiecką.

Notoryczny, łac., powszechnie znany, wiadomy.

Notować, łac., zaznaczać, zapisywać; wykazywać kurs (na giełdzie).

Notre-Dame (notr dam), „nasza Pani", franc nazwa Matki Boskiej i kościołów Jej poświęconych, np. katedry w Paryżu.

Nottingham (notingem), stol. ang. hr. N., uniwersytet, Szkoła Sztuk Pięknych; przemysł włókienniczy, chemiczny i in., 268.000 mieszkańców.

Notturno, wł., nokturn, „muzyka nocy", w XVIII w. kompozycja na instrumenty dęte, od J. Fielda i Chopina na fortepian: o nastroju marzycielskim, nieraz melancholijnym

Notyfikacja, łac., obwieszczenie, uwiadomienie, zakomunikowanie.

Novák, 1) Vitezslav, kompoz. czeski, * 1870, uczeń Dvořaka; gł. muzyka kameralna, nadto opery komiczne, poematy symfoniczne: sonaty pieśni itd.; 2) Arne, czeski historyk literatury i krytyk, * 1880

Novalis, ob. Hardenberg.

Novara, stol. włos. prow. N., 63.000 mieszk.; 1513 zwycięstwo Szwajcarów nad Francuzami, 1849 Austriaków nad Sardyńczykami.

Novi Sad (Nowysad), m. w Jugosławii, nad Dunajem, 64 000 mieszkańców.

Novopacký Jan, malarz czeski (1824—1908); głównie krajobrazy.

Nowa Anglia (New England), płn.-wsch. część Stanów Zjedn. Am. Płn., obejmuje stany: Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode Island, Connecticut.

Nowa Brytania (niem. Neupommern), najw wyspa Archipelagu N. B. 33.700 km², 88.000 mieszk.; czynne wulkany; stol. Rabaul, przed 1919 posiadłość niemiecka.

Nowacja, łac., odnowienie, umorzenie zobowiązania przez zobowiązanie (za zgodą wierzyciela) świadczenia czego innego.

Nowaczyński Adolf Neuwert, pisarz polski * 1876, cięty satyryk, o oryginalnym stylu groteskowym, wybitne dramaty: „Smocze Gniazdo", „Car Samozwaniec", „Wielki Fryderyk", „Cyganeria warszawska", „Nowe Ateny", „Pułaski w Ameryce", „Komendant Paryża", „Wiosna narodów" i in., szkice literackie, satyry i felietony publicystyczne.

Nowa Funlandia, ang. wyspa na płn.-wsch wybrz. Ameryki, 110.681 km², 270 000 mieszk.; stol. St. Johns; bogactwa mineralne (złoto, srebro, miedź, żelazo) mało wyzyskiwane, znaczne rybołówstwo. — Od 1713 należy do Anglii, od 1855 dominium angielskie.

Nowa Gwinea, druga co do wielkości wyspa na ziemi (po Grenlandii), na Oc. Spokojnym, na płn. od Australii, 803.150 km², we wnętrzu potężne góry (do 5.000 m wys.), wybrzeża płaskie

i bagniste; klimat tropikalny, wywóz kopry, kauczuku, złota, pereł, masy perłowej — Zach część N. G. należy do Holandii, 388 140 km², 280.000 mieszk.; płd.-wsch., N. G. Brytyjska lub Papua, 234.480 km², 275.000 mieszk.; stol. Port Moresby; płn. wsch część wyspy 185 521 km², 230.000 mieszk., należała przed 1914 do Niemiec (Kaiser-Wilhelmsland), 1920 jako mandat Ligi Narodów do Australii.

Nowa Holandia, dawna nazwa Australii.

Nowa Irlandia (ang New Ireland, niem. Neumecklenburg), wyspa w Archip. Nowej Brytanii, 12.000 km², przed 1920 należ. do Niemiec.

Nowak, 1) Julian, bakteriolog polski, * 1865, 1922 premier; 2) Jan, geolog pol., * 1880, prace z tektoniki Karpat; „Geologia pols. obszarów naftowych", „Zarys tektoniki Polski" i in.

Nowa Kaledonia (fr. Nouvelle Calédonie), wyspa na Oc. Spokojnym, na płn.-wsch. od Australii, 16.117 km², 30.000 mieszk.; bogactwo kopalin: nikiel, kobalt, chrom, żelazo, węgiel; stol. Numea. Należy od 1853 do Francji

Nowakowski, 1) Józef, pol. kompozytor i pianista (1800—65); polonezy, mazury, pieśni i in.; 2) Edward historyk pol (1829—1903, zakonnik uczestnik powstania 1863, szereg prac; 3 Aleksy malarz pol., * 1872; portrety, sceny rodzajowe; 4) Bohdan Bartłomiej, grafik pol., * 1887, 5) Stanisław, geograf pol., * 1888, prace o Syberii, Japonii, z geogr. gospod.; „Geogr. gospod. Polski zach."; 6) właśc. Tempka Zygmunt, pol. pisarz aktor i dyrektor teatralny, * 1891, dowcipny felietonista, wybitne utwory powieściowe: „Przylądek Dobrej Nadziei", „Rubikon", „Start Edmunda Sulimy". Laureat nagrody lit. m. Krakowa.

Nowa Marchia (niem. Neumark), płn.wsch. część Brandenburgii, nad Odrą, dolną Wartą i Notecią, do poł. XIII w. należała do Polski.

Nowa Południowa Walia (ang. New South Wales państwo w płd wsch Australii, członek Związku Austral., 801.396 km², 2.500.000 mieszk.; wywóz wełny i metali. Stol Sydney, 1.200.000 mieszkańców.

Nowa Szkocja (Nova Scotia kanad. prow., składa się z półw N S. i z wyspy Kap Breton, bogate złoża węgla i rudy żelaznej, złoto; uprawa owoców, rybołówstwo. 55.500 km², 500.000 mieszk.; stolica Halifax. 60.000 mieszkańców - Odkryta 1498 przez Cabota, od 1867 do Kanady

Nowator, łac., człowiek zaprowadzający inowacje, nowe urządzenia, reformy itp

Nowa Wieś Spiska, m. na Spiszu (Czechosłowacja), 12.000 mieszk.; 1412—1768 stolica pols. Spiszu.

Nowa Wilejka, m. w pow. wileńs. (woj wileńs.), nad Wilejką, 10.000 mieszk.; fabr. wyrobów cement., odlewnia żelaza, handel bydłem.

Nowa Zelandia (ang. New Zealand), bryt. dominium obejmujące 2 wyspy główne (Płn. i Płd.), oddziel. Cieśniną Cooka i Wyspą Stewarta na Oc. Spokojnym, na płd. wsch. od Australii, 268 232 km² pow. i 1,5 mil. mieszk. (6 na km²), w tym 70.000 Maorysów, reszta koloniści pochodzenia angielskiego. Wyspa Płn. wulkaniczna, gorące źródła, w Płd. Alpy Nowozelandzkie z potężnymi lodowcami (Mt. Cook 3 768 m). Hodowla (1934: 4,3 mil. bydła rog., 28,6 mil. owiec) i rolnictwo (pszenica). Ważny producent wełny (1934: 133.000 t). Wartość (1934) przywozu: 668 mil., wywozu: 984 mil. zł. 5.543 km kolei. Stol.: Wellington, 147.000 mieszkańców. Ustrój: gener. gubernator, rada ustawodawcza, izba niższa.

Nowa Ziemia (ros. Nowaja Ziemlia), dwie wyspy rosyjs. na Morzu Lodowatym Płn., między Morzem Barentsa a Karyjskim, 72.000 km², 4 osiedla samojedzkie, od 1923 stacja meteorol.

Nowe, m. w pow. Świecie (wojew. pomors.), nad Wisłą, 5.000 mieszk.; szczątki zamku krzyżackiego.

Nowe Hebrydy, ob. Hebrydy Nowe.

Nowej Brytanii Archipelag (Bismarcka Archipelag), grupa wysp na płn.-wsch. od Nowej Gwinei: Nowa Brytania, Nowa Irlandia, Nowy Hanower i in., ogółem 47.100 km², 1884—1919 do Niemiec, obecnie mandat Ligi Narodów pod zarządem Australii.

Nowela, 1) włos. „novella", nowość, krótki utwór powieściowy prozą, skoncentrowany przy jakiejś jednej charakterystycznej sytuacji lub postaci, napięciem skupionej akcji zbliżony do dramatu. Do najdawniejszych mistrzów noweli należą Boccaccio i Cervantes, w XIX i XX w liczni przedstawiciele w całej Europie; do najlepszych w Polsce: Norwid, Prus, Sienkiewicz, Orzeszkowa Dygasiński Konopnicka, Sieroszewski, Żeromski, Perzyński, Kaden-Bandrowski, Choynowski, Goetel i in.; 2) ob. Nowele.

Nowele, łac., ustawy dodatkowe, uzupełniające lub zmieniające dawne.

Noweleta, fr., miniatura muz., liryczna i pogodna.

Nowe Miasto, 1) m. w pow. Rawa (woj. warszawsk.), 4.000 mieszk.; letnisko; 2) Nowe-Miasto, m. w pow. Lubawa (woj. pomors.), nad Drwęcą, 4.000 mieszkańców.

Nowe Miasto Korczyn, ob. Nowy Korczyn.

Nowenna, nabożeństwo 9-dniowe

Nowe srebro, ob. Argentan.

Nowgorod (Nowogród Wielki), rosyjs. miasto nad rz. Wołchow, 32.000 mieszk.; w IX w. stol. Rosji, w XIII i XIV w. m. hanzeatyckie; mnóstwo zabytkowych budowli.

Nowicjat, łac., czas próby kandydatów do stanu zakonnego (nowicjuszy, -ek).

Nowicjusz, łac., 1) ob. Nowicjat; 2) człowiek początkujący, nowy w danym zawodzie itp.

Nowicki Franciszek Henryk, poeta polski (1864—1935), słynne sonety tatrzańskie.

Nowiny, tereny objęte pierwszy raz uprawą rolną.

Nowochrzczeńcy, ob. Anabaptyści

Nowoczerkask, m. w obwodzie dońs. (Rosja), 60.000 mieszkańców.

Nowodworski Bartłomiej, słynny rycerz pol. (1544-1624), kawaler maltański, walczył z Turkami, Tatarami, Moskwą, w franc. wojnach religijnych, pod Lepanto, w Afryce, 1611 pod Smoleńskiem, mecenas nauk, ufundował gimnazjum św. Anny w Krakowie.

Nowofunlandzki pies, duży pies o długiej, gęstej, ciemnej sierści.

Nowogródek, m pow i wojew., 10.000 mieszkańców; fabryki wyrobów betonowych i ce-

ramicznych, handel bydłem; miejsce chrztu Adama Mickiewicza.

Nowokaina, związek chem., pochodna anestezyny, środek znieczulający, zastępuje kokainę, nie posiadając jej własności trujących.

Noworosyjsk, ros. m. portowe nad Morzem Czarnym, 60.000 mieszkańców, wywóz zboża.

Nowosilcow Mikołaj Mikołajewicz hr., senator ros. (1761—1836) początkowo liberał, później skrajny reakcjonista; 1815—30 pełnomocny komisarz cesarski przy Radzie Stanu Królestwa Kongres., organizator tajnej policji, szpiegostwa, cenzury itp., zasłynął z prześladowań Polaków; jego wizerunek w III cz. „Dziadów" Mickiewicza.

Nowosybirsk, do 1926 Nowo-Nikołajewsk m. w Syberii, nad rz. Ob, 176.000 mieszk., ośrodek handlu zach. Syberii.

Nowosyberyjskie Wyspy, archip. na Morzu Lodowatym Płn., należy do republ. Jakutów, około 28.000 km².

Nowotwory, guzy i guzki, wzrastające chorobliwie przez nowotworzenie się tkanki. N. tkanki łącznej: włókniaki, n. tkanki mięsnej: mięśniaki; podobnie: n. nabłonkowate, tkanki nerwowej itd. N. dobrotliwe, uszkadzają otoczenie tylko mechanicznie i dają się od niego łatwo oddzielić. N. złośliwe, wrastają w otoczenie, a przez zawleczenie krwią i limfą łatwo tworzą przerzuty; z nich najważniejszy rak (ob.).

Nowotwór, ob. Nowotwory.

Nowowiejski Feliks, kompoz. pol., * 1877, dyrygent i organista; oratorium „Quo Vadis", symfonie, uwertury, opera „Legenda Bałtyku" i in.

Nowożytność, epoka historyczna: od końca XV w. po dzień dzisiejszy (przedtem średniowiecze).

Nowy Brunświk (ang. New Brunswick), prow. w Kanadzie, nad Zatoką św. Wawrzyńca, złoża węgla kam. i gipsu; 72.478 km², 400.000 mieszk.; stol. Fredericton. — Od 1713 do Anglii.

Nowy Bytom (dawn. Huta Pokoju), m. w pow. Świętochłowice (wojew. śląskie), 24.000 mieszk.; kopalnie węgla.

Nowy Dwór, m. w pow. Warszawa, przy ujściu Bugu do Wisły, 9.000 mieszk.; warsztaty okrętowe, fabryka fajansu i in.

Nowy Hanower, od 1920 Lavongai, wyspa w Archipelagu Nowej Brytanii, 1.600 km².

Nowy Jork (ang. New York), 1) największe m. świata, najważniejsze Ameryki, przy ujściu rzeki Hudson, dzieli się na 5 okręgów: Manhattan (pierwotny N. J. na wyspie Hudsonu), Bronx, Brooklyn, Queens, Richmond, ma 6.930.000 mieszk., Wielki N. J. (z przedmieściami) 10.9 mil. mieszk., wielkie skupienie najrozmaitszych narodowości: Włochów, Rosjan, Polaków, Murzynów, Chińczyków, Żydów (ok. 25% ludn., najw. skupienie na ziemi). Najw. ośrodek przemysłu i handlu St. Zjedn., równocześnie najw. ognisko handlu pieniężnego na świecie. Pierwszy port świata (1935: weszło 26.6 mil. t rej. netto). Wspaniałe budowle, drapacze chmur (do 370 m wys.) w dzielnicach handl. Najwspanialsze ulice: Wall Street i Broadway. 10 uniwersytetów (Columbia) i kolegiów. — Założ. 1612 przez Holendrów jako Nowy Amsterdam otrzymał nazwę N. J. 1664. 1790 liczył 33.000 mieszk. — 2) Stan (New York State), St. Zjedn. Am. Płn., 127.433 km², 12.588.000 mieszk., stol. Albany; b. rozwinięte hodowla i rybołówstwo; kopalnie rud żelaznych, soli, gipsu, ropy naftowej i gazu ziemnego.

Nowy Korczyn (Nowe Miasto Korczyn), m. w pow. Stopnica (woj. kieleckie), 4.000 mieszk.; przystań żeglugi parowej na Wiśle; w XVI w. jedno z największ. miast Małopolski, ulubione miejsce zjazdów politycznych.

Nowy Meksyk (ang. New Mexico), stan w St. Zj. Am. Płn., w dorzeczu Rio Grande del Norte, 317.609 km², 400.000 mieszk.; chów owiec, rolnictwo, górnictwo (węgiel, złoto, żelazo); stol. Santa Fé, 11.000 mieszkańców.

Nowy Orlean (ang. New Orleans), gł. m. handlowe stanu Luiziana (St. Zj. Am. Płn.), nad Missisipi, 460.000 mieszk.; wywóz bawełny.

Nowy Port (niem. Neufahrwasser), port i przedmieście Gdańska, przy ujściu Wisły do morza.

Nowy Rok, dzień rozpoczynający rok: w świecie chrześc. 1 stycznia, jak u Rzymian, u Żydów 1 Tiszri (wrzesień-październik).

Nowy Sącz, m. pow. w woj. krakows., przy ujściu Kamienicy do Dunajca; ruiny zamku; warsztaty kolej., fabr. cukierów, mydła, handel.

Nowy Świat, nazwa Ameryki, w przeciwstawieniu do Starego Świata (Europa, Azja, Afryka).

Nowy Targ, m. pow. w woj. krakowskim, nad Dunajcem, w dolinie Nowotarskiej, 10.000 mieszkańców; stol. Podhala, letnisko.

Nowy Testament, ob. Biblia.

Nowy Tomyśl, m. pow. w woj. poznańskim, 2.000 mieszkańców.

Nożyce, 1) przyrząd do krajania tkaniny, papieru itd., dawniej 2 ostrza na elast. obłąku, od cesarstwa rzym. forma obecna; 2) popularne określenie różnicy w rozwoju cen wyrobów przemysłowych i artykułów rolnych.

Nów, ob. Księżyc.

N. P. R., ob. Narodowa Partia Robotnicza.

Nuance (nüans), fr., odcień, stopniowanie; subtelny rys w grze, gest.

Nuba, grupa ludn. płn.-afryk., ciemno-brunatni, różni od Murzynów. Język N. w dolinie Nilu, staronubijski na papirusach.

Nubia, kraina w płn.-wsch. Afryce, nad Nilem, który tworzy tu liczne katarakty; na płn. od Nilu Pustynia Nubijska. Klimat upalny i suchy; obszary uprawne tylko w dolinie Nilu. — W staroż. kraj o wys. kulturze, złotodajny (Kusz), IX—VII w. silne państwo ze stolicą Napata, VI w. po Chr. chrystianizacja kraju, od 1300 rozpad na drobne państewka pod panowaniem arabskim i przyjęcie islamu, od 1517 pod władzą turecką. W XIX w. wpływy egipskie, z końcem XIX w. panowanie Mahdiego, 1900 płn. N. przyłączono do Egiptu, płd. do Sudanu.

Nubijska koza, koza pochodz. afryk., przeważnie bezroga, srokata, lub ruda, b. mleczna.

Nucleus, łac., jądro komórki (ob.).

Nukleiny, ciała białkowe, gł. składniki jąder komórek rośl. i zwierz., zawierają fosfor.

Nulla dies sine linea, łac., „żaden dzień bez kreski", wezwanie do pracy.

Nullo Francesco, patriota włoski (1826—63), walczył o wolność Włoch i Polski, padł w powstaniu styczniowym.

Numa Pompilius, bajeczny drugi król Rzymu, twórca kultu bóstw państwowych.

Numea, stol. franc. kolonii Nowej Kaledonii, 10.000 mieszkańców; port wywozowy.

Numerator, maszynka do drukowania bieżących numerów na biletach, losach itd.

Numeri, łac. nazwa 4. księgi Mojżesza.

Numerus clausus, łac., „zamknięta liczba", system ograniczonej ilości dopuszczonych do zawodu, urzędu, szkoły

Numidia, staroż. państwo w płn.-zach. Afryce (dziś. Algeria), 106 prz. Chr. pokonane (król N. Jugurta) przez Rzymian, od 46 prz. Chr. ich prowincja — N u m i d o w i e słynęli jako świetni jeźdźcy. Najważniejsze miasta: Hippo, Zama, Lambessa i Cirta

Numizmatyka, gr., nauka o pieniądzu z punktu widzenia prawnego, gospodarczego, artystycznego; obejmuje także wiadomości o medalach i oznakach pamiątkowych - Por. M o n e t y.

Nummulitowy wapień, składa się ze skorupek trzeciorzędowej otwornicy Nummulites.

Nummus, łac., moneta.

Nuncjusz, łac., dyplomatyczny zastępca papieża na świeckich dworach, u rządów państw.

Nurek

Núñez de Arce (nuniez) Gáspar, hiszp. poeta dramat. (1834—1903), „El haz de leña" „Gritos del combate" i in

Nupe, szczep Sudańczyków.

Nuragi, wieże kamienne w kształcie ściętego stożka, zabytki młodszej epoki kamiennej

Nurek, ptak z rodziny alk, zjawia się nad Bałtykiem.

Nurek, człowiek wyspecjalizowany w zapuszczaniu się w głęboką wodę dla poszukiwań, połowu, pracy wydobywczej itp. S t r ó j i wyposażenie n.: szczelne i trwałe (gumowe itp.) u b r a n i e i obuwie, obciążone ołowiem, oraz h e ł m, ze szklanym okienkiem. Dawniej połączony z powierzchnią rurą na pompowane z góry powietrze i linką sygnalizacyjną; dziś zbiornik ścieśnionego powietrza na plecach, telefon itd.

Strój nurka

Nurkowanie, 1) zdolność zanurzania się i pozostawania pod wodą przez dłuższy czas; 2) ob. N u r e k

Nurkowiec, ob. Podwodna łódź

Nürnberg, ob. Norymberga.

Nurt, główny prąd w rzece

Nury, n u r o w a t e, rodzina ptaków o całopletwowych nogach; w Polsce p e r k o z d w u c z u b y, p. p e r k o z e k, p. z a u s z n i k.

Nurzec, pr. dopł. Bugu, 103 km, w dolnym biegu tworzył granicę b. Kongresówki

Nusbaum-Hilarowicz Józef, zoolog polski (1859—1917), prace z dziedz. anatomii porównawczej i embriologii; podręcznik „Anatomia porównawcza" (2 t.), prace popularyzacyjne.

Nuszić Bronisław, pisarz serbski, * 1864, wybitne komedie: „Podejrzana twarz", „Protekcja", „Poseł ludowy", „Pani ministrowa" i in.

Nut, egip. bogini nieba, matka Ozyrysa i Izydy.

Nuta, ob. Nuty.

Nutacja, łac., kołysanie się osi ziemi dokoła średn położenia: biegun opisuje w 18,7 lat elipsę, której półosie — 9,21 i 6,9 sek. łuku. W m u z y c e spisywanie nut.

Nutria, handlowa nazwa futra z płd.-ameryk. bobra błotnistego.

Nuty, łac., znaki muz. oznaczające wysokość dźwięku i jego wartość rytmiczną. Wys. dźwięku oznaczają nuty, umieszcz. wyżej lub niżej systemu nutowego (tj. pięciu linii poziomych), absolutną wys. klucze, chromatyczne zmiany w wys. dźw. krzyżyki, bemole. Wartość rytmiczną nuty oddaje jej kształt. R o z w ó j p i s m a n u t.: 1) w najdawn. czasach (Chińczycy, Grecy i in.) litery lub liczby oznaczające położenie dźwięku na instrum., 2) w śrdw. neumy (ob.) oraz 3) pismo mensuralne, określające rytmiczną wartość nut, 4) wprowadzenie (od XVI w.) kresek taktowych. — Obecnie w użyciu n. o następujących wartościach: nuta cała 𝅝, półnuta 𝅗𝅥, ćwierćowa ♩, ósemka ♪ (kilka ósemek obok siebie w muzyce instrumentalnej ♫), szesnastka 𝅘𝅥𝅯 lub ♬, trzydziestodwójka 𝅘𝅥𝅰 lub ♬, sześćdziesiątka czwórka 𝅘𝅥𝅱 lub ♬.

Nużeniec, pasożyt z rzędu roztoczy, na skórze człowieka; powoduje powstawanie wągrów skórnych.

Nyborg, duńsk. m. port. na wsch wybrzeżu Fionii, 10.000 mieszk.; 1659 zwycięstwo połączonych wojsk polsk., duńsk. i brandenb. nad Szwedami.

Nyiregyhaza, m. w węg. komitacie Szabolcs, 50 000 mieszkańców.

Nyktalopia, gr., dzienna ślepota, np. u zwierząt nocnych, u ludzi przy zup. ślepocie barw.

Nyrop Kristoffer, znakomity romanista duńs. (1858—1931), gł. dzieło: „Grammaire historique de la langue française

Nystad, m. port. w Finlandii, nad Zatoką Botnicką, 4.000 mieszk.; 1721 pokój między Szwecją a Rosją, kończący wojnę północną.

Nyża, n i s z a, ob. Wnęka

Nyx, gr., personifikacja „Nocy", córka Chaosu, porodziła Hemerę (Dzień).

O

O, w chemii symbol pierw. tlenu (Oxygenium); skrót Ost, wschód; O' w irlandzkich nazwiskach: potomek, np. O'Connell (potomek Connella).

Oahu, najważn. z Wysp Hawajskich, 1.544 km², 200.000 mieszk., uprawa trzciny cukr.; stol. Honolulu.

Oakland (oklend), m. w Kalifornii (St. Zjedn. Amer. Płn.), 280.000 mieszk., port węglowy.

Oaxaca (oahaka), stan w Meksyku, nad Oc. Spok., 94.211 km², 1 milion mieszk.; stol. O. de Juarez, 24.000 mieszkańców.

Oaza, obszar wśród pustyni posiadający wodę (źródła, studnie artezyjsk., rzeki), pokryty roślinnością.

Ob, rzeka w zach. Syberii, 3.715 km dł., wypływa z gór Ałtaj, uchodzi do M. Lodowat. Płn.

Ob., skrót — obacz; także obiit, łac., umarł.

Obadiasz, mniejszy prorok izrael., V w. prz. Chr.; przepowiadał koniec niewoli Jerozolimy.

Obcęgi, narzędzie do chwytania, zginania materiałów metal.: 2 ramiona połączone luźno nitem; szczęki chwytne różnokształtne, zależnie od zastosowania.

Obcy (cudzoziemiec), osoba, nie należąca do danego związku państwowego, a przebywająca na jego obszarze. Prawo obcych, ogół przepisów, normujących prawa i obowiązki obcych.

Obdukcja, łac., otwarcie zwłok dla celów naukowych, sądowych.

Obelisk, gr., słup kamienny, czworoboczny, wąski, zwężający się ku górze, zakończony piramidalnie, w Egipcie symbol kultu boga słońca. - Por. tabl. Egipt starożytny.

Oberammergau, wieś w G. Bawarii (Niemcy), 3.000 mieszk.; słynne widowiska pasyjne urządzane od 1634 co 10 lat; drzeworytnictwo.

Oberek (obertas), pol. taniec ludowy, w rytmie mazurka, szybki, w części środk. hardziej rzewny; nazwa od nagłych obrotów.

Oberhausen, m. w Nadrenii (Niemcy), nad Ruhrą, 190.000 mieszk., przem. żelazny, kopal. węgla.

Oberon, franc. Auberon, król wróżek w starofranc. „Huon de Bordeaux", ok. 1220, potem w „Śnie nocy letniej" Szekspira, poemat Wielanda i in.

Ober-Ost, skrót oznaczający dowódcę niemieckich sił zbrojnych frontu wschodniego podczas wojny świat.; potocznie też okupowane przez Niemców obszary b. państwa rosyjskiego.

Oberpfalz, ob. Palatynat.

Oberschlesien, ob. Śląsk Górny.

Oberszter, z niem., pułkownik, nazwa z XVII wieku.

Obertas, ob. Oberek.

Obertyn, m-ko w pow. Horodenka (woj. stanisławowskie), 5.000 mieszk.; 1531 zwyc. Polaków nad wojskiem mołdawskim.

Obertyńska Beata z Wolskich, poetka pol., * 1898.

Oberża, fr., gospoda, karczma, szynk.

Oberżynka, rośl. psiankowata; jarzyna rzadko u nas uprawiana.

Obiady czwartkowe, zebrania towarzyskie u króla Stanisława Augusta od 1770, poświęcone zagadnieniom kulturalnym i utworom literackim, miały wpływ na ówczesne życie publiczne.

Obiegnik (gruppetto), ozdobnik muzyczny: okrąża nutę sekundami od góry i od dołu.

Obiekt, łac., przedmiot.

Obiektyw, soczewka przedmiotowa, soczewka lub układ soczewek w przyrządach optycznych, np. w mikroskopie, lunecie, aparacie fotograficznym, skierowane na badany przedmiot.

Obiektywizm, łac., przedmiotowość, por. Podmiotowość. Obiektywny, przedmiotowy.

Obieżysasi, nazwa polskich robotników, wyjeżdżających sezonowo na roboty poza granice państwa, szczególniej do Niemiec, zwłaszcza do Saksonii.

Obiit, łac., „zmarł" w napisach grobowych.

Objawienie (boskie), w nauce Kościoła katol., wydobycie na jaw prawdy, nieznanej ludziom, przez Boga. Zbiór prawd nadanych tą drogą: religia objawiona.

Objezierze, wieś w pow. Oborniki (woj. poznańsk.), pałacyk ze zbiorami, kopiec Kościuszki, usypany w parku 1818.

Objętka, pszenica ozima.

Objętościowa analiza, ob. Miareczkowa analiza.

Objętość bryły, w geom., liczba podająca ile m³, dm³ itd. mieści się w danej bryle.

Oblaci, łac., „ofiarowani", osoby we wczesnej młodości ofiarowane dla życia klasztornego; nazwa kilku zgromadzeń: 1) O. św. Ambrożego zał. 1578 przez św. Karola Boromeusza, 2) O. św. Franciszka Salezego, zał. 1872 dla wychowywania młodocianych robotników.

Oblata, łac., opłatek.

Oblaty, łac., ofiary wiernych w pieniądzach i w naturze, na potrzeby Kościoła: dary, zapisy na rzecz klasztorów itd.

Obleńce, robaki kształtu walcowatego lub nitkowatego. Są pasożytami ludzi i zwierząt.

Oblęgorek, w. w pow. Kielce, ofiarowana 1900 Henrykowi Sienkiewiczowi jako dar narodowy.

Oblężenia stan, przeniesienie władzy publicznej na władze wojskowe, np. w czasie rozruchów; w czasie s. o. zawiesza się prawa obywatelskie.

Oblężenie, akcja zmierzająca do zdobycia twierdzy. Metody o.: blokada, niespodziane na-

tarcie, bombardowanie i natarcie regularne. Zwykle pod o. rozumie się akcję, której towarzyszy osaczenie, tj. blokadę i natarcie regularne. — W staroż. gł. rolę odgrywały machiny oblężnicze, jak tarany, machiny miotające i wieże oblężnicze (por. Wojenne machiny).

Obligacje, łac., zobowiązania; dokumenty stwierdzające zobowiązania; obligacyjny powstający ze zobowiązań, dotyczący zobowiązań, np. prawo o.

Obligatoryjny, łac., obowiązujący, przepisany. Przeciw.: fakultatywny.

Obligo, wł., zobowiązanie, „oblig"; bez o., bez zobowiązania, bez odpowiedzialności.

Obława, sposób polowania, ob. Myślistwo.

Obłąkanie, ob. Umysłowe choroby.

Obłęd, mania, objaw spotykany w wielu chorobach umysłowych (np. w porażeniu postępującym, obłąkaniu naprzemiennym). Charakteryst. dla o.: nastrój podniosły, chwiejny, łatwo przechodzący w gniew, wielomówność, gonitwa myśli, mania wielkości, wzmożone samopoczucie, popęd do ruchu i czynu, przechodzący w końcu w głośny śmiech, hałaśliwość i szał. Tu należą też tzw. monomanie, opanowanie przez jedną określoną myśl, jak np. erotomania, kleptomania.

Obłoczniaki, rząd grzybów podstawczaków.

Obłóczyny, uroczyste przywdzianie habitu zakonnego.

Oboedientia canonica, łac., „posłuszeństwo kanoniczne", obowiązujące duchownych wobec przełożonych. Przysięgę posłuszeństwa składają biskupi, arcybiskupi i kardynałowie papieżowi, inni duchowni biskupowi.

Obojczyk (clavicula), parzysta kość podłużna w kształcie litery S, stanowi część pasa barkowego, łączy mostek z łopatką.

Obojnactwo, ob. Hermafrodytyzm.

Obol, dawna grecka waga i moneta (1/6 drachmy).

Obora (krowiarnia), budynek dla bydła rogatego; wzorowa, 3-częściowa: 1) ogólna hala, 2) salka dla przygotow. paszy i 3) dla przerobu mleka.

Obornik, nawóz stajenny, por. Nawozy.

Oborniki, m. pow. w woj. poznańsk., 5.000 mieszk.; lecznica chorób płucnych.

Oborski Aleksander, malarz pol. (1779—1841) karykatury, rys. humorystyczne.

Obostrzenie kary, zasada zezwalająca na wymierzenie kary wyższej wobec powrotu do przestępstwa, przestępcy zawodowego lub z nawyknienia.

Obotryci, dawne plemię słowiańskie, w dzis. Holsztynie i Meklemburgii; samodzielni za Karola W., podbici przez jego następców, z końcem XII w. zgermanizowani.

Obożny, w wojsku pol., od XVI w. urzędnik czuwający nad rozmieszczeniem i zaopatrzeniem wojska; w wojsku cudzoziemskim generalny kwatermistrz.

Obój, fr., dęty instrument drewn., skali b—a' o 9—14 klapach, powstał z fujarki, używany od 250 lat; dźwięk charakterystyczny, wydobywany podwójnym piórkiem; w organach w gór-

Obój

nej poł. klawiatury. — Odmiana o: rożek angielski, skala o kwintę niżej.

Obóz, miejsce dłuższego postoju wojska w celu koncentracji, odpoczynku, wyszkolenia. O. oszańcowane, otoczone taborem — ważne w XVI i XVII w. jako środek powstrzymywania większych sił nieprzyjaciel. Rzymskie o., castra, z rowem, palisadami. — Dzisiejsze obozy letnie młodzieży (rozpowszechnione przez harcerstwo, za nim przez inne organizacje przysposobienia wojsk.) polegają na zakładaniu mniej lub więcej stałych siedlisk w górach, w lasach, nad morzem lub tp., połączonych z rozbijaniem namiotów mieszkalnych, kuchni polowych itp. Zadaniem obozownictwa jest, obok życia na łonie przyrody, ćwiczenie się w grach i ćwiczeniach polowych, pionierce, sygnalizacji, wywiadach, oraz uprawianie sportów i wędrowania. Są obozy stałe i wędrowne (ze zmienianiem co dzień lub co parę dni miejsca obozowania). W ostatnich latach rozpowszechnia się prywatne obozownictwo wakacyjne (camping).

Obóz warowny, nowoczesna wielka twierdza, stanowiąca oparcie dla wojsk polowych.

Obóz Wielkiej Polski, organizacja stworzona 1926 przez R. Dmowskiego, skupiała elementy prawicowe, nacjonalistyczne.

Obóz Zjednoczenia Narodowego, powołany do życia aktem erekcyjnym z 1 marca 1937 na zjeździe w Warszawie. Deklarację obozu ogłosił 21 lutego 1937 jego twórca, Adam Koc. Opiera się on głównie na hasłach, sformułowanych przez Marszałka Śmigłego-Rydza, a m. „obrony Polski" i „podciągnięcia Polski wzwyż". Droga do ich urzeczywistnienia prowadzi przez zorganizowanie „jednolicie kierowanej woli". Obóz wzywa do współpracy „wszystkich dobrej woli, a nieposzlakowanych na czci i honorze Polaków", „na płaszczyźnie konsolidacji politycznej oraz walki o rozwój i tężyznę sił gospodarczych, społecznych i kulturalnych narodu i państwa polskiego". — Organizacja O. (marzec 1937) w toku.

Obra, lewy dopływ Warty w woj. poznańsk., 180 km dł., przepływa przez wielkie bagna Obrzańskie, odwadniane przez trzy kanały.

Obrabiarki, w ogólności każda maszyna służąca do obróbki materiału na zimno. Por. Drewno, Metale (obróbka).

Obradović Dositje, pisarz serb. (1739—1811), pierwszy pisał w serb. języku ludowym, zam. w cerkiewno-słowiańskim. Gł. dzieło: Autobiografia.

Obraza czci, obrażenie godności osobistej innej osoby, w jej obecności albo pod jej nieobecność, lecz publicznie lub w zamiarze, aby obraza do osoby tej dotarła; występek karany aresztem lub grzywną.

Obraza majestatu, uwłaczanie czci lub powadze panującego.

Obrazkowate (łac. Araceae), rodzina rośl. 1-liściennych, kwiaty zebrane w kolbę, otoczoną barwną pochwą; w miejscach wilgotnych, przeważ. w krajach podzwrotnikowych; w Polsce tatarak, obrazki.

Obrazoburcy, ob. Ikonoklaści.

Obrazowe pismo, piktografia, używane przed wynalazkiem liter, w kamiennej i brązowej epoce Europy, u Indian amerykańskich itd. Uproszczeniem: hieroglify egipskie, pismo chińskie. W dalszym rozwoju pismo wyrazowe, zgłoskowe i wreszcie literowe.

Obrenović, dynastia serb., zapoczątkowana przez Miłosza I. O. — Ob. Serbia.

O'Brien Fitz James, pisarz anglo-ameryk. (1828—62), wybitny w nowcli fantastycznej.

O'Brien (obrajen), William, polityk i dziennikarz irland. (1852—1928), założ. i przywódca „Zjednocz. Ligi Irland.", dążącej do niezawisłości Irlandii.

Obrok, karma zwierząt pociągowych, sieczka z owsem, otrębami itd.

Obrona, 1) w procesie karnym odpieranie zarzutów oskarżenia. Obrońcą jest zasadniczo adwokat; 2) w znacz. wojskowym działanie wojenne, zmierzające do odparcia nieprzyjacielskich działań zaczepnych.

Obrona konieczna, działanie dla odparcia bezpośredniego bezprawnego zamachu na jakiekolwiek dobro własne lub innej osoby. Jest działaniem prawnym.

Obrona przeciwgazowa, ob. Gazowa walka.

Obrona przeciwlotnicza, obrona przeciw działaniu samolotów nieprzyjacielskich. Jeśli chodzi o szeroką ludność łączy się ściśle z o. przeciwgazową. Por. Gazowa walka.

Obrost islandzki, porost pospol. w całej Europie, stosow. w medycynie, w Islandii i Norwegii dostar. domieszki do mąki.

Obrotnica, w kolejnictwie pozioma tarcza z torem kolej., obraca i przetacza wagony na inny tor.

Obrotowy kapitał, ob. Kapitał.

Obrotowy podatek, podatek pobierany przy sposobności przeniesienia praw majątkowych lub pieniędzy (w zależności od obrotu), np. od obrotu nieruchomości, od obrotu w przedsiębiorstwie, jako część składowa podatku przemysłowego.

Obrotowy ruch (wirowy ruch). Gdy ciało obraca się dokoła osi, względem której cząstki ciała rozłożone są symetrycznie, oś jest swobodną osią obrotu (których każde ciało z wyjątkiem kuli ma trzy) i zachowuje stały kierunek w przestrzeni. O. r. ciała dokoła osi, kt. nie jest swobodną, jest b. zawiły; ob. Dośrodkowa siła.

Obróbka drewna, ob. Drewno. O. metali, ob. Metale.

Obrót, ogólna wartość towarów wzgl. świadczeń sprzedanych przez przedsiębiorstwo w określonym czasie.

Obrządek, ritus, sposób odprawiania służby Bożej, całokształt ceremonii w życiu religijnym. W kościele zachodnim: o. łaciński; w kośc. wsch.: o. grecki, syryjski, ormiański i koptyjski.

Obrzezanie, operacja polegająca na usuwaniu napletka. Stosowana na podstawie przepisów relig.-higienicznych: u staroż. Egipcjan, Żydów (w 8. dniu po urodzeniu, wraz z nadaniem imienia), Mahometan, wielu ludów pierwotnych, gł. Afryki i Australii.

Obrzeżek, pajęczak; ukąszenie b. bolesne; Azja środk., Europa płd.

Obrzęk (oedema), wypełnienie szczelin tkankowych, jam ciała przesiąkiem z krwi, np.: o. skóry, płyn wolny w klatce piersiowej, w stawach, worku osierdziowym, między oponami mózgu. Przyczyny: zastój krwi, głód, atrofia narządów, działanie toksyczne, zapalenie i tło nerwowe. O. gazowy, zakażenie ziemią ran głębokich w połącz. ze zgnieceniem mięśni, wywołane przez anaeroby. Mięśnie na dnie rany gniją, tworzą się banieczki gazu, szybko następuje zgorzel. O. Quinckego na tle nerwowym: o. skórny nosa, warg, uszu, najczęściej skutkiem rozszerzenia naczyń limfatycznych.

Obserwacja, łac., 1) planowe śledzenie zjawisk dla ustalenia ich charakterystycznych cech i wzajemnych związków. 2) Wojsk.: śledzenie ze specjalnych stanowisk, z samolotów i in. poruszeń, urządzeń itd. nieprzyjaciela.

Obserwanci, łac., zakonnicy ściśle przestrzegający reguły zakonnej; gałąź franciszkanów i karmelitów.

Obserwator, łac., por. Obserwacja.

Obserwatoria astronomiczne, instytucje zajmujące się badaniem gwiazd. Do tego celu służą lunety zmontowane na specjalnych statywach i poruszane mechanizmami zegarowymi, astrografy i wiele innych narzędzi precyzyjnych. Większe narzędzia umieszczane są w specjalnych pomieszczeniach. Obserwatoria buduje się w miejscach dogodnych do obserwacji, często na wysokich górach. W Polsce: przy uniwers., poza tym na górze Łysinie w Beskidach.

Obskurantyzm, łac., zacofanie; obskuranci, zacofańcy.

Obskurny, łac., ciemny, niesławny.

Obstrukcja, łac., zatwardzenie, zaparcie stolca; o. parlamentarna, tamowanie obrad ciała parlamentarnego przez opozycję.

Obszarnik, potoczne określenie właściciela wielkiej własności ziemskiej.

Obuch, 1) tępa część siekiery; 2) broń dla rozbijania zbroi, młotek z zakrzywionym dziobem na krótkim drzewcu; obuszek — takiż na dłuższym drzewcu, służący zwykle za laskę.

Obuwik, zioło z rodziny storczykowatych, kwiaty okazałe; w Polsce b. rzadki.

Obwisłoogonowe małpy, grupa m. szerokonosych, ogon obwisły, niechwytny; Ameryka Płd.

Obwodowy kąt, k., którego wierzchołek leży na obwodzie koła a ramionami są cięciwy, ob. Koło.

Obwód, długość linii łamanej lub krzywej, zamkniętej.

Obyczajowa policja, ma na celu ochronę obyczajności publicznej, zwłaszcza przez nadzór nad prostytucją.

Obyczajowe przestępstwa, nierząd, przestępstwa z zakresu życia płciowego: nierząd z nieletnim, gwałt, kazirodztwo, kuplerstwo, sutenerstwo itp.

Obywatel, osoba, należąca do związku państwowego, w stosunku do danego państwa. Obywatelstwo, suma praw i obowiązków obywatela; nabywa się je przez urodzenie, nadanie, zamążpójście. Obywatelstwo akademickie, suma praw i obowiązków ucznia szkoły akademickiej.

Occulta, łac., rzeczy ukryte, tajemne.

Ocean, gr., wielkie zagłębienie w skorupie ziemskiej, wypełnione wodą słoną. Oceany zajmują 71% powierzchni ziemi i zlewają się ze sobą w jedno wielkie morze, oblewające kontynenty. Rozróżnia się O.: Spokojny czyli Wielki, Atlantycki, Indyjski, Lodowaty Płn. i Płd. Por. Morze.

Oceania
Kamienne posągi na wybrzeżu Wyspy Wielkanocnej.

Oceania, ogólna nazwa niezliczonych wysp rozsianych na Oc. Spokojnym; dzieli się na: Melanezję, Polinezję, Mikronezję i Nową Zelandię, razem ok. 3,000.000 mieszk. Por. mapę przy art. Australia. — Na wielu wyspach O. niezwykle ciekawe zabytki, pozostałości dawnych kultur: ruiny, rzeźby, kamienne posągi ludzkich postaci, groby, obeliski itd.

Oceanidy, ob. Okeanos.

Oceanografia, gr., nauka, zajmująca się badaniem mórz i oceanów.

Oceanus, ob. Okeanos.

Ocele, stalowe ostrza, które przyśrubowuje się w zimie koniom pod podkowy, aby mogły utrzymać się na gołoledzi; o przekroju w kształcie O lub H (hacele).

Ocelot, ssak z rodziny kotów, w lasach Ameryki Południowej.

Ocet, rozcienczony kwas octowy, 3—10%, używany jako przyprawa do potraw, otrzymuje się przez utlenienie alkoholu etylow. oraz octu drzewnego. Ob. Octowy kwas.

Ocet drzewny, jeden z produktów suchej destylacji drzewa, zawiera kwas octowy, alkohol metyl., aceton i in., służy do impregnowania drzewa, konserwowania mięsa, do otrzymywania kwasu octowego.

Ochino (okino) Bernardino, reformator włoski (1487—1565), pierwotnie franciszkanin i generał zakonu, słynny kaznodzieja.

Ochlokracja, gr., rządy gminu, motłochu ulicznego.

Ochmatów, wieś na Ukrainie, na płn. od Humania; 1644 zwyc. Polaków nad Tatarami, 1655 nad Chmielnickim.

Ochmistrz, marszałek dworu, przełożony nad służbą na dworze; wychowawca, guwerner domowy.

Ochocki Jan Duklan, pamiętnikarz polski (1760—1837).

Ochockie Morze, część Oc. Spokojnego, między wsch. Azją, Kamczatką i Sachalinem.

Ochorowicz Julian, pol. filozof i psycholog (1850—1917), początkowo przedstawiciel pozytywizmu warszawskiego, następnie badacz mediumizmu i hipnotyzmu. Szereg dzieł.

Ochotka, muchówka podobna do komara; lata dużymi rojami nad wodami; larwy w wodzie lub pod korą drzew.

Ochotnicy, zaciągający się dobrowolnie do wojska, w przeciw. do poborowych.

Ochra, minerał, odmiana limonitu, barwy żółtej do brunatnej, używ. jako farba.

Ochrana, ros., tajna policja w przedrewolucyjnej Rosji, posługiwała się na wielką skalę szpiegostwem i prowokacją.

Ochrona lokatorów, ob. Lokatorów ochrona.

Ochrona przyrody, zabezpieczenie przyrody przed niszczycielską działalnością człowieka; ma znaczenie gospodarcze, estetyczne, historyczne i przyrodniczo-naukowe. O. p. mogą podlegać całe przestrzenie jako parki narodowe, zbiorowiska pewnych określonych zwierząt lub roślin jako rezerwaty, wreszcie pojedyncze twory przyrody martwej lub żywej (np. głazy narzutniaki, stare drzewa). W Polsce od 1920 Państw. Rada Ochrony Przyrody.

Ochronki, zakłady wychowywania dzieci osieroconych, bezdomnych itp., dawniej utrzymywane gł. przez zakony, w czasach nowszych przez instytucje dobroczynne, samorządy itd.

Ochronny czas, okres, w którym nie wolno polować.

Ochronny system (s. protekcyjny), ogół zarządzeń polityki handlowej, mający na celu ochronę produkcji krajowej; gł. środki: cła ochronne, zakazy przywozu, premie wywozowe itd.

Ochrzęstna, unerwiona i posiadająca naczynia krwionośne tkanka, okrywająca chrząstki u ssaków.

Ociesęki, wieś w pow. Kielce, 28 XI 1863 bitwa powstańców polskich z Rosjanami.

Ockham Wilhelm, scholastyk niem. (około 1300—1350), nominalista, krytyk papiestwa, pionier samodzielności państwa i cesarza, przez swe myśli przygotował reformację.

O'Connel (okonel) Daniel, polityk irland. (1775—1847), jeden z pierwszych szermierzy emancypacji katolickiej i narod. Irlandii.

Octowy kwas, CH_3COOH, w przyrodzie w stanie wolnym i w postaci estrów, ciecz o przenikl. zapachu, przy 16,7° zestala się na tzw. k. o. lodowaty. W technice otrzymuje się czysty k. o. przez destylację surowego octu drzewnego; rozcieńcz. używ. jako przyprawa do potraw, w przemyśle farbiarskim i fotograf. Sole k. o., octany; najważn.: octan glinu, w lecznictwie, farbiarstwie, octan ołowiu w farbiarstwie.

Oczar, drzewo lub krzew; o. wirginijski używ. w medycynie; Amer. Płn., Chiny.

Oczepiny, czepiny, weselny zwyczaj ludowy: pannie młodej, po zdjęciu wianka i obcięciu włosów, nakłada się czepek, jako oznakę mężatki.

Oczerety, miejsca zarośnięte trzciną.

Oczkowanie, o k u l i z a c j a, podobnie jak szczepienie, wegetatywny sposób uszlachetniania dzikich drzewek przez przeniesienie pączka wraz z kawałkiem kory (tzw. o c z k a) rośl. szlachetnej, w nacięcie kształtu litery T kory rośl. dzikiej tegoż gatunku.

Oczodół, kostne zagłębienie w szkielecie czaszki, w której tkwi gałka oczna.

Oczu zapalenie, zbiorowe określenie na choroby spojówki o. lub otaczającej skóry.

Oczy, ob. Oko

Oda, gr., pieśń, poezja liryczna dająca wyraz przede wszystkim wzniosłym uczuciom; najdawniejsi jej twórcy: żydowskie Psalmy Dawida, grecki Pindar, rzymski Horacy, wznowiona za Odrodzenia, z późniejszych słynna „Oda do młodości" Mickiewicza.

Oda, córka Dietricha, margr. Marchii Płn., † 1023, żona Mieszka I; z O. związany sławny akt „Dagome iudex" (zapis Polski na rzecz Stolicy Apostolskiej).

Odaliska, biała niewolnica haremów tureckich.

Odbicie. Fala (świetlna, głosowa itd.), padając na powierzchnię zetknięcia dwóch różnych ośrodków ulega częściowemu lub całkowitemu odbiciu; k ą t p a d a n i a, tj. kąt między prostopadłą do pow. a promieniem padającym, równa się k ą t o w i o d b i c i a zawartemu między tą normalną a prom. odbitym; prom. padający i odbity leżą w tej samej płaszczyźnie.

Odbicie całkowite światła. Gdy promień świetlny przechodzi z ośrodka optycznie gęstszego do rzadszego, kąt załamania (ob. Odbicie) jest większy od k. padania. K ą t g r a n i c z n y jest to k., pod którym pada promień, gdy k. załamania jest k. prostym; gdy k. padania jest większy od k. granicznego, nie ma załamania i występuje c. o. ś. Dla powietrza i szkła k. graniczny wynosi 41° 48'.

Odbijany, jedna z figur tanecznych ludowego mazura, krakowiaka i i.: każdy z gości musi choć raz zatańczyć dookoła izby z panną młodą.

Odbyt, końcowe ujście przewodu pokarmowego (ob. Jelita). Schorzenia: niedrożność, zapalenia, nowotwory.

Odbytnica, ob. Jelita.

Odbytowe gruczoły, u niekt. zwierząt gr. uchodzące koło odbytu, których wydzieliny służą do obrony lub wabienia zapachem przeciwnej płci.

Odchody, ob. Ekskrementy, Ekskrety.

Odcięta, ob. Współrzędne.

Odcinek, część prostej ograniczona dwoma punktami; o. k o ł a, część koła, ograniczona łukiem i cięciwą; o. k u l i, część kuli ograniczona czaszą i kołem przekrojowym.

Odczynniki, związki chemiczne, służące do wykrywania in. związków chem.

Oddychanie (łac. respiratio), proces życiowy, polegający na doprowadzeniu tlenu z powietrza lub wody do krwi i odprowadzeniu dwutlenku węgla z krwi na zewnątrz. Najczęstszymi organami o. są p ł u c a, s k r z e l a, t c h a w k i. Narząd oddychania u c z ł o w i e k a składa się z jamy nosowej, tchawicy, oskrzeli i płuc (ob. Płuca). Wdychanie odbywa się przez rozszerzanie klatki piersiowej dzięki działaniu mięśni oddechowych (najważn. przepona), wydychanie — przez opadanie klatki piersiowej. Dorosły człowiek oddycha 16—20 razy na min., niemowlęta i gorączkujący częściej; zwierzęta wodne oddychają skrzelami i częściowo skórą; zwierzęta niższe — całą powierzchnią ciała. Oddychają również rośliny, u których należy rozróżnić oddychanie od asymilacji.

Oddźwięk, ob. Rezonancja.

Odejmowanie, działanie arytmetyczne odwrotne względem dodawania. Odjąć od a liczbę b: znaleźć taką l. c, by b + c = a; a — b = c (a minus b równa się c), a nazywa się o d j e m n a, b — o d j e m n i k, c — różnica lub reszta.

Odense, stol. duńs. wyspy Fionii, połącz. kanałem z fiordem O., 56.000 mieszkańców.

Odeon, gr., u Greków i za cesarstwa rzym. okrągłe budynki na popisy muz., rozprawy sądowe, teatr; dziś budynki i lokale rozrywkowe.

Oderwany (a b s t r a k c y j n y), pojęciowy, nieoglądowy. Przeciw.: k o n k r e t n y, oglądowy.

Odesa (Odessa), m. na Ukrainie, nad M. Czarnym, 475.000 mieszk.: uniwersytet, znaczny przemysł i ruch portowy.

Odgłos, ob. Echo

Odiosa, łac., rzeczy znienawidzone.

Odilo, św. (962—1048), opat klasztoru kluniackiego (Cluny), którego reformę przeprowadził po wszystkich niemal klasztorach Francji.

Odi profanum vulgus et arceo, łac., „gardzę nędznym tłumem i stronię od niego", cytat z ody Horacego.

Odium, łac., nienawiść, wrogość, przenośnie: plama.

Odjemna, odjemnik, ob. Odejmowanie.

Odkażające środki, ob. Antyseptyka, Dezynfekcja.

Odkażanie, ob. Antyseptyka, Dezynfekcja.

Odkładnica, część składowa pługu (ob. tamże ryc.), która powoduje podniesienie skiby, jej przewrócenie lub rozkruszenie, ewentualnie jedno i drugie.

Odkrycia geograficzne. Por. tabelę: N a j w a ż n i e j s z e o d k r y c i a i p o d r ó ż e g e o g r a f i c z n e na str. 455 i 456.

Odkrywka, w geologii odkryte miejsce występowania skał pewnego wieku na powierzchni. Może być n a t u r a l n a (np. występowanie węgla odkrywkowego), lub s z t u c z n a, stworzona przez badaczy itd. przez odkopywanie warstw powierzchniowych.

Najważniejsze odkrycia i podróże geograficzne

AFRYKA

ok. r. 600 prz. Chr. Żeglarze feniccy opływają Afrykę z polecenia faraona Nechona.

rok 1469/80 Pedro Escovaz, Joao de Santarem badają wybrzeże Gwinei, odkrywają rzeki Niger i Kamerun (ujścia), pierwszy raz przekraczają równik 1° 51' szer. płd.

1842 Diego Cão odkrywa rzekę Kongo.

1847/8 Bartolomeo Diaz dociera do Przylądka Dobrej Nadziei.

1795/7 Mungo Park odbywa swą pierwszą podróż do Afryki (Niger).

1805/6 Mungo Park, druga podróż do Afryki (Sokoto).

1822/4 Clapperton, Oudney, Denham docierają do jeziora Czad.

1849/64 Dawid Livingstone odbywa trzy podróże po Afryce środkowej. Odkrywa liczne rzeki (Zambezi) i jeziora (Nyassa) (Wodospad Wiktorii).

1850/55 H. Barth podróżuje po Saharze.

1858 Burton osiąga jezioro Tanganika.

1860/61 J. Speke i J. Grant podróżują po Afryce (jezioro Wiktoria, kraina Uganda, wodospady Ripon).

1869 Otwarcie Kanału Sueskiego.

1871/2, 1874/7, 1887/9 H. Stanley podróżuje po Afryce. Za jego inicjatywą powstaje państwo Kongo. Odkrywa ludy pigmejskie (Uganda). Tanganika, Kagera.

1898/1900 Foureau przechodzi Afrykę od Algeru przez Saharę i Sudan do Kongo.

1907/9 Adolf Meklemburski bada Afrykę środkową. Jan Czekanowski bada ludy pigmejskie.

1923 Przebycie Sahary samochodem po raz pierwszy.

AMERYKA

876 Grunnbjörn odkrywa wybrzeża wschodniej Grenlandii.

1492 Pierwsza podróż Kolumba. Odkrycie Antylów (Guanahani, Kuba, San Domingo).

1493/6 Druga podróż Kolumba, Dominica, Gwadelupa, Jamajka.

1497/500 Amerigo Vespucci osiąga ujścia rzek Orinoko i Essequibo.

1498/500 Trzecia podróż Kolumba. Osiąga ląd stały Ameryki Płd. (Orinoko).

1500/1 Pedro Cabral odkrywa Brazylię.

1512 Ponce de Leon odkrywa Półwysep Florydę i Zatokę Meksykańską.

1513 Vasco de Balboa przepływa Przesmyk Panamski i dosięga Oceanu Wielkiego.

1519 Fernando Cortez zdobywa Meksyk.

1532/4 Francesco Pizarro zdobywa Peru.

1534/42 Jacques Cartier podróżuje w Kanadzie. Odkrywa Rzekę św. Wawrzyńca.

1535 Almago podbija Chile.

1799/804 A. Humboldt i A. Bonpland badają Amerykę Płd. i Środk.

rok 1838 Ignacy Domeyko bada Chile.

1913 Stuck zdobywa Mc. Kinley; Alaska.

ANTARKTYDA

1772 Kergnelen odkrywa kraj swego imienia.

1839 Wilkes odkrywa kraj swego imienia.

1841/2 James Ross organizuje ekspedycję antarktyczną, odkrywa Kraj Wiktorii.

1894/5 Carsten Borchgrewink na „Antartic" dociera do 74° szer. płd.

1897/9 Wyprawa antarktyczna na statku „Belgica". Z Polaków biorą udział Henryk Arctowski i Antoni Dobrowolski. Pierwsze przezimowanie.

1900 Borchgrenvink dociera do 78° 50' szer. płd.

1901 Scott osiąga w wyprawie 82° 17' szer. płd., odkrywa Kraj Edwarda. Szwedzi pod Nordenskjöldem badają Kraj Grahama.

1907/9 Shackleton osiąga w Kraju Wiktorii 88° 23' szer. płd.

1911 Roald Amundsen zdobywa biegun Południowy dnia 15 XII.

1912 Scott dociera po raz wtóry do bieguna Południowego.

1928/9 i 1933/5 Wielkie wyprawy Byrda do bieguna Południowego (z zastosow. samolotów).

ARKTYDA

982 Wyprawa Erika Raudi odkrywa Grenlandię.

1556 Burrough odkrywa Nową Ziemię.

1585/87 John Dawis. Trzy podróże arktyczne.

1594/97 Wilhelm Barents bada Nową Ziemię (Morze Karskie i Spitzbergen).

1607/15 Hudson odbywa trzy podróże arktyczne. Odkrywa Zatokę i Rzekę Hudsona. Szuka przejścia płn.-zach.

1728 Vitus Bering odkrywa cieśninę swego imienia (1648 przez Diescniewa).

1818 James Ross. Pierwsza podróż arktyczna.

1820/23 F. Wrangel odbywa podróż po Oceanie Lodowatym na płn. od Syberii.

1829/33 James Ross. Druga podróż. Odkrycie bieguna magnetycznego na Boothia Felix.

1859 Mc. Klintock odnajduje resztki ekspedycji Franklina.

1874 Payer i Weyprecht odkrywają Ziemię Franciszka Józefa.

1879 A. Nordenskjöld odkrywa przejście płn.-wsch. (wzdłuż płn. wybrzeży Syberii).

1889 Fridtjof Nansen przebywa pierwszy w poprzek Grenlandię.

1893 Fridtjof Nansen na „Framie" odbywa podróż arktyczną; dociera saniami do 86° 14' 36" szer. płn.

rok 1903 06 R. Amundsen zdobywa przejście płn.-zach. (wzdłuż płn. wybrzeży Ameryki).
1909 R. Peary w odległości ok. 20 km od bieguna Północnego.
1916 18 Knud Rasmussen w Grenlandii płn.-wsch.
1929 Byrd przelatuje samolotem nad biegunem ze Spitzbergen do Alaski
1925 Amundsen na samolocie dociera do 84° 44′ sz. płn.
1926 Amundsen w towarzystwie płk. Nobilego i Elswortha przelatuje nad biegunem na statku powietrznym „Norge".

AUSTRALIA I OCEANIA

1521 Magellan odkrywa Mariany.
1527 Jorge de Menezes odkrywa Nową Gwineę.
1567 69 Mandaña przejeżdża Ocean Spokojny, odkrywa Wyspy Salomona
1606 De Quiros odkrywa Nowe Hebrydy, Torres drogę swego imienia, Holendrzy docierają do Australii.
1642 Abel Tasman, Holender, objeżdża Australię, odkrywa Tasmanię, Nową Zelandię, archipelag Tonga.
1768/70, 1772 75, 1776 79 J. Cook odbywa 3 podróże. Bada wschodnie wybrzeża Australii Nową Kaledonię Wyspy Hawajskie
1839 44 Paweł Strzelecki podróżuje po Australii, nadaje nazwę Góry Kościuszki najwyzszemu szczytowi Alp Australijskich.

AZJA.

800 Kalif el Mamum z Bagdadu zapoczątkowuje ruch geograficzny u Arabów
850 Sulejman opisuje podróże do Indii i Chin.
1245/7 Piano di Carpini i Benedykt Polak w centralnej Azji.
rok 1261/95 Niccolo Maffeo i Marco Polo podróżują po Azji.
1298 Rustizziano z Pizy opisuje podróże Marco Polo.
1298 Giovanni da Montecorvino w Chinach.
1316/18 Odorico da Pordenone osiąga Indie Przednie i Wyspy Sundajskie
1487 Pero di Covilhao odbywa podróż do Indii
1498 Vasco da Gama odkrywa drogę do Indii Wschodnich.
1512 Portugalczycy (Serrão) osiągają Molukki.
1519.22 Fernão Magellan odbywa pierwszą podróż dookoła ziemi. Filipiny
1581 Jermak Timofiejew. Początek podboju Syberii.
1733 43 Gmelin podróżuje po Syberii.
1742 Czeluskin dociera do płn. przylądka Azji
1858 Francuzi zdobywają Kochinchinę
1864 82 B. Dybowski bada Jezioro Bajkał i Kamczatkę.
1868/72 Ferdynand Richthofen podróżuje po Chinach.
1870/88 N. Przewalski w Azji środkowej Tarim, Lob Nor.
1873 75 Al. Czekanowski, bada okolice Bajkału, dorzecze Tunguski i Leny.
1876 89 Br. Grąbczewski odbywa podróż po Tybecie, Pamirze i Kaszgarii.
1877 Younghus po raz pierwszy przechodzi Centralną Azję ze wschodu na zach
1889 90, 1892 98 K. Bogdanowicz odbywa podróże po Syberii i Kamczatce.
1894/97 Sven Hedin bada Tybet, dorzecze Tarymu, Lob Nor
1898 Kozłow bada Gobi, Hoang-ho i Jangtsekiang
1905 08, 1927—28, 1931—32 Sven Hedin bada Tybet i środkową Azję.

Odszktałcenie, przesunięcie cząstek ciała pod wpływem działania siły, może być o b j ę t o ś c i o w e (zgęszczenie lub rozrzedzenie), lub p o s t a c i o w e (zmiana postaci przy niezmienionej objętości).

Odlewnictwo, kształtowanie przedmiotów przez wlanie do formy masy płynnej, po czasie tężejącej. Odlewy c e r a m i c z n e: na zimno w formach trwałych; odlewy h u t n i c z e: na gorąco w formach jednorazowych z materiałów odpornych na wysoką temperaturę. Formy wykonuje się wg modeli lub szablonów o wymiarach uwzględniających skurcz materiałów po stężeniu. Przestrzenie mające w odlewie pozostać pustymi wypełnia się w formie rdzeniem Metale do odlewu topi się w p i e c a c h t y g l o w y c h lub k u p o l o w y c h. Jakość odlewu zależy od odpowiedniego przygotowania formy (suszenie) i od temperatury płynnego metalu przy odlewaniu

Odleżyny (d e c u b i t u s), zgorzelinowe obumarcie skóry, połączone z zaczerwienieniem i owrzodzeniem na skutek długotrwałego ucisku (leżenia); bolesne, rozszerzają się w głąb części miękkich i mogą być niebezpieczne.

Odma piersiowa, ob. Pneumothorax.

Odmieniec jaskiniowy, płaz ogoniasty, białawy, prawie ślepy, żyje w podziemnych wodach jaskiń Krasu.

Odmłodzenie zwierząt wyższych polega na pobudzaniu czynności gruczołów o wewn. wydzielaniu, przede wszystkim grucz. płciowych, wytwarzających oprócz komórek rozrodczych hormony, ważne dla przemiany materii. M e t o d y: 1) Woronowa, przeszczepianie gruczołów płciowych zwierząt młodych na stare. To samo u ludzi (przeszczepiano grucz. ludzi lub małp); 2) Steinacha, powodowanie (przez podwiązywanie przewodów nasiennych) przekrwienia jądra i bujanie tkanki śródmiąższowej, wytwarzającej hormony: 3) Dopplera przekrwienie jąder przez niszczenie włókien nerwowych przy naczyniach krwionośnych. U k o b i e t problem o. trudniejszy, bo hormony jajników mają mniejszy wpływ na starzenie się, niż hormony jąder Stosuje m in diatermię jajników

Odnowienie, ob. Nowacja.

Odo, św. (878 [879 —942), organizator i opat klasztoru benedyktyńskiego w Cluny.

Odo, hr. Paryża, syn Roberta Walecznego, † 898, odparł 886 Normanów spod Paryża, 887 król państwa zach.-franków, uległ 897 Karolowi III.

Odoaker (Odowaker), wódz germański, † 493 po Chr., dowódca gwardii cesarza rzym., zdetronizował 476 Romulusa Augustusa, został królem włos.; 489 pobity przez Teodoryka, później zamordowany.

Odolany, m. w pow. w woj. poznańs., nad Barycza, 3.000 mieszkańców.

Odontologia, gr., nauka o zębach.

Odor, łac., woń (smród, zapach).

Odpływ, ob. Przypływ i odpływ.

Odporność, med.: ochrona organizmu przed zakażeniem, za pomocą czynników swoistych. Może być naturalna, np. wskutek przebytej choroby, lub sztuczna wskutek szczepienia ochronnego. Oprócz niewrażliwości na pewne jady (toksyny), może być o wynikiem wytwarzania się w ustroju pewnych (hipotetycznych substancji ochronnych (antytoksyny, bakteriolizyny [rozpuszczające bakterie], aglutyniny [zlepiające je], precypityny [strącające białko] i i.). Por. też Fagocytoza.

Odprawa, 1) jednorazowa zapłata, mająca zastąpić pewne periodycznie się powtarzające świadczenia, przy rozwiązaniu najmu pracy stanowi wynagrodzenie za utratę zajęcia; 2) o. wojskowa, zbiórka przełożonych celem otrzymania od dowódcy wskazówek co do przeprowadzenia akcji; 3) o. celna, oclenie przez władzę towarów przewożonych.

Odpust, w Kościele kat. darowanie kary doczesnej należnej za grzechy zgładzone już co do winy i kary wiecznej. O. zupełne zwalniają od całej kary doczesnej, cząstkowe od jej części.

Odra (niem. Oder), rzeka we wsch. Niemczech, 907 km dł., wypł. na Morawach, 96 km na obszarze Czechosłowacji, od ujścia Olzy tworzy granicę pols.-niem., przepł. niem. Śląsk, Brandenburgię i Pomorze Prus.; w dolnym biegu wielkie bagna, uchodzi 3 ramionami do Zalewu Szczecińskiego (Bałtyk). Dopływy, l.: Opa, Cyna, Nissa Kładzka, Bystrzyca Kładzka, Kachacha, Nissa Łużycka; pr.: Ostrawica, Olza, Kłodnica, Małapanew, Barycz, Warta z Notecią. Od ujścia Opy umiędzynarodowiona traktatem wersals.

Odra, kur (morbilli), zakaźna, często nagminna choroba dziecięca. Zarazek nieznany; łatwe zakażenie, po 10 dniach gorączka, katar, kaszel, zapalenie oczu; charakter. plamki na błonie śluz. jamy ustnej, potem wysypka w formie ciemno-czerwonych plamek na całym ciele. Po kilku dniach początek poprawy; możliwość powikłań, stąd konieczny nadzór lekarski.

Odradzanie, ob. Regeneracja.

Odrodzenie, ob. Renesans.

Odrowąż Iwo, ob. Iwo Odrowąż.

Odruch, przenoszenie pobudek z nerwów czuciowych na ruchowe, dokonywane bez udziału świadomości.

Odrzywolski Sławomir, architekt pol. (1846 — 1933); m. i. odnowienie katedry na Wawelu.

Odsetki, ob. Procent.

Odsiecz, uwolnienie oblężonej twierdzy lub osaczonych wojsk, także nazwa odnośnych wojsk posiłkowych.

Odszkodowania niem., ob. Reparacja.

Odśrodkowa siła (centryfugalna), ob. Dośrodkowa siła.

Odtlenianie (redukcja), usuwanie tlenu ze związków tlenowych lub wprowadzanie wodoru.

Odtrutka, ciało lub zabieg zwalczające truciznę albo objawy zatrucia, a działające w krwi lub przewodzie pokarmowym. Szybkie usunięcie trucizny z ciała uzyskuje się przez środki wymiotne lub płukanie żołądka.

Odurzające środki, ob. Narkotyki.

Odwach, wartownia warty głównej w garnizonie, przy niej zwykle areszt.

Odwar (dekokt), lekarstwo, otrzymywane przez gotowanie surowców lekarskich w wodzie.

Odwłok (łac. abdomen), segmentowany końcowy odcinek ciała stawonogów; u owadów zawiera wnętrzności, u raków tylko końcowe części jelita.

Odwłosienie (depilatio), usuwanie włosów przy pom. środków żrących lub elektrolizy.

Odwód, część wojska lub oddziału pozostawiona w tyle, w przewidywaniu późniejszego użycia.

Odwrotność liczby, liczba, która przez daną pomnożona da iloczyn = 1; np. dla $3 = \frac{1}{3}$, dla $\frac{1}{2}$ 2.

Odyn (Odin), nordyjska (skandynawska) forma imienia boga Wotana (ob.).

Odyniec, stary samotny dzik.

Odyniec Antoni Edward, pol. poeta i tłumacz (1804–85), przyjaciel i towarzysz podróży Mickiewicza; jego wspomnienia wątpliwej autentyczności.

Odyseja, epopeja Homera o przygodach Odyseusza w powrocie spod Troi do ojczystej Itaki.

Odyseusz, w podaniach grec. król Itaki, mąż Penelopy i ojciec Telemacha, po zdobyciu Troi odbył 10-letnią tułaczkę (treść „Odysei" Homera) i wrócił do Penelopy zabijając zalotników.

Odźwiernik (pylorus), ujście żołądka do dwunastnicy.

Odżywianie, przyswajanie materiału dla odbudowy organizmu i zyskania energii. Skład pokarmu człowieka: woda, sole nieorganiczne, białko, tłuszcze, węglowodany; woda konieczna jako rozpuszczalnik, sole nieorg. dla utrzymania ciśnienia osmotycznego i odbudowy ustroju. Białko w przewodzie pokarmowym zostaje rozłożone na aminokwasy, te wessane do krwi; z nich ustrój buduje własne białko, nadmiar zamienia w wątrobie na węglowodany. Węglowodany i tłuszcze zostają rozłożone do składników prostych, odbudowane na swoiste i odłożone; spalając się dają w miarę potrzeby energię. Oprócz powyższych konieczne dla życia są witaminy (ob.).

Oedema, ob. Obrzęk.

Oehlenschläger Adam Gottlob, poeta duński (1779—1850), inicjator romantyzmu narodowego.

Ofensywa, wojenne działanie zaczepne. Zależnie od zadań i użytych sił może być taktyczną lub strategiczną.

Oferta, fr., zaofiarowanie, zaproponowanie zawarcia umowy, np. kupna-sprzedaży.

Offenbach, najważn. m. przemysł. w Hesji, nad Menem, 81.000 mieszk.; przemysł skórny, metalowy.

Offenbach Jacques, kompoz. franc. (1819—80), pochodzenia żyd.; przeszło 100 operetek, z tego wiele słynnych z szlachetnej melodyjności i parodystycznej satyry na stosunki franc. za 2. cesarstwa: „Orfeusz w piekle", „Piękna Helena", „Życie paryskie", „Wielka księżna Gerolstein", „Wesele przy latarniach"; opera fantast. „Opowieści Hoffmanna".

Offertorium, łac., modlitwa wstępna dla ofiarowania chleba i wina w mszy św.

Ofiara, oddanie przedmiotu widzialnego bóstwu na znak czci; zwyczaj w Kośc. kat. składania datków pieniężnych podczas mszy św.

Ofiarowanie, ob. Offertorium.

Ofiarowanie N. M. P., święto katol., na pam. ofiarowania Matki Boskiej na służbę Bogu w świątyni jerozolimskiej; święto kościelne 21 XI.

Oficer, fr., wojskowy w stopniu od podporucznika wzwyż. W Polsce wymagane od o. zawodowych wykształcenie średnie i szkoła podchorążych, od o. rezerwy także wykształcenie, lecz ze szkołą rezerwy, a nie zawodową. O. dzielą się na trzy grupy: generałowie (marszałek, gen. broni, gen. dywizji, gen. brygady), sztabowi (pułkownik, podpułkownik, major) i młodsi (kapitan lub rotmistrz, porucznik, podporucznik). — W marynarce: admirałowie (admirał, wiceadmirał, kontradmirał), sztabowi (komandor, komandor porucznik, komandor podporucznik) i młodsi (kapitan, porucznik i podporucznik).

Oficjalny, łac., urzędowy, pochodzący bezpośrednio od władzy.

Oficjał, łac., urzędnik, zwł. zastępca biskupa w sprawach jurysdykcji.

Oficyna, łac., dawniej, drukarnia książek, także apteka; tylna część budynku.

Ofir, ob. Ophir.

Ofset, offset, por. Gumowy druk.

Oftalmolog, gr., lekarz chorób oczu; oftalmologia, nauka o chorobach i leczeniu oczu.

Oftalmometria, gr., badanie optycznych właściwości oka za pomocą przyrządu zw. oftalmometrem.

Oftalmoskop, gr., wziernik służący do badania oka.

Ogaden, stepowa wyżyna w Abisynii, do 900 m wysok., na pograniczu włosk. i ang. Somali.

Ogary, rasa psów myśliwskich.

Ogień, 1) żar, zjawisko, towarzyszące reakcjom chem., przy których wydzielają się znaczne ilości ciepła tak, że cząstki ciał spalających się zaczynają świecić. Kult ognia, jeden z najstarszych kultów w dziejach ludzkości: oddawano ogniowi cześć jako symbolowi bóstwa, lub jako bóstwu samemu, istocie żywej. 2) W znacz. wojsk.: zorganizowane i dostosowane do sytuacji bojowej strzelanie z broni palnej i dział. Różne rodzaje o., zależne od szybkości strzelania, rodzaju pocisków i częstości zmiany celu. O. artyleryjski: przygotowawczy, zaporowy, osłaniający, niszczący itd.

Ogier, samiec konia.

Ogińscy, książęta litew. 1) Marcjan, kanclerz w. litew., † 1696, walczył w wojnach z Rakoczym, rokował z Moskwą o „pokój wieczny" (1686); 2) Michał Kazimierz, hetman w. litew. (1728—1800), 1764 jeden z kandydatów Rosji na tron pol.; uczestnik konfederacji barskiej, pobity przez Suworowa 1771, za Sejmu W. członek stronnictwa patriotycz. Zasłużony w rozwoju ekonom. kraju (liczne fabryki, „Kanał O." i i.); 3) Michał Kleofas (1765—1833), uczestniczył w Sejmie W., potem w misjach dyplom. w Hadze i Londynie, z kolei targowiczanin, podskarbi w. lit., uczestnik insurekcji, dowódca na Litwie. Od 1810 zwolennik cara Aleksandra, współpracował nad utworzeniem W. Ks. Litewskiego. — Słynny kompozytor polonezów.

Ogińskiego Kanał, łączy Niemen przez Szczarę, Jez. Wygonowskie i Jasiołdę z Prypecią, a więc z Dnieprem; zbud. 1765—84, 52,8 km dł., 12 m szer., 1 m głęb., służy głównie do spławu drzewa.

Ogląd, w pierwotnym znacz. spostrzeżenie przedmiotu wzrokiem, później bezpośrednie (intuicyjne) ujęcie treści przez świadomość, w przeciw. do ujęcia pojęciowego (dyskursywnego).

Oględziny zwłok, przymusowe badanie zwłok przez znawcę dla celów sądowo-lekarskich lub higieny publicznej.

Ogłoszenie, publiczne zawiadomienie o treści urzędowej, towarzyskiej, handlowej.

Ogolca olbrzymia, zwierzę z gromady żachw, do 4 m dł., świeci; Atlantyk, Oc. Indyjski.

Ognie sztuczne, ob. Bengalskie ognie, Pirotechnika.

Ogniomistrz, stopień podoficerski w artylerii, odpowiadający sierżantowi w piechocie; starszy o. odpowiada starszemu sierżantowi.

Ogniotrwałe materiały, wytrzymujące wysokie temperatury bez zmiany: grafit, wapno palone, glina szamotowa itp.

Ognisko soczewki wzgl. zwierciadła, punkt, w którym skupiają się załamane wzgl. odbite promienie równoległe (w socz. wzgl. zwierciadłach rozpraszających — przedłużenia promieni). O. skupiające prom. równoległe do osi optycznej: o. główne, inne — o. boczne. Płaszczyzna ogniskowa: płaszczyzna, w której leżą o. Odległość jej od środka soczewki wzgl. wierzchołka zwierciadła: ogniskowa (ob. Soczewka, Zwierciadło).

Ognista Ziemia (hiszp. Tierra del Fuego), grupa wysp u płd. krańca Am. Płd., oddzielona Cieśn. Magellana od kontynentu, składa się z jednej głównej wyspy i wielu małych wysepek, razem 71.500 km², część zach. należy do Chile, część wsch. ze stol. Ushuaia do Argentyny.

Ogniwo elektryczne (galwaniczne), ob. Elektryczne ogniwo.

Ogonice, rząd osłonic; żyją koloniami w morzach ciepłych.

Ogonowa kość (os coccygis), u człow. narząd szczątkowy z 4—5 kręgów, połączonych w 1 k. o.

Ogórecznik, rośl. roczna z rodziny szorstkolistnych, rzadki chwast ogrodowy, pochodzenia śródziemnomorskiego.

Ogórek, roczna rośl. z rodziny dyniowatych, owoce jadalne: pochodzi z Indii; u nas pospol., hodowana.

Ogrizović Milan, chorw. poeta dramat. (1877—1923), „Hasanagica" uznany za narodowy utwór jugosłowiański.

Ogrodnictwo (ogrodownictwo), intensywna uprawa ziemi, mająca na celu produkcję spożywczą i roślin ozdobnych. O. użytkowe: sady, ogrody warzywne, botaniczne lub doświadczalne (tu hoduje się rośliny wszystkich części ziemi dla celów nauk.: 1-szy ogród botan. w XIV w. w Salerno). O. ozdobne: parki, ogrody kwiatowe. Parkownictwo było już znane w Egipcie, Babilonie, Persji, Grecji, Rzymie, później w śrdw. w Europie środk.; obecnie parkownictwo publ. na usługach higieny. — Por. tabl. na str. 461.

Ogrody botaniczne, por. Ogrodnictwo. W Polsce: w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Wilnie, Łodzi.

Ogrody wiszące (o. Semiramidy), słynne w staroż. ogrody w Babilonie, założ. rzekomo przez królową Semiramidę, na terasach wspartych na słupach.

Ogrody zoologiczne, parki przeznaczone do hodowli krajowych i egzotycznych zwierząt, dla celów nauki i publicznego oglądania. W Polsce: w Warszawie i Poznaniu.

Ogrodzieniec, m ko w pow. Olkusz (woj. kieleckie), 3.000 mieszk.; ruiny zamku z XVI w., fabryki cementu, kamieniołomy.

Ogród, ob. Ogrodnictwo.

Ogrójec, ogród na Górze Oliwnej w Jerozolimie, w którym Chrystus modlił się przed swą męką; kaplica przed kościołem z rzeźbami przedstawiającymi tę scenę.

Ogrzewanie, sztuczne doprowadzenie ciepła do przestrzeni użytkowych. Paliwo spala się w komorze paleniskowej i ciepło udziela się już to bezpośrednio otaczającemu powietrzu, już to ogrzewa wodę lub powietrze, które z kolei oddaje swe ciepło grzejnikom. Gazy spalinowe odprowadza się kominem, przy czym dla zwiększenia wydajności ciepła zwiększa się powierzchnię kanałów kominowych. O. centralne powietrzne: powietrze ogrzane doprowadza się ciśnieniem kanałami do pojedynczych pomieszczeń. O. parowo-powietrzne: wentylator tłoczy powietrze przez ogrzewane parą rurociągi. O. wodne: ogrzana w nisko ustawionym kotle woda jako lżejsza podnosi się rurami do góry, skąd dopływa do poszczególnych grzejników (kaloryferów), a następnie ostudzona (cięższa) wraca do kotłów. O. elektryczne polega na wytwarzaniu przez prąd elektr. ciepła Joule'a.

Ohio (ohajo), 1) l. dopływ Missisipi, 1.580 km dł., z połącz. rz. Alleghany i Monongahela, uchodzi pod Kairo, ważna arteria komunikac.; 2) stan w St. Zj. Am. Płn., między jez. Erie i rz. Ohio, 106.289 km², 6.600.000 mieszk.; bogate złoża żelaza, węgla, oleju skalnego, b. rozwinięty przemysł: stol. Columbus.

Ohm, jednostka oporu elektr., ob. Om

Ohm Georg Simon, fizyk niem. (1787—1854), opracował teorię ogniwa galwanicznego. Prawo O.: napięcie el. = natężenie prądu × opór przewodnika.

Ohnet (one) Georges, powieściopisarz franc. (1848—1918); „Le Maître de Forges".

Ohryzko Józefat, publicysta polski (1827—90), wydawca 1859 „Słowa" w Petersburgu, „Pisma zbiorowego", przedruku „Volumina legum"; 1864 ajent Rządu Narod., zesłany na Syberię.

Oil, ang., olej; także olej skalny

Oïl (langue d'oïl), dawne narzecze płn.-franc.

Ojciec święty, papież.

Ojcowie kościoła, ci z najstarszych pisarzy kośc., którzy przez prawdziwą wiedzę i święte życie zostali uznani przez Kościół jako świadkowie przekazanej nauki o wierze. Wyróżniający się szczególną wiedzą: doktorowie kościoła

Ojców, wieś w pow. Olkusz (woj. kieleckie), 20 km na płn. zach. od Krakowa, w dolinie Prądnika, 405 m n. p. m. Letnisko, zakład wodoleczniczy. Doliny: Ojcowska i pobliskie Sąspowska i Będkowska niezwykle malownicze, groty wapienne, ruiny starego zamku zbudowanego przez Kazimierza Wielkiego

Ojcze nasz, łac. Pater noster „Modlitwa Pańska", stanowi od najdawn. czasów część składową nabożeństwa chrześcijańskiego.

Ojetti (ożeti) Ugo, pisarz włos., * 1871; powieści, studia i in.

Ojkumeniczny, tyle co ekumeniczny (ob.).

Oka, 1) pr. dopływ Wołgi, 1.520 km dł., uchodzi pod Niżnim-Nowogrodem; 2) l. dopł. Angary na Syberii, 854 km długości.

Okapi

Okada Keisuke, japoński admirał i polityk, * 1868, w l. 1927—29 i 1932—33 min. marynarki, 1934 premier.

Okajama, m. na wyspie Hondo (Japonia), 140.000 mieszkańców.

Okap, brzeg dachu występujący na zewnątrz, dla ochrony budynku przed deszczem

Okapi, zwierzę z rodziny żyraf, 1.5 m wys., brąz. z białymi plamami: Kongo.

Okaryna, wł., „gąska", instrument muzycz., w kształcie kadłuba ptasiego z otworami jak u fletu

Okaryna

Okazja, łac. „sposobność okazyjne kupno".

Okazjonalizm, łac., pogląd filozoficz., który stosunek ciała do duszy i równoległość zjawisk fizycznych i psychicznych tłumaczy ingerencją Boga. Wykładał o. Geulincx Arnold (1624—69

Okeanos (Oceanus), w mitol grec pogodny, brodaty, najstarszy z Tytanów, nie walczył

przeciw Zeusowi, ojciec 3.000 synów (rzek, strumieni i źródeł) i 3.000 córek (O c e a n i d). U Homera, wielka rzeka opływająca ziemię.

Oklahoma, stan w St. Zj. Am. Płn., 181.440 km², 2.400.000 mieszk.; uprawa roli, górnictwo (nafta, węgiel, cynk, ołów). Stol. O., 185.000 mieszkańców; przemysł bawełniany.

Oko (łac. oculus), narząd wzroku u zwierząt, od najprostszego, w formie plamki barwnikowej u zwierz. 1-komórk., do najlepiej wykształconego u kręgowców; u mięczaków są dołki oczne; członkonogi mają kuliste oczy z ł o ż o n e z wielu oczek. O. l u d z k i e stanowi gałkę oczną, poruszaną 6 mięśniami, pokrytą od przodu spojówką (conjunctiva), która wyściela także powieki od spodu; gałka utworzona jest z b i a ł k ó w k i (sclera), która od przodu przechodzi w przejrzystą r o g ó w k ę (cornea), pod nią jest n a c z y n i ó w k a (chorioidea), tworząca od przodu barwną t ę c z ó w k ę (iris) z otworem w środku zw. ź r e n i c ą (pupilla); poza źrenicą jest s o c z e w k a przejrzysta łamiąca silnie promienie świetlne; tylna wewn. ściana gałki wyścielona jest s i a t k ó w k ą (retina), w której rozpostarty jest nerw wzrokowy; w osi gałki, na tylnej ścianie jest p l a m k a ż ó ł t a (macula lutea retinae), miejsce najostrzejszego widzenia; komory, przednia między rogówką a tęczówką i tylna poza soczewką, wypełnione są bezbarwną cieczą wodną. Zewn. część oka: brwi, powieki z rzęsami, w kącie przyśrodkowym m a r s z c z k a p ó ł k s i ę ż y c o w a t a, w kącie zewn. g r u c z o ł y ł z o w e. N e r w y w z r o k o w e dochodzą do o. ze wzgórka wzrokowego w mózgu. — P o r. t a b l. M ó z g, O k o, U c h o.

Okocim, wieś w pow. Brzesko (woj. krakow.), 2.000 mieszk.; browar, fabryki drożdży i eteru.

Okolnica, typ osiedla, w którym domy grupują się w krąg lub podkowę; pola leżą na zewnątrz wsi.

Okoń Tadeusz, malarz pol., * 1870; portrety.

Okoński Władysław, pseud. Al. Świętochowskiego (ob.

Okopowiny, rośl. okopowe, gromadzące za pasy pokarmowe w partiach podziemnych; wymagają o k o p y w a n i a tj. obsypywania korzeni świeżą ziemią.

Okopy, podstawowe umocnienia polowe, powstają z wnęk kopanych przez strzelców w czasie walki, pogłębianych w doły; doły łączy się w linię rowem, powstają o. czyli r o w y s t r z e l e c k i e. Ściany utrwala się faszyną lub workami z piaskiem. Na stanowiskach obronnych o. ubetonowane, ze schronami.

Okopy św. Trójcy, w pow. Borszczów (woj. tarnopols.), nad granicą ros. i rum., 700 mieszkańców, letnisko.

Okostna, błona łączno-tkankowa na pow. kości. Żywi, unerwia i odradza kość.

Okostnej zapalenie (p e r i o s t i t i s), o s t r e, występuje na skutek urazu (np. złamania kości) albo zakażenia ropnego (od rany lub przy ogólnym zakażeniu krwi): między okostną a kością powstaje ropień; z. o. p r z e w l e k ł e, na skutek pewnych chorób zakaźnych: powstają wyrośle kostne.

Okowita, z łac. aqua vitae, alkohol etyl. ok. 80% zawierający jeszcze fuzel. Por. Gorzelnictwo.

Okółek, części kwiatu lub liście promienisto ułożone dokoła osi.

Okrąglak, drzewo ścięte, o naturalnych wymiarach i formie, używane na maszty, słupy, osie itp.

Okres inkubacyjny, ob. Inkubacja 2).

Okresowy (periodyczny) układ pierwiastków chemicznych, ob. Pierwiastki chemiczne.

Okresy geologiczne, ob. Geologia.

Okręty (p o r. t a b l i c e), służą do przewożenia ludzi i ładunków na wodzie. Rozróżnia się s t a t k i h a n d l o w e i o. w o j e n n e, dalej statki śródlądowe, rzeczne, nadbrzeżne i morskie, wg napędu: ż a g l o w e, p a r o w e, m o t o r o w e i r o t o r o w e. — O. istniały już w epoce kamiennej, w brązowej nieraz b. ozdobne; wcześnie już zaopatrzone w maszty. Żeglarstwo (przy pomocy żagli i wioseł) już u ludów staroż. Wschodu, b. rozwinięte u Egipcjan, zwł. u Fenicjan. Z o. bizantyjskich powstały wioślarskie o. wojenne (g a l e r y). W XIII XV w. powstały na M. Śródziemnym różne typy o. (g a l e o n y, k a r a w e l e, k o g i i in.); ok. 1400 angielskie 3-masztowce, później mniejsze: f r e g a t y, k o r w e t y, s z k u n e r y i k u t r y. — O. parowy, ob. P a r o w i e c. Ok. 1857 w Anglii pierwszy parowiec ze s t a l i. Nowa epoka: wprowadzenie n a p ę d u ś r u b o w e g o. Ostatnio do budowy o. zastosowano ż e l a z o-b e t o n. — O o. wojennych, ob. M a r y n a r k a, oraz poszczeg. art.: K r ą ż o w n i k, L i n i o w e o k r ę t y, P o d w o d n a ł ó d ź, T o r p e d o w c e itd. — P o m i a r y o.: W y p o r n o ś ć, ilość wody wypartej przez okręt (statek), ważącej tyle co statek z ładunkiem, a wyrażonej w m³. P o j e m n o ś ć czyli ł a d o w n o ś ć (tonaż) o. oblicza się na podstawie jego objętości. O b j ę t o ś ć statku wyliczona w stopach ³ ang. i podzielona przez 100 daje ilość t o n n zarejestrowanych b r u t t o.

(O g r o d n i c z e n a r z ę d z i a)

Objaśnienie do tabl. na str. 461

1. Krzywy nóż ogrodniczy. 2. Nóż do oczkowania. 3. Nóż do szczepienia. 4. Piłka do obcinania gałęzi. 5, 6, 7. Rodzaje łopat ogr. 8. Widły do spulchniania ziemi. 9. Kilof. 10. Grabie drew. 11. Widły do gnoju. 12, 13. Wypielacze ręczne. 14. Graca. 15. Grabie żelazne. 16. Kołek do sadzenia. 17. Ręczny rozpylacz. 18. Przyrząd do zresania trawników. 19. Hydrant bębnowy. 20. Nożyce (sekator). 21. Motyczka. 22. Sikawka. 23. Nożyce do strzyżenia trawy i szpalerów. 24. Drapacz planet (ekstyrpator). 25. Druciana szczotka do oczyszczenia kory. 26. Kosiarka do trawników. 27. Skrobaczka. 28. P[illegible] na nornice i krety. 29. Rozpylacz tornistrowy. 30 (a i b). Siatki do [illegible] owoców. 31. Nożyce do cięcia drzew. 32. Sierp. 33. Taczki. 34. Składana drabinka wolno stojąca.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
30b
31
32
33
34

Podobnie obliczona objętość przestrzeni użytkowej (dla podróżnych i ładunku) daje tonny zarejestrowane netto.

Okrężnica, 1) część jelita grubego; 2) zioło pierwiosnkowate, w wodach stojących.

Okrytozalążkowe (Angiospermae), podgromada roślin kwiatowych, zalążki ukryte w owocolistkach, zrośniętych w słupki; dzielą się na: jednoliścienne i dwuliścienne.

Okrzemki, mikroskop. małe, jednokomórk. glony, przesiąknięte krzemionką, tworzącą szkielet; w morzach i wodach słodkich.

Okrzemkowa ziemia, skała krzemionkowa, skład. się ze skorupek obumarłych okrzemek, używ. do wyrobu dynamitu.

Okrzyn, zioło z rodziny baldaszkowatych; u nas 4 gatunki w Karpatach.

Oksford, ob. Oxford.

Oksydacja, gr., utlenianie; oksydować, utleniać.

Oksymoron, gr., dowcipna niedorzeczność, figura retoryczna: żartobliwe zestawienie dwóch oczywistych sprzeczności, np. pracowite próżnowanie.

Oksytoluol, ob. Krezol.

Oksywia (Oksywie), w. w pobliżu Gdyni, nad Bałtykiem, letnisko.

Oktaedr, gr., ośmiościan.

Oktans (oktant), przyrząd astronomiczny używany w nautyce do wyznaczania położenia statku.

Oktawa, łac., 1) w liturgii katol. 8. dzień po jakimś święcie, 8-dniowy obchód jakiegoś święta kośc.; 2) w metryce, zwrotka poetycka z 8 wierszy 11-zgłoskowych; wprowadzona do Polski przez Seb. Grabowieckiego, P. Kochanowskiego, uprawiana przez Słowackiego (Beniowski); 3) w muzyce, 8. ton skali, odległość ośmiu tonów np. c—c[1].

Oktawia, 1) żona triumwira M. Antoniusza, siostra ces. Augusta (61—11 prz. Chr.), czczona jako wzór kobiety; 2) córka Klaudiusza, żona ces. Nerona, zamord. na jego polecenie 62 po Chr.

Oktawian, ob. Augustus.

Oktet, zespół 8 instrumentów lub głosów, także kompozycja przeznaczona do wykonania przez taki zespół.

Oktrojowanie, fr., nadanie, narzucenie, zarządzenie z mocy własnej władzy. Oktrojowana konstytucja, nadana przez władcę bez dopuszczenia do pracy nad nią reprezentacji narodu.

Okular, soczewka podmiotowa, soczewka lub układ socz., w mikroskopie, lunecie, zwrócony do oka; powiększa lub powiększa i odwraca obrazy wytworzone przez obiektyw. 3 typy o.: Ramsdena, Huygensa i o. kompensacyjne; różnią się sposobem usuwania astygmatyzmu, są achromatyczne.

Okularnik (Naja), jadowity wąż, z rodziny zdradnicowatych; tarczak o., kobra, z rysunkiem na karku w kształcie okularów, w płd. Azji; tarczak afrykański, pospolity nad Nilem, w Tunisie, Maroku.

Okulary, łac., szkła służące do poprawienia zdolności widzenia lub do ochrony oczu. O. z soczewek rozpraszających sprowadzają u krótkowidza obrazy tworzące się przed siatkówką na siatkówkę; soczewki zbierające skupiają promienie przecinające się u dalekowidza poza siatkówką na siatkówce; astygmatyzm oka usuwają szkła sfero-cylindryczne.

Okulista, łac., lekarz chorób ocznych; okulistyka, nauka o chorobach oczu i ich leczeniu.

Okulizacja, ob. Oczkowanie.

Okultyzm, łac., pierwotnie zajmowanie się niewidocznymi siłami przyrody i misteriami starożytnymi; obecnie nauka o zjawiskach, nie dających się wytłumaczyć dotychczasowymi wiadomościami z zakresu nauk przyrodniczych, stojących na pograniczu przedmiotu badań nauki i filozofii.

Okuń, okoń, drapieżna ryba kostnoszkieletowa o ścieśnionym ciele; do okuniowatych należą też cenione ryby jadalne, jak sandacz, jazgarz i in.; wody słodkie i słone.

Okupacja, łac., objęcie posiadania i władzy na obcym terytorium przez wojska nieprzyjacielskie.

Okupacja wojenna Królestwa Kongresowego w l. 1914—18 przez Niemcy i Austrię. Większą częścią Królestwa z Warszawą (generał-gub. Beseler) zawiadywali Niemcy, mniejszą Austriacy. 5 XI 1916 proklamowanie przez okupantów niezawisłego państwa pol. (monarchia dziedziczna i konstytucyjna), 1917 utworzenie Rady Stanu, próby organizacji armii pol., przemianowanie legionów w Pol. Korpus Posiłkowy. Po wywiezieniu Piłsudskiego do Magdeburga (22 VII 1917), dymisja Rady Stanu, ustanowienie Rady Regencyjnej. W listopadzie 1918 ogłoszenie niepodległości Polski i koniec o. Por. Polska, dzieje.

Okwiat, kielich i korona kwiatu.

Olaf, królowie Norwegii: 1) O. I Tryggvesson (968—1000), popierał krzewienie chrześcijaństwa w Norwegii; 2) O. II Święty (995—1030), zdetronizowany przez Knuta W.; od 1164 patron Norwegii.

Öland, szwedz. wyspa na Bałtyku, 1345 km², 34.000 mieszk.; stol. Borgholm.

Olbracht, król pol., ob. Jan.

Olbrot, tłuszcz wypełniający głowę olbrotowca, używ. do wyrobu maści i świec.

Olbrotowiec, ob. Kaszalot.

Olbrycht Jan Stanisław, lekarz pol. * 1886; dzieła i rozprawy z dziedz. medycyny sądowej.

Olbrzymi, ludzie o wzroście przekraczającym 2 m; prawie wyłącznie mężczyźni.

Olbrzymie Góry (czes. Krkonoše, niem. Riesengebirge), najwyż. pasmo w Sudetach, na granicy śląsko-czes., 40 km dł., najwyż. szczyt Śnieżka, 1603 m.

Olcha, drzewo, ob. Olsza.

Olcha, rzeka, ob. Olza.

Oldenburg, kraj (państwo) Rzeszy niem., 6.424 km², 580.000 mieszk.; nad M. Północnym. Stol. O., 68.000 mieszkańców.

Oldham (oldem), m. w ang. hr. Lancaster, 140.000 mieszk.; przem. bawełniany, maszynowy, kopalnie węgla.

Oleander, krzew wiecznie zielony, u nas hodow. jako ozdobny; w liściach sok trujący; pochodzi z okolic śródziemnomorskich.

Olefiny (alkyleny, alkeny), węglowodory alifatyczne zawier. 1 wiązanie węglowe podwójne, występujące w gazie świetlnym; najprost. o. jest etylen (ob.).

Oleg Mądry, ks. rus., † 912, rządził po śmierci Ruryka, przeniósł stolicę z Nowogrodu do zdobytego Kijowa, podbił sąsiednich Słowian, 907 oblegał Bizancjum.

Oleinowy kwas (olejowy k.), kwas organ. występ. w wielu tłuszczach, produkt uboczny przy wyrobie stearyny, używ. do wyrobu mydła.

Oleiste rośliny, rośl., których nasiona zawierają znaczny % tłuszczu; u nas hodowane: rzepak, len, mak, soja.

Oleje, płynne tłuszcze, pochodz. roślin., zwierz., lub minerał. Najważn. o. roślin: rzepakowy, lniany, makowy, konopny, oliwa, sezamowy, bawełniany, rycynowy i i. Rozróżnia się o niewysychające i schnące. Technicznie otrzym. o. rośl. z nasion, wzgl. owoców. O. zwierzęce znajdują coraz szersze zastosowanie. O. mineralne: nafta oraz o. otrzymane przy destylacji ropy naft. (smarowe).

Oleje święte, używane w Kościele kat. przy udzielaniu sakramentów: chrztu, bierzmowania, kapłaństwa i ostatniego namaszczenia.

Olejne farby, barwniki zmieszane z niewielką ilością roślinnych olejów schnących; olejne malarstwo, udoskonalone przez braci van Eyck: na blasze, drzewie, płótnie i tekturze farbami olejnymi; farby o. łatwo dają się mieszać, kładzione obok siebie nie zlewają się.

Olejowiec, palma, z owoców olej stosowany w technice; Afryka zach., obecnie też hodowana w Azji i Ameryce.

Olej skalny, ropa naftowa, ciecz o barwie jasnożółtej do czarnej, pod względem składu chem. mieszanina węglowodorów. Złoża roponośne występują w różn. pokładach geolog. i w różnych głębokościach, największe: w Ameryce Płn. i Płd. (Pensylwania, Meksyk, Peru, Wenezuela), Persji, Mezopotamii, na Kaukazie, w Europie: w Polsce i Rumunii. Otrzymywanie za pom. wiercenia szybów, nieraz do 2.000 m głęb., gdzieniegdzie wytryska ropa samorzutnie. Przeróbka: pierwszy Łukasiewicz (ob.), 1859 St. Zjedn. zapoczątkowały eksploatację i przeróbkę na wielką skalę. Czyszczenie, rafinowanie o. s. polega na frakcjonowanej destylacji, dostarczającej benzyny, nafty, olejów smarowych, parafiny i szeregu in. produktów. — Ze względu na olbrzymie znaczenie dla techniki jest o. s. jednym z najważn. surowców w gospodarstwie świat. Prod. świat. (1933) w mil tonn: 195,5, z tego St. Zjedn. 122,3, Rosja 21,6, Wenezuela 17,4, Rumunia 6,9, Persja 6,3, Meksyk 4,9, Indie Holend. 5,0, pozostałe kraje 11,1 (Polska 529 000 tonn). — Powstanie o. s.: różne hipotezy, wedł. najbardziej przyjętej— z fauny i flory przez rozkład tłuszczów pod wpływem wyższej temperatury i ciśnienia.

Olej zwierzęcy, produkt suchej destylacji substancji zwierz., używ. do denaturowania spirytusu.

Oleodruk, reprodukcja obrazu dokonana litograficznie farbami olejnymi.

Olesko, m. w pow. Złoczów (woj. tarnopol.), 4.000 mieszk.; miejsce urodz. Jana III i Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

Oleszczyński, 1) Antoni, rytownik pol. (1794—1879), przeważnie staloryty: portrety, krajobrazy; 2) Seweryn, rytownik pol., brat O. 1. (1801—96), dyrektor litografii Banku Polskiego; 3) Władysław, pol. rzeźbiarz i rytownik, brat poprz. (1608—66); pomniki, grobowce.

Oleszyce, m-ko w pow. Lubaczów (woj. lwowskim), 3.000 mieszkańców.

Oleśnicka Zofia z Pieskowej Skały, domniemana pierwsza poetka pol., z XVI w., kalwinka.

Oleśnicki Zbigniew, biskup krak., kardynał (1389—1455), przywódca możnowładztwa, faktyczny kierownik polityki polskiej za ostatnich lat Wład. Jagiełły i za Wład. Warneńczyka, dla którego uzyskał tron węgierski. Przyłączył do Polski ks. siewierskie (układy z ks. górnośląskimi), zwalczał husytyzm. Od klęski warneńskiej znaczenie jego osłabło.

Oleum, łac., olej.

Olga, żona Igora, ks. rus., rządziła po jego śmierci do 955. Ochrzczona 957 w Konstantynopolu (Helena), popierała chrześcijaństwo. Uważana za świętą.

Olgierd, w. ks. litew., † 1377, syn Giedymina, rządził wspólnie z Kiejstutem, opanował szereg ks. rus., Podole, Kijowszczyznę i in., 1362 pobił Tatarów nad Sinymi Wodami, na Polsce zdobył część Wołynia, walczył zwycięsko z Moskwą, przyjął chrzest. Za niego silny rozwój elementu ruskiego i prawosławia na Litwie.

Oligarchia, oligokracja, gr., forma rządów arystokratycznych, podział władzy pomiędzy nieliczne rodziny i jednostki.

Oligocen, piętro trzeciorzędowej formacji, ob. Geologiczne formacje.

Oligodynamiczne działanie, działanie b. słabych roztworów pewnych ciał chemicznych na organizm żywy.

Oligofrenia, gr., odmiana idiotyzmu.

Oligokracja, gr., ob. Oligarchia.

Olimp, najwyż. pasmo górs. w Grecji, 2918 m; w grec. mitologii siedziba bogów.

Olimpia, w staroż. Grecji poświęcone Zeusowi słynne miejsce igrzysk olimp. (ob.), w krainie Elis na Peloponezie; liczne budowle, gaje, parki, dzieła sztuki; w pośrodku tzw. Altis z ołtarzem Zeusa, w pobl. świątynie: Hery (Heraion), Pelopsa i słynna świątynia Zeusa Olimp. (posąg dłuta Fidiasza).

Olimpiada, w staroż. Grecji okres 4-letni pomiędzy igrzyskami olimp.: era o.: 776 prz. Chr. do 393 po Chr.

Olimpijskie igrzyska odbywały się w staroż. Grecji (ob. Olimpia) co 4 lata (ob. Olimpiada) dla uczczenia Zeusa; trwały 3 dni, od 468 prz. Chr. 5 dni: wyścigi konne, biegi, skoki, zapasy, walki na pięści, rzuty dyskiem, oszczepem etc.; odczytywanie poezji. Udział w o. i. brali tylko Hellenowie, później również Rzymianie. Igrzyskami kierowali hellanodikowie. Nagroda zwycięzców (olimpioników): wieniec z drzewa oliwnego, uczta, prawo wystawienia posągu w świętym gaju. Zniesione 393 po Chr. przez Teodozjusza W. — Nowoczesne i. o.: w 1894 założ. baron Piotr de Coubertin Międzynarod. Komitet

Olimpijski z siedzibą w Lozannie, dla wskrzeszenia dawnych i. o. 1896 pierwsze nowożytne o. i. w Atenach, później w innych miastach, od 1924 także igrzyska zimowe. Udział Polski od 1924; w 1928 zdobycie 2 medali złotych (Konopacka, za rzut dyskiem, Wierzyński za poezję „Laur Olimpijski"), w 1932 2 medale złote (Kusociński, Walasiewiczówna, bieg).— Przygotowaniem i. o. zajmują się stałe komitety w poszczeg. państwach: w Polsce: Pol. Komitet Olimpijski.

Olint, wybitna kolonia grec. na Chalcydyce; 480 prz. Chr. zdobyty przez Kserksesa, 379 uległ Sparcie (uprzednio związek miast pod przewodnictwem O.), 375 O. członkiem 2. attyckiego związku morskiego, 348 zburzony przez Filipa macedońskiego („mowy olintyjskie" Demostenesa o pomoc dla O.).

Olivárez Gaspar de Guzmán, ks., polityk hiszpański (1587—1645), znakom. minister Filipa IV.

Oliwa, płynny tłuszcz z owoców drzewa oliwnego, używany jako tłuszcz jadalny oraz w technice.

Oliwa, przedm. Gdańska, w l. 1178—1832 opactwo cysters.; kościół i budynek poklasztorny.

Oliwki, owoce drzewa oliwnego.

Oliwna Góra, na wsch. od Jerozolimy, pamiętna wniebowstąpieniem Chrystusa po zmartwychwstaniu.

Oliwne drzewo, drzewo lub krzew z rodziny oliwnikowatych, upraw. w krajach śródziemn., pochodz. wschodniego; owoce dostarczają oliwy; drewno budulcowe, żywica dost. kadzidła.

Oliwnik, krzew z rodziny rokitnikowatych, owoce jadalne, u nas hodowany w ogrodach; Azja płd.

Olizarowski Tomasz August, poeta polski (1811—79).

Olkusz, m. pow. w woj. kielec., nad rz. Babą, 9.000 mieszk., dawniej słynne kop. ołowiu i srebra; od końca XIX w. eksploatacja galmanu.

Olla, hiszp. potrawa narodowa. O. p o d r i d a, rodzaj pols. bigosu.

Olsza, ob. Olza.

Olsza, olcha, drzewo lub krzew z rodziny brzozowatych; kwiaty 1-płciowe zebrane w kotki; u nas 3 gatunki: k o s a o. w Karpatach Wsch. w krainie dolnych regli, o. c z a r n a na niżu nad brzegami rzek; drewno do budowy studzien i na opał.

Olsza

Olszewicz, 1) Wacław, polski prawnik i ekonomista, *1888; „Znaczenie gospodarcze Litwy i Białorusi", „Potęga gospodarcza podstawą polit. potęgi Polski" i in.; 2) Bolesław, pol. historyk kartografii, *1863.

Olszewski Karol, chemik pol. (1846—1915), prace nad otrzymaniem niskich temperatur, 1883 otrzymał wraz z Wróblewskim ciekły tlen, azot, tlenek węgla i in.

Olszowski, 1) Andrzej, prymas, podkanclerzy kor. (1621—77), kierował polityką pol. za Mich. Wiśniowieckiego (uprzednio przeforsował jego wybór), wpłynął na małżeństwo króla z arcyks. Eleonorą austr. (1670), co powodem waśni wewn. i pośrednio najazdu turec.; mówca i pisarz; 2) Kazimierz, dyplomata pol., *1875, od 1923 poseł nadzwycz. w Berlinie, 1928 w Angorze.

Olsztyn, 1) m. w pow. Częstochowa (woj. kielec.), ruiny zamku z XIV w. 2) niem. A l l e n s t e i n, stol. Warmii (Prusy Wsch.), 40.000 mieszkańców.

Olta, ob. Aluta.

Olza (Olsza), pr. dopł. Odry na Śląsku Ciesz., 83 km, na dużym odcinku granica Polski i Czechosłowacji.

Ołomuniec (czes. Olomouc), stol. żupy na Morawach (Czechosłowacja), nad Morawą, 66.000 mieszkańców.

Ołów, pierw. chem., znak Pb (Plumbum), licz. porz. 82, cięż. atom. 207,21, metal miękki, szaro-nieb.; zastosowanie: jako czysty, w stopach; wszystkie rozpuszcz. związki o. są trujące. Ważniejsze związki: o c t a n ołowiawy, używ. do wyrobu farb i pokostu, w ę g l a n ołowiu (b i e l o ł o w i a n a), ceniona farba malarska, z a s a d o w y s i a r c z a n o., biała farba; m i n i a Pb_3O_4, czerw. proszek, do wyrobu szkła ołowianego i jako farba do powlekania przedm. żelaznych. — O t r z y m y w a n i e o., z galeny, wg 3 metod: 1) ogrzewając wyprażoną galenę z rudą niezmienioną wywołuje się wzajemną reakcję siarczku, tlenku i siarczanu o.; 2) wyprażoną rudę zmieszaną z koksem wypraża się w piecach szybowych; 3) ogrzewa się galenę z żelazem i koksem. O. h u t n i c z y oczyszcza się przez odtapiane w piecach płomiennych lub elektrolitycznie w roztworze kwasu fluorokrzemowego. — Z a t r u c i e o ł o w i e m (o ł o w i c a): 1) o s t r e, po spożyciu soli o., leczy się opróżnieniem żołądka; 2) p r z e w l e k ł e powstaje wskutek długotrwałego stykania się ze związkami o.: groźne zaburzenia w ustroju (zwł. nerwowe).

Ołówki do pisania, pręciki grafitowe z dodatkiem do 1,6% gliny, oprawione w drzewo. O. a t r a m e n t o w e, pręciki z gliny, gumy arabskiej i barwnika smołowcowego.

Ołtarz, łac., wzniesienie dla składania ofiar i wypełniania obrzędów. Kościół kat. utrzymał typ stołu Wieczerzy Pańskiej, od VI w. łączy się z nim grób męczennika. Rozróżniamy o. g ł ó w n y w chórze kościoła i b o c z n e w kaplicach. O. k a t o l i c k i składa się z podstawy, płyty (mensy), i części górnej malowanej lub rzeźbionej nieraz b. bogato.

Ołyka, m. w pow. Łuck (woj wołyń.), 5.000 mieszk., ruiny zamku z XVI w.

Om, o h m, jednostka oporu elektr.: opór słupa rtęci o długości 1,063 m, przekroju 1 mm^2, w temp. 0° C.

Omaha, m. w st. Nebraska w St. Zjedn. Amer. Płn., nad Missouri, 214.000 mieszk., uniwers.

Omajadzi, dynastia kalifów, 661—750; z nich Abder Rahmân wygnany przez Abbasydów, zał. 756 kalifat w Kordobie, który przetrwał do 1031. Ob. Kalifowie.

Omamy, halucynacje (ob.).

Oman, zioło trwałe z rodziny złożonych; o. w i e l k i do 1,5 m wys.; najpospol., o. ł ą k o w y, o s z o r s t k i, o z w y c z a j n y.

Oman, sułtanat we wsch. Arabii pod protekt. Anglii nad Zat. Perską, 213 000 km², 500 000 mieszk.; wywóz daktyli; stol. i port Maskat.

Omar I Ibnal Ch'attab, drugi kalif, † 644, współpracownik Mahometa, reformator relig. i organizator milit.; wodzowie jego podbili Syrię, Persję i Egipt.

Omar(I) Khajjam, arab., „fabrykant namiotów", prawdopodobnie nazwisko rodowe, znakomity perski uczony i poeta (ok. 1017—1123), słynne jego czterowiersze: rubâiyât, liryki refleksyjne o śmiałej myśli.

Ombrofilne rośliny, gr., występują w klimacie bogatym w opady; o m b r o f o b y, rośl. nie znoszące obfitych opadów.

Ombrometr, gr., ob. Deszczomierz.

Omdlenie (s y n k o p e), chorobliwe wyłączenie na krótki czas (do kilku minut) czynności mózgu, na skutek silnego wzruszenia, wstrząsu mózgu, utraty krwi; powoduje zanik świadomości i zdolności poruszania mięśni.

Omdurman, m. w Sudanie Ang.-Egips., nad Białym Nilem, 100.000 mieszkańców.

Omega, Ω, ω, ostatnia litera grec. alfabetu; w fizyce znak = om (ob.)

Omen, łac., wróżba, u Rzymian wyraz wymówiony przypadkiem, przyjęty jako przepowiednia.

Omladina („młodzież"), dawne tajne niepodległośc. stowarzyszenie serbs., zwrócone przeciw Węgrom i absolutystycznym rządom w Serbii.

Omnia mea mecum porto, łac., cały mój dobytek noszę z sobą, zdanie filozoficzne wygłoszone przez Biasa.

Omnia vincit Amor, łac., wszystko zwycięża miłość, cytat z eklogi Wergiliusza.

Omnibus, łac., pojazd na większą ilość pasażerów.

Omocznia, jedna z błon otaczających jaje płodowe ssaków, ptaków, gadów.

Omri, jeden z najwybitniejszych królów izraelskich, 887—877.

Omsk, m. w zach. Syberii, przy ujściu Omu do Irtyszu, 180.000 mieszk., handel zbożem i bydłem.

Omulew, pr. dopł. Narwi, 105 km dł.

Omułek jadalny, mięczak z gromady małży, żyje na brzegach wielu mórz, także Bałtyku; hodowany na zachod. wybrzeżach Francji.

Onager

Onager, dziki osioł oswajalny; protoplasta osła domowego; bliski Wschód.

Onanizm (onania), samogwałt (ob.).

Ondulacja, fr., drganie tonu; falowanie włosów.

Onega, 1) rz. w Rosji, 411 km, uchodzi do M. Białego; 2) j e z i o r o w Rosji płn., po Ładodze najwięk. w Europie, 9.950 km².

O'Neill (onejl) Eugene Gladstone, anglo-amer. pisarz dramat., * 1888, pochodz. irland.; „Anna Christie", „Desire under the Elms", „A Strange Interludium", „The Dynamo" itd. — Nagroda Nobla.

One-step (uan-step), ang., taniec towarzyski, w takcie na 2/4, wprowadzony ok. 1910 z Ameryki do Europy.

Onnes Kamerlingh Heike, fizyk holend. (1853—1926), skroplił hel, otrzymując przy tym najniż. dotychczas uzyskaną temperaturę.

Onomastyka, gr., nauka, badanie nazw, nazwisk.

Onomatopeja, gr., tworzenie słów naśladujących naturalne brzmienie, stąd w poezji oddanie dźwiękiem słów przedstawianego zjawiska. O n o m a t o p e i c z n y, naśladujący dźwięki.

Onondaga, plemię Irokezów w stanie New York.

On revient toujours à ses premiers amours, (ą rewję tużur a se premie zamur), fr., „powraca się zawsze do pierwszej miłości".

Ontario, 1) prow. Kanady nad jez. Kanadyjskimi, 1,055.000 km², 3,400.000 mieszk.; rolnictwo i górnictwo (żelazo, nikiel, miedź, nafta); stol. Toronto, 620.000 mieszk.; 2) najmniej. z jezior kanad., 19.628 km², połącz. kan. Welland z jeziorem Erie.

Ontogeneza (o n t o g e n i a), gr., nauka o rozwoju osobnika od komórki jajowej aż do osiągnięcia doskonałej postaci; obejmuje zarówno rozwój zarodka (ob. Embriologia) jak i rozwój późniejszy, pozazarodkowy.

Ontologia, gr., nauka o bycie, ob. Metafizyka.

Onuce (o n u c k i), płaty barchanu lub płótna do owijania nóg, zamiast skarpetek.

Onufry, św., † 400, pustelnik w Tebaidzie (Górny Egipt); pam. 12 VI.

Onus (l. mn. o n e r a), łac., ciężar; o. probandi, ciężar dowodu; o. matrimonii, ciężary związane z utrzymaniem małżeństwa, które ponosić ma zazwyczaj mąż.

Onyks, odmiana chalcedonu, na przemian białe i ciemne warstwy; używany w staroż. do wyrobu gemm.

Onza (u n c j a), dawna hiszp. jednostka wagi, obecnie jeszcze w Płd. Ameryce = 28.76 gr.

Oocyty, komórki jajowe, kt. po dojrzeniu przeobrażają się w jaja, zdolne do rozwoju.

Ooplazma, gr., protoplazma komórki jajowej.

Opactwo, klasztor pod władzą opata (ob.).

Opady atmosferyczne, wydzielanie wody z powietrza w postaci płynnej i stałej (r o s a, s z r o n, s a d ź, m g ł a, d e s z c z, ś n i e g, g r a d); ilość o. mierzy się deszczomierzem i oznacza w mm.

Opaka, w. w pow. Drohobycz (woj. lwows.), 3.000 mieszk.; kop. nafty.

Opal, minerał, bezpostac. krzemionka z zawart. wody. O. s z l a c h e t n y, odznacza się piękną grą barw; różne odmiany zabarwione.

Opalenica, m. w pow. Grodzisk (woj. pozn.), nad Mogilnicą, 4.000 mieszkańców.

Opalenie, wytworzenie w skórze melaniny pod wpływem długotrwałego naświetlania promieniami fiołkowymi.

Opaliński, 1) Krzysztof, pol. wojewoda i poeta satyryczny (ok. 1610—56), stronnik Szwedów, jako wojew. poznański w kapitulacji pod Ujściem oddał Wielkopolskę Karolowi Gustawowi, w satyrach obyczajowych naśladował Juwenalisa, doskonale go aktualizując do stosunków polskich; 2) Łukasz, brat poprz., pol. pisarz i polityk (1612—62), pisma polityczne, satyra polityczno-obyczajowa „Coś nowego", pierwsza poetyka pol.: „Poeta" i in.

Opanki, obuwie (skóra przymocowana do nóg rzemieniem) z Europy płd.-wsch.; plecione, lekkie obuwie damskie.

Opat, tytuł przełożonych zakonów, które obowiązuje stałość miejsca zamieszkania. Na czele kilku opactw stoi arcyopat — o. generalny. O. ma w zakonie władzę biskupa.

Opatów, m. pow. w woj. kielec., nad Opatówką, 9.000 mieszk.; cukrownie, fabr. chemikalii; kolegiata benedykt. z XII w.

Opatrunek ma na celu zaopatrzenie ran w środki lecznicze, zabezpieczenie ich od zewnątrz lub unieruchomienie części ciała. Rodzaje: o. wilgotne (przy stanach zapalnych), ustalające (z gipsu, drzewa), wyciągowe, plastry itd.

Opatrznica, palma z Ameryki zwrotnikowej, owoce kuliste, jadalne, dostarczają oleju, z miąższu wyrabia się trunek podobny do wina.

Opawa (niem. Troppau), m. okręg. na Śląsku Czes., nad Oppą, 36.000 mieszk.; przemysł tekstylny; 1849—1918 stolica Śląska austriackiego.

Opcja, łac., prawo wyboru; w szczeg. prawo wyboru obywatelstwa zagwarantowane aż do pewnego ściśle oznaczonego terminu mieszkańcom terytorium (optantom), które zmieniło zwierzchnią władzę państwową.

Opeć Baltazar, pisarz pol., mieszczanin krakowski z 1. połowy XVI w.: „Żywot Pana Jezu Krysta", jedna z pierwszych polskich książek drukowanych.

Opera, wł., forma dramatyczno-muzyczna, stworzona we Włoszech ok. 1600. — Gdy grono artystów we Florencji postanowiło wskrzesić dawną grecką tragedię, wyposażoną w muzykę, wprowadzono rodzaj deklamacji muzycznej na tle akompaniamentu orkiestry (stile rappresentativo-recitativo). Pierwsze takie o. pisali J. Peri (Dafne 1594) i G. Caccini (Euridice 1600). Wenecjanin Cl. Monteverdi powiększył rolę orkiestry jako czynnika ilustrującego akcję i charakteryzującego nastrój. Cavalli i Cesti reprezentują kierunek przeciwny, przeobrażając recytację tekstu w śpiewną melodię. Styl ten wydoskonaliła szkoła neapolitańska (A. Scarlatti, L. Leo, N. Porpora i in.). O. włoska zdobyła hegemonię w Europie, wpływając silnie na inne kraje. Tylko we Francji pozostali kompozytorzy samodzielni, kładąc nacisk na pogłębienie dramatyczne muzyki (Lully, Rameau). W tym samym kierunku idzie Ch. W. Gluck. Obok o. poważnej rozwinęli Włosi o. komiczną, buffo (G. B. Pergolese, Paësiello, Cimarosa, Rossini). Syntezą wpływów włoskich i francuskich była twórczość operowa Mozarta. Wiek XIX stworzył tzw. o. wielką, czyli bohaterską (Cherubini, Spontini, Meyerbeer), oraz o. romantyczną (Weber, Spohr, Marschner). Przełomu dokonał R. Wagner, przekształcając o. w dramat muzyczny, będący połączeniem wszystkich sztuk pięknych. W 2. poł. XIX w. najwybitniejszym przedstawicielem o. włoskiej jest G. Verdi, francuskiej G. Bizet i Ch. Gounod. Pod koniec tego wieku powstaje we Włoszech kierunek naturalistyczny zwany weryzmem; najwybitniejsi przedstawiciele: Mascagni, Leoncavallo, Puccini. Twórcą o. impresjonistycznej był Cl. Debussy (Pelléas et Mélisande).

Operacja, łac., działanie, np. handlowe. W matematyce, nazwa działań; w medycynie, zabieg wykonany przez lekarza (operatora) na ciele chorego za pomocą narzędzi; o. wojenne, planowe poruszenia wojsk po wyjściu z podstawy operacyjnej po pewnych liniach.

Operetka, fr., mała opera komiczna ze śpiewem i dialogiem. Twórcy o.: Jacques Offenbach w Paryżu, Joh. Strauss w Wiedniu i w. in.

Ophir, w St. Test. kraj bogaty w złoto i kość słoniową.

Opiata, łac., leki zawierające makowiec (opium).

Opieka, instytucja prawna, ochrona małoletnich pozbawionych ojca za pomocą opiekuna. Władzą nadopiekuńczą, zwierzchnią jest sąd.

Opieka społeczna, zaspokajanie ze środków publicznych niezbędnych potrzeb życiowych osób, które trwale lub chwilowo własnymi środkami tego uczynić nie mogą, jak i zapobieganie takiemu stanowi. W zakres o. s. wchodzi: o. nad niemowlętami, macierzyństwem, starcami, inwalidami.

Opieński Henryk, pol. kompozytor, dyrygent i muzykolog, * 1870; pieśni, chóry, poematy symfoniczne, oratorium („Syn marnotrawny"), opery („Maria"), prace historyczne np. o Chopinie, „Dzieje muzyki" (po francusku).

Opieńki, grzyby, z którymi współżyją w symbiozie wyższe rośliny.

Opinia, łac., mniemanie, sąd; o. publiczna, sąd, zdanie ogółu.

Opitz Martin, poeta niem. (1597—1639), wiódł życie pełne przygód, wyróżnił się jako teoretyk wiersza niemieckiego, osławiony pochlebca.

Opium, makowiec, wysuszony sok mleczny niedojrzałych makówek, otrzymuje się w Indiach Wsch., Persji, Małej Azji, Chinach; o. zawiera do 33% alkaloidów, jak morfina, kodeina, tebaina, papaweryna, narkotyna i in. Działa podniecająco, potem usypiająco; zastosowanie w lecznictwie, większe dawki trujące. Narkotyk ogromnie rozpowszechniony na Wschodzie, spożywany w formie tabletek lub spalany w fajkach. Większość państw kulturalnych wydała zakazy handlu o.

Opłatek, łac. oblata, cienkie, płaskie krążki (ob. Hostia) lub tabliczki, z niekwaszonej mąki pszennej i wody.

Opłucna, błona surowicza wyściełająca jamę piersiową i pokrywająca płuca. — Zapalenie o.: w wyniku przeziębienia, zranienia, na tle gruźliczym itd. O. z. suche: naloty włóknika na opłucnej powodują tarcia i ból przy oddychaniu. O. z. wysiękowe: wysięk (płyn

surowiczy) gromadzi się w jamie opłucnej i uciskając płuca, uniemożliwia oddychanie; po wyleczeniu zrosty.

Opocznik, ptak, ob. Białorzytka.

Opoczno, m. pow. w woj. kielec., nad Drzewiczką, 8.000 mieszk.; przem. ceramiczny i in.

Opodeldok, lek. składający się z mydła, spirytusu, kamfory, stosowany do nacierań przy reumatyzmie i in.

Opoka, skała osadowa, składająca się z kalcytu, gliny, kwarcu.

Opolczyk Władysław, ks. śląski, † 1401, z ramienia Ludwika Węg. namiestnik 1372—78 na Rusi Czerwonej, podniósł kraj gospodarczo, otrzymał od Ludwika ziemię dobrzyńską i część Kujaw jako lenno, za Jagiełły oddał 1392 ziemię dobrzyńską w zastaw Krzyżakom, później stracił swe posiadłości.

Opole, 1) m. w pow. Puławy (wojew. lubels.), 5.000 mieszk.; 2) niem. Oppeln, stol. niem. G. Śląska, nad Odrą, 45.000 mieszk.; zamek piastowski z XIV w. — w l. 1163—1532 było stolicą osobnego księstwa opolskiego, pod Piastami śląskimi.

Oponować, łac., podnosić sprzeciw, przeciwstawiać się, stawić opór; oponent, sprzeciwiający się. — Por. Opozycja.

Opony mózgowe, ob. Mózgowe opony.

Opończa, dawny obszerny płaszcz bez rękawów.

Opornica, opornik, przyrząd powodujący zmianę natężenia prądu elektrycznego przez włączanie względnie wyłączanie do obwodu różnych oporów.

Oporto, ob. Porto.

Oportunizm, łac., kierowanie się w życiu nie zasadami, lecz chwilową wygodą, względami praktycznymi itd. Oportunista, człowiek wygodny, nie chcący się narażać.

Opossum

Opossum, dydelf, rodzaj torbaczy Ameryki Płn., w handlu futro dydelfa wirginijskiego.

Opozycja, łac., przeciwieństwo, opór, przeciwstawienie; w polityce, kierunek zwalczający system panujący, także partia przeciwna chwilowemu rządowi; w astronomii, ob. Aspekt.

Opór, w dynamice: czynniki, hamujące ruch, np. tarcie, lepkość ośrodka i in. O elektryczny, ob. Elektryczny opór.

Opóźniony ruch, ob. Ruch.

Oppeln, ob. Opole.

Oppman Artur, pseudonim Or-Ot, poeta pol. (1867—1931), pieśniarz starej Warszawy o żywym uczuciu narodowym.

Oprawa książek, ob. Introligatorstwo. Książka.

Oprawisko, zakład, gdzie niszczy się ciała padłych zwierząt; z kości, mączki mięsnej: nawóz sztuczny.

Opresja, łac., ucisk; przykra sytuacja.

Opryszczka (herpes), wytworzenie się grupki pęcherzyków na wardze, błonach śluzowych gł. gardzieli; często przy chorobach gorączkowych i zaburzeniach przemiany materii.

Oprzęd, kokon, otoczka na poczwarkach owadów, wydzielina gruczołów przędnych.

Optant, łac., korzystający z prawa opcji (ob.).

Optat, Optatus, św., biskup Numidii, z 2. połowy IV w.; pam. 4 VI.

Optyka, dział fizyki zajmujący się światłem. O. geometryczna przyjmuje prostolinijne rozchodzenie się światła, wyjaśnia załamanie i odbicie św.; o. fizyczna przyjmuje falową teorię światła, wyjaśnia dyspersję św., ugięcie, interferencję, polaryzację, podwójne załamanie św.; o. fizjologiczna zajmuje się wrażeniami wzrokowymi; o. teoretyczna bada naturę fizyczną św., o. stosowana — budowę przyrządów optycznych (mikroskop, luneta itd.)

Optymaci (łac. optimates), ob. Nobilitas.

Optymizm, łac., przeciw. pesymizmu, skłonność do dodatniego oceniania rzeczy, stosunków. Optymista, człowiek zadowolony z życia, pełen najlepszych nadziei.

Opukiwanie, ob. Perkusja.

Opuncja, gatunek kaktusa: spłaszczone łodygi kolczaste, w kształcie liści; owoc często jadalny; roślina ozdobna pochodzenia płd.-amerykańskiego.

Opuncja

Opus, łac., dzieło, l. mn. Opera; w muzyce liczba porządkowa kompozycji danego autora (skróc. Op., op.).

Opus operatum, łac., „dzieło dokonane", w nauce Kościoła kat. znak sakramentalny spełniony szafarza sakramentu (np. wymówienie słów formuły chrztu św. i polanie wodą); stanowi sam przez się przyczynę łaski.

Oracja, łac., mowa; orator, mówca.

Oradea mare (Wielki Waradyn), m. w Rumunii, nad Kereszem, 82.000 mieszk., przemysł rolniczy i handel.

Ora et labora, łac., módl się i pracuj.

Oran, m. w Algerii, port, 164.000 mieszk.

Orang Mamma, pierwotne plemię malajskie z Sumatry.

Orangutan, człekokształtna małpa nadrzewna; Borneo, Sumatra.

Orangutan

Oranie, 1) rzeka w Płd. Afryce 1.860 km, wypływa z Gór Smoczych, uchodzi do Atlantyku; 2) ang. Orange Free State, prow. Unii Płd. Afryk., między rzeką O. i Waal, 128.580 km², 760.000 mieszk.; hodowla bydła, wywóz wełny, bydła, diamentów; stol. Bloemfontein. — 1842 republika Burów; 1848 przyłączona przez Anglików do Kraju Przylądkowego, 1854 odzyskała niepodległość, 1899—1902 wojna z An-

glią, po czym zamieniona w kolonię ang., 1910 prow. Unii Południowo-Afrykańskiej.

Oranżada, fr., napój orzeźwiający z soku pomarańczowego, wody i cukru.

Oranżeria, fr., cieplarnia o szklanym dachu i ścianach; por. Szklarnie.

Oratio, łac., mowa; modlitwa; w stylistyce: o. obliqua, mowa zależna, w przeciw. do o. recta, mowa wprost.

Oratorianie, łac., zgromadzenie kapłanów świeckich zał. w Rzymie 1558 przez św. Filipa Nereusza; w Polsce znane jako filipini.

Oratorium, łac., „miejsce modlitwy"; w muzyce relig. forma dramatyczno-kontemplacyjna (powstała we Włoszech pod wpływem opery 1600 r.), z chórami, śpiewem solowym i orkiestrą. 3 formy o.: biblijne, alegoryczne, później świeckie (np. Haydna: „Pory roku"). Mistrzowie o.: Carissimi, J. S. Bach, Mendelssohn, Schumann, Händel, Liszt, Brahms, Honegger, polscy M. Sołtys, F. Nowowiejski.

Orawa, 1) pr. dopływ Wagu, z połącz. Białej (30 km) i Czarnej O. (48 km), dolina O. jedna z najbardziej malowniczych w Karpatach Zach.; 2) dawny komitat węg. nad Orawą, podzielony obecnie między Polskę i Czechosłowację, cz. polska, 15.000 mieszk. (pow. nowotarski), należała do XIII w. do Polski, do 1918 do Węgier.

Orawskie Zamki, trzy zamki z XIV—XVI w., na wysokiej skale przy wsi Podzamcze Orawskie (Czechosłowacja), nad rz. Orawą, mieszczą muzeum orawskie.

Orbis terrarum, łac., ziemia.

Orbita, 1) w astronomii linia krzywa (koło, elipsa, parabola, hiperbola), po której krążą ciała niebieskie, np. planety, księżyc; 2) oczodół.

Orcagna (orkania) Andrea, wł. malarz, rzeźbiarz i architekt (1308—68); ołtarz w S. Maria Novella we Florencji.

Orchomenos (Erchomenos), stare miasto beockie, w II tysiącleciu prz. Chr. stolica władców mykeńskich i centrum handlowe; odkopane: groby kopułowe, tzw. skarbiec Miniasza, mury i in.

Orda, ob. Horda.

Ordalia, ob. Sądy boże.

Ordery (por. tablicę barwną), odznaczenia za zasługi wojenne lub pokojowe. Są nadawane przez kapitułę o., złożoną z kanclerza i członków. W ścisłym znaczeniu o. są tylko te odznaczenia, które posiadają kapituły, lecz potocznie nazwę tę stosują i do odznaczeń nadawanych przez władze państwowe. O. dzielą się zwykle na klasy: I — krzyż na wielkiej wstędze przez ramię i gwiazda, II — krzyż na szyi i gwiazda, III — krzyż na szyi, IV — krzyż na piersi z rozetą, V — krzyż na piersi bez rozety. Istnieją liczne odchylenia od powyższego. Polskie o.: Białego Orła (1 kl.); Virtuti Militari (5 kl.); Odrodzenia Polski (5 kl.). — Polskie odznaczenia: Krzyż (2 kl.) i Medal Niepodległości, Krzyż Walecznych (4 kl. [właściwie czterokrotny]), Krzyż Zasługi (3 kl.) i Krzyż Zasługi za Dzielność.

Ordon Julian, oficer polski, † 1887, podczas oblężenia Warszawy 1831 dowódca reduty, którą miał wysadzić przed Rosjanami w powietrze (bohater poematu Mickiewicza); walczył w armii węgierskiej, w wojnie krymskiej, o wyzwolenie Włoch.

Ordonanse, edykty królewskie w dawnej Francji.

Ordowid, rośl. krzewiasta z rodziny werbenowatych; aromatyczne liście rodzaju rosnącego w Brazylii dostarczają herbaty; u nas niektóre rodzaje hodowane jako ozdobne.

Ordre (ordr), fr., porządek, zarządzenie; zlecenie.

Ordre de bataille (ordr de bataj), fr., dawniej porządek uszykowania wojska do bitwy, obecnie skład wojska lub wielkiej jednostki. O ile jest wyrażony graficznie — nazywa się tabelarycznym.

Ordynacja, łac., 1) zarządzenie, rozporządzenie, nakaz; 2) ustawa regulująca całą dziedzinę prawa: o. podatkowa, wyborcza (por. Prawo wyborcze); 3) w prawie spadkowym rozporządzenie, mocą którego pewien majątek (zwany również o.), czyni się niepozbywalnym dobrem pewnej rodziny, mającym przechodzić z pokolenia na pokolenie w sposób określony (majorat, seniorat itp.); w Polsce na powstanie o. zezwalał sejm uchwałą; obecnie około 40 o., najpoważniejsza Czartoryskich.

Ordynans, fr., pierw. rozkaz, przepis, później organ łączności (oficer ordynansowy z meldunkiem); obecnie żołnierz do posług oficera.

Ordynaria, łac., uposażenie pracowników wiejskich w naturze.

Ordynariat, łac., urząd ordynariusza (ob.), o. biskupi, władza diecezjalna załatwiająca sprawy administracyjne.

Ordynariusz, łac., wg prawa kośc. ten, komu przysługuje jurysdykcja na podstawie jego urzędu, np. o. w diecezji jest jej biskup.

Ordynat, łac., posiadacz majątku rodowego w myśl postanowień ordynacji (ob. Ordynacja 3).

Ordynator (prymariusz), samodzielny kierownik oddziału szpitalnego, zwykle prof. lub docent uniw. wydziału lekarskiego.

Ordyński Ryszard, pol. teatrolog i reżyser, * 1878, czynny także w filmie.

Oready, greckie boginki gór.

Oregon (origen), stan w St. Zjedn. Amer. Płn. nad Oc. Spokojnym, 250.440 km², 950.000 mieszk.; rolnictwo, hodowla owoców, górnictwo (złoto, srebro, miedź, rtęć); stol. Salem, 26.000 mieszk.

Orel, m. w Rosji środk., nad Oką, 76 000 mieszk.

Orenburg, m. w Rosji, nad Uralem, 130.000 mieszkańców.

Oresteja, grec. trylogia dramatyczna Aischylosa na temat mitu o Orestesie, zabójcy matki, ściganym przez Eumenidy i znajdującym wyzwolenie z wyroku Ateny na Areopagu. Tenże temat u Sofoklesa, Eurypidesa, Goethego i in.

Orestes, w gr. mit. syn Agamemnona i Klitemnestry. Zabił matkę, lecz Atena wydała nań wyrok uniewinniający; objął po ojcu władzę. Por. Oresteja.

Orędzie, pismo głowy państwa do reprezentacji narodu lub ogółu obywateli.

Oręż, broń ochronna i zaczepna.

Orfeusz, grecki heros i śpiewak, poskramiał swym śpiewem dzikie zwierzęta, wzruszał drze-

wa i skały; uchodził za twórcę tajnego kultu, zapewniającego łaskę boską.

Organ, gr., narząd (ob.).

Organiczny, występujący w organizmach żywych; organiczna wada, anatomiczne zniekształcenie narządów i zmiany w tkankach, powstałe przez nienormalny rozwój lub wskutek choroby. Organ. chemia, ob. Chemia.

Organista, muzyk grający na organach.

Organizacja, fr., czynność, zmierzająca do wzajemnego zespolenia czynników działających i wytworzenia w ten sposób całości funkcjonującej podobnie do organizmu żyjącego; także całość w ten sposób utworzona. O. pracowników realizuje się w związkach zawodowych o. pracodawców — w trustach, kartelach itp. O. obrotu międzynarodowego ujednostajnia pismo, język, miary, kalendarz. O. ruchu przedsiębiorstwa dąży do obniżenia kosztów produkcji i podniesienia wydajności ekonomicznej pracownika. W socjologii o. jest warunkiem grupy działającej jako całość.

Organizm, gr., całość złożona z narządów (organów), zdolna do życia.

Organogeniczne skały, pochodz. organicznego (zwierz., rośl.), jak wapienie koralowe, kreda, łupki krzemionkowe i in.

Organologia, gr., nauka o budowie narządów.

Organon, gr., narzędzie, organ, instrument (instr. muz.-organy). W filozofii: w śrdw. nazwa zbior. dzieł Arystotelesa z dziedz. logiki (instrument do rozumowania, tworzenia nauki).

Organoterapia, gr., leczenie podawaniem wyciągów z gruczołów o wewnętrznym wydzielaniu np. wyciągów z tarczycy, jajników, jąder itd.

Organy (z greck. organon = narzędzie), największy i najrozleglejszy pod względem skali instrument muzyczny dęty, używany głównie w kościołach. O. można też określić jako zbiór wielu instrumentów dętych, tworzących razem jakby całą orkiestrę. — O. składają się z trzech części 1) z piszczałek, 2) z mechanizmu zaopatrującego je w powietrze (miechy, kanały wiatrowe itp.), 3) z mechanizmu wpuszczającego powietrze do piszczałek (manuał czyli klawiatura ręczna i pedał cz. klawiatura nożna). Początkowo budowano je jako o. wodne, ok. XII w. wprowadzono rejestry (różnie zabarwione głosy), ok. 1325 wprowadzono pedał. Dawniej używano też małych o. przenośnych zwanych portatywem, pozytywem lub regałem.

Orgazm, gr., szczyt podniecenia płciowego.

Orgelbrand Samuel, wydawca pol. (1810—68), założył 1836 księgarnię w Warszawie, wydał „Encyklopedię powszechną" i in. poważne dzieła.

Orgie, u Greków zebrania obrzędkowe z dostępem jedynie dla wtajemniczonych zwłaszcza dla kultu Dionizosa; stąd rozpustne biesiady.

Orient, łac., wschód.

Orientalistyka, fr., nauka o ludach, językach i literaturach wschodnich (tj. Azji i części Afryki, Egipt i Afryka płn.-zach.). Do rozwoju o. przyczynił się kościół rzymski przez misjonarzy, komunikacja handlowa i podboje europejskie. O. dawniej przedmiot badań naukowych, znajduje obecnie zastosowanie w życiu, katedry o. i zakłady nauki języków wschodnich kształcą urzędników, misjonarzy, handlowców.

Orientować się, dosłownie znaleźć na horyzoncie wschód; potocznie: wyznawać się, znaleźć właściwą drogę.

Origines, ob. Orygenes.

Orinoko, Orinoco, rz. w płn. Ameryce Płd., 2400 km, uchodzi wielką deltą do Atlantyku.

Orion, 1) w mitol. gr. piękny olbrzym, zniewolił Meropę córkę Oinopiosa, oślepiony przez niego, został uleczony promieniami słońca. Przeniesiony przez Zeusa między gwiazdy; 2) jeden z największych gwiazdozbiorów nieba płd.; w Polsce widzialny w zimie.

Orissa, ob. Bihar-Orissa.

Orkady (Wyspy Orkney), archip. 67 wysp na płn. od Szkocji, 975 km², 22.000 mieszk. (Celtów); gł. wyspa Pomona (Mainland), ze stol. Kirkwall.

Orkady Południowe (South Orkneys), subantarktyczna grupa wysp, pod 61° szer. płd., odkryte 1821.

Orkan, silny wicher, oznaczany w skali międzynar. cyfrą 10; w Polsce zwykle z wiatrami płd.-zach. i zachodnimi.

Orkan Władysław, pseudonim Franciszka Smreczyńskiego (ob.).

Orkiestra, w teatrze starogr. część sceny dla chóru, wykonywującego ruchy rytmiczne (orchestra — miejsce tańca). W czasach renesansu nazwę o. dano miejscu instrumentalistów towarzyszących śpiewowi, później nazwano o. samych wykonawców. O. może być: smyczkowa, dęta, wielka (wszystkie rodzaje instr.) tzw. symfoniczna. Twórcą nowoczesnego składu o. symfonicznej (bez cembala) był Haydn; nowe czynniki wnieśli: Beethoven, Weber, Berlioz, Wagner, Debussy, R. Strauss i in.

Orkiestracja, instrumentacja, nauka o pisaniu na orkiestrę i instrumenty.

Orkiestrion, gr., instrument mechaniczny, wynaleziony w poł. XIX w., naśladuje mosiężne instrumenty orkiestry.

Orkisz, pszenica orkisz, trawa roczna lub 2-letnia, rzadko spotykana w uprawie; ziarniak z bielmem mącznym lub szklistym.

Orkisza kometa, k. odkryta 1925 przez astronoma polskiego Lucjana Orkisza.

Orkney Islands, ob. Orkady.

Orkus, łac., bóg podziemia, także samo podziemie.

Orla, pr. dopływ Barwczy, 80 km dł.

Orla Perć, szlak górski w Tatrach pols., od Przełęczy Zawrat po grzbiet Wołoszyna.

Orlando Vittorio, polityk włos., * 1860, 1917—19 premier, reprezentant włoski na konferencji wersalskiej.

Orlando di Lasso, ob. Lassus.

Orlando furioso, wł., Roland oszalały, tytuł epopei Ariosta.

Orlean, franc. Orléans, stol. franc. depart Loire, nad Loarą, 70.000 mieszk.; 1429 oblęż przez Anglików, uwolniony przez Joannę d'Arc.

Orleaniści, francuscy monarchiści, popierający rodziny orleańskiej (por. Orléans), za w rewolucji franc. (partia ks. Filipa Egalité), 1830 za monarchii lipcowej, 1871 po upadku Napo-

leona III. Po wygaśnięciu starszej linii Bourbonów (1883) zespoleni z ich zwolennikami (legitymistami).

Orléans, boczna gałąź Walezjuszów i Bourbonów: 1) Ludwik I, hr. Valois (1372—1407), założ. linii O. — Valois, 1404 namiestnik, zamordowany; 2) Karol, hr. d'Angoulème (1391—1465), przywódca stronnictwa Armagnaków, 1415 w niewoli ang.; 3) syn jego 1498 królem franc. jako Ludwik XII; 4) Gaston Jean Baptiste, brat Ludwika XIII (1608—60), spiskował przeciw Richelieu'mu, 1632 pobity pod Castelnaudary; 5) Filip II (1674—1723), regent 1715, zwolennik Anglii, przeciwnik jezuitów, próbował sanacji skarbu; 6) Ludwik Filip, zw. Egalité (1747—93), w Stanach Generał. 1789, jakobin, w Konwencie w stronnictwie Górali, głosował za straceniem Ludwika XVI; ścięty; 7) syn jego Ludwik Filip 1830 na tronie francuskim

Orleańska dziewica, ob. Joanna d'Arc.

Orlica, rodzaj paproci; o. pospolita, w lasach, zwł. sosnowych.

Orlik, 1) zioło jaskrowate; 2) ptak z podrodziny orłów; Europa, Azja; 2 gat.: o mały, o. grubodzióby.

Orliński Bolesław, lotnik pol., * 1899; w 1926 raid Warszawa-Tokio.

Orłosęp brodaty, ptak z rodziny sępów, pod dzióbem broda, żywi się padliną; góry Europy i Azji.

Orłow, 1) Grigorij Grigoriewicz, hr., generał ros. (1734—83), kochanek Katarzyny II, wpływał na rządy, zorganizował spisek przeciw Piotrowi III, odznaczył się w wojnie 7-letn.; 2) Aleksiej, brat poprz. (1737—1808), zgładził 1762 Piotra III, 1770 zwyciężył Turków pod Czesme; 3) Aleksiej Fiedorowicz, ks., ros. mąż stanu (1786—1861), współdziałał 1825 w stłumieniu powstania dekabrystów, 1856 reprezentant ros. na kongresie paryskim, premier.

Orłowa, m-ko w pow. Frysztat na czesk. Śląsku Ciesz., 10.000 mieszk.; kopalnie węgla

Orłowicz Mieczysław, szermierz pol. krajoznawstwa, * 1881; przewodniki po kraju i Europie, wydawca Pol. Biblioteki Turystycznej.

Orłowo, letnisko nad Bałtykiem, w pow. Morskim.

Orłowski, 1) Aleksander, malarz pol. (1777—1832), uczeń Norblina, następnie malarz nadw. w Petersburgu, pierwszy wielki narodowy malarz polski, znakom. odtwórca życia szlachty, sejmików, bitew, obozów, zamieszek ulicznych, zabaw, targów, na tle prawdziwie polskiego krajobrazu. Szkice piórkiem i ołówkiem, obrazy olejne, akwarele, gwasze; 2) Antoni, pol. skrzypek i kompoz. (1811—61), polonezy, romanse, ronda, trio fortepianowe; 3) Antoni, pseud. Krogulec, polski humorysta i publicysta, * 1869, wydawca tygodnika „Naokoło świata", satyrycznej „Muchy".

Ormianie, ob. Armenia. — Ormianie polscy, potomkowie uchodźców przed prześladowaniami turec. z Armenii; 1060 r. osiedli na Krymie i Rusi płd. W Polsce zajmowali się kupiectwem, od XVIII w. wielu z nich osiadło na roli; zachowali odrębność wyznania (tzw. ormiańsko-katolickie). Obecnie w Polsce kilka tysięcy Ormian.

Ormiański kościół, powstał ok. r. 300 jako kościół narodowy, w IV i V w. odpadł od Rzymu, głową jego był do wojny światowej Katolikos w Eczmiadzynie. — W XV, XVI i XVII w. duża część Ormian przystąpiła do unii kościelnej, tworząc obrządek ormiańsko-katolicki (m. in. także Ormianie polscy).

Ormuzd (Ormazd), późn. nazwa twórcy świata, boga dobra w staroirańskiej religii Awesty; pierwotnie: Ahura-Mazda. Wrogiem jego był Aryman (ob.).

Ornament, łac., ozdoba występująca na wszelkiego rodzaju dziełach twórczości artystycznej. Rozróżnia się: o. figuralne, płaszczyznowe, linearne, wypukłe, płaskie i wgłębione, geometryczne, ze świata zwierzęcego i roślinnego; stylizowane lub naturalistyczne. Już w epoce kamiennej młodszej oraz w wczesnej starożytności spotyka się o. geometryczny, w babilońskiej zwierzęcy, w egipskiej roślinny. Sztuka grecka, po niej etruska i rzymska, znają już całe bogactwo typów o. O. gotycki operuje elementem roślinnym, renesans nawiązuje do rzymskiego, barok przejmuje z odrodzenia motywy cięższe, rokoko lżejsze. Obecnie dąży się na ogół do ograniczenia ornamentyki.

Ornamentyka, ob. Ornament.

Ornat, łac., najwspanialsza szata liturgiczna kapłańska; powstał z płaszcza rzymskiego, o kształcie dzwonu, po ewolucjach otrzymał dzisiejszą formę.

Ornitologia, gr., nauka o ptakach; ornitolog, badacz ptaków.

Orografia, gr., dział geografii, zajmujący się opisem i powstawaniem gór.

Orontes, ob. Nahr-el-Azi.

Or-Ot, pseudonim Artura Oppmana (ob.).

Orsini, ród rzym., 1) papież Mikołaj III, 1277—80 ; 2) Niccolò O., hr. Petigliano (1442—1510), walczył dla domu Anjou, pap. Sykstusa IV, Florencji, Wenecji; 3) Virginio O., † 1497, słynny wódz włos., zwolennik Sykstusa IV; 4) Paolo Giordano (1541—85), dowódca 1566 wojsk Piusa V przeciw Turkom; 5) papież Benedykt XIII, 1724—30

Orsini Felice, rewolucjonista włos. (1819—58), dokonał 1858 zamachu na Napoleona III; stracony.

Örsted Hans Christian, fizyk duński (1777—1851), odkrył działanie prądu elektrycznego na igłę magnetyczną, tworząc podstawy nauki o elektromagnetyzmie.

Orsza, m. okręg. na sow. Białorusi, nad Dnieprem, 22.000 mieszk.; 1508 zwycięstwo Polaków nad kniaziem Michałem Glińskim i wojskami moskiewskimi, 1514 nad Moskalami.

Ortler, najwyższy szczyt w Alpach Ortlerskich, 3.900 m.

Ortochromazja, gr., sposób wykonywania barwnych obrazów fotograficznych.

Ortodoksja, gr., prawowierność, całkowita zgodność z jakąś nauką lub wiarą

Ortodroma, gr., najkrótsza linia łącząca 2 punkty na powierzchni ziemi; biegnie po wielkim kole przecina południki pod niejednakowymi kątami. Przeciw.: loksodroma (ob.).

Ortografia, gr., pisownia, sposób oddania mowy (głosek) w piśmie (literami), może być historyczna, oparta na tradycji i zachowująca ślady starszej wymowy, lub fonetyczna, dostosowana jak najbardziej do bieżącej wymowy.

Ortoklaz, minerał, jednoskośny skaleń potasowy; ob. Skalenie.

Ortopedia, gr., dział chirurgii, zajmujący się powstawaniem, istotą, zapobieganiem i leczeniem wrodzonych i nabytych zniekształceń ciała (szkieletu). Środki lecznicze: masaż, gimnastyka, opatrunki i przyrządy ustalające, różne zabiegi chirurgiczne itd.

Ortwin Ostap, współczesny polski krytyk lit.: „Próby przekrojów".

Ortyle, orzeczenia miasta Magdeburga w konkretnych wypadkach sądowych dla dawnych miast polskich osiedlonych na prawie niemieckim.

Orygenes, pisarz kośc. (185—254), za Decjusza więziony i męczony; teolog kośc. greckiego: dzieła dogmatyczne, apologetyczne, ascetyczne. Pod wpływem Platona, niektóre twierdzenia niezupełnie zgodne z nauką Kościoła.

Oryginalny (z łac. origo, początek, pochodzenie), to co jest nowe, nie naśladowane. Oryginalność w sztuce polega na samodzielności twórczej artysty. W szerszym użyciu także to, co się czymś szczególnym odróżnia od ogółu, więc i dziwactwo, stąd oryginał: dziwak.

Oryl, człowiek, zajmujący się spławianiem drzewa, flisak; także taniec ludowy w rodzaju polki.

Orzech, niepękający owoc jednonasienny, otoczony twardą łupiną.

Orzech laskowy, owoc leszczyny.

Orzech włoski, drzewo, którego owocem jadalny, dwudzielny pestkowiec w mięsistej obowocni; pochodzi z nad Morza Kaspijskiego.

Orzech ziemny, orzacha podziemna, rośl. motylkowata; w strąkach jadalne nasiona; uprawiana w krajach śródziemnomorskich, pochodzi z Brazylii.

Orzechy galasowe, ob. Galasówki.

Orzechowski Stanisław, pisarz pol. i łaciń. (1513—66), ksiądz katol., zwalczał celibat i sam się ożenił, wyklęty jako heretyk, w końcu prawowierny i fanatyczny katolik, znakom. prozator i świetny polemista, ważniejsze dzieła „Rozmowa albo Dyjalog około egzekucyjej Polskiej Korony", „Quincunx, tj. wzór Korony Polskiej...", „Fidelis subditus", „Turcyki" (za wojną z Turcją), „Annales Polonici" (obraz dziejów Polski 1548—52) i in.

Orzechówka, ptak z rodziny kruków, w iglastych lasach górskich, owocożerny; w zimie czasami w Polsce.

Orzecznictwo, całokształt wyroków sądowych, zwł. Sądu Najwyższego, zapadłych w poszczególnych sporach prawnych oraz rozstrzygnięć władz naczelnych w konkretnych wypadkach, dla utrzymania jednolitości wydawane.

Orzegów, gmina miejska w pow. Świętochłowickim, woj. śląskiej, 10.000 mieszk., kop. węgla, koksownie.

Orzeł, drapieżny ptak z rodziny sokołów, o silnym dziobie zagiętym w hak: wiele gatunków, w Polsce o. żyż, sporadycznie w Karpatach i na Litwie, o. włochacz, rzadki na Podolu; o. cesarski, w Europie płd. i Azji środk., u nas bardzo rzadki.

Orzeł przedni

Orzeł, gwiazdozbiór nieba płn.

Orzeł, znak herbowy państw i narodów, wyrażający potęgę, jak lew, 1 głowy w Rzymie; 2-głowy bizant., ros., austr. Jako znak bojowy w Rzymie na drzewcach, później na sztandarach wojsk. — Heraldyka ustala kształty skrzydeł, ogona, barwy itd.

Orzeszkowa Eliza z Pawłowskich, znakomita powieściopisarka pol. (1842—1910), jedna z najcelniejszych przedstawicielek realizmu pozytywistycznego, przeszedłszy ewolucję w kierunku idealistycznym, wyrażała głęboki patriotyzm, umiłowanie przyrody i ludzi na tle żywo odczutych zagadnień społecznych, celowała w charakterystykach nizin i dnia powszedniego: główne dzieła: „Meir Ezofowicz", „Dziurdziowie", „Nad Niemnem" (jej arcydzieło), „Cham", „Pieśń przerwana", „Ad astra", „Gloria Victis" i in., nadto świetne nowele i mądre szkice społeczne.

Orzesznica, gryzoń z rodziny koszatek, lasy Europy.

Orzyc, prawy dopływ Narwi, 136 km.

Os, symbol chemiczny pierwiastka osmu.

Os Jan van, malarz niderl. (1744—1808), mal. kwiaty, owoce, krajobrazy morskie; wyd. zbiór poezyj.

Osa, ob. Osowate.

Osad (strąt), ciało stałe wydzielające się z roztworu najczęściej pod wpływem reakcji chemicznej.

Osadnictwo, kolonizacja, proces osiedlania się ludności na pewnym obszarze, w granicach kraju macierzystego (o. wewnętrzne) lub poza granicami (o. zewnętrzne, emigracja). — Ob. też niżej.

Osadnictwo na prawie niemieckim w dawnej Polsce, proces tworzenia osad miejskich i wiejskich, którym od końca XII w. przyznawano prawo niemieckie i oparty na nim rozległy samorząd. Miasta zakładali na miejscu dawnych grodów przedsiębiorcy, którzy od pana grodu otrzymywali „przywilej lokacyjny" i na jego warunkach sprowadzali osadników i budowali miasta. Przedsiębiorca zostawał dziedzicznym wójtem. Był przełożonym sądu i zrazu także zarządcą miasta. Miasto miało samorząd i było wolne od podatków państwowych. Jego mieszkańcy płacili tylko czynsz roczny właścicielowi ziemi. Wsie zakładano na miejscach pustych. Przedsiębiorca zostawał dziedzicznym sołtysem, miał w swym ręku sądownictwo i administrację. Osadnicy byli oso-

biście wolni, płacili czynsz właścicielowi ziemi. Osadników sprowadzano z za granicy, głównie z Niemiec, później jednak osadzano po wsiach i wieśniaków polskich, a nawet zaprowadzano w istniejących już wsiach prawo niemieckie, nadając wieśniakom te same prawa i wolności, które mieli wieśniacy niemieccy.

Osady, skały osadowe, powstają: przez mechan. osadzanie się cząstek (osady mechan.), przez osadzanie się związków pierwotnie rozpuszczonych (o. chemiczne) lub też przy współudziale organizmów (o. organiczne).

Osaka, m. na japońs. wyspie Hondo, 2,500.000 mieszk.; największy japoński ośrodek handl.-przem., przemysł włókienniczy.

Oscylacja, drganie, ob. też Elektryczne drgania.

Oscylator, wibrator, urządzenie, służące do wytwarzania fal elektromagnet. gasnących.

Oscylograf, gr., przyrząd do mierzenia periodycznych zmian natężenia lub napięcia prądu elektr.; rozróżnia się: o. katodowe lub oparte na działaniu pola magnetycznego.

Oseledec, ob. Ciosa.

Oselka, 1) kamień służący do ostrzenia narzędzi, zwł. kos; 2) kamień probierczy (w złotnictwie); 3) owalny kawałek ugniecionego masła.

Osesek, młode zwierzę ssące w okresie karmienia.

Oset, rośl. z rodziny złożonych, o łodydze kolczastej i kolących liściach; u nas 9 gatunków.

Osetyncy, grupa ludności central. Kaukazu, uważani za czystych Ariów lub mieszańców z Semitami; język z grupy jęz. irańskich; mahometanie lub chrześc., zachowali zabobony pogańskie.

Osiek (Osijek), m. w Slawonii (Jugosławia) nad Drawą, 40.000 mieszkańców.

Osierdzia zapalenie, ob. Serca choroby.

Osierdzie, worek błoniasty okalający serce (ob.).

Osika, gatunek topoli, mieszaniec z białodrzewem.

Osiński Ludwik, pol. poeta i krytyk (1775—1838), przywódca klasyków, tłumacz tragików franc., 1814—30 dyr. Teatru Narodowego, prof. literatury powszechnej w uniw. warszawskim

Osioł, podrodzaj konia; żyje dziko w Azji i Afryce.

Osjan (Ossian), syn Fingala, rzekomy bard szkocki z III w., zmyślony przez Jamesa Mackphersona (ob.). Utwory Mackpher., podawane za przekłady gaelickich poematów epicznych, tłumaczono na języki europ., także na polski (Krasicki, Kniaźnin); oddziałały one silnie na literaturę wczesnoromantyczną.

Oskar, królowie Szwecji i Norwegii: 1) O. I (1799—1859), syn marsz. Bernadotte, reformator, ustąpił 1857; 2) O. II, syn poprz. (1829—1907), na tronie 1872 po swym bracie Karolu XV, zasłużony w rozwoju obu państw, 1905 stracił tron norweski.

Oskard, kilof (ob.).

Oskowie, szczep indoeurop., pierwotnie mieli mieszkać w Kampanii; w czasach histor. przedstawicielami ich byli Samnici (ob.); język pokrewny umbryjskiemu.

Oskórek (łac. cuticula), zewnętrzna grubsza błona nabłonka.

Oskrzela (łac. bronchi), rozgałęzienie tchawicy w płucach (ob.).

Oskrzeli nieżyt (katar), ob. Bronchitis

Oslo (do 1924 Krystiania), stol. Norwegii, 25.000 mieszkańców; port, ośrodek handlu i przemysłu, uniwersytet

Osłomuł, potomek ogiera i oślicy; bezpłodny

Osłonice, zwierz. żyjące w morzach, strunowce o postaci workowatej lub beczułkowatej; w stadium larwalnym budowa zbliżona do kręgowców; wiele z nich świeci.

Osm, Os, pierwiastek chem., licz. porz. 76, cięż. atom. 190.9, cięż. właśc. 22.5, metal niebieskawy, błyszczący, w przyrodzie obok platyny w stopie z irydem; dawniej używ. do wyrobu żarówek (obecnie wolfram).

Osman, sułtanowie turec.: 1) O. I (1259—1326), zdobywca zach. M. Azji, założ. państwa turec.; 2) O. II (1605—22), walczył z Polską (Cecora i Chocim), zamordowany.

Osman Nuri Pasza, wódz turecki (1837—1900), uczestnik wojny krymskiej, słynny obrońca Plewny; wpływał na rządy, min. wojny.

Osmanowie, Turcy, zwani tak dawniej od Osmana I.

Osmańskie państwo, ob. Turcja.

Osmotyczne ciśnienie, ob. Osmoza.

Osmoza, gr., wzajemne przenikanie (dyfuzja) 2 cieczy o różnym stężeniu lub roztworu i czystego rozczynnika przez porowatą przegrodę (pergamin, glinę niepolewaną itd.). O. zachodzi w obydwu kierunkach: woda przenika do roztworu (endosmoza), a ciało rozpuszczone dyfunduje do wody (egzosmoza), przy czym woda dyfunduje silniej niż ciało rozpuszcz. Jeżeli przegroda jest półprzepuszczalna, tzn. przepuszcza tylko wodę, powstaje w roztworze wskutek wtargnięcia wody ciśnienie osmotyczne proporcjonalne do ciężaru cząsteczk. ciała rozpuszczonego. Przemiana materii w żywej komórce odbywa się na zasadzie ciśn. osmotycznego.

Osnabrück, stol. prus. rejencji O. w Hanowerze, 95.000 mieszk.; zabytk. katedra z VIII w.

Osnowa, 1) pasmo włókien, biegnące w tkaninie w kierunku długości, przez które przechodzą włókna poprzeczne, wątek; 2) treść, przebieg zdarzenia, opowiadanie.

Osoba, jednostka ludzka; w znacz. prawnym podmiot praw i obowiązków, jako osoba fizyczna (człowiek) lub prawna (organizacja).

Osobistość, 1) jednostka o pewnych, ją charakteryzujących cechach; 2) jednostka wybitna.

Osobnik, ob. Indywiduum

Osobowość, zespół stanowiących o człowieku jego cech fizyczno-psychicznych. Badanie o. (psychiczna antropologia, charakterologia) jest to dążenie do naukowego przeniknięcia charakteru. Zagadnienia tyczące istoty, rozwoju, rozpoznawania charakteru os. rozwiązuje się przy pomocy różnych metod, np. eksperymentu, test, obserwacji, fizjonomiki, grafologii. — Systemat. praca nad b. o. od 1900, m. i. rozwój psychologii eksperymentalnej, psychotechniki (ob.).

Osocze, ob. Krew.

Osowate, owady kłujące, błonkoskrzydłe; należą tu osy właściwe, żyjące gromadnie, budują z masy rośl. i śliny gniazda, przezimowują tylko samice. Najpospol. u nas osa niemiecka, gnieździ się pod ziemią.

Osowiec, w. w pow. Szczuczyn (woj. białost.), nad Biebrzą, pod zaborem ros. twierdza.

Ospa, choroba zakaźna z wysypką, zarazek nieznany, okres wylęgania 9—18 dni. Zaczyna się gorączką, bólami; na drugi dzień występuje wysypka, tzw. rash, później plamy, pęcherzyki powoli ropiejące (wówczas gorączka najwyżs.), często krwawienie z nosa, krwotok płucny, krwiomocz. Gdy chory przetrzyma ten okres następuje ozdrowienie, przy czym z pęcherzyków tworzą się strupy, pozostawiające po sobie charakteryst. blizny. Często w wyniku o. powikłania powodujące ślepotę, głuchotę i i. Dawniejszym częstym i niszczącym epidemiom o. położyło kres szczepienie ochronne (ob.). Jako szczepionka: płyn z pęcherzyków ospowych powstałych na wymionach chorych na o. krów (krowianka).

Ospa wietrzna, zaraźliwa, lekka choroba dziecięca. Wysoka gorączka, pęcherzyki, czasem ropne.

Ospy szczepienie, ob. Ospa, Szczepienie ochronne.

Ossa (obec. Kissavos), góry w Tesalii, mityczna siedziba centaurów i gigantów.

Osseina, łac., chrząstka kostna, wydzielająca się przy działaniu kwasu solnego na odtłuszczone kości.

Ossendowski Antoni Ferdynand, pol. podróżnik i pisarz, * 1878: „Przez kraj ludzi, zwierząt i bogów", „W ludzkiej i leśnej kniei", „Płomienna północ" (Maroko), „Pod smaganiem samumu", „Niewolnicy słońca", „Gasnące ognie", powieść „Pięć minut do północy", „Lenin" i w. in.

Osslach, w. w Karyntii z klaszt. benedykt., w kt. Bolesław Śmiały miał spędzić resztę życia po opuszczeniu Polski i Węgier.

Ossolineum, właściwie Zakład Narodowy im. Ossolińskich, założ. 1817 we Lwowie przez Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, poświęcony nauce polskiej i kulturze narodowej, posiada bogatą bibliotekę, prowadzi dział wydawniczy.

Ossolińscy, 1) Zbigniew, wojew. podlaski, sandomierski (1555—1623), za Batorego poplecznik Zborowskich, podczas bezkrólewia zwolennik Maksymiliana, 1612—13 rozwiązał konfederacje wojskowe; 2) Jerzy, kanclerz, w. kor. (1595—1650), wybitny polityk, uczestnik wielu poselstw (1621 Anglia, 1633 Rzym, 1636 Ratyzbona), 1643 przewodniczył na zjeździe dyssydentów w Toruniu („Colloquium charitativum"), przyczynił się do wyboru Jana Kazimierza, za którego wpływał decydująco na rządy, twórca ugody zborowskiej z Chmielnickim; 3) Franciszek Maksymilian, podskarbi kor. (1676—1756), oddany zwolennik Leszczyńskiego; 4) Józef Maksymilian, pisarz pol. (1748—1826), zał. 1817 we Lwowie Ossolineum (ob.), nap.: „Wiadomości historyczno-krytyczne do dziejów literatury pol.", „Wieczory Badeńskie", przekłady Liwiusza i Seneki.

Ossowski Gotfryd, pol. archeolog i geolog (1835—97); badania prehist. ziem pol., głównie jaskiń koło Ojcowa. Szereg prac z zakresu prehistorii.

Ossów, w. w pow. Radzymin (woj. warsz.), 14 VIII 1920 zwyc. nad wojskami bolszew.

Ossyfikacja, łac., kostnienie; tworzenie się tkanki kostnej.

Ostade Adriaen van, malarz niderl. (1610—85), sceny rodzajowe, chłopskie, drobnomieszczańskie.

Ostateczny sąd, dogmat wiary katol.: na końcu świata sąd Chrystusa nad zmartwychwstałymi.

Ostatnie namaszczenie, sakrament Kościoła katol., namaszczenie przez kapłana narządów pięciu zmysłów z prośbą o odpuszczenie grzechów i wzmocnienie chorego.

Ostenda, port i kąpielisko w belg. prow. Zach. Flandrii, nad M. Północnym, 47.000 mieszk.; należy do najbardziej uczęszczanych miejscowości kąpielowych w Europie.

Ostenso Martha, powieściopisarka anglo-ameryk., * 1900: „Wild Geese" i in.

Ostentacyjny, łac., rozmyślnie coś okazujący.

Osteo..., gr., kostny, związany z kośćmi. Osteologia, nauka o kościach i kośćcu. Osteoma, kostniak. O.-malacja, zmiękczenie kości, wskutek braku soli wapniowych. O.-metria, dział antropometrii, zajmujący się pomiarami kośćca. O.-myelitis, zapalenie szpiku kostnego.

Osteria, wł., gospoda, szynk.

Österreich, niem. nazwa Austrii.

Osterwa Juliusz, aktor pol., * 1885: założyciel (wraz z M. Limanowskim) teatru „Reduta", opartego na głęboko wystudiowanej zespołowości i ekspresji; role bohaterskie i i.

Ostia, m. port. staroż. Rzymu, wykopaliska wydobyły forum, łaźnie, świątynię, teatr i i.

Ostiacy, lud ugro-fiński, na Syberii, w dorzeczu Obu i Irtyszu; przypominają Mongołów; życie koczownicze, rybactwo, myślistwo. Przyjęli wiar chrześc., zachowując zabobony (znaczenie szamanów). 3 gałęzie: O. właściwi, jenisejscy, O.-Samojedzi.

Ostinato, wł., w muz. „uporczywie", stale powtarzająca się fraza, zwykle w basie (basso o.).

Ostmark (Marchia Wschodnia), niem. określenie wschodnich kresów Rzeszy. Ostmarkverein, niem. Związek kresów wsch., ob. Hakata.

Ostnica, rodzaj traw; w Polsce 4 gatunki.

Ostoja, pseud. Józefy Sawickiej (ob.).

Ostpreussen, ob. Prusy Wschodnie.

Ostra Brama, historyczna brama w Wilnie ze słynnym cudownym obrazem M. B. Ostrobramskiej.

Ostracyzm, gr., sąd ludowy u staroż. Greków; zagrażających ustrojowi skazywano na wygnanie głosowaniem, do kt. używano tabliczek glinianych.

Ostrawa Morawska, ob. Morawska Ostrawa.

Ostrawa Polska, m. pow. na Śląsku Ciesz. (Czechosłowacja), naprzeciw Morawskiej Ostrawy, 23.000 mieszk.; ruiny zamku piast. z XIV w., kopalnie węgla.

Ostrawica, pr. dopł. Odry, 65 km dł., tworzy granicę Śląska Ciesz. i Moraw.

Ostrężyna, krzew z rodziny różowatych, rodzaj maliny; pędy kolczaste, owocki — soczyste pestczaki, zebrane w nibyowoc; w lasach na niżu i w niższych położeniach górskich.

Ostroga, ob. Ostrogi. — W z o o l o g. wyrostek na nogach zwierząt, np. u ptaków. — O. s a m o l o t u, resor pod końcem kadłuba, hamujący (dziś hamulce na przednich kołach). — O. o k r ę t o w a, dawna broń na dziobie okrętu, działająca jak taran (na galerach starożytnych i śrdw.).

Ostroga

Ostrogi, klamry z kolcami, kółkami itp., przypinane do buta jeźdźca, dla pobudzania konia; znane już na staroż. Wschodzie, w śrdw. oznaka stanu rycerskiego.

Ostrogoci, ob. Goci.

Ostrogscy, książęta: 1) Konstanty, hetman w. litew. (ok. 1463—1530), walczył z Tatarami, z Moskwą (zwycięstwo nad Orszą), woj. trocki; 2) Konstantyn Wasyl, syn poprz. (1526—1608), wojew. kijowski, założ. wielu instytucji w Ostrogu, wydawca dzieł polsk. i rusk. (m. in. Biblia ostrogska), początkowo zwolennik unii kościelnej, później jej wróg; 3) Janusz, syn poprz. (1554—1620), wojew. wołyński, kasztelan krak., uczestnik rokoszu Zebrzydowskiego, założyciel ordynacji Ostrogskiej.

Ostrokoły, zaostrzone u góry pale; wkopywane głęboko rzędami tworzyły w dawnych fortyfikacjach zasłonę obronną.

Ostrokrzew, wiecznie zielony krzew Ameryki i Azji, wywar liści używ. tam jako herbata.

Ostrołęka, m. pow. w woj. białostoc., nad Narwią, 13.000 mieszk.; 26 V 1831 klęska Polaków w bitwie z Rosjanami, kt. zadecydowała o upadku powstania listopadowego.

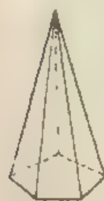
Ostromecko, letnisko w pow. Chełmno (woj. pomors.), nad Wisłą; źródło mineralne.

Ostromlecz, rodzaj roślin wilczomleczowatych z sokiem mlecznym, niekiedy zbliżon. wyglądem do kaktusów; w Polsce 26 gat., przeważnie jako chwasty.

Ostronos, ssak drapieżny, o pysku ryjkowatym; doskonale łazi po drzewach, wszystkożerny, żyje gromadnie w lasach Ameryki zwrotnikowej; dostarcza futra.

Ostropest plamisty, ozdobna roślina z rodziny złożonych, pochodz. płd-europejskiego.

Ostroróg Jan, pol. pisarz polit. (ok. 1436—1501), kasztelan, wojew. poznański; traktat polityczny „Monumentum pro Reipublicae ordinatione", wielki program reform państwowych (skarbu, wojska, stosun. kościelnych, prawnych [unifikacja] itd.).

Ostrosłup pięcioboczny

Ostrosłup, p i r a m i d a, bryła ograniczona p o d s t a w ą, będącą dowolnym wielobokiem i p o b o c z n i c ą, składającą się z trójkątów, przecinających się we wspólnym w i e r z c h o ł k u. O. u m i a r o w y (f o r e m n y): podstawą wielobok umiarowy, krawędzie boczne równe. O. ś c i ę t y, powstaje przez odcięcie wierzchołka płaszczyzną równoległą do podstawy. Objętość = ⅓ część wys. × pow. podst.

Ostrowiec, m. w pow. Opatów (woj. kielec.), nad Kamienną, 26.000 mieszk.; huta żelazna, fabr. wagonów.

Ostrowska Bronisława z Brzezickich, poetka pol. (1881—1929), świetne liryki, mistrzowska forma i pogłębienie myślowe, także przekłady poetów francuskich.

Ostrowski, 1) Antoni Kazimierz, bisk. inflancki, kujawski prymas (1713—84), za St. Augusta zausznik Rosji, na sejmie rozbiorowym 1773—75 pertraktował z mocarstwami ościennymi (prezes delegacji); 2) Tomasz Adam, polityk pol. (1735—1817), podskarbi nadw. Stan. Augusta, po Targowicy więziony przez Rosjan, za Ks. Warszaw. marszałek sejmu, prezes senatu i in., zasłużony w rozwoju ekonomicznym kraju; 3) Antoni Jan, syn poprz. (1782—1845), polityk za Ks. Warszaw., działacz na polu gospod. za Królestwa Kongres. (założ. Tomaszowa), 1820 kasztelan, w powstaniu listopad. wojewoda, dowódca gwardii narod warszaw.; 4) Władysław, polityk pol. (1790—1869), poseł 1830, stronnik partii kaliskiej, za powstania listopad. uczestnik Rady Administracyjnej, później marszałek sejmu; 5) Józefat Bolesław, pol. publicysta emigracyjny (1803—71.) pamflecista i paszkwilant, przezywany „Ibusiem" od podpisu J. B. O.; 6) Kazim. Witold, rzeźbiarz pol. (1848—80); 7) Stanisław, rzeźbiarz pol., * 1878, medaliony, rzeźby portretowe; 8) Jerzy, powieściopisarz pol., * 1896: „Obok życia", „Sobieradek" i in.

Ostrowskij Aleksandr Nikołajewicz, rosyjski pisarz dramat. (1823—86), celował w obrazach obyczajowych kupiectwa: „Groza" i in., mistrz rosyjskiego dramatu realistycznego.

Ostrożeń, roślina z rodziny złożonych; w Polsce 14 gat., gł. na suchych wzgórzach.

Ostróda, niem. Osterode, m. w Prusach Wsch., 16.000 mieszk., fabryki maszyn.

Ostróg, m. w pow. Zdołbunów (woj. wołyń.), przy ujściu Wilii do Horynia, 13.000 mieszk., ruiny zamku.

Ostrów, k ę p a, wyspa na rzece, jeziorze, zarosła drzewami.

Ostrów, 1) M a z o w i e c k a, m. pow. w woj. białost., 17.000 mieszk.; 2) O. W i e l k o p o l s k i, m. pow. w woj. poznań., 19.000 mieszk., fabryka wagonów, mebli, maszyn roln.; 3) m. w pow. Włodawa (woj. lubels.), nad Tyśmienicą, 4.000 mieszkańców.

Ostróżka, rośl. z rodziny jaskrowatych; wśród zbóż na niżu, inne gatunki w Tatrach, niekiedy po ogrodach.

Ostryga, jadalny małż morski, spożywany przeważnie na surowo; o żyje w koloniach, tworząc ławice ostrygowe na głębokości 40 m; także hodowane.

Ostrygojad, ptak z rzędu kuligów; żywi się owadami, rybkami i skorupiakami: Europa, Azja, Afryka północna.

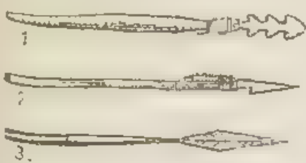

Ostryga

Ostryż, 1-liścienna rośl. tropikalna z rodziny Zingiberaceae; korzenie dostarczają barwnika kurkumy; niekt. rodzaje dostarczają aromatycznych korzeni imbieru, używanego do przyprawy.

Ostrzeszów, m. pow. w woj. poznań., 5.000 mieszkańców.

Ostwald Wilhelm, chemik i filozof niem. (1853—1932), badania z zakresu elektrochemii, teorii jonów; przedstawiciel monizmu energetycznego; nagroda Nobla.

Osuchowski Antoni, pol. działacz społ. (1849—1928); obrona przed wynaradawianiem Polaków pod zaborem pruskim, utworzenie Macierzy Szkolnej Cieszyńskiej i in.

Oszczepy
1. Oszczep przedhist. z grotem rogowym, 2. Harpun, 3. Oszczep frankoński

Oszczep, sprzęt wojenny, myśliwski, do kłucia, ciosu i rzutu; drążek z grotem kościanym lub metalowym. — O. dzisiejszy jako sprzęt sportowy: drążek drewniany z grotem żelaznym na końcu i uchwytem w środku (ze sznura), wagi 800 gr i 600 gr (dla kobiet), długości najmniej 260 cm.

Oszczędności kasy, instytucje (komunalne, samorządowe i i.) upoważnione do przyjmowania od publiczności wkładów oszczędnościowych (na książeczki oszczędności), zwrotnych w każdej chwili lub za wypowiedzeniem, oprocentowanych, zabezpieczonych majątkiem kasy, — które z kolei pożyczają klientom na (wyższy) procent na termin krótki (za zabezpieczeniem wekslowym) lub dłuższy (zabezp. hipoteczne).

Oszczypek (oscypek), rodzaj serka owczego wyrabianego na Podhalu.

Oszmiana, m. pow. w wojew. wileńs., nad Oszmianką, 7.000 mieszk.; 11 IV 1831 rzeź bezbronnej ludności przez Rosjan.

Oszmianka (Oszmiana), lewy dopł. Wilii, 106 km dług.

Oszustwo, doprowadzenie innej osoby za pomocą wprowadzenia jej w błąd lub wyzyskania błędu, do niekorzystnego rozporządzenia mieniem w celu osiągnięcia korzyści majątkowej; występek, podlega karze więzienia do lat 5.

Oś, w geom.: prosta, dokoła której obraca się figura geom. (ob. też Symetria). W optyce: o. soczewki, prosta przechodząca przez środek krzywizny; często: prosta przechodząca przez środek krzywizny i środek soczewki; o optyczna w krysztale załamującym światło podwójnie: kierunek, w kt. nie ma podwójnego załamania. W mechanice: element maszynowy umocowany nieruchomo w geometrycznej osi obrotu rotujących wzgl. wykonywujących wahadłowy część obrotu części maszynowych. Przeciwstawnie o. jest kołowy. W astronomii: o. niebieska (oś świata), fikcyjna prosta, łącząca oba bieguny (płn. i płd.) nieba, dokoła której obraca się pozornie sklepienie niebieskie. O. ziemska, ob. Ziemia.

Ośmiornice, 8-ramienne mięczaki z rzędu głowonogów, żyją w szczelinach podwodnych skał, żywią się krabami; Atlantyk, M. Śródziemne.

Ośmiościan umiarowy (oktaedr), jeden z 5 wielościanów umiar. Ograniczony przez 8 przystających, równobocznych trójkątów, ma 12 krawędzi i 6 naroży 4-ściennych.

Oświata, ogół dążeń i urządzeń, zmierzających do podniesienia narodowego poziomu umysłowego i etycznego; także stan tego poziomu. Gł. instrumentem służącym temu celowi jest szkolnictwo (publiczne i prywatne) oraz wielkie instytucje szerzące o. pozaszkolną (ludową). Z tych najważniejsze w Polsce: Polska Macierz Szkolna, Tow. Szkoły Ludowej (T. S. L.) i Tow. Czytelni Ludowych (T. C. L.) dalej związki jak „Strzelec", „Tow. Uniwersytetu Robotniczego" (T. U. R.), szereg związków młodzieży wiejskiej itd.

Oświecenie, kultura umysłowa, oparta na rozumie i krytyce wolnej od dogmatyzmu i uprzedzeń, prąd kulturalny zainicjowany w XVIII w. w Anglii: Locke i Hume, rozwinięty i rozpowszechniony w całej Europie przez Francję: Voltaire i encyklopedyści, głoszący wiarę w nieograniczony postęp ludzkości, kult wiedzy i prawo indywidualnej swobody człowieka. W Polsce okres Stanisława Augusta, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego.

Oświetlenie, doprowadzenie światła słonecznego lub sztucznego do pewnej przestrzeni; w mieszkaniu przeciętnie 1 m² okna na 5 m² obudowanej powierzchni. Jednostką o. lux (ob.). Najzdrowsze dla wzroku jest światło padające z góry, zwłaszcza rozproszone. — Por. Elektryczne światło, Gazo-żarowe światło, Lampy.

Oświęcim, m. pow. w woj. krak., nad Solą, 12.000 mieszk., przem. chem., drzewny i in.; ruiny zamku piastowskiego. — W XIV w. osobne księstwo oświęcimskie, podległe królom czesk., 1457 odkupione przez Kazimierza Jagiellończyka i przyłączone do Polski.

Otakar, ob. Ottokar

Otaru, m. na japońs. wyspie Hokkaido, 145.000 mieszkańców.

Otello, postać z tragedii Szekspira, Murzyn wenecki, wcielenie zazdrości miłosnej, przez którą morduje żonę Desdemonę.

O tempora, o mores! łac., o czasy, o obyczaje! cytat z mowy Cicerona.

Otoczaki, odłamki skalne otoczone i wygładzone przez płynącą wodę rzek i mórz.

Otolity (statolity), gr., drobne kamienie w narządach równowagi zwierząt; u człowieka kryształki w błędniku ucha wewnętrznego

Otomana, fr., kanapa bez oparcia

Otomi, plemię Indian w Meksyku środk., ok. 1400 własne państwo.

Otręby, łupiny ziarn zboża, otrzymywane przy mieleniu, pasza dla bydła. Zawierają gł. błonnik (celulozę), stąd ich mała wartość odżywcza dla człowieka.

Otrucie, uszkodzenie lub zniszczenie zdrowia przez wprowadzenie do organizmu trucizny. Objawy o. są charakterystyczne albo też stwierdza się je analizą chem. zawartości przewodu

pokarmowego. Por. art. Trucizny, Odtrutka, Pomoc w nagłych wypadkach.

Otrzewna (peritonaeum), błona surowicza wyścielająca jamę brzuszną i narządy w niej leżące. W jej fałdzie (krezce) leżą jelita. Zapalenie o., może być ostre lub przewlekłe, przy czym tworzy się wysięk ropny, surowiczy. Przyczyny: zapal. wyrostka robaczkowego, przedziurawienie wrzodu i in. Objawy: bóle brzucha, gorączka, dreszcze, wymioty, wzdęcia.

Ottawa, 1) najwięk. dopł. rzeki św. Wawrzyńca w Kanadzie, 1300 km dług.; 2) stol. Kanady, w prow. Ontario, 127.000 mieszk., uniwers. 1932 konferencja gospodarcza imperium brytyjskiego, punkt zwrotny w jego polityce ekonom., wewn. i zewn.: zespolenie gospod. poszczególnych składników.

Otto, św., apostoł Pomorza (1062—1139), bisk. bamberski, za sprawą Bol. Krzywoustego, później o oparciu o Niemcy, przeprowadzał od 1124 chrystianizację Pomorza.

Otto, Niemcy, cesarze: 1) O. I W. (912—973), zgniótł powstanie książąt, pokonał Węgrów 955 nad Lechem, koronował się na króla włos. (po pokonaniu Berengara II), 962 twórca Św. Cesarstwa Rzymskiego narodu niem.; 2) O. II, syn poprz. (955—983), pokonał 978 Lotariusza, króla franc., 982 pobity przez Arabów pod Squillace; 3) O. III, syn poprz. (980—1002), ustanowił 999 papieżem Sylwestra II, 1000 pielgrzymował do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie, stworzył tam arcybiskupstwo, uznał niezawisłość Polski; 4) O. IV, syn Henryka Lwa (1182—1218), anty-król wysunięty 1198 przeciw Filipowi Szwabskiemu, wyklęty 1210 przez pap. Inocentego III, 1214 pobity pod Bouvines przez króla franc., ustąpił tronu Fryderykowi II; Grecja: 5) O. I, syn Ludwika Bawarskiego (1815—67), zdetronizowany 1862 (rewolta wojskowa).

Ottokar, królowie czes.: 1) O. I Přemysl, 1197—1230, uzyskał 1192 Czechy (lenno) od Henryka VI, 1212 zwolennik Fryderyka II; 2) O. II Přemysl, 1253—78, rozszerzył ogromnie państwo (wojny, układy), podniósł gospodarczo, 1255 założ. Królewiec, 1273 wystąpił przeciw elekcji Rudolfa Habsburga, 1278 poległ w Austrii pod Dürnkrut.

Ottomańska Porta, dawna nazwa Turcji.

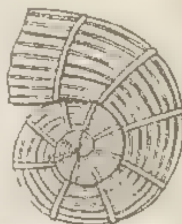
Ottomańskie państwo (do 1923), ob. Turcja.

Ottynia, m. w pow. Tłumacz (woj. stanisł.), nad Weleśnicą, 5.000 mieszkańców.

Otwinowski, 1) Erazm, poeta pol., † 1610, socynianin, liryki, opis podróży do Turcji; 2) Erazm, pamiętnikarz pol. z l. 1696—1728.

Otwock, m. w pow. Warszawa, 24 km od stol., 16.000 mieszk., liczne sanatoria i szpitale; uczęszczane letnisko.

Otwornice, rząd pierwotniaków, 1-kom. zwierzęta o wapiennych skorupkach, które na dnie mórz wytworzyły grube pokłady kredowe.

Otwornica

Otyłość, gromadzenie tłuszczu w tkance podskórnej i narządach. O. endogeniczna: na tle zaburzeń w wewnętrznym wydzielaniu.

Oudinot (udino) Nicolas Charles, ks. Reggio, marszałek franc. (1767—1847), odznaczył się pod Napoleonem 1807 pod Frydlandem, 1809 pod Wagram, po 1815 po stronie Ludwika XVIII, par i minister.

Out (aut), ang., „poza", w grach sportowych określenie sytuacji, w której piłka zostaje rzucona poza przepisane pole. Outside (autsajd), na uboczu. Outsider (autsajder), człowiek, zawodnik itd. nie brany w rachubę jako zwycięzca, także taki, który nie należy do organizacji (np. kartelu).

Ovambo, płn. część ang. Afryki Płd.-Wsch. zamieszkana przez 6 plemion O., należących do Murzynów Bantu; ok. 100—130.000 głów.

Overbeck Friedrich, mal. niem. (1789—1869), założ. grupy nazarejczyków; freski z historią Józefa w Casa Bartholdy w Rzymie, liczne dzieła religijne.

Ovidius Naso (Owidiusz), poeta rzym. (43 prz. Chr.—17 po Chr.), mistrz formy poetyckiej i powierzchownego wdzięku, elegie miłosne, listy poetyckie, „Metamorphoses" („Przemiany").

Oviedo, stol. hiszp. prow. O., 76.000 mieszk., got. katedra z XIV w., uniwers., państw. fabryka broni.

Ovomaltine, ob. Owomaltyna.

Owacja, łac., w republ. rzymskiej triumfalny wjazd zwycięzcy do Rzymu; dziś: głośne okazywanie hołdu, uznania.

Owoc i nasienie.

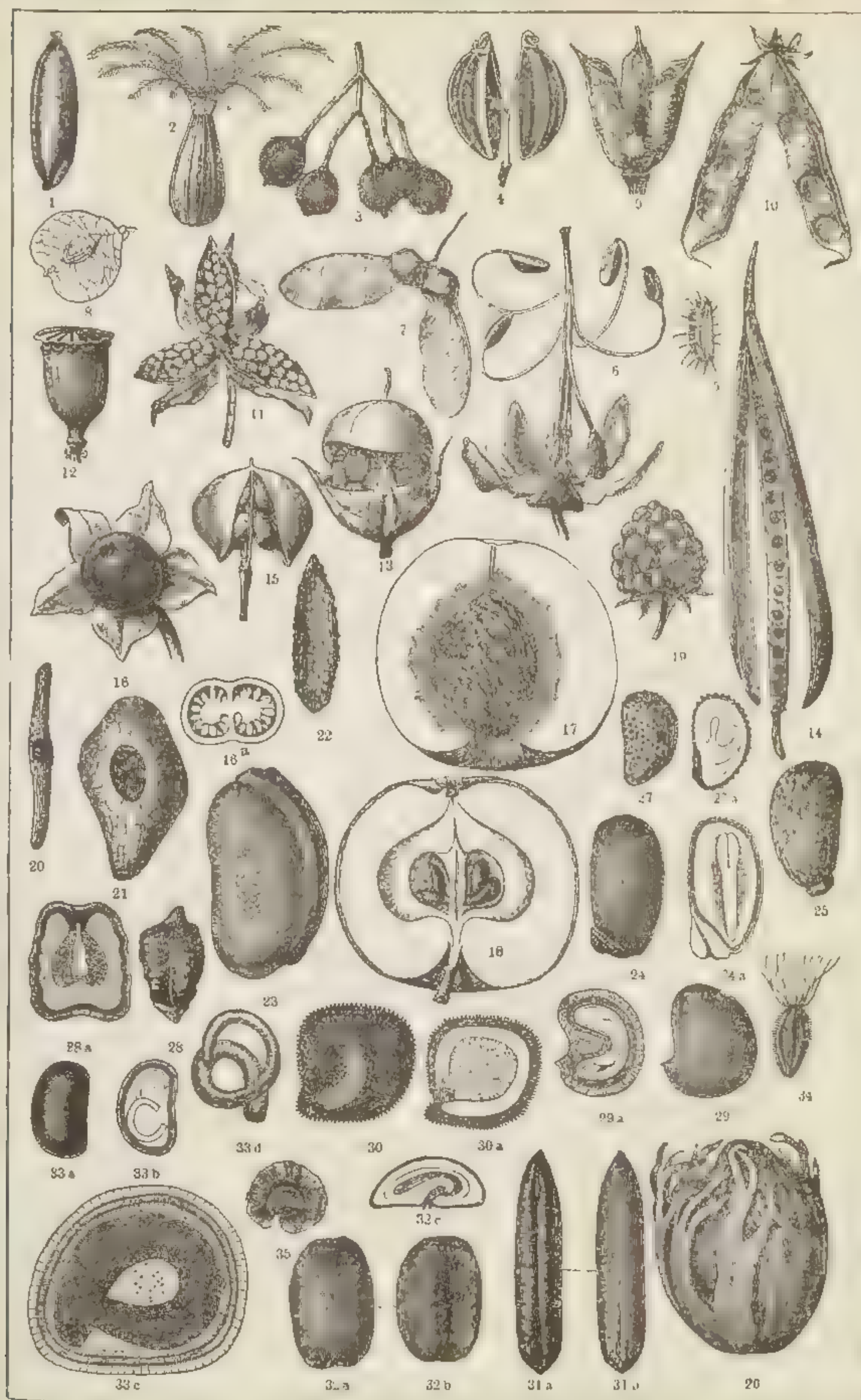
Objaśnienia do tabl. na str. 477

Owoce

1. Ziarneczak pszenicy (caryopsis). 2. Niełupka (achaenium) z puchem kielichowym (pappus): Cynara. 3. Orzeszki lipy. 4. Rozłupka Aethusa. 5. Połowa rozłupki z czepnym włoskiem. 6. Rozłupka (Geranium). 7. Uskrzydlony orzeszek klonu. 8. Uskrzydlony orzeszek wiązu. 9. Mieszek ostróżki (Delphinium). 10. Strąk grochu. 11. Puszka fiołka pękająca na trzy części. 12. Puszka Anagallis, otwierająca się wieczkiem. 14. Łuszczyna Brassica. 15. Łuszczynka Cochlearia. 16. Jagoda Atropa (wilcza jagoda). 16 a. Przekrój przez jagodę. 17. Mięsisty pestczak moreli. 18. Mięsisty owoc jabłoni (Pirus). 19. Owoc złożony jeżyny (Rubus).

Nasiona

20. Burmania longifolia $^{10}/_{1}$. 21. Stanhopea oculata; silnie powiększ. 22. Typha. Silnie powiększona. 23. Physostigma venenosum $^{3}/_{4}$. 24. Viola tricolor $^{8}/_{1}$. 24 a. Przekrój przez nasienie Viola tricolor. 25. Ricinus communis $^{1}/_{1}$. 26. Myristica moschata (orzech muszkatułowy). 27. Convolvulus arvensis (powój) $^{5}/_{1}$. 28. Elettaria cardamomum $^{4}/_{1}$. 28 a. Przekrój przez Elettaria. 29. Anamirta cocculus $^{2}/_{1}$. 29 a. Przekrój przez Anamirta. 30. Agrostemma githago (kąkol) $^{8}/_{1}$. 30 a. Przekrój przez Agrostemma. 31. Phoenix dactylifera (palma daktylowa), a) część przednia, b) tylna. 32. Coffea arabica (drzewo kawowe), a) strona grzbietowa, b) brzuszna, c) przekrój przez nasionko kawy. 33. Cuscuta epilinum (kanianka lnowa) a) nasienie powiększ., b) w przekroju, c) silniej powiększ., d) zarodek. 34. Epilobium angustifolium (wierzbówka) z nasionami $^{4}/_{1}$. 35. Lepigonum marginatum, uskrzydlone nasienie (powiększ.)

1
2
3
4
10
8
11
7
6
12
13
15
16
22
17
19
14
20
21
16 a
27
25
23
18
24
24 a
28 a
28
33 d
30
30 a
29 a
29
34
33 a
33 b
32 c
35
33 c
32 b
31 a
26

Owadopylne rośliny, rośl. zapylane przez owady; kwiaty zwykle jaskrawe, posiadają nektar i zapach.

Owadożerne, rząd drobnych ssaków, karmiących się owadami; niektóre tylko 4 cm dług.; dla człowieka pożyteczne; dzielą się na: o. właściwe i latawce.

Owadożerne rośliny, mięsożerne, które dla uzupełnienia normalnego pożywienia, chwytają owady i trawią je przy pomocy soków; z krajowych roślin tłustosz i rosiczka; z tropikalnych dzbanecznik.

Owady (łac. Insecta), gromada członkonogów; oddychają tchawkami; ciało składa się z głowy, tułowia i odwłoku. Posiadają 7 par kończyn: 1 para czułków, 1 para szczęk górnych, 2 pary szczęk dolnych, 3 pary odnóży tułowiowych; aparaty pyszczkowe: 1) gryzące, 2) liżące, 3) kłujące, 4) ssące. O. są rozdzielnopłciowe; rozwój przew. przez przeobrażenie zupełne (jaje, gąsienica, poczwarka, owad dojrzały), lub niezupełne. Większość o. szkodliwa, zwłaszcza larwy, niektóre przenoszą choroby, mają znaczenie przy zapylaniu kwiatów (owadopylność). Por. tabl. Części ciała zwierząt (2).

Owca pamirska

Owce, ssaki parzystokopytne, przeżuwacze, pustorogie, w stanie dzikim zamieszkują góry prawie na całym świecie. O domowa (samiec-baran, tryk, potomstwo — jagnięta, samiec kastrowany — skop) wytworzyła w hodowli wiele ras, zależnie od specjalizacji w kierunku a) płodności, b) dostarczania mięsa, c) produkcji wełny. Większość ras domowych wyprowadza się od muflona, jedynej dzikiej owcy w Europie, lub arkala, owcy azjatyckiej.

Owczarskie psy, szkockie: z długą, gładką sierścią, biało brązowe; niemieckie: z długą sierścią, przew. brunatnawe.

Owcze Wyspy, ob. Faroer.

Owen (ouin) Robert, socjalista ang. (1771—1858), głosił ustrój komunistyczny, życie w gminach z 1.200 członków, wspólne wychowanie dzieci; zał. 1825 (nieud.) gminę komunist. w Ameryce dążył do poprawy bytu robotników.

Owernia, franc. Auvergne, wyżyna w płd. Francji z kilkuset wygasłymi wulkanami (Mont Doré 1886 m, Puy-de-Dôme 1465 m); uprawa zboża, wina, kop. węgla.

Owidiusz, ob. Ovidius Naso.

Owies, rodzaj trawy; z odmian o. uprawnego najwięcej uprawiany o. siewny: w półn. górskich krajach stanowi pokarm dla człowieka, gdzieindziej jako pasza.

Owoc (łac. fructus), część rośliny okrytozalążkowej powstała ze zrośniętej zalążni, tworzącej owocnię, zawiera nasiona; liczne owoce na wspólnej osi tworzą owocostan. Rozróżnia się o.: 1) soczyste o owocni soczystej (jagoda, pestkowiec, owoc fałszywy) i 2) suche, o owocni suchej; te ostatnie dzielą się na pękające (strąki, łuszczyny, torebki) i niepękające (orzech, ziarniak). O. złożone powstają z wielu owocolistków na wspólnym dnie kwiatowym (np. poziomka, malina). Owoc rzekomy, o. tworzący się nie tylko z zalążni, lecz też z innych części kwiatu, głównie z dna kwiatowego (jabłko). — Por. tabl. na str. 477.

Owocolistki, listki, z których zrosła się zalążnia u wyższych roślin.

Owocostan, ob. Owoc.

Owocowe wino, przefermentowany sok owoców (nie winogron). Tu należy np. jabłecznik, zawierający poniżej 10% alkoholu i inne.

Owocowy cukier, ob. Fruktoza.

Owodnia (amnion), błona płodowa gadów, ptaków, ssaków.

Owodniowce, wyższe kręgowce (gady, ptaki, ssaki), u których istnieje w życiu zarodkowym owodnia.

Owomaltyna, środek odżywczy, sporządzony z jaj, mleka, bogatych w diastazę wyciągów słodowych i kakao, przy zachowaniu pełnowartościowości witamin; zastos.: przy anemii, neurastenii, chorobach płuc i przemiany materii.

Owsik, glistnica, robak pasożytujący w jelicie grubym człowieka, dostaje się drogą przewodu pokarmowego.

Owulacja, łac., wydobycie się komórki jajowej z pękniętego pęcherzyka, u wielu zwierząt kręg. i człowieka niezależnie od zaplemnienia, czasem przez zaplemnienie; opróżniony pęcherzyk staje się ciałkiem żółtym.

Oxenstierna, 1) Axel, szwed. mąż stanu (1583-1654), kierował polityką państwa (pokój z Danią 1613, z Rosją 1617), kanclerz 1612, towarzysz wyprawy pol. Gustawa Adolfa, utworzył 1633 stany ewangelickie w Niemczech, od 1636 rządził za Krystynę, później w niełasce; 2) Jan, syn poprz. (1611—57), reprezentant Szwecji na kongresie westfalskim.

Oxford, stol. ang. hr. O., nad Tamizą, 80 000 mieszk.; katedra z VIII w., słynny uniwersytet (założ. 1214), biblioteki.

Oxygenium, gr., tlen.

Ozaena, ozena, choroba nosa połączona z zanikiem jego błony śluzowej i wytwarzaniem się cuchnącej wydzieliny.

Ozdobniki, muzyczne ornamenty, fioritury itd. złożone z drobnych nut; najważn.: tryler, mordent i obiegnik.

Ozeasz, ob. Hozea.

Ozębna, błona łącząca zęby z zębodołem.

Oziębiające maszyny służą do obniżenia temperatury. Kompresyjne pracują powietrzem lub parami bezwodnego amoniaku: skomprymowane gazy ochładza się i skrapla w kondensatorze; po rozprężeniu przez zawór regulacyjny spada temperatura gazu do —10°; tego spadku używa się do oziębiania. — Do skraplania powietrza używa się m. o. Lindego, pracujących ciśnieniem do 200 atm. Kompresor jest dwustopniowy, gazownik też pracuje dwustopniowo. — W gospodarstwie domowym używa się m. o. pracujących na tej samej zasadzie z silnikiem elektr. dla napędu kompresora z automatycznym włączaniem prądu na wypadek przekroczenia określonej temperatury. Używa

się też m. o. a b s o r b c y j n y c h, ogrzewanych elektrycznie, gazem lub naftą.

Oziminy, zboża wysiewane w jesieni (żyto, częśc. pszenica i jęczmień), dają plony wcześniejsze i zwykle obfitsze od j a r y c h, tj. wysiewanych na wiosnę.

Ozimiński Józef, pol. skrzypek i dyrygent, * 1875.

Ozjasz, ob. **Hozea**.

Ozokeryt, w o s k z i e m n y, mieszanina stałych węglowodorów, w przyrodzie zwykle wraz z ropą naft., miękka, brun. masa, o woni nafty, p. topl. 58—98°. Najwięk. kopalnie w Małopolsce (Borysław, Truskawiec, Wolanka), nad M. Kaspijskim, na Węgrzech itd. Przez rafinowanie o. otrzymuje się c e r e z y n ę.

Ozon, O_3, odmiana tlenu (cząsteczka tlenu jest 2-atomowa, ozonu 3-atomowa), gaz o charakter. woni, działa silnie utleniająco; powstaje pod wpływem ciemnych wyładowań elektr. i promieni ultrafiolet.; techn. używ. do bielenia i do sterylizacji wody do picia.

Ozorków, m. w pow. Łęczyca (woj łódzkie), nad Bzurą, 15.000 mieszk.; przem. włókienniczy.

Ozylia (estońs. Saare), estońs. wyspa na Bałtyku, 2618 km², 40.000 mieszk.; stol. Arensburg.

Ozyrys, bóg egips., małżonek swej siostry Izydy (ob.), bóg słońca zachodzącego, władca krainy zmarłych.

Ożadowate, ślimaki drapieżne w morzach europ.; niektóre wydzielają ciecz purpurową.

Ożanka, zioło lub krzewinka z rodziny wargowych; w Polsce dziko 5 gatunków, przew. kwitną purpurowo, o. g ó r s k a — żółto.

Ożarek, żachwa z grupy osłonic, zwierzę żyjące koloniami; Atlantyk, M. Śródziemne.

Ożarowski, 1) Jerzy, oboźny w. kor., † 1741, podczas bezkrólewia zwolennik Leszczyńskiego, posłował 1735 do Wersalu (przymierze zaczepno-odporne); 2) Piotr, syn poprz., † 1794, targowiczanin, na usługach Rosji, regimentarz, następnie hetman w. kor., powieszony podczas insurekcji 1794.

Ożarów, m-ko w pow. Opatów (woj. kielec.), 5 000 mieszkańców.

Ożota, zioło z rodziny złożonych; na słonecznych wzgórzach, skałach wapiennych, koło Krakowa

Ożwia, zioła lub drzewne rośliny przeważnie kolczaste, lub z włoskami parzącymi; Ameryka podzwrotnikowa, u nas rośl. ozdobna.

P

P, znak chem. fosforu; p. w muz. = piano, włos., cicho; na obrazach = pinxit, łac., malował skróc pan.

P. a. pro anno, łac., na rok.

Pa, znak chem. protoaktynu.

Pabianice, m. w pow. Łask (woj. łódzkie), nad Dobrzynką, 35.000 mieszk., znaczny przem. włókienniczy i chemiczny.

Pac, ob. Pacowie.

Pacelli (paczelli) Eugenio, kardynał, * 1876, w l. 1920—30 nuncjusz w Berlinie, 1930 sekretarz stanu w Watykanie.

Pachciarz, niem., dzierżawca.

Pacher Michael, rzeźbiarz i malarz niem. z epoki późnego gotyku (ok. 1435—98).

Pachomiusz, św., z Egiptu (292—346), założył nad Nilem 1. klasztor cenobitów tj. wspólnie mieszkających; pam. 14 V.

Pacht, bogini egips., ob. Pecht.

Pachulski Henryk, kompoz. pol. (1859—1921): suita orkiestr., kompozycje fortepian., pieśni.

Pachwina, p a c h w i n o w a o k o l i c a, boczna część podbrzusza u człowieka i zwierząt ssących

Pachwinowe gruczoły, 10—12 gruczołów limfatycznych, leżących powierzchownie w okolicy pachwinowej. Z a p a l e n i e g. p.: wskutek procesów zakaźnych.

Pachwinowy kanał, rozstęp mięśni w jamie brzusznej utworzony przez zstępujące jądro. Tędy u mężczyzny przebiega nasieniowód, u kobiet wiązadło obłe macicy.

Pacierz, łac., modlitwa składająca się z Ojcze nasz, Zdrowaś Mario i Wierzę w Boga.

Pacierzowy rdzeń, ob. Rdzeń pacierzowy.

Pacierzowy słos, tyle, co kręgosłup (ob.).

Paciorkowce (s t r e p t o k o k i), bakterie z grupy ziarenkowców, występują w koloniach w formie sznurka paciorków; przew. chorobotwórcze.

Pacjent, łac., chory, cierpiący.

Pacowie, magnacki ród na Litwie: 1) Samuel, chorąży w. lit. (1590—1627), odznaczył się w wielu bitwach (Kircholm, Smoleńsk, Chocim i in.); 2) Michał Kazimierz, wojew. smoleński, wileński; hetman w. lit., † 1682, zwolennik Jana Kazimierza, walczył przeciw najeźdźcom, potem początkowo stronnik Ludwiki Marii, później Michała Wiśniowieckiego, wpływał za jego panowania na rządy; w opozycji do Jana Sobieskiego, przeciwstawił się jego planowi wystąpienia przeciw W. Elektorowi o Prusy Wsch., 3) Krzysztof Zygmunt, kanclerz w. litew. (1621—84), rokował z Szwecją, Moskwą, zwolennik Michała Wiśniowieckiego, przywódca wraz z Michałem P. opozycji za Sobieskiego; 4) Michał Jan, starosta ziołowski (ok. 1730—80), przeciwnik Czartoryskich i Stan. Augusta, uczestnik konfederacji radomskiej i barskiej (marszałek generalności), ogłosił uniwersał o bezkrólewiu; 5) Ludwik, dowódca jazdy pol. pod Napoleonem (1780—1835), jego adiutant 1812, w powstaniu listopad. czł. rządu tymczasowego, dowódca korpusu, walczył bohatersko pod Ostrołęką.

Pacta, łac., układy.

Pacta conventa, układ między elektem tj. monarchą z wyboru, a reprezentacją narodu: p. c. w Węgrzech po wygaśnięciu Arpadów 1307, w Czechach od Habsburgów 1437, w P o l s c e od 1573: artykuły henrykowskie (ogólne zasady ustroju) i p. c. (poszczególne zobowiązania

elektów). Od 1587 p. c. określają ogół warunków, przyjętych przez króla; m. in. „artykuł o niedotrzymaniu posłuszeństwa“ w razie złamania umowy przez króla (obszerniej komentowany w konstytucjach 1607 i 1609).

Pacyfik, nazwa Oc. Spokojnego.

Pacyfikacja, łac., uspokojenie, przywrócenie pokoju, spokoju.

Pacyfizm, łac., dążenie do zgodnego współżycia narodów, załatwiania sporów bez uciekania się do wojny i zapewnienia ludzkości trwałego pokoju. Zwalcza nacjonalizm i kapitalizm jako powody wojny, żąda wychowania w duchu szacunku dla narodów innych, wykazuje ich współzależność kulturalną i gospodarczą. Oficjalnie popierany przez Ligę Narodów (ob.).

Pacyków, wieś pod Stanisławowem; złoża gliny garncarskiej, przemysł ceramiczny.

Paczula, roślina wargowa, dostarcza perfum; Indie.

Pad, włos. P o, największa rzeka Włoch, wypływa z płn. stoku Monte Viso, 672 km dł., uchodzi wielką deltą do Adriatyku; dopływy: lewe Adda, Oglio, Mincio; prawe Tanaro, Trebbia, Reno.

Padaczka, ob. Epilepsja.

Padalec, jaszczurka beznoga, podobna do węża, ok. 40 cm dł., żywi się owadami i robakami; Europa, Azja płd.-zach.; w Polsce pospol.

Padałki, owoce przedwcześnie opadłe z drzew.

Padang, stoł. zach. Sumatry (Indie Holend.), 52 000 mieszkańców; wywóz tytoniu i kawy.

Paderewski Jan Ignacy, pol. kompozytor, patriota i polityk, * 1860, od 1883 odnosił jako wirtuoz olbrzymie tryumfy w Europie i Ameryce, gdzie przeważnie mieszkał i gdzie zdobył sobie niezwykłą popularność i autorytet. Dzieła: Trio fortepianowe, sonata skrzypcowa, utwory fortepianowe, 2 symfonie, opera: „Manru“ i w. in. — Jako polityk reprezentował w czasie wojny świat. politykę ententofilską, rozwijając żywą działalność za niepodległością Polski w Ameryce, szczeg. w otoczeniu prez. Wilsona. Jeden z delegatów Polski w rokowaniach nad traktatem wersalskim, który podpisał w jej imieniu, 1919 premier i min. spraw zagran., od 1920 zdala od polityki.

Padlewski, 1) Władysław, powstaniec polski, † 1863, walczył 1831 i 63; rozstrzelany przez Rosjan; 2) Zygmunt, syn poprz. (1835—63), początkowo oficer ros., 1862 wykładowca wojsk. szkoły pol. w Cuneo, później członek Centr. Komitetu Narod., wypracował plany powstania 1863, uczestnik wielu potyczek, rozstrzelany przez Rosjan.

Padlina, trupy zwierzęce. Dziś przetwarza się p. na nawóz sztuczny.

Padovano Gian Maria, włos. architekt, rzeźb. i medalier, † 1574 w Krakowie; attyka Sukiennic, pomniki grobowe na Wawelu.

Padre, wł., hiszp., portug.: ojciec.

Padwa (włos. P a d o v a), stol. włos. prow. P., 130 000 mieszk.; wiele zabytków, m. in. kościół św. Antoniego z XIII—XV w., Scuola del Santo (z 1430), Scuola del Carmine (z 1367) z freskami Tycjana; ogród botaniczny (od 1545); uniwersytet, zał. 1222, jeden z najsłynniejszych w śrdw. (m. in. wykształcił wielu Polaków).

Padyszach, pers., tytuł mahometańskich książąt, zwłaszcza sułtana.

Paësiello Giovanni, kompozytor włos. (1741—1816); ponad 100 oper, kompozycje kościelne, symfonie, koncerty fortepianowe, pełne wdzięku i śpiewności.

Paflagonia, staroż. kraj w M. Azji, słynne kopalnie metali; stolica Sinope.

Pafnucy, św., bisk. w Tebaidzie górnej; pam. 11 IX.

Pagaczewski Julian, polski historyk sztuki, * 1874, liczne prace naukowe z dziedziny przemysłu artystycznego i in.

Paganini Niccolo, włos. skrzypek i kompozytor (1782—1840), znakomity wirtuoz i technik, o ogromnym wpływie na współczesnych; dzieła: 24 Caprices, koncerty, wariacje i in.

Pagoda

Pagina, łac., strona książki; p a g i n o w a ć numerować stronice.

Pagnol (paniol) Marcel, franc. pisarz dramat., * 1899; „Les Marchands de la Gloire“, „Topaze“, „Marius“ i i.

Pagoda, budowla religijna płd. i wsch. azjatycka.

Pahlavi, język, ob. Pehlevi.

Pahlen Peter Ludwig, hr., generał ros. (1745—1826), przywódca spisku 1801 przeciw carowi Pawłowi I.

Paidokracja, gr., „panowanie chłopców“, dzieci; przenośnie: rządy młokosów.

Pailleron (pajeron) Edouard, franc. pisarz dramat. (1834—1899); „Le monde où l'on s'ennuie“, „Cabotins!“ i in. satyry obyczajowe.

Paine (pejn) Thomas, publicysta ang. (1737—1809), rzecznik niepodległości ameryk. i rewolucji francuskiej.

Painlevé (pęlewe) Paul, franc. polityk i matematyk (1863—1933), przywódca partii republik.-socjalist., kilkakrotny min. wojny (m. in. 1915), premier, inicjator kartelu lewicy.

Paiż, p a i ż a, krótka tarcza konnego rycerza.

Pająk, 1) ob. Pająki; 2) wieloramienny świecznik zawieszany w środku powały.

Pająki, stawonogi z gromady pajęczaków, podział ciała na głowotułów i odwłok, na którym znajdują się gruczoły przędne, wydzielające pajęczynę; drapieżne, zabijają małe owady jadem; samce mniejsze od samic; przeważnie lądowe, są i wodne; niektóre p. tropikalne dostarczają jedwabiu (Madagaskar).

Pajęczaki, gromada stawonogów, ciało podzielone na głowotułów i odwłok, 4 pary odnóży, 2 pary przysadek gębowych; oddychają tchawkami; po

P a j ę c z a k i
1) pająk krzyżak; 2) Buthus occitanus

spolite na całej kuli ziemskiej. Należą tu: 1) niedźwiadki, 2) spawęki, 3) zaleszczotki, 4) solfugi, 5) kikutnice, 6) pająki, 7) kosarze, 8) roztocze, 9) wrzęchowate.

Pajęcznica, zioło z rodziny liliowatych, o kwiatach białych; na niższych stokach gór i w Pieninach.

Pajęczyna, wydzielina gruczołów przędnych u pająków, służy do ochrony jaj, do budowy sieci i jako środek lokomocji dla młodych osobników (babie lato); u niektórych pająków tropikalnych dostarcza jedwabiu.

Pajęczynówka, opona pajęczynowa mózgu; ob. Mózg.

Pajgert Adam, pol. poeta i tłumacz (1829—72).

Pajuk, tur., sułtański pokojowiec; w dawnej Polsce służący przebrany po turecku.

Pajzderski Tomasz, architekt polski (1864—1908); dwory, kościoły.

Paka, gryzoń z rodzaju aguti; mięso jadalne; Ameryka Płd.

Pakość, m. w pow. Mogilno (wojew. poznańskie); 4.000 mieszkańców.

Pakość brodata, brodaczka, porost zwisający z drzew w lasach szpilkowych, w formie długich szaro-zielonych nitek.

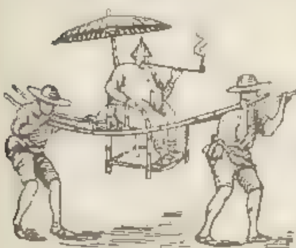
Pakt, łac., układ.

Palacky František, czeski historyk i polityk (1798—1876), przywódca czeskiego ruchu narodowego; napisał „Historię Czech" i w. in.

Pal, śrdw. kara śmierci przez wbicie na pal.

Palad, ob. Pallad.

Paladyn, z łac., w śrdw. magnaci z otoczenia księcia; ogólnie: rycerz, obrońca. Por. Palatyn.

Palankin z bambusu

Palafity, ob. Palowe budowle.

Palais-Royal (pale roajal), pałac Richelieu'ego w Paryżu, obecnie siedziba rady państwa, Théâtre français i in.

Palankin, lektyka w Indiach i Chinach.

Palant, staropolska gra ruchowa, do dziś dnia uprawiana, przy której małą twardą, skórzaną piłeczkę podbija się drewnianym bijakiem czyli palantem. Piłka podbita przez jedną partię z tzw. królestwa, leci jak najdalej na pole przeciwnika, podczas gdy gracz z partii podbijającej ma przez ten czas dobiec do półmetka lub mety, na polu przeciwników.

Palatalizacja, łac., zmiękczenie spółgłosek przed samogłoską miękką. W języku pol. dziś przed i, dawniej przed e; np. cz, ż — z prasłowiańskiego k, g przed e, i.

Palatyn (łac. Mons Palatinus), jedno z 7 wzgórz Rzymu, najstarsza część miasta; ruiny pałaców cesarskich.

Palatyn, w państwie bizant. każdy urzędnik dworski; u Franków tzw. comes palatinus, współpracownik i zastępca króla, obdarowywany posiadłościami. Wybili się: p. nadreńscy i sascy. Na Węgrzech początkowo najwyższy sędzia, potem zastępca króla. W dawn. Polsce palatinus, łacińska nazwa wojewody.

Palatynat, niem. Pfalz, księstwo dawnej Rzeszy niem., od 1620 dzieli się na P. Górny, czyli Bawarski, ze stoł. Amberg i P. Dolny, czyli Reński, rejencja bawarska po lewym brzegu Renu, ze stolicą Spira (Speyer).

Palau, grupa wysp w zach. Mikronezji, na zach. od Karolinów, 478 km², 8.000 mieszk., puszcze tropik.; największa wyspa Babeltaob 1899—1914 do Niemiec, obecnie mandat japoński.

Palaver, zgromadzenia u zach. afryk. szczepów; ogólnie: narada białych z przedstawicielami ludów pierwotnych.

Palcat, staropol., pręt, laska; owinięte słomą były używane przez młodzież do szermierki.

Palce nóg, ob. Stopa.

Palce rąk, ob. Ręka.

Palcowanie (aplikatura), muz.: używanie odpowiednich palców na instrumentach, celem wydobycia żądanego tonu.

Palczak madagaskarski, małpiatka o wydłużonych palcach, prowadzi nocny tryb życia; Madagaskar.

Palczatka, rodzaj trawy, na suchych zboczach.

Palearktyczna kraina, strefa zoogeograficzna, obejmująca Europę, Azję umiark., Afrykę płn.

Palembang, m. na Sumatrze, stol. holend.-ind. rezydencji, 109.000 mieszk.; źródła naftowe.

Palenie ciał, sposób chowania zmarłych. Powszechne w czasach starodawnych, w najnowszych głównie w Niemczech, Anglii, Francji, Ameryce Płn. Odbywa się w odpowiednich budynkach (krematoriach), w specjalnych piecach, ogrzewanych przed wprowadzeniem ciała do ok. 1.000° C, przy czym ciało nie podlega działaniu płomieni, lecz gorącego powietrza.

Paleniska, urządzenia dla spalania paliwa (ob.) i racjonalnego zużytkowania wytworzonego ciepła. Konstrukcja p. zmierza do maksymalnego wyzyskania energii zawartej w paliwie przez doprowadzenie dostatecznej ilości powietrza, potrzebnej dla zupełnego spalenia paliwa. Paliwo stałe spala się na rusztach stałych lub ruchomych, niekiedy w połączeniu z samoczynnym zasypywaniem paliwa. Paliwo stałe w formie sproszkowanej wdmuchuje się do komory paleniskowej. Paliwo płynne wprowadza się do p. rozpylone, albo pod ciśnieniem albo przy pomocy strumienia pary.

Paleo..., gr., na początku wyrazów: stary, dawny.

Paleoantropologia (paleantropologia), antropologia zajmująca się człowiekiem przedhistorycznym.

Paleobotanika, gr., nauka o roślinach kopalnych.

Paleogen, ob. tabl. Geologiczne formacje.

Paleogeografia, gr., dział geologii, odtwarzający lądy i morza minionych epok geologiczn.

Paleografia, gr., nauka o piśmie i materiale pisarskim w rozmaitych epokach ludzkości; uczy odczytywania rękopisów, określa czas, miejsce ich powstania.

Paleolit, ob. Kamienna epoka.

Paleologowie, ostatnia dynastia bizant., 1261—1453; m. in. Michał VIII i Manuel II; po upadku cesarstwa 1453 wielu P. we Włoszech i Francji. Siostrzeniec ostatniego cesarza ustąpił 1494 swych praw do Bizancjum Karolowi VIII franc., siostrzenica Zofia poślubiła w. ks. moskiewskiego Iwana (stąd: w herbie dawn. Rosji dwugłowy orzeł bizant., późniejsza misja Rosji na Bałkanach).

Paléologue (paleolog) Maurice Georges, dyplomata franc., * 1859, poseł w Petersburgu w latach 1914—17. Napisał 3-tomową pracę o Rosji w czasie wojny światowej i in.

Paleontologia, gr., nauka o skamielinach zwierzęcych i roślinnych. Jako nauka pomocnicza geologii uzupełnia ją wiadomościami o sposobie życia dawnych organizmów i ułatwia porównanie poszczególnych warstw skorupy ziemskiej i ustalenie okresu ich powstania. — Por. tabelę Geologiczne formacje.

Paleozoikum, paleozoiczna formacja geolog., obejmuje formacje: kambr, sylur, dewon, karbon i perm; por. Geologiczne formacje.

Paleozoologia, gr., nauka o zwierzętach kopalnych.

Palermo, stol. włos. prow. P. w płn. Sycylii, 400.000 mieszk.; jeden z najważniejszych portów i ośrodków handlowych i przemysłowych we Włoszech; uniwersytet, liczne zabytki, częściowo jeszcze z czasów normańskich; ok. 300 kościołów (gotycka katedra Assunta, kościół San Giovanni degli Eremiti), Palazzo Reale i w. in. Kolonia fenicka, od 254 prz. Chr. rzyms., 830 arab., 1072 zdobyta przez Normanów, 1282 hiszp., 1860 zajęte przez Garibaldiego.

Palester Roman, kompozytor pol., * 1907; utwory symfoniczne, instrumentalne, chórowe, fortepianowe i in.

Palestra, gr., u staroż. Greków zakład wychowania fizycznego; obecnie stan adwokacki.

Palestrina Giovanni Pierluigi da, kompozytor włos. (1525—94), m. in. kapelmistrz papieski przy kościele św. Piotra; najwybitniejszy przedstawiciel tzw. szkoły rzymskiej, dzieła (z wyj. madrygałów) kościelne, wyłącznie na chór à cappella (tj. bez instrumentów), reprezentują najwyższy styl katol. wielogłosowej muzyki religijnej („styl palestrinowski"): b. liczne msze, motety, lamentacje, hymny itp.

Palestyna („kraj Filistynów", hebr. Erec Israel, w Biblii: Kanaan, Ziemia Izraela, Ziemia Święta), płd. część Syrii, nad Morzem Śródziemnym. Dziś P., bryt. mandat obejmuje 23.316 km² pow. i (1935): 1,261.000 mieszk. (54 na km²). Składa się z 3 różnych krain: 1) żyznej niziny nadmorskiej, 2) wyżyny (600—1.000 m wys.) i 3) zapadliska doliny Jordanu i Morza Martwego (394 m poniżej poziomu morza). Kraj, położony na wsch. od Jordanu, należy do Transjordanii. Klimat śródziemnomorski. Skład ludn. (1936): 800.000 mahomet. Arabów i Syryjczyków, ok. 100.000 chrześcijan i (1935) 375.000 Żydów. Silna imigracja żyd. Z Polski emigrowało do P. (w l. 1926—36) 70.000 Żyd. Uprawa zbóż (pszenica, jęczmień, durra) i hodowla owoców (pomarańcze, cytryny, wino, oliwki, migdały). Morze Martwe dostarcza potasu i bromu. Wartość (1934, razem z Transjordanią) wywozu (owoce, wino, mydło): 86 mil., przywozu 394 mil. zł. Przywóz (1935) z Polski: 14.4 mil., wywóz do Pol.: 4 mil. zł. Stol. Jerozolima. Gł. porty: Haifa i Jaffa. Kolej: ok. 1.200 km. Języki urzędowe: ang., arab. i hebr. Na czele rządu: wysoki komisarz. — Dzieje. Ok. 2500 prz. Chr. Kanaanejczycy (budowa miast); ok. 1440 Hebrajczycy (ob. Izraelici): zdobycie przez króla Dawida Syjonu, odparcie Filistynów na płd.-zach. W X w. prz. Chr. po Salomonie podział P. na państwo judejskie i izraelskie. Później należy P. do państw wschodnich, za Makabeuszów niepodległa. Od 70 po Chr. P. prowincją rzym. (Judea), od 636 pod muzułmanami (przejściowo w XII i XIII w. państewka chrześcijańskie), 1517 pod Turkami (1799 chwilowo w P. Napoleon), 1831—40 pod paszą egip. Mehmed Alim, potem ponownie pod Turkami; podczas wojny światowej zdobyta przez Anglików, 1917—20 ang. zarząd wojskowy, od 1922 P. ang. krajem mandatowym, po deklaracji Balfoura (ob.) 1917 „Żyd. Siedzibą Narodową", terenem masowej imigracji żyd. (inwestycje, rozbudowa, b. szybki rozwój ekonomiczny). 1936 wielkie rozruchy arabskie przeciw napływowi Żydów.

Palestyna

Paleta, wł., deseczka do rozkładania i mieszania farb.

Pāli, średnioindyjskie narzecze mieszane, należące do prakrytu (dawne księgi buddyjskie; dziś w użyciu mnichów cejlońskich).

Paliatywy, łac., środki lecznicze uśmierzające chwilowo ból, a nie usuwające właściwego cierpienia.

Palimpsest, gr., pergamin, z którego ścierano tekst, by zapisać go na nowo. Obecnie sposoby chemiczno-fotograficzne odczytywania wcześniejszych napisów.

Palingeneza, gr., powtórne narodziny człowieka, wskutek wędrówki duszy.

Palisady, ob. Ostrokoły.

Palisandrowe drewno, drewno różnych gatunków drzew płd.-ameryk., używane na forniry w meblarstwie.

Paliusz, łac., u staroż. Greków i Rzymian rodzaj płaszcza; część ornatu papieża i arcybisk.: taśma biała, tworząca jakby najszyjnik spadający na plecy i piersi.

Paliwo, materiały łatwopalne: drzewo, torf, węgiel, ropa naft., gaz ziemny i in. Wartość p. zależy od wart. cieplnej, oznaczonej w kaloriach (węgiel kamien. 6.500—8.400 kal., torf 4.000 kal., koks 7.000 kal., ropa 11.000 kal.). Najlepiej wyzyskuje się wartość cieplną p. gazowego, najgorzej stałego; nieosiągalne jest wyzyskanie całkowitej wartości cieplnej p.

pień wyzyskania zależy też od p a l e n i s k (ob.).

Palla, łac., płaszcz rzymskich matron; w Kościele katol. kawałek płótna, nakrycie kielicha podczas mszy.

Pallad, Pd, pierw. chem. z grupy platynowców, liczba porz. 46, cięż. atom. 106.7, w przyrodzie razem z platyną lub złotem; metal biały, stop ze złotem używany do wyrobu biżuterii; główne zastosowanie jako katalizator.

Palladio Andrea, architekt wł. (1518—80), budowlami opartymi na wzorach antycznych i ściślej symetrii wywarł wielki wpływ na klasycyzm i neoklasycyzm. Willa Rotonda w Vicenzy i w. in.

Pallas Atena, bogini grecka, ob. Atena.

Pallium, łac., płaszcz.

Pallotyni, kongregacja misyjna, założona 1835 przez V. Pallotiego. W Polsce w Wadowicach i Warszawie.

Palma, 1) ob. Palmy; 2) nagroda zwycięzcy, zwycięstwo („palma pierwszeństwa"); 3) odznaczenie honorowe we Francji i Polsce (p. akademicka).

Palma, 1) jedna z hiszp. Wysp Kanaryjskich, wulkaniczna, 704 km²; stol. Santa Cruz de la P., 8.000 mieszk.; 2) P. de Mallorca, stol. Balearów na Majorce, 90.000 mieszkańców; warowny port.

Palma, 1) Jacopo, il V e c c h i o, malarz wł. (ok. 1840—1528), stworzył typ piękności kobiecej, Wenecjanki zmysłowej, o blond włosach, obfitych kształtach; „Trzy siostry" i w. in.; 2) Jacopo, il G i o v a n e, malarz wł. (1544—1628), obrazy religijne.

Palmas Las, prow. hiszp., ob. Las Palmas.

Palmerston (pamerstn) Henry, lord, wybitny polityk ang. (1784—1865), początkowo torys, później liberał, min. wojny, potem spraw zagr., 1850 premier, protektor liberalizmu i dążeń narodowych w Europie (niepodległość Belgii).

Palmeta

Palmeta, fr., ornament ze stylizowanych liści palmowych.

Palmira (P a l m y r a, aram. Tadmôr), stolica kraju Palmirene w Syrii, w oazie Pustyni Syryjskiej; w rozkwicie za Septimiusza Odenatusa i Septimii Zenobii (od 267 po Chr., która opanowała Syrię, Mezopotamię i część Egiptu; zdobyta 272 przez ces. Aureliana. Zabytki z II i III w. po Chr.: świątynia Baala, cmentarz i in.

Palmitynowy kwas, stały kwas tłuszczowy, w przyrodzie w większości tłuszczów naturalnych w postaci estru glicerynowego tzw. p a l m i t y n y, używany do wyrobu świec i mydła.

Palmowa Niedziela, ostatnia przed Wielkanocą; na pamiątkę wjazdu Jezusa do Jerozolimy.

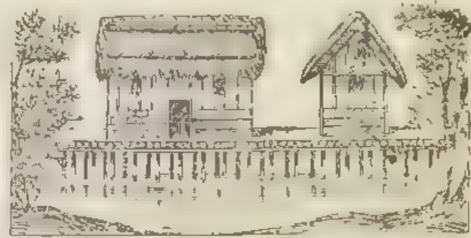
Palmowy olej, tłusty olej z owoców palmy oliwnej, do fabrykacji świec i mydła oraz w farbiarstwie.

Palmy, rośl. 1-liścienne, kłodziniaste, z rzędu palmokwietnych, zdrewniałe; korona z wielkich liści na wierzchołku pnia; o w o c e: pestkowce, jagody lub orzechy; przeważnie w krajach tropikalnych; do użytkowych należą: p. d a k t y l o w a, k o k o s o w a, o l e j n a, s a g o w a i in.; niektóre hodowane jako ozdobne.

Palna broń, broń działająca za pomocą gazów wytworzonych przez spalenie materiału wybuchowego, które wyrzucają pocisk. — Por. art. i tabl. U z b r o j e n i e.

Palnik gazowy, ob. Gazowy palnik.

Palolo, robak z grupy szczecionogów, w rafach koralowych mórz płd.; poławiany i zjadany jako przysmak przez krajowców.

Palowe budowle

Palowe budowle (p a l a f i t y), budowle wznoszone w celach ochronnych na palach, tkwiących w dnie jezior, lub moczarach, a nawet na suchej ziemi (terramary). Dziś występują w Azji i częściowo w płd.-wsch. Europie; z czasów prehistorycznych liczne ślady w całej Europie, zwł. w Szwajcarii, gdzie istniała z końcem neolitu (por. Kamienna epoka) bogata kultura b. p., których szczątki zachowały się znakomicie dzięki konserwującej działalności mułu wzgl. torfu.

Palpitacja, łac., kołatanie (np. serca), drżenie.

Paludan-Müller Frederik, poeta duń. (1809—76), główne dzieło: „Adam Homo", epos psychologiczno-społeczne.

Pałac, fr., wspaniała budowla mieszkalna, dawniej w rodzaju nieobronnego zamku.

Pałanki, ssaki z rzędu torbaczy, roślinożerne, o długim, chwytnym ogonie; tryb życia nocny; zamieszkują Australię.

Pałasz, słow., broń boczna do cięcia i sztychu, uzbrojenie ciężkiej jazdy.

Pałąk, nazwa przedmiotów łukowatych, wygiętych; w szczeg. część rękojeści szabli.

Pałka, zioło z rodziny rogożowatych, kwiatostany kolbowate; rośnie na brzegach wód na niżu; u nas p. s z e r o k o- i w ą s k o l i s t n a.

Pałuba, pniak, kadłub; niezdara, głupiec; stara, zła baba; buda na wozie.

Pamfil, fr., w staropol. walet treflowy, dama atutowa w mariaszu.

Pamfilia, staroż. kraina w Małej Azji, od 102 prz. Chr. należała do Rzymu, gł. m. Adalia.

Pamfilius, św., pisarz starochrześc. i męczennik († 309), założyciel szkoły teologicznej w Cezarei; pam. 1 VI.

Pamflet, anglo-łac. z grec., pismo ulotne polemiczno-obelżywe. Jego autor: p a m f l e c i s t a.

Pamięć, zdolność do zachowywania i odtwarzania przeżyć w świadomości

Pamiętniki, historyczny opis własnych przeżyć i spostrzeżeń, obficie uprawiany rodzaj literacki od starożytności (Ksenofont, Cezar), rozkwit we Francji od XIII w., w Anglii od XVI w., po czasy dzisiejsze W Polsce np Pasek, Kitowicz, Kossak-Szczucka, ostatnio jako dokumenty społeczne zbiory p. bezrobotnych, p. chłopów.

Pamir („Dach świata"), wyżyna w Azji środkowej, do 7.860 m wys., z potężnymi łańcuchami górskimi (Tien-Szan, Kuen-Lun, Karakorum, Himalaje, Hindukusz); większa część należy do Rosji, reszta do Chin, Afganistanu i Indii

Pampasy, obszary stepowe w Argentynie.

Pamphilos, malarz gr. z IV w. prz. Chr., podkreślał znaczenie matematyki i geometrii dla malarstwa.

Pamplona, stol. hiszp. prow. Nawarra, 40.000 mieszkańców; katedra z XII w

Pan..., gr., wszystko..., ogólno...

Pan, w gr. mitol. demon leśny, budził p a n i c z n y strach; u Rzymian faun.

Panaceum, lek uniwersalny przeciw wszystkim chorobom

Panama, 1) republika środk. amer., na Międzymorzu Panamskim, 74.522 km², 500 000 mieszk., tropikalne puszcze i sawanny. — Od XVI w hiszp. kolonia, 1821 prow. republ. Kolumbii, 1903 niepodległa; 2) P. C i t y, stol. P., nad Zat. Panamską, 82.000 mieszk.; połów pereł.

Panama, rodzaj tkaniny; splot w szachownicę; k a p e l u s z p.: bardzo lekki, pleciony z włókien liści palmy środkowo-amerykańskiej.

Panamerykanizm, dążność Stanów Zjedn. do skupienia pod swą egidą państw Ameryki· od 1827 kongresy p.; 1910 u n i a p. w Waszyngtonie (rozwój, popieranie handlu itd)

Kanał Panamski

Panamski Kanał, kanał śluzowy przecinający P r z e s m y k P a n a m s k i i łączący Atlantyk z Oc. Spokojnym, 81,6 km dł., 12 2 m głęb., 35,5 m szer., czas przejazdu 7 9 godzin, pojemność ok. 40 okrętów dziennie; roczne koszta utrzymania kanału ok. 8 mil. dol., dochód z przejazdów 25,5 mil. dol. K. P. posiada olbrzymie znaczenie strategiczne i gospod. dla Stanów Zj. — Budowa kanału rozpoczęta 1881 przez franc. tow. akc., założ. przez L e s s e p s a, przerwana 1889 wskutek nadużyć w zarządzie (s k a n d a l p a n a m s k i), podjęta na nowo przez Stany Zjednoczone 1904, ukończona 1914.

Panatenaje, gr., główne święto Ateńczyków ku czci Ateny.

Panazjatyzm, dążność ludów azjatyckich do wyparcia państw europejskich i Stanów Zjedn. Am. Płn. z Azji pod hasłem „A z j a d l a A z j a t ó w".

Pancatantra, indyj. zbiór bajek i opowiadań rzekomo Pilpaia, ważny do badań porównawczych motywów wędrownych.

Pancerna broń, oddziały opancerzonych pojazdów zaopatrzonych w działa i karabiny maszynowe: czołgi, samochody i pociągi pancerne

Pancerne chorągwie, polska jazda uzbrojona w kolczugę, misiurkę, szablę, pistolet i muszkiet; w 1775 zamieniona w kawalerię narodową.

Pancernik, 1) okręt wojenny, liniowy (ob. Liniowe okręty), silnie opancerzony, uzbrojony w dalekonośne działa itd. (por t a b l. O k r ę t y w o j e n n e); 2) ob. Pancerniki

Pancerniki, ssaki z rzędu s z c z e r b a k ó w; całe ciało prócz części brzusznej, pokrywa pancerz z kostek skórnych; głównie Ameryka Południowa

Pancernik trójpasiasty

Pancerz, 1) blacha lub płyta metalowa (zwł. stalowa), mająca chronić człowieka, okręt przed działaniem pocisków itd., kasę pieniężną przed włamaniem itd.; 2) w śrdw. i pocz. czasów nowszych osłona tułowia z kolczej plecionki, łusek żelaznych naszytych na skórę lub płótno. Nazwę p. często mylnie stosują do płytowego kirysu.

Pancerzowce, zwierzęta stanowiące nadrząd skorupiaków; ciało o stałej ilości 20 segmentów; rozwój prosty lub złożony z typową larwą ż y w i k i e m.

Pandekta, gr., gł. część rzyms. Corpus iuris civilis (ob. Corpus); podstawa systemów prawnych, opartych na prawie rzymskim.

Pandemia, gr., masowy przebieg choroby zakaźnej, na dużych przestrzeniach. Por. Epidemia.

Pandora, w mit. grec. kobieta zesłana przez Zeusa na zgubę ludziom; z b e c z k i (puszki) P. wypadły na nich wszystkie nieszczęścia.

Pandżab, ob. Pendżab

Panecjusz, filozof stoik (180—110 prz. Chr.), w Rzymie i Atenach, odrzucił ze stoicyzmu mistycyzm i metafizykę

Panegiryk, grecko-łac., mowa lub pismo przesadnie pochwalne.

Panem et circenses, łac., „chleba i igrzysk", wg Juwenalisa hasło ludowych potrzeb w starożytnym Rzymie.

Paneuropejski ruch, ruch zmierzający do ściślejszego związku polityczno-gospodar. państw europejskich na wzór Stanów Zjedn. Am. Płn. Program postawiony 1923 przez Coudenhove' Kalergiego był popierany przez Brianda

Panewka (łac. acetabulum), kuliste wydrążenie stawowe dla główki należącej do 2 części stawu główkowego (p. stawu biodrowego w kości miednicowej, p. stawu barkowego w łopatce)

Pangalos Teodor, generał grec., * 1878, w 1922 nacz. dowódca, min. wojny, po zamachu stanu 1925 dyktator, 1926 prez. republiki, potem usunięty i uwięziony.

Pangeneza, hipoteza Darwina, mająca tłumaczyć zjawiska dziedziczenia cech nabytych: wszystkie komórki organizmu wydzielają drobne cząsteczki, wędrujące przez krew do komórek rozrodczych, powodując dziedziczenie cech rodzicielskich, także nabytych.

Pangermanizm, kierunek podkreślający wspólność interesów wszystkich ludów germańskich; także określenie ekspansji wszechniemieckiej.

Panhellenizm, idea zjednoczenia wszystkich krajów greckich w jedno państwo, zrealizowana w państwie nowobizantyńskim (1261—1453), nowogreckim (1830).

Panieńskie Skały, wapienne wzgórza na zach. od Krakowa, część Wyżyny Małopolskiej, do 300 m wysokie.

Panika, ślepy przestrach, popłoch; p a n i c z n y s t r a c h, por. Pan.

Panin Nikita Iwanowicz, hr., polityk rosyjs (1718—83), od 1747 poseł w Sztokholmie, uczestnik spisku przeciw Piotrowi III, główny doradca Katarzyny II.

Panini, gramatyk indyjski V/IV w. prz. Chr.; gramatyka klasycznego sanskrytu.

Panis, łac., chleb.

Panis bene merentium (łac., chleb dobrze zasłużonych), dobra nadawane w dawnej Polsce zasłużonym.

Panislamizm, dążność do skupienia wszystkich ludów islamu; zwł. po wojnie światowej.

Pankiewicz Józef, pol. malarz i grafik, * 1867, jeden z najświetniejszych impresjonistów pols., „Targ za żelazną bramą", „Wnętrze Notre Dame" i w. in.

Pankracy, św., męczennik w r. 304; pam. 12 V.

Panna, 1) 6. „znak" zodiaku; 2) gwiazdozbiór płn. nieba.

Panne (pan), fr., 1) rodzaj aksamitu (włos wełniany); 2) defekt samochodowy.

Panneau (panno), fr., wypełnienie ram boazeryj, stosowane w dekoracji wnętrz.

Pannonia, dawna prow. rzyms. między Alpami, średnim Dunajem i Sawą, podbita w 9 r. po Chr.

Panopticum, gr.-łac., zbiory dziwolągów, anormalnych okazów przyrody, figur woskowych itd.

Panorama, gr., widok wokoło: wielkie malowidło w kształcie pełnego walca, rozpięte na ścianach odpowiednio zbudowanego budynku, oglądane ze środka, np. p. r a c ł a w i c k a, Jana Styki i Wojciecha Kossaka, we Lwowie.

Panpsychizm, gr., pogląd filozoficzny, wg którego cały świat jest istotą żywą.

Panslawizm, dążność do zjednoczenia wszystkich ludów słowiańskich pod przywództwem Rosji gł. w XIX w., narzędzie imperialistycznej polityki rosyjskiej w przeciwieństwie do wolnościowego s l a w i z m u.

Pantagruel (pantagrüel), bohater powieści Rabelais'go „Gargantua et P.".

Pantaleon, św., lekarz rzym., umęczony 305; pam. 27 VII.

Pantalicha, step w pow. Trembowla (woj. tarnopolskie), między Seretem i Strypą.

Pantalone, maska charakterystyczna włoskiej sceny ludowej, niekiedy zakochany, a stale oszukiwany stary głupiec.

Pantalony, fr., długie spodnie z okresu rewolucji francuskiej.

Panta rhei, gr., „wszystko płynie", jest zmienne (Heraklit).

Panteizm, gr., pogląd filozoficzny: świat i Bóg to jedno; p a n t e i s t y c z n y m i są religie indyjskie, mistyka grec., szereg poglądów mistycznych w śrdw., filozofia wielu filozofów Odrodzenia oraz Spinozy, Goethego, Hegla i w. in.

Panteon, gr., świątynia dla wszystkich bogów; budowla ku czci wielkich ludzi. W P. paryskim leżą Voltaire, Rousseau, Zola i w. in.

Pantera, ssak z rodziny kotów, pospolita w Afryce i Azji; barwa sierści żółta z ciemnymi plamami; doskonale łazi po drzewach i pływa; dla człowieka często groźna.

Pantofelek (łac. Paramaecium), 1-komórkowe zwierzę z rzędu wymoczków, często używany w eksperymentach biologicznych.

Pantofelnik, rośl. z rodziny trędownikowatych pochodzenia ameryk., hodowana w doniczkach.

Pantografia, gr., pomniejszanie wzgl. powiększanie rysunku przy pomocy przyrządu, zw. p a n t o g r a f e m.

Pantomima (p a n t o m i n a), gr., przedstawienie o akcji dramatycznej, wyrażanej tańcem i sztuką mimiczną. Znana już za Augusta w Rzymie, potem włoska z typami masek, dziś w balecie.

Pantopon, namiastka opium i morfiny, mieszanina chlorowodorków alkaloidów z grupy opium.

Pantyrska Przełęcz, w Gorganach, 1180 m wys., 1916 wsławiona walkami Legionów pol.

Panzini Alfredo, powieściopisarz włos., *1863, subtelny humorysta.

Państwo, zjednoczenie ludzi na wspólnym terytorium, ze wspólną władzą, wyłącznie rozporządzającą środkami przymusu. T e o r i a r e l i g i j n a uważa p. za twór boski, t e o r i a k o n t r a k t o w a uważa je za wynik umowy społecznej, t e o r i a l i b e r a l n a widzi w ochronie prawnej jednostek cel jego istnienia. Ustrój państwa zaw. w k o n s t y t u c j i, rozstrzyga o formie m o n a r c h i i lub r e p u b l i c e. — Por. też następne art.

Państwo buforowe, ob. Bufor.

Państwo konstytucyjne, państwo oparte na pisanej lub zwyczajowej ustawie zasadniczej (konstytucji) i przestrzegające zasad w niej wyrażonych.

Państwo kościelne, państwo we Włoszech, którym jako suweren włada papież. Załoz. 756, rozkwita pod papieżami Odrodzenia (Juliusz II), chyli się do upadku w XVIII w., zniesione przez Napoleona 1808. Wskrzeszone na kongresie wied., wcielone 1870 do królestwa wł.; w ugodzie z Mussolinim 1929 papież otrzymał część Rzymu (Cità del Vaticano), w której jest suwerennym władcą.

Państwo policyjne, państwo o przeroście władz i instytucyj administracyjnych, regulujących szczegółowo każdy objaw życia obywateli.

Państwo totalne, łac.-niem., określenie państwa, które wkracza w każdą dziedzinę życia obywateli i organizuje dla swych celów (np. Niemcy hitlerowskie).

Pańszczyzna, bezpłatne usługi i praca na roli poddanych dla pana; na Zachodzie w okresie feudalizmu, w Polsce od najdawn. czasów: wedle statutu toruńskiego i bydgoskiego 1520 obowiązek pracy jednego dnia w tygodniu z łanu, od 1543 dowolność w określaniu p.; złagodzona konstytucją 3. maja, potem manifestem połanieckim, zniesiona po rozbiorach: 1823 w zaborze pruskim, 1848 w austr., 1864 w rosyjskim.

Paolo Veronese, malarz włos., ob. Veronese.

Papa (ojciec), włoska nazwa papieża

Papa dachowa (tektura smołowcowa), tektura wysycona na gorąco smołą, służy do krycia dachów, izolacji itd.

Papalny system, teoria o najwyższej władzy papieża w Kościele w przeciw. do s. episkopalnego, przyznającego ją zgromadzeniu wszystkich biskupów.

Papaweryna, alkaloid, występujący w opium (ob.).

Papée, 1) Fryderyk, pol. historyk i bibliotekarz, * 1856, współzałoż. Twa Historycz., 1905—26 dyr. Biblioteki Jagiell. w Krakowie; napisał: „Polska i Litwa na przełomie wieków średnich", „Historia polityczna Polski" i w. in.; 2) Kazimierz, dyplom. polski, * 1889, w l. 1929—32 konsul gener. w Królewcu, nast. komisarz gener. R. P. w Gdańsku, 1936 poseł w Pradze; 3) Stefan, pol. krytyk lit. i teatralny, * 1890.

Papen Franz v., polityk niem., * 1879, od 1921 poseł z centrum, 1932 kanclerz, komisarz rządowy na Prusy, 1933 wicekanclerz, po tarciach z partią narod.-socjalist. 1934 poseł niem. we Wiedniu

Papi Jadwiga (pseud. Teresa Jadwiga), pisarka pol. (1844—1906); powieści i opowiadania historyczne, dla dzieci i młodzieży.

Papier, ob. Papiernictwo.

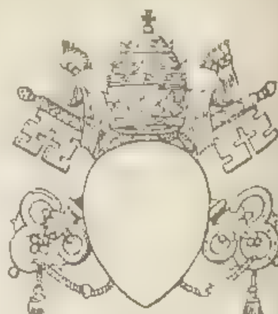
Papier mâché (papie masze), masa z papieru zmieszanego z klejem, gipsem i in., do wyrobu lekkich przedmiotów ozdobnych, masek, lalek itd.

Papiernictwo. Papier jest to spilśniona, w cienkiej warstwie sprasowana celuloza. Fabrykacja: ręczna lub maszynowa. Lepsze gatunki wyrabia się ze starych szmat bawełnianych i lnianych lub z chemicznie oczyszczonego drzewnika. Celuloza drzewna rozdrobniona jedynie mechanicznie daje miazgę na p. gazetowy. Stare szmaty gotuje się w kulistych kotłach z mlekiem wapiennym lub ługiem sodowym i rozdrabnia następnie w kilku następujących po sobie holendrach papierniczych. Przy fabrykacji ręcznej zarabia się rozdrobnioną miazgę z wodą i wylewa do formy, tj. drewnianej ramy z dnem sitowym. Otrzymane z formy arkusze p. prasuje się, suszy i zanurza w kleju, aby papier był zdatny do pisania. Fabrykacja maszynowa, na maszynie papierniczej: proces fabrykacji jest podobny, różni się tylko tym, że klejem i masą wypełniającą zadaje się miazgę już w holendrze; zarobiona miazga idzie na sito zbudowane jako taśma bez końca, tak, że uzyskuje się papier nie w arkuszu, lecz nawinięty na szpuli. P. tak gruby, że przy zginaniu pęka: tektura, tektura gładzona: karton

Papiery wartościowe, udziały, akcje, obligacje itd., stanowiące dla właściciela lokatę kapitału i przynoszące mu w formie kuponów i in. oprocentowanie.

Papiestwo, ob. Papież.

Papież (gr. pappas, łac. papa), głowa Kościoła katol., biskup Rzymu, arcybiskup rzymskiej prowincji kościelnej, jedyny patriarcha Zachodu. Władza papieska (prymat) obejmuje pierwszeństwo honorowe przed wszystkimi biskupami świata wraz naczelną władzą nauczycielską, prawodawczą, sądowniczą i wykonawczą w Kościele. O nieomylności p., ob. Nieomylność. — Por. też art. Rzymsko-katolicki Kościół, Państwo kościelne, Watykan. — Już w pierwszych czasach chrześcijaństwa przekonanie o specjalnym stanowisku biskupów rzymskich, jako następców św. Piotra w stosunku do innych biskupów chrześcijańskich; od V wieku przodujące stanowisko (prymat) papieży ostatecznie skrystalizowane. Od tego czasu, przy równoczesnym rozpowszechnianiu się chrześcijaństwa poza Italię (Francja, Hiszpania, Anglia i i.), zwł. zaś od chwili otrzymania w darze od Pepina 754 państwa kościelnego, wzrost władzy politycznej papiestwa; szczytowy okres: zwycięska walka z cesarzami (Hohenstaufami) niemieckimi o inwestyturę (ob.) w XI i XII w. — Od końca XIII w. wpływ Francji na papiestwo; pod wpływem reformacji upadek jego politycznej potęgi; od soboru trydenckiego odrodzenie moralne Kościoła katol., od 2. poł. XIX w. ponowny wzrost autorytetu polit. papiestwa.

Herb papieski
(w tarczy każdy papież umieszcza swój herb rodzinny)

Papiloty, fr., cienkie wałeczki papierowe służące do skręcania włosów.

Papin (papę) Denis, fizyk franc. (1646—1710), wynalazł nazw. od niego kociołek do gotowania pod ciśnieniem: kociołek zamknięty przyśrubowaną pokrywą, zaopatrzoną w wentyl bezpieczeństwa (autoklaw).

Papini Giovanni, pisarz włoski, * 1881, wrażliwy na prądy czasu i samodzielnie je przetrawiający, o bogatym życiu duchowym i wnikliwej autoanalizie: „Un uomo finito", „La storia di Christo", „Gog" i in.

Papinianus Aemilius, najsławniejszy prawnik rzym. (140—212 po Chr.); „Quaestiones", „Responsa".

Papirologia, gr.-łac., nauka zajmująca się tekstami na zwojach papirusowych (Por. Papirusowe zwoje).

Papirus, roślina (Cyperus papyrus), z której wyrabiano zwoje papirusowe (ob. Pap zwoje).

Papirusowe zwoje, materiał piśmienny w Egipcie przez 4 tysiąclecia do X w. po Chr. łodygę papirusu (ob.) pokrajano na cienkie pasy ukła-

dano na pokrytej klejem desce, na tym układano warstwę pasów poprzecznie, gładzono pumeksem i suszono. Długość czasem do 40 m.

Paproć

Paprocie, gromada paprotników, rośliny zielne, rzadziej drzewiaste, duże liście, za młodu zwinięte ślimakowato, mają na spodniej stronie zarodnie z zarodnikami; rosną przeważnie w strefie gorącej, rozwój przez przemianę pokoleń; wiele p. dostarcza środków leczniczych; dzielą się na 2 podklasy: p. właściwe i p. wodne.

Paprocki Bartosz, pol. pisarz i heraldyk (ok. 1543—1614), zwolennik Zborowskich i Habsburków, autor paszkwilów przeciw Zamoyskiemu; nap.: „Herby rycerstwa polskiego", „Upominek albo przestroga zacnemu Narodowi Polskiemu" i in.

Paprotka, paproć o liściach zimotrwałych, długoogonkowych; w lasach cienistych; w Polsce p. zwyczajna.

Paprotniki (skrytopłciowe), gromada roślin rodniowych: posiadają korzeń, łodygę, liście zarodnikonośne; rozwijają się przez przemianę pokoleń: pokolenie płciowe zredukowane do plechowatego listka zw. przedroślem, na nim rozwijają się rodnie i plemnie; z zapłodnionej komórki jajowej w rodni wyrasta pokolenie bezpłciowe, właściwa roślina o zielonych liściach, z zarodniami na ich dolnej stronie; z zarodnika wyrasta znowu przedrośle. P. dzielą się na klasy: paprocie, skrzypy, widłaki, widliczki, poryblíny.

Papryka, ob. Pieprzowiec.

Paprzyca, część żaren, poprzeczka na górnym końcu osi pionowej przechodzącej od kamienia dolnego do górnego.

Papua, 1) grupa wysp u płn.-zach. wybrzeży Nowej Gwinei (Indie Holend.), 8566 km² 15.000 mieszk.; 2) urzędowa nazwa australijskiej części N. Gwinei.

Papuasi, ludność N. Gwinei o czarno-brunatnej skórze; jeszcze ludożercy, wierzą w demony, duchy przodków, czary.

Papugi, rząd ptaków przeważnie podzwrotn.; ptaki łażące zaopatrzone w krzywy, silny dziób, szczęka górna jest dłuższa od dolnej; przeważnie roślinożerne, nadrzewne; upierzenie barwne; ruchliwe i hałaśliwe, łatwo się uczą gadać.

Papuzia choroba (psittacosis), schorzenie podobne do tyfusu, wywołane przez papugi chore na nieżyt jelit z powiększeniem śledziony. Zarazek podobny do zarazka paratyfusu. — P. ch. może też wywołać rodzaj zapalenia płuc, często śmiertelny.

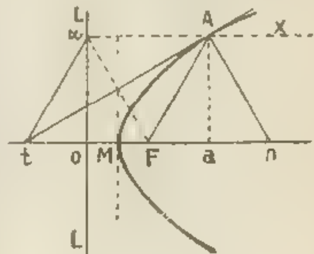
Par, ob. Parowie.

Para, ciało gazowe wytwarzające się z cieczy przez parowanie (ob.). Skroplić p. można przez zwiększenie ciśnienia, czym p. różni się od gazów, które musimy oziębić poniżej temp. krytycznej, aby je skroplić. P. w naczyniu zamkniętym, będąca w równowadze ze swą cieczą jest to p. nasycona, a jej prężność zależy tylko od temp., nie zaś od objętości. Gdy powiększy się objętość naczynia zamkniętego, tak, aby ciecz wyparowała całkowicie, otrzymujemy p. przegrzaną, do której stosują się już prawa gazowe.

Para..., gr. przyimek: przy, koło itp.

Para, 1) stan w Brazylii, nad Amazonką i Rio P., 1,363.000 km², 1,4 mil. mieszk.; 2) P., stol. stanu P., 280.000 mieszk.; port, wywóz gumy, kakao.

Parabaza, gr., w dramacie starogreck. ustęp, w którym przodownik chóru zwracał się do publiczności.

Parabola

Parabola, gr., jedna z tzw. krzywych stożkowych; miejsce geometryczne punktów równo oddalonych od prostej, zw. kierownicą i punktu zw. ogniskiem. Punkt przecięcia paraboli z prostą prostopadłą do kierownicy i przechodzącą przez ognisko: wierzchołek p.

Paraboloida, gr., powierzchnia drugiego rzędu; powstaje przez obrót paraboli dokoła osi; rozróżnia się też p. eliptyczne i p. hyperboliczne.

Paracelsus (Philippus, właśc. Aureolus Theophrast Bombast von Hohenheim), szwajc. lekarz, przyrodnik, filoz. i teolog (1493—1541), walczył z teorią humoralną w medycynie (ob.), był zwolennikiem doświadczenia i krytycznego badania, wprowadził szereg leków chemicznych.

Parada, fr., 1) uroczyste wystąpienie, przegląd; 2) w szermierce nadstawienie broni, powodujące obsunięcie się po niej broni przeciwnika i odsłonięcie tegoż.

Paradoks, gr., „wbrew mniemaniu", niezwykłe twierdzenie sprzeczne z powszechnie utartą prawdą.

Paradyz, najtańsze miejsca w teatrze, na galerii.

Parafa, fr., skrócony podpis, znak zamiast podpisu; parafować, umieścić p. na projekcie dokumentu.

Parafazja, gr., mówienie zamienne, głosek i wyrazów niewłaściwych, zamiast właściwych.

Parafia, parochia, gr., najmniejsza kościelna jednostka administracyjna przy kościele parafialnym; także sam urząd parafialny.

Parafina, mieszanina węglowodorów szeregu parafinowego, otrzym. z ropy naft., węgla brunatn., torfu, używ. do wyrobu świec, woskowania papieru, izolacji kabli i in., w med. jako środek przeczyszczający.— Ob. też Parafiny.

Parafiny (węglowodory nasycone), wzór ogólny C_nH_{2n+2}, związki chem., w kt. atomy węgla połączone są za pomocą najmniejszej ilości

wartościowości; najprostszą p. jest metan, dalej etan, propan, butan itd. — Ob. też Parafina.

Parafraza, gr., szersze rozwinięcie myśli jakiegoś tekstu, przeróbka; w muzyce: fantazyjne opracowanie pieśni, arii itd.

Paragraf, gr., małe ustępy dzieł ustawodawczych lub naukowych oznaczone wg kolejności.

Paragwaj, 1) republika w Płd. Ameryce, w dorzeczu rz. P. i Parany, 418.722 km², około 1 mil. mieszk. (2 na km²). Kraj przeważnie nizinny, wiele jezior i bagien; rolnictwo i chów bydła, wywóz skór, herbaty paragw., quebracho. Wartość (1934) wywozu: 48 mil., przywozu: 40 mil. zł. Stol. i port Asunción. Od 1535 kolonia hiszp., 1609—1768 pod zarządem jezuitów z organizacją socjalist.-teokratyczną, 1817 ogłoszenie niepodległości, 1928—35 zatargi i wojna z Boliwią; 2) rzeka w Płd. Ameryce, największy dopływ Parany, 2200 km dł., żeglowna.

Paragwajska herbata, ob. Mate.

Paraklet, Duch św. i Chrystus u św. Jana.

Paralaksa, kąt, pod którym z punktu widać odcinek. P. dzienna, p. poziomowa (horyzontalna), kąt zawarty między kierunkiem widzenia planety lub księżyca z powierzchni ziemi, a kierunkiem ze środka ziemi ku ciału niebieskiemu. P. roczna, kąt, pod jakim z gwiazdy widać promień orbity ziemskiej. P. pozwala obliczać odległości ciał niebieskich. — P. w fizyce: pozorne przesunięcie kreski na podziałce przy odczytywaniu z boku.

Paralela, łac., 1) równoległa; 2) zestawienie celem porównania; 3) paralele, muz.: równoległe postępy głosów.

Paralipomena, gr., rzeczy pominięte, np. ustępy przekreślone przez autora; dodatki, uzupełnienia.

Paralityk, chory, cierpiący na porażenie.

Paraliż, ob. Porażenie.

Paralogizm, gr., logicznie błędny wniosek.

Paralysis, gr., paraliż, ob. Porażenie.

Paramaribo, stol. holend. Gujany, port, 48.000 mieszkańców.

Paramenta, nowołac., strój liturgiczny przy mszy św., ornat, stuła, alba itd., ogólnie, szaty i sprzęty kościelne.

Parametr, gr., w matem. równaniu: stała nieoznaczona, od kt. zależą pierwiastki równania, w geometrii: p. krzywej lub powierzchni, stała charakterystyczna dla danej krzywej lub powierzchni.

Paramnezja, gr., fałszywe przypominanie, na tle zmian chorobowych.

Parana, 1) rz. w Płd. Ameryce, z połączenia Paranahyby i Rio Grande, 3.700 km dł., 2—6 km szer., oddziela Paragwaj od Brazylii i Argentyny; 2) stan w Brazylii, nad górną i środkową P. oraz nad wybrzeżem; 199.897 km², 980.000 mieszk. (w tym ok. 100.000 Polaków); stol. Kurytyba, 100.000 mieszk.; 3) m. w Argentynie, nad P., port, 66.000 mieszk.; 1853—62 stol. Argentyny.

Parandowski Jan, pisarz pol., * 1893, świetny prozator: „Dwie wiosny", „Król życia", „Dysk olimpijski", „Odwiedziny i spotkania", „Niebo w płomieniach". — Prezes Pen-Clubu polskiego.

Paranephritis, gr., zapalenie przynerkowe, prowadzi do zropienia okolicy nerki.

Paranoja, gr., choroba umysłowa cechująca się logicznym myśleniem i konsekwentnym postępowaniem, opartym na fałszywych przesłankach. Inteligencja nie upośledzona. Często połączona z urojeniem wielkości, obłędem prześladowczym, zazdrości itd. oraz podnieceniem szałowym.

Parantela, łac., pokrewieństwo, przynależność do jednego rodu.

Parapet, wł., 1) poręcz, lina itd., zabezpieczające przy wychylaniu się. 2) przedpiersie (ob.).

Paraplegia, gr., porażenie poprzeczne, poraż. obydwu kończyn dolnych, rzadziej górnych, spowodowane chorobami rdzenia pacierzowego.

Parapsychologia, ob. Metapsychika.

Para sił, układ dwóch s. równoległych, równych, lecz przeciwnie skierowanych; powoduje obrót ciała około osi prostopadłej do płaszczyzny, w której p. s. leży.

Paratyfus, choroba zakaźna podobna do duru brzusznego (ob. Dur). Przebieg łagodniejszy, śmiertelność mała. Zarazki p. A, B, C wywołują odmienne formy choroby.

Parawan, fr., zasłona rozpięta na ramie.

Parazytologia, gr., nauka o pasożytach zwierzęcych i roślinnych.

Parazytyzm, gr., pasożytnictwo.

Parcela, łac., drobna część gruntu, wydzielona z większej całości.

Parcelacja, podział większej własności rolnej między drobnych nowonabywców, przeprowadzany w sposób ustawą przewidziany.

Parch (łac. favus), zaraźliwe schorzenie skóry owłosionej na głowach ludzi i zwierząt, wywołane przez rodzaj grzybka (Achorion Schönleinii), który powoduje zapalenie gruczołów łojowych; u ludzi niechlujnych, często przenoszony przez myszy.

Parcival, ob. Parsifal.

Parczelina, krzew z rodziny rutowatych, hodowany jako roślina ozdobna: pochodzenia płn. amerykańskiego.

Parczew, m. w pow. Włodawa (woj. lubelsk.) nad Piwonią, 9.000 mieszk.; młyny, cegielnie, huta szklana.

Parczewski Alfons, pol. polityk i prawnik, * 1849; zasłużony koło utrzymania narod. łużyckiej, brał udział w pracy nad zjednoczeniem Słowian płd.; prace z zakresu prawa, ekonomii i etnografii.

Pardon, fr., „przepraszam"; pardonować, przebaczać, darować życie poddającemu się.

Pardwa, ptak z rodziny głuszców; w Polsce tylko na Wileńszczyźnie.

Paraneza, gr., napomnienie, stąd utwory parenetyczne, o treści moralistycznej.

Parentela, ob. Parantela.

Parenteralny, gr., pozajelitowy, określenie na stosowanie środków leczniczych z pominięciem przewodu pokarmowego: zastrzyki podskórne, dożylne itp.

Parere, wł., opinia, orzeczenie bezstronnych np. izb przem.-handl., tyczące spornej sprawy.

Parergon, gr., utwór poboczny, dodatek; mn. parerga, zebrane drobne pisma.

par excellence (par eksselans), fr., właściwie, w najprawdziwszym tego słowa znaczeniu.

par force (par fors), fr., gwałtem.

Parlasi, 1) lud pierwotny płd. części Indii Przedn., stojący poza obrębem kast hinduskich: rękodzielnicy, służący Europejczyków itp.; 2) przez analogię: pokrzywdzona i wzgardzona część jakiegoś społeczeństwa.

Parini Giuseppe, poeta włoski (1729—99).

Paris (pari), fr., Paryż.

Paris (pari) Gaston, znakomity filolog franc. (1839—1903), badacz franc. literatury średniowiecznej.

Park, 1) ograniczona przestrzeń trawników ze skupieniami drzew i krzewów, przecięta ścieżkami i drogami jezdnymi, często niezmieniony wycinek zbiorowiska roślinnego, leśnego. P a r k o w n i c t w o, ob. Ogrodnictwo; 2) ogół wozów, samochodów, zaprzęgów itd., należących do oddziału wojskowego, instytucji, przedsiębiorstwa itp.

Park Mungo, szkocki podróżnik po Afryce (1771—1806), odkrył 1796 górny bieg Nigru.

Parka, ob. Parki.

Parkany, m. w płd. Słowacji (Czechosłowacja), 3.000 mieszk.; 9 IX 1683 zwycięstwo Jana Sobieskiego nad Turkami.

Parki, 1) rzymskie określenie Moir, bogiń losu; 2) ob. Park 1).

Parki Narodowe, wydzielone obszary kraju mające na celu zachowanie pierwotnego stanu przyrody zagrożonego gospodarką ludzką. Strzeżone przez państwo ustawą o ochronie przyrody. W P o l s c e: w Pieninach, Tatrach, Białowieży.

Parkinsona choroba, powodowana zmianami w mózgu na tle miażdżycy tętnic: sztywność mięśni, brak mimiki twarzy i drżenie kończyn. Występuje w późniejszym wieku.

Parkiet, fr., posadzka układana we wzór.

Parkosz Jakub, gramatyk pol., † 1455, pierwszy traktat o ortografii polskiej.

Parlament, łac., przedstawicielstwo ludności państwa, obdarzone zazwyczaj władzą ustawodawczą. Genezą parlament ang., z Izbą Lordów, pierwotnie dostojników feudalnych i Izbą Gmin, pierwotnie przedstawicieli gmin. Uchwalał podatki, wraz z ograniczaniem władzy królews. wprowadził zwycięsko parlamentarny charakter rządów w Anglii. We Francji był najw. trybunałem, rolę p. ang. miały Stany Generalne. Spełniał dużą rolę polit. w walce z absolutyzmem królews., zniesiony 1790 przez Zgromadzenie Narodowe. O p. polskim, ob. Polska (dzieje i ustrój). — O systemach wybierania do p., ob. Prawo wyborcze.

Parlamentariusze, osoby pośredniczące między stronami wojującymi z upoważnienia jednej z nich.

Parlamentaryzm, system odpowiedzialności władzy wykonawczej przed parlamentem (ob.).

Parlando, wł. określenie muz.: śpiew ma być zbliżony do mowy.

Parlatorium, r o z m ó w n i c a w klasztorach.

Parlofon, przyrząd do utrwalania rozmów, stosowany przy dyktowaniu listów: na walcu woskowym, kt. szlifuje się po każdorazowym użyciu, można zanotować ok. 1800 słów. Zbudowany na zasadzie gramofonu (ob.).

Parma, stol. włos. prow. P., 70.000 mieszk.: uniwers., akademia sztuk piękn.; przem. metal. i drzewny. — Od 1545 samodz. księstwo pod rządami ks. Farnese, 1735 austr., 1802 franc., 1860 wcielone do królestwa Włoch.

Parmenides z Elei (płd. Italia), filozof grecki, * 540 prz. Chr., założyciel szkoły eleackiej: byt jest identyczny z myśleniem (pojęciowym), zmiana i ruch są złudą zmysłów.

Parmezański ser, p a r m e z a n, twardy ser wyrabiany w Parmie.

Parnas, obec. L i a k u r a, góry w środk. Grecji, 2.459 m; w mitol. gr. poświęcone Apollinowi i Muzom, stąd przenośnie: kraina poezji.

Parnasiści, franc. szkoła poetycka poromantyczna, nawiązująca do tradycji klasycznych, jej przywódca Leconte de Lisle. Stąd p a r n a s i z m.

Paroch, łac., proboszcz.

Parochia, łac., parafia, gmina kościelna, jako jednostka podstawowa w administracji kośc.; urząd parafialny.

Parodia, grec., „przeciwśpiew", w retoryce i poetyce zniekształcenie mowy lub utworu, wywołujące wrażenie komiczne; w ten sposób Arystofanes ośmieszał Eurypidesa; w Polsce np. „Myszeis" Krasickiego, „Na ustach grzechu" Magdaleny Samozwaniec.

Parodos, w teatrze starogr. wejście, przez które chór wchodził do orkiestry; pieśń chóru na wstępie.

Paroksyzm, gr., napad, najwyższe nasilenie objawów chorobowych (gorączki, duszności itp.).

Parol, fr., 1) wiążące przyrzeczenie rycerza; 2) hasło rozpoznawcze wart.

Parole d'honneur (parol donnör), fr., słowo honoru.

Parolist, roczna rośl. parolistowata; u nas p. wschodni koło Sandomierza nad Wisłą, zapewne zdziczały.

Paros, grec. wyspa w Cykladach, na M. Egejskim, 195 km², 3.000 mieszk., łomy marmuru (m. p a r y j s k i).

Parostatek, parowiec (ob.).

Parowa kąpiel (popularnie „p a r ó w k a"), poddawanie się działaniu powietrza przesyconego parą wodną, o temper. 38—50°.

Parowa maszyna, ob. Parowe maszyny i turbiny.

Parowanie, przejście ciała ze stanu ciekłego (lub stałego) w stan gazowy. W temperaturze niższej od temp. wrzenia p. odbywa się tylko na powierzchni na koszt własnego ciepła, w odróżnieniu od w r z e n i a; w przestrzeni zamkniętej ciecz paruje aż do nasycenia (ob. Para). Szybkość p. zależy od temperatury, od wielkości powierzchni cieczy i wilgotności powietrza.

Parowe maszyny i turbiny, silniki poruszane ciśnieniem pary wodnej. I. M. p. t ł o k o w e, o tłoku wykonującym ruch posuwisty, przeistaczany przy pomocy przekładni korbowej na ruch obrotowy wału korbowego. Pracują jako maszyny ekspansyjne, przy czym rozrząd pary uskutecznia się stawidłami suwakowymi, zawo-

rowymi i kurkowymi. U m. p. jednostronnie działających doprowadza się parę tylko z jednej strony tłoka. Para po wykonaniu pracy w cylindrze uchodzi na zewnątrz bezpośrednio lub też przez kondensator, przez co powstaje większy spadek ciśnień i większa wydajność. Używa się m. p. o kilku cylindrach równych lub też są one różnej wielkości i pracują wtedy przy różnych ciśnieniach. Do napędu używa się pary nasyconej lub przegrzanej do 100 atm. Rozróżniamy: *stacjonarne* (leżące i stojące) i *przewoźne*. Ob. Lokomobila. Zużycie pary wynosi od 4 do 10 kg na 1 KM/godz. Pierwszą właściwą m. p. tłokową zbudował *James Watt* w 1770 r. — II. *Turbiny* p. Ich częścią zasadniczą jest *wirnik*, tj. koło rotujące, umieszczone na głównym wale, a zaopatrzone na obwodzie w łopatki przejmujące energię strumienia pary wodnej. Posiadają wysokie obroty i większą wydajność od m. p. Pierwszą t. p. zbudował Parsons w 1886. — Por. *tablicę*.

Parowie, wyższa szlachta w Anglii, zasiadająca w Izbie Lordów, posiadająca pewne przywileje polit., sądownictwo w sprawach karnych przed Izbą i i. W średniowiecznej Francji byli również p. (Pairs de France), zniesieni przez rewolucję, wznowieni 1814; od 1848 w ich miejscu senat.

Parowiec, statek parowy, środek lokomocji wodnej z silnikiem parowym. Bezpośrednim organem napędowym jest koło łopatkowe, śruba wodna lub turbina wodna, która porusza p. na podstawie prawa reakcji hydraulicznej. P. używa się do wszelkich celów lokomocji wodnej, a nowoczesne p. morskie dochodzą do olbrzymich rozmiarów. Jako silnika używa się maszyny p. lub turbiny p. Pary dostarczają ustawione na dole p. kotły parowe. Paliwo: węgiel kamienny, ciężki olej, u zupełnie małych jednostek drzewo. Pierwszy p. zbudował Fulton w 1807 r.

Parowóz, lokomotywa z silnikiem parowym. P. zbudowana łącznie ze zbiornikami na wodę i paliwo: *tendrówka*. Silnik i kocioł parowy są zmontowane na *podwoziu*. Podwozie składa się z *ramy* oraz z zawieszonych w niej na resorach kilku osi z naprasowanymi kołami. Część kół sprzęgnięta jest między sobą *drągiem sprzęgowym* i służy do napędu. Nośność p. zależna jest od ciężaru p. i wielkości wzgl. ilości sprzężonych osi. Kotły są typu ogniorurkowego z dołączonym przegrzewaczem parowym i podgrzewaczem dla świeżej wody. Ciąg kominowy zwiększa się sztucznie inżektorem parowym. Dla transportu w fabrykach chemicznych i kopalniach, gdzie manipulowanie z ogniem jest niedopuszczalne, używa się p. bezogniowych, mających zamiast kotła zbiornik pary, który ładuje się z instalacji parowej. Pierwszy p. i pociąg zbudował Anglik Stephenson 1814 r.

Parowy kocioł, służy do wytwarzania pary wodnej. Zasadniczą częścią jest walczak z dennicami i palenisko z kanałami do odprowadzania gazów spalinowych. Różne typy k. mają na celu jak najlepsze wykorzystanie paliwa. Każdy k. p. posiadać musi urządzenie dla zasilania kotła wodą pod ciśnieniem, armaturę dla regulacji ciągu kominowego, armaturę parową i urządzenie zabezpieczająco-kontrolne. Dla uzyskania pary przegrzanej dołącza się do k. *przegrzewacz*. Dla lepszego wyzyskania paliwa podgrzewa się świeżą wodę w *podgrzewaczu*. Wydajność k. 12—60 kg pary na godzinę na m² powierzchni ogrzewalnej.

Parowy koń, HP (ang. horse power), albo PS (niem. Pferdestärke), albo CV (franc. cheval vapeur), ob. Mechaniczny koń (KM).

Parój, dwa roje pszczelne osadzone w jednej barci.

Parricidium, łac., 1) w dawn. prawie rzyms. każde przestępstwo przeciw państwu lub obywatelowi rzyms., karane śmiercią; 2) krewnobójstwo, ojcobójstwo.

Parry'ego Archipelag, grupa wysp w płn.-amer. archip. arktycznym, należ. do Kanady; bogata fauna; odkryty 1818 przez W. E. *Parry'ego*, podróżnika bryt. (1790—1855).

Pars, łac., część, strona.

Parsek, miara odległości, używana w astron.: odległość gwiazdy, której paralaksa roczna wynosi 1 sek. łuku (1"). P. = 3,26 lat świetlnych = 30,84.10¹² km (rok świetlny = 9,463 bilionów km).

Parsifal, bohater podania o Artusie, przeklęty i oczyszczony przez cierpienie, osiąga harmonię rycerza-chrześcijanina; franc. opracowanie przez Crestien de Troyes przed 1190, niem. Wolframa von Eschenbach, stąd dramat muz. Wagnera.

Parsowie (*Parsi*, pochodzący z Persji), wyznawcy relig. Zoroastra, prześladowani przez Arabów przenieśli się do Bombaju; bogata i inteligentna warstwa w Indiach; wyznawcy mazdeizmu (ob.).

Pars pro toto, łac., część zamiast całości, figura retoryczna, w której szczegół jakiejś rzeczy przedstawia ją samą.

Parsyzm, religia Parsów (ob.); por. też Awesta.

Partenocarpia, gr., tworzenie się owoców bez nasion; owoce powstają z niezapylonych słupków; często u bananów, ogórków, jabłek.

Partenogeneza, ob. Dzieworództwo.

Partenon, dorycka świątynia Ateny dziewicy na Akropolis w Atenach, z dziełami Fidiasza.

Partenopejska republika, republika Neapolitańska pod Championnetem 1799.

Parter, fr., *przyziom* budynku; w teatrze krzesła na przyziomie widowni.

Partia, w staroż. kraj irańskich Partów między Medią a Baktrią z stolicą Hekatompylos. Państwo P. założ. Arsakes 248/47 prz. Chr. (dynastia Arsacydów), jego następcy walczyli z Seleucydami i in.; od Mitrydatesa (174—36) P. mocarstwem (podbój Medii, Baktrii i in.); w szeregu wojen z Rzymem Partowie zwycięzcami: klęska rzym. pod Carrhae, nieudała wyprawa Antoniusza na Phraatesa IV (37—2), pokonanie cesarza Macrinusa pod Nisibis 217 po Chr. przez Artabanosa IV. W 224 podbita przez Sasanidów.

Partia, fr., 1) w *polityce*, stronnictwo; 2) w *muzyce* część partytury przeznaczona

na jeden głos lub instrument; w operze: rola wraz z jej stroną muzyczną.

Partia pracy, 1) ob. Labour Party; 2) polskie stronnictwo radykalno-demokratyczne, powst. 1925, istniało krótko.

Participium, łac., imiesłów.

Partita, wł., część, kompozycja muz. z kilku części, suita.

Partner, ang., towarzysz w grze, wspólnik.

Partowie, ob. Partia.

Partus, łac., poród.

Partycypować, łac., brać udział, uczestniczyć w czymś.

Partykularny, łac., dotyczący części (pars); istniejący dla siebie, odrębny.

Partykularyzm, ustrój, wzgl. kierunek polityczny, w którym części składowe kraju lub państwa podtrzymują swą samodzielność, np. staroż. Grecja, Włochy w dobie Odrodzenia. — Potocznie: zaściankowość, ograniczenie, ciasnota.

Partykularz, z łac., odległa prowincja; zaścianek.

Partykuła, łac., nieodmienna część mowy, np.— no, by: jako p. często używane są spójniki.

Partytura, wł., p a r t y c j a, ugrupowanie wszystkich głosów (orkiestralnych i wokalnych) jakiejś kompozycji, w ten sposób, że nuty brzmiące równocześnie umieszczone są jedne nad drugimi.

Partyzant, niezorganizowany, ochotniczy wojownik, żołnierz nieregularnego oddziału dywersyjnego.

Parvati, bogini indyjska, żona Sziwy.

Parweniusz, fr., dorobkiewicz.

Parys, w podaniach grec. syn Priama i Hekaby, w sporze Hery, Afrodyty i Ateny oddał jabłko Eridy Afrodycie; z jej pomocą uprowadził żonę Menelaosa, Helenę, ze Sparty do Troi, czym wywołał wojnę trojańską. Zabił podstępnie Achillesa, padł ugodzony przez Filokteta strzałą Heraklesa.

Parytet, zrównanie grup społecznych, instytucji; normalny stosunek wymienny waluty dwóch państw wedle ich wartości; p. złota, stosunek siły kupna pieniądza do złota.

Paryż (franc. Paris), stolica Francji, położ. nad Sekwaną, drugie co do wielkości miasto w Europie. 1931: 2,891.000 mieszk.; Wielki P. (depart. Sekwany) 4,934.000 mieszk. Jedno z najpiękniejszych miast świata, wspaniale rozbudowane w XIX w. Koncentryczny układ dzielnic z promienisto biegnącymi arteriami komunik., połączonymi przez 2 pierścienie Bulwarów, powstałych na miejscu dawn. fortyfikacyj. Rdzeń P. tworzy stare miasto z wyspą (na Sekwanie) Cité (katedra Nôtre Dame). Na prawym brzegu Sekwany: dzielnica handlowa i reprezentac., na lewym: Quartier Latin, ośrodek życia naukowego (Sorbona, muzea, biblioteki). Zach. cz. P. ma charakter willowy (Auteuil, Lasek Buloński), wsch. i płd. — przemysłowo-robotn. Liczne wspaniałe place: de l'Étoile z Łukiem Triumfal., de la Concorde, Vendôme, de la République, de la Bastille, Pole Marsowe z wieżą Eiffla i i. Najwybitniejsze budowle: z pałaców: Luwr, Elizejski (siedziba prezyd. republ.), Tuilerie, Luksemburski (senat), Burboński (izba deputow.), z innych Pałac Inwalidów (grobowiec Napoleona), Panteon, Opera. — Ośrodek życia umysłow. (uniwersytet, Collège de France, Akademia Fr., Institut de France, kilkaset instytucji nauk.) i artystycznego nie tylko Francji, ale całego świata. Olbrzymie biblioteki (największa B. Nationale) i muzea (najw.: Luwr). Liczne teatry. Światowe centrum przemysłu konfekcyjnego i luksusowego. Gł. węzeł komunikacji lądowej, wodnej i powietrznej Francji. P. dzieli się na 20 okręgów. Na czele władz administr.: prefekt depart. Sekwany i prefekt policji. — D z i e j e: Za Cezara stolica celtyckich Paryzjów; ok. 250 chrześcijański (przez św. Dionizego [Saint-Denis]); 508 stol. państwa Merowingów, później - Kapetyngów. Ok. 1200 powstanie uniwersytetu (wkrótce ok. 20.000 studentów), ważna rola w w. rewolucji, rozwój i upiększenie za Napoleona. 1830, a zwł. 1848 krwawe walki między robotnikami a wojskiem. 1870—71 oblegany przez Niemców, 1871 zaciekłe walki Komuny z wojskami rządowymi, spalenie ratusza, Tuileryj itd. 1914—18 zagrożony, ostrzeliwany i bombardowany z powietrza przez Niemców.

Parzenica, forma drewniana w kształcie serca, do wygniatania serów; charakterystyczny ornament na spodniach góralskich.

Parzenie się, u zwierząt spółkowanie.

Parzydełka, u parzydełkowców (ob.) narządy na ramionach w kształcie nici, do obrony i atakowania; przy podrażnieniu nić wyrzucona na zewn. wylewa piekącą ciecz.

Parzydełkowce, zwierz. stanowiące podtyp jamochłonów; przeważnie żyją osiadle, z kształtu podobne do roślin, dzielą się na 3 gromady: s t u ł b i o p ł a w y, k r ą ż k o p ł a w y, k o r a l o w c e.

Parzystokopytne, rząd zwierząt ssących o wykształconym tylko 3. i 4. palcu; obecnie żyjące p. dzielimy na podrodziny: p r z e ż u w a j ą c e i n i e p r z e ż u w a j ą c e.

Pas, wstęga z materiału giętkiego. P. ze skóry, sierści wielbłądziej i in. - do przenoszenia napędu silników na transmisje i maszyny robocze. P. jako c z ę ś ć u b i o r u p o l. zmienia formę: w. XIV — p. metalowe, srebrne, złocone („ruskie", „przeworskie"), w. XVII - jedwabne ze Wschodu. Od XVIII w. powstają p a s i a r n i e w Polsce, np. w Słucku, zał. ok. 1750. P. l u d u p o l., od XVI w., najczęściej wełniane, skórzane, np. krakowskie, góralskie itd.

Pas (pa), fr., krok, krok taneczny; w geogr. cieśnina.

Pasaman (p a s a m o n), staropol. nazwa pasów, obszyć, galonów.

Pasamanik (p a s a m o n i k), szmuklerz wyrabiający pasy, obszycia itp. (p a s a m a n y); dziś p a s a m o n i c t w o (szmuklerstwo), wyrób ozdób używ. w tapicerstwie itp.

Pasaty, wiatry wiejące stale w okolicach podzwrotnikowych, na półkuli płn. z płn.-wsch., na półkuli płd. z płd.-wsch., oddzielone od siebie p a s e m c i s z y r ó w n i k o w e j.

Pasaż, 1) w b u d o w n i c t w i e miejskim przejście między kamienicami, ze szklanym dachem; 2) w m u z. figura złoż. z nut równej

wartości, przebiegająca w szybkim tempie, oparta na jednym motywie.

Pascal (paskal) Blaise, franc. filozof, matem. i fizyk (1623—62). Intuicją i uczuciem można przekroczyć granice racjonalizmu. Wynalazł rachunek prawdopodobieństwa. Gorliwy jansenista, nap. „Prowincjałki".

Pascha, hebr. P e s a c h, żyd. święto Wielkiej Nocy, obchodzone 14—21 mies. Nissan, w czasie którego Żydzi spożywają chleb niekiszony (macę).

Paschalis, 1) P. I, papież, 817—24, święty, pam. 14 V., 2) P. II, zakonnik z Cluny, potem kardynał i papież, 1099—1118; rzucił klątwę na Henryka IV, walczył z Henrykiem V o inwestyturę.

Pascoli (paskoli) Giovanni, włoski uczony i poeta (1855—1912).

Pas-de-Calais (pa de kale), ob. Kaletańska Cieśnina.

Pasek Jan Chryzostom z Gosławic, pamiętnikarz pol. (ok. 1630—1701), walczył z Szwedami, Rakoczym, Moskwą; barwny narrator życia szlacheckiego, jego „Pamiętniki" arcydziełem dawnej literatury polskiej.

Paserstwo, nabycie rzeczy uzyskanej za pomocą przestępstwa, np. kradzieży, karane więzieniem do lat 5.

Pasiak, wełniany samodział w pasy, np. łowicki.

Pašić Nikola, polityk serb. (1846—1926), twórca stronnictwa radykalnego, wywołał 1883 powstanie, po upadku Obrenowiczów przywódca antyaustr. stronnictwa narod. (w oparciu o Rosję), wielokrotny premier, główny twórca Jugosławii, w zjednoczonym państwie przedstawiciel serbskiego centralizmu.

Pasieka, gospodarstwo pszczelne wzgl. zbiór uli (ob. Pszczoła, Pszczelarstwo, Barć).

Pasikonik, owad należący do prostoskrzydłych; na pokrywach samców niesymetryczne narządy dźwiękowe; w piszczelach nóg przednich narządy słuchowe; p. z i e l o n y, trawiasto-zielony w rdzawe plamy; pospol. w całej Europie.

Pasja, łac., 1) cierpienie, męka Chrystusa. — W s z t u c e, przedstawienie męki Pańskiej. — W m u z., kompozycje dramat.-muz., których treścią Męka Pańska; ich źródłem śpiew gregoriański, XV w. p. motetowa, później w formie o r a t o r i ó w (mistrz: J. S. Bach); 2) namiętność; p a s j o n o w a n y, namiętny; 3) złość.

Pasjans, fr., „cierpliwość", układanie kart do gry obok siebie lub na sobie, aż do wykonania pewnego zadania wzgl. stwierdzenia niemożliwości jego wykonania.

Paskarstwo, wyzyskiwanie braku towarów, np. w czasie wojny, przez podnoszenie cen. P a s k a r z, uczestnik łańcucha pośredników, podwyższających ceny.

Paskiewicz Iwan Fedorowicz, ks. Warszawski, wódz ros. (1782—1856), odznaczył się w wojnie pers., turec., 1831 stłumił powstanie pol. (zdobycie Warszawy), namiestnik Królestwa Pol., osławiony gnębiciel polskości, 1849 interweniował przeciw powstańcom na Węgrzech (kapitulacja Görgei'a pod Villagos).

Pasmanteria, fr., pierwotnie borty, galony, potem frędzle, sznury itd. Por. P a s a m o n i k.

Pasmo górskie, mniejszy łańcuch górski.

Pasowanie, w śrdw. nadanie giermkowi ze stanu szlacheckiego godności rycerza.

Pasożytne rośliny, rośliny pasożytujące na organizmach zwierzęc. i roślin., nie asymilują dwutlenku węgla z powietrza i dlatego przew. nie-zielone; do najniebezpieczniejszych należą niektóre grzyby, wywołujące różne choroby zwierząt, roślin i człowieka.

Pasożytnictwo (p a r a z y t y z m), tryb życia wielu organizmów (p a s o ż y t ó w), które bytują stale lub przez dłuższy czas na innym organizmie roślinnym lub zwierz., tzw. gospodarzu, czerpiąc z niego soki żywotne.

Pasożyty krwi, pierwotniaki żyjące w krwi chorego, np. plazmodia malaryczne, krętki gorączki powrotnej.

Pasożyty zwierzęce występują prawie we wszystkich grupach zwierzęcych. Pasożytniczy sposób życia wpłynął na zmiany w ich budowie: zanikają przew. organa zmysłowe i ruchu, czasami zanika też jelito (tasiemiec), rozwijają się ssawki, którymi p. ssie soki z organizmu żywiciela. B. liczne potomstwo. Najwięcej p. znajduje się w grupie sporowców i robaków, bardzo wiele też wśród stawonogów.

Passacaglia (-kalia), wł., dawny taniec franc. napuszony, poważny.

Passaty, ob. Pasaty.

Passawa (niem. Passau), m. w Dolnej Bawarii, nad Dunajem, 25 000 mieszk.; 1552 traktat passawski między Karolem V a Maurycym Saskim zapewniający swobodę wyznania luteranom.

Passe-partout (paspartu), fr., klucz do wielu zamków; stała wolna karta wstępu; obwódka papierowa np. u obrazów.

Passionato, włos., namiętnie.

Passivum, łac., strona bierna czasownika.

Passos John dos, współczesny powieściopisarz anglo-ameryk.: „Manhattan Transfer" i in.

Pastelowe farby, kredki malarskie: barwnik utarty z kredą, białą glinką, bielą cynkową i środkiem wiążącym, gumą arabską lub klejem.

Pastelowe malarstwo, malarstwo, wykonywane kredkami pastelowymi; charakterystyczne dla epoki rokoka.

Pasterka, msza w Boże Narodzenie, o północy, na pamiątkę zwiastowania pasterzom.

Pasternak, roślina baldaszkowata o mięsistym korzeniu; z krajowych p. z w y c z a j n y, uprawiany dla jadalnego korzenia.

Pasteryzacja, wyjaławianie płynów (mleka, wina, piwa) przez ogrzewanie ich do temp. 60—70°, przy czym giną drobnoustroje, wywołujące kiśnienie i fermentację.

Pasterz, ptak szpakowaty z czubkiem na głowie; u nas b. rzadki; pospolity w krajach śródziemnomorskich.

Pasteur (pastör) Louis, słynny chemik i bakteriolog franc. (1822—95), badał procesy fermentacji i gnicia, podał sposób zabezpieczania płynów przed gniciem (p a s t e r y z a c j a), wynalazł szczepienie ochronne przeciw wściekliźnie, wąglikowi, wyosobnił liczne gatunki bakte-

rii, stworzył podwaliny bakteriologii: dyr. założonego dla niego Instytutu P. (ob.).

Pastoriusz Joachim, historiograf pol. (1610—68), socynianin, potem katolik, dzieła historyczne i panegiryki.

Pasti Matteo dei, medalier wł. (ok. 1410—68).

Pastor, łac., tytuł duchownych protestanckich; władza p. podobna do władzy proboszcza w Kościele katolickim.

Pastorale, włos., krótkie dramaty sielankowe z muzyką; również kompozycje muzyczne o charakterze sielankowym.

Pastoralny, łac., pasterski, sielankowy; tyczący pastora; związany z duszpasterstwem.

Pastorał, laska u góry półkoliście zakręcona, jedna z oznak władzy biskupiej.

Pastorałka, ludowa pieśń nabożna na Boże Narodzenie, także sielanka, franc. „pastourelle", poemacik liryczno-opisowy.

Pastylki, kołaczyki, forma lekarstwa o masie nie przekraczającej 1 gr.

Pasyjne widowiska, dramaty relig., powstałe z dawnych misterii wielkanocnych, których treścią Męka P. Rozkwit z końcem śrdw.; dotychczas w Niemczech (Oberammergau od 1633) i in. Por. Misteria średniowieczne.

Pasy ratunkowe, por. Ratownictwo.

Pasywa, ob. Pasywny.

Pasywiści, politycy w czasie wojny światowej w Polsce, niechętni mocarstwom centr., sprzymierzeńcy koalicji, głównie narod.-demokracja; przeciw.: aktywiści (czynny udział w organizowaniu państwa pol. — akt z 5 XI 1916). Por. Polska (Dzieje).

Pasywność, łac., stan nieczynności, bierność, w chemii, w pewnych warunkach u niektórych metali—odporność na czynniki chemiczne.

Pasywny, łac., bierny, nieczynny; przeciw. aktywny, czynny. W znaczeniu gospodarczym, pasywa — długi.

Pasza, 1) główna składowa karmy zwierzęcej, oprócz wody i pożywek. Rodzaje p.: a) zielona: trawy; b) surowa: siano, słoma; c) korzenie i kłęby: ziemniaki, buraki, marchew; d) ziarno: nasiona zbóż, żołędzie, kasztany; e) odpadki przemysłowe: makuchy, otręby. 2) Tytuł wysokiego urzędnika tureckiego.

Paszkot, ptak z rodziny drozdów: u nas pospolity.

Paszkowski Józef, poeta pol. (1817—61), wybitny tłumacz Szekspira.

Paszkwil, z włos., pismo obelżywe, hańbiące; jego autor: paszkwilista.

Paszport, fr., dokument uprawniający do przekroczenia granicy.

Paści, rodzaj samołówki, przyrząd zabijający szkodniki zwierz. lub zwierzynę łowną: 2 żelazne obręcze napięte sprężyną.

P. A. T. (Polska Agencja Telegraficzna), polska oficjalna agencja korespondencyjna.

Patagonia, kraina na płd. Ameryki Płd., na wybrzeżu zach. fiordy, bezpośrednio za nimi wulkaniczne Andy, następnie kraina jezior [illegible] wschód stepowy; klimat chło[illegible] Wsch. P. [illegible] argentyńska, zach. — [illegible]

Patefon, ob. Gramofon.

Patek Stanisław, polski prawnik i polityk, * 1866, działacz niepodległośc., 1919 jeden z delegatów pol. w Wersalu, potem min. spr. zagr. do 1920, 1921—26 poseł w Japonii, 1926—33 w Moskwie, 1933—36 ambasador w St. Zjedn., 1936 senator.

Patena, płaski talerzyk, używany z kielichem do mszy św.; na p. leży hostia.

Patent, 1) pismo, skierowane do ogółu, w którym stwierdza się pewną okoliczność; urzędowe obwieszczenie władzy; 2) dokument, uprawniający do wyłącznego korzystania z wynalazku przez określony czas. Sprawy związane z ochroną wynalazków reguluje prawo patentowe.

Pater, łac., ojciec. P. Ecclesiae (ojciec Kościoła), tytuł nielicznych, najwybitniejszych pisarzy staroż. chrześcijaństwa.

Pater (peter) Walter Horatio, pisarz ang. (1839—94), świetny prozator i essayista: „Imaginary Portraits", „The Renaissance", „Plato and Platonism", „Greek Studies" i in., powieść psychlogiczna „Marius the Epicurean".

Patera, łac., rzymska czara, do picia i kultu.

Pater noster, łac., Ojcze nasz.

Paternoster, winda, której klatka (lub klatki) jest w ciągłym ruchu; porusza się przy pomocy łańcucha bez końca.

Pater patriae, łac., ojciec ojczyzny, przydomek nadany Ciceronowi po odkryciu spisku Katyliny, później cesarzom rzymskim na uchwałę senatu, po raz pierwszy Augustowi.

Paterson (petersn), m. w stanie New-Jersey, w Stanach Zjedn. Am. Płn., nad rzeką Passaic, 140.000 mieszkańców.

Patetico (-tiko), wł., w muz.: z patosem, podniośle, namiętnie.

Patetyczny, gr., ob. Patos.

Patna, stol. bryt.-ind. prow. Bihar-Orissa nad Gangesem, 158.000 mieszkańców.

Patogeniczny, gr., chorobotwórczy; patogeneza, powstawanie chorób; por. Patologia.

Patois (patua), fr., gwara ludowa.

Patologia, nauka o istocie choroby, zajmuje się przyczynami chorób (etiologia), ich fizjologicznym powstawaniem (patogeneza) itd. P. eksperymentalna: doświadczenia na zwierz. celem zbadania powstania choroby; p. kliniczna tłumaczy objawy chorobowe.

Patologiczny, grec., chorobowy, chorobowo zmieniony.

Patos, grec., cierpienie; w estetyce świadomie spotęgowana podniosłość, stąd patetyczny, wzniosły, namiętny.

Patras, stolica grec. nomos Achaja i Elida, 60.000 mieszk., port wojenny, wywóz rodzynek i wina.

Patres, łac., ojcowie, w starym Rzymie senatorowie; P. Apostolici, ojcowie apostolscy.

Patria potestas, łac., w prawie rzyms. nieograniczona władza ojca nad dzieckiem.

Patriarcha, gr., 1) u Izraelitów przydomek Abrahama, Izaaka, Jakuba i jego dwunastu synów, jako ojców narodu izraels., później naczelnik sanhedrynu; 2) w Kościele kat. najwyższa, tytularna godność biskupów, bezpośrednio niższa od papieża (bisk. rzymskiego), antiocheńskiego, aleksandryjskiego, jerozolim. i konstan-

tynopolu; 3) arcybiskup niektórych obrządków wschodnich.

Patriarchat, gr., 1) godność patriarchy (ob.); 2) okręg kościelny składający się z kilku metropolij; 3) forma ustroju społecznego, w którym władza należy do ojca (w rodzinie), wzgl. do najstarszego rodu lub plemienia.

Patrimonium, łac., dziedzictwo po ojcu.

Patrimonium Petri, łac., państwo kościelne, w szczeg. obszar darowany papieżom 775 r. przez Pepina.

Patrioci, niepodległościowe stronnictwa w w. XVIII; m. in. we Francji za Ludwika XVI, zwolennicy reform (Lafayette), spowodował zwołanie Stanów Generalnych. W P o l s c e silni za Sejmu Czteroletn., pod wodzą Ignacego Potockiego, przyczynili się do usunięcia zwierzchnictwa Rosji, zawarcia przymierza z Prusami i stworzenia konstytucji 3. maja.

Patriotyczne Towarzystwo, zał. 1821 przez Łukasińskiego i Umińskiego, działało w 3 zaborach w kierunku niepodległościowym. 1822 aresztowania (m. in. Łukasińskiego), dalsza praca pod kierunkiem St. Sołtyka i S. Krzyżanowskiego, kontakt z rewolucjonistami rosyjs. Wykryte podczas powstania dekabrystów, przywódcy oddani pod Sąd Sejmowy, lecz uwolnieni od zarzutu zdrady głównej.

Patriotyzm, łac., umiłowanie ojczyzny; p a t r i o t a, człowiek kochający ojczyznę. — Por. P a t r i o c i.

Patroklos, przyjaciel Achillesa (ob.), walczył pod Troją, zginął z ręki Hektora.

Patrol, mały oddział z kilku ludzi, wysyłany na zwiady.

Patron, łac., 1) opiekun, obrońca, przełożony, święty jako opiekun; 2) karton z wzorem w malarstwie pokojowym; 3) w tkactwie rysunek wzorzystego splotu na papierze kratkowanym.— Por. P a t r o n a t.

Patronat, łac., 1) uprawnienia fundatora kościoła, prawo przedstawiania kandydata na stanowisko kośc., udziału w zarządzie majątku kośc., itp.; 2) opieka.

Patronimikon, nazwisko, a także obok nazwiska oznaczenie osobowe, utworzone z imienia ojca; szczeg. u Rosjan, np. Iwan P e t r o w i c z.

Patrycjusz, Patrycy, P a t r y k, św., syn Bretończyka Kalfurniusa, dekuriona rzym. (377—464), apostoł Irlandii; założył kościoły, klasztory; pam. 17. III.

Patrycjusze, w staroż. Rzymie wyższa warstwa, obywatele o pełni praw; od Konstantyna W. tytuł i urząd nadawany przez cesarza. W miastach średniow. i nowożyt. członkowie najwybitniejszych rodzin.

Patryk, ob. Patrycjusz.

Patrymonium, łac., ojcowizna, dziedziczny majątek; wg z a s a d y p a t r y m o n i a l n e j państwo jest p. panującego.

Patyna, nieb.-zielona powłoka zasadowego węglanu miedzi na miedzi i brązach, powstaje pod wpływem wilgotnego powietrza; niekiedy wytwarzana sztucznie.

Pau (po), stol. franc. depart. Basses-Pyrénées, 39.000 mieszk.; zamek Henryka IV (XIV w.), miejscowość klimatyczna.

Paula, święta (347—404), wdowa z Betlejem; zakładała klasztory; pam. 26. I.

Paul-Boncour (pol-bąkur) Joseph, polityk franc., * 1873, jeden z przywódców socjalist., kilkakrotnie min. (1933 spr. zagr.).

Paulin z Noli, św., poeta (353—431), biskup; listy, hymny; pam. 22. VI.

Paulini, zakon św. Pawła pustelnika. Kolebką - Węgry (od XIII w.), upadek na skutek najazdu Turków. W Polsce od 1382 r. za Ludwika Węgier. (klasztor w Częstochowie); w Krakowie - klasztor na Skałce.

Paulownia, rośl. drzewna, z rodziny trędownikowatych, dochodzi do 15 m wys.; pochodzenia japońskiego, sadzona w ogrodach.

Pauper, łac., staropolska nazwa żaka.

Pauperyzacja, łac., zubożenie.

Pausanias, ob. Pauzaniasz.

Paulsch Fryderyk, malarz pol., *1877: sceny rodzajowe (z życia Hucułów i i.), portrety, pejzaże.

Pauza, fr., przerwa; w muz. przerwa w jednym lub kilku głosach, zaznaczana specjalnymi znakami, zależnie od jej długości.

Pauzaniasz, wódz spartański, pokonał 479 przed Chr. wraz z Arystydesem Persów pod Platejami, zdobył Cypr i Bizancjum; dążył do wzmocnienia władzy królewskiej. Uciekając przed eforami schronił się w świątyni Ateny i tam, zamurowany, zginął śmiercią głodową 468.

Pavana, powolny taniec pochodzenia hiszp., naśladujący ruchy pawia, w XV—XVII w.

Pavor nocturnus, łac., strach nocny, występuje u dzieci nerwowych.

Paw, ptak z rodziny bażantów; ogon roztaczalny jak wachlarz, pióra ozdobione „pawimi oczkami"; hodowany jako ptak domowy; p. z w y c z a j n y pochodzi z Azji; cenione są p. b i a ł e.

Pawana, ob. Pavana.

Paweł A p o s t o ł, św., wielki apostoł narodów, *3 w Tarsus, ścięty mieczem 67 w Rzymie. Początkowo brał udział w prześladowaniu chrześcijan, nawrócony, w wielkich podróżach apostolskich (na Cypr, do M. Azji, Macedonii i Grecji) i w 14 l i s t a c h szerzył zasady Chrystusa.

Paweł, papieże: 1) Paweł I św., 757—67, sprzymierzeniec Pepina; 2) P. II, 1464—71, wyklął Jerzego z Podiebradu; 3) P. III 1534—49, wyklął Henryka VIII ang., zatwierdził 1540 jezuitów, zagaił sobór trydencki (1545); 4) P. IV 1555—59, zał. 1524 zakon teatynów, wielki protektor sztuki i nauki (m. i. kościół św. Piotra), twórca 1559 indeksu książek zakazanych; 5) P. V, 1605—21, upiększył Rzym, obłożył klątwą Wenecję.

Paweł I, car ros. (1754—1801), syn Piotra III. i Katarzyny, łagodny w początkach panowania od 1796 (m. in. uwolnienie Kościuszki), potem dziwak i tyran, 1798 uczestnik koalicji przeciw Francji, wycofał się z niej 1799, wystąpił przeciw Anglii, nawiązał kontakt z Napoleonem, 1801 uduszony przez spiskowców (Pahlen).

Paweł z K r o s n a, ob. z Krosna Paweł.

Pawęski (lub P o w ę s k i), ob. Skarga Piotr.

Pawęż, wielka, podłużna tarcza drewniana w wojsku polskim XV i XVI w.

Pawężnica, skórzasty porost; rośnie wśród mchów; p. psia, używ. dawniej jako lek przeciwko ukąszeniu wściekłego psa.

Pawia (wł. Pavia), stol. włos. prow. P., nad rz. Ticino, 50.000 mieszk.; katedra, uniwers., politechnika; przem. maszyn. Dawna stol. państwa Langobardów (VI–VIII w.). 1525 klęska i wzięcie do niewoli króla franc. Franciszka I.

Pawian

Pawiany, rodzina małp, największych i najsilniejszych po małpach człekokształtnych; żyją gromadnie. Należy tutaj pawian, p. hamadrian, dryl, mandryl; skaliste okolice Afryki, Indie.

Pawice, podrodzina motyli; na skrzydłach barwne koła, „pawie oczy"; przew. podzwrotnikowe, w Polsce tylko kilka gatunków.

Pawilon, fr., właśc. namiot, domek ogrodowy, osobna budowla dla celów specjalnych (np. p. wystawowy).

Pawiński Adolf, wybitny historyk pol. (1840—96), prof. uniw. w Warszawie, dyr. Archiwum Główn.; „Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego", „Rządy sejmikowe", „Ostatnia księżna Mazowiecka", „Młode lata Zygmunta Starego" i w. in.; wspólnie z Al. Jabłonowskim wydawnictwo „Źródeł dziejowych".

Pawlicki Stefan, ks., filozof polski (1839—1916), gł. historyk filozofii: „Historia filozofii greckiej" (2 t.), „Początki chrześcijaństwa", „Renan", „Pozytywizm" i in.

Pawlikowska, potem Jasnorzewska, Maria z Kossaków, poetka pol., * 1895, świetne cykle liryczne o lapidarnej sile ekspresji (za „Śpiącą załogę" nagroda warszawskiego Związku Literatów), również komedie: „Egipska pszenica", „Niebiescy zalotnicy", „Dowód osobisty", „Mrówki" i in.

Pawlikowski, 1) Jan Gwalbert, polski zbieracz i ekonomista (1792—1852), współpracował z Ossolińskim, twórca zbiorów artyst. i i. w Medyce; 2) Jan Gwalbert, pol. ekonomista i historyk literatury, * 1860, miłośnik Tatr, główne dzieło „Mistyka Słowackiego"; 3) Tadeusz, teatrolog polski (1862—1915), dyr. teatru krakowskiego, 1894—99, postawił go na b. wysokim poziomie, wprowadził nowe prądy i popierał sztukę Młodej Polski; 4) Michał, poeta pol., * 1887, w l. 1909—1913 wydawca czasopisma „Lamus", po wojnie „Biblioteki Medyckiej".

Pawliszak Wacław, malarz pol. (1866—1904): sceny historyczne i rodzajowe, ilustracje.

Pawłow Iwan, fizjolog ros. (1849—1936); badania nad wydzielaniem gruczołów, fizjologią serca, procesem trawienia; twórca nauki o odruchach warunkowych. — Nagroda Nobla.

Pax, łac., pokój, bogini pokoju u Rzymian, grecka Eirene (ob.).

Pax Dei, łac., ob. Pokój Boży.

Pax vobiscum!, łac., pokój z wami!

Paz, La, ob. La Paz.

Paznokcie (ungues), cienkie płytki rogowe na końcach palców u małp i człowieka, są wytworem rogowaciejącego naskórka.

Pazury, hakowate, ostre utwory rogowe na palcu, gł. u zwierząt drapieżnych i ptaków.

Paź, chłopak szlacheckiego pochodzenia, pełniący w śrdw. na dworze posługi osobiste. Paziostwo stanowiło przygotowanie do stanu rycerskiego (od 8—14 r. życia).

Paź królowej, piękny duży motyl o żółtych skrzydłach z czarnym na nich rysunkiem.

Pączek, 1) w botanice młodociane stadium pędu, w którym najważniejsze narządy znajdują się w zawiązku; rozróżniamy p. szczytowe i boczne, wyrastające w pachwinach liści; 2) u zwierząt, ob. Pączkowanie.

Pączkowanie, u niższych zwierz. bezpłciowy rozród, polegający na tym, że przez nierówny podział organizmu macierzystego tworzą się pączki, przeistaczające się w organizmy potomne.

Pątnik, pielgrzym.

Pb, symbol chem. pierwiastka ołowiu.

Pchły, rząd małych owadów bezskrzydłych, skaczących; p. ssą krew gł. ssaków i ptaków; ważniejsze gat.: p. ludzka, kur, psów, kotów.

p. Chr. (n.), skróc. post Christum (natum), łac., po narodzeniu Chrystusa.

Pczilka Olena, właśc. Olga Kosaczewa, powieściopisarka ukraińska (1849—1930); „Kozaczka Olena", „Za prawdę", „Przyjaciółki" i in., przedstawicielka ducha narodowego.

Pd, symbol chem. pierwiastka palladu.

Pean, przydomek Apollina, Zeusa, Dionizosa itd.; potem pieśń do nich z kończącym ją okrzykiem, zw. p.; stąd pieśń uroczysta, pochwalna.

Peary (piri) Robert, amer. badacz okolic podbiegun. (1856—1920), 1909 dotarł do okolic bieguna płn. — Peary'ego ziemia, płn.-wsch. część Grenlandii.

Pechblenda (smolista blenda), minerał uranowy.

Pecht (Pacht), egips. bóstwo niszczących sił przyrody.

Pécs (pecz), Pięciokościoły, stol. węg. komitatu Baranya, 61.000 mieszk.; uniwers., uprawa wina i tytoniu, kop. węgla kamiennego

Pectus, łac., pierś, serce, uczucie.

Pecunia, łac., pierwotnie ruchomy majątek (bydło); potem pieniądze.

Peczeniżyn, m. w pow. Kołomyja, woj. stanisławowskie, 6.000 mieszk.; przemysł naftowy.

Peczora, rz. w płn. Rosji, 1582 km, wypływa z Uralu, uchodzi wielką deltą do Zat. Peczorskiej na M. Lodowatym Płn.; żeglowna.

Pedagog, gr., wychowawca, nauczyciel; teoretyk w dziedzinie pedagogiki.

Pedagogika, gr., nauka o wychowaniu i nauczaniu, zwł. o ich zasadach, metodach i celach, oraz formach i rozwoju.

Pedagogium, gr., wyższy zakład kształcenia nauczycieli szkół powszechnych.

Pedał, w organach klawiatura, przeznaczona do nóg (ok. r. 1300); mechanizm w fortepianie: p. prawy powoduje współbrzmienie pokrewnych strun, dając pełniejszy i dłużej trwający ton, lewy przesuwa klawiaturę dając ton słabszy, trzeci przedłuża dźwięki.

Pedant, wł., człowiek przestrzegający drobiazgowej dokładności. Stąd: pedanteria lub pedantyzm, pedantyczny itd.

Pedatrofia, gr., przewlekłe, ciężkie zaburzenia, wyłącznie w wieku dziecięcym, z powodu złej przemiany materii; przyczyna: błędy w odżywianiu.

Pederastia, gr., miłość między mężczyznami, od idealnej do czysto cielesnej (ob. Homoseksualizm).

Pedersen Christiern, „ojciec literatury duń." (ok. 1480—1544).

Pediatria, dział medycyny, zajmujący się chorobami dzieci.

Pedicure (pedikür), fr., pielęgnowanie nóg.

Pedogeneza, gr., partenogenetyczny rozród zwierząt w stadium młodocianym (larwalnym), gł. u niektórych muchówek.

Pedologia, gr., nauka o cielesnym i duchowym rozwoju, oraz o wychowaniu dziecka.

Pedro, panujący: Brazylia: 1) P. I, cesarz braz. (1798—1834), 1821 nadał liberalną konstytucję, po śmierci ojca 1826 na tronie portugal., po rewolucji w Brazylii 1831, abdykował; 2) P. II, syn poprz., cesarz brazyl. (1825—91), walczył z Argentyną (dyktator Rosas), Urugwajem, Paragwajem, 1889 zdetronizowany; 3) Portugalia: P. I, król portug. (1320—67), znany ze sprawiedliwości (surowe wyroki przeciw szlachcie); 4) P. II, król portug. (1648—1706), w wojnie sukcesyjnej hiszp. stronnik Austrii; 5) P., ks. Coimbry, syn Jana I Portugal., władał Portugalią 1438—48 w imieniu Alfonsa V (bratanka), potem poważniony, walczył przeciw niemu (zginął); wybitny pisarz.

Peel (pil) Robert, polityk ang. (1788—1850), konserwatysta, min. spraw wewn., potem premier i kanclerz skarbu, zniósł cła od zboża, wprowadził wolny handel.

Pegaz, 1) w micie greckim uskrzydlony rumak, zrodzony z krwi Meduzy, ujarzmiony przez Bellerofona, którego zrzucił i wzbił się na Olimp, gdzie nosił Zeusowi grzmoty i błyskawice; jako symbol poezji dopiero w nowszych czasach; 2) gwiazdozbiór nieba płn.

Pegoud (pegu) Adolphe-Celestin, słynny lotnik fr., * 1889, † w walce powietrznej w 1915.

Péguy (pegui) Charles Pierre, pisarz franc. (1873—1914), głęboko religijny, od 1900 wydawca słynnych „Cahiers de la Quinzaine", w pokoleniu powojennym uznany za duchowego przywódcę.

Pehlewi (pahlawi, parthavi), język średnio-perski, używ. zwłaszcza za Sasanidów (III—VII w.); pismo p., pochodzenia aramejskiego, dało pocz. pismu Awesty.

Peignoir (peniuar), fr., ranny strój kobiecy.

Peiper Tadeusz, poeta pol., * 1891, „ojciec awangardy", wydawca czasopisma „Zwrotnica" 1922—27, teoretyk nowej sztuki: „Nowe usta", „Tędy"; własne poematy: „A", „Żywe linie", „Na przykład"; powieść: „Ma lat 22".

Peireskia, kaktus o dużych liściach i podobnych do róż kwiatach; Meksyk.

Peire Vidall, trubadur prowans. (ok. 1175—1215).

Pejping, ob. Pekin.

Pejpus (Jez. Czudzkie), jez. na granicy ros.-estoń., 3583 km², rz. Narwa odwadnia je do Zat. Fińskiej.

Pejzaż, fr., krajobraz, zwł. obraz przedstawiający krajobraz.

Pekary, ob. Świnia piżmowa.

Pekin (od 1928 Pejping), do 1928 stolica Chin, (1934): 1,568 000 mieszk., w pobl. Wielkiego Muru chińsk.; składa się z m. chińskiego z świątynią Lamy, mandżurskiego cesarskiego, z dawną cesarską dzieln. pałacową („m. zakazane") oraz z dzielnicy europejskiej (ambasady itd.); uniwersytety, przem. i handel. — W VI w. po Chr. stol. państwa tatars., w XIII i XIV w. stolica władców mongolskich, od XV w. do 1912 rezydencja cesarzy chińskich.

Pektorał, łac., część pancerza lub zbroi na piersiach; krzyż z relikwiami, noszony przez cesarzy rzyms., później przez biskupów.

Pektyny, związki węglowodanowe występuj. gł. w owocach i korzeniach, przy gotowaniu rozpuszczają się w wodzie, następnie galaretowacieją.

Peladan Joséphin, pisarz franc. (1859—1918), katolicki rzecznik Odrodzenia włoskiego, przeciwnik naturalizmu.

Pelagianizm, nauka, zaprzeczająca istnieniu grzechu pierworodnego, twierdząca, że człowiek może się zbawić własnymi siłami, głoszona przez mnicha bryt. Pelagiusza († po 429).

Pelagiczny, gr., żyjący wolno w wodzie morskiej lub jeziornej.

Pelagijskie Wyspy, włos. grupa wysp wulkan. na płd. od Sycylii (Lampedusa, Linosa, Lampione).

Pelagiusz, święci, 1) męczennik, † 284; 2) męczennik, † 925 w Cordobie. — P., mnich brytyjski, ob. Pelagianizm.

Pelagiusz, papieże: 1) P. I, 555—61; 2) P. II, 579—90.

Pelargonia, rośl. bodziszkowata, pochodzenia przeważ. płd.-afr., hodow. jako roślina ozdobna, p. czerwono kwitnące: geranie.

Pelazgowie, u Homera szczep tesalski, u starożytnych Greków pra-mieszkańcy Grecji.

Pelczar Józef Sebastian, biskup (1842—1924), autor prac naukowych i ascetycznych.

Pêle-mêle (pel mel), fr., mieszanina pstrokacizna.

Peleryna, fr., narzutka sukienna, pierwotnie u pielgrzymów; rodzaj płaszcza bez rękawów.

Peleus, w mitol. grec. syn Eakosa, króla Eginy; poślubił nereidę Tetydę, z którą miał syna Achillesa; w czasie uczty weselnej bogini Eris, jedyna niezaproszona, rzuciła złote jabłko (niezgody) między gości.

Pelida, syn Peleusa, przydomek Achillesa.

Pelikany, rodzina ptaków [illegible], posiadają pod dziobem rodzaj worka na zdobycz, żywią się rybami; Europa płd., Afryka płn., Azja płd.; do Polski zalatują rzadko.

Pelikan

Pelion, lesisty, wapienny łańcuch górski na wsch. wybrzeżu Tesalii, 1620 m wys.

Pellagra, rumień lombardzki, zapalenie skóry wskutek naświetlania, przyczyną jest zepsute pożywienie i brak witaminy B_2

Pellico (-liko) Silvio, pisarz włoski (1789—1854), patriota, więziony przez Austriaków w Spielbergu: „Le mie prigioni".

Pellis, łac., skóra, futro.

Pelopidas, wódz tebański, oswobodził Teby od Spartan 379 prz. Chr., pobił ich 375 pod Tegyrą, 371 wraz z Epaminondasem pod Leuktrą, zginął 364 pod Kynoskefalai.

Peloponeska wojna, właściwie szereg wojen w l. 431—404 prz. Chr. między Atenami a Spartą, na tle rywalizacji między nimi o hegemonię grecką; zakończona zniszczeniem potęgi Aten.

Peloponez (Morea), płw. w płd. Grecji, połącz. z resztą kraju Przesmykiem Koryncklim, 22.283 km², 1 mil. mieszk., na płn. wyżyna Arkadii, na płd. góry Tajget i Parnon; uprawa wina, owoców, drzew oliwnych.

Pelops, w mitol. grec. syn Tantala, przez ojca poćwiartowany i podany bogom podczas uczty, przez nich przywrócony do życia. Nabył płd. Grecję zw. od niego Peloponezem.

Pelplin, m. w pow. Tczew (woj. pomors.), nad Wierzycą, 4.000 mieszk.; od 1821 stol. diec. chełmińskiej, katedra.

Pełnia księżyca, ob. Księżyc.

Pełnoletniość, stan po ukończeniu 21 lat życia, lub lat 18 w razie upełnoletnienia.

Pełnomocnictwo, przedstawicielstwo, umowa, przez którą przedstawiciel zobowiązuje się do działania w imieniu reprezentowanego.

Pełnomocnik, osoba, która zobowiązała się do działania w imieniu mocodawcy, reprezentowanego.

Pełtew, l. dopł. Bugu, 70 km dług.

Pełzaki, zwierzęta 1-komórk. z gromady korzenionóżek; żyją samodzielnie, lub pasożytniczo; należąca tu Entamoeba histolytica, w przewodzie pokarm. człowieka, wywołuje czerwonkę.

Penaty, rzymsk. bóstwa opiekuńcze domowe.

P. E. N. Club, międzynarodowe zrzeszenie literatów (P. — poets, E. — essayists, N — novelists), zał. 1922 w Londynie przez Mrs. Dawson Scott, posiada oddziały w całej Europie (polski w Warszawie), doroczne zjazdy międzynarodowe (1930 w Warszawie).

Pendant (pandan), fr., odpowiednik; przedmiot (np. artyst.), odpowiadający drugiemu pod względem formy i treści.

Pendżab („Pięciorzecze"), prow. w Indiach Ang., odwadniana przez Indus i 5 jego gł. dopływów: Czinab, Dżilam, Rawi, Satledż i Bias, 258.591 km², 24 mil. mieszk. (Mahometan i Hindusów); góry na wsch., poza tym równina; uprawa pszenicy i herbaty, chów bydła; stol. Lahore. — Państwa P., 34 bryt.-ind. państewek lennych, 95.979 km², 5 mil. mieszk.

Penelopa, żona Odyseusza, pod jego nieobecność napastowana przez zalotników, broniła się przed nimi wybiegiem tkania szaty pogrzebowej dla teścia, którą potajemnie rozpruwała.

Penetracja, łac., przenikanie.

Pénétration pacifique (penetrasją pasifik), fr., przenikanie pokojowe.

Pengö, węg. jednostka monetarna = 100 filer.

Penis, ob. Prącie.

Penińskie Alpy, pasmo Alp Zach., od grupy Wielkiego św. Bernarda do przełęczy Simplon; Weisshorn 4.512 m, Matterhorn 4.505 m, Monte Rosa 4.638 m.

Penińskie Góry (ang. Pennine Chain), pasmo górskie w płn. Anglii, bogactwo węgla; Cross Fell, 893 m.

Penitencjały, łac., księgi z pouczeniami o wykonywaniu pokuty kościelnej.

Penitencjarz, łac., pokutnik; spowiadający się.

Penn William, założyciel Pensylwanii (1644—1718), kwakier, 1683 zał. Filadelfię, 1712 sprzedał kraj Anglii i wrócił do ojczyzny.

Penny (l. mn. pence, skróc. [denarius]), pens, moneta brytyjska = 1/12 szylinga = 1/240 funta szterlinga.

Pensja, łac., zapłata za utrzymanie; pobory, emerytura. pensjonat, zakład mieszkalny z utrzymaniem; pensjonowanie, przeniesienie urzędników w stan spoczynku z prawem do emerytury; pensjonarz, pobierający pensję.

Pensum, łac., pierwotnie pewna ilość wełny, którą rzym. niewolnice przędły w 1 dniu; zadana praca, zadanie szkolne.

Pensylwania, płn.-wsch. stan w St. Zjedn. Amer. Płn., 116.872 km², 9²/₃ mil. mieszk., przecięta Apalachami i wyż. Cumberland; P. jest jednym z czołowych stanów Unii Płn.-Ameryk. kwitnące rolnictwo, hodowla bydła; górnictwo dostarcza żelaza, węgla, nafty; potężny przemysł, metalowy, drzewny, włókienniczy, szklany oraz handel. Stol. Harrisburg, 80 000 mieszkańców; największ. m.: Filadelfia.

Pent..., penta..., gr., pięć, pięcio...

Pentagram

Pentagram, znak magiczny, używany w staroż. i śrdw.

Pentametr, grec., wiersz pięciostopowy.

Pentateuch, ob. Pięcioksiąg Mojżesza.

Pentatlon, gr., ob. Pięciobój.

Pentatonika, skala muz., złożona z 5 całych tonów, podstawa melodii ludów pierw.; dziś jeszcze spotykana w muzyce ludowej, np. w polskich melodiach góralskich.

Pentelikon (obec. Mendeli), góry w Attyce (Grecja), 1110 m wys., w staroż. słynne łomy marmuru.

Pentesilea, królowa Amazonek, zginęła z rąk Achillesa, który się zakochał w umierającej.

Penza, m. w Rosji środk., nad rz. Surą, 106.000 mieszkańców; przem. papierniczy.

Peoria (piorie), m. w st. Illinois, w St. Zjedn. Amer. Płn., 105.000 mieszk., przemysł maszyn.

Pepin, ob. Pipin.

Peping (pejping), nowa nazwa Pekinu.

Pepiniera, fr., szkółka drzewek itd.; przenośnie: szkoła lub zakład, z którego wychodzą ludzie zdolni i przygotowani do pracy w pewnym kierunku.

Peplos, starogrec. długa, obszerna szata niewieścia.

Peplowski Schnür Stanisław, publicysta pol (1859—1900); „Teatr polski we Lwowie", „Teatr Bogusławskiego" i w. i

Pepsis, gr., trawienie

Pepsyna, ferment w soku żołądkowym, ma znaczenie dla trawienia ciał białkowych, które rozkłada do albumoz i peptonów.

Peptony, produkty rozkładu białek pod wpływem pepsyny i kwasów miner.; w med. służą do sztucznego odżywiania, wchłaniane przez ściany jelit bez trawienia.

Perak, jedno z państw Malajskiego Związku Państw, pod protekt. bryt., 20.395 km², 760.000 mieszk.; eksploatacja i wyw. cyny; stol. Taiping.

Per anno, łac., na rok, rocznie

Per aspera ad astra, łac., poprzez trudy ku gwiazdom, czyli przez walkę do zwycięstwa, zwrot przysłowiowy.

per cassa, wł., za gotówkę.

Percepcja, łac., postrzeżenie zmysłowe; por. Apercepcja.

Percier (persje) Charles, architekt franc (1764—1838), współtwórca stylu empire; skrzydło Luwru i in.

Percussio, łac., ob. Perkusja.

Perdendo, włos., określenie muz.: „zwolna zanikając".

Perdikkas, wódz Filipa i Aleksandra W., po jego śmierci objął władzę w państwie, zginął zamordowany 321 w Egipcie.

Pereat! łac., „Niech zginie!", „Precz z nim!".

Pereat mundus, fiat iustitia, łac., niech świat zginie, a sprawiedliwości niech się stanie zadość.

Perec Jehuda Lew, pisarz żyd. (1852—1915), nowelista, opisywał w jęz. żyd. i hebrajs. życie ludu żydowskiego.

Peregrinus, w staroż. rzymskiej republice: nie-Rzymianin, obcy, cudzoziemiec.

Père Lachaise (per laszez), cmentarz w Paryżu, ob. Lachaise.

Peretiatkowicz Antoni, prawnik pols., * 1884; liczne prace z prawa publ.: „Współczesna Encyklopedia prawa politycznego"

Per fas et nefas, łac., prawą drogą i nieprawą, czyli na wszelki sposób, zwrot przysłowiowy.

Perfectum, łac., czas przeszły dokonany.

Perfekcja, łac., doskonałość.

Perfidia, fr., obłuda, przewrotność; p e r f i d n y, obłudny, przewrotny, fałszywy.

Perforacja, łac., przebicie, powstanie otworu.

Perforowanie, dziurkowanie papieru, by ułatwić rozrywanie, np. znaczków pocztowych.

Perfumy, fr., substancje o miłej woni, pochodzenia roślinnego (olejki eteryczne zawarte w kwiatach) oraz zwierzęcego (piżmo, ambra, zybet); obecnie otrzymywane też syntetycznie.

Pergameńskie państwo, założ. 283/282 prz. Chr. w Myzji (M. Azja), opanowało z czasem zach. M. Azję, stało się ogniskiem przemysłu, nauk, sztuk; przez Attalosa III Philometora († 133) przekazane Rzymianom, stanowiło odtąd rzym. prowincję Asia, ze stolicą Pergamon (ob.).

Pergamin, materiał piśmienny ze skóry zwierzęcej, głównie owczej, po papirusie najstarszy; nazwa od miasta Pergamon, gdzie sporządzano najlepszy; w XIV w. wyparty przez papier, nadal używany do ważnych dokumentów historycznych.

P e r g a m o n
(wielki ołtarz Zeusa)

Pergamon (łac. P e r g a m u s), stolica państwa pergameńskiego (ob.). Wykopaliska: odkryte ruiny słynnego ołtarza Zeusa z płaskorzeźbami (walki bogów z gigantami), pałacow świątyni Ateny Polias i in. Obecnie na miejscu P. miasto Bergama.

Pergamos, zamek w Troi.

Pergola, wł., altana lub chodnik między drzewami sztucznie ciętymi.

Pergolese (P e r g o l e s i) Giovanni Battista, kompoz. wł. (1710—36), mistrz i twórca opery komicznej, przedstawiciel szkoły n e a p o l i t a ń s k i e j: „La serva padrona", „Stabat Mater"

Peri..., gr., dokoła..., naokoło...

Periandros, P e r i a n d e r, tyran Koryntu (627—585 prz. Chr.), uważany za jednego z siedmiu mędrców.

Periculum in mora, łac., niebezpieczeństwo leży w zwłoce.

Périer (perie) Casimir, polityk franc. (1777—1832), za Ludwika Filipa premier, 1831 32, wystąpił przeciw pomocy Francji dla innych ludów w walkach o wolność, m. in. dla Polaków w 1831 („krew Francuzów należy do Francji").

Perigeum, gr.-łac., punkt orbity księżyca, najbliższy ziemi; najdalszy: a p o g e u m.

Perihelium, gr., punkt orbity ziemskiej, najbardziej zbliżony do słońca (p. p r z y s ł o n e c z n y).

Perikles, ob. Perykles.

Perimetritis, gr., z a p a l e n i e o k o ł o m a c i c z n e, zap. otrzewnej, pokrywającej macicę; może być ropne lub surowicze.

Perlojkowie, gr., ludność miasteczek starogrec., zwł. w Lakonii, o ograniczonych prawach, zależna od gminy; byli obowiązani do służby wojskowej, trudnili się handlem i rzemiosłem.

Period, gr., okres; krwawienie miesięczne kobiet (ob. Miesiączka).

Periodyczność, gr., okresowość, powtarzanie się zjawisk w regularnych odstępach czasu; p e r i o d y c z n y, okresowy.

Periodyczny (okresowy) układ pierwiastków, ob. Pierwiastki.

Perkal, fr., tkanina bawełniana, o gładkim splocie.

Perkowski Piotr, kompoz. pol., * 1901; utwory orkiestr., balet „Swantewid", pieśni.

Perkoz

Perkoz czubaty, ptak z rzędu nurowatych; ciało przystosowane do pływania; u nas przelotny.

Perkun(as), główny bóg dawnych Litwinów, Łotyszów i Prusaków, bóg burzy; poświęcony mu był dąb.

Perkusja, łac., w medycynie opukiwanie, jedna z metod klinicznego badania ciała ludzkiego; w muzyce instrumenty perkusyjne, których dźwięk wydobywa się przez uderzenie w błony, metal, drzewo, np. bębny, dzwonki, ksylofon.

Perl Feliks, polityk pol. (1871—1927), działacz niepodległościowy, współzałoż. P. P. S., red. „Światła", „Robotnika" i in., 1904 uwięziony, członek Frakcji Rewoluc., w czasie wojny Świat. Pol. Organizacji Narod., potem poseł na sejm; „Dzieje ruchu socjalistycznego w zaborze rosyjskim".

Perlica, 1) pantarka, ptak z rodziny kurowatych, hodowany, pochodz. płn.-afryk.; 2) perłowa zaraza, gruźlica bydła rogatego i świń, przenosi się na człowieka przez spożywanie mleka chorych krów.

Perlustracja, łac., przegląd.

Perłopławy, małże, dostarczające pereł; najcenniejszych dostarcza p. perłorodny; Zat. Perska, M. Czerwone, wybrz. Cejlonu, Panamy, Meksyku, Kalifornii, zach. Australii; obecnie także hodowane.

Perłowa macica (perł. masa), wewn. warstwa muszli perłowej o swoistym połysku, używana do wyrobu drobnych przedmiotów ozdobnych.

Perłowa zaraza, ob. Perlica 2).

Perłowy druk, drobne pismo druk., wielkości 5 punktów typograficznych.

Perłówka, rodzaj traw; p. zwisła, 7 dm wys.; cieniste lasy liściaste.

Perły, wytwór małży (ob. Perłopławy), drażnionych przez obce ciała, które dostały się do ich wnętrza; najcenniejsze są p. białe. P. sztuczne, ze szkła, pełne lub puste (barwione esencją z łuski rybiej), alabastru, korali itd.

Perm, ob. Permska formacja.

Perm, m. w Rosji, nad Kamą, 176.000 mieszk.: uniwers., politechn., przem. maszyn., wyrób superfosfatów.

Permanencja, łac., ciągłe trwanie.

Permska formacja (perm, dias), najmłodsza formacja grupy paleozoicznej, między karbonem i triasem. Flora i fauna b. zbliżone do karbońskiej, to też często łączy się p. w jedną formację — antrakolitową. Resztki organiczne nieliczne: z roślin kalamity i drzewa szpilkowe; skamieliny zwierzęce: mszywioły, ramienionogi, ryby, raki, jaszczury pancerne. F. p. zawiera obszar solonośny (sól kamien., sole potasowe). W Polsce utwory permskie: w Tatrach, Krakowskim, w G. Świętokrzyskich, na Kujawach.

Permutacja, łac., zmiana porządku, kolejności.

Pernambuco (pernambuko), stan w płn. Brazylii, nad Atlantykiem; rolnictwo, wywóz cukru, bawełny, tytoniu.

Per nefas, łac., ob. Per fas.

Perniciosus, łac., złośliwy, zgubny.

Peron, fr., chodnik dla publiczności na dworcach kolejowych; rodzaj terasy wjazdowej przy domach mieszkalnych.

Perorować, łac., mówić głośno, z naciskiem; perora, długa przemowa.

Per pedes, łac., pieszo; p. p. apostolorum, pieszo, jak apostołowie.

Perpetuum mobile, łac., przedmiot bezowocnych wysiłków wielu wynalazców, zwł. w śrdw., maszyna, któraby była w wiecznym ruchu i dostarczała pracy bez zasilania jej nową energią; stwarzałaby pracę z niczego, co jest nieosiągalne, jako sprzeczne z zasadą zachowania energii. P. m. drugiego rodzaju, urządzenie, któreby każdą ilość ciepła, bez względu na temperaturę źródła, zamieniało na pracę, jest również nie do urzeczywistnienia, jako sprzeczne z zasadami termodynamiki.

Perpignan (perpinian), stol. franc. depart. Pyrénées-Orientales, 74 000 mieszk., katedra z XIV—XVI w.

Perrault (perro) Charles, poeta franc. (1628—1703), w „Le parallèle des anciens et des modernes" przeciw ślepemu naśladownictwu wzorów starożytnych, sławny zbiór baśni „Contes de ma mère l'Oye".

Perrin (perę) Jean, chemik i fizyk franc., * 1870, prace nad budową materii; nagr. Nobla.

per saldo, wł., do wyrównania jako reszta, w ostatecznym wyniku.

Persefona, łac. Prozerpina, w mitol. grec. władczyni podziemi, przebywała ²/₃ roku na ziemi. Por. Demeter.

Perseidy, rój meteorów, tzw. u nas „łzy św. Wawrzyńca".

Persepolis, ruiny stol. państwa staropersk. (50 km. na płn. od Sziras), zburz. 1332 przez Aleksandra W.

Perseusz, grec. bohater mit., zabił Gorgonę (Meduzę), której wzrok zamieniał ludzi w kamień, patrząc w lustro. Pojął za żonę uwolnioną przez siebie Andromedę.

Perseusz, gwiazdozbiór nieba płn., zawierający gwiazdę zmienną Algol i wiele gromad.

Pershing (pörszing) John, generał St. Zjedn., * 1860, uczestnik wojny z Hiszpanią, 1917 19 dowódca wojsk ameryk. we Francji.

Persja (urzęd. Iran), cesarstwo, zajmujące zach. cz. wyżyny Iranu między Zatoką Perską a Morzem Kaspijskim. Graniczy z: Z. S. R. R., Irakiem, Indiami i Afganistanem. 1,626.000 km² i 9 mil. mieszk. (6 na km²), mahomet. (przeważnie szyickich) Persów (ok. 60%), Kurdów i Turkmenów. Wyżyna (średnio 1000 m wys.), otoczona na krawędziach górami: Elburs (do 5670 m wys.), Zagros i i. Wnętrze wyżyny (klimat suchy) zajmują stepy ze słonymi jeziorami lub

pustynie (Kewir, Lut). Rolnictwo tylko nad M. Kaspijskim i u podnóża gór (dostateczne nawodnienie). Uprawa: pszenicy, ryżu, bawełny i owoców. Hodowla owiec i kóz (koczownicza). Nad M. Kaspijskim i w płd. P. bogate złoża ropy naft. (1934: 6,9 mil t). Handel gł. z Wlk. Brytanią, Francją i Z. S. R. R. Wartość (1934) przywozu: 193 mil., wywozu: 580 mil. zł. Kolei: ok. 1000 km. Stol.: Teheran (360.000 mieszk.). Ustrój: Monarchia dziedziczna. Parlament 1-izbowy. Rząd złoż. z 8 ministr. — Dzieje. Staroż. Persowie pojawili się w VI w. prz. Chr.; ustrój ich był patriarchalny, pod zwierzchnictwem Medów. Cyrus, 558—529, podbił Medów, Armenię, Mezopotamię, M. Azję, Babilonię. Syn jego Kambyzes, 529—522, przyłączył do P. Egipt i Nubię. Za Dariusza, 521—485, nabytki terytorialne, reorganizacja administracji, wojska, podział na prowincje (satrapie) zawiadywane przez namiestników (satrapów), rozkwit państwa: bite gościńce, złota moneta, poczta; stolicą, obok Suzy, były: Babilon, Ekbatana, Persepolis. Nieudałe wyprawy grec., kontynuowane bez powodzenia przez Kserksesa, od którego stopniowy upadek P. (bunty satrapów, przewroty etc.). 330 prz. Chr. P. zdobyta przez Aleksandra W., później pod Seleucydami do 240 prz. Chr., za ich następców oderwanie się Baktrii i Partii. Ponowny rozkwit za Sasanidów, 224—651; w VII w. podbita przez Arabów, potem Seldżuków, 1223 przez Dżingis-Chana, 1380 przez Timura. Ok. 1501 państwo nowoperskie pod dynastią irańską Sefewidów (religia szyicko mahomet.); Abbas I W. (1587—1628) zreorganizował i rozszerzył P. W początkach XVIII w. P. pod władzą Afgańczyków, ekspansja Rosji (Piotr W.); 1735—47 wybitny władca i wódz Nadir, zwycięskie wojny, 1802 utrata Gruzji, 1813 części Kaukazu, 1828 perskiej Armenii na rzecz Rosji (rywalizacja z Anglią o wpływy w P.). Za szacha Nassir ed-dina reformy nowoczesne. Za syna jego Muzaffer ed-dina, 1896—1907 podział P. przez Rosję i Anglię na 3 sfery wpływów: północno-rosyjską, południowo-angielską i środkową-neutralną. 1906 konstytucja i parlament; za Mohammeda Alego, 1907—09, zamieszki wewnętrzne (interwencja Rosji), w dalszym ciągu za Ahmeda Szacha (próby reorganizacji). Podczas wojny światowej P. neutralna. 1921 powstanie oficera Kozaków Rezy Chana, który od 1925 szachem P.: scentralizowanie władzy, sanacja skarbu, traktaty przyjaźni 1928 z Afganistanem i i.

Perska Zatoka, odnoga Oc. Indyjskiego między Arabią i Persją; połów pereł.

Perskie wojny, 490—448 prz. Chr.; pierwsza wyprawa pers. za Dariusza I pod władzą Datysa i Artafernesa przeciw Atenom i Eretrii, zakończone 490 zwycięstwem Miltiadesa (ob.) pod Maratonem; w drugiej za Kserksesa: klęska Spartan pod Termopilami, potem Persów pod Salaminą 480 (wódz ateń. Temistokles), 479 pod Platejami (Spartańczyk Pauzaniasz), pod Mykale; 478/7 utworzenie przez Ateny związku attycko-delijskiego, 466 zwycięstwo Kimona nad rz. Eurymedon, 449 floty grec. pod Salaminą cypryjską; w wyniku: oswobodzenie Greków mało-azjatyckich.

Persona grata, łac., „osoba miła", „dobrze widziana".

Personalia, łac., spis najważniejszych danych, tyczących pewnej osoby.

Personalizm, łac., pogląd filozof., wg którego świat jest zespołem rozumnych, czynnych istot.

Personalna unia, łac., połączenie samoistnych państw osobą władcy np. Polska i Szwecja za Zygmunta III. U. realna jest zjednoczeniem trwałym (Polska i Litwa), przez wspólne urządzenia i i.

Persona turpis, łac., osoba o złej opinii.

Personel, łac., ogół pracowników w przedsiębiorstwie, biurze itp.

Personifikacja, łac., uosobienie zjawisk nieosobowych, stąd personifikować, uosabiać.

Persowie, lud irański, ob. Persja

Perspektywa, łac., 1) widok, widoki; 2) nauka pomocnicza studium malarskiego i architektury, przedstawianie przedmiotów w sposób, w jaki się nam ukazują w barwie i wielkości z przyjętego punktu widzenia. P. linearna — odpowiednie rozmieszczenie punktów i linij w obrazie. P. powietrzna — stopniowanie wyrazistości przedmiotu (zależnie od oddalania, zbliżania się), zmiana kolorytu wskutek światła itd.

Perswazja, łac., namawianie, przekonywanie; perswadować, przekonywać, tłumaczyć.

Persyflaż, fr., maskowane szyderstwo przez naśladowanie, nazwa tego rodzaju utworu literackiego. Persyflować, szydzić, kpić.

Perszerony, rasa ciężkich koni, pochodz. normandzkiego.

Perth (pörs), 1) stol. szkock. hr. P., nad rz. Tay 40.000 mieszk., do 1437 rezyd. królów szkockich; 2) stol. państwa związk. zach. Australii nad Swan River, 204.000 mieszk., portem jest Freemantle; uniwers., przem. tekstylny, metalowy i i.

Pertraktować, łac., układać się, rokować; pertraktacje, rokowania, układy.

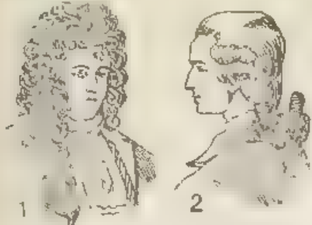
Perturbacje, łac., odchylenia biegu planety od orbity keplerowskiej, spowodowane przyciąganiem innych planet; większym p. podlegają asteroidy, komety. — Ogólnie: zaburzenia.

Pertussis, łac., koklusz.

Peru, republika w Płd. Ameryce, nad Oc. Spokojnym, 1,378.360 km², 6,7 mil. mieszk. (1/2 mil. białych). Wzdłuż wybrzeża ocean. pustynna równina, podnosząca się ku Andom, kt. przecinają kraj dwoma potężn. łańcuchami. Uprawa trzciny cukr., bawełny, ryżu i wina. Górnictwo dostarcza ropy naft. (1934: 2,2 mil. t), srebra (323 t) i miedzi (27.000 t). 4520 km kolei. Stol. Lima (316.000 mieszk.) z portem Callao. Ustr.: prezydent wybier. na 5 lat, 7 ministrów, senat i izba posłów. — Pierwotne państwo Inkasów, zdobyte przez Hiszpanów pod wodzą Pizarra 1531—34. W 1821 ogłoszenie niepodległości, w wojnie światowej po stronie koalicji. 1920 nowa konstytucja.

Perugia (-rudżia), prowincja i stolica prow. w środk. Włoszech, nad Tybrem, 80.000 mieszk.; katedra z XIV-XV w., uniwers., akademia sztuk pięknych; przemysł tekstylny.

Perugino (perudżino), właśc. P i e t r o V a n u c c i, malarz wł. (1446—1523), nauczyciel Rafaela; freski i obrazy relig. o wdzięku i słodyczy wyrazu.

Peruki
1) allonge; 2) harbajtel

Peruka, nakrycie głowy z włosów, rozpowszechniła się we Francji i reszcie Europy w XVII i XVIII w. w różnych formach: peruka paradna (allonge), „harbajtel", p. wiązana w węzeł (à noeuds) i in.

Perun, bóg burzy pogańskich Słowian, litewski P e r k u n a s.

Peruwiański balsam, środek antyseptyczny, płyn ciemno-brunatny, gęsty, o zapachu wanilii; zastosowanie w leczeniu chorób skórnych.

Peruzzi Baldassare, wł. architekt i malarz (1481—1537), freski, przez pewien czas budowniczy kośc. św. Piotra i i.

Perwersja, łac., odchylenie od normy: zboczenie, np. smaku, popędu płciowego zw. dziś i n w e r s j ą, zepsucie, przewrotność.

Peryferia, gr., okręg, obwód koła lub innej płaszczyzny krzywej; przenośnie: granica, kraniec zewnętrzny.

Peryhelium, ob. Perihelium.

Perykles, ateński mąż stanu (499—429), ugruntował umiarkowaną demokrację; od 442 strateg. (usunięcie Tucydydesa), kierował polityką ateńską; za niego najwyższy rozkwit kultury i dobrobytu Aten (w i e k p e r y k l e s o w s k i)

Perykopy, gr., części Pisma św. odczytywane w czasie nabożeństw.

Perypatetycy, gr., uczniowie Arystotelesa. P e r y p a t e t y c z n a f i l o z o f i a, filoz. arystotelesowska.

Perypetia, gr., zmiana, punkt zwrotny w losie człowieka, w akcji dramatu lub powieści.

Peryskop, gr., luneta pryzmatyczna, umożliwiająca oglądanie przedmiotów odległych i znajdujących się na wyższym poziomie niż obserwujący; używ. w łodziach podwodnych.

Perystaltyka, ruch robaczkowy jelita, przesuwający jego treść w kierunku odbytnicy.

Perystyl, gr., kolumnada, otaczająca plac lub budowlę; w domach starożytnych grec. i rzym. dziedziniec mieszkania mężczyzn.

Perz, rodzaj trawy; uporczywy chwast.

Perzyński Włodzimierz, pisarz pol. (1878—1930), bystry obserwator współczesności i wnikliwy satyryk obyczajowy; z komedii najlepsze „Lekkomyślna siostra", „Aszantka", „Szczęście Frania", „Polityka", z powieści: „Michalik z P[illegible]", „Wiosna", „Łut szczęścia", „Uczniaki", „Raz w życiu", „Nie było nas, był las", „Dwoje ludzi", „Mechanizm życia", nowele: „Cudowne dziecko", „Znamię", poezje i felietony.

Pescadores, W y s p y R y b a c k i e, japońs. H o k o t o, 21 wysp w ciesn. Formoza, 123.000 km, 63.000 mieszkańców.

Pescara Fernando, zwycięski wódz Karola V (1490—1525).

Peseta, hiszp. jednostka monetarna = 100 centimos.

Peso, 1) pierwotnie srebrna moneta hiszp.; 2) jednostka monet. w większości państw łac. w Ameryce. — Dawny hiszp. p. kursował w Azji wsch. pod nazwą p i a s t r a.

Pestalozzi (pestalocci) Johann Heinrich, szwajc. pedagog i pisarz (1746—1827), reformator pedagogiki; w praktyce wychowawczej i pismach zwalczał dawny system mechanicznego nauczania i dążył do rozwijania wrodzonych zdolności dziecka przez zgodne z jego psychologią n a u c z a n i e p o g l ą d o w e.

Pestczak, ob. Pestkowiec.

Pestis, łac., dżuma (ob.).

Pestka, potocznie twarda część owocu; w b o t a n i c e część twardsza zawierająca nasienie. Por. Owoc oraz t a b l. Owoc i nasienie.

Pestkowiec, p e s t c z a k, owoc, którego nasienie otacza b. twarda skorupa, np. wiśnia, śliwa.

Pesymizm, łac., pogląd, wg którego świat jest zły, nierozumnie urządzony; potocznie: ponury, beznadziejny stosunek do życia. Przeciw.: o p t y m i z m.

Peszawar (ang. Peshavar), stol. bryt.-ind. Płn.-Zach. Prow. Graniczn., na równinie Gandara, 120.000 mieszkańców, twierdza.

Peszka Józef, malarz pols. (1767—1831), pierwszy prof. mal. na Uniw. Jagiell.; portrety, obrazy historyczne i religijne.

Peszt, ob. Budapeszt.

Pétain (petę) Henri, marszałek Francji, * 1856, w wojnie światowej sławny obrońca Verdun 1916, od 1917 naczel. dowódca, także 1925 w Maroku; reorganizator armii, 1934 min. wojny.

Petarda, fr., puszka metalowa z prochem strzelniczym z wystającym lontem; służyła dawniej do wysadzania bram, murów itp. twierdz.

Petechie, drobne wynaczynienia krwi wśród tkanki.

Petent, łac., proszący, ubiegający się o coś.

Petersburg, ob. Leningrad.

Petit, fr., w drukarstwie pismo wielkości 8 punktów typograficznych (niniejsza Encyklopedia drukowana jest p.). — Por. P i s m o.

Petit (peti) Alexis Thérèse, fizyk franc. (1791—1820), odkrył wraz z D u l o n g i e m prawo stałości ciepła atomowego pierwiastków.

Petition of Rights (petiszn of rajts), pismo ang. Izby gmin do Karola I w 1628 (skargi, żądania przywrócenia praw i wolności).

Petitio principii, łac., błąd logiczny w dowodzeniu.

Petits fours (pti fur), fr., małe ciasteczka deserowe lub herbatniki.

Petlura Szymon, ukraiński wódz i polityk (1889—1936), działacz w ukraiń. ruchu niepodległościowym, po upadku Skoropadzkiego 1918 główny ataman (pogromy Żydów), 1919 pobity przez bolszewików, uczestnik pol. wyprawy na Kijów; zastrzelony w Paryżu.

Petöfi Aleksander, największy poeta węgiers. (1823—49), zginął na polu bitwy jako adiutant

gen. Bema w rewolucji 1848 r., znakomity liryk: „Wieniec cyprysowy na grobie Etelki", „Perły miłości", „Chmury", baśń epicka „Witeź Janosz".

Petrarca (-arka) Francesco, największy włoski poeta liryczny (1304—74), poeta wewnętrznego życia duchowego i głębokiego uczucia miłosnego (do Laury): „Canzoniere" albo „Rime", późniejsze „Trionfi" o czczości życia ludzkiego, nadto różne utwory łacińskie.

Petrażycki Leon, prawnik pol. (1867—1931), prace z teorii i encyklopedii prawa.

Petrefakt, gr.-łac., skamieniałość, skamielina.

Petrel, fulmar, ptak morski z rodziny nawałnikowatych, podobny do mewy, lot wytrwały; p. olbrzymi na wybrzeżach M. Lodowatego.

Petrescu Cezar, powieściopisarz rumuński. * 1892: „Symfonia fantastyczna", „Ciemność", „Calea Victoriei" i in., wysoko cenione „Listy zagonowego szlachcica".

Petri Egon, niem. pianista i pedagog, * 1881, znany m. in. jako wydawca i interpretator dzieł Bacha.

Petrograd, ob. Leningrad.

Petrografia, gr., nauka o skałach.

Petroleum, gr.-łac., nafta.

Petronela, św., z cesarskiego domu Flawiuszów, w I w.; pam. 31 V.

Petronius Arbiter, pisarz rzym., † 66 po Chr., arbiter elegantiae (znawca wytwornego smaku) na dworze Nerona, w „Cena Trimalchionis" barwny obraz obyczajowy; występuje w „Quo vadis" Sienkiewicza.

Petrović, 1) Petar, poeta chorw., * 1877; dramaty realistyczne z życia ludowego; 2) Veljko, liryk serb., * 1884, poeta nowego patriotyzmu społecznego.

Petrowaradyn (Petrovaradin), m. w Jugosławii, nad Dunajem, 5.000 mieszk.; — 1711 zwycięstwo ks. Eugeniusza Sabaudzkiego nad Turkami.

Petrycy Sebastian, z Pilzna, filozof polski (1554—1626), komentował dzieła Arystotelesa, wskazał konieczność wychowania moralnego i fizycznego.

Petsamo (ros. Peczenga), najdalej na płn. posunięta kraina w Finlandii, nad M. Lodowatym Płn., odstąpiona 1920 przez Rosję Finlandii.

Pettenkofer Max, lekarz niem. (1818—1901), wybitny higienista i epidemiolog.

Petto, wł., pierś; mieć in p., nosić się z zamiarem.

Petunia, ob. Zawieratka.

Petycja, łac., prośba, żądanie, do władz lub przedstawicielstwa ludności; jest prawem obywatela.

Petyhorcy, nazwa dawnych chorągwi pancernych na Litwie.

Petytoryjna skarga, pozew, którym dochodzi się prawa własności, w przeciw. do posesoryjnej, chroniącej posiadanie.

Pewnik (aksjomat), sąd będący pierwszym założeniem jakiegoś łańcucha poznań, którego w obrębie tego łańcucha nie można udowodnić. Pytaniem, czy i o ile p. dadzą się uzasadnić, zajmuje się teoria poznania.

Pęcherz moczowy, ob. Moczowy pęcherz.

Pęcherzowe kamienie, ob. Moczowe kamienie.

Pęcherz pławny, ob. Pławny pęcherz.

Pęcherzyca, ostra lub przewlekła choroba skórna, polegająca na występowaniu pęcherzy na skórze i błonie śluzowej bez widocznej przyczyny.

Pęcherzyki płucne, ob. Płuca.

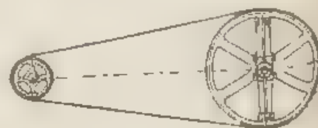
Pęcherzyk nasienny (łac. vesicula seminalis), pęcherzykowata wypukłość przewodu nasiennego, w której gromadzi się wydzielina wytryskująca podczas spółkowania.

Pęcina, u zwierząt kopytnych część odnóża między śródstopiem a kopytem.

Pęd, w botanice obok korzenia najważn. organ roślin wyższych. Na p. wyrastają liście i organa rozrodcze. Oś p. ma wzrost wierzchołkowy, liście wyrastają z węzłów p. P. rosnące pod powierzchnią ziemi: p. podziemne — wyrastające z korzenia. p. przybyszowe.

Pęd, w fizyce ilość ruchu: iloczyn z masy i prędkości ciała. W myśl 2. prawa Newtona zmiana p. równa się co do wielkości i kierunku popędowi, tj. iloczynowi z siły i czasu działania siły.

Pędnie (transmisje), urządzenia do przenoszenia pracy silnika do maszyn roboczych: na wałach osadzonych w łożyskach umieszczone są tarcze pasowe, z których jedną łączy pas z silnikiem; tarcza obracając się porusza cały wał. Napęd może być także dokonywany za pomocą lin lub trybów.

Pędnia pasowa

Pędzenie roślin, czynności przyspieszające rozwój lub skracające spoczynek zimowy roślin; stosuje się pary eteru, roztwór alkoholu, ciepłą kąpiel, nakłuwanie pączków itd.

Pędzlak, rodzaj grzyba pleśniowego, na resztkach organ. (na chlebie, konfiturach).

Pękalski Leonard, malarz pol., * 1896; malowidła dekoracyjne (na Wawelu), studia figuralne, pejzaże.

Pękiel Bartłomiej, pol. kompozytor i kapelmistrz, † 1670; mistrz muzyki kość.: msze, motety, kantaty, koncerty, pieśni; także 40 tańców na lutnię.

Pępek, zagłębienie na środku powłok brzusznych, blizna po pępowinie łączącej w życiu płodowym płód z łożyskiem. Pępowina, rodzaj powrózka, dług. ok. ½ m, zawiera naczynia, za których pośrednictwem odżywia się płód; wkrótce po urodzeniu się dziecka odpada.

Pępowina, ob. Pępek.

Pętlica powietrzna, ob. Looping.

Pętówka babienica, płaz bezogonowy; samiec nosi ze sobą skrzek zawieszony na tylnych kończynach, aż do wylęgnięcia się kijanek; samica tylko lądowa; Europa zachodnia.

Pfalz, ob. Palatynat.

Pforzheim, m. w Badenii (Niemcy), 80.000 mieszkańców; wyrób biżuterii.

Phallus, gr.-łac., prącie; wzgórek płciowy zarodka przechodzący potem w prącie wzgl. łechtaczkę.

Pharos (Faros), wyspa pod Aleksandrią ze słynną latarnią morską w staroż. i śrdw.

Phidias, ob. Fidiasz.

Philadelphia, ob. Filadelfia.

Philae, wyspa na Nilu w pobliżu Assuanu; liczne ruiny świątyń, m. in. świątyni Izydy; wylewy Nilu niszczą ruiny.

Phipps Sir Eric Clare Edmund, dyplom. ang., * 1875, 1919 sekr. deleg. ang. na kongres pokoj. w Wersalu, 1922—28 ambasador w Paryżu, 1933 ambasador w Berlinie, 1937 w Paryżu.

Phlebotomia, gr., nacięcie żyły celem upuszczenia krwi, zazwyczaj w przegubie łokciowym. Por. Krwi upust.

Phtisis, gr., suchoty.

Phyto..., f y t o..., gr., w wyrazach złożonych: roślina.

Pi, π, gr., w m a t e m. l u d o l f i n a, liczba niewymierna, przestępna, podająca stosunek obwodu koła do średnicy; $\pi = 3{,}14159...$

Pia causa, łac., fundacja dobroczynna.

Piacenza (piaczenca), stol. włos. prow. P., nad Padem, 65.000 mieszk., przemysł tekstylny i maszynowy.

Piacere (piaczere), wł., upodobanie; a p. (al p.), w m u z.: dowolnie.

Piacevole (piaczewole), wł., w muz.: mile, lekko, z wdziękiem.

Pia desideria, łac., pobożne życzenia.

Pia mater, łac., miękka opona mózgu; ob. Mózg.

Pianino, ob. Fortepian.

Pianka morska, ob. Sepiolit.

Piano, wł. (skrót: p.), cicho, słabym głosem; p i a n i s s i m o (pp.), bardzo cicho.

Pianola, instrument mechaniczny, który, przyłożony do klawiatury fortepianu, wykonywa na niej utwory mechanizmem regulowanym odpowiednimi walcami nutowymi.

Piasecki, 1) Paweł, historyk pol. (1579—1649), duchowny. Wybitne dzieło „Chronica gestorum in Europa singularium" (1645); przeciwnik Habsburgów i jezuitów, krytykuje politykę austr. Zygmunta III. 2) Eugeniusz, teoretyk wychowania fizycznego, * 1872; szereg prac, m. in. „Dzieje wychowania fizycznego" i „Zarys teorii wychowania fizycznego"; 3) Stanisław, pol. publicysta i krytyk lit., * 1900, od 1935 redaktor i wydawca tygodnika „Prosto z Mostu".

Piaseczno, m. w pow. Warszawa, 7.000 mieszkańców.

Piasek, skała osadowa, składająca się z luźnych ziaren kwarcu, skaleni, łyszczyków.

Piasek, w n a r z ą d a c h w y d a l n i c z y c h, ob. Kamica, Moczowe kamienie.

Piaskowiec, skała osadowa, powstała przez zlepienie ziaren piasku lepiszczem krzemionkowym, wapnistym, żelazistym itp.

Piaskowiec, ptak z rodziny bekasów, o zmiennym upierzeniu; wybrzeże Bałtyku.

Piaskowy zegar, ob. Klepsydra.

Piassawa, włókno z nerwów liściowych różnych palm do wyrobu mat, plecionek, szczotek itp.

Piast, P i a s t o w i e.

„Piast", pol. partia ludowa założ. 1912, pod przywództwem W. Witosa. W Polsce niepodległej początkowo z lewicą, od 1922 z prawicą, po przewrocie majowym w opozycji, 1930 częścią „Centrolewu", od 1931 zespolona z „Wyzwoleniem" i „Stronnict. Chłopskim" w „S t r o n n i c t w o L u d o w e". Reprezentuje zamożniejsze włościaństwo.

Piasta, środkowa część koła wozu, maszyny itp., osadzona (ruchomo lub nieruchomo) na osi (wale).

Piastowie, rodzima dynastia polska (od Mieszka I), rozszczepiona w XII w. (testament Krzywoustego) na linie: małopolską, wielkopolską, kujawską, mazowiecką, śląską. Od 1370 P. panowali jedynie na Mazowszu (wygaśli 1526) i Śląsku. Z P. związane jest powstanie i organizacja państwa pol. Por. P o l s k a (d z i e j e).

Piastr, ob. Peso.

Piaśnica, pograniczna rz. między Pomorzem polskim i pruskim, przepływa Jezioro Żarnowieckie, uchodzi do Bałtyku.

Piatigorsk, m. na Płn. Kaukazie (Rosja), 54.000 mieszk.; ciepłe źródła siarczane, jedno z największych zdrojowisk rosyjskich.

Piatti, włos., instrument perkusyjny, talerze mosiężne, żele (czynele).

Piave, rz. w płn. Włoszech, 220 km dł., z Alp Karnickich do Adriatyku; podczas wojny światowej walki austriacko-włoskie.

Piazza (piacca), wł., plac targowy.

Piątek, 6. (dawniej 5., stąd nazwa) dzień tygodnia; w staroż. poświęcony Wenerze; w Kościele katolickim, jako dzień śmierci Chrystusa, święcony przez post; u mahometan dzień spoczynku.

Piątkowski Henryk, pol. malarz i krytyk artyst. (1853—1926); obrazy rodzajowe, portrety.

Pic (pik), fr., szczyt góry; często w nazwach gór.

Picadores (pikadores), hiszp., jeźdźcy, drażniący byka pchnięciami lanc w kark w czasie walk byków.

Picardie (pikardi), ob. Pikardia.

Picasso (pikasso) Pablo Ruiz, malarz hiszp., * 1881, osiadły w Paryżu, twórca kubizmu, później mniej skrajny.

Piccard Leon, malarz pol. (1843—1910); obrazy histor., rodzajowe, ilustr. epizody z 1863.

Piccard (pikar) August, szwajc. fizyk i meteorolog, * 1884, wsławił się lotami balonowymi do stratosfery w celach naukowych (1931 i 1932, powyżej 16.000 m).

Piccini (piczini) Niccolo, kompozytor włoski (1728—1800), przeciwnik Glucka i jego stylu; opery komiczne (buffo) i poważne.

Piccolo (pik-), wł., 1) mały flet; 2) młody pomocnik kelnerski.

Piccolomini (pikko-), ród włos.: 1) papież Eneasz Sylwiusz (ob. Pius II); 2) Octavio (1599—1656), walczył w wielu bitwach, od 1627 pod Wallensteinem, przyczynił się później do jego upadku.

Pichegru (piszgrü) Charles, generał franc. (1761—1804), w 1804 zorganizował zamach na Bonapartego, zginął w więzieniu, może uduszony z rozkazu Napoleona.

Pichor Stanisław, malarz pols. (1875—1922), gł. portrety.

Pick-Mangiagalli (pik-mandżiagalli) Ricardo, kompozytor włos., * 1882; taneczne mimodramaty, opera, utwory orkiestr., kamer., pieśni i in.

Pickwicka klub, grupa bohaterów powieści Dickensa: „Adventures of Mr. Pickwick"

Pico (piko), hiszp. i portug., szczyt góry.

Pico (piko) Giovanni, della Mirandola, humanista włoski (1463—1494), przyjaciel Wawrzyńca Medyceusza, usiłował godzić religię z filozofią, platonizm z arystotelizmem

Pictet (piktè) Raoul Pierre, franc. fizyk i chemik (1846—1879); zajmował się zagadnieniem niskich temperatur; 1877 po raz pierwszy skroplił tlen.

Piece, zamknięte materiałem ogniotrwałym przestrzenie, przeznaczone do zachowania ciepła po spaleniu w nich materiału opałowego. Pokojowe i kuchenne: z cegły, kamyków i kafli lub blachy żelaznej, wyłożonej szamotą Techniczne służą do ogrzewania, suszenia, prażenia i topienia materiałów, p szybowe, materiał ogrzewany styka się z paliwem, np wysokie p metalurgiczne; p płomienne: materiał ogrzewany styka się tylko z płomieniem, np. przetapianie żelaza na stal; p. tyglowe i muflowe: materiał ogrzewany zamknięty jest w ogniotrwałym tyglu lub w ogniotrwałej komorze, zw. mufla; p. elektryczne: ciepło wytwarza prąd elektryczny, pokonywując opór przewodników

Piechal Marian, poeta pol., * 1905, o [illegible] kim uczuciu społeczno-narodowym „Krzyk z miasta", „Elegie całopalne", „Garść popiołu", „Anioł i Jakub", „Srebrna waga".

Piechota, jeden z głównych rodzajów broni, maszerujący i walczący pieszo, stanowi najliczniejszą i najważniejszą część nowoczesnych wojsk. Jedynie p. jest zdolna do zdobycia i trwałego utrzymania terenu. Najmniejszą jednostką p. jest drużyna, 3—4 dr. stanowią pluton, 3—4 pl. kompanię, 3—4 komp. batalion, 3—4 bat. pułk. Uzbrojenie: karabiny z bagnetami, karabiny maszynowe (ręczne lub lekkie i ciężkie), moździerze, działa towarzyszące itd.

Piechota wybraniecka, ob. Łanowa piechota.

Piechowski Wojciech, malarz polski (1849—1911).

Piecuszek, przelotny ptak wróblowaty, śpiewający; u nas pospolity.

Pieczara, grota, jaskinia.

Pieczarka, grzyb jadalny z rodz. bedłkowatych; hodowany też sztucznie w piwnicach na końskim nawozie.

Pieczęć, znak wytłoczony za pomocą rytego tłoku (stempla), w wosku lub innej masie, zawierający w treści oznaczenie właściciela p. Celem p.: nadanie cech autentyczności i wiarygodności dokumentowi weń zaopatrzonemu, zabezpieczenie pisma przed otwarciem, oznaczenie przedmiotu cechą właściciela p. Stempel może być z metalu, kości słoniowej, drzewa, kamienia. Treść p.: a) zasadniczy znak: imię, monogram, portret, herb itp., i b) napis otokowy, zasadniczo z oznaczeniem i tytułem właściciela. P. mogą być a) wytłoczone bezpośrednio na dokumencie, lakowe, opłatkowe, czasem woskowe, lub b) przywieszone do dokumentu, jak np. bulle, tj. p. metalowe, z ołowiu i złota, zwykle woskowe. Kształt p. okrągły lub owalny. Naukę o p. nazywamy sfragistyka.

Pieczętarz, strażnik pieczęci. Por. Kanclerz.

Pieczyngowie (w kronikach pol. Pieczingi), koczowniczy lud turecko-tatarsk. pochodzenia, w IX w. między Wołgą a Uralem; wyparli Madziarów z nad Donu i Dniestru, walczyli z Rusią, przez nią wyparci na płd. Od XIII w brak o nich wiadomości.

Piedestał, fr., podnóżek, podstawa pod wazy, posągi itd.

Piegi, brunatne plamki na skórze głównie u blondynów i rudowłosych (wzmożona ilość barwnika w górnych warstwach skóry).

Piekary Wielkie, osada przem. w pow. Świętochłowice (Śląsk), 11.000 mieszk.; cel pielgrzymek.

Piekielna maszyna, naczynie wypełnione materiałem wybuchowym, zaopatrzone w mechanizm zegarowy, wybucha w określonym czasie po uruchomieniu zegara.

Piekło, wg nauki katol. miejsce cierpień dusz potępionych.

Piekosiński Franciszek, historyk pol. (1844—1906), uczestnik powstania stycz. od 1895 prof. Uniw. Jagiell., wybitny badacz średniowiecza pol., autor teorii o powstaniu społeczeństwa pol. (z najazdu), wydawca źródeł; np.: „Rycerstwo polskie wieków średnich", „Heraldyka polska wieków średnich" (3 t.) i w. in.

Pielęgniarska służba, wyszkolone siły trudniące się zawodowo pielęgnowaniem chorych zorganizowane w związkach świeckich wzgl. zakonnych (s. s. Miłosierdzia s. s. Czerw. Krzyża). Obecnie istnieją w Polsce wyższe szkoły pielęgniarek przy uniwersytetach (fundacja Rockefellera), przyjmujące osoby ze średnim wykształceniem

Pielgrzym (pątnik), odbywający pielgrzymkę do miejsca świętego, w dawnych czasach w specjalnym stroju pokutnym (szary płaszcz, kapelusz z muszelkami, laska).

Pielnik, narzędzie roln., ciągnione przez konie, do tępienia chwastów, kruszenia ziemi, żelazne ostrze osadzone w poprzecznej ramie.

Piemont (włos. Piemonte), włos. kraina nad górnym Padem, 29.357 km², $3^1/_3$ mil. mieszk.; uprawa zboża, wina i owoców; stol. Turyn. Z P. wyszedł włoski ruch w kierunku zjednoczenia narodowego.

Pieniacz, człowiek lubiący procesować się (od staropols.: pieniać się).

Pieniądz, dobro służące jako miernik wartości i pośrednik w wymianie. P. powinien łączyć równocześnie obie funkcje, zdarza się jednak, że spełnia tylko jedną z nich, np. w czasie inflacji w Polsce marka była pośrednikiem w wymianie, dolar miernikiem wartości W związku z tymi funkcjami cechą istotną dobrego pieniądza jest jego stałość. W zależności od stosunku, jaki zachodzi między wartością obiegową p. a materiałem, z jakiego jest zrobiony, rozróżniamy p. nadwartościowy, gdy wartość obiegowa jest większa od wartości

materiału (p. papierowy), p. pełnowartościowy, gdy wartość obiegowa jest równa materiałowi (p. złoty przed wojną światową, wymienialny na banknoty) i p. podwartościowy, gdy wartość materiału, np. złota, jest większa od wartości obiegowej oznaczonej na danej monecie. P. może być zrobiony z papieru, metalu, szlachetnego lub nie (bilon). Państwo nadaje p. ustawową moc zwalniania od zobowiązań, tzw. walutę. Znaczenie i wartość p. papierowego polega jedynie na mocy zwalniania od zobowiązań, nadanej mu przez państwo. Państwo przyjmuje go na spłatę podatków itp. oraz nakazuje obywatelom podobne przyjmowanie. Ma wartość jedynie na obszarze danego państwa. Od p. papierowego należy odróżnić banknoty, bilety bankowe, wydawane przez banki emisyjne z upoważnienia państwa (Bank Polski), mające pokrycie w kruszcu, zasadniczo wymienialne na monety złote pełnowartościowe. Znaczenie p. polega przede wszystkim na umożliwieniu nowoczesnej gospodarki wymiennej, opartej na ścisłym szacowaniu dóbr i dokładnej kalkulacji kosztów produkcji, rentowności, możliwości sprzedaży. — P. spotykamy u ludów najbardziej pierwotnych, w różnych formach, z rożnego materiału, jednak istotne cechy dobrego p. jak stałość wartości, dużą wartość jednostkową, łatwą rozpoznawalność, podzielność, posiada jedynie kruszec szlachetny, złoto, dlatego dziś powszechnie przyjęty jako materiał p.

Pieniny, pasmo skałek wapien. nad Dunajcem, między Czorsztynem a Szczawnicą. Dunajec tworzy tu niezwykle malowniczy przełom; najwyższe wzniesienie Trzy Korony, 982 m.

Pieno, włos., pełny, p. organo — forte coro p., cały chór mieszany, w przeciw. do samych tylko głosów męskich lub kobiecych; a voce p., pełnym głosem, w przeciw. do „mezza voce".

Pień, w botan. oś pędu, w ściślejsz. znaczeniu zdrewniała oś pędu. — W geologii forma wykształcenia skał wybuchowych o wymiarach mniej więcej jednakowych we wszystkich kierunkach. Zwykle rozszerzają się one w głąb (batolity). — W gramatyce ta część tematu wyrazowego, która pozostaje po odjęciu końcowego przyrostka, a więc bądź sam rdzeń np. ksiaz-ka, bądź rdzeń z innymi przyrostkami (np. latan-ina).

Pieńkowski Ignacy, malarz pols., * 1877, portrety, krajobrazy.

Pieprz, krzewy pnące się z rodziny pieprzowatych, zawierają alkaloid piperynę, owocem jagoda dostarczająca pieprzu jako przyprawy (p. czarny z niedojrzałych jagód, p. biały — z dojrzałych po usunięciu owocni); z liści niektórych gatunków wyrabia się betel, używany do żucia; kraje tropikalne Ameryki i Azji.

Pieprz angielski, ob. Piment.

Pieprzenica (Peperomania), rośl. tropikalna Ameryki Płd., dostarcza liści na herbatę, też lekarska; niektóre gatunki hodowane jako ozdobne.

Pieprznik jadalny, gąska, grzyb jadalny, pospolity w lasach iglastych.

Pieprzojady, tukany, barwne ptaki łażące, żywią się owocami, dostarczają mięsa i piór; Ameryka Południowa.

Pieprzojad pomarańczowy

Pieprzowe Góry, stromy, lewy stok doliny Wisły pod Sandomierzem.

Pieprzowiec, pieprz turecki, z rodziny psiankowatych; owoc podobny do strąku, dostarcza papryki.

Pieprzyca, zioło trwałe lub roczne z rodziny krzyżowych; kwiaty drobne, białe lub żółtawe, owocem łuszczynka; u nas pospolita p. gruzowa na suchych miejscach, p. rzerzucha często zasiewana.

Pieracki Bronisław, pol. mąż stanu (1895—1934), legionista, zastępca szefa sztabu gener., pułkownik, poseł do Sejmu, od 1931—34 min. spr. wewn., wicepremier; wybitny organizator, jeden z najbliższych współpracowników marsz. Piłsudskiego; zastrzelony przez zamachowca.

Piernacz, rodzaj buławy w wojsku zaporoskim; oznaczenie pułkownika: zamiast gałki 6 piór.

Pierot, ob. Pierrot.

Pierrette (pieret), fr., postać kobieca, odpowiadająca pierotowi (ob. Pierrot).

Pierrot (pierot), fr., bohater pantomimy franc. od XVIII w., powstał z Pedrolina w włos. komedii dell'arte. Strój: czarna okrągła czapeczka, biały kaftan z czarnymi guzikami, białe, szerokie spodnie.

Piersiowy gruczoł, ob. Grasica.

Pierś (gr. thorax), przednia część tułowia ssaków i człowieka, oddzielona od jamy brzusznej przeponą; szkielet stanowią kręgi grzbietowe z żebrami i mostek; wewn. klatki piersiowej płuca, serce, przełyk, tchawica.

Pierścienice, robaki o budowie metamerycznej (ciało podzielone na pierścienie czyli metamery), rozwój prosty lub poprzez larwę (trochoforę); żyją w mokrej ziemi, niektóre są pasożytami.

Pierścień, obrączka z metalu, rogu, noszona na palcu: dla ozdoby, jako symbol nierozerwalności zawartego związku, jako oznaka godności. Już Grecy i Rzymianie uważali p. za symbol zawartego małżeństwa.

Pierścień rybaka, złoty p. papieski, z wyobrażeniem św. Piotra zarzucającego sieć, służy do pieczętowania brewów papieskich.

Pierwiastek, w matem. 1) $\sqrt[n]{\ }$, działanie odwrotne do potęgowania (ob. Potęga); 2) rozwiązanie równania (ob.). — W chemii, ob. Pierwiastki chemiczne.

Pierwiastki chemiczne, ciała proste, elementarne, wykazujące pewne stałe własności fizyczne i chemiczne. Liczba znanych obecnie p. wynosi 90. Najbardziej rozpowszechnione w przyrodzie (w %): tlen (49,98), krzem

(25,3), glin (7,3), żelazo (5,1), wapń (3,5), magnez (2,5), sód (2,3), potas (2,2), wodór (0,9), węgiel (0,15), fosfor (0,1), siarka (0,04), azot (0,02). Każdy p. posiada swój symbol, cz. znak chemiczny, który jest skrótem jego nazwy łacińs. P. dzielą się na metale i metaloidy (ob.). — Próby uszeregowania p. chem. wedł. wzrastających ciężarów atomowych: Newlands (1865) wykazał zależność własności p. od ich cięż. atom. w tzw. prawie oktaw, wedł. którego pierw. można podzielić na grupy po 7 p., z których każdy jest najbardziej podobny do poprzedzającego lub następującego pierwiastka w szeregu. Prawo to zawodzi jednak w szeregach począwszy od potasu. 1869 L. Meyer i D. Mendelejew odkryli równocześnie periodyczny (okresowy) układ pierwiastków, który stwierdza periodyczną zależność własności p. od ich cięż. atomowych. Fizyka współczesna opierając się na badaniach budowy atomu usunęła sprzeczności napotykane w pierwotnym układzie periodycznym p. Według teorii Rutherforda i Bohra własności chem. pierwiastków zależą od ładunku jądra atomowego (ob. Atom), określonego tzw. liczbą porządkową, zatem ten czynnik, a nie ciężar atomowy powinien być podstawą układu pierw. Por. Promieniotwórczość, Promieniotwórcze pierwiastki.

Pierwiosnka

Pierwiosnkowate, rodzina roślin 2-liściennych, lądowych lub wodnych; przew. zioła trwałe o kwiatach dość dużych, 5-dzielnych; liczne z tej rodziny hodowane jako ozdobne; u nas pospolita pierwiosnka lekarska.

Pierwociny, pierwsze plony, składane dawniej w ofierze bóstwom.

Pierwoptak, ob. Archeopteryx.

Pierworodny grzech, w teologii katolickiej i protestanckiej grzech pierwszych rodziców, który następnie stał się dziedzictwem całej ludzkości.

Pierwoszcze, ob. Protoplazma.

Pierwotek, glon z grupy zielenic jednokomórk.; tworzy zielone naloty na korze drzew, lub na ściankach akwariów.

Pierwotne ludy, ob. Ludy pierwotne.

Pierwotniaki, Protozoa, mikroskopijne zwierzęta jednokomórkowe, wolno żyjące lub pasożyty; organizm składa się z plazmy otoczonej błonką, jądra lub kilku jąder; klasy: korzenionóżki, wiciowce, sporowce, wymoczki; wiele z nich chorobotwórczych (malaria, syfilis, śpiączka).

Pierwsza pomoc w nagłych wypadkach, ob. Pomoc w nagłych wypadkach.

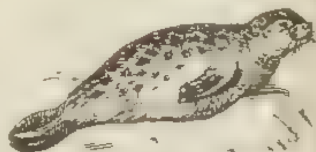
Pies, ob. Psy.

Pies, Wielki, Mały, dwa gwiazdozbiory nieba płn.

Piesiec, ob. Lis.

Pieskowa Skała, zamek z XIV w. w Dol. Ojcowskiej.

Pies morski, nerpa, ssak z rzędu płetwonogich, z rodziny fok; żyje przy wybrz. płn. Atlantyku, w morzach arktycznych, w M. Niemieckim i zach. Bałtyku; dostarcza tłuszczu i skóry; bardzo łatwo się oswaja i uczy się sztuczek.

Pies morski

Piestrzenica jadalna, grzyb jadalny z rodziny smardzów; wiosną w szpilkowych lasach.

Pieszkow Aleksiej Maksymowicz, ob. Gorkij Maksym.

Pieśń, 1) utwór poetycki przeznaczony do recytacji lub śpiewu, w poetyce forma liryczna wyrażająca uczucie (afekt). Rozróżnia się p. solową (wyraz uczuć osobistych) i chóralną (zbiorową), świecką (z podziałem na miłosną, biesiadną, taneczną, patriotyczną itp.) i kościelną (religijną), artystyczną i ludową; 2) Kompozycja, ludowa lub artyst., na głos ludzki, związana z odpow. tekstem poetyckim.

„Pieśń nad pieśniami", księga Starego Testamentu ze zbiorem pieśni miłosnych z różnych czasów, mylnie przypisywana Salomonowi.

Pietà, wł., w sztuce — przedstawienie Marii ze zwłokami Chrystusa; typ powst. w XIV w. w Niemczech, w XV w. powszechny we Włoszech i Francji.

Pietà
(wg Michała Anioła)

Pietermaritzburg, stolica prow. Natal, w Unii Połudn.-Afryk., 45 000 mieszk., uniw.

Pietkiewicz Antoni, pseud. Adam Pług, pol. pisarz, publicysta i redaktor (1823-1903), główny utwór powieść: „Duch i krew".

Pietraszewski Ignacy, orientalista pol. (1797—1869).

Pietraszkiewicz Onufry, filomata wileński (1793—1863), przyjaciel Mickiewicza, dzięki niemu dochowało się Archiwum Filomatów, wyd. od 1913 przez jego wnuczkę Stanisławę P.

Pietruszka, 2-letnia roślina baldaszkowata, uprawiana dla korzeni używ. na jarzynę i dla liści służących jako przyprawa kuchenna; czasem zdziczała; Europa środk., kraje śródziemnomorskie.

Pietrzycki Jan, poeta pol., * 1880, „Poezje", „O Bogu marmurowym" i in.

Pietyzm, łac., 1) cześć o zabarwieniu religijnym; 2) protestancki ruch religijny, podnoszący konieczność praktykowania chrześcijaństwa w życiu, walczący z racjonalizmem w religii, powstały w XVII w. Na gruncie angielskim stworzył ruch metodystyczny

Piewiki (cykady), rodzina owadów z rzędu pluskwiaków; drobne; na segmencie odwłoka narząd wydający charakter. przeciągły dźwięk.

Piezometr, gr., przyrząd zbudowany przez Örsteda dla wyznaczenia współczynnika ściśliwości cieczy.

Pięciobok, pięciokąt (pentagon), wielobok o 5 bokach i wierzchołkach

Pięciobój, u staroż. Greków pentatlon, zawody lekkoatlet., obejmujące 5 konkurencyj. P. staroż.: bieg płaski (1 stadion, tj. 192 m), skok w dal, rzut dyskiem, rzut oszczepem i zapasy. P. nowoż.: skok w dal z rozbiegiem, rzut oszczepem, bieg płaski 200 m, rzut dyskiem i bieg płaski 1500 m.

Pięciokościoły, ob. Pécs.

Pięcioksiąg Mojżesza (Pentateuch), u Żydów Tora, nazwa pierwszych 5 ksiąg Starego Test. I. Genesis, ks. Rodzajów: od stworzenia świata. II. Exodus, ks. Wyjścia: dzieje po wyjściu z Egiptu; III. Leviticus, ks. Kapłańska: przepisy tyczące życia rel. IV. Numeri, ks. Liczb, podróż z Góry Synaj. V. Deuteronomium, ks. Powtórzonego Prawa: opis powtórn. ogłoszenia Prawa.

Pięciornik, najczęściej u nas spotykany dziko rosnący rodzaj roślin różowatych, o kwiatach żółtych.

Pięściarstwo, ob. Boks.

Pięta (calx), tylna część stopy z kością piętową (calcaneus).

Piętnowanie, wypalanie znaków na ciele przestępcy, kara do XIX w.

Piętowa kość, ob. Stopa.

Pigmalion, bajeczny rzeźbiarz, król Cypru, dla sztuki ślubował bezżenność; zakochał się w stworzonym przez siebie posągu, Galatei, którą ożywiła Afrodyta.

Pigmejczycy (Pigmeje), karłowate ludy Afryki, Azji płd., N. Gwinei, Europy przedhistor.; wzrost 130—150 cm, krótkogłowi, na niskim poziomie kulturalnym. — Wiadomości o nich już u Herodota i Homera.

Pigment, barwnik (szczeg. w żywych organizmach). Złogi drobnoziarnistego p. decydują o kolorze skóry, włosów, oczu itd. u człowieka.

Pigoń Stanisław, pol. historyk lit., * 1885, wybitny badacz i wydawca Mickiewicza.

Pigułki, łac. pilulae, lekarstwo w postaci kulek, o wadze zwykle 0,1 gr.

Pigułowiec, rośl. zielna lub krzewiasta z rodziny kaparkowatych; pospol. w obszarach tropikalnych; niektóre rodzaje hodow. jako ozdobne; nasiona p. arabskiego używ. podobnie jak musztarda.

Pigwa, krzew lub drzewo różowate: p. pospolita, hodow. w ogrodach, owoce używ. na konfiturę; p. japońska, krzew o płomienno-czerwonych kwiatach, hod. w ogrodach.

Pijacki obłęd, obł. opilczy, ob. Alkoholizm, Delirium.

Pijaństwo, ob. Alkoholizm.

Pijarzy, zakon szkolny, zał. 1597 w Rzymie przez Józefa Kalasantego. W Polsce reformą pijara Konarskiego przyczynili się do odrodzenia kulturalno-narodowego.

Pijawki, rząd pierścienic; wydłużone, spłaszczone robaki z 2 przyssawkami, hermafrodytyczne; wody słodkie, miejsca wilgotne; żyją pasożytniczo, ssą krew owadów, ryb, zwierząt ciepłokrwistych. Pijawka końska żywi się normalnie dżdżownicami i mięczakami, przysysa się od przełyku zwierząt ciepłokrwistych; p. lekarska, dawniej szeroko stosowana, obecnie prawie wytępiona, używana do miejscowego odciągania krwi.

Głowa pijawki z rozwartym otworem ustnym

Pik, fr., jeden z 4 kolorów we franc. kartach do gry. Ob. Karty do gry.

Pik Franciszek, ob. Mirandola Fr.

Pika, 1) długa włócznia noszona przez część piechoty w XVI—XVII w. (długość około 4, 5 metra); 2) tkanina bawełniana, o wypukłym wzorze, czasem włochata po lewej stronie.

Pikantny, fr., ostry, drażniący; pikanteria, przyjemna, podrażniająca ostrość.

Pikardia (franc. Picardie), dawna prow. franc., obecn. departamenty Pas-de-Calais, Somme, Oise i Aisne.

Pikielhauba, niem., rodzaj kasku zakończonego u góry ostrym szpicem metalowym, wchodzący w skład dawnego munduru wojsk. niemieckiego.

Pikieta, fr., 1) placówka (ob.); 2) gra w karty na dwie osoby.

Pikinierzy, fr., dawne oddziały piechoty zbrojne w piki (ob. Pika).

Pikling, lekko solony, wędzony śledź.

Pikniczny typ, gr., typ przysadkowaty, krępy, posiadający wg charakterystyki typów Kretschmera specjalne właściwości psychiczne; por. Konstytucja 5).

Piknik, fr., składkowa zabawa towarzyska.

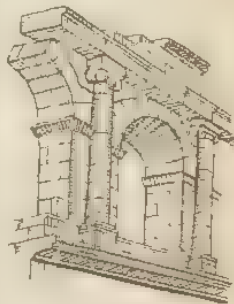
Piknometr (pyknometr), gr., przyrząd do pomiaru ciężaru właśc. cieczy.

Pikrynowy kwas, trójnitrofenol, środek wybuchowy, kryształki żółte, trujący, używ. do wyrobu lidytu, melinitu, mater. służących do napełniania granatów, także jako barwnik.

Piktografia, gr., pismo obrazowe.

Piktowie (łac. Picti), najdawn. mieszkańcy Kaledonii (pochodzenie nieceltyckie i niearyjskie); w VI w. przyjęli chrześcijaństwo, w VII w. stworzyli państwo, w IX w. zlali się ze Szkotami.

Pilaster, fr., filar mniej lub więcej występujący ze ściany, z którą jest połączony, dla wzmocnienia murów, ich rozczłonkowania, dla dekoracji.

Pilastry

Piłat, 1) Tadeusz, pol. statystyk i ekonomista (1844—1923), pionier naukowych badań statyst. w Galicji; 2) Roman, pol. historyk liter. (1846—1906); „Historia literatury pol-

skiej", „Gramatyka języka polskiego" (wykłady uniwersyteckie), „O literaturze politycznej Sejmu Czteroletniego".

Pilatus, masyw górski nad Jez. Czterech Kantonów, 2132 m wys.; kolejka zębata.

Pilatus Pontius, ob. Piłat.

Pilawce, w. na Podolu ukraiń., smutno zapisana ucieczką wojska pol. przed Chmielnickim 1648.

Pilch domowy, gryzoń, ok. 10 cm dł.; Tatry, Litwa.

Pilcomayo (pilkomajo), pr. dopł. Paragwaju, 1200 km dł., tworzy granicę między Argentyną i Paragwajem.

Pilgrim Fathers (fasers), ojcowie pielgrzymi sekta anglikańska, która wywędrowała 1620 z Anglii do Ameryki Płn. (Massachusetts).

Pilica, 1) l. dopł. Wisły, 313 km dł.; 2) m-ko w pow. Olkusz, u źródeł rz. P., 3 000 mieszk.

Pilichowski Leopold, malarz pol.-żyd. (1869—1933); portrety, sceny z życia robotników i żydów w Łodzi.

Pillati, 1) Henryk, malarz pol. (1832—94), sceny historyczne, rodzajowe, karykatury, satyry; 2) Ksawery, malarz pol. (1843—1910), portrety, obrazy rodzajowe; 3) Gustaw, malarz pol., * 1874, krajobrazy, obrazy rodzajowe.

Pilniak Borys, współcz. powieściopisarz rosyj.: „Wołga wpada do Morza Kaspijskiego" i in.

Pilnik, narzędzie stalowe o szorstkiej powierzchni (karbowanej lub ząbkowanej) do obrabiania metali, drewna itd. przez tarcie. — Wyrabiane przez maszynowe n a s i e k a n i e.

Pilocarpus, rośl. drzewiasta lub krzewiasta z rodziny rutowatych; w Ameryce tropikalnej liczne rodzaje; p. dostarcza alkaloidu p i l o k a r p i n y, używ. w medycynie (jako środek napotny i moczopędny).

Pilon (pilą) Germain, rzeźbiarz franc. (ok. 1537—90), jeden z najznakomitszych w XVI w we Francji.

Pilot, fr., 1) żeglarz zawodowo przeprowadzający okręty przez niebezpieczny rejon (np. między skałami, mieliznami itd.); 2) człowiek samodzielnie kierujący maszyną do latania (samolotem, sterowcem) lub balonem; 3) w budownictwie: pal.

Pilotaż, fr., wykonywanie czynności przez pilota (ob. Pilot 1, 2).

Piloty Karl von, malarz niem. (1826—86) dzieła historyczne o teatralnej dekoracyjności.

Pilśń, ob. Filc.

Piltz Erazm, polityk i publicysta pol. (1851—1929), zwolennik ugody z Rosją, podczas wojny świat. czł. Komitetu Narod. w Paryżu (działalność dyplomatyczna), po wojnie poseł pol. w Belgradzie, potem wicemin. spr. zagr. i poseł w Pradze; „Nasze stronnictwa skrajne", „Polityka rosyjska w Polsce" i in. (pseud. „Scriptor").

Pilzno, 1) m. pow. w woj. krak., nad Wisłoką, 4.000 mieszk.; 2) czes. P l z e ň, stol. żupy w Czechach zach., 114 000 mieszk., kop. węgla, przem. stal. (fabryki dział Skoda), browary.

Piła, narzędzie stalowe do rozdzielania drzewa, metali itp. przez tarcie zębatymi ostrzami: p. r ę c z n e i m a s z y n o w e, ob. Drewno (obróbka) i Metale (obróbka).

Piła, ryba z rodziny rajowatych, podobna do rekina; górna część pyska wydłużona, opatrzona na bokach dużymi zębami; 4—5 m dług. Atlantyk.

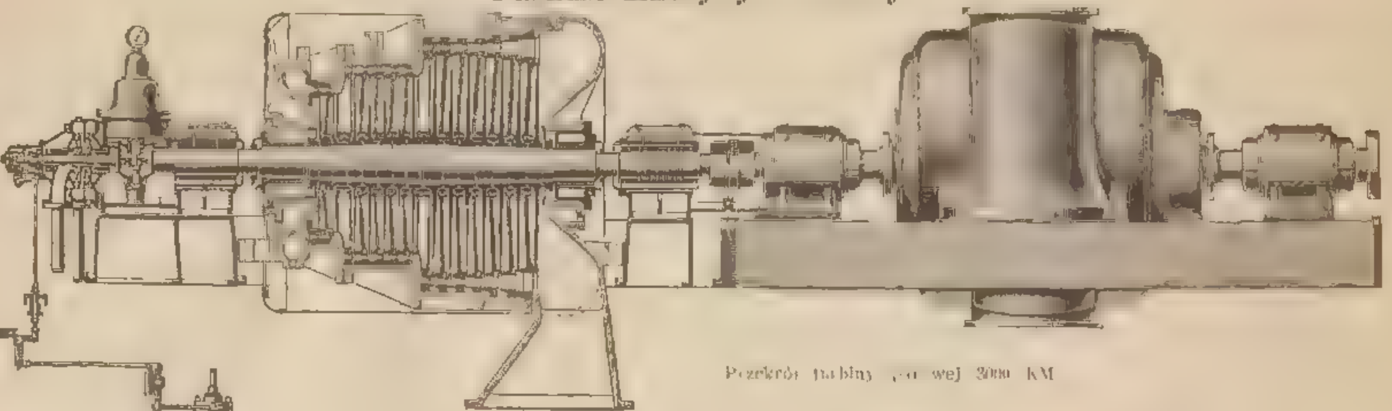
Piła (niem. Schneidemühl), stol. rej. w Marchii Poznańs.-Zach.-Prus. (Niemcy), nad Głdą, 37.000 mieszk.; miejsce urodz. Staszica.

Piłat, łac. Pontius Pilatus, rzymski prokurator w Judei, 27—37, wydał na Chrystusa wyrok pod naciskiem Żydów.

Piłka, przyrząd do gier, zabaw, w kształcie kulistym, sporządzony z kauczuku (dla dzieci), gumy, skóry (wewnątrz czasem z gumową tzw. duszą, napompowaną powietrzem) itd. G r a w p i ł k ę uprawiana już u ludów pierw., starożyt. Grecji, w śrdw.; w. XIX w Anglii i Amer. Płn. Gry z piłką dzielą się na: rzucane, podbijane palantem lub ręką i kopane. Z kopanych najpopularniejsza p i ł k a n o ż n a (ang. football), która zorganizowała się w odrębny sport, w Polsce reprezentowany przez Polski Związek Piłki Nożnej. Zasady: na boisku, między 2 drużynami (każda po 11 graczy) na przedzie 5 graczy tworzy tzw. „atak", za nimi „pomoc" wspiera atak i obronę, dalej 2 „straże" (obrona), w końcu „bramkarz". Ta drużyna wygrywa, która w czasie 2×45 min. strzeli więcej goalów (tj. zdobędzie częściej bramkę. Z piłek rzucanych, największym wzięciem cieszą się: s z c z y p i ó r n i a k, pochodzenia niemieck., z przepisami zupełnie podobnymi do piłki nożnej, tylko bez kopania piłki (niem. Handball), h a z e n a czyli j o r d a n k a, pochodzenia czeskiego, podobna do szczypiórniaka gra dla kobiet (krótsze boisko, mniejsze bramki), k o s z y k ó w k a (amerykańska gra baskett ball) 2 drużyny (po 5 osób) wrzucają piłkę do umieszczonego na 3 metrowym słupie kosza druż. przeciwnej; każda druż. broni swego kosza. — Z piłek podbijanych ręką popularna s i a t k ó w k a (ang. v o l l e y b a l l): między 2 drużynami, po dwu stronach siatki; p. ma przejść ponad siatką na drugą stronę boiska, 2. druż. odbija p. i nie dopuszcza, by dotknęła ziemi. P a l a n t i b a s e b a l l, z małymi piłkami podbijanymi drewnianym bijakiem. Oprócz tego istnieje wielka ilość gier z piłką, mniejszego znaczenia i popularności. P i ł k a w o d n a (w a t e r-p o l o): 2 druż. pływackie w basenach rzucają p. do bramki przeciwnej; czas gry 2×7 min.

Piłsudski, 1) B r o n i s ł a w, pol. etnograf i językoznawca (1866—1918), brat P. 2) i P. 3), 1886 uczestnik spisku na życie Aleksandra III, zesłany na Sachalin, znakomity badacz ludów płn.-wschodniej Azji, zwł. Ajnów i Giliaków, potem górali tatrzańskich i i. 2) J ó z e f, Pierwszy Marszałek Polski * 1867 w Zułowie pod Wilnem, † 1935 w Warszawie. Po ukończeniu gimnazjum w Wilnie zapisany 1885 na wydział medyczny uniw. charkowskiego, skąd wydalony za udział w rozruchach studenckich, potem w Wilnie czynny w ruchu socjalistycznym, 188[7] wmieszany w spisek rewolucyjny na życie cara, za co zesłany na 5 lat na Syberię. Po powrocie bierze udział w tworzeniu Polskiej Partii Socjalistycznej i rozwija intensywną działalność wśród robotników Kongresówki, szerząc

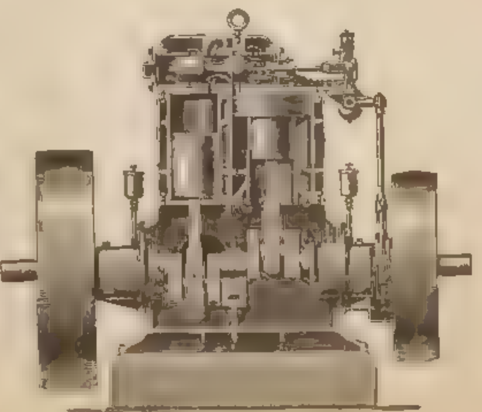
Parowe maszyny i turbiny

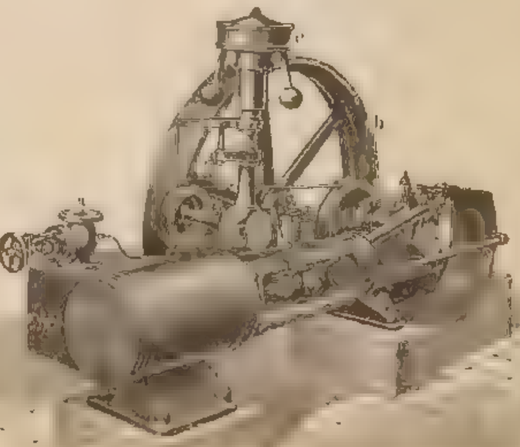
Przekrój turbiny parowej 3000 KM

Wirnik dyszowej turbiny parowej [illegible]

Maszyna parowa szyb[illegible]

[illegible]

Plankton morski (roślinny)

1. Ceratium tripos — 2. Gossleriella tropica — 3. [illegible] horrida — 4. Stephanopyxis [illegible] — [illegible] splendens — 6. Syndetocystis barbadensis — 7. Guinardia [illegible] — 8. Eucamp[illegible] — [illegible] splendens — [illegible] — 11. Plankton [illegible] — [illegible]

obok socjalistycznej także polską ideę niepodległościową. 1900 aresztowany przez Rosjan i zamknięty w X. Pawilonie w Warszawie, symulując obłęd dostaje się do Szpitala św. Mikołaja w Petersburgu, skąd udaje mu się zbiec i osiąść w Galicji. Tu krzewi dalej ideę walki czynnej z caratem, po wybuchu wojny ros.-japońskiej interweniuje osobiście w Tokio u mikada na rzecz pomocy dla polskiego ruchu zbrojnego. 1905 organizuje w Kongresówce bojówki P. P. S. i bierze czynny udział w walce rewolucyjnej (Pl. Grzybowski w Warszawie, Bezdany i i.). Po upadku rewolucji znowu w Galicji, staje się centralną postacią obozu niepodległościowego, propaguje, w przewidywaniu wojny europejskiej, stworzenie polskiej siły zbrojnej, wreszcie organizuje „Związki strzeleckie" wraz ze szkołami oficerskimi, obozowymi kształceniem instruktorów itd. Z wybuchem wojny światowej wkracza 6 sierpnia 1914 na czele oddziałów strzeleckich do b. Królestwa, obejmuje dowództwo nad pierwszą brygadą Legionów, stacza kilkadziesiąt bitew i potyczek, stając się tym samym wskrzesicielem tradycji armii polskiej; równocześnie tworzy na terenie b. zaboru rosyj. i samej Rosji tajną Polską Organizację Wojskową (P. O. W.). Na skutek tarć z dowództwem austr. i niem. rezygnuje 1916 z dowództwa nad brygadą, w parę miesięcy później zostaje dyrektorem departamentu wojskowego Rady Stanu. W tym charakterze, wobec osiągnięcia głównego celu, tj. klęski Rosji carskiej, paraliżuje dążenia Niemców do zmobilizowania dla nich społeczeństwa polskiego, a w końcu, na skutek odmowy przysięgi na braterstwo broni wojska polskiego z Niemcami, zostaje przez nich wywieziony i internowany w Magdeburgu. Po pogromie państw centralnych przyjmuje władzę od Rady Regencyjnej, zwołuje Sejm Ustawodawczy, zostaje mianowany przezeń Naczelnikiem, jako Naczelny Wódz przeprowadza 1920 zwycięską wojnę z Sowietami, po czym jako szef sztabu oddaje się organizowaniu armii. 1923 dymisjonuje i osiada w Sulejówku pod Warszawą. — W maju 1926, chcąc położyć kres rządom partyjnym i niemocy władzy wykonawczej, przeprowadza po 3-dniowych walkach zamach stanu, obalając prez. Wojciechowskiego i premiera Witosa. Dokonanego przez Zgromadzenie Narodowe wyboru na prezydenta Rzplitej nie przyjmuje, natomiast jako kilkakrotny min. spraw wojskowych, przewodniczący ściślejszej Rady Wojennej i generalny inspektor doprowadza do końca rozbudowę armii. Równocześnie potężną swą wolą wpływa na poczynania rządów, szczególnie w kierunku nowych zasad ustroju państwa, ujętych ostatecznie w postanowienia konstytucji z 1935 r. — Pochowany w krypcie na Wawelu, serce jego złożone w Wilnie. 3) J a n, brat P. 1. i P. 2., pol. prawnik i polityk, * 1876, w wolnej Polsce kolejno sędzia trybunału kasacyjnego, poseł na Sejm, jego wicemarszałek, 1931 min. skarbu, wiceprezes Banku Polskiego.

Piment, p i e p r z a n g i e l s k i, owoce tropik. drzewa Pimenta officinalis, wielkości pieprzu, o smaku korzennym, używ. jako przyprawa.

Pina, pr. dopł. Jasiołdy, 87 km dł., łączy się z Kan. Królewskim, uchodzi pod Pińskiem.

Pinakoteka, gr., miejsce przechowywania obrazów, publiczna galeria obrazów.

Pincenez (pęsne), fr., binokle (ob.), trzymające się na nosie przy pom. sprężynki, „ewikier".

Pincette (pęset), fr., szczypczyki.

Pincgauery, ob. Pinzgauery.

Pinczery, pieski pokojowe, ze skrzyżowania gryfonów z terierami.

Pindar, znakomity liryk grecki (522/518—446 przed Chr.), w pieśniach chóralnych (epinikiach) o wzniosłym stylu myślowym i rytmicznym sławił zwycięzców igrzysk narodowych, wzór rodzaju poetyckiego.

Pigwin

Pindus, pasmo górskie w Grecji, między Epirem i Tesalią; Smolika, 2.575 m.

Ping-pong, tenis stołowy: piłki celuloidowe podbijane drewnianymi rakietami.

Pingwin, ob. Bezlotek.

Pini Tadeusz, pol. historyk lit., * 1872, monografista Krasińskiego.

Pinia, gat. sosny o parasolowatej koronie; okolice M. Śródziemnego; nasiona jadalne, stanowią też pokarm dla ptaków.

Piniński Leon, pol. polityk, prawnik i estetyk, * 1857, 1898—1903 namiestnik Galicji, bogate zbiory artystyczne ofiarował na Wawel; prace naukowo-prawne, świetne szkice estetyczne, główne dzieło krytyczno-literackie: „Shakespeare".

Pinie

Pinturicchio (-turikio), właśc. B e r n a r d i n o d i B e t t o B i a g i, malarz wł. ok. 1454—1513, freski w Perugii, Sienie, Rzymie, obrazy religijne.

Pinxit, łac., skróc. pinx., pxt., „namalował", obok podpisu malarza na obrazie.

Pinzgauery (pincgauery), 1) rasa ciężkich koni roboczych; 2) brunatno-biała rasa bydła rogatego.

Pińczów, m. pow. w woj. kielec., nad Nidą, 8.000 mieszk.; elektrownia, farbiarnia.

Pińsk, m. pow. w woj. polesk., nad Piną, 30.000 mieszk.; młyny, tartaki, fabr. zapałek, 2 przystanie rzeczne; w XII w. ośrodek osobn. księstwa.

Piołun, ob. Bylica.

Piombo Sebastiano del, właśc. L u c i a n i, malarz włoski (1485—1547), uległ wpływowi Michała Anioła; portrety, obrazy religijne.

Pion, kierunek nitki obciążonej ciężarkiem, więc kierunek siły ciężkości.

„Pion", tygodnik artyst.-literacki wychodzący w Warszawie.

Pionek, pieszek w szachach; przenośn.: człowiek będący narzędziem w rękach drugich.

Pionierzy, 1) nazwa pierwszych kolonistów (w Płn. Amer.), torujących drogę następnym; 2) rodzaj w o j s k techn.: budowa mostów, służba wodna, roboty ziemne itd. W Polsce: saperzy.

Pionowe koło, w e r t y k a ł, k. w y s o k o ś c i o w e w astron., k. wielkie na sklepieniu niebieskim, przechodzące przez zenit i nadir miejsca obserwacji, więc prostopadłe do horyzontu (ob. Niebo).

Piorun, wyładowanie elektryczne podczas burzy między chmurami a ziemią; towarzyszy mu grzmot.

Piorunochron (g r o m o c h r o n), wynaleziony przez B. Franklina 1752: pręt metalowy ostro zakończony, umieszczony na dachu budynków, połączony z ziemią.

Piorunowy kwas, izomeron kwasu cyjanowego; sole rtęciowa i srebrowa, p i o r u n i a n y, używane do wyrobu kapsli, doprowadzających naboje do wybuchu.

Piotr, a p o s t o ł, św., Szymon, syn Jonasza, rodem z Betsaidy, rybak, któremu przy pierwszym spotkaniu Chrystus nadał imię Piotr (grec. Petra, skała, głaz) jako opoce Kościoła. Zawsze wyróżniany przez Chrystusa, po chwilowym zaparciu pędził życie pełne pracy nad organizacją Kościoła zakończone męczeńską śmiercią. Założył stolicę biskupią w Rzymie za Nerona 29 czerwca 67 r. ukrzyżowany.

Piotr z A l c a n t a r y, św., franciszkanin (1499—1562), reformator. Klasztory, które przyjęły jego reformę: a l k a n t a r y j s k i e.

Piotr z A l e k s a n d r i i, św., arcybiskup aleksandr., pisarz kośc., męczennik w 311.

Piotr z A m i e n s, działacz relig. (1050 -1115), zał. klasztor augustianów w Huy, 1096 prowadził krucjatę wzdłuż Dunaju, potem z Gottfrydem de Bouillon.

Piotr C e l e s t y n, św., papież Celestyn V (1294), zrezygnował na rzecz Bonifacego VIII.

Piotr C h r y z o l o g, św., ojciec kościoła (406—450), wybitny kaznodzieja, bisk. Raweny.

Piotr D a m i a n, św. (988—1072), doktór kościoła, bisk. Ostii, w końcu pustelnik; wiele pism.

Piotr G o n z á l e z, św. (1190 1246), dominikanin, patron żeglarzy.

Piotr K l a v e r, św. (1581 1654), jezuita, nawracał niewolników murzyńskich; od niego nazw. S o d a l i c j a Św. P. K l. dla popierania misji afryk., zał. 1894 w Rzymie.

Piotr N o l a s c u s (N o l a s k o), św., zał. zakon mercedariuszów (1182—1256), wykupywał chrześcijan z niewoli saraceńskiej.

Piotr (Męczennik) z W e r o n y, św. (1205—52), dominikanin, zwalczał manichejczyków, przez nich zamordowany.

Piotr, p a n u j ą c y: A r a g o n i a: 1) P. III Wielki (1239—85), od 1282 król Sycylii („nieszpory sycylijskie"), walczył zwycięsko przeciw Francji, Neapolowi i swemu bratu Jakubowi. B i z a n c j u m: 2) P. II de Courtenay, syn Piotra I, † 1217, poślubił Jolantę, siostrzenicę ces. Henryka bizant., 1216 pretendent do korony ces., zamord. C h o r w a c j a: 3) P., ostatni król narodowy, ok. 1093—97, poległy w walce z Węgrami. K a s t y l i a: 4) P. Okrutny (1334—69), małżonek od 1353 Blanki de Bourbon, słynny ze srogości względem swych przeciwników zamordowany. R o s j a: 5) P. I Wielki (1672—1725), nominalnie car od 1682, samodzielny władca od 1689, założ. Petersburga 1703, zwycięzca Karola XII szwed. pod Połtawą 1709, mieszał się w sprawy pol. (osadzenie Augusta II na tronie, pośrednictwo między królem a szlachtą i in.); za niego Rosja mocarstwem (od 1721 tytuł cesarski), zupełna reorganizacja państwa, wybitny rozwój gospodarczy i kulturalny; 6) P. II (1715—30), na tronie od 1727 (rządy Menszykowa, później Dołgorukich); 7) P. III Teodorowicz (1728—62), od 1745 mąż ks. Zofii v. Anhalt-Zerbst, późniejszej Katarzyny II, zdetronizowany przez nią (spisek), wkrótce potem zamordowany przez Orłowa. S e r b i a: 8) P. I, król serb. (1844—1921), od 1919 jugosłowiański (dynastia Karageorgewiczów), uczestniczył w powstaniu bośniackim 1875/6, przeciwnik Austrii w oparciu o Rosję; 9) P. II, król jugosłow., * 1923, królem od 1934 (po zamordowaniu jego ojca Aleksandra I), do jego pełnoletności rządy regencji. W ę g r y: 10 P. Wenecjanin (ok. 1012—1050), władał od 1038 (po św. Szczepanie).

Piotra i Pawła, od IV w. święto 29 VI na pamiątkę śmierci 2 apostołów.

Piotrków, 1) (P. T r y b u n a l s k i), m. pow. w woj. łódzk., nad Strawą, 50.000 mieszk., fabr. narzędzi roln., dykty, mydła, chemikaliów; ruiny starego zamku Kazimierza W.: dawniej miejsce wielu zjazdów, sejmów i siedziba Trybunału koron.; 2) P. K u j a w s k i (Żydowski m-ko w pow. Nieszawa (woj. warsz.), 1.500 mieszk.

Piotrowicz Ludwik, historyk pol., * 1886: dzieła: „Plutarch a Appian", „Kult panującego w starożytności", „Ziemia śląska w starożytności", „Dzieje Rzymskie" i w. in.

Piotrowin, właśc. P i o t r z J a n u s z e w a S t r z e m i e ń c z y k, rycerz, który wg legendy został przez św. Stanisława wskrzeszony i wezwany jako świadek przeciw królowi Bolesławowi Śmiałemu.

Piotrowski, 1) Gracjan, satyryk pol., pijar (1735—85), współpracownik „Monitora"; 2) Rufin, pol. patriota i pamiętnikarz (1806—72), słynne pamiętniki o pobycie na Syberii i ucieczce z zesłania; 3) Maksymilian, malarz polski (1813—75), obrazy historyczne; 4) Mieczysław, malarz polski (1869—1930).

Pióro, 1) p t a s i e, wytwór skórny, odpowiadający włosom ssaków i łuskom gadów. Składa się z o s i i c h o r ą g i e w k i; nasadowa część zwie się d u d k ą, górna s t o s i n ą, z której na dwie strony wyrastają p r o m i e n i e, z bocznymi wyrostkami — p r o m y k a m i, często zakończonymi haczykowato. Gdy oś jest b. krótka lub zupełnie nierozwinięta — p. nazywa się p u c h e m; 2) do pisania, stalowe, s t a l ó w k a: tłoczone ze stali; tzw. wieczne p., ob. Wieczne pióro.

Pióropusz, pęk piór, jako ozdoba hełmu, w śrdw. oznaka godności rycerskiej, w czasach nowoż. przy mundurze paradnym, na czakach i kaskach.

Piperazyna, zasada organ., z kwasem moczowym daje sól rozpuszczalną w wodzie (zast. w lecznictwie).

Pipeta, fr., rurka szklana, zwężona u dołu, zaopatrzona w podziałkę, służy do odmierzania płynów w pracowni chem.

Pipin (P e p i n), majordomowie i królowie frankońscy: 1) P. Mały, król Franków (715—768), syn Karola Młota, skonsolidował państwo frank. pokonał Langobardów, Sasów, Saracenów; podporządkował kościół frank. papieżowi (wraz z św. Bonifacym); 2) P. (pierwotnie Karloman), król Włoch (777—810), syn Karola W., walczył z Awarami, Sasami, Słowianami, wyparł Maurów z Korsyki, zdobył Wenecję; 3) P., król Akwitanii (803—838), syn Ludwika Pobożnego, przeciw któremu początkowo występował.

Piractwo, rozbój na morzu (bez upoważnienia państwa, w odróżnieniu od kaperstwa). Kwitło w staroż. na Morzu Śródziemnym (wytępione przez Pompejusza); w śrdw. aż po czasy nowsze słynni p i r a c i algerscy, VIII—XI wieku w Normanowie, aż do ostatnich czasów p. chińscy.

Piraja, ryba kostnoszkieletowa w rzekach Afryki i Ameryki Płd., drapieżna, posiada b. ostre ząbki; niebezpieczna też dla człowieka; niekt. drobne odmiany pięknie ubarwione, hodowane w akwariach.

Piramida, ob. Ostrosłup; por. Piramidy.

Piramidon, środek leczn., w bólach głowy, migrenach itp.

Piramidy, budowle wybudowane na planie kwadratu, których 4 ściany w kształcie trójkątów schodzą się u góry; w Egipcie spełniały rolę grobowców. Najważniejsze p. egipskie, z lat ok. 3.000—2.000 przed Chr. zgrupowane są w płn. Egipcie na zach. brzegu Nilu, np. w pobliżu Gizeh p. C h e o p s a (ob. ryc. przy art. Cheops), 233 m szeroka, 145 m wysoka.

Piramowicz Grzegorz, ks., pol. pedagog i działacz oświatowy (1735—1801), sekretarz Komisji Edukacyjnej i Tow. dla Ksiąg Elementarnych, zasłużony zwłaszcza dla oświaty ludowej; jego dziełem ustawy Kom. Ed. — Prace. „Powinności nauczyciela", „Nauka obyczajowa dla ludu", „Mowy" i i.

Pirandello Luigi, znakomity włoski pisarz dramat. (1867—1936), laureat nagrody Nobla, analityk zawiłych charakterów i sytuacji psych., doprowadzonych do wysokiego napięcia w oryginalnie pomyślanej formie „Maschere Nude", „Tutto per bene", „Sei personaggi in cerca d'autore", „Enrico IV" i in., nadto nowele i powieści, ważne studium krytyczne „L'umorismo".

Pirat, ob. Piractwo.

Pireneje, góry łańcuchowe między Francją i Hiszpanią, od Zat. Biskajskiej po M. Śródziemne, 450 km dł., do 110 km szer., najwyższy szczyt Pic de Néthou, 3404 m w masywie Maladetta. Nieliczne przełęcze. Góry zbudowane z granitów, gnejsów i skał osadowych. Liczne cieplice siarcz. i źródła alkal.; rudy żelaza, ołowiu, cynku, manganu.

Pirenejski Półwysep (I b e r y j s k i), położ. w płd.-zach. Europie między Oceanem Atlantyckim a Morzem Śródziemnym, 592.000 km² pow. Odcięty od trzonu lądu Europy łańcuchem Pirenejów, wyżynny (m e s e t a) i słabo rozczłonkowany, wykazuje pod względem geograficznym, znaczne podobieństwo do Afryki. Między krainami nadbrzeżnymi a oddzieloną od nich górami (Kantabryjskie, Andaluzyjskie) lub stromymi krawędziami wyżyną wewnętrzną; liczne przeciwieństwa klimatyczne, gospodarcze i etnograficzne. Gł. r z e k i: Duero, Tag, Guadiana, Guadalquivir i Ebro. — Dalsze szczegóły, ob. w art. Hiszpania i Portugalia. Obok wymienionych państw znajduje się jeszcze na Półw. P. maleńka republika A n d o r r a i kolonia bryt. G i b r a l t a r.

Pireus, grec. m. port., tuż na płd. od Aten, 250.000 mieszk., gł. port handl. i wojenny Grecji, ośrodek przem. — 493 prz. Chr. obwarowany przez Temistoklesa i połącz. z Atenami «długimi murami».

Piro... (pyro...), z gr. pyr, «ogień», często w wyrazach złożonych.

Piroga, hiszp., pierwotnie łódki z jednego pnia u Karaibów, później u ludów Oceanii.

Pirokseny, grupa minerałów skałotwórczych: augit, diopsyd, bronzyt, hypersten i in.

Piroluzyt, minerał, ob. Braunsztyn.

Piromancja, gr., przepowiadanie z ognia, głównie przy składaniu ofiar.

Piromania, gr., obłęd podpalania, głównie u epileptyków, czasem pod wpływem alkoholu.

Pirometr (p y r o m e t r), gr., przyrząd do pomiaru wysokich temperatur; p. normalny, termometr gazowy z bańką porcelanową, kwarcową, lub platynową; do pomiaru temperatur do 1300° C; p. e l e k t r y c z n e, termometry oporowe, albo termoelementy; p. o p t y c z n e: na podstawie pomiaru promieniowania.

Piron (pirą) Alexis, franc. poeta dramat. (1689—1773): «La métromanie».

Pirosfera (p y r o s f e r a), gr., wewn. część ziemi pod zewn. skorupą; do dziś nie ustalono, czy p. jest płynną masą o wysokiej temperaturze, czy ciałem stałym.

Pirotechnika, gr., umiejętność przyrządzania materiałów wybuchowych o działaniu rozprężającym, akustycznym lub świetlnym, dla celów technicznych, wojennych, lub dla zabawy (o g n i e s z t u c z n e). Substancją podstawową jest proch strzelniczy z odpowiednimi dodatkami. Otrzymuje się rożne efekty jak: fontanny świetlne, młynki wirujące itp.

Pirquet (pirkе) Clemens, lekarz austr. (1874—1930); znakom. pediatra, wartość odżywczą pożywienia określił w jednostkach tzw. n e m a c h, odpowiadających wartości kalorycznej 1 gr mleka, tj. 667 małych kalorij. Jego o d c z y n na gruźlicę u małych dzieci polega na próbnym szczepieniu tuberkuliny.

Piruet, fr., 1) w t a ń c u i ł y ż w i a r s t w i e szybki obrót na jednej nodze; 2) w j e ź d z i e k o n n e j: obrót konia o 180° w krótkim galopie na zadzie.

Pirydyna, związek organ., pochodna benzolu, o nieprzyjemnym zapachu, używ. do denaturowania spirytusu.

Piryt, minerał, siarczek żelaza FeS_2, kryształy regularne, barwa spiż.-żółta, w przyrodzie b. rozpowszechniony, używ. m. i. do wyrobu kwasu siarkowego.

Pisa, pr. dopł. Narwi, 70 km dł.

Pisanki, jaja barwione na Wielkanoc. P. *właściwe* (różnokolorowy ornament), *malowanki* (pstre lub 1-barwne), *rysowanki* (rys. ostrym narzędziem).

Pisano, 1) Niccolò, rzeźbiarz włoski (ok. 1206—80), poprzednik renesansu, o nowoczesnym opanowaniu kształtu ciała ludzkiego, jasności kompozycji, 2) Giovanni, syn poprz., rzeźbiarz, architekt i złotnik (ok. 1250—1328), rzeźby o pełni wyrazu i dramatycznym ożywieniu; 3) Andrea, rzeźbiarz i architekt (1273—1348), kompozycje pełne umiaru i spokoju: drzwi brązowe Baptysterium florenckiego i i.; 4) Nino, syn poprz., rzeźbiarz, † przed 1368; 5) Vittore, zw. *Pisanello*, malarz i medalier (ok. 1380—1451), freski, obrazy («Hołd trzech króli») i medale.

Pisarski skurcz, *mogigrafia*, zjawisko patologiczne, występuje u pewnych osób przy zamiarze pisania lub przy pisaniu, polega zazwyczaj na skurczu zginaczy dłoni.

Pisarz polny, w Polsce przedrozbior. (XVI—XVII w.) naczelnik rachunkowości wojskowej i spraw związanych z zaopatrzeniem wojska, osobny dla Korony i Litwy.

Pisarz wojskowy, naczelnik kancelarii dawnych atamanów kozackich, za Chmielnickiego szedł w godności zaraz po atamanie.

Piscina, łac., basen dla ryb lub do pływania; w Kościele katol. zagłębienie do mycia naczyń kościelnych.

Pisiemskij Aleksiej Fieofiłaktowicz, powieściopisarz rosyj. (1820—81). «Tysiąc dusz» i in., tragedia chłopska: «Gorzka dola» i in.

Piskor Tadeusz, generał pol., * 1889, b. szef sztabu gener., od 1931 inspektor armii. Szereg prac z dziedziny strategii.

Piskorz, ryba z rodziny śliżowatych o węgorzowatym ciele; w płytkich wodach.

Pismo, wyobrażenie mowy za pomocą widocznych znaków, w celu udzielenia lub utrwalenia wiadomości. *Rozwój*: u ludów pierwotnych znaki umowne, pomniki kamienne, p. węzłowe (np. u Inkasów, najdawn. Chińczyków). Właściwe p.: 1) p. *symboliczne* (ideogramy), p. *obrazowe*; 2) oznaczanie zespołu głosek, a nie przedmiotu, więc p. *zgłoskowe*, p. *klinowe* (Babilonia); 3) powstawanie znaków spółgłoskowych, liter, np. w Egipcie, gdzie równocześnie utrzymują się znaki wyrazowe i zgłoskowe (ob. Hieroglify); p. *literowe* np. prasemickie (powst. z egip. hieroglifów), fenickie, aramejskie; z aramejskiego — arabskie; z fenickiego — alfabet grecki (wschodni i zach.); z zach.-greckiego — p. łacińskie (p. łac. wyparło z Europy p. *runiczne* i *gockie* powstałe na wzorach gr. i łac.); z gr. alfab. — p. *słowiańskie* (p. ros.). O rozwoju p. łac. ob. Paleografia. — *Współczesne p. drukowane*: o różnych wielkościach; przy czcionkach druk. uwzględnia się wymiary pisma w tzw. *punktach typograficznych* (1 p. typogr.=0.3759 mm) i nazywa się je np. Diament (4 p. typogr.), Nonparel (6 p. t.), Petit (8 p. t.), Borgis (9 p. t.), Garmond (10 p. t.), Cycero (12 p. t.) itd.

Pismo drukarskie, ob. Pismo.

Pismo Święte, ob. Biblia.

Pisownia, ob. Ortografia.

Pissarro Camille, malarz franc. (1830—1903), impresjonista: krajobrazy, cykle widoków Paryża i i.

Pistacja, krzew lub drzewo z rodziny nanerczowatych o oleistych owocach, w krajach śródziemn.; owoc jadalny, dostarcza tłuszczów.

Pistoja, stol. prow. P. w Toskanii (Włochy), 70.000 mieszk.; katedra z XIII w., przem. żelazny.

Pistolet, wł., broń palna krótka do strzelania z jednej ręki. Pojawia się w XVI w. po wynalezieniu zamka kołowego. Obecnie wielostrzałowy samoczynny. P. jednostrzałowy jeszcze w użyciu jako broń pojedynkowa lub tarczowa.

Piston, fr., 1) *kornet*, dęty instrument mosiężny z wentylami czyli pistonami; 2) niewłaściwa nazwa zamiast spłonka.

Piszczałka, pierwotny instrument pasterski, *fujarka*, w którym dźwięk powstaje przez drganie słupa powietrznego; na jej zasadzie zbudowane są instrumenty dęte drewniane (flet, obój, klarnet, fagot i i.) oraz *piszczałki organowe*.

Piszczany (słow. Piešťany), uzdrowisko na Słowaczyźnie, nad Wagiem, gorące źródła siarczane i radioaktywne kąpiele mineralne.

Piszczel (tibia), u kręgowców kość podudzia łącząca się z kością udową i napiętkiem.

Piśmiennictwo, literatura.

Pitagoras, filoz. grec. (582—483 prz. Chr.), miał szkołę (gminę) w płd. Italii: nauka o wędrówce dusz, mistyczne spekulacje dotyczące liczb, znane «*twierdzenie P.*» (ob. Pitagorasa twierdzenie).

Pitagorasa twierdzenie, w geometrii: kwadrat zbudowany na przeciwprostokątnej trójkąta prostokątnego jest równoważny sumie kwadratów zbudowanych na obu przyprostokątnych.

Pithecantropus erectus, małpolud kopalny żyjący w dyluwium na Jawie; najbliższy człowiekowi spośród wszystkich małpoludów.

Pitia, ob. Pytia.

Pitschmann Józef, malarz niem. (1758—1834), przebywał w Polsce; sceny mitolog., relig., portrety.

Pitt, 1) William, *starszy*, ang. mąż stanu (1808—78), od 1756 sekretarz stanu dla spr. zagran., za jego sprawą zwycięstwo Anglii nad Francją w wojnie 7-let.; 2) William, *młodszy*, syn poprz. (1759—1806), ang. mąż stanu: jego dziełem: obalenie Foxa, unia z Irlandią, koalicja przeciw Napoleonowi, wystąpienie przeciw ekspansji ros. na Konstantynopol, reformy wewnętrzne.

Pittsburg, m. w stanie Pensylwania w St. Zjedn. Am. Płn., 670.000 mieszk.; uniwers.; bogate kop. węgla i nafty, przem. stal. i szklany.

Pityuzy, hiszp. grupa wysp na M. Śródziemnym, należy do hiszp. prow. Baleary, 700 km², 30.000 mieszk., gł. wyspy: Ibiza i Formentera.

Pius, papieże: 1) P. I, św., 140—154; 2) P. II (Eneas Silvius Piccolomini), 1458—64, sekretarz soboru bazylejskiego, 1442 w służbie Frydery-

ka III, jako papież organizator wypraw krzyżowych, uczony humanista, pisarz, dyplomata; słynna bulla Execrabilis, zabraniająca odwołania od papieża do soboru; 3) P. IV, 1559—65, zwołał 1562 sobór trydencki (uprzednio przerwany), zatwierdził jego uchwały 1564; 4) P. V, św., 1566—72, wydawca (1568) katechizmu rzymskiego; 5) P. VI, 1775—99, wywieziony przez Napoleona do Francji (państwo kościelne republiką); 6) P. VII, 1800—23, zawarł 1801 konkordat z Napoleonem, 1804 koronował go, 1809 stracił na jego rzecz państwo kościelne (wyklął go), wywieziony, wrócił 1814 po upadku Napoleona (przywrócenie jezuitów); 7) P. IX (hr. Mastai Feretti), 1846—78, za niego rewolucja 1848 w Rzymie, okupacja franc.; ogłosił 1854 dogmat niepokalanego poczęcia, 1870 zwołał sobór watykański (dogmat o nieomylności papieża); zwolennik Polski; 8) P. X, 1903—14, reformator, słynny z hasła «Omnia instaurare in Christo» (wszystko odnowić w Chrystusie), 1907 encyklika «Pascendi Dominici gregis»; 9) P. XI (Achilles Ratti), * 1857, pap. od 1922 (1919 nuncjusz w Polsce,: konkordat z Łotwą 1922, Bawarią 1924, Polską 1925, Litwą 1927, traktat laterański z Mussolinim 1929, reorganizacja Kongregacji Propagandy, centralizacja związków misyjnych, ustanowienie uroczystości Chrystusa Króla (1925, rozwój Akcji Katolickiej, encykliki przeciw komunizmowi i narodow.-socjalizmowi i in.

Piwarski, 1) Jan Feliks, rytownik pol. (1794—1859); ryciny do «Słownika malarzy polskich i w. i.; 2) Adolf, malarz pol., brat poprz. (ok. 1800— po 1850).

Piwiński Leon, pol. krytyk literacki, * 1889.

Piwniczna, m. w pow. Nowy Sącz, nad Popradem, 370 m n. p. m., 4.000 mieszk.; letnisko, źródła alkaliczne.

Piwo, napój alkoholowy otrzymywany przez fermentację drożdżową gotowanego wyciągu słodu jęczmiennego z dodatkiem przyprawy z goryczki chmielowej. Przebieg fabrykacji przemysłowej w browarach dzieli się na: 1) Przygotowanie słodu: Ziarno jęczmienne doprowadza się do skiełkowania, a gdy kiełek dorośnie do półtora długości ziarna, przerywa się dalszy wzrost przez osuszenie ciepłym powietrzem, a kiełki i korzonki oddziela się między walcami. 2) Przygotowanie zacieru: Rozdrobniony słód miesza się w kadzi zacierne j przy temperaturze 70 do 75° tak długo, aż prawie cała skrobia zamieni sie w maltozę. 3) Gotowanie brzeczki: Scukrzony zacier filtruje się celem oddzielenia nierozpuszczalnych pozostałości zwanych młótem. Otrzymany filtrat, tzw. brzeczkę, gotuje się z szyszkami chmielowymi, odcedza rozgotowane szyszki i chłodzi na talerzach chłodniczych. 4) Fermentacja brzeczki: Ochłodzoną brzeczkę pompuje się do otwartej kadzi fermentacyjnej i przy temperaturze 5 do 8° zadaje drożdżami. Po 5 do 7 dniach drożdże opadają na dno, a piwo przepompowuje się do wielkich beczek, gdzie przy temperaturze 0° odbywa się dalsza powolna fermentacja, trwająca, zależnie od gatunku, nawet do kilku miesięcy.

Piwonia (łac. Paeonia), rośl. jaskrowata, bylina, rzadziej krzew, hod. w licznych gatunkach jako roślina ozdobna.

Piwowarstwo, przemysł wytwarzający piwo (ob.).

Piza (włos. Pisa), stol. prow. P. w środk. Włoszech, nad rz. Arno, w pobl. M. Śródziemnego, 73.000 mieszk., słynna krzywa wieża, wiele kościołów i pałaców; uniwers.; przem. bawełniany. W śrdw. ważne m. handlowe.

Pizarro Francisco, podróżnik hiszp. (1475—1541), zdobył 1524—32 Ekwador i Peru, zamordowany.

Pizystrat, tyran ateński (ok. 600—528 prz. Chr.), władał od 560 (z przerwami), opiekun handlu, przemysłu, rolnictwa, sztuk i nauk.

Piżmak, ob. Piżmoszczur.

Piżmo, substancja mazista, brunatna, o przenikl. woni, wydzielina gruczołów odbytowych samców piżmowców, używ. w perfumerii.

Piżmoszczur, piżmak wodny, gryzoń z rodziny norników; około odbytu gruczoły, wydzielające płyn o woni zybetu; cenne futro w handlu pod nazwą piżmaków; Płn. Ameryka, wprowadzony do Europy, także w Polsce.

Piżmowce, podrodzina jeleni, bezrogie; u samca w tylnej części brzucha gruczoł, w kt. wytwarza się piżmo (ob.).

P. K. O., ob. Pocztowa Kasa Oszczędności.

P. K. P., skróc.: Polskie Koleje Państwowe.

P. K. U., skróc.: Powiatowa Komenda Uzupełnień. Por. Polska (Wojsko).

Place (plas), fr., plac, plac targowy.

Placet, łac., podoba się; formuła wyrażająca zgodę.

Placówka, wojsk. oddział ubezpieczający samodzielny lub zależny od czaty, zwykle kilkunastu ludzi.

Placyd, św., Rzymianin, uczeń św. Benedykta z Nursji zabity przez piratów 546; pam. 11 VII.

Plafon, fr., sufit lub sklepienie, przeważnie ozdobne. Plafonowe malarstwo polega na ozdabianiu p. malowidłami. Pocz. traktowane jak dywan przytwierdzony do sufitu (Rafael), później perspektywistycznie, figury w silnym skrócie (Melozzo da Forli, Mantegna). Głównie w Odrodzeniu, Baroku, Rokoku.

Plagiat, łac., kradzież literacka, podanie cudzego utworu za własny, także w sposób częściowy albo przez zbyt wyraźne naśladownictwo. Plagiator, ten kto popełnił p.

Plagi egipskie, 10 kar, klęsk zesłanych wg. Biblii przez Boga na Egipt, za to, że Faraon nie pozwolił na wyjście Żydów z ziemi Gossen.

Plagioklazy, ob. Skalenie.

Plaidoyer (pledułaje), fr., mowa obrońcy i prokuratora przed sądem; pledować, przemawiać w obronie.

Plakat, ogłoszenie, nalepiane na mury, ściany.

Plakieta, gr., mała, przeważnie czworokątna płytka z brązu lub ołowiu, ozdobiona płaskorzeźbą.

Plamica, skłonność do występowania wybroczyn, widocznych pod skórą.

Plamisty dur, ob. Dur.

Plamka żółta, ob. Oko, Żółta plamka.

Plamy słoneczne, ob. Słońce.

Plan, łac., projekt, zarys, szkic, rysunek pozwalający zorientować się w położeniu, rozmiarach itd. jakiegoś miejsca, budynku itp.

Planck Max, fizyk niem., * 1858, twórca teorii kwantów; zajmował się termodynamiką i teoriami promieniowania; laureat Nobla.

Plandeka, niem., płótno nieprzepuszczalne, do nakrycia i ochrony ładunków, wozów itd.

Planetaria, przyrządy dla zobrazowania ruchów w systemie słonecznym, precyzyjne mechanizmy, w kt. planety jako małe kule krążą dokoła wielkiej (słońca) przy czym zachowane są właściwe proporcje. — W nowszych czasach buduje się też p. polegające na projekcji świetlnej ciał niebieskich, ich ruchów itd.

Planetoidy, ob. Planety.

Planety, ciała niebieskie krążące dokoła Słońca po elipsach. P. świecą odbitym światłem słonecznym. W lunecie ukazują tarcze o wielkościach zależnych od ich odległości. Dostrzegamy na nich plamy, z których ruchu wnioskujemy o obrocie p. dokoła osi. P. dzielimy na d o l n e, bliższe słońca niż ziemia i g ó r n e, dalsze od niego, lub na w e w n ę t r z n e i z e w n ę t r z n e. Do wewn. należą Merkury, Wenus, Ziemia, Mars, do zewn. Jowisz, Saturn, Uranus, Neptun, Pluto. Między Marsem a Jowiszem krąży gromada małych ciał zw. p l a n e t o i d a m i lub a s t e r o i d a m i. Dotąd odkryto kilka tysięcy planetoid, cztery największe noszą nazwy: Ceres, Juno, Westa, Pallas. P. górne widoczne są zawsze w pobliżu słońca, po jego stronie wsch. lub zach. Merkurego tylko rzadko można obserwować, Wenus raz jako «Gwiazdę Wieczorną», drugi raz jako «Gw. Poranną», cz. «Jutrzenkę». Obie p. wykazują w lunecie fazy podobne do faz Księżyca. P. dolne wykazują tylko nieznaczne fazy. Ruchy p. na niebie wydają się b. skomplikowane, gdyż oglądane są z ruchomej ziemi. Do czasów Kopernika panował w astronomii system geocentryczny (Ptolemeusza). Kepler sformułował 3 z a s a d y r u c h u p.: 1) p. krążą dokoła Słońca po elipsach; 2) pola zakreślane przez promienie wodzące w równych czasach są sobie równe; 3) sześciany średnich odległości p. od Słońca mają się do siebie jak kwadraty okresów ich obiegu. Newton (1687) stworzył naukę o przyciąganiu powszechnym (grawitacja), będącą dotąd podstawą astronomii planetarnej.

Planigloby, mapy przedstawiające półkule ziemskie lub niebieskie.

Planimetr, przyrząd do wyznaczania powierzchni figur płaskich, ograniczonych również krzywymi; rozróżniamy p. l i n i o w y i b i e g u n o w y.

Planimetria, gr., dział geometrii traktujący o figurach płaskich.

Plankton, gr., ogół organizmów wodnych, roślinnych i zwierzęcych, poruszających się w wodzie nie ruchem własnym, lecz ruchem wody; stanowi pokarm zwierząt wodnych. Wiele istot planktonowych cechuje zupełna przeźroczystość. Zależnie od tego, gdzie występuje, rozróżnia się p. słodkowodny, morski, jeziorny. — Por. t a b l.

Planquette (plankeł) Robert, kompoz. franc. (1878—1903) obok Offenbacha najwybitniejszy mistrz dawnej operetki fr.; «Dzwony z Corneville».

Plansza, fr., płyta rytowana do odbijania rycin; rycina luźnie umieszczona w wydawnictwie.

Plantacja, 1) uprawa roślin wymagających sadzenia; 2) w koloniach większa jednostka rolnicza.

Plantagenet (-żenet), A n j o u P., królewska dynastia ang. od Henryka II po Ryszarda III.

Plantin Christoph, słynny drukarz niderlandz. (1520—89) w Antwerpii; bogate zbiory P. i jego następców M o r e t u s ó w zebrane w Muzeum P. - Moretus.

Plastelina, glinka połączona z nieparującym płynem, przez co nie twardnieje, stale podatna do modelowania.

Plaster, lek do użytku zewn. w postaci tabliczek lub smarowany na płótnie.

Plastron, fr., napierśnik u zbroi; szeroki krawat; rabat.

Plastyczność, własność ciał stałych: skoro siła działająca na ciało plastyczne przekroczy granicę sprężystości, następuje trwałe odkształcenie.

Plastyka, gr., sztuka rzeźbiarska, w szerszym znacz. malarstwo i rzeźba; por. też Rytmiczna gimnastyka.

Plata, La, ob. La Plata.

Platan, drzewa do 20 m wys. z rodziny platanowatych, u nas w parkach hod. w wielu odmianach; p. z a c h o d n i, pochodz. płn.-amer., p. w s c h o d n i, pochodz. śródziemnomorsk.

Plateau (plato), wyżyna, płyta.

Plateje, m. w staroż. Beocji; 479 prz. Chr. zwycięstwo Greków nad Persami.

Platen August, hr. P.-Hallermund, poeta niem. (1796—1835), komedie satyryczne przeciw romantyzmowi: «Die verhängnisvolle Gabel», «Der romantische Oedipus», świetne liryki o wysokim polocie, piękne «Polenlieder».

Plater Emilia, patriotka pol. (1806—31), walczyła bohatersko w powstaniu listopad. na Litwie na czele utworzonego przez siebie chłopskiego oddziału partyzanckiego.

Plater-Broel, 1) Kazimierz Konstanty, pol. pisarz i polityk (1748—1807), poseł, członek Rady Nieustającej, ostatni podkanclerzy litew., posłował 1792 do Petersburga; nap.: «Kosmopolita do narodu polskiego» i in.; 2) Ludwik, syn poprz., leśnik i geograf (1774- 1846), uczestnik powstania kościuszk., 1816 sekretarz stanu, potem senator kasztelan, współpracownik Lubeckiego; 3) Stanisław, brat poprz., geograf i historyk (1784—1851); «Geologia wsch. części Europy», «Atlas historique de la Pologne» i in.; 4) Władysław, publicysta i polityk (1806—89), po 1831 na emigracji w Paryżu, redaktor 1833—36 dzienniczka «Le Polonais», 1868 założ. muzeum rapperswylskiego w Szwajcarii.

Platerowanie, powlekanie metalu mniej szlachetn. szlachetnym: grubą blachę metalu mniej szlachetnego owija się cienką blachą metalu szlachetn., rozgrzewa i spaja przez walcowanie. Plateruje się np. srebro złotem (złoto doublé) itd.

Platforma, ang., 1) równia, równy pomost; 2) w Ameryce Płn.: program partyjny, wyznanie wiary; 3) potocznie: podstawa (rokowań, rozmów itp.).

Platon, filozof grec. (427—347 prz. Chr.), żył w Atenach, uczeń Sokratesa: Świat, który poznajemy zmysłami jest zmienny, wiedzę czerpiemy ze stałego świata idei. - W duszy ludzkiej istnieją trzy władze: rozumna, impulsywna i zmysłowa, których harmonia jest podstawą sprawiedliwości. Podobnie w społeczeństwie istnieją trzy warstwy: filozofowie, wojownicy oraz rolnicy rzemieślnicy i kupcy; podporządkowane sobie zapewniają państwu sprawiedliwość.

Platoniczna miłość, miłość idealna.

Plattdeutsch (platdojcz), niem., język dolnoniemiecki (płn.-niem.); potocznie: język ludowy, w odróżnieniu od literackiego hochdeutsch.

Platyna, Pt, pierwiastek chem., cięż. atom. 195.2, licz. porz. 78, metal szlach., srebrzystobiały, punkt topl. 1770°; w przyrodzie w stanie rodzimym, często z in. metalami tej samej grupy platynowców (rod, ruten, pallad, iryd, osm). W Płd. i Środk. Ameryce, płd. Afryce i na Uralu. Wielkie zastosowanie w przemyśle chem., jubilerskim, technice dentyst. Gąbka platynowa, platyna subtelnie rozdrobniona, używ. jako katalizator.

Platynotypia (platynowy druk), otrzymywanie odbitek fotograf. na papierze światłoczułym, przez redukcję soli platynowych: środek redukc.: szczawian żelazowy.

Platynowce, ob. Platyna.

Plauen im Vogtland, m. w Saksonii, nad Białą Elsterą, 113.000 mieszk., przem. koronkarski.

Plautus Titus Maccius, znakomity komediopisarz rzym. (250—184 prz. Chr.), świetnie przyswoił wzory nowo-attyckie, oddziałał wydatnie na rozwój komedii europejskiej, ważniejsze utwory: «Amphitrio», «Aulularia» (wzór «Skąpca» Moliera), «Captivi», «Menaechmi» (wzór «Komedii pomyłek» Szekspira), «Mercator», «Miles' gloriosus», «Mostellaria», «Trinummus», «Truculentus».

Plazma, gr., płyn krwi bez krwinek; w komórkach tyle co protoplazma (ob.).

Plaża, fr., piaszczysty pas przybrzeżny, nad morzem, rzeką itd.

Pląsawica (taniec św. Wita), choroba nerwowa połączona z mimowolnymi drganiami mięśni, zwł. twarzy i rąk, które są albo samoistne, albo występują z okazji ruchów zamierzonych. Często w związku z równoczesn. lub poprzedn. schorzeniami reumat. lub serca, przez działanie na mózg jadów bakteryjnych.

Plebania, probostwo, mieszkanie proboszcza; pleban, proboszcz.

Plebejusze, łac., członkowie rzymskiego plebsu (ob.), og.: ludzie niskiego pochodzenia.

Plebiscyt, łac., w Rzymie ustawa uchwalana przez plebejuszów i do nich jedynie początkowo się odnosząca; w znacz. ogól. głosowanie całej ludności uprawnionej, bezpośrednie, dla rozstrzygnięcia szczególnie ważnej kwestii państwowej, zbadania woli ludności przy ustanawianiu nowych granic. W Polsce 1920 w Prusach, 1921 na G. Śląsku.

Plebs, łac., w staroż. Rzymie ludność nieszlachecka, ogólnie: dolna, biedna warstwa ludności miejskiej.

Plecak, worek nieprzemakalny, noszony na plecach przy pom. rzemieni.

Plecha, strzępkowata tkanka niższych roślin, niezróżnicowana na narządy.

Plechanow Jerzy, ros. polityk i publicysta (1857—1918), założ. ros. partii socjalist., od 1903 na czele mieńszewików, po 1917 wystąpił w Rosji przeciw bolszewikom; wybitny teoretyk socjalizmu, liczne dzieła.

Plechowe rośliny, rośl., których ciało jest plechą (ob.); tu należą: bakterie, glony, grzyby, porosty.

Plehwe Wjaczesław Konstantynowicz, polityk ros. (1846—1904), min. spr. wewn. 1902, wybitny reakcjonista; zamordowany.

Plein-air (plener) fr., kierunek impresjonistyczny w malarstwie po 1870, oddający atmosferę i światło słoneczne w obrazie, tworzący na wolnym powietrzu, poza pracownią.

Plein-pouvoir (plę puwuar), fr., pełna władza, nieograniczone pełnomocnictwo.

Pleistocen, tyle co dyluwium (ob.).

Plejada, 1) ob. Plejady; 2) grupa 7 tragików greckich w Aleksandrii, III prz. Chr.; 3) grupa 7 poetów franc. XVII w.: Ronsard, Du Bellay, Pontus de Tyard, Jodelle, Belleau, Baïf i Dorat.

Plejady, 1) w mitol. grec. 7 córek Atlasa, które zabiły się po śmierci swych sióstr, Hyad, i zostały, podobnie jak one, przeniesione między gwiazdy; 2) grupa gwiazd otoczona ciemną mgławicą na niebie płn., w Byku; 6 najjaśniejszych gwiazd: Alcyone, Atlas, Elektra, Maja, Merope i Taygeta.

Plemię, większa grupa społ., wywodząca się od wspólnych rodziców. Por. Ród, Szczep.

Plemniki, męskie komórki rozrodcze, znajdujące się w nasieniu; b. małe (u ssaków 0,01—0,04 mm), kształtu nitkowatego, b. ruchliwe, składają się z główki, szyjki i witki; p. odkryte przez Hamma 1677.

Plenarny, łac., pełny, zupełny, kompletny.

Plenipotencja, łac., pełnomocnictwo.

Plenkiewicz Roman, pol. historyk lit. (1833 — 1910), źródłowy biograf Kochanowskiego.

Plenność, zdolność obfitego owocowania; da się w roślinie potęgować przez celową hodowlę.

Plenum, łac., całość, ogół, pełne zebranie; plenarne posiedzenie, posiedzenie wszystkich członków, w przeciw. do posiedzenia wydziału, komisji.

Pleochroizm, wielobarwność, własność niekt. minerałów, polegająca na tym, że wykazują odmienne barwy, zależnie od kierunku padania światła.

Pleonazm, gr.-łac., nadmiar wyrazów o podobnym znaczeniu, np. biały siwek.

Plersch Jan Bogumił, malarz pol. (1732—1817), nadworny malarz Stan. Augusta.

Pleszczotka, zioło krzyżowe; usypiska i skały wapienne Tatr.

Pleszew, m. pow. w woj. poznańs., nad Nerem, 8.000 mieszk.; fabr. maszyn, mebli, luster i i.

Pleszka, ptak przelotny z rodziny muchołówek; częsty.

Pleśniaki, p l e ś ń, grzyby tworzące naloty na substancjach organiczn., wywołują też gnicie oraz powodują choroby roślin.

Pleśniawka (s o o r), białawe kolonie grzybków osiedlające się w jamie ustnej u dzieci i osób osłabionych.

Pletwa, ob. Płetwa.

Plewka, łuskowaty listek w kłosku traw, kt. w swych pachwinach ma kwiaty.

Plewna (bułg. Pleven), m. okręg. w Bułgarii, u podnóża Bałkanów, 28.000 mieszk.; 1877 zwycięstwo Rosjan nad Turkami.

Plewy, zewnętrzna okrywa kwiatu traw; odżywcze wartości małe: 3—4% surowego białka, 1—2% tłuszczu.

Plichta Andrzej, powstaniec pol. (1797—1866), uczestnik spisku Łukasińskiego, więziony, 1830—31 sekretarz Rządu Narod., na emigracji współpracownik ks. Adama Czartoryskiego.

Plinius, 1) Caius P. Secundus, S t a r s z y, uczony rzym. (23 po Chr. 79), zginął w czasie wybuchu Wezuwiusza; główne dzieło: «Naturalis historia», encyklopedia wiadomości z geogr., medyc., hist. naturalnej itd.; 2) Caius P. Caecilius Minor, M ł o d s z y (62 po Chr.—113); listy ważne dla historii z 97—109, korespondencja z Trajanem.

Pliocen, najwyż. piętro formacji trzeciorzędowej.

Plisy, fr., stałe fałdy na sukniach.

Pliszka siwa

Pliszki, rodzina ptaków śpiewających, występują w Starym Świecie; najpospolitsze rodzaje: p l i s z k a i ś w i e r g o t k a; u nas p. s i w a, przelotna, gnieździ się nad wodami, w pobliżu domostw ludzkich.

Ploesti, rumuń. miasto na Wołoszczyźnie, 77.000 mieszk.; przemysł naftowy.

Plomba, fr., 1) pieczęć ołowiana na opakowaniach towarów; 2) wypełnienie otworów w zębach, powstałych przez zepsucie, materiałami takimi jak cement, amalgamaty, złoto, porcelana itd.

Plotyn, filoz. grec. (ok. 205—270), twórca tzw. neoplatonizmu: Początkiem wszelkiego bytu jest prajedność, identyczna z Bogiem; z niej dopiero powstaje Duch, w kt. mieszczą się idee wszechrzeczy. Poznanie za pom. pojęć prowadzi tylko do poznania tych idei, poznanie zaś Boga możliwe jest tylko przez intuicję i ekstazę. — Wielki wpływ na filozofię chrześc., zwł. św. Augustyna.

Pludry, niem., szerokie, bufiaste spodnie; nazwa pogardliwa Niemców.

Plujka, wielka czarna mucha; głośno brzęczy latając.

Pluralis, łac., liczba mnoga; p l u r a l i s m a i e s t a t i s (m a i e s t a t i c u s), określanie własnej osoby liczbą mnogą np. w orędziu monarchy («my»).

Pluralizm, łac., pogląd metafizyczny, wg. kt. świat składa się z wielu różnych pierwiastków metafizycznych. Przeciwieństwo: m o n i z m, d u a l i z m.

Pluralny system wyborczy, przyznanie pewnym kategoriom obywateli (np. płacącym wyższe podatki) większej ilości głosów.

Plus, łac., znak dodawania (+); więcej; nadwyżka.

Pluskolec, drapieżny pluskwiak wodny, pływający na wznak; pospolity.

Pluskwa domowa, owad z rzędu pluskwiaków, 5 mm dł., płaski, brązowy, nieuskrzydlony; pasożyt pijący krew ludzką; rozmnaża się szybko.

Pluskwiaki, rząd owadów półskrzydłych: narządy pyszczkowe kłujące lub kłująco ssące, przednie skrzydła półskórzaste, półbłoniaste, po części brak skrzydeł, gł. u samic; pasożytują żywiąc się sokami roślin lub krwią zwierząt.

Plusz, tkanina kosmata, strzyżona, podobna do aksamitu, o wyższym włosie.

Pluszcz, ptak z rzędu wróblowatych; p. k o r d u s e k, przelotny ptak, posp. na płd. Polski, żyje pojedynczo w lasach górskich.

Plutarch z Cheronei, pisarz grecki (ok. 46—120 po Chr.), napisał życiorysy sławnych mężów, wzór biografiki literackiej we wzniosłym stylu, nadto różne dzieła moralno filozoficzne i in.

Pluto, 1) H a d e s, w mitol. grec. bóg podziemi, małżonek Persefony, bóstwo płodów roln.; 2) najdalsza ze znanych obecnie planet odkryta 1930, jako gwiazda 15. co do wielkości okres obiegu dokoła słońca: 249,2 lat; masa wynosi ok. $^{1}/_{3}$ masy ziemi.

Plutokracja, gr., panowanie arystokracji pieniężnej; sfera bogaczy.

Pluton, fr., 1) Pluto; 2) jednostka taktyczna w kompanii; p. piechoty—2 półplutony lub 3—4 drużyny, p. kawalerii—3—5 sekcyj, p. artylerii 2 działony.

Plutos, gr., uosobienie bogactwa; w mitol. grec. syn Demetry.

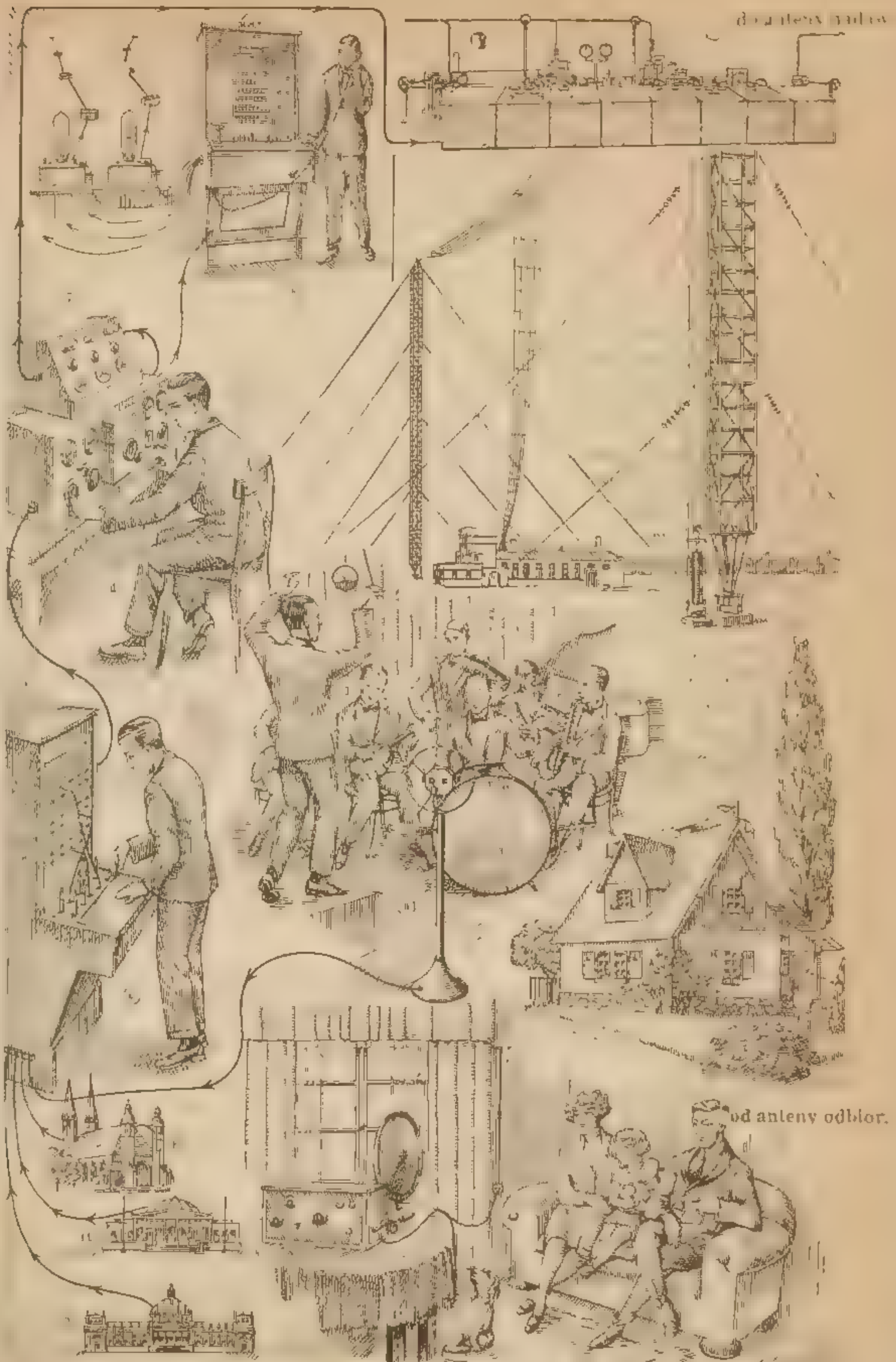
Pluviale, łac., 1) płaszcz koronacyjny cesarzy i królów; 2) wierzchnia szata liturgiczna podczas uroczystych obchodów.

Pluviose (plüwioz), 5. miesiąc w franc. kalendarzu rewolucyjnym.

Pluwiometr, ob. Deszczomierz.

Plymouth (plimes), port handl. i wojen. w płd. Anglii, w hr. Devon, 208.000 mieszk.; twierdza, stacja lotn., budowa okrętów.

Płaca, pieniężne wynagrodzenie za świadczenie pracy. Sposób obliczenia wysokości p.: 1) system p. c z a s o w e j, uzależniony od długości czasu pracy; 2) system p. a k o r d o w e j w zależności od wyników pracy bez względu na czas; 3) system p r e m i j, oprócz stałej p. za przepracowany czas, dodatk. wynagrodzenie za wyniki przekraczające normę przeciętną; 4) system p ł a c r u c h o m y c h, w zależności od ceny produktu pracy lub kosztów utrzymania

Przebieg nadawania i odbiór.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Michał Anioł, Mojżesz (Rzym, San Pietro in Vincoli), ok. 1513—16.

[illegible]

pracownika. Wynagrodzenie za pracę w świadczeniach nie pieniężnych (towary, mieszkanie), nazywa się wynagrodzeniem w n a t u r z e.

Płaksa

Płaksa kapucynka, małpka szerokonosa, w lasach Środk. Ameryki.

Płaska stopa, tzw. z niem. p l a t f u s, zniekształcenie stopy, polegające na zapadnięciu się jej sklepienia; często z powodu przeciążenia, związanego z zawodem, np. u kelnerów, piekarzy itd.

Płaskonosy, podrząd małp.

Płaskorzeźba, r e l i e f, rzeźba wykonana na płaszczyźnie równej lub wygiętej, stanowiąca z nią jedną całość. Odstaje od tła niewiele (basrelief) lub znacznie, jako wypukło-rzeźba (hautrelief). Mistrzami p. byli starożytni Grecy w budowlach publicznych; często stosowana w odrodzeniu, neoklasycyzmie.

Płaskowyż, równa płaska wyżyna.

Płaszcz, w znacz. technicznym zewnętrzna osłona konstrukcji, np. przy pociskach karabinowych p. stalowy osłania ołowiane jądro.

Płaszczki, rodzina ryb o ciele silnie spłaszczonym; ogon długi opatrzony narządami elektrycznymi; na skórze kolczaste zęby skórne; niekt. rodzaje jadalne; Atlantyk, M. Śródziemne.

Płaszczowina, w geol. rodzaj fałdu obalonego, bez łączności ze skałami macierzystymi; w Polsce w Tatrach i Karpatach.

Płaszczyzna, utwór geometryczny o 2 wymiarach. Wyznaczona jest przez 3 punkty lub prostą i punkt.

Płaszczyzna symetrii, ob. Symetria.

Płatki, pojedyncze części korony kwiatowej.

Płatnerz, niem., śrdw. rzemieślnik, wyrabiający pancerze, miecze, zbroje.

Płatowiec, ob. Samolot.

Płatwa, belka wspierająca krokwie dachu.

Pławikonik

Pławik, przy wędce rybackiej korek, zapobiegający opadnięciu haczyka z przynętą na dno.

Pławikonik, ryba kostnoszkieletowa; ogon przemieniony w narząd chwytny; Atlantyk, M. Śródziemne.

Pławny pęcherz, worek z grubej błony napełniony gazem u wielu ryb kostnoszkieletowych, organ hydrostatyczny, czasem służy jako płuco zapasowe.

Płaz, 1) ob. Płazy; 2) płaska strona szabli.

Płazińce, gromada robaków silnie spłaszczonych, bez jamy ciała; narządy rozrodcze obojnacze, często o skomplikowanej budowie.

Płazy (Amphibia), klasa kręgowców; zimnokrwiste, skóra naga, gładka, oddychają płucami, w rozwoju przechodzą przeobrażenie, larwy żyją w wodzie, oddychają skrzelami (kijanka żaby). Dzielą się na 4 rzędy: 1) p. p a n c e r n e, kopalne, po raz pierwszy w karbonie; 2) p. b e z n o ż n e, ciało wydłużone, beznożne; żyją w ziemi w krajach tropik.; p. o g o n i a s t e, okryte nagą skórą, larwy mało się różnią od form dojrzałych; 4) p. b e z o g o n o w e, ciało krótkie, spłaszczone, formy dorosłe bez ogona.

Płci determinacja, czyli określenie płci w rozwijającym się zarodku; rozróżnia się: 1) d. p r o g a m i c z n ą, jeśli jaja niezapłodn. różnią się między sobą (np. u mszyc z jednych jaj powstają osobniki płciowe, z innych partenogenetyczne); 2) d. s y n g a m i c z n ą, płeć zależy od zapłodnienia (u pszczół zapłodn. jaja dają samice, niezapłodn.-samców); 3) d. e p i g a m i c z n ą, płeć zależy od przypadkowego doboru komórek rozrodczych i zawartych w nich chromosomów, decydujących o płci. U niższych zwierząt i roślin można wpłynąć na zmianę płci przez warunki zewnętrzne.

Płciowa niemoc, ob. Impotencja.

Płciowe cechy, cechy odróżniające obie płci: p i e r w s z o r z ę d n e są związane z narządami płciowymi i ich funkcją, d r u g o r z ę d n e warunkują zewn. wygląd obu płci, ułatwiający wzajemne spotkanie, sam akt lub opiekę nad potomstwem (kleszcze, szczypce, rogi, pokładełka, torby lęgowe, gruczoły mleczne).

Płciowe narządy, narz. wytwarzające komórki rozrodcze żeńskie (jajka) i męskie (plemniki); składają się przeważnie z gruczołów (jajnikowy dla komórek jajowych, jądrowy dla plemników) i przewodów. N. płc. rozdzielone na 2 osobniki: męski i żeński, dają r o z d z i e l n o p ł c i o w o ś ć, połączone u jednego osobnika—o b o j n a c t w o (hermafrodytyzm); u kręgowców drogi płciowe tworzą system moczopłciowy, który jeśli wchodzi do jelita odbytowego, tworzy k l o a k ę (gady, ptaki); u ssaków jest oddzielne ujście syst. moczo-płciowego (u samca na końcu prącia, u samicy w przedsionku pochwy).

Płeć, zespół cech pozwalających odróżnić organizmy męskie i żeńskie. Por. P ł c i o w e c e c h y, P ł c i o w e n a r z ą d y, P ł c i d e t e r m i n a c j a.

Pleszniee, drobne skorupiaki wodne o skorupce dwuklapowej, stanowiące pokarm dla ryb.

Płesznik, rośl. złożona, w wilgotnych rowach, na brzegach wód, pospolita.

Płetwa, p l e t w a, kończyna, narząd ruchu u ryb i innych kręgowców wodnych; u ryb rozróżniamy: p. parzyste (piersiowe i brzuszne) i nieparzyste (grzbietową, ogonową, odbytową).

Płetwonogi, rząd drapieżnych ssaków wodnych; palce odnóży spięte błoną pływną; 3 rodziny: u c h a t k i, m o r s y i f o k i.

Płocha (grzebień tkacki), część warsztatu tkackiego: przez zęby przechodzą nici osnowy.

Płock, m. pow. w woj. warszaws., pięknie położ. na pr. brzegu Wisły, 32.000 mieszk.; katedra z XII—XVI w.; przystań rzeczna; fabr. narzędzi roln., wódek i in. Dawna stol. Mazowsza, od 1138 ks. mazowieckiego, 1495 wcielona do Korony.

Płoć, ryba z rodziny karpiowatych, w wodach słodkich Europy.

Płodność, zdolność rodzenia lub płodzenia licznego potomstwa.

Płodozmian, kolejność następujących po sobie rodzajów roślin uprawnych, także podział gruntów rolnych między różne rodzaje uprawy; polega na wyzyskaniu przez rośliny własności gleby, pozostawione przez plony poprzednie. — Por. Rolnictwo.

Płomienisty styl, ob. Flamboyant.

Płomień, 1) strumień gazu lub par, spalający się w powietrzu; p. ś w i e c ą c y posiada temperaturę niższą, p. n i e ś w i e c ą c y — wyższą; 2) p ł o m i e n i s t e z n a m i ę, ciemnoczerwony nowotwór dobrotliwy, złożony z nierównomiernie rozszerzonych naczyniek krwionośnych; leczenie: wycięcie, wypalanie.

Płomieński Jerzy Eugeniusz, pol. krytyk lit., * 1893: «Szukanie współczesności».

Płonica (s z k a r l a t y n a), choroba zakaźna, nazwana od czerwono-szkarłatnej wysypki. Występuje głównie u dzieci. Zarazkiem jest przypuszczalnie paciorkowiec. Okres wylęgania 7 dni, potem wysoka gorączka, zapalenie gardła i wysypka pokrywająca całe ciało. Pierwsze objawy ustępują szybko, po kilku dniach rozpoczyna się łuszczenie skóry; przez kilka tygodni możliwe poważne powikłania: w gruczołach limfat., zapalenie nerek, ucha środkowego, wsierdzia, stawów.

Płonnik, jeden z najpospol. rodzajów mchu; tworzy gęste darnie w wilgotn. lasach.

Płońsk, m. pow. w woj. warszaw., nad Płonką, 10.000 mieszk., fabr. maszyn roln., młyny, tartaki.

Płoński Michał, znakom. pol. malarz i rytownik (1782—1812), uczeń Norblina, w akwafortach wzorował się na Rembrandcie; wydał zbiór 19 plansz w Amsterdamie i in.

Płoskirów (ros. Proskurow), m. pow. na Podolu ukraińsk., 32.000 mieszkańców.

Płoszewski Leon, pol. historyk lit., * 1890, badacz i wydawca Wyspiańskiego i Mickiewicza.

Płowce, w. w pow. Nieszawa (woj. warsz.); 27 IX 1331 zwycięstwo Władysława Łokietka nad Krzyżakami.

Płowdiw (Plovdiv), ob. Filipopol.

Płoza, 1) jedna z podstaw przy saniach w kształcie dużej łyżwy; 2) deska 3-kątna, na której osadza się lemiesz w pługu; 3) drewniana listwa dawniej w podwoziach samolotów, obecnie podpora ogona kadłuba.

Płód, e m b r i o n, nazwa ludzkiego zarodka od 2. miesiąca ciąży aż do urodzenia się.

Płótno, tkanina lniana lub konopna, gładka, niebarwiona.

Oskrzela z pęcherzykami płucnymi

Płuca (pulmones), wewnętrzny, parzysty narząd oddechowy kręgowców, oddychających tlenem powietrza. U człowieka prawe płuco złożone jest z 3, lewe z 2 p ł a t ó w p ł u c n y c h. Płuca i wewn. ściana klatki piersiowej pokryte są cienką, gładką błoną, tzw. o p ł u c n ą. Tkanka p. jest gąbczasta, elastyczna, u zdrowych różowa. Drogi oddechowe stanowią: krtań, tchawica i o s k r z e l a; te ostatnie rozgałęziają się oraz wytwarzają wypuklenia (p ę c h e r z y k i p ł u c n e) tworzące razem p. Por. P ł u c c h o r o b y.

Płuc choroby. G r u ź l i c a p., choroba powodowana przez bakterie, przenoszone z pyłem lub kropelkami plwociny. Zakażenie gruczołów oskrzelowych przenosi się na tkankę płucną. Ogniska mogą być otoczone tkanką zwapniałą (g r. z a m k n i ę t a) lub mogą ulec rozmiękczeniu i rozsiewać się (gr. o t w a r t a). Objawy: męczenie się, zniechęcenie, nieżyt oskrzeli, wieczorna gorączka, uporczywy suchy kaszel, natężenie objawów wzmaga się. Plwocina śluzowo-ropna, przechodzi w ropną i zawiera prątki; przez jej połykanie może przyjść do zakażenia jelit i gruźliczych owrzodzeń. Przy rozszerzaniu się k a w e r n (j a m g r u ź l i c z y c h), może być zniszczone większe naczynie i przychodzi do krwotoku. Suchoty galopujące: wysoka gorączka i silne poty nocne. Leczenie: czyste powietrze, dobre odżywianie, naświetlanie lampą kwarcową. Zapobieganie: izolacja chorych, unikanie plwocin i przedmiotów zakażonych, szczepienie ochronne Calmette'a.— N o w o t w o r y p., przerzucają się z sąsiednich organów. — O b r z ę k p.: wydzielanie się surowiczego płynu z naczyń włosowatych do pęcherzyków płucnych, wskutek osłabienia siły serca. — R o z e d m a p.: zmniejszenie sprężystości płuc, co utrudnia wydech i powoduje stałe powiększenie pęcherzyków płuc. — S t w a r d n i e n i e p., zagęszczenie łączno-tkankowe płuc lub obładowanie ich większą ilością pyłu. — Z a p a l e n i e p.: zakaźne zapalenie pęcherzyków p.; wydzielanie wysięku krwi i następne wessanie go; dreszcze, gorączka, kłucie, silne poty; plwocina żółta, zawiera pneumokoki. Z. p. kataralne czyli oskrzelowe trwa długo. Możliwe komplikacje: zapalenie opłucnej i następne ropienie, zgorzel. Leczenie przez wzmocnienie akcji serca.

Płucnik, m i o d u n k a, roślina z rodziny szorstkolistnych; w Polsce 6 gatunków.

Płucodyszne, podgromada ślimaków; żyją na lądzie i w wodzie.

P ł u g
1) lemiesz, o) odkładnica, k) krój, p) przedpłużek, g) grządziel, c) czepigi

Pług, najstarsze narzędzie do uprawy roli, służące do odcinania, odwracania i rozluźniania skiby, oraz do tworzenia bruzdy. Części składowe: por. ryc. — Siłę pociągową stanowi s i ł a s p r z ę ż a j n a (konie lub woły), albo s i l n i k i parowe lub spalinowe. P. w i e l o s k i b o w e mają 2—7 korpusów dla równoczesnego obrabiania takiejże liczby skib. — Por. też t a b l. R o l n i c z e m a s z y n y.

Plug Adam, pseud. Ant. Pietkiewicza (ob.).

Płyny, w fizyce wspólne określenie cieczy i gazów. Ciśnienia styczne powodują w nich przesunięcia cząstek, tak, że p. pozostają w równowadze tylko pod wpływem ciśnień prostopadłych do ich powierzchni.

Płyta, w geol. obszar o poziomym układzie warstw, który nie uległ ruchom tektonicznym.

Pływaczowate, rodzina roślin wodnych, owadożernych; *pływacz* w wodach stojących.

Pływakowate, rodzina chrząszczy, najważn. rodzaj: *pływak żółtobrzeżek*, chrząszcz wodny o ciele płaskim, tylne odnóża służące do pływania, orzęsione; wody stojące; niszczy narybek w gospodarstwach rybnych.

Pływanie. *Człowiek*, jako nieco cięższy od wypartej przez siebie ilości wody, pływa przy pomocy odpowiednich ruchów P. było już znane staroż. Grekom, Rzymianom, zaniedbane w śrdw., uprawiane na nowo od XVIII w. Dzisiejszy *sport pływacki* zna różne style p. np.: «*klasyczny*» (naśladownictwo ruchów żaby), «*crawl*» (p. naprzemian-ręczne), p. *na wznak*, *na boku*, *trudgem* (naprzemian-ręczne); do sportu pływackiego należą: *nurkowanie* oraz *skoki* z wieży i trampoliny.

Pływka, *zoospora*, komórka rośl. opatrzona 2 rzęskami, wolno poruszająca się w wodzie, służy do wegetatywnego bezpłciowego rozmnażania się; u glonów 2 p. zlewają się, dając początek nowej roślinie.

Pnącze, rośl. o długich i wiotkich pędach, owijają się dokoła napotkanej podpory przy pomocy łodygi (chmiel), wąsów (groch, dzikie wino), korzeni przybyszowych (bluszcz). P. o zdrewniałych łodygach — *liany*.

Pneuma, gr., tchnienie, dusza; Duch św.

Pneumatyczna poczta, urządzenie do szybkiego przesyłania listów, kart itd. rurami przy pomocy zgęszczonego lub rozrzedzonego powietrza: przesyłki (w puszkach) poruszane w rurach powietrzem tłoczonym lub ssanym pompą na stacji nadawczej lub odbiorczej.

Pneumatyczne pompy, ob. Pompy.

Pneumatyk, gr., gumowa obręcz kołowa (dla samochodów, rowerów itd.), wypełniona ścieśnionym powietrzem, złożona z wewn. zbiornika, tzw. *dętki*, i z *zewnętrz.* osłony, tzw. *opony*.

Pneumokoki, wprowadzona przez Fränkla nazwa dla drobnoustrojów wywołujących zapalenie płuc.

Pneumothorax, gr., *odma piersiowa*, nagromadzenie powietrza (gazu) w jamie opłucnej (od zewnątrz przy ranach np. postrzałowych, od wewn. przy owrzodzeniach w płucach np. w gruźlicy), utrudnia oddychanie i wywołuje objawy duszności, gorączkę i bóle. *Odma sztuczna*, stosowana w celach leczniczych, unieruchamia jedno płuco i umożliwia gojenie.

Pnom-Penh, stol. franc. Kambodży (Indochiny Franc.), nad Mekongiem, 96.000 mieszk., ośrodek handlowy.

Po, symbol chem. pierwiastka polonu.

Po, rzeka, ob. Pad.

Poale-Syjon, żydowska partia syjonistyczno-socjalistyczna w Polsce.

Pobereże, płd. część Podola, na płd. granicy dawnej Rzplitej pols., nad granicą Turcji i Mołdawii.

Pobiedonoscew Konstanty, polityk ros. (1827 - 1907), członek Rady Państwa, nadprokurator Św. Synodu, reakcjonista, panslawista, wpływał wybitnie na politykę za 2 ostatnich carów.

Pobłocki Gustaw, ks., językoznawca pol. (1840—1915), badacz Pomorza; «Słowik kaszubski» i i.

Pobratymstwo, wspólność pochodzenia (powinowactwo, pokrewieństwo); zawarcie związku opartego na przyjaźni i uświęconego przysięgą, między osobami tej samej płci. Dawniej spotykane często, dziś jeszcze wśród Słowian płd. i i. jako tzw. *braterstwo krwi* (zmieszanie krwi z specjalnie wywołanych ran). P. obowiązuje do wzajemnej pomocy, ewent. krwawej zemsty itd.

Pobudka, wojskowy sygnał do wstawania.

Pochłanianie, ob. Absorbcja, Promieniowanie.

Pochmiel (niem. Katzenjammer), cierpienie z przepicia, po zatruciu alkoholem.

Pochodna, ob. Różniczkowy i całkowy rachunek.

Pochodnia, światło płonących szczap sosnowych, kijów owiniętych pakułami przepojonymi smołą itp. Znane w staroż. przy uroczystościach, w śrdw. i później (w. XVII, XVIII) na dworach, dziś przy pochodach, capstrzykach, pogrzebach.

Pochodzenia teorie, teorie biologiczne o powstaniu gatunków. Dawne teorie, ob. Darwin, Lamarkizm; nowe światło rzucone przez Mendla zwł. zaś de Vriesa (por. Dziedziczność, Mendelizm, Mutacja, Neodarwinizm, Neolamarkizm, de Vries, Weissman).

Pochodzenie człowieka. Człowiek jako organizm biologiczny wyprowadza się z najwyżej zorganizowanego rzędu ssaków, z *naczelnych*. Według ostatnich badań, istoty, które nazywamy *człowiekowatymi* (rodzina), zaczęły występować przy końcu okresu geologicznego zwanego trzeciorzędem. Za postać wyjściową człowiekowatych, wspólną z małpami człekokształtnymi, uznano *Dryopithecus* z pliocenu. Natomiast szczątków Pithecanthropusa z Jawy, Sinanthropusa z Chin i Euanthropusa, choć zaliczanych do człowiekowatych, nie można uznać za należne do rodzaju człowieka (Homo). Por. też Rasy ludzkie.

Pochutnikowate (Pandanaceae), rośl. drzewiaste lub krzewiaste z korzeniami przybyszowymi; zwrotnik, strefa Oc. Spokojnego: *pochutnik*, na Polinezji i w Azji płd. ma u krajowców rozliczne zastosowania.

Pochwa (vagina), zewn. część narządów płciowych żeńsk., kanał prowadzący do macicy: stanowi organ żeński podczas spółkowania oraz drogę rodną.

Pochwalski Kazimierz, malarz pol., 1855; obrazy rodzaj., sceny wschodnie, głównie: portrety wybitnych osobistości.

Pociecha Michał, malarz pols. (1862 1908), akwarele, rysunki.

Pocisk, ciało rzucone przy pomocy ręki lub przyrządu, celem zniszczenia wzgl. ugodzenia odległego celu. W *artylerii*, najważn. gra

nat (ob.), szrapnel (ob.). W ręcznej broni palnej: metalowy, osadzony w łusce zawierającej ładunek prochu i spłonkę, razem z nią tworzy nabój. — Obliczaniem torów pocisków zajmuje się balistyka.

Poczdam (niem. Potsdam), stol. prus. rejencji P., 72.000 mieszk., park i zamek «Sanssouci», do 1918, obok Berlina rezyd. królów prusk.; obserwat. astronomiczne.

Poczet, w średw. giermkowie i pachołkowie, towarzyszący rycerzowi w wyprawie i boju. W Polsce również nazwa nadwornych wojsk magnatów, wzgl. przybocznych rycerzy i dworzan.

Poczobut Marcin Odlanicki, astronom pol. (1728—1808), założyciel obserwat. astronom. w Wilnie; obserwacje planety Merkurego i in.

Poczta, w znaczeniu nowoczesnym urządzenie do przyjmowania, przewozu, doręczania przesyłek. Zaczątki p. w staroż. i średw.: posłańcy, gońcy, stacje do zmiany posłańców i zaprzęgów. Rozwój od XVI w.; w XVI i XVII w. w całej niemal zach. Europie pozostawała p. w rękach rodziny Taxis. W poł. XIX w. (we Francji i Anglii już od XVII w.) powstają p. państwowe; odtąd też datuje się wielki rozkwit p., w związku z rozwojem techniki, a zwł. kolei żelaznych. 1878 powstaje «Światowy Związek Pocztowy», normujący stosunki p. na świecie.

Poczta polowa, ob. Polowa poczta.

Pocztowa Kasa Oszczędności (P. K. O.), bank państwowy, o odrębnej osobowości prawnej dla obrotu oszczędnościowego, czekowego, ubezpieczeń na życie i czynności bankowych. Urzędy i agencje pocztowe są zbiornicami P. K. O.

Pocztowy, zwykły szeregowiec, nie-szlachcic w dawnym pol. zaciągu. Por. Poczet.

Pocztowy gołąb, ob. Gołąb.

Pocztylion, woźnica pocztowy.

Poczwarka (pupa, chrysalis), larwalne stadium owadów przed przekształceniem się larwy w dojrzały owad; w okresie tym owad znajduje się w stanie prawie zupełnego spoczynku.

Poczytalność, możność rozpoznania znaczenia swego czynu i pokierowania swym postępowaniem; jest warunkiem karalności.

Podagra, dna nożna, ob. Dna.

Podanie, 1) opowieść o zdarzeniu, oparte na ustnej lub pisemnej tradycji, zwł. legendarna opowieść mitologiczna, historyczna; 2) pismo do władzy lub sądu ułożone w odpowiedniej formie.

Podatki, przymusowe świadczenia pieniężne pobierane przez państwo lub samorząd od obywateli, jednostronne, tj. niezłączone bezpośrednio ze świadczeniem wzajemnym państwa lub samorządu. Celem p. jest zaspokojenie wydatków państwa, opłacanie jego funkcyj, administr., sądownictwa, obrony zewnętrznej. Źródłem opodatkowania jest zasadniczo dochód, bez uszczerbku substancji majątku, w czasach wyjątkowych majątek, np. nadzw. danina majątkowa. Przedmiot opodatkowania stanowi przedmiot (spadek) lub czynność (kupno domu), powodujące pobieranie podatku. Podmiotem opodatkowania jest osoba zobowiązana do zapłaty. Przerzuceniem p. nazywa się czynność zmierzająca do przesunięcia zapłaty podatku na innych przez podwyższenie ceny produktu, którego wyrób opodatkowano. Pobór p. dawniej wydzierżawiano, obecnie pobiera p. bezpośrednio państwo lub samorząd. Podatki bezpośrednie, nie ulegają przerzuceniu, są płacone rzeczywiście z dochodów podmiotu opodatkowania, podatki pośrednie ulegają przerzuceniu na konsumenta, który płaci je kupując towar (np. cukier). P. rzeczowe są związane z faktem posiadania przedmiotu majątkowego np. placu, p. osobiste są związane z dochodem lub majątkiem płatnika, p. szczególne są wymierzane od poszczególnej pozycji majątkowej np. od nieruchomości, p. ogólne od całego dochodu lub majątku. Najważniejsze p. w Polsce: dochodowy, przemysłowy, gruntowy, od nieruchomości, od lokali.

Podatkowa stopa, miara obciążenia podatkowego w cyfrach względnych lub bezwzględnych, może być proporcjonalną, tj. nie ulega zmianie zależnie od kwoty opodatkowanej, i progresywną, tj. przy wyższych kwotach — wyższa stopa procentowa opodatkowania.

Podatkowe komisje szacunkowe, komisje z osób wybranych z kół reprezentujących płatników oraz z urzędników skarbowych, dla sprawiedliwego wglądnięcia w położenie gospodarcze płatników.

Podatkowe prawo karne, reguluje przestępstwa z dziedziny prawa podatkowego.

Podaż, suma dóbr lub czynności zaofiarowanych na danym rynku, w przeciw. do popytu.

Podbiał, zioło z rodziny złożonych, ma znaczenie leczn.; pospolite na brzegach wód, na gliniastych zboczach.

Podbiegunowe koła, równoleżniki oddalone od biegunów płn. i płd. o $23\frac{1}{2}°$. Stanowią przybliżoną granicę obszarów podbiegunowych, gdzie panuje klimat zimny, a noce wzgl. dni trwają dłużej niż 24 godz.

Podbiegunowe kraje, obszary wokół bieguna płn. (Arktyda) i bieg. płd. (Antarktyda).

Podchorąży, w dawnym wojsku zastępca chorążego, obecnie tytuł uczniów szkół podchorążych, dodawany do posiadanego stopnia (np. kapral p.). Szkoły podchorążych kształcą szeregowych z cenzusem na oficerów; dzielą się na zawodowe, dla szereg. zawodowych, i rezerwy, dla rezerwistów. Po ukończeniu szkoły następuje nominacja na podporuczników.

Podcienia, część budynku, powstała przez silne wysunięcie okapu dachowego przed ścianę bud. i podparcie go filarami, lub słupami.

Podczaszy, w dawnej Polsce urząd dworski i ziemski; z dworskich: wielki koronny i w. litewski.

Podczerwone promieniowanie, ob. Promieniowanie podczerwone i pozafiołkowe.

Poddaństwo, 1) stosunek zależności chłopa wobec pana-właściciela roli przez niego uprawianej; poddani dzielili się na wolnych kmieciów, o pewnych prawach obywatelskich i niewolnych, pozbawionych wszelkich praw; 2) dawne określenie obywatelstwa państwowego.

Poděbrady, m. pow. i uzdrowisko we wsch. Czechach, nad Łabą, 6.000 mieszk.; szczawy żelaziste.

Podejźrzon, paproć języcznikowata, na łąkach dość częsta.

Podest, wł., 1) posąg postaci stojącej, w odróż. od konnego; 2) płyta na półpiętrzu między ramionami schodów.

Podesta, wł., w śrdw. republikach włosk. naczelnik władzy wykonawczej; we Włoszech faszystowskich burmistrz.

Podeszwica, ryba kostnoszkieletowa, o ciele niesymetrycznym, spłaszczonym; morza europejskie.

Podgorzelec, k a c z k a n o r o w a, ptak pływający, gnieździ się na brzegach mórz i wyspach, u nas na wybrzeżu Bałtyku.

Podgórski Stanisław, malarz pol., * 1882; krajobrazy.

Podgórz, m. w pow. Toruń (woj. pomorskie), 4.000 mieszkańców.

Podgórze, dzielnica Krakowa, na pr. brzegu Wisły, do 1919 oddzielne miasto.

Podhajce, m. pow. w woj. tarnopol., nad Koropcem, 5.000 mieszk.; 1665 bohaterska obrona Jana Sobieskiego przed Tatarami.

Podhalanie, grupa górali polsk., wyróżniająca się gwarą i strojem (białe, krótkie guńki). Ob. Podhale.

Podhale, kotlina między Tatrami na płd., a Gorcami na płn., średnie wzniesienia do 600 metr., odwadniana przez Czarny i Biały Dunajec oraz Białkę; ostry klimat, ziemia nieurodzajna. Najważn. miejsc.: Nowy Targ i Zakopane.

Podhorce, w. w pow. Złoczów (woj. tarnopol.), 2.000 mieszk., zamek z XVII w. z cennymi zbiorami.

Podhorski-Okołów Leonard, poeta polski, * 1891; «Białoruś» i in. cykle liryczne, nadto ważne studia krytyczne o poetyce współczesnej, o topografii «Pana Tadeusza» i in.

z Podiebradu Jerzy, wódz utrakwistów czesk. (1420—71), regent 1453 za Władysława Pogrobowca, po jego śmierci od 1458 król czeski, wyklęty przez papieża (zniesienie kompaktatów praskich), walczył z Maciejem Korwinem, wezwanym przez katolików czeskich.

Podium, łac., rodzaj pomostu, estrady, przeznaczone dla osoby produkującej się przed widzami, wykładającej itd.

Podjazd, oddział jazdy (pluton lub szwadron), wysyłany dla zasięgnięcia wiadomości.

Podkanclerzy, dygnitarz w dawnej Polsce, zastępca kanclerza i senator.

Podkarpacka Ruś, ob. Ruś Podkarpacka.

Podkolan, zioło z rodziny storczykowatych, o silnie wonnych kwiatach; liściaste lasy, polany.

Podkomorzy, urzędnik w dawnej Polsce; na dworze pierwszych Piastów zast. wojewody (i kontrola dóbr księcia), potem urzędnik ziemski; sądownictwo w sprawach granicznych.

Podkoniuszy, najniższy urzędnik dworski w dawnej Polsce, nadzorca stajen królewskich.

Podkowa, ochrona kopyta konia przed ścieraniem, z płaskiej wstęgi żelaza miękkiego, w kształcie obwodu kopyta; na obwodzie ma 3 wzniesienia: na przodzie tzw. b r ó d k ę, na końcach p i e ń k i. Do kopyta przybija się p. h u f n a l a m i, w zimie wkręca się do p. o c e l e (ob.).

Podkowiec mały, nietoperz, 4 cm dług., rzadko spotykany w Polsce.

Podkowiński Władysław, malarz pols. (1866—1895), impresjonista; krajobrazy, obrazy fantastyczno-symboliczne: «Szał» i w. i.

Podlacha Władysław, pol. historyk sztuki, * 1875; prace o malarstwie ściennym i miniaturach śrdw., i i.

Podlasie, nizinna równina w pasie «wielkich dolin», między Mazowszem a Polesiem, nad Narwią i środkowym Bugiem. Niewielkie obszary przekraczają 200 m wys. Na wsch. krańcach P. Puszcza Białowieska. Największe miasta: Białystok, Siedlce i Łuków. Pierwotni mieszkańcy Jadźwingowie, wyparci w 2 poł. XIII w. przez Polaków; wzmożona kolonizacja pol. w XIV i XV w.; w 2. poł. XV w. i w 1. XVI przy Litwie, od 1569 przy Koronie (prow. Małopol.), od 1795 część P. pod Prusami, część pod Austrią; od 1807 część pruska (bez Rajgrodu i Augustowa) włączona bezpośrednio do Rosji (tzw. obwód białostocki), reszta przy Ks. Warszawskim, potem Królestwie Kongresowym. Od przewrotu 1918 należy P. do Polski.

Podmiot, 1) w znaczeniu f i l o z o f. «ja» doznające, czynne, świadome siebie. Przeciwieństwem p. — p r z e d m i o t spostrzegany, odczuwany; 2) w g r a m a t y c e część zdania, o której się coś orzeka.

Podmiotowość (z łac. s u b i e k t y w i z m), światopogląd, nie opierający, w przeciw. do p r z e d m i o t o w o ś c i (o b i e k t y w i z m u), swych sądów na faktycznych (rzeczowych) cechach obserwowanego przedmiotu, lecz wypływający raczej z indywidualności obserwującego.

Podmiotowy, s u b i e k t y w n y, przywiązany do podmiotu, właściwy jakiemuś indywiduum; przeciw.: o b i e k t y w n y, związany z naturą przedmiotu, rzeczy, r z e c z o w y.

Podnajem, najęcie przez najemcę (lokatora) rzeczy najętej w całości lub części osobie trzeciej (s u b l o k a t o r o w i). Dopuszczalny, jeżeli umowa najmu nie zabrania, rozwiązuje się przez zakończenie stosunku najmu.

Podniebienie (łac. p a l a t u m), sklepienie jamy ustnej; przednie p., tzw. p. t w a r d e, składa się z łukowato wygiętych kości, tylne cz. p. m i ę k k i e zbudowane jest z mięśni zamykających wejście do górnej części gardzieli i jamy nosowej.

Podniecające środki (łac. excitantia), wywierają działanie pobudzające na system nerwowy i czynność serca (eter, kamfora, wino, amoniak i i.).

Podniesienie, akt liturgiczny mszy św.: kapłan po przeistoczeniu podnosi postaci chleba i wina.

Podnieta, bodziec, w f i z j o l o g i i, takie zadziałanie na żyjące komórki, tkanki, że ze spoczynku przechodzą one w stan czynny; w p s y c h o l o g i i, każda fizyczna przyczyna wywołująca wrażenie.

Podobieństwo, zgodność wielu cech 2 przedmiotów; w geometrii. 2 wieloboki są podobne, gdy mają kąty parami równe, a boki odpowiednie proporcjonalne.

Podoficer, bezpośredni przełożony szeregowców w wojsku, pomocnik oficera. Stopnie (od góry w dół): 1) chorąży, 2) st. sierżant (piechota), st. wachmistrz (kawaleria), st. ogniomistrz (artyleria); 3) sierżant, wachmistrz, ogniomistrz; 4) plutonowy; 5) kapral. — W marynarce: 1) starszy bosman; 2) bosman; 3) bosman-mat; 4) mat.

Podole, wyżyna, część Płyty Czarnomorskiej, ograniczona na płd. i płd.-wsch. doliną Dniestru, na płn. tworzy wysoką i stromą krawędź Gołogór i Wzgórz Krzemienieckich. Zbrucz dzieli P. na część zach., polską i wsch., większą, należącą do Ukrainy sow. Charakteryst. cechą krajobrazu podolskiego są jary Dniestru i jego lewych dopływów. Klimat stepowy, gleby czarnoziemne, lessowe. Ważniejsz. miasta: Tarnopol, Zbaraż, Skałat, Buczacz, Czortków, Trembowla, Zaleszczyki. — Zamieszkiwane początkowo przez ludy koczownicze (Połowcy i in.); zach. część P. wcielona do Polski przez Kazimierza W. (władcy P. ks. Koriatowicze lennikami Polski). 1395 zach. P. z Kamieńcem otrzymał jako lenno Spytek z Melsztyna, wsch. P. włączone przez Witolda do Litwy. Po śmierci Spytka jego część P. od 1430 przy Polsce, 1569 również P. bracławskie. Z końcem XIV w., w XV i XVI kolonizacja P. (najazdy tatarskie, bunty kozackie). Po upadku Kamieńca 1672 P. z częścią Ukrainy przy Turcji (pokój buczacki), od 1699 znowu przy Polsce. 1768 konfederacja barska, bunty Żeleźniaka i Gonty, rzeź humańska. 1772 zach. P. po Zbrucz przy Austrii, od 1793 reszta P. przy Rosji (1796 gubernia P.). Po przewrocie 1918 część P. przy Polsce, część przy Z. S. S. R.

Podolecki Jan Kanty, pol. publicysta i poeta, † 1855, działacz niepodległośc., przygotowywał m. in. powstanie 1846; od 1849 w Londynie, z Daraszem i Worcellem w Triumwiracie Centralizacji; «Słowo prawdy dla ludu polskiego» i in.

Podolski szlak, ob. Kuczmański szlak.

Podoski, 1) Łukasz, dyplomata pol., † 1584, za Zygmunta Augusta posłował do Austrii, za Batorego do ces. Rudolfa; 2) Mikołaj, wojewoda płocki, † 1763, działał za Augusta III nad podniesieniem skarbu i wojska; 3) Gabriel Jan, syn poprz., prymas (1719—77), od 1757 referendarz w. kor., zwolennik Sasów, przyczynił się do konfederacji radomskiej, 1768 do uchwalenia «praw kardynalnych», za konfederacji barskiej przywódca stronnictwa sasko-rosyjsk., organizator «rady patriotycznej».

Podporucznik, ob. Oficer.

Podpułkownik, ob. Oficer.

Podpuszczka, lab, preparat zawierający ferment podpuszczkowy, występujący w żołądku wielu zwierząt, zwłaszcza zaś cieląt, z których żołądka bywa otrzymywany; ma własność ścinania mleka na ser.

Podróżniczek, ptak z rodziny drozdowatych, w okol. błotnistych niemal w całej Polsce.

Podróżnik, ob. Cykoria.

Podróżujący, agent handlowy podróżujący dla zbierania zamówień; komiwojażer.

Podrząd, jednostka systematyczna w botanice i zoologii, mniejsza od rzędu, większa od rodziny.

Podsądny, zarzucone określenie oskarżonego.

Podsekretarz stanu, zastępca ministra, wiceminister.

Podsienie (podsionek, podcienie), przystawka na słupach przed sienią.

Podskarbi wielki, urząd ministerialny, senatorski, w dawnej Polsce; po rozdziale skarbu na królewski i państwowy (1590) p. w. zarządza skarbem państw., dochodami, wydatkami, biciem monety; kontrolę nad skarbem ma sejm, od 1613 komisja wybierana na sejmie. P. nadworny od 1590 zarządza skarbem król. Za Zygm. Augusta powstali p. litewscy z tymi prawami, co p. koronni w Polsce.

Podsłuch, rozpoznawanie (ze szmerów) rozmów i odgłosów poczynań nieprzyjaciela.

Podstarosta (podstarości), przed rozbiorami namiestnik starosty; w dworach włodarz.

Podstawczaki, grzyby wytwarzające 2—8 zarodników na podstawkach wytworzonych przez strzępki grzybni; należy tu większość grzybów kapeluszowych.

Podstoli, w dawnej Polsce nadworny urząd o charakterze tytularnym.

Podświadomość, druga, obok normalnej, świadomość zdolna do procesów psychicznych, nie łącząca się z przeżyciami normalnej świad.; za pom. p. tłumaczymy np. tzw. «mechaniczne» wykonywanie pewnych czynności (dodawanie liczb, czytanie), gdy myśl nasza jest zajęta czym innym, także fakty somnambuliczne, hipnotyczne. P. jest ważnym czynnikiem w teorii Freuda (ob.); por. też Psychoanaliza, Psychoterapia.

Podudzie, część kończyny dolnej między kolanem a stopą; składa się z 2 kości: goleniowej i strzałkowej.

Podwiązki order, najwyższy order ang., zwany też o. św. Jerzego, ustanowiony 1350 przez Edwarda III. Odznaki: pasek pod kolanem, szarfa z orderem, gwiazda na piersi.

Podwoda, wóz chłopski z końmi; w dawnej Polsce obowiązek wsi i miast; dostarczanie koni służbie królewskiej.

Podwodna łódź (nurkowiec), lekki okręt wojenny od 100—3500 tonn wyporności, urządzony do zanurzania się pod powierzchnię wody i do przebywania pod nią większych przestrzeni, oraz do atakowania okrętów nieprzyjacielskich. Zanurzanie i wynurzanie się odbywa się przez wpompowanie (motorowe) do specjalnych komór balastu wodnego oraz stosowanie sterów poziomych. Gł. część uzbrojenia stanowią rury do wyrzucania torped. Ważną częścią uposażenia jest peryskop (ob.).

Podwołoczyska, m. w pow. Skałat (woj. tarnopols.), nad Zbruczem, 4.000 mieszkańców.

Podwozie (fr. chassis [szassi]), dolna część pojazdów, wagonów itd.: rama z kołami i osiami, na której osadzona jest część górna, tzw. nadwozie (karoseria), stanowiąca właściwe pomieszczenie dla pasażerów i obsługi.

Podwójne widzenie, zjawisko, które powstaje u osób normalnych, gdy obserwują przedmiot, który znajduje się bliżej niż punkt wpatrywania się. Chorobliwe jest p. w., gdy występuje na tle porażenia mięśni ocznych.

Podwójne załamanie światła, występuje w niektórych kryształach, np. w szpacie islandzkim: promień padający, załamując się, rozdziela się na 2 promienie.

Podymne, podatek w Polsce XVII w., pobierany od dymów, czyli zagród wiejskich; zastąpiony pogłównym (ob.).

Podziałka, 1) przyrząd do mierzenia długości, listwa, zaopatrzona kreskami, których odstępy podają określoną długość; 2) p. mapy (skala), stosunek długości linii na mapie do dług. tej samej linii na ziemi, miara zmniejszenia rysunku; tak np. podziałka 1:100.000 oznacza, że 1 cm na mapie=100.000 cm :1 km w rzeczywistości.

Podział pracy, rozłożenie procesu wytwórczego na poszczególne czynności, wykonywane zazwyczaj przez różne osoby, specjalnie przygotowane w tym kierunku. Spotyka się już w gospodarstwach ludów pierwotnych (praca mężczyzny i kobiety). Obecnie jest zasadą naczelną w fabrykach, w związku ze specjalizacją, pracą maszyn, systemem taśmy bez końca, przesuwającej pracę od robotnika do robotnika. Umożliwia najwyższą wydajność.

Podzielność liczb całych, polega na tym, że jedna l. cała mieści się w drugiej bez reszty.

Podziemne koleje, koleje, których tory przebiegają w całości lub w części pod powierzchnią ziemi, w specjalnie dla nich zbudowanych tunelach, ułożonych nieraz w kilku piętrach. Stanowią jeden z najważniejszych i najszybszych środków komunikacyjnych w wielkich miastach obu półkul.

Podzwrotnikowy klimat, klimat przejściowy od tropikalnego do umiarkowanego; por. Klimat.

Poe (po) Edgar Allan, znakomity pisarz i poeta anglo-amer. (1809—49), świetny liryk, twórca noweli fantastycznej: «Ligeia», «The Fall of the House of Usher», «The Black Cat» i in.

Poemat, łac. poema, utwór wierszem.

Poeta, łac., twórca, pisarz wierszem; poeta laureatus, poeta uwieńczony, od zwyczaju uroczystego wieńczenia wawrzynem u Greków i Rzymian, co w Europie rozpowszechnił humanizm. Sławne w średniowieczu uwieńczenie Petrarki na Kapitolu. W Anglii godność dworska p. laureata przetrwała dotąd od czasów Edwarda IV.

Poetycka licencja, dowolność w poezji, odchylenie od ogólnie przyjętych pojęć, także w formie językowej.

Poetyka, grec., nauka o poezji, czyli o jej istocie, formach i rodzajach, uprawiana już w starożytności klasycznej (Arystoteles, Horacy).

Poezja, w ogóle twórczość literacka w formie wierszowanej, pokrewna muzyce przez prawidłową kolejność dźwiękowych wartości, co otrzymuje odpowiednio ustaloną formą. W odróżnieniu od prozy potocznej p. zawartą w niej treść obrazuje, czyli przedstawia za pomocą poetyckich obrazów, czym zbliża się do sztuk plastycznych. Sposoby obrazowania: opowiadanie, opis, refleksja, wyraz uczucia i bezpośrednio w dialogu oddane działanie. Główne rodzaje p.: epika, liryka i dramat.

Poganie, wyznawcy religii nie-monoteistycznych.

Poglądowe nauczanie, metoda nauczania, polegająca na uzmysławianiu przedmiotu nauczania; pomysł p. n. już u Bacona przeciwstawiającego się humanistom i scholastykom XV i XVI w. (werbalistom); stosował je Pestalozzi (nauka na podstawie poglądu i pogadanek); dziś bogate zbiory obrazów, modeli, map, itp. pomoce naukowe.

Pogłówne, pierwotna postać podatku, pobieranego w stałej kwocie od każdego; dziś w koloniach od tubylców.

Pogoda, ogół czynników meteorologicznych (ciśnienia, temperatury, wilgotności powietrza, wiatrów, opadów itd.) współdziałających w danej chwili w danym miejscu. Decydującym czynnikiem jest ścieranie się prądów powietrza: zimnych, płynących od bieguna ku równikowi, z ciepłymi przeciwnymi. Por. Cyklon, Meteorologia, Klimat.

Pogodin, 1) Michaił Petrowicz, historyk ros (1800—75), wydawca źródeł do historii Rosji; wybitny słowianofil; 2) Aleksandr, rosyj. historyk lit., * 1872, monografista Mickiewicza

Pogoń, początkowo herb ziemi wileńskiej (na czerwonym tle konny rycerz, z tarczą w lewej ręce, w prawej z mieczem wzniesionym ku górze), od 1384 całej Litwy.

Pogotowie, wojsk.: 1) w ubezpieczeniu odwód placówek; 2) w zaburzeniach ulicznych skoszarowane oddziały pod bronią; 3) oddziały niosące pomoc przy klęskach żywiołowych

Pogotowie ratunkowe, stowarzyszenie dla niesienia pomocy w nagłych wypadkach.

Pogórze, kraj pagórkowaty w sąsiedz. obszaru górs., np. obszar między Niz. Nadwiślańską a Karpatami, 300—400 m wys

Pogrobowiec, dziecko urodzone po śmierci ojca.

Pogromy, akty zniszczenia, dokonywane przez tłum, np. gwałty motłochu na Żydach ukraiń. w 1905.

Poilu (pualü), fr., «nieogolony», od wojny świat. nazwa żołnierzy francuskich.

Poincaré (puękare), 1) Henri Jules, franc. matematyk i filozof (1854—1912), zajmował się rachunkiem prawdopodobieństwa, mechaniką niebios, ogłosił: «Wiedza i hipoteza» i in.; 2) Raymond, polityk franc. (1860—1934), adwokat i dziennikarz, 1912 premier i min. spr. zagr., zwolennik polityki antyniem., 1913—20 prezydent republiki, 1920 prezes komisji reparacyjnej, 1922 zrealizował okupację Ruhry (premier), 1926 ustabilizował franka, ustąpił 1929; nap.: «Au service de la France».

Point (puę), fr., kropka; ścieg

Pointa, z franc. pointe, ostry koniec; dowcipny pomysł, ostrze dowcipu, w utworze literackim, zwłaszcza w poezji, skupiony w zakończeniu efekt, często niespodziewany.

Point d'honneur (puę donör), fr., punkt honoru.

Pointer, gładkowłosy angiels. pies używ. do polowania.

Pointylizm (puętylizm), fr., kierunek malarstwa polegający na malowaniu drobnymi kropkami barw czystych, ob. Neoimpresjonizm.

Poitiers (puatie), stol. franc. depart. Vienne, 40.000 mieszk.; uniwers.; 732 zwycięstwo Karola Młota nad Arabami.

Poitou (puatu), kraina w zach. Francji, między Kotliną Paryską i Garonną; dawne hrabstwo, 1154—1204 należ. do Anglii, od 1416 do Francji.

Pojedynek, załatwienie zatargu honorowego między dwiema osobami przez walkę orężną (broń biała lub palna) z zachowaniem ułożonych przepisów. W Polsce zabicie lub uszkodzenie ciała w p. podlega karze więzienia do lat 5 lub aresztu, łagodniej niż pospolite zabójstwo. Sekundantów (świadków), a więc udzielających pomocy do przestępstwa, może sąd uwolnić od kary. P. amerykański: obrany losem musi odebrać sobie życie, nie podlega przepisom o p., zawarcie takiej umowy podlega karze więzienia do lat 5.

Pojemność, objętość naczyń: ob. też Elektryczna pojemność.

Pojezierze, obszar usiany jeziorami; p. nadbałtyckie są pochodzenia lodowcowego (p. szwedzkie, finlandzkie, litewskie, pruskie, pomorskie, meklemburskie).

Pojęcie, całość znaczeniowa, związana ze stałym określeniem. Treść p.: suma jego cech; zakres p.: suma przedmiotów do których dane p. się odnosi. Jeżeli zakresy pojęć są zawarte jeden w drugim, mówi się o p. nadrzędnym i p. podrzędnym (np. kręgowce — psy).

Pokarmowy przewód, ob. Przewód pokarmowy.

Pokier (poker, ang.), ameryk. gra hazardowa, na 3—5 osób: grający przez dokup kart stara się otrzymać najwyżej ocenianą kombinację pięciu kart.

Pokład, pozioma podłoga statku (z desek, płyt żelaznych itd.). Większe statki są zwykle 2- lub wielopokładowe.

Pokładełko, wydłużony organ samicy u wielu owadów, służący do składania jaj; także u ryby różanki.

Pokolenie, ob. Generacja.

Pokoleń przemiana, u roślin: występowanie kolejno po sobie 2 pokoleń, płciowego, gametofytu i bezpłciowego, sporofytu, wytwarzającego zarodniki (np. mchy, paprocie); u zwierząt: występowanie 2 sposobów rozmnażania się u 1. gatunku, zmieniających się co pokolenie; istnieją 2 rodzaje p. p.: 1) metageneza, pokolenie płciowe, następnie bezpłciowe, rozród przez podział i pączkowanie (niekt. jamochłony); 2) heterogonia, pokolenie płciowe, następnie jedno lub kilka pokoleń partenogenetycznych (np. u mszyc).

Pokost, płyn oleisty, szybko zasychający, tworząc na powierzchni przedmiotu twardą, przeźroczystą powłokę; p. wyrabia się z oleju lnianego, konopnego, makowego przez gotowanie z małym dodatkiem tlenku ołowiu, manganu lub cynku (tzw. sykatywy).

Pokój, stan spokoju i porządku, przeciwstawienie wojny; zawarcie umowy kończącej wojnę.

Pokój Boży (Treuga Dei), obowiązujący w śrdw. zakaz walk w pewnych okresach. Instytucja całego chrześcijaństwa.

Pokrewieństwo, związek między osobami, z kt. jedna pochodzi od drugiej (linia prosta, wstępni: przodkowie, zstępni: potomkowie), lub które pochodzą od wspólnego przodka (linia boczna). Stopień p. ustala się wg ilości rodzeń, łączących dane osoby.

Pokrowsk, stol. sow. republ. Niemców Nadwołżańskich, na l. brzegu Wołgi, 34 000 mieszk.

Pokrzewki, ptaki, żywią się owadami i jagodami; niekt. śpiewające.

Pokrzyk, wilcza jagoda, Atropa, ziolo z rodziny psiankowatych; owocem czarna jagoda, trująca, dostarcza alkaloidu atropiny używ. w medyc.; pospol. w Polsce płd.

Pokrzywa, zioło zwykle 2-pienne; pęd opatrzony włoskami parzącymi; dostarcza włókien używ. w tkactwie; w Polsce pospol. jako chwast.

Pokrzywka (łac. urticaria), choroba skórna połączona z wytworzeniem się bąbli zapalnych i swędzących, wywołana zadrażnieniem zewn. oraz często (u ludzi wrażliwych) powodami wewn., na skutek spożycia pewnych pokarmów, lekarstw itd.

Pokrzywowate, rodzina rośl. 2-liściennych, liście opatrzone włoskami parzącymi dostarcz. często włókien.

Pokucie (nazwa od m. Kuty), kraina w płd.-wsch. Polsce, między Czarnohorą, Czeremoszem i Dniestrem; w malown. dolinach Prutu i Czeremoszu znane miejscowości klimat.: Jaremcze, Worochta, Kosów; stol. Kołomyja.

Pokuta, ogólnie: kara za grzechy; w znacz. katol. sakrament: grzesznik wyznaje winy, wyraża żal i zadośćuczynienie przed kapłanem, otrzymuje z powrotem łaskę uświęcającą, jeśli ją stracił, jeśli nie — większy jej stopień.

Pokutne psalmy, 7 psalmów o treści pokutnej, np. 50. Miserere i 129. De Profundis.

Pokwitanie (łac. pubertas), dojrzewanie płciowe; początek okresu zdolności rozrodczej, objawiający się wystąpieniem drugorzędnych cech płciowych; w okresie p. zmienia się też charakter i występuje wybitna pobudliwość psychiczna. Czas wystąpienia p. jest prawdopod. cechą rasową; w Europie u dziewcząt przew. między 12—15 r., u chłopców między 14—16 r. życia.

Pol Wincenty, poeta pol. (1807—72), popularny liryk i gawędziarz dobrze oddający przeciętnego ducha narodowego swego czasu: «Pieśni Janusza», «Pieśń o ziemi naszej», «Mohort», «Obrazy z życia i podróży» (tu m. in. liryki tatrzańskie) i in.

Pola, stol. włos. prow. P. w Istrii, port nad Adriatykiem i silna twierdza, 55.000 mieszk.; zabytki z czasów rzymskich.

Polacy, lud zach.-słowiański, stanowiący większość ludności Polski (ob.).

Polanie, 1) plemię przedhistor. Słowian nad Odrą i Notecią, uważane za twórców państwa pol.; 2) P. naddnieprzańscy, ruskie plemię

Przedhistor., uważani za organizatorów księstwa kijowskiego.

Polanowo, w. w ros. gubernii Smoleńsk, tu 1634 słynny p o k ó j między królem pol. Władysławem IV a carem Michałem, w kt. ten odstąpił Polsce ziemie: smoleńską, czernihowską i siewierską, i zrzekł się wszelkich praw do Estonii i Inflant.

Polarna gwiazda, jaśniejsza g., znajdująca się tak blisko bieguna świata, że zdaje się nie brać udziału w dziennym ruchu gwiazd. Obecnie P. gwiazdą jest ostatnia gwiazda w dyszlu Małej Niedźwiedzicy. Oddalona od bieguna 1°3'; odległość ta maleje ciągle.

Polarna noc, w okolicach podbiegunowych okres, w którym słońce dłużej niż przez 24 godzin nie wychodzi na horyzont. Noc p. jest tym dłuższa, im bliżej bieguna, na kt. trwa ½ roku, podczas gdy na 2. biegunie panuje wtedy d z i e ń p o l a r n y.

Polarna zorza, ob. Zorza polarna.

Polarne kraje, ob. Podbiegunowe kraje.

Polarny, odnoszący się do biegunów, podbiegunowy.

Polarny dzień, odpowiednik nocy polarnej (ob.).

Polarymetr, przyrząd do pomiaru kąta skręcenia płaszczyzny polaryzacji wiązki światła, przechodzącej przez warstwę optycznie czynną, np. roztwór cukru; pośrednio wyznacza ilość cukru w roztworach.

Polaryzacja w e l e k t r o l i c i e następuje pod wpływem prądu elektrycznego, kt. wywołuje reakcje chem. na elektrodach, powodując P., czyli wtórny prąd w przeciwnym kierunku; na p. płyt ołowiu polega a k u m u l a t o r.

Polaryzacja magnetyczna, ob. Magnetyzm.

Polaryzacja światła. Drgania elektromagn w fali świetlnej są prostopadłe do promienia; światło jest s p o l a r y z o w a n e l i n i o w o, gdy drgania odbywają się w jednej płaszczyźnie, tzw. p ł a s z c z y ź n i e p.; światło ulega p. częściowej przy odbiciu; gdy pada pod kątem Brewstera α, tj. gdy tg α = n (n współczynnik załamania), ulega p. c a ł k o w i t e j. Do wywołania p. służą p o l a r y z a t o r y, najczęściej s z p a t i s l a n d z k i, w kt. światło ulega podwójnemu załamaniu, przy czym oba promienie są spolaryzowane, w różnych jednak płaszczyznach; p r y z m a t N i c o l a, tj. szpat rozcięty i sklejony z powrotem balsamem kanadyjskim, przepuszcza tylko 1 promień (załamany) spolaryzowany. Do badania p. używa się a n a l i z a t o r a (zwykle też pryzm. Nicola). Kwarzec, roztwór cukru i i. ciała o p t y c z n i e c z y n n e s k r ę c a j ą p ł a s z c z y z n ę p. (ob. Polarymetr).

Polatucha, gryzoń, mający fałd skórny, kt. służy podczas skoku jako spadochron; pospol. na półn. części kuli ziemskiej, w Polsce prawie wytępiona; polują na nią dla futra.

Poldery (holend. Polders), obszary na wybrzeżach holend. i niem. chronione przez tamy przed zalewami morza.

Pole (p o l e s i ł), w f i z y c e przestrzeń geometr., w kt. działają pewne siły, np. p. g r a w i t a c y j n e, e l e k t r., m a g n e t., ob. Ciążenie powszechne, Elektryczne pole, Magnetyczne pole.

Pole Marsowe, ob. Campus (c. Martius).

Polemika, gr., spór (naukowy itp.), sztuka spierania się; p o l e m i c z n y, należący do p.; p o l e m i z o w a ć, uprawiać p.

Polemon Antonius Sofista (88—145 po Chr.), kierownik szkoły retorycznej w Smyrnie; nap. «Fizjognomikę».

Polenta, włos. potrawa narodowa, papka z mąki kukurydz.; w płd.-wsch. Małop., Węgrzech — m a m a ł y g a.

Polerowanie, wygładzanie powierzchni przedmiotów przez zdzieranie wyniosłości (metalu, szkła) lub wypełnianie nierówności (p o l i t u r o w a n i e drzewa).

Polesie, najwięk. w Europie obszar bagien, ok. 90.000 km², głównie w dorzeczu Prypeci, część pasa Wielkich Dolin, należy w cz. zach. do Polski (wojew. poleskie), a w cz. wsch. do Białorusi sow. Największa równina w Europie, posiada nadmiar wód. Przyczyną zabagnienia płaskość terenu i nieprzepuszczalność podłoża (gliny i iły lodowcowe). P o l e s k i e w o j e w ó d z t w o obejmuje 36.668 km² pow. z (1931): 1,131.800 mieszk. (31 na km²). P o l e s z u c y stoją na niskim stopniu kultury, mówią jęz. białoruskim (na płn. od Prypeci) lub ruskim (na płd. od Prypeci). Polacy stanowią 14,5% ludn. Gospodarka leśna, rolnicza i hodowlana 22,8% roli ornej, 29,9% łąk i pastwisk, 25,8% lasu, 20,6% nieużytków. Przemysł drzewny. Najwięk. w Polsce obszar bezdroży. Prypeć i jej prawe dopływy żeglowne. S t o l i c a w o j e w.: Brześć n. Bugiem. Prace nad osuszeniem P., podjęte w 1872, obecnie kontynuowane.—W pocz. XI w. szereg odrębnych księstw (m. in. dzielnica Światopełka, zięcia Bolesł Chrobrego), podległych od XIV w. Litwie i częściowo Polsce (okolice Ratna). Za Stan. Augusta początek prac melioracyjnych, usprawnianie rzek (Kanał Ogińskiego, Muchawiecki), kontynuowanych po 1872 przez Rosję, po przewrocie 1918 przez Polskę; obecnie wojew. poles. (połowa całego P.), druga część przy Białorusi sowieckiej.

Poleszucy, ob. Polesie.

Polewa, ob. Szkliwo.

Polewka, w dawnej Polsce nazwa każdej zupy.

Poli..., p o l y..., gr., wielo..., często w wyrazach złożonych.

Poliandria, gr., wielomęstwo; por. Małżeństwo.

Polichromia, gr., wielobarwność, barwna dekoracja, pokrywająca powierzchnię dzieła sztuki, gł. architektury lub plastyki, wieloma kolorami (w przeciw. do monochromii i oligochromii), polegająca na ich pomalowaniu lub ornamentalnym zestawieniu barwnego materiału np. kolorowego marmuru.

Polichromografia, gr., druk wielobarwny.

Policja, fr., XVI i XVII w. cała wewnętrzna administracja państwa, poza sądownictwem, wojskowością i skarbem. Obecnie szereg prawnych instytucyj administracyjnych, mających na celu zapewnienie społeczeństwu bezpieczeń-

stwa w rozmaitych dziedzinach. P. lekarska reguluje kwestię prowadzenia zakładów leczniczych, p. sanitarna — nadzór nad zdrowiem i higieną publ., p. budowlana zapewnia bezpieczeństwo i nadzór w zakresie budownictwa, p. górnicza nadzoruje warunki pracy w kopalniach, p. leśna oraz łowiecka stoi na straży lasów i zwierzyny, p. portowa nadzoruje ruch nadmorski. — Policja państwowa jest organem państw. powołanym do strzeżenia bezpieczeństwa, spokoju i porządku publ. i do współdziałania w tym zakresie z wszystkimi władzami. Na jej czele Komendant Gł. podległy Ministrowi Spr. Wewn. Jednostkami organizac. są: komenda wojewódzka, powiatowa, komisariat wzgl. posterunek. W sprawach o przestępstwa ścigane z urzędu przed sądami grodzkimi oskarżycielem publ. jest p. p. w zastępstwie prokuratora. — Policja polityczna śledzi życie społeczne i chroni przed przestępstwami politycznymi (ob.). — Policyjne prawo karne, ściga policyjne wykroczenia, wyodrębnione z kodeksu karnego, obejmującego zbrodnie i występki. Bezprawia najlżejsze, ścigane z powodu zagrożenia bezpieczeństwu publ., są sądzone administracyjnie, z prawem odwołania się do sądów.

Policyjne państwo, ob. Państwo policyjne.

Policyjny dozór, dozór ochronny w kodeksie k. polskim, orzekany w razie warunkowego zawieszenia wykonania kary, na czas zawieszenia, w razie warunkowego zwolnienia na okres próby; wykonanie dozoru powierza sąd osobom lub instytucjom, zasługującym na zaufanie.

Policzek, boczna ściana jamy ustnej z mięśni, tkanki tłuszczowej i skóry; wewn. wyścielony błoną śluzową.

Poliembrionia, gr., tworzenie się z 1 komórki jajowej wielu embrionów.

Polifem, w mitol. grec. syn Posejdona, jednooki cyklop, którego oślepił Odyseusz; w pohomeryckich mitach jest kochankiem nimfy Galatei.

Polifonia, gr., wielogłosowość; w muz. połączenie wielu samodzielnych pod względem melodii głosów.

Poligamia (poligynia), gr., wielożeństwo, małżeństwo, w kt. mężczyzna ma wiele żon. Powszechna u ludów Afryki, mahometan (wyj. Turcja, gdzie p. prawnie wzbroniona od 1926), stanowi przestępstwo karane ustawami karnymi w państwach, gdzie nie jest dozwolona. — U zwierząt p. powszechna, szczeg. u żyjących stadami, np. kuraków.

Poliglota, gr., znający wiele języków.

Polignac (poliniak), 1) Melchior de, dyplomata franc. (1661—1741), kardynał, poseł Ludwika XIV w Polsce za Jana III, potem podczas bezkrólewia forsował, m. in. korupcją, wybór ks. Conti; 2) August Jules, ks., polityk franc. (1780—1847), rojalista, jako premier 1830 przyczynił się do głośnych ordonansów Karola X i rewolucji lipcowej.

Poligon, 1) narys wieloboku fortyfikacyjnego; 2) plac ćwiczebny, strzelecki.

Polihistor, gr., uczony, znający wiele gałęzi wiedzy; tytuł dzieł, obejmujących wiele wiadomości.

Polihybrydy, gr., mieszańce, których rodzice różnią się więcej niż 3 cechami.

Polihymnia, jedna z 9 muz, opiekunka poezji lirycznej.

Polikarp, św., bisk. Smyrny, męczennik, † 155 (156); pam. 26. I.

Polikarpiczny, gr., roślina owocująca wielokrotnie; przeciw.: monokarpiczny.

Poliklet, Polykleitos, rzeźbiarz grec., przedstawiciel szkoły z Argos, V w. prz. Chr., przyczynił się do wielkiego postępu w kształtowaniu postaci ludzkiej, twórca zbioru proporcyj, «kanonu» rzeźb.; «Młodzieniec z oszczepem», «Hera» i w. i.

Polikrates, tyran Samos (od ok. 540 prz. Chr.), stworzył państwo morskie, popierał nauki, sztuki; ukrzyżowany przez Persów 523.

Polimeryzacja, gr., łączenie się 2 lub więcej cząsteczek związku chem. w jedną większą; nowy związek różni się od poprzedn. własnościami fiz. i chemicznymi.

Polimorfizm, gr., wielopostaciowość, w chemii, mineralogii, zdolność niektórych ciał występowania w kilku postaciach krystalicznych; w zoologii, wielopostaciowość indywiduów tego samego gatunku, np. w koloniach mrówek.

Polinezja, część Oceanii (ob.), drobne wysepki koralowe i wulkaniczne na wsch. Oceanu Wielkiego, 27.000 km²; klimat tropikalny, zdrowy.

Polinezyjczycy, mieszkańcy Oceanii, pochodzą prawdopodobnie z płd.-wsch. Azji, — o jasnobrązowej skórze, krótko- i średniogłowi, rybołówstwo, domy z mat, trzciny; warstwy społ.: arystokracja, wolni, niewolnicy, rządzi wódz. Dziś przeważnie chrześcijanie, dawniej wiara w duchy, bóstwa, tabu (ob.).

Polinik, Polynejkes, w mitach tebańskich syn Edypa i Jokasty, wypędzony przez brata Eteoklesa, uciekł do Adrastosa i spowodował wyprawę siedmiu przeciw Tebom.

Polińska-Lewicka Matylda, pol. śpiewaczka operowa (sopran liryczny), przez długie lata w operze warszawskiej.

Poliński Aleksander, pol. historyk muzyki (1845—1916); «Dzieje muzyki polskiej», «Stan. Moniuszko», «Fr. Chopin».

Polipy, 1) dobrotliwe nowotwory błony śluzowej lub skóry; 2) bezpłciowa generacja jamochłonów.

Polisa asekuracyjna, dokument wystawiony przez ubezpieczającego dla ubezpieczonego w dowód zawarcia umowy ubezpieczeniowej.

Polisacharydy (wielosacharydy), ob. Węglowodany.

Polispermia, gr., wniknięcie wielu plemników do komórki jajowej; często u owadów i gadów.

Poliszynel, maska włoskiej komedii ludowej o stroju charakterystyczno-groteskowym. Tajemnica p., rzecz powszechnie znana.

Politechnika, wyższa (akadem.) uczelnia techniczna; ustrój p. podobny do uniwersyt.; zwykle kilka wydziałów, np. budowlany, mecha-

niczny, chemiczny, budowy dróg i mostów i in. W Polsce: w Warszawie i Lwowie.

Politeizm, gr., wielobóstwo, wiara w wielu bogów; przeciw.: monoteizm (ob.).

Politis Jean, polityk grec., * 1890, w l. 1930 34 poseł w Berlinie, 1934 w Warszawie.

Politropiczne zwierzęta, zwierz. o dużej skali przystosowań, w przeciwstawieniu do monotropicznych, przystosowanych do ściśle określonych warunków.

Politura, ob. Polerowanie.

Polityczna policja, ob. Policja.

Polityczne przestępstwa, przestępstwa skierowane przeciwko całości lub bezpieczeństwu państwa, przeciw naczelnikowi państwa, przeciw prawom politycznym obywateli. Przestępcy polityczni nie mają żadnych ulg ani w toku postępowania, ani w wykonaniu kary (więzienie wspólne). Międzynarodowe prawo karne uznaje zasadę niewydawania przestępców politycznych.

Polityczne władze, władze państwowe administracji ogólnej (np. starostwa).

Polityka, gr., 1) sztuka rządzenia, oddziaływania na czynności i organizację państwa. P. teoretyczna zajmuje się celami i zadaniami państwa, oraz środkami, które służą do ich urzeczywistnienia, p. praktyczna jest czynnym udziałem w życiu państwa. P. zagraniczna jest sztuką utrzymywania stosunków z innymi państwami, p. wewnętrzna rządzenia wewnątrz państwa. Ze względu na rozmaitość dziedzin życia państwowego i społecznego oraz rosnącą ingerencję czynnika państwowego, p. rozszerza się na teren wielu zagadnień: p. bankowa, emisyjna, dyskontowa, dewizowa regulują kwestie nadzoru nad bankami, obrotu pieniężnego, kredytu, stosunku do walut zagranicznych; p. handlowa wpływa przez regulowanie handlu na całokształt gospodarki społecznej, w jej ramach p. celna reguluje przywóz i wywóz, p. cen oznacza ceny najważn. towarów; p. komunikacyjna reguluje przewóz towarów, osób i wiadomości w interesie publicznym; p. kryminalna obejmuje zasady zwalczania przestępstw; p. płac kształtuje wysokość i systemy płac; p. społeczna zdąża ku takiemu ukształtowaniu stosunków zachodzących między poszczególnymi klasami społeczeństwa, jakie odpowiada najlepiej danemu organizmowi, ustrojowi państwowemu; 2) p. w potocznym znaczeniu: zręczna taktyka, dążenie do określonego celu.

Politykować, uprawiać politykę, prowadzić dyskusje polityczne.

Poliuria, gr., wzmożone wydzielanie moczu, ob. Moczówka.

Poliziano Angelo, właściwie Ambrogini, humanista włoski (1454—94), pierwszy włoski dramat pasterski: «Orfeo» i mistrzowskie «Stanze per la giostra di Giuliano de' Medici».

Polka, taniec wirowy, pochodz. czeskiego, w takcie na $^{2}/_{4}$.

Pollajuolo, 1) Antonio del, włoski rzeźbiarz, malarz i złotnik (1429—98), jeden z głównych mistrzów quattrocenta wł.: grobowce papieży, obraz «Św. Sebastian» i wiele innych dzieł; 2) Simone Cronaca del, architekt wł. (1457 1508), budowniczy katedry florenckiej.

Pollak Roman, pol. historyk lit., * 1886, badacz polsko-włoskich związków literackich.

Polluks, ob. Poluks.

Polnik, gryzoń roślinożerny, szkodnik zbóż, mieszka w norach; Europa środk. i płd.

Polo, indyj., gra podobna do hockeya: 2 drużyny konne (po 7 jeźdźców) popychają piłkę kijkami. Pochodzi z Persji, od 1869 w Anglii.

Polo Marco, ob. Marco Polo.

Polon, Po, pierwiastek chem., cięż. atom. 210, licz. porz. 84, pierw. promieniotwórczy, odkryty przez małżonków Curie.

Polonez, taniec staropolski, w takcie na $^{3}/_{4}$, niezbyt szybki, dostojny, o charakterystycznym rytmie i akcentowaniu.

Polonia, łacińska nazwa Polski: polonista, badacz języka, literatury polskiej.

Polonia, kolonia polska za granicą, np. P. paryska, amerykańska itd.

Polonia restituta, ob. Ordery i tabl. barwną.

Polowa kuchnia, kotły osadzone w jaszczach z paleniskami, umożliwiającymi gotowanie podczas marszu.

Polowa msza, msza pod gołym niebem, np. w czasie uroczystości wojsk., państwowych.

Polowanie, ob. Myślistwo.

Polowa poczta, zakłady wojsk., przewożące korespondencję dla i od żołnierzy na froncie; powstała w wojsku franc. w XVII w.

Polowe ćwiczenia, uprawiane przez organizacje przysposobienia wojskowego i harcerstwo, obejmują wywiady, tropienie, sygnalizację, gry polowe, przy których chodzi o wyrobienie orientacji, umiejętności krycia się w terenie, wypatrzenia «nieprzyjaciela». Wprowadza się je obecnie w szkolnym wychowaniu fizycznym wielu krajów.

Polska, rzeczpospolita. (Por. mapę barwną). Obszar: 388.634 km². Ludność (szac. dla r. 1936): 33,8 mil. mieszk. (spis w 1931: 32,132.936). P., położ. w geometrycznym środku Europy, ale zarazem na wsch. kresach Europy zach., między Karpatami a Bałtykiem, posiada tylko 140 km granicy morskiej, co stanowi 2,5% granic państwa (5534 km). Długość granic lądowych (w km) z: Niemcami 1912, Z. S. R. R. 1412, Czechosłowacją 981, Litwą 507, Rumunią 349, Woln. M. Gdańskiem 121, Łotwą 109. Układ pionowy. Przeważna cz. obszaru P. stanowi nizinę (87% pow. leży poniżej 300 m n. p. m.). Średnie wzniesienie kraju: 223 m, najwyższe: 2499 m (Rysy w Tatrach). Charakterystyczną cechą budowy pionowej P.: pasowy, równoleżnikowy układ krain, kolejno wyższych i niższych, przy ogólnym nachyleniu pow. w kierunku z płd. na płn. Są to: 1) Karpaty (Tatry, Pieniny i Beskidy z przylegającym od płn. Pogórzem), 2) wąska smuga Niziny Podkarpackiej (Sandomierska, Naddniestrzańska), 3) pas wyżyn płd. P., rozdzielony średnią Wisłą na: a) Wyż. Śląsko-Małopolską (Zagłębie Śląsko-Małopolskie, Jura Krak.-Częstochowska, kotlina Nidy, Wyż. Kielecko-Sandomierska z Górami Świętokrzyskimi) i b) Płytę Czarnomorską (Wyż. Lubel-

ska, Wołyń, Roztocze, Podole z Opolem), 4) pas «Wielkich Dolin» (Niz. Wielkopolska, Kujawy, Mazowsze, Podlasie, Polesie), oraz 5) pas wzniesień Pojezierzy Pomorskie, Mazurskie, Wileńsko-Nowogródzkie. Najstarsze pokłady geologiczne (archaiczne granity) występują na Wołyniu, w podłożu Płyty Czarnomorskiej paleozoiczne: w zagłębiu węglowym, Górach Świętokrzyskich, przedstawiających szczątki gór systemu hercyńskiego, na Podolu i w Tatrach. Płd. cz. P. zajmuje młody łańcuch Karpat (sfałdowany gł. w trzeciorzędzie, Alpidy) z starymi trzonami krystalicznymi jedynie w Tatrach i płd. wsch. cz. grupy Czarnohory. Niż P. tworzy w przeważnej cz. rozległą nieckę, zasypaną grubym pokładem osadów epoki lodowej (czwartorzęd). — Hydrografia. P. należy do 2 zlewisk: bałtyckiego (dorzecza Odry, Wisły, Niemna i Dźwiny) i czarnomorskiego (dorzecza Dniestru, Dniepru [Prypeć] i Dunaju [Prut, Orawa]). Dorzecze gł. rzeki P. Wisły zajmuje 46,7% pow. kraju. Rzeki P. wykazują wielką zmienność wodostanów i w lwiej cz. są nieuregulowane. Gł. powodzie występują na rz. karpackich w lecie (ulewne deszcze w czerwcu lub lipcu), na rz. zaś nizinnych na wiosnę (roztopy). Zasób sił wodnych P., szacowany na 3,7 mil. KM, wyzyskany tylko w 2,7%. Najliczniejsze jeziora: na Pomorzu, Suwalszczyźnie, Wileńszczyźnie, Kujawach, w Wielkopolsce i Tatrach. — Klimat P. przedstawia odrębny typ klimatu atlantyckiego Europy zach. Charakterystyczne cechy: średnia temper. roku 5°—9° C, jednostajna mimo wielkości obszaru średn. temp. wiosny i lata (17°—19°), znaczne różnice w średn. temp. stycznia między zach. (—1°) a wsch. (—6°), wielka zmienność pogody w zależności od kierunku wiatrów, przewaga cz. opadów w lecie, znaczne zachmurzenie oraz występowanie pór przejściowych na pograniczu jesieni i zimy (jesień dżdżysta) oraz zimy i wiosny (przedwiośnie). Najłagodniejszy klimat (amplituda roczna 18°—20°) panuje na wybrzeżu i w Wielkopolsce, najostrzejszy (ampl. ok. 25°) na Wileńszczyźnie i Podolu. Najobfitsze opady w Karpatach (ok. 1000 mm rocznie), najuboższe w Wielkopolsce (ok. 500 mm).

Ludność. Pod względem zaludn. zajmuje P. 6. miejsce wśród państw Europy. Ludn. P. wynosiła w 1921: 27,201.342, w 1931: 32,132.936 a w 1936: 33,823.000 mieszk. Gęstość zaludn. 87 mieszk. na km². Najgęściej zaludn. województwo śląskie (308), najrzadziej: poleskie (31). Gęstość powyżej 100 mieszk. na km² wykazują woj.: śląskie, krakowskie, kieleckie, łódzkie i lwowskie. Na 100 mężczyzn przypada w P. średnio 106,9 kobiet. Młodzież poniżej 20 lat stanowi 43% ogółu ludn. Ruch naturalny (1935) na 1000 mieszk.: urodzeń żywych 26,1, zgonów 14, przyrost natur. 12,1. W 1935 emigrowało 53.800 osób (w tym 24.800 do Palestyny), powróciło 53.400 osób (w tym 35.500 z Francji). Stosunki narod. (1931): język ojczysty polski: 69,1%, inne: 30,9% ogółu ludn. Według spisu 1931 Polacy stanowili większość we wszystkich woj. z wyjątkiem poleskiego, wołyńskiego, tarnopolskiego (49,5%) i stanisławowskiego. Mniejszości narod. (1931) w % ogółu ludn.: 14,7 Rusinów, 1,5 Białorusinów, 2,8 Niemców, 8,2 Żydów i 0,2 Litwinów. Wyznania: 64% rz.-kat., 11% gr.-kat., 12% prawosł., 3% ewang., 10% żyd. Ludn. miejska stanowi (1931): 27,2% ogółu mieszk. Miast powyżej 1 mil. mieszk.: 1 (Warszawa), od 100 tys. do 1 mil. 12. Skład zawodowy (1931) w % ogółu ludn.: rolnictwo, leśnictwo i rybactwo 60,9, górnictwo i przemysł 19,2, handel 6,1, komunikacja 3,4, inne zawody 15,5. Analfabeci: ok. 32% ludności.

Województwo	Obszar (1936) w km²	Ludność (1931) w tys.
M. st. Warszawa	123	1178,9
Warszawskie	29470	2530,7
Łódzkie	19034	2633,0
Kieleckie	25580	2937,0
Lubelskie	31176	2466,9
Białostockie	32441	1643,5
Wileńskie	29011	1275,2
Nowogródzkie	22966	1056,8
Poleskie	36668	1131,8
Wołyńskie	35754	2084,8
Poznańskie	26564	2111,2
Pomorskie	16407	1086,3
Śląskie	4216	1298,4
Krakowskie	17380	2296,6
Lwowskie	28408	3127,4
Stanisławowskie	16894	1476,5
Tarnopolskie	16533	1604,0

Stosunki gospodarcze. Polska, położona na pograniczu 2 wielkich obszarów gospod. Europy: przemysłowego i rolnego, jest krajem rolniczo-przemysł., z przewagą rolnictwa i produkcji surowcowej. Rolnictwo. Użycie ziemi w % ogólnej pow.: role 49, ogrody i sady 1,5, łąki i pastwiska 17, lasy 22, nieużytki 10,5. Największy % roli ornej posiadają woj.: tarnopolskie, łódzkie, warszawskie, poznańskie, pomorskie i krakowskie, najmniejszy: poleskie i wileńskie. Rośliny zbożowe zajmują 61% pow. ornej, żyto 31% całej pow. uprawnej. Zbiory ziemiopłodów (1935) w mil. q: pszenica 20,1, żyto 66,2 (trzecie miejsce w prod. świat.), jęczmień 14,7, owies 26,0, ziemniaki 325,0 (trzecie miejsce w prod. świat.), buraki cukr. 25,0, len (włókno) 0,3 (drugie miejsce w prod. świat.), konopie (włókno) 0,1. Największe zbiory z 1 ha: w Poznańskim. Stan hodowli (1935) w mil. sztuk: 3,70 koni, 9,76 bydła rog., 6,72 trzody chlew., 2,80 owiec, 0,35 kóz. Silnie rozwinięty chów drobiu i pszczół. Hodowla stawowa karpia. Wartość połowów morskich (1935) 2,19 mil. zł. Gospodarkę leśną cechuje stały ubytek pow. zalesionej (tylko 22% ogólnej pow.). — Gł. obszary górnicze leżą w płd. Polsce: w zagłębiu śląsko-małopolskim (węgiel, rudy cynku, ołowiu i żelaza), w okolicy Częstochowy i Gór Świętokrzyskich (rudy żelaza) i na Podkarpaciu (ropa naft., sól). Nadto bogate złoża soli występują na Kujawach. Produkcja (1935) w tys. t: 28.543 węgla kam. (siódme miejsce w prod. świat.), 515 ropy naft., 322 rudy żelaza, 138 rudy cynku (czwarte miejsce w prod. świat.), 8 rudy ołowiu, 515 soli kamiennej i warzonej, 384 soli potas. (trzecie miejsce w prod. świat.), nadto: wosk i gaz ziemny, srebro, kadm i fosforyty. — Wielki prze-

L I T W A
POLSKA

mysł, skupia się przede wszystkim w zagłębiu węglowym (hutniczy, metalowy, chemiczny, mineralny), w okręgach warszawskim, łódzkim, kieleckim, częstochowskim i białostockim (włókienniczy), radomskim (metalowy, wojenny) oraz po wielkich miastach. Przemysł hutniczy zatrudniał (1935) 37.636 robotn. W przemyśle przetwórczym (1934, 22.460 zakładów) pracowało w działach: włókienniczym 130.453 robotn. (przem. baweln. 1,823.000 wrzecion, wełniany 826.000 wrzecion), metalowym 100.650, chemicznym 43.379, spożywczym 59.304, drzewnym 37.762 robotn. Produkcja niektórych artykułów (1935) w tys. t: 394 żelaza sur., 946 stali, 674 wyrobów walcowanych z żel. i stali, 85 cynku, 469 przetworów ropy naft., 801 cementu, 122 celulozy i masy drzewnej, 171 papieru i tektury, 444 cukru bur. Bilans handlu zagr. czynny. Wartość (1935) przywozu 861 mil., wywozu 925 mil. zł. Gł. artykuły przywozu: bawełna, wełna, maszyny, wyroby chemiczne, skóry, owoce, rudy, towary kolonialne; wywozu: drzewo, węgiel, żyto, bekony, jęczmień, nabiał, wyroby włókiennicze, cynk, wyroby stalowe, nasiona i cukier. Przywóz (1935) gł. z: Niemiec (14,4% wartości całego przywozu), St. Zjedn. A. Płn. (14,3% cał. przyw.), Anglii (13,6% cał. przyw.), Francji, Austrii, Czechosłowacji i Indii, wywóz gł. do: Anglii (19,6% wartości całego wywozu), Niemiec (15,1%), Austrii, Belgii, Czechosłowacji, Szwecji i St. Zjedn. A. Płn.

Komunikacja. Państwowe linie kolejowe normalnotorowe (1935): 17.895 km, wąskotorowe 2190 km, prywatne i samorządowe 1360 km. Koleje normalnotorowe przewiozły (1935) 56,2 mil. t towarów. Dróg bitych 58.356 km. Samochodów (1936) 24.700. Drogi wodne śródlądowe 1919 km rzek żegl., 9.228 km rzek spławnych i 185 km kanałów (Bydgoski, Augustowski, Ogińskiego, Królewski). Flota handl. morska (1936): 63 statków o pojemności 80.000 t rej. brutto. Gł. porty: Gdynia i Gdańsk. W lotnictwie pasażerskim przebyto (1935) 1,661.000 km (1935) 4253 instytucyj pocztowych, 1818 stacyj telegraf., 2585 sieci telefon. miejscowych.

Szkolnictwo. Liczba szkół (1934/35): przedszkoli 1876, szkół powszechnych 27.757, ćwiczeń 109, specjalnych 89, średnich ogólnokształcących 770, nauczycielskich 187, gimnazjów przemysł. 15, handl. 11, wydziałów szkół i kursów zawod. 1172, zawod. dokształc. 637, ludowych rolniczych 143, szkół wyższych 24 (13 państw.: 5 uniwersyt., 2 politechn., Szkoła Gł. Gosp. Wiejskiego, akademie Górnicza, Stomatolog., Weterynarii i 2 Sztuk Pięknych). Liczba uczniów w tys. (1934/35): szkół powsz. 4.655,1, średnich ogólnokształc. 166,1, nauczycielskich 12, zawod. 70,8, zawod. dokształc. 84,1, wyższych 48,1.

Wojsko. Najwyższym zwierzchnikiem sił zbrojnych w czasie wojny i pokoju jest prezydent. Na podstawie 61 art. konstytucji z 1935 «Wszyscy obywatele obowiązani są do służby wojskowej i świadczeń na rzecz obrony Państwa». Najwyższymi władzami w. są generalny inspektor armii i minister spraw wojskowych, odpowiedzialni przed prezydentem. Gen. insp., przewidziany na naczelnego wodza w czasie wojny, koncentruje w swych rękach wszystkie sprawy związane z przygotowaniem obrony kraju na wypadek wojny; minister reguluje sprawy organizacji, administracji, wyszkolenia i zaopatrzenia na podstawie wytycznych generalnego insp. Pod względem wojskowym dzieli się P. na 10 okręgów korpusów, na których czele stoją dowódcy okr. korp. Pod względem mobilizacji i uzupełnienia dzielą się okręgi na komendy uzupełnień, pod względem bezpieczeństwa i porządku na garnizony. Liczba wojska w czasie pokoju wynosi 252.000 ludzi, a m. piechoty: 30 dywizyj, kawalerii: 3 pułki szwoleżerów, 27 p. ułanów i 10 p. strzelców konnych; artylerii: 30 pułków lekkiej, wchodzących w skład dywizyj piechoty, 10 p. artyl. ciężkiej, 1 p. artyl. najcięższej, 14 dywizjonów artyl. konnej, wchodzących w skład wielkich jednostek kawalerii, 1 dywizjonu artyl. pieszej, 1 pułku i 6 dywizjonów artyl. przeciwlotniczej; lotnictwa: 6 pułków, 1 dywizjon lotn. morskiego i 2 bataliony balonowe; wojsk saperskich: 8 batalionów, 1 batal. mostowy, 1 batal. elektrotechniczny, 1 batal. silnikowy, 1 batal. mostów kolejowych; wojsk łączności, 8 batal. telegraficznych, 1 pułk radiotelegraficzny; nadto w skład sił zbrojnych wchodzą pułki czołgów, dywizjony samochodów pancernych i dywizjony pociągów pancernych.

Ustrój (przegląd historyczny). Za Piastów państwo polskie pozostawało pod absolutną władzą książąt. Władzę swą wyprowadzali książęta wprost od Boga, oni też byli źródłem prawa, najwyższymi sędziami i wodzami. Państwo uważał książę za prywatną własność, którą w dowolny sposób mógł rozporządzać. Przebywająca przy boku księcia rada starszych miała znaczenie czysto doradcze. Książę dla omówienia potrzeb pewnych ziem zwoływał wiece, lecz i te miały charakter zjazdów urzędniczych, z wolą ich książę się nie liczył. Słabsi tylko książęta w epoce dzielnicowej instytucji wieców przyznawali pewne prawa (np. na Śląsku prawo określania podatków), lecz z chwilą odbudowy królestwa wiece nabrały ponownie charakteru zjazdów urzędniczych. Do zarządu państwem miał książę urzędników, pośród nich najwyższe stanowisko zajmowali na dworze żupani (comites), którym władca od wypadku do wypadku powierzał pewne obowiązki: z nich rekrutowali się właściwi urzędnicy dworscy. Żupani pełnili funkcje dworskie, lecz często i państwowe, gdyż nie było rozgraniczenia zadań urzędników. Najwyższe znaczenie osiągnął comes palatinus, zarządca dworu, któremu książę zlecał w swoim zastępstwie załatwianie spraw państwowych, odbywanie za niego sądów, lub dowodzenie wojskami w czasie wyprawy, z czego palatyn wziął nazwę wojewody. Pod względem administracyjno-gospodarczym dzielił się kraj na grody (kasztelanie), którymi zarządzał kasztelan, od XIII w. miał on swych pomocników-zastępców: dla spraw wojskowych — wojskich, mianowanych przez władcę, dla gospodarczych

włodarzy, dla sądowych sędziów. Od czasów wprowadzenia przez Wacława II starostów, ci jako namiestnicy władcy pełnili władzę książęcą, zaś wojewodowie i kasztelanowie stali się przedstawicielami ziem a nie urzędnikami; starostowie zaś niemal do upadku państwa byli właściwymi urzędnikami administracyjnymi. Po wymarciu dynastii Piastów, Ludwik węg., wyznaczony na następcę przez Kazimierza W., nie mając męskiego potomstwa, zabiegać musiał o elekcję córki, co ogół szlachecki dokonał w formie wyboru nowej dynastii, otrzymując w zamian rozległe przywileje. Pierwszą elekcją właściwą, osobistą, był wybór na króla Władysława III. Dla zyskania sobie możnowładców i szlachty nadawali królowie przywileje, które zupełnie ograniczały pełnię dawnej książęcej władzy; przywileje te zwolniły szlachtę od płacenia innych danin prócz 2 groszy z łanu, uwalniały od pospolitego ruszenia poza granicami kraju, król odtąd nie miał prawa karać ani więzić szlachty bez wyroku sądowego; przyznano nadto szlachcie wolność od cła i niższe ceny soli. Ograniczono na jej korzyść miasta (zabraniając mieszczanom nabywania dóbr), a przede wszystkim chłopów, których poddano pod zupełną zależność od panów, pozbawiając obrony prawnej przeciw swemu panu. Za pierwszych Jagiellonów z dorywczych zjazdów ogólnych urzędników królewskich wytworzyła się instytucja o stałym charakterze nazwana senatem; organizacja jego zakończyła się za Zygmunta I; wchodzili weń arcybiskupi, biskupi, wojewodowie, kasztelanowie i ministrowie (marszałek koronny, nadworny, kanclerz, podkanclerzy i podskarbi koronny). Początkowo liczył senat 73 senatorów, po unii lubelskiej 140; miał on znaczenie doradcze, z wolą jego mógł się król nie liczyć. Ograniczenie władzy królewskiej przez wydane przywileje na rzecz szlachty zmuszało króla do powoływania jej na zjazdy, by na nich uzyskać zgodę na zmianę przyjętych przez siebie zobowiązań, specjalnie, gdy chodziło o nałożenie podatku. Początkowo król objeżdżał państwo i od zwołanej z pewnej okolicy szlachty otrzymywał na swe plany zgodę, później zaczęto zwoływać w tym celu zjazdy zwane sejmikami, te z czasem zaczęły wysyłać swych delegatów na zjazdy prowincjonalne (dla Wielkopolski w Kole, Małopolski w Korczynie), by wreszcie obesłać swych delegatów na sejm generalny, pierwszy w 1493. Zorganizowany sejm składał się z senatu i izby poselskiej; wchodzili do niej, prócz delegatów województw czy ziem, delegaci Krakowa. Sejmy zwoływał król, a kanclerz przedstawiał powody, dla których został s. zwołany; do kompetencji s. należała zmiana postanowień w przyznanych szlachcie przywilejach (zwoływanie pospolitego ruszenia, nowe obciążenia podatkowe), lecz już w 1531 uchwalił sejm, że król żadnych konstytucyj wydawać nie będzie bez zgody sejmu. Z faktu zobowiązań się monarchy wobec ogółu szlacheckiego (przez przywileje) wynikała jednomyślność uchwał (wyrażająca się z czasem w «liberum veto»), boć przecież nie mógł król naruszyć przywilejów, bez zgody tych którym one przysługiwały. Od czasów Jagiełły w unii personalnej z Polską drogą ewolucji przejęła polskie urządzenia Litwa, by ostatecznie w unii lubelskiej związać się z Polską unią realną. Zygmunt August zrzekł się na Litwie dziedziczności tronu, w unii zapewniono wspólność monarchy koronowanego w Koronie, wspólne sejmy, a zostawiono Litwie osobne wojsko, skarb i osobne urzędy centralne, identyczne z polskimi. Od czasów Henryka Walezego stanowisko króla opierało się na umowie, przygotowanej i przedstawionej królowi przez sejm elekcyjny (pacta conventa). Zawierały one warunki wyboru króla, które ten przed koronacją musiał podpisać (ob. Dzieje), a nadto zobowiązywały go do powoływania sejmów co 2 lata na 6 tygodniową sesję. Celem pomocy królowi przewidywały pacta con. senatorów-rezydentów, których na 2 lata powoływał król (mieli oni głos doradczy). Od czasów pierwszego bezkrólewia (1572) punkt ciężkości rządów przesunął się definitywnie do sejmu, który w całości nadawał kierunek biegowi spraw publicznych. Zupełne ograniczenie władzy królewskiej nastąpiło w 1774 z chwilą powołania rady nieustającej (1774—89); była to najwyższa władza administracyjna, król był tylko jednym z jej członków. Dopiero konstytucja 3. maja 1791 przebudowała ustrój społeczny i państwowy. Zerwała ona z zasadą wolnej elekcji, przywróciła dziedziczność tronu, nieodpowiedzialność króla, przyznała mu prawo nominacji urzędników, oficerów i biskupów, on był zwierzchnikiem sił zbrojnych, w jego imieniu wykonywano sądownictwo. Nie wzmocniono wprawdzie władzy króla w zakresie władzy ustawodawczej, lecz miał on przeważający wpływ na rząd, zw. strażą praw. Dobór członków rządu zależał od króla, odpowiedzialni byli oni politycznie przed parlamentem; straży praw podlegała cała administracja, skupiająca się w komisjach: skarbu, wojska i policji. Sejm składał się z senatu i izby poselskiej; posłów wybierano na sejmikach w liczbie 204 oraz 24 plenipotentów miejskich. Senat składał się z wojewodów, kasztelanów, biskupów i ministrów. Usunięto liberum veto, konfederacje i jednomyślność uchwał, co 25 lat zbierać się miał sejm konstytucyjny. Konstytucja zachowała podział na stany, lecz mieszczaństwu nadała prawa niemal równe ze szlacheckimi, włościaństwo zaś wzięła «pod opiekę prawa i rządu narodowego», co wyrwało chłopa od zupełnej zależności od pana. Dalszym etapem praw włościańskich, to manifest połaniecki 7/V 1794 Kościuszki, który przyznał włościanom wolność osobistą, prawo do ziemi, zmniejszenie robocizny. — Wszystkie te reformy znikły z chwilą rozbioru państwa. Ustroje nadane Księstwu Warszawskiemu i Królestwu Kongresowemu narzucone zostały przez obcych monarchów. Dopiero konstytucja odrodzonego państwa pol. 17/III 1921 stworzyła nowe formy życia państwowego. Konstytucja ta oparta na liberalnych wzorach zachodu ustaliła

w Polsce rządy republikańskie, które w myśl jej przepisów sprawują władze: ustawodawcza (parlament 2-izbowy) i wykonawcza, sprawiedliwość zaś wymierzają niezawisłe sądy. Prezydent ograniczony w władzy był jedynie reprezentantem państwa, całość władzy skupiona była w sejmie, wybieranym na podstawie pięcioprzymiotnikowej ordynacji.

Zdecydowaną zmianę ustroju wprowadziła konstytucja z 23 kwietnia 1935. Naczelną władzę w państwie piastuje prezydent, wybierany na 7 lat, który mianuje i odwołuje według swego uznania prezesa Rady Ministrów, a na jego wniosek ministrów, zwołuje, odracza i rozwiązuje ciała ustawodawcze, stanowi o wojnie i pokoju, mianuje i odwołuje I. prezesa Sądu Najw., prez. Trybunału Stanu, prez. Najwyższej Kontroli, Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych i senatorów w 1/3 składu, oddaje członków rządu przed Trybunał Stanu, wskazuje jednego z kandydatów na prezydenta i zarządza powszechne nań głosowanie; za czynności te prezydent odpowiedzialny jest jedynie «wobec Boga i historii». Sprawami państwa kieruje rząd (prezes i ministrowie), odpowiedzialny politycznie przed prezydentem, a konstytucyjnie przed Trybunałem Stanu. Sejm sprawuje funkcje ustawodawcze, kontrolę nad działalnością rządu, uchwala budżet i ciężary podatkowe. Kadencja trwa 5 lat, prawo wybierania ma każdy obywatel po ukończeniu 24 lat życia, wybieralności po ukończeniu 30 roku życia. Kontrola sejmu nad działalnością rządu wyraża się w żądaniu ustąpienia rządu lub pewnego ministra, pociąganiu ich wespół z senatem do odpowiedzialności przed Trybunałem Stanu, dalej przez wnoszenie interpelacyj, zatwierdzanie zamknięć rachunkowych i kontrolę długów państwa. Prezydent może jednak sejm rozwiązać, w razie, gdy z jego uchwałą się nie solidaryzuje. Senat, powołany w 1/3 przez prezydenta, w 2/3 przez wyborców z cenzusem, rozpatruje budżet i projekty ustaw uchwalone przez sejm, uczestniczy w wykonywaniu kontroli długów; kadencja jak sejmu. Wymiar sprawiedliwości składa konstytucja w ręce niezawisłych sędziów, których mianuje prezydent. Sędzia może być wbrew swej woli przeniesiony na inne miejsce lub w stan spoczynku mocą orzeczenia sądowego lub w okresie reorganizacji sądów. Administrację państwową sprawuje: administracja rządowa (województwa, te podzielona na starostwa, dalej na gminy miejskie i wiejskie), samorząd terytorialny (dotąd [1936] nie istnieje), samorząd gospodarczy (obejmujący izby rolnicze, przemysłowo-handlowe, rzemieślnicze, pracy, wolnych zawodów); nadzór nad działalnością sprawuje rząd przez podległe mu organa. Konstytucja kwietniowa przyznaje każdemu obywatelowi możność pielęgnowania swej narodowości, wolność sumienia, wyznania, badań naukowych i ogłaszania ich wyników. Kościołowi Katolickiemu zapewnia naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań. Sprawę ordynacji wyborczej reguluje osobna ustawa, która wyłączyła partie polityczne od wpływu na wybory, a przyznając obywatelom czteroprzymiotnikowe prawo wyborcze, wpływ na wybory zapewniła przedstawicielom samorządu.

Dzieje. Najstarsze dzieje Polski kryje gruba pomroka dziejowa. Stwierdzić można, że państwo pol. czas dłuższy musiało już istnieć, gdy w połowie X w. wyłoniło się na widownię dziejową, jako zorganizowany twór, pod absolutną władzą księcia — Mieszka I, 960—992. Przodkowie jego w walkach zdołali skupić pod swym panowaniem przeważną część ziem zach.-słowiańskich, zamieszkałych przez plemiona: Polan, Wiślan, Mazowszan, Ślęzan, Sieradzan, Kujawian, Chrobatów i częściowo Pomorzan. Mieszko przez przyjęcie chrztu (966 w obrządku rzymskim wprowadził Polskę w obręb ludów cywilizacji zach.-europejskiej, a w szeregu ciężkich walk z sąsiadami utrwalił jej stanowisko. Od zarania dziejów stanęło państwo pol. w trwałym antagonizmie do cesarstwa rzymskiego narodu niemieckiego, przeciw któremu zebrać musiało wszystkie swe siły, by zachować zupełną niepodległość. Wprawdzie mimo pomyślnych walk z margrabiami niemieckimi Mieszko I był hołdownikiem cesarstwa, lecz już jego syn Bolesław Wielki Chrobry, 992—1025, zdołał uwolnić państwo od zależności lennej, a fakt ten stwierdził swą koronacją na króla pol. 1025 Koronację tę poprzedziła wytężona praca organizacyjna władcy. Pierwotne społeczeństwo polskie zaczęło przyswajać sobie kulturę zachodnią, krzewioną przez Kościół, którego organizację w Polsce przeprowadził Chrobry (1000), korzystając z pobytu cesarza w Gnieźnie, m. i. fundował szereg biskupstw, które podlegały odtąd arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu. Równe znaczenie miał zjazd gnieźnieński dla rozwoju stosunków politycznych: Otto III, cesarz rzymski, zrzekł się swych pretensyj suwerena, a przez włożenie korony na skroń Chrobrego, uznał go nie lennikiem a sprzymierzeńcem cesarstwa, o pełni suwerennej władzy. Następcy Ottona nie uznali tego stanu rzeczy, co doprowadziło do przewlekłych walk polsko-niemieckich. W czasach Bolesława W. Polska wyszła z nich zwycięsko, a genialny umysł króla, w dążeniu do stałej potęgi państwa, rozwinął program zjednoczenia pod swym berłem całej zachodniej Słowiańszczyzny. Mimo chwilowych sukcesów (opanowanie Czech) nie zdołał w całości przeprowadzić swych planów, niemniej jednak granice jego państwa obejmowały prócz ziem polskich Morawy, Słowaczyznę, Łużyce i Milsko, na zachodzie ustalił granice na rzece Sali. Po śmierci Chrobrego potęga P. zaczęła podupadać. Następca jego Mieszko II, 1025—1034, mimo, że starał się utrzymać linię zakreśloną przez ojca, koronując się na króla pol., nie zdołał przezwyciężyć trudności zgotowanych przez wrogą Polsce koalicję (Niemiec, Węgier, Czech, Danii i Rusi), ani odśrodkowych dążności w samej Polsce; król popadł w obłąkanie, państwo zupełnie niemal upadło; odpadły na stałe od Polski Słowaczyzna, Morawy, Milsko i Łużyce. Współzawodnik M. brat Bezprym, po zagarnięciu władzy w P., wydał

koronę cesarzowi Konradowi II, uznając się lennikiem cesarstwa. Następców Mieszka (Bezpryma i Bolesława) rychło zamordowano, kraj popadł w anarchię, wywołaną reakcją pogańską, z czego skorzystał Brzetysław czeski, by sięgnąć po Śląsk. Dopiero młodszy z synów M-ka II, Kazimierz Odnowiciel, 1038—58, przez zręczną politykę zdołał przy pomocy cesarza Henryka III i ks. ruskiego Jarosława opanować sytuację, w ciężkich walkach pokonał wodza reakcji na Mazowszu Masława, odbudował zniszczoną organizację kościelną i polityczną, by odtąd na stałe związać Polskę z kulturą zachodu. Musiał jednak Kazimierz uznać się lennikiem cesarstwa, co na przyszłość stanowiło podstawę do pretensji zwierzchnictwa nad Polską, a nadto, gdy odzyskał od Czech Śląsk na warunkach trybutu, dawał i temu państwu podstawy do pretensji o bezspornie polskie obszary. Przed zlikwidowaniem tych przemocą nabytych uprawnień nie cofnął się syn i następca Kazimierza, *Bolesław Szczodry* cz. Śmiały, 1058—1079. Objął on skonsolidowane państwo o pewnej już kulturze politycznej, dzięki czemu sięgnąć mógł po koronę i w ten sposób zamanifestować niezawisłość wobec cesarstwa. Czechy pragnął zmusić orężem do wyrzeczenia się pretensji do Śląska. Mimo świetnych sukcesów w polityce zagran. (osadzenie sojuszników na Węgrzech i Rusi, przyjaźń z papiestwem), z walki z cesarstwem nie wyszedł zwycięsko, gdyż rewolucja, inspirowana przez cesarstwo i Czechy pozbawiła go tronu, osadzając na nim słabego brata Władysława Hermana, 1079—1102, który natychmiast uznał się lennikiem cesarstwa. Książę ten, wyniesiony na tron przez możnowładców drogą rewolucji, niezdolny do usunięcia waśni nawet w obrębie rodziny, podzielił po walkach z synami państwo, co w rezultacie silniej jeszcze podnosiło powagę możnowładców, o których względy zabiegać musieli synowie, w walce, jaką o pierwszeństwo w Polsce prowadzili. Jedynym pociągnięciem o wielkim znaczeniu, jakie zaszło za panowania Hermana, to walki o narzucenie zwierzchnictwa na Pomorzu, które w czasie panowania *Bolesława Krzywoustego*, 1102—38 doprowadziły do wcielenia w obręb państwa Pomorza Nadwiślańskiego i hołdowania Nadodrzańskiego. Ziemie te starał się Bolesław związać na stałe z Polską przez chrystianizację, którą przy jego poparciu przeprowadził Otto, biskup bamberski. Mimo sukcesów, jakie B. osiągnął, nie słychać zupełnie o jego planach koronacyjnych, a nawet złożył hołd z Nadodrzańskiego Pomorza. Dla zapobieżenia bratobójczym walkom podzielił B. swe państwo między synów, tworząc instytucję senioratu. Instytucja ta nie wytrzymała próby życia, a wskutek osłabienia znaczenia książąt przyczyniła się do wzrostu znaczenia możnowładztwa, od którego poparcia zależała w dużej mierze potęga książąt dzielnicowych. Już najstarszy z synów Władysław II, 1138—46, opuszczony przez możnowładztwo, pokonany został przez młodszych braci, w Polsce zaś zasada senioratu (naczelnej władzy najstarszego z Piastowiczów) ustąpiła miejsca primogeniturze w linii Kazimierza Sprawiedliwego, 1177—94, który zdobycie naczelnej władzy okupił przywilejami na rzecz możnowładztwa. Dzięki niemocy cesarstwa rzymskiego słabe książątka rozwijały się samodzielnym życiem, nie znaczy to jednak, by ambitni książęta nie dążyli do odbudowy podzielonego państwa. Najpoważniej do planów tych przystąpił śląski Henryk I Brodaty, 1229—38, który dzięki zręcznej polityce, w oparciu o materialne zasoby dobrze zagospodarowanej dzielnicy, skupić zdołał pod swym panowaniem znaczną część ziem pol. razem ze stołecznym m. Krakowem. Ostatecznym wykonawcą jego planów miał być syn Henryk II Pobożny 1238—41, lecz najazd tatarski i nieszczęśliwa bitwa pod Legnicą (1241) unicestwiła na dziesiątki lat odbudowę królestwa. Dopiero pod koniec XIII stulecia podjął plany odbudowy władca śląski Henryk IV Probus, 1289—90, który w testamencie uczynił Przemysława II spadkobiercą swych ziem i planów. Ten, mimo iż nie zdołał przejąć czy też utrzymać na stałe przekazanych mu ziem, to przecież po skupieniu pod swą władzą całej Wielkopolski i gdańsk. Pomorza, przy gorącym poparciu duchowieństwa, koronował się 1295 na króla pol., wznawiając dawne tradycje Bolesławów. Wtargnięcie do Polski czeskiego Wacława II, a następnie zamordowanie (z polecenia margr. brandenburskich) Przemysława (1296), nie pozwoliło Piastowiczom i popierającym ich dostojnikom wypełnić planów zjednoczenia. Wacław II zajął rychło i Wielkopolskę, a triumf swój uwieńczył koronacją na króla pol. (1300), obejmując pod swe władanie przeważną część dawnego królestwa. Łupieżcze władanie czeskie rychło dało się we znaki społeczeństwu, które z całą skwapliwością poparło w walce *Władysława Łokietka*, 1306—33; ten po śmierci Wacławów II i III opanował Małopolskę, Wielkopolskę i Pomorze, nie licząc dziedzicznych Kujaw. Aktem zewnętrznym konsolidacji państwa była koronacja Władysława w 1320, która *zakończyła na zawsze okres rozbicia dzielnicowego*. Okres ten miał dla Polski olbrzymie znaczenie, tak pod względem rozwoju gospodarczego, jak ustrojowego i kulturalnego. Książęta władający małymi dzielnicami przystąpili do intensywnej gospodarki rolnej, przeprowadzając na wielką skalę kolonizację na prawie niemieckim, zakładając klasztory i lokując długi szereg osad czynszowych. Słabość władzy książęcej pociągała za sobą wydawanie przywilejów na rzecz możnowładztwa, dzięki czemu było ono (przede wszystkim kościelne) w dużej mierze czynnikiem decydującym w księstwie, powodując niejednokrotnie upadek niemiłego sobie władcy. Natomiast pod względem rozwoju kulturalnego okres dzielnicowy miał wybitnie dodatnie znaczenie. Gęsta stosunkowo sieć dworów książęcych, o wielkiej liczbie urzędników i dworzan, stała się rozsadnikiem wyższej kultury duchowej i materialnej, która z dworu promieniowała na przyległe sobie okolice. Pod względem jednak terytorialnym rozbicie skończyło się dla Polski fatalnie. Odepchnięta od zachodu, utraciła nie tylko Pomorze Nadodrzańskie, lecz już za panowania

Łokietka zagarnął (1309), powołany do Polski (1222—28) przez Konrada Mazowieckiego † 1247 zakon krzyżacki Pomorze gdańskie na zachodzie zaś królowie czescy sholdowali księstwa śląskie wysuwając swe pretensje nawet do Polski koalicji krzyżacko-czeskiej nie podołał Łokietek mimo zwycięstwa pod Płowcami (1331), nie tylko nie odzyskał Pomorza, lecz nawet utracił jeszcze Kujawy i ziemię dobrzyńską. Dopiero syn jego Kazimierz W., 1333—70 zdołał doprowadzić do zupełnej konsolidacji państwa i odbudować wyczerpane ciągłymi wojnami ziemie, lecz okupił to ustępstwami terytorialnymi. Na rzecz Czech zrzekł się sholdowanych księstw śląskich (1339) na rzecz Krzyżaków Pomorza (1343), uzyskał natomiast zrzeczenie się pretensji królów czeskich do Polski i praw do księstw mazowieckich, a od Krzyżaków wydanie ziem kujawskiej i dobrzyńskiej. Ustępstwa te starał się K. odrobić przez podboje na wschodzie, gdzie po długich walkach opanował Ruś Czerwoną, a sholdował księstwa chełmsko-bełskie i włodzimierskie (1366). Obok pracy nad powetowaniem strat terytorialnych i nad podniesieniem gospodarczym kraju, równie silnie zabiegał o unormowanie stosunków prawnych (statut wiślicki), do podniesienia zaś kulturalnego służyć miała fundowana przez niego w Krakowie Akademia (1364). Dzięki wyrobieniu społeczeństwa przez Kazimierza przetrwać mogła Polska bez większych szkód okres panowania andegaweńskiego w czasie którego zakwitła gospodarczo, lecz politycznie uzależniona była w całości od planów Ludwika 1370—82, targana wewnętrzną niezgodą. Kres walkom położyło dopiero przybycie Jadwigi, 1384—99, której panowanie zaczęło okres mocarstwowej ekspansji. Polska, skonsolidowana i ekonomicznie wysoko stojąca, zdobyła się na daleko sięgające plany, których pierwszym etapem było wydanie Jadwigi za w. ks. litewskiego Jagiełłę, chrystianizacja Litwy i przeprowadzenie unii polsko litewskiej (1385). Od tego czasu Polska stała się czynnikiem decydującym w zagadnieniach Europy środkowej, a przewagę swą ugruntowała na gruzach zakonu krzyżackiego, złamanego na polach Grunwaldu (1410), a ostatecznie upokorzonego w pokoju toruńskim 1466, gdzie odzyskano w całości Pomorze, a nawet przyłączono do Polski niektóre okręgi Prus. Natomiast na zachodzie ani panowanie Władysława Jagiełły, 1386—1434, ani jego synów Władysława, 1434—44, i Kazimierza, 1447—92, nie doprowadziło do odzyskania Śląska, i ziemia ta aż do końca Rzeczypospolitej pozostała poza granicami Polski. Panowanie trzech pierwszych Jagiellonów, to okres największej ekspansji narodu polskiego i rozkwitu życia rycerskiego, wreszcie rozpowszechnienia i pogłębienia kultury duchowej, dzięki odnowionej przez Jadwigę i Jagiełłę wszechnicy krakowskiej. Polska na stałe zwycięsko ugruntowała stosunek swój do cesarstwa i złączonego z nim zakonu, na plan zaś pierwszy wypłynęło obecnie niebezpieczeństwo ze strony Turcji i Moskwy. Zdobycie przez Turków Konstantynopola (1453) otwarło im drogę do szerokich podbojów w Europie płd., Polskę zaś, mającą od czasów Jagiełły nominalne zwierzchnictwo nad Mołdawią, narazić musiało na stoczenie walki z ekspansją turecką. W walkach z Turkami (jako władca węgierski i polski) zginął Władysław na polach Warny (1444); Kazimierz Jagiellończyk zajęty wojnami z Krzyżakami, a później o koronę czeską, czy wreszcie baczny na niebezpieczeństwo ze strony potężniejącej Moskwy, nie udzielił na czas pomocy Mołdawii, która, osamotniona, rychło utraciła główne porty czarnomorskie Kilię i Białogród (1484), stanowiące bramę do ziem polskich. Niebezpieczeństwo tureckie odwrócić się starał Jan Olbracht, 1492—1501, lecz klęska w lasach bukowińskich, zadana przez Turków i wiarołomnego hospodara (1497) przekreśliła te starania. Odtąd w Polsce wytwarza się przekonanie, że z Turkami należy utrzymać pokój, tak bardzo potrzebny w okresie walk z Moskwą. Ta z całą bezwzględnością wystąpiła przeciw państwu polsko-litewskiemu. Wiekowe walki od czasów Kazimierza Jagiellończyka prowadziła w przeważnej mierze Litwa, lecz i Korona nie szczędziła swych sił, zagrożona na południu, gdzie Moskwa starała się opanować Kijowszczyznę. Państwo polskie w okresie złotego wieku (panowanie Aleksandra 1501—06, Zygmunta I Starego 1506—48, Zygmunta Augusta 1548—72, Stefana Batorego 1576—86, Zygmunta III 1587—1632, Władysława IV 1633—48), mimo chwilowych niepowodzeń (utrata Smoleńska) potrafiło nie tylko obronić dotychczasowe dzierżawy, lecz nawet sięgnąć po Inflanty (1561), co rozpętało nowe i długotrwałe walki z Moskwą. Skonsolidowane unią lubelską (1569) państwo zwycięsko wychodzi z tych zapasów, których etapami tylko były świetne sukcesy Batorego z wojen 1577—82, zakończone pokojem w Jamie Zapolskim, zwycięstwa Żółkiewskiego, uwieńczone zatknięciem polskich sztandarów na Kremlu, co skłoniło Moskwę do rozejmu dywilińskiego (1618), a wreszcie zawarcia pokoju w Polanowie 1634, gdzie Władysław IV zrzekł się praw do tronu moskiewskiego, Moskwa zaś pretensji do Inflant, Smoleńska, Nowogrodu Siewierskiego, Newla i Czernihowa. — Wśród tych walk pod wpływem kultury humanistycznej zakwitło w Polsce bujnie życie umysłowe, stawiając ją w jednym rzędzie z narodami zach.-europejskimi, a uczeni polscy, jak Mikołaj Kopernik, sławą swoją dotarli do najdalszych krańców Europy. Lecz okres ten zawierał już w sobie miazmaty choroby. Ograniczanie władzy monarszej od czasów dzielnicowych, coraz szybciej postępowało od czasu wymarcia dynastii piastowskiej (1370), a każdorazowy elekt wybór swój płacił nowymi przywilejami na rzecz szlachty. Ostatecznym wyrazem tego skrępowania króla były »pacta conventa« przedstawiane elektom od czasów Walezego. Według nich król nie miał praw dziedzicznych; o sprawach państwowych, jak uchwalanie podatków, zwoływanie pospolitego ruszenia decydował sejm (jednomyślnie, liberum veto), czynności króla kontrolowała rada szesnastu, szlachta miała

prawo wypowiedzieć królowi posłuszeństwo na wypadek niedotrzymania zaprzysiężonych artykułów. — Od czasu, gdy na tronie polskim zasiedli Wazowie, państwo uwikłane zostało w nową zawieruchę ze Szwecją. Już w walkach za Zygmunta III (1601—11, 1617—29) poniosła Polska dotkliwe straty, mimo zwycięstwa K. Chodkiewicza pod Kircholmem, płacąc Szwecji za rozejm altmarski (1629) utratą Inflant i szeregu miast pruskich, nie licząc zniszczonych północnych ziem państwa. Wojny ze Szwecją za Jana Kazimierza, 1648—68, a obok tego bunt Chmielnickiego i zawierucha na Ukrainie, wyczerpały siły państwa, które wprawdzie w pokoju oliwskim (1660) nie poniosło nazbyt dotkliwych strat terytorialnych, lecz gospodarczo leżało w zupełnej ruinie. Do zupełnego zniszczenia przyczynił się i napad moskiewski, opanowanie i spalenie Wilna. Przewagę swoją wyzyskała Moskwa w rozejmie andruszowskim (1667), uzyskując od Polski Smoleńszczyznę, Siewierszczyznę i Czernihowszczyznę, a nawet (czasowo) Kijów. Do tego doszło zwolnienie z pod zależności lennej Prus Książęcych. Do klęsk wojennych przyczyniła się w dużej mierze i anarchia wewnętrzna, gdy pod wpływem magnatów zrywano sejmy, gdy wreszcie na czele opozycji przeciw reformom króla podniósł zbrojny rokosz Jerzy Lubomirski. Za anarchię przyszło zapłacić Turcji traktatem budziackim (1672), którego hańbę zmyło zwycięstwo Jana Sobieskiego pod Chocimem (1673). Niemniej jednak mimo utrzymania niezawisłości wobec Turcji panowanie Korybuta Wiśniowieckiego, 1668—73, pogrążyło państwo w dalszej niemocy, z której mimo świetnych sukcesów wojennych nie zdołał dźwignąć Polski znakomity wódz, lecz słaby władca Jan III Sobieski, 1674—96. Neutralność Moskwy okupić musiała Polska traktatem Grzymułtowskiego (1686), odstąpieniem na stałe Kijowa i ziem oderwanych w rozejmie andruszowskim; z wojny tureckiej, mimo świetnych zwycięstw pod Wiedniem (1683) i Chocimem, osiągnięto minimalne korzyści. Ze śmiercią Jana III zeszła do grobu niezawisłość Polski, gdyż jego następcy narzuceni P. przez intrygi ościennych mocarstw starali się jak August II saski, 1696—1733, zużyć siły polskie do własnych celów. Wprawdzie za jego panowania odzyskała P. w pokoju karłowickim (1699) Kamieniec, a z nim Podole i Ukrainę, lecz August rychło uwikłał państwo w nową wojnę ze Szwecją, która doprowadziła państwo do zupełnej anarchii i ruiny gospodarczej. Skłócone społeczeństwo zatraciło instynkt państwowy, wysługując się wrogim dworom, które z całą stanowczością podtrzymywały anarchię. Oficjalnie stwierdziły to rządy pruski i rosyjski w układzie poczdamskim (1720), gdzie zobowiązały się roztoczyć opiekę nad anarchicznym ustrojem polskim i nie dopuścić do reform; pod przemocą uznać musiano królem narzuconego przez Rosję Augusta III, 1734-63. Panowanie jego, chociaż upłynęło pod znanym hasłem: «za króla Sasa jedz i popuszczaj pasa», kryło w sobie jednak zarodki lepszych nadziei na przyszłość. W okresie tym, gdy na ziemiach polskich hulały obce wojska, gdy król pruski zalewał kraj fałszywą monetą i wybierał w nim rekruta, zaczęły się prace, które przynieść miały Polsce odrodzenie ducha obywatelskiego. Wiekopomne reformy Konarskiego dały społeczeństwu związek z kulturą zachodu, a pod jej wpływem zrodziły się myśli reformatorskie. Bogata literatura polityczna śmiało wystąpiła z programem reform, a przystąpiły do nich: z jednej strony Czartoryscy (Familia), z drugiej republikański obóz Potockich. Po śmierci Augusta III układem z 11 IV 1764 Prusy i Rosja odnowiły układ poczdamski i zadecydowały, że wprowadzą na tron upatrzonego «Piasta». Wybór ich padł na Stanisława Augusta, 1764—1795, człowieka głęboko wykształconego, lecz nie odznaczającego się ani zdolnościami politycznymi ani siłą charakteru. Król, pełen najlepszej woli, popierał reformatorskie plany, dzięki czemu w każdej dziedzinie życia państwowego widać rozmach, podniesienie kulturalne i gospodarcze państwa. Reformy wzbudziły niepokój Prus i Rosji, a ta ostatnia pchnęła kilkadziesiąt tysięcy żołnierza rosyjskiego do ziem polskich, których przemoc utrwalić miała w Polsce anarchię. Przeciw rosyjskiej przemocy zawiązała się w Barze (1768) konfederacja, która nie wyparła Rosjan z Polski, lecz wzbudziła ducha uświadomienia narodowego i gotowość do ofiar na przyszłość. Ostateczną jednak konsekwencją konfederacji był I. rozbiór Polski (1772), który zaczęła Austria (1769) przez zajęcie Spisza i starostw nowotarskiego i czorsztyńskiego (1770). Mocarstwa rozbiorowe zażądały ratyfikacji dokonanego gwałtu, co sejm wybrany pod obcą przemocą zatwierdził, mimo protestu Rejtana i jego towarzyszy. Państwa rozbiorowe narzuciły Polsce nową formę rządów pod nazwą Rady Nieustającej, która zależna była od rosyjskiego rezydenta w Warszawie. W uszczuplonych granicach, pod wpływem reform gospodarczych i skarbowych, wzrastał dobrobyt. Rada inspirowana przez światłego króla zdołała usprawnić administrację, a powołana do życia Komisja Edukacji Narodowej dzięki reformom na polu szkolnictwa i oświaty, i wpajaniu wychowankom ducha narodowego wychowała pokolenia, które z całą energią pracowały nad odrodzeniem narodu, a po upadku państwa nie dopuściły do zatraty polskości. Wśród reformatorskich nastrojów, przy zmianie konstelacji politycznej, gdy antagonizm prusko-austriacki i zaangażowanie się Rosji w wojnę z Portą (1787) stwarzało możliwości strząśnięcia obcej przemocy, zebrał się Wielki Sejm 1788. Żywioły patriotyczne stworzyły stronnictwo, kierowane przez Ign. Potockiego i H. Kołłątaja, to zaś z całą siłą, w przymierzu z Prusami, wystąpiło do złamania wpływów rosyjskich i do przekształcenia ustroju. Ich też dziełem było przeprowadzenie uchwały konstytucji w dniu 3 maja 1791, co zakończyć miało okres anarchii i zapewnić Polsce normalny rozwój państwowy. Zdrada Prus i zawarcie przez Rosję pokoju z Turcją zmieniło do gruntu warunki, które dać miały możność przeprowadze-

nia reform. Na prośbę sprzedawczyków Szczęsnego Potockiego i Seweryna Rzewuskiego Katarzyna II deklaracją 18 V 1792 przyrzekła pomoc w zniweczeniu dzieła Sejmu 4-letniego. Pod osłoną rosyjskich bagnetów zawiązali wymienieni magnaci konfederację targowicką, do której po niepowodzeniach wojsk polskich przystąpił i słaby król Stanisław August. Wojska rosyjskie obsadziły Warszawę, a caryca układem z Prusami z 23 I 1793 zadecydowała II. rozbiór Polski. Sejm grodzieński pod presją rosyjskich bagnetów zatwierdził 17 VIII 1794 rozbiór, poddając resztki dawnej Rzeczypospolitej pod rosyjski protektorat. Przeciw rozbiorowi temu odrodzone moralnie społeczeństwo zaprotestowało w szlachetnym, lecz beznadziejnym porywie. Insurekcja kościuszkowska z całą rozpaczą gnębionego narodu wystąpiła przeciw rozbiorcom. Do walki manifestem winiarskim i połanieckim wezwał Kościuszko i chłopstwo, zapewniając mu wolność i prawo do gruntów. Nieszczęśliwa bitwa pod Maciejowicami 10 X 1794 i wzięcie do niewoli Kościuszki spowodowały rychły upadek powstania a zarazem III. rozbiór. Polska zniknęła z mapy państw Europy.

Mimo klęski, odrodzone społeczeństwo nie pogodziło się z nowym stanem rzeczy. Żywioły więcej czynne organizowały spiski, mające na celu odbudowanie państwa. Po wielu nieudałych przedsięwzięciach nadzieja lepszej przyszłości zdawała się świecić stworzonym przez Jana Henryka Dąbrowskiego legionom pol. Krwawe hekatomby (12 000 poległych z liczby dwudziestu kilku), jakie legiony złożyły w wojnach napoleońskich, dowiodły Napoleonowi, że naród takich patriotów ma prawo do samodzielnego rozwoju. Po wielu wahaniach zdobył się on na kreowanie w traktacie tylżyckim 7 VII 1807 Księstwa Warszawskiego, które, mimo największych ofiar ze strony społeczeństwa, nie było zdolne do samodzielnego życia, a trwając wiernie przy Napoleonie upadło z chwilą jego klęski. Sprawa polska wypłynęła, jako zasadnicze zagadnienie na kongresie wiedeńskim, gdzie po długich targach nastąpił rozbiór Księstwa, z tym jednak, że z części dawnego zaboru austriackiego i pruskiego stworzono Królestwo Polskie, związane z Rosją unią personalną. Królestwo to wykazało dużą zdolność do życia, minister skarbu Lubecki i spraw wewnętrznych Mostowski potrafili wspaniale zagospodarować wyniszczony wojnami kraj, który również pod względem kulturalnym wykazał świetny rozwój, dzięki staraniom ministra St. Potockiego. Centralistyczne dążenia i drakońskie rządy w. ks. Konstantego w wojsku, obok wieści o planach cara stłumienia rewolucji europejskiej wojskami pol., stały się przyczyną wybuchu rewolucji. Miała ona początkowo charakter czysto wojskowy, a dopiero uchwała sejmu z 25 I 1831 detronizująca cara i powołująca rząd narodowy nadała mu charakter regularnej wojny polsko-rosyjskiej. Wojna ta prowadzona przez wodzów, z których żaden nie wierzył w zwycięstwo, skończyła się zwycięstwem Rosji, co pociągnęło za sobą upadek państwowości Królestwa. Statut organiczny z 1832 zniósł konstytucję z 1815 a z nią sejm, osobną koronację i wojsko, zostawiając natomiast pol. administrację. Rosja przystąpiła z całą bezwzględnością do rusyfikacji kraju, pozbawiając społeczeństwo praw do odrębnego rozwoju narodowego; z latami ucisk ten wzrastał, co ostatecznie doprowadziło do wybuchu powstania styczniowego (22 I 1863), równie nieszczęśliwego, jak listopadowe. By raz na zawsze wykorzenić odruchy niepodległościowe Rosja odebrała resztki odrębności Królestwa, spychając gubernie «Priwislenia» do roli innych gubernii carstwa. Odtąd na długi czas ustały plany odbudowy państwa, górę wziął kierunek ugodowy, reprezentowany przez sfery zachowawcze. Dopiero pod koniec XIX w. zaczął budzić się silniejszy ruch niepodległościowy w partiach: narodowo-demokratycznej i polskiej socjalistycznej. Rewolucja 1904/6 podsyciła te dążenia, lecz jednocześnie doprowadziła do skłócenia społeczeństwa polskiego, którego część kierowana przez J. Piłsudskiego opowiedziała się za walką czynną z caratem, zaś narodowa demokracja, kierowana przez R. Dmowskiego, stanęła na gruncie państwowości rosyjskiej, wysuwając program szerokiej autonomii. Skompromitowany w zaborze rosyjskim Piłsudski osiadł na stałe w Galicji i tu przy pomocy oddanych sobie podkomendnych organizował Związek Strzelecki, kadry przyszłej armii do wojny z Rosją. Było to możliwe dzięki temu, że zabór austriacki, który wycierpiał gehennę prześladowań w erze józefińskiej a następnie reakcyjne rządy Metternicha, ukoronowane rzezią galicyjską 1846, cieszył się od 1861 autonomią, która rozszerzona ustawami z 1867 i 1869 dawała możność rozwoju życia narodowego. Gorzej natomiast potoczyły się losy zaboru pruskiego. Po liberalnych początkowo rządach, z powodu patriotycznego, wszechdzielnicowego ruchu społeczeństwa wielkopolskiego, które z całym zapałem poparło powstanie listopadowe, wzbudziła się reakcja przeciw polskości, a mianowanie Flottwella nadprezydentem prowincji stało się punktem zwrotnym w losach polskiej ludności. Nastąpiło ograniczenie samorządu, rugowanie języka pol. z sądu i administracji, a przez kolonizację niemiecką dążył rząd pruski do zgermanizowania polskiego elementu. Po erze liberalnych rządów Fryderyka Wilhelma IV, w czasie których społeczeństwo polskie podniosło się pod względem kulturalnym i gospodarczym, zaczęła się nowa faza eksterminacyjnej polityki rządów pruskich, która od czasów wystąpienia Bismarcka z roku na rok przybierała na sile. Usunięto język polski nie tylko z sądownictwa i administracji, lecz również i ze szkoły, ograniczono prawa obywatelskie, a do ostatecznego zdławienia polskości uchwalił sejm pruski 1886 utworzenie Komisji Osadniczej, która miała wykupić ziemię z rąk pol. i osadzić na niej kolonistów niemieckich. Ostatecznie w 1907 uchwalił sejm ustawę o wywłaszczeniu Polaków, a w 1908 zabroniono za-

kładania polskich stowarzyszeń i odbywania zebrań publicznych w polskim języku. W ogniu walki skrzepło społeczeństwo wielkopolskie i nie tylko nie zatraciło mowy polskiej, lecz nawet zdobyło się na podsycenie polskości na Górnym Śląsku, który, dzięki pracy działaczy społecznych Lompy, Damrota, Karola Miarki a w czasach najnowszych W. Korfantego, poczuł się polskim, wybierając do sejmu pruskiego polskich przedstawicieli.

W stanie ostrych antagonizmów do swych zaborców znajdowało się społeczeństwo polskie w przeddzień wybuchu wojny światowej, niemniej do wojny przygotowane nie było, brak mu było wspónego programu. Przeważna część społeczeństwa w zaborach pruskim i rosyjskim opowiedziała się za orientacją rosyjsko-koalicyjną, a jedynie Galicja, wychowana w duchu antyrosyjskim, opowiedziała się za państwami centralnymi, użyczając wydatnej pomocy zorganizowanym przez J. Piłsudskiego kadrom przyszłej armii polskiej. Dla poparcia działalności Legionów Piłsudskiego zawiązał się w Krakowie w sierpniu Naczelny Komitet Narodowy (N. K. N.), który miał organizować dalsze oddziały wojska polskiego, a 6. sierpnia ruszyły pierwsze oddziały Legionów przeciw Rosjanom. Różnice orientacji spowodowały ustąpienie z N. K. N-u. narodowych demokratów, którzy w oparciu o Rosję i koalicję upatrywali rozwiązania sprawy polskiej. Również i Piłsudski, nie mogąc uzyskać zgody na swe plany ze strony państw centralnych, wziął 1916 dymisję z Legionów (które w b. Kongresówce, w Karpatach i nad Stochodem dały w czasie od 1914 do 1916 dowody wielkiego męstwa i poświęcenia), a punkt ciężkości przeniósł do konspiracyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej (P. O. W.), której działalność nastawiona była przeciw wszystkim zaborcom; spowodowało to jego internowanie przez Niemców w Magdeburgu. Pod wpływem przeciągającej się wojny, chcąc mieć na usługi sprzemierzoną armię pol., mocarstwa centralne ogłosiły 5/XI 1916 akt zapowiadający odbudowę niezawisłej Polski, a jako rząd tymczasowy ustanowili na obszarze okupowanego Królestwa Radę Regencyjną. Społeczeństwo polskie nie dało się wziąć na lep obietnic, a gdy mocarstwa w pokoju brzeskim 1917 odkryły właściwe swe oblicze, Legiony pol. przeszły pod wodzą J. Hallera na obszar rosyjski, staczając pod Rarańczą (z Austriakami) i pod Kaniowem (z Niemcami) krwawe bitwy. — Równocześnie w obozie koalicyjnym interesy polskie reprezentowali Ign. Paderewski i R. Dmowski, dopiero jednak rewolucja rosyjska (1917) i upadek caratu pozwoliły na szerszą działalność. Utworzony przez Dmowskiego 15/VIII 1917 Komitet Narodowy Pol. uznała koalicja za oficjalne przedstawicielstwo Polski i zezwoliła na organizację armii pol. pod wodzą J. Hallera; dzięki wysiłkom Paderewskiego, W. Wilson sprawę odbudowy państwa pol. włączył jako jeden punkt do swej deklaracji z 22/I 1918. Załamanie się mocarstw centralnych w lecie 1918 pozwoliło Radzie Regencyjnej ogłosić 7/X 1918 Polskę za zjednoczoną i niepodległą. W kraju rozbrajano wojska zaborców, administrację przejęły polskie organizacje; w Galicji Komisja Likwidacyjna, w Królestwie Rada Regencyjna przekazała władzę J. Piłsudskiemu (14 XI 1918). Powołał on pierwszy gabinet J. Moraczewskiego, polecił rozpisać wybory do konstytuanty, sam zaś z całą energią przystąpił do organizacji wojska i administracji, by wdzierającym się na wszystkich frontach wrogom przeciwstawić polskie siły. 27 XII, na wieść o przyjeździe Paderewskiego do Poznania, wybuchło w zaborze pruskim powstanie, które i tu oddało władzę nad prowincją w polskie ręce. 9/II 1919 zebrany sejm ogłosił się 20 II władzą suwerenną i ustawodawczą, mianując J. Piłsudskiego Naczelnikiem Państwa. Wśród walk z Ukraińcami w Galicji, bolszewikami na wschodzie, Czechami na zachodzie krzepła państwowość polska, a Piłsudski na czele improwizowanej przez siebie armii zdołał pokonać koło wrogów i zwycięskim bagnetem zakreślić granice państwa, którego powstanie uznały oficjalnie mocarstwa świata w traktacie wersalskim. Przed nowo odbudowanym państwem stanęły trudne zadania rozwiązania spraw społecznych i nadania ustroju. Uchwały o reformie rolnej z 1919 i 1920 miały rozwiązać zagadnienie społeczne, konstytucja z 21/III 1921 oparta o najbardziej liberalne wzory zachodu — zapewnić trwałość rozwoju. Skłócone jeszcze z czasów przedwojennych społeczeństwo nie zdobyło się na harmonijną współpracę, walki partyjne doprowadziły do zamordowania I. prezydenta G. Narutowicza 16/XII 1922, i tylko dzięki polityce powołanego do rządów Wł. Sikorskiego nie przyszło do groźnych walk wewnętrznych: nastąpił wybór prezydenta 20/XII 1922 w osobie St. Wojciechowskiego i uzyskanie 15/III 1923 u mocarstw koalicyjnych uznania granic wschodnich (ostatni akt okresu odbudowy państwa), a tym samym podniesienie autorytetu Polski na terenie międzynarodowym. Waśnie partyjne, niemoc skłóconego sejmu, brak równowagi między władzą wykonawczą a ustawodawczą, przy zupełnej niemal bezsilności, ograniczonego w władzy prezydenta, skłoniły J. Piłsudskiego do dokonania 13/V 1926 zamachu stanu, skierowanego w pierwszym rzędzie ku ograniczeniu władzy ustawodawczej i przyznaniu prezydentowi prawa odraczania i rozwiązywania sejmu, co sejm uchwalił 2 VIII 1926. Prezydentem wybrano Piłsudskiego, a gdy ten wyboru nie przyjął — wskazanego przez niego profesora politechniki lwowskiej Ign. Mościckiego (1933 ponownie wybrany). W okresie po 1926 stojącym pod przemożnym wpływem Piłsudskiego, aż do jego śmierci 12 V 1935 rozbudowano armię, przeprowadzono ponowną stabilizację waluty, zrównoważono budżet i przystąpiono do przebudowy ustroju, przechylając szalę w kierunku władzy wykonawczej. Nowa konstytucja uchwalona przez sejm 23/IV 1935 nadała prezydentowi nadrzędną władzę, eliminując stronnic-

twa z życia państwowego. — W polityce zagran. doszło 1934 do zawarcia paktów o nieagresję z Z. S. R. R. i Trzecią Rzeszą. — 12 V 1935 † Piłsudski. Rząd powołany z końcem 1935 z Kościałkowskim Zyndranem, jako premierem, i Eug. Kwiatkowskim, jako wicepremierem i min. skarbu, ustąpił w maju 1936. Na czele nowego rządu stanął Sławoj-Składkowski (wicepremier Kwiatkowski). W życiu politycznym jako czynnik nadrzędny stanął generalny inspektor armii, Śmigły-Rydz, stając się drugą osobą w państwie po Prezydencie. Przymierze z Francją, która udzieliła pożyczki na dozbrojenie armii, zostało wzmocnione. W 1937 powstał pod przewodn. płk. Koca Obóz Zjednoczenia Narodowego.

(Uwaga: O dziejach ustroju politycznego i społecznego w dawnej i nowej Polsce, ob. wyżej Ustrój [przegląd historyczny]).

Polska Agencja Telegraficzna, ob. art. Agencja, P. A. T.

Polska Akademia Literatury, skr. P. A. L., ob. Akademia Literatury Polska.

Polska Akademia Umiejętności, ob. Akademia Umiejętności.

Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa, skr. P. K. K. P., instytucja finansowa zał. 1916 w Warszawie przez niem. władze okupacyjne, od 1918 polska instytucja emisyjna (emitowała marki polskie), przejęta 1924 przez Bank Polski.

Polska Literatura, ob. Literatura powszechna (Polska).

Polska Organizacja Wojskowa, tajna organizacja niepodległościowa utworzona 1914 na terenie b. Kongresówki, w związku z Legionami marsz. Piłsudskiego. Gł. komenda: Adam Koc, później Śmigły-Rydz. Odegrała szczeg. wybitną rolę w 1917, po dymisji Piłsudskiego z Legionów i uwięzieniu go w Magdeburgu, oraz 1918, w chwili klęski państw centralnych.

Polska Partia Socjalistyczna, skr. P. P. S., ob. Socjalizm w Polsce.

Polskie Koleje Państwowe, skr. P. K. P., całość kolei państwowych i ich majątku w Polsce, stanowiąca osobne przedsiębiorstwo państwowe (osoba prawna). Zarząd dzieli się na dyrekcje okręgowe, nacz. władzę stanowi Ministerstwo Komunikacji.

Polskie prawo, ob. Prawo polskie.

Polskie Stronnictwo Ludowe, por. «Piast».

Polski Hymn narodowy, ob. Jeszcze Polska nie zginęła.

Polski język. Wraz z innymi językami słowiańskimi należy do wielkiej grupy jęz. indoeuropejskich. Genetycznie najbardziej jest zbliżony do jęz. słowackiego, czeskiego i łużyckiego, a dzięki żywym stosunkom ma wiele wspólnego z jęz. małoruskim (ukraińskim). — Historia jęz. polskiego zaczyna się od XII w., kiedy zapisano liczniejsze polskie nazwy i imiona; od w. XIV mamy pierwsze teksty ciągłe: kazania, przekłady psalmów, zabytki prawne. W XV w. mnożą się polskie teksty znacznie, a na wiek XVI przypada rozkwit literatury staropolskiej. Wtedy powstaje drogą zwyczaju w drukarniach krakowskich jednolita ortografia, której zrąb trwa do dziś. — J. p. ulegał wpływom innych języków: w składni przede wszystkim wpływowi jęz. łacińskiego, a w słownictwie jęz. czeskiego (do XVI w.), niemieckiego, francuskiego i oczywiście jęz. klasycznych. W XIX w. zaznacza się w słownictwie wpływ dialektów ludowych na jęz. literacki. — W obrębie jęz. pol. występują pewne różnice, zależnie od zawodu, wykształcenia i wieku mówiących, specjalnie zaś widać odrębność mowy chłopów. Język tych grup społecznych zmienia się znów wewnątrz siebie zależnie od położenia geograf., przy czym największe różnice zachodzą w mowie chłopów. Mówimy wtedy o dialektach ludowych. Są one naukowo zbadane i podzielone na kilka grup: polskie, w ściślejsz. znacz. (wielko- i małopolskie, śląskie), mazowieckie i kaszubskie. Za najwybitniejszą cechę gwar ludowych uważa się popularnie (nie naukowo) tzw. mazurzenie (wymawianie s z c zamiast sz ż cz), choć wcale nie wszystkie gwary mazurzą, przede wszystkim wielkopolskie. Język literacki, jako niemazurzący, wywodzi się zapewne z niemazurzących gwar wielkopolskich, a ostatecznie ukształtował się w Krakowie, gdy przeniósł się tam ośrodek życia politycznego, a następnie kulturalnego w ogóle. — Obszar jęz. polskiego poniósł w dobie historycznej poważne straty na zachodzie, szerzył się natomiast na wschód. Pewne znaczniejsze terytoria z ludnością w większości polską pozostają poza granicami Polski odrodzonej, zwłaszcza w Prusach Wschodnich i obu Śląskach. Natomiast na wschodzie zwarty i w większości polski obszar językowy nie dochodzi do samej granicy politycznej, mieszając się silnie z jęz. mało i białoruskim.

Polski Komitet Narodowy, ob. Narodowy Komitet.

Polucja, ob. Zmaza.

Poluks, 1) jeden z Dioskurów (ob); 2) jasna gwiazda w gwiazdozbiorze Bliźniąt.

Poly-.., gr., wielo... wiele. Por: Poli...

Polybios (Polibiusz), grec. historyk, polityk i wódz (ok. 201—120 prz. Chr.), pertraktował 171 z Rzymianami z ramienia Zw. Achajskiego, 167 zakładnik w Rzymie, po upadku Koryntu interweniował na rzecz Greków; dzieło historycz. w 40 tomach (1—5 zachowane, reszta w fragmentach).

Polygnot (Polygnotos), malarz gr., 475—455 w Atenach i Delfach, twórca malarstwa monumentalnego.

Polyneikes, ob. Polinik.

Połabianie ludy zach.-słowiańskie, od VI w. we wsch. dorzeczu Łaby; od VIII w. — 3 ośrodki państwowe: Serbów czyli Łużyczan (ob.), od X w. pod panowaniem Niemców: Weletów, potężny Związek Welecki (walki z Karolem W., Henrykiem I, Ottonem I, państwem polskim, pokonani przez Henryka IV i margrafa Albrechta w w. XII); Obotrytów czyli Rarogów, stale pod zwierzchnictwem niem. lub duńskim, podbite przez Sasów w 2. poł. XII w.

Połaniec, osada miejs. w pow. Sandomierz (woj. kielec.), nad Czarną, 4.000 mieszk.; 7 V

1794 słynny manifest Kościuszki o ulgach dla chłopów.

Połatowate, rodzina krzewów i drzew w okolicach zwrotnik.; niektóre zawierają silnie działające alkaloidy

Poławiacze min morskich, ob. Miny.

Połączone naczynia, system naczyń łączących się ze sobą. Ciecz jednorodna sięga w n. p. we wszystkich ramionach do tego samego poziomu; ciecze nie mieszające się ze sobą mają poziomy różne; licząc od punktu zetknięcia, wysokości ich wzniesienia są odwrotnie proporcjonalne do ich gęstości.

Połąga (litews. Palanga), m-ko na Litwie, port i letnisko.

Połock, m. na Białorusi sow., nad Dźwiną, 21.000 mieszk., ważny węzeł kolej.; w śrdw. stolica udzielnego księstwa

Połoniny, pastwiska górskie w Beskidach Wsch., powyżej górnej granicy lasu.

Połowcy, ob. Kumanowie.

Położna, ob. Położnictwo, Połóg.

Położnictwo, nauka o wydaleniu płodu z ustroju kobiecego i zabiegach pomocniczych w czasie ciąży, porodu i połogu. Zajmują się p. położne i lekarze. Zadaniem położnej jest pomoc przy porodzie, chronienie matki przed zakażeniem i ochrona dziecka.

Połóg, okres 6 tygodni od końca porodu, do wygojenia się narządów rodnych. Rana macicy oczyszcza się z wydzieleniem odchodów połogowych (krwawa wydzielina macicy po porodzie), macica zmniejsza się szybko. Pod koniec p. występuje, u niekarmiących, miesiączka. Połogowe zakażenie, powstaje wskutek zakażenia ran poporodowych dróg rodnych bakteriami ropotwórczymi. Zapalenie błony śluzowej macicy może się przenieść na sąsiednie tkanki; tworzą się ropnie i wysięki.

Połtawa, m. na Ukrainie sow., nad Worsklą, 92.000 mieszk., przem. cukrown., 1709 zwycięstwo Piotra W. nad królem szwedz. Karolem XII.

Południe, strona świata i pora dnia, w której słońce przechodzi przez południk danego punktu; słońce porusza się ku wsch. nieregularnie w stosunku do gwiazd stałych, więc dzień słoneczny od płd. do płd. jest zmienny; podstawą rachuby dnia jest średnie p. i średni dzień słoneczny.

Południki, koła wielkie przechodzące przez bieguny ziemskie. Południk miejscowy, koło przechodzące przez zenit i bieguny niebieskie. P. zerowy, przechodzący przez Greenwich. P. magnetyczny, płaszczyzna pionowa przech. przez oś igły kompasu. Przejście słońca przez p. nazywa się południem, przejście gwiazdy górowaniem albo kulminacją.

Południowa Ameryka, ob. Ameryka Południowa.

Pomarańcza, owoc drzewa pomarańczowego.

Pomarańczowe drzewo, wiecznie zielone drzewo z rodziny rutowatych, pierwot. azjatyckie, obecnie dla owoców hodowane także w płd. Europie; owocem duża, soczysta, jadalna jagoda.

Pomeks, ob. Pumeks.

Pomerania, łac. nazwa Pomorza.

Pomerella, nazwa Pomorza Wsch., używ. niekiedy przez Niemców.

Pomidor, jednoroczna, psiankowata roślina, pochodzi z Peru; owocem soczysta, jadalna jagoda.

Pomiot, nazwa potomstwa zwierząt zaraz po urodzeniu.

Pomirowski Leon, pol. krytyk lit., * 1891: «Doktryna a twórczość», «Walka o nowy realizm», «Nowa literatura w nowej Polsce».

Pommern, niem. nazwa Pomorza Pruskiego.

Pomnik, 1) znak, kamień, płyta, posąg, obelisk, mauzoleum itp., utrwalający pamięć osoby, zdarzenia histor. itp.; 2) także zabytek przeszłości.

Pomocnik handlowy, osoba zajęta u kupca, wykonująca czynności handlowe lub biurowe. Dotyczą jej przepisy o pracownikach umysł., jeżeli posiada odpow. kwalifikacje, o czasie pracy w handlu i przemyśle i inne ustawy specjalne, poza tym kodeks zobowiązań.

Pomoc w nagłych wypadkach. Por. tabl. na str. 539.

Pomologia (łac.-gr.), morfol. opis owoców jadalnych i ich wartości użytkowych

Pomona, rzyms. bogini drzew owocowych

Pomorzany, m. w pow. Zborów (woj tarn. pols.), nad Złotą Lipą, 4.000 mieszk., zamek z XVI w., piękny ratusz.

Pomorze, cz. nadbałtyckiego pasa pojezierzy, rozdzielona rz. Odrą na P. Zaodrzańskie (między Odrą a Meklemburgią) i Pojez. Pomorskie (między Odrą a Wisłą). Pojezierze Pomorskie przedstawia typowy krajobraz polodowcowy (moreny, jeziora). Najwyższe wzniesienia w cz. środkowej, w pasie moren czołowych (na P. kaszubskim Wieżyca 331 m). Dzieli się na: P. zach., niemieckie i P. wsch. (Kaszubskie), polskie. P. Kaszubskie o krajobrazie pagórkowatym i jeziernym («Szwajcaria Kaszubska») w cz. płn., a równinnym (bory tucholskie) na płd., tworzy razem z dawną ziemią chełmińską wojew. pomorskie, graniczące na zach. z P. niemieckim, a na wsch. z W. M. Gdanskiem i Prusami Wsch.; 16.407 km² pow. i (1931): 1,086.259 mieszk. (66 na

Objaśnienia do tablicy na str. 539.

1. Ucisk na tętnicę szyjną, przy krwotokach na szyi lub głowie. 2. Ucisk na tętnicę podobojczykową przy krwotokach w pasze 3. Ucisk na tętnicę udową przy krwotokach w pachwinie. 4. Uciskanie tętnicy ramieniowej 5. Uciskanie za pomocą krępulca. 6. Zakładanie podwiązki elastycznej. 7. Opatrunek pośpieszny. 8. Opatrunek przylepcowy. 9. Zaginanie opaski opatrunkowej. 10. Opatrunek barku i ramienia 11. Opaska ósemkowa stawu. 12. Opatrunek chustkowy kolana. 13. Opatrunek chustkowy całej ręki. 14. Opatrunek chustkowy stawu skokowego. 15. Opatrunek chustkowy ramienia (temblak) 16 Opatrunek szynowy nogi bez środków pomocniczych (zdrowa noga jako szyna). 17 Opatrunek odnóża dolnego za pomocą szyny słomianej 18. Szyna słomiana. 19 Opatrunek szynowy z laski i parasola. 20. Opatrunek szynowy przedramienia 21 Przenoszenie zapatrzonego opatrunkiem szynowym. 22 Sztuczne oddychanie u topielca. 23. Sztuczne oddychanie I. 24. Sztuczne oddychanie II

Objaśnienia na str. 538

km²). 89,9% ludności polsk. Wysoki poziom gospodarki rolnej, hodowlanej i leśnej. Gł. port: Gdynia; stolica, Toruń. — Zamieszkałe od VI w. przez ludy słowiańskie, z począt. XI w. pod zwierzchnictwem Polski (Bol. Chrobry), potem pod władzą Kanuta W. duńskiego; 1113 P. wsch. podbite przez Bol. Krzywoustego (zdobycie Nakła), 1120 opanowanie Szczecina (P. zach.), uznanie zwierzchnictwa Polski przez w. ks. Warcisława, od 1124—27 chrześcijaństwo (krzewiciel: bisk. bamberski Otto), wpływy niem. na P. zachodnim, 1181 uznanie zwierzchności niem. przez książąt zach. pomorsk. P. wschodnie w okresie dzielnicowym niezależne, zapisane przez ostatniego ks. Mszczuja II Przemysławowi, w XIV w. utracone na rzecz Krzyżaków, przez Kazim. Jagiellończyka włączone na stałe do Polski. Po rozbiorach: pod Prusami (nieudałe próby germanizacji). — P. (Pommern), pruska prowincja, rozdzielona Odrą na (zach.) Vor- i (wsch.) Hinterpommern, 30.269 km² pow. i (1933): 1,919 935 mieszk. Kraj przew. rolniczy. Gł. port i stolica Szczecin.

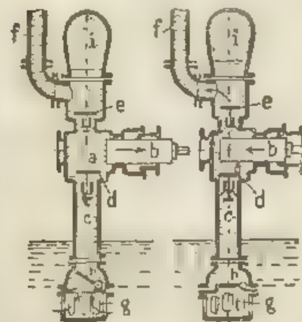
Pompa, gr.-łac., 1) parada, okazałość; 2) maszyna, ob. Pompy.

Pompadour (pompadur) Jeanette Antonia Poisson, margr. i ks. franc. (1721—64), kochanka Ludwika XV, wpływała silnie na politykę.

Pompei, staroż. miasto w Kampanii, założ. przez Osków, zniszczone 79 prz. Chr. wraz z Herkulanum i Stabiae przez wybuch Wezuwiusza; wykopaliska od 1808—15, ponownie 1860: forum wraz z budowlami (bazylika, świątynia Apollina, Jowisza, hala targowa, łaźnie, teatry i in.), wiele zabytków z okresu republiki i wczesnego cesarstwa rzymskiego.

Pompejusz (Pompeius), Cnaeus P. Magnus, rzym. mąż stanu i wódz (106—48 prz. Chr.), walczył z powodzeniem ze stronnictwem Mariusza, potem z Lepidusem, w Hiszpanii 72, 66 z Mitrydatesem, 60 utworzył triumwirat z Cezarem i Krassusem (odnowiony 56), 52 zerwał z Cezarem, 49 prowadził z nim walkę, 48 poniósł klęskę pod Farsalus, zamordowany w Egipcie.

Pompy, maszyny robocze do ssania i tłoczenia cieczy i gazów. A. P. hydrauliczne (wodne): 1) tłokowe: tłok wysuwając się z cylindra wytwarza w nim niedoprężność, a nad prężność atmosfery wciska ciecz do cylindra; przy ruchu powrotnym zawory wlotowe nie wypuszczają cieczy z powrotem do rury ssącej i ciecz zostaje wytłoczona otwierającym się zaworem wylotowym do rury tłoczącej. Tu należą też p. rotacyjne: w cylindrze obraca się mimośrodkowo tłok, spełniający równocześnie funkcję tłoka i zaworów. 2) Membranowe, dla kwasów i zanieczyszczonych cieczy: membrana poruszana mechanizmem, wybrzuszając się w kierunku cylindra, tłoczy ciecz do rurociągu. 3) Odśrodkowe: posiadają szybko obracający się wirnik z łopatkami, który tłoczy ciecz ku obwodowi i do rury tłoczącej. 4) Powietrzne, zbiornik ciśnieniowy napełniony jest cieczą, na której powierzchnię działa ciśnienie powietrza, wypychając ciecz do przewodu tłoczącego. — B. P. powietrzne, służą do wytwarzania próżni: 1) Tłokowe, pracują jak hydrauliczne. 2) Rotacyjne: budowa jak przy hydraulicznych, lecz bęben obrotowy ma ruchome suwaki dociskane sprężyną do ściany i uszczelniane oliwą. 3) Rtęciowa rotacyjna: w korpusie rotuje porcelanowy bęben z trzema przegrodami; przez kolejne automatyczne napełnianie i wypróżnianie się przegród rtęcią pompa ssie i osiąga niedoprężności dochodzące do milionowych części milimetra słupa rtęci. 4) P. dyfuzyjna, pracuje na zasadzie różnicy prędkości dyfuzji par rtęci i powietrza: osiąga się (przy użyciu p. pomocniczej i chłodzeniu) niedoprężność poniżej jednej milionowej słupa rtęci.

Pompa ssąco-tłocząca
a — korpus, b — tłok, c — rura wlotowa, d — zawór wlotowy, e — zawór wylotowy, f — rura wylotowa (tłocząca)

Pomurnik, ptak z rodziny pełzaczy; żyje w górach płd. Europy i Azji, także w Tatrach; owadożerny; tępiony dla cenionych piórek.

Pomurnik, zioło pokrzywowate; na przydrożach, przy murach, w jarze Dniestru, pod Krakowem (zdziczały) i w Poznańskim.

Ponape, najwięk. z Wysp Karolinów, 375 km², 9.000 mieszkańców.

Ponarskie Góry, wał moren czołowych na zach. od Wilna, 10 km dł., malown. wzniesienia do 227 m wys.; 19 VI 1831 klęska powstańców litewskich w bitwie z Moskalami.

Ponce de León Fray Luis, poeta hiszp. (1527—91), znakomity liryk mistyczno-religijny.

Poncelet (pasle) Jean Victor, franc. inżynier i matematyk (1788—1867), twórca podstaw geometrii rzutowej.

Poncho (ponczo), hiszp., płaszcz Indian i gauczów Ameryki Środk. i Płd.: kawał sukna, bez rękawów, z wycięciem na głowę.

Poncz, z sanskr., napój przywieziony do Europy przez Anglików w XVII w., z wody, herbaty, araku, soku cytryn., cukru; gorący, zimny lub mrożony.

Ponderomotoryczna siła, siła, z jaką pole magnetyczne dowolnego pochodzenia działa na przewodnik, w którym płynie prąd elektryczny.

Pondichéry (pądiszeri), prow. we franc. kolonii indyjs., nad wybrzeżem Koromandel, 291 km², 180 000 mieszk.; stol. P., 43.000 mieszk., port morski.

Ponente, włos., zachód; Levante, wschód.

Ponerologia, gr., nauka teolog. o grzechu.

Poniatowski, 1) Stanisław, kasztelan krak. (1672—1762), uczestniczył po stronie Sapiehów w wojnie domowej na Litwie, następnie w wojnie północnej po stronie Karola XII, po jego śmierci służył Augustowi, podczas bezkrólewia zwolennik Leszczyńskiego; 1744 autor «Listu ziemianina do pewnego przyjaciela z innego województwa» (program naprawy Rzpltej) i in.; 2) Stanisław August, ostatni król pol. (1732—98), od 1752 w izbie

poselskiej, 1755—58 poseł saski w Petersburgu. od 7 IX 1764 na tronie pol., uległy carowej Katarzynie; za niego: konfederacje barska, radomska, targowicka, rozbiory Polski, insurekcja kościuszkowska; za Sejmu Czteroletn. początkowo przeciwnik stronnictwa patriotycznego, później w porozumieniu z nim współdziałał w Konstytucji 3 Maja, abdykował 25 XI 1795. 1796 powołany przez cara Pawła do Petersburga; mecenas uczonych i artystów, przyczynił się do świetnego rozkwitu literatury, nauk, sztuk, do reform społecznych i gospodarczych, 3) Michał Jerzy, brat poprz., prymas pol. (1736—94), uczestnik Komisji Edukacyjnej, zasłużony w rozwoju oświaty, w podniesieniu gospodarczym kraju 4) Józef, książę, pol. wódz naczel., marszałek Francji. * 1763 w Wiedniu. † 1813, synowiec Stan. Augusta, 1789 dowódca dywizji na Ukrainie, 1792 wojska koronnego w wojnie z Rosją (Zieleńce i in.), po Targowicy za granicą, wrócił 1794, walczył bohatersko pod Warszawą, gdzie osiadł po klęsce pol.; od 1806 pod Napoleonem, 1807 dyrektor wojny i wódz naczel., 1809 bił się dzielnie pod Raszynem, 1812 odznaczył się pod Smoleńskiem, Możajskiem, Czyrykowem, Winkowem; potem reorganizował wojska pol., 1813 brał udział w bitwie narodów pod Lipskiem mianowany marszałkiem Francji, osłaniając odwrót armii napoleoń. zginął bohatersko w nurtach Elstery («Bóg mi powierzył honor Polaków, Bogu tylko go oddam»). 1817 pochowany na Wawelu; 5) Juliusz, pol. ekonomista i polityk, * 1886, b. działacz niepodległościowy i członek «Wyzwolenia», 1920—21 min. rolnictwa, później wieloletni kurator Fundacji Krzemienieckiej, 1934 ponownie min. rolnictwa i reform rolnych.

Poniewież, m. okręg. na Litwie, nad Niewiażą, 20.000 mieszk., 5 VII 1831 potyczka powstańców pol. z Moskalami.

Ponikowski Antoni, polityk pol., * 1875; min. oświaty 1917—18, organizator szkolnictwa w Królestwie, 1921—22 premier (również min. oświaty), 1930 poseł.

Poniński, 1) Adam, podskarbi w. kor., † 1798, zwolennik Sasów, następnie Rosji (intrygi przeciw Stan. Augustowi), osławiony marszałek sejmu rozbiorowego 1773—5, za Sejmu Czteroletn. skazany przez sąd (utrata majątków, dostojeństw); 2) Adam, syn poprz., generał pol., † 1816, walczył pod Kościuszką (Szczekociny), później aresztowany przez Wawrzeckiego (za spóźnione przybycie pod Maciejowice), następnie zrehabilitowany.

Ponsard (pąsar) François, francuski pisarz dramat. (1814—67), najlepsza komedia «L'honneur et l'argent».

Pont, ob. Pontus.

Pontal, włos., inaczej «noszenie», ozdoba z klejnotów na głowę lub szyję u kobiet w dawnej Polsce.

Pontifex, w staroż. Rzymie członek najwyższego kolegium kapłańskiego; na jego czele p. maximus, który obsadzał urzędy kapł., dbał o czystość kultu, zapisywał ważne wydarzenia do tzw. Annales Maximi. 12 po Chr. przeszła godność p. m. na cesarzy. — W Kośc. katol. tytuł p. m. nosi papież.

Pontificale, łac., wszystko co ma związek z godnością biskupa, np. pontifikalia, szaty liturg. biskupa przy mszy św. uroczystej, tzw. pontyfikalnej; pontyfikał, księga z opisem czynności bisk. przy obrzędach kościelnych.

Pontius Pilatus, ob. Piłat.

Pontony, fr., płaskie, bezpokładowe łodzie metalowe, do zestawienia kompletów przy budowie mostów pontonowych lub przekraczaniu wód.

Pontoppidan Henrik, powieściopisarz duńs., * 1857, laureat nagrody Nobla, pesymistyczny krytyk cywilizacji współczesnej, wyrażający tęsknotę do doskonalenia duchowego: «Ziemia obiecana», «Lykkeper», «Państwo umarłych» i inne.

Pontresina, miejscowość klimat. w szwajc. kantonie Gryzonów, 1804 m. n. p. m.

Pontus (Pont), w staroż. kraj w płn.-wsch. Azji M. (pontyjska Kappadocja). Od Mitrydatesa II, ok. 280—266, oddzielne państwo, rozciągające się za Mitrydatesa VI na Krym (państwo bosforańskie), w I w. prz. Chr. opanowane przez Rzymian (Sulla, Pompejusz, Cezar).

Pontus Euxinus, gr.-łac., w staroż. Morze Czarne.

Pontyjskie Bagna (włos. Paludi Pontine, Agro Romano), bagnista równina na płd.-wsch. od Rzymu, 700 km², od 400 prz. Chr. niemal niezamieszkałe, próby osuszenia już w staroż. i za papieży, podjęte na nowo od r. 1900, doprowadziły do osuszenia znacznej części obszaru; powstały tu nowe miasta: Littoria, Pontinia i Sabaudia. Od 1934 B. P. stanowią nową prowincję Littoria.

Pontyfikał, ob. Pontificale.

Pontyfikat, urzędowanie papieża lub biskupa, także jego okres.

Pony, ang., rasa konia, nie wyższy nad 132 cm.

Pool, 1) portrecista niderl., † 1715; 2) Rachel Ruysch, żona poprz., malarka niderl. (ok. 1665—1750).

Pool (pul), ang., porozumienie wytwórców, przedsiębiorców itp. dla regulowania cen rynkowych, stawek, rozdziału zysków itd.

Pop, duchowny w kośc. prawosławnym i unickim.

Pope (poup) Alexander, poeta ang. (1688—1744), w swej epoce bardzo wpływowy, główne dzieła poetyckie: «The Rape of the Lock», «Windsor Forest» i «Epistle from Eloisa to Abelard»; poematy dydaktyczne: «Essay on Criticism» i «Essay on Man» (o kierunku deistycznym) itd., typowe objawy angielskiego klasycyzmu.

Popelina, lekka tkanina o jedwabnej osnowie, a wełnianym wątku.

Popęd (impuls), w mechanice, iloczyn siły i czasu działania siły; w technice, właśc. napęd, sposób działania siły w maszynie, np. napęd wodny itp.; psycholog.: silne dążenie, przy którym pierwotnie nie uświadamiamy sobie celu; łączy się ono ze świadomością celu dopiero wskutek doświadczenia.

Popęd płciowy, p. s e k s u a l n y, naturalna dążność do spółkowania z osobnikiem płci przeciwnej, u zwierząt występuje okresowo jako r u j a; u człowieka od chwili osiągnięcia dojrzałości płciowej.

Popiel, legendarny książę gnieźnieński, zjedzony przez myszy.

Popiel, 1) Wincenty, arcybiskup warszaw. (1825—1913), 1869 zesłany do Nowogrodu; nap. «Pamiętniki»; 2) Paweł, filolog klas. (1837-1910), tłumacz Iliady, wybitny członek Stańczyków; 3) Tadeusz, mal. pol., * 1863, uczeń Matejki, pracował przy panoramie Racławickiej Kossaka i Styki; obrazy: «Józef i Putyfara» «Neron» itd. 4) Tadeusz, rzeźbiarz pol., † 1912, twórca m. in. pomnika Kościuszki w Waszyngtonie; 5) Antoni, rzeźbiarz pol., * 1865; kolumna Mickiewicza we Lwowie. «Pietà» w Łańcucie i in.

Popielec, Środa popielcowa, pierwszy dzień postu wielkiego.

Popielica (p i l c h a, p o ł c h a, k o s z a t k a), gryzoń; futerko na grzbiecie popielate, cenione, żyje w całej Europie poza Anglią.

Popielnik (C i n e r a r i a), rośl. złożona, hodowana dla kwiatów; pochodzi z Afryki płd.

Popławski, 1) Antoni, pedagog pol. (1739—86), pijar, odznaczony 1. nagrodą przez Komisję Edukacyjną za projekt reformy szkolnictwa. «O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatel.» (1774), na którym oparto «Ustawy Komisji Edukacji Narod.»; pierwszy w Polsce program nauki dla szkoły ludowej (1770); 2) Jan, pol. polityk i publicysta (1854—1908), zesłany 1878 na Syberię na 3 lata (spisek Szymańskiego), redaktor «Głosu», «Przeglądu Wszechpolskiego», «Polaka», po wojnie ros.-jap. «Gazety Polskiej», jeden z twórców ideologii narodowodemokrat.; «Pisma polityczne» i in.

Popłoch, dwuletnia roślina złoż.; przydroża, pastwiska.

Popłód, łożysko i błony płodowe, wydzielane z dróg rodnych w trzecim okresie porodu u ludzi i ssaków; por. Poród.

Popocatepetl, czynny wulkan w Meksyku, 5440 m wysoki.

Popolari, do 1926 silne stronnictwo katoł.-narod. we Włoszech.

Poppea Sabina, cesarzowa rzym., † 65 po Chr., żona Nerona (po wydaleniu przez niego jej pierwszego męża Othona do Hiszpanii); znana z urody i rozwiązłości.

Pöppelmann Daniel, architekt niem. (1622 - 1736), w l. 1697—1718 w Polsce: plany pałaców Saskiego, Błękitnego, Potockich, kościołów, arsenału itp.; w Dreźnie bud. rokokowe np. Zwinger.

Poprad, l. dopł. Dunajca, 154 km dł., wypływa w Tatrach Wysokich, przepływa Spisz słowacki, tworzy malown. przełom w Pieninach, uchodzi pod Starym Sączem do Dunajca.

Popradzkie Jezioro, w Dol. Mięguszowickiej, w Tatrach, na wys. 1513 m.

Popręg, pas podbrzuszny, przytrzymujący siodło na koniu.

Populacja, łac., zbiorowisko jednostek, ujętych dla celów np. statystycznych w wspólną grupę, określoną pewną wspólną cechą. O zagadnieniach p o p u l a c y j n y c h, ob. Ludność.

Popularność łac., rozpowszechnienie, sympatia wśród mas; p o p u l a r n y, powszechnie lubiany, także łatwo zrozumiały, przystępny.

Popularyzować, przedstawiać coś w sposób dostępny dla ogółu; p o p u l a r y z a t o r, uczony przedstawiający wyniki wiedzy w powyższy sposób.

Populus, łac., naród.

Popyt, suma dóbr poszukiwanych na rynku; chęć nabycia.

Poquelin (poklę) Jean Baptiste, ob. Molière.

Por, rośl. warzywna, rodzaj: czosnek, z rodziny liliowatych, hodow., pochodz. płd.-europejs.

Poradnictwo zawodowe, ob. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

«Poradnik dla Samouków», systematyczny podręcznik dla studiujących oddzielne nauki, wydawany od 1898 przez Kasę Mianowskiego w Warszawie pod red. Stanisława Michalskiego i Aleksandra Heflicha, nowa seria od 1914; uniwersytecki przewodnik metodyczny i informacyjny.

Porażenie (P a r a l y s i s), całkowita lub częściowa utrata czucia i zdolności ruchów. Może być o r g a n i c z n e, przy zmianach chorobowych w mięśniach lub systemie nerwowym, i c z y n n o ś c i o w e, przy chorobliwym zaniku woli. P o r a ż e n i e d z i e c i ę c e, ob. Heine-Medina choroba. P. o p u s z k o w e, zwyrodnienie ruchowych jąder w opuszce rdzenia; występuje przy nim p. mięśni połykowych i oddechowych. P. p o ł o w i c z e, jednostronne (h e m i p l e g i a). P. p o s t ę p o w e, przewlekła choroba mózgu; zarazki syfilisu w płynie mózgo-rdzeniowym wywołują zniszczenie części mózgu i stany zapalne. Objawy: zmiana osobowości, osłabienie pamięci, otępienie i in.; ob. też S y f i l i s.

Porażenie słoneczne, ob. Słoneczny udar.

Porcelana, portug., nazwa wytworów ceramicznych, powstających przez wypalanie masy z najdelikatniejszej glinki (kaolinu), skaleni i kwarcu. Najwcześniej wytwarzana w Chinach, od VII w. po Chr.; w XVI w. umiejętność wyrobu p. przedostała się do Japonii; w Europie: przy końcu XVII w. zaczęto we Francji wytwarzać p. m i ę k k ą, 1756 powstaje fabryka w Sèvres; odkrycie 1708 kaolinu umożliwiło wytwarzanie prawdziwej p. w Miśni, zw. p. s a s k ą. Nowy styl w p. stworzyła Królewska manufaktura w Kopenhadze ok. 1900 przez malarstwo podglazurowe. — W Polsce: słynna fabryka w K o r c u, zał. 1784 przez ks. Józefa Czartoryskiego, fabr. w B a r a n ó w c e, założ. 1803, fabr. B e l w e d e r s k a w Warszawie, zał. przez Stan. Augusta, fabr. w Ć m i e l o w i e, zał. 1804.

Porcelankowate, rodzina ślimaków, w Oc. Spokojnym i Indyjskim, muszle używ. do ozdób, gdzieniegdzie przez krajowców jako pieniądz; najbardziej znana p o r c e l a n k a m o n e t k a.

Porcellis Jan, niderl. malarz i rytownik (1585—1632); pejzaże morskie.

Pordenone de Sacchis (sakkis), 1) zw. też de C o r t i c e l l i L i c i n i o, właśc. G i o v a n n i A n t o n i o d a P., malarz wł. (1483—1539), freski mal. ścienne np. w Treviso, Cremonie itd.; 2) B e r n a r d i n o L i c i n i o, zw. też P., weneciajanin, malował w l. 1524—42 portrety.

Poręba (zrąb, porębie), teren leśny po wyrąbaniu drzew; drzewa przeznaczone do rębu.

Porębowicz Edward, pol. romanista i poeta-tłumacz, * 1862, zarysy historyczne literatur romańskich, podstawowe studium o Andrzeju Morsztynie, najlepsza polska książka o Dantem; znakomite przekłady antologii prowansalskiej, dramatów Calderona, wyboru Leopardiego, „Boskiej komedii" Dantego, „Don Juana" Byrona, antologii obcych pieśni ludowych.

Poręczenie, umowa przez którą poręczyciel zobowiązuje się względem wierzyciela do wykonania zobowiązania dłużnika w przypadku, gdyby dłużnik zobowiązania nie wykonał. Powinna być pismem stwierdzona. Jeżeli poręczyciel zobowiązał się jako poręczyciel solidarny lub udzielił p. za wynagrodzeniem, winien on na żądanie wierzyciela wykonać zobowiązanie, za które poręczył, z chwilą, gdy stało się wymagalne.

Poręka, ob. Poręczenie.

Porfir, skała wylewna, ciasto skalne ciemnoczerwonawe z większ. kryształami kwarców, skaleni, łyszczyku i in. W Polsce w Krakowskim (Krzeszowice, Miękinia), używany jako materiał drogowy.

Porfiriusz, św., biskup Gazy w Palestynie, † 420, zwalczał pogaństwo.

Poriomania, gr., obłęd wędrowczy.

Pornografia, gr., sprośna literatura, sprośne utwory.

Porohy, ob. Katarakty.

Poronienie (abortus), przedwczesne przerwanie ciąży w pierwszych 28 tyg. Przyczyną: schorzenie matki lub jaja płodowego, ostre choroby zakaźne, wstrząśnienia i wysiłki fizyczne ciężarnej.

Poronin, w. w pow. Nowy Targ (woj. krak.), 743 m n. p. m., ok. 1300 mieszk.; uczęszczane letnisko.

Porostnica, rośl. z gromady mszaków, klasy wątrobowców; rośnie na miejscach wilgotnych.

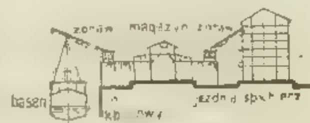
Porosty, rośliny plechowe, składają się z 2 organizmów: glonu zielonego i grzyba, żyjących w symbiozie. P. nie są pasożytami, lecz epifytami (ob.); rosną wszędzie, aż po granicę wiecznych śniegów.

Porowatość, własność niektórych ciał stałych, np. porcelany niepolewanej: przepuszczalność dla cieczy i gazów.

Poród (partus), procesy prowadzące do wydalenia płodu i błon z ciała matki. P. trwa normalnie około 20 godz.; rozpoczyna się pod koniec 40. tygodnia ciąży. Położenie płodu może być: główkowe, nóżkowe, pośladkowe i poprzeczne, zależnie od części przodującej. Tzw. bóle przepowiednie w ostatnim tygodniu ciąży oznajmiają początek p. Okres 1. p. kończy się pęknięciem błon i wylaniem wód płodowych, okr. 2. — wydaleniem dziecka z macicy przez pochwę, okr. 3. — wydaleniem łożyska. W ciągu całego p. występują bóle, coraz częstsze i silniejsze przy kurczeniu się macicy i wypychaniu płodu. P. dziecka nieżywego: gdy nastąpi śmierć płodu wskutek ostrych chorób lub zaciśnięcia pępowiny. — Cięcie cesarskie: otwarcie powłok brzusznych i macicy celem wydobycia płodu. — P. przedwczesny: między 28 a 40 tyg. ciąży; płód mały, lecz przy troskliwej opiece zdolny do życia.

Porsenna, król etruski, zdobył Rzym 507 prz. Chr.

Port, basen wody zabezpieczony od wiatru, fal i kry lodowej, miejsce schronu i przeładowywania okrętów.

Przekrój bulwaru portowego

Wjazd do portu otoczony jest groblami dla powstrzymywania naporu fal (łamacze fal). Obmurowana część wybrzeża, zaopatrzona w słupy dla umocowania okrętów i urządzenie przeładunkowe, zwie się nabrzeżem (bulwarem). Łamacz fal połączony z urządzeniem bulwarowym: molo. Przy zbyt wielkich wahaniach poziomu wody w basenie zakłada się p. dokowe, z regulacją poziomu wody za pomocą śluz.

Porta (Otomańska, Wysoka), państwo tureckie; por. Porta Wysoka.

Porta, 1) Guglielmo della, rzeźbiarz włoski (ok. 1500—77); wpływ Michała Anioła, dzieła w Genui, Rzymie; 2) Giacomo, brat poprzed., architekt (ok. 1540—1604), uczeń M. Anioła i Vignoli; dokończył bud. kopuły św. Piotra w Rzymie, kościoły w Rzymie, pałace, wille, 3) Baccio, zw. Fra Bartolommeo, malarz wł. (1475—1517), dominikanin; fresk „Sąd Ostateczny" w Florencji, obrazy religijne.

Portal, łac., artystycznie wykonane wejście do budowli; obramienie otworu wejściowego.

Port Artur (japońs. Ryojunko), m. port. na półw. Kuantung, 135 000 mieszk.; port wojenny, w wojnie ros.-japońsk. 1905 oblęgany i zajęty przez Japończyków.

Port-au-Prince (port-o-pręs), stol. republiki murzyńskiej Haiti, 80 000 mieszk.; port handl.

Porta Wysoka, w Turcji cesarskiej nazwa rządu, w przeciw. do dworu sułtana; budynek - siedziba głównych urzędów; potocznie: dawne państwo ottomańskie.

Port Darwin, m. w płn. Australii, ważny port, 170.000 mieszkańców.

Port Elizabeth (port ilizebes), port w Kraju Przylądkowym (Unia Płd.-Afrykańska), 78.000 mieszk.; handel wełną i diamentami.

Porte-epée (portepe), fr., żabka do szpady, w Austrii temblak.

Porter, mocne, ciemne piwo angielskie.

Portier, fr., odźwierny.

Portland, 1) ang. m. w hr. Dorset, na półw. P., 12.000 mieszk., fabr. cementu; 2) m. w st. Oregon w St. Zjedn. Amer. Płn., 300.000 mieszk., przem. żelazny i tekstylny.

Portlandzki cement (nazwa od półwyspu Portland w Anglii, gdzie występuje b. twardy wapień, używ. do wyrobu cementu), cement otrzymywany przez wypalanie gliny z kamieniem wapiennym aż do spieczenia.

Port Natal (netel), płd.-afryk. m. port., obecnie Durban (ob.).

Porto, 1) wino portug., silne, słodkie, cierpkie; 2) włosk. i portug.: port; 3) opłata pocztowa.

Porto (O p o r t o), stol. portug. prow. Minho, nad rz. Douro, 232.000 mieszk.; katedra z XII w. i w. in. zabytk. budowli; przem. tkacki, wywóz wina; uniwers., politechnika, akademia sztuk pięknych.

Porto Alegre, stol. brazyl. stanu Rio Grande do Sul, nad rz. Jacuhy, 280.000 mieszk.; fabr. maszyn, browary, przem. włókienniczy.

Port of Spain (port-of-spejn), stol. bryt. wyspy Trynidad w Małych Antylach, 70.000 mieszk.

Porto-Riche (-risz) Georges, franc. pisarz dramat. (1849—1930), mistrz psychologii miłosnej, główny utwór: „Le Vieil Homme".

Porto Rico (hiszp. Puerto Rico), najmniejsza wyspa w Wielkich Antylach, kolonia St. Zjedn. Am. Płn., 8.896 km², $1^1/_2$ mil. mieszk.; wywóz cukru, tytoniu, bawełny; stol. San Juan, 115.000 mieszk. — Wyspa odkryta przez Kolumba, 1898 po wojnie hiszp.-amer. w posiadaniu St. Zjednoczonych.

Portret, fr., staropol. „konterfekt", podobizna osoby lub grupy osób, rzeźbiona lub malowana. A u t o p o r t r e t: portret własny artysty.

Port Said, m. port. w Egipcie, nad Kan. Sueskim, 105 000 mieszkańców.

Portsmouth (portsmes), m. w płd. Anglii, w hr. Southampton, gł. bryt. port wojenny, na wyspie Portsea, 250.000 mieszk., twierdza, szkoła budowy okrętów.

Portugalia (República Portuguesa), nadatlantycka republ. w zach. cz. Półwyspu Pirenejskiego, 92.713 km² pow. (razem z Azorami i Madera) i (1935): 7.177.000 mieszk. (77 na km²). Kraj na zach. nizinny, na wsch. wyżynny lub górski (Serra da Estrella, 1 991 m wys.) o klimacie morskim i ciepłym. L u d n o ś ć narod. i relig. (rz.-kat.) jednolita, kulturalnie zaniedbana (67,7% analfab.). Gł. ciężar gospodarki spoczywa na rolnictwie (uprawa zbóż, wina i owoców) i hodowli. Zbiory (1934): 5,6 mil. q pszenicy, 3,6 mil. q kukurydzy i 10,8 mil. hl wina. Stosunki handlowe gł. z Wką Brytanią. Wartość (1934) przywozu: 473 mil., wywozu (wino, korek, surowce): 205 mil. zł. Kolei: 3386 km, samochodów: 33.000. S t o l i c a: Lizbona (594.000 mieszk.). U s t r ó j: Na czele republ. prezydent wybier. na lat 7 bezpośrednio przez naród. Administr.: Rząd złoż. z 10 ministr. Kraj podzielony na 22 okręgi. — Posiadłości kolonialne (w Afryce i Azji) obejmują: 2.091.000 km² pow. i 8,6 mil. mieszk. — D z i e j e: Pierwotną ludność stanowili Celto Iberowie; później kraj kolejno pod panowaniem Rzymu, Alanów, Suewów, Maurów. Zdobyta przez Ferdynanda I Kastylskiego, 1037—65, od 1139 królestwo za Alfonsa I. Przez wyprawy i odkrycia (zach. wybrzeże Afryki, droga do Indii) w XV w. P. przejściowo najbogatszym państwem handlowym Europy; 1580—1640 unia personalna z Hiszpanią; po wojnie z Holandią utrata większości kolonii, stopniowy upadek. Od 1640 dynastia Braganca (po rewolucji), za Alfonsa VI 1665 uznanie w Villahermosa niepodległości P. przez Hiszpanię; odtąd przez $1^1/_2$ wieku silne polit. i gospod. wpływy angielskie. Za Napoleona teren walk ang.-fran., później domowych między absolutystami a liberałami (przewroty dynastyczne). 1910 detronizacja króla Emanuela II i ogłoszenie republiki, 1911 Zgromadzenie Narodowe i konstytucja, potem przejściowe zamachy monarchistyczne i przewroty; 1916 przystąpienie w wojnie światowej do koalicji. — W ostatnich latach rządy autorytatywne (dyktatura Salazara).

Portugalskie Indie, ob. Indie Portugalskie.

Portugał, w w. XVI–XVIII, monety złote wartości 10 dukatów.

Portulaka, zioła rosnące głównie w Ameryce zwrotnik.; p. w a r z y w n a używana jak szpinak, inne gat. hodowane także w licznych odmianach.

Portyk, łac., obejście odgraniczone kolumnami od dziedzińca.

Porucznik, stopień oficerski dowódcy plutonu lub kompanii; w dawnym wojsku polsk. faktyczny dowódca chorągwi, w kawalerii narod. do 1775 stopień równy pułkownikowi.

Poryblin, rośl. wodna z gromady paprotników, jedyny u nas rodzaj rzędu poryblinowatych, b. rzadki w jeziorach pomorskich.

Pory roku, okresy, na które dzieli się rok słoneczny wskutek zmieniającego się w ciągu roku położenia ziemi względem słońca. Początek w i o s n y 21/III (wiosenne porównanie dnia z nocą), l a t a 21/VI (przesilenie letnie), j e s i e n i 21/IX (jesien. porówn.), z i m y 21/XII (przesilenie zimowe). Im bliżej bieguna, tym zimy dłuższe, lata krótsze. W okolicach międzyzwrotnikowych podział nie na p. r., lecz na porę d e s z c z o w ą i s u c h ą.

Porządki architektoniczne. W architekturze greckiej sakralnej (świątyniej), której kontynuację stanowią archit. rzymska i renesansowa, rozróżnia się 3 zasadnicze p o r z ą d k i czyli s t y l e: dorycki, joński i koryncki. Por. K o l u m n a.

Porzeczka, krzew z rodziny skalnicowatych: p. c z e r w o n a, w Polsce na niżu, występuje też dziko, hodowana dla owoców, drobnych, jadalnych jagód.

Posag, majątek, kt. żona lub osoba trzecia mężowi oddaje lub zapewnia, dla ułatwienia ponoszenia ciężarów małżeństwa. Rodzice lub dziadowie narzeczonej są zobowiązani do dania stosownego p.

Posejdon (P o z e j d o n), w mitol. grec. bóg morza i innych wód, syn Kronosa i Rhei, brat Zeusa, małżonek Amfitrydy, ojciec Trytona; godłem jego był trójząb, którym burzył morze. Ku jego czci odbywały się i g r z y s k a i s t m i j s k i e. Rzymianie identyfikowali go z Neptunem.

Poseidonios (Posidonius), gr. filozof z Apamei, ok. 135—50 prz. Chr., miał szkołę filoz. na Rodos; m. i. jego uczniami byli Cicero, Pompeius.

Poselska nietykalność, swoboda, z jakiej korzysta poseł dla niezależnego wykonywania swego mandatu: w Polsce wg konstytucji 1935, za treść przemówień w Sejmie posłowie odpowiadają tylko przed Sejmem, jednak mogą być oddani pod Sąd Trybunału Stanu; za działal-

ność niezwiązaną z uczestnictwem w pracach Sejmu odpowiadają na równi z innymi obywatelami

Poselstwo, ob. Poseł.

Poseł, 1) przedstawiciel głowy państwa przy rządzie obcym; dzielą się na a) ambasadorów, b) ministrów pełnomocnych i posłów nadzwyczajnych, przy czym różnica jest tylko honorowa; 2) przedstawiciel ludności w ciele prawodawczym, deputowany. W P o l s c e Sejm składa się z posłów wybranych w głosowaniu powszechnym, tajnym, równym i bezpośrednim, na lat pięć. Warunki: 30 lat, pełnia praw cywilnych i obywatelskich. Otrzymuje diety, ma prawo bezpłatnego korzystania z państw. środków komunikacji, korzysta z nietykalności (por. Poselska nietykalność).

Poseł Prawdy, pseud. Al. Świętochowskiego (ob.).

Posesja, łac., majątek nieruchomy; p o s e s j o n a t, w dawnej Polsce szlachcic osiadły na swej ziemi.

Posiadacz, ten, który ma rzecz w swej faktycznej mocy, bez względu na zachodzący stosunek własności; może, ale nie musi być zarazem właścicielem.

Posiadanie, faktyczne władztwo nad rzeczą, ob. P o s i a d a c z; jest chronione, nawet, gdy nie jest oparte na prawie, dla uniknięcia aktów gwałtu i samopomocy. Dla ochrony zakłóconego i przywrócenia utraconego posiadania służą s k a r g i p o s e s o r y j n e; w procesach takich bada się jedynie ostatnie spokojne posiadanie i fakt naruszenia, bez względu na stosunki własności. Własności można dochodzić jedynie drogą sądową z pominięciem samopomocy i naruszenia cudzego posiadania.

Posito, łac., przyjąwszy, że...

Posner Stanisław, pol. prawnik i polityk (1870—1930), socjalista, senator 1922—28; nap.: „Nauki społeczne w szkole wyższej", „Demokracja Finlandii", „Ludwik Gumplowicz" i w. in.

Posocznica, zakażenie krwi zarazkami (ob. Krwi zakażenie). P o s o k a, krew, w której odbywa się proces gnilny.

Pospolite ruszenie, powołanie wszystkich zdolnych do służby wojskowej, celem obrony zagrożonych przez nieprzyjaciela granic państwa. W Polsce przedrozbior. zobowiązana była szlachta stawić się na wezwanie króla konno i orężnie dla obrony granic państwa; od Kazimierza Jag. zwołanie p. r. zależało od zgody sejmików, potem sejmu. Obecnie p. r. składa się z rezerwistów po przekroczeniu wieku i poborowych, zakwalifikowanych przy poborze. Służba w p. r. trwa dla szeregowych do 50, dla oficerów do 60 roku życia.

Posrebrzanie m e t a l i odbywa się za pom. elektrolizy (g a l w a n o s t e g i a) w roztworze cyjanku srebra, albo przez platerowanie (ob.).

Possevino Antonio, dyplomata papieski (1534—1611), jezuita, 1577—87 legat w Szwecji, Polsce i in. pośredniczył pomiędzy Iwanem Groźnym a Batorym (rozejm zapolski); pisma pedagogiczne

Possewin, ob. Possevino.

Post, wstrzymanie się od potraw, szczeg. mięsnych, znany we wszystkich religiach, zwł. na Wschodzie, np. w rel. b r a m i s t y c z n e j, b u d d y j s k i e j, i s l a m i e. — W c h r z e ś c: od samych początków, w II w. po Chr. ś r o d a i p i ą t e k, od IV w. p. 40-dniowy, tzw. quadragesima, W. P o s t i in.

Post Christum (natum), łac., skróc. p. Chr. (n.), po narodzeniu Chrystusa.

Poste-restante (post-restant), fr., przesyłki zatrzymywane na poczcie aż do odbioru ich przez adresata.

Posterunek, nazwa miejsca, pomieszczenia, wzgl. osób, przeznaczonych do czuwania nad bezpieczeństwem jakiegoś obszaru, albo tokiem pewnej czynności.

Postęp, w m a l e m., ob. Szereg.

Postępowanie, p r o c e s, tok unormowanych ustawą czynności, poprzedzający akt władzy, rodzący skutki prawne. Zależnie od celu i władzy rozróżniamy p. karne, cywilne (sporne i niesporne), administracyjne, podatkowe i in.

Postępowanie cywilne, p r o c e s c y w i l n y, sądowe postępowanie sporne, przeznaczone dla dochodzenia roszczeń prawno-prywatnych. W Polsce unormowane kodeksem postępowania cyw. z 29 XI 1930, obowiązującym od 1 I 1933. P. zaczyna się od wniesienia przez p o w o d a p o z w u; miejscowo właściwym jest w zasadzie sąd, w okręgu kt. pozwany ma miejsce zamieszkania. P o z w a n y ma prawo, a w razie zlecenia przez sąd — obowiązek wniesienia o d p o w i e d z i n a p o z e w. P i s m a p r z y g o t o w a w c z e służą do przygotowania rozpraw. P o s t ę p o w a n i e d o w o d o w e polega na przeprowadzaniu dowodu z dokumentów, świadków, biegłych, oględzin, przesłuchania stron. Po wyjaśnieniu sprawy sąd wydaje i ogłasza w y r o k. Od wyroku I. instancji służy s k a r g a a p e l a c y j n a, od wyroku II. instancji — k a s a c j a do Sądu Najwyższego. Orzeczenie (wyrok lub postanowienie) prawomocne, lub nie prawomocne, lecz wykonalne, zaopatrzone k l a u z u l ą w y k o n a l n o ś c i, stanowi t y t u ł w y k o n a w c z y, będący podstawą do wszczęcia p o s t ę p o w a n i a e g z e k u c y j n e g o. Postępowanie to wszczyna k o m o r n i k na wniosek wierzyciela. Zależnie od wniosku wierzyciela egzekucja toczy się z ruchomości, nieruchomości, płacy, lub innych praw dłużnika. Jeżeli dłużnik nie ma widocznych przedmiotów majątkowych, winien złożyć na żądanie wierzyciela w sądzie w y k a z s w e g o m a j ą t k u i potwierdzić go p r z y s i ę g ą w y j a w i e n i a. Odmowa może być wymuszona p r z y m u s e m o s o b i s t y m (aresztem). Kodeks post. cyw. zna postępowanie odrębne: nakazowe (np. z wekslu, czeku) i upominawcze.

Postępowanie karne, postępowanie sądowe mające na celu zastosowanie do osoby winnej popełnienia przestępstwa przepisów prawa karnego m a t e r i a l n e g o (wymierzenie kary). Ogół norm p. k. cz. p r o c e d u r y k., zwie się prawem k. f o r m a l n y m. Zasady: 1) Z postępowania z urzędu; proces rozpoczyna wniosek oskarżyciela publicznego, w przeciw. do wyjątkowego oskarżenia prywatnego przy przestępstwach mniejszej wagi. 2) Z. skargowa:

oskarżyciel występuje jako strona niezależnie od sędziego. 3) Z. jawności rozpraw. 4) Z. udziału czynnika ludowego (sądy przysięgłych). 5) Z. swobodnego przekonania sędziowskiego. Te zasady z końcem XVIII w. ogólnie uznane, zajęły miejsce procesu inkwizycyjnego. W Polsce obowiązuje k. post. k. z 1928.

Postępowanie karne administracyjne, stanowi podstawę do wydawania decyzyj władz, nakładających za pewne wykroczenia, gł. porządkowe, kary aresztu i grzywny. Służy wniosek o przekazanie sprawy sądowi.

Posthumus, łac., pogrobowiec.

Post mortem, łac., po śmierci.

Postojna (włos. Postumia, niem. Adelsberg), m. we włos. prow. Triest, 4.000 mieszk.; słynna grota naciekowa, dług. 14 km.

Postponować, łac., gardzić, lekceważyć, źle traktować.

Postrzał, nagły ból w okolicy krzyżowej i lędźwiowej, przyczyna nieznana, często jeden z objawów gośćca (reumatyzmu).

Postrzeżenie (p. zmysłowe), ujęcie zmysłami czegoś istniejącego poza świadomością. P. składa się z procesów fizycznych, fizjologicznych i psychologicznych (psychofizycznych); działanie przedmiotu postrzeganego dochodzi drogą fizyczną do zmysłów, drogą fizjolog. od zakończeń nerwów do mózgu. Wskutek procesów psych. powstaje w naszej świadomości obraz przedmiotu postrzeganego.

Postrzyżyny, uroczyste obcięcie włosów. W staroż. ofiarowywano włosy bóstwu; podobnie u dawnych Słowian zach.; z p. (tylko u chłopców) łączyło się nadanie imienia i przejście spod opieki matki pod opiekę ojca. W kościele: symbol oddania się w służbę Boga.

Postscriptum, łac., dopisek.

Postulat, łac., żądanie; w geometrii (pewnik, aksjomat), zdanie przyjęte jako podstawowe, bez dowodu; w filozofii, twierdzenie nieudowodnione, uznawane za prawdziwe.

Postulat równoległych w geom. Euklidesa: przez punkt poza prostą przechodzi jedna i tylko jedna prosta do niej równoległa. Gauss udowodnił niezależność p. r. od innych p. Łobaczewskij, Riemann i i. zbudowali geometrie nieeuklidesowe, w kt. p. r odrzucili; teorie ich oddały usługi w fizyce (w teorii względności).

Postument, wł., podstawa kolumny lub pomnika. Por. Piedestał.

Postylla, łac., pierwotnie objaśnienie tekstu biblijnego, po uprzednim przeczytaniu książka z kazaniami, objaśniającymi Pismo św.

Poszlaka, okoliczność, nie stanowiąca dowodu, jako słabsza od niego, ale uzasadniająca logicznie przyjęcie innej okoliczności za prawdziwą, w szczególności przypisanie komuś przestępstwa. Dowód z p. w procesie karnym polega na wykazaniu faktów, z których pośrednio wynika nieudowodniona poza tym wina.

Pośladki, mięśnie pośladkowe po tylnej stronie miednicy.

Pośrednictwo pracy, urządzenia i instytucje, zmierzające do ułatwienia pracownikowi uzyskania pracy. Pracownik odchodzący ma prawo szukać pracy w godzinach służbowych, pracodawca w świadectwie nie może mu utrudniać znalezienia nowej. Klauzula konkurencyjna podlega szeregowi ograniczeń.

Pośrednik, zajmujący się zawodowo staraniami o dojście do skutku interesów osób trzecich; ten kto stara się nastręczyć sposobność do zawarcia umowy z inną osobą, albo pośredniczy przy zawarciu takiej umowy. Ma prawo do wynagrodzenia, gdy umowa zostanie zawarta wskutek jego zabiegów.

Poświata, przestrzeń święcąca w rurkach z rozrzedzonym gazem (rurkach Geisslera), kt. powstaje dokoła katody podczas wyładowań elektr. Między p. i światłem dokoła anody znajduje się ciemna przestrzeń. P. zależy od rodzaju gazu i jego rozrzedzenia.

Poświętnik (pigułowiec), ob. Skarabeusz.

Pot, wydzielina gruczołów potnych, ciecz bezbarwna, przejrzysta. Zawiera mocznik, kw. moczowy, sole nieorganiczne. Pocenie się jest wydzielaniem zależnym od nerwów; celem jego jest wydalenie końcowych produktów rozkładu materii z krwi i regulacja temperatury organizmu przez parowanie.

Potamologia, gr., dział geografii, zajmujący się badaniem rzek.

Potamos, gr., rzeka.

Potas, pierwiastek chem., znak K. (Kalium), licz. porz. 19, cięż. atom. 39,1, cięż. właśc. 0,865, metal z grupy potasowców, w przyrodzie b. rozpowszechn. w postaci związków. Ob. Potasu związki.

Potasu związki, sole potas., w przyrodzie b. szeroko rozpowszechn. (ok. 2,3% skorupy ziems. przypada na potas), składniki licznych skał. W pokładach soli kamien. występują: karnalit, chlorek potasu i magnezu, sylwin, chlorek potasu. Produkty wyjściowe do otrzymania wszystkich innych zw. p.: saletra i wodorotlenek p.; chloran p. używ. do wyrobu materiałów wybuch., bromek p. w lecznictwie i przem. fotograficznym; chromian i dwuchromian p. w farbiarstwie i garbarstwie; węglan p., potasz (potaż), otrzym. dawniej z popiołu drzewn., obec. z innych soli p., używ. przy wyrobie szkła, w farbiarstwie, do czyszczenia wełny i i. Największe zużycie soli potas. wykazuje rolnictwo (nawozy sztuczne), następnie przem. szklany, mydlarski i in.

Potasz, ob. Potasu związki

Potemkin Grzegorz, ks. Taurycki, ulubieniec Katarzyny II (1739—91), przyczynił się do aneksji Krymu, nacz. wódz w wojnie turec. 1787 zawładnął Oczakowem, Benderem; planował oderwanie Ukrainy od Polski.

Potemkinowskie wsi, przysłowiowe określenie świetnych pozorów, kryjących przykrą rzeczywistość. Pochodzi od ks. Potemkina (ob.), który pokazywał Katarzynie II zwiedzającej Rosję płd. rzekomo kwitnące wsi, w rzeczywistości ustawione na jego polecenie kulisy.

Potencja, potęga, moc; w medyc.: p. generandi, zdolność do płodzenia, p. coëundi, zdolność do spółkowania.

Potencjalna energia, ob. Energia.

Potencjalny, łac., istniejący w możliwości; przeciw. aktualny, rzeczywisty.

Potencjał w punkcie pola grawitacyjnego: praca potrzebna do usunięcia masy jednostkowej z tego punktu do nieskończoności. Spad p., stosunek różnicy p. dwóch bliskich punktów do ich odległości. (Por. Elektryczny potencjał).

Potentat, łac., potężny pan, władca.

Potęga w matem., iloczyn równych czynników, np. 2 2 2 [illegible] 2^3; 2 jest zasadą p., 3 wykładnikiem p.; potęgowanie, obliczanie p.; druga p. nazywa się kwadratem, trzecia sześcianem: działania odwrotne do p. pierwiastkowanie i logarytmowanie; p. o wykładniku ujemnym [illegible]: odwrotność zasady podniesiona do p. dodatniej; p. o wykładniku ułamkowym $\frac{1}{n}$ = pierwiastek n-tego stopnia ($\sqrt{\ }$) z zasady.

Potęgowanie, ob. Potęga

Potkański Karol, wybitny historyk polski (1861—1907); „Postrzyżyny u Słowian i Germanów", „Lachowie i Lechici", „Studia nad XIV w.", „Konstantyn i Metodiusz" i w. in.

Potne gruczoły, ob. Skórne gruczoły.

Potocka Delfina z Komarów (1805—77), sławna z miłości i listów do niej Zygmunta Krasińskiego.

Potocki, 1) Jan, wojewoda bracławski, * 1611, sławny wojownik (Tatarzy, Moskwa rokosz Zebrzydowskiego), towarzysz wypraw Zygmunta III; 2) Mikołaj, kasztelan krak., hetman w. kor., † 1651, walczył z buntem Chmielnickiego, który po części wywołał, 1648 pokonany pod Korsuniem, później dowódca pod Beresteczkiem; 3) Stanisław „Rewera", wojewoda krak., hetman w. kor. (1579—1667), pokonał 1655 Chmielnickiego pod Opatowem, bił się z powodzeniem z Rakoczym, 1660 odniósł zwycięstwo nad Moskwą pod Cudnowem, 1655 walczył przeciw Lubomirskiemu pod Częstochową, 4) Wacław, poeta pol. (1625—96), najpełniej wyraził ducha i obyczaje szlacheckie: „Wojna chocimska", „Ogród fraszek", „Moralia" i in.; 5) Feliks, kasztelan krak., hetman w. kor., † 1702, towarzysz bojów Jana III, zwyciężył 1698 Turków pod Podhajcami; 6) Teodor, prymas (1664—1738), przewodził opozycji przeciw Augustowi II i „Familii", podczas bezkrólewia popierał Leszczyńskiego, 1734 w niewoli ros.; 7) Józef, hetman w. kor., † 1752, stronnik Leszczyńskiego, potem pogodzony z Augustem III, przywódca „republikantów" występował przeciw „Familii"; 8) Antoni Michał, wojewoda bełzki, † 1765, znany ze swej działalności w obozie republ. za Augusta III, autor 1744 pisma: „Do Panów obojga stanów" (program reform), m. in. zerwał 1744 sejm grodzieński; 9) Stanisław Szczęsny, wojewoda rus., generał (1752—1805), poseł na Sejm Czteroletni, zwolennik Rosji, główny twórca konfederacji targowickiej i jej marszałek generalny; 10) Ignacy, marszałek w. lit. (1750—1809), pisarz w. lit. i członek Komisji Edukacyjnej (organizacja szkolnictwa średn., reformy pedagogiczne), za Sejmu Czteroletn. na czele stronnictwa patriotycznego, główny twórca przymierza pol.-prus. i konstytucji 3. maja, w powstaniu kościuszk. członek Rady Najwyższej Narodowej; 11) Stanisław Kostka, brat poprz., pol. mąż stanu (1752—1821), wybitny mówca i krytyk, członek Rady Nieustającej, w Sejmie Czteroletn. należał do stronnictwa patriotycznego, 1792 gen. artylerii, za Ks. Warszaw. Komisji Rządzącej, prezes Rady Stanu, dyr. Izby Edukacyjnej (organizacja szkolnictwa); za Królestwa Kongres. do 1820 min. i wybitny organizator oświaty, „Książę mówców", wielki mistrz wolnomularstwa polskiego, nap.: „O wymowie i stylu", „Podróż do Ciemnogrodu" (przeciw obskurantyzmowi), „O sztuce u dawnych czyli Winkelman polski", „Pochwały, mowy i rozprawy" i in.; 12) Jan, pol. podróżnik, historyk i pisarz (1761—1815), pierwszy archeolog pol., badacz starożytności słowiańskich, z jego franc. dzieł najważniejsze: „Voyage en Turquie et en Egypte", romans fantastyczny „Manuscrit trouvé à Saragosse"; 13) Stanisław, generał (1778—1830), uczestniczył w kampaniach napoleoń., starał się udaremnić wybuch powstania listopadowego; 14) Leon, pseud. Bonawentura z Kochanowa, pisarz pol. (1800—1864), „Wincenty Wilczek i pięciu jego synów" i in.; 15) Adam (1812—72), poseł do parlamentu wiedeń., 1851 więziony za działalność patriot., przywódca „stańczyków" galicyjs.; 16) Alfred (1817—89), austr. min. rolnictwa 1867, premier 1870, potem namiestnik Galicji; 17) Józef K., pseud. Marian Bohusz, pol. pisarz i publicysta (1854—99), współzałożyciel i redaktor „Głosu" warsz., wybór pism: „Współzawodnictwo i współdziałanie"; 18) Andrzej, namiestnik Galicji (1861—1908), zamordowany przez zamachowca ukraińsk.; 19) Antoni, pol. krytyk lit. i sztuki, * 1867: „Polska literatura współczesna 1860—1910", „Portret i krajobraz angielski", „Grottger".

Potop, wielki zalew ziemi, który wg Biblii (Genesis) Bóg zesłał jako karę na ziemię, aby wytępić ludzkość. Od zagłady uratowany został tylko Noe, jego rodzina i po parze zwierząt („arka Noego").

Potpourri (popuri), fr., zbiór urywków z oper, operetek itd. połączony i wykonywany jako jedna kompozycja.

Potsdam, ob. Poczdam.

Potworności, zboczenia rozwojowe u płodu; są dziedziczne lub nabyte w życiu płodowym. Znane zajęcza warga, osobniki syrenie o zrośniętych nogach, osobniki zrośnięte ze sobą itd.

Potworowski Gustaw, polityk pol. (1800—60), powstaniec 1830/31, później działacz w Wielkopolsce (wraz z Marcinkowskim).

Potylica, tylna część czaszki odpowiadająca kości potylicznej, przez którą przechodzi rdzeń do czaszki.

Poulenc (pulank) Francis, kompozytor franc. * 1899: „Les biches", „Le gendarme incompris", utwory kameralne, fortepianowe i in.

Pound (paunt), ang., funt, ang. jednostka wagi; P. Sterling (funt szterling), jednostka monetarna bryt. (skróc. £, Lstr.).

Pour le mérite (pur lö merit), fr., „za zasługi", dawny order pruski.

Pourparler (purparle), fr., w języku dyplomacji narada nad jakąś sprawą.

Poussin (pusę) Nicolas, malarz franc. (1593—1655), o klasycznej kompozycji i doskonałym rysunku. 2 okresy w twórczości: 1) rzymski: np. „Męczeństwo św. Erazma“, „Parnas“ itd.; 2) wpływ szkoły weneckiej (Tycjana): „Śpiąca Wenus“, „Midas“ itd.

P. O. W., ob. Polska Organizacja Wojskowa.

Powalski Jan, pseud. Anieli Gruszeckiej (ob.).

Powązki, płn.-zach. dzieln. Warszawy z cmentarzem katolickim; do 1794 wiejska siedziba Czartoryskich.

Powiat, najniższa jednostka państwowego podziału administracyjnego. Na jego czele stoi starosta (ob.); obok niego władze powiatowe kolegialne, a m. sejmik i wydział powiatowy. Szereg p. wchodzi w skład województwa.

Powieki, dwa ruchome fałdy, górny i dolny, składają się z chrząstki, mięśni i części zewnętrznych, chronią oczy przed mechanicznymi uszkodzeniami; por. Oko.

Powiekowy łój, żółtawa, tłusta wydzielina gruczołów Meiboma (ob.), które znajdują się w chrząstce i uchodzą na brzegu powiek.

Powielanie, ob. Kopiowanie.

Powierzchnia, 1) dwuwymiarowy utwór geometryczny, ograniczający bryły. Najprostszą p. jest płaszczyzna, inne p. nazywają się krzywymi; 2) pole, ilość jednostek powierzchniowych, mieszczących się na danej p.; jednostką p. jest cm², dcm² itd.

Powieszenie, rodzaj kary śmierci przewidziany przez niektóre kodeksy karne, m. in. przez polski.

Powieść (romans), w dobie współczesnej najpoczytniejszy rodzaj literacki, utwór epicki wierszem lub i przeważnie (zwłaszcza w nowszych czasach) prozą, od eposu bohaterskiego różni się ujmowaniem dziejów jednostki w rozwoju psychiczno-charakterologicznym na tle środowiska społecznego; początki w starożytności, u Greków od I w. po Chr.; nowoczesny rozwój w związku z realizmem, najpierw w Anglii XVIII w.; rozkwit europejski w XIX w.: Walter Scott, Dickens, Balzac, Flaubert, Tołstoj, Dostojewski, Sienkiewicz, Hamsun, Conrad, Proust, Joyce. W Polsce: Kraszewski, Orzeszkowa, Sienkiewicz, Prus, Sieroszewski, Żeromski, Reymont, Kaden-Bandrowski, Nałkowska, Dąbrowska.

Powietrze, mieszanina gazów, otaczająca kulę ziemską w postaci atmosfery (ob.); składa się z 21% (objętościowo) tlenu, 78% azotu, 0,9% argonu i domieszek bezwodnika węgla, pary wodnej i gazów szlachetnych. Gęstość p. względem wodoru = 14,43; 1 litr p. w 0° C i przy ciśnieniu 760 mm rtęci waży 1,293 g. P. skrapla się w temp. —141° C pod ciśn. 39 atm.; po raz pierwszy skroplili je Wróblewski i Olszewski 1882.

Powietrzna żegluga, możność przenoszenia się z miejsca na miejsce przez atmosferę otaczającą ziemię, przy pomocy przyrządów specjalnie do tego zbudowanych (por. Balon, Samolot, Sterowiec, Szybowiec). — Dzieje: Wzmianki w legendach starogreckich, staroindyjskich, u Platona. Pierwsze prace naukowe: Leonardo da Vinci (studia nad lotem ptaków, pierwsze zasady aerostatyki). Pierwsze wzloty za pomocą balonu napełnionego ogrzanym powietrzem: Bracia Montgolfier 1783 — za pomocą balonu napełn. wodorem: Charles 1783. Pierwszy lot na samolocie bezsilnikowym: Otto Lilienthal 1896 — z silnikiem: Bcia Orville i Wilbur Wright 1905. Santos Dumont okrąża 1901 na swym statku pow. wieżę Eiffla, 1908 pierwszy sterowiec sztywny hr. Zeppelina. 1909 Blériot przelatuje przez kanał La Manche. Gwałtowny rozwój w wojnie światowej. Od 1924 szereg przelotów przez Ocean Atlantycki na samolocie (jednopłatowcu) pierwszy (N. Jork—Paryż) Ch. Lindbergh 1927 (później m. in. mjr Skarżyński [1933, Europa—Afryka—Ameryka Płd.] i Bcia Adamowicze [1934, St. Zjedn.—Francja]). W 1930 i 1931 pierwsze wzloty stratosferyczne A. Piccarda. Włoskie przeloty eskadrowe 1931 (Ameryka Płd.) i 1933 (Ameryka Płn.) pod przywództwem gen. Balbo. — Obecny stan techniki pozwala na utrzymywanie stałych linii komunikacyjnych zarówno w obrębie poszczególnych kontynentów, jak i pomiędzy nimi. — W Polsce stała komunikacja powietrzna (dla pasażerów, towarów i poczty) znajduje się w rękach państwowego towarzystwa lotniczego: „Polskie Linie Lotnicze Lot“.

Powietrzne maszyny, silniki napędzane ściśnionym powietrzem.

Powietrzne pompy (p. próżniowe, pneumatyczne), ob. Pompy.

Powietrznik, zbiornik zamknięty napełniony w ⅔ wodą, a w ⅓ powietrzem, służący do wyrównywania ciśnienia wody w przewodach tłoczących instalacji pompowych.

Powietrzny hamulec, hamulec działający pośrednio ciśnieniem powietrza.

Powiększające szkło, ob. Lupa, Soczewka.

Powinowactwo, stosunek między jednym z małżonków a krewnymi drugiego. Stopnie p. zależą od ilości rodzeń, tj. spowinowaconym jest się z jednym małżonkiem w tym stopniu, co krewnym drugiego.

Powinowactwo chemiczne, zdolność pierwiastków do tworzenia związków między sobą.

Powojnik, zioło z rodziny jaskrowatych w Polsce 4 gatunki; w wielu odmianach.

Powonienie, ob. Węch.

Powód, powództwo, ob. Postępowanie cywilne.

Powój, zioło powojowate, pełzające kłącza, pędy wijące się; suche stoki, pola, widne zarośla.

Powroźnictwo, wyrób sznurów, lin, powrozów itp. przez skręcanie włókien roślinnych, gł. konopnych. Wyrób ręczny, przy pomocy kółka powroźniczego lub przy pomocy maszyn, zbudowanych na wzór przędzalniczych, polega na wyciąganiu z kądzieli nici i skręcaniu tychże na wiązkę. Pewna ilość razem skręconych wiązek daje linę.

Powstanie, zbrojny ruch wywołany przez naród lub jego warstwę przeciw nieuznawanej przez nie władzy, dla uzyskania niepodległości lub ustępstw politycznych. Powstania polskie: tzw. insurekcja kościuszkowska 1794, p.

listopadowe (właściwie wojna polsko-rosyjska) 1830/31, p. poznańskie 1848, p. styczniowe 1863. — Por. P o l s k a (dzieje).

Powszechne głosowanie, ob. Prawo wyborcze.

Powszechny Kościół, ob. Rzymsko-katolicki Kościół.

Poza, fr., postawa, zachowanie się obliczone na efekt; p o z e r, przybierający taką postawę, pozę.

Pozafiołkowe promienie (u l t r a f i o l e t o w e), ob. Promieniowanie podczerwone i pozafiołkowe.

Požarevac (Passarowice), m. w Serbii (Jugosławia), przy ujściu Morawy do Dunaju, 14.000 mieszk.; 1718 pokój między Turcją, a Austrią i Wenecją.

Pozdrowienie Anielskie, nazwa modlitwy Z d r o w a ś M a r i o (łac. Ave Maria).

Pozejdon, ob. Posejdon.

Pozew, ob. Postępowanie cywilne.

Pozew, skarga, pismo wniesione przez powoda do sądu o rozpatrzenie zawartego w nim powództwa wytoczonego pozwanemu. Na skutek p. toczy się postępowanie cywilne.

Poziomka, rośl. trwała z rodziny różowatych, tworzy rozłogi; czerwony owoc złożony, o zmięśniałym dnie kwiatowym p. p o s p o l i t e j, jadalny; lasy, suche zbocza. Ze skrzyżowania 2 gatunków (wirginijs. i chilijs.) pochodzą hodowane t r u s k a w k i.

Poziomice, ob. Izohipsy.

Poziomnica, ob. Libela.

Pozłacanie (z ł o c e n i e) m e t a l i odbywa się za pomocą elektrolizy (g a l w a n o s t e g i a) z roztworów chlorku złota w cyjanku potasowym lub przez platerowanie (ob.).

Poznanie, wiedza o jakimś przedmiocie, stanowiąca wynik procesu badawczego: materiał podany przez zmysły (oglądany) zostaje opracowany przez myśl. P o z n a n i a t e o r i a, dział filozofii, dotyczący warunków i istoty p.

Poznań, największe miasto Polski zach., stolica województwa, położ. nad rz. Wartą, przy ujściu do niej Bogdanki, Cybiny i Głównej (80 m nad poz. morza). 76,87 km² pow. (w tym 8,89 km² pow. zabudowanej) i (1936): 262.655 mieszk. (96,3% wyzn. rz.-kat., 2,2% ewang. i 0,8% mojż.). Najstarszą cz. P. stanowi: Ostrów Tumski (między Starą Wartą a Cybiną), Śródka na wsch. od Cybiny) i Śródmieście (na lewym brzegu Warty). Gł. zabytki architektury romańskiej: katedra (na Ostrowie T.) i kość. św. Jana; gotyckiej: katedra, kościół św. Marii Magdaleny, N. M. P. i Bożego Ciała; renesans.: ratusz; barok.: fara i liczne kość. klasztorne. Pałace w stylu klasycznym (XVIII w.), zamek w pseudoromańskim (XX w.). Liczne parki i ogrody. Siedziba uniwersytetu, Wyższej Szkoły Handl. i wielu towarzystw naukowych. Z muzeów największe: Wielkopolskie, z bibliotek: Uniwersytecka i Raczyńskich. Siedziba prymasa Polski i wszystkich władz administr. i wojsk. 2. instancji. Największy ośrodek handlu (ziemiopłodami) i gł. węzeł komunikacyjny (11 linii kolej., port rzeczny) Polski zach. Zakłady przemysłu: maszynowego, spożywczego, metalowego, drzewnego i ceramicznego. — Za Mieszka I gród wojskowy, siedziba (986) pierwszego biskupstwa pol.: 1005 pokój między Bol. Chrobrym a Henrykiem II; zburzony podczas najazdu Brzetysława czesk. 1038—39; po podziale państwa (testament Krzywoustego) otrzymał P. Mieszko Stary. Od Kazimierza W., a zwłaszcza od Jagiełły stopniowy rozkwit, 1394 prawo składu dla kupców zagranicznych, dalsze przywileje za Kaz. Jagiellończyka i Zygmuntów. W XV w. powstały liczne kościoły, klasztory, szpitale, 1519 założył biskup Jan Lubrański wyższą szkołę (kolegium Lubrańskiego), 1571 osiedlili się jezuici. Częste najazdy innowierców (1560 luteran z braćmi czeskimi). Od wojen szwedzkich za Jana Kazimierza upadek. Po 2. rozbiorze przyłączony do Prus, po pokoju tylżyckim włączony do Ks. Warszawskiego, od 1815 stolica W. Ks. Poznańskiego, 27 XII 1918 wyzwolony.

Poznańskie Wielkie Księstwo, utworzone 1815 z zach. części Ks. Warszawskiego (dziś. wojew. poznańskie i część tzw. Grenzmark Posen-Westpreussen), prowincja pruska do 1918.

Pozwany, strona w procesie cywilnym, przeciw któremu powód wniósł pozew.

Pozycja, łac., 1) położenie, miejsce; 2) w grze na i n s t r u m e n t a c h smyczkowych p. wynika z stawiania palców (aplikatury): tuż przy progu — pozycja 1., im bliżej podstawy, tym p. wyższa; 3) w o j s k.: szereg stanowisk umocnionych, tworzących system obronny. — P o z y c y j n a w o j n a, walka armii dążących do utrzymania się na zajętym terenie, gdy nacierający nie może zawładnąć dalszym terenem, napadnięty zaś nie może wyprzeć najeźdźcy. Odpowiedni wybór i przygotowanie p. czynią przełamanie linii obronnej nieprzyjaciela b. trudnym.

Pozytyw w fotografii, odbitka świetlna, uzyskana za pomocą oświetlenia poprzez negatyw (ob.); światłocień ma zgodny z rzeczywistością.

Pozytywizm, łac., kierunek filozof. nazwany tak przez A. Comte'a. P o z y t y w i ś c i odrzucają metafizykę i zajmują się tylko opisem faktów i poszukiwaniem praw dla nich. — O p. w literaturze polskiej, ob. Pozytywizm polski.

Pozytywizm polski, ruch kulturalno-literacki o kierunku społeczno-narodowym lat 1860—90, rozwinięty na tle wpływów filozofii pozytywnej Comte'a i uczonych angielskich (Spencer, Darwin, Buckle), jako reakcja przeciw idealizmowi romantycznemu, pod hasłem tzw. pracy organicznej, czyli podniesienia warunków ekonomicznych i oświaty społeczeństwa. Typowym przedstawicielem i naczelnym szermierzem publicystyczno-literackim: Świętochowski. W twórczości literackiej: Prus, Orzeszkowa, Sienkiewicz. W krytyce: Chmielowski.

Pozytywka, fr., pudełko z mechanizmem grającym: obracający się walec zahacza sztyftkami o ząbki metalowego grzebienia.

Pozytywny, łac., pewny, twierdzący, dodatni, w przeciw. do n e g a t y w n e g o, przeczącego, ujemnego. P. r e l i g i a uważa objawienie za istotną rzeczywistość.

Pozzo Andrea del, włos. architekt i malarz (1642—1709), jezuita, mistrz malarstwa per-

spektywicznego; freski, ołtarze, liczne barokowe kościoły.

Pożarna straż, ob. Pożarnictwo.

Pożarnictwo, prace związane z ochroną przedpożarową, tłumieniem ognia i wyrównaniem szkód pożarowych. Dla ochrony przedpożarowej istnieje cały szereg przepisów administracyjno-budowlanych, jako też urządzenia sygnalizujące podwyższenie temperatury. Skuteczność pracy przy tłumieniu ognia zależy od urządzeń pożarniczych. Dla bezpośrednich prac związanych z ratowaniem zagrożonych ludzi i budynków, istnieją zorganizowane, zawodowe lub ochotnicze, straże pożarne, wyposażone w topory, wiadra, drabinki pojedyncze i składane, sikawki ręczne i motorowe, jako też środki lokomocji umożliwiające szybkie osiągnięcie miejsca pożaru. Do podręcznego użytku służą tzw. gaśnice (ob.). Istnieją też urządzenia samoczynne alarmujące i włączające instalację wodną.

Pożyczka, umowa, przez którą dający pożyczkę zobowiązuje się przenieść na własność biorącego przedmiot pożyczki, a biorący zobowiązuje się zwrócić przedmiot pożyczki w rzeczach tego samego gatunku i takiej samej jakości. Przedmiotem p. mogą być pieniądze lub inne rzeczy zamienne. P. lombardowa: udzielana pod zastaw papierów wartościowych, kosztowności; p. hipoteczna: pod zastaw nieruchomości; p. amortyzacyjna: spłacana w kwotach obejmujących łącznie częściowy zwrot kapitału i odsetki za dany okres.

Pożywienie, pokarmy konieczne dla utrzymania ustroju przy życiu; na p. składają się w odpowiedniej ilości i w odpow. stosunku: białko, węglowodany, tłuszcze, witaminy, woda, sole nieorgan. Organizmy żywiące się pokarmem roślinnym i zwierz. zwą się wszystkożernymi (polifagicznymi); poza tym rozróżnia się organizmy roślinożerne lub mięsożerne.

Półbogowie, u staroż. Greków istoty boskie niższego rzędu, zwłaszcza ludzie przeniesieni w szeregi bogów.

Półfabrykaty, wyroby przemysłowe przygotowane do ostatecznego wykończenia.

Półkole, część koła ograniczona łukiem koła i średnicą.

Półkolumna, słup występujący połową obwodu poza lico muru.

Półkrwi zwierzę: otrzymane przez skrzyżowanie rasowego z nierasowym.

Półksiężyc, godło państwa tureckiego.

Półkule mózgowe, ob. Mózg.

Północ, strona świata przeciwległa południu (ob.); punkt rozpoczynający dobę, 12 godzin od południa.

Północna Wojna Wielka, prowadzona 1700—21, przez cara Piotra, Fryderyka IV duń. i Augusta II pol. przeciw Szwecji (Karol XII): początkowo pokonanie Danii (pokój w Travendal), 1700 klęska ros. pod Narwą, 1704 detronizacja Augusta II przez Karola XII i wyniesienie na tron pol. Leszczyńskiego, później klęska Karola XII pod Połtawą 1709, przyłączenie się do koalicji antyszwedzkiej Prus i Hanoweru 1715, niepomyślny dla Szwecji pokój nystadzki 1721 (straty terytor.).

Północne Morze, między W. Brytanią a płn.-zach. Europą, połącz. z Atlantykiem przez kanał La Manche, z Bałtykiem przez Skagerrak i Kategat; z wyj. rynny Norweskiej (700—800 m) i fiordów norw. (do 1240 m) głębok. nie przekracza 200 m; przypływy i odpływy różnorodne, na wybrzeżu ang. do 7 m wys., na niem. 2—3½. M. P. ma wielkie znaczenie dla komunikacji i rybołóstwa.

Północno-Niemiecki Związek, stworzony przez Bismarcka 1866 po zwycięstwie nad Austrią, obejmował 22 państwa niem. pod przewodnictwem Prus, był poprzednikiem powstałej 1871 Rzeszy niemieckiej.

Północno-Zachodnia Prowincja Pograniczna (ang. North-West Frontier Province), w Indiach Bryt., górzysty kraj nad górnym Indusem. 31.754 km², 2½ mil. mieszk.; stol. Peszawar.

Północno-Zachodnie Terytoria (North-West Territories), obszary w północno-zach. Kanadzie, 3.218.000 km², 8.000 mieszk., przeważnie Atabasków i Eskimosów; mają znaczenie jako obszary łowieckie.

Półpasożyty, rośl. zielone, asymilujące, które czerpią z organizmu żywiciela tylko wodę i związki mineralne; zalicza się tu żyjącą na drzewnie jemiołę, wiele trędownikowatych.

Półton, najmniejszy interwał muz. między dwoma dźwiękami skali temperowanej, np. e-f.

Półtorak, moneta srebrna, wartości 1½ grosza, w Polsce XVII i XVIII w.

Półwysep, obszar lądu oblany z kilku stron wodą.

P. P. = Patres.

P. P. także **P. p.** lub **p. p.:** po imieniu papieży = Pastor pastorum, pasterz pasterzy; w handlu (także p. pa): per procura (ob. Prokura); w muz. pp. też ppp. = pianissimo (ob. Piano).

Pr, symbol chem. pierwiastka prazeodymu.

Praca, 1) w fizyce, pokonywanie oporu wzdłuż pewnej drogi. Gdy kierunek siły zgodny z kier. drogi, p. równa się iloczynowi z siły i drogi. Jednostką p. w ukł. C. G. S. jest erg: p. potrzebna na pokonanie siły 1 dyny wzdłuż drogi 1 cm; 1 joule (dżaul) = 10^7 erg. Jednostką pracy w ukł. ciężarowym jest kilogramometr (kgm); 2) w ekonomii, świadoma działalność mająca na celu zaspokojenie potrzeb gospodarczych; 3) w znacz. ogólnym wszelki umysłowy lub fizyczny wysiłek, skierowany ku osiągnięciu wyniku na widowni świata zewnętrznego. Podział pracy (ob.) i organizacja przyczyniają się do ekonomicznego wyzyskania p. Prawo pracy (ob.) reguluje p. jako najważniejszy czynnik życia społecznego. Pośrednictwo pracy (ob.) stara się o wyrównanie podaży i popytu na p. — P. ciągła, stosowana jako ostatnia zdobycz w wielkich przedsiębiorstwach wytwórczych, polega na przesuwaniu wytwarzanego przedmiotu za pomocą urządzeń transportowych wzdłuż stanisk robotniczych: każdy robotnik kolejno, bez przerw, w równym okresie czasu wykonywa powierzoną mu drobną czynność składową.

Pracy podział, ob. Podział pracy.

Pracy pośrednictwo, ob. Pośrednictwo pracy.

Pracy prawo, ob. Prawo pracy.

Pracz, szop towarzyski, ssak z rodziny szopów, płucze w wodzie pokarm przed spożyciem; oswaja się łatwo; futro cenne; Płn. Ameryka.

Prado, hiszp., nazwa parku i muzeum w Madrycie.

Pradoliny, wielkie doliny wyżłobione przez rzeki dyluwialne, które zbierały wody z topniejących lodowców.

Praga (czes. Praha), stol. Czechosłowacji, po obu brzegach Wełtawy, 850 000 mieszk.; mnóstwo zabytków gotyck. i barok; zamek na Hradczynie (XIV—XVIII w.), obec. siedziba prezydenta republ., got. katedra św. Wita (budowa rozpocz. 1344; parlament, uniwers., szereg inst. nauk., muzeów, przem. tekst., papiern., skórzany, metal., największy ośrodek handlu w państwie — Załoz. podobno przez Libuszę, stolica Przemyślidów, w największym rozkwicie za Karola IV (1348 uniwersytet), w XV w ośrodek czes. ruchu narodowego, później husytyzmu, podupada za wojny 30-letniej „defenestracja" praska 23 V 1618), dominuje znowu w okresie czes. odrodzenia narod. 1848 kongres słowiański i rozwija się gospodarczo, od 1918 stolica republiki czechosłowackiej.

Praga, dawniej osobne m., od 1791 dzieln. Warszawy, podczas rzezi 1794 prawie doszczętnie zniszczona; dzieln. fabryczna; ogród zool., park Paderewskiego.

Praga Marco, włoski pisarz dramat. (1863—1929).

Pragmatyczna sankcja, ustawa regulująca raz na zawsze konkretnie pewną sprawę państwową; m. in. s. p. Karola VII franc. w Bourges 1438 (wolność kościoła gallikańskiego), s. p. ces. Karola VI o niepodzielności krajów austr. i sukcesji w linii żeńskiej.

Pragmatyka, gr., regulamin; p. służbowa, przepisy, normujące stosunek prawny urzędnika państwowego do państwa.

Pragmatyzm, gr.-łac., kierunek filozof., który powstał w Ameryce (gł. William James): o prawdzie i o wartości sądów rozstrzyga ich skutek i użyteczność. Jest filozofią prawd praktycznych.

Prairial (prerial), 9. miesiąc w kalendarzu franc. republik. Ob. Kalendarz.

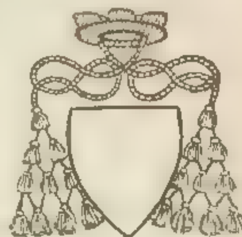
Prakryt, nazwa ludowych języków średnioindyjskich, powstałych z ludowego jęz. ind. wedyckiego; podstawa nowoczesnych narodowych języków indyjskich.

Praksedа, św., chrześcijanka rzym., córka rzym. senatora Pudensa.

Praksyteles, wielki rzeźbiarz grec. w Atenach, w w. IV prz. Chr. dzieła jego cechuje wdzięk i wytworność formy: Hermes, sławna Afrodyta Knidyjska i i.

Praktyka, grec., 1) zastosowanie rzeczywiste środków wskazanych przez teorię, 2) ćwiczenie, wprawa, 3) wykonywanie zawodu przez lekarza, adwokata itd.

Prałat, łac., wyższa godność w hierarchii kośc.; prałaci wyższego stopnia: papież, arcybiskupi, biskupi, p. niższego stopnia: generałowie zakonni, opaci, proboszczowie; p. honorowi.

Godło prałatów

Prasa, maszyna do wywierania ciśnień dla wytłaczania, ciągnienia, wycinania i kucia. Używa się p. śrubowych o napędzie ręcznym, mimośrodowych i korbowych dla napędu mechanicznego, jako też śrubowych z kołem tarciowym (frykcyjne). Najwyższe ciśnienie osiąga się p. hydraulicznymi i parowo-hydraulicznymi. P. drukarskie, ob. Drukarskie maszyny.

Prasa, ogół drukiem wyrażanych myśli i poglądów, zwłaszcza w sprawach publ., w czasopismach. Cenzura prewencyjna polega na poddaniu rękopisów zatwierdzeniu władzy politycznej. Za druki periodyczne odpowiada redaktor odpowiedzialny oraz autor, nadto druk podlega zajęciu i zniszczeniu (konfiskacie). Por. Prawo prasowe.

Pratchawce, gromada zwierząt, stanowiących przejście od robaków pierścienic (budowa segmentalna, worek skórno mięsny) do stawonogów (oddychanie tchawkami); p. są rozdzielnopłciowe.

Prato, włos. m. w prow. Florencja, 70 000 mieszk., katedra z XIII w. i wiele in. zabytkowych budowli; rozwinięty przemysł włókienniczy, skórny, marmurowy.

Prauss Franciszek, pol. polityk i pedagog (1874—1925), socjalista, 1918—19 min. oświaty w gabinecie Moraczewskiego, 1922 senator.

Prawa człowieka, franc. Droits de l'homme, ogół praw, które wg pojęcia prawa natury, są każdemu człowiekowi przyrodzone i niezmienne. W „Deklaracji praw człowieka i obywatela", która weszła w skład konstytucji rewolucji franc., są nimi: wolność, własność, bezpieczeństwo i opór przeciw uciskowi.

Prawda formalna, zgodność z zasadami logiki; p. materialna, zgodność naszych pojęć z rzeczywistością.

„Prawda", czasopismo w Warszawie założ. 1881 i redag. przez Al. Świętochowskiego, wybitny organ pozytywizmu polskiego.

Prawda russkaja, zbiór najdawn. prawa ros.; 3 wersje: z XI, XII i XIII w.

Prawdopodobieństwo matematyczne zdarzenia, jest to stosunek ilości przypadków, w kt. to zdarzenie zajdzie, do ogólnej ilości przypadków możliwych. P. statystyczne: jeśli w serii wydarzeń liczącej m wypadków, rozważane zdarzenie zaszło g razy, jego p. $= \frac{g}{m}$; p. jest więc liczbą, zmieniającą się w granicach 0 (pewność, że nie zajdzie) i 1 (pewność, że zajdzie). Rachunek prawdopodobieństwa ma zastosowanie w statystyce, biologii,

w teorii kinetycznej gazów i teorii kwantów, w obliczeniach ubezpieczeniowych. W teorii błędów stosuje się często metodę najmniejszych kwadratów: za najprawdopodobniejszą wartość wielkości mierzonej, dla kt. pomiary dały wyniki różne, uważa się liczbę tak obraną, by suma kwadratów odchyleń od niej była najmniejszą. Rachunek p. rozwinęli Cardano, Pascal, Jakub Bernoulli, Laplace, Gauss i i.

Prawica, w znaczeniu politycznym członkowie konserwatywni zgromadzenia parlamentarnego, zasiadający po prawej stronie sali zebrań, licząc od stołu przewodniczącego.

Prawna czynność, oświadczenie woli celem wywołania skutków prawnych: jednostronne cz. powstają na skutek oświadczenia woli jednej osoby, dwustronne cz. na skutek oświadczenia woli 2 lub więcej osób. Czynności na wypadek śmierci mają wywrzeć skutek prawny dopiero po śmierci osoby sporządzającej cz., w odróżnieniu od cz. między żyjącymi.

Prawna zdolność, zdolność stawania się podmiotem praw i zobowiązań; nabywa się ją z chwilą urodzenia. Nie pokrywa się ze zdolnością do działań prawnych.

Prawny środek, postępowanie, służące do zmiany lub uchylenia orzeczenia sądu lub władzy: zażalenie, apelacja, kasacja, wznowienie postępowania. — W szerszym znaczeniu każdy akt, służący do dochodzenia praw, a więc pozew, sprzeciw, zarzuty, wnioski egzekucyjne itp.

Prawo, 1) w przedmiotowym znaczeniu ogół prawideł, normujących postępowanie człowieka, którym państwo zapewnia wykonanie w drodze przymusu. — W znaczeniu podmiotowym, zakres działania jednostki, oparty na p. w znacz. przedmiotowym. — Źródłami p. w znacz. przedmiotow. są ustawy i zwyczaje.— P. w znacz. przedmiotow. dzieli się na p. prywatne, regulujące wzajemne stosunki prawne między jednostkami i na p. publiczne, normujące stosunek jednostki do państwa. Prawo prywatne dzieli się na p. osobowe i majątkowe, regulujące stosunki prawne osobiste i w stosunku do majątku. W ramach tego podziału istnieje szereg szczegółowych dalszych podziałów na prawo małżeńskie, spadkowe, rzeczowe, zobowiązań. — 2) P. jako nauka, gałąź wiedzy, zajmująca się systematycznym uporządkowaniem wiadomości odnośnie p. w znaczeniu przedmiotowym, w jego rozwoju dziejowym i stanie współczesnym. — Początki p. stanowią nieliczne normy władz. Przełom stanowi p. rzymskie, wprowadzając ścisłe pojęcia, wytwarzając instytucje, dając pierwszą kodyfikację. P. rzymskie dało podstawę p. prywatnemu po dzień dzisiejszy. Średniowiecze opiera się na p. rzyms., germańskim i kanonicznym. Początek XIX w. jest dobą wielkich kodyfikacyj (kodeksy Napoleona, kodeks cywilny austriacki). Po wojnie szereg kodeksów, zwłaszcza karnych, uległo zasadniczej przebudowie.

Prawo administracyjne, ogół norm prawnych, odnoszących się do zarządu państwa oraz związków od państwa pochodnych; także naukowe opracowanie i przedstawienie tych norm.

Prawo Archimedesa, ob. Archimedes.

Prawo autorskie, ogół norm prawnych, chroniących twórczość duchową. Przedmiotem p. a. jest każdy przejaw działalności duchowej, noszący na sobie cechę osobistej twórczości; również przerobienie, tłumaczenie, dostosowanie (adaptacja), mające takie cechy. Podmiotem jest w zasadzie twórca (autor). Treść p. a. stanowi zastrzeżona twórcy możność rozporządzania dziełem pod każdym względem. P. a. gaśnie w 50 lat po śmierci twórcy. Prawo do wydania utworu przenosi twórca na nakładcę w drodze umowy o nakład. Oprócz sankcyj cywilnych p. a. przewiduje możność represji karnych. Konwencja berneńska z 1886 r. zapewnia międzynarodową ochronę prawną twórców.

Prawo Avogadra, ob. Avogadra prawo.

Prawo azylu, p. schronienia i nietykalności. W staroż. świątynie, ołtarze, później kościoły chrześcijańskie przyznawały zbiegom, kt. do nich się schronili, nietykalność i bezkarność na czas pobytu. Obecnie p. a. polega na zapewnieniu przez niektóre państwa bezpieczeństwa i schronienia oraz niewydania, dla przestępców polit. i zbiegów wojskowych.

Prawo biogenetyczne, ob. Biogenetyczne prawo.

Prawo Coulomba, ob. Coulomb (Prawo C.).

Prawo cywilne, powszechne prawo prywatne, ogół norm p. prywatnego, obowiązujących powszechnie i zasadniczo, w przeciwieństwie do praw prywatnych specjalnych, które, jak np. p. handlowe, wekslowe, czekowe, odnoszą się wyłącznie do pewnych stosunków prawnych. P. c. obejmuje działy: 1) część ogólną, 2) prawo familijne, 3) prawo spadkowe, 4) prawo rzeczowe, 5) prawo zobowiązań. Przepisy p. c. obowiązują zasadniczo we wszelkich stosunkach prywatnych w braku ustaw szczególnych. W Polsce obowiązują odnośnie p. c. ustawy państw zaborczych: kodeks cywilny austriacki z 1811; kodeks cyw. niemiecki z 1896; kodeks Napoleona i kodeks cyw. Król. Pols. kodeks cyw. ros. z 1832. — Kodeks zobowiązań, obowiązujący od 1 lipca 1934, jest pierwszą kodyfikacją części jednolitego polskiego prawa cywilnego. Usunął on odnośne przepisy kodeksów państw zaborczych.

Prawo czekowe, zespół przepisów regulujących obrót czekowy. (Por. Czek). W Polsce prawo czekowe unormowane jest jednolicie dla całego obszaru ustawą z 1936 r.

Prawo Daltona stwierdza, że w stałej temperaturze ciśnienie mieszaniny gazów, nie działających na siebie chemicznie, jest sumą ciśnień, jakieby każdy z tych gazów wywierał, gdyby sam zajmował daną objętość.

Prawo drogowe, reguluje zakładanie, budowę, utrzymywanie i używanie dróg. Ustawy regulują budowę dróg państwowych, wojewódzkich, powiatowych, gminnych, z funduszów państwa lub odnośnych samorządów. Osobne przepisy określają sposób budowy dróg i ruch pieszy oraz kołowy.

Prawo Dulonga-Petita, ob. Dulong.

Prawo działania mas Guldberga i Waagego (1867) określa warunki równowagi przy reakcjach chemicznych: stosunek iloczynu ze stężeń ciał biorących udział w reakcji do iloczynu stężeń ciał otrzymanych w reakcji jest wielkością stałą.

Prawo Gay-Lussaca, ob. Gay-Lussac.

Prawo głosowania, w znacz. podmiotowym możność prawna dokonania aktu wyborczego, prawo wybierania; w znacz. przedmiotowym ogół przepisów, regulujących postępowanie przy wyborach, p. wyborcze. Por. Prawo wyborcze.

Prawo górnicze, ogół przepisów, regulujących poszukiwanie i wydobywanie z łona ziemi tych materiałów, co do których prawo własności nie jest przywiązane do własności ziemi. Przedmiotem własności górniczej, niezwiązanej z własnością gruntu są: metale, rudy, węgle, sól kamienna, sole i solanki potasowe, magnezowe, żywice ziemne. Nie jest górnictwem eksploatacja kamieniołomów lub torfowisk. Prawo poszukiwań górniczych (nie zastrzeżonych państwu) przysługuje – w braku porozumienia z właścicielem gruntu — za zezwoleniem Urzędu górniczego. Przestrzeń, na kt. powstała własność górnicza stanowi pole górnicze. Warunkiem nadania własności jest odkrycie minerału i zgłoszenie, uzasadniające pierwszeństwo. Właściciel pola górniczego ma wyłączne prawo poszukiwania i wydobywania minerału, określonego nadaniem. — W Polsce p. g. reguluje rozp. prez. z 29 XI 1930, obejmujące przedmioty górnictwa w szerokim znaczeniu, również przynależne do gruntu.

Prawo handlowe, ogół przepisów obowiązujących w stosunkach handlowych, tj. regulujących stosunki prawne kupca, oraz stosunki prawne, wynikające z czynności handlowych. P. handlowe reguluje m. i. pojęcie kupca, rejestr handlowy, używanie firmy, rachunkowość kupiecką, pełnomocników handl., kupca jednoosobowego, osobę prawną, spółki handlowe: spółkę jawną, komandytową, z ograniczoną odpowiedzialnością, akcyjną, czynności handlowe: sprzedaż handlowa, zwł. na raty, umowę licencyjną, komis, ekspedycję, przewóz, umowę składu, spółkę cichą. — W Polsce p. h. reguluje kodeks handlowy z 27 czerwca 1934. Kupcem jest, kto we własnym imieniu prowadzi przedsiębiorstwo zarobkowe; gospodarstwa rolnego nie uważa się za przedsiębiorstwo. Kupiec, który prowadzi przedsiębiorstwo zarobkowe w większym rozmiarze, jest kupcem rejestrowym, obowiązanym do wpisania się do rejestru handlowego. Czynności prawne kupca, związane z prowadzeniem jego przedsiębiorstwa, są czynnościami handlowymi.

Prawo kanoniczne, prawo kościelne, powstałe przez postanowienia synodów i dekrety papieskie. Skodyfikowane w Codex iuris canonici (1917), wkraczające w prawo prywatne, karne, procesowe, posiada dziś jeszcze dla Kościoła katolickiego wielkie znaczenie.

Prawo karne, ogół przepisów prawnych, normujących warunki i rodzaj reakcji karnej państwa wobec obywateli. Teorie uzasadniające karę są: bezwzględne, uzasadniające ją słusznością, względne, uzasadniające karę celowością, pożytecznością i mieszane, łączące oba kierunki. Prawo k. przechodzi okresy: 1) zemsty, pierwotnej reakcji pokrzywdzonego społeczeństwa; 2) odwetu w miarę krzywdy; 3) okupu; 4) proporcjonalności i analogii między przestępstwem a karą: przestępstwu odpowiada szczególna, zastosowana do niego kara (odrąbanie ręki złodziejowi); 5) humanitaryzmu, od XVIII w., złagodzenia stanowiska przestępcy. Obecne zasady: nie ma kary bez przepisu karnego; co nie jest wyraźnie zabronione, nie jest karane; nie ma kary bez winy. W Polsce p. k. reguluje Kodeks k. z 1932 i Prawo o wykroczeniach z 1932, obejmujące mniejsze przestępstwa ścigane administracyjnie. Kary: śmierci, więzienia, aresztu, grzywny; kary dodatkowe: jak utrata praw publicznych; środki zabezpieczające: jak specjalne zakłady lecznicze itp. i odrębne traktowanie nieletnich.

Prawo karne międzynarodowe, zespół przepisów prawa, określającego właściwość danego państwa dla ścigania przestępstw. Sprawy te między państwami regulują zwykle traktaty ekstradycyjne (o wydawaniu przestępców) i załatwia się je na drodze dyplomatycznej.

Prawo koalicji, prawo stowarzyszania się, wolność tworzenia przez pracowników związków, celem polepszenia warunków pracy i niesienia wzajemnej pomocy. Prawo k. uznano dopiero w XIX w. Konstytucja z 23. marca 1935 nie zna tego prawa, uchylając odnośny przepis Konstytucji z 1921.

Prawo komunikacyjne, ogół przepisów prawnych, regulujących komunikację: prawo kolejowe, lotnicze, automobilowe, morskie itp.

Prawo kościelne, katolickie prawo kanoniczne, prawo, którym rządzi się Kościół jako całość, a które obowiązuje poszczególne organy Kościoła i jego pojedynczych członków. Dzieli się na boskie i ludzkie. boskie jest pisane: Pismo św. i niepisane: tradycja i prawo natury; ludzkie pisane: uchwały soborów, dekrety i bulle papieży, konkordaty, niepisane: zwyczaje i praktyka Kościoła. Pr. publiczne zawiera zasady organizacji Kościoła, prawo prywatne — prawa i obowiązki członków. Por. Prawo kanoniczne.

Prawo lenne (por. Feudalizm), przepisy prawa średniowiecznego regulujące stosunki między panem lennym a lennikiem (wasalem). Właściciel dóbr, pan lenny, suzeren, oddający wasalowi majętność feudalną przez inwestyturę, obowiązany był do obrony swego wasala przed nieprzyjaciółmi; wasal składał przysięgę wierności, obowiązany był do służby wojskowej w rozmiarach zależnych od nadanej posiadłości, do brania udziału w zwołanych przez suzerena naradach, składania określonych opłat i bezpłatnego goszczenia u siebie pana lennego. P. lenne wyrosło z nadań dóbr kościelnych i germańskiego ustroju społecznego; najsilniejszy rozkwit feudalizmu przypada na wiek XI i XII

Prawo łaski, przysługujące w myśl konstytucji głowie państwa (w Polsce Prezydentowi),

prawo darowania i złagodzenia kary oraz darowania skutków zasądzenia karno-sądowego w poszczególnych wypadkach.

Prawo magdeburskie, ważne prawo miejskie średw., którym rządziło się wiele miast w Brandenburgii, Saksonii, Śląsku i Polsce.

Prawo małżeńskie, 1) majątkowe, suma przepisów prawnych, regulujących stosunki majątkowe między małżonkami i stosunek do osób trzecich. System separacji, rozdziału dóbr, polega na zupełnym rozdziale i niezależności majątków małżonków, w systemie wspólności małż. majątek małż. stanowi wspólną własność a zarząd należy do męża, 2) osobowe, przepisy prawne regulujące zawarcie, rozwiązanie i skutki małżeństwa w zakresie praw osobowych małżonków. Zarówno państwo jak i Kościół regulują p. m. o. Państwo przewiduje zasadniczo zawarcie umowy małżeńskiej w formie cywilnej, dopuszcza wyjątkowo rozwód, wprowadza sądownictwo powszechne państwowe. Kościół uważa małż. za sakrament, nie uznaje rozwodu, żąda sądownictwa duchownego. Od stosunku państwa do Kościoła zależy uregulowanie świeckie lub religijne p. m. osobowego.

Prawo międzynarodowe, prawo narodów, zasady prawne dla regulowania stosunków między państwami cywilizowanymi. Źródłami p. m. są prawo zwyczajowe, czyli faktyczne przestrzeganie i wykonywanie jego przepisów, i umowy między państwami. Dla przeprowadzenia postanowień p. m. istnieją organa międzynarodowe: Liga Narodów, Stały Trybunał Sprawiedliwości Międzynarodowej w Hadze. — W nowszych czasach dzieli się p. m. na 1) prawo narodów, regulujące wzaj. stosunek różnych państw cywilizowanych i 2) m. p. prywatne i m. p. karne, regulujące wzajemny stosunek ustawodawstw i porządku prawnego różnych państw.

Prawomocność, cecha orzeczenia sądu lub władzy, przeciw któremu środek odwoławczy jest niedopuszczalny. Wiąże strony, odnośnie których zapadło, i wszystkie władze i urzędy. Kończy postępowanie tak, że sprawa zakończona orzeczeniem prawomocnym nie może być więcej rozpatrywana, zaś orzeczenie po nadaniu mu klauzuli wykonalności jest wykonalne i stanowi tytuł do wszczęcia egzekucji.

Prawo naczyń połączonych, ob. Połączone naczynia.

Prawo natury, system prawny opierający normy prawne na zasadach wynikających wg niego niezmiennie z natury ludzkiej i władającego nią rozumu. Teorię p. n. reprezentują Hobbes, Grotius, Rousseau.

Prawo niemieckie, prawo powstałe w Niemczech, w przeciwieństwie do prawa rzymskiego i kanonicznego, które do Niemiec wprowadzono; z niego rodziło się prawo anglo-saskie, longobardzko-włoskie itd. Z końcem XV w. przyszła w Niemczech recepcja prawa rzymskiego, przyjęcie prawa justyniańskiego, jako obowiązującego, a kodyfikacje XIX w. uregulowały ostatecznie sprawę stosunku prawa niem. do rzymskiego. — O p. n. w Polsce, ob. Osadnictwo na prawie niemieckim.

Prawo obligacyjne, prawo zobowiązań, ogół norm prawnych, których treścią jest zobowiązanie dłużnika do świadczenia wobec wierzyciela; w Polsce uregulowane kodeksem zobowiązań z 1933 r.

Prawo oktaw, ob. Pierwiastki chemiczne.

Prawo państwowe, w szerszym znaczeniu p. publiczne, w ściślejszym p. normujące zasadnicze punkty organizacji i ustroju państwa: konstytucja. Ogólne jest wspólne wszystkim państwom, szczególne właściwe danemu jednemu.

Prawo patronatu, polega na tym, że ten, kto kościół ufundował, zbudował lub obdarzył, uzyskuje w stosunku do niego pewne przywileje, zwł. prawo przedstawiania kandydata na dane stanowisko kościelne. Por. Patron.

Prawo pięści, samopomoc prawna, dokonywana przez ludzi uzbrojonych, zwyczajny sposób dochodzenia prawa w średniowieczu.

Prawo polskie, publiczne pozostaje w ścisłym związku z dziejami państwa i historią jego ustroju, prywatne aż do rozbiorów było głównie zwyczajowe, oparte na źródłach średw., regulowane tylko w niektórych kierunkach i to głównie stanu szlacheckiego dotyczących, przez normy pozytywne, statuty, konstytucje, dekrety sądowe i uchwały ziemstw. Instytucje średw. opierały się na prawie niemieckim, kolonizacja, i kanonicznym (sądy kościelne). Do uporządkowania ustawodawstwa przystąpił Kazimierz W. wydając 1347 Statut Wiślicki, zbiór zwyczajowego prawa prywatnego, karnego i procedury sądowej. W XVI w. powstaje Statut Łaskiego, jako zbiór dotychczasowych materiałów prawnych z polecenia Aleksandra I. W 1732 Stanisław Konarski i Józef Załuski poczęli opracowanie zbioru praw od statutu wiślickiego po ich czasy, Volumina Legum, dokończony w 1782. Oprócz prawa pospolitego istniało prawo szczególne, lenne, wojenne, bartne, młynarskie itp. Po rozbiorach zapanowały dzielnicowe prawa zaborców, od odrodzenia Polski praca Komisji Kodyfikacyjnej i Rządu nad stworzeniem systemu jednolitego prawa polskiego.

Prawo powszechne, obowiązujące na całym obszarze danej terytorialnej jednostki prawnej, w przeciw. do p. partykularnego, obowiązującego jedynie w części terytorium.

Prawo pracy, ogół norm prawnych regulujących pracę. P. p. obejmuje zasadnicze przepisy umowy o pracę, które obowiązują strony bezwzględnie; kwestię czasu pracy, higieny pracy, pracy kobiet i dzieci, pośrednictwa pracy, ubezpieczenia na wypadek braku pracy, choroby, starości, zagadnienia emigracji pracowniczej, sądów pracy. Normy prawa pracy mieszczą się zasadniczo w ustawach powszechnych: kodeks cywilny, kodeks zobowiązań. Konieczność jednak szczególnej ochrony pracy jako podstawy życia społeczeństwa i ochrony pracowników znajdujących się zasadniczo w gorszym położeniu od pracodawców spowodowała rozbudowę specjalnego ustawodawstwa, odbiegającego od norm powszechnych, a przenikniętego tenden-

jami społecznymi. Umowa o pracę jest umowa, przez którą pracownik zobowiązuje się do pełnienia dla pracodawcy pracy za wynagrodzeniem. Sądy pracy są powołane do rozstrzygania sporów wynikłych ze stosunku pracy. Obecnie w Polsce składają się z czynnika fachowego, sądowego i obywatelskiego (przedstawiciele pracodawców i pracowników). Ujednostajnieniem zasad p. p. zajmuje się Międzynarodowa Organizacja Pracy z Międzynarodowym Biurem Pracy na czele.

Prawo prasowe, ogół przepisów prawnych, odnoszących się do prasy. Reguluje kwestię cenzury ewent. wolności prasowej, odpowiedzialność redaktora i autora, obowiązek ujawniania **drukarni, kwestię konfiskaty** (zajęcia i zniszczenia druku), oraz inne zagadnienia związane głównie z drukami periodycznymi.

Prawo procesowe, ob. Postępowanie cywilne, **Postępowanie karne.**

Prawo prywatne, ogół ustaw, określających wzajemne prywatne prawa i obowiązki mieszkańców danego państwa między sobą, w odróżnieniu od prawa publicznego, regulującego stosunek jednostki do państwa.

Prawo prywatne międzynarodowe, normy, które regulują obszar stosowania poszczególnych ustaw prywatnych, odpowiadające na pytanie, czy w danym wypadku należy stosować prawo krajowe czy obce: szczególnie w dziedzinie prawa autorskiego, handlowego, małżeńskiego. Na ogół nie wolno stosować obcego prawa, gdy sprzeciwia się dobrym obyczajom lub ustawom danego kraju.

Prawo przemysłowe, ob. Przemysł.

Prawo rzymskie, wywarło ogromny wpływ na prawodawstwo zach. Europy, kształtując jego zasadnicze instytucje. — Pierwsze poważne dzieło ustawodawcze rzym. to prawo dwunastu tablic 450—452 prz. Chr., którego niejedna instytucja przetrwała po dziś dzień w nowoczesnych ustawodawstwach. Działalność pretorów wprowadzająca prawo ludów obcych (ius gentium), uchwały senatu, rozporządzenia cesarskie, wreszcie opinie prawne, wiążące sędziów znakomitych prawników (Papinian, Ulpian), składają się na dalszy znakomity rozwój p. rz. — Cały materiał p. rz. ujęto w kodeksie Justyniańskim 527—565 po Chr., połączonym w „Corpus iuris civilis". Prawo zach. Europy kształtowało się pod wpływem p. rz., już to biorąc z niego wzór, już to uzupełniając własne braki przepisami p. rz. Wielkie kodyfikacje XIX w., kodeks Napoleona, austriacki, niemiecki, oparły się w swych instytucjach na p. rz.

Prawo składu, instytucja średniow.: kupcy, przejeżdżający przez miasto o p. s., musieli w nim się zatrzymać i wystawić towar przez oznaczony czas (np. 3 dni) na sprzedaż. Celem p. s. było podniesienie gospodarcze miast.

Prawo spadkowe, w znaczeniu przedmiotowym ogół przepisów prawnych, normujących przejście majątku osoby zmarłej (spadkodawcy) na inną osobę (dziedzica, legatariusza). W znacz. podmiotowym prawo uzyskania majątku osoby zmarłej (spuścizny, spadku), oraz prawo dziedzica, który uzyskał spadek, do rzeczy należących do spuścizny.

Prawoślaz, rośl. lekarska z rodziny ślazowatych; odwar z korzeni i liści używ. przeciw kaszlowi; kwiaty dostarczają barwników dla win.

Prawo wekslowe, przepisy prawne, dotyczące czynności wekslowych, rozwijało się początkowo jako prawo zwyczajowe zwł. w płn. Włoszech i miastach hanzeatyckich. Obecnie międzynarodowo w dużej mierze zunifikowane. Ob. **Weksel.**

Prawo wojenne, właściwie prawo wojny, przepisy prawa narodów dotyczące prowadzenia wojny. Konferencje w Brukseli 1874 i w Hadze 1899 i 1907 położyły podwalinę pod jego kodyfikację.

Prawo wyborcze, w znaczeniu przedmiotowym ogół przepisów prawno-publicznych, regulujących postępowanie przy wyborach do przedstawicielstw państwowych lub samorządowych; w znaczeniu podmiotowym prawna możność dokonania aktu wyborczego (**prawo wybierania, czynne p. w.**) względnie prawna możność uzyskania wyboru (**prawo wybieralności, bierne p. w.**). **Powszechnym** jest p. w. wtedy, gdy przysługuje wszystkim obywatelom zdolnym do działań prawnych i niepozbawionym praw; **równym** jest p. w. wtedy, gdy skutek prawny każdego oddanego głosu jest jednaki. System **pluralny** przyznaje pewnym kategoriom obywateli większą ilość głosów. System **bezpośredni** polega na tym, że wyborca głosuje wprost na kandydata; w **systemie pośrednim** wyborcy głosują na delegatów, elektorów, którzy dopiero z kolei dokonują bezpośredniego wyboru z kandydatów. System **większościowy** polega na tym, że zostaje wybrany kandydat, który w danym okręgu zdobył największą ilość głosów. **Systemy proporcjonalne,** między innymi d'Hondta, starają się zapewnić mniejszości możliwie sprawiedliwy udział w rozdziale mandatów. — W **Polsce:** Sejm składa się z 208 posłów wybranych w głosowaniu powszechnym, tajnym, równym i bezpośrednim. Prawo wybierania ma każdy obywatel bez różnicy płci, który ukończył lat 24 oraz korzysta w pełni z praw; prawo wybieralności — każdy obywatel, mający prawo wybierania, jeżeli ukończył lat 30. Obszar państwa dzieli się na 104 okręgi, na każdy przypadają dwa mandaty. Wyborca oddaje głos na 2 kandydatów, zamieszczonych na liście, ustalonej w każdym okręgu przez zgromadzenie okręgowe. **Senat** składa się z senatorów, powołanych w 1/3 przez Prezydenta, a w 2/3 w drodze wyboru. Prawo wybierania i wybieralności służy jedynie niektórym obywatelom, z tytułu zasługi osobistej, z tytułu wykształcenia, z tytułu zaufania obywateli. Prawo wybierania wymaga ukończonych lat 30, wybieralności lat 40. Wybór **Prezydenta** R. P. regulują specjalne przepisy. Źródłami p. w. w Polsce są: konstytucja z 1935, ordynacja wyb. do Sejmu i Senatu z 8. lipca 1935, ustawa o wyborze Prezydenta R. P. z 8. lipca 1935.

Prawo zatrzymania. Kupcowi służy na zabezpieczenie płatnej wierzytelności, która ma do innego kupca, z zawartej z nim obustronnej

czynności handlowej, p. z. na rzeczach ruchomych i papierach wartościowych, stanowiących własność dłużnika, które z jego wiedzą i wolą otrzymał w swoje dzierżenie na podstawie czynności handlowej. — Umożliwia w wyżej określonym wypadku wstrzymanie świadczenia, tj. wydania rzeczy, aż do dopełnienia płatnej wierzytelności.

Prawo zwyczajowe, niepisane zasady prawne, utrzymujące się przez stosowanie z przekonaniem, że stanowią prawo. Powstaje z praktyki sądowej, stale stosującej pewną zasadę prawną, i z obrotu gospodarczego, uznającego pewne zwyczaje, faktycznie spotykane, za prawnie wiążące.

Prazeodym, pierwiastek chem., znak Pr, metal ziem rzadkich, l. porz. 59, cięż. atom. 140,92.

Prażmowska z Wysockich Teresa, pisarka pol. (1842—1912); utwory dla dzieci i powieści dla młodzieży.

Prażmowski-Belina Władysław, pol. pułk. i polityk, * 1888, od 1909 w Zw. Walki Czynnej, później w Strzeleckim (Kraków 1913), od 1914 w walkach I brygady Legionów Pol., 1918 przeciw Ukraińcom, 1919 przeciw bolszewikom; 1931 prezydent m. Krakowa, 1933—37 wojewoda lwowski.

Prącie, łac. penis, członek męski, narząd kopulacyjny samców u zwierząt kręgowych, brak go u ryb i większości ptaków; u ssaków służy też do odprowadzania moczu; koniec p. zazwyczaj zgrubiały, tworzy ż o ł ą d ź z fałdem skórnym, n a p l e t k i e m.

Prąd elektryczny, g a l w a n i c z n y, ob. Elektryczny prąd.

Prąd indukcyjny, ob. Elektryczna indukcja.

Prądnica, maszyna wytwarzająca prąd elektryczny, ob. Dynamomaszyna.

Prądnik, l. dopł. Wisły, 28 km dł., płynie malowniczą, jarową doliną.

Prądy morskie, trwały ruch powierzchniowych wód morskich, wywołany głównie wiatrami, zwł. tymi, które posiadają stały kierunek (pasatami). Prądy z i m n e płyną z obszarów polarnych, c i e p ł e z okolic równikowych, wywierając duży wpływ na temperaturę lądów, do których docierają (wpływ ogrzewający prądu Zat. i prądu Kuro-szio). P. m. tworzą 2 wielkie wiry okrężne na półkuli płn. i płd., o odmiennym kierunku na płn. i płd. od równika, co pozostaje w związku z obrotem ziemi.

Pradzyński Ignacy, generał pol. (1792—1850), uczestnik kampanii 1809 i 1812—13; wykładowca Szkoły wojskowej za Królestwa Kongresowego, generał-kwatermistrz w powstaniu listopadowym; „Pamiętniki" i in.

Prątki, bakterie w kształcie wydłużonej pałeczki, lekko wygiętej, np. p r ą t k i K o c h a (gruźlicze).

Prebenda, łac., w Kośc. katol. ogół dóbr kościelnych, których owoce przypadają określonym osobom duchownym.

Precedens, łac., pierwszeństwo miejsca; rozstrzygnięcie spornej kwestii, postąpienie, użyte jako przykład i wzór rozstrzygnięć następnych w podobnych sprawach.

Precesja, łac., zjawisko astronomiczne polegające na cofaniu się punktów równonocnych (o 50") w ciągu roku w kierunku zach. co powoduje przesuwanie się znaków zodiaku względem równoimiennych gwiazdozbiorów. Rozróżnia się p. k s i ę ż y c o w o - s ł o n e c z n ą i p l a n e t a r n ą. Obie składają się na p. ogólną. P. powstaje skutkiem działania słońca, księżyca i planet na równikowe wybrzuszenie ziemi i powoduje ciągłą zmianę współrzędnych gwiazd. Skutkiem p. oś świata okrąża biegun ekliptyki w czasie ok. 26.000 lat (wielki rok Platona). P. w astronomii jest szczególnym przypadkiem p. w mechanice, w nauce o wirujących krążkach (bąki).

Precyzja, łac., ścisłość, dokładność, zwięzłość; p r e c y z y j n y, dokładny, ściśle określony; s p r e c y z o w a ć, określić coś ściśle.

Predestynacja, łac., przeznaczenie; zagadnienie teologiczne stosunku woli Boga do ostatecznego losu człowieka. K a l w i n twierdził, że Bóg z góry jednych przeznaczył na zbawienie, drugich na potępienie; wg n a u k i k a t o l. Bóg na potępienie nikogo nie przeznaczył (wolna wola człowieka), lecz jedynie przewidział, kto zgotuje sobie zgubę wieczną.

Predylekcja, łac., szczególne upodobanie do czegoś.

Predysponować, łac., z góry zarządzić usposobić; p r e d y s p o z y c j a, skłonność, np. do choroby.

Prefekt, łac., 1) przełożony; 2) we Francji naczelny urzędnik administracyjny departamentu (podprefekt stoi na czele okręgu [arrondissement]); także ogólnie naczelnik urzędu np. policji; 3) we Włoszech zarządca prowincji.

Preferans, fr., gra w karty na 3 osoby.

Prefiks, ob. Przedrostek.

Preformacji teoria: w komórce rozrodczej znajduje się już gotowy organizm, w pomniejszeniu.

Preglacjalny, łac., przypadający przed zlodowaceniem; ob. Dyluwium.

Pregoła (niem. Pregel), rz. w Prusach Wsch. 125 km dł., uchodzi pod Królewcem do zalewu Wiślanego.

Prehistoria, nauka badająca dzieje ludzkości od czasów najdawniejszych, aż do historycznych na podstawie zabytków kultury materialnej, które mogą się znajdować luźno na powierzchni ziemi, lub w grobach, szczątkach osad, skarbach itp. P. posługuje się innymi naukami, jak geologia, paleontologia, antropologia, etnologia i historia. Początek p. przypada na 1836 r., kiedy Tomsen wykazał następstwo epok kamiennej, brązowej i żelaznej. W 2 połowie w. XIX w rozwija się p. we Francji, gdzie p. ... i Lartet badają starszą ep. kam. W tym czasie w Skandynawii Montelius dzieli za pomocą typologii neolit na cztery, zaś ep. brązową na sześć okresów. W ostatnich dziesiątkach lat zajęli się p. Niemcy (Kossinna), stosując m. i. metodę etniczną, przypisującą kultury prehistoryczne grupom etnicznym, z których na pierwszy plan wysuwają ludy germańskie. W Polsce p. rozwinęła się silniej od końca XIX w. (Ossowski, Krukowski, Zawisza, Majewski, Demetrykiewicz), zwłaszcza zaś po wojnie światowej. Por. też art. Kamienna epoka, Metalowa epoka.

Prejudykat, łac., orzeczenie sądowe decydujące dla przyszłych podobnych wypadków, zwł. sądów najwyższych.

Prekluzja, łac., w procesie wyłączenie strony od pewnych czynności i praw, kt. jej przysługiwały. termin prekluzyjny, termin zawity, termin, którego opóźnienie powoduje dla strony utratę praw procesowych zastrzeżonych tym terminem.

Prekonizacja, łac., uroczyste zatwierdzenie przez papieża nowo zamianowanego biskupa wobec kolegium kardynalskiego.

Prekursor, łac., wyprzedzający rozwój jakiejś idei lub dążenia, zwłaszcza w nauce, literaturze i sztuce, zwiastun.

Prelekcja, łac., wykład, odczyt; prelegent, wygłaszający p.

Preliminaria, łac., wstępne układy, rokowania.

Preliminarz, łac., tymczasowy projekt; p. budżetowy, projekt budżetu, wniesiony przez rząd pod obrady ciała ustawodawczego; po uchwaleniu przez parlament staje się ustawą — budżetem.

Preludium, łac., w muz. przygrywka, wstęp.

Premedytacja, łac., obmyślenie wcześniejsze, rozważenie przed dokonaniem czynu, zwł. przestępstwa (morderstwo z p.).

Premia, łac., nagroda; wyróżnienie, przyznawane za szczególnie doskonałe wyniki; p. wywozowe lub przywozowe służą do popierania handlu; w asekuracji jest opłatą uiszczaną przez ubezpieczonego towarzystwu ubezpieczeniowemu za przyjęcie ryzyka. p. loteryjna, dodatkowa wygrana w loterii; premiowy interes, tranzakcja, od której strony mogą odstąpić za zapłatą z góry umówionego odszkodowania, zwanego p.

Premier, fr., pierwszy, prezes rady ministrów, reprezentuje rząd, kieruje jego pracami oraz ustala ogólne zasady polityki państwowej.

Premiera, pierwsze przedstawienie utworu scenicznego, filmowego itp.

Premiowe papiery, papiery wartościowe, obligacje pożyczek premiowych i loteryjnych; oprócz wypłaty odsetek losowane są premie lub wygrane.

Premiowe pożyczki, pożyczki publiczne, których zwrot (umarzanie) odbywa się drogą losowania, przy czym na niektóre obligacje przypadają, oprócz zwrotu kwoty nominalnej, przewidziane w planie nagrody (premie).

Premiowy interes, ob. Premia.

Premonstranci, fr., norbertanie, zakon zał. 1120 przez św. Norberta z Xanton, z regułą św. Augustyna; nazwa od klasztoru macierzystego w Prémontré. Strój zakonny biały. Zakon żeński: norbertanki.

Přemysl, legendarny protoplasta czesk. dynastii Przemyślidów, wygasłej w 1306. Por. Ottokar.

Prenumerata, łac., przedpłata, zamówienie.

Preparacja, łac., przygotowanie.

Preparat, łac., produkt sporządzony laboratoryjnie z zakresu anatomii, chemii, farmakologii, botaniki itp.; preparować, przygotowywać, sporządzać preparaty.

Preponderancja, łac., przewaga.

Prepozyt, łac., proboszcz kolegiaty; nie ściśle: proboszcz w większym mieście.

Preradović Petar, poeta chorw. (1818—72), znakomity liryk.

Prerafaelici, grupa malarzy ang. ok. 1850; wzorowali się na włoskich quattrocentystach, głosili hasła powrotu do natury, prostoty, walki z akademizmem.. Paton, M. Brown, Rossetti, Millais, Hunt, Burne-Jones, Crane; ich entuzjastą był J. Ruskin.

Prerie, fr., nazwa bezdrzewnych, trawiastych okolic w St. Zjedn. Am. Płn. i w Kanadzie; uprawa kukurydzy, hodowla bydła.

Prerogatywa, przywilej, np. p. monarchy.

Prešern (Prešeren) Franciszek, poeta słoweński (1800—49), wybitny liryk o duchu narodowym.

Presja, łac., nacisk, ucisk.

Pressburg, ob. Bratisława.

Prestige (prestiż), fr., urok, poważanie; autorytet.

Presto, wł., w muz. bardzo szybkie tempo; prestissimo, najszybciej.

Preston (prestn), ang. m. w hr. Lancaster, 110.000 mieszk.; przem. żelazny i bawełniany.

Presumpcja, łac., domniemanie; w prawie praesumtio iuris jest uznaniem pewnych faktów za dowiedzione, dopóki nie zostanie przeprowadzony dowód przeciwny. p. iuris ac de iure wyklucza przeprowadzenie dowodu przeciwnego.

Preszów (Eperies), m. na Słowaczyźnie u podnóża Beskidów, 22.000 mieszkańców.

Pretekst, łac., pozór, upozorowanie.

Pretendent, łac., osoba, rosząca jakieś pretensje np. p. do tronu.

Pretensja, łac.-fr., roszczenie, wymaganie; pretensjonalny, stawiający wysokie wymagania, zarozumiały, nienaturalny.

Pretium, łac., cena, wynagrodzenie, pieniądze.

Pretor, w staroż. Rzymie wysoki urzędnik dla wymiaru sprawiedliwości. Pretorianie, straż przyboczna rzym. cesarzy od Augusta do Konstantyna W., pod dowództwem przeważnie 2 praefecti praetorio. Pretorskie prawo, obowiązujące zarządzenia wydawane przez pretorów po objęciu urzędu.

Pretoria, stol. Transwalu, siedziba rządu Unii Płd. Afryk., 84.000 mieszk.; uniwers., akademia górn.; w pobl. kop. diamentów, złota i srebra.

Pretorianie, ob. Pretor.

Prévost (prewo) Marcel, powieściopisarz franc., * 1862: „Les demivierges", „Lettres à Françoise" i in.

Prévost d'Exiles (prewo deksil) Antoine François, pisarz franc. (1697—1763), słynna powieść „Manon Lescaut".

Prewencja, łac., uprzedzanie, zapobieganie; prewencyjny, zapobiegawczy; przeciw. represyjny, tj. o charakterze odwetowym.

Prezbiter, gr., 1) w pierwotnym chrześcijaństwie przełożony gminy lub kościoła, kapłan lub biskup; 2) ob. Prezbiterianie. — Prezbiterat, ostatnie z wyższych święceń kapłańskich w Kościele katolickim.

Prezbiterianie, gr., sekta anglikańska, nie uznająca władzy biskupów anglikańskich, czyli systemu episkopalnego. Na czele gminy stoi starszy, prezbyter, z radą świeckich do pomocy ponad radą — synod. Zwani też nonkorfor-

mistami, dissenters, purytanami. Pierwszy kościół p. zał. 1572 w Wadsworth pod Londynem.

Prezbiterium, gr., część kościoła najbliższa ołtarza głównego; w kośc. pierwotnym miejsce przy ołtarzu gł. dla prezbiterów, czyli tzw. chór.

Prezent, fr., podarunek.

Prezenta, łac., prawo patrona beneficjum kościelnego wyboru proboszcza spośród przedstawionych mu kandydatów.

Prezentowanie, łac., przedłożenie, pokazanie: p. weksla, okazanie weksla z wezwaniem do przyjęcia lub zapłaty; p. broni, oddanie czci bronią.

Prezerwatywa, łac. gumowy środek ochronny przeciw zakażeniom narządów płciowych.

Prezes, łac., przewodniczący ciała kolegialnego, np. stowarzyszenia, rady ministrów.

Prezydent, przewodniczący ciała zbiorowego: w państwach republ. najwyższy zwierzchnik państwowy. W Polsce Prezydent Rzeczypospolitej wg konstytucji 1935 jako czynnik nadrzędny w państwie harmonizuje działania naczelnych organów państwowych; stoi na czele państwa, na nim spoczywa odpowiedzialność wobec Boga i historii za losy państwa, w jego osobie skupia się jednolita i niepodzielna władza państwowa. Mianuje wg swego uznania prezesa rady ministrów, zwołuje i rozwiązuje Sejm i Senat, jest zwierzchnikiem sił zbrojnych, reprezentuje państwo, stanowi o wojnie i pokoju, stosuje prawo łaski. Okres urzędowania trwa lat 7. Kandydata na P. R. wybiera Zgromadzenie Elektorów; jeżeli ustępujący p. wskaże innego kandydata, następują wybory powszechne między dwoma kandydatami: jeżeli ustępujący prezydent z prawa tego nie korzysta - kandydat Zgromadzenia zostaje prezydentem.

Prezydium, kolegium, przewodniczące obradom ciał zbiorowych.

Prezzolini Giuseppe, pisarz włoski, * 1882, wpływowy myśliciel neoidealistyczny: „La cultura italiana" i in., czasopisma „Leonardo" i „La Voce".

Pręciki, narządy wytwarzające pyłek w kwiatach; u roślin nagozalążkowych stanowią łuski tarczowate; u okrytozalążkowych składają się z nitki, pylnika i przeważnie 2 komór pyłkowych. P. powstały z przekształcenia liści; zbiór p. tworzy pręcikowie.

Pręcikowie, ob. Pręciki.

Prędkość (szybkość) ruchu, w fiz. stosunek drogi do czasu; gdy ten stosunek jest stały, ruch jest jednostajny, gdy zmienny, ruch niejednostajny. Wymiar p.: cm/sek., m/godz. itp. P. kątowa, ob. Kątowa prędkość. P. jest wektorem, tzn. dla jej określenia potrzebny jest oprócz wartości też kierunek.

Pręgierz, niem., w dawnej Polsce słup, zwykle pod ratuszem, pod którym kat publicznie tracił lub smagał skazańców.

Pręt, pol. miara długości do mierzenia ziemi; 1 p. = z górą 4 m; p.² = 1 półko, 30 pólek = 1 mórg.

Prężność pary lub gazu, dążność do zajmowania jak największej przestrzeni. Miarą p. jest ciśnienie wywarte na ściany naczynia zamkniętego; wyraża się w atmosferach w mm rtęci, w kg/cm².

Priam, wg podań grec. ostatni król Troi, w bojach pod Troją nie brał udziału wskutek starości, mąż Hekuby, ojciec Hektora i Parysa. W czasie zdobywania Troi zabity przez Neoptolemosa na ołtarzu Zeusa.

Priap, grecki bóg płodności, syn Dionizosa i Afrodyty.

Priapizm, łac., stan chorobliwie długotrwałej erekcji prącia.

Přibram (Przybram), m. okręg. w żupie Praga (Czechosłowacja), 12.000 mieszk.; akademia górnicza; kop. srebra i ołowiu.

Priessnitz (prisnic) Vincenz (1799—1851), twórca nowoczesnego wodolecznictwa; zał. 1826 zakład w Gräfenbergu.

Prima, łac., pierwsza; w handlu, najlepszy gatunek towaru; w muz. pierwszy dźwięk, punkt wyjścia dla postępu interwali i akordów; w brewiarzu kapł. hora p., przypadająca na godzinę pierwszą modlitwa.

Prima Aprilis, łac., pierwszy kwietnia, dzień, w którym wg starego zwyczaju ludzie starają się wzajemnie zwodzić.

Primaballerina, włos., główna (pierwsza) tancerka w balecie.

Primadonna, włos., pierwsza śpiewaczka w operze, wykonawczyni głównych partyj.

Primicje, ob. Prymicje.

Primidi, fr., w kalendarzu rewolucji franc. pierwszy dzień dekady. Por. Kalendarz.

Primo de Rivera y Orbaneja Miguel, generał i polityk hiszp. (1870—1930), 1909—13 uczestnik wyprawy marokańskiej, 1905—17 gubernator Kadyksu, 1923 po zamachu stanu dyktator; ustąpił 1930.

Primogenitura, łac., pierworództwo, prawa przysługujące najwcześniej urodzonemu i jego linii przy następstwie tronu, majątku.

Primo voto, łac., z pierwszego ślubu (małżeństwa).

Primula, pierwiosnka, ob. Pierwiosnkowate.

Primus, łac., pierwszy, główny; p. inter pares, pierwszy wśród równych.

Princeps, łac., pierwszy (obywatel); w początkach ces. rzym. określenie cesarza.

Principatus (pryncypat), określenie systemu rządów (łączenie form republ. z władzą monarszą) w Rzymie za Augusta. Ob. Princeps.

Principium, łac., zasada.

Priora, łac., wcześniejsze (poprzedzające) rzeczy lub sprawy.

Privatim, łac., specjalnie, poufnie, tajnie, privatissime, najpoufniej.

Privilegium, łac., przywilej, szczególne uprawnienie lub zwolnienie od zobowiązań przysługujące pewnej osobie lub warstwie obywateli; także dokument, stwierdzający przywilej. P. odiosum, p. kt. obraca się na niekorzyść uprawnionego.

Prix fixe (pri fiks), fr., stała cena.

Pro, łac., dla; pro domo, „dla domu", dla siebie; pro et contra, za i przeciw.; pro forma, dla pozoru; pro futuro, dla przyszłości; pro patria, za ojczyznę; pro publico bono, dla dobra publicznego.

Probierczy kamień, ob. Lidyt.

Problem, gr., zagadnienie, kwestia; problematyczny, wątpliwy.

Probostwo, w znacz. szerokim: parafia; ściśle: mieszkanie i kancelaria proboszcza.

Proboszcz, łac. praepositus, ksiądz rządzący gminą kościoła (parafią).

Probówka (epruwetka), rurka szklana u jednego końca zatopiona, dług. ok. 20 cm, używ. w pracowni chemicznej.

Proca, broń do rzucania kamieni, kul ołowianych itp., pierwotnie taśma pleciona, w którą wkładano pocisk, później wiązana na końcu kija, dziś widełkowa z gumowymi taśmami; stanowiła uzbrojenie grec. i rzym. lekkiej piechoty.

Procajłowicz Antoni, malarz pol., * 1876, dekoracje, grafika i in.

Proceder, łac., sposób postępowania, działania, zajęcie.

Procedura, łac., postępowanie, normy postępowania; zwł. postępowanie sądowe dla rozstrzygnięcia spornych stosunków prawnych. Ob. Proces, Postępowanie cywilne, Post. karne.

Procent, łac., odsetki, %, ilość jednostek przypadających na sto. Stopa procentowa stosunek p. do kapitału, od kt. jest opłacony; wysokość jej zmienia się według istniejącej na rynku podaży i popytu. Rozróżniamy p. prosty, tj. obliczany od kapitału włożonego, i złożony, obliczany także od odsetek narosłych i niepodjętych. P. prosty oblicza się wg wzoru: $a = \frac{k.p.n}{100}$, gdzie a oznacza wartość odsetek, k kapitał, p stopę procent., n ilość lat, za które się p. oblicza. Do obliczenia p. złożonego służy wzór: $K = k.q^n$, gdzie k oznacza kapitał wpłacony, n ilość lat, K wart. kapitału z odsetkami po n latach, $q = 1 + \frac{p}{100}$ (p. stopa procent.). — W odsetkach oblicza się zwykle wynagrodzenie przy umowie pożyczki. Wierzyciel może żądać odsetek od należnych mu sum pieniężnych tylko wówczas, gdy to wynika z umowy, zwyczaju lub ustawy. Jeżeli dłużnik opóźnia się z wykonaniem zobowiązania pieniężnego, winien zapłacić wierzycielowi odsetki umowne, a w braku umowy ustawowej, od dnia wymagalności długu.

Proces, łac., postępowanie sądowe, dla rozstrzygnięcia spornych stosunków prawnych. Rozróżnia się p. cywilny i karny. (Por. Postępowanie cywilne, Postępowanie karne).

Procesja, łac., pochód relig., uroczysty, dziękczynny, błagalny itp., ze śpiewem, nawet muzyką.

Prochaska Antoni, historyk pol. (1852—1930), kustosz archiwum aktów ziemskich we Lwowie; „Geneza i rozwój parlamentaryzmu za pierwszych Jagiellonów" i in., wyd. źródeł: „Codex diplomaticus Vitoldi".

Proch bezdymny, ob. Proch strzelniczy.

Prochówka, grzyb o kulistym ciele owocującym, posiada wewn. zarodniki; po dojrzeniu rozsypują się one w formie pyłu.

Proch strzelniczy, materiał wybuchowy: p. czarny, mieszanina saletry potas., siarki i węgla drzewn., obecnie prawie zupełnie wyparty przez p. bezdymny, otrzym. z bawełny strzelniczej. P. s. znany był już Chińczykom, zastosow. do broni palnej przypisuje się mnichow., niem. Bertoldowi Schwarzowi (ok. 1300).

Produkcja, łac., wytwarzanie, w szczeg. w ekonomii wytwarzanie dóbr, służących do zaspokojenia ludzkich potrzeb. Czynnikami p. są przyroda, praca i kapitał. P. pierwotna zajmuje się pierwszą przeróbką materiałów, występujących w przyrodzie: górnictwo, leśnictwo, rolnictwo, rybactwo, myślistwo.

Produkcyjność, łac., zdolność wytwarzania dóbr, przedmiotów zaspokajających potrzeby ludzkie; produkcyjnym jest nie tylko przemysł, ale i handel, konieczny dla zbliżenia wytwórcy z odbiorcą.

Produkt, łac., wyrób, wytwór, płód, wynik produkcji (ob.).

Profan (łac. profanus), świecki, niewtajemniczony; profanacja, zbezczeszczenie; profanować, bezcześcić.

Profesja, łac., zawód, rzemiosło; profesjonalny, zawodowy.

Profesjonał (ang. professional), zawodowiec, gł. w sporcie.

Profesor, łac., członek grona nauczycielskiego szkoły wyższej, akademickiej; p. dzielą się na honorowych, zwyczajnych i nadzwyczajnych. Mianowanie p. honorowym jest oznaką uznania dla wybitnego uczonego. — W znacz. potocznym: nauczyciel.

Profil, widok twarzy ludzkiej z boku; prostopadły przekrój ciała (poprzeczny lub podłużny); w geografii, przekrój części pow. ziemi; w geologii, obrazuje układ warstw; w metalurgii, przekrój inny jak wielobok umiarowy i koło.

Profilaktyka, gr., zapobieganie chorobom.

Profit, fr., zysk, korzyść.

Profos, łac., dawn. wykonawca wyroku sądu pułkowego; obecnie: podoficer-dozorca aresztu.

Progenitura, łac., potomstwo.

Progi rzeczne, ob. Katarakty.

Prognatyzm

Prognatyzm, silne wysunięcie kośćca twarzy; p. twarzowy, p. szczękowy (wysunięte szczęki, szczeg. górna). Występuje u Australczyków, Murzynów, stwierdzony także na czaszkach kopalnych.

Prognostyk, gr., przepowiednia zjawisk, gł. astrologicznych; spisany na tablicy stanowił horoskop.

Prognoza, gr., przewidywanie, przepowiadanie, np. przebiegu choroby z jej objawów (rokowanie), pogody itd.

Program, gr., plan, np. nauczania, uroczystości, przedstawienia; w polityce przedłożenie zasad rządu, stronnictwa. Programowy, zgodny z planem, ustalonym z góry porządkiem; nadający kierunek.

Programowa muzyka, w przeciw. do muz. absolutnej, usiłuje malować za pom. muzyki pewien program (poetycki, symboliczny); tzw. malarstwo dźwiękowe naśladuje zjawiska realne, np. śpiew ptaków, szum wody.

Progresja, łac., szereg wzrastających wielkości; w podatkach: wzrost stopy podatkowej w miarę wzrostu kwoty opodatkowanej (np. od dochodu 3.000 zł. podatek 4%, od 4.000 zł 5%); p. (sekwencja) w muz., ob. Sekwencja 2).

Prohászka Ottokar, biskup węg. (1858—1927), myśliciel i kaznodzieja; pisma (25 t.).

Prohibicja, łac., zakaz; zwłaszcza wyrobu i sprzedaży napojów alkoholowych.

Prohibicyjne cła, cła mające na celu uniemożliwienie przywozu (lub wywozu) danych towarów, w przeciw. do ceł skarbowych, mających na celu dochód skarbu; prohibicjoniści, zwolennicy ceł prohibicyjnych.

Projekcja, łac., rzut.

Projekcyjne obrazy, o. wytworzone na ekranie za pomocą p. przyrządów, np. lampy projekcyjnej. Wyświetla się je z przeźroczy lub diapozytywów, bądź z obrazów nieprzeźroczystych, mocno oświetlonych. P. o. są zwykle powiększone; brak przestrzenności w p. o. usuwa się drogą stereoskopową. Por. Projekcyjne przyrządy.

Projekcyjne przyrządy służą do wytwarzania powiększonych obrazów projekcyj. na ekranie. Najstarszym p. p. jest latarnia czarnoksięska. Dla wytworzenia obrazu przedmiotu świecącego, wystarczy go umieścić przed soczewką wypukłą w odległości większej od ogniskowej, mniejszej od podwójnej ogniskowej; dla przedm. nieświecących potrzebne jest źródło światła, kondensor, system soczewek, który wiązkę św. zamienia na zbieżną lub równoległą. Diaskopy (wyświetlające przeźrocza) przesyłają wiązkę przepuszczoną, episkopy (wyświetlające przedmioty nieprzeźroczyste) — wiązkę odbitą do systemu soczewek achromatycznych, wytwarzających właściwie obraz; epidiaskop wyświetla tak przeźrocza, jak i ciała nieprzeźroczyste.

Projekt, łac., pomysł, szkic, zamiar; projektować, tworzyć projekt.

Proklamacja, łac., publiczne obwieszczenie, odezwa do ogółu.

Proklos, gr. filozof neoplatoński (410—485), w Atenach; komentarze do dialogów Platona; własny system w „Teologii plat." i in.: wynurzanie się świata z Boga odbywa się w 3 stadiach.

Prokofiew Sergiej Sergiejewicz, kompoz. ros. *1891, przedstawiciel kierunku radykalnego: opery (m. in. „Miłość do trzech pomarańcz"), utwory orkiestralne, fortepianowe, pieśni.

Prokonsul, łac., zarządca prowincji w państwie rzymskim.

Prokop, 1) św., opat w Czechach, X, XI w.; pam. 4 VII; 2) biskup krakowski, kanclerz Bolesława Wstydl. i Leszka Czarnego.

Prokop Wielki, słynny wódz husytów (ok. 1380—1434), pokonał 1427 krucjatę niem., zawładnął przejściowo Pragą (wypady na kraje ościenne), zginął pod Lipanami.

Prokopios, historyk gr. (ok. 490—562); dzieło o wojnach Justyniana.

Prokrustes, Prokrust, w mitol. gr. rozbójnik z Eleusis; gości kładł na łoże torturowe (ł. prokrustowe) i ciała ich wg miary tegoż skracał lub wyciągał; zabił go Tezeusz.

Prokura, łac., pełnomocnictwo kupca dla prokurzysty, upoważniające go do zawierania wszelkich umów związanych z danym przedsiębiorstwem i do podpisywania firmy per procura.

Prokurator, łac., zastępca, pełnomocnik; oskarżyciel publiczny. Por. Prokuratura.

Prokurator Generalny, we Francji szef prokuratury przy sądach apelac. i kasacyjnym.

Prokuratoria Generalna, urząd powołany do zastępstwa Skarbu Państwa w sprawach prywatno-majątkowych i udzielania opinii prawnych w tych sprawach.

Prokuratura, łac., urząd powołany do obrony ustaw, w szczególności do wnoszenia i popierania oskarżenia publicznego przed sądami; wytworzony już w XV w. we Francji.

Prokurent, prokurzysta; łac., zastępca handlowy mający prokurę (ob.).

Prolan, hormon wytwarzany przez przednią część przysadki mózgowej. Kieruje czynnościami gruczołów płciowych.

Prolegomena, gr., wstępne uwagi do dzieła, odczytu.

Proletariat, łac., u Rzymian obywatele najubożsi, dający państwu jedynie swe potomstwo (proles), nie płacący podatków; ogólnie ogół ludzi ubogich zarabiających na skromne utrzymanie własną pracą; dziś w szczególności klasa robotnicza.

Prolog, grec., w dramacie greckim wstępna część przedstawienia, wprowadzająca w treść utworu, później wstępna przemowa do słuchaczy poprzedzająca właściwe przedstawienie lub uroczystość.

Prolongacja, -ata, łac., przedłużenie, np. terminu płatności.

Prom, płaski statek przewozowy na rzekach w zastęp. mostu: holowany, popychany wiosłami, parowy, motorowy.

Pro memoria, łac., skróc.: p. m., ku pamięci.

Promenada, fr., przechadzka, aleja; tura taneczna przy marszu: promenować, spacerować.

Promesa, fr., przyrzeczenie; dokument, stwierdzający przyrzeczenie pewnego świadczenia, np. udzielenia pożyczki, dostawy akcji.

Prometeusz, w mitol. gr. syn tytana; ukradł ogień z nieba i przyniósł go ludziom, za karę został przykuty do skały a sęp szarpał jego wątrobę ciągle odrastającą. Uwolniony przez Heraklesa za wolą Zeusa, przebywał na Olimpie.

Promienica, choroba wywołana przez grzybek promieniczy, pasożytujący na roślinach trawiastych, powoduje ropienie i stan zapalny. Usadawia się u bydła najczęściej w okolicy szczęki dolnej, u człowieka podobnie, oraz w okolicy kręgosłupa, czasem w narządach wewnętrznych.

Promienice, Radiolaria, rząd korzenionóżek morskich, których plazma wysyła na zewnątrz liczne nóżki, ułatwiające unoszenie się na wodzie i pobieranie pokarmu; na ogół posiadają szkielеciki, które opadając na dno, tworzą ławice mułu (muł radiolariowy).

Promieniotwórcze pierwiastki (radioaktywne), pierw. wysyłające promienie α, β, γ (por. Promieniotwórczość): uran.

rad, *aktyn*, *tor*, które wskutek rozpadu promieniotwórczego zamieniają się w nowe pierwiastki. Istnieją 3 szeregi p. p.: *uranowo-radowy*, *uranowo-aktynowy* i *torowy*. P. p. rozpowszechnione są w przyrodzie (w powietrzu, wodzie, skorupie ziems., w nie zmiernie małych ilościach. Najważniejszy z nich jest rad, znajdujący zastosowanie w lecznictwie.

Promieniotwórczość, *radioaktywność*. Niektóre pierwiastki (ob. Promieniotwórcze pierwiastki) wysyłają promienie α (alfa), β (beta), γ (gamma), ob. Alfa promienie, Beta prom., Gamma prom. P. pierwiastków wykazać można drogą pomiaru jonizacji powietrza wywołanej przez p., *metodą elektrometryczną*. Do badań p. służy *kamera jonizacyjna*. Pierwiastki promieniotwórcze wysyłają ciepło: jeden gr radu wywiązuje ok. 138 kalorii małych/godz. P. pierwiastka zmniejsza się z czasem; *okres połowicznego zaniku promieniowania*: czas, po którym natężenie promieniowania spada do połowy, charakterystyczny dla danego pierwiastka. *Emanacje* są to ciała gazowe powstające podczas rozpadu pierwiastków promieniotwórczych (radon, toron itd.); ilość emanacji będąca w równowadze z 1 gr radu w 0° C pod ciśnieniem 1 atm., wynosząca 0,66 mm³, nazywa się 1 *curie*; *eman*, jednostka koncentracji emanacji = 10^{-10} curie/litr; jednostka *mache* = 3,64 emanów. — P. dała podstawę *teorii rozpadu atomowego* Rutherforda i Soddy'ego 1903; rozpad pierwiastków następuje spotanicznie według prawa przypadku; natężenie promieniowania jest proporcjonalne do szybkości rozpadu. Końcowym produktem rozpadu jest *ołów* (*uranowy*, *aktynowy*, *torowy*), nie wykazujący już śladów pr. Pierwszy zaobserwował p. Becquerel 1896 na solach uranu.

Promieniowanie (świetlne, cieplne, Roentgena) energia drgań elektromagnetycznych. P. *korpuskularne*, ruch cząsteczek α lub β ciał promieniotwórczych i promienie katodowe. Różne rodzaje p. zależą od długości fali lub częstości drgań; ogół wszystkich p. stanowi *widmo elektromagnetyczne*. Rozróżnia się: 1) *fale Hertza*, długości 4 km do 3 mm; 2) p. *podczerwone*, od 0,343 mm do 0,00076 mm; 3) *widzialne*, od 7.600 Å (Å = dziesięciomilionowa część mm) do 4.000 Å; 4) pozafiołkowe (*nadfiołkowe*, ultrafioletowe), od 4.000 Å do 136 Å; 5) p. *Roentgena*, od 20 Å do 0,07 Å; 6) p. γ od 0,07 Å do 0,005 Å; 7) *kosmiczne* do 0,0001 Å. P. ulega ustawicznie zamianie na inne p., bądź na ciepło przy zetknięciu się z materią. P. padające na powierzchnię ciała ulega *odbiciu*, *rozproszeniu* i *pochłonięciu*; pochłanianie zależne jest od długości fali p. i własnego ośrodka. P. cieplne słońca spływające prostopadle na 1 m² ziemi dałoby zamienione na ciepło 322 kalorii małych/sek.

Promieniowanie podczerwone i pozafiołkowe. A. Promieniowanie *podczerwone* (*infraczerwone*), część widma p. obejmująca fale o długości od 325 μ = ok. ⅓ mm do czerwonej granicy widma widzialnego; łatwo ulega absorbcji; przeźroczystymi dlań są m. in. kwarzec, fluoryt, sylwin. — B. P. *pozafiołkowe* (*nadfiołkowe*), towarzyszy p. widzialnemu, odznacza się aktywnością chemiczną, wykryć je można kliszą fotograficzną. P. słońca jest bogate w p. pozafiołkowe, źródłem jego jest też lampa kwarcowa; ma zastosowanie w lecznictwie; długość fali od 4.000 Å do 136 Å (ob. Promieniowanie).

Promienista energia, ob. Promieniowanie.

Promieniste ciepło, ob. Promieniowanie.

Promień, 1) p. *światła*, droga wiązki światła, w ośrodku o stałej gęstości lub w próżni jest linią prostą; 2) w *geom.*: a) *półprosta*, część prostej ograniczona z jednej strony punktem; b) p. *koła*, odcinek łączący środek koła (kuli) z punktem na obwodzie (powierzchni); c) p. *wodzący*, odcinek łączący punkt zmienny na krzywej z punktem stałym.

Pro mille, łac. (‰), jeden na tysiąc, od tysiąca.

Prominencja, łac., wybitne zdolności, stanowisko.

Promocja, łac., posunięcie naprzód. P. *doktorska*, nadanie tytułu doktorskiego. *Promotor*, opiekun, protektor; profesor nadający tytuł doktorski. *Promować*, nadawać tytuł, zwł. doktora.

Promulgacja, łac., ogłoszenie, zwł. ustawy lub zarządzenia władzy.

Pronaszko, 1) Zbigniew, pol. malarz i rzeźbiarz, * 1889, jeden z pierwszych pol. formistów; krajobrazy, portrety, martwa natura, plafony na Wawelu; z rzeźb: pomnik Mickiewicza w Wilnie i in.; 2) Andrzej, malarz pol., brat poprz., * 1892, formista; malarstwo teatralne, dekoracje wnętrz; martwe natury, portrety i in.

Pronunciamento, hiszp., odezwa publiczna, zwł. rewolucyjna, proklamacja.

Propaganda, łac., 1) rozpowszechnianie, zalecanie, nakłanianie do przyjmowania idei, nauk, przedmiotów itp.; 2) w ściślejsz. znacz.: kongregacja założ. przez Grzegorza XV w 1622, w celu szerzenia katolicyzmu (*congregatio de propaganda fide*). — *Propagować*, rozpowszechniać.

Propedeutyka, grec., nauka przygotowawcza; szczególnie ważna p. *filozofii*, przygotowanie do właściwego studium.

Propeller, śruba napędowa, szczeg. śruba wodna (u okrętów) i śmigło (u samolotów i sterowców).

Propertius (*Propercjusz*) Sextus, elegik rzym. (ok. 50—15 przed Chr.), pełne uczucia elegie miłosne oraz patriotyczne.

Propileje, gr., w architekturze grec. brama lub budynek zawierający monumentalną bramę. Najbardziej znane P. prowadzące na Akropolis ateńską.

Propinacja, łac., prawo sprzedaży napojów alkoholowych przysługujące dawniej miastom oraz właścicielom nieruchomości jako związane z gruntem. Dziś zniesione.

Proponować, łac., przedkładać, stawiać wniosek. *Propozycja*, wniosek, przedłożenie.

Propontis, ob. Marmara.

Proporcja, łac., 1) w matem., równość dwóch stosunków, a : b = c : d (a ma się do b jak c do d); własność p.: iloczyn wyrazów skrajnych równa się iloczynowi środkowych. Dwie wielkości są wprost proporcjonalne, gdy stosunek ich wartości jest stały, odwrotnie proporcjonalne, gdy ich iloczyn jest stały; reguła trzech oparta na nauce o proporcji; 2) w estetyce harmonijny stosunek między poszczególnymi częściami dzieła sztuki lub ciała.

Proporcjonalne wybory, ob. Prawo wyborcze.

Proporzec, dawna polska nazwa chorągwi lub sztandaru. Proporczyki, chorągiewki różnych form i kolorów, także na lancach; jako oznaki pułku lub broni na kołnierzach mundurów i płaszczy.

Propozycja, łac., ob. Proponować.

Propretor, łac., w Rzymie były pretor, zarządca prowincji.

Proprio motu, łac., ob. Motu proprio.

Propyleje, ob. Propileje.

Prorektor, łac., w szkołach wyższych zastępca rektora (ob.); prorektorat, godność lub okres urzędowania p.

Proroctwo (por. Prorok), przepowiednia rzeczy przyszłych; wg poglądów chrześc. nauka natchniona o niedostępnych umysłowi ludzkiemu prawdach Bożych, zwł. przepowiednia udzielona przez samego Boga.

Prorogacja, łac., poddanie się w umowie, odnośnie możliwych sporów, właściwości pewnego sądu, niezależnie od właściwości ogólnej, określonej ustawą.

Prorok, natchniony, ekstatyczny kaznodzieja, przemawiający w imię Boga. W dziejach narodu żydowskiego występują jako charakterystyczna jego cecha, zajmują się sprawami narodu i państwa, bronią kultu jedynego Boga, walczą z pogaństwem królów: Jezajasz, Jeremiasz, Ezechiel, Daniel i in.

Proscenium, gr., 1) w teatrze staroż. ruchoma ściana dekoracyjna na scenie, 2) dziś: występ sceny między zasłoną a orkiestrą.

Prosektorium, łac., ob. Anatomia. Prosektor, dyr. zakładu anatomicznego, wzgl. anatom zajmujący się sekcją i badaniem zwłok.

Prosit, łac., na zdrowie!

Proskurow, ob. Płoskirów.

Proskrypcja, łac., w staroż. Rzymie skazanie na wygnanie lub śmierć, połączone z konfiskatą majątku, bez wyroku sądowego, przez umieszczenie nazwiska skazańca na liście proskrypcyjnej.

Prosna, l. dopł. Warty, 229 km dług., tworzy częściowo granicę niemiecko-polską.

Proso, trawa, wiele gatunków i odmian hodowanych na ziarno lub paszę; w Polsce p. uprawiane najwięcej w województwach płd.-wschodnich.

Prosownica, rodzaj traw; cieniste lasy liściaste.

Prosówkowa gruźlica, prosówka, ciężka choroba, polegająca na wystąpieniu w narządach ciała dużej ilości guzków gruźlicy, wielkości prosa, na skutek wtargnięcia bakterii gruźlicy do krwiobiegu i naczyń limfatycznych.

Prospekt, łac., widok; drukowane oznajmienie o planie, treści, zaletach, cenie itp. dzieła (np. literackiego), fabrykatu, przedsięwzięcia, uzdrowiska itp.

Prosper z Akwitanii, św. (ok. 390—455), zwalczał wraz z św. Augustynem semipelagianizm.

Prosperować, łac., rozwijać się korzystnie, z powodzeniem; prosperitas, rozwój, dobrobyt; stąd ang. prosperity, rozkwit, dobrobyt, dobra koniunktura.

Prosta, linia prosta, utwór geom. o jednym wymiarze; przez dwa punkty przechodzi jedna i tylko jedna p.; dwa punkty wyznaczają na p. odcinek.

Prostata, gr., gruczoł krokowy, stercz (ob.).

Prostějov (Prościejów), m. w żupie Ołomuniec (Czechosłowacja), 35.000 mieszk., znaczny handel zbożem, przemysł tekstylny.

Prostokąt, równoległobok o kątach prostych. Powierzchnia p. równa się iloczynowi dwóch sąsiednich boków.

Prostopadła w geom., prosta tworząca z daną prostą kąt 90°.

Prostopadłościan, graniastosłup o podstawie prostokątnej. Objętość p. równa się iloczynowi trzech krawędzi wychodzących z tego samego naroża.

Prostoskrzydłe, rząd owadów o narządach pyszczkowych gryzących, 2 skrzydłach bogato żyłkowanych, metamorfoza niezupełna.

Prostownik, urządzenie, służące do wytwarzania z prądu zmiennego prądu stałego; istnieją p. mechaniczne, elektrolityczne i elektronowe.

Prostujące mięśnie (musculi extensores), prostują zgiętą kończynę, są antagonistami mięśni zginających.

Prosty kąt, ob. Kąt.

Prostyl, gr., świątynia ozdobiona przedsionkiem kolumnowym tylko od przodu.

Prostytucja, łac., nierząd, oddawanie ciała za zapłatą, w celu obcowania płciowego. Istniała już u ludów pierwotnych w formie p. gościnnej: córka, żona lub służąca oddawały się gościom; również istniała p. połączona z kultem bóstwa, świątynna, uprawiana podczas uroczystości. W Atenach wprowadził p. Solon, u Rzymian były państwowe i prywatne domy rozpusty. W Chinach p. służą kwiaciarki sprzedawane przez rodziców, w Japonii gejsze. W śrdw. p. była zorganizowana w cechy, opłacała daniny i specjalne podatki. — Obecnie rozróżnia się p. publiczną (jawną) zawodową i tajną, uprawianą jako zajęcie poboczne pod pozorem innych zajęć. Stanowisko państwa wobec p. polega na reglamentacji, tj. kontroli lekarskiej i policyjnej, lub na abolicjonizmie, walce z osobami, uprawiającymi p. i środkach represyjnych wobec nich. Jedne państwa zezwalają na domy publiczne (Francja), inne zakazują (Polska). Szerzenie chorób wenerycznych spowodowało wzmocnienie kontroli sanitarno-obyczajowej nad p. — Prostytutka, dziewczyna publiczna oddająca się prostytucji.

Prośnica (niem. Persante), rz. na Pomorzu prus., 165 km dług., uchodzi pod Kołobrzegiem do Bałtyku.

Prot..., proto..., gr., pierwotny, pra...

Protagonista, w greckim teatrze główny aktor, w ogóle czołowy przywódca akcji lub prądu, zwłaszcza w sztuce.

Protagoras, filozof gr. (480—410 prz. Chr.), sofista i ateista: człowiek jest miarą wszystkich rzeczy.

Protandria, gr., wcześniejszy rozwój samców przed samicami u zwierząt; u roślin wcześniejszy rozwój kwiatów męsk. lub męsk. części kwiatu; utrudnia samozapylenie.

Protargol, koloidalny preparat srebrowy, białczan srebra, środek bakteriobójczy, stosowany przy rzeżączce, zapaleniach spojówki itp.

Protazy, święty, ob. Gerwazy i Protazy.

Protegować, łac., opiekować się, popierać, wyróżniać.

Proteidy, białka złożone, składniki jąder komórek rośl. i zwierz. Por. Białko.

Proteiny, białka proste, cz. właściwe, występują m. in. w mleku, krwi. Por. Białko.—P r o t e i n o t e r a p i a, leczenie za pomocą wstrzykiwań roztworów białka, ma na celu podniesienie temperatury i wzmożenie procesów ochronnych ustroju.

Protekcja, łac., ochrona; popieranie wpływami.

Protekcjonizm, łac., w gospodarce społ. system roztaczania opieki nad wytwórczością krajową (lub jej działem), drogą ceł ochronnych, premij ograniczeń wwozowych, utrudnień dewizowych i przekazowych itp. P r o t e k c j o n i s t a, zwolennik takiego systemu.

Protektorat, łac., ochrona, opieka; w prawie narodów wykonywanie zastępstwa w stosunkach dyplomatycznych państwa protegowanego przez państwo protegujące (np. Gdańska przez Polskę). P. k o l o n i a l n y, wykonywanie przez obce państwo administracji w kraju prawnie niepodległym.

Proteles, ob. Wilk ziemny.

Protesilaos, w mitol. gr. pierwszy Grek poległy w wojnie trojańskiej, małżonka jego Laodamia wyprosiła od bogów powrót jego na świat na trzy godziny i umarła wraz z nim.

Protest, łac., sprzeciw; w p r a w i e w e k s l o w y m urzędowe stwierdzenie ważnego prawnie faktu, szczeg. niezapłaty.

Protestanci, łac., zwolennicy protestantyzmu (ob.).

Protestantyzm, łac., nazwa zbiorowa wszystkich kościołów i wyznań, które wyrosły na gruncie reformacji XVI w.; pochodzi od p r o t e s t u stanów na sejmie Rzeszy 1529 przeciw zarządzeniom katolickim Karola V. P. odrzuca tradycję jako źródło objawienia i uznaje tylko Pismo św., odrzuca konieczność uczynków dla zbawienia, wysuwając znaczenie łaski, odrzuca organizację kościelną i kapłaństwo jednostek, głosząc kapłaństwo powszechne i ogólne. W XVI w. rozróżniano dwa gł. odłamy p.: l u t e r s k i i r e f o r m o w a n y, z tych powstał szereg kościołów związanych z państwami lub niezależnych. W r. 1817 nastąpiła w niektórych państwach niem. u n i a kościołów p., a członkowie jej oznaczali się nazwą e w a n g e l i k ó w. Z kościoła a n g l i k a ń s k i e g o (ob.) wyłoniła się grupa n o n k o n f o r m i s t ó w. Wiele sekt p. istnieje w Ameryce Płn.

Protestować, łac., sprzeciwiać się, wnosić sprzeciw; ob. Protest.

Proteusz, u Homera starzec morski, strzegący fok Amfitryty; zmuszony przez Menelaosa do wróżenia, jakkolwiek przybierał rozmaite postacie.

Proteza, grec., urządzenie wzgl. przyrząd, mający na celu zastąpienie brakującego lub uzupełnienie nieodpowiednio funkcjonującego narządu (organu), np. ręki, zębów itd.

Protojerej, p r o t o p o p, godność w kościele schizmatyckim, o jeden stopień wyższa od popa.

Protokołowana firma, firma wciągnięta w rejestr handlowy, rejestrowana. Por. Prawo handlowe.

Protokół, dokument, zawierający przedstawienie przebiegu czynności. P. s ą d o w y jest spisywany z przebiegu czynności sądu. W d y p l o m a c j i: 1) dokumenty odnośnie pertraktacji dyplomat. oraz samoistne umowy międzynarod.; 2) wydział ministerstwa spraw zagran., oraz zbiór przepisów, dotyczących spraw osobowych personelu dyplomatycznego. Kierownik tego wydziału jest s z e f e m p r o t o k o ł u d y p l o m a t y c z n e g o.

Protoplasta, gr., przodek, założyciel rodu.

Protoplazma, gr., p l a z m a, s a r k o d a, p i e r w o s z c z e, główna zawartość komórek roślinnych i zwierzęcych, z którą są związane czynności życiowe. Składa się z ciał białkowych, węglowodanów, tłuszczów, lipoidów, soli i wody; stanowi substancję przejrzystą, koloidalną, półpłynną. U pierwotniaków da się wyróżnić zewn. e k t o p l a z m a i wewn. rzadsza, e n d o p l a z m a.

Prototyp, gr., pierwowzór.

Protozoa, ob. Pierwotniaki.

Protuberancje słońca, ob. Słońce.

Proudhon (prudą) Pierre Joseph, socjalista franc. (1809—65), opierał porządek społeczny na zasadzie sprawiedliwości wzajemnej, krytykował ostro własność prywatną, zwalczał instytucję procentu. Od niego pochodzi zdanie „własność jest kradzieżą". Najw. dzieła: „System sprzeczności gospodarczych, czyli filozofia nędzy", „Prawo do pracy i prawo własności" i w. in.

Proust (prust) Marcel, znakomity powieściopisarz franc. (1871—1922), mistrz drobiazgowej analizy psychologicznej w wielkiej powieści na tle przemian obyczajowych w społeczeństwie francuskim i na podłożu bergsonowskiej idei filozoficznej: „A la recherche du temps perdu" („W pogoni za czasem utraconym"), o znaczeniu epokowym.

Provence (prowans), ob. Prowancja.

Proverbium, łac., przysłowie.

Providence (prowidens), stol. st. Rhode Island, w St. Zjedn. Amer. Płn., nad P. River, 253.000 mieszk.; przem. tekstylny, gumowy, jubilerski, port morski.

Prowancja (franc. Provence), kraina w płd.-wsch. Francji, nad M. Śródziemnym, tworzy departamenty: Basses-Alpes, Var i Bouches-du-Rhône; klimat łagodny, b. urodzajna; s t o l. Marsylia. Mieszk. P r o w a n s a l c z y c y, mówią odrębnym narzeczem. — W VI w. część państwa frankońs., w X w. pod hrabiami Arles,

1032 należała do cesarstwa niem., od 1481 do Francji.

Prowansalski język, langue d'Oui lub langue d'Oc, narzecze używane w śrdw. w Prowancji (por. Langwedocja), wskrzeszone z końcem XIX w. przez poetów prowansalskich.

Prowenieneja, łac., pochodzenie.

Prowent, łac., dawna nazwa dochodu z gospodarstwa wiejskiego; pisarz prowentowy, kontroler p.

Prowiant, wł., zapas żywności.

Prowincja, łac., 1) w Rzymie obszar administracyjny podległy propretorowi lub prokonsulowi; dziś znaczny obszar państwa, także reszta państwa poza stolicą. 2) zaścianek. 3) p. kościelna, obszar administrac. złożony z kilku diecezji.

Prowincjał, łac., zakonnik, stojący na czele klasztorów jednej prowincji zakonnej.

Prowincje Środkowe i Berar, prow. bryt. ind. w Indiach środk., 258.839 km², 15½ mil. mieszkańców; stolica Nagpur.

Prowincjonalizm, łac., właściwość językowa, związana z pewną prowincją, okolicą, zaściankowość.

Prowizja, łac., wynagrodzenie w obrocie handlowym za załatwienie czynności na zlecenie drugiego; p. del credere, jest wynagrodzeniem komisjonera, odpowiadającego przy sprzedaży na kredyt za wypłacalność nabywcy. — W prawie kanonicznym p. canonica jest udzieleniem urzędu kościelnego przez prawowitą władzę duchowną.

Prowizor, łac., zarządca; dawny tytuł farmaceutów z wykształceniem uniwersyteckim.

Prowizorium, łac., stan tymczasowy, zarządzenie tymczasowe; p. budżetowe: tymczasowe pobieranie dochodów i czynienie wydatków w ramach poprzedniego budżetu, w razie nieuchwalenia na czas budżetu nowego. — Prowizoryczny, tymczasowy.

Prowokacja, łac., wyzwanie. prowokować, spowodować, wywołać; prowokator, tajny agent, dążący do wywołania w środowisku, które szpieguje, działań karalnych, w celach donosicielskich.

Proza, łac., mowa niewiązana, w przeciwstawieniu do wiązanej, czyli poezji, uprawiana w twórczości literackiej, zwł. w powieści, noweli i krytyce, częściowo w dramacie. Potocznie: codzienność, przyziemność.

Prozaik, autor utworów prozą (lepiej: prozator); potocznie człowiek przyziemny.

Prozelita, gr., nowy zwolennik, nowonawrócony.

Prozerpina, ob. Persefona.

Prozodia, grec., nauka o wartościach i stosunkach dźwiękowych (akcentowych i iloczasowych) języka, zwł. w twórczości poetyckiej.

Prozopopeja, grec. (łac. personifikacja), uosobienie, figura poetycka: ludzkie cechy przeniesione na abstrakcję lub przedmioty; w retoryce: przypisanie zmyślonej postaci własnych słów mówcy.

Próchnica, humus, produkt rozkładu w glebie ciał organicznych; główny, b. pożądany, składnik czarnoziemu.

Próchno, brunatno-czarna masa powstająca z obumarłych części roślinnych, najczęściej z drewna, przy dostępie powietrza i współdziałaniu bakterii gnilnych.

Prószyński Konrad (pseud. Kazim. Promyk), polski działacz oświatowy (1851—1908), w b. zaborze ros. wydał szereg podręczników i książek, m. in. słynny: „Elementarz Promyka".

Próżnia, przestrzeń zamknięta, z której usunięto gaz lub ciecz. Ma duże zastosowanie w nauce i w technice (żarówka). Doskonała p. jest p. Torricellego, przestrzeń nad rtęcią w barometrze. Za p. uważamy praktycznie przestrzeń, w której ciśnienie wynosi ułamek mm rtęci.

Próżnia Torricelliego, ob. Próżnia.

Prudentius Clemens Aurelius, najwybitniejszy poeta chrześc.-łaciński (348—po 405): „Psychomachia".

Pruderia, fr., przesadna (obłudna) wstydliwość.

Prud'hon (prüdą) Pierre Paul, malarz fr. (1758—1823), o efektach malowniczych, świetlnych, w przeciw. do klasycznej szkoły Davida; obrazy mitologiczne, portrety i in.

Prus Bolesław, pseud. Al. Głowackiego (ob.).

Prusacy, plemię spokrewnione z Litwinami; mieszkali w obecnych Prusach Wsch., urządzali najazdy na kraje polskie, szczeg. Mazowsze; nieudałe próby podbicia i chrystianizacji przez książąt polskich w XII i XIII w., zwł. 1222/23; wytępieni okrutnie wzgl. zgermanizowani przez sprowadzonych przez ks. Konrada mazowieckiego Krzyżaków.

Prusak, persak, owad z rzędu prostoskrzydłych, skrzydła zanikłe; ubarwienie brudnożółtawe, żyje w mieszkaniach ludzkich; wszystkożerny, kosmopolityczny.

Prusinowski Aleksy, wybitny polski kaznodzieja i wielkopolski działacz narodowy (1819—72), gorący patriota i podniosły mówca.

Pruski kwas, ob. Cyjan.

Prusy (Preussen), największe państwo (kraj) w Rzeszy Niemieckiej z 294.258 km² pow. i (1933): 39,907.000 mieszk. (136,5 na km²), złożone z gł. terytorium, leżącego w płn. i środkowych Niemczech, oraz P. Wsch., oddzielonych od Niemiec przez polskie Pomorze i W. M. Gdańsk. P. zajmują przeważną cz. Niziny Niemieckiej rozciągającej się wzdłuż Morza Płn. i Bałtyckiego, a na płd. cz. Gór Środkowo-niemieckich. Ponad 95% Niemców; z mniejszości narod. ok. 1 mil. Polaków (Śląsk, Marchia Pomorsko-Zach.-Pruska i P. Wsch.), nadto nieliczni: Łużyczanie, Duńczycy i Litwini. Wyznania: 64,9% protest., 31,3% kat. W P. leżą gł. obszary rolnicze (nizina) i górnicze (Śląsk, Westfalia, Nadrenia, okolice Stassfurtu) Niemiec. Zagłębia węglowe i wielkie miasta są wybitnie uprzemysłowione. Gł. porty: Emden, Szczecin i Królewiec. Stolica: Berlin. Ustrój: Niemcy hitlerowskie przeprowadzając unifikację państwa zniosły odrębny rząd pruski. Administracja: 12 prowincji podzielonych na rejencje.— Dzieje: Zawiązkiem P. była Marchia Brandenburska. Organizator P. Wielki Elektor Fryderyk Wil-

helm, 1640—88, uzyskał w pokoju westfalskim 1648 Pomorze Wsch., Halberstadt, Minden, Magdeburg, 1660 suwerenność Prus (pokój oliwski), stworzył armię, rozbudował flotę; następca jego koronował się 1701 jako Fryderyk I na króla prus., opiekun nauk i sztuk; Fryderyk Wilhelm I, 1713—40, opanował w wojnie północnej Zach. Pomorze, zreorganizował ustrój, administrację i skarb; jego syn Fryderyk II Wielki, 1740—86, zdobył 1740 Śląsk (3 wojny śląskie z Austrią), zapoczątkował rozbiór Polski (nabytek Prus Zach. bez Torunia i Gdańska i obwodu nadnoteckiego), stanął 1785 na czele Związku Książąt Niem., przyczynił się do wielkiego rozwoju wewn. P., za Fryderyka Wilhelma II, 1786—97, dalszy rozrost terytorialny (2 i 3 rozbiór Polski), za Fryderyka Wilhelma III, 1797—1840, wojna z Napoleonem, 1806 klęski pod Jeną i Auerstädt, 1807 pokój w Tylży: utrata terytoriów pol. z 2. i 3. rozbioru i in., reformy wewnętrzne Steina, Hardenberga i Scharnhorsta, 1813 przymierze z Rosją, wojny (z Napoleonem) o wyzwolenie; 1815 na kongresie wiedeńskim rozszerzenie granic (W. Ks. Poznańskie, Gdańsk, 2/5 Saksonii i in.); rywalizacja z Austrią; 1834 Związek Celny; za Fryderyka Wilhelma IV, 1840—61, prądy wolnościowe, 1847 zwołanie sejmu w Berlinie, 1848 rewolucja marcowa, 1850 konstytucja, nieudała próba Unii niem. bez Austrii; od 1861 Wilhelm I: rządy Bismarcka, 1866 wojna austr.-pruska, zwycięstwo prus. pod Sadową, nabytki terytorialne, przewodnictwo P. w założonym 1867 Związku północno-niem., 1870—71 zwycięska wojna z Francją i utworzenie cesarstwa niem. z P. na czele; Wilhelm II, 1888—1918: polityka imperialistyczna, u steru agrariusze i wielki przemysł, kształtowanie się partii socjalist.; 1918 przewrót, później rządy koalicji weimarskiej (gabinet Brauna), 1932 komisarzem rządowym na P. v. Papen, 1933 rząd narod.-socjalistyczny z Goeringiem jako premierem; stopniowa unifikacja z resztą Niemiec. — Por. Niemcy.

Prusy Królewskie (Zachodnie), niem. Westpreussen, prow. prus., utworzona z oderwanych przez Fryderyka W. ziem polsk. Przed wojną św. at. 25.552 km², 1.700.000 mieszkańców, pokojem wersals. zwrócono Polsce (część P. dziś woj. pomorskie), z części utworzono Wolne Miasto Gdańsk, część przyłączono do nowoutworzonej Marchii Poznańsko-Zach.-Pruskiej, resztę wcielono do Prus Wschodnich.

Prusy Książęce, po sekularyzacji zakonu krzyżackiego 1525 nazwa Prus Wsch.; stały się oddzielną jednostką terytorialną po pokoju toruńskim 1466, w którym Krzyżacy utracili Prusy Królewskie.

Prusy Wschodnie (niem. Ostpreussen), prus. prow. nad Bałtykiem, stanowiąca enklawę w obrębie Polski. Obejmuje Pojezierze Mazurskie i cz. Niziny Nadbałtyckiej między Nogatem i Wisłą a dolnym Niemnem. 36.992 km² i (1933): 2,333.200 mieszk. W 1925 mieszkało tu według niem. statystyki 61.832 Polaków i Mazurów. Spis z 1910 wykazał ponad 300.000 Polaków mieszkających w płd. cz. P. W. Gospodarka rolna (uprawa żyta, ziemniaków), hodowlana i leśna. W Sambii bursztyn. Stolica Królewiec (Königsberg).

Prusy Zachodnie, ob. Prusy Królewskie.

Pruszakowa Seweryna z Żochowskich, 2-o voto Duchińska, poetka pol. (1816—1905); powieści, powiastki, poezje, książki dla dzieci.

Pruszkowski, 1) Witold, malarz pol. (1846—96) obrazy romantyczno-rodzajowe: „Rusałki", „Anhelli" i in.; 2) Tadeusz, pol. malarz i krytyk, * 1888, portrety, obrazy rodzajowe i in.

Pruszków, m. w pow. Warszawa, nad Mrową, 23.000 mieszk.; fabr. chemikaliów, farb, warsztaty kol., elektrownie.

Pruszyński, 1) Andrzej, rzeźbiarz pol. (1836—95); rzeźby religijne, grobowce i in.; 2) Ksawery, współczesny publicysta polski; szereg reportaży po czasopismach.

Prut, l. dopływ Dunaju, 632 km dł. (z tego 150 km w Polsce), żeglowny 270 km, wypływa na zboczach Howerli, płynie niezwykle malowniczą doliną; największy dopływ w Polsce: Czeremosz.

Prużana, m. pow. w woj. poleskim, n. Muchawcem, 8.000 mieszkańców.

Prym, łac., pierwsze miejsce, pierwszeństwo.

Prymariusz, łac., pierwszy lekarz szpitala itp.

Prymas, łac., pierwszy arcybiskup jakiegoś państwa; w Polsce — arcybiskup gnieźnieński, w dawnej Rzpltej był „interrexem" (ob.).

Prymat, łac., pierwszeństwo; w nauce katolickiej najwyższa władza papieża.

Prymicje, łac., pierwsza msza nowowyświęconego księdza (prymicjanta, neomysty), udzielającego po niej błogosławieństwa prymicyjnego, tzw. benedykcji.

Prymitywiści, nazwa artystów włosk. XIII i XIV w. (prosta, naiwna sztuka).

Prymitywny, łac., pierwotny, początkowy; przenośnie: skromny, prosty, naiwny; w sztuce: ludowy lub naśladujący naiwną prostotę ludową.

Prymordialny, łac., najpierwotniejszy.

Prymus, łac., „pierwszy" w danym oddziele szkolnym, najlepszy uczeń.

Pryncypał, łac., 1) przełożony, szef, pracodawca; 2) w organach otwarte piszczałki fletowe.

Prypeć, pr. dopływ Dniepru, 795 km, dorz. 116.400 km²; ważn. dopł.: Turia, Stochód, Styr, Horyń ze Słuczą, Uborć, Usz (prawe), Jasiołda z Piną, Bobryk, Cna, Łań, Słucz, Ptycz (lewe). Kan. Ogińskiego łączy ją z dorzeczem Niemna, Kan. Muchawiecki z dorz. Wisły.

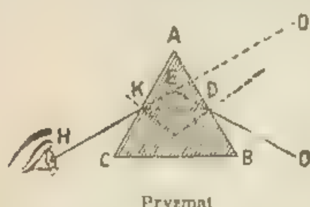
Prystor Aleksander, pol. płk. i polityk, * 1865, działacz niepodległośc. (P. P. S.), zesłany na Sybir; w wolnej Polsce 1918 min. opieki społecz. (rząd Moraczewskiego), 1929 min. pracy, 1930 przemysłu i handlu, 1931—33 premier, 1935 marsz. senatu.

Prysznic, natrysk.

Prytanowie, gr., w Atenach od 508 przed Chr. urzędująca część członków Rady; miejsce zgromadzeń: prytaneion.

Prywata, łac., dążenie (zwł. w życiu publ.) do osiągania w pierwszym rzędzie osobistych korzyści.

Pryzmat, ciało przeźroczyste o dwóch płaskich nachylonych do siebie pod kątem ścianach, zazwyczaj o kształcie graniastosłupa trójkątnego. Wiązka promieni padająca na jedną ścianę ulega dwukrotnemu załamaniu. O d c h y l e n i e (zboczenie): kąt (δ) między pierwotnym kierunkiem, a kierunkiem wiązki po wyjściu z p.; odchylenie jest minimalne, gdy kąt padania jest równy kątowi nachylenia wiązki po wyjściu z p. Znajomość δ m i n i m u m i kąta ł a m i ą c e g o φ (tj. zawartego między ścianami) pozwala wyznaczyć współczynnik załamania światła. — P. r o z s z c z e p i a światło niejednorodne na poszczególne barwy czyli rodzaje światła. Ma zastosowanie w wielu przyrządach optycznych.

Pryzmat

Przasnysz, m. pow. w woj. warsz., nad Węgierką, 6.000 mieszkańców.

Prządka pierścienica, motyl z rodziny barczatkowatych; szkodnik drzew liściastych.

Prządkówki, rodzina motyli, przeważnie zwrotnikowych; najważn.: p r z ą d k a, szkodnik leśny oraz j e d w a b n i k (ob.); p. w ę d r o w n a, gąsienice ogałacają drzewa liściaste.

Przebiśnieg, zioło amarylkowate; rośl. cebulkowa; lasy liściaste, szczeg. w Karpatach.

Przechowanie, umowa, przez którą przechowawca zobowiązuje się czuwać przez czas oznaczony lub nieoznaczony nad zachowaniem w stanie niepogorszonym rzeczy ruchomej, oddanej na przechowanie. Zasadniczo rzecz ma być przechowana za wynagrodzeniem. — Osoby, utrzymujące zarobkowo hotele, zajazdy i podobne zakłady, odpowiadają za szkody, poniesione przez gości wskutek utraty lub uszkodzenia rzeczy przez nich wniesionych, a wyłączenie lub ograniczenie tej odpowiedzialności przez ogłoszenie nie ma skutku prawnego.

Przecinkowiec, bakteria o wyglądzie odcinka śruby. P. c h o l e r y a z j a t., bakteria z rodziny krętkowców; zakażenie tylko przez przewód pokarmowy.

Przeciwciała, ciała odpornościowe organizmu, niszczące i unieszkodliwiające zarazki i ich jady. Działają swoiście.

Przeciwgazowa maska, ob. Maska przeciwgazowa.

Przeciwprostokątnia w trójkącie prostokątnym, bok naprzeciw kąta prostego.

Przeciwreformacja, dążności do przeprowadzenia reform kościelnych w XVI w. na gruncie prawowitym katolickim, dla przeciwdziałania protestantyzmowi. Udział gł. w p. mieli jezuici i dominikanie, a dążności te osiągnęły pełny wyraz w soborze trydenckim.

Przeczucie, intuicyjne przewidywanie przyszłych zdarzeń.

Przedarlania, niem. Vorarlberg, najmniejszy kraj związkowy Austrii, między Tyrolem, Szwajcarią i Jez. Bodeńskim, 2 602 km², 150 000 mieszk.; kraj górzysty; rolnictwo, leśnictwo, chów bydła, rozwinięty przemysł włókienniczy, metalowy, drzewny; s t o l. Bregencja, 13.000 mieszkańców. — Od 1861 P. tworzy osobny kraj należący do Austrii.

Przedawnienie, instytucja prawna, wskazana względami porządku, pewności obrotu i ułatwienia dowodu: prawo, nie wykonywane przez oznaczony w ustawie czas, gaśnie. W p r a w i e c y w i l n y m jest jednym ze sposobów wygaśnięcia zobowiązań: dłużnik może uchylić się od świadczenia, gdy powoła się na upływ czasu, pociągający za sobą wg ustawy p. wierzytelności. Termin p. wynosi w kodeksie zobowiązań lat 20, dla poszczególnych rodzajów wierzytelności liczne terminy krótsze. W p r a w i e k a r n y m jest p. wszczęcia postępowania karnego, p. możności wydania wyroku skazującego, p. możności wykonania kary lub środka zabezpieczającego. — Przeciwieństwem p. jest z a s i e d z e n i e, tj. nabycie prawa przez jego wykonywanie przez dany okres czasu.

Przedbieg, w zawodach sport.: zawody rozstrzygające o dopuszczeniu do finału.

Przedbórz, m. w pow. Końskie (woj. kielec.), nad Pilicą, 6.000 mieszk.; ruiny zamku zbud. przez Kazimierza W.

Przedhistoryczne czasy, ob. Prehistoria.

Przedmiot, 1) f i l o z., treść naszych wyobrażeń i myśli, w przeciw. do samego aktu myślenia i wyobrażania; rzeczywistość zewn., w przeciw. do poznającego p o d m i o t u; p r z e d m i o t o w y (objektywny), odnoszący się do p., nie kierujący się pobudkami osobistymi; 2) g r a m a t., p. (dopełnienie), część orzeczenia złożonego, wyrażana za pomocą rzeczowników, zaimków rzeczownikowych, bezokoliczników, wskazująca na p., do którego się czynność odnosi.

Przedmiotowość, kierowanie się w stosunku do kogoś lub czegoś rozważaniami lub względami niezależnymi od własnej osoby, rzeczowymi. Por. Podmiotowość.

Przednia Azja, część Azji leżąca najbliżej Europy: Mała Azja, Armenia, Persja, Syria, Palestyna, Mezopotamia, Arabia, Iran.

Przednia straż, ubezpieczenie bojowe marszu, wydzielane w różnej sile i składzie, podległe jednemu dowódcy. Przesłania siły główne przed obserwacją i napadem nieprzyjaciela, powstrzymuje go do czasu nadejścia i rozwinięcia sił głównych.

Przedpiersie (p a r a p e t), ochrona obsady okopu przed pociskami, z wyrzuconej przy kopaniu rowu ziemi. Służy za osłonę i podparcie obsługiwanej broni.

Przedpłata, p r e n u m e r a t a, zapłata abonamentu z góry.

Przedramię, ob. Ramię.

Przedrostek (p r e f i k s), część wyrazu często przyimek lub przysłówek, stojąca przed rdzeniem, np. przed-miot, z-łączyć itp.

Przedsionek serca, ob. Serce.

Przedślubna umowa, i n t e r c y z a, umowa dodatkowa małżeńska zawarta przez małżonków ze względu na małżeństwo przed lub po ślubie, w kwestii majątkowej, wychowania dzieci lub podobnej.

„Przegląd“, tytuł wielu poważnych czasopism polskich, ważniejsze „P. Polski“, od 1866 w Krakowie organ konserwatywny tzw. Stańczyków, pod red. Józefa Szujskiego, Stan. Tarnowskiego i Stan. Koźmiana, „P. Powszechny“, od 1884 w Krakowie organ oo. jezuitów, najpoważniejszy polski miesięcznik katolicki; „P. Tygodniowy“, od 1866 w Warszawie, pod red. Adama Wiślickiego, organ pozytywizmu; „P. Warszawski“, 1921-1925, miesięcznik kulturalno-literacki redagowany przez W. Borowego, St. Kołaczkowskiego i M. Tretera; „P. Współczesny“, od 1922 w Krakowie, od 1935 w Warszawie, pod red. Stan. Wędkiewicza, najpoważniejszy dziś polski miesięcznik kulturalny; „P. Wszechpolski“, od 1895 we Lwowie, pod red. J. L. Popławskiego, R. Dmowskiego i in., organ demokratyczno-narodowy.

Przegłos, wymiana samogłosek w pewnych warunkach, np. lot — lecieć.

Przegrzana para, ob. Para.

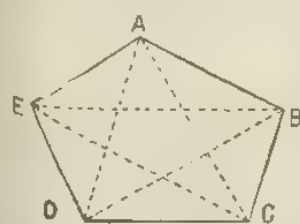
Przegrzebkowate, mięczaki, rodzina małży, żyją w morzach; niektóre pływają; skorupek ich używa się jako talerzy, tzw. muszelek, na przystawki.

Przegrzewacz, ob. Parowy kocioł.

Przegub, 1) miejsce zgięcia kończyny; 2) element maszynowy, łączący dwa pochylone względem siebie wały i przenoszący ruch obrotowy.

Przejście, w astronomii: p. gwiazdy przez południk miejscowy (Kulminacja); p. Merkurego lub Wenus przez słońce, przejście tych planet przed tarczą słoneczną.

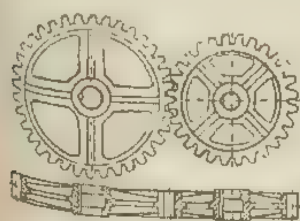
Przekaz, 1) czynność prawna, którą przekazujący przekazuje drugiemu (odbiorcy p.) świadczenie osoby trzeciej (przekazanego), i upoważnia tym samym odbiorcę przekazu do przyjęcia, a przekazanego do spełnienia świadczenia na rachunek przekazującego; 2) formularz obrotu pocztowego, czekowego, żyrowego, do przesłania pieniędzy.

Przekątne wieloboku

Przekątna w wieloboku, odcinek łączący 2 wierzchołki, nie leżące przy tym samym boku.

Przekładnia (przenośnia), mechanizm napędowy mający na celu przeniesienie energii z zachowaniem określonej drogi i prędkości ruchu, bo zmiany ilości wzgl. kierunku obrotu służą przek. trybowe i tarczowe, do przemiany ruchu kołowego na posuw. — p. śrubowe i korbowe. P. zapadkowe służą do przerywania ruchu obrotowego wzgl. do przenoszenia ruchu tylko w jednym kierunku.

Przekładnia trybowa

Przekopnica, skorupiak wodny z rzędu liścionogów.

Przekroczenie, wykroczenie najlżejsze bezprawie karne przy ich podziale na zbrodnie, występki, wykroczenia. Zwykle karane administracyjnie.

Przekrój bryły, figura płaska powstała przy przecięciu bryły płaszczyzną; w arytmetyce podział zbioru liczb na dwie klasy, tak, by każda liczba pierwszej była mniejsza od dowolnej liczby drugiej.

Przekształcenie w algebrze: zastąpienie wyrażenia algebraicznego przez równoważne z nim; w geom.: przyporządkowanie elementom zbioru utworów geom., elementów tego samego lub innego zbioru.

Przekwitanie, klimakterium, okres między 40—50. rokiem życia, w którym u kobiety zanika miesiączkowanie i płodność.

Przelew, 1) w prawie, zmiana wierzyciela: wierzyciel może bez zezwolenia dłużnika przelać swą wierzytelność na osobę trzecią, o ile to nie sprzeciwia się właściwości zobowiązania, ani przepisom ustawy; z chwilą zawarcia umowy o p. wierzytelności nabywca wstępuje w prawa wierzyciela; 2) w bankach itp. p. odbywa się przez przeniesienie danej kwoty na inne konto.

Przelot, rośl. motylkowa, na wapiennych skałach Tatr i Pienin, kilka gatunków.

Przełęcz, poprzeczne obniżenie w grzbiecie lub pasmie górskim.

Przełom, 1) w medyc. to samo co kryzys: moment, od którego zaczyna się szybkie zakończenie choroby; 2) p. (dolina przełomowa), część doliny rzecznej przecinającej wzgórze.

Przełyk, oesophagus, część przewodu pokarmowego, łącząca jamę ustną z żołądkiem; u ptaków tworzy p. wypuklenie, zw. wolem.

z Przemankowa Paweł, biskup krak., † 1292, wystąpił na czele możnowładztwa przeciw Bolesławowi Wstydliwemu, 1282 zbuntował się przeciw Leszkowi Czarnemu.

Przemiana materii (metabolizm), suma procesów chemicznych w organizmie, których celem jest dostarczanie materiału do budowy tkanek i pokrycie zapotrzebowania energii. (Por. Odżywianie). P. m. zaczyna się trawieniem (ob.), które umożliwia wessanie części pokarmów przez błonę śluzową jelita. Cukry, rozłożone na części składowe, dostają się do wątroby i mięśni, gdzie zostają zmagazynowane i spalane na dwutlenek węgla i wodę w miarę zużywania. Białka, rozłożone na aminokwasy, idą do organizmu, gdzie są przerabiane na białko swoiste; nadmiar zostaje przerobiony w wątrobie na cukry. Tłuszcze zostają zmagazynowane i przerabiane na węglowodany. Energii potrzebnej organizmowi ludzkiemu dostarcza spalanie węglowodanów.

Przemiana pokoleń, ob. Pokoleń przemiana.

Przemienienie pańskie, święto P. P., 5/VIII, na pamiątkę ukazania się Chrystusa apostołom Piotrowi, Janowi i Jakubowi.

Przemsza, l. dopł. górn. Wisły, 84 km, powstaje z Białej i Czarnej P.

Przemysł, w szerszym znaczeniu wszelka czynność zawodowa, wykonywana w celach zysku, w tym znaczeniu i wolne zawody są p.

W ściślejszym znacz.: wytwarzanie z surowców dóbr gospodarczych wyższego rzędu, zwł. w sposób masowy, przy użyciu urządzeń mechanicznych (p. maszynowy). W tym znaczeniu przeciwstawia się produkcji pierwotnej (rolnictwu, kopalnictwu), komunikacji, handlowi, pełnieniu usług osobistych.

Prawo przemysłowe, zbiór przepisów prawnych, zwł. ustaw i rozporządzeń odnoszących się do przemysłu. Przemysłem w rozumieniu prawa jest każde zarobkowe zatrudnienie lub przedsiębiorstwo, wykonywane samoistnie i zawodowo, z wyjątkiem wyraźnie wyłączonych, jak rolnictwo, zakłady naukowe, zawody wolne. Wykonywanie p. jest w zasadzie wolne, tj. nie wymaga zezwolenia, a tylko zawiadomienia władzy o rozpoczęciu, są jednak przemysły koncesjonowane, wymagające do zezwolenia wykazania umiejętności zawodowej. Zawsze wymaga zatwierdzenia projekt urządzenia zakładu przemysłowego. Przedsiębiorstwo winno być odpowiednio oznaczone zewnętrznie (firma). Samodzielni przemysłowcy mogą się łączyć w korporacje i związki o osobowości prawnej.

Przemysł artystyczny jest gałęzią sztuk pięknych, obejmującą wytwarzanie, często w sposób masowy, przy użyciu nawet maszyn, przedmiotów artystycznych o wartości również użytkowej (ceramika, meblarstwo, złotnictwo, tkactwo, introligatorstwo itp.). — Przemysł domowy jest oparty na zatrudnianiu pracownika u niego w domu, przy pomocy ewentualnej rodziny. Organizator dostarcza surowca i narzędzi, zajmuje się sprzedażą wytworów na własny rachunek. Najczęściej w koszykarstwie, koronkarstwie, bieliźniarstwie, p. konfekcyjnym. — Przemysł ludowy obejmuje wytwarzanie przedmiotów użytkowych i zdobniczych o cechach ludowo-regionalnych, w własnych zakładach pracy, przy pomocy rodziny lub najemników. Często jest p. domowym. Ma znaczenie nie tylko gospodarcze lecz i dla etnografii, folkloru, nawet dla propagandy w razie eksportu.

Przemysław (Przemysł), książęta wielkopolscy. 1) P. I (1220—57), dążył konsekwentnie do wzmocnienia dzielnicy wielkop.; 2) P. II, syn poprz. (1257—96), 1295—6 król polski, myślał o zjednoczeniu państwa, zamord. w Rogoźnie za sprawą margrabiów brandenburskich.

Przemysłowe świadectwo, ob. Przemysłowy podatek.

Przemysłowy podatek, opłacany jest w postaci wykupu świadectw przemysłowych i opłacania podatku obrotowego. Regułę stanowi opłacanie p. p. w postaci obu świadczeń, niektórzy płatnicy opłacają jednak p. p. tylko w jeden z powyższych sposobów (wydawnictwa czasopism — tylko świadectwo przemysłowe, wolne zawody — tylko podatek obrotowy). Podmiotami tego podatku są przedsiębiorstwa handlowe i przemysłowe, wolne zawody i tzw. zajęcia przemysłowe (agenci podróżujący itp.). Wysokość opłat za świadectwo przemysłowe zależną jest od kategorii, do kt. należy przedsiębiorstwo. Podatek od obrotu opłaca się od całej sumy przychodu brutto.

Przemyśl, m. pow. w woj. lwows., nad Sanem, 50.000 mieszk.; got. katedra z XV w., ruiny zamku Kazimierza W.; siedz. biskupa rzym. i grec.-katol.; przem. chem., metalurg., ceram., odlewnia dzwonów i i -Zagarnięty Polsce 981 przez ruskiego Włodzimierza W., odebrany 1018 przez Bol. Chrobrego, ponownie utracony za Mieszka II. W XII i XIII w. walki o P. (wraz z Haliczem) pomiędzy Polską, Węgrami i książętami rus. Od 1340 P. z całą Rusią Czerwoną przy Polsce (Kazimierz W.). Nadane 1389 prawo magdeburskie, potem inne przywileje spowodowały pomyślny rozwój. Po 1873 P. wybitną twierdzą austr.; podczas wojny światowej od listop. 1914 do marca 1915 oblegany, po kapitulacji w rękach Rosjan do lipca 1915.

Przemyślany, m. pow. w woj. tarnopols., nad Gniłą Lipą, 5.000 mieszkańców.

Przemytnictwo, obejście przepisów celnych przy sprowadzaniu towarów z zagranicy w dany obszar celny.

Przenośnia, gr. metafora, figura poetycka, podstawiająca na miejsce zwykłego pojęcia lub wyobrażenia inne, ściślej lub luźniej z tamtym związane, uplastyczniające albo odświeżające widzenie lub pojmowanie rzeczy. W języku potocznym używamy wiele utartych z biegiem czasu przenośni.

Przeobrażenie (metamorfoza), w zoologii rozwój (od zarodka do doskonałego zwierzęcia) poprzez b. różne formy pośrednie, które następnie zanikają, np. u owadów poprzez larwę i poczwarkę. P. jest niezupełne, gdy z jajka rozwija się larwa, a z niej dorzałe zwierzę bez stadiów pośrednich. W botanice rozwój różnych organów roślinnych ze wspólnego pnia (np. kolec — przekształcony liść).

Przeor (łac. prior), przełożony klasztoru; przeorysza, zakonnica, na czele klasztoru żeńskiego.

Przepiórka, ptak z rodziny bażantów; żyje stadami w Europie po 60° szer. płn.

Przepona (gr. diaphragma), ściana mięśniowa, rozdzielająca jamę brzuszną od klatki piersiowej u ludzi i ssaków; p. przebijają przełyk, aorta i żyła czcza dolna; p. jest mięśniem oddechowym.

Przepuklina (hernia), wystąpienie narządów jam ciała, pokrytych błonami surowiczymi najczęściej jamy brzusznej, poza ich obręb. Wrotami p. (tj. miejscem, przez które występuje) są miejsca zmniejszonego oporu; wrotami p. brzusznej mogą być: kanał pachwinowy, udowy, pierścień pępkowy i wszelkie ubytki w ścianie jamy brzusznej. Usposabiają do p. zwiotczenie mięśni brzusznych i częste gwałtowne parcie.

Przerost, ob. Hipertrofia.

Przerów (czes. Přerov), m. na Morawach (Czechosłowacja), nad Beczwą, 22.000 mieszk.; przemysł metalowy.

Przesięk, płyn przesączający się do przestrzeni wolnych w organizmie, w stanach osłabienia narządu krążenia.

Przesilenie, ob. Kryzys. W med., ob. Przełom. — P. dnia z nocą, ob. Równonoc.

Przesłanka, każdy z dwóch sądów w sylogizmie (ob.), z których zostaje wyprowadzony wniosek.

Przesmycki Zenon, pseud. M i r i a m, poeta pol., * 1861, członek Polskiej Akademii Literatury, od 1887 w „Życiu" warsz. wprowadza nowe prądy do literatury pol., przełomowe studium o Maeterlincku, w „Chimerze" skupia szczytowy okres estetyzmu Młodej Polski („sztuka dla sztuki"), odkrywca i wydawca Norwida, świetne przekłady obcych poetów. — 1919 min. kultury i sztuki.

Przesmyk, wąski pas lądu, oddzielający 2 zbiorniki wód, a łączący 2 lądy (P. Koryncki, Sueski, Panamski).

Przesialanie, ob. Sublimacja.

Przestępczość, zakres, w jakim pewna grupa osób, np. obywatele pewnego państwa, staje w sprzeczności z ustawą karną. P. wynika ze statystycznego ujęcia skazań.

Przestępna liczba, liczba, która nie jest pierwiastkiem żadnego równania algebraicznego o współczynnikach całkowitych, np. ludolfina.

Przestępny rok, ob. Kalendarz.

Przestępstwa obyczajowe, ob. Obyczajowe przestępstwa.

Przestępstwa polityczne, ob. Polityczne przestępstwa.

Przestępstwo, czyn zabroniony prawem pod rygorem sankcji karnych. Powszechnie przyjęto francuski podział p. na: z b r o d n i e, przestępstwa najciężej karane, w y s t ę p k i, karane lżej, i w y k r o c z e n i a, zwykle dochodzone i karane administracyjnie.

Przestrzeń, w geometrii zbiór wszystkich utworów geom.; p r z e s t r z e n n a g e o m. s t e r e o m e t r i a, dział geom., traktujący o utworach trójwymiarowych.

Przeszczepianie, t r a n s p l a n t a c j a, przeniesienie części organizmu zwierz. lub ludzkiego na inne miejsce tego samego osobnika (p. a u t o p l a s t y c z n e), lub innego osobnika tego samego gatunku (p. h o m e o p l a s t y c z n e): p. ma wielkie znaczenie w medycynie.

Prześcigła, palma, owocem jagoda jadalna; z soku wyrabia się wino; Ameryka Płd., nad Amazonką i Orinoko.

Prześladowania chrześcijan, za cesarzy rzym., uważających chrześcijaństwo za ruch, podcinający podstawy państwa rzym., trwało od N e r o n a, 59—68, do r. 313 po Chr., gdy K o n s t a n t y n W. przyznał edyktem mediolańskim zupełną wolność chrześcijaństwu.

Przetaczanie krwi, ob. Transfuzja.

Przetacznik, łac. V e r o n i c a, zioło z rodziny trędownikowatych, kwiaty przew. błękitne; rozpow. na całej kuli ziemskiej.

Przetarg, publiczna sprzedaż najwięcej dającemu; w szczególności rodzaj konkursu, w drodze kt. władze państwowe i samorządowe zawierają umowy o kupno, sprzedaż, dostawy, roboty. Po ogłoszeniu warunków reflektanci składają oferty zapieczętowane, dołączając wadium. Komisja ma swobodny wybór oferty. P. zapewnia najkorzystniejsze warunki, stwarzając silne współzawodnictwo.

Przetchlinki, 1) otworki w korze roślin drzewiastych, doprowadzające powietrze do wnętrz. tkanek; 2) zewn. otwory na poszczeg. pierścieniach ciała stawonogów, doprowadzające powietrze do systemu rurek tchawkowych.

Przetoka, ob. Fistuła.

Przetrwalnik, stadium rośliny przystosowane do przetrwania niekorzystnych warunków zewn. występuje głównie u roślin niższych.

Przetwornica, ob. Elektryczne maszyny.

Przewalski Mikołaj, ros. generał i podróżnik, pochodz. pols. (1839—88), podróże do Chin i Mongolii.

Przewalskiego koń, dziki koń żyjący stadami na stepach Azji środkowej.

Przewiertnikowate, rodzina roślin dwuliściennych spokrewniona z rodziną marzanowatych. Kwiaty często grzbieciste, owocem jagoda lub pestczak. Tu należą: bez, kalina, wiciokrzew.

Przewodnik, por. Przewodniki.

Przewietrzanie, ob. Wentylacja.

Przewodniki, 1) p. c i e p ł a, ciała, w których ciepło udzielone w jednym miejscu, rozchodzi się po całym ciele; dobrymi p. są metale, złymi: szkło, wełna, bawełna, ciecze, gazy, średnimi: drzewo; 2) p. e l e k t r y c z n o ś c i, ciała, w kt. elektryczność pobudzona w jednym miejscu rozchodzi się po całym ciele. Nieprzewodniki el., ob. Izolatory. W metalach, tzw. p. 1. k l a s y, przewodnictwo maleje ze wzrostem temp., w elektrolitach (ob.) czyli w p. 2. k l a s y wzrasta z temperaturą. Z metali najlepiej przewodzą elektr.: złoto, srebro, miedź. Ciecze są izolatorami (gliceryna, woda [czysta]). Gazy stają się p. po zjonizowaniu. (Por. Ciepło, E l e k t r o l i t y c z n e p r z e w o d n i c t w o, E l e k t r y c z n y o p ó r).

Przewody elektryczne, ob. Elektryczne przewody.

Przewodząca tkanka, zbiór komórek w roślinie naczyniowej służący do przewodzenia pokarmów. N a c z y n i a i c e w k i przewodzą wodę z rozpuszczonymi solami z korzenia do górnych części rośliny; komórki s i t k o w e z sitkami przewodzą asymilaty z liści do innych części rośliny. Naczynia i kom. sitkowe występują przeważnie w wiązkach sitowo-naczyniowych. Niektóre rośliny posiadają też rury mleczne, przewodzące sok mleczny.

Przeworsk, m. pow. w woj. lwow., nad Mleczką. 6.000 mieszk.; cukrownia, rafineria spirytusu, pałac Lubomirskich ze zbiorami sztuki.

Przewoźnik, osoba, trudniąca się zawodowo przewozem rzeczy i ludzi na lądzie, wodach i w powietrzu. Jako dowód handlowej umowy o przewóz winien p. wystawić nadawcy l i s t p r z e w o z o w y, zawierający istotne dane odnośnie przesyłki i przewozu.

Przewód nasienny, ob. Nasieniowód.

Przewód pokarmowy (tractus intestinalis), przewód służący do trawienia pokarmów; w formie najprostszej przedstawia worek o 1 otworze, spełniającym zadanie gęby i odbytu; przeważnie są 2 otwory: gębowy i odbytowy. U wyższych zwierząt p. p. składa się z jamy ustnej, przełyku, żołądka i jelit. Do niego uchodzą gruczoły trawienne (jak ślinianki, wątroba, trzustka) albo też leżą one w jego ścianach (jak np. w jelicie cienkim).

Przeziernikowate, rodzina motyli o przeźroczystych skrzydłach; przeziernik pszczołowaty, podobny do pszczoły; gąsienica żeruje na topoli.

Przezmianki, pozostałość zredukowanych skrzydeł u niektórych owadów dwuskrzydłych.

Przeznaczenie, ob. Predestynacja.

Przeździecki, 1) Aleksander, pol. pisarz hist. i wydawca (1814—71); nap.: „Podole, Wołyń, Ukraina...", „Jagiellonki polskie w XVI w." i i.; wydał szereg źródeł hist.; 2) Henryk, bisk. podlaski, * 1873, w 1917 członek Tymcz. Rady Stanu; 3) Rajnold, pisarz pol., * 1883.

Przeźrocze, ob. Diapozytyw.

Przeźroczystość, zdolność przepuszczania promieni (świetlnych) bez znacznego osłabienia. Stosunek natężenia wiązki promieni po przejściu warstwy ciała grubości jednostkowej do natężenia pierwotnego jest miarą p. P. zależy też od rodzaju promieniowania. Rozróżnia się ciała przeźroczyste, półprzeźroczyste i przeświecające.

Przeżuwające, poddział ssaków parzystokopytnych, zwierzęta roślinożerne; uzębienie niezupełne; żołądek p. składa się z 4 części: 1) żwacz, 2) czepiec, 3) księgi, 4) trawieniec. Pokarm po spożyciu nie zostaje odrazu zżuty, lecz dostaje się do żwacza i czepca, skąd po rozmiękczeniu i in. zmianach dostaje się z powrotem do jamy ustnej, gdzie ulega zżuciu, a następnie do ksiąg i trawieńca.

Przędzalnictwo. Przędza tkacka, luźne włókna tkackie, skręcone w pasmo, przygotowane z włókien roślinnych lub wełny zwierzęcej. Wyrób: ręcznie na wrzecionie i kołowrotku, mechanicznie na maszynach p. — P. bawełny: surowe włókno bawełny sprasowane w belach dla transportu, zostaje rozdrobnione i rozluźnione, po czym w formie płatów waty dostaje się na zgrzeblarkę, gdzie zostaje rozczesane, a włókna równolegle ułożone. Następnie na snowarce zostają nieco wyciągnięte i lekko skręcone. Wyprodukowana na snowarce wstęga przychodzi na niedoprządki, gdzie przez dalsze skręcenie i wyciąganie między walcami otrzymuje się włóczkę. Włóczka może być na maszynie przędzalniczej (selfaktorze lub masz. pierścieniowej) skręcona na przędzę. P. wełny dzieli się na p. przędzy sukiennej i p. czesankowej. Przędza sukienna ma być nieco kosmata, a pojedyncze włosy winny zachować falistość. Dlatego też zamiast snowarki używa się rozdzielnika, gdzie włókna zostają skręcone, lecz nie rozciągane. W p. lnu, konopi i juty, rozczesane włókna przychodzą wprost na snowarkę. Dalszy proces jak u bawełny, z tą różnicą, że niedoprząd skręca się na selfaktorze na mokro.

Przędza tkacka, ob. Przędzalnictwo.

Przęstka, jedyne u nas zioło wodne z rodziny przęstkowatych; wody stojące na niżu.

Przodoskrzelne, rząd ślimaków; prawie wyłącznie morskie.

Przodownik, 1) w policji stopień wyższy bezpośrednio od starszego posterunkowego, równy stopniowi sierżanta w wojsku; starszy p. jest stopniem bezpośrednio niższym od stopnia oficerskiego — aspiranta; 2) w harcerstwie stopień instruktorski.

Przyborowski, 1) Józef, pol. filolog i archeolog (1823—96); 2) Walery Zygmunt, pisarz pol. (1845–1926); pisma histor.: „Historia 1861/2", „Ostatnie chwile powstania styczn.", „Dzieje 1863"; powieści historyczne (kilkadziesiąt tomów).

Przyboś Julian poeta pol., * 1901, liryk, wybitny przedstawiciel awangardy: „Śruby", „Oburącz", „Z ponad", „W głąb las".

Przybram, ob. Příbram.

Przybylski, 1) Jacek, pol. poeta-tłumacz (1756—1819), poliglota wiele przekładów dziś zapomnianych; 2) Zygmunt, komediopisarz pol. 1856—1909), najlepszy utwór: „Wicek i Wacek"; 3) Wacław Nowina, pol. malarz i rzeźbiarz (1870—1933); 4) Czesław, architekt pol. (1880–1936); gmachy publ., m. in. Teatr Polski w Warszawie.

Przybyłko-Potocka Maria, aktorka pol., * 1880; gł. na scenach warszawskich.

Przybyszewska Stanisława, córka Stanisława, pol. autorka dramat. (1903—1935); „Sprawa Dantona".

Przybyszewski Stanisław, pisarz pol. (1868—1927), przywódca modernizmu, jako redaktor „Życia" krakowskiego skupił Młodą Polskę, nastrojowy symbolista, psychologiczno-mistyczny fatalista, analityk dusz chorych i opętanych erotyzmem, silnie oddziałał na współczesnych; ważniejsze powieści: „Dzieci szatana", „Homo Sapiens", „Synowie ziemi", „Mocny człowiek", „Dzieci nędzy", ekspresjonistyczny „Krzyk"; poematy prozą „Wigilie", „Nad morzem", „De profundis", „Androgyne", „Requiem aeternam"; dramaty: „Dla szczęścia", „Złote runo", „Śnieg", „Śluby", „Odwieczna baśń", „Gody życia" i in.; pamiętniki literackie: „Moi współcześni".

Przychocki Gustaw, pol. filolog klasyczny, * 1884, monografista i tłumacz Plauta.

Przychodnia, ob. Ambulatorium.

Przychód, periodyczny, przewidywany wzrost wartości majątkowych z pojedynczego, określonego źródła majątkowego (np. z realności). Dochód jest sumą przychodów, jest periodycznym i przewidywanym wzrostem wartości majątkowych z całokształtu działalności gospodarczej pewnej jednostki.

Przyciąganie, wspólna własność wszystkich ciał, ob. Ciążenie powszechne.

Przyczółek, 1) (fronton), zakończenie fasady budynku trójkątem, półkolem itp. wywodzące się od grec. świątyni (na węższych bokach zakończenie dachu, wypełnione rzeźbą, płaskorzeźbą); 2) p. u mostu, końcowa podpora mostu podtrzymująca jego konstrukcję górną.

Przyczyna, zdarzenie, bez zaistnienia którego inne, zwane skutkiem, nie mogłoby zdarzyć nastąpić. Przyczynowość, związek rzeń, w którym można ustalić p. i skutek.

Przydaczniowate, rodzina małży; najbardziej znana przydacznica olbrzymia waga do 200 kg; zawiera niekiedy perły; Ocean Spokojny i Indyjski.

Przydawka, część zdania, wskazująca na cechę przedmiotu; dopowiedzenie jest p. wielowyrazową.

Przydomek, dziedziczne określenie dodawane do nazwiska.

Przyimek, nieodmienna część mowy; określa stosunki między wyrażeniami i częściami zdania, np. z, od, przez.

Przyjacielskie Wyspy, ob. Tonga Wyspy.

Przykazania Boże (gr. dekalog), 10 nakazów moralnych, które wg Pięcioksięgu Mojżesz spisał na górze Synaj z natchnienia Bożego i przechował w arce przymierza.

Przykwiatki, odmienne od zwykłych liście przy kwiatostanach.

Przylaszczka, ob. Trojanek.

Przylądek (fr. Cap, ang. Cape, niem. Kap), niewielki występ lądu w morze.

Przylądek Dobrej Nadziei, ang. Cape of Good Hope, przyl. płd. afryk. w Kraju Przylądkowym.

Przylądek Północny, ob. Nordkap.

Przylądkowy Kraj, Kaplandia, ang. Province of the Cape of Good Hope, lub Cape Province, prow. Unii Płd.-Afryk., 717.313 km², 3 mil. mieszk.; w tym 700.000 Europej.; chów bydła, uprawa zboża, górnictwo (złoto, diamenty, miedź, węgiel; stol. Kapsztad (ang. Capetown), port, 280.000 mieszk. — 1602 skolonizowany przez holend. kompanię Wsch.-Indyj., od 1814 ang., 1902 domin. brytyjskie.

Przyleganie (adhezja), 2 różnych ciał stykających się ze sobą, jest to opór, które stawiają przeciw ich rozerwaniu. Zależy od powierzchni zetknięcia i rodzaju ciał. P. czasem przeważa nad spójnością, dzięki czemu można np. pisać ołówkiem na papierze, lutować, kleić itp.

Przylepiec, silnie lepiący plaster opatrunkowy, z plastru ołowianego, parafiny, kolofonii, benzyny itd.

Przylistki, osobne twory, wyrastające często u podstawy liści, podobne do blaszek liściowych.

Przylżeńce, rząd owadów, roślinożerne, szkodniki zbóż i roślin doniczkowych

Przyłbica, ruchoma część hełmu, opuszczana na twarz dla jej osłony; także hełm z ruchomą osłoną twarzy.

Przymierze, układ międzynarodowy, zawarty w celach politycznych pomiędzy dwoma lub więcej państwami. Może być zaczepne, lub zaczepno-odporne.

Przymiot, ob. Syfilis.

Przymiotnik, część mowy, oznaczająca cechę, właściwość rzeczownika, np. duży itd.

Przymiotno, zioło z rodziny złożonych, kwiaty liliowe; do nas zawleczone z Kanady; stadowi chwast przydrożny.

Przypadek, zdarzenie, które wydaje się niekonieczne, nieuwarunkowane przyczynowo, ponieważ nie jest przewidywane.

Przypływ i odpływ, okresowe ruchy morza pod wpływem przyciągania księżyca i słońca, powtarzające się co 12 i ½ godz. Znajomość czasu pojawiania się p. i o. i związanej z tym różnicy poziomów morza na wybrzeżach w portach ma pierwszorzędne znaczenie dla żeglugi. W Europie największy przypływ wykazuje Kanał Bristolski (do 12 m). Wyspy oceaniczne i morza śródziemne mają b. małą wysokość fali. Na Bałtyku p. bezpośrednio niedostrzegalny (10—70 mm).

Przypołudnik, zioło lub podkrzew z rodziny przypołudnikowatych; liście grube, mięsiste; hodowany jako roślina ozdobna.

Przypowieść (parabola), porównanie lub zdanie wyrażające jakąś ideę, opowieść uzmysławiająca wyższą prawdę, zwłaszcza religijną, np. przypowieść o synu marnotrawnym i w ogóle przypowieści w naukach Chrystusa, w literaturze polskiej w Mickiewicza „Księgach Narodu i Pielgrzymstwa".

Przyprostokątnia w trójkącie prostokątnym, ramię kąta prostego.

Przyroda, cały świat otaczający, oprócz wytwórczości kulturalnej i cywilizacyjnej człowieka; zwykło się ją dzielić na p. martwą i żywą.

Przyrodolecznictwo, leczenie chorób siłami przyrody, np. słońcem, powietrzem, wodą.

Przyrodoznawstwo, zbiorowe określenie wszelkich gałęzi wiedzy zajmujących się zjawiskami przyrody, zadaniem p. jest zjawiska te obserwować, klasyfikować i łączyć w teorię; p. dzieli się na naukę o przyrodzie 1) żywej i 2) martwej.

Przysadka mózgowa (hypophysis cerebri), gruczołowy twór u podstawy czaszki, jedna część p. produkuje substancje zwiększające ciśnienie krwi, inna subst. hormonalne, pozostające w związku z gruczołami płciowymi i wzrostem.

Przysiecki Feliks, poeta pol. (1883—1935; „Śpiew w ciemnościach".

Przysięga, wezwanie Boga na świadka przy składaniu zeznań i oświadczeń. Religia uważa krzywoprzysięstwo za grzech ciężki, prawo karze fałszywe zeznania zaprzysiężone więzieniem do lat 5. Państwo stosuje p. jako gwarancję wierności przy zaprzysiężeniu urzędników i wojska, jako gwarancję prawdomówności przy zaprzysiężeniu świadków, ewentualnie i stron w procesie karnym i cywilnym, jako gwarancję sumienności i rzetelności przy zaprzysiężeniu biegłych. — P. wyjawienia (p. manifestacyjna): dłużnik, u którego nie wykonano egzekucji dla braku majątku, musi na polecenie sądu spowodowane wnioskiem wierzyciela przedłożyć wykaz swego majątku i zaprzysiąc prawdziwość i zupełność zapodań. W razie oporu grozi mu areszt (przymus osobisty). — Por. też Rota.

Przysięgli sędziowie, ława przysięgłych, organ wymiaru sprawiedliwości w procesie karnym, złożony z wybieranych lub losowanych obywateli, którego orzeczenie co do winy (werdykt) stanowi podstawę do wyroku, wydawanego przez sędziego lub sędziów fachowych, zawodowych. Ława przysięgłych, działająca łącznie, ale w niezależności od trybunału przysięgłych (sędziów zawodowych), tworzy sąd przysięgłych. Instytucja pochodzi z Anglii, 1791 wprowadzona we Francji, 1848 w państwach niemieckich jako jedna ze zdobyczy wolnościowych, gwarantujących jawny i niezależny od wpływów państwa wymiar sprawiedliwości.

Przysłoneczny punkt, ob. Perihelium.

Przysłowia, krótkie zwroty tradycyjne, zawierające myśl ogólną, moralną, dydaktyczną itd.; zachowują ślady dawnych zwyczajów, dawnego sposobu myślenia.

Przysłówek, nieodmienna część mowy, określająca czasowniki lub przymiotniki, np. dobrze, ładnie, tak, trzykroć.

Przyspieszenie, stosunek przyrostu prędkości do czasu, w którym ten przyrost się dokonał. W ruchu jednostajnie przyspieszonym p. jest stałe. Wymiar p.: cm/sek^2. P. ziemskie, jest to p., z jakim spadają ciała w próżni; zależy od położenia geograf., u nas równa się 981 cm/sek^2.

Przysposobienie dziecka, to samo co adopcja (ob.).

Przysposobienie wojskowe, ma na celu wychowanie wojskowe młodzieży przedpoborowej, zrzeszenie i utrzymanie w gotowości bojowej niepobranych i rezerwistów.

Przystań, mały port (ob.) nad brzegiem morza lub rzeki dla statków.

Przystawanie w geom.: dwie figury są przystające, gdy mają boki i kąty odpowiednie równe; dla trójkątów istnieją tzw. przypadki p., których elementy wystarczą, aby były przystające.

Przystosowanie, w biol.: ukształtowanie się ciała i czynności życiowych istot żywych odpowiednio do zmian w otoczeniu.

Przytarczyca, gruczoły przytarczyczne (glandulae parathyreoideales), 2 pary gruczołów na szyi, obok tarczycy; ich wydzielina zobojętnia lub rozkłada pewne toksyny gromadzące się w ustroju.

Przytulia, rośl. zielna z rodziny marzanowatych; w Polsce 23 gatunki.

Przyuszne gruczoły, ob. Ślinianki.

Przywilej, łac., szczególne uprawnienie wzgl. zwolnienie od powszechnych obowiązków, nadane przez specjalne prawo jednostce, stanowi, grupie zawodowej.

Przywództwo, ob. Führer.

Przywry, robaki, rząd płazińców; pasożyty zewn. lub wewn. przytwierdzające się za pomocą ssawek do ciała żywiciela; pasożytują prawie wyłącznie na kręgowcach.

P. S. — post scriptum, dopisek.

Psalmodia, chóralne śpiewanie psalmów; zbiór utworów religijno-moralnych (wzór: psalmy Dawida).

Psalmy, gr., „pieśni", także Psałterz, tytuł zbioru 150 pieśni Starego Testamentu przypisywanych Dawidowi, pochodzących przeważnie z VI—V w. prz. Chr., o wzniosłej myśli religijnej.

Psałterz, z gr., zbiór psalmów (ob.). P. Floriański, najobszerniejszy i najważniejszy zabytek języka polskiego z XIV w.

Psametych (Psametich), królowie egip.: 1) P. I. 663—610 prz. Chr., wyzwolił kraj od Asyryjczyków, skonsolidował państwo; 2) P. II. 594—589 wyprawił się do Etiopii; 3) P. III. 526—525 pobity przez perskiego Kambinesa pod Pelusion, zdetronizowany.

Pseud(o)..., gr., fałszywie, pozornie (w słowach złożonych).

Pseudohermafrodytyzm (pozorna obupłciowość): gruczoły płciowe jednej płci, zewnętrzne części płciowe obu płci.

Pseudoleukemia, gr., choroby różnego pochodzenia o zewnętrznym podobieństwie do leukemii, bez charakterystycznych dla niej zmian w obrazie krwi.

Pseudologia phantastica, gr.-łac., chorobliwa kłamliwość.

Pseudomorfoza, gr., występowanie minerałów w formach krystal. właśc. innym minerałom.

Pseudonim, gr., „nazwisko zmyślone", tj. przybrane w miejsce właściwego, np. przez autora.

Psia Grota, włos. Grotta del Cane, jaskinia w pobl. Neapolu, wypełniona dwutlenkiem węgla, zabójczym dla żywych stworzeń.

Psianka, roślina psiankowata, półkrzew, zioło trwałe lub roczne; uprawiane gatunki: ziemniak i pomidor.

Psiankowate, rodzina roślin o liściach naprzemianległych, bez przylistków: z ważniejszych rodzajów: psianka, bieluń, lulek, tytoń, ziemniak, pomidor.

Psichari (psikari) Ernest, pisarz franc. (1883—1914), nawrócenie religijne w „Voyage du Centurion", główne dzieło „Les Voix qui crient dans le désert", duży wpływ na współczesnych.

Psidium, gujawodrzew, wiecznie zielone drzewo mirtowate, uprawiane w zwrotnikowej Ameryce jako drzewo owocowe.

Psie Pole (niem. Hundsfeld), m. na niem. Dolnym Śląsku, 3.000 mieszk.; wg podania klęska Niemców 1109 od Bolesława Krzywoustego.

Psittacosis, ob. Papuzia choroba.

Pskowskie Jezioro, płd. część Jez. Pejpus, 734 km^2.

Psków, m. w Rosji zach., 43 000 mieszk.; zabytki, m. i. Kreml z XII w.; w śrdw. niezależna republika kupiecka, 1917 abdykacja cara Mikołaja II.

Psoriasis, gr., ob. Łuszczyca.

Pstrąg (górski, źródlany), ryba z rodziny łososiowatych; w górskich rzekach, głównie Karpat; dochodzi do 1 m dług., wagi 5 kg; najsmaczniejsza z ryb słodkowodnych; hodowany i sztucznie rozmnażana w pstrągarniach.

Pstrokoński Stanisław, malarz pol., * 1871; portrety, obrazy rodzajowe.

Psy, rodzina ssaków drapieżnych o wydłużonym pysku, żywią się świeżym łupem oraz padliną; najważniejszy rodzaj pies (Canis). Należy tu wiele gatunków, jak: lis, szakal, wilk. — Pies domowy pochodzi przypuszczalnie od wilka; 3 główne rasy: charty, dogi, psy myśliwskie; jako towarzysz człowieka znany już w okresie kamiennym.

Psyche, gr., 1) dusza; 2) por. Amor; 3) mebel w rodzaju toaletki zwierciadlanej.

Psychiatra, gr., lekarz chorób umysłowych.

Psychiatria, gr., nauka o chorobach umysłowych i ich leczeniu.

Psychiczny, gr., duchowy, tyczący duszy.

Psychika, gr., ogół cech i skłonności psychicznych jednostki oraz wewnętrznych, indywidualnych przeżyć i doznań człowieka. Jak

spostrzeżenia, wyobrażenia, wspomnienia, myślenie, uczucia, wzruszenia, pożądania itp.

Psychoanaliza, metoda rozpoznawania i leczenia neuroz stworzona przez Freuda. Motorem części działań ma być chęć seksualnego użycia, istniejąca od dzieciństwa, której tłumienie, jako niemoralnej, powoduje urazy. Te urazy i pragnienia pozostają w podświadomości i mogą (jako kompleksy) deformować życie duchowe człowieka. Leczenie p. opiera się na wydobyciu na jaw pragnień podświadomych (np. drogą analizy marzeń sennych, których elementy stanowić mają charakterystyczne dla utajonych pragnień symbole) i umożliwieniu im normalnego wyżycia. Por. też Psychoterapia.

Psychofizyczny paralelizm, gr., teoria, wg której zdarzenia cielesne i psychiczne przebiegają niezależnie od siebie, ale równolegle.

Psychofizyka, gr., rozdział psychologii, dotyczący związków ilościowych między podnietą i wrażeniem.

Psychograf, gr., przyrząd służący do notowania przejawów życia pozaświadomościowego.

Psycholog, gr., badacz na polu psychologii; znawca ludzi.

Psychologia, gr., nauka o psychice (ob.). P. ogólna opisuje zjawiska psychiczne wspólne wszystkim ludziom, p. różniczkowa poszukuje różnic międzyjednostkowych i międzygrupowych w obszarze życia psychicznego. P. introspekcyjna opiera się na samoobserwacjach; p. eksperymentalna wprowadza do metody badawczej eksperyment. P. asocjacyjna wyjaśnia zjawiska psychiczne jako sumy elementów psychicznych, p. strukturalna lub postaci opiera się na całościach, które są dane bezpośrednio i których nie można interpretować jako sumy elementów psychicznych. P. stosowana polega na wprowadzeniu badań psychologicznych do różnych dziedzin życia dla celów praktycznych. P. matematyczna opiera się na metodzie matematycznego opracowywania materiałów uzyskanych w badaniach psychologicznych. P. rozwojowa ujmuje przejawy życia psychicznego z punktu widzenia rozwojowego. P. indywidualna, podobnie jak psychoanaliza (ob.), opiera się na procesach zachodzących w podświadomości i interpretuje na ich podstawie zarówno charakter jak i jego zboczenia; por. Psychoterapia.

Psychologia racjonalna, ob. Metafizyka.

Psychologizm, gr., wyprowadzanie przejawów życia umysłowego i kulturalnego ze zjawisk psychicznych, w przeciwieństwie do poglądu, że są one od psychiki ludzkiej niezależne.

Psychoneurozy, gr., nerwice psychiczne, choroby systemu nerwowego z zaburzeniami psychicznymi, np. padaczka, histeria itp.

Psychopatia, gr., anormalny stan psychiczny, zboczenia psychiczne. Psychopata, cierpiący na zaburzenia (zboczenia) psychiczne. Psychopatologia, nauka o chorobach psychicznych.

Psychotechnika i poradnictwo zawodowe. Psychotechnika jest to nauka stosująca metody i wyniki psychologii do zakresu prac ludzkich zwł. zawodowych; stara się poznać zdolności i zamiłowania człowieka i wskazać właściwą mu pracę, tworząc poradnictwo zawodowe. Najważniejsze metody psychotechn.: 1) testy, tj. zapytania wzgl. zadania wymagające odpowiedzi, które ujawniają funkcje psychiczne, 2) obserwacje psychologiczne, jako uzupełnienie testów nie ujmujących wszystkich stron psychiki ludzkiej. P. powstała w Ameryce, rozszerzyła się, udoskonaliła w Europie. Poradnictwo zawodowe stworzyła Ameryka, potem stało się ono w wielu krajach europ. obowiązkowym; łączy ono metody i wyniki takich nauk jak: ekonomia, psychologia, technika itp., poznaje psychiczne i fizyczne wymagania zawodów, odnosi się przeważnie do młodzieży kończącej szkoły, obierającej zawód lub kierunek studiów.

Psychoterapia, gr., leczenie duchowe schorzeń duszy lub ciała, stosowane już w dawnych czasach i dziś u ludów pierw. (znachorzy, szamani). Do p. niesystematycznej należy np. rozrywka, zmiana otoczenia itp., do systemat. (przedmiot współcz. badań) — autosugestia, sugestia (praktycznie), psychoanaliza i psychologia indywidualna (teoretycznie). Psychoanaliza wprowadzona przez Freuda stwierdza: neuroza ma przyczynę w dziedzictwie duchowym, związanym z właściwościami ciała, w przeżyciach z lat dziecinnych i seksualnych; np. skłonność do libido (użycia) zwł. płciowego, krępowana jako niemoralna, zachowuje się jako czucie z nim związane w podświadomości, wpływa na przebieg uczuciowy i może wywołać nerwowe dolegliwości cz. neurozę (konwersję). W przeciw. do teorii Freuda, która neurozę uważa za zjawisko przyczynowo uwarunkowane, psychologia indywidualna wied. neurologa A. Adlera uważa powstanie neurozy za skutek opanowania psychiki danej osoby myślą celową, np. dążeniem do mocy, co jest w sprzeczności ze świadomością własnej nieudolności; zadaniem lekarza jest wyjaśnić sytuację duchowe i pomóc choremu do przejrzenia, że sam chorobę swoją stwarza.

Psychoza, ob. Umysłowe choroby.

Psy gończe, gwiazdozbiór nieba północnego między W. Niedźwiedzicą a Wolarzem.

Pszczelarstwo, pszczelnictwo, pszczolarstwo, dawniej pasiecznictwo, bartnictwo, gospodarstwo pszczelne w celach użytkowych (por. Pszczoła, Miód). Pierwotnie hodowano pszczoły w dziuplach, wydrążonych pniach (ob. Barć; dziś jeszcze w Rosji i na Polesiu). Następna faza: koszyk, koszka, słomianka ze zwojów słomianych z deszczułkami na plastry. Słomianka z nadstawką na ramki zbliża się do ula typu Dzierżona (skrzynki drewniane z 5 kondygnacjami belek dla zarabiania plastra); poza tym inne typy. Zbiorowisko ulów stanowi pasiekę.

Pszczoła, owad z rzędu błonkówek, z rodziny pszczołowatych, żyje społecznie; zespół składa się z 1 królowej (samicy), 20—50.000 robotnic i (w lecie) 800—3.000 trutniów (samców). Robotnice (samice z zanikłymi organami rozrodczymi) budują z wosku podwójne

plastry, złożone z komórek, do których królowa składa jajka. Z jaj zapłodnionych rozwijają się robotnice i królowe, z jaj niezapłodnionych, trutnie. — Te ostatnie, po locie godowym i zapłodnieniu samicy, giną. Przed wylęgnięciem się nowej królowej, stara królowa z częścią roju

Pszczoły
1) królowa; 2) robotnica; 3) truteń; 4) plaster

odlatuje, by założyć nowy rój. Królowa żyje do 5 lat, robotnica letnia 6 tygodni. Budową jest robotnica przystosowana do zbierania miodu i pyłku kwiatowego, którym żywi larwy; zaopatrzona jest w aparat żądłowy, którego brak trutniom. P. są obecnie hodowane we wszystkich częściach świata. Por. Pszczelarstwo.

Pszczołojad, przelotny ptak drapieżny z rodziny sokołów; pospolity w obszarach lesistych.

Pszczołowate, rodzina owadów z rzędu błonkówek; samica opatrzona żądłem; na tylnych nogach włoski do zgarniania pyłku, aparat pyszczkowy ssąco-liżący; niektóre żyją towarzysko, np. pszczoła, trzmiel.

Pszczyna, m. pow. w woj. śląs., nad Pszczyną, 7.000 mieszk.; zamek i park, kop. węgla, browary.

Pszenica, trawa zbożowa, pochodzi z Azji; liczne gatunki hodowane od b. dawnych czasów; ziarno dostarcza mąki do wypieku białego pieczywa, krup, kaszy, grysiku; słoma dostarcza paszy, plecionek P. wymaga gleby urodzajnej.

Pszeniec, rośl. roczna z rodziny trędownikowatych, półpasożytująca w lasach i na polach.

Pszonka Stanisław, sędzia lubelski, w XVI w. współzałożyciel „Rzeczypospolitej Babińskiej".

Pt, symbol chem. pierw. platyny

P. t. = skróc. „pleno titulo", łac., z pełnym tytułem.

Ptah, staroż. egips. bóstwo, bóg miasta Memfis, stwórca świata, opiekun artystów. Przedstawiany w postaci mumii, z szpiczastą brodą, włosami nakrytymi czapką, z ozdobą na szyi i barkach, z berłem w ręku.

Ptaki, kręgowce jajorodne, oddychają płucami, szczęki opatrzone dziobem, ciało pokryte piórami, przednie kończyny zamienione w skrzydła, kości pneumatyczne (wypełnione powietrzem). P. budują przeważnie gniazda, w których samice składają i wysiadują jaja (u niekt. p. wysiadują też samce); żywią się owadami, drobnymi ssakami, lub owocami. Najstarszy ptak Archeopteryx (ob.), p. z okresu kredowego, miał szczęki uzębione. Por. tablice. Zwierzęta kopalne (1) i Części ciała zwierząt (1).

Ptactwo domowe, ob. Drób.

Ptasie gniazda, najczęściej zbudowane przez ptaki, niektóre ptaki gnieżdżą się w cudzych gniazdach, w dziuplach lub glinie. Materiał do budowy gniazd stanowi glina, błoto, części roślin, pióra i i.

Ptaśnik Jan, historyk pol. (1876–1930), wybitny badacz średniowiecza pol.: „Obrazki z przeszłości miasta Krakowa", „Italiae index", „Kultura włoska wieków średnich w Polsce", „Miasta w Polsce" i w. in.

Pterosauria, gady latające, rząd wymarłych gadów, które żyły w okresie jurajskim i kredowym w Europie środk. i Ameryce Płn. Miały skórę przystosowaną do latania

Ptolemeusz Klaudiusz, astronom, matematyk i geograf, żył w Aleksandrii w II w. po Chr. Jego prace z astronomii i matematyki stanowiły ok. 1.000 lat podstawę tych dziedzin wiedzy. — Układ świata P., system, w którym nieruchoma ziemia stanowi środek świata (system geocentryczny): dokoła niej krążą planety, poruszając się po tzw. epicyklach (epicyklem nazywano koło, którego środek porusza się dokoła ziemi po drugim większym kole koło deferencyjne)

Ptolemeusze (Lagidzi), dynastia maced.-grec. władająca Egiptem po śmierci Aleksandra W.: 1) P. I Lagi, dowódca pod Aleksandem W. opanował 323 prz. Chr. Egipt (jego namiestnik) od 305 król, propagator kultury hellenskiej (sławne muzeum aleksandryjskie); 2) za jego syna Philadelphosa, 285—247, nabytki terytor., kontakt z Rzymem, Kartaginą i Syrakuzami, wybitny rozwój kulturalny; 3) dalsze zdobycze za P. III Euergetesa I, 247—221; 4) straty teryt. za jego syna P. IV Philopatora, 221—204; 5) wpływy rzymskie za P. V Epiphanesa, 204—1812, potem okres walk z Syrią (niepomyślne) i dynastycznych; 6) P. XIII Neos Dionizos Auletes 80—51, zdetronizowany, potem z pomocą Rzymian ponownie na tronie; 7) jego córka Kleopatra VII, † 30 prz. Chr., ostatnia z P. w Egipcie (jej brat P. XIV Dionizos utonął podczas ucieczki przed Cezarem).

Ptyalina, enzym zawarty w ślinie, rozkłada skrobię na cukier.

Pubertas, łac., pokwitanie (ob.).

Publiczne prawo, ogół norm prawnych, które odnoszą się do państwa i do stosunku jednostki do państwa. P. p. obejmuje prawo ustrojowe, administracyjne, karne formalne i materialne, procedurę cywilną.

Publikacja, łac., wydanie czegoś, podanie do publicz. wiadomości; publikować, ogłaszać, obwieszczać; publicysta, pisarz, zajmujący się sprawami publ.; publicystyka, działalność w powyższym kierunku i literatura tego rodzaju.

P. u. c., post urbem conditam, łac., po założeniu miasta (Rzymu), tj. po 753 prz. Chr.

Puccini (puczini) Giacomo, kompozytor włoski (1858—1924), przedstawiciel tzw. weryzmu, mistrz opery realistycznej, o szerokiej linii me-

Indii i bogatej instrumentacji: „Cyganeria", „Tosca", „Madame Butterfly", „Dziewczę z dalekiego Zachodu", „Turandot".

Puchacz

Puch, ob. Pióro

Puchacz, drapieżny ptak z rodziny sów, żeruje w nocy.

Puchlina brzuszna, nagromadzenie się w jamie brzusznej wodnistego wysięku, związane z innymi chorobami (otrzewnej, nerek, serca itd.).

Puchlina wodna, nagromadzenie się przesączu z krwi w jamach ciała i tkance podskórnej.

Puchowiec, roślina drzewiasta z rodziny ślazowatych, drewno gąbczaste, używane zamiast korka: Indie Zachodnie.

Pucić Medo (P o c i ć Orsat; włosk. P o z z a), pisarz chorw. (1821—82), szermierz illiryzmu, odrodzenia narodowego, poeta wysokiego artyzmu.

Puck, m. w pow. morskim, 3.000 mieszk.: letnisko, port rybacki.

Pucka Zatoka, część Zat. Gdańskiej oddzielona od Bałtyku Mierzeją Helską.

Pud, rosyj. jednostka wagi = 16,38 kg.

Pudding, ang., potrawa z mąki, jaj, masła itd., lub mięsna, gotowana w parze; p l u m - p u d d i n g, tradycyjna ang. potrawa na Boże Narodzenie, słodki p. z rodzynkami.

Pudel, pies b. zmyślny, łatwy do wyuczania sztuk, prawdopodobnie ze skrzyżowania owczarków z psami gończymi.

Puder, środek kosmetyczny, mieszanina mąki ryżowej, talku, tlenku cynku i in., zabarwiona i perfumowana.

Pudlowanie (ś w i e ż e n i e), ob. Żelazo.

Puebla, stan w Meksyku, 33.995 km², 1 mil. mieszk.; stol. P.: 111.000 mieszk.: przem. tekst.

Pueblo (P u e b l o s), grupa Indian z N. Meksyku i Arizony, przodkowie spokrewnieni z plem. N a h u a (ob.); budują domy z gliny, lub kamieni, z wejściem od dachu.

Puerto, hiszp., port; przełęcz.

Pugaczew Jemeljan Iwanowicz, Kozak (1726—75), podając się za zamordowanego cara Piotra III, wywołał bunt chłopski w obszarze Uralu i Wołgi, po jego stłumieniu stracony.

Puget (püże), Pierre, fr. rzeźbiarz, architekt i malarz (1622—94), pod wpływem Berniniego: „Aleksander i Diogenes" (Luwr) itd., obrazy: „Zwiastowanie" i in.

Puget (P u s z e t) Ludwik, rzeźbiarz pol., * 1877; dzieła rzeźb. (np. „Lwy"), krytyki artystyczne, prace, m. in. „Studia nad polskim budownictwem drewnianym".

Puginał, rodzaj sztyletu, krótka broń kolna, o kanciastej, trójkątnej głowni, typowa broń skrytobójców.

Pukierz, fr., okrągła tarcza, ku środkowi wypukła, używana w dawnej Polsce przez jazdę.

Pularda fr., tuczona, dawniej także kastrowana kura, dostarcza delikatnego mięsa.

Pulcinella, ob. Poliszynel.

Pullman George Mortimer, ameryk. konstruktor i fabrykant (1831—97), zbud. w 1863 pierwszy wygodny wagon kolejowy z korytarzem itd. Od niego powszechna dziś nazwa dużych wozów kolejowych (p u l l m a n o w s k i c h).

Pull-over, ang., rodzaj bluzy trykotowej, wciąganej przez głowę.

Pulpit, łac., rodzaj stołu o pochyłym blacie do opierania ksiąg w kościele, pisania, opierania nut itd.

Puls, łac., ob. Tętno.

Pulweryzator, fr., rozpylacz.

Pułaski, 1) Józef, starosta warecki (1704—69), początkowo w konfederacji radomskiej, później jeden z głów. twórców konfederacji barskiej (marszałek związku wojskowego), przygotowywał obronę Baru, po jego zdobyciu na Wołoszczyźnie, oskarżony przez Joachima Potockiego i Krasińskiego o niesubordynację i zdradę, uwięziony; 2) Franciszek, syn poprz. (ok. 1745—69), starosta augustowski, współzałoż. konfederacji barskiej, padł pod Łomazami; 3) Kazimierz, brat poprz. (1747—79), bohater konfederacji barskiej, jej organizator na Podolu, Wołyniu, Litwie i Rusi, słynny z obrony Berdyczowa, Częstochowy, z wyprawy do Wielkopolski, po niefortunnym zamachu na St. Augusta, zmuszony do opuszczenia Polski, jako generał St. Zjedn. uczestniczył w ameryk. walkach o wolność, padł pod Sawannah; 4) Antoni, brat poprz. (1750—po 1815) początkowo uczestnik konfederacji barskiej, potem współzałoż. targowickiej, 1793 jej marszałek koronny, następnie hetman pol. koron.; 5) Kazimierz, historyk pol. (1846—1926); dzieła: „Szkice i poszukiwania historyczne" (4 t.), „Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy" i in.; 6) Franciszek, pol. historyk i polityk, 1875, marszałek Rady Stanu 1918, prezes Biura Prac Kongresowych 1919, następnie poseł w Waszyngtonie, reorganizator Biblioteki Polskiej w Paryżu; „Źródła do poselstwa Jana Gnińskiego do Turków".

Puławy, m. pow. w woj. lubels., na pr. brzegu Wisły, 9.000 mieszk. Dawny pałac ks. Czartoryskich, z biblioteką, bogatymi zbiorami sztuki, stanowił w począt. XIX w. ośrodek pols. życia umysłowego i politycznego. Obecnie mieści Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego.

Pułk, jednostka broni organizacyjnie samodzielna, składa się z dowództwa i oddziałów (batalionów lub dywizjonów, zależnie od broni), oraz kadry zapasowej. W czasie pokoju jednostka administracyjna i szkoląca kontyngent rekruta, na wypadek wojny — ośrodek mobilizacyjny dla rezerwistów.

Pułkownik, najwyższy stopień oficera sztabowego, zwykle dowódcy pułku.

Pułkowo, w. w okr. Leningrad (Rosja), główne ros. obserwatorium astronom., którego południk był uważany w kartografii ros. za pierwszy.

Pułtusk, m. pow. w woj. warsz., nad Narwią, 15.000 mieszk.; fabr. maszyn rolniczych.

Puma, drapieżnik z rodziny kotów; niepodrażniona niegroźna dla człowieka; największy kot Ameryki Płn.

Pumeks (p o m e k s), zastygła lawa, zawierająca pęcherzyki i próżnie, środek szlifierski.

Puna (ang. Poona), m. w bryt.-ind. prezydent. Bombaj, 250.000 mieszk.; uniwersytet.

Punas, suche i zimne wyżyny w Peru i Boliwii.

Punca, znak stemplowy, wybity przez urząd probierczy na przedmiotach złotych i srebrnych.

Punch (pöncz, ang., 1) bohater ang. teatru marionetek; 2) sławne ang. pismo humorystyczne, od 1840

Punctum saliens, łac., pulsujące serce, pierwszy widoczny ruch w zapłodnionym jaju kurzym; przenośnie: główny punkt

Punickie wojny, pomiędzy Rzymem a Kartaginą o hegemonię na M. Śródziemnym: w pierwszej, 264—241 prz. Chr., zwycięstwa rzym. pod Mylae 260, Eknomos 256, u Wysp Egackich 241 (uprzedziło klęska Regulusa w Afryce), w wyniku nabycie Sycylii i panowanie rzym. nad M. Śródziemnym; w drugiej, 218—201 prz. Chr., zwycięstwa Hannibala (ob.) nad rz. Ticinus, Trebią, Jeziorem Trazymeńskim i pod Kannami (216), potem jego klęska pod Zamą (202); w trzeciej, 149—146 prz. Chr., zburzenie Kartaginy.

Punijczycy (Poeni), Kartagińczycy, ob. Kartagina.

Punkcja, łac., przekłucie ścian jamy ciała, celem opróżnienia jej z płynu lub zaczerpnięcia go do badania.

Punkt, figura geom., bez wymiarów; w geom. analitycznej, układ kilku liczb (ob. Współrzędne).

Punktacje, akt, nie stanowiący formalnej umowy, ale zawierający jej główne istotne postanowienia (punkta), podpisany przez strony; rodzi prawa i obowiązki w nich wyrażone.

Punkty typograficzne, ob. Pismo.

Pupil, łac., osoba małoletnia, pozostająca pod opieką; majątek pupilarny, majątek p. zarządzany przez opiekuna; substytucja pupilarna, w prawie rzyms. rozporządzenie testamentu ojca, określające osobę dziedzica w wypadku śmierci dziecka w czasie tegoż niepełnoletności; bezpieczeństwo pupilarne, jest zabezpieczeniem, wymaganym przez ustawę w wypadku lokowania kapitałów, należących do pupila; pupilarny, odnoszący się do nieletnich, pozostających pod opieką.

Purana, dawne opowiadanie, zbiorowa nazwa religijno-mitycznych utworów literatury indyjskiej

Purchawka, grzyb z rzędu purchawek, zewn. warstwa posiada łuski lub brózdy.

Purgantia, łac., środki przeczyszczające.

Purgatorium, łac., czyściec.

Puri, m. w ind.-bryt. prow. Bihar-Orissa, 0.000 mieszk.; cel pielgrzymek Hindusów.

Purim, święto żyd., obchodzone 14. Adar na pamiątkę ocalenia Żydów, opisanego w księdze Estery (ob.).

Purkinje (Purkyně) Jan Ewangelista, słynny czeski fizjolog, anatom i patolog (1787—1869).

Purpura, fioletowo-czerwony barwnik, w staroż. otrzym. z soku morskich ślimaków purpurowych; obecnie kolor purpurowy otrzymuje się za pomocą sztucznych barwników.

Purus, pr. dopł. Amazonki w Brazylii, 3100 km długości.

Purysta, ob. Puryzm.

Purytanie, grupa protestantów angiels., która nie uznała władzy kościoła anglikańskiego z powodu jego zależności od państwa, stworzyła sobie samorząd, niezawisłość od władz państwowych i dążyła do oczyszczenia kościoła z wszelkich naleciałości w ustroju i nabożeństwie.

Puryzm, łac., dbałość, nieraz przesadna o czystość języka; purysta, człowiek stosujący p.

Pustaki, sztuczne kamienie murarskie, używane zamiast cegieł, z betonu, wewnątrz puste.

Pustelnik (anachoreta, eremita), człowiek, oddający się modlitwie, pokucie, kontemplacji zdala od społeczeństwa.

Pustorogie (pustorożce), ssaki przeżuwające; posiadają zwykle 2 rogi w postaci rogowych futerałów na wyrostkach kości czołowych, tzw. możdżeniach.

Pustowójtówna Henryka, adiutantka Langiewicza (1838—81), córka generała ros. i Polki, walczyła mężnie w powstaniu 1863, potem internowana w Galicji, następnie na emigracji we Francji; odznaczona krzyżem francuskim w wojnie 1870/71 jako siostra miłosierdzia.

Pustułka, ptak z rodziny sokołów; Europa, Azja, północna Afryka

Pustułka

Pustynia, obszar pozbawiony roślinności z powodu za małej ilości opadów atmosfer. Rozróżnia się p. piaszczyste, słone, skaliste, lodowe. Rozmieszczone w 2 pasach w okolicach podzwrotnikowych na półkuli płn. i płd.: na płn. p.: Sahara Synaj Arabska, Syryjska, Irańskie, Turkiestanu, Gobi oraz w Ameryce Płn. w zach. Kordylierach; na płd. p.: Atakama, Kalahari i Australijska

Pustynniki, rodzina ptaków grzebiących; żyją na stepach i w pustyniach Afryki i Azji, rzadko w Europie.

Puszcza, bór pierwotny z różnych gatunków drzew; w Polsce były słynne: P. Niepołomicka, Białowieska, Kampinoska, Łomżyńska, Kozienicka, Tucholska.

Puszczyk, ptak z rodziny sów; u nas b. częsty; gnieździ się w dziuplach, starych murach, na strychach.

Puszet, ob. Puget.

Puszka Pandory, ob. Pandora.

Puszkarz, nazw. od puszki (staropol. broń palna), rzemieślnik wyrabiający broń palną; p. wyrabiający strzelby — rusznikarz, lejący działa — ludwisarz.

Puszkin Aleksandr Siergiejewicz największy poeta rosyj. (1799—1837); melodyjność i swobodny wdzięk wiersza, polot realistycznej siły

obrazowania i charakterystyki; po „Jeńcu Kaukaskim", „Fontannie z Bachczysaraju" i in. poematach byronicznych, narodowa powieść poetycka: „Eugeniusz Oniegin". tragedia: „Borys Godunow"; epickie poematy: „Połtawa" i „Jeździec Miedziany", powieści prozą: „Kapitanówna" („Kapitanskaja doczka" i in., świetne liryki. Przyjaźń z Mickiewiczem w Rosji. Zginął w pojedynku.

Puszta, wielkie obszary stepowe na nizinie węg.: chów bydła, uprawa kukurydzy i buraków.

Putnik Radomir, gen. serbski (1847 1917), od 1916 na czele armii serb. w wojnie świat.

Puttkamerowa Maria z Wereszczaków, Mickiewiczowska „Maryla", opiewana przez poetę w „Dziadach" wileńskich i in. utworach młodości; poznał ją w lecie 1818, w lutym 1821 zaślubiła Wawrzyńca Puttkamera.

Putto (putti), wł., dekoracyjny motyw nagiego dziecka (amorka) w sztuce staroż., włoskiego renesansu, baroku.

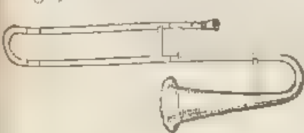
Putyfar (Potyfar), dostojnik dworu faraona, któremu wg podania sprzedano Józefa (ob.).

Puvis de Chavannes (püwis de szawan) Pierre, malarz fr. (1824—98), reformator malarstwa ściennego w duchu prostoty; dzieła w Amiens, Rouen, paryskim Panteonie· obrazy sztalugowe np. „Rodzina rybacka".

Puy-de-Dôme (pui de dom), najwyż. szczyt wulkaniczny w Owernii, 1.465 m.

Pu-yi, ostatni cesarz Chin, * 1906, na skutek rewolucji republ. abdykował 1912, 1932 prezydent, 1934 cesarz Mandżurii.

Puzdro, z czesk., skrzynka drewniana, okuta, dawny neseser, do przewożenia sprzętu stołowego, flaszek itd.

Puzon altowy

Puzon, niem., mosiężny instrument dęty, o pełnym głosie: basowy, tenorowy, altowy, znany już w XVI w.; w organach jedne z największych i najgłębszych piszczałek.

Puzyna Jan, ks., książę-biskup krakowski (1842—1911), od 1901 kardynał.

Puzyrewskij Aleksandr, gen. ros. (1845 - 1904), wybitny pisarz wojsk.: m. i. o szarży pod Somo-Sierrą, o wojnie pol.-ros. 1831.

P. W. K., skróc.: Pewuka, Powszechna Wystawa Krajowa (w Poznaniu, 1929).

Pxt — pinxit (ob.).

Pyjama (pidżama, pers.), męskie i kobiece spodnie noszone dawniej w Indiach i Persji; od ok. 1900 luźny strój domowy (spodnie i bluza), powszechnie przyjęty w całym świecie.

Pylades, w mitol. grec. przyjaciel Orestesa, którego siostrę Elektrę pojął za żonę.

Pylica (pneumoconiosis), choroba płuc, powstająca na skutek wdychania pyłu w niektórych zawodach (młynarze, kamieniarze, węglarze itd.).

Pylniki, ob. Pręciki.

Pylon, gr., brama wejściowa świątyni egipskiej, z parzysto ustawionymi, ściętymi piramidami.

Pylos (średniow. Navarino), port na Peloponezie (Grecja), 2300 mieszk.; 1827 zniszczenie floty turec.-egips. przez flotę ang.-franc.-rosyjską.

Pył, ob. Kurz.

Pyłek, ob. Pręciki.

Pyocyaneus, laseczník występujący w otwartych ranach w towarzystwie bakterii ropnych.

Pypeć, choroba u drobiu, następstwo dyfterycznego zapalenia dróg oddechowych, nagromadzenie śluzu w nosie i gardzieli i tworzenie nalotu na języku.

Pypin Aleksandr Nikołajewicz, rosyj. historyk literatury ((1833—1904).

Pyro... (piro, z gr. pyr, ogień), w wyrazach złożonych, w chemii oznacza związki, powstające przy prażeniu innych połączeń. Por. też art. pod Piro.

Pyrogallol, trójoksybenzol, związek chemicz., tworzy bezbarwne kryształy, używ. jako wywoływacz fotograficzny i przy analizie gazów do absorbcji tlenu.

Pyromania, ob. Piromania.

Pyrometr, ob. Pirometr.

Pyrosfera, ob. Pirosfera.

Pyrotechnika, ob. Pirotechnika.

Pyrrhon (Pyrron), filozof grec. (ok. 360—270 prz. Chr.), uchodzi za twórcę sceptycyzmu: każde twierdzenie może być zaprzeczone, stąd nakazany umiar, powściągliwość.

Pyrrus (Pyrrhos), król Epiru (318—272 prz. Chr.), pokonał Rzymian 280 pod Herakleą i 279 pod Ausculum, ponosząc zarazem olbrzymie straty („pyrrusowe zwycięstwo"), potem po stronie Syrakuzan przeciw Kartaginie, opanował przeważną część Sycylii; 275 pokonany przez Kuriusza Dentata pod Beneventem, wrócił do Grecji, zginął w Argos.

Pytia (Pitia), kapłanka, objawiająca wyrocznię w Delfach.

Pyton, 1) w mitol. grec. smok, syn Gai; zabił go Apollo (stąd Pythios) i założył na miejscu zwycięstwa miasto Pytho (Delfy). 2) wąż niejadowity, największy, do 10 m dł.; na Wyspach Malajskich.

Pytyjskie igrzyska, po olimpijskich najznaczniejsze igrzyska grec., co 8 lat, od 582 prz. Chr. co 4 l. pod Delfami, na cześć Apollina pytyjskiego; początkowo konkursy muz., potem gimniczne, wyścigi itd.

Q

q = cetnar metryczny.

Quadragesimae, łac., post wielki, 40-dniowy przed Wielkanocą.

Quadriduum, łac., przeciąg 4 dni.

Quadriga, ob. Kwadryga.

Quadrivium, łac., wyższa seria nauk w szkolnictwie średniowiecznym, po ukończeniu trivium.

Quagga (kwagga), ob. Zebra.

Quai (ke), fr., nadbrzeże, bulwar.

Quai d'Orsay (ke dorsej), ulica w Paryżu, przy której znajduje się gmach ministerstwa spr. zewnętrznych.

Quaker Oats (kłejker outs), ang., środek odżywczy: płatki owsiane naparzone i wysuszone.

Quakers, ob. Kwakrowie.

Qualis artifex pereo, łac., „jakiż artysta ginie w mej osobie" słowa przypisywane umierającemu Neronowi.

Quantité négligeable (kantite neglizabl) fr., wielkość, której się nie bierze w rachubę.

Quantum, łac., ilość, kwota, suma.

Quantum mutatus ab illo, łac., jak niepodobny do tego, jakim był dawniej (Eneasz o Hektorze w „Eneidzie" Wergiliusza).

Quarnero, zat. w płn.-wsch. części Adriatyku, na wsch. od Istrii, z wyspami Cherso, Lussin, Krk.

Quartana (malaria quartana, łac.), c z w a r t a c z k a, ob. Malaria.

Quarter, ang. jednostka pojemności (290 litrów), ciężaru (12,7 kg) i długości ($^{1}/_{4}$ jarda — 22,8 cm).

Quartidi, fr., we franc. kalendarzu rewol. 4. dzień dekady.

Quartier (kartje), fr., obwód, dzielnica, np. Q. L a t i n, studencka dzielnica w Paryżu.

Quasi, łac., „niby", w połączeniu z innymi wyrazami oznacza pozór rzeczy, osoby, itd., np. q u a s i - u c z o n y, nadający sobie pozory uczonego.

Quasimodo, pseud. Artura Górskiego.

Quasimodogeniti, łac., „jakby co dopiero urodzeni", nazwa pierwszej niedzieli po Wielkanocy.

Quatorze-Juillet (katorz żüjje), fr., „14 lipca", franc. święto narodowe, rocznica zdobycia Bastylii.

Quattrocento (kuatroczento), wł., w historii sztuki XV w. (wczesny renesans).

Quatuor, łac., cztery; kwartet.

q. b. f. f. s. = quod bonum felix faustumque sit, łac., „oby to dobrze i szczęśliwie poszło".

Quebec (kuibek), kanad. prow. między Zat. Hudsona a Zat. Św. Wawrzyńca, 1,539.522 km², 2,800.000 mieszk.; uprawa owoców i zboża; s t o l. Q., 130.000 mieszk., uniwers. katol., port morski.

Quebracho (kebraczo), portug., twarde drewno płd.-amer., używ. w garbarstwie, lecznictwie (przeciw astmie) i jako budulec.

q. e. d. = quod erat demonstrandum, łac., „co należało udowodnić".

Queen (kłin), ang., królowa.

Queensland (kłinslend), australskie państwo związkowe, z półw. York: 1,736.524 km², 970.000 mieszk.; węgiel, miedź, cyna, produkcja wełny; s t o l. Brisbane.

Quercia (kuerczia) Jacopo della, rzeźbiarz wł. (1374—1438), w Sienie, jeden z mistrzów wczesnego renesansu; dzieła: w Sienie, Lucce, Bolonii.

Quesnay (kesnej) François, lekarz franc. (1694—1774), prof. chirurgii i lekarz przyboczny Ludwika XV, był twórcą systemu fizjokratycznego (ob. Fizjokraci).

Quesnel (kesnel) François, malarz franc. (ok. 1542 1619), nadworny mal. Henryka III, IV: portrety, sceny histor. itd.

Quételet (ketle) Lambert Adolphe Jacques, belg. astronom i statystyk (1796—1874), twórca statystyki naukowej, wydał też prace z astronomii, geodezji i meteorologii. — P r a w o Q u é t e l e t a (zmienności): największa liczba osobników przypada na wielkość średnią, najmniejsza na wielkości skrajne.

Quetta, ob. Kwetta.

Quid, łac., = „co?"; q. n o v i ?, „co nowego?"

Quidam, łac., pewien, ktoś.

Quidde Ludwik, niem. historyk i pacyfista, * 1858, szermierz idei Ligi Narodów; nagr. Nobla.

Quidquid agis, prudenter agas et respice finem, łac., „cokolwiek czynisz, czyń roztropnie i myśl o końcu (celu, wyniku)".

Quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentes, łac., „czymkolwiek to jest, lękam się Danaów nawet wtedy, gdy składają dary"; słowa Laokona z „Eneidy" Wergilego, odnoszące się do Greków.

Quieta non movere, łac., „nie ruszać tego, co spoczywa".

Quinckego obrzęk, ob. Obrzęk.

Quincunx, łac., $^{5}/_{12}$ całości, moneta rzymska, także szyk bojowy lub układ przedmiotów; tytuł utworu Orzechowskiego.

Quinet (kine) Edgar, franc. uczony i pisarz (1803—75), prof. Collège de France, wraz z Mickiewiczem i Micheletem, 1852 wygnany z kraju za radykalizm polityczny.

Quinquagesima, p i ę d z i e s i ą t n i c a, 50. dzień przed Wielkanocą, ostatnia niedziela przed popielcem.

Quintal, fr., skróc. q., ob. Kwintal.

Quintana Manuel José, wybitny poeta hiszp. (1772—1857).

Quintidi (kętidi), 5. dzień dekady w franc. kalendarzu rewolucyjnym.

Quintus, łac., piąty; imię rzymskie.

Qui pro quo, łac., „jedno zamiast drugiego", zabawna pomyłka, nieporozumienie.

Quipu, ob. Kipu.

Quirinale, ob. Kwirynał.

Quirinus, rzymski bóg o cechach Marsa, miał świątynię na Kwirynale i kapłana.

Quirites, ob. Kwiryci.

Qui s'excuse s'accuse (ki sekskűz saküz), fr., „kto się usprawiedliwia, sam się oskarża".

Qui tacet, consentire videtur, łac., „kto milczy, zdaje się zgadzać".

Quito, stol. płd.-amer. republ. Ekwadoru, 100 000 mieszk., uniwers., politechnika.

Qui vive! (ki wiw!), fr., okrzyk posterunków fr., pol.: „stój, kto idzie!"

Qui vivra, verra! (ki wiwra werra), fr., kto dożyje, zobaczy, czyli: przyszłość pokaże.

Quodlibet, łac., w muzyce kompozycja, powst. z różnych melodyj, rodzaj potpourri (ob.).

Quod licet Jovi, non licet bovi, łac., „co wolno Jowiszowi, nie wolno wołowi".

Quo iure?, łac., jakim prawem?

Quo modo?, łac., w jaki sposób?

Quorum, łac., liczba członków zgromadzenia (np. parlamentu), niezbędna do obrad i powzięcia ważnych uchwał.

Quorum pars magna fui, łac., „w czym miałem wielki udział".

Quos ego!, łac., „Ja was (nauczę)!", groźba z Eneidy Wergiliusza (Neptun nakazuje spokój wiatrom).

Quot capita, tot sensus, łac., ile głów, tyle zdań.

Quousque tandem (Catilina abutere patientia nostra?), łac., dokądże tego będzie (dokądże, Katylino, będziesz nadużywał naszej cierpliwości?), pierwsze słowa pierwszej mowy Cicerona przeciw Katylinie.

Quo titulo?, łac., z jakiego tytułu, jakim prawem?

Quo vadis?, łac., „dokąd idziesz (Panie)?", słowa św. Piotra, uciekającego z Rzymu, do Chrystusa; tytuł powieści Sienkiewicza.

R

R, przy oznaczaniu temperatury: Réaumur; na receptach recipe = weź; w matem. kąt prosty (90°); w zegarach: retarder = zwolnić.

Ra, znak chem. pierwiastka radu.

Ra, egipski bóg, ob. Re.

Raab (Raba), pr. dopł. średn. Dunaju, 398 km.

Raabe Wilhelm, pseud. Jakob Corvinus, pisarz niem. (1831—1910), mistrzowski realista o głębokim uczuciu społecznym, trylogia powieściowa: „Der Hungerpastor", „Abu Telfan", „Der Schudderump", opowiadania: „Die Leute aus dem Walde" i in.

Raba, pr. dopł. Wisły, 142 km.

Rabanus Maurus (Rhabanus, Hrabanus), uczony niem. (ok. 776—856), od 847 biskup Moguncji, szerzył kulturę staroż., autor dzieł teologicznych, pedagogicznych, pisał też poezje łacińskie.

Rabarbar, trwała roślina z rodziny rdestowatych, o grubych kłączach, używ. w medycynie jako środek przeczyszczający; r. prawdziwy, hodowany, pochodzi z Azji, dostarcza jadalnych ogonków liściowych.

Rabat, stol. franc. Maroka, 53.000 mieszk.; port morski i lotniczy.

Rabat, skonto, opust z długu w razie spłaty przedterminowej, także opust z sumy należnej, np. ceny kupna.

Rabata, fr., w ogrodnictwie, wąska grzęda, równoległa do ścieżki, obsadzona kwiatami lub drzewkami.

Rabaty, fr., 1) wyłogi na piersiach mundurów wojsk.; 2) ob. Rabata.

Rabbi, hebr., tytuł żydowskich uczonych w Piśmie. Por. Rabin.

Rabelais (rable) François, znakomity pisarz franc. (1494—1553), niezwykła wyobraźnia, bogactwo dosadnego języka, żywiołowy humor, ciętość satyry przeciw ciasnocie i ciemnocie społeczeństwa: „Gargantua i Pantagruel".

Rabiec, ros., młody sokół lub jastrząb, ułożony do polowania.

Rabies, łac., wścieklizna.

Rabin, hebr., duchowny żydowski. Por. Rabbi.

Rabindranath Tagore, ob. Tagore.

Rabka, uzdrowisko w Beskidach Zach., w pow. Maków (woj. krakow.), 500 m n. p. m., źródła solanki jodo-bromowej, kąpiele solankowe i borowinowe, zakład zdrojowy.

Rabski Władysław, pseud. Kaprys, pol. pisarz i publicysta (1865—1925).

Rabunek, rozbój, zabranie cudzego mienia ruchomego w celu przywłaszczenia, przy użyciu przemocy lub groźby gwałtu. Rabunkowa gospodarka, w ścisłym znacz. zabieranie glebie w drodze zbiorów więcej składników, niż doprowadzono do niej nawożeniem. W szerszym znacz. gospodarka zmierzająca do uzyskania jak największych korzyści doraźnych, przy naruszeniu dochodów przyszłych i substancji majątku.

Rachel (raszel) Elisa, właśc. Félix, aktorka franc. (1820—1858), wybitna tragiczka.

Rachela, Rachel, postać biblijna, piękna córka Labana, żona Jakuba, matka Józefa i Beniamina.

Rachilde (raszild), właściwie Margueritte Valette z domu Emery, powieściopisarka franc., * 1862, subtelna i śmiała psychologia erotyzmu: „La Tour d'Amour", „Le Meneur de Louves", „Monsier Vénus", „L'Heure sexuelle" i in.

Rachitis, ob. Krzywica.

Rachmaninow Siergiej Wasiljewicz, ros. kompoz., pianista i dyrygent, * 1873; kompoz. orkiestralne, fortepianowe (zwł. koncerty), pieśni.

Rachowanie na maszynie. Najprostszą maszyną pomocniczą w wykonywaniu obliczeń jest liczydło, złożone z przesuwalnych na odpowiednich równoległych drutach kulek kolorowych, oznaczających jednostki, dziesiątki itd. W technice używane suwaki z podziałką

logarytmiczną do wykonywania mnożeń, dzieleń, potęgowania i pierwiastkowania. Maszyna do rachowania, często samozapisująca, wykonuje mechanicznie dodawanie, odejmowanie i inne działania.

Rachunek, zawiadomienie, zwykle na formularzu, sprzedawcy dla kupującego, zawierające istotne warunki kupna: rodzaj, ilość, gatunek, cena, warunki zapłaty towaru; r. bieżący, ob. Kontokorent; wyciąg z r., odpis konta z księgi r. bież. Złożenie r., uporządkowane i poparte dowodami zestawienie wydatków i dochodów związanych z zarządem, prowadzeniem przedsiębiorstwa.

Rachunek prawdopodobieństwa, ob. Prawdopodobieństwo.

Rachunek procentów, ob. Procent.

Rachunek różniczkowy i całkowy, ob. Różniczkowy i całkowy rachunek.

Rachunek wariacyjny, ob. Wariacyjny rachunek.

Rachunkowe działania: dodawanie, odejmowanie, mnożenie, dzielenie, potęgowanie, pierwiastkowanie, logarytmowanie.

Raciąż, m. w pow. Sierpc (woj. warsz.), nad Raciążnicą, 5.000 mieszkańców.

Raciborski Marian, botanik pol. (1863—1917), znakomite prace z wszystkich dziedzin botaniki.

Racibórz (niem. Ratibor), m. pow. na Śląsku Opolskim, nad Odrą, 51.000 mieszk.; zamek piastowski.

Racica, zakończenie kończyn zwierząt parzystokopytnych, o warstwie rogowej, obejmujące trzeci człon palców; budowa r. odpowiada na ogół budowie kopyta (ob.).

Racine (rasin) Jean de, obok Corneille'a największy franc. poeta tragiczny (1639—99), wnikliwość charakterystyki psychologicznej, zwłaszcza kobiecej, poeta silnych namiętności, klasyk stylu poetyckiego, główne tragedie: „Andromaque", „Britannicus", „Bérénice", „Iphigénie", „Phèdre" (jego arcydzieło).

Racja, łac., logiczny motyw sądu; potocznie: słuszność.

Racja stanu, wzgląd na dobro państwa.

Racjonalizacja, fr., nowożytne środki najbardziej celowej organizacji pracy, w kierunku największej wydajności i opłacalności.

Racjonalizm, łac., kierunek teorio-poznawczy: źródłem poznania jest niezależne od doświadczenia myślenie; w metafizyce: istota świata jest rozumna, poznać ją można rozumem; r. w etyce podporządkowuje działanie ludzkie nakazom rozumu; wg r. rozum może uczynić człowieka etycznym. Epoką panowania r. była ep. Oświecenia (ob.). — Racjonalista, zwolennik r. Racjonalistyczny, kierujący się rozsądkiem. — Racjonalny, działanie zgodne z rozumem, w przeciw. do działania płynącego z pobudek uczuciowych; potocznie: słuszny, celowy.

Racławice, w. w pow. Miechów (woj. kielec.), 500 mieszk.; 4 IV 1794 zwycięstwo T. Kościuszki nad Rosjanami.

Raczkiewicz Władysław, pol. prawnik i polityk, * 1885, przed wojną światową w konspiracjach w Królestwie, 1917—18 prezes pol. Nacz. Komitetu Wojsk. w Rosji, 1919 w armii pol., kilkakrotny wojewoda (nowogrodzki, wileński, krakowski, toruński), 1930 marszałek senatu, 1921, 1925/6, 1935/6, min. spraw wewnętrznych.

Raczyński, 1) Kazimierz, marsz. nadwor. kor. (1729—1824), adherent Stan. Augusta, uczestnik Targowicy, zasłużony w rozwoju miast wielkopol.; 2) Edward, polityk pol. (1786—1845), uczestnik kampanii 1806/7 i 9, poseł na sejm Ks. Warszaw. 1811, po 1815 działał w W. Ks. Poznańs. przyczynił się do usunięcia germanizatorskiego nadprezydenta Flottwella z Poznania; mecenas kultury pol., założył 1829 Bibliotekę Raczyńskich i in. instytucje, tłumacz i wydawca źródeł, nap.: „Dziennik podróży do Turcji", „Wspomnienia Wielkopolski", „Gabinet medalów polskich"; 3) Anastazy, brat poprz. (1788—1874), dyplomata pruski, zebrał galerię obrazów (dziś w Muzeum Wielkopol. w Poznaniu); 4) Aleksander, malarz pol. (1822—89): portrety (np. Bohdana Zaleskiego), sceny rodzajowe, karykatury (na tle 1848 r. w Galicji); 5) Aleksander, prawnik i ekonomista pol., * 1872, prezes Krajowego Urzędu Odbudowy 1918, w 1926 min. rolnictwa, nap.: „Problem samoobrony ziemiaństwa", „Polskie prawo pracy" i in.; 6) Józef, wybitny organizator rolnictwa pol. (1874—1934), od 1915 dyr. Galic. Tow. Kółek Rolniczych, w wolnej Polsce kilkakrotnie min. roln.; 7) Roger, polityk pol., * 1889, w dyplomacji, 1929—36 wojewoda poznański; 8) Edward, dyplomata pol., * 1891, 1934 ambasador w Londynie.

Rad, Ra, pierwiastek chem., liczba porz. 88, cięż. atom. 225,97, wykryty 1898 przez Piotra i Marię z Skłodowskich Curie w blendzie uranowej, wysyła promienie alfa, beta i gamma (ob. Promieniotwórcze pierwiastki), ma ogromne zastosowanie w lecznictwie (rak i w. in.).

Rada, ciało zbiorowe, z nominacji lub wyboru, kierujące (rada ministrów), lub doradcze, opiniodawcze.

Rada administracyjna, ob. Rada Stanu.

Rada miejska, rada gminna w miastach; jest organem uchwalającym i kontrolującym w gminie miejskiej. Na posiedzeniach r. m. przewodniczy burmistrz (prezydent) lub jego zastępca, względnie odrębny przewodniczący. Władza nadzorcza może rozwiązać r. m.

Rada Ministrów, rząd, zebranie ministrów, pod przewodnictwem prezesa Rady Ministrów, dla rozstrzygania spraw wymagających uchwały wszystkich członków Rządu. Składa się z prezesa R. M. i ministrów, kieruje sprawami państwa niezastrzeżonymi innym organom władzy, ma prawo wydawania rozporządzeń celem wykonania aktów ustawodawczych i z powołaniem się na nie.

Rada Nadzorcza, rada zawiadowcza, ciało zbiorowe sprawujące nadzór i kontrolę, zwł. w spółkach akcyjnych. Członkowie są wybierani; do jej kompetencji należy: nadzór nad zarządem, zwoływanie walnego zgromadzenia, nadzór nad legalnością uchwał walnego zgromadzenia i in.

Rada Nieustająca, utworzona na sejmie delegacyjnym 1773—75. Skład: król, 18 senatorów, 18 członków stanu rycerskiego; departamenty:

interesów cudzoziemskich policji, wojska, sprawiedliwości, skarbu, 1789 zniesiona przez Sejm Czteroletni.

Rada Obrony Państwa, o kompetencjach prawodawczych i wykonawczych, powołana 1 VII 1920 podczas wojny z bolszewikami. Skład: Naczelnik Państwa, premier, 3 ministrowie, 3 przedstawiciele wojska, marszałek i 9 posłów sejmowych.

Rada Regencyjna sprawowała władzę w utworzonym przez Niemcy i Austrię Królestwie Pol. od 12 IX 1917 (patent 2 cesarzy) do 14 XI 1918 (objęcie władzy przez Piłsudskiego). Skład: arcybisk. warsz. Kakowski, Zdzisław ks. Lubomirski i Józef Ostrowski.

Rada Stanu powołana po raz pierwszy w Polsce przez Napoleona (Konstytucja K s. W a r s z a w.), m. in. dla układania projektów ustaw dla króla i sejmu, sądownictwa administracyjn. i kasacyjnego, kontroli administracji państwa itd.; za K r ó l e s t w a K o n g r e s. podzielona na Radę Administracyjną i Zgromadzenie Ogólne (bez sądownictwa administr. i kasacyjn.). Podczas w o j n y ś w i a t o w e j: pierwsza R. S. powołana w styczniu 1917 przez okupantów (25 członków), dla współpracy nad tworzeniem państwowości i wojska pol., dymisjonowała 1917; druga R. S (12 wirylistów, 43 członków mianowanych, 55 wybranych) utworzona przez Radę Regencyjną w lutym 1918, rozwiązana w październiku t. r.

Radca, 1) tytuł wyższego urzędnika 2) członek reprezentacji samorządowej np. rady miejskiej

Radcliffe (redklif) Ann z domu Ward, powieściopisarka ang (1764—1823), twórczyni powieści grozy, „The Mysteries of the Udolpho" i in

Radegast, główne bóstwo Słowian połabskich, prawdopodobnie bóg wojny.

Radek Karol (Sobelsohn) przywódca i publicysta sowiecki, * 1885, działał w Galicji, w Niemczech, podczas wojny świat. w Szwajcarii, od 1917 w Rosji, członek Centr. Komitetu partii komunist. i prezydium kominternu, 1936 w procesie trockistów oskarżony i skazany na więzienie, liczne pisma pol., niem., rosyjskie.

Radetzky Johann hr. austr. marszałek polny (1766—1858), walczył pod Marengo, Hohenlinden, Wagram i in., słynny ze zwycięstw we Włoszech, 1848 pod Custozzą, 1849 pod Novarą, 1850—56 gen.-gubernator Lombardii i Wenecji, reorganizator armii

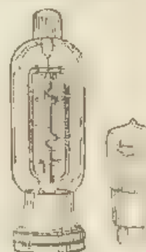
Radian, jednostka kąta w mierze łukowej, kąt, do którego przynależy łuk o długości równej promieniowi koła w dowolnym kole, w mierze stopniowej r = 57° 17′ 45″.

Radiator, g r z e j n i k, k a l o r y f e r, ob. Ogrzewanie

Radić Stjepan, polityk chorwacki (1871—1928), założył 1904 chorw. partię chłopską, rozwijał akcję antywęgier., później w Jugosławii przeciwnik centralizmu serb., kilkakrotnie więziony, 1925—26 min. oświaty, potem ponownie w opozycji, zastrzelony

Radiguet (radige) Raymond, powieściopisarz franc. (1903—1923), wyraz pokolenia młodzieży powojennej „Le Diable au Corps", „Le Bal du Comte d'Orgel".

Radio. Zadaniem r. jest przesyłanie na odległość bez użycia przewodów metalicznych wiadomości telegraficznych (r a d i o t e l e g r a f i a), telefonicznych (r a d i o f o n i a), obrazów pozycyjnych (t e l e f o t o g r a f i a) czy nawet ruchomych (t e l e w i z j a). R a d i o t e l e g r a f i a przesyła wiadomości w postaci znaków Morse'a, odbieranych „na słuch" w słuchawce czy głośniku, lub „grafią" przy pomocy samoczynnych aparatów zapisowych. Radiofonia przesyła wprost dźwięki mowy, muzyki itd., odbierane przy pomocy głośników lub słuchawek, a to dla celów handlowych, przemysłowych itp., lub jako b r o a d c a s t i n g, rozprzestrzeniający na wszystkie strony, bezkierunkowo swe nadania komunikacyjne lub artystyczne dla celów rozrywkowych i kulturalnych. Radiostacje nadawcze pobierają za swe nadania opłaty abonamentowe lub opędzają swe koszta drogą opłat reklamowych (np. w St. Zjedn. Am. Płn.). Osobny dział techniki r a d i o t e c h n i k a (p. niżej), zajmuje się urządzaniem instalacji, tak nadawczych, jak i odbiorczych. Rozwinęła się też osobna p r a c a r a d i o w a, tak techniczno naukowa, jak i literacka, oraz tzw. radioamatorska, informująca radioamatorów o postępach i ulepszeniach w tej dziedzinie. Każde kulturalne państwo świata posiada szereg mniej lub więcej silnych stacji nadawczych tak przemysłowych jak i b r o a d c a s t i n g o w y c h. Polski broadcasting obsługuje Spółka Akcyjna „P o l s k i e R a d i o", posiadająca stacje w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Katowicach z podstacją w Sosnowcu, Łodzi, Wilnie i Toruniu. Z tych Warszawa jest jedną z największych stacji świata. Radiostacje przemysłowe są w rękach państwa. — Radiostacja broadcastingowa składa się z 1) s t u d i a, gdzie znajdują się mikrofony nadawcze, 2) a m p l i f i k a t o r n i, wzmacniającej pierwsze efekty elektro magnetyczne, powstałe w mikrofonach przez ich nagłaszanie, 3) właściwej s t a c j i n a d a w c z e j, zwykle odległej od studia i amplifikatorni i połączonej z nimi drogą drutowych przewodów, i 4) a n t e n y n a d a w c z e j. Na program radiowy składają się o d c z y t y, k o m u n i k a t y prasowe polityczne itp., k o n c e r t y i s ł u c h o w i s k a (teatr radiowy). Osobne stacje komunikacyjne służą dla celów komunikacji między okrętami, samolotami czy statkami powietrznymi itd. Istnieją też amatorskie stacje nadawcze, o małej mocy i tylko na pewnych k r ó t k i c h f a l a c h pracujące, dla celów doświadczalnych lub o charakterze sportowym

Lampa katodowa: większa nadawcza, mniejsza odbiorcza

Radiotechnika

1) Komunikaty (sygnały) radiowe rozchodzą się w przestrzeni przy pomocy fal e l e k t r o m a g n e t y c z n y c h, przewidzianych przez Maxwella, zrealizowanych przez H. Hertza. Każda stacja nadawcza wysyła w przestrzeń

z pewną mocą (od kilku do kilkuset kilowattów) swą *własną falę nośną*. Fale te, wytworzone w generatorach oscylatorach stacji nadawczej, mają długość od kilku metrów do cca. 2.000 m. Wyróżniamy wśród nich fale *krótkie* (poniżej 100 m), *średnie* (200—600 m), *długie* (1.000—2.000 m), o ile mowa głównie o falach dla broadcastingu. Odpowiednio do długości zmienia się *częstość drgań fali* (częstość szybkość światła długość), od kilku milionów do kilkunastu tysięcy drgań w sekundzie. Osobne urządzenia (stabilizatory kwarcowe lub inne) regulują stałość wysyłanej przez stację fali. Przydział długości fali dla danej stacji ustalają osobne umowy o charakterze międzynarodowym. - Dźwięki i tony zamieniają mikrofony „studia" stacji nadawczej na drgania elektromagnetyczne, wahające się w zakresie od kilkunastu do cca. 10 000 drgań na sekundę. Drgania te i odnośną falę przerzuca się, jako tzw. *modulację*, na *falę nośną* stacji, która służy tu jako ich przewodnik w świecie. *Antena* stacji nadawczej wysyła w świat falę nośną wraz z modulacją. Antena *odbiorcza* w domu odbiorcy przejmuje je i przekazuje *odbiornikowi*. Ten ma za zadanie: 1) oddzielić falę nośną od modulacji, 2) przetworzyć napowrót modulację na dźwięki i tony przekazać słuchawce czy głośnikowi. Prócz tego odbiornik ma za zadanie *wzmocnić* (przy pomocy urządzeń wzmacniających) otrzymane sygnały, które doń przychodzą zazwyczaj z b. słabą mocą. — Por. też *tabl.* Radio

2) *Stacja nadawcza* wytwarza falę nośną w *oscylatorach*, w których skład wchodzą głównie lampy nadawcze, cewki (samoindukcje), kondensatory (pojemności) i opory. Modulację wytwarza przy udziale przychodzących ze studia i amplifikatorni prądów zmiennych, pochodzących z mikrofonów, w *urządzeniach modulacyjnych*, które też nakładają modulację na falę nośną. Całość wzmacnia sł. n. w obwodach wzmacniających, złożonych z tych samych części głównych, co oscylatory, i przerzuca na antenę nadawczą, która promieniuje w przestrzeń

3) *Stacja odbiorcza* (odbiornik) składa się z anteny odbiorczej drutowej i zewnętrznej ew. zastępczej (wewnętrznej, ramowej itd.), stopni wzmacniających („wysokiej częstości") jeszcze przed oddzieleniem fali nośnej od modulacji, części prostowniczej (detekcyjnej), której zadaniem jest oddzielić modulację, stopni wzmacniających już oddzieloną i wzmocnioną modulację („wzmacniacze niskiej częstości") i głośnika czy słuchawki, zamieniającej na powrót drgania elektromagnetyczne na głos. Wszystkie te części są zbudowane znowu z lamp katodowych ([radiowych], małej mocy w stosunku do lamp stacji nadawczej), cewek, kondensatorów, oporów i transformatorów.

4) *Lampy radiowe* (katodowe) (p. str. 581) są główną częścią radiostacji, tak nadawczej jak i odbiorczej. Najprostsze lampa składa się z dwu *elektrod*: *katody*, będącej *drucikiem* (z wolframu, toru, baru itd.), który w stanie rozżarzonym wysyła ujemnie naładowane cząstki elektryczne, czyli elektrony (emisja), oraz *anody*, która ma elektrony przechwytywać. Całość zamknięta w bańce szklanej próżniowej lub wypełnionej szlachetnym gazem. Żarzenie katody odbywa się przy pomocy prądu z akumulatora ew. baterii ogniw (lampy bateryjne), lub wprost prądem sieci elektrycznej, stałym lub zmiennym (lampy prądowe). Ze względu na jednokierunkowy przebieg elektronów (od katody do anody) lampa taka przewodzi prąd tylko w jednym kierunku (efekt prostowniczy). Taka lampa *dwuelektrodowa* (kenotron, dioda, binoda) służy do „prostowania" prądów zmiennych, ew. używa się jej dziś w części detektującej odbiornika. Lampa *trójelektrodowa* (trioda) posiada jeszcze *siatkę*, której zadaniem jest przechwytywać części elektronów płynących od katody do anody. Przez narzucenie między katodę a siatkę napięć zmiennych możemy prądem płynącym w obwodzie katoda-anoda *sterować* i w ten sposób reprodukować w powiększeniu zmienne drgania między katodą a anodą. Stanowi to istotę efektu przekaźnikowego i wzmacniającego w lampie. Przy pewnym urządzeniu uzyskujemy *demodulację*, tj. oddzielenie fali nośnej od modulacji, uprzednio przekazanej (w formie zmiennych napięć) obwodowi katoda-siatka. Nowoczesna technika wprowadza jeszcze w lampę dodatkowe elektrody o różnych funkcjach. Stąd nazwy lamp takie, jak tetroda, pentoda, heksoda itp.

Od aparatu odbiorczego żądamy: 1) *czułości*, 2) *selektywności*, 3) *głośności* i 4) *wierności*. Ad 1): Czułość aparatu polega na przejmowaniu sygnałów nawet b. słabych. Dbają o to w aparacie stopnie wzmacniające wysokiej częstości. Aparat dostraja się do fali żądanej stacji nadawczej, zmieniając objętości swych głównych kondensatorów tak, by obwody jego drgające weszły w rezonans z odnośną stacją nadawczą. Ad 2): Możność *dokładnego* dostrojenia się do danej stacji stanowi o jego *selektywności*. Dbają o nią tak stopnie wzmocnienia wysokiej częstości, jak i osobne urządzenia filtrowe (częsty dziś tzw. *filtr wstęgowy*). Ad 3): *Głośność* odbiorów regulują stopnie wzmocnienia, tak wysokiej, jak i niskiej częstości. Ad 4) *Wierność* odtworzenia audycji zależy od budowy całego aparatu, gł. atoli od stopni wzmacniających niską częstość (modulację) i od *głośników*. Te są w ostatnich czasach prawie wyłącznie typu tzw. dynamicznego (Kellog-Rice). Ilość stopni aparatu dzisiejszego (w przeciw. do dawnych) jest niewielka. Licząc wedle ilości lamp mamy tu najwyżej 5 lamp, osobno dochodzi jeszcze lampa prostownicza w aparatach tzw. sieciowych, zasilających cały aparat z sieci prądu miejscowego, i przetwarzających prąd zmienny sieci na odpowiedni stały, potrzebny do lamp w ich obwodach katoda-anoda. — Różnorakość typów aparatów jest ogromna. Rozróżniamy tu 2 grupy zasadnicze: aparaty o działaniu prostym (directe) i transpozycyjnym (*superheterodyny*).

Radioaktywność, ob. Promieniotwórczość.

Radiogoniometr, odbiornik radiowy, służący do wyznaczania kierunku odbieranej fali elek-

tromagnetycznej, w praktyce do wyznaczania miejsca stacji wysyłającej.

Radiografia, gr., sporządzanie zdjęć fotograficznych przy pomocy promieni Roentgena. R a d i o g r a m, 1) zdjęcie w ten sposób uzyskane; 2) telegram przesłany drogą radiotelegraficzną.

Radiologia, gr., nauka o promieniotwórczości; r a d i o l o g, potocznie lekarz zajmujący się leczeniem za pomocą radu i promieni Roentgena.

Radiometr, przyrząd zbudowany przez C r o o k e s a 1847, służy do wykazania promieniowania; 4 blaszki z platyny lub miki osadzone na krzyżu z drucika mają jedną stronę poczernioną, drugą posrebrzoną, umieszczone są w bańce z rozrzedzonym powietrzem. Wiatraczek ten obraca się pod wpływem światła.

Radioterapia, łac.-gr., leczenie za pomocą radu (ob.).

Radiszczew Aleksandr Nikołajewicz, pisarz rosyjski (1749—1802), główny przedstawiciel Oświecenia, bojownik liberalizmu: „Podróż z Petersburga do Moskwy".

Radium, łac., rad.

Radius, łac. promień.

Radix, łac., korzeń.

Radlińska Helena, pol. pisarka i działaczka oświatowa, * 1879, red. „Rocznika Pedagogicznego", nap.: „Rozwój społeczny w Polsce", „Staszic jako działacz społeczny" i in.

Radliński Ignacy, pol. orientalista i religiolog (1843—1920); „Słownik narzeczy ludów kamczackich", „Apokryfy judaistyczno-chrześcijańskie", „Spinoza", zarysy literatur wschodnich, studia historyczno-socjologiczne i in.

Radło, spulchniacz, narzędzie uzupełniające pracę pługa; w ramie drewn. lub żelaznej osadzone łapy „radlice" (haki, skośne lemiesze). Różne rodzaje: drapacze, grubery, kultywatory i in.

Radom, m. pow. w woj. kielec., nad Mleczną, 78.000 mieszk.; przem. garbars., fabryki broni i in. — Założ. przez Kazimierza W. (Nowy R.); duże znaczenie w XV i XVI w.; zjazdy i sejmy (1401 unia radomska); od 1613 w R. trybunał skarbowy; tu zawiązała się 23 VI 1767 słynna k o n f e d e r a c j a r a d o m s k a, pod patronatem Rosji przeciw reformom ustroju Rzpltej.

Radomka, l. dopływ Wisły, 98 km długa.

Radomska konfederacja, ob. Radom.

Radomsko, m. pow. w woj. łódzk., nad Radomką, 22.000 mieszk.; fabryki mebli giętych, wyrobów metalurgicznych i in.

Radon, emanacja radu, por. Promieniotwórcze pierwiastki.

Radosławow Wasyl, polityk bułgars. (1854—1929), wciągnął 1915 Bułgarię w wojnę świat. po stronie mocarstw centralnych, 1923 skazany na dożywotnie więzienie, później amnestionowany.

Radwan Wacław, malarz polski (1869—1920); głównie portrety.

Radwański, 1) Andrzej, malarz pol. (1711—62), dekorator kościołów, kaplic, np. w Jędrzejowie, Strzałkowie, Krakowie (kośc. dominikanów, franciszkanów) itd.; 2) Feliks, architekt polski (1789—1861); praca koło Kopca Kościuszki (1835), koło plant krakowskich itd.; dzieła teoretyczne.

Radykalizm, fr., bezwzględny sposób myślenia lub działania, przeprowadzający pewną zasadę lub naukę do jej ostatecznych granic, bez względu na konsekwencje uboczne, odrzucający zasadniczo wszystko co jest niezgodne z głoszonym programem. — R a d y k a l n y, bezwzględny, konsekwentny, skrajny, dochodzący do ostateczności; potocznie: lewicowy, skrajnie demokratyczny.

Radziechów, m. pow. w woj. tarnopol., 5.000 mieszkańców.

Radziejowa, najw. szczyt w Beskidzie Sądec., 1265 m.

Radziejowski, 1) Hieronim, podkanclerzy kor., † 1666, nakłonił Karola Gustawa szwedz. do najazdu na Polskę, 1655 był przy armii Wittemberga w Wielkopolsce i przyczynił się do kapitulacji pol. pod Ujściem, 1662 pogodzony z Janem Kazimierzem, 1666 posłował do Turcji; 2) Michał, syn poprz., prymas (1645—1705), przeciwnik Jana III, podczas bezkrólewia 1696—7 przeforsował wybór Contiego, potem początkowo przeciwnik Augusta II (tzw. rokosz łowicki), później w pertraktacjach z nim; 3) Stanisław, malarz pol., * 1863; obrazy rodzajowe, tematy baśniowe, portrety.

Radzionków, gmina miejska w pow. Tarnowskie-Góry (woj. śląsk.), 14.000 mieszk.; kop. węgla, rudy żelaza, cynku, huta cynku i ołowiu.

Radziszewski, 1) Bronisław, chemik polski (1837—1914); nap. „Źródła mineralne w Polsce" i in.; 2) Idzi, ksiądz (1871—1922), rektor Akademii Duchownej w Petersburgu 1914, zorganizował 1918 uniwersytet katol. w Lublinie, współzałoż. „Ateneum kapłańskiego"; 3) Henryk, ekonomista pol. (1873—1923), poseł na sejm (narod.-demokrat.), nap.: „Zarys przemysłu Królestwa Polskiego", „Podręcznik ekonomii politycznej", „Bank polski", „Polityka ekonomiczna" i in.

Radziwiłł, 1) Mikołaj, podczaszy W. Ks. Lit. (1470—1522), zwolennik unii pol.-lit. („Amor Poloniae"), 1515 uczestnik zjazdu preszburskiego; 2) Jerzy („Zwycięzca"), hetman lit. (1480—1541), słynny wojownik (z Tatarami, Moskwą, Krzyżakami); 3) Mikołaj „Rudy", syn poprz. (1512—84), kanclerz W. Ks. Lit., walczył z powodzeniem w wielu bitwach, m. in. pokonanie Szujskiego nad Ułą, 1578 Moskwy pod Kiesią, następnie Wielkie Łuki, oblężenie Pskowa), przyjął kalwinizm; 4) Mikołaj „Czarny", marsz. i kanc. w. lit. (1515—65), uzyskał 1547 dla R. tytuł ks. (poselstwo do ces. Karola i króla rzym. Ferdynanda), uczestniczył w wyprawie inflanckiej, przeciwnik unii pol.-lit., protektor kalwinizmu; 5) Krzysztof „Piorun", hetman litewski (1547—1604), m. in. zwyciężył 1601 Szwedów pod Kokenhauzen, przeciwnik unii brzeskiej, usiłował połączyć dyzunitów z dysydentami; 6) Mikołaj Krzysztof „Sierotka", marsz. w. lit. (1549—1616), przeszedł 1567 z kalwinizmu na katolicyzm, uczestnik walki nad Ułą 1568, wypraw moskiew. Batorego, poplecznik Zygmunta III (pomoc przeciw Zebrzydowskiemu), zabudował i ufortyfikował Nieśwież, nap.: „Peregrynacja do Ziemi Świętej"; 7) Jerzy, kardynał (1556—1600), namiestnik Inflant 1582—86, zwolennik Habsburgów; 8) Stanisław „Pobożny",

marsz. w. lit. (1559—89), uczestnik wypraw moskiew. Batorego, gorliwy katolik (uprzednio kalwin); 9) Krzysztof, hetman pol. lit. (1585—1640), walczył w wojnie inflanck. za Gustawa Adolfa, 1633—4 przy oblężeniu Smoleńska, przeciwnik Zygmunta III, po jego śmierci w kontakcie z elektorem brandenburskim; 10) Janusz, podczaszy lit. (1579—1620), uczestnik wyprawy inflanck., współdziałał wybitnie w rokoszu Zebrzydowskiego przeciw Zygmuntowi III (walka pod Guzowem), był w zmowie z Bethlenem Gaborem; 11) Albrecht Stanisław, kanclerz w. lit. (1595—1656), zwalczał różnowierców, nap. pamiętnik łac. z 1632—55, „De rebus Sigismundi III i in. 12) Janusz, hetman w. lit. (1612—55), przywódca kalwinów, uzyskał protektorat cesarski, w zmowie z Hohenzollernami, Wołoszczyzną, Siedmiogrodem, bił się z powodzeniem z Chmielnickim, 1650 na Ukrainie, 1654 z Moskwą pod Szkłowem, za najazdu Gust. Adolfa uznał protektorat szwedz.; 13) Bogusław, koniuszy lit. (1620—69), walczył za Jana Kazimierza w wojnach kozackich, później przeciw Polakom pod Warszawą i Prostkami 1655, paktował o rozbiór Polski, amnestionowany 1657 (traktat welawsko-bydgoski), z ramienia W. Elektora gubernator Prus Wsch. (odtąd przeciw Szwedom), poseł na sejmy pol., opiekun kalwinów; 14) Michał Kazimierz, hetman pol. i podkanclerzy lit. (1625—80), walczył dzielnie ze Szwedami, później pod Chocimem (szwagier Sobieskiego); 15) Udalryk Krzysztof, koniuszy lit. (1712—70), pisarz pol., od 1734 regimentarz jeneral. wojsk lit., stronnik Rosji i Prus; nap. „Opisanie zgryzot ludzkich we wszystkich stanach", „Uczone zabawy wierszem i prozą" i w. in.; 16) Karol Stanisław „Panie Kochanku", wojewoda wileński (1734—90), wróg Czartoryskich, podczas ostatniego bezkrólewia pobity przez Rosjan pod Słonimem, później marszałek konfederacji radomskiej, następnie uczestnik barskiej (w jej Generalności); 17) Antoni Henryk namiestnik W. Ks. Poznań. (1775—1833), zięć ks. Ferdynanda Prus., główny reprezentant orientacji pol.-prus. (próby odwrócenia Polaków od Napoleona), dymisjonował po wybuchu powstania listopad.; znany kompozytor (autor pierwszej muzyki do „Fausta" Goethego) i rysownik; 18) Michał, generał pol. (1778—1850), uczestniczył w powstaniu kościuszk., w kampanii 1812, podczas powstania listopad. w Radzie Administracyj., od 24 I 1831 naczel. wódz, ustąpił po bitwie grochowskiej; 19) Wilhelm, generał prus. (1797—1870), adiutant królewski, od 1847 dziedziczny członek prus. Izby Panów; 20) Ferdynand, polityk pol. (1834—1926), poseł do Reichstagu 1879—1918, prezes Koła pol., później w Sejmie pol.; 21) Janusz, polityk pol., * 1880, jeden z główn. przedstawicieli stronnictwa Prawicy Narodowej, od 1928 poseł z B. B. W. R.

Radziwiłłowa Franciszka Urszula z W i ś n i o w i e c k i c h, polska autorka dramat. (1705—53), pierwsze próby naśladowania Moliera w Polsce.

Radziwiłłów, m. w pow. Dubno (woj. wołyń.), nad Słownią, 5.000 mieszkańców.

Radziwiłłówna Barbara, ob. Barbara 2).

Radzymin, m. pow. w wojew. warsz. 6.000 mieszk.; 11—14 VIII 1920 krwawa bitwa zakończona odparciem Rosjan od Warszawy.

Radzyń, m. pow. w woj. lubels., 5.000 mieszk.; schronisko dla inwalidów wojennych.

Radża (R a j a h, „władca"), tytuł panujących w Indiach Wsch. i na Archipelagu Malajskim; m a h a r a d ż a, zwierzchnik nad innymi r.

Radżputana (ang. Rajputana), państwo w płn.-zach. Indiach Bryt., obejm. 21 państw hołdow., przeważnie pustynia, 334.062 km², 11 mil. mieszkańców, gł. m. Dżajpur.

Radżputowie, sanskr. stara kasta wojowników w Indiach Ang., uważająca się za potomków Kszatrii (ob. Kshatriya); dziś też potomkowie innych ras i plemiona tubylcze, wielko- i małorolne, blisko 9 milionów głów.

Rafa, 1) skała stercząca w morzu, niebezpieczna dla żeglugi; w morzach podzwrotn. częste r. k o r a l o w e; 2) sito druciane do przesiewania piasku, rudy; 3) żelazna obręcz na obwodzie koła.

Rafael, R a f a ł, jeden z 7 aniołów z otoczenia Boga; patron podróżnych.

Rafael (właśc. R a f f a e l o S a n t i) z Urbino, malarz wł., jeden z 3 najsławniejszych mistrzów renesansu wł. (1483—1520), od 1499 pracował w warsztacie Perugina, w l. 1504—8 w F l o r e n c j i: portrety, liczne Madonny np. „M. Tempi"; „Złożenie do grobu"; od 1508 praca w R z y m i e, nad komnatami (słynne stanze) w Watykanie, które dekoruje freskami („Dysputa", „Szkoła ateńska" itd.); do 1519 praca przy stanzach i loggiach (52 sceny biblijne, na pilastrach sławne groteski); obrazy sztalugowe tego okresu: portrety Juliusza II, Leona X, tzw. Fornarina, „Madonna z rybą" itd.; prace nad bazyliką św. Piotra w Rzymie, kaplica Sykstyńska (projekty 10 arrasów); ok. 1516: „Madonna della Sedia", „M. Sykstyńska„ (dziś w Dreźnie), „Św. Cecylia wśród czterech świętych" itd. Pochowany w Panteonie w Rzymie.

Rafajłowa, w. w pow. Nadwórna (woj. stanisławow.), letnisko; w czasie wojny światowej walki Legionów, tzw. „Żelaznej Karpackiej Brygady", z końcem 1914 i początkiem 1916.

Raffaelo Santi, ob. Rafael.

Rafia, p a l m a i g l a s t a, palma zwrotnikowa, dostarcza wina; z liści niektórych gatunków włókna zw. również r a f i ą.

Rafia

Rafinowanie, fr., w techn. oczyszczanie produktu od niepotrzebnych domieszek. r a f i n e r i a zakład przemysłowy służący do r. Przen., człowiek r a f i n o w a n y, przebiegły, chytry.

Rafinowany cukier, ob. Cukrownictwo.

Raglan, szeroki, wolno opadający płaszcz męski.

Ragnarök, los bogów, koniec świata w mitologii nordyjskiej.

Ragout (ragu), fr., potrawa z kawałków mięsa; potrawka.

Ragtime (regtajm), ang., określenie współcz. synkopowanej muzyki tanecznej, na której kształtowanie się wpłynęła muzyka Murzynów amerykańskich.

Raguza (włos. Ragusa), 1) m. na Sycylii, 49.000 mieszk.; upr. wina; 2) ob. Dubrownik.

Raid, ang., wyprawa, wypad kawaleryjski; w znaczeniu ogólno-sportowym: wyprawa ujęta w regulamin, często z wyścigami.

Raiffeisen Friedrich Wilhelm, niem. działacz i pisarz gospod. (1818—88), twórca rolniczych kas pożyczkowo-oszczędnościowych, opartych na zasadach spółdzielczości i nazwanych jego imieniem.

Raimund Nonnatus, święty (1204—40), kardynał, wykupywał chrześcijan, wziętych w niewolę przez Saracenów w Afryce; pam. 31 VIII.

Raimund z Pennaforte, prawnik hiszp. (1180—1275), dominikanin, spowiednik papieski; pam. 23 I.

Raimund z Saint Gilles, hr. Tuluzy, † 1105, jeden z wodzów 1. wyprawy krzyżowej.

Raj, 1) według księgi Mojżesza ogród rozkoszy, E d e n, w którym mieszkali pierwsi rodzice przed grzechem pierworod.; był nawadniany rzekami; 2) w znaczeniu chrześc. miejsce pozaziemskie, w którym oczekiwały przyjścia Jezusa dusze umarłych przed śmiercią Jezusa na krzyżu, o t c h ł a ń; 3) niebo, miejsce nagrody dla zbawionych.

Raja, ob. Radża.

Rajasthani (Radżastani), język kraju Radżputów z grupy środk. języków nowoind.; bogata literatura.

Rajcza, w. w pow. Żywiec (woj. krak.), 3 000 mieszkańców; letnisko.

Rajski ptak królewski

Rajgras angielski, ob. Życica.

Rajputana, ob. Radżputana.

Rajskie ptaki, l a t a w c e, rodziny ptaków śpiewających; samce pięknie upierzone; w dziewiczych lasach N. Gwinei i Wysp Papuańskich; tępione dla ozdobnych piór.

Rajtaria, niemiec. jazda XVI-XVII w., w półzbrojach, uzbrojona w rapiery pistolety i czasem arkebuzy. W P o l s c e należała do cudzoziemskiego autoramentu.

Rajtszula, niem., szkoła jazdy, ujeżdżalnia.

Rajtuzy, niem., specjalne spodnie do jazdy konnej.

Rak, 1) ob. Raki; 2) czwarty znak Zodiaku; 3) gwiazdozbiór nieba płn.; zawiera gromadę gwiazd, Praesepe; 4) (łac. c a r c i n o m a, c a n c e r), nowotwór złośliwy; rodzaje: r. t w a r d y, włóknisty, o silnie rozwiniętej tkance łącznej, ze skąpymi komórkami rakowatymi; r. m i ę k k i: mało tkanki łącznej i dużo komórek rak.; r. g a l a r e t o w a t y, wychodzi z nabłonka skóry, błon śluzowych lub z nabłonka przewodów gruczołowych. Rozprzestrzenia się naczyniami limfatycznymi (czasem krwionośnymi), tworząc tzw. p r z e r z u t y, nawet w odległych miejscach. — L e c z e n i e: chirurgiczne i promieniami Roentgena, możliwie jak najwcześniej.

Raki, 1) z w i e r z. należące do skorupiaków dziesięcionogich; posiadają długi, silny odwłok, żyją głównie w morzach; r. r z e c z n y, w naszych rzekach i jeziorach, dostarcza jadalnego mięsa; 2) żelazne, lub stalowe k o l c e, przypinane do butów dla zabezpieczenia się od ześlizgnięcia na śniegu i lodzie, używ. w taternictwie.

Rak

Rakić Milan, poeta serbski, * 1876, najwybitniejszy liryk nowoczesnej Serbii, pod wpływem Baudelaire'a, pesymista.

Rakieta, przyrząd służący do odbijania piłek w grze w tenisa; siatka ze strun jelitowych w owalnej, drewnianej ramce. R. w p i r o t e c h n i c e, tutka papierowa, wypełniona prochem i zaopatrzona u wierzchołka w ogień sztuczny, który po wystrzeleniu r. zapala się w szczytowym punkcie lotu; zastosowanie: sygnały świetlne, w wojsku: r. świetlna ze spadochronami itp. R a k i e t o w y n a p ę d: oddziaływanie ciśnienia eksplodujących kolejno ładunków prochu itp., zamkniętych w zbiornikach, umieszczonych z tyłu pojazdów ląd., wodnych, samolotów.

Rakoczi, ks. siedmiogrodz., 1) Jerzy II (1621—60), zabiegał o koronę pol., w przymierzu z Karolem Gustawem, najechał 1657 Polskę, pokonany, potem zdetronizowany przez sułtana; 2) Franciszek II, węgier. bohater narod. (1676—1735), przywódca 1700 wraz z Mikołajem Berczény'im powstania przeciw Habsburgom po uwięzieniu 1701 zbiegł do Polski, od 1702 ponownie na Węgrzech, 1704 książę siedmiogrodzki, po klęsce pod Trenczynem i upadku powstania interweniował w sprawie węgier. u Francji, Anglii, Turcji; car Piotr wystawił (1707) jego kandydaturę na tron polski.

Rakoczy, ob. Rakoczi.

Rákosi Eugeniusz, właściwie K r e m s e r, węg. pisarz dramat. i publicysta (1842—1929), twórca dramatu romantycznego o żywym dialogu i polocie wyobraźni, później wybitny działacz publicystyczny.

Rakowiec, względnie dobrotliwy, płaski rak skóry (kankroid).

Rakowiecki Ignacy Benedykt, slawista polski (1783—1839), główne dzieło: „Prawda Ruska".

Rakowskij Chrystian, polityk sowiec., * 1873, początkowo działacz socjalist. w Rumunii, po przewrocie 1917 bolszewik, 1920 prezes ukraiń. rządu sowiec., 1923 poseł w Londynie, 1925—27 w Paryżu, potem usunięty za opozycję z partii i zesłany.

Raków, 1) m-ko w pow. Opatów (woj. kielec.), 2.000 mieszk.; w XVII w. ośrodek socynianów pols., słynna drukarnia; 2) m-ko w pow. Mołodeczno, 3.000 mieszk.; 3) osada fabr. w pow. Częstochowa (woj. kielec.), 5.000 mieszk.; huta żelazna.

Rakszawa, w. w pow. Łańcut, woj. lwows., 4 000 mieszk.: fabr. sukna, szkoła włókiennicza.

Rakuzy (Rakusy), w daw. Polsce nazwa Austrii „Rakuszanki", królowe pol. pochodzenia habsburskiego (Cecylia Renata i in.).

Raleigh (rali), stol. Karoliny Płn. (St. Zjedn. Am. Płn.), 37.000 mieszk.; uniwersytet.

Raleigh (rali) Walter, słynny odkrywca ang. (1552—1618), wyprawił się 1579 do Ameryki, 1584 założył pierwsze kolonie (Wirginia), ścierał się na morzu z Hiszpanami, po nieszczęśliwej ekspedycji do Gujany stracony; jego maksyma: „Kto panuje nad morzem, panuje nad światem".

Rallentando, wł., w muz.: coraz wolniej.

Rama, gł. osoba ind. epopei Ramayana, siódme wcielenie boga Wisznu.

Ramadan, arab., 9. miesiąc (od końca lutego do końca marca) mahomet. roku księżycowego, okres postu.

Ramajana, ob. Ramayana.

Raman Chandrasekhara Venkata, fizyk hinduski, * 1888, odkrył promieniowanie zw. zjawiskiem Ramana; laureat Nobla.

Ramayana, sanskr.: Los Ramy, druga wielka epopeja indyj., od Mahabharaty bardziej jednolita i wyższa artyzmem, za jej autora uchodzi Valmiki, ok. IV w. prz. Chr.: Syn królewski Rama wygnany z kraju wraz z żoną Sitą, którą mu porywa demon Ravana, odzyskuje ją, a bogowie udowadniają jej niewinność, zostaje w końcu królem i ubóstwiony jako wcielenie Wisznu.

Ramazan, ob. Ramadan.

Rambouillet (rambuje), miasto w depart Seine-et Oise (Francja), na płd. krawędzi Lasku R. z zamkiem — letnią siedzibą prezydenta państwa; Hôtel de R., pałac paryski markizy de R. (1588—1665), w l. 1618—50 żywe środowisko ruchu literackiego, jednak ośmieszone przesadą, zwłaszcza przez kobiety. tzw. „précieuses" („wytwornisie"), wykpione w Molièra „Précieuses ridicules" i „Femmes savantes".

Rameau (ramo) Jean Philippe, franc. kompoz. i teoretyk muzyki (1683—1764), przedstawiciel narod. opery francuskiej i baletu, mistrz muzyki klawesynowej. Opery: „Hyppolyte et Aricie", „Castor et Pollux". Przełomowy jego „Traktat o harmonii".

Ramée (rame) Pierre de la, łac. Petrus Ramus, humanista franc. (1515—72).

Ramia (chińska trawka), włókno tkackie z łodygi białej pokrzywy (w Chinach, Japonii, na Borneo, Sumatrze), śnieżno-białe, miękkie; np. zastos. na wykwintną bieliznę itp.

Ramienica, zielona rośl. należąca do glonów, z klasy ramienic; na dnie wód słodkich.

Ramienionogi, zwierzęta zaliczane obecnie do robaków, z gromady czułkowców, zewn. podobne do małży; ciało okryte wapiennymi skorupkami; żyją w morzu; skamieliny z okresu kambryjskiego, sylurskiego i jurajskiego.

Ramię, górna kończyna u człowieka i małpy; składa się z ramienia (1 kość ramieniowa), przedramienia (2 kości: łokciowa i promieniowa), ręki złożonej z nadgarstka, dłoni i palców. R. łączy się z tułowiem stawem barkowym, przedramię z ramieniem w stawie łokciowym.

Ramię siły, ob. Moment.

Ramón y Cajal Santiago, anatom hiszp., * 1852, zasłużony badacz mózgu; nagroda Nobla.

Ramorino Girolamo, generał włoski (1792—1849), walczył pod Napoleonem 1809—15, dowódca armii rewoluc. w Piemoncie 1821, potem uczestnik powstania listopad. (niefortunne operacje, 17 IX 1931 poddanie korpusu Austriakom); w kampanii włosko-austr. 1848—9 rozstrzelany za nieposłuszeństwo.

Ramota, pierwotne pismo urzędowe, dyplomatyczne (hramota, gramota), potem lichy utwór literacki.

Ramowa ustawa, ustawa zawierająca postanowienia i wskazówki dla ustaw i rozporządzeń przyszłych, wykonawczych.

Rampa, fr., pomost, nasyp dla wjazdu wozów, przeładunku towarów; w teatrze dolne obramienie otworu scenicznego, wzdłuż którego umieszczone są lampy elektryczne.

Rampolla Mariano, sekretarz stanu Leona XIII (1843—1913), kardynał, przeciwnik trójprzymierza.

Rampur, stol. bryt.-ind. państwa lennego R., w niz. Gangesu, 73.000 mieszkańców.

Ramsay (remsi) Sir William, chemik ang. (1852—1916), wykrył hel, poza tym argon i in. gazy szlach. w atmosferze; nagroda Nobla.

Ramses, królowie egip. (XIX i XX dynastia): 1) R. II (1303—1237 prz. Chr.), walczył z Hetytami, twórca Ramesseum, świątyń w Abydos i in.; jego mumia w muzeum w Kairo.

Ramult Stefan, pol. językoznawca i etnograf (1859—1913), badacz Kaszubów, autor „Słownika języka pomorskiego" itd.

Ramuz (ramüz) Charles Ferdinand, wybitny powieściopisarz szwajcar.-franc., * 1878: „La Guérison des Maladies", „Joie dans le Ciel", „Présence de la Mort", „Amour du Monde", „La Grande Peur dans la Montagne" i in.

Ramzes, ob. Ramses.

Rana (łac. vulnus), przerwanie części organizmu przez uraz. Rany mogą być: cięte, kłute, rąbane, darte, postrzałowe, miażdżone, ukąszenia. Po wygojeniu powstaje blizna. R. zanieczyszczone goją się trudniej i wypełnia je tzw. tkanką ziarninową.

Ranch (rencz), ang., farma.

Ranga, fr., stopień służbowy, wojskowy.

Rangoon, ob. Rangun.

Rangun, ang. Rangoon, stol. bryt.-ind. prow. Birma, nad rz. R. (ramię delty rz. Irawadi), 400.000 mieszk.; port, wywóz bawełny, ropy, ryżu; uniwersytet.

Raniuszek, sikora, ptak żyjący w Europie i płn. Azji; u nas w zimie.

Ranke Leopold, najwybitn. historyk niem. (1795—1886), twórca szkoły histor., zasłużony szczególnie w badaniach XVI i XVII w.: „Fürsten und Völker von Südeuropa im XVI und XVII Jh.", „Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation", „Zwölf Bücher preussischer Geschichte", „Weltgeschichte" i w. in.

Rapacki, 1) Wincenty, pol. aktor i pisarz dramat. (1840—1924); 2) Józef, malarz pol., syn R. 1. (1871—1929); naturalistyczne krajobrazy.

Rapallo, włos. m. w prow. Genua, port, stacja klimat. Tu 1922 zawarty układ między Rosją i Niemcami (zbliżenie gospodarczo-polityczne), który zadecydował o polityce obu państw, aż do dojścia do władzy hitlerowców.

Rapcie, rzemienie służące do noszenia szabli u boku; przy dawnym stroju pol. jedwabne, czasem tkane złotem.

Rapier, fr., broń sieczna i kolna o długiej głowni i silnie rozwiniętym koszowym jelcu, używana w XVI—XVII w.

Rapisardi Mario, poeta włoski (1844—1912).

Rapontyka, jarzyna, jadalny korzeń wiesiołka.

Raport, fr., uwiadomienie, zgłoszenie: w wojsku w czasie codziennego r. zgłasza się objęcie służby, prośby, przewinienia itp.

Rapperswil, m. w szwajc. kant. St.-Gallen, nad Jez. Zurychskim, 4.000 mieszk.; 1870—1921 muzeum narodowe polskie, założone przez Wł. hr. Plattera.

Rapsod, w starożytnej Grecji pieśniarz wędrowny recytujący swoje lub obce poematy, zwłaszcza epickie. Por. Rapsodia.

Rapsodia, improwizacja śpiewaka-poety (r a p s o d a); w m u z. kompozycja o podobnym charakterze.

Raptularz, łac., w dawnej Polsce księga do zapisywania zdarzeń, notatnik.

Raptus, łac., porwanie, uprowadzenie; atak szału; r. melancholicus, melancholia.

Rarańcza, w. na Bukowinie (Rumunia), 5.000 mieszk.; podczas wojny świat. walki Legionów polskich

Raróg, odmiana sokoła, dawniej używ. do łowów.

Rarytas, łac., rzecz rzadka, cenna, niezwykła.

Ras, arab. i etiop., szczyt, góra; książę.

Rasa, grupa z w i e r z ą t lub r o ś l i n wyróżniających się w obrębie jednego gatunku zespołem cech dziedzicznych. Różnice między rasami mogą mieć charakter morfologiczny albo fizjologiczny np rasy odporne na pewne choroby Por R a s y l u d z k i e.

Rasizm, dążenie do zachowania czystości rasy (ob R a s y l u d z k i e); teoria i praktyka przyznająca jednej rasie ludzkiej wyższość nad innymi np „rasie“ aryjskiej nad niearyjskimi, norayeznej nad innymi itd.

Rask Rasmus Christian, wybitny językoznawca duński (1787—1832).

Raskolnicy, nazwa wszystkich sekciarzy prawosławnych, którzy odpadli od urzędowej cerkwi rosyjskiej. Grupy: 1) właściwy raskoł, starowiercy, dzielący się na popowców i bezpopowców; 2) sekty mistyczne, skopcy, duchoborcy; 3) sekty ewangelizujące, sztundyści.

Rasmussen Knud, duńs. badacz okolic polarnych, † 1879; szereg wielkich wypraw do płn. Grenlandii i amer. archipelagu arktycznego.

Rasputin Grigorij Jefimowicz, awanturnik ros (1871—1916), mnich, pochodz. chłopskiego, uzyskał jako rzekomy cudotwórca dostęp do arystokracji i dworu, dzięki uzdrowieniu carewicza nieograniczone zaufanie carowej, wpływami (w wojnie świat. na rzecz Niemiec) obudził zawiść, a rozwiązłym życiem ogólne oburzenie. Zamordowany przez nacjonalistów rosyjskich.

Rastatt, m. w Badenii (Niemcy), 14.000 mieszkańców; pokój 1714 zakończył wojnę sukces. hiszp. między Austrią i Francją.

Rasy higiena, ob. Eugenika.

Rasy ludzkie, grupy ludzi o wspólnych cechach przekazywanych dziedzicznie. Różnice rasowe stwierdzamy badając cechy, wykonując pomiary i obliczając wskaźniki, cz. stosunek procentowy mniejszego wymiaru do większego, następnie porównując je u różnych osobników. Największe różnice rasowe u szkieletu wykazuje czaszka, u żywych też barwa skóry, włosów i in. R. można ogólnie podzielić na k o p a l n e i w s p ó ł c z e s n e. Do pierwszych zalicza się wczesnodyluwialny Pithecanthropus erectus, zbliżający się do małp silnym spłaszczeniem i małą pojemnością czaszki, oraz podobny doń Sinanthropus pekinensis, o większej nieco objętości czaszki. Ze starszego paleolitu Europy znamy b. prymitywną szczękę z Mauer i rasę neandertalską, cechującą się niskim wzrostem, pochyloną postawą, wydatnymi łukami brwiowymi, brakiem bródki i niską czaszką. Młodszy paleolit ma zbliżone do obecnych r. l. Cro-Magnon, Grimaldi i Chancelade. R. l. w s p ó ł c z e s n e: Większość uczonych przyjmuje trzy r. główne (biała, żółta i czarna), z nich przez przemieszanie miały powstać dalsze, których ilość ocenia Czekanowski na 21. Montandon na 20, Haddon na 36, zaś Deniker na 29. Są to (wg. Denikera) rasy: b u s z m e ń s k a (włosy kędzierzawe, skóra żółta, wzrost niski, nos szeroki), p i g m e j s k a (włosy, nos j. w., skóra brunatna, wzrost b. niski), m u r z y ń s k a (włosy, nos j. w., skóra czarna, wysoki wzrost), m e l a n e z y j s k a (włosy, nos, j. w., skóra ciemno brun.), e t i o p s k a (włosy faliste, wąski nos, skóra brun. wzrost wysoki), a u s t r a l s k a (włosy i skóra j. w., nos szeroki, wzrost średni), d r a w i d y j s k a (włosy j. w., skóra czarno-brun., wzrost niski, nos szeroki lub wąski), a s y r y j s k a (włosy j. w., skóra smagła, nos wąski, wypukły), i n d o - a f g a ń s k a (włosy faliste czarne, skóra jasno-brun., nos wąski, wzrost wys.), s e m i c k a (włosy i wzrost j. w., skóra smagła, nos orli), b e r b e r y j s k a (włosy, wzrost j. w., nos prosty, gruby), ś r ó d z i e m n o m o r s k a (włosy, skóra i wzrost j. w., nos prosty, cienki), i b e r y j s k o - w y s p o w a (włosy, skóra j. w., wzrost niski), a l p e j s k a (skóra biała, wzrost niski, twarz i głowa okrągła, włosy ciemne), d y n a r s k a (skóra i włosy j. w., wzrost wysoki), n o r d y c z n a (włosy blond, wzrost wysoki, długogłowość), w s c h. e u r o p e j s k a (włosy blond, wzrost niski), a j n o s k a (włosy czarne, skóra jasno-brun., nos szeroki), p o l i n e z y j s k a (skóra żółta, wzrost wysoki, włosy j. w., nos wydatny), i n d o n e z y j s k a (skóra i włosy j. w., wzrost niski, nos płaski), p o ł u d.-a m e r y k a ń s k a (skóra, włosy i wzrost j. w., nos wydatny), p ł n.-a m e r y k a ń s k a włosy czarne, proste, skóra miedziana, nos prosty lub orli, wzrost wysoki), ś r o d k o w o - a m e r y k. (włosy, skóra i nos j. w., wzrost niski), p a t a g o ń s k a (włosy i skóra j. w., nos prosty, wzrost

wysoki), **eskimoska** (włosy j. w., niski wzrost, skóra żółto-brun., twarz płaska), **lapońska** (włosy j. w., skóra biało-żółtawa wzrost niski, nos zadarty), **ugrofińska** (włosy, skóra, wzrost j. w., nos prosty lub wklęsły, wydatne jarzma), **turko-tatarska** (włosy, skóra j. w., nos prosty, wzrost mierny), **mongolska** (włosy j. w., skóra mat.-żółta, wydatne jarzma, fałd mongolski.

Raszka, ptak przelotny z rodziny wróblowatych, w Europie, Azji i Afryce płn.; należą tu: rudzik, sinogarliczka, oraz najlepszy śpiewak: słowik.

Raszka Jan, malarz i rzeźbiarz pol., * 1871; obrazy rodzajowe i relig., rzeźby górników i inne, płaskorzeźby (np. w gmachu Sejmu Śl. w Katowicach), medale, plakiety.

Raszyn, w. w pow. Warszawa, 500 mieszk.; radiostacja; 19 IV 1809 bitwa Polaków pod ks. Józefem Poniatowskim z Austriakami.

Rata, łac., część; kwota, regularnie, okresowo spłacana na umorzenie długu. Sprzedaż na raty, w nowożytnym handlu rozpowszechniona forma sprzedaży przedmiotów codziennego użytku, papierów wartościowych itd., dla rozszerzenia zbytu, ułatwienia ubogiej klienteli nabycia przedmiotów większej wartości; dla ochrony słabszego ekonomicznie klienta unormowana specjalnymi przepisami kodeksu handlowego.

Rataj Maciej, polityk pol. * 1884, poseł na sejm („Wyzwolenie", potem „Piast"), 1920—21 min. oświaty, poseł do sejmu, 1922 jego marszałek, po przewrocie majowym jeden z gł. przywódców opozycji („Stronnictwo ludowe").

Ratajski Cyryl, prezydent m. Poznania, * 1875, zasłużony koło jego rozwoju, 1924/25 min. spr. wewn., organizator Powszech. Wystawy Krajowej; wydał: „Mowy 1922—1928".

Rathaus Karol, kompoz. pol., * 1895; utwory orkiestrowe, kameralne, chórowe, pieśni.

Rathenau Walter, niem. polityk i ekonomista (1867—1922), min. odbudowy 1921, spr. zagr. 1922, twórca paktu z Sowietami w Rapallo (konferencja genueńska), zamordowany.

Ratibor, ob. Raciborz.

Ratler, rasa psów, pinczer szorstkowłosy.

Ratownictwo, organizacja pomocy w nagłych wypadkach, głównie dla zdrowia i życia, w szerszym znaczeniu i dla majątku. Pierwszą pełnią instytucje społeczne i prywatne, często ochotnicze, jak pogotowia ratunkowe, instytucje samarytańskie, drugą straże pożarne, powodziowe. Towarzystwa Ratunkowe, zajmują się niesieniem pomocy lekarskiej w nagłych wypadkach. Ratunkowe urządzenia morskie, dzielą się na odnośne urządzenia na okrętach oraz urządzenia na lądzie. Do pierwszych należą przede wszystkim łodzie ratunkowe o pojemności, odpowiadającej liczbie pasażerów danego okrętu, oraz pasy ratunkowe, do lądowych — łodzie, często motorowe, miotacze lin i kotwic, boje, liny, stanowiące inwentarz przybrzeżnych stacyj i posterunków ratunkowych.

Ratusz, niem., gmach zarządu i urzędów miejskich, obejmujący również salę posiedzeń rady miejskiej, budowany na głównym placu miasta, widoczny znak jego samorządu i potęgi.

Ratyfikacja, zezwolenie, zatwierdzenie; w języku dyplomat. zatwierdzenie przez głowę państwa (w Polsce Prezydent) specjalnym dokumentem układów i umów zawartych z innymi państwami przez pełnomocników; umowy te stają się obowiązujące dopiero z chwilą r. Dla zadokumentowania r. wymienia się zwykle specjalne dokumenty ratyfikacyjne. Ratyfikowanie, zatwierdzanie, w szczeg. działań pełnomocnika.

Ratyzbona, niem. Regensburg, stol. Palatynatu Górnego, 80 000 mieszk.; 1663—1806 siedz. Reichstagu.

Ratzel Friedrich, geograf. niem. (1844—1904), twórca antropogeografii.

Rau Wilhelm, przemysłowiec i filantrop (1825—99), Niemiec z pochodz., zasłużony koło rozbudowy polskiego przemysłu; zapisał w testamencie wielkie kapitały na „Ogródki dziecięce" w Warszawie.

Rauch Christian Daniel, rzeźbiarz niem. (1777—1857); pomniki, popiersia (np. Thorwaldsena), sarkofagi itp.

Raumer Friedrich, historyk prus. (1781—1873), autor traktatu o upadku Polski, gł. dzieła: „Geschichte der Hohenstaufen und ihrer Zeit", „Gesch. Europas seit Ende des XV Jh."

Raut, ang., 1) większe zebranie towarzyskie bez tańców; 2) drobne diamenty o jednostronnych fasetkach (zeszlifowanych płaszczyznach).

Rautenstrauchowa Łucja z Giedrojciów, pisarka pol. (1798—1886); powieść sentymentalna „Emmelina i Arnolf", opisy podróży

Ravaillac (rawajak) François, fanatyk katol. (1587—1610), zamordował 1610 Henryka IV.

Ravel Maurice, kompoz. franc., * 1875, wybitny impresjonista, o oryginalnych pomysłach rytmicznych i kolorystycznych; utwory: orkiestralne „Szeherezada", „Rapsodia hiszpańska" i i. fortep., balet „Daphnis i Chloë", opera „Godzina hiszpańska" i in.

Rawalpindi, m. w Pendżabie (Indie Bryt.), 119 000 mieszkańców.

Rawa Mazowiecka, m. pow. w woj. warsz. nad Rawką, 9.000 mieszk.; przem. roln., cegielnie.

Rawa Ruska, m. pow. w woj. lwowsk., nad Ratą, 11.000 mieszk.; przem. budowlany.

Rawenna, włos. Ravenna, stol. włos. prow. R., 78.000 mieszk.; grobowiec Teodoryka W. i Dantego; w V i VI w. siedziba wielu cesarzy zach.-rzymsk. i królów ostrogockich.

Rawicz, m. pow. w woj. poznańsk., 10.000 mieszkańców; fabr. maszyn, mebli i in.

Rawicz Władysław, powstaniec pol. (1830—63), w 1863 naczelnik woj. podlaskiego; powieszony.

Rawlinson (rolinzn), 1) Sir Henry Creswicke, orientalista ang. (1810—95), jeden z twórców badań nad pismem klinowym; nap.: „History of Assyria" i in.; 2) George, brat poprz., historyk (1812—1902); dzieła: „History of Ancient Egypt", „Egypt and Babylon" i in.

Rayleigh (reli) John William, fizyk ang. (1842—1919), odkrył wraz z Ramsayem argon; nagr. Nobla.

Raynal (renal) Paul, franc. pisarz dramat., * 1885, sławny „Le Tombeau sous l'Arc de Triomphe".

Raynaud (reno) Maurice, lekarz franc. (1834-81). Raynauda choroba, zgorzel symetryczna objawiająca się najczęściej skurczami naczyń w palcach; b. bolesna.

Rayski-Kietlicz Konstanty, malarz pol. (1868—1924); typy ludowe, krajobrazy, portrety olejne i akwarelowe.

Razin Stieńka Timofejewicz, † 1671, przywódca buntu Kozaków i chłopów 1667, pobity 1670 pod Symbirskiem, stracony.

Razumowskij, 1) Alexej Grigorjewicz, hr., marszałek pol. ros. (1709—71), syn Kozaka, ulubieniec carowej Elżbiety (1742 potajemnie poślubiony); 2) Cyryl, brat poprz. (1728—1803), marszałek pol., prezes petersb. Akademii Nauk, 1750—64 hetman Ukrainy.

Razzia (racja), arab., obława policyjna.

Rażenie prądem elektrycznym, ból, a nawet czasem śmierć wskutek nagłego zetknięcia się z biegunami prądu elektr. lub z jednym biegunem i z ziemią.

Rączkowski Józef, współcz. komediopisarz pol.: „Polityka i miłość".

Rącznik, kleszczowina, łac. Ricinus, rośl. wilczomleczowata: r. lekarski, w Polsce roczna rośl. ozdobna, pochodz. afryk.; nasiona dostarczają olejku rycynowego, używ. w medycynie.

Rb, symb. chem. pierw. rubidu.

Rc., na receptach=Recipe (ob.).

Rdest, rośl. z rodziny rdestowatych, na całej ziemi; u nas 20 gat.; r. wężownik, r. plamisty, chwasty na łąkach; niekt. wodne.

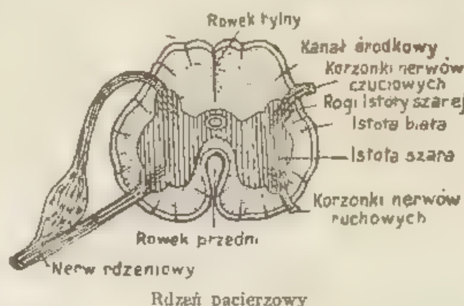
Rdestnica, zioło trwałe z rodziny rdestnicowatych; rośl. wodna, częściowo lub całkowicie zanurzona w wodach słodkich; w Polsce 23 gatunki.

Rdza, produkt utlenienia żelaza w wilgotnym powietrzu, zasadowy tlenek żelazowy. Zapobiega się rdzewieniu przez powlekanie substancjami ochronnymi: metalem, farbą, tłuszczem, smołą. — Por. też Rdze

Rdze, podrząd grzybów należących do podstawczaków, pasożyty roślinne, żyjące wewn. organizmu żywiciela; wywołują na pędach żywiciela żółte plamy, powodujące więdnięcie rośliny: r. zbożowa poważny szkodnik zbóż; inne na drzewach owocowych i roślinach warzywnych.

Rdzeń, 1) ob. Rdzeń pacierzowy; 2) w botanice miękka warstwa wewn. łodygi lub korzenia; niekiedy (np. w łodygach traw) zanika.

Rdzeń pacierzowy, mlecz pacierzowy, łac. medulla spinalis, część centralnego układu nerwowego, zamknięta w kanale kręgosłupa. W przekroju poprzecznym jest na obwodzie istota biała z włókien nerwowych, w środku — istota szara z komórkami nerwowymi. Zadaniem r. p. wraz z wychodzącymi z niego 31 parami nerwów rdzeniowych, złożonych każdy z nerwu ruchowego i czuciowego, jest przewodzenie podniet i wysyłanie bodźców ruchowych. W r. p. mieszczą się także liczne ośrodki odruchowe. — R. p. choroby: wady rozwojowe (rozszczepienie kręgosłupa, zanik tkanki nerwowej); uwiąd r. p., objawy: chód

Rdzeń pacierzowy

niepewny, wyrzucanie nóg, samopoczucie upośledzone; wstrząs r. p. wskutek wypadku, polega na zaburzeniach czynnościowych.

Rdzeń przedłużony, łac. medulla oblongata, część mózgu między móżdżkiem a rdzeniem pacierzowym. Nerwy wychodzące z r. p. regulują działanie płuc i serca.

Rdzewienie, ob. Rdza.

Re, 1) symbol chem. pierwiastka renu; 2) nazwa dźwięku d.

Rê, egip. bóg słońca, władca świata; królowie 5 dynastii nazywali się synami Re.

Rè, wł., król.

Re..., łac., w wyrazach złoż.: powtórnie, na nowo.

Rea, Rhea, w mitol. grec. matka bogów, córka Uranosa i Gai, żona Kronosa, matka Zeusa, Posejdona, Hadesa i i.

Reading (riding), 1) stol. ang. hr. Berks, 97.000 mieszk.; uniwers.; 2) m. w Pensylwanii (St. Zjedn.), 111.000 mieszk.; przem. żelazny.

Reading (riding) Daniel Rufus Isaacs, lord, polityk ang. (1850—1936), pochodz. żydow., liberał, 1918—19 ambasador w Waszyngtonie, 1921—26 wicekról Indyj, 1931 min. spr. zagranicznych.

Reagens, łac., w chemii: odczynnik, ob. Odczynniki.

Reakcja, łac., przeciwdziałanie; przeciw.: akcja. Z akcji i r. składa się całość wzajemnego działania sił na siebie; równość akcji i r. stanowi podstawową zasadę mechaniki. O r. chem., ob. Chemiczne reakcje. W psychologii i fizjologii, wszelkie działanie (zwłaszcza ruch), występujące na skutek zewn. pobudki u organizmu ożywionego. W życiu politycznym i kulturalnym niedopuszczanie do rozwoju nowych prądów, systemów, urządzeń itd., wzgl. dążenie do przywrócenia dawnych: wstecznictwo, reakcjonista, zwolennik reakcji.

Reakcje chemiczne, ob. Chemiczne reakcje.

Reaktywować, łac., z powrotem przywrócić kogoś do czynności, na nowo ustanowić.

Realista, łac., zwolennik realizmu (ob.) realistyczny, odpowiadający rzeczywistości, trzeźwy.

Realizm, łac., kierunek i sposób myślenia oparty na zgodzie z rzeczywistością. W filozofii przyjmuje istnienie świata zewnętrznego nieza-

leżnego od człowieka poznającego (przedmiotu od podmiotu), w sposób naiwny (czyli tak jak go poznajemy) lub krytyczny (jak się nam przedstawia, jak go sobie wyobrażamy). W średniowieczu przeciwieństwo nominalizmu. W etyce i życiu codziennym przeciwieństwo idealizmu. W literaturze i sztuce twórczość oddająca prawdę rzeczywistości. Rozkwit realizmu w XIX i XX w., zwłaszcza w powieści (ob.). Obecny neorealizm ma charakter skrajny, zbliżony do naturalizmu (ob.).

Realizować, fr., urzeczywistniać, doprowadzać do istnienia czegoś w rzeczywistości, przeprowadzać coś; sprzedać (za gotówkę).

Realne gimnazjum, dawny termin na określenie gimn. matematyczno-przyrodniczego.

Realność, łac., rzeczywistość w przeciw. do stanu idealnego; potocznie: majątek nieruchomy.

Realny, łac., rzeczowy, rzeczywisty. R. ciężar, ciężar rzeczowy, obciążenie nieruchomości, uwidocznione w księgach gruntowych, niezależnie od zmian własności tej nieruchomości, tj. obciążające rzecz, a nie właściciela.

Reasumpcja, łac. (czas. reasumować), krótkie powtórzenie; ponowne wzięcie pod obrady jakiejś sprawy przy równoczesnym skasowaniu poprzednich uchwał.

Réaumur (reomür) René, fizyk franc. (1683—1757), wprowadził skalę termometryczną, w której odstęp między punktem topnienia lodu a p. wrzenia wody pod ciśnieniem 1 atm. podzielony jest na 80 części (stopni R).

Rebeka, postać biblijna, Aramejka, córka Labana, żona Izaaka, matka Ezawa i Jakuba.

Rebelia, powstanie, bunt; rebeliant, stawiający opór władzy, wichrzyciel, buntownik.

Rebreanu Liviu, wybitny powieściopisarz rumuń., * 1885; „Ion", „Las wisielców", „Adam i Ewa", „Ciuleandra", „Królik" i in.

Rebus, rodzaj zagadki: obrazki, znaki, litery itd., ułożone w szereg, dają odczytane jakieś zdanie.

Rebus sic stantibus, łac., przy obecnym stanie rzeczy, w warunkach niezmienionych. Klauzula r. s. s., zastrzeżenie, że dana umowa jest ważną, jak długo okoliczności nie ulegną zmianie.

Rec., na receptach — Recipe (ob.).

Récamier (rekamie) Julie (1777—1849), żona bankiera paryskiego, stworzyła w Paryżu słynny salon, w którym zbierali się najwybitniejsi ludzie epoki.

Recenzja, łac., krytyczne sprawozdanie z książek, widowisk; recenzent, piszący recenzje.

Recepcja, łac., potwierdzenie odbioru, nadania.

Recepta, łac., przepis, w szczególn. piśmienne polecenie lekarza, mające na celu przygotowanie leku przez aptekarza.

Receptywny, łac., zdolny do przyjęcia, wchłonięcia, bierny; przeciw.: spontaniczny.

Recess, łac., odstąpienie (zwł. od procesu), ugoda, umowa.

Recesywna cecha, przy krzyżowaniu cecha jednego z rodziców, pozornie nie występująca w pokoleniu potomnym.

Rechabeam, syn Salomona, król judzki (933—917), za jego rządów podział państwa na judzkie i izraelskie.

Recife (Pernambuco), stol. st. Pernambuco w Brazylii, 340.000 mieszk.; port lotniczy, uniwersytet.

Recipe, skróc. Rec., łac., na receptach: „weź!"

Recital (reczi-), wł., koncert, wypełniony produkcją tylko jednego artysty.

Recitativo (reczi-), wł., „opowiadanie", forma śpiewu pośrednia między mówieniem a właściwym śpiewem. Gł. w operze i oratorium.

Recja (Raetia), prowincja rzymska, obejmująca dziś płn.-wsch. Szwajcarię, Tyrol z Przedarulanią i płd. Bawarię; zamieszkała przez Retów (ob.).

Recklinghausen, m. w Westfalii (Niemcy), 88 000 mieszk.; kop. węgla, przem. żelazny.

Reclusi, inclusi, łac., zamknięci, pokutnicy śrdw. zamykający się dobrowolnie dla pokuty w samotnych celkach.

Recydywa, łac., w medyc.: nawrót, powtórne wystąpienie przebytej choroby; w prawie: powrót do przestępstwa, popełnienie, po odbyciu kary, nowego przestępstwa, z tych samych pobudek lub należącego do tego samego rodzaju, co poprzednie.

Recypować, łac., przejmować, przyjmować; prawo recypowane, obce prawo przejęte przez pewien naród.

Recytacja, łac., wygłaszanie utworów literackich. Sztuka recytacyjna kwitła w staroż., w ponownym rozwoju od Odrodzenia. Recytować, umiejętnie wygłaszać tekst literacki.

Redagować, fr., układać; spełniać czynności redaktora, a więc kierować doborem artykułów, przygotowywać je do druku, dbać o poziom i charakter ideowy czasopisma itd.

Redakcja, fr., 1) zespół ludzi, kierujących pismem lub dziełem zbiorowym; 2) układ dzieła; 3) lokal, w którym się pismo redaguje.

Redaktor, fr., kierownik wydawnictwa periodycznego lub zbiorowego; r. odpowiedzialny, ten, który odpowiada za treść pisma przed prawem.

Redemptio, łac., wykup, uwolnienie; w języku kośc. zbawienie. Redemptor, Zbawiciel.

Redemptoryści, łac., Zgromadzenie Najśw. Zbawiciela, skrót łac. C. S. S. R., liguorianie, zgromadzenie zakonne mające za cel krzewienie pobożności wśród ludu, zał. w XVIII w. przez św. Alfonsa Liguori.

Redivivus, łac., zmartwychwstały.

Redlich Henryk, pol. malarz i rytownik (1840—89); ryciny z dzieł mistrzów, np. Rafaela, Matejki, portrety, krajobrazy.

Red River (Czerwona Rzeka), 1) pr. dopływ Missisipi, 1920 km; 2) R. R. of the North, rz. w Płn. Ameryce, 1200 km dług., uchodzi do Jez. Winnipeg.

Redukcyjny podział, podział jądra w komórkach rozrodczych, przy czym ilość chromosomów zmniejsza się do połowy.

Redukować, łac., uszczuplać, ograniczać, zmniejszać, zwł. zmniejszać personel pracowniczy ze względów oszczędnościowych. Reduk-

cja, w matematyce, zmniejszenie ilości wyrazów w wyrażeniu algebraicznym przez wykonanie działań; w chemii tyle co odtlenianie (ob.); w fizyce przeliczanie na określoną temperaturę, ciśnienie itp.

Reduta, łac., 1) samodzielna, zamknięta fortyfikacja; 2) maskarada, bal kostiumowy.

Redyskont, dyskontowanie weksla, przyjętego przez bank dyskontowy, w innym banku (przeważnie w centralnej instytucji emisyjnej danego państwa).

Reemigracja, powrót emigrantów, wychodźców, do kraju macierzystego, emigracja powrotna.

Refektarz, łac., jadalnia klasztorna.

Referat, łac., pisemne lub ustne sprawozdanie, odczyt, omówienie zagadnienia książki r. uzupełniający — koreferat, wygłaszający go — koreferent.

Referencje, łac., powołanie się na kogoś: przy ubieganiu się o posadę, w stosunkach handlowych: osoby, mogące udzielić opinii o danej osobie.

Referendarz, w dawnej Polsce od XVI w. tytuł 2 urzędników (świecki i duchowny), wykonujących sądownictwo przy boku króla; dziś tytuł urzędnika-referenta.

Referendum, łac., powszechne głosowanie ludowe, postanowienie, powzięte przez ogół obywateli, na wniosek ciała ustawodawczego lub określonej liczby obywateli. Znane jest w Stan. Zjedn. Am. Płn., w Szwajcarii, w Niemczech.

Referent, łac., sprawozdawca; urzędnik mający jakiś referat; referować, złożyć sprawozdanie; badać jakąś sprawę.

Refleks, ob. Odruch.

Refleksja, w filozofii przeciwieństwo intuicji (ob.); ogólnie: zastanowienie się, rozważanie.

Reflektant, łac., ubiegający się, kandydat.

Reflektor, zwierciadło paraboliczne, zamieniające rozbieżną wiązkę światła ze źródła umieszczonego w swym ognisku, na wiązkę równoległą; służy do oświetlenia odległych przedmiotów.

Reforma, łac., przekształcenie; zmiana, przeprowadzenie pewnych planowych ulepszeń, dostosowanie celowe i odpowiednie do nowych warunków.

Reformaci, zgromadzenie religijne oparte na regule franciszkańskiej, wyłonione z zakonów franciszkańskich w XVI w. — W Polsce od 1622.

Reformacja, łac., ruch religijny, wszczęty w XVI w., dążący do wprowadzenia zmian i ulepszeń w życiu i organizacji Kościoła katol. i przekształcenia go przez dostosowanie do zmienionych warunków życia prywatnego i społecznego. Doprowadził do rozbicia jedności Kościoła i powstania szeregu kościołów protestanckich, wpłynął doniośle na losy państw środkowoeuropejskich. Przyczyną r. był rozkład Kościoła w śrdw., wpływ odrodzenia i humanizmu, dążności narodów do wyzwolenia się od kosmopolitycznej władzy Rzymu. Decydującym dla r. stało się wystąpienie Lutra 1517, zrywającego z organizacją i nauką Kościoła, głoszącego swobodę religijną jednostki. Książęta niemieccy widzieli w jego nauce wyzwolenie się od wpływów papieża, szlachta i miasta dążności narodowe, chłopi możność polepszenia ich pozycji socjalnej. W Szwajcarii głosili hasła r. Zwingli i Kalwin. Wszędzie hasła r. łączyły się z zagadnieniami politycznymi. W Anglii r. oznaczała oswobodzenie się od zwierzchności papieża, w Skandynawii możność ratowania skarbu dobrami duchownymi, we Francji utworzenie obozu politycznego walczącego o władzę. Następstwem r. były krwawe wojny religijne, doprowadzające do katastrof dziejowych, jak powstanie Niderlandów przeciw Filipowi II i wojna trzydziestoletnia. Dopiero z czasem wytworzyła się zasada tolerancji religijnej: we Francji edykt nantejski (1598), w Niemczech pokój westfalski (1648). Przeprowadzona przez Kościół na skutek r. reforma wewnętrzna (przeciwreformacja) spowodowała odrodzenie katolicyzmu.

Reforma rolna, ogół norm prawnych, związanych z przebudową ustroju rolnego; w szczeg. dążenia, znajdujące wyraz w przepisach prawnych, do podziału wielkiej własności między bezrolnych i małorolnych. Znana już w staroż. Rzymie (Tiberius Gracchus). W Polsce celem jej jest tworzenie nowych samodzielnych gospodarstw rolnych, powiększanie istniejących gospodarstw karłowatych, tworzenie gospodarstw ogrodniczo-warzywnych. Oparta jest na zasadzie prywatnej własności nowotworzonych gospodarstw. Grunta uzyskuje się drogą parcelacji przymusowej większej własności, państwowej, kościelnej, fundacyjnej, a także prywatnej, gdy ta ostatnia przekracza dozwolone maksimum posiadania, zasadniczo 180 ha. Parcelacja następuje za odszkodowaniem, opartym na oszacowaniu ziemi parcelowanej. Właściciele gruntów parcelowanych mogą przeprowadzić parcelację prywatną, pod nadzorem władz; cena przy takiej parcelacji każdorazowo musi uzyskać zatwierdzenie władzy (komisarza ziemskiego). Nowotworzone gospodarstwa nie mogą przekraczać 20 ha; nabywca musi się wykazać wymaganymi kwalifikacjami osobistymi i zawodowymi.

Reformatio in capite et in membris, łac., „reforma w głowie i członkach", hasło z XV w., nawołujące do odrodzenia papiestwa i Kościoła.

Reformator, łac., ten kto przeprowadza reformę (ob.); reformować, przekształcać.

Reformowany kościół, nazwa wyznań i gmin kościelnych, które w XVI w. oderwały się od kościoła rzymsko-katolickiego, a nie przystąpiły do kośc. luterańskiego. Pierwszą reformę w Zurychu zaprowadził Zwingli, w Genewie Kalwin. Zasady w wyznaniu helweckim: człowiek stał się z gruntu zepsuty przez grzech pierworodny tak, że nie jest zdolny do żadnego dobrego uczynku, nadto podlega predestynacji (ob.), będąc z góry przeznaczonym na zbawienie lub potępienie.

Refrakcja, łac., w optyce: załamanie światła (ob.); w astronomii: kąt, o który widzimy gwiazdy przesunięte wzwyż, z powodu załamania światła w atmosferze. Wskutek r. gwiazdy pozornie wcześniej wschodzą i później zachodzą, jest ona też powodem przedłużenia dnia (o 4 minuty).

Refraktor, łac., luneta astronomiczna większych rozmiarów, zaopatrzona w soczewki (r e f l e k t o r — w zwierciadła).

Refren, fr., ten sam wiersz powtarzający się w końcu każdej zwrotki utworu poetyckiego (lub muzycznego). Rozwinął się w poezji kościelnej.

Refugium, łac., schronisko.

Regalia, łac., prawa zastrzeżone głowie państwa, monarsze; stanowiły bądź dzisiejsze zwierzchnicze prawa państwa, bądź przywileje majątkowe, jak prawo górnicze, łowieckie.

Regaty, wł., starodawne wyścigi barek u Wenecjan; dziś powszechnie przyjęte sportowe zawody w i o ś l a r s k i e i ż e g l a r s k i e, np. słynne r. wioślarskie studentów 2 ang. uniwersytetów Oxford i Cambridge (od 1829).

Regelacja, łac., obniżenie się punktu topnienia lodu pod wpływem ciśnienia; uważana za przyczynę wędrówki lodowców.

Régence (reżans), fr., styl R., przejście baroku w rokoko w sztuce francuskiej, za regencji Filipa Orleańskiego.

Regencja, zastępcze rządy w czasie nieobecności, małoletności itp., władcy; s t y l r e g e n c j i, ob. Régence.

Regeneracja, łac., zdolność odtworzenia utraconych części organizmu; występuje przeważnie u zwierząt niższych (jamochłony, rozgwiazdy). R. f i z j o l o g i c z n a, r e s t y t u c j a, periodyczne odtwarzanie się utraconych części, np. linienie skóry.

Regensburg, ob. Ratyzbona.

Regent, sprawujący regencję (ob.).

Reger Tadeusz, socjalista pol., * 1872, wybitny działacz na Śląsku Cieszyńskim, poseł do parlamentu austriackiego, potem na sejm polski.

Reger Max, kompozytor niem. (1873—1916), przedstawiciel nowoczes. kontrapunktu, utwory organowe, orkiestralne, kantaty (100. Psalm), kwartety smyczkowe, sonaty i in.

Regesty (regesta), chronologiczne spisy dokumentów, z podaniem krótkiej treści, czasem z krytycznymi uwagami.

Reggio di Calabria (redżio di kalabria), starożytne Regium, stolica włos. prow. R. d. C., 122 000 mieszkańców.

Reggio nell'Emilia (redżio), stol. włos. prow. R. n. E., 91 000 mieszkańców.

Régicides (reżisid), fr., „królobójcy", nazwa członków Konwencji, głosujących w 1793 za straceniem Ludwika XVI; 1816 wygnani

Régime (reżim), fr., rząd, kierunek rządów w państwie; ogólnie: przepisowy sposób, tryb życia.

Regiment, łac., pułk; w dawnej Polsce nazwa pułków zaciągu cudzoziemskiego.

Regimentarz, w dawnym wojsku polskim (od XVII w.) wyznaczony tymczasowo zastępca hetmana.

Regina, łac., „królowa"; imię żeńskie

Regionalizm, łac., 1) ruch społecz.-polityczny zmierzający do obrony interesów danej prowincji w ramach interesów ogólno-państwowych; 2) ruch kulturalny, dążący do naukowego, artystycznego itd. pogłębienia znajomości danego terytorium, rozwoju jego właściwości itd.

Registered (redżistred), ang., zarejestrowany; przy przesyłkach pocztowych: polecony.

Registratura, oddział biura, urzędu, sądu, przechowujący i utrzymujący w porządku akta i dokumenty.

Reglamentacja, r e g l e m e n t a c j a, regulowanie drogą szczegółowych przepisów; w szczególności poddanie ścisłej kontroli pewnej gałęzi życia społecznego. R. h a n d l u polega na ograniczeniu swobody h. przez określenie cen maksymalnych, godzin pracy, nałożenie ceł, wydanie zakazów przywozu i wywozu, itd. R. p r o s t y t u c j i, ob. Prostytucja.

Regle, wzgórza u płn. podnóża Tatr, 1.200—1.500 m wysokie, porosłe lasami.

Regnard (reniar) Jean François, komediopisarz francuski (1655—1709); „Le Légataire universel".

Regnault (renio) Henri Victor, fizyk i chemik franc. (1810—98), prace nad własnościami cieplnymi gazów.

Régnier (renie) Henri de, poeta franc. (1864—1936), wybitny symbolista, później klasycysta, subtelny analityk życia, również powieściopisarz.

Regnum, łac., królestwo, państwo.

Regres, łac., z w r o t n e r o s z c z e n i e, prawo dłużnika, który dokonał zapłaty, żądania zwrotu kwoty wypłaconej od osoby, zobowiązanej wobec niego. Np. osoba, odpowiadająca za cudze czyny, ma zwrotne roszczenie do sprawcy, jeżeli udowodni, że szkoda powstała z jego winy. W o b r o c i e k u p i e c k i m najczęściej prawo pociągnięcia do zapłaty poprzednika wekslowego przez następcę, który wykupił niezapłacony weksel. — R e g r e s y w n y, wypływający z regresu, zwrotny; kroczący wstecz, cofający się od skutków do przyczyn.

Regulacja, łac., uporządkowanie, usprawnienie, unormowanie. W m e c h a n i c e r o z w o j o w e j zdolność rozwijającego się jaja lub zarodka do wytwarzania całego i normalnego organizmu, pomimo eksperymentalnego usunięcia pewnych jego części. R. r z e k, polega na zabezpieczeniu brzegów rzek przed niszczącym działaniem wody i wyzyskaniu rzek dla celów komunikacyjnych lub energetycznych.

Regulamin, przepisy, względnie instrukcje wykonawcze dla ujednostajnienia lub usprawnienia pewnych czynności służbowych.

Regulator, łac., czynnik normujący, porządkujący, ujednostajniający; w szczeg. urządzenie do regulowania biegu maszyn; r. o d ś r o d k o w y W a t t a w maszynie parowej zamyka dopływ pary, gdy ilość obrotów silnika nadmiernie wzrasta; w m a s z y n i e e l e k t r. r. utrzymuje napięcie na żądanej wysokości.

Regulatyw, łac., wskazówka, przepisy wskazujące właściwe wykonanie

Regulować, łac., porządkować, poprawiać, usprawniać; wyrównać, wpłacić.

Regulski Jan, rzeźbiarz i medalier polski (1760—1807); portrety w kamieniach półszlachetnych dla dworu Stanisława Augusta.

Regulus Marcus Atilius, wódz rzym., pokonał Kartagińczyków pod Eknomos (256 prz. Chr.), następnie pod Adys, później pobity pod Tunisem (w niewoli)

Robaki (morskie)

Reguła, prawo w znacz. subiektywnym, jako wytyczna własnego postępowania; przepis; zasada.

Reguła trzech polega na zastosowaniu własności proporcji (ob.), gdy z 4 wyrażeń tworzących proporcję 3 są znane, zaś 4. należy wyznaczyć.

Reguła zakonna, zespół przepisów, określających istotne cechy życia zakonnego danego zakonu. Każda r. z. zawiera obowiązek potrójny: ubóstwa, czystości i posłuszeństwa, jako zasadnicze warunki życia zakonnego, poza tym jednak każdy zakon ma własną regułę, zależną od jego przeznaczenia i celu istnienia. Istnieją więc reguły zakonów mniszych, żebraczych, rycerskich, jezuitów.

Rehabilitacja, łac., przywrócenie praw skazanemu po upływie pewnego okresu, w czasie którego oskarżony prowadził życie nienaganne, w odróżnieniu od zatarcia skazania, które powoduje, że skazanie uważa się za niebyłe. — W znaczeniu potocznym, przywrócenie kogoś do dawnego stanu, w szczególności przywrócenie czci i praw niewinnie skazanemu, niesłusznie potępionemu przez opinię.

Rehman Antoni, geograf i botanik polski (1840—1917); „Ziemie dawnej Polski" i in.

Reichan, Józef i Alojzy, ob. Rejchan.

Reichenhall, Bad R., miejscowość kąpielowa w Bawarii (Niemcy), źródła solankowe.

Reichert Janina, rzeźbiarka pol., * 1895; kompozycje figuralne, pomnik Marszałka J. Piłsudskiego i in.

Reichstadzki książę, Napoleon Franciszek Józef, syn Napoleona I i Marii Luizy (1811—32), żył w Schönbrunnie, otrzymał księstwo R., wielbiciel ojca, zmarł na chorobę płuc.

Reichstadt (czes. Zákupy), m. w płn. Czechach, 1818 własność syna Napoleona I, jako księstwo R.

Reichstag, w dawnym państwie niemieckim Zgromadzenie stanów, później ich reprezentantów, od 1871 parlament Rzeszy niemieckiej.

Reichswehr, dozwolona traktatem wersalskim ochotnicza armia niemiecka („Reichsheer" i „Reichsmarine", razem 117.000 ludzi). Zaprowadzona 1935 jednostronną decyzją Rzeszy powszechna służba wojskowa spowodowała, że liczba ludzi pod bronią jest już obecnie kilkakrotnie wyższa.

Reid, 1) Thomas, filozof szkocki (1710—96), twórca tzw. „szkoły szkockiej", uznającej zdrowy rozsądek (common sense) za kryterium prawdy; 2) Mayne, ang. pisarz dla młodzieży (1818—83); „The Scalp Hunters" i in.

Ré, Ile de, wyspa u zach. wybrzeży Francji, 74 km², 10.000 mieszk., połów ryb i ostryg.

Reims (ręs), m. i twierdza we franc. depart. Marne w Szampanii, 112.000 mieszk., siedziba arcybisk., katedra Notre Dame z XIII w. zniszczona podczas wojny światowej; wyrób szampana. Od 1027 miejsce koronacji królów franc.

Reinach Salomon, archeolog fr., * 1858; liczne wykopaliska, prace z zakresu historii, historii sztuki, religiologii.

Reineke Fuchs (Reineke Lis), staroniem. nazwa głównego bohatera znanej baśni zwierzęcej z VII w., liczne opracowania, łaciń., franc. „Roman de Renart", flamandzkie, niem. Z późniejszych zwłaszcza poemat Goethego.

Reinfekcja, łac., wtórne zakażenie.

Reinhardt (właściwie Goldmann) Max, reżyser teatralny, * 1873, aż do przewrotu hitlerowskiego czynny głównie w Niemczech; wywarł silny wpływ na teatr współczesny.

Reinkarnacja, „powtórne wcielenie", połączenie duszy z innym ciałem po śmierci pierwszego. Ob. Metempsychoza.

Reiss Józef, muzykolog pol., * 1879; „Historia muzyki w zarysie", „Encyklopedia muzyki" i in.

Reitzenheim Józef Alojzy, polski publicysta emigracyjny (1809—83), przyjaciel ostatnich lat Słowackiego. Jego żona Ludwika z Henseltine'ów (1813—97), Irlandka niezwykłej urody.

Rej z Nagłowic Mikołaj, herbu Oksza, poeta pol., „ojciec piśmiennictwa pol." (1505—69), pierwszy w Polsce narodowy literat świecki i pisarz z powołania, samouk, kalwin i działacz reformacyjny, typowy przedstawiciel życia szlacheckiego: „Krótka rozprawa między trzema osobami, panem, wójtem a plebanem", „Kupiec", „Żywot Józefa", „Psałterz Dawidów", „Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego", „Zwierzyniec", „Zwierciadło" i in.

Rejchan, 1) Józef, malarz pol. (1762—1822), uczeń Bacciarelliego; portrety, konwencjonalne obrazy relig. itp.; 2) (Rejhan, Rejchon) Alojzy, malarz pol. (1808—61); znakomite portrety, gł. akwarelowe, np. Aleksandra hr. Fredry; sceny rodzajowe; 3) Stanisław, pol. malarz i rysownik (1858—1919); portrety, ilustracje do pism i dzieł literatury fr., dekoracje ścienne.

Rejent, tytuł notariusza, urzędnika, który ma powierzony obowiązek publicznego zaświadczania czynności prawnych oraz sporządzania i przechowywania dokumentów tych czynności.

Rejestr, łac., wykaz, skorowidz; rejestrować, rejestracja, spisywać, spis; rejestrator, księga z r. lub osoba prowadząca go; registratura, oddział biura przechowujący dokumenty; r. organowy, piszczałki jednego głosu, odzywające się za wysunięciem przyrządu zw. r.; w śpiewie, barwa głosu, np r. piersiowy. Por. też Rejestr handlowy.

Rejestr handlowy, księga publiczna, dostępna do wglądu, prowadzona przez sąd okręgowy jako rejestrowy, w której uwidacznia się wszelkie dane doniosłe dla obrotu handlowego i prawnego, a dotyczące firm i kupców rejestrowanych. R. h. zawiera firmę, siedzibę i rodzaj przedsiębiorstwa, właściciela, udzielenie prokury, wymienienie osób upoważnionych do zastępstwa z podaniem sposobu ich podpisywania, przy spółkach wysokość kapitału, wreszcie zmiany w przedsiębiorstwie, upadłość, likwidację. Wpisy do r. h. są obowiązkowe.

Rejestrowi Kozacy, ob. Kozacy.

Rejon, fr., okręg, dzielnica; r. forteczny, pola w najbliższym sąsiedztwie fortecy.

Rejtan Tadeusz, konfederata barski, † 1780, poseł na sejm rozbiorowy 1772, słynny z dzielnego wystąpienia przeciw Ponińskiemu.

Rejterada, fr., odwrót z pola walki, ucieczka.

Rek (drążek), przyrząd gimnastyczny: pręt stalowy, obłożony drzewem, na podstawach.

Rekapitulacja, łac., streszczenie, powtórzenie, np. głównych punktów mowy, postanowień itd.

Rekiny, ryby chrzęstnoszkieletowe, przeważnie drapieżne; otwór gębowy przesunięty jest na stronę brzuszną; l u d o j a d, do 7 m dług. m ł o t ma głowę poprzecznie wydłużoną w formie młota, do 4 m dług.; M. Śródziemne.

Reklama, fr., wszelkiego rodzaju środki i zabiegi, mające na celu zdobycie klienteli dla przedsiębiorstwa lub towaru w najszerszym znaczeniu. Stara się działać na najszersze koła atrakcyjnie, przyciągająco, uwzględniać psychikę przechodnia czy czytelnika, narzucać się uwadze i pamięci, oznaczyć dokładnie przedsiębiorstwo i towar i skłonić do nabycia. Działa: prasą, katalogami, odczytami, pokazami, wystawami, premiami, loteriami, konkursami, agentami podróżującymi, afiszami itp. środkami.

Reklamacja, łac., zażalenie; zgłoszenie roszczenia, o zwrot nieprawnie pobranej kwoty, o sprostowanie mylnego wymiaru, rachunku.

Reklewski Wincenty, polski poeta-legionista (1786—1812), poeta sielanek.

Rekognoskować, łac., rozpoznawać; r e k o g n i c j a, rozpoznanie.

Rekolekcje, łac., ćwiczenia duchowne: słuchanie nauk, ocena swego stanu religijno-moralnego; r e k o l e k t a n t, kapłan udzielający rekolekcyj.

Rekomendować, fr., polecać; r e k o m e n d a c j a, polecenie.

Rekompensata, łac., odszkodowanie, wynagrodzenie; r e k o m p e n s o w a ć, wynagrodzić.

Rekonesans, fr., r o z p o z n a n i e, wojskowy oddział rozpoznawczy.

Rekonstrukcja, łac., odtworzenie, powtórne zbudowanie; r e k o n s t r u o w a ć, odtwarzać.

Rekonwalescencja, łac., okres przejściowy między właściwą chorobą a wyzdrowieniem; r e k o n w a l e s c e n t, ozdrowieniec.

Rekord, ang., wyczyn, maksymalny, najlepszy wynik w zawodach sportowych, stanowiący właściwą treść dzisiejszego sportu. Są rekordy szybkości, wysokości i długości, jak również wytrzymałości i siły.

Rekreacja, łac., wypoczynek, odświeżenie.

Rekrut, fr., nowopobrany żołnierz po wcieleniu do formacji w okresie wstępnego wyszkolenia. R e k r u t a c j a, pobór rekruta; obecnie dokonywują jej władze admin. I. instancji wspólnie z powiatowymi komendami uzupełnień i zdolnych do służby przekazują do dyspozycji władz wojskowych.

Rekryminacja, łac., wzajemne obwinienie, oskarżenie.

Rektascenzja, łac., proste wznoszenie gwiazdy, łuk równika niebieskiego od punktu równonocy wiosennej (od zach. na wschód) do koła deklinacyjnego gwiazdy.

Rektor, łac., 1) w państwie rzyms. kierownik prowincji, podległy prefektowi; 2) kierownik wyższej szkoły akademickiej, wybierany z grona profesorów; przysługuje mu tytuł magnificencji; r. z poprzedniego roku, p r o r e k t o r, jest zastępcą r.; 3) kierownik seminarium duchownego lub kolegium jezuitów. R e k t o r a t, urząd i czas urzędowania r.

Rektyfikacja, łac., w technice, ob. Destylacja; o g ó l n i e: prostowanie.

Rekurs, łac., z a ż a l e n i e, środek prawny służący do zmiany lub uchylenia postanowienia sądu lub władzy przez rozpatrzenie sprawy przez wyższą instancję. Powinien być wniesiony w zakreślonym terminie, w należytej formie i z uzasadnieniem. Pociąga za sobą w zasadzie zawieszenie wykonalności zaczepionego postanowienia.

Rekwizycja, łac., 1) w o j s k.: zajęcie, zabranie środków żywności i innych materiałów od ludności cywilnej; 2) prośba jednej władzy do drugiej o pomoc prawną (np. o przesłuchanie świadków).

Rekwizyty, łac., sprzęt, zwłaszcza teatralny. R e k w i z y t o r n i a, magazyn sprzętu potrzebnego do wystawiania sztuk w teatrze, wytwórni filmowej itp.

Relacja, łac., 1) raport, sprawozdanie; 2) stosunek.

Relata refero, łac., „powtarzam co słyszałem", czyli bez brania odpowiedzialności za opowiedziane fakty; słowa Herodota.

Relatywistyczna teoria, ob. Względności teoria

Relatywizm, łac., kierunek filozoficzny wg którego poznawalne są tylko stosunki między rzeczami, a nie same rzeczy; nie istnieją sądy powszechnie ważne; nie istnieją wartości bezwzględne.

Relatywny, w z g l ę d n y, uwarunkowany, np. prawda r., opierająca się na prawdziwości innego twierdzenia, jako warunku; przeciw.: a b s o l u t n y.

Relegacja, łac., u Rzymian łagodniejszy stopień wygnania z Rzymu; obecnie usunięcie ucznia z gimnazjum lub uniwersytetu.

Relief, ob. Płaskorzeźba.

Religia, łac., normy (prawa) określające stosunek do bóstwa (sił nadprzyrodzonych); zależnie od pojmowania istoty bóstwa dzielą się r. na: a n i m i z m (polidemonizm), cześć oddawana duchom zmarłych; p o l i t e i z m (w i e l o b ó s t w o), wiara w wielu bogów, np. u staroż. Greków; d u a l i z m, wiara w istnienie 2 bogów dobrego i złego, lub Boga i materii; m o n o t e i z m, wiara w istnienie jednego Boga, np. judaizm, chrystianizm (chrześcijaństwo), islam. Nauka o r. nazywa się r e l i g i o l o g i ą.

Religijne pieśni, obfity dział zabytków polskiej literatury średniowiecznej, najważniejsze: „Bogurodzica" z XIII w., o Męce Pańskiej, o Zmartwychwstaniu Pańskim, Maryjne (z tych zwłaszcza tzw. Łysogórskie z XV w.).

Reliktowa flora i fauna, rośliny i zwierzęta występujące na pewnym obszarze, mimo że należą do innego klimatu; stanowią pozostałości dawnych epok geologicznych (np. r. f. i f. polodowcowa).

Relikwiarz, szkatułka, kapliczka itp. do przechowywania relikwij

Relikwie, łac., szczątki (kości, szaty) pozostałe po wielkich ludziach, w Kościele katol. po świętych (czczone od najdawniejszych czasów chrześcijańskich).

Remanent, łac., pozostałość, reszta jakiegoś zapasu.

Remarque (remark) Erich Maria, pisarz niem., * 1898; głośne powieści wojenne: „Im Westen nichts Neues", „Der Weg zurück", skrajnie realistyczny obraz doli żołnierskiej.

Rembertów, w. i letnisko pod Warszawą, obóz wojskowy.

Rembowski, 1) Aleksander, historyk polski (1847—1906), powstaniec 1863; dzieła: „Konfederacja i rokosz w dawnym prawie polskim", „Rokosz Zebrzydowskiego", „Diariusz wojny moskiewskiej" i w. in.; 2) Jan, polski malarz i rysownik (1880—1923); sceny z życia górali, kartony witrażowe, portrety osobistości z Legionów i in.

Rembrandt, właśc. R. Harmensz van Rijn, najsławniejszy malarz i rytownik niderlandzki (* 15 VII 1606 w Lejdzie, † 4 X 1669 w Amsterdamie); ożeniony z Saskią van Uylenburgh, która † 1642; trudności finansowe doprowadziły go do bankructwa 1656; umarł zapoznany. — R. łączył doskonałość faktury malarskiej i rytowniczej z potężną głębią ujęcia, operował w właściwy mu sposób światłocieniem, tj. kontrastami światła i cienia i ich połączeniem. Był genialnym w technice malarskiej, a zarazem jednym z największych w malarstwie znawców człowieka, mądrym psychologiem i myślicielem. — Najważn. arcydzieła: „Lekcja anatomii Dra Tulpa" (1632), „Straż nocna" (1642), cykl scen ze Starego i Nowego Testamentu, m. in. „Błogosławieństwo Jakuba" (1654) i „Powrót syna marnotrawnego" (1665), „Staalmeesters" (zarząd cechu sukienników w Amsterdamie [1662]), znakomite autoportrety, odtwarzające wszystkie epoki jego trudnego życia. — Akwaforty R. stanowią przełom w rytownictwie i niedościgniony wzór: „Przekupień trucizny na szczury" (1632), „Krajobraz z 3 drzewami" (1643) i w. in.

Remigiusz, święty, biskup Reims (440—535); pam. 1 X.

Reminiscencja, łac., przypomnienie, wspomnienie; w utworze artystycznym ustęp lub zwrot wzięty lub naśladowany (nieświadomie) z utworu innego autora.

Remis (remi), fr., w grze, zwł. w szachy, partia nierozstrzygnięta.

Remitent, łac., osoba, oznaczona na wekslu trasowanym, jako pierwszy wekslobiorca, ewent. pierwszy indosant weksiu.

Remiza, fr., szopa do przechowywania pojazdów (powozów, tramwajów itd.).

Remonetyzacja, fr., ponowne puszczenie w obieg monety; ponowne przyznanie monecie zdolności zwalniania od zobowiązań; przeciw.: demonetyzacja, wyłączenie z obiegu.

Remonstracja, łac., sprzeciw; remonstrować, sprzeciwiać się, stawiać przeciwne wnioski.

Remonstranci, to samo co arminianie (ob.).

Remont, łac., naprawa, uzupełnienie części brakujących, wzgl. zepsutych, odnowienie. R. koni, uzupełnienie zużytego materiału końskiego armii końmi świeżymi, nabytymi komisyjnie; remonty, młode nieujeżdżone konie.

Remscheid, m. w prus. rejencji Düsseldorf (Nadrenia), 100.000 mieszk.; przemysł włókienniczy i stalowy.

Remuneracja, łac., jednorazowe lub nie stałe powtarzające się wynagrodzenie za dokonane usługi, w przeciw. do stałej płacy.

Remus, legendarny współzałożyciel, z bratem Romulusem, Rzymu i państwa Rzymskiego.

Ren, Re, pierw. chem. z grupy manganu, licz. porz. 75, cięż. at. 188,7, odkryty 1925.

Ren, renifer, karibu, jeleń podbiegunowych okolic płn., oswojony przez człowieka; coraz mniej liczny; dostarcza mięsa, mleka, futer, jest zwierzęciem pociągowym.

Ren, fr. Rhin, niem. Rhein, największa rzeka Europy zach., 1320 km, wypływa z Góry św. Gotharda w Alpach szwajc., przepływa Jez. Bodeńskie, tworzy pod Szafuzą wodospad, w Holandii dzieli się na 2 ramiona: l. Waal z Mozą, która uchodzi do M. Północnego, pr. ramię dzieli się na Lek i Stary R., który uchodzi pod Lejdą. Gł. dopływy, prawe: Aach, Wutach, Alb, Wiese, Murg, Neckar, Men, Wupper, Ruhr, Lippe; lewe: Thur, Glatt, Aara, Ill, Nahe, Mozela. Gł. porty: Rotterdam, Duisburg, Mannheim, Kolonia, Strasburg.

Renan Ernest, franc. uczony i pisarz (1823—92), wybitny semitolog i religiolog, główne dzieło: „Histoire des origines du christianisme", w tym sławna „La Vie de Jésus", nadto świetne szkice filozoficzne, piękne „Souvenirs d'enfance et de jeunesse"; pisarz w swoim czasie ogromnie wpływowy, mistrz prozy francuskiej.

Renata Cecylia, królowa pol., † 1644, pierwsza małżonka Władysława IV, córka ces. Ferdynanda II.

Renaudot (renodo) Theophraste, pierwszy dziennikarz franc. (1586—1653), założ. 1631 „Gazette de France".

Rendez-vous (rande-wu), fr., schadzka, spotkanie.

Renegat, łac., odstępca, apostata; ten, kto się zaparł czegoś.

Renesans, fr., odrodzenie, epoka kulturalna Europy od XIV do XVI w., która w pogardzie dla ascetyzmu średniowiecza, w poszukiwaniu nowego życia skierowanego świadomie i radośnie ku sprawom doczesnym, pełnego piękna, swobody i poczucia siły, oparła się na wzorach i ideałach kultury antycznej. R. nie był tylko naśladownictwem kultury starożytnej; przejął jej zasadnicze tendencje wiecznie żywe, dostosowując do zmienionych warunków życia osobniczego i społecznego. Zbudził się do życia we Włoszech, jako najbliższych antykowi, szerzył się szybko przez Francję i Niemcy, głosząc uwolnienie sumienia i myśli ludzkiej z przemocy autorytetów i ciemnoty, piękno i wartość życia doczesnego. Punkt ciężkości działania i myślenia ludzkiego przenosi r. ze sfer nadziemskich — na świat. Za ideał uznaje człowieka wszechstronnego „uomo universale"; wzorem niedoścignionym: Leonardo da Vinci, wielki artysta, przyrodnik i wynalazca. Żądza życia i użycia, wyzyskania pobytu na ziemi, jako źródła radości duchowych i fizycznych, przenika życie prywatne i społeczne. Wszystko staje się dozwolonym, co prowadzi do tego celu. Wyrafinowana kultura łączy się z pogańską niemoralnością. Żądza bogactwa i władzy powoduje zbrodnie śledzone bez potępienia, jeżeli dopro-

wadziły do celu. — Przedmiotem sztuki r. staje się człowiek i jego dzieła. Architektura r., jasna we formie, z poczuciem proporcji w rysunku, prosta, monumentalna, zrównoważona, ma za cel piękno samo w sobie. Ideałem rzeźby nagie ciało człowieka; przedmiotem obrazu — portret. Sztuka r. jest sztuką ziemską, realistyczną, przeciwną idealizmowi i mistycyzmowi gotyku. Reprezentują r. w architekturze: Michelozzo, Brunelleschi, Bramante, Michał Anioł, Andrea Palladio, w rzeźbie: Verrocchio, Donatello, Ghiberti, Michał Anioł, w malarstwie: Leonardo da Vinci, Rafael, Michał Anioł, Tycjan, Correggio i w. in. — Do Francji wprowadza odrodzenie Franciszek I, do Hiszpanii przechodzi po 1500, do Anglii jeszcze później. W Polsce w Krakowie (Wawel), od XVI w. — Por. tabl. Renesans oraz art. Sztuka

Reneta, wspólna nazwa kilku odmian jabłek.

Reni Guido, malarz wł. (1575—1642), najznakomitszy malarz relig. swego czasu (wpływ Caravaggia); freski w Rzymie, Bolonii, obrazy sztalugowe (także portrety świeckie), świetne akwaforty.

Renifer, ob. Ren.

Renkloda, odmiana śliwek kulistych, zielonawo-żółtych lub czerwono-fioletowych.

Renn Ludwig, współcz. pisarz niem.: „Krieg" i „Nachkrieg".

Rennenkampf Paweł, generał rosyjs. (1854—1918), uczestnik wojny japońs.-ros., w wojnie świat. okazał nieudolność, pobity przez Hindenburga nad Jeziorami Mazurskimi.

Rennes (ren), stol. franc. depart. Ille-et-Vilaine w Bretanii, 88 000 mieszk.; uniwersytet.

Renoir (renuar) Pierre Auguste, malarz fr. (1841—1919), jeden z głównych przedstawicieli franc. impresjonizmu; akty, portrety kobiet, krajobrazy, kwiaty; obrazy w Paryżu, Berlinie, Nowym Jorku.

Renoma, fr., sława, rozgłos, opinia; renomowany, szanowany, chwalony.

Renons, fr., „rezygnacja"; zupełny brak jakiegoś koloru w grze w karty.

Renowacja, łac., odnowienie, rekonstrukcja.

Renta, łac., w szerszym znacz. wszelki stały dochód, płynący z kapitału lub posiadania prawa; w ścisłym znacz. świadczenia pieniężne, nie będące wynagrodzeniem za pracę, periodycznie się powtarzające. R. państwowa jest r. płatną przez państwo przez czas życia określonej osoby lub przez oznaczony okres czasu, względnie r. płatną jako odsetki od długów państwowych (pożyczek bezterminowych); r. gruntowa, w szerszym znacz. dochód uzyskiwany przez właściciela gruntu, w ściślejszym — część owego dochodu, uzyskiwana bez nakładu pracy lub kapitału, a więc z ziemi jako takiej.

Rentgena promienie, rentgenologia itd., ob. Röntgena promienie, Röntgenologia itd.

Rentier, fr., człowiek żyjący z renty.

Reńskie wina, pochodzą z winnic nad Renem, Hesji, Nadrenii, przeważnie białe, stołowe, wytrawne.

Reński Związek książąt niem. (bez Austrii i Prus), założ. 1806 pod przewodnictwem Napoleona (kres cesarstwa, prymat Francji nad Niemcami). Istniał do 1813 tj. do klęski Napoleona pod Lipskiem.

Reorganizacja, fr., wprowadzenie nowego porządku; reorganizować, przekształcać.

Reostat, opornica, służąca do regulowania natężenia prądu elektr. R. sporządza się z drutów oporowych z nikieliny, manganinu, o odpowiednio dobranych przekrojach. Rozróżnia się r. korbowe, suwakowe, zatyczkowe.

Reparacja, fr., 1) naprawa, odnowienie, wynagrodzenie zastępcze; 2) reparacje niemieckie, kwoty, które Niemcy miały spłacić tytułem odszkodowania wojennego i kosztów odbudowy, Entencie i Stanom Zjednoczonym. Wysokość ich ustaliły zrazu jednostronnie państwa koalicyjne, później sposób spłaty ułożył plan Dawesa 1924, zatwierdzony przez rządy sprzymierzone i przyjęty przez Niemcy, wobec jego niewykonania, nowy plan Owena Younga (1929) zmniejszył reparacje do kwoty 115 447 milionów mk, płatnej w 59 latach. Niemcy nie płaciły tych rat, a w 1932 Ententa zrzekła się reparacyj. — Z punktu widzenia niemieckiego zostały pretensje Ententy pokryte z nadwyżką niemieckimi dostawami rzeczowymi (w materiałach, towarach itp.) w ciągu kilku lat po zawarciu pokoju wersalskiego.

Repartycja, łac., stosunkowy rozdział.

Repatriacja, łac., powrót do ojczyzny, odesłanie do ojczyzny.

Reper, w miernictwie stały punkt wysokości.

Reperkursja, łac., odbicie, oddźwięk, poruszenie będące wynikiem jakiegoś działania.

Repertorium, łac., wykaz, skorowidz, podręcznik.

Repertuar, fr., wykaz sztuk przeznaczonych do wystawiania lub wystawionych w teatrze; r. żelazny czyli podstawowy, obejmuje głównie utwory uznane za klasyczne.

Repetycja, łac., powtórzenie; repetować, powtarzać; repetent, uczeń pozostający 2. rok w jednej klasie.

Repetytorium, łac., streszczenie kursu jakiejś nauki, służące do powtórzenia.

Repin (rjepin) Ilja Jefimowicz, malarz ros. (1844—1918): obrazy z życia ros., dramatyczne sceny historyczne.

Replika, łac., odpowiedź, w szczeg. na przemówienie; w procesie staropolskim odpowiedź na zarzuty przeciwnika, po której ewentualnie wymieniano dalsze: duplikę, tryplikę, kwadruplikę.

Repnin Mikołaj, ks., ros. generał i dyplomata (1734—1801), poseł ros. w Warszawie, przeciwdziałał planom reform Stan. Augusta, przyczynił się do konfederacji radomskiej, traktatu gwarancyjnego, równouprawnienia dyssydentów, porwania senatorów 1768; po abdykacji Stan. Augusta 1795 gen.-gubernator Litwy.

Reporter, ang., sprawozdawca dziennikarski. Stąd rodzaj literacki: reportaż, bogato rozwinięty ze współczesnym rozkwitem dziennikarstwa i wprowadzany także do twórczości artystycznej.

Represalia, łac., instytucja prawa międzynarod.: działania bezprawne jako środki od-

wetowe państwa na bezprawie drugiego; retorsje są odwetem za niesłuszne zarządzenia.

Represje, łac., odparcie, ucisk, surowe środki; stosowane celem ukarania za popełnione już przestępstwa, w przeciw. do środków zapobiegawczych (prewencyjnych). W znacz. szerszym: środki odwetowe.

Reprezentacja, łac., zastępstwo, przedstawicielstwo; wydatek, związany z pewnym stanowiskiem; koszta r., wydatki które muszą ponosić w interesie swego stanowiska wysocy urzędnicy itd.; reprezentacyjny, zastępujący, będący przedstawicielem, wzorowy, pokazowy, służący dla celów r.

Reprezentatywny system, system ustroju państwowego, w którym lud uczestniczy w wykonywaniu władzy państwowej przez swych reprezentantów, będących wyrazicielami woli całego społeczeństwa, nie klas społecznych (ustrój stanowy).

Reprobacja, łac., nagana, potępienie.

Reprodukcja, łac., 1) odtworzenie, np. obrazu, pisma przez graficzne powielenie itp.; 2) w psychologii, proces powtarzania np. wyobrażeń; 3) rozród, rozmnażanie; reproduktor, osobnik męski w stadzie koni, krów itp.

Reprymenda, fr., nagana, upomnienie.

Repryza, fr., powtórzenie, np. utworu muz., lub jego części (np. w sonacie).

Republica, łac., rzeczpospolita, forma ustroju państwowego, w którym władza spoczywa w ręku całego ludu (demokracja) lub uprzywilejowanej mniejszości obywateli (arystokracja, plutokracja), w przeciw. do monarchii, czyli jedynowładztwa. W demokracjach lud wykonuje swą władzę bezpośrednio (Ateny staroż., referenda, plebiscyty) lub pośrednio przez swych przedstawicieli (ob. Reprezentatywny system). Najstarszymi r. w Europie średw. były miasta włoskie, Związek Szwajcarski, później r. Holenderska. Dziś większość państw jest republiką.

Republikanie, zwolennicy ewent. obywatele republiki; w St. Zjed. Am. Płn., jedna z 2 wielkich partyj politycz., założ. 1856 przez Sumnera i Stevensa (dążności centralistyczne, silny protekcjonizm celny i in.).

Reputacja, fr., opinia, dobra opinia.

Requiem, łac., 1) msza żałobna w liturgii katol. (nazwa od począt. słów introitu); 2) kompozycja muz. oparta na mszy żałobnej. Arcydzieła: R. Palestriny, Mozarta, Verdiego i w. i.

Requiescat in pace, łac., „niech odpoczywa w pokoju", słowa modlitwy w mszy żałobnej, przy grzebaniu zmarłych.

Rerum novarum, łac., encyklika Leona XIII z 1891 omawiająca kwestię robotniczą i wskazująca sposoby jej rozwiązania.

Res, łac., rzecz; r. dubia, rzecz wątpliwa; res iudicata, rzecz osądzona prawomocnie; r. nullius, dobro bezpańskie, rzecz niczyja; r. publica, rzecz publiczna, rzeczpospolita.

Resekcja, łac., wycięcie części narządu, np. żebra.

Reskrypt, łac., rozporządzenie, wzgl. pismo władzy. W Rzymie pismo cesarza, załatwiające zagadnienie prawne; stanowiło źródło prawa.

Resorbcja, łac., wchłanianie.

Resort, fr., zakres działalności urzędnika; kompetencja.

Resory, fr., elastyczne łuki z kilku wstęg (piór stalowych, łączące pudło pojazdu z podwoziem, zapobiegają przenoszeniu wstrząsów podwozia na pudło.

Respective, łac. (skróc. resp.), względnie.

Respekt, łac., szacunek, poważanie, treść: respektować, poważać.

Respicjent, łac., 1) niższy urzędnik, referent; 2) funkcjonariusz teatralny, doglądający za kulisami sprawnego przebiegu przedstawienia.

Respighi (respigi) Ottorino, kompozytor wł. (1879—1936), opery, dzieła symfoniczne, kompozycje kameralne i in.

Respiracja, łac., oddychanie.

Respiro, wł., okres dodatkowy po terminie zapłaty, w którym można jeszcze dokonać świadczenia bez ujemnych konsekwencyj.

Responsoria, łac., w mszy, w liturgii katol., modlitwach chórowych, części odmawiane przez kapłana i te, które odmawia lub śpiewa lud.

Responsum, łac., „odpowiedź"; pouczenie prawne, opinia.

Restauracja, łac., 1) przywrócenie dawnego stanu rzeczy, np. przywrócenie wygnanej dynastii, w szczeg. okres 1815—30 w Europie: przywracanie w państwach stosunków sprzed rewolucji franc.; 2) naprawa uszkodzonych budynków, dzieł sztuki; 3) jadłodajnia. Restaurować, odnawiać, przywracać.

Restif (Rétif) **de la Bretonne** Nicolas Edme, powieściopisarz franc. (1734—1806), b. płodny i cynicznie śmiały, o nierównej wartości, ale wnikliwy obserwator obyczajów: „Le Paysan perverti", „La Vie de mon père" i in.

Restitutio in integrum, „przywrócenie do stanu pierwotnego", restytucja, przywrócenie poprzedniego stanu prawnego, w szczeg. zniesienie przez władze, sąd, szkodliwych skutków zaniedbania, przeoczenia terminu: nie-wniesienia pisma, nie-stawiennictwa na rozprawie.

Restrykcja, łac., ograniczenie, np. wywozowe, walutowe (co do nabywania obcych walut), bankowe (co do czasu lub wysokości wypłat).

Restytucja, łac., przywrócenie do poprzedniego stanu (ob. Restitutio in integrum). W botanice zastępowanie narządów u uszkodzonych roślin: u niższych organizmów powstają w miejsce uszkodzonych narządy identyczne; u wyższych rzadko.

Restytuować, łac., na nowo ustanawiać, przywrócić.

Résumé (rezüme), fr., streszczenie, powtórzenie głównych punktów, np. rozprawy.

Resursa, fr., źródło pomocy, dochodów, nazwa związków towarzyskich, także ich lokali.

Resystencja, łac., oporność.

Reszke, 1) Jan, sławny tenor polski (1850—1925), wyst. w operach w Paryżu, Londynie, N. Jorku i in.; 2) Edward, brat powyż. (1855—1917), basista, także słynny nauczyciel śpiewu w Londynie.

Reszt, stol. pers. prow. Gilan, 70.000 mieszk.

Reszta, różnica, wynik odejmowania (ob.).

Retabulum, łac., część ołtarza rzeźbiona, malowana, nasadzona na mensę.

Retardacja, z łac., opóźnienie.

Retardando, ob. Ritardando.

Retencja, łac., zatrzymanie; prawo r., prawo zatrzymania (ob.).

Rétif de la Bretonne, ob. Restif de la Bretonne.

Retina, łac., siatkówka.

Retman, niem., starszy flisak; także zastępca kapitana okrętu (pilot).

Retor, gr., u staroż. Greków i Rzymian mówca, także nauczyciel sztuki krasomówczej (retoryki [ob.]). — Figura retoryczna, wyzyskanie argumentu przeciwnika na swoją korzyść.

Retorsja, łac., odwrócenie; odpowiedź na niesłuszne zarządzenia obcego państwa, będące naruszeniem prawa narodów, objawiająca się wydaniem takich samych zarządzeń w stosunku do danego państwa.

Retorta, fr., naczynie szklane, metalowe lub porcelanowe używane do destylacji.

Retoryka, gr., nauka wymowy, rozwinięta w Grecji od V w. przed Chr. (zwłaszcza Gorgiasz); mistrz rodzaju Demostenes, w Rzymie Cicero; za Augusta uważana za najwyższy stopień wykształcenia.

Retowie, dawny dziki lud górski, zamieszkujący Recję (ob.), ujarzmiony przez Druzusa i Tyberiusza.

Retra (Riedigost), starosłowiańska stolica księstwa Lutyków, spalona przez Niemców w XI w., ze świątynią Swarożyca-Radegasta (pielgrzymki z całej Słowiańszczyzny).

Retraite (retret), fr., odwrót, rejterada.

Retro..., łac., w tył..., z powrotem.

Retrospektywny, łac., patrzący wstecz; starający się uzyskać obraz tego co było dotychczas.

Retuszowanie, fr., w fotografii ręczne poprawianie błędów negatywu lub pozytywu; naprawa uszkodzonych malowideł itp.

Retyckie Alpy, pasmo górs. w wsch. Alpach, między przełęczami Splügen i Brenner; Piz Bernina, 4052 m.

Retykularna tkanka, adenoidalna tkanka, tkanka, z której zbudowane są gruczoły chłonne, migdałki, śledziona, grasica.

Reuchlin (rojchlin) Johann, czołowy humanista niem. (1455—1522), pierwszy w Niemczech nauczał hebrajskiego oraz greckiego, w 1510 sprzeciwił się spaleniu nie-biblijnych rękopisów hebr., co wywołało spór z dominikanami w Kolonii; występował przeciw Lutrowi.

Reumatyzm, gr., ob. Gościec.

Réunion (reünją), franc. wyspa na Oc. Indyjskim, wulkaniczna, 2512 km², 190.000 mieszk.; wywóz cukru, rumu; stol. St. Denis. — 1505 odkryta przez Portugalczyków, od 1643 francuska.

Réunion, fr., 1) „ponowne złączenie", np. obszarów odpadłych od państwa; 2) zebranie towarzyskie.

Reuss (rojs), 1) pr. dopł. Aary w Szwajcarii, 159 km dł.; 2) do 1918 2 suwerenne księstwa w Turyngii, od 1920 połącz. z Turyngią.

Reuter (rojter) Fritz (1810—74), najwięcej znany niem. pisarz gwarowy [plattdeutsch].

Reuter Paul Julius (1821—99), założył 1851 wielką agencję telegraficzną Reutera w Londynie.

Réval Miklos, językoznawca węg. (1749—1807), twórca metody historycznej w językoznawstwie.

Reval, ob. Rewel.

Revellers, rewelersi, słynna czwórka śpiewaków ameryk., wykonująca piosenki lekkie i sentymentalne. Liczni naśladowcy we wszystkich krajach.

Reverend (riwrend), ang., tytuł ang. duchownego; reverendissimus, tytuł biskupa.

Rêverie (reweri), fr., marzenie; często nazwa utworów muzycznych.

Review (riwju), ang., przegląd; rewia.

Revue (rewü), fr., przegląd; rewia.

Rewakcynacja, łac., powtórne szczepienie ochronne przeciw ospie, zwykle w 10 r. życia.

Rewakowicz Henryk, polityk pol., † 1907, po 1863 w Galicji, działacz niepodległośc., pionier ruchu ludowego, więziony przez Austriaków; redaktor „Kuriera Lwowskiego".

Rewalidacja, łac., przywrócenie mocy prawnej.

Rewanż, fr., odwet, zemsta.

Rewel, estońs. Tallinn, stol. Estonii, nad Zat. Fińską, 130.000 mieszk.; katedra z XIII w.; politechnika.

Rewelacja, łac., „odsłonięcie", objawienie, niespodziane odkrycie.

Rewerencja, łac., szacunek, ukłon.

Rewerenda, łac., staropol. nazwa długiej (sutanny), rzadziej togi medyków i bakałarzy.

Rewers, łac., pisemne zobowiązanie do czegoś np. zwrotu książki. — Także odwrocie monety, pieczęci; przeciw.: awers.

Rewersja, łac., odwrócenie.

Rewia, fr., przegląd; parada wojsk.; wesołe widowisko (skecze, balet, kuplety).

Rewidować, łac., przeszukiwać, sprawdzać słuszność przedłożonego rachunku, przeprowadzać rewizję (ob.); rewident, rewidujący przy pomocy środków prawnych, także tytuł służbowy urzędnika państwowego.

Rewindykacja, łac., żądanie zwrotu utraconej rzeczy oparte na tytule własności; rewindykować, przeprowadzać odbiór rzeczy, opierając się na swym tytule własności.

Rewir, fr., okrąg, obwód, dzielnica, jednostka gospodarcza lub administracyjna.

Rewizja, łac., 1) przegląd, ponowne zbadanie; 2) środek prawny od wyroku sądu odwoławczego do Sądu Najwyższego, w polskiej procedurze zastąpiony przez kasację; 3) przeszukanie mieszkania (r. domowa) lub odzieży (r. osobista), ew. przewożonych ruchomości (r. celna), przez władzę do tego uprawnioną.

Rewizjonizm, łac., ogólnie: krytyczny przegląd faktów, idei, poglądów naukowych itp.; szczeg.: 1) kierunek w socjalizmie przy końcu XIX w., usiłujący złagodzić skrajność programu Marxa i nawiązać współpracę socj. ze stronnictwami mieszczańskimi; 2) prąd w polityce powojennej, domagający się rewizji traktatów pokojowych; do tych rewizjonistów należą Niemcy, Węgry, Włochy.

Rewizor, łac., 1) osoba uprawniona przez państwo lub instytucje prywatne do kontrolowania pracy, urządzeń itp.; 2) specjalista do badania ksiąg handlowych; 3) osoba powołana

ustawowo lub statutowo do badania rachunków instytucyj zbiorowych, jak spółek, komitetów, towarzystw.

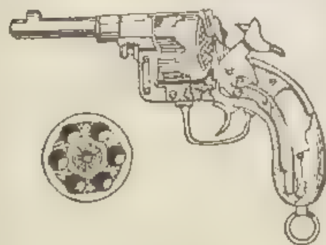
Rewokacja, łac., odwołanie zarzutów.

Rewolta, fr., pogardliwe określenie rewolucji.

Rewolucja, przewrót, gwałtowne obalenie (lub próby tegoż) istniejącego ustroju społecznego lub politycznego, a także ewent. pewnych osób rządzących.

Rewolucja francuska (wielka), wielki przewrót społeczno-polityczny we Francji, 1789: 5/V. zebranie się Stanów Generalnych (od 1614 po raz pierwszy), 17 VI ich przemiana w Zgromadzenie Narodowe (Assemblée Nationale Constituante), 14 VII zburzenie Bastylii, 26 VII ogłoszenie „Deklaracji praw człowieka" (lud źródłem wszelkiej władzy, wolność, równość, braterstwo itd.); 1791 konstytucja: Francja monarchią konstytucyjną, równość wszystkich wobec prawa (reforma sądownictwa; sądy przysięgłych itd.), „Ustawa cywilna duchowieństwa" księża urzędnikami państwowymi), podział Francji na 83 departamenty, nowy system podatkowy, urzędnicy z wyboru obywateli i in. Zgromadzenie Prawodawcze (główne stronnictwa „żyrondyści" i „górale") 1791-92; 20 IV 1792 wybuch wojny z Austrią i Prusami, 21 IX Konwencja Narodowa ogłasza Francję republiką. 21 I 1793 zgilotynowanie Ludwika XVI, potem dyktatura jakobinów (Danton, Marat, Robespierre), terror („Komitet Ocalenia Publicznego"), zwycięstwa nad koalicją antyfranc. (Carnot); po upadku jakobinów (28 VII 1794 ścięcie Robespierre'a) 1795—9 rządy Dyrektoriatu; 1795 oddzielny pokój z Prusami w Bazylei; 1796 początek kampanii napoleońskich i roli Napoleona w polityce wewn. i zewn. Francji.

Rewolucyjny kalendarz, ob. Kalendarz.

Rewolwer
(z boku bebenek z komorami nabojowymi)

Rewolwer, ang., krótka broń palna, naboje (5—8) osadzone w obracalnym bębenku, podchodzą po każdym wystrzale pod kurek.

Rex, łac., król.

Reykjavik, stolica Islandii, 28.000 mieszk.; siedziba rządu, uniwersytet.

Reymont Władysław Stanisław, znakomity powieściopisarz pol. (1868—1925), laureat nagrody Nobla; syn organisty, w burzliwej młodości imał się różnych zawodów, od krawiectwa do wędrownego aktora, zakonnika i urzędnika kolejowego, samouk, świetny obserwator realistyczny i epik obyczajowy, żywe odczucie przyrody i namiętności ludzkich, szeroka rozpiętość artyzmu prozy, główne dzieła: „Komediantka", „Fermenty", „Ziemia obiecana", „Chłopi" (arcydzieło), „Rok 1794" (trylogia historyczna), nadto nowele.

Reynolds, 1) Sir Joshua, malarz ang. (1723—92), znakomity portrecista, malarz nadw. Jerzego III; ok. 2.000 dzieł; 2) Samuel William, ang. rytownik i malarz, rytował dzieła mal. głównie techniką mezzotinty (ob.).

Reyzner Mieczysław, malarz pol., * 1864; sceny z polowań, typy lud., portrety itd.

Rezeda, zioło z rodziny rezedowatych; w Polsce kilka gat. dziko; r. wonna hodowana, pochodzi z Afryki; z kwiatów wyrabia się olejek.

Rezerwa, łac., 1) zapas, zasób; 2) w znacz. wojsk.: odwód, ogół mężczyzn, którzy odbyli powinność wojskową i zobowiązani są do odbywania ćwiczeń oraz do służby w razie wojny; 3) powściągliwość.

Rezerwacja, łac., zastrzeżenie.

Rezerwat, łac., prawo wyraźnie dla kogoś zastrzeżone; w stosunkach kość. np. prawo papieża do obsadzania pewnych urzędów wynikające z konkordatu itp. Por. Rezerwaty.

Rezerwaty, zabytki przyrody żywej i martwej, specjalnie chronione przed zniszczeniem, powodowanym często cywilizacją i gospodarką człowieka; formą r. są parki narodowe.

Rezerwista, łac., żołnierz w rezerwie (ob.), po odbyciu powinności wojskowej.

Rezerwować, łac., zachować, przechować na wypadek czegoś; zamówić z góry; zastrzegać.

Rezerwowy (zapasowy) fundusz, w przedsiębiorstwach handlowych kwota, powiększana co roku z części zysku bilansowego, a przeznaczona na pokrycie ewent. strat, pewne inwestycje itd.

Rezerwowy oficer, nie-wojskowy, który otrzymał stopień oficerski w czasie odbywania powinności wojskowej, a nie w charakterze oficera zawodowego.

Rezerwuar, fr., zbiornik.

Rezolucja, łac., postanowienie, głównie jako wynik narad ciała zbiorowego, zgromadzenia.

Rezolutny, łac., zdecydowany, bystry, odważny.

Rezon, fr., pewność siebie, np. „nie tracić r."

Rezonancja, łac., współdrganie wywołane przez inne ciało drgające, jeśli okres drgania równy jest okresowi drgań własnych ciała, n. p. r. widełek stroikowych dostrojonych do siebie. R. ma duże znaczenie przy wytwarzaniu dźwięków instrumentów muzycznych; na r. elektrycznej polega dostrojenie odbiornika radiowego na określoną długość fali. R. części składowych maszyn może spowodować duże szkody.

Rezonator Helmholtza, słup powietrza w kuli lub walcu, wprawiany w drganie wobec fali głosowej o określonej długości; szereg r. różnych rozmiarów służy do analizy dźwięków.

Rezonować, fr., głośno rozumować, wytrwale wygłaszać swoje uwagi. Rezoner, człowiek, który zwykł r.

Rezorcyna, związek organ., meta-dwuoksybenzol, materiał wyjściowy do otrzymywania wielu barwników; w med. stosowana w chorobach skórnych.

Rezultat, łac., skutek, wynik.

Rezurekcja, łac., 1) zmartwychwstanie; 2) uroczyste nabożeństwo wielkanocne w nocy z Wielkiej Soboty na Wielką Niedzielę.

Rezurekcjoniści, ob. Zmartwychwstańcy.

Rezydencja, łac., siedziba dostojnika, głowy państwa, magnata itd.

Rezydent, łac., w dawnej Polsce 1) senatorowie, stanowiący wraz z ministrami „Wielką Radę". 2) poseł przebywający stale przy dworze zagranicznym; 3) ubogi krewny, wysłużony oficjalista itd., utrzymywany na dworze szlacheckim.

Rezygnacja, łac., 1) zrzeczenie się czegoś, ustąpienie, 2) danie za wygraną, pogodzenie się z czymś, wyrzeczenie się czegoś.

Reżyser, fr., kierownik przedstawienia teatralnego, nakręcania filmu, słuchowiska radiowego itp., uważający na grę artystów i całość artystyczną.

Rębność drzewostanu, czas wyrębu lasu, czyli wiek jego użytkowania.

Ręczne roboty kobiece obejmują: szycie, cerowanie, rob. na drutach, szydełkowanie, haftowanie, roboty wiązane, mereżkowanie, koronkarstwo; każdy rodzaj r. k. można wykonywać w różny sposób, np. szycie przy pom. różnych ściegów, haft (np. haft płaski, wypukły, krzyżykowy, madeira, gdy wzór tworzą dziurki, obdziergane i połączone ściegiem łańcuszkowym, richelieu, o wycinanych i obdzierganych motywach, które łączy tło z pajączków itp.); w koronkarstwie (ob. Koronka) istnieją rob. zbliżone do koronek: r. zw. „filet" czyli koronka siatkowa (powstaje przez wiązanie na wałeczku siatki, której oczka wypełnia się wzorem) i tzw. rob. frywolitowe czyli koronka czółenkowa (wykonuje się przy pom. czółenka, we wzory, naśladujące dzierganie); w innych rob. k. ta sama rozmaitość.

Rędzlny, ob. Mady.

Ręka (manus), końcowa część kończyny górnej, służąca jako aparat chwytny, połączona stawem z przedramieniem. Składa się z 8 kosteczek nadgarstka, 5 kost. śródręcza i z 5 palców, z których 4 składają się z 3 kostek, a wielki czyli kciuk tylko z 2 kostek.

Rękawka, zabawa zwyczajowa w Krakowie, obchodzona we wtorek powielkanocny, po południu, koło mogiły Krakusa.

Rękodzieło, ob. Rzemiosło.

Rękojmia, odpowiedzialność prawna za wady rzeczy sprzedanej, dzieła wykonanego. Sprzedawca obowiązany jest do r., jeżeli się okaże, iż sprzedane przezeń prawo służy w całości lub części osobie trzeciej, jest ograniczone lub obciążone, albo nie istnieje (wady prawne), jeżeli rzecz sprzedana nie posiadała w chwili wydania właściwości, o których istnieniu zapewnił kupującego, albo jeżeli miała wady, zmniejszające jej wartość lub użyteczność ze względu na cel, w umowie oznaczony, albo z natury lub przeznaczenia rzeczy wynikający (wady fizyczne).

Rękopis (manuskrypt), książka pisana przed wynalezieniem druku, później odpis książki niedrukowanej, następnie oryginalny r. przeznaczony do druku; ogólnie: własnoręczne pismo. Nauka czytania i badania różnych rodzajów pisma: paleografia. — W star. Grecji, Rzymie pisano oddawna na kamieniu, drzewie, metalu, łyku, liściach; z Egiptu (najstarsze r. z ok. 3.000 r. prz. Chr.) przejęli Grecy papirus; w IV w. po Chr. — pergamin ze skóry zwierz. Pisarzami w staroż. byli przeważnie niewolnicy, w śrdw. zakonnicy.

Rf lub **rfz** = w muz.: rinforzando.

R. F., République Française (repüblik fransez), Republika Francuska.

Rh, symbol chem. pierwiastka rodu.

Rhapis, wachlarzowe drzewo, niska palma, dostarcza materiału na laski; hodow. też jako pokojowa; pochodzi z Azji wsch.

Rhein, niem., ob. Ren (rzeka).

Rheotaxis, gr., właściwość wielu organizmów niższych, zwierz. i rośl. zajmowania określonego kierunku ruchu względem prądu wody, r. dodatnia—ruch z prądem, r. ujemna—przeciwko prądowi.

Rheydt, m. w Nadrenii (Niemcy), 80.000 mieszk.; przemysł tekstylny.

Rhin (rę), fr. nazwa Renu.

Rhinocerothidae, nosorożce (ob.).

Rhode Paweł, duchowny pol., * 1870, pierwszy biskup pol. w St. Zjedn. Am. Płn.

Rhode Island (rod ajlend), najmn. stan St. Zjedn. Am. Płn., nad Atlantykiem, 3 232 km². 680.000 mieszk., przem. tekst. i maszyn., złoża grafitu; stol. Providence.

Rhodes (rods) Cecil, polityk ang. (1853—1902), główny organizator kolonii angielskich w połudn. Afryce, zał. Rodezji, przyczynił się do wojny z Burami (jej uczestnik).

Rhododendron, ob. Różanecznik.

Rhondda (ronde), m. w ang. hr. Glamorgan, 140.000 mieszk., kop. węgla, przem. żelazny.

Rhône (ron), fr., Rodan.

Riad, stol. Neddżu, 30 000 mieszkańców.

Rialto, most w Wenecji na Canale Grande.

Riazań, m. w Rosji środk., nad Trubieżą, 50.000 mieszkańców.

Ribbentrop Joachim von, polityk niem., * 1893, mąż zaufania Hitlera, 1935 zawarł w imieniu Niemiec porozumienie morskie z Anglią, 1936 ambasador w Londynie.

Ribeiro Bernardim, poeta portug. (1482—1552), świetne eklogi.

Ribera Giuseppe de, zw. lo Spagnoletto („mały Hiszpan"), sławny malarz hiszp. (1588—1652), obok Caravaggia najznakom. przedstawiciel szkoły neapolitańskiej; sceny męczeństw, obrazy religijne, popiersia filozofów itp.

Ribot (ribo) Théodule, psycholog franc. (1839-1916), założ. towarzystwo dla psychologii fizjologicznej; dzieła z wielu dziedzin psychologii, m. i. o woli, wyobraźni, uwadze, podświadomości.

Ricardo David, ekonomista ang. (1772—1823), w ekonomii przedstawiciel szkoły klasycznej, najwybitniejszy uczeń Adama Smitha.

Riccio (riczio) Andrea, właśc. Briosco, rzeźbiarz wł. (1470—1532), mistrz wczesn. renesansu; grobowiec, figurki, plakiety i in.

Ricercar (riczerkar), wł., też Fantasia lub Capriccio, w XVI w. kompozycje organowe w formie imitacji, kanonu; z czasem kunsztowna fuga.

Richards (riczerds) Theodore William, chemik amer., * 1868, oznaczył ciężary atom. wielu pierwiastków; laureat Nobla.

Richardson (riczerdsn), 1) Samuel powieściopisarz ang. (1689—1761), twórca psychologicznej powieści rodzinnej: „Pamele or Virtue Rewarded", „Clarissa", „Sir Charles Grandison"; 2) Owen Williams, fizyk ang., * 1879, elektronowa teoria metali; laureat Nobla.

Richelieu (riszeliö), 1) Armand Jean Duplessis, ks., franc. mąż stanu, kardynał (1585—1642), ugruntował absolutyzm królewski we Francji, 1635 założ. Akademię franc., przeciwnik Habsburgów, przyczynił się do wojny o sukcesję mantuańską 1629—31, w wojnie 30-let. sprzymierzeniec książąt niem. i Gustawa Adolfa, 1635 przeciw Hiszpanii; dzieła: „Testament politique" i in.; 2) Louis, ks., marsz. franc. (1697—1788), zdobył w wojnie 7-letniej 1757 Port Mahon, słynny z przygód miłosnych.

Richelieu (riszeliö), haft, ob. Ręczne roboty kobiece.

Richepin (riszpę) Jean, pisarz franc. (1849—1926); powieści naturalistyczno-romantyczne: „Miarka, la fille à l'ourse", „La Glu", „Le Cadet" i in. „Chanson des gueux", dramaty: „Chemineau" i in.

Richet (risze) Charles, znakom. fizjolog franc. (1850—1935), badania nad fizjologią mózgu, nerwów itd.; nagroda Nobla za wykrycie zjawiska nadwrażliwości (anafilaksji). W ostatnich latach zajmował się też sprawami meta-psychologii.

Richmond (riczmond), 1) ang. m. w hr. Surrey, przedm. Londynu, 37.000 mieszk.; 2) stol. st. Wirginia w St. Zjedn., 183.000 mieszk.; kop. węgla, warsztaty okręt., uniwers. murzyński.

Richter Jean Paul Friedrich, znany jako J e a n P a u l (żan pol), powieściopisarz niem. (1763—1825), bardzo oryginalny i głęboki, mistrz kontrastów: „Siebenkäs", „Flegeljahre" i in., nadto: „Vorschule der Aesthetik", „Levana, oder Erziehungslehre"; wybitny wpływ jego na pisarzy niem. następnego pokolenia, w Polsce na Zyg. Krasińskiego.

Richthofen, 1) Ferdinand, niem. geolog i geograf (1833—1905), badacz wsch. i płd. Azji; 2) Manfred, lotnik niem. (1892—1918), słynny ze swych zwycięstw powietrz. w wojnie świat., zginął pod Amiens.

Rickert Heinrich, filoz. niem., * 1863, przeprowadza zasadniczy podział między naukami przyrodniczymi i humanistycznymi.

Rieger Franciszek Władysław, wybitny polityk czes. (1818—1903), przywódca Staroczechów, twórca encyklopedii „Slovnik naučný", założ. 1861 „Národní listy".

Riemann, 1) Bernhard, matematyk niem. (1826—66), pracował nad teorią funkcyj analitycznych i zapoczątkował nowy kierunek badań w geometrii; 2) Hugo, muzykolog niem. (1849—1919); szereg znakom. prac teoret., znany „Słownik muzyczny" i w. in.

Rienzi (rienci) Cola di, rzym. trybun ludu (1313—54), wróg szlachty włos., zapragnął wznowić dawną republikę rzym., zabity podczas zamieszek rzymskich.

Riesener, rodzina artystów franc.: 1) Jean Henri (1735—1806), artyst. meblarstwo; 2) Henri François, syn poprz. (1767—1828), portrety we Francji, Rosji.

Riesengebirge, ob. Olbrzymie Góry.

Rif, pasmo górskie w Maroku, u wybrz. M. Śródziemnego, do 2.500 m wys.; niedostępne, zamieszk. przez wojown. berberyjski szczep R i f f e n ó w.

Rigas (Rhigas) Konstantyn, nowogrecki poeta wolnościowy (1758—98).

Rigaud (rigo) Hyacinthe, malarz fr. (1659—1743), sławny portrecista; ponad 200 portretów, m. in. Ludwika XIV i jego dworu.

Rigaudon (rigodą), fr., dawny taniec prowansalski, w żywym tempie, podobny do gawota.

Right Honourable (rajt onorebl), ang., w Anglii, tytuł pewnych dostojników.

Rigweda, ob. Weda.

Rikszu (r i k s h a), skróc. Jinriksza (ob.).

Rilke Rainer Maria, poeta niem. (1875—1926), głęboki liryk subtelnych stanów duchowych o wysokim artyzmie formy wierszowej: „Das Buch der Bilder", „Das Stundenbuch", „Neue Gedichte", „Duineser Elegien" i in., nadto z prozy: „Geschichten vom lieben Gott", „Die Weise von Liebe und Tod des Cornets Christoph Rilke", „Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Bridge" i in.

Rimbaud (rębo) Jean Arthur, poeta franc. (1854—91), przyjaciel Verlaine'a, odrębny talent o żywiołowej sile uczucia i obrazowania w lirykach, szkicach prozą: „Les illuminations" i autobiografii psychologicznej: „Une saison en enfer"; od 1873 porzucił literaturę i zajmował się handlem w Afryce, doradca negusa abisyńskiego Menelika. Wywarł wpływ na rozwój symbolizmu, w Polsce powojennej na poetów „Skamandra".

Rimini, m. w włos. prow. Forli, nad Adriatykiem, 64.000 mieszk.; port, kąpielisko morskie.

Rimski-Korsakow Nikołaj Andrejewicz, kompoz. ros. (1844—1908), jeden z reprezentantów kierunku ros. narodowego; utwory orkiestralne („Szeherezada" i in.), opery „Złoty kogut" i in., komp. fortepianowe, pieśni.

Rinaldo Rinaldini, bohater powieści zbójeckiej Vulpiusa.

Rinforzando, wł., skrót: rf, rfz, w muz.: silnie wzmacniać.

Ring, miejsce odgrodzone dla zawodów bokserskich.

Rio, po hiszpańsku rzeka.

Rio de Janeiro (-żanejro), stol. St. Zjedn. Brazylii, 1,500.000 mieszk. (z przedm. 1,8 mil. mieszk.), nad malown. zatoką R.; siedziba arcybiskupa, uniwers., politech., muzea; przem. włókien. — 1531 skoloniz. przez Portugalczyków.

Rio de Oro, posiadł. hiszp. na wybrzeżu zach. Afryki, obszar pustynny, 169.700 km², stol. Villa Cisneros.

Rio Grande del Norte, rz. w Płn. Ameryce między Meksykiem i St. Zjedn., 2.800 km, uchodzi do Zat. Meksykańskiej.

Rio Grande do Norte, przybrzeżny stan w płn.-wsch. Brazylii; uprawa bawełny, tytoniu, trzciny cukr.; 52,410 km², 740 000 mieszk.; stol. Natal.

Rio Grande do Sul, płd. stan Brazylii, 285,290 km², 3 mil. mieszk. (ok. 20.000 Polaków); chów bydła; stol. Porto Alegre, 280.000 mieszk.

Rio Negro, lewy dopływ Amazonki, 1551 km.

R. I. P., na nagrobkach=requiescat in pace.

Riposta, wł., w szermierce szybkie odbicie ciosu, z równoczesnym atakiem; przenośnie: cięta odpowiedź.

Rips, ob. Ryps.

Ripuariowie, nazwa Franków wsch.; ob. Frankowie.

Risoluto, wł., w muz.: silnie, energicznie.

Risorgimento (risordżimento), „Wskrzeszenie", okres w historii Włoch w 1. 1815, a zwł. 1848—70 (walki o wolność i zjednoczenie).

Risotto, wł., parzony ryż, duszony na maśle z mięsem, z parmezanem.

Ristić Jovan, polityk i historyk serb. (1831—99), kilkakrotnie premier i min. spr. zagr., rusofil, za niego na kongresie berlińskim uznanie niepodległości serbskiej.

Ritardando (ritardato, wł.), w muz.: coraz wolniej.

Ritenuto, wł., skrót: rit., w muz.: coraz wolniej, z opóźnianiem.

Ritornello, wł., refren w balladach XIV i XV w. śpiewany przez chór po każdej zwrotce solisty; najdawn. forma włoskiej pieśni ludowej, dotąd używana strofa o 3 wierszach, pierwszy rymuje z trzecim. W muzyce XVIII w. część instrumentalna, przeplatająca partie wokalne.

Ritschel Wacław, architekt pol. (1794—1872); prace: przebudowa pałacu saskiego w Warszawie, gmachy szkolne itp.

Rittner Tadeusz, pseud. Tomasz Czaszka, pisarz pol. i niem. (1873—1921), subtelny psycholog i melancholijny nastrojowiec, dramaty: „Sąsiadka", „Maszyna", „W małym domku", „Głupi Jakub" (jego arcydzieło), „Lato", „Don Juan", „Człowiek z budki suflera", „Wilki w nocy" i in.; powieści: autobiograf. „Drzwi zamknięte", psycholog. „Most" i in.

Riu-Kiu, chińs. Liu-Kiu, japońs. grupa wulkan. wysp między Jakuszimą i Formozą, 2.709 km², 550.000 mieszk.; wywóz trzciny cukr., ryżu, bananów, indygo.

Riviera, Rywiera, włos., „wybrzeże", pas wybrzeża nad M. Śródziemnym; na wsch. od Genui do Spezii: R. di Levante z kąpieliskami Nervi i Rapallo; na zach. od Genui po Marsylię R. di Ponente, częśc. włos., częśc. franc. Słynne uzdrowiska, po stronie włoskiej San Remo, Bordighera; po stronie franc.: Mentona, Monte Carlo, Monako, Nizza i Cannes.

Rivière (riwier) Jacques, pisarz franc. (1886—1925), wyd. „Nouvelle Revue Française", apologeta chrześcijaństwa: „A la Trace de Dieu".

Rivoli, w. w włos. prow. Verona; 1797 zwycięstwo Napoleona nad Austriakami.

Riza Kan Pehlewi, * 1878, szach Persji (Iranu) od 1925.

Rjeka, ob. Fiume.

R. M., skrót: Regia Maiestas, łac., „królewski majestat", Królewska Mość.

R. N., skróc. nazwa Royal Navy, ang. „królewska marynarka".

Roadster (rodster), ang., kabriolet o 2 siedzeniach.

Roastbeef (rostbif), ang., pieczona na sposób ang. polędwica wołowa, rozbef.

Robaczkowy ruch, ob. Perystaltyka.

Robaczkowy wyrostek, palcowaty wyrostek jelita ślepego, stanowiący u człowieka organ szczątkowy. Zapalenie w. r., ob. Appendicitis.

Robaki, typ zwierząt obejmujący wiele postaci; ciało w postaci worka skórno-mięsnego odnóży brak; jelito u form pasożytniczych zanika, brak narządów oddychania; przew. obupłciowe, niekt. rozmnażają się bezpłciowo przez pączkowanie lub podział. Żyją w wodach słodkich i słonych, na lądzie i jako pasożyty w organizmach innych zwierząt.

Robbia, 1) Luca della, rzeźbiarz wł. (1399—1482), jeden z mistrzów wczesn. renesansu; dzieła: gł. słynne terakotowe rzeźby powlekane barwną polewą, płaskorzeźby, medaliony, ołtarze, grupy rzeźb itp.; 2) Andrea della, rzeźbiarz wł. (1435—1525), bratanek i uczeń R. 1); rzeźby prawie wyłącznie terakotowe, rzadko w marmurze.

Rober, ang., w grze w wista, bridża — całość z 2 lub 3 rozgrywek (partyj).

Roberonde (robrąd), fr., suknia kobieca z trenem zaokrąglonym z XVIII w.; spolszcz. robron.

Robert, panujący: 1) Francja: R. I, brat króla Odona (ok. 865—923), wystąpił 920 przeciw Karolowi Naiwnemu (zginął); 2) R. II Pobożny, syn Hugona Capeta (971—1031); 3) Neapol: R. Andegaweński (ok. 1278—1348), król Neapolu, przeciwnik Henryka VII i Ludwika Bawar., poeta; 4) Normandia: R. II, syn Wilhelma Zdobywcy (1054—1134), ks., dał Normandię w zastaw królowi ang. Wilhelmowi; 5) Szkocja: R. I Bruce (1247—1329), zdobył tron po obaleniu Anglików, twórca parlamentu szkoc.; 6) R. II, wnuk poprz. (1316—90), założ. (1371) dynastii Stuartów.

Robert z Citeaux (sito), św. (1022—1110), założyciel zakonu cystersów; pam. 7 VI.

Robert Diabeł, ks. Normandii, † 1035, następca Ryszarda III (podobno otrutego przez R.), poskromił opornych wasali, sprzymierzeniec Henryka I.

Robert Guiscard (guiskar), ks. normandz. (ok. 1015—1085), zdobył Apulię, Kalabrię i Sycylię, 1081 wystąpił z powodzeniem przeciw Cesarstwu Wsch., 1084 uwolnił oblęganego przez Henryka IV papieża Grzegorza VII.

Robespierre (robespier) Maximilien, wybitny rewolucjonista franc. (1758—94), adwokat 1789 deputowany do Stanów General., później w Konwencie przywódca „górali" i jakobinów 1793 po obaleniu Żyrondy przewodniczący Komitetu Ocalenia Publicznego (terror), inicjator wielu reform, zwolennik walki z koalicją, 1794 stracony (po nieudałym powstaniu jakobinów i Komuny parys.).

Robin Hood (robin hud), bohater ballad staroangielskich, orędownik ubogich.

Robinia, grochodrzew, drzewo lub krzew z rodziny motylkowatych; u nas niesłusznie nazw. akacją, często sadzone po parkach; dostarcza twardego drewna; Ameryka Płn.

Robinson Crusoe (kruzo), bohater powieści De Foe, jego wzorem życiowym żeglarz szkocki

Aleksander Selkirk (1676—1721). Naśladownictwo literackie tzw. „Robinzonady", odmiana powieści przygód.

Roborantia, łac., leki wzmacniające.

Robotnik, pracownik, kt. przez umowę o pracę zobowiązał się do pełnienia dla pracodawcy pracy fizycznej za wynagrodzeniem, na rachunek pracodawcy. Robotnicza kwestia, ogół problemów związanych z bytem i warunkami pracy pracowników fizycznych, które znalazły częściowy wyraz w ustawodawstwie społecznym, częściowo zaś wchodzą w skład programu ogólno-społecznego, wysuwanego przez robotnicze organizacje i stronnictwa.

„Robotnik", dziennik warszawski, zał. 1894, organ P. P. S.

Robusti Jacopo, ob. Tintoretto.

Roca (roka), najdalej na zach. wysunięty przylądek Europy, w Portugalii.

Rocaille (rokaj), fr., rodzaj groty z muszel, korali itp.; charakterystyczny dla stylu rokoko.

Roccella, orselka, porost krzaczkowaty, na wybrzeżach M. Śródziemn., Wysp Kanaryjskich, Azorskich, dostarcza lakmusu.

Roch, św., z Montpellier (1295—1327), patron chorych; pam. 16 VIII.

Rochdale (roczdejl), m. w ang. hr. Lancaster, 90 000 mieszk.; kop. węgla, przem. bawełn.

Rochebrun (roszbrę) François, oficer franc., w powstaniu styczniowym dowodził stworzonym przez siebie legionem „żuawów śmierci".

Rochelle, La (la roszel), m. portowe we Francji, stol. depart. Charente-Inférieure, nad Atlantykiem, 45.043 mieszk.; zabytki z XIV—XVIII w., przemysł, kąpiele; XVI-XVIII w. gł. ośrodek hugenotów.

Rochester (roczester), m. w st. New-York, w St. Zjedn. Am. Płn., 120.000 mieszk.; uniwersytet; port.

Rock, ang., skała.

Rockefeller John Davison, płn.-ameryk. przemysłowiec naftowy (1839—1937), miliarder, twórca wielkich fundacyj filantropijnych i naukowych.

Rocky Mountains (roki mauntins), ob. Skaliste Góry.

Rococo, ob. Rokoko.

Roczniki, annały, średw. zapiski obejmujące najważniejsze zdarzenia.

Rod, Rh, pierw. chem., l. porz. 45, cięż. at. 102.9, metal z grupy platynowców, w przyrodzie w postaci stopu z osmem i złotem, cięż. właśc. 12,3, trudno topliwy, w stopie z platyną używ. do wyrobu termoelementów.

Rod Edouard, powieściopisarz franc. (1857—1910); „La vie privée de Michel Teissier" i in.

Rodakowski Henryk, malarz pol. (1823—99), słynne portrety (m. in. gen. Dembińskiego), obrazy histor. pod wpływem Delaroche'a, Fleury'ego.

Rodały, zwoje pergaminowe z Pięcioksięgiem Mojżesza w synagogach żydowskich.

Rodan, rz. w Szwajcarii i Francji, wypływa z Alp Berneńskich, przepływa Jez. Genewskie, uchodzi pod Marsylią deltą do M. Śródziemnego; 812 km dł.; dopływy lewe: Isère, Drôme, Durance; prawe: Saona, Ardèche, Gard.

Rodanowy kwas, kw. siarkocyjanowy, ciecz o ostrym zapachu; sole, rodanki, dają z solami żelazowymi intensywnie czerw. zabarwienie.

Roda Roda Alexander, austr.-niem. pisarz humorystyczny, * 1872.

Rodenbach Georges, belg.-franc. poeta (1855—98); „Le Royaume du Silence" i in., powieść: „Bruges la morte".

Roderyk, ostatni król Wizygotów w Hiszpanii, pobity 711 przez Arabów pod Jerez de la Frontera.

Rodezja, ang. Rhodesia, ang. kolonia w płd. Afryce, rzeką Zambezi podzielona na Płd. R., 386 000 km², 1 mil. mieszk.; wywóz złota, chromu, azbestu, zboża; stol. Salisbury i Płn. R., 745.760 km², 1,300 000 mieszk.; wywóz: miedzi, ołowiu, tytoniu, zboża; stol. Livingstone. Założona przez C. Rhodesa (ob.).

Rodin (rodę) Auguste, znakomity rzeźbiarz franc. (1840—1917); jego dzieła cechuje wspaniała charakterystyka postaci, potężna symbolika, technika zrazu realistyczna, potem impresjonistyczna: „Myśliciel", „Św. Jan Chrzciciel", „Danaida", „Mieszczanie z Calais", posągi i popiersia portretowe.

Rodne narzady, ob. Płciowe narządy.

Rodnia, żeński narząd rozrodczy u paprotników i mszaków.

Rodniki, w chemii grupy atomów, nieulegające zmianie w rozmaitych przemianach chem.

Rodniowce, wspólne określenie roślin, posiadających rodnie i plemnie (mszaki i paprotniki).

Rodonit, minerał, metakrzemian manganu, barwy różowej, używ. do wyrobu przedmiotów ozdobnych.

Rodope (Rhodope), masyw górs. w płd. Bułgarii; Mus-Alla, 2930 m.

Rodos (Rhodos, włos. Rodi), włos. wyspa u płd.-zach. wybrzeży M. Azji, na M. Egejskim, 1404 km², 55.000 mieszk.; stol. R., uniwers.; wywóz wina i winogron. — Zamieszkała pierwotnie przez Karyjczyków, od ok. 1100 prz. Chr. przez Dorów, 407—411 w Ateńskim Związku Morskim; od założenia 408 miasta R. rozkwit materialny i kulturalny, 44 po Chr. R. włączone do rzym. prowincji Azji. W średw. walki o R. między Bizancjum, Genuą i Arabami, od 1309 siedziba zakonu joannitów, 1530—1911 pod Turcją, potem pod Włochami. Port R. słynny w staroż. z wspaniałego posągu Heliosa, tzw. kolosu rodyjskiego.

Rodowód, ob. Genealogia.

Rodriguez Marin Francisco, uczony hiszp. (1843—1912), sławny etnograf i badacz Cervantesa.

Rodriguez Alberdo, generał meksyk., * 1896, 1932 prezydent Meksyku.

Rodus, ob. Rodos.

Rodyjski kolos, ob. Rodos.

Rodzaj, genus, w zoologii i botanice pojęcie obejmujące blisko spokrewnione gatunki.

Rodzajnik, część mowy przed rzeczownikiem, określający jego rodzaj; nieznany w języku polskim, używany w angielsk., franc., niem. i in.

Rodzajowe malarstwo, przedstawia ludzi (także postaci historyczne), jako typy pewnej

warstwy społ., wśród codziennych zajęć, w zwykłym otoczeniu; znane już w staroż. (obrazy ścienne w Pompei), rozwija się silniej w Europie od XVI w. (P. Brueghel starszy odtwarza życie chłopów niderl.); rozkwit w w. XVII (mistrzowie niderl.: Rembrandt, Teniers, Terborch itd.).

Rodzeństwo, osoby, mające wspólnych rodziców; r. przyrodnie, ma tylko jedno z rodziców wspólnym. Kazirodztwo, spółkowanie z krewnym w linii prostej, bratem lub siostrą, podlega karze więzienia do lat 5.

Rodzicielska władza, stosunek między rodzicami a dziećmi, polegający na tym, że rodzice (będący zarazem ustawowymi zastępcami dzieci) obowiązani są troszczyć się o osobę i majątek dziecka. Rodzicom (w razie śmierci r. sądownie ustanowionym opiekunom) przysługuje prawo użytkowania majątku dziecka. Nadużycie władzy r. jest karalne i może spowodować odebranie jej.

Rodziewiczówna Maria, powieściopisarka pol., * 1863: „Dewajtis", „Szary proch", „Hrywda", „Z głuszy", „Byli i Będą", „Lato leśnych ludzi" (jej arcydzieło), „Florian z Wielkiej Hłuszy" i in.

Rodzina, 1) u ludzi para rodziców oraz ich potomkowie, stanowiący grupę związaną prawnie, a również gospodarczo. (Por. Rodzeństwo, Rodzicielska władza); 2) w systemie naturalnym zwierząt i roślin zbiór najbliżej ze sobą spokrewnionych rodzajów.

Rodzynki, suszone winogrona z odmian specjalnie hodowanych w Europie płd. i M. Azji.

Rogacizna, bydło rogate.

Rogacz, jeleń-samiec; żartobliwie: zdradzany mąż.

Rogate (łac., „proście"), nazwa piątej niedzieli po Wielkiejnocy.

Rogatek, wodna roślina 2-liścienna z rodziny rogatkowatych; wody stojące, na niżu.

Rogatywka, przykrycie głowy mylnie uważane za specyficznie polskie, charakterystyczne dla płn. Słowiańszczyzny, występuje w Szwecji, Laponii u ludów Azji. Por. Konfederatka.

Roger, 1) R. I, hr. Sycylii, † 1101, uzyskał od Roberta Guiscarda w lenno Sycylię, po jego śmierci wtargnął 1085 do Włoch, jako sprzymierzeniec pap. Urbana II; 2) R. II, syn poprz. (1098—1154), od 1130 król Sycylii (wybitny rozwój państwa).

Rozwój rogów u jelenia
(corocznie przybywa jedna odnoga)

Rogi, skórne twory z substancji rogowej, osadzone na podstawie kostnej, na głowie niektórych ssaków, zwłaszcza samców; służą przeważnie do obrony.

Rogoszówna Zofia, pisarka pol., † 1921; utwory dla dzieci i młodzieży, m. in. „Pisklęta".

Rogowa substancja, ob. Keratyna.

Rogowicz Wacław, polski pisarz i tłumacz, * 1879.

Rogowiec, minerał, zbita odmiana krzemionki, żółta, szara, brunatna, tworzy często całe pokłady wśród skał osadowych (np. we fliszu karpackim).

Rogowski Ludomir Michał, kompozytor pol., * 1881; utwory kameralne, orkiestralne, balet „Bajka", opery „Tamara" i in., pieśni.

Rogoziński-Szolc Stefan, podróżnik polski (1860—96), 1882—83 wyprawa do wybrzeży Kamerunu, w czasie których zebrał obfite materiały kartograficzne i lingwistyczne.

Rogoźno, m. w pow. Oborniki (wojew. poznańskie); 1296 zamordowanie króla Przemysława II przez Brandenburczyków.

Rogoż Stanisław, współcz. pol. krytyk i publicysta, studia po czasopismach.

Rogoża, mata z plecionki słomianej lub włókien kokosowych.

Roguski, 1) Gustaw, kompozytor pol., * 1839; utwory orkiestralne, kameralne, pieśni; 2) Władysław, malarz pol., * 1890; kompozycje religijne.

Rohan (roan), ks. franc., m. in.: 1) Henri, ks., marsz. franc. (1579—1638), przywódca hugenotów, zwyciężył Austriaków i Hiszpanów 1631—35; 2) Louis René Edouard (1734—1803), książę-biskup Strassburga, wciągnięty w słynną aferę z naszyjnikiem Marii Antoniny.

Rohatyn, m. pow. w wojew. stanisławowskim, nad Gniłą Lipą, 7.500 mieszkańców.

Rohatyna, dawna krótka włócznia z rogiem u tulejki ostrza, potem też oszczep myśliwski, lub krótka włócznia w ogóle.

Rohatyńce, rodzina chrząszczy blaszkorożnych; garbarz, o wybitnym dymorfizmie płciowym, samiec ma róg na głowie; pędraki w butwiejących drzewach.

Röhm (röm) Ernst, niem. wojskowy i polityk (1887—1934), brał udział w wojnie świat., potem w ruchu narod.-socjalist., 1929 ppłk. w armii boliwijskiej; 1931 szef sztabu partii narod.-social., 1933 sekretarz stanu w Bawarii, rozstrzelany za knowania przeciw Hitlerowi.

Roizjusz Piotr, rodem Hiszpan, pol.-łac. humanista i poeta, † 1571, doradca prawny Zygmunta Augusta.

Rojaliści, fr., zwolennicy władzy królewskiej, we Francji od 1789 zwolennicy Bourbonów, w przeciw. do bonapartystów i republikanów.

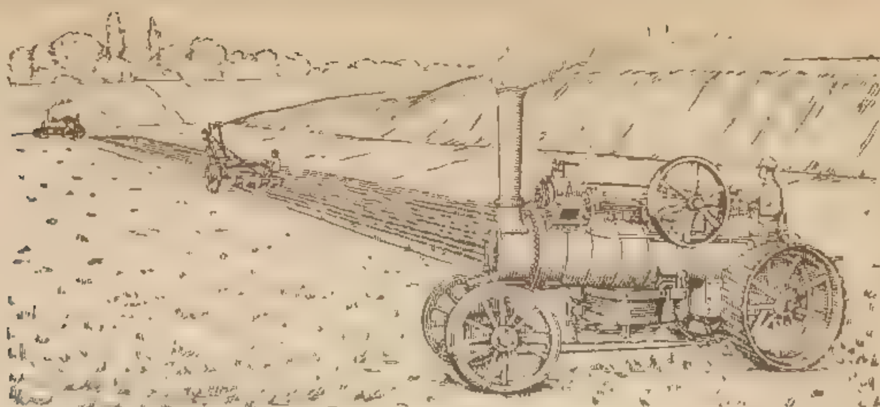
Rojas-Zorilla (rohas-) Francisco de, hiszp. poeta dramatyczny (1607—1648): „Del rey abajo ninguno" („Garcia del Castalañar"), jeden z najpiękniejszych dramatów narodowych, i in.

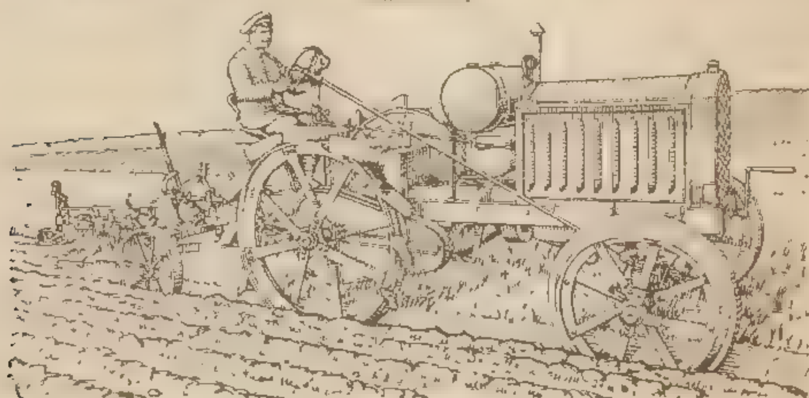
Rojnik, zioło z rodziny gruboszowatych, liście ułożone w różyczkę; skały i piaski.

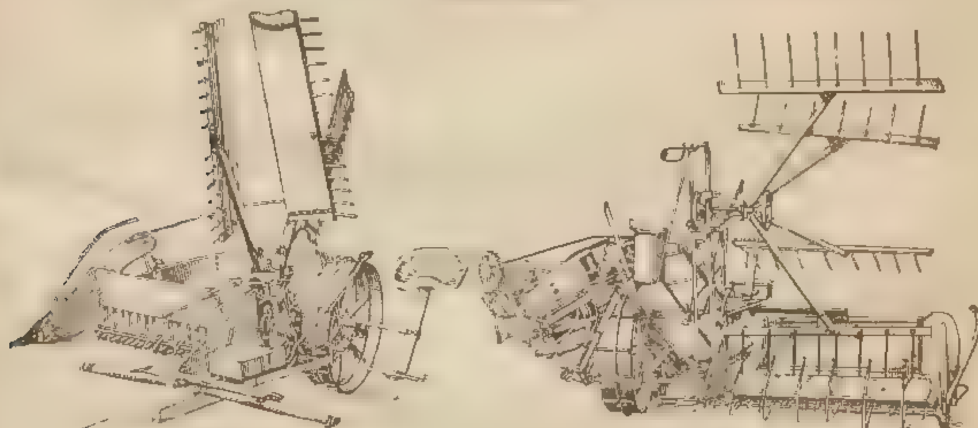
Rok, jednostka czasu; r. słoneczny, czas obiegu ziemi dokoła słońca, 365 dni 6 godz. 9 min. 9,35 sek.; r. kalendarzowy ma 365 dni; co 4 lata r. przestępny, ma 366 dni (29. luty). Por. Kalendarz.

Roki, kadencje sądowe w dawnej Polsce.

Rokiet, rodzaj mchu; b. rozgałęziony; szpilkowe lasy.

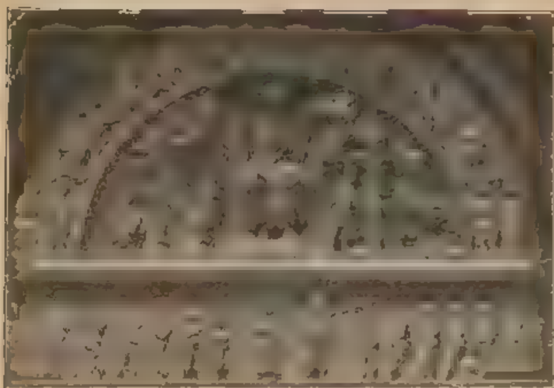

Młocarnia

Młocka parowa

[illegible] baptysterjum w Parmie (ok. 1200)

[illegible] w Arles (poł. XII w.)

Katedra w Parmie

Wnętrze kość. św. Michała w Hildesheim

Katedra w Limburgu

Kościół Notre Dame w Poitiers

Rokieta, biała, lniana komża z fioletowymi obramieniami u prałatów katolickich.

Rokita, diabeł z wierzeń ludowych, zamieszkujący lasy, błota itd.

Rokitna, w. w Besarabii (Rumunia), wsławiona 1915 walkami 2. Karpackiej Brygady Legionów.

Rokitnik, krzew z rodziny rokitnikowatych; piaszczyste urwiska, także hodow. w parkach.

Rok jubileuszowy (święty), 1) święto żydowskie; 2) w Kośc. katol. rok (od 1475 r. z reguły co 25 lat), w którym można uzyskać odpust.

Rokoko, fr., styl Ludwika XV, styl Europy XVIII w., powstały we Francji. Jest odwrotem od majestatycznej powagi, ociężałości, olśniewającej wspaniałości baroku ku naturalności, wdziękowi i nieskrępowanej prawami geometrii ozdobności. Objawia się przede wszystkim stylem mebli i urządzenia domowego: małe pokoje i gabineciki, w nich meble o ornamentyce swobodnej, pełnej ozdobnych wygięć deseni w kwiaty, muszle, gałązki palmowe. Zjawia się porcelana, istotna cecha r., wypełniająca buduary kruchymi figurkami. W malarstwie: pastel, z delikatnymi, stonowanymi kolorami; tematem: sceny zabaw dworskich, pasterskie, miłosne, sielanki: reprezentanci: A. Watteau, Fr. Boucher, N. Lancret. W architekturze przesadna ozdobność baroku ustępuje miejsca naturalności i prostocie, następuje pewien odwrót ku wzorom klasycznym, greckim. Rzeźba, często w związku z planowanymi przez artystów ogrodami, tworzy figury wdzięczne, starannie wystudiowane. Strój i sposób życia towarzyskiego nacechowane swobodą i beztroską.

Rokosz, bunt przeciw panującemu; w Polsce: m. in.: r. Zebrzydowskiego i Lubomirskiego, 1537 tzw. „wojna kokosza", 1715—17 konfederacja tarnogrodzka.

Rokowanie, 1) przewidywanie przyszłego przebiegu, prognoza (w chorobie); 2) rokowania, prowadzenie układów.

Roksana, żona Aleksandra W.

Roksolanie, plemię sarmackie, między Donem i Dnieprem, ostatnie wiadomości z XI w.

Rola, 1) wierzchnia warstwa gleby (ob.), poddawana uprawie mechanicznej. Por. Rolnictwo itd.; 2) w teatrze itp. partia, którą dany aktor ma odegrać.

Roland (włos. Orlando „sława kraju"), najsławniejszy bohater cyklu legend Karola W., rzekomo jego siostrzeniec, zginął 778 w walce z Baskami koło Ronsewal. Francuski epos bohaterski: „Chanson de R." z XI w., nadto wiele opracowań poetyckich, z późniejszych zwłaszcza Ariosta „Orlando furioso".

Roli uprawa, ob. Rolnictwo.

Rolland (-lan) Romain, znakom. powieściopisarz franc., * 1866, laureat nagrody Nobla, idealista o radykalnej myśli społecznej, głęboki psycholog i myśliciel, główne dzieła powieściowe: „Jean-Christophe", „Colas Breugnon", „L'âme enchantée"; z dramatów: „Le jeu de l'amour et de la mort", studja muzyczne, biograficzne i in.

Rolna reforma, ob. Reforma rolna.

Rolnictwo, dział produkcji, oparty na uprawie roślin, hodowli zwierząt domowych i częściowej przeróbce surowców. — Rozwój r.: znane już w czasach przedhistor., u ludów staroż. (wiadomości o prymitywnych narzędziach, sochach, bronach i nawadnianiu), gdzie mamy nawet próby systematycznego ujęcia techniki rolniczej; w Europie rozwój r. od wprowadzenia chrześc.; zajmuje się nim Karol W. (wprowadza np. celowy płodozmian [ob.] 3-polowy); na podstawach jego prawodawstwa rozwija się r. do XVII w. Od w. XVIII oparcie r. o przesłanki naukowe: katedry uniwersyt., roln. stowarzyszenia, literatura. Do powstania r. nowoczesnego przyczynił się Albert Thaer (ob.), założ. pierwszej akademii roln. w Möglin (1806); od w. XIX badania nad życiem i potrzebami roślin, badania zagadnienia nawozowego (rozwiązał je wszechstronnie J. v. Liebig w tzw. teorii mineralnej). R. w Polsce rozwijało się na ogół tak, jak w krajach zach.; od rozbiorów Polski dążenia do reformy rolnej; w XIX w. pierwsza katedra gospodar. wiejsk. na uniwersyt. wileńskim (1818), instytut agronom. w Marymoncie pod Warszawą, od 2. poł. XIX w. — po uwłaszczeniu włościan i wobec konkurencji zboża amerykańskiego — żywe zajęcie się sprawą r. (uczelnie średnie i wyższe, stacje doświad., stowarzyszenia, literatura, prasa itp.). — Dzisiejsza nauka r. obejmuje: 1) technikę produkcji rol., opartą na naukach przyrodn. stosowanych, 2) zarząd i organizację cz. ekonomię rol., dostosowującą prawa opłacalności do warunków produkcji rol. (gospodarka rolnicza, nauka o zarządzie i organizacji gospod. roln., obejmująca też ogólnie całokształt czynności związanych z r.). — Technika produkcji rol. obejmuje działy: roślinny, zwierzęcy, dział przemysłu roln. Dział roślinny cz. uprawa roli i roślin, obejmuje czynności mające na celu przygotowanie roli do najobfitszego wydawania plonów, zabiegi w celu zwiększenia wydajności roli, stosuje rodzaje uprawy roli: 1) mechaniczną tj. spulchnienie, zgrużlenie gleby, przy pomocy narzędzi ręcznych, jak łopaty, motyki, grabie oraz sprzężajnych i motorowych, jak pługi (ob.), różnego rodzaju brony, wały, szufle; i 2) chemiczną (ob. Nawozy). Nauka o zarządzie cz. ekonomia rolna obejmuje działy: 1) ogólna nauka o zarządzie (ekonomika rol.) tj. nauka o rodzajach, formach i systemach gosp. o ekonom. warunkach i czynnikach produkcji rol., 2) szczegółowa nauka o zarządzie tj. organizacja i prowadzenie gospodarstw, 3) taksacje, tj. analiza i ocenianie wartości wzgl. poszukiwanie cenności gruntów i majątków, 4) księgowość rol., 5) polityka agrarna i zagadnienia rol.-prawne. — Ogólnie biorąc opiera się gospodarka rolna na 3 czynnikach produkcji: ziemi, kapitale i pracy; gospodarstwa, w których czynnik ziemi, jako suma właściwości przyrodzonych (położenia geogr., klimatu itp.) przeważa nad czynnikami kapitału i pracy, są to gosp. ekstensywne; im większy jest udział kapitału i pracy, tym gosp. są intensywniejsze. Łączy się z tym stoso-

wanie różnych systemów rolniczych w uprawie roli, zmieniających się pod wpływem ogólnych zmian gospod., np.: 1) system pastwiskowy dziki (ziemia tania, kapitał i praca b. drogie); 2) s. przemienny (pierwsze wkłady kapitału, praca jeszcze droga; część lasów, pastwisk obracana przejściowo na grunty orne, nawożone przez wypalanie); 3) s. zbożowy (stały podział na grunty orne, a stałe pastwiska, łąki); zależnie od podziału ziemi ornej: a) 1-polowy: cała ziemia orna obsiewana co roku tym samym płonem, b) 2-polowy rokroczna zmiana ugoru w pole zbożowe, c) 3-polowy: ugór, ozimina, zboże jare, do dziś na Węgrzech, Litwie, w Rosji, d) wielopolowy ulepszony: wprowadzenie roślin pastewnych do 2-, 3-, itd. polówki; 5) s. płodozmienny (ob. Płodozmian): następstwo upraw zależy od różnych wymagań roślin, jak potrzeby nawozowe, głębokość zakorzeniania się itp.; 6) s. wolny, produkujący jednostronnie plony w danej okolicy najbardziej poszukiwane.

Rolnicze Izby, ob. Izby (rolnicze).

Rolnicze maszyny i narzędzia: pługi, brony, spulchniacze, siewniki, żniwiarki, młocarnie, sieczkarnie itd. — Por. poszczeg. art. i tablicę.

Romadur, tłusty ser pirenejski owczy lub kozi.

Romagna (romania), kraina w płn. Włoszech, stol. Bolonia; do 1861 część Państwa Kościelnego, następnie wcielona do Emilii.

Romains (romę) Jules, właściwie Louis Farigoule, pisarz franc., * 1885, założyciel i przywódca unanimizmu o tendencji społecznej, główny utwór cykl powieściowy: „Les hommes de bonne volonté", rozległy obraz obyczajowo-społeczny o wielu równolegle przecinających się płaszczyznach życiowych; dramat: „Knock ou le Triomphe de la Médicine", satyra na uniwersytecką uczoność; poezje: „La vie unanime" i in., teoretyczny: „Petit traité de versification".

Roma locuta (est), causa finita (est), łac., „Rzym przemówił, sprawa rozstrzygnięta", tzn.: niema dalszej dyskusji.

Roman, 1) papież w 897; 2) św., żołnierz i męczennik, ścięty w 258, pam. 8 VIII; 3) męczennik 303 w Antiochii, pam. 18 XI.

Roman, ks. włodzimier.-halic., na tronie dzięki Leszkowi Białemu, walczył z ks. Rurykiem kijow. i in., 1205 wyprawił się na Polskę, pokonany przez Leszka i Konrada pod Zawichostem, gdzie poległ.

Romanca, krótki poemat epiczny, pokrewny balladzie, rozwinął się w Hiszpanii. Romancero, zbiór hiszp. romanc ludowych od XVI w.

Roman de la Rose, Romans róży, główny franc. romans średniowieczny.

Romanista, łac., znawca prawa rzym. lub języków romańskich.

Romanizm, rzymskość; katolicyzm, papizm.

Romano Giancristoforo włos. rzeźbiarz i medaller (1465—1512); popiersia, grobowce, medale np. rodziny d'Este, Juliusza II.

Romanos, cesarze bizant.: 1) R. I Lakapenos, Ormianin, † 948, prowadził wiele wojen (Bułgarzy, Węgrzy, Rusini, Arabowie), opiekun wieśniaków, 944 zdetronizowany; 2) R. IV Diogenes, † 1071, pobity przez Seldżuków (w niewoli), następnie uwięziony przez Michała VII.

Romanow, dynastia ros., od 1613 (Michał) do 1762 (Elżbieta); następnie pod nazwiskiem R. panowała dynastia holsztyńsko-gottorpska, obalona 1917.

Romanow Pantelejmon, współcz. powieściopisarz rosyj., przedstawiciel inteligencji lewicowej w literaturze sowieckiej.

Romanowicz Tadeusz, polityk pol. (1844—1904), jeden z twórców stronnictwa demokratycznego w b. Galicji, znakom. publicysta polit. i gospod., red. „Nowej Reformy" i „Słowa Polskiego".

Romanowski, 1) Filip, malarz polski (1794—1853), portrety, krajobrazy, obrazy relig., kopie; 2) Mieczysław, poeta pol. (1834—63), zginął w potyczce powstańczej pod Józefowem, liryk o bujnej wyobraźni, głębokiej uczuciowości i patriotyzmie; główny utwór powieść poetycka: „Dziewczę z Sącza"; pierwszy pol. epos mieszczański, nadto poemat: „Łużeccy", tragedia: „Popiel i Piast".

Romans, 1) ob. Powieść; 2) r. (romanza, w muz., pieśń o charakterze sentymentalnym, romanza instrumentalna, kompozycja o potoczystej kantylenie, 3) potocznie: przeżycie miłosne.

Romantyzm, prąd kulturalno-artystyczny, zainicjowany w XVIII w. w Anglii, jako reakcja przeciw kultowi rozumu Oświecenia i skrępowanym formom pseudoklasycyzmu (Rousseau we Francji i bracia Schlegel w Niemczech następnymi inicjatorami), rozpowszechnia się w całej Europie, w Polsce utrwalony od wystąpienia Mickiewicza 1822; kult uczucia i wyobraźni, pogarda martwych prawd, pęd do nieskończoności i nieosiągalnego, zwrot do ludowości i średniowiecza, idealizm, mistycyzm i patriotyzm, wywyższenie sztuki, swoboda i bogactwo formy. W końcu XIX w. powrotna fala: neoromantyzm (Młoda Polska).

Romańska sztuka, sztuka chrześc. zachodu, od XI w., zależna jeszcze od sztuki staroż. Rzymu i częściowo wschodniej, ustępuje we Francji w XII, w Niemczech w XIII w., w in. krajach później gotykowi. Cechy w architekturze: łuk okrągły, sklepienie beczkowe i krzyż., wsparte na silnych murach, wewnątrz na filarach i kolumnach, zwykle o kapitelach tzw. kostkowych lub kielichowych, małe okna. Malarstwo: ścienne (freski), miniaturowe (iluminarstwo w rękopisach) i sztalugowe. Rzeźba (głównie architektoniczna): relief, rzeźba pełna, o charakterze idealistycznym, symbolicznym. — Por. tablicę

Romańskie sklepienie krzyżowe

Romańskie języki, wytworzyły się z łaciny wśród ludów podległych Rzymowi na płd. i zach. Europy, pod wpływem wypartych narzeczy miejscowych: portugalski, hiszpański, francuski z prowansalskim, włoski (italski), retoromański, rumuński i, wymarły obecnie, dalmacki.

Romański styl, ob. Romańska sztuka.

Romb, gr., u k o ś n i k, równoległobok skośnokątny o równych bokach.

Romboid, gr., równoległobok skośnokątny, różnoboczny.

Rombościan, r o m b o e d r, ob. Równoległościan.

Romeo i Julia, bohaterowie tragedii Szekspira, para kochanków z dwóch wrogich rodzin werońskich: Montecchi i Capuletti; treść wzięta z noweli Luigi da Porto (1535), opartej rzekomo na fakcie z XIV w.

Römer Olaf, astronom duński (1644—1710), wyznaczył pierwszy szybkość rozchodzenia się światła.

Romer, 1) Jan, generał W. P. (1869—1934), odznaczył się w kampaniach 1919 i 20, inspektor armii 1927; 2) Eugeniusz, geograf pol., * 1871, twórca nowoczesn. kartografii pol.; „Atlas geograficzny", „Geograficzno-statystyczny atlas polski", 1920 założył Instytut kartograf. „Atlas" we Lwowie.

Romera Lodowiec, na Alasce, nazw. 1924 na cześć E. Romera.

Romney George, malarz ang. (1734—1802), jeden z najlepszych portrecistów, słabsze kompozycje histor., mitologiczne.

Romuald, św. (950—1027), benedyktyn z Rawenny, zał. zakonu kamedułów; pam. 7 II.

Romulus i Remus, mityczni założyciele miasta Rzymu i państwa Rzymskiego, synowie boga Marsa i westalki Rei Sylwii, bliźnięta, wykarmione przez wilczycę, wychowane przez pasterza. Przy zakładaniu miasta został w kłótni zabity Remus; Romulus został pierwszym królem Rzymu, 753—716.

Roncesvalles (rondzeswalies), fr. Roncevaux (ronswo), w. w hiszp. prow. Navarra w Pirenejach, 778 śmierć Rolanda.

Rondeau ([rondo], także rondet, rondel), fr., poemat powieściowy, forma poetycka 8—10, później 15-towierszowa, której pierwsze słowa powtarzają się w 8. i 14. wierszu jako skrócony refren.

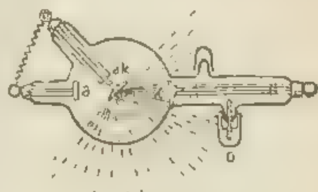
Rondel, fr., dawna fortyfikacja na planie okrągłym, np. w Krakowie przy bramie Floriańskiej.

Rondo, fr., 1) w m u z., kompozycja wzgl. jej część (np. finał sonaty, symfonii), w której główny temat występuje często, przeplatany ustępami mniej ważnymi, zwanymi epizodami; 2) ob. Rondeau.

Ronsard (ronsar) Pierre de, poeta franc. (1525—85), główny poeta Plejady, dążącej do odrodzenia literatury i języka w duchu antycznym, wysoko ceniony zwłaszcza liryk: „Odes", sonety „Les Amours", „Elégies", „Sonnets pour Helène" i in.

Röntgen Wilhelm Konrad, fizyk niem. (1845—1923), odkrył promieniowanie przenikliwe, tzw. promienie X (ob. R ö n t g e n a p r o m i e n i e), laureat Nobla.

Röntgena promienie, p r o m i e n i e X, odkryte 1895 przez R., powstają w rurze katodowej, gdy promienie katodowe padną na a n t y k a t o d ę platynową. Promienie R. mają zdolność przenikania przez papier, skórę, mięśnie, drzewo; nieprzeźroczystymi są dla nich ołów i platyna; jonizują powietrze. Rozróżnia się p. t w a r d e i m i ę k k i e w zależności od tego, jak grubą jest warstwa ciała potrzebna do ich zatrzymania. Doświadczenia interferencyjne L a u e g o dowiodły struktury falowej p. R.,

Rura Röntgena

natomiast zjawisko fotoelektryczne C o m p t o n a każe przypuszczać, że energia ich rozchodzi się w przestrzeni w postaci kwantów energii zwanych f o t o n a m i. P. R. dają w i d m o c i ą g ł e i p r ą ż k o w e; ostatnie tzw. charakterystyczne, zależy od materiału antykatody, a znalazło wytłumaczenie w założeniach teorii budowy atomów. Wpływ pierwiastka wyraża się w przesunięciu danej grupy prążków w zależności od liczby atomowej pierwiastka. — Znaczenie p. R. stało się przełomowym dla medycyny i techniki. W m e d y c y n i e stosuje się je w celach r o z p o z n a w c z y c h (rozpoznawanie chorobowych zmian w kościach, stawach, przy poszukiwaniu ciał obcych, które wtargnęły do ustroju) i w celach l e c z n i c z y c h (zwalczanie nowotworów złośliwych, przy czym stosuje się p. twarde lub miękkie, zależnie od umiejscowienia nowotworu). W t e c h n i c e mają p. R. zastosowanie w badaniu struktury metali, w rozpoznawaniu ich wad, w odróżnianiu kamieni szlachetnych od nieszlachetnych itd. — P o r. t a b l i c ę.

Röntgenogram, fotografia, uzyskana za pomocą promieni Röntgena.

Röntgenologia, nauka o właściwościach i zastosowaniu promieni Röntgena.

Röntgenoskopia, prześwietlanie promieniami Röntgena.

Röntgenoterapia, leczenie promieniami Röntgena.

Roosevelt (ruzwelt), 1) Theodor, amer. mąż stanu (1858—1919), prezydent St. Zjed. 1901—09, 1906 nagroda pokojowa Nobla (mediacja pomiędzy Rosją a Japonią); 2) Franklin, amer. mąż stanu, * 1882, podczas wojny światowej minister marynarki, 1933 prezydent St. Zjed., 1936 ponownie wybrany, twórca nowego programu gospodarczego dla opanowania kryzysu w St. Zjedn. (kontrolowana inflacja, wpływ państwa na produkcję, ceny, płace itd.).

Ropa, łac. p u s, ciecz żółta, często zielonkawa, śmietankowata, składająca się z ciałek ropnych, podobnych do białych c. krwi; powstaje jako reakcja tkanki na zapalenie, przeważnie pod wpływem bakteryj, a m. paciorkowców (streptokoków) i gronkowców (stafylokoków), rzadziej pod wpływem substancyj drażniących (chemicznych).

Ropa, lewy dopływ Wisłoki, 80 km dł.

Ropa naftowa, ob. Olej skalny.

Ropelewski Stanisław, pol. krytyk emigracyjny (ok. 1813—1865), głośny z wystąpień przeciw Słowackiemu, główne dzieło słownik franc.-polski, tzw. emigracyjny.

Ropień, a b s c e s, jama wypełniona płynną ropą (ob.), wytworzoną przez rozmiękczenie tkanki na skutek zapalenia, wywołanego bakteriami ropotwórczymi.

Ropnica (p y a e m i a) ogólne zakażenie krwi ropą (ob.).

Ropotwórcze bakterie, bakterie z grupy paciorkowców i gronkowców, wywołujące ropienie.

Ropowica, ob. Flegmona.

Rops Félicien, belg. malarz i grafik (1833—98); tematy realistyczne, często drastyczne; serie „Les Diaboliques", „Les Sataniques" i in.

Ropucha, zwierzę lądowe z rzędu płazów bezogonowych; owadożerne; skrzek składa do wody; w Polsce pospolita.

Roquefort-sur Soulzon (rokfor-sür-sulzą), wieś w depart. Aveyron (Francja), słynna z wyrobu serów

Rorantystów kapela, chór męski a capella, ufundowany 1540 przez Zygmunta Starego, dla wykonywania w kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu utworów kościelnych; przetrwał do ok. 1800 r.

Roraty, najwcześniejsza msza św. adwentowa, ku czci N. P. M.; nazwa od słów rozpoczynających mszę: „Rorate coeli desuper" („Spuśćcie rosę niebiosa z góry").

Rosa, opad atmosferyczny, skroplona para wodna, która w postaci kropelek osiada tuż przy powierzchni ziemi.

Rosa Salvator, wł. malarz i poeta (1615—73); obrazy przedstawiające romantyczne okolice ze skałami, sceny biblijne i obrazy hist., portrety (sławny autoportret), akwaforty; satyry.

Rosa miodowa (ros mellis), słodka wydzielina mszyc, stanowiąca ulubiony pokarm mrówek.

Rosario, m. w argent. prow. Santa Fé, nad Paraną, 480.000 mieszk.; wywóz wełny, skór, zboża.

Roscellinus Jan, scholastyk franc. (ok. 1050—1123), przedstawiciel nominalizmu (ob.).

Roscher Wilhelm, ekonomista niemiecki (1817—94), twórca „historycznej" szkoły ekonomicznej.

Rose Adam, pol. ekonomista i publicysta, * 1895, 1920—22 prace w Międzynar. Biurze Pracy przy Lidze Narodów, nast. w Min. Rolnictwa, 1936 wicemin. Przem. i Handlu, delegat Polski do Ligi Narodów.

Rosegger Peter, pisarz niem. (1843—1918), świetne opowieści z życia ludu austriackiego.

Rosego metal, stop cyny (25%), ołowiu (25%) i bizmutu (50%), topiący się już w 94° C.

Rosen Jan, malarz pol. (1854—1936); obrazy: sceny histor. i patriotyczne, np. „Bitwa pod Stoczkiem" itp

Rosenberg Alfred, polityk niem., * 1893, kierownik zagr. oddziału partii narod.-socjalist. nap.: „Der Mythos des 20. Jahrhundert", „Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP." i in.

Rosette (arab. Reszid), m. w dolnym Egipcie, nad zach. ramieniem delty Nilu, 23.000 mieszk., port. W 1799 znaleziono tutaj trójjęzyczny napis na k a m i e n i u z R., kt. umożliwił C h a m p o l l i o n o w i 1822 odcyfrować po raz pierwszy hieroglify egipskie.

Rosiczka, łac. Drosera, zioło z rodziny rosiczkowatych; rośl. owadożerna, posiadająca na liściach włoski gruczołowe; torfowiska.

Rosja (ros. Rossija), obecnie (w ścisłym pojęciu): Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Rad (ob.), należąca do Związku Socjal. Rep. Rad (Z. S. R. R.), powstałego na terytorium dawnego cesarstwa rosyjskiego. W znaczeniu potocznym: Z. S. R. R. (europ.), w p o j ę c i u g e o g r a f i c z n y m: część kontynentu Europy, położ. na wsch. od Polski i krajów nadbałtyckich, sięgająca od Morza Lodowatego na płn., po Czarne i Kaspijskie na płd. — R. europ. stanowi olbrzymią płytę o charakterze równinnych nizin albo płaskowyżów (płyty: Czarnomorska, Środkowo-rosyjska z wzniesieniem Wałdaju 322 m, i Nadwołżańska). Góry fałdowe ciągną się tylko na krawędziach płyty

Rosja (europejska)

(Ural, Kaukaz, Krym). Klimat kontynentalny; nad Morzem Lodowatym — polarny, na płd. — czarnomorski. Silny spadek temperatury zimy ku wsch.; ilość opadów maleje ku płd.-wsch. Przy monotonnej rzeźbie klimat i gleba decydują o różnicach krajobrazowych. Nad Morzem Lodowatym Płn. występuje tundra, pas gleb polodowcowych między tundrą a 60—55° szer. geogr. płn. stanowi największy w Europie obszar lasów szpilkowych, przechodzących na płd. w lasy mieszane. Na płd. od linii Kijów—Kazań ciągnie się strefa czarnoziemu, gł. teren produkcji zbożowej, na wybrzeżach zaś Morza Czarnego i Kaspijskiego — pas stepów. Rzeki R. płyną do mórz: Lodowatego Płn. (Dwina, Peczora), Bałtyckiego (Newa), Czarnego (Boh, Dniepr, Don, i Kaspijskiego (Wołga, Ural).

Ludność, Stosunki gospodarcze Ustrój, ob. Rosyjska Socjalistyczna Feder. Republika Rad i Związek Socjalistycznych Republik Rad.

Dzieje. Państwo ruskie założ. 862 normański Ruryk; za jego następcy Olega stolicą Kijów; za Włodzimierza św. chrzest 988 (obrządek wsch.); za Jarosława Mądrego organizacja wewnętrzna (m. in. kodeks tzw. „Russkaja Prawda“ · 1169 spalenie Kijowa i przeniesienie w księstwa na Suzdal (ks. Andrzej Bogolubskij); w ks. włodzimierskim i halickim wpływy Polski i Węgier. 1224 nad rzeką Kałką klęska książąt rus. w walce z Dżyngis-Chanem, 1237 Ruś pod władzą Złotej Hordy Kipczackiej. W XIV w. duża część Rusi pod Litwą; na północy zawiązek państwa moskiewskiego: w. ks. Iwan Kalita, 1328—40. W. ks. („pan Wszech Rosji“) Iwan III Srogi poślubił 1472 ks. bizant. Zoe Paleolog (stąd dwugłowy orzeł bizant.), zdobył 1478 Nowogród, 1480 zrzucił zwierzchność tatarską, walczył zwycięsko z Litwą 1499; Wasyl III zdobył w walkach z Polską 1514 Smoleńsk; Iwan IV Groźny koronował się 1547 na cara Rusi, opanował Kazań i Astrachan, zapoczątkował podbój Syberii, pobity przez Stefana Batorego; za Borysa Godunowa ustanowienie patriarchatu w Moskwie 1589; po wymarciu Rurykowiczów 1598 okres anarchii (tzw. „wielka smuta“): Dymitrowie Samozwańcy, popierani przez Polskę, zdobycie Moskwy przez Żółkiewskiego, wystąpienie przeciw Polakom, odebranie Smoleńska przez Polskę. 1613 wybór cara Michała Romanowa (początek dynastii); car Aleksy Michajłowicz zagarnął Polsce za Jana Kazimierza Smoleńsk, Ukrainę Zadnieprzańską z Kijowem; za Piotra Wielkiego (od 1721 tytuł cesarza Wszech Rosji), zajęcie wybrzeży Bałtyku, nowoczesna reorganizacja państwa: R. mocarstwem; córka Piotra, Elżbieta, 1741—62, zyskała Finlandię za Katarzyny II (z domu Anhalt-Zerbst), 1762—96, nabytek Kurlandii, rozbiory Polski, dostęp do M. Czarnego (wojny z Turcją.; syn jej Paweł I początkowo przeciw Francji, później w porozumieniu z Napoleonem, zamordowany (spisek); za Aleksandra I wojny z Napoleonem, pokój w Tylży 1807, blokada kontynentalna Anglii, 1812 wyprawa Napoleona na R. (pożar Moskwy, odwrót), 1815 kongres wiedeński, utworzenie Królestwa Kongresowego (ob.); za jego następcy Mikołaja I (system konserwatywno-autokratyczny): stłumienie powstania dekabrystów 1825, następnie listopadowego (pozbawienie Królestwa Pol. odrębności, gnębienie polskości), 1848—49 zbrojna interwencja na Węgrzech, niepomyślna wojna krymska, zakończona za Aleksandra II, za którego chwilowe złagodzenie systemu i reformy liberalne; szereg nabytków terytor.; za Aleksandra III walka z nihilizmem, rusyfikacja, zbliżenie do Francji; za Mikołaja II: niepomyślna wojna japoń.-ros. 1904—05, rewolucja, 30 X 1905 ogłoszenie konstytucji, 1906 pierwsza Duma (parlament), reforma agrarna, tendencje panslawistyczne; 1914 wybuch wojny światowej, w marcu 1917 rewolucja, abdykacja cara, demokrat. rządy Kiereńskiego; w listopadzie 1917 rewolucja bolszewicka R. republiką rad, gł. przywódcy: Lenin, Trocki; walka z kontrrewolucją (Denikin, Kołczak, Wrangel). 3 III 1918 pokój z państwami centralnymi w Brześciu-Litewskim, 16 VII 1918 zamordowanie rodziny carskiej. 1920 wojna z Polską, klęska pod Warszawą, 1921 traktat ryski, 1922 ogłoszenie Rosyj. Socjalist. Federacyjnej Sowieckiej Republiki (R. S. F. S. R.), traktat z Niemcami w Rapallo. Po śmierci Lenina 1924 rozłam w partii komunist., u steru prawica ze Stalinem na czele (wygnanie Trockiego). 1928—32 „piatiletka“ (plan 5-cioletn.): uprzemysłowienie R., kolektywizacja wsi, 1932 pakt o nieagresji z Polską; druga „piatiletka“; 1935 sojusz z Francją, Czechosłowacją, zbliżenie do państw bałtyckich, Litwy, Rumunii (przeciw Niemcom hitlerowskim), 1936 stracenie Zinowiewa i jego towarzyszy, uchwalenie nowej konstytucji.

Rosjanie, nazwa mieszkańców Rosji pochodz. słowiańskiego, głównie ruskiego; właściwi R.= synonim Wielkorusinów (ob. Rusini i Wielkorusini).

Rosner, 1) Ignacy, polityk pol (1865—1926), czynny w b. zaborze austr., publicysta konserwatywny na łamach „Czasu“; 2) Aleksander, lekarz pol. (1867—1930); kilkadziesiąt prac z dziedziny ginekologii.

Rosny (roni) Joseph Henry, właściwie Boëx, powieściopisarz franc., * 1856, główny przedstawiciel powieści filozoficzno - psychologicznej: „La mort de la terre“, „La force mystérieuse“, „L'amoureuse aventure“, „La Fille des Rocs“ i inne.

Rosochaty, rozgałęziony, rozłożysty.

Rosochy, rogi łosia i daniela.

Rosomak, drapieżnik z rodziny łasicowatych; dostarcza cennego futra; płn. Europa, Azja, Płn. Ameryka; w Polsce obecnie wytrzebiony.

Rosomak

Ross, 1) John, żeglarz ang. (1777—1856), odkrył płd. biegun magnet. na półw. Boothia Felix; 2) James, bratanek poprz., żeglarz (1800—62), 1839—42 kierował wyprawą do bieguna płd.; 3) Sir Ronald, bakteriolog ang., (1857—1932), odkrył sposób przenoszenia się

zarazków malarii (ob.) przez komary i sposób ich rozmnażania się w ciele komara; laureat Nobla.

Rossellino, 1) Bernardo di Matteo Gambarelli, wł. rzeźbiarz i architekt (1409—64); fasady, projekty pałaców, początek budowy bazyliki św. Piotra w Rzymie i in., grobowce; 2) Antonio, brat poprz., rzeźbiarz wł. (1427—78); sarkofagi, figury, popiersia.

Rossetti Dante Gabriele, ang. malarz i pisarz (1828—82), jeden z założycieli mal. grupy prerafaelitów (ob.); subtelne i piękne w formie „Poems" i „Ballads and Sonnets".

Rossi Giovanni Battista de, zw. Il Rosso, wł. malarz, architekt i rzeźbiarz (1494—1541 (samobójczo)), naślad. Michała Anioła; we Florencji, Rzymie, u Franciszka I w Fontainebleau (freski).

Rossignol (rossiniol) Jean Antoine, rewolucjonista franc. (1759—1802), jakobin, pobity kilkakrotnie przez Wandejczyków (dowódca), uczestnik spisków przeciw Dyrektoriatowi, zesłany po zamachu na Bonapartego.

Rossini Gioacchino Antonio, kompoz. włoski (1792—1868), jeden z mistrzów włos. opery narodowej; arcydzieło „Cyrulik sewilski" (opera komiczna), poza tym „Sroka-złodziej", „Wilhelm Tell", „Otello" i in.; oratorium „Stabat mater".

Rostafiński Józef, botanik pol. (1850—1928), liczne podręczniki dla szkół średn. i i. prace.

Rostand (rostan) Edmond, franc. poeta dram. (1864—1918); „Les romanesques", „Cyrano de Bergerac", „L'Aiglon", „Chantecler" i in.

Rostock, najwięk. m. w rep. Mecklenburg-Schwerin (Niemcy), 84.000 mieszk., uniwers. (od 1419); połącz. z portem Warnemünde.

Rostopczyn (Rastopczyn) Fiedor Wasiljewicz, hr., polityk ros. (1765—1826), gen., kanclerz; za jego sprawą pożar Moskwy w 1812.

Rostow n. Donem, stol. płn. Kaukazji (Rosja), 450.000 mieszk., przem. szklany, tyton. i in.; uniwers. (od 1917).

Rostra, łac., 1) ostry, żelazny dziób u rzymskich okrętów wojen., do odpierania i dziurawienia okrętów nieprzyjaciel.; 2) mównica na rynku rzym. ozdabiana dzióbami zdobytych okrętów.

Rostworowski, 1) Michał prawnik pol., * 1864, założyciel Szkoły Nauk Politycznych w Krakowie, sędzia Międzynar. Trybunału Sprawiedliwości w Hadze. Liczne prace z dziedz. prawa polit. i pr. narodów, m. in.: „Liga Narodów", „Nasza Konstytucja"; 2) Karol Hubert, znakom. pol. poeta dramat., * 1877, członek Polskiej Akademii Literatury, głęboki moralista i wyznawca idei chrześcijańskiej, zarazem bystry realista obyczajowy i psychologiczny, główne utwory: „Judasz z Kariothu", „Kajus Cezar Kaligula", „Niespodzianka" (odznacz. państwową nagrodą literacką).

Roswitha, ob. Hroswitha.

Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Rad (Rossijskaja Socjalisticzeskaja Fiedieratiwnaja Sowietskaja Republika w skrócie R. S. F. S. R.), (1933): 114 mil. mieszk. (6 na km²). Obejmuje R. europ. bez Ukrainy i Białorusi oraz całą Syberię i Stepy Kirgiskie, 92% obszaru i 69% ludn. całego Z. S. R. R. Po wydzieleniu rep. Kazackiej i Kirgiskiej (nowa konstytucja) będzie obejmować ok. 16,8 mil. km². Rosjanie stanowią 73,5% ludn., reszta przypada na Ukraińców, Białorusinów, Kirgizów, Tatarów i różne ludy fińskie i mongolskie. Na obszarze Rosyjskiej Federacji leży 11 autonom. rep. (Baszkirska, Buriacko-Mongolska, Czuwaska, Dagestan, Jakucka, Karelia, Kazakstan, Kirgiska, Krym, Niemców Nadwołż., Tatarska) oraz kil kanaście autonom. obwodów. Stolica: Moskwa. Stosunki gospodarcze, ob. Związek Socjal. Rep. Rad.

Rosyjskie pismo, uproszczone przez Piotra W., zreformowana w 1917 Cyrylica (ob.), przyjęta od Słowian bałkańskich; charakterystyczne dla r. p.: rozróżnianie samogłosek „twardych" i „miękkich" (np. a—ja, e—je), przy czym nie chodzi o 2 samogł., lecz o zmiękczenie poprzedzającej spółgłoski.

Rosynanta, nazwa lichego konia Don Kiszota; stąd ogólnie: szkapa.

Roszada, fr., w szachach ruch podwójny, przestawienie króla i wieży tak, że wieża zajmuje pole sąsiadujące z boku ze stałym polem króla, król zaś przechodzi na drugą stronę wieży.

Roszpunka (Valerianella), roczna rośl. z rodziny kozłkowatych; w Polsce pospol., niektóre gatunki hodowane jako warzywne.

Roś (Rossa), l. dopływ Niemna, 80 km dł.

Rościsław (Rastisław, Rastic), ks. wielko-morawski, 846—870, wyzwolił się 848 spod zależności niemieckiej, 863 wprowadził chrześcijaństwo (obrządek słowiań., św. Cyryl i Metody), zdetronizowany przez Świętopełka, zamordowany.

Roślina, istota żywa, w wyższych formach tym różniąca się od zwierząt, że odżywia się autotroficznie przy pomocy światła, przemieniając substancje nieorganiczne w związki organiczne; najniższe r. (bakterie, niekt. glony, grzyby) żywią się substancjami organ. Komórki roślin wyższych mają błonę kom., której brak komórkom zwierzęcym. Budową i życiem rośl. zajmuje się botanika. — Por. Roślin systematyka

Roślinna komórka, elementarna jednostka składowa organizmu roślinnego; składa się z plazmy, jądra i błony kom., której główną zawartość stanowi błonnik (celuloza); z innych zawartości k. r. ważne są chloroplasty, zawierające zielony barwnik, chlorofil, w których wytwarzają się ziarenka skrobi.

Roślin rozsiewanie, rozrzucanie nasion, umożliwiające im dogodne warunki wzrostu. Istnieją przystosowania roślin do różnych rodzajów r., według tego dzielimy rośl. na: hydrochory, rozsiewane przez wodę (na nasionach lub owocach aparaty do pływania), zoochory, rozsiew. przez zwierzęta (owoce zjadane przez zwierz.), anemochory, rozsiew. przez wiatr (na powierzchni włoski do fruwania lub owoce skrzydlaki), autochory, rozsiew. samorzutnie przez roślinę

Roślin ruchy. Rozróżniamy r. r.: taktyczne, połączone ze zmianą miejsca (foto, — hydro,- tigmo,- chemo,- nyksotaxis) i tropiczne, czyli wzrost rośliny pod wpływem bodźca

zewnętrznego (geo,- hydro,- foto,- rheo,- galwanotropizm).

Roślin systematyka, zajmuje się pokrewieństwem roślin i wartościowym dla nauki ich nazwaniem. W systemie sztucznym uwzględnia się gł. cechy morfologiczne, w syst. naturalnym szereguje się rośliny wg. pokrewieństwa filogenetycznego. Por. tabelę.

Systematyka roślin (wedł. Weltsteina).

I. gromada **Plechowce** (Thallophyta).

1. klasa Bakterie (Bacteria)
2. „ Sinice (Cyanophyceae)
3. „ Wiciowce (Flagellatae)
4. „ Śluzowce (Myxomycetes)
5. „ Sprzężnice (Coniugatae)
6. „ Zielenice (Chloryphyceae)
7. „ Brunatnice (Phaeophyceae)
8. „ Ramienice (Characeae)
9. „ Krasnorosty (Rhodophyceae)
10. „ Grzyby (Fungi)
11. „ Porosty (Lichenes)

II. gromada **Mszaki** (Bryophyta).

1. klasa Wątrobowce (Hepaticae)
2. „ Mchy (Musci)

III. gromada **Paprotniki** (Pteridophyta).

1. klasa Paprocie (Filicinae)
2. „ Skrzypy (Equisetinae)
3. „ Widłaki (Lycopodinae)

IV. gromada **Nasienne** (Spermatophyta).

1. klasa Nagozalążkowe (Gymnospermae)
   1. rząd Cykasowe (Cycadinae)
   2. „ Iglaste (Coniferae)
   3. „ Gniotowe (Gnetinae)
2. „ Okrytozalążkowe (Angiospermae)
   1. podkl. Dwuliścienne (Dicotylae)
      1. rząd Wolnopłatkowe (Choripetalae)
      2. „ Zrosłopłatkowe (Sympetalae)
   2. podkl. Jednoliścienne (Monocotylae)
      1. rząd Bagienne (Helobiae)
      2. „ Liliowe (Liliiflorae)
      3. „ Ciborowe (Cyperales)
      4. „ Plewowe (Glumiflorae)
      5. „ Prętosłupowe (Gynandrae)
      6. „ Kolbokwiatowe (Spathiflorae)

Rota, łac., 1) koło, tabernakulum, w którym N. Sakrament zakrywa się przez obrót; 2) obracający się mechanizm w rozmównicach klasztornych; 3) w wojsku w szyku rozwiniętym żołnierze stojący jeden za drugim. W dawnej Polsce oddział odpowiadający kompanji; 4) por. Rota przysięgi.

Rotacja, łac., obrót, ruch obrotowy; zmiana.

Rotacyjna maszyna drukarska, ob. Drukarskie maszyny oraz tabl. Drukarstwo.

Rotang, palma wijąca się (liana) w tropikalnej Azji i Afryce, dostarcza trzciny na laski, meble trzcinowe, r. z Sumatry dostarcza czerwonego barwnika, używ. do barwienia win.

Rota przysięgi, słowa, określone przepisem ustawy, kt. wypowiada osoba składająca przysięgę; w Polsce: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu i Wszechwiedzącemu, że będę mówił szczerą prawdę, niczego nie ukrywając z tego co mi jest wiadome. Tak mi, Panie Boże, dopomóż".

Rotary Club (roteri klab), ang., klub kolejności, zał. 1905 w Chicago, stowarzyszenie jawne, powszechnie dostępne, rozciągające swą działalność na cały świat; celem jego jest podniesienie etyczne członków, wzajemne popieranie się, praca dla pokoju i porozumienia międzynarodowego.

Rothenburg ob. der Tauber, m. w Bawarii (Niemcy), 9.000 mieszk.; słynne ze swych zabytków średniowiecznych.

Rotherham (rozerem), m. w hr. York (Anglia), 70.000 mieszk., przem. żelazny.

Rothermere (rosermir) Harold Sidney Harmsworth, ang. potentat prasowy. * 1868.

Rothert Karol Władysław, znakom. pol. anatom i fizjolog roślin (1863—1916), prace z fizjologii, anatomii, fizjografii.

Rothschild, międzynarodowy dom bankowy. Zał. Maier Amszel R. (1743—1812), bankier w Frankfurcie n. M., jako nadworny agent heskiego Wilhelma I uratował mu podczas jego ucieczki przed Francuzami 1806 majątek z narażeniem życia. Z 5 jego synów najstarszy objął firmę we Frankfurcie, pozostali założyli nowe domy w Wiedniu, Paryżu, Londynie i Neapolu. 1822 otrzymali tytuły baronów austriackich.

Rotmistrz, w dawnym wojsku pol. dowódca roty pieszej lub chorągwi konnej; w Polsce dzisiejszej stopień oficerski w pułkach jazdy, odpowiada stopniowi kapitana.

Rotograwiura, miedzioryt lub staloryt odbity przy pomocy trawionych walców na rotacyjnej maszynie drukarskiej.

Rotor, łac., 1) obracający się walec prądnicy, ob. Dynamomaszyna; 2) ob. Rotorowy statek.

Rotorowy statek, wynalazek inż. Flettnera z r. 1924: siła wiatru jest wyzyskana przy pomocy wirujących dookoła osi pionowej rotorów, tj. cylindrów metalowych.

Rotterdam, najwięk. port Holandii, nad Mozą, 587.000 mieszk.; warsztaty okręt.; akademia sztuk piękn., politechnika. Z budowli ważn.: Kościół Sint Laurens (1472), Giełda (1727), nowoczesny ratusz, poza tym pomnik Erazma z R. 1622). Ruch port. (1933): 12,7 mil. tonn rejestr. netto.

Rotulus, łac., w staroż. zwój pisma papirusowego lub pergaminowego; później zeszyt stanowiący komplet dokumentów.

Rotunda, łac., kolista budowla ze stożkowym lub kopulastym dachem; dawniej częsta forma świątyń.

Rotwand Stanisław, przemysłowiec pol. (1839—1916); członek i prezes wielu stowarzyszeń handl., jeden z założycieli Szkoły Mechan.-Techn., zasłużony dla gospodarczego rozwoju b. Królestwa.

Roubaix (rube), m. w franc. depart. Nord, 117.000 mieszk.; centrum płn.-franc. przemysłu włókienniczego.

Rouen (ruę), stol. franc. depart. Seine-Inférieure, nad Sekwaną, 123.000 mieszk.; siedziba

arcybisk., katedra z XII—XVI w.; port., przem. baweln. i koronkarski. — Tu 1431 spalili Anglicy na stosie Dziewicę Orleańską.

Rouget de Lisle (ruże de lil) Joseph, poeta franc. (1760—1836), autor „Marseillaise" („Marsylianka", maj 1791).

Rouge-et-Noir (ruż-e-nuar), franc., „czerwone i czarne", hazardowa gra w karty, dziś Trente-et-quarante (trantekarant).

Roumanille (rumanij) Joseph, poeta nowoprowansal. (1818—91), wraz z swym uczniem Fr. Mistralem założyciel Felibrów.

Rouppert Kazimierz Stefan, botanik polski, * 1885; prace grzyboznawcze, anatomiczne, z zakresu patologii i teratologii roślin oraz popularyzatorskie.

Rousseau (russo), 1) Jean Jacques, pisarz franc. (1712—78), wiódł swobodne życie włóczęgi i przygody miłosnej; w „Discours sur les sciences et les arts" zaprzeczał wartości cywilizacji dla rozwoju ludzkości, w „Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes" zwalczał prawo własności i monarchię, w powieści „La Nouvelle Héloïse" głosił prawo serca, w „Le contrat social" suwerenność ludu wyprowadzał z dobrowolnej umowy społecznej jako podstawy państwa, w powieści „Émile" nowe idee wychowania w zgodzie z naturą, autobiografia w „Confessions", wzór subiektywizmu literackiego. Uczuciowym liryzmem i poczuciem przyrody prekursor romantyzmu, ideami demokratyczno-komunistycznymi duchowy poprzednik rewolucji francuskiej, żywością stylu i nowością poglądów wywarł głęboki wpływ na rozwój duchowej kultury europejskiej; 2) Théodore, malarz franc. (1812—67), jeden z bojowników naturalizmu obok Corota, Diaza itd.: głównie malarstwo krajobrazowe; 3) Henri, malarz franc. (1844—1910), z zawodu celnik, samouk; portrety, krajobrazy, sceny rodzajowe.

Roux (ru) Pierre, bakteriolog franc. (1853—1933), asystent Pasteura, od 1904 dyrektor Instytutu Pasteura; odkrył surowicę przeciwbłoniczą.

Rovereto, m. w płd. Tyrolu (Włochy), 20.000 mieszk.; 1796 zwycięstwo Francuzów nad Austriakami.

Rower, pojazd napędzany nożnie. Dzisiaj używany typ: niski o dwu równych kołach, połączonych ramą z rur stalowych. Przednie koło służy do kierowania; ruch nóg przenosi się pedałami przez przekładnię łańcuchową na koło tylne. Koła są szprychowane, ogumione pneumatykami, osie na łożyskach kulkowych. Używa się napędu: z kołem ostrym, wolnym biegiem oraz z wolnym biegiem o wbudowanym hamulcu. T a n d e m y: rowery o dwóch siedzeniach, umieszczonych jedno za drugim.

Rowid Henryk, pedagog pol., * 1882, wprowadził na grunt polski teorię „szkoły twórczej".

Rowland (roulend) Henry, fizyk ameryk. (1848—1901); analiza spektralna. D o ś w i a d c z e n i e R o w l a n d a wykazało magnetyczne działanie statycznych ładunków elektr. unoszonych z ciałem naładowanym.

Rowlandson (roulendsn) Thomas, ang. rysownik i grafik (1756—1827); karykatury, ilustracje.

Rowy strzeleckie, ob. Okopy.

Rozalia, św., patronka Palermo, † po 1160; pam. 4 IX.

Rozbieżność, w m a t e m., w szeregu lub funkcji zachodzi, gdy szereg lub funkcja nie mają granicy. W f i z y c e: r. wiązki światła zachodzi, gdy przecinają się przedłużenia promieni (nie zaś promienie same), np. po odbiciu od zwierciadła wypukłego.

Rozbrajacz, pręt metalowy w kształcie łuku, z rączką izolacyjną. R. służy do rozbrajania kondensatorów elektrycznych itp.

Rozbrojenie, pod względem ściśle w o j s k o w y m: odebranie przeciwnikowi środków walki (ob. Demobilizacja); pod względem p o l i t y c z n y m: zobowiązanie się kilku lub wszystkich państw do ograniczenia wydatków na rozbudowę armii i marynarki wojennej. Problem r. nabrał znaczenia w okresie powojennym: w l. 1928—30 odbyła się przygotowawcza konferencja rozbrojeniowa, w 1932 — powszechna konferencja r. w Genewie itd., która nie dała pozytywnych wyników.

Rozchodnik, trwała rośl. gruboszowata o liściach mięsistych; u nas liczne gatunki, przeważnie na skałach.

Rozdzielcza tablica, tablica z marmuru, na której umieszcza się przerywacze samoczynne, opornice, bezpieczniki, przyrządy miernicze, celem dogodnego uregulowania i kontrolowania sieci prądów elektrycznych.

Rozdzielnopłatkowe, w o l n o p ł a t k o w e, kwiaty, których płatki korony nie są ze sobą zrośnięte.

Rozdzielnopłciowość, ob. Rozród.

Rozdźwięk, ob. Dysonans.

Rozedma płuc, ob. Płuc choroby

Rozejm, układ zawarty przez strony walczące, wstrzymujący na dłuższy czas działanie wojenne, w przeciw. do z a w i e s z e n i a b r o n i (często tylko na kilka godzin, np. dla pochowania zabitych).

Rozeta (róża, różyczka), 1) forma szlifowania kamieni szlachetnych (6 płaszczyzn; 2) r. g o t y c k a, dekoracja architekt. (wokół koła centralnego 6 półkoli wpisanych w koło).

Rozewie, stromy przylądek na Bałtyku, latarnia morska.

Rozgłowce, podrząd skorupiaków rzędu wąsonogów; pasożyty krabów.

Rozgwiazdy, g w i a z d n i c e, zwierz. morskie z gromady s z k a r ł u p n i (ob.); posiadają 5 gwiaździsto wybiegających ramion; na środku strony brzusznej otwór ustny; mięsożerne; poruszają się głównie przy pomocy nóżek, umieszczonych na stronie brzusznej; znane już w okresie sylurskim.

Rozjazd, rozgałęzienie dróg, torów kolejowych.

Rozjemstwo. S ą d y r o z j e m c z e, u r z ę d y r o z j e m c z e, instytucje powołane z ustawy do rozstrzygania pewnych grup sporów, najczęściej o znaczeniu społecznym, wyjętych z kompetencji sądów zwyczajnych, powszechnych. Urzędy rozjemcze składają się zazwyczaj z reprezentantów dwóch stron zainteresowanych (lokator — właściciel realności; ubezpieczony —

Żołądek [illegible]

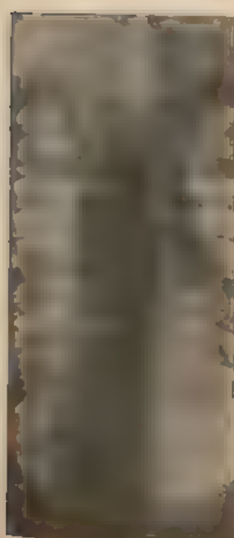
[illegible]

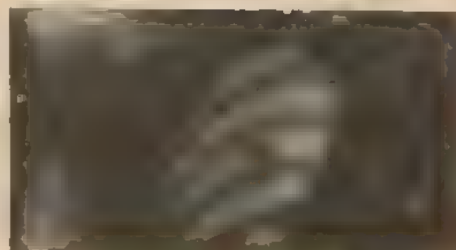
Prawidłowe miedniczki nerkowe

[illegible] ami (białe [illegible] żółciowego.)

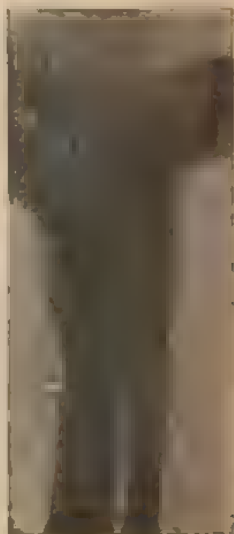
[illegible] kręgów.

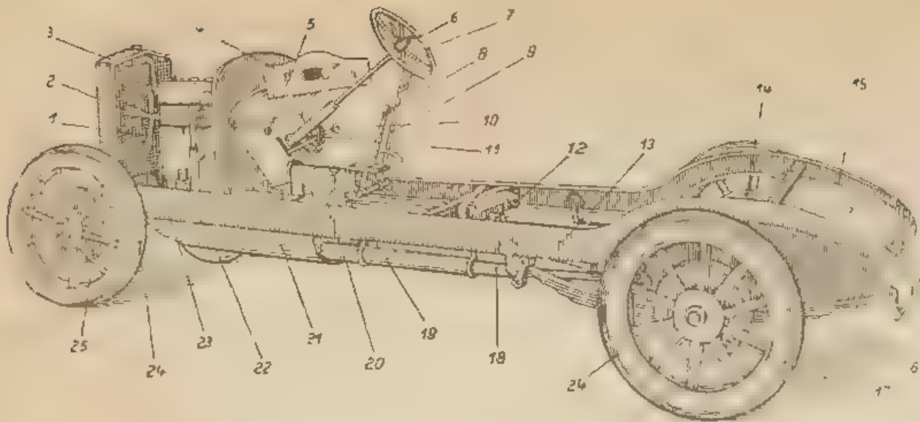
[illegible]

Igła do szycia w stawie garstkowym.

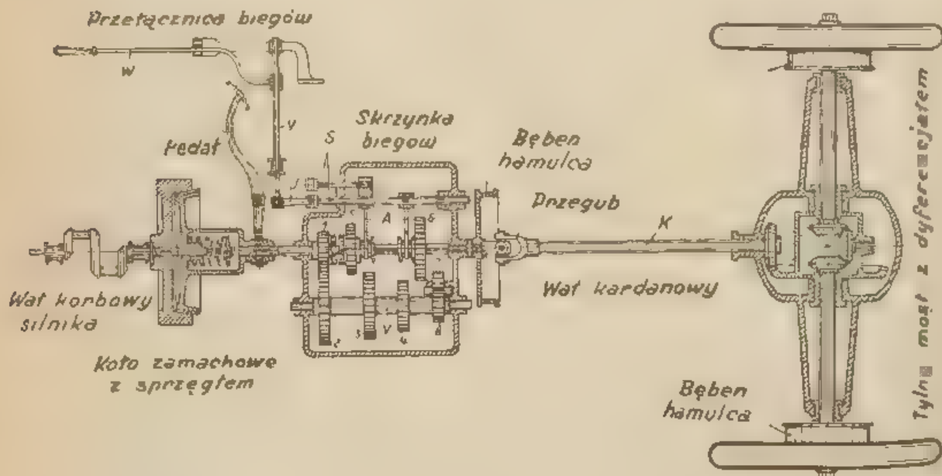

Złamanie kości podudzia.

Podwozie samochodowe

1. Silnik
2. Wentylator
3. Chłodnica
4. Deska instrumentów
5. Załącznik rozrusznika nożny
6. 7. Kierownica
8. Przełącznica biegów
9. Ręczna dźwignia hamulca
10. Hamulec nożny
11. Pedał sprzęgła
12. Przegub
13. Rama
14. Tylna [illegible]
15. Zbiornik na benzyn
16. Tylny resor
17. Tylny bęben hamulcowy
18. Rura wydmuchowa
19. Pedał dla przepustnicy
20. Rozrusznik elektr.
21. Spodni fartuch silnika
22. Wskaźnik poziomu oliwy
23. Przewód wodny
24. Koła ogumione
25. Przedni bęben hamulcowy

Przeniesienie siły (schemat)

zakład ubezpieczeń; pracownik — pracodawca), pod przewodnictwem sędziego zawodowego. — R. międzynarodowe (arbitraż m.), instytucja, mająca na celu polubowne załatwianie sporów międzynarodowych, zainicjowana przez konwencję haską 1899.

Rozkazujący tryb, forma czasownika, wyrażająca zdecydowany rozkaz, np. zrób!

Rozkład na czynniki pierwsze liczby całkowitej polega na przedstawieniu tejże jako iloczynu liczb pierwszych mieszczących się w danej liczbie (ob. Liczba pierwsza).

Rozkolec, ślimak z gromady brzuchonogów; w staroż. dostarczał purpury; M. Śródziemne.

Rozłogi, boczne pędy roślin płożące się po ziemi, np. u poziomki; przy pomocy r. roślina rozmnaża się wegetatywnie.

Rozłupki, ob. Rozłupnia.

Rozłupnia, owoc suchy, złożony z wielu owocolistków, pękających po dojrzeniu na poszczególne owocki — rozłupki; występuje u roślin baldaszkowych.

Rozmaryn

Rozmaryn, rośl. wargowa; jedyny gatunek r. lekarski, krzew wiecznie zielony, u nas hodowany w ogrodach lub doniczkach; obszar śródziemnomorski.

Rozmnażanie, ob. Rozród.

Rozmnóżki, pączki, np. u porostów, odpadające od macierzystego organu i służące do rozrodu bezpłciowego.

Rozoga, prawy dopływ Narwi, 80 km.

Rozpiętość, odległość między podporami łuku, sklepienia itp.

Rozporządzenie, ogólny przepis prawotwórczy, wydany przez Prezesa Rady Ministrów, Radę Ministrów i Ministra, celem wykonania aktów ustawodawczych i z powołaniem się na nie (r. wykonawcze). Dotyczy szczególnie administracji i służy jako wskazówka do wykonywania ustaw dla władz.

Rozpoznanie, ob. Diagnoza.

Rozpraszanie energii, zamiana użytecznych postaci energii na e. cieplną w niższej temp., ob. Perpetuum mobile (drugiego rodzaju).

Rozpraszanie światła (dyfuzja ś.). Na granicy dwóch ośrodków część światła zostaje odbita pod różnymi kątami (tzn. nie według prawa odbicia ś.), tworząc ś. rozproszone. R. ś. wewnętrzne występuje przy przejściu ś. przez ośrodek materialny (szkło mleczne). Rayleigh tłumaczy błękit nieba tym, że w atmosferze rozproszone są najsilniej promienie najkrótsze, tj. niebieskie i fioletowe.

Rozprawa sądowa, w procesie cywilnym odbywa się w ten sposób, że po wywołaniu sprawy strony zgłaszają ustnie swe żądania i wnioski, przedstawiają okoliczności faktyczne i dowody na ich poparcie, jako też zasady prawne. Nadto obejmuje wyjaśnienia stron, postępowanie dowodowe i roztrząsanie jego wyników. W procesie karnym r. główną rozpoczyna wywołanie sprawy, po czym przewód sądowy rozpoczyna się od odczytania aktu oskarżenia. Następnie przewodniczący zapytuje oskarżonego, czy przyznaje się do zarzuconego mu czynu i jakie wyjaśnienia chce złożyć sądowi. Po wysłuchaniu oskarżonego następuje postępowanie dowodowe, przy czym oskarżony może czynić uwagi i składać wyjaśnienia co do każdego dowodu. Po zamknięciu przewodu sądowego następują głosy stron, przy czym obrońca i oskarżony mają głos ostatni. — Rozprawy są jawne i ustne.

Rozprątki, typ roślin 1-komórkowych, obejmujący bakterie i sinice.

Rozprężliwość, dążność gazów i par do zajęcia jak największej objętości. Wskutek r. gazy i pary wywierają ciśnienie na ściany naczynia, w którym się znajdują.

Rozpylacz, pulwerysator, przyrząd do rozbicia cieczy na drobne kropelki; składa się z 2 rurek ustawionych do siebie pod kątem prostym; jedna zanurzona w cieczy, w drugą wdmuchuje się powietrze.

Rozrodcze komórki, gonocyty, kom. płciowe służące do rozrodu (ob.): jaja powstające w jajniku organizmu żeńskiego; plemniki — w jądrach organizmu męskiego.

Rozród, reprodukcja, rozmnażanie się, łac. propagatio, powstawanie nowych istot żywych z już istniejących. Może być 1) bezpłciowy (wegetatywny), lub 2) płciowy (seksualny). Pierwszy: zwł. u niższych roślin i zwierząt, np. przez podział (bakterie, pierwotniaki, okrzemki), pączkowanie, zarodnikowanie. R. płciowy: u istot wielokomórkowych przez zespolenie wytworzonych w narządach płciowych komórek: męskiej i żeńskiej; jeśli komórki zespalające się są jednakowe — jest to izogamia, jeśli różne — anizogamia; rzadsze jest rozwijanie się jaja bez zapłodnienia (dzieworodztwo). Gdy obie komórki zespalające się powstają w 1 organizmie: obojnactwo; jeśli na oddzielnych organizmach, męskim i żeńskim: rozdzielnopłciowość.

Rozsadzanie, użycie środków wybuchowych dla przezwyciężenia wewnętrznej spoistości materiałów. Wywiercone w skale otwory napełnia się materiałem wybuchowym i zapala lontem lub iskrą elektryczną.

Rozsądek, zdolność rozumienia, tzn. prawidłowego, obiektywnego ujmowania faktów, myśli: rozsądny człowiek kieruje się wynikami rozważania obiektywnego stanu rzeczy, a nie swymi namiętnościami, chęciami itp. Por. też Rozum.

Rozstaw kół, odległość najbardziej od siebie oddalonych osi jednego pojazdu.

Rozszczepienie światła, ob. Dyspersja.

Rozszerzalność cieplna, własność ciał, polegająca na tym, że ze zmianą temperatury zmieniają objętość. Dla ciał stałych (drutów, prętów) współczynnik r. liniowej, a - wydłużenie pręta o długości 1 cm ogrzanego o 1° C; jest liczbą b. małą, ok. 1/100.000; współczyn. r. objętościowej $\beta = 3\alpha$ w przybliżeniu. Dla cieczy β wynosi ok. 1/10 000;

woda zachowuje się odmiennie, przy 4° C ma najmniejszą objętość, rozszerza się przy ogrzaniu i oziębianiu od 4° C; wszystkie gazy mają pod stałym ciśnieniem $\beta = 1/273$; ob. Gay-Lussaca prawo.

Rozścięgno (aponeuroza), włókna ścięgniste przy zakończeniach mięśni, ułożone w płaskie błony, przenoszą siłę mięśni i zapewniają im punkt oparcia.

Roztocze (R. Lwowsko-Tomaszowskie), wyżyna łącząca Wyż. Lubelską z Podolem, ok. 15 km szer., 350 m wys., tworzy dział wód między dopływami Sanu i Bugu.

Roztocze, 1) rząd pajęczaków o nieczłonkowanym odwłoku, złączonym z tułowiem w całość; większość pasożytuje na ludziach (świerzbowiec), zwierzętach i roślinach; 2) saprofyty, rośliny pozbawione zieleni, żywiące się szczątkami organizmów.

Roztoczka, grzyb — roztocz, z rodziny roztoczek; niektóre pasożytują na rybach i rakach.

Roztoka, dol. w Tatrach Wys., przecięta potokiem R., który tworzy wodospady: Siklawę i Wodogrzmoty Mickiewicza.

Roztruchan, rodzaj staropolskiego puchara ozdobnego, ze srebra, muszli itd., np. w formie pawia, orła.

Roztwory, ob. Roztwór.

Roztwór, rozczyn, jednorodna mieszanina dwóch ciał, szczeg. ciała stałego, cieczy lub gazu (ciała rozpuszczone) z cieczą (rozczynnik, rozpuszczalnik). Istnieją też r. stałe, np. stopy metali. Rozpuszczalność ciała w danym rozczynniku, tj. ilość gr ciała rozpuszczonego w 1 cm³ rozpuszczalnika, zależna jest od temperatury: ze wzrostem temperatury zwykle wzrasta (u gazów maleje). Rozczynnik zdolny jest w danej temperaturze rozpuścić ściśle określoną ilość ciała: roztwór nasycony. R. mają wyższą temperaturę wrzenia i niższą temperaturę krzepnięcia niż czysty rozczynnik.

Rozum, ogólnie: zdolność myślenia; w filoz. Kanta: władza, dzięki której od jednostek i szczegółów wznosimy się do racji ogólnych; pojęcia i prawa, tworzone przez rozsądek (ob.) drogą oglądu i doświadczenia, łączy r. w jedną całość poznawczą.

Rozwadowski, 1) Jan Michał, znakomity pol. językoznawca i myśliciel (1867—1935), prezes Polskiej Akademii Umiejętności, wszechstronny badacz porównawczy wszystkich grup językowych indoeuropejskich, największe zasługi w etymologii porównawczej języków słowiańskich i w syntetycznej nauce o języku; 2) Tadeusz, gen. W. P. (1866—1928), w armii austriac. wybitny udział w wojnie świat., od 1918 w armii pol. (obrona Lwowa), 1920 szef sztabu general., członek Rady Obrony Państwa, odznaczył się w wojnie z bolszewikami, 1921 inspektor armii, członek ścisłej Rady wojennej, 1926 ustąpił 3) Zygmunt, malarz pol., * 1870, uczeń Matejki, portrety, obrazy batalistyczne, rodzajowe.

Rozwadów, m. w pow. Tarnobrzeg (wojew. lwows.), nad Sanem, 3.000 mieszk.; zamek Lubomirskich.

Rozwielitka, Daphnia, mały stawonóg z podklasy skorupiaków; w wodach słodkich; u nas pospolity, stanowi pożywienie ryb.

Rozwojowa mechanika, gałąź embriologii, zajmująca się sposobami i przyczynami rozwoju całych organizmów lub poszczególnych narządów.

Rozwód, rozwiązanie ważnego małżeństwa za życia obojga małżonków. Powoduje rozerwanie węzła małżeńskiego z naturalnym skutkiem, że dawni małżonkowie mogą zawrzeć nowe związki. Różni się od separacji, która jest rozłączeniem współżycia małżonków przy utrzymaniu ważności ich związku oraz od unieważnienia małżeństwa, tj. uznania małżeństwa za nieważne z istotnych przyczyn. Prawo kanoniczne zna r. wyjątkowo, w małżeństwie niespełnionym, oraz w małżeństwie między nieochrzczonymi przez przywilej Pawłowy. Współczesne ustawodawstwa dopuszczają r. z ważnych przyczyn.

Rozwój, ob. Ewolucja.

Rozwój wsteczny, ob. Inwolucja.

Rozziew, ob. Hiatus.

Rożan, m. w pow. Maków (woj. warsz.), nad Narwią, 4.000 mieszkańców.

Rożek Ambroży, pseudonim Mikołaja Reja (ob.).

Rożek Marcin, współcz. malarz i rzeźbiarz pol.; dzieła: Madonny rzeźb. w drzewie, popiersia brązowe w sali Sejmu Śląskiego itd.

Rożek angielski, instrument muzyczny, obój altowy w F.

Rożen, długi, spiczasty przyrząd do pieczenia mięsa na ogniu.

Rożen Jaxa- Władysław, pol. gen. i komendant główny Zw. Strzeleckiego (1875—1931), w 1918 jeden z pierwszych obrońców Lwowa.

Rożestwienskij (Rożdiestwienskij) Zinowij Pietrowicz, admirał ros. (1848—1909), dowódca 1905 floty rosyjskiej, pobitej pod Cuszimą.

Rożyszcze, m. w pow. Łuck (woj. wołyńs.), 4.000 mieszkańców.

Ród, członkowie rodzin, pochodzący od wspólnego przodka (protoplasty rodu), noszący to samo nazwisko ewentualnie ten sam herb; nauka rozróżnia pokrewieństwo rodowe przez ojca (r. patriarchalny) lub przez matkę (r. matriarchalny).

Róg, ob. Rogi.

Róg, waltornia, instrument mosiężny a m.: r. myśliwski lub nowszy, z wentylami, które umożliwiają wydobycie wszystkich tonów skali chromatycznej w 3 oktawach.

Rój, ob. Pszczelarstwo, Pszczoła.

Rów, wąskie i strome zagłębienie podłużne; r. tektoniczny, zapadnięta część skorupy ziems.; r. oceaniczny, głęboka zapadłość dna morskiego.

Równanie, dwa wyrażenia algebraiczne, zawierające przynajmniej jedną niewiadomą. Rozróżnia się r. według stopnia: pierwszego, drugiego itd., w zależności od najwyższego wykładnika potęgowego niewiadomej. Algebra zajmuje się rozwiązaniem r., tj. wyznaczaniem pierwiastków (ob.). Wg Gaussa r. algebraiczne ma tyle pierwiastków, ile wynosi jego stopień. Układ r., jest to kilka r., które

muszą być sprawdzone równocześnie; układ r. jest zwykle rozwiązalny jednoznacznie, gdy ilość r. równa ilości niewiadomych: *układ nieoznaczony, diofantyczny* — gdy ilość r. jest mniejsza od ilości niewiadomych; gdy ilość r. jest większa od ilości niewiadomych, rozwiązań zwykle nie ma.

Równe, m. pow. w woj. wołyńs., nad Uściem (dopł. Horynia), 57.000 mieszk., młyny, cegielnie, fabryki wyrobów beton., zapałek, mydła, handel; pałac Lubomirskich ze zbiorami sztuki.

Równia pochyła, maszyna prosta, służąca do podnoszenia ciężarów: płaszczyzna nachylona do powierzchni ziemi pod kątem ostrym (deska pochyła, droga górska).

Równik, koło wielkie, równoodległe od obu biegunów, dzielące ziemię (kulę niebieską) na dwie półkule: północną i południową. R. *magnetyczny*, ob. Magnetyzm ziemski.

Równina, płaski obszar o niewielkich różnicach w wysokości.

Równoległobok, czworobok o bokach parami równoległych; r. mają boki i kąty przeciwległe parami równe; przekątne r. połowią się. Tu należy: *kwadrat, prostokąt, romb i romboid*.

Równoległobok sił służy do wyznaczenia wypadkowej dwóch sił (prędkości, przyspieszeń), działających na punkt materialny. Z jednego punktu rysujemy dane wektory, uzupełniamy je do równoległoboku, przekątna wyznacza wypadkową. Za pomocą r. s. można też siłę rozłożyć na składowe.

Równoległościan, wielościan, którego ściany są równoległobokami; r. ma 8 naroży i 12 krawędzi. *Prostopadłościan*, r., w którym ściany są prostokątami; *rombościan (romboedr)*, r. o równych krawędziach.

Równoległość. Dwie proste leżące w tej samej płaszczyźnie a nie przecinające się mimo przedłużenia są *równoległe*. Prosta jest równoległa (‖) do płaszczyzny, jeśli przedłużona nigdy się z nią nie przetnie. 2 płaszczyzny są równoległe, jeśli przedłużone nie przetną się; proste na nich leżące są do siebie równoległe lub *wichrowate*.

Równoleżniki, koła małe, równoległe do równika.

Równonoc, moment, w którym środek tarczy słońca w jego pozornym ruchu dokoła ziemi znajduje się na równiku. R. *wiosenna*, 21. marca; r. *jesienna*, 23. września. *Równonocna strefa*, okolica ziemi, bezpośrednio pod lub nad równikiem, mająca przez cały rok noc i dzień tej samej długości.

Równopostaciowość, ob. Izomorfizm.

Równość, w *arytmetyce* identyczność dwóch wyrażeń algebraicznych (znak r.: = lub ≡); r. w *geometrii* tyle co przystawanie (ob.).

Równowaga *ciał* lub *układu ciał* zachodzi, gdy siły zewnętrzne i ich momenty wzajemnie się znoszą. R. może być *statyczna* (ciało pozostaje w spoczynku, mimo działania sił zewn.), lub *dynamiczna* (ciało poruszające się z prędkością v, a poddane działaniu sił zewn. równoważących się, porusza się nadal ruchem jednostajnym po linii prostej, tzw. ruchem bezwładnym). Są 3 rodzaje r. statycznej: 1) *trwała*, gdy ciało wytrącone z położenia r. do niej powraca, 2) r. *chwiejna*, gdy ciało oddala się po wytrąceniu od pierwotnego położenia r. i 3) r. *obojętna*, gdy ciało wytrącone może zająć każde inne położenie. Ciała podparte są w r. trwałej, gdy ich środek ciężkości znajduje się możliwie najniżej.

Równowagi narządy, *narządy statyczne*, dla informowania zwierzęcia o jego położeniu w przestrzeni. U zwierz. niższych n. r. składa się z pęcherzyka, wyścielonego nabłonkiem rzęskowym, na nim spoczywa kamyczek — *otolit*, który przy zmianie położenia naciska nabłonek. U *człowieka* n. r. znajduje się w uchu wewn. i składa się z 3 kanałów półkolistych, wypełnionych płynem i 2 woreczków przedsionkowych. Przy ruchu głowy płyn drażni komórki rzęskowe, wyścielające rozszerzenie kanałów półkolistych, dokąd dochodzi nerw, doprowadzający podrażnienia do nerwów ruchowych, które dochodzą do oczu, szyi i tułowia. — *Por. tabl.* Mózg, Oko, Ucho.

Równoważnik, w *fizyce* stała, określająca związki pomiędzy różnymi formami energii lub innymi wielkościami fiz. (we wzorach występuje równoważnik jako współczynnik proporcjonalności). *Dynamiczny (mechaniczny)* r. ciepła, ob. Ciepło; r. *elektrochemiczny*, ob. Elektrochemiczny r.; *chemiczny*, ob. Wartościowość.

Róża, 1) *krzew* kolczasty z rodziny różowatych; b. wiele gatunków i odmian dzikich i hodowanych; owoc pozorny ze zmięśniałego dna kwiatowego. Z płd. Europy pochodzi r. *polna*, w Polsce zdziczała. R. ma zastosowanie w kosmetyce (olejek różany), lecznictwie i jako przyprawa. 2) W *budownictwie* (gotyckim i romańskim), okrągłe okno, wypełnione często bogato rozczłonkowanym maswerkiem, o rozetowym układzie. 3) R. (*erysipelas*), bardzo zaraźliwe zapalenie skóry i sąsiadujących z nią błon śluzowych: silne, ograniczone zaczerwienienie, wysoka gorączka; wywoływana przez bakterie (paciorkowce) ropotwórcze; wrotami zakażenia najczęściej mała ranka.

Róża Biała i Czerwona, ob. Wielka Brytania (dzieje).

Różane drzewo, drewno z korzeni kilku rodzajów drzew z Wysp Kanaryjskich i Teneryfy; do wyrobu fornirów, inlarsyj, olejku eterycznego.

Różanecznik, *Rhododendron*, drzewiaste rośliny z rodziny wrzosowatych, o skórzastych liściach; u nas 2 gat., r. *żółty* na Wołyniu, r. *wsch.-karpacki*; r. bywa często hodowany jako ozdobny.

Różanecznik

Różanego krzyża bracia, członkowie tajnego stowarzyszenia teozoficznego, których celem było polepszenie doli ludzkości, w XVII w. w Holandii i Niemczech

południ., w połowie XVIII w. na nowo w Niemczech.

Różaniec, 1) sznur paciorków; 2) modlitwa, powszechna w Kośc. katol., złożona ze 150 odmawianych „Zdrowaś Mario" (co 10 „Zdrowaś" — 1 „Ojcze nasz").

Różanka, s i e k i e r k a, ryba z rodziny karpiowatych; pospol., dobrze hoduje się w akwariach.

Różany olejek, olejek eteryczny otrzymywany z kwiatów róży, używany w perfumerii, przy fabrykacji likierów i cukrów.

Różnica, ob. Reszta.

Różniczka, ob. Różniczkowy i całkowy rachunek.

Różniczkowa geometria, stworzona przez Gaussa teoria krzywych i powierzchni z zastosowaniem rachunku różniczkowego.

Różniczkowy i całkowy rachunek, odkryty w XVII w. przez N e w t o n a i L e i b n i z a, posługuje się pojęciem pochodnej, różniczki i całki funkcji. Dla funkcji $y = f(x)$, p o c h o d n a $y' = f'(x) = \frac{dy}{dx} = \lim\limits_{x_1 \to x} \frac{y - y_1}{x - x_1}$; r ó ż n i c z k a funkcji, $dy = f'(x)\,dx$. Całką funkcji $f(x)$ nazywamy taką fun. $F(x)$, aby jej pochodna równa była $f(x)$; piszemy: $\int f(x)\,d(x) = F(x)$, gdy $F'(x) = f(x)$. Odkrycie r. r. i c. ma olbrzymie znaczenie w matematyce, w fizyce i astronomii.

Różnowiercy, w dawnej Polsce członkowie wyznań chrześc., nie katolickich, jak: arianie, luteranie, kalwiniści, bracia czescy i in., o kierunku reformacyjnym.

Różokrzyżowcy, ob. Różanego krzyża bracia.

Różycki, 1) Edmund, pułkownik pol. (1827 – 93), kierował 1863 powstaniem na Wołyniu; 2) Karol, pułkownik jazdy wołyńskiej (1798—1870), uczestnik kampanii 1812, w powstaniu 1831 pobił Rosjan pod Krasnopolem i Uchaniami, na emigracji zwolennik Towiańskiego (zastępca Mistrza w „Kole"); zostawił „Pamiętnik"; 3) Ludomir, kompoz. pol., * 1883, jeden z przedstawicieli „Młodej Polski"; kompozycje symfoniczne, fortepianowe, skrzypcowe, pieśni, opery (np. „Bolesław Śmiały", „Meduza", „Eros i Psyche", „Casanova"), balet „Pan Twardowski" i in.

Różyczka (r o s e o l a), wykwit skórny w postaci czerwonych plam, pojedynczych lub rozsianych po całym ciele; w przebiegu różnych chorób zakaźnych, czasem po zażyciu leków.

Rp, na receptach: recipe, „weź".

RP, na telegramach = Réponse payée (repąz peje), fr., „odpowiedź zapłacona".

R. S. F. S. R., skrót: Rossijskaja Socjalisticzeskaja Federatiwnaja Sowietskaja Respublika.

Rtęciowa lampa, ob. Kwarcowa lampa.

Rtęci związki, ob. Rtęć.

Rtęć, Hg, pierw. chem., l. porz. 80, cięż. at. 200,61, cięż. właśc. 13,55, metal płynny w zwykłej temper. („żywe srebro"), otrzym. z minerału c y n o b r u (siarczku rtęci, występującego w Hiszpanii, Kalifornii, Austrii, na Uralu); ciecz srebrzysto-biała, używ. do napełniania barometrów, termometrów, manometrów, do wydobywania złota i srebra z ich rud, gdyż z wielu metalami tworzy a m a l g a m a t y (stopy). Pary r. są trujące; subtelnie sproszkowana stosow. jako środek przeciwko kile. Ważniej. z w i ą z k i r.: c h l o r e k r t ę c i o w y, s u b l i m a t, b. silna trucizna, środek dezynfekcyjny w handlu w postaci pastylek; c h l o r e k r t ę c i a w y k a l o m e l, w małych dawkach używany jako środek przeczyszczający.

Ru, symbol chem. pierwiastka rutenu.

Ruanda i Urundi, belg. obszar mandatowy w środk. Afryce Równikowej 53 400 km², ok. 3,5 mil. mieszk.; zdrowy klimat; stol. Usumbura.

Rubato, wł., w muz. tempo, polegające na dowolnym, dającym wyraz uczuciu, przyspieszaniu (stringendo) i zwalnianiu (ritardando).

Rubczak Jan, pol. malarz i grafik, * 1884; mal. olejne, akwarela, grafika (akwaforty) np. „Teka Krakowa" i in.

Rubczyński Witold, filozof pol., * 1864, krytyczny realista.

Rubel, jednostka rosyj. systemu monetarnego (od Piotra W.). Stanowi 1,10 część czerwońca = 100 kopiejkom.

Ruben, pokolenie izraels. pochodzące wg St. Test. od najstarszego syna Jakuba.

Rubens Peter Paul, najznakom. malarz szkoły flamandzkiej (* 28 VI 1577, † 30 V 1640). Był punktem szczytowym nie tylko baroku, lecz i renesansu, jeżeli przez renesans rozumiemy odrodzenie antycznej sztuki plastycznej z jej kultem życia i zmysłowej piękności fizycznej. W tematach i w środkach malarskich daje dowód nieskrępowanej niczym śmiałości kolorytu i rysunku. Jego sztuka jest sztuką wielkiego gestu, patetycznego wyrazu. — Człowiek głębokiej kultury, ceniony przez dwory, mąż stanu i dyplomata łączący narody (poselstwo do Londynu 1629), zbieracz i znawca dzieł sztuki, łączył wszystkie cechy człowieka odrodzenia. — Po studiach w Antwerpii przebywał w Rzymie i Hiszpanii. W l. 1620—1630 odbył podróże dyplomatyczne i artystyczne do Paryża, Londynu, Antwerpii. Stale mieszkał w Antwerpii. Żony, Izabelę Brant, a zwł. drugą, Helenę Fourment, często przedstawiał w portretach. Dzieła: „Adoracja N. M. P.", „Wzniesienie krzyża", „Sąd ostateczny", „Polowanie na lwy", „Perseusz i Andromeda" i w in.

Rubicel, minerał, żółto-czerw. odmiana spinelu szlach., kamień ozdobny.

Rubid, Rb, pierw. chem., metal alkaliczny, l. porz. 37, cięż. at. 85,45, cięż. właśc. 1,52, występuje w niektórych źródłach min. i w minerale karnalicie, z którego się go otrzymuje.

Rubież, ros., 1) granica, kres, używ. od XVI w., początkowo dla oznaczenia granicy polsko-ruskiej; 2) w staropol. także rąbanina, rzeź.

Rubikon (prawdop. dzisiejsze Fiumicino), rzeczka na granicy staroż. Galii Cisalpejskiej i Italii, której przekroczeniem Cezar rozpoczął wojnę z Pompejuszem („alea iacta est").

Rubin, czerwona, przeźroczysta odmiana korundu, kamień ozdobny; także czerwone spinele i czerw. topaz noszą nazwę r.; r. c z e s k i e: czerwone granaty.

Rubinowe szkło, czerw. szkło zabarwione przez koloidalne złoto, związki miedzi, srebra lub selenu.

Rubinowy spinel, czerw. odmiana spinelu szlachetnego.

Rubinstein, 1) Antoni, ros. pianista i kompozytor (1830—94), odbywał słynne podróże koncertowe po Europie; kompozycje: symfonie, oratoria, balet, opery („Demon", „Nero"), utwory fortepianowe, kameralne itp.; 2) Artur, pianista polski, * 1886.

Rubryka, łac., pierw. „czerwony napis"; oddział częśc. sekcja zakreślona część formularza itp.; r. k o ś c i e l n a, przepis kośc. np. w mszale określający sposób odmawiania modlitwy. r u b r y k o w a ć, oznaczać, porządkować.

Ruch, zmiana położenia ciała względem innych ciał. R. jest pojęciem w z g l ę d n y m; dla stwierdzenia r. konieczny jest u k ł a d o d n i e s i e n i a. R. dzieli się na p r o s t o l i n i o w e i k r z y w o l i n i o w e; wśród pierwszych rozróżnia się r. j e d n o s t a j n y (prędkość stała co do wartości i kierunku), r. j e d n o s t a j n i e z m i e n n y j e d n o s t a j n i e p r z y s p i e s z o n y i j e d n o s t a j n i e o p ó ź n i o n y ze stałym przysp. wzgl. opóźnieniem). Do r. k r z y w o l i n i o w y c h należą: r. jednost. po kole, elipsie. Jeżeli na ciało będące w r. nie działa żadna siła zewn., to jego r. jest jednostajny prostoliniowy; pod wpływem s i ł y s t a ł e j ciało porusza się r. j e d n o s t a j n i e z m i e n n y m (np. swobodne spadanie). Gdy na ciało działa kilka sił równocześnie, pozwala z a s a d a n i e z a l e ż n o ś c i d z i a ł a n i a s i ł znaleźć w y p a d k o w ą.

Ruchomości, w znaczeniu prawnym wszystkie rzeczy z wyjątkiem domów, gruntów (n i e r u c h o m o ś c i) oraz okrętów.

Rückert Friedrich, poeta niem. (1788—1866), niezwykły poliglota, b. płodny liryk i wirtuoz formy, mistrzowski tłumacz poetów wschodnich.

Ruda, ob. Kruszec.

Ruda, m. w pow. Świętochłowice (woj. śląskie), 2[illegible].000 mieszk.; kop. węgla, huty żelazne i cynkowe.

Ruda Pabianicka, m. w pow. i woj. Łódź, nad Nerem, 12.000 mieszk.; przemysł włókienniczy.

Rudawa, l. dopływ Wisły, 42 km, uchodzi pod Krakowem.

Rudawy, Góry K r u s z c o w e, niem. E r z g e b i r g e, góry graniczne między Czechami i Saksonią, bogactwo kopalin, obec. niemal wyczerpane. Klin (Keilsberg) 1243 m, Fichtelberg 1214 m; przemysł koronkarski i drzewny.

Rudbeckia (r o t a c z n i c a), rośliny z rodziny złożonych, byliny szorstko owłosione; Ameryka Płn.; u nas rośliny ozdobne.

Rude (rüd) François, rzeźbiarz franc. (1784—1855), prowadził walkę z klasycyzmem w plastyce fr.; dzieła np. „Dziewica Orleańska", „Hebe" i in.

Rudimenta, łac., szczątkowe narządy.

Rudki, m. pow. w woj. lwows., 4.000 mieszk.

Rudlonogie, rząd ptaków pływających, rybożernych, o krótkich nogach, palcach spiętych błoną pływną i o wydłużonych skrzydłach, gniazda budują na skałach lub drzewach.

Rudnicki Adolf, współczesny powieściopisarz polski, o kierunku tzw. nowej rzeczowości: „Szczury", „Żołnierze".

Rudnik, m. w pow. Nisko (woj. lwows.), nad Sanem, 4.000 mieszk.; przemysł koszykarski.

Rudogonek, ob. Rudzik.

Rudolf, panujący: N i e m c y: 1) R. Szwabski, † 1080, na tronie niem. od 1077 (antykról obrany przeciw Henrykowi IV), zwyciężył Henryka pod Flarcheim, potem uznany przez Grzegorza VII, 2) R. I Habsburski (1218—1291), od 1273 król rzym., 1278 pobił Ottokara II Czes., twórca potęgi Habsburgów (jego synowie obdarzeni Austrią, Styrią, Krainą); 3) R. II, cesarz niem. (1552—1612), syn Maksymiliana II, pozbawiony przez brata swego Macieja Moraw, Austrii i Węgier i in., 1609 wydał tzw.: „List Majestatyczny" (wolność wyznania dla protestantów czes.), alchemik i astrolog. A u s t r i a: 4) R. II, syn R. Habsbur. (ok. 1260—90), władał z bratem Albrechtem Austrią, Styrią, Karyntią, 1283 ustąpił; 5) R. III, syn Albrechta I (1281—1307), od 1298 współrządził w Austrii, po wygaśnięciu Przemyślidów 1306 król Czech (małżeństwo z Elżbietą czes.); 6) R. IV, ks. austr. (1339—65), władał w Austrii od 1358, otrzymał 1363 od Małgorzaty Maultasch Tyrol, 1365 założ. uniwersytet w Wiedniu, próbował uniezależnić się od Rzeszy (sfałszowanie rzekomego przywileju Fryderyka Barbarossy); 7) R., następca tronu austr. (1858—89), syn Franciszka Józefa i Elżbiety, poślubił 1881 córkę Leopolda II Belg. Stefanię; jego romans z bar. Marią Vetserą zakończony samobójstwem obojga w Mayerlingu.

Rudolfa Jezioro, bezodpływ. jezioro w rowie wsch.-afryk., 8.000 km².

Rudzik, r u d o g o n e k, ptak przelotny z rodziny wróblowatych; Europa, Mała Azja, Afryka płn.

Rudzki Maurycy Pius, pol. astronom i geofizyk (1862—1916), zajmował się matematyką, astronomią, geofizyką, geologią i geografią, wiele dzieł naukowych i popularnych.

Rufa (t y l n i c a), górna część okrętowego tyłu, zwykle zaokrąglona.

Ruffer Józef, poeta pol., * 1878, liryk wzniosłych nastrojów duchowych i uczucia religijnego: „Posłanie do dusz".

Rugby (rögbi), ang., rodzaj gry drużynowej w piłkę nożną (owalną); gra b. ostra, dozwolone są wszelkie sposoby zdobywania piłki i przeszkadzania przeciwnikowi.

Rugi, niem., 1) badanie prawomocności wyboru do parlamentu; 2) r., r u g o w a n i e, usuwanie (ze stanowiska), wydalanie.

Rugia, niem. Rügen, niem. wyspa na Bałtyku, 968 km², 54.000 mieszk., na płn.-wsch. kredowy P r z y l ą d e k A r k o n a; stol. Bergen; liczne miejsc. kąpiel. — R. zamieszkała pierwotnie przez plemiona słowiańskie, tworzyła osobne księstwo, w XIII w. zgermanizowana, od 1648 należała do Szwecji, od 1815 do Prus.

Ruhr, pr. dopł. Renu w Westfalii i w Nadrenii (Niemcy), 232 km.

Ruhry zagłębie, niem. Ruhrgebiet, zagł. węgl. i przem. w Westfalii i Nadrenii, nad rz. Ruhr

i Lippe, bogate kopalnie węgla kamien., olbrzymi przem. hutniczy, chem., maszyn., włókien., i in. **Stol.** Essen, port Duisburg. — 1923—25 okupacja przez wojska franc. i belg. z powodu niewypełnienia przez Niemcy zobowiązań reparacyjnych.

Ruina, łac., upadek, zniszczenie; gruzy, pozostałości zniszczonej budowli.

Ruisdael, 1) Salomon van, malarz niderl. (ok. 1600—70); krajobrazy równinowe holend. w tonach brązowych; 2) Jakob van, malarz niderl. (ok. 1628—82 w Haarlemie), zapewne uczeń swego stryja R. 1, jeden z największych pejzażystów; malował lasy, wodospady, krajobrazy zimowe, morskie, widoki miast; także akwaforty.

Ruiz Aguilera Ventura, poeta hiszp. (1820—81).

Ruiz de Alarcón y Mendoza Juan, hiszp. pisarz dramatyczny (1581—1639).

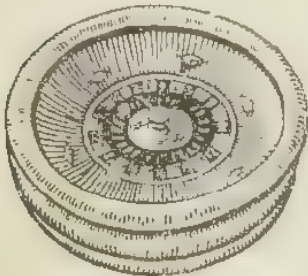
Ruiz z Hita Juan, najwybitniejszy poeta starohiszp., z poł. XIV w., „Libro de buen amor", zbiór opowiadań, przygód miłosnych, alegoryj, apologij, bajek i liryków, ujęty w formę poematu ramowego.

Ruja (u krów latowanie, u świń lochanie się, u suk cieka nie), okres silnego popędu płciowego u ssaków, w którym jedynie możliwe jest zapłodnienie; u naczelnych r. nie występuje.

Rukiew, roślina krzyżowa, w miejscach wilgotnych; w Polsce 8 gatunków.

Rulada, fr., w śpiewie: koloraturowe ozdobniki i pasaże; potrawa z zawiniętego mięsa, drobiu itp., nadzianego farszem.

Rule Britannia (rul-), Władaj Brytanio!, pierwsze słowa ang. hymnu narodowego przez Jamesa Thomsona.

Ruleta

Ruleta, fr., gra hazardowa: obracająca się tarcza ma 37 (36 i 0) ponumerowanych, na przemian czerwonych i czarnych przedziałek; do jednej z nich wpada kulka z kości słoniowej, wprawiona w ruch obrotami tarczy. Na planie są umieszczone liczby: dział liczb czerwonych i czarnych, parzystych i nieparzystych itd. Jeśli np. kulka zatrzyma się na 24, wygrywa ten, co postawił na „parzyste", tak samo, jeśli idzie o barwy i inne rozłożenie liczb.

Rum, napój alkoholowy, otrzymywany przez fermentację soku trzciny cukrowej; największych ilości r. dostarczają: Jamajka, Kuba, Gwadelupa, Martynika.

Rumelia, kraina na Bałkanie, przed wojną świat. wilajet turec., obec. część płn. należy do Jugosławii i Bułgarii, płd.-zach. do Grecji, płd.-wsch. do Turcji. R. Wschodnia, żyzna równina nad Maricą, 1878 autonom. prow. tur., od 1908 należy do Bułgarii, stol. Filipopol.

Rumian, pospol. roślina złożona; u nas 6 gatunków; stosowana w lecznictwie.

Rumianek, roczna roślina z rodz. złożonych; r. pospolity, polny chwast, aromatyczny, stosowany w lecznictwie.

Rumieniec, zaczerwienienie skóry twarzy, wywołane rozszerzeniem naczyń włoskowatych; często pod wpływem bodźców psychicznych.

Rumień lombardzki, ob. Pellagra.

Rumor, łac., hałas, zgiełk.

Rumuni, naród zamieszkujący głównie Rumunię (ob.); pochodzenie niedokładnie wyjaśnione, prawdopodobnie potomkowie zromanizowanych Daków (ob. Dacja), od śrdw. pod wpływami Słowian, Węgrów i Niemców, później także Turków i Greków.

Rumunia

Rumunia (Romania), królestwo w płd.-wsch. Europie, graniczące z: Z. S. R. R., Polską, Czechosłowacją, Węgrami, Jugosławią, Bułgarią i Morzem Czarnym. 294.967 km² pow. i 18,8 mil. mieszk. (64 na km²). We wnętrzu kraju: Wyżyna Siedmiogrodu, otoczona górami (Alpy Rodniańskie, Karpaty Mołdawsko-Siedmiogr., Alpy Transylwańskie, Bihar), na obwodzie gór niziny (Węgierska, Wołoska, Mołdawska, cz. Besarabii) lub wyżyny (Bukowina, cz. Besarabii, Dobrudża). Skład narod. ludn.: 75,4% Rumunów, 8% Węgrów, nadto Niemcy, Ukraińcy, Rosjanie, Żydzi i Polacy (ok. 100.000 gł. na Bukowinie). Przewaga wyzn. prawosławn., z innych: gr.-kat., rz.-kat. mojżesz. i mahomet. Kraj przew. rolniczy. Zbiory (1934): 20,8 mil. q pszenicy, 8,7 mil. q jęczmienia, 48,5 mil. q kukurydzy, 8,7 mil. hl wina. Hodowla koni, bydła rog. i owiec. Najbogatsze obszary górnicze w Karpatach (ropa naft., sól) i Siedmiogrodzie (sól, węgiel, złoto, ołów, miedź). 1934: 8,5 mil. t ropy naft. Wartość (1935) przywozu: 0,5 miliarda (z Polski 8 mil.), wywozu: 0,7 miliarda zł. (do Polski 5 mil. zł). 1934: 11 200 km kolei, 33.000 samochodów. Gł. arteria komunik. rzecznej: Dunaj. Stolica: Bukareszt (631.000 mieszk.), gł. port: Konstanca. Ustrój: monarchia konstytuc. Parlament 2-izbowy, złoż. z senatu (część z wyboru, cz. z nominacji) i izby posł. Administr.: 7 dyrektoriatów. — Dzieje. Zamieszkała pierwotnie przez Daków i Getów; w VI w. przed Chr. zwierzchnictwo Scytów, w III w. prz. Chr. wpły

wy galijskie; od 107 po Chr. panowanie Rzymian, po nich państwo Gepidów, podległe w V w. Hunnom, od 567 Langobardom i Awarom (kolonizacja słowiańska). Od IX w. Siedmiogród pod Węgrami, w Mołdawii, Wołoszczyźnie i Besarabii kolejno Pieczyngowie, Kumanowie, Węgrzy, Tatarzy. Od XIV w. księstwa rumuń.: Wołoszczyzna i Mołdawia początkowo pod zwierzchnictwem węg., od XVI w. pod tur., zjednoczone 1856, jako samodzielne państwo R. 1858. Pierwszy władca Aleksander Kuza (reformy); po jego abdykacji 1866 (spisek), ks. Karol von Hohenzollern koronowany 1881 na króla (Karol I — ustrój konstytucyjny, współpraca na przemian z konserwatystami i liberałami (przywódca Joan Bratianu Starszy. W wojnie ros.-tur. 1877—78 R. po stronie Rosji (uzyskanie części Dobrudzy, utrata Besarabii). 1907 zaburzenia wewnętrzne, w drugiej wojnie bałkańskiej nabytki terytor. (1913); 1914 na tronie Ferdynand II, od 1916 R. w wojnie światowej przeciw państwom centralnym. Po wojnie powiększona o Besarabię, Bukowinę, Siedmiogród (Wielka R.). 1920—21 rządy generała Averescu: reforma rolna, przystąpienie do „Małej Ententy". 1921 sojusz z Polską; 1928 przy wyborach zwycięstwo nowego stronnictwa „zaranistów" (program sanacji stosunków). Od 1930 na tronie Karol II (uprzednio od 1927 syn jego Michał). W ostatnich latach silne akcentowanie solidarności w sprawach zagranicznych z innymi państwami M. Ententy.

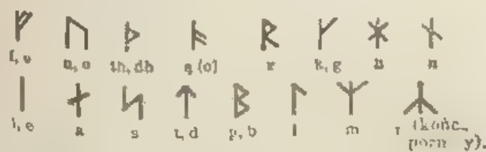
Run (rön), ang., paniczne rzucenie się publiczności na banki, celem wycofania wkładów, np. z powodu wybuchu wojny, obawy przed inflacją, bankructwem itd.

Runeberg Johan Ludvig, poeta fińsko-szwedzki (1804—77), wybitny poeta narodowy, zwłaszcza liryk, piewca bohaterstwa Finlandii w walce z Rosjanami i piękna przyrody północnej.

Runge Philipp Otto, malarz niem. (1777—1810): portrety, rysunki ornamentalne, sylwety; 2 dzieła o teorii barw.

Runo, skóra owcy z włosem, lub włos ścięty. — Złote r., ob. Argonauci.

Runo, starofińska pieśń ludowa.

Nordyjski alfabet runiczny

Runy, najdawn. germańskie znaki pisarskie, stosowane gł. w epigrafice i magii. — R. powstały na podstawie alfabetu gr.-łac. prawdopodobnie u Gotów nad M. Czarnym w II w. po Chr. (najstarsze napisy z III w.), stąd: w krajach nadbałtyckich, u ludów skandynawskich, w Anglii, w szczupłej mierze u Germanów środkowo-europejskich.

Ruń, zboże zieleniejące, lecz jeszcze nie wyrosłe.

Rupert, św., biskup wormacki, † 715; pam. 27 III.

Rupia, 1) rośl. podwodna z rodziny rdestnicowatych; u nas 1 gat.: r. morska na brzegach Bałtyku i koło Buska w wodzie słonej; 2) wsch.-indyjska, dawniej perska moneta srebrna i jednostka rachunkowa, potem w Afryce Ang. i Niem.; obecnie ok. 4 zł.

Ruprecht Karol, polityk polski (1821—75), za działalność konspiracyjną zesłany na Sybir (powrócił 1858), jeden z przywódców partii Białych, 1862 ułożył pozytywny program pracy dla społeczeństwa pol. pod zaborem ros.; 1861—63 redaktor „Gazety Polskiej", 1863 członek Rządu Narod. (wydział finansów), potem na emigracji, współzałoż. T-wa Naukowej Pomocy.

Ruptura, łac., ob. Przepuklina.

Rurkokwiatowe, rząd roślin zrosłopłatkowych; kwiaty często grzbieciste, 5-krotne; należą tu rośl.: powojowate, szorstkolistne, wargowe.

Rurkonose, burzyki, rząd ptaków morskich, o wytrwałym locie, dziób mocny, zagięty; gnieżdżą się na skalistych brzegach; Atlantyk, M. Lodowate Płn., Płd., Oc. Spokojny.

Rurkopławy, cewiopławy, rząd zwierząt morskich z gromady stułbiopławów, tworzą pływające kolonie, utworzone z wielu zwierząt o ciele barwnym, galaretowatym i różnej postaci, dostosowanej do różnej czynności; rozmnażanie płciowe.

Rurkowce, rurówki, wężowitki, robaki morskie z rzędu wieloszczetów; żyją w skórzastych lub wapiennych rurkach (rurki te przyczyniły się do utworzenia wapieni serpulidowych); Atlantyk, M. Śródziemne.

Rurociąg, zespół przewodów rurowych dla transportu cieczy lub gazów.

Rurówki, ob. Rurkowce.

Rury, przewody różnego przekroju, o długości przewyższającej znacznie średnicę, dla transportu płynów i gazów, z różnych materiałów, najczęściej z gliny, cementu i metalu. R. żelazne mogą być lane, spawane lub ciągnione bez szwu. R. bez szwu walcuje się metodą Manesmanna, (r. manesmannowskie). R. łączy się między sobą za pomocą różnych elementów połączeniowych: na gwint, kryzami i śrubami, na mufę z zalaniem łatwotopliwym metalem itp., lub też spawa samorodnie na miejscu montażu.

Ruryk, wódz normandz., † 879, założ. państwa ruskiego, dał początek dynastii Rurykowiczów (wygasłej 1598), powołany na władcę przez Rusinów, zbudował Nowogród (stolica); wybitny organizator.

Rusa, ramię delty Niemna, 48 km, uchodzi do Zalewu Kurońskiego.

Rusałki, 1) wg podań lud. nimfy wodne (wodnice), polne (południce) i leśne; odegrały dużą rolę w poezji, zwł. romantycznej (por. Elfy); 2) motyle o obu parach skrzydeł dobrze rozwiniętych i świetnie ubarwionych; gąsienice z kolczastymi wyrostkami.

Rusinek Michał, powieściopisarz pol., * 1904: „Burza nad brukiem", „Człowiek z bramy", „Pluton z Dzikiej Łąki". Laureat nagrody lit. m. Krakowa.

Rusini, właściwie wszystkie plemiona wsch.-słowiańskie. 3 grupy: Wielkorusini, Białorusini,

Małor.; zwykle nazywają się R. tylko Małor., których odłam w ostatnich czasach wprowadził nazwę Ukraińców. Białor. dzielą się na zachodnich, wschodnich i Poleszuków. Małor. (plemiona płd. ruskie): Wołyniacy, Ukraińcy, Podolanie, Huculi, Bojkowie i i. Por. art. Wielkorusini.

Ruskin (röskin) John, ang. pisarz i krytyk estetyczny (1819—1900), głosił uszlachetnienie życia przez kult piękna w łączności z przyrodą, swymi pismami moralno-estetycznymi wywarł szeroki wpływ kulturalny: „Modern Painters", „The Stones of Venise", „Fors Clavigera" i in.

Rusofil, przyjaciel Rosji i Rosjan. rusofobia, obawa przed Rosją, Rosjanami.

Russel (rösl), 1) John, polityk ang. (1792-1878), konserwatysta, przeciwnik reformy parlamentar. i emancypacji katolików, 1859 min. spr. zagr., 1865—66 premier, nieżyczliwy Polakom. 2) Bertrand, filozof ang., * 1872, twórca teorii poznania opartej na matematyce. Szereg dzieł filozof., matemat., socjalnych; porusza zagadnienia moralności, występuje przeciw własności prywatnej.

Rustem Jan, malarz pol. (1770—1835); znakomite portrety, miniatury (np. ks. A. Czartoryskiego), krajobrazy, obrazki relig., kompozycje mitolog., rysunki.

Rustyka, wyłożenie fasady kamieniami częściowo ociosanymi, o wyglądzie kamieni w stanie naturalnym.

Ruszczuk, bułg. Russe, m. w płn. Bułgarii, port naddunajski, 45.000 mieszkańców.

Ruszczyc Ferdynand, malarz pol. (1870—1936); impresjonistyczne krajobrazy, sceny rodzajowe, baśnie.

Rusznica, broń palna piechoty, od XV w. w miejsce kusz, o zamku z lontem lub hubką, rychło zastąpiona przez muszkiet.

Ruszta, niem., w paleniskach (ob.) rodzaj kraty, na której układa się paliwo.

Rusztowanie, zwykle z drzewa, stałe lub ruchome, podtrzymuje czasowo łuki, sklepienia, tworzy stoiska dla robotników przy robotach budowlanych.

Ruś, wsch. część Słowiańszczyzny, opanowana w 2. poł. IX w. przez normańskich Warego-Rusów, twórców państwa R., po śmierci Jarosława Mądrego 1054 rozbita na dzielnice (m. in. kijowska, halicka, włodzimierska, suzdalska); z pocz. XIII w. podbita przez Tatarów. W XIV w. Polacy zdobyli Ruś Czerwoną i zach. część Podola, Litwini Wołyń, wsch. Podole i późniejszą Ukrainę oraz Ruś Białą i Czarną. Z R. wsch. (suzdalskiej) powstało później w. ks. moskiewskie (1480 wyzwolenie się z pod Tatarów, 1547 przybranie przez Iwana Groźnego tytułu cara R., 1721 koronacja Piotra W. na cesarza Wszech-Rosji).

Ruś Biała, ob. Białoruś.

Ruś Czerwona, ob. Czerwona Ruś.

Ruś Mała (Małoruś), ob. Małorosja.

Ruś Podkarpacka, autonom. prow. czechosłow., na płd. stokach Beskidów Wsch. 12.617 km² i 725.000 mieszk., niemal wyłącznie greckokat. Rusinów. Gospodarka rolniczo-leśna. Stolica Użhorod.

Rut, bohaterka biblijnej księgi R., Moabitka, udaje się po śmierci męża do Betleem.

Ruta, zioła lub krzewinki z rodziny rutowatych; r. zwyczajna u nas hodow. w ogrodach, o woni balsamicznej, smak gorzki, zawiera olejek eteryczny; pochodzi z płd. Europy; u ludu symbol dziewictwa, używ. przy obrzędach ślubnych.

Rutebeuf (rütböf), poeta starofranc. z XIII w., minstrel, mistrz wiersza i języka.

Ruten, Ru, pierw. chem., l. porz. 44, cięż. at. 101.7, cięż. właśc. 12,26, metal szlach., b. trudno topliwy, w przyrodzie w piaskach platynowych.

Rutewka, trwałe zioło z rodziny jaskrowatych; u nas 8 gatunków, niektóre sadzone jako ozdobne; łąki śródleśne, wilgotne zarośla.

Rutherford (razerford) Sir Ernest, fizyko-chemik ang., * 1871, prace nad rozpadem promieniotwórczym i budową atomu; laureat Nobla.

Rutkowski, 1) Jan, historyk pol., * 1886, wybitny badacz historii społecz.-gospodarcz. Polski nowoż.: „Poddaństwo włościan w Polsce i w niektórych innych krajach w XVIII w.", „Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych" i w. in.; 2) Szczęsny, pol. malarz i krytyk sztuki, * 1887, formista; głównie krajobrazy, wydawca monografij.

Rütli, polana górska nad jez. Czterech Kantonów, 1307 rzekome miejsce zebrania spiskowców szwajc. dążących do wyswobodzenia Szwajcarii z pod panowania Habsburgów.

Rutowate, rodzina rośl. 2-liściennych, drzewiastych, rzadko zielnych; wytwarzają olejki eteryczne; z użytkowych należą tu drzewa pomarańczowe i cytrynowe; przeważnie kraje ciepłe.

Rutowski Tadeusz, polityk pol. (1850—1918), prezydent m. Lwowa, jeden z najwybitniejszych działaczy demokratycznych b. Galicji.

Rutwica, rośl. trwała z rodziny motylkowatych; r. lekarska, dawniej stosowana w medyc.; mokre łąki, rowy.

Rutyl, minerał, dwutlenek tytanu, brunatny lub czerw., połysk diamentowy.

Rutyna, fr., wprawa nabyta przez dłuższą praktykę.

Ruwenzori, góry w Afryce równik., między Jez. Alberta i Edwarda; Margherita 5.119 m.

Ruysbroek Jan van, średniowieczny mistyk niderlandzki (1293—1381), „doctor exstaticus".

Ruysdael, malarz niderl., ob. Ruisdael.

Ruyter Michiel Adrianszoon, admirał holend. (1607—76), słynny ze zwycięstw morskich nad Anglikami i Francuzami.

Ryba, ob. Ryby.

Rybactwo, rybołówstwo, gospodarcze wyzyskanie produkcji organicznej wód, a w szczególności ryb; rozróżniamy r. morskie i śródlądowe, kt. obejmuje r. rzeczne, jeziorne i sztuczne (sztuczna hodowla ryb w stawach).— Narzędzia służące do połowu ryb: sieci zastawne, pławnice tj. rodzaj pionowych ścian z sieci, żaki czyli więcierze (z wikliny, drutu oraz z sieci rozpiętych na obręczach), wędki, niewody (sieci pociągane) oraz ich większe odmiany trawle, i w. in.

Ryba latająca, r. kostnoszkieletowa, wyskakuje b. wysoko z wody, żyje gromadnie; Atlantyk.

Rybałt, w średniowieczu i później śpiewak kościelny, aktor wędrowny, człowiek uczony. Rybałtowska komedia, polska komedia mieszczańska z XVII w., przeważnie anonimowa, rodzima farsa polska: „Wyprawa plebańska", „Albertus z wojny", „Peregrynacja dziadowska", Piotra Baryki „Z chłopa król" i in.

Rybarski Roman, pol. polityk i ekonomista, * 1887, w 1919 wicemin. b. dzielnicy prus. i skarbu, 1928 poseł i prezes Klubu Narodowego w Sejmie; nap.: „Nauka o podmiocie gospodarstwa społecznego", „Idea gospodarstwa narodowego", „Naród, jednostka i klasa" i in.

Rybiarnia, zakład dla hodowania ikry, celem rozmnażania ryb.

Rybia skóra, pochodzi z różnych odmian rekinów; używana jako materiał szlifierski i do wyrobów galanterii skórzanej.

Rybicki Andrzej, pol. pisarz dramat., * 1897: „Kostium arlekina", „Biała sowa" i in. utwory nastrojowo-psychologiczne.

Rybie guano, mąka rybia, nawóz sztuczny z ryb morskich gotowanych, wysuszonych i zmielonych.

Rybik cukrowy, cukrzyczka, bezskrzydły owad z rodziny łuśniczkowatych; żywi się mąką i cukrem; ludzkie pomieszczenia; gł. kraje zwrotnikowe.

Rybińsk, m. w Rosji środk., nad Wołgą, 56 000 mieszkańców.

Rybiński Maciej, generał pol. (1784—1874), uczestnik kampanii napoleoń. 1809, 12 i 13, powstania listop. (pod jego koniec naczel. wódz), na emigracji na czele tzw. stronnictwa wojskowego.

Rybitwy, rybołówki, podrodziny mew o b. zwinnym locie; gnieżdżą się gromadnie nad wodami, żywiąc się rybami i owadami; r. zwyczajna, chwytając zdobycz, wywija koziołka; nad Bałtykiem; r. białoczelna posp. nad Wisłą.

Rybkowski Tadeusz, malarz pol. (1848—1926); w Wiedniu dekoracje sklepień itp., widoki miasta; we Lwowie pol. sceny rodzajowe itp.

Rybnik, m. pow. w woj. śląskim, nad Rudą, 23 000 mieszk.; kop. węgla, znaczny przemysł.

Rybojaszczury, ob. Ichtiozaury.

Rybołów, ptak drapieżny, u nas niemal wytępiony, przelotny, gnieździ się nad wodami w lasach.

Rybołówki, ob. Rybitwy.

Rybołówstwo, ob. Rybactwo.

Ryby, najstarsza gromada kręgowców (od okresu sylurskiego); żyją w wodzie słodkiej i słonej, ciało przeważ. wrzecionowate o 2-bocznym spłaszczeniu, odnóża zamienione w płetwy; na powierzchni ciała łuski kostne, szkielet skostniały lub (u niższych r.) chrząstny, zmienno-cieplne, oddychają skrzelami; posiadają pęcherz pławny do regulowania ciśnienia; rozdzielnopłciowe, samice znoszą jaja przeważnie pakietami (ikra); zapłodnienie najczęściej zewnętrzne, u niekt. gatunków żyworodne.

Ryby, 1) 12. znak zodiaku; 2) gwiazdozbiór północny.

Rycerska poezja, średniowieczna epika dworska, powstała we Francji północnej XII w., do Niemiec w XIII w., do Włoch w XIV w. Pierwotnie krótkie parzysto rymowane romanse antyczne, bretońskie i awanturnicze, w XIV w. romanse prozą, stąd wkońcu powieści ludowe, w tej formie do Polski.

Rycerska szkoła, zakład wychowawczy dla młodzieży szlacheckiej, przysposabiający do służby wojsk. i politycznej. W Polsce: 1) za Władysława IV, w Kudaku i Lwowie, 2) na dworze Stan. Leszczyńskiego w Lunéville, 1738—66; 3) za Stan. Augusta w Warszawie („Akademia szlacheckiego korpusu kadetów I. K. M i Rzplitej", w l. 1765—95.

Rycerskie zakony, w śrdw. związki rycerzy: duchowne i świeckie. Ob. Zakony.

Rycerstwo, w daw. Rzymie oddzielny stan (ordo equester); wedle prawa Rosciusa (67 prz. Chr.), przynależność do niego uwarunkowana posiadaniem 400.000 sesterców; odznaka: złoty pierścień. W średniowieczu przyjęcie do stanu r. przez pasowanie na rycerza (uprzednio służba w charakterze giermka od 15—21 roku życia), i równoczesne nadanie dóbr lennych (ob. Feudalizm); odznaki: pas rycerski i złote ostrogi. W Polsce okres r. od końca XIV w. (wpływy Andegawenów) do poł. XV w (słynni: Zawisza Czarny, Powała z Taczewa, Zyndram z Maszkowic i in.). — Por. Prawo lenne

Rycerz, ob. Rycerstwo.

Rycerz błędny, rycerz, szukający przygód w dalekich krajach, walczył w imieniu damy swego serca, bronił pokrzywdzonych; opiewany w literaturze średniowiecznej.

Rycerze maltańscy (rodyjscy), ob. Joanici.

Rychter-Janowska Bronisława, malarka pol., * 1872; krajobrazy, dworki wiejskie

Rycyna, ciało białkowate, występuje w nasionach rącznika, silna trucizna

Rycynowy olej, tłusty olej z nasion rącznika, ciecz żółtawa, środek przeczyszczający.

Ryczałt, kwota ogólna, ustalona w miejsce poszczególnych kwot, świadczeń.

Rydberg Victor, szwedzki poeta i pisarz (1828—95), ostatni romantyk w powieści „Singoalla", mistrzowska liryka refleksyjna.

Rydel Lucjan, poeta pol. (1870—1918), Pan Młody w „Weselu" Wyspiańskiego. liryk o świeżej uczuciowości i wysokim artyzmie melodyjnego wiersza, z utworów dramatycznych najlepszy: „Zaczarowane Koło", nadto „Betleem polskie", „Zygmunt August" opowieści prozą ze świata antycznego: „Ferenike i Pejsidoros" i in mistrzowski ale nieskończony przekład „Iliady".

Rydwan, niem., dawniej: wóz kryty, towarowy, dziś — wóz triumfalny, przen.: iść za czyimś r., należeć do czyichś wielbicieli, być w czyimś orszaku.

Rydz, grzyb jadalny; w lasach szpilkowych.

Rydz-Śmigły Edward, ob. Śmigły-Rydz.

Ryga, łot. Riga, stoł. Łotwy, nad Dźwiną, 378.000 mieszk.; siedz. prez. państwa i parlam., uniwers., politechnika: ośrodek przem. i handlu łotews., przez port R. przechodzi 87% importu i 83% eksportu łotews. — Założ. 1201, do końca XIII w. należ. do Hanzy. 1561—1621 do

Polski, później do Rosji, od 1918 stol. Łotwy; 1921 traktat ryski między Polską a Z. S. S. R., w kt. Polska otrzymała obecną wsch. granicę.

Rygier Teodor, rzeźbiarz pol. (1841—1919); pomnik Mickiewicza na Rynku w Krakowie, „Kopernik" i in.

Rygor, łac., przymus, karność, dyscyplina; pod rygorem: pod przymusem.

Rygorozum, łac., ściślejszy egzamin uniw., dla otrzymania stopnia doktorskiego.

Rygoryzm, łac., myślenie i działanie trzymające się ściśle pewnych zasad; skrajna surowość.

Ryj, u niektórych ssaków przedłużenie przedniego odcinka szczęki i żuchwy (tapir, świnie, krety i in.).

Ryjkowce, chrząszcze o głowie wyciągniętej w ryjek; około 30.000 gat.; szeliniak jodłowy na kulturach leśnych; smolik czarny żeruje na sośnie.

Ryjówki, rodziny ssaków owadożernych, najmniejszych obok nietoperzy; b. żarłoczne; po bokach ciała gruczoły o piżmowym zapachu; żyją wszędzie, poza Australią i Ameryką Płd. 2 podrodziny: r. właściwe, z czerwonymi końcami zębów, zębiełki z zębami białymi i długim ryjkiem; ryjówka pospolita żyje w jamach podziemnych; r. malutka, dług. ciała 7 cm, najmniejszy ssak w Europie środk.

Rykaczewski Edward, pisarz pol. (1802—73), tłumacz Cicerona, nadto prace historyczne, słowniki polsko-włoski i polsko-angielski.

Rykoszet, fr., odbicie się pocisku o jakiś twardy, wzgl. gładki przedmiot.

Rykow Aleksy Iwanowicz, polityk ros., * 1880, działacz rewolucyj., 1905 w central. komitecie partii bolszewic., po 1917 komisarz lud. dla spr. wewn., po śmierci Lenina do 1930 prezes rady komisarzy ludowych.

Ryksa, księżne pol.: 1) R., żona Mieszka II, † 1063, władała po jego śmierci, później wygnana (wydała cesarzowi w Niemczech pol. insygnia królew.), matka Kazimierza Odnowiciela; 2) R., córka Bol. Krzywoustego, od 1130 żona Magnusa duń., po jego śmierci Włodzimierza, ks. nowogrodz.; 3) R., córka Przemysława II, † 1335, małżonka Wacława II czes. (podstawa jego pretensji do korony pol.), następnie Albrechta I Habsburga.

Rylec, 1) stalowe narzędzie, o ostrej krawędzi, z rękojeścią, używane w rytownictwie; 2) gwiazdozbiór południowy.

Rylejew Kondratij Fiedorowicz, poeta rosyj. (1795—1826), stracony za udział w spisku dekabrystów, wybitny liryk: „Dumy" i epik „Wojnarowskij"; przyjaciel Mickiewicza.

Rym, jednobrzmienność końcówek rożnych wyrazów na końcu wierszy w poezji. Rozróżnia się r. męskie (jednozgłoskowe), żeńskie (dwuzgł.) i bogate (trzyzgł.). R. czyste mają pełną jednobrzmienność, ale częstsze są r. nieczyste albo niepełne, z którymi nie mieszać asonansów (ob.). Ustawienie r.: parzyste (aa), krzyżowane (abab), rozdzielone (abba) i najrozmaitsze kombinowane; nadto bliskie lub odległe. Nieznany klasycznej starożytności, rozwinął się w średniowieczu.

Rymanów, m. i uzdrowisko w pow. Sanok, woj. lwows., nad Tabą (do Morawy), 3.600 mieszk., kop. ropy naft.; szczawa słono-jodobromowa, zakład zdrojowy, park.

Rymesa, 1) przesyłka pieniędzy lub papierów wartościowych dla pokrycia pretensji; 2) w szczeg. weksel zaopatrzony w żyra dotychczasowych posiadaczy, wręczony wierzycielowi tytułem pokrycia.

Rymkiewicz Franciszek, generał pol. (1756—99), uczestnik powstania kościuszkow., wyprawy wielkopol. Dąbrowskiego, kampanii 1799 (szef 2. legii), zginął pod Weroną.

Rynek, niem., wielki plac targowy, zakładany w środku miast średniowiecznych; na nim często ratusz i hale targowe.

Ryngraf, niem., metalowa osłona piersi, zdobna herbem państwa, króla, używ. na przełomie XVII i XVIII w. w miejsce pancerza wzgl. obojczyka. W dawnej Polsce: oznaka służby oficerów piechoty XVIII XIX w. Także blacha podobnego kształtu z wizerunkiem Matki Boskiej lub świętych, noszona na lub pod ubraniem.

Rypin, m. pow. w woj. warsz., nad Rypienicą, 8.000 mieszk.; cementownia, garbarnia.

Ryps, tkanina jedwabna lub półjedw. o wyglądzie żeberkowym.

Rysiński Salomon, pisarz pol., † 1625, wydał zbiór przysłów: „Przypowieści polskie".

Ryska Zatoka, odnoga M. Bałtyckiego, między Kurlandią i Inflantami, do 53 m głęboka.

Ryski traktat, ob. Ryga.

Rysownica, deska, do której przypina się papier rysunkowy.

Rysunek (sztuka rysowania), przeniesienie z wolnej ręki na płaszczyznę obrazów natury, wytworów fantazji itp. przy pom. ołówka, kredki, węgla, tuszu itp. R. techniczny (inżynierów, architektów itd.): nie z wolnej ręki (odręczny), lecz przy pom. przyrządów (cyrkle, linie itd.).

Rysy, najwyż. szczyt pols. w Tatrach Wys., 2.503 m, na płd.-wsch. od Morskiego Oka.

Ryszard, panujący: Anglia: 1) R. I Lwie Serce, król ang. (1157—99), przedsięwziął 1190 wyprawę krzyżową z Filipem II Augustem, 1191 opanował Cypr, przyczynił się do zdobycia Akonu, udzielił korony jerozolim. Henrykowi Szampańskiemu, podczas powrotu więziony przez ks. Leopolda Austriac., następnie ces. Henryka VI, uwolniony 1193, opiewany przez poetów; 2) R. II (1367—1400), syn „Księcia Czarnego", za niego powstanie chłopów (nauki Wyclifa), 1399 uwięziony i zdetronizowany, 3) R. III (1452—85), od 1483 regent (z jego polecenia zamordowany królewicz Edward V i jego brat), pokonany 1485 pod Bosworth (gdzie poległ) przez Henryka Tudora, ostatni z Plantagenetów. 4) Normandia: R. I Bez Trwogi (935—996), ks. normandz., poplecznik Kapetyngów, przeciw niemu wystąpił Ludwik IV i Lotariusz Lotaryński. 5) Niemcy: R., hr. Kornwalii (1209—72), syn Jana bez Ziemi, wybrany królem niem. 1257 dzięki przekupieniu elektorów Moguncji i Trewiru, uznany tylko nad Renem.

Ryś, ssak drapieżny z rodziny kotów, żyje w lasach; czatuje na drzewie i napada na jelenie i zwierz. domowe; w Polsce w Karpatach i na Kresach wsch.; brak rysia w Australii i w Ameryce Płd.; r. pustynny, karakal, zamieszkuje pustynie Afryki i Azji, w Indiach używ. do polowań.

Ryś

Ryt (łac. ritus), obrzęd rel. uświęcony tradycją. Por. Rytuał.

Rytel Piotr, kompozytor pol., * 1884, poematy symfon., opery „Ijola" i in.

Rytm, grec., regularne powtarzanie się pewnych stanów lub zdarzeń, w układzie najprostszym podniesienie (obecność powtarzających się zdarzeń) i zniżenie (ich nieobecność), zamiast czego: akcent i obniżenie głosu, silniejsze i słabsze światło, wyższe lub niższe położenie w przestrzeni, występowanie lub cofanie się; to połączenie daje takt, mianowicie takt najprostszy (w akustyce 2/4) z akcentem na jego pierwszej połowie. W estetyce norma układu części i całości, podstawowa dla muzyki, tańca i poezji ale również w plastyce, życiu duchowym człowieka itd. Rytmika, nauka o r., w mowie i muzyce. Rytmicznie, zgodnie z określonym rytmem.

Rytmiczna gimnastyka (rytmika, plastyka), gimn. pośrednia między gimn. właściwą, a tańcem. Twórca jej E. J. Dalcroze (ob.) wprowadził ruch jako środek do nauczania muzyki i dla wyrobienia poczucia rytmu. Po wojnie świat. wiele szkół i metod, o celach gl. estetycznych; z punktu widzenia anatom fizjologicznego itp., bardziej racjonalna gimn. szwedzka, zwł. kobieca, z towarzysz. muzyki (przedstawicielki: Elli Björksten, Agnete Bertram). Plastyka, zawiera pierwiastek estetyczny nie w oderwanych ruchach (jak w rytmice), lecz w zespole ruchów o charakterze tanecznym, ilustrującym muzykę.

Rytmika, gr., ob. Rytm, Rytmiczna gimnastyka.

Rytownictwo (sztycharstwo), sztuka polegająca na wyryciu danego rysunku na płycie miedzianej lub innej, z której następnie przez powleczenie farbą i odbicie na papierze uzyskuje się obraz — rycinę. Najważn. techniki r.: drzeworyt, w którym rysunek ryty na desce znajduje się na wystających częściach płyty, miejsce wgłębione pozostaje białe; metaloryt, technika ta co przy drzeworycie, z użyciem jako płyty miękkiego metalu; miedzioryt, farba dostaje się do zagłębień wyrytych rylcem na płycie miedzianej; jest to więc druk wklęsły, nie wypukły, jak przy drzeworycie; akwaforta, miejsca na płycie powleczonej woskiem, odsłonięte igiełką, wyżera kwas; mezzotinta, polega na nasiekaniu płyty w miejscach na rysunku czarnych wielkimi płaszczyznami, na wygładzeniu miejsc jaśniejszych; punktowanie, wydobycie rysunku przez wybijanie drobnych punktów w odstępach różnej gęstości; litografia, rycie rysunku na kamieniu; staloryt, rycie w stali, umożliwia dużą ilość odbitek. Ryciny barwne powstają przez kolejne odbicie kilku płyt, osobnej dla każdej barwy.

Rytualny mord, ma za cel uzyskanie krwi ludzkiej, jest oparty na wierzeniu, że krew, zwł. niewinnego, a więc dziecka, dziewicy, ma szczególne własności lecznicze, względnie jest najmilszą bóstwu ofiarą. Praktykowały go niegdyś niektóre religie (np. kult Mitry). Obecnie pomawianie o mord r. Żydów jest wynikiem świadomej agitacji antyżydowskiej, nie przebierającej w środkach, oraz ignorancji żyd. przepisów religijnych.

Rytuał, łac., przepisy regulujące obrzędy religijne.

Rywal, fr., współzawodnik; rywalizacja, współzawodnictwo.

Ryza papieru 1000 arkuszy.

Ryż, trawa w krajach zwrotnikowych pochodzi z Azji; stanowi najbardziej rozpowszechnione zboże i gł. pożywienie ludności płd i wsch. Azji. Ziarna r. poddaje się polerowaniu i łuszczeniu. Uprawiany od 5.000 lat (przeszło 100 gat.). R. pospolity, jest rośl. błotną. r. górski rośnie też na miejscach suchych. Z r. wyrabia się alkohol, z mąki — puder i krochmal, ze słomy — kapelusze i papier.

Rząb, ob. Jakaranda.

Rząd, 1) kierownictwo państwa, składa się z prezesa rady ministrów i ministrów, kieruje sprawami państwa nie zastrzeżonymi innym organom władzy; 2) w systematyce roślin i zwierząt poddział gromady, dzieli się na rodziny, rodzaje, gatunki; 3) w wojsku, żołnierze ustawieni jeden za drugim, w przeciw. do szeregu, w kt. stoją jeden obok drugiego; 4) ob. Rząd koński

Rząd koński, całość przedmiotów, służących jeźdźcowi do kierowania wierzchowcem i wygodnego siedzenia na nim. Na r. k. składa się: uzda, siodło i sprzęt dodatkowy. Rozróżnia się rzędy: wojskowe, sportowe i prymitywne.

Rzecki-Szreniawa Stanisław, malarz pol., * 1881.

Rzecz, w znaczeniu prawniczym, przedmiot materialny, mogący być przedmiotem prawa, w odróżnieniu od osoby i praw niematerialnych. Rozróżniamy rz.: ruchome i nieruchome, podzielne i niepodzielne zamienne i niezamienne, zużywalne i niezużywalne, ocenne i nieocenne; wszystkie te podziały mają ważne znaczenie dla prawa. W znacz. filozof. wszystko, co może być przedmiotem zmysłowego postrzeżenia i jest określane przestrzennie.

Rzeczowe prawa, prawa, na podstawie kt. dana rzecz podlega wprost i bezpośrednio uprawnionemu, nieograniczenie, w sposób zupełny (własność) lub w sposób ściśle określony (zastaw ruchomy, służebność przechodu). Przeciw.: zobowiązania, prawa obligacyjne, które uzasadniają tylko roszczenie do dłużnika, aby postąpił z daną rzeczą w określony sposób (świadczenie).

Rzeczoznawca, biegły, osoba, o fachowym wykształceniu, kt. opinii zasięga sąd lub władza w wypadkach wymagających wiadomości specjalnych. Sądy prowadzą listy biegłych dla poszczególnych dziedzin życia.

Rzeczpospolita ob. Republika

Rzeka, większe strugi wód płynących (mniejsze: potoki, strumienie), powstałych pośrednio (źródła, jeziora, topniejące lodowce i śniegi) lub bezpośrednio z opadów atmosferycznych. R. dzielą się na: śródlądowe (znajdujące swój kres w jeziorach bezodpływowych lub wysychające) i domorskie, stałe i okresowe (w obszarach suchych), główne (większe i uchodzące do morza) i poboczne, górskie, wyżynne, nizinne itd. R. główna wraz z dopływami tworzy system rzeczny. Obszar, odwadniany przez rz. zwie się jej dorzeczem, przez rzeki, wpadające do jednego morza — zlewiskiem, granica zaś dorzeczy lub zlewisk — działem wód. Szybkość, z jaką płyną r., zależy od ich spadku (stosunek różnicy poziomu r. w dwóch punktach, do długości r. między tymi punktami), ilości wody a wreszcie odległości od dna, brzegów i pow. rz. Wyrównany i mały spadek charakteryzuje r. nizinne lub w dolnym biegu, wielki spadek i jego załamania (wywołujące szypoty, katarakty, wodospady) — r. górskie i młode. Część dna doliny, zajęta przez r. przy średnim wodostanie, stanowi koryto r. Łożyskiem nazywa się koryto wraz z obszarem, zalewanym przy wysokim wodostanie. Wielkie wezbrania mogą wywołać wystąpienie r. z łożyska, czyli wylew. Miejsce, w którym r. wpada do innej r., jeziora lub morza nazywa się jej ujściem. Do najczęstszych typów ujść należą delty i lejki. R. są głównym czynnikiem, przeobrażającym rzeźbę pow. ziemi w obszarach wilgotnego klimatu tropikalnego i umiarkowanego. — (Ob. Erozja). Największe r.: Missisipi — Missouri (dług. 6970 km, dorzecze 3,25 mil. km²), Nil (5920 km i 2,9 mil. km²), Amazonka — Ucayali (5500 km i 7,05 mil. km²), Ob-Irtysz (5300 km i 2,9 mil. km²), Jenisej — Selenga (5200 km i 2,5 mil. km²) i Kongo (4640 km i 3,7 mil. km²). Największa r. Polski: Wisła (1092 km i 198.500 km²).

Rzemieślnicze Izby, ob. Izby

Rzemieślnik, ob. Rzemiosło.

Rzemiosło, rodzaj przemysłu wykonywany samoistnie i zawodowo, w samodzielnym warsztacie, o ile nie jest prowadzony sposobem fabrycznym. Należy tu m. in.: szewstwo, piekarstwo, krawiectwo, kowalstwo, stolarstwo. Do samodzielnego wykonywania r. należy wykazać: 1) tytuł mistrza danego zawodu, albo 2) świadectwo nauki, trzyletniej pracy czeladniczej i egzaminu czeladniczego lub 3) egzamin majstra wojskowego. Obecny ustrój r. oparty jest na wzorach śrdw., z cechami, wyzwolinami na mistrza itp.

Rzepa, gatunek kapusty, z rodziny krzyżowych, hodowana dla jadalnego korzenia.

Rzepak, gatunek kapusty, z rodziny krzyżowych, liście sine; z nasion wytłacza się olej, mający znaczenie techniczne.

Rzepakowy olej, tłusty olej z rzepaku, barwy żółtawej, nieschnący, używ. do wyrobu smarów, mydła, do natłuszczania skóry i wełny

Rzepicha, wg kroniki Galla (ob.) żona Piasta (ob. Piastowie).

Rzepień, rośl. roczna z rodziny złożonych; u nas pospolita.

Rzepik, 1) zioło trwałe z rodziny różowatych; wszędzie pospolite; 2) gatunek kapusty z rodziny krzyżowych, dostarcza oleju.

Rzepiński Czesław, malarz pol., * 1905, malował dekoracyjne na Wawelu i in.

Rzepka kolanowa, ob. Kolano.

Rzerzucha, roślina roczna lub 2-letnia z rodziny krzyżowych, kwiaty drobne; rośnie na bagnach.

Rzesza Niemiecka (Deutsches Reich), nazwa państwa niem. (wyłączając czasy Związku Reńskiego, następnie Niemieckiego: 1806—71).

Rzeszów, m. pow. w woj. lwows., nad Wisłokiem, 27.000 mieszk., rafinerie nafty, fabryki maszyn rolniczych, mydła i in.

Rzewuski, 1) Mikołaj Florian, podskarbi nadwor. koron., † 1687, wsławił się w wielu bitwach za Jana Kazimierza, Wiśniowieckiego i Sobieskiego (m. in. Chocim); 2) Stanisław Mateusz, syn poprz., hetman w. kor., † 1728, zwolennik Augusta II, uczestnik walk szwedz. (pod Kaliszem 1706), 1717 w opozycji przeciw dworowi; 3) Wacław, syn poprz., hetman w. kor. i pisarz pol. (1706—79), poplecznik Leszczyńskiego, początkowo uczestnik konfederacji radomskiej potem barskiej, wywieziony przez Repnina do Kaługi za opozycję na sejmie 1767—8, nap. „Żółkiewski", „Natręt", „Władysław pod Warną", „Dzwak" i in.; 4) Seweryn, syn poprz., hetman pol. kor. (1743—1801), poseł na sejm 1767 (wywieziony do Kaługi), przeciwnik reform i konstytucji 3. maja, jeden z twórców konfederacji targowickiej, autor pism politycznych; 5) Wacław (Emir Tadż-el-Feher), syn Seweryna (1765—1831), orientalista, poeta, odbył 1815 podróż na Wschód, uczestnik powstania 1831, nap.: „Podróż do Palmiry" i in.; 6) Henryk, powieściopisarz pol. (1791—1866), mistrz staroszlacheckiej gawędy: „Pamiątki Soplicy" jego arcydzieło powieść: „Listopad", świetny obraz społeczeństwa polskiego, w „Mieszaninach obyczajowych" pod pseud. Jarosza Bejły wyraz przekonań ugodowo-reakcyjnych, ale i wnikliwy krytycyzm społeczny.

Rzeźba (rzeźbiarstwo), 1) dział sztuk pięknych: tworzenie w glinie, drzewie, kamieniu itp. trójwymiarowych postaci np. ludzkich i innych kształtów. Rzeźby mogą być pełne (bryły obrobione ze wszystkich stron), wypukło — lub płaskorzeźbione (ob. Płaskorzeźba). R. w ścisłym znacz.: z twardego kamienia dłutem i młotem, przy czym zwykle modeluje się w glinie, odlewa model w gipsie i przez tzw. „punktowanie" przenosi się go w kamień. R. w szerszym znacz.: snycerstwo (r. w drzewie i kości słoniowej), odlewnictwo w metalach z modeli (giserstwo), cięcie stempli do wybijania medali, ceroplastyka (artyst. figury w wosku), ceramika (artyst. figury terakotowe, porcelanowe, fajansowe, itd. — Por.

też art. Sztuka. — 2) R. w geografii, ukształtowanie, zespół kształtów na powierzchni danego obszaru geograficznego.

Rzeź galicyjska, mordy i grabieże, dokonane 1846 przez chłopów (Szela i in.), na dworach pol. w b. Galicji. Została zainicjowana przez rząd austr. celem przeciwdziałania powstaniu szlachty polskiej.

Rzeź humańska, ob. Humań.

Rzeżączka, tryper, wiewiór choroba weneryczna: nieżyt błon śluzowych części płciowych, wywołany przez zarazki (dwoinki Neissera), zw. gonokokami. Objawy: pieczenie w cewce moczowej i wodnisty, potem zielonkawo-żółty wyciek. U mężczyzn r. nieleczona szybko się przerzuca na stercz i jądra, powodując komplikacje a nawet niepłodność. R. u kobiet przenosi się łatwo na macicę i jajniki.

Rzędna, ob. Współrzędne.

Rzęsa, wodna rośl. trwała z rodziny rzęsowatych; pospol. w wodach stojących: rozmnaża się przeważnie wegetatywnie.

Rzęski, migawki, wypustki komórki zwierzęcej lub roślin., obdarzone zdolnością wspólnych ruchów; u zwierz. 1-komórkowych na powierzchni ciała, u wielokomórkowych wyścielają przeważnie drogi oddechowe.

Rzęsorek wodny, ssak z rodziny ryjówek; 7,5 cm długi; nad wodami.

Rzęsowate, rodzina roślin wodnych; kwiaty jednopłciowe, rozmnażają się przeważnie wegetatywnie.

Rzęsy, 1) krótkie włoski wychodzące z brzegu powiek; 2) por. Rzęski.

Rzęśiowate, rodzina roślin 2-liściennych: na wodach, torfowiskach; najważn. rodzaj, rzęśl na wodach słodkich.

Rzodkiew, roczna lub 2-letnia rośl. z rodziny krzyżowych, powszechnie hodowana dla jadalnej części łodygi podliścieniowej; rzodkiewka, hodowana w wielu odmianach, należy do najwcześniejszych jarzyn.

Rzodkiewka, ob. Rzodkiew.

Rzut w fizyce: ruch ciała wyrzuconego z pewną prędkością, a poddanego tylko działaniu siły ciężkości. Ciało wyrzucone pionowo w górę porusza się ruchem jednostajnie opóźnionym do tzw. wysokości wzniesienia, następnie spada; wyrzucone poziomo lub ukośnie leci po paraboli (gdy nie uwzględniamy oporu powietrza). — W geometrii, rz. punktu na płaszczyznę, punkt przebicia prostej rzutującej, przechodzącej przez ten punkt z płaszcz., rz. figury geometr. otrzymujemy, łącząc rz. odpowiednich punktów; rz. równoległy gdy promienie rzutujące są równoległe, rz. środkowy, gdy promienie rzut. przecinają się w jednym punkcie. — W lekkiej atletyce, najważn.: 1) rz. oszczepem (dł. 260 cm, dla kobiet 220 cm; waga 800 gr, dla kobiet 600 gr), 2) rz. dyskiem (2 kg, wzgl. 1 kg), 3) rz. młotem (7,25 kg) i 4) pchnięcie kulą metalową (7,25 kg, wzgl. 4 kg).

Rzuty kartograficzne, ob. Mapy.

Rzym, włos. i łac. Roma, stolica i największe miasto Włoch, główny ośrodek świata katol. 1935: 1,137.000 mieszk. Nad Tybrem, zbudowany pierwotnie na 7 wzgórzach (Palatyn, Kapitol, Kwirynał, Monte Celio, Awentyn, Eskwilin, wzgórze Viminalskie), obecnie rozszerzone na dalsze pagórki: Monte Pincio, Monte Testaccio, Watykan, Monte Mario i Monte Sacro. Ponad 400 kościołów, w tym kościół św. Piotra (największy na świecie). Rezydencja papieża (Watykan), rezydencja króla (Kwirynał), Zamek św. Anioła, liczne wspaniałe budowle świeckie oraz zabytki starożytne (Forum Romanum, koloseum, termy Karakali, łuk Tytusa i in.), Uniwers. (założ. 1303), Akademia Umiejętn., liczne muzea i zakłady naukowe. — Dzieje miasta. Wedle legendy założ. 21 IV 753 prz. Chr. przez Romulusa; najstarsze osiedle na wzgórzu Palatyńskim; otoczony murem przez króla (domniemanego) Serviusa Tulliusa. Po zburzeniu przez Gallów 390 prz. Chr. odbudowany (Via Appia, Aqua Appia, Anio vetus itd.). Szybki rozwój R. od Sulli (pierwszy teatr zbudow. przez Pompejusza, Forum przez Cezara), za Augusta (ok. 1 mil. mieszk.), podzielony na 14 obwodów. Po wielkim pożarze za Nerona (64 po Chr.) ponownie odbudowany; za Aureliana otoczony nowymi murami. Zupełnie spustoszony podczas wędrówki ludów (410 po Chr. Alaryk, 455 Genzeryk). Po upadku państwa rzym. (476 po Chr.) R. stolicą państwa kościelnego (donacja Pepina i Karola W.). Za papieża Klemensa V przeniesienie 1309 rezydencji papieskiej do Awinionu, od 1367 (Urban V) ponownie stolicą (walki papieża z antypapieżem, rodów Colonna i Orsini itd.). W rozkwicie (architektura i in.) w czasach Odrodzenia (największy za pap. Juliusza II, 1503—13 i Leona X, 1513—21). Za Klemensa XI, 1700—21, początek wykopalisk na Palatynie; za Klemensa XIV założ. muzeum Pio Clementino. 1809 wcielony do Francji (Napoleon królem rzym.); od 1814 (powrót Piusa VII) stan poprzedni; 1849 proklamacja republiki, 1850 pap. Pius IX przywrócony z pomocą Francuzów; od 1870 stolicą królestwa włoskiego. — Por. też art. Rzymskie państwo.

Rzymowski Wincenty, polski pisarz, krytyk i publicysta, * 1883, b. członek Polskiej Akademii Literatury, świetny stylista, radykalny demokrata obozu niepodległościowego: „Polskie-arcypolskie", „Sygnały Historii", „W walce i burzy", Tadeusz Hołówko na tle epoki" i in., przekłady Papiniego, „Księcia" Macchiavellego i in.

Rzymska łaźnia, rodzaj kąpieli wzorowany na kąpielach starożytnych: przebywanie w przestrzeni ogrzanej do 45° C, przejście do tzw. parówki (56° C), następnie zlewanie zimną wodą i chłodzenie.

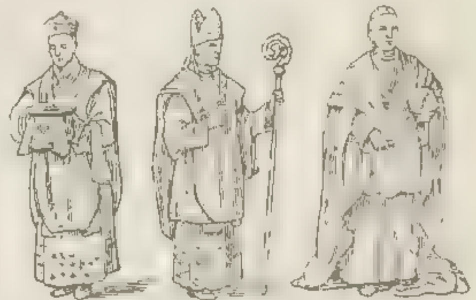
Rzymskie cyfry, ob. Cyfra.

Rzymskie państwo. 753 prz. Chr. legendarne założenie Rz. (por. Rzym [miasto]) przez Romulusa i Remusa, do 510 prz. Chr. królestwo, potem republika. 510—266: walka między patrycjuszami a plebejuszami, zakończona równouprawnieniem ostatnich (450 prawo XII tablic, 445 lex Canuleia, 367 leges Liciniae-Sextiae, 300 lex Ogulnia, 286 lex Hortensia); równocześnie opanowanie Italii (walki z Etruskami,

Latynami, Gallami, Samnitami, Tarentem i in.). 266—133 Rz. staje się potęgą światową: walki z Kartaginą o hegemonię na zach. M. Śródziemnym (3 wojny punickie), zawładnięcie Numancją, Hiszpanią, Macedonią, Grecją i in., 146 prz. Chr. zburzenie Kartaginy i Koryntu, 133 uzyskanie Pergamonu (zapis); wpływy kultury greckiej i Wschodu, 133—27 walki wewnętrzne, plany reform społecznych Tyberiusza (133) i Gajusa (123, 122) Grakchów, skierowane przeciw senatowi, pierwsza wojna domowa (88—82), Sulli (partia senatu) zwycięstwo nad Mariuszem (partia ludowa), proskrypcje; 63 nieudały spisek Katyliny przeciw senatowi; 60 pierwszy triumwirat (Cezar, Pompejusz, Krassus), odnowiony 56; druga wojna domowa (49—45) i zwycięstwo Cezara nad Pompejuszem, 44 zamordowanie Cezara, 43 drugi triumwirat (Oktawiana, Antoniusza, Lepida), potem walka i zwycięstwo Oktawiana nad Antoniuszem, kres republiki, w tym okresie wojny z Jugurtą (112—105), ze sprzymierzeńcami (bellum sociale 90—88), z Mitrydatem, opanowanie Krety, Syrii, Cylicji, Pontu, Galii, Egiptu. 27 prz. Chr. 284 po Chr. p r y n c y p a t: za Augusta Oktawiana nieudałe próby podboju Germanów (klęska Warusa w Lesie Teutoburskim 9 po Chr.); 14—37 po Chr. Tyberiusz; 37—41 Kaligula; za Klaudiusza, 41—54, opanowanie Mauretanii i części Brytanii; 54—68 Neron (ostatni z dynastii julijsko-klaudyjskiej); za Wespazjana, 69—79 powstanie Żydów i 70 zburzenie Jerozolimy przez jego syna Tytusa (panował 79—81); Domicjan, 81—96, ostatni z Flawiuszów; z ł o t y w i e k c e s a r s t w a, 96—180: Nerwa, 96—98; za Trajana, 98—117, podbicie Dacji, Armenii, Asyrii, Mezopotamii (po Zatokę Perską); Hadrian, 117—138 (organizacja wewnętrzna); Antonin Pius, 138—161; za Marka Aurelego (filozof), 161—180, napady Germanów; 180—192 Kommodus, zamordowany; 193—211 Septimiusz Sewerus (absolutyzm wojskowy); Karakalla przyznał 212 obywatelstwo wszystkim wolnym mieszkańcom cesarstwa; 235—268 rozprzężenie wewnętrzne, najazdy perskie (Sassanidzi), germańskie; za cesarza Klaudiusza 269 klęska Gotów pod Naissus; konsolidacja za Aureliana, 270—275; monarchia absolutna od Dioklecjana, 284—305 (reformy, współrządy z Maksymilianem); za Konstantyna Wielkiego u z n a n i e c h r z e ś c i j a ń s t w a (313 edykt mediolański, sobór w Nicei 325), 330 przeniesienie stolicy do Konstantynopola; za Juliana Apostaty, 361—363, próby nawrotu do pogaństwa; 375 wędrówka ludów (napady Hunnów); ostatni władca całego Rz. p. Teodozjusz Wielki, 378—395 (osiedlenie się Germanów), po którym rozpad Rz. 395 na C e s a r s t w o W s c h.-R z y m. (stolica Konstantynopol; przetrwało do 1453) i Z a c h.-R z y m. (początkowo stolicą Mediolan, później Rawenna), opanowane 476 przez Germanów (zdetronizowanie ostatniego cesarza Romulusa przez Odowakra).

Rzymskie prawo, ob. Prawo rzymskie.

Rzymsko-katolicki Kościół, założ. przez Chrystusa zrzeszenie wiernych, wyznających tę samą wiarę, przyjmujących te same sakramenty i pozostających pod władzą prawowitych kapłanów z papieżem w Rzymie. D z i e j e: W II w. łączą się luźne gminy w k., który w III w. jest już hierarchicznie zorganizowany, a za Konstantyna W. staje się kościołem państwowym. Wewnętrzne walki, nadużycia k. dla celów polit. osłabiły k. w wiekach następnych; dopiero w XI w. zdobywa znowu potężne stanowisko. Od XIV w. budzi się opór przeciw świeckiej władzy k., r e f o r m a c j a sprowadza p r z e c i w r e f o r m a c j ę i potężne odrodzenie Kościoła (s o b ó r t r y d e n c k i). — Nazwy rzymsko-katolicki używa się dla odróżnienia od innych, prawosławnego, protestanckiego, oraz dla zaznaczenia, że cechą jego jest jego rzymskość — związanie z papiestwem. Głową widzialną k. jest zastępca Chrystusa i następca św. Piotra — p a p i e ż (ob.). Językiem urzędowym jest łacina. Źródłem nauki jest Pismo św. i Tradycja. W jej wykładaniu jest K. (papież) nieomylny. Władza przekazana K. przez Chrystusa jest potrójna: nauczycielska, kapłańska i królewska. Centralnym punktem czci religijnej w Kościele jest bóstwo Chrystusa. Ogniskiem centralnym kultu bożego, rozporządzającego rytami, obrzędami i ceremoniami, jest o f i a r a m s z y ś w. Do uzewnętrznienia kultu służą szaty i sprzęty liturgiczne. Wykonawcą liturgii jest h i e r a r c h i a k a p ł a ń s k a: kler o wyższych święceniach jest zobowiązany do celibatu. Tereny działalności K. dzielą się na p r o w i n c j e, z i e m i e m i s y j n e i p a t r i a r c h a t y wschodnich obrządków.

S t r o j e l i t u r g i c z n e d u c h o w i e ń s t w a r z y m.-k a t o l.

Po lewej stronie kapłan ubrany do mszy św. — W środku biskup w stroju pontyfikalnym. — Po prawej stronie kardynał

Rżnączka, trawa pastewna o prosto wzniesionych wiechach; pospol. na niżu i w górach.

Rżysko, ściernisko, nie zaorane pole po zebranym zbożu.

S

S (ang. South), południe; w chemii, znak pierw. siarki; na receptach, S. (s.), sumatur, należy wziąć, lub signetur, należy oznaczyć.

Sa = summa, łac., suma.

Sa'adi (Saadi) Szeich Musslih ed-din (Muszerrif ed-din), najwybitniejszy perski poeta dydaktyczny i najpopularniejszy poeta Wschodu (1184—1283); zbiory opowiadań wierszem „Bustan" (Ogród) i prozą „Gulistan" (Ogród różany).

Saale, ob. Sala.

Saar, ob. Saara.

Saara, niem. Saar, franc. la Sarre, pr. dopł. Mozeli, 246 km.

Saarbrücken, stoł. okr. Saary, nad Saarą, 130.000 mieszk.; przemysł żelazny i chemiczny.

Saary Okręg, niem. Saargebiet, obszar wydzielony na mocy traktatu wersalskiego z części Nadrenii i Palatynatu Reńs., 1.912 km² i (1935): 812.000 mieszk. — Plebiscyt 1935 rozstrzygnął o przynależności Okr. S. do Niemiec. Jeden z największ. obszarów górniczo-przemysł. w środkowej Europie. Górnictwo węglowe i wielki przemysł hutniczy, żelazny, stalowy i chemiczny. Gł. miasto Saarbrücken.

Saary zagłębie węglowe, po obu brzegach Saary w Lotaryngii oraz w Okr. Saary (ob.), bogate pokłady węgla.

Saba (hebr. Szeba), kraina w płd. Arabii; do 525 prz. Chr. królestwo, zdob. przez Abisynię. — Królowa Saby, postać w St. Testamencie, gdzie wzmianka o jej odwiedzinach u króla Salomona.

Šabac, m. w Jugosławii, nad Sawą, 12.000 mieszkańców.

Sabadilla, kichawiec, cebulkowa roślina z rodziny liliowatych, liście podobne do traw; owoce dostarczają weratryny, środka przeciwko wszom; Ameryka Środkowa.

Sabal, wachlarzowiec, palma o dużych wachlarzowatych liściach; dostarcza drzewa na okręty; z liści kapelusze (sombreros); hodowana jako ozdobna.

Sabała-Krzeptowski Jaśko, góral z Zakopanego, † 1896, przewodnik, słynny z gry na gęślach, baśni i legend.

Sabat, hebr. „szabat", „dzień odpoczynku", 7. dzień tygodnia u Żydów, wolny od pracy (modlitwy, uroczystość domowa).

Sabatarianie, ob. Sabatnicy.

Sabatier (sabatie) Paul, chemik francuski, * 1854, prace z chemii organicznej, wraz z Grignardem laureat Nobla.

Sabatnicy, **sabatowcy**, sekciarze chrześc., święcący zamiast niedzieli sabat i nawracający do Star. Test., odłam adwentystów i baptystów.

Sabaudia, franc. Savoie, kraina w płd.-wsch. Francji, górzysta (Mont Blanc na wsch.); chów bydła, kopalnie węgla i żelaza — Dawne księstwo, 1713—96 i 1814—60 część monarchii sardyńskiej, następnie przyłączone do Francji, tworzy depart.: Savoie, ze stolicą Chambéry i Haute-Savoie, stolica Annecy.

Sabejczycy, staroż. lud w płd. Arabii; handel, wysoka kultura (zabytki budowli); państwo ich ok. 200 po Chr. zniszczone przez Himiarów.

Sabellowie, ob. Sabinowie.

Sabina, św., męczenniczka, ok. 126; pam. 29 VIII.

Sabinianie, szkoła rzymskich prawników, założona za Augusta; nazwa od Massuriusa Sabinusa (ob.).

Sabinowie, indoeurop. lud środk. Italii, uważani w staroż. wraz z Sabellami za protoplastów szczepów środk.-italskich; częścią sprzymierzeni z Rzymem, częścią podbici 290 prz. Chr., otrzymali prawo obywatelstwa 268 względnie 88 (podanie o porwaniu Sabinek).

Sabinus Massurius, prawnik rzym., z I w. po Chr., przedstawiciel szkoły sabinianów (ob.).

Sabotaż, fr., złośliwe uszkodzenie urządzeń dezorganizowanie procesu produkcyjnego itp. jako środek walki społecznej i politycznej; przenośnie: świadome działanie na szkodę osoby, akcji itp.

Saboty, fr., obuwie (chodaki), z jednego kawałka drzewa, u ludu płn. Francji, Belgii, Holandii i in.

Sabowski Władysław, pseudonim Wołody Skiba, powieściopisarz pol. (1837—88); „Nad poziomy".

Sacchis (sakkis) Pordenone de, malarz wł., ob. Pordenone de Sacchis.

Sacer, łac., święty, poświęcony bogom, Bogu. Sacerdos, kapłan. Sacerdotium, urząd kapłański, kapłaństwo.

Sachalin, japoń. Karafuto, wyspa u wsch. wybrzeży Syberii, na M. Ochockim, bogata w węgiel, żelazo, złoto, naftę; 74.078 km²; część płn. ros., 12.000 mieszk.; gł. m. Aleksandrowsk; cz. płd. japońs., 275.000 mieszk.; stol. Otomari; pierwotnie ros. kolonia karna, 1905 podzielona między Rosję i Japonię.

Sacharoza, ob. Cukier trzcinowy.

Sacharymetr, gr., cukromierz, przyrząd do oznaczania ilości cukru w roztworze; zastosowanie polarymetru (ob.).

Sacharyna (imid kwasu orto-sulfobenzoesowego), biały krystaliczny proszek, 500 razy słodszy od cukru trzcinowego, nie posiada zupełnie wartości odżywczej, może być jedynie używany w celach leczniczych (przy cukrzycy); odkryta 1879; wyrób pod kontrolą państwa.

Sacher-Masoch Leopold, powieściopisarz niem. (1835—95), od niego masochizm, zboczenie erotyczne; „Das Vermächtnis Kains", „Falscher Hermelin" i in.

Sachs Hans, poeta niem. (1494—1576), czeladnik szewski, największy z Meistersingerów (ob.), b. płodny, zwłaszcza przypowieści wierszem i dramaty o różnorodnej treści, humor i żywość przedstawienia, cięt ość dialogu.

Sachsen, ob. Saksonia.

Sachsen-Altenburg, do 1918 księstwo Rzeszy niem., od 1920 włączone do Turyngii.

Sachsen-Coburg Gotha, do 1918 księstwo i państwo związk. Rzeszy, 1920 częściowo włączone do Turyngii, częściowo do Bawarii.

Sachsen Meiningen, do 1918 księstwo i państwo związk. Rzeszy, 1920 włącz. do Turyngii.

Sachsen-Weimar-Eisenach, do 1918 wielkie księstwo i państwo związk. Rzeszy niem., do 1920 wolne państwo, nast. włącz. do Turyngii.

Sacra, łac., u staroż. Rzymian czynności i ceremonie religijne.

Sacramento, 1) stol. Kalifornii w St. Zjedn. Am. Płn., 94.000 mieszk.; nad rz. S.; 2) gł. rz. Kalifornii, 620 km, uchodzi do Zat. San Francisco.

Sacré-coeur, ob. Sercanki.

Sacrificium, łac., ofiara; S. Missae, ofiara mszy św.

Sacrilegium, łac., świętokradztwo.

Sacro Bosco (Sacrobusto) Johannes de, znakomity astronom śrdw., † 1250, w Paryżu.

Sacro egoismo, „święty egoizm", określenie które się odnosiło zrazu do włoskiej polityki zagranicznej od 1914.

Sacrosanctus, łac., święty, nietykalny; w starożytnym Rzymie trybun plebejski był s.

Sad, teren pod uprawę drzew, krzewów owocowych (ob. Sadownictwo).

Sade (sad) Donatien Alphonse François markiz de, powieściopisarz franc. (1740—1814), od niego sadyzm, zboczenie erotyczne: „Les crimes de l'amour" i in.

Sadhu, „pobożny", we współcz. Indiach tytuł pobożnych ludzi, ascetów, mnichów (wróżbici, znachorowie).

Sa'di, ob Sa'adi.

Sadok, pol. dominikanin z XIII w., męczennik, błogosławiony, zginął w Sandomierzu 1260, w czasie napadu Tatarów (2. czerwca).

Sadoveanu Michał, powieściopisarz rumuńs., * 1880, twórca rumuńs. powieści historycznej.

Sadowa, czes. Sadová, w. w płn. Czechach w żupie Králový Hradec (Königgrätz); 1866 klęska Austriaków w bitwie z Prusakami.

Sadownictwo, gałęź rolnictwa (ob.) wzgl. ogrodnictwa (ob.), poświęcona produkcji owoców, oparta na sadzeniu, uprawie i hodowli zimotrwałych drzew owocowych. Materiał sadown. ze szkółek (dziczki uzyskane z siewu, uszlachetnione przez szczepienie, oczkowanie) sadzi się głównie jesienią, rzadko wiosną (np. orzechy). Należy tu dalej: pielęgnacja drzew, a m. przycinanie gałęzi (formowanie korony), wycinanie gęstych gałęzi (prześwietlanie korony), usuwanie zeschłych gałęzi i wilków (pędy niżej punktu szczepienia); nawożenie: gnojówką (nawóz azotowy), kainitem, solami potasowymi, tomasyną (fosfor); walka ze szkodnikami roślinnymi i zwierzęcymi (bielenie, oskrobywanie, spryskiwanie naftą itp.) i i.

Saduceusze, sekta żyd., ob. Faryzeusze i S.

Sadyk Pasza, ob. Czajkowski Michał.

Sadyzm, chorobliwe zboczenie popędu płciowego, polegające na zaspakajaniu go przez zadawanie bólu drugiemu człowiekowi. Nazwa od markiza Sade (ob.).

Sadza, subtelnie rozdrobniony węgiel, wydzielający się z płomienia przy zbyt małym dostępie tlenu, lub wskutek ochładzania płomienia; używana jako barwnik do wyrobu farb olejnych, czarnego lakieru, tuszów, czerni drukarskiej, elektrod węglowych itd.

Sadzenie, w ogrodnictwie, rzadziej w rolnictwie, czynność polegająca na przenoszeniu roślin z inspektu lub szkółki na miejsce przeznaczone pod uprawę. W ogrodnictwie sadzi się młode rośliny, w sadownictwie i leśnictwie drzewka i krzewy, wyprodukowane w szkółkach. S. prowadzi się w regularnym układzie (rzędami, w kwadraty, trójkąty itp); „nieprzyjęte" lub słabo rozwinięte egzemplarze zastępuje się nowymi (dosadzanie).

Sadzonki, ob. Sadzonkowanie.

Sadzonkowanie, rozmnażanie roślin drogą rostową (wegetatywną), polegające na reprodukowaniu tego samego pokolenia rośliny z odciętych pędów. Stosowane w ogrodnictwie, przy utrwalaniu brzegów rzek (np. wierzba), szkarp. nasypów (akacja) itd.

Sadź, nazwa szronu tworzącego kwieciste powłoki

Saeculares (ludi), w staroż. Rzymie igrzyska połączone ze świętem poświęconym pokucie i kultowi zmarłych, obchodzone od 249 prz. Chr. co 100 lat.

Saeculum, łac., wiek, stulecie.

Šafařik Paweł Józef, slawista czeski (1765—1861): dzieła z zakresu gramatyki języka czeskiego, literatury, etnografii słowiańskiej i in.

Safe (sejf), ang., skrytka w skarbcu bankowym.

Saffan, persk., skóra kozia (imitacja: owcza i cielęca), garbowana sumakiem, barwiona na czerwono, brunatno, żółto; s. czarny — maroquin (marokę), bez połysku — korduban (ob.). Używany do wyrobów galanteryjnych, oprawy książek itd.

Safizm, samkołóstwo, miłość lesbijska, ob. Homoseksualizm

Safo (Safona, grec. Sappho), słynna poetka grecka, ok. 600 prz. Chr., rodem z Lesbos, w dialekcie eolskim pieśni weselne i hymny (m. in. do Afrodyty), w Mitylenie zgromadziła przy sobie grono dziewcząt, które nauczała poezji; o jej życiu i śmierci fałszywe legendy.

Saga, nordyjskie opowiadanie prozą, artystycznie wydoskonalona kronika rodowa z realistycznymi obrazami obyczajów, sięga czasów odległych, od wędrówek z Norwegii, przez kształtowanie się państwowe Islandii, aż po przyjęcie chrześcijaństwa, l. 870—1030, w zabytkach piśmiennych od XIII w. W w. XIII—XIV dawne pieśni bohaterskie przerabiane w sagi baśniowo-romantyczne. W w. XIV upadek s., która wyradza się w powieść awanturniczą.

Sago, preparat z mączki skrobiowej, w Indiach, na Archipelagu Malajskim z pni różnych palm (np. sagowca), w Europie też z mąki kartoflanej.

Sagowiec, ob. Cykas.

Sagowiec

Sagownica, palma, z której rdzenia otrzymujemy krupy s a g o; Wyspy Malajskie, Oceania.

Sagunto, m. w hisz. prow. Walencja, nad Palancią, 7.000 mieszk. — Ok. 1500 prz. Chr. założ. jako Saguntum, 219 prz. Chr. zdobyte przez Hannibala.

Sahajdaczny, u dawnych Kozaków godność hetmana pol., w szczeg., ob. K o n a s z e w i c z Piotr.

Sabajdak

Sahajdak (sajdak), łuk, strzały, kołczan i łubie razem.

Sahara, największa pustynia na ziemi, w płn. Afryce, rozciągająca się od gór Atlasu po Sudan i od Atlantyku po dolinę Nilu. Niewielkie i rzadkie opady jedynie w górach oraz na płn. i płd. krańcach S. Wewnętrzu masywy górskie Ahaggar, Tibesti (do 3.000 m). Przeważa typ pustyni skalistej (hamada), na zach. i wsch. pustynia piaszczysta (erg) z wydmami do 300 m wys. W nielicznych oazach uprawa palmy daktylowej. M i e s z k.: na wsch. gł. Berberowie, we wnętrzu koczown. Tuaregowie, na zach. Maurowie. Ś w i a t z w i e r z. S.: antylopy, dzikie osły, strusie. — 5 wielkich szlaków karawanowych. Projektowana budowa kolei transsaharskiej.

Sâhib (arab., „pan"), tytuł Europejczyków w Persji, Turkiestanie wsch. i Indiach.

Saida (staroż. Sydon), m. w państwie Libanon (Syria franc.), nad M. Śródziemnym, 15.000 mieszk., port, liczne meczety, kościoły.

Saigon, ob. Sajgon.

Saint (sę, sęt), fr., ang., święty.

Saint-Cloud (sę klu), franc. m. na zach. od Paryża, w depart. Seine-et-Oise, 16.000 mieszk.; ruiny zamku, park, fabryki porcelany.

Saint-Cyr (sę-sir) Laurent, margr., marszałek franc. (1764—1830), uczestnik kampanii napoleońskiej.

Saint-Cyr-l'École (sę-sir-lekol), osada w departamencie Seine-et-Oise (Francja), w okręgu Wersal, ze sławną s z k o ł ą w o j s k o w ą, założoną w 1803 przez Napoleona I.

Saint-Denis (sę deni), m. we franc. departam. Seine, 82.000 mieszk.; opactwo z 630 r. z grobami królewskimi.

Sainte-Beuve (sęt böf) Charles, franc. poeta i krytyk (1804—69), romantyk: poezje i powieść egzotyczna „Volupté", krytyk bardzo dokładny chociaż stronniczy, o znaczeniu dla swej epoki naczelnym: „Causeries de lundi", „Nouveaux lundi", „Portraits littéraires", „Histoire de Port-Royal" i in.

Sainte-Claire-Deville (sęt kler dewil) Henri Étienne, chemik franc. (1818—81), prace nad dysocjacją związków chem. w wysok. temperat., przyczynił się wybitnie do rozwoju fabrykacji glinu i magnezu.

Saint Étienne (sęt etien), stol. franc. depart. Loire, 190.000 mieszk.; kop. węgla, fabr. broni.

Saint-Germain (sę żermę), św. Germanus, 1) biskup z Auxerre (390—448); 2) biskup Paryża (494—576).

Saint-Germain-en-Laye (sę żermę an le), franc. m. w depart. Seine-et-Oise, nad Sekwaną, zamek renesans.; 1919 pokój między Austrią a koalicją, rozpad monarchii Habsburgów.

Saint-Helens (sent h.), m. w ang. hrabs. Lancaster, 107.000 mieszk.; kopalnie węgla, przemysł szklany, żelazny.

Saint-James (sent-dżejms), św. Jakub, parafia w Londynie, obejmująca pałac królewski.

Saint John (sent dżon), 1) rz. w Kanadzie, 718 km, uchodzi do Atlantyku; 2) m. w kanadyjskiej prow. Nowy Brunświk, 47.000 mieszkańców, port.

Saint John's (sent dżons), stol. bryt. kolonii Nowej Funlandii (Ameryka Płn.), 42.000 mieszkańców.

Saint-Just (sę-żüst) Antoine, rewolucjonista franc. (1764—94), członek Konwentu i Komitetu Ocalenia Publicz., współdziałał wraz z Robespierrem i Couthonem („triumwirat"), przyczynił się do obalenia dantonistów, terorysta, wybitny teoretyk rewolucyj., zgilotynowany (wraz z Robespierrem).

Saint-Louis (sent luis), m. w st. Missouri w St. Zjedn. Am. Płn., nad Missisipi, 820.000 mieszk.; 2 uniwers., akademia sztuk pięknych; przemysł mięsny, fabr. obuwia, handel zbożem.

Saint-Nazaire (sę nazer), m. w franc. depart. Loire Inférieure, nad ujściem Loiry, 40.000 mieszk.; stocznie okrętowe, kąpiele morskie.

Saint-Malo (sę-m.), franc. m. port. w Bretanii, 13.000 mieszk.; kąpiele morskie, port wojenny.

Saint-Paul (sent pol), stol. st. Minnesota w St. Zjedn. Am. Płn., nad Missisipi, 270.000 mieszk.; handel bydłem i drzewem.

Saint-Pierre (sę pier), franc. wyspa u płd. wybrzeży Nowej Funlandii, 4.000 mieszkańców.

Saint-Pierre (sę pier) Jacques Henri Bernardin de, pisarz franc. (1737—1814), jego arcydzieło: „Paul et Virginie".

Saint-Quentin (sę-kantę), m. we franc. depart. Aisne nad Sommą, 53.000 mieszk.; 1557 zwyc. Egmonta nad Francuzami, 1871 zwyc. Niemców nad Francuzami. Podczas wojny światowej zburzone przez Niemców.

Saint-Saëns (sę sans) Camille, kompoz. franc. (1835—1921); poematy symfon., koncerty, symfonie, kompozycje kameralne, suity, opera: „Samson i Dalila" i in.

Saintsbury (sejntsbori) George, ang. historyk literatury, * 1845: „History of 19-th century Literature", „History of Criticism and Literary Taste in Europe", „A History of English Prosody", „History of English Prose Rhythm", „A History of French Novel" i in.

Saint-Simon, 1) Louis de Rouvroy, ks., pisarz franc. (1675—1755), autor słynnych pamiętników. 2) Claude Henri, wnuk poprz., franc. pisarz i założyciel pierwszej szkoły socjalistycznej (1760—1825). Kierunek S. należy jeszcze do teoryj utopistycznych, niemniej jednak podkreśla walkę klas: rozdział dóbr winien być dokonywany według wytwórczości danej jednostki, prawo dziedziczenia należy znieść, a środki produkcji upaństwowić. Szereg dzieł.

Saintsimonizm (sęsimonizm), ob. Saint-Simon 2).

Saint Vincent (sent winst), bryt. wyspa w M. Antylach, 388 km², 50.000 mieszk., wulkaniczna, stol. Kingstown. Wywóz bawełny, cukru, kopry.

Sais (egip. Sa), w staroż. czasowo stolica doln. Egiptu, ognisko wiedzy kapłańskiej.

Sajańskie Góry, wsch. przedłużenie Ałtaju, płd. granica między Syberią i Mongolią; Munku Sardyk, 3.490 m.

Sajdak, ob. Sahajdak.

Sajdak Jan, pol. filolog klas., * 1882; szereg prac specjalnych, od 1924 red. pols. przekładu „Pism ojców kościoła".

Sajgon (Saigon), stol. franc. Kochinchiny, nad rz. S., 123.000 mieszk.; znaczny ruch portowy.

Sajma, fińs. Saimaa, jez. w płd.-wsch. Finlandii, 1750 km², odwadnianie przez Wuoksen do Jez. Ładoga, połączone *Kanałem* S. z Zat. Fińską.

Sajtafernes, król Scytów (ok. 200 prz. Chr. lub za czasów Augusta), na wybrzeżu M. Czarnego.

Sakai, m. portowe na japońs. Wyspie Hondo, 120.000 mieszkańców.

Sakajowie (błędnie nazywani Seonami), szczep niskorosły, o wełnistych włosach, z Półw. Malakki.

Saké (*saki*), wino lub piwo z ryżu, narod. napój japoński.

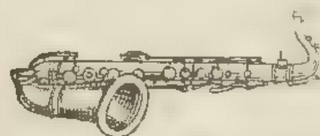
Sakkara (Sakkurah, Saggâra), egips. wieś na skraju Pustyni Libijskiej, k. Memfis, sławna ze starożytnych znalezisk.

Sakra, łac., uroczyste święcenia biskupie.

Sakralny, łac., dotyczący kultu religijnego.

Sakrament, łac., wg nauki *katolickiej* czynność ustanowiona przez Chrystusa; przez nią wierzący uzyskuje lub pomnaża łaskę poświęcającą. Sakramentów jest 7: chrzest, bierzmowanie, s. ołtarza, pokuta, ostat. namaszczenie, kapłaństwo, małżeństwo. — *Protestanci* przyjmują 2 s. (chrzest i Wieczerzę Pańską). *Sakramentalny*, odnoszący się do s., uroczysty, nierozwiązalny.

Sakramentki (*benedyktynki*), zakon żeński z regułą św. Benedykta, zał. w XVIII w. we Francji; cel nieustająca adoracja N. Sakramentu.

Saksofon

Saksofon (saxofon), instrument blaszany, o różnych wielkościach (s. sopranowy, altowy itd.); obecnie najczęściej stosowany w muzyce jazzowej.

Saksonia (niem. Sachsen), kraj (państwo) w Rzeszy Niemieckiej, położ. między Czechosłowacją, Turyngią i Prusami. 14.986 km² pow. i 5,196.386 mieszk. (w tym ok. 30.000 Łużyczan). Płd. cz. S. górzysta (Rudawy, Góry Nadłabiańskie, Pogórze Łużyckie). Górnictwo (węgiel kamienny i brunat., miedź, żelazo) i przemysł. Gł. ośrodki przemysłu: Chemnitz (metalowy), Łużyce Górne (włókienniczy), Miśnia (porcelanowy) i Lipsk (drukarski i księgarski). *Stolica*: Drezno (Dresden). *Ustrój*: na czele kraju namiestnik Rzeszy (Reichsstatthalter). Administr.: 4 okręgi: Drezno-Budziszyn, Lipsk, Chemnitz i Zwickau. — *Dzieje*. Po wymarciu *dynastii* askańskiej 1423 w ks. sasko-wittenberskim, obejmują rządy Wettynowie, którzy 1485 rozpadają się na linię ernestyńską i albertyńską. Z pierwszej: Fryderyk Mądry, elektor 1486-1526, zwolennik Lutra, Jan Fryderyk po bitwie pod Mühlberg (wojna szmalkaldzka) 1547 traci elektorstwo na rzecz ks. Maurycego z linii albertyń.; z tej: Fryderyk August I (Mocny) 1694-1733, przyjmuje 1697 katolicyzm dla zdobycia tronu pol., uczestniczy w niepomyślnej dla S. wojnie północnej; syn jego August III, 1733—63, przeciwnik Fryderyka W. w 2. wojnie śląskiej i 7-letniej (rządy min. Brühla); 1763—1827 Fryderyk August III, po przystąpieniu 1806 do zw. reńskiego koronowany na króla (Fryd. August I), desygnowany przez Napoleona na władcę Ks. Warszawskiego, w walce pod Lipskiem po stronie franc., traci po kongresie wiedeńskim połowę na rzecz Prus. 1866 S. po stronie Austrii przeciw Prusom; od pokoju berlińskiego (1866) w Zw. Północ.-Niem., od 1871 w obrębie cesarstwa, 1918 republiką (abdykacja Fryderyka Augusta III).

Saksonia (Sachsen), *prowincja pruska* nad Łabą i Salą. 25.527 km² pow. i 3.390.500 mieszk. Kraj przew. rolniczy (uprawa buraka cukr.). Z kopalin: węgiel brun., sól kam. i sole potas. (Stassfurt). Przemysł spożywczy w okolicy *stolicy*, Magdeburga.

Saksonowie, ob. Sasi.

Sakuntala, ob. Kalidasa.

Sakwa, skórzany worek, torba związana rzemieniem.

Sakyamuni (mędrzec z rodu Sakya), nazwa Buddy.

Sal, najgórniejsza część skorupy ziems. (50—300 km), złoż. głównie ze związków krzemu (Si) i glinu (Al).

Sala, niem. Saale, 1) S. *frankońska*, pr. dopł. Menu w Bawarii, 112 km; 2) S. *turyńska* lub *saska*, l. dopł. Łaby, 427 km.

Saladyn (Salah ed-dîn), sułtan Syrii i Egiptu (1137—93), opanował Syrię, Damaszek, Mezopotamię i in., zdobył Akkę i Jerozolimę; znany z męstwa i szlachetności.

Salâm, arab., zbawienie, szczęście, błogosławieństwa; s.-*aleikum*: pokój z wami, powitanie mahometan.

Salamandra, ob. Jaszczur. S. *olbrzymia*, najwięk. z dziś żyjących płazów; Japonia.

Salamanka, hiszp. Salamanca, stol. hiszp. prow. S., nad rz. Tormes, 48.000 mieszk.; uniwersytet (założ. 1239), liczne zabytki.

Salami, wł., sucha, wędzona kiełbasa z siekanej wieprzowiny (także z mięsa mułów i osłów).

Salamina, grec. Salamis, wyspa u wybrz. Attyki, 93 km², 12.000 mieszk.; port i *stol*. S. — 480 prz. Chr. zwycięstwo morskie Greków pod wodzą Temistoklesa nad Persami.

Salandra Antonio, polityk włos. (1853—1931), premier 1914—16 (za jego sprawą udział Włoch w wojnie świat.), 1919 uczestnik konferencji pokojowej.

Salangany, rodzaj ptaków z rodziny jerzyków; gniazda z wydzieliny ślinianek są przysmakiem w Chinach (tzw. jaskółcze gniazda); płd.-wsch. Azja, płn. Australia.

Salangor, ob. Selangor.

Šalda Franciszek Ksawery, pisarz czeski, * 1867, wpływowy krytyk i historyk literatury.

Saldo, wł., reszta dodatnia lub ujemna po zamknięciu rachunku.

Salem, arab., ob. Salam.

Salep (arab.), wysuszone bulwy storczyków, pozbawione skórki: używane jako środek przeciwzapalny; w Turcji i Grecji jako napój

Salerno, stol. włos. prow. S., 63.000 mieszk.; kąpiele mors., w śrdw. słynna szkoła medyczna.

Saletra, s. chilijska, azotan sodu, wielkie złoża w płn. Chile, używ. jako nawóz azot.; s. potasowa, otrzym. z saletry chil., używ. do wyrobu prochu strzelniczego, fabrykacji szkła, jako nawóz sztuczny.

Salezjanie, zgromadzenie księży świeckich (nazw. od św. Fr. Salezego), założ. we Włoszech przez błog. Jana Bosko (1815—88), poświęcające się opiece i wychowaniu młodzieży. Salezjanki, zgromadzenie żeńskie, zał. 1610 przez św. Franc. Salezego i Joannę de Chantal: opieka nad chorymi, wychowanie dziewcząt.

Salezy Franciszek, ob. Franciszek Salezy.

Salford (selferd), m. w ang. hrabs. Lancaster, naprzeciw Manchesteru, 220.000 mieszk.; przemysł bawełniany i żelazny.

Salickie prawo, prawo ludowe szczepu Franków salickich, spisane w języku łac. ok. r. 500 po Chr.

Salicylowy kwas (kwas oksybenzoesowy), ważny związek organ., otrzym. technicznie z fenolanu sodu i dwutlenku węgla; zapobiega gniciu i fermentacji (środek konserw.), używ. do fabrykacji barwników i środków leczniczych.

Salieri Antonio, kompoz. wł. (1750—1825): ok. 40 oper, np. „Les Danaides" i in., motety itd.

Salii, łac., „tancerze", u Rzymian kolegium kapłańskie (pierwotnie dwa), dla kultu Jowisza, Marsa i Kwiryna; w marcu i październiku procesje S. z tańcami i pieśniami.

Salina, kopalnia lub warzelnia soli.

Saliński Stanisław Maria, współcz. nowelista polski: „Opowieści morskie".

Saliowie, główne plemię Franków (ob.).

Salipiryna, środek przeciwgorączkowy.

Salisburia, miłorząb, ob. Gingko biloba.

Salisbury (selsbőry) Robert Arthur, margr., polityk ang. (1830—1903), konserwatysta, min. Indii 1867, spraw zagran. 1878, reprezentant Anglii na kongresie berlińskim, zyskał dla Anglii Sudan.

Salle, La (sal) Jean Baptiste, św. (1651—1719), założyciel zakonu braci szkolnych; pam. 15 V

Sallustius Caius S. Crispus, historyk rzym. (86—36 prz. Chr.), 52 trybun ludowy, 46 zarządca Numidii (stronnik Cezara). Dzieła: „De coniuratione Catilinae", „De bello Jugurthino", „Historiarum libri V" (z l. 78—67, fragmenty).

Salmanassar, imię pięciu królów asyryjskich; ważn.: S. I, ok. 1280—1256, wyprawy do Armenii, M. Azji; S. III, 859—825, dotarł w wyprawach m. i. do M. Śródziemnego.

Salmiak, chlorek amonu, używ. do lutowania, do ogniw galwan., poza tym w farbiarstwie i w medycynie.

Salmon André, poeta franc., * 1881, kubista zbliżony do unanimizmu, świetne liryki o wspaniałym obrazowaniu na tle rewolucyjno-społecznym: „Créances", „Carreaux", satyryczna proza i ironiczno-realistyczne powieści.

Salol, środek leczniczy, dezynfekcyjny.

Salome, 1) S. Aleksandra, ob. Machabeusze; 2) córka Heroda Boethosa i Herodiady, uzyskała od swego ojczyma Heroda Antipasa stracenie Jana Chrzciciela.

Salomea, św., córka Leszka Białego, małżonka Kolomana Węgier, † 1268; po jego śmierci założ. klasztor św. Klary w Zawichoście (jego przełożona).

Salomon, 1) (Szelomo) syn Dawida, król izrael., ok. 970—933 prz. Chr., nawiązał kontakt z Egiptem, Sabejczykami, Persją i in., stłumił wewn. powstania, zbudował zamek królewski, wspaniałą świątynię i in., za niego (jak i za Dawida) najwyższy rozkwit państwa izrael., miał być twórcą „Pieśni nad pieśniami", „Przypowieści", „Księgi mądrości", „Psalmów"; 2) S. (Salomo), król węg. (1052— ok. 1087), uzyskał tron dzięki ces. Henrykowi IV, walczył z powodzeniem z Bizancjum, 1074 lennik Niemiec, 1083 zdetronizowany przez Władysława (popartego przez Bolesława Śmiałego).

Salomona Wyspy, ang. Solomon Islands, grupa wysp w Melanezji, na wsch. od Nowej Gwinei, 37.300 km², 140.000 mieszk.; wyspy Buka, Bugainville od 1921 mandat austral., pozostałe pod protektoratem Anglii; mieszk.: Malajowie i Papuasi.

Salon, fr., 1) pokój do przyjmowania gości, bawialnia; 2) doroczna wystawa sztuki (na wzór s. oficjalnego) w Paryżu.

Saloniki, grec. Thessalonike, stol. grec. nomos S., 236.000 mieszk.; port. — Już w staroż. najważn. port Macedonii, później państwa bizantyjskiego; od 1430—1912 do Turcji, następnie do Grecji; 1918 zawieszenie broni między Ententą i Bułgarią.

Salsefia, jarzyna, jadalne korzenie rośl. kozibród (ob.).

Saltarello, skoczny taniec hiszp. i włoski.

Saltato, wł., skocznie; w grze skrzypcowej lekkie staccato wykonywane smyczkiem.

Salt Lake (soltlejk), ob. Wielkie Jezioro Słone.

Salt Lake City, stol. st. Utah w St. Zjedn. Am. Płn., w pobl. W. Jez. Słonego, 140.000 mieszk., siedziba Mormonów, uniwersytet.

Salto, włos., skok, przy którym ciało obraca się w powietrzu wokół środka ciężkości ciała głową w dół, przodem lub tyłem. S. mortale, niebezpieczny skok akrobatów ze znacznej wysokości.

Saluen (Salwen), rz. w Indochinach, 2500 km., przepływa chińską prow. Jünnan.

Salus, łac., bogini pomyślności, dobra państwa, od pocz. II w. także zdrowia (grec. Hygiea).

Salus rei publicae suprema lex esto, łac., „Dobro rzeczypospolitej musi być najwyższym prawem".

Salustiusz, ob. Sallustius.

Salut, łac., pozdrowienie, wzgl. uczczenie w pewien sposób, np. przez wywieszenie flag itp.; por. Salutowanie

Salutowanie, wojsk. ukłon bronią lub przez przyłożenie dłoni wzgl. palców do nakrycia głowy. P o l s k i sposób s. 2 palcami: od 1831.

Salvador, El, republ. w Ameryce Środk., nad Oc. Spokojnym, wulkaniczna i górzysta, 34.126 km^2, 1,6 mil. mieszk. (46 na km^2). Ludność: 300 000 Indian, mieszańcy i nieliczni biali; język panujący hiszp.; s t o l. S a n S a l v a d o r (99.000 mieszk.). Wywóz kawy, cukru, tytoniu, indygo. U s t r ó j: prezydent wybier. co 4 lata, parlament (42 posłów); kraj podziel. na 14 depart. — 1524 hiszp. kolonia, od 1821 niezależny.

Salvarsan, ob. Salwarsan.

Salvation Army (salwejszn armi), ang., ob. Armia Zbawienia.

Salvator Rosa, malarz włoski, ob. Rosa S

Salve! łac., witaj!

Salve Regina, łac., „Witaj Królowo", hymn łaciński na cześć M. Boskiej, zaczynający się od tych słów

Salvo errore et omissione, łac., „z zastrzeżeniem błędu i opuszczenia", klauzula w stosunkach handlowych, umieszczana na wyciągach z rachunku bieżącego.

Salwa, równoczesne wystrzelenie na komendę przez oddział piechoty lub artylerii. S. p o w i t a l n ą wzgl. h o n o r o w ą oddaje dziś tylko artyleria.

Salwarsan, preparat arsen., wynalez. przez E h r l i c h a i H a t a (zw. też Ehrlich-Hata 606), środek leczniczy przeciw kile, obecnie wyparty przez n e o s a l w a r s a n.

Salwatorianie Societas Divini Salvatoris (S. D. S.), zgromadzenie misyjne, zał. 1881 w Rzymie przez ks. Jordana. S a l w a t o r i a n k i, gałąź żeńska s., zał. 1888

Salwinia, drobne, pływające po wodzie paprotki z rodziny Salviniaceae

Salwować, łac., zabezpieczać ratować, chronić, wybawiać.

Salza H e r m a n n v o n, wielki mistrz krzyżacki 1210—39

Salzach, pr. dopł. Innu, 226 km.

Salzburg (S o l n o g r ó d), kraj związkowy Austrii, położ. w Alpach Salzburskich, oraz Wysokich i Niskich Taurach, 7.153 km^2 pow. i 235.700 mieszk. Chów bydła, rolnictwo i górnictwo (sól). Źródła mineralne i cieplice (Gastein). S t o l i c a: Salzburg (37.856 mieszk.). — Księstwo duchowne Rzeszy Niemieckiej, do 1803 (uksiążęcone arcybiskupstwo ok. 1225, sekularyzacja 1802); od 1805 do Austrii (1810—14 do Bawarii).

Salzkammergut, alpejska kraina w Austrii Górnej, Salzburgu i Styrii, liczne jeziora, złoża soli kamiennej; gł. m.: Ischl, Gmunden.

Sałata, roślina złożona; u nas 6 gat.; s. s i e w n a, dwuroczna, jadalna, w uprawie polnej i ogrodowej, rzadko dziczeje.

Sałtykow Michaił Jewgrafowicz, pseud. N. S z c z e d r i n, znakomity rosyjski pisarz satyryczny (1826—89).

Sam, Wuj, „Uncle Sam", przezwisko Stanów Zjedn. Ameryki Płn. i ich mieszkańców.

Samain (samę) Albert, poeta franc. (1858—1900).

Samanidzi, dynastia irańska założona prze Ismaila (w. VIII—IX), stworzyli państwo od M Kaspijskiego do średn. Indu, upadek w 909 r

Samar, Sm, pierw. chem., metal ziem rzadkich. l. porz. 62, cięż. at. 150,43.

Samara, 1) l. dopł. Dniepru na Ukrainie, 34 km; 2) l. dopł. Wołgi, 587 km; 3) stol. obw Środk.-Wołżańskiego, przy ujściu rz. S., 220.000 mieszkańców; port.

Samarang (S e m a r a n g), m. port. na Jawie 217 000 mieszkańców.

Samaria, 1) kraina w Palestynie, zw. tak od czasów Makabeuszów, między Galileą na płn. a Judeą na płd.; s t o l. Sichem (dziś Nablus); 2) stol. państwa izraelskiego, zburzona 722 prz Chr. przez Asyryjczyków, dziś ruiny koło ws Sebastije.

Samarkanda, stol. sow. republ. Uzbekistanu 136.000 mieszk.; grobowiec Tamerlana. — 329 prz. Chr. zdob. przez Aleksandra W., 1220 po Chr. przez Dżengis-Chana, 1369—1404 stol. państwa Tamerlana, od 1868 należy do Rosji.

Samarra, m. ruin w Iraku, nad Tygrysem w IX w. po Chr. siedziba kalifów

Samarytanie (samaryci), mieszkańcy Samarii potomkowie zmieszanych z Asyryjczykami Izraelitów z pokolenia Efraim i Manasse pozostał w kraju przy zdobyciu państwa izrael. 722 prz Chr.); w ciągłych sporach z Judejczykami stworzyli oddzielną gminę, własną świątynię na Górze Garizim koło Sichem (wybitni przywódcy: Sanbalat, Manasse).

Samarytanin, 1) mieszkaniec Samarii (ob.); 2) wg Ewangelii św. Łukasza przysłowiowo m i ł o s i e r n y c z ł o w i e k.

Sambia, niem. Samland, półwysep w Prusach Wsch., między Zalewami: Wiślanym i Kurońskim; połów bursztynu

Sambor, m. pow. w woj. lwows., między rz Strwiążem i Dniestrem, 22 000 mieszk.; odlewnia żelaza, rafin. spirytusu, fabr. chemikaliów i in.

Sambra, fr. Sambre, l. dopł. Mozy, 190 km

Samica, zwierzę płci żeńskiej; ma specjalną nazwę u wielu zwierząt, np. klacz, maciora, łania, suka, itd.

Samiec, zwierzę płci męskiej; specjalna nazwa u wielu zwierząt, np. ogier, buhaj, rogacz, kogut, kocur itd

Samiel lub **Sammael,** nazwa szatana u późniejszego żydostwa.

Samland, ob. Sambia

Samnici, mieszkańcy staroż. S a m n i u m, pochodzenia sabińskiego (język oskijski); podbici przez Rzymian usiłowali kilkakrotnie wyzwolić się.

Samnium, ob. Samnici.

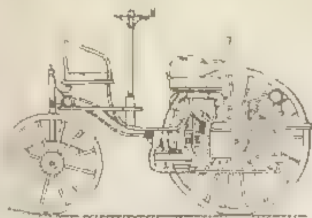
Samo, twórca pierwszego państwa zach. słowiańskiego (dzisiejsza Karyntia, Czechy, Morawy 623—658; wyzwolił Słowian spod Awarów, 631—41 walczył zwycięsko z Frankami.

Samoa, archipel. w Polinezji, 3 większe wyspy (Sawaii, Upolu, Tutuila) i wiele mniejszych 3420 km^2, 54.000 mieszk., wulkan., wywóz kopry, kakao, bananów, kauczuku; należą obec

do Nowej Zelandii (mandat Ligi Nar.), do 1914 do Niemiec i St. Zjedn. Ameryki Płn.

Samobójstwo, rozmyślne pozbawienie się życia. Prawa anglo-saskie karzą s. W Polsce kto namową lub przez udzielenie pomocy doprowadza człowieka do targnięcia się na własne życie, podlega karze więzienia do lat 5.

Samochód, pojazd mechaniczny, napędzany silnikiem spalinowym lub silnikiem elektrycznym od akumulatora. Części zasadnicze: p o d w o z i e i k a r o s e r i a. Rama podwozia spoczywa za pośrednictwem r e s o r ó w na dwóch przednich i dwóch tylnich kołach. Większość typów posiada napęd na koła tylne; napęd przenosi się od silnika przez s p r z ę g ł o, s k r z y n k ę b i e g ó w, p r z e g u b K a r d a n a i d y f e r e n c j a ł na niezależne od siebie półośki tylnych kół. Koła są szprychowe lub tarczowe, ogumione pneumatykami. — Do k i e r o w a n i a s. służy k i e r o w n i c a działająca na przednie koła. Szybkość jazdy reguluje się dźwignią a k c e l e r a t o r a, regulującego dopływ mieszanki do motoru, jako też dźwignią biegową zmieniającą stosunek przekładni między motorem a wałem kardanu. Sprzęgło służy do łączenia wzgl. przerwania połączenia między silnikiem a skrzynką biegów. Każdy s. musi posiadać niezależnie od siebie działające h a m u l c e na przednie i tylne koła. Karoseria tworzy pomieszczenie i ochronę dla ludzi i towarów. Obecnie wprowadzona tzw. o p ł y w o w a (a e r o d y n a m i c z n a) l i n i a karoserii zmniejsza opór powietrza podczas jazdy. C e n t r a l k a e l e k t r y c z n a dopełnia wyposażenia każdego s. Najwięcej używa się silników benzynowych z zapłonem elektrycznym; dla komunikacji śródmiejskiej używa się s. niekiedy z silnikami elektr. zasilanymi od baterii akumulatorowej. Ostatnio zaczęto stosować silniki na gaz generatorowy z wbudowanym generatorem opalanym drzewem. — P o r. t a b l i c ę.

Pierwszy samochód Benza

Samodział, tkanina lniana, konopna lub wełniana, wyrobiona w wiejskim przemyśle domowym.

Samodzierżawie, nazwa autokratycznych rządów carów rosyjskich.

Samogitia, łacińska nazwa Żmudzi.

Samogłoski, głoski otwarte, dźwięczne, z większym rozwarciem narządów mowy, niż u spółgłosek; w języku pol. 6 jasnych: a, e, u, i, y, o, 2 nosowe: ę, ą.

Samogłów, ryba kostnoszkieletowa; żywi się rybami; morza ciepłe.

Samogwałt (o n a n i a, o n a n i z m, m a s t u r b a c j a), samozadowolenie płciowe; występuje czasem już w wieku niemowlęcym, potem dziecięcym, często jako zjawisko wieku rozwijania się. Zwalczanie przy pomocy odpowiedniego wychowania i uświadamiania.

Samoindukcja, i n d u k c j a w ł a s n a, występuje w każdym obwodzie elektr. w postaci prądu o przeciwnym kierunku, ilekroć w tym obwodzie zmienia się nagle natężenie lub kierunek prądu, np. przy otwieraniu i zamykaniu obwodu. W s p ó ł c z y n n i k s. zależy od kształtu i rozmieszczenia części obwodu. Jednostką s. w układzie prakt. jest h e n r y (H). Przewodnik ma współcz. s. = 1 H, gdy zmiana natężenia prądu o 1 amper/sek. wzbudza na jego końcach siłę elektromotor. indukcji = 1 wolt.

Samojedzi, szczep na niżach Obu, Jeniseju, nad M. Białym, pochodz. uralo-ałtajskiego; myśliwi, hodowcy renów; animiści i totemiści.

Samojłowicz Rudolf, ros. geograf i badacz okolic polarnych, 1912 odkrył na Szpicbergenie pokłady węgla, później kierownik wielu wypraw polarnych, 1928 przewodniczył ekspedycji, która udała się na ratunek wyprawy Nobilego.

Samolot (p o r. t a b l i c ę), maszyna do latania cięższa od powietrza. Rozróżnia się samoloty bezsilnikowe (szybowce), s. jedno- i wielosilnikowe, helikoptery, autogira i ornitoptery. Przy s. elementem poruszającym jest napędzane przez silnik ś m i g ł o, ciągnące lub popychające. Na skutek specjalnego kształtu (profilu) i kąta nastawienia powierzchni nośnych powstają siły dźwigające s. w górę. P r z y r z ą d y s t e r o w n i c z e: ster wysokościowy zmienia kąt nastawienia powierzchni nośnych i w ten sposób zmniejsza lub powiększa siłę nośną; ster pionowy umożliwia zwrot. R ó w n o w a g ę utrzymuje s. za pomocą nieruchomych płaszczyzn stabilizacyjnych u ogona oraz ruchomych powierzchni przy końcach skrzydeł tzw. l o t e k. P o j e d y n c z e c z ę ś c i s.: ob. rys. 5. na tablicy. Przy wodnopłatowcu zamiast kół — pływaki. Według układu powierzchni nośnych rozróżnia się jedno- lub wielopłaty, albo górno- i dolnopłaty. Według wielkości: s. lekkie, do 500 kg wagi, średnie, oraz ciężkie, powyżej 6 tonn. — A u t o g i r o: część powierzchni nośnych zastępuje przy nim śmigło obracające się biernie w płaszczyźnie poziomej. H e l i k o p t e r: posiada śmigła w płaszczyznach poziomych i pionowych; pierwsze służą do ruchu w kierunku pionowym, drugie do poruszania się w linii poziomej. O r n i t o p t e r: powierzchnie nośne ruchome, jak u ptaka. — O s t a t n i e r e k o r d y s.: rekord szybkości: przeszło 700 km/godz.; przestrzeń odbyta bez lądowania: 11.000 km; rekord wysokości: ok. 13.000 m. P r a k t y c z n i e: szybkość handlowa do 400 km/godz., udźwig do 20 t, przestrzeń pokryta bez lądowania z ładunkiem i pasażerami około 3.000 km.

Samolubstwo, ob. Egoizm.

Samołówka, przyrząd łowiecki wzgl. rybacki służący do łapania zdobyczy.

Samopomoc, 1) samowolne wymierzanie sobie sprawiedliwości, samow. realizowanie swych praw, chronionych zasadniczo przez państwo drogą ingerencji czynników państwowych, np. obrona konieczna, zajęcie bydła w szkodzie; 2) dążenie grupy osób do rozwijania swych sił gospodarczych przez wspólną działalność, bez uciekania się do środków publicznych.

Samorództwo, hipoteza powstawania istot żywych wprost z nieorganicznej materii; nie stwierdzona.

Samorząd, sprawowanie zarządu pewnych działów administracji publicznej przez organa miejscowe, wybierane przez ludność, pod kontrolą władz państwowych. S. pozwala na załatwianie spraw tyczących jedynie pewnego terytorium (s. lokalny), lub pewnej grupy ludzi (s. zawodowy) przez członków danej społeczności, znających jej potrzeby i środki do ich zaspokojenia. Jest ważnym czynnikiem wychowania obywatelskiego. W Polsce stosownie do podziału państwa na obszary administracyjne powołuje się do urzeczywistnienia zadań administracji państwowej w zakresie potrzeb miejscowych s. wojewódzki, powiatowy i gminny. Dla poszczeg. dziedzin życia gospodarczego powołuje się s. gospodarczy, obejmujący Izby rolnicze, przemysłowo-handlowe, rzemieślnicze, pracy, wolnych zawodów, oraz inne zrzeszenia publiczno-prawne.

Samos, gr. wyspa na M. Egejskim, jako grec. nomos 792 km², 70.000 mieszk.; stol. Vathy; uprawa oliwek, wina, tytoniu. — W staroż. okres rozkwitu pod panowaniem Polikratesa 532—522 prz. Chr., 1550 turec., od 1913 grecka.

Samosierra, ob. Somosierra.

Samostarczalność, ob. Autarkia.

Samostrzał, ukryty przyrząd, wyrzucający kule, wzgl. pocisk za poruszeniem zamaskowanego spustu (do łowów, np. u ludów pierwotnych, przeciw bandytom itd.).

Samotrake, grec. wyspa na M. Egejskim; wykopaliska (posąg bogini Nike).

Samowar

Samowar, ozdobne naczynie (poch. z Rosji), zwykle mosiężne, do gotowania wody na herbatę; ogrzewane węglem drzewnym.

Samowiedza, świadomość własnego „ja".

Samowładztwo, ob. Autokracja.

Samowystarczalność, ob. Autarkia.

Samozachowawczy instynkt, instynkt właściwy istotom żyjącym, służący do utrzymania życia samoobrony, wywołania odpowiedniej reakcji w niebezpieczeństwie itd.

Samozapłodnienie, zapłodnienie jaj danego osobnika przez plemniki tego samego osobnika; u wielokomórkowych zwierząt s. b. rzadkie, gdyż jaja i plemniki danego zwierz. dojrzewają nierównocześnie; u pierwotniaków jest to zlanie się 2 jąder; u roślin zapłodnienie po samozapyleniu.

Samozapylenie, zapylenie rośliny jej własnym pyłkiem.

Samozatrucie, ob. Autointoksykacja

Samozwaniec Magdalena, pseudonim Marii Magdaleny z Kossaków Starzewskiej (ob.).

Samozwańcy Dymitrowie, ob. Dymitr.

Samożywne bakterie, bakterie pobierające pokarm z substancji nieorganicznych.

Samożywne rośliny, posiadają barwnik zielony (chlorofil) i mogą same produkować związki organiczne z węgla asymilowanego z powietrza.

Sampan, chiński statek rzeczny, służący czasem za dom mieszkalny.

Samson (Simson, hebr. Szimszon), bibl. sędzia izrael., znany z walk z Filistynami; pozbawiony przez Dalilę włosów, które dawały mu nadludzką siłę, dostaje się w ręce Filistynów, oślepiony, ginie pod gruzami zburzonego przez siebie pałacu.

Samsonow Aleksiej Wasiljewicz, generał ros. (1850—1914), dowódca 2. armii rosyjs. podczas wojny światowej, pobity przez Hindenburga w Prusiech Wschodnich.

Samuel, w St. Test. jasnowidz, sędzia i głowa Izraela. Księgi S. zawierają opowiadania historyczne, podania i legendy o S., Saulu i Dawidzie.

Samuel Herbert, polityk ang., * 1870, liberał; 1920 wysoki komisarz ang. w Palestynie.

Samum, gorący, suchy wiatr zach. i płd.-zach. na Pustyni Arabskiej i nad Tygrysem, przeważnie w lecie.

Samuraj, arystokratyczna kasta japońska z czasów feudalnych (prawo noszenia 2 mieczy, piastowania urzędów wojskowych i obywatelskich, zakaz pracy w handlu).

Samuraj

San, pr. dopł. Wisły, 450 km, gł. dopł.: Wisznia, Tanew, Wisłok.

San (Santo, rodz. żeński santa) włoski i hiszpański, święty.

Sana, stol. niezależ. państwa Jemenu (Arabia płd.), nad M. Czarnym, ok. 25.000 mieszk.

Sanacja, uzdrowienie, szczeg. organizmu gospodarczego, przez ulepszenie jego podstaw drogą powiększenia kapitału, zmniejszenia kosztów, odsetek itp.; w Polsce nazwa twórców i zwolenników przewrotu majowego w 1926 (hasło „s. moralnej").

San Antonio, m. w st. Texas, w St. Zjedn. Am. Płn., 230.000 mieszk. (5.000 Polaków), przemysł żelazny i stalowy, w pobl. pola naftowe.

Sanatorium, łac., zakład urządzony do leczenia mieszkających w nim chorych.

Sancho (sanczo), imię wielu królów Kastylii, Nawary i Portugalii. — S. III Wielki, król Nawary, 970—1035, zdobył płn. Kastylię i wsch. Leon, podzielił państwo między spadkobierców.

Sancho Pansa (sanczo-), giermek Don Quijota w powieści Cervantesa, uosobienie realizmu, przeciwstawionego idealizmowi jego pana.

Sancta simplicitas, łac., święta naiwności!

Sanctissimum (S. Sacramentum), Przenajświętszy Sakrament Ciała i Krwi Chrystusa, konsekrowana hostia.

Sanctum officium, łac., „św. obowiązek", 1) brewiarz, pacierze kapłanów; 2) nazwa inkwizycji rzymskiej.

Sanctus, łac., święty; w mszy św. zakończenie prefacji: kapłan wymawia 3 razy S.

Sand (san) George, właściwie Amandine Lucile Aurore Dupin, powieściopisarka franc. (1804—76), zamężna za bar. Dudevant, rozwódka, kochanka Musseta i Chopina; namiętna

miłość romantyczna w „Indiana", „Valentine", „Lélia" i in., powieści społeczne: „Consuelo" i in., wiejskie „La mare au diable", „La petite Fadette" i in., w swoim czasie b. poczytna i wpływowa.

Sandacz, duża ryba jadalna z rodziny okuniowatych; czyste wody słodkie.

Sandalina, roślina z rodziny motylkowatych; s. czerwona dostarcza czerwonego drewna sandałowego; Azja podzwrotnikowa.

Sandał, tur., 1) mała, wąska łódka; 2) tkanina jedw., barwiona na czerwono drzewem sandałowym (ob. Sandałowiec); 3) por. Sandały.

Sandałowate, rodzina roślin sandałowych; zielone półpasożyty na gałęziach drzew lub oplatające podziemne części roślin; z krajowych należy tu jemioła.

Sandałowiec, półpasożytne drzewo z rodziny sandałowatych; dostarcza wonnego drewna i olejku sandałowego; Australia, Archip. Malajski.

Sandały, gr., obuwie staroż. Greków i Rzymian: podeszwa przytwierdzona do stopy splotem rzemieni; dziś u niektórych zakonów, a także używane w sporcie, w kąpieli, przez dzieci itd.

San Diego, m. w st. Kalifornia, w St. Zjedn. Ameryki Płn., twierdza, 148.000 mieszkańców.

Sandomierska Nizina oddziela Wyż. Małopolską od Karpat, piaszczysta gleba; niegdyś nieprzebyta Puszcza Sandomierska, obecnie silnie przerzedzona.

Sandomierska Wyżyna, część Wyż. Małopolskiej, przedłużenie ku płd.-wsch. Gór Świętokrzyskich; teren uprawy słynnej pszenicy sandomierskiej.

Sandomierska zgoda (konsens sand.), układ pomiędzy pol. kalwinami, luteranami i braćmi czeskimi w Sandomierzu 14 IV 1570, uznanie równouprawnienia trzech wyznań i przymierze polityczne (próby stworzenia tzw. „konfesji polskiej").

Sandomierz, m. pow. w wojew. kielec., na l. brzegu Wisły, 8.000 mieszk., stary zamek obec. więzienie, renesansowy ratusz, gotycka katedra, jedno z najstarszych m. polskich. — Testamentem Bol. Krzywoustego od 1138 stolicą dzielnicy książęcej (Henryk, syn Krzywoustego), obejmującej także Lubelszczyznę; po połączeniu się jej za Bol. Wstydliwego z dzielnicą krakowską stolicą województwa (do 1795); 1241 i 59 zniszczony przez Tatarów, od 1286 na prawie magdeburskim (z nadania Leszka Czarnego); w rozkwicie za Kazimierza W.; 1570 miejsce zjazdu dysydentów pol. („zgoda sandomierska"), od końca XVI w. podupada; 1655 opanowany przez Karola X Gustawa (wysadził zamek sandomierski w powietrze), 1704 konfederacja zwolenników Augusta II.

San Domingo (Santo Domingo), ob. Dominikańska republika.

Sandrart Joachim von, niem. malarz, rytownik, teoretyk sztuki (1606—88); portrety np. ces. Ferdynanda III i jego żony itd.

Sandwich (senduicz), 1) ob. Hawai Wyspy, 2) bryt. archipel. w Antarktydzie, niezamieszkały.

Sandwich (senduicz), ang., kanapka, kromka chleba z masłem, wędliną itp.

Sandżak, tur., określenie dzielnicy, S.-i-szerif, św. chorągiew, sztandar proroka.

Saneczkarstwo, rozrywka zimowa, s. sportowe obejmuje: saneczki właśc., bobsleigh (s. z kierownicą), skeleton (s. metalowe do zjeżdżania na brzuchu), s. żaglowe.

San Francisco (Frisco), m. w Kalifornii St. Zjedn. Ameryki Płn., nad Oc. Spokojnym, 634.000 mieszk.; najważn. zach.-amer. ośrodek handlowy, budowa okrętów, przemysł żelazny; uniwers. — 1776 założ. przez franciszkanów; 1906 nawiedzone przez wielkie trzęsienie ziemi.

Sangallo, 1) Giuliano de, architekt wł. (1445—1516); 2) Antonio de, Starszy, architekt, brat poprzed. (1455—1534); 3) Antonio de, Młodszy (właśc. Cordiani), architekt, siostrzeniec poprz. (1483—1546), m. i. kierował po śmierci Rafaela budową kośc. św. Piotra w Rzymie.

San Giuliano (-dżuljano) Antonino, margr., polityk wł. (1852—1914), od 1910 min. spraw zagranicznych.

Sanguszko, 1) Roman, wojewoda bracławski, hetman pol. lit. (1537—73), słynny z wielu zwycięskich bojów (z Tatarami, 1567 z Moskwą na Polach Iwońskich, 1568 pod Ułą), zwolennik odrębności Litwy; 2) Szymon, Samuel, wojew. miński, później witebski, † 1638, uczestnik bitwy ze Szwedami pod Kokenhuzą, obrońca Witebska w wojnie z Moskwą; 3) Roman Stanisław, ks. (1800—81), gwardzista ros., uczestnik powstania listop., zesłany na Sybir (uwolniony po 14 latach), mecenas liter. i sztuki; 4) Władysław, brat poprz. (1803—70), walczył w powstaniu listop., po jego upadku w Galicji, poseł na sejm, konserwatysta, członek Izby Panów.

Sangwinik, łac., człowiek, który reaguje żywo na podniety i prędko się uspokaja, o usposobieniu żywym, działający pod wrażeniem chwili. Sangwiniczny, cechujący sangwinika.

Sanhedryn, z grec., „Wysoka Rada", złożona z przedstawicieli żyd. szlachty, przewodniczący — arcykapłan, za Machabeuszy — sąd najwyższy, pod rządami rzym. (do 70 po Chr.) najwyższa władza prawna i administr.; istniał też po upadku Jerozolimy.

Sanherib, król Asyrii (705—681), podbił 703 Babilonię, shołdował Judeę.

Sanitaria, łac., urządzenia dla utrzymania czystości, zdrowotności: urządzenia kąpielowe, ustępowe itd.

Sanitariat, łac., urząd zdrowia. Sanitariusz, dozorca i pielęgniarz chorych zwł. wojskowy.

Sanitarne wojsko, wojskowe oddziały służby zdrowia. W czasie wojny formuje się w nich m. i. kolumny sanitarne, szpitale polowe itp.

Sanitarny, fr., dotyczący spraw zdrowia, zdrowotny.

San José (choze), stolica republ. Costarica, 66.000 mieszkańców; uniwersytet.

San Juan (chuan), rz. w Argentynie, 1350 km.

San Juan de Puerto Rico (chuan), stolica amer. wyspy Porto Rico, 115.000 mieszk., port warowny.

Sankcja, łac., zatwierdzenie uchwały, umowy, ustawy, rygor, wykonanie represji, przed-

sięwzięcie surowych środków odwetowych, zwł. w stosunkach międzynarodowych, w odniesieniu do państwa, które złamało zawarty układ (np. sankcje Ligi Narodów w stosunku do członka uznanego za napastnika, zastosowane 1935/36 przeciw Włochom z powodu najazdu na Abisynię). Sankcjonować, zatwierdzić, zagrozić rygorem, sankcją.

Sankiuloci, fr. Sans-culottes (san külot), „nie noszący krótkich spodni", proletariusze i skrajni lewicowcy z rewolucji francuskiej.

Sankt Bernhard, ob. Bernarda św. Przełęcz.

Sankt Gallen, kanton w płn.-wsch. Szwajcarii, 2013 km², 280.000 mieszkańców; stol. S. G.

Sankt Gotthard, ob. Święty Gotard.

Sankt Moritz, stacja klimat. i ośrodek sportów zimowych w szwajc. kantonie Gryzonów, 1856 m n. p. m., 4.000 mieszkańców.

Sankt Petersburg, ob. Leningrad.

San Marino, wolne państewko w środk. Włoszech, 61 km², 13 000 mieszk.; stol. S. M. Ustrój: Wielka Rada, Rada dwunastu, dwaj rządzący „kapitanowie".

Sannazaro Jacopo, poeta włos. (ok. 1456—1530), słynny poemat pasterski „Arcadia".

Sanok, m. pow. w woj. lwows., nad Sanem, 14.000 mieszk.; fabr. wagonów i maszyn; do 1772 stol. ziemi sanockiej.

z Sanoka Grzegorz, ob. Grzegorz z Sanoka.

San Remo, stacja klimat. w włos. prow. Imperia, nad Zat. Genueńską, 30.000 mieszkańców.

San Salvador, stol. środk.-amer. republ. Salvador, 95 000 mieszkańców; uniwersytet.

Sansara (sanskr., „wędrówka"), w hinduskiej nauce Buddy kolejność życia, śmierci i powtórnych narodzin, od której wyzwala nirwana (ob.).

Sans-culottes (san külot), ob. Sankiuloci.

San Sebastian, stol. hiszp. prow. Guipuzcoa, nad Zat. Biskajską, 80.000 mieszkańców; port, kąpiele morskie.

San façon[s] (san fasą), fr., bez ceremonii, po prostu.

Sans gêne (san żen), fr., swobodnie, bez przymusu.

Sanskryt, w przeciw. do ludowego prakrytu, prawidłowy literacki język staroindyjski, który stał się też językiem rytualno-naukowym, dotychczas pielęgnowanym przez ind. warstwy wykształcone. Jest jednym z najdawniejszych języków indo-europejskich, stąd ważnym źródłem dla językoznawstwa porównawczego. W s. pisane są główne dzieła literatury staroindyjskiej: Mahabharata i Ramayana, dzieła poetyckie Kalidasy i i., oraz ogromna literatura naukowa.

Sansovino, 1) Andrea, rzeźbiarz wł. późnego Odrodzenia, właśc. Contucci (1460—1529), wpływ L. da Vinci, rzeźby, grobowce; 2) Iacopo, wł. rzeźbiarz i architekt, właśc. Tatti, uczeń poprzedn. (1486—1570), Biblioteka św. Marka, grupa gigantów w Pałacu Dożów w Wenecji i in.

Sans-Souci (sansusi), fr., „bez troski", rokokowy pałacyk Fryderyka II w Poczdamie z l. 1745—47.

San Stefano, miejsc. na zach. od Konstantynopola, nad M. Marmara: 1878 pokój między Rosją i Turcją.

Santa, wł., hiszp., portug., święta; ob. San i São.

Santa Catharina, st. w Brazylii, 94.998 km², 950.000 mieszk.; chów bydła, górnictwo; stol. Florianopolis.

Santa Cruz, 1) kraina w Argentynie, 244.000 km², 28.000 mieszk.; kop. węgla, soli; stol. Gallegos; 2) bryt. archipel. w Melanezji, wulkan., 940 km², 8.000 mieszkańców.

Santa Cruz de Tenerife, stol. wyspy Teneryfy (Wys. Kanaryjskie), 63 000 mieszkańców; port.

Santa Fé, 1) argent. prow. nad rz. Paraná, 134 827 km², 1,370.000 mieszk.; stol.: S. F., 125 000 mieszk.; uniwers.; 2) stolica st. Nowy Meksyk, w St. Zjedn. Am. Płn., 11.000 mieszk.

Santander, stolica hiszp. prow. S., 86 000 mieszk.; port, stocznie okręt., kąpiele morskie.

Santiago, 1) S. de Chile (czile), stol. republ. Chile, 700 000 mieszk.; uniwers.; częste trzęsienia ziemi; 2) S. de Compostela, m. w hiszp. prow. Coruña, 26.000 mieszk.; uniwersytet, cel pielgrzymek do grobu apostoła Jakuba Starszego; 3) S. de Cuba, m. na Kubie, 45.000 mieszk.; 4) S. del Estero, m. w Argentynie, 29 000 mieszkańców.

Santić Alexa, poeta serbski (1868—1924), znakomity liryk, z dramatów najważn.: „W mgle", „Żona Hassana Agi" („Hasanagica").

Santillana Iñigo López de Mendoza, Marques de, hiszp. uczony i poeta (1398—1458), wpłynął wydatnie na rozwój poezji kastylijskiej.

Santo, włos., święty.

Santo Domingo, ob. Dominikańska republika.

Santonina, środek leczniczy przeciw robakom.

Santorin, wyspa w grec. Cykladach, na M. Egejskim, wulkaniczna, ok. 20 000 mieszk.; stol. Phera.

Santos, m. port. w Brazylii, najważn. brazyl. port wywozowy kawy, 120.000 mieszkańców.

Santos-Dumont (-dumą) Alberto, inż. brazylij., * 1873, zbudował pierwszy sterowiec, pierwszy w Europie wzbił się w górę na samolocie.

São, portug., święty; żeńsk.: santa.

São Francisco Rio, rzeka we wsch. Brazylii, 2 920 km, uchodzi do Atlantyku.

Saône (son), pr. dopł. Rodanu, 445 km.

São Paulo, st. w płd. Brazylii, 247.239 km², 6.000.000 mieszk.; wywóz kawy (50% produkcji świat.); stol. S. P., 960.000 mieszkańców.

São Thome (Św. Tomasz), portug. wyspa w Zatoce Gwinejskiej (Afryka), na 825 km², 52.150 mieszk., przeważnie Murzynów. Wyspa wulkaniczna, w środku górzysta; bujne lasy; stolica Cidade.

Sapere aude, łac., miej odwagę być rozumnym, cytat z Horacego.

Saperzy, fr., wojska techniczne do prac lądowych (umocnienia itp.) i wodnych (mosty stałe, pontonowe itd.).

Sapiehowie, 1) Lew, kanclerz w. lit. (1557—1633), organizator sądownictwa na Litwie; uczestnik komisyj inflanckich 1592 i 99, poseł królewski na synod w Brześciu 1596, następnie 1600 na dwór Borysa Godunowa (rozejm); z jego inicjatywy wyprawa Zygmunta III na

Moskwę, 1618 uczestnik moskiewskiej wyprawy Władysława; 2) Jan Piotr, starosta uświacki (1569—1611), sławny wojownik (1600 Wołoszczyzna, 1605 Kircholm etc.), od 1608 na służbie Samozwańca II, 1610 jego hetman, pomocny Żółkiewskiemu przy ugodzie z bojarami, następnie na służbie królewskiej, współdziałał pod Moskwą z wojskami pol.; 3) Paweł Jan, hetman w. lit., † 1665, wsławił się pod Smoleńskiem, Zborowem, Beresteczkiem, Żwańcem, zwolennik Jana Kazimierza, przyczynił się za niego wybitnie do wyparcia najeźdźców, 1660 pobił wraz z Czarnieckim Chowańskiego pod Połonką; później w opozycji do dworu (przeciw projektowi elekcji „vivente rege"); 4) Kazimierz Paweł, hetman w. lit., † 1720, spiskował przeciw Janowi Sobieskiemu (uczestnik jego wypraw), w konflikcie z bisk. wileń. Brzostowskim (1694 wyklęty przez niego), następnie z szlachtą litew. (konfederacja przeciw niemu, 1700 pobity pod Olkiennikami, potem pod opieką Karola XII.; 5) Kazimierz Nestor, gen. artyl. litew. (1750—97), poseł na Sejm Czteroletni, i marszałek konfederacji litew., jeden z przywódców stronnictwa patriot., w opozycji do króla, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, wolnomularz; 6) Aleksander, uczony i podróżnik (1773—1812), pozostawał w kontakcie z Napoleonem, 1812 członek rządu tymczasow. na Litwie; autor pracy etnograf. o Słowiańszczyźnie płd. i i.; 7) Leon, ks., ekonomista i działacz społ. (1803—78), pracował pod Lubeckim w Królestwie Kongres. (górnictwo), uczestnik powstania listop., potem w Galicji inicjator wielu reform, od 1861 (pierwszy) marszałek krajowy Galicji, b. zasłużony około jej rozwoju ekonomicz.; 8) Adam, syn poprz. („Czerwony książę"), działacz i polityk (1828—1903), uczestnik powstania 1863, przywódca tajnego rządu narodow. w Galicji 1876 (plany powstania przeciw Rosji), poseł na sejmy galic., członek austr. Izby Panów; 9) Adam, ks. arcybiskup krakow., * 1867, inicjator zasłużonego w czasie wojny świat. i później „Komitetu Biskupiego", krakowsk. „Domu Katolickiego"; 10) Eustachy, polityk polski, * 1881, podczas wojny światowej czynny w obozie aktywistycznym, 1919 poseł w Londynie, 1920-21 min. spraw zagr., 1928-29 poseł na Sejm (prorządowy).

Sapienti sat, łac., „rozumnemu wystarczy", tj. „Mądrej głowie dość na słowie".

Sapienza, wł., „mądrość", nazwa uniwersytetów w Rzymie i Pizie.

Saponifikacja, łac., zmydlenie, por. Mydło.

Saponiny, subst. o charakterze glikozydów, rozpowszech. w świecie roślin (gł. w korzeniu Quillaja), na tłuszcze działają emulgująco (podobnie jak mydła), używ. do czyszczenia tkanin.

Sappho, ob. Safo.

Sapporo, stolica japońs. wyspy Hokkaido, 168.000 mieszkańców, uniwersytet.

Saprofyty, ob. Roztocze.

Saprogeniczny, powodujący gnicie (np. s. bakterie).

Sara, hebr., wg Biblii żona Abrahama.

Sara, inna nazwa rz. Saary; ob. Saara, Saary Okręg. S. zagłębie.

Sarabanda, taniec hiszp. o tempie powolnym, w takcie 3-dzielnym.

Saraceni, w wczesnym śrdw. nazwa Arabów, potem wszystkich mahometan.

Saracenia, k a p t u r n i k, owadożerna bylina z rodziny kapturnikowatych; torfowiska Ameryki Płn.; niekt. gatunki hodow. w szklarniach.

Saragossa, hiszp. Zaragoza, stol. hiszp. prow. S., nad Ebrem, 177.000 mieszk.; uniwers.; 1808—09 oblęgane przez wojska Napoleona I, przy zdobywaniu odznaczyli się legioniści polscy.

Sarajewo, m. w Jugosławii, dawna stol. Bosni 78.000 mieszk.; 28 VI 1914 zamordowanie arcyks. Franciszka Ferdynanda i jego żony: bezpośrednia przyczyna wojny światowej.

Sarapis, ob. Serapis.

Sarasate de Navascués Pablo Martin, słynny hiszp. skrzypek i kompoz. (1844—1908), utwory skrzypcowe, m. in. „Melodie cygańskie".

Saratoga Springs (seretoga), miejscow. kąpielowa w stanie Nowy Jork, w St. Zjedn. Am. Płn. na płn. od Albany, 15.000 mieszk.; źródła mineralne.

Saratow, m. w płd.-wsch. Rosji, nad Wołgą, 327.000 mieszk.; port rzeczny, uniwersytet.

Sarawak, księstwo na wyspie Borneo, pod protekt. Anglii, 108.800 km², ok. 1/3 mil. mieszk.; wywóz kauczuku, ropy naftowej, węgla; stol. S.

Sarbiewski (Sarbievius) Maciej Kazimierz, poeta polsko-łac. (1595—1640), „Chrześcijański Horacy", najwybitniejszy z liryków nowołacińskich, celował w poezji refleksyjnej.

Sarcey (sarsej) Francisque, franc. krytyk teatralny (1828—99), b. wpływowy choć zacofany.

Sardanapal, ostatni król asyryj. (legendarny, może identyczny z historycz. Assurbanipalem), po zaatakowaniu Niniwy przez medyjskiego Arbakesa, miał się kazać spalić na stosie; słynny z wyuzdania i zniewieściałości.

Sardela, ryba z rodziny śledziowatych, jadalna, wybrzeża Atlantyku, M. Śródziemne; także solone jako sardynki lub szproty.

Sardes, w staroż. rezydencja królów lidyjskich w M. Azji 1402 zburzona przez Tamerlana

Sardou (sardu) Victorien, franc. pisarz dramatyczny (1831—1908), mistrz budowy scenicznej „La famille Benoîton", „Rabagas", „Madame Sans-Gêne", „Patrie" i in.

Sardoniczny śmiech, gr., śmiech kurczowy, bez przyczyn zewnętrznych; także wyraz, jaki przybiera twarz chorego w wypadkach tężca.

Sardynia, włos. wyspa na M. Śródziemnym. 24.090 km², 980.000 mieszk.; srebronośne rudy cynku i ołowiu; stol. Cagliari. — W staroż. kolonia tyryjska, w VI w. prz. Chr. kartagińska, od 238 prz. Chr. rzymska. W śrdw. pod zwierzchnictwem papieży, przez Bonifacego VII oddana 1297 w lenno Jakubowi II Aragońskiemu, 1713 przy Austrii, 1720 oddana przez nią domowi sabaudzkiemu, wchodziła w skład królestwa Sardyńskiego do 1860, od 1861 do Włoch. — Por. S a r d y ń s k a m o n a r c h i a.

Sardynka, jadalna ryba z rodziny śledziowatych, 15—25 cm dł.; żyje na wybrzeżu zach. Europy

Sardyńska monarchia, zjednoczone 1720 w królestwo pod ks. sabaudz. Wiktorem Amadeuszem II (tytuł króla sardyń.) księstwo Sabaudzkie, Sardynia, Piemont, Aosta, Montferrat

i Nizza; za jego następcy Karola Emanuela I rozszerzenie (wojna sukcesyj. austr.) i konsolidacja państwa; za Wiktora Amadeusza III utrata Sabaudii i Nizzy na rzecz Francji (pokój paryski 1796); od 1802 Piemont przy Francji, po upadku Napoleona restauracja s. m.; za Wiktora Emanuela I 1821 nieudała rewolucja wojskowa; za Karola Alberta (od 1831) reformy, 1848 konstytucja, dążenia niepodległościowe, niepomyślna wojna z Austrią; po jego abdykacji 1849 na tronie syn Wiktor Emanuel II: rządy liberalne, organizacja armii polityka Cavoura (ob.), udział w wojnie krymskiej, 1858 sojusz z Francją; 1859 zwycięska wojna z Austrią, 1861 utworzenie królestwa włoskiego pod dynastią królów sardyńskich. Por. W ł o c h y.

Sargasso, część płn. Atlantyku, między 20° i 40° szer. płn., a 35° i 75° dług. zach., nazwana tak od występującej gromadnie rośliny morskiej Sargassum (ob.)

Sargassum, g r o n o r o s t, wodorost morski z gromady brunatnic, na skałach w cieplejszych morzach, także oderwane, wolno pływające.

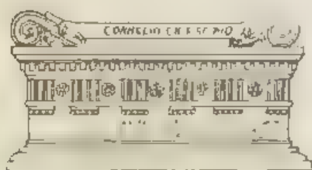
Sargent (sardżent) John Singer, malarz płn.-ameryk. (1856–1925), portrecista eleganckiego świata londyńskiego.

Sargon, panujący asyryjscy i babilońscy: 1) S., założ. dynastii w Akkad, 2652—2597 prz. Chr.; 2) S. I, książę-kapłan asyryj., ok. 2000 prz. Chr.; 3) S. II, król asyryj., 722–705, opanował 722 Samarię (przesiedlenie Żydów do Mezopotamii i Medii), 717 Karkemisz, 709 Babilonię, założ. Chorsabad.

Sarikowie, plemię Turkmenów z nad średn. biegu Amu-Darii.

Sarkazm, gr., ostra ironia, szyderstwo; s a r k a s t y c z n y, kpiący, złośliwie wyśmiewający.

Sarkoda, protoplazma u pierwotniaków.

Sarkofag

Sarkofag, grec., skrzynia trumienna z kamienia lub innego materiału (przeważnie bogato zdobiona); forma s. staroż. (egip., greckie, etruskie, rzymskie) — z wapienia, bazaltu, marmuru, z płaskorzeźbami, napisami — utrzymała się w Europie aż do renesansu; potem różne rodzaje.

Sarkoplazma, gr., śródkomórkowa substancja komórek mięsnych.

Sarmaci, ob. Sarmacja.

Sarmacja, u historyków i geografów grec. i rzym. i w czasach Odrodzenia nazwa Europy wsch., na wsch. od Wisły i Karpat, zamieszkałej przez S a r m a t ó w (wedle Ptolemeusza: Estowie, Wenedowie, Bastarnowie, Jazygowie). Właściwi Sarmatowie: prawdopodobnie lud koczowniczy pochodzenia irańskiego (na obszarze obecnej Ukrainy). Sarmatów często błędnie utożsamiano ze Słowianami. Nazywano tak również Polaków, stąd s a r m a t y z m: rdzenna polskość.

Sarna, zwierzę ssące, kopytne, z rodziny jeleni; samiec zw. r o g a c z e m lub k o z ł e m, samica r y k ą lub k o z ą; żyje rodzinami na terenach otwartych i krzaczastych w całej Europie.

Sarnath, buddyjskie miejsce kultowe k. Benares, gdzie wg legendy pierwszy raz przemawiał Budda; wykopaliska: kaplice, posągi Buddy itd.

Sarnecki Zygmunt, pol. pisarz dramatyczny (1837–1923); „Febris aurea", „Urocze oczy", „Szklana góra" i in.

Sarnicki Stanisław, pol. działacz relig. i pisarz (ok. 1532—93), senior kalwinów małopolskich, przeciwnik arian; pisma wyznaniowo-polemiczne, poza tym: „Descriptio veteris et novae Poloniae", „Statuta i metryka przywilejów koronnych", „Księgi hetmańskie".

Sarny, m. pow. w woj. wołyńsk., nad Słuczą, 7.500 mieszkańców.

Sarojini Naidu, współczesna poetka indyjska, „słowik hinduski", uczennica Gandhiego, zbiory liryków: „Złoty róg", „Złamane skrzydła".

Sarong, rodzaj barwnej sukni Malajów i Syjamczyków.

Sarrail (saraj) Maurice, gen. franc. (1856–1929), w 1914 dowódca 3. armii na froncie zach., 1915—18 w Salonikach (próbował sforsować Dardanele), 1924—25 wysoki komisarz w Syrii.

Sarraut (sarro) Albert, polityk franc., * 1872, w 1912 gubernator Indochin, 1914—15 minister oświaty, 1920—24 kolonij, 1926–28 spraw wewnętrznych, 1936 premier.

Sarti Giuseppe, kompozytor wł. (1729–1802), szereg oper.

Sarto Andrea del (właśc. A n d r e a d'A n g e l o), malarz wł. (1486—1531), florentyńczyk; wpływy L. da Vinci, Fra Bartolommea; freski, obrazy sztalugowe: madonny, portrety, sceny biblijne itd.

Sartowie, plemię irańskie, między Jez. Aralskim a płn. Afganistanem; wpływy kulturalne tureckie.

Sasanidzi, ob. Sassanidzi.

Sasanka, jaskrowate zioło, lekko jadowite; w Polsce 8 gatunków; kwitnie wiosną, niektóre gatunki przed ulistnieniem.

Sasanka

Sasebo, m. na japońskiej wyspie Kiu sziu, 133.000 mieszkańców, port wojenny.

Sasi, S a k s o n o w i e, plemię germań. w płn.-zach. Niemczech; ok. 450 po Chr. część S. wraz z Anglami zdobyła Brytanię; 772—85 po licznych walkach podbici przez Karola W. (chrześcijaństwo); po upadku Karolingów samodzielne księstwo saskie; w IX w. nabytek Turyngii; 919 Henryk, ks. sas. na tronie niem.; Henryk Lew, 1142—80, rozszerzył granice płn.-wsch. (podboje Słowian), po jego upadku 1180 zniesienie księstwa; 1260 jego podział na Saksonię-Lauenburg (przeszła 1702 do elektorstwa brunszwickiego) i S.-Wittenberg (1356 elektorstwo, od 1423 pod margr. miśnieńskimi z rodu Wettynów).

Saskaczewan, 1) rz. w Kanadzie, 1.760 km dł.; 2 prow. w środk. Kanadzie, 651.876 km², 920.000 mieszkańców; stolica Regina.

Saska dynastia w Polsce: 1) August II Mocny, 1697—1733; 2) August III, 1735—63. Por. Polska (dzieje).

Saska Kępa, wyspa na Wiśle pod Warszawą, 1916 wcielona do Warszawy.

Saska prowincja, prow. pruska utworzona głównie z sekularyzowanych posiadłości arcybisk. magdeburskiego, bisk. halberstadzkiego i kwedlinburskiego (włączone 1648 i 80 do Brandenburgii) oraz bisk. merseburskiego, naumburskiego i Zeitz (włączone 1815 do Prus).

Saskie zwierciadło (Sachsenspiegel), zbiór prawa prywatnego niemieck. z l. 1198—1235, ułożony przez Eike von Repgow.

Sassanidzi, dynastia pers., 224—651 po Chr.: Ardaszir, 224—241, pobił Artabana IV, ostatniego króla Partów; syn jego Szapur I, 241—272, podbił Armenię, którą później utracił, za niego wystąpienie Maniego (twórcy nowej religii); 272—273 Hormizd II; 276—293 Bahram II (zawarł pokój z Dioklecjanem); 293—302 Narses, pobity przez cesarza Galeriusa (straty terytorialne); za Szapura II, 310—379, wojna z Rzymem (odstąpienie Nissibis przez Rzym itd.); za Bahrama IV 388 układ z Teodozjuszem W. (zach. część Armenii rzym., reszta pers. itd.); 459—484 Peros, zwolennik nauki Nestoriusza, poległ w walce z Heftalitami; za Kawada I, 488—531, rozwój nauki Mazdaka, gnębionej za Chosroesa I, 531—579 (walki z cesarstwem bizantyńskim, pokonanie Heftalitów, 570 udzielenie pomocy Arabom z Jemenu); Chosroes II, 590—628, opanował 613 Damaszek, 614 Jerozolimę, 619 Egipt, pokonany przez ces. Herakliusza, zamordowany; za Jazdegarda III, 632—651 (ostatni z S.), najazd Arabów, po bitwach pod Kadisiją 637 i Nehawend 641 upadek Persji i opanowanie jej przez islam.

Sassari, stolica włos. prow. S. w Sardynii, 53.000 mieszkańców; uniwersytet.

Satanizm, kult szatana, przypisywany dawniej m. in. templariuszom, dziś sektom

Satelita, łac., towarzysz, w astronomii tyle co księżyc.

Sati, sanskr., małżonka dająca się dobrowolnie spalić ze zwłokami męża i nazwa tego zwyczaju (w Indiach).

Satie Eric, kompozytor franc. (1866—1925), jeden z paryskiej „grupy sześciu"; dram. muz. „Sokrates", utwory orkiestralne i fortepianowe

Satledż, ang. Sutlej, największa rz. w Pendżabie, 1.500 km długa, wypływa w Himalajach, uchodzi do Indusu.

Satrapa, gr., namiestnik prowincji w państwie staropers. o nieograniczonej władzy; stąd synonim despotycznego rządcy.

Satu-Mare, węg. Szatmar, rum. m. w Siedmiogrodzie, 50.000 mieszkańców.

Saturacja, łac., wysycanie, usuwanie wapna z soku buraczanego za pomocą bezwodnika węglowego, por. Cukrownictwo

Saturn, bóg staroitalski, ob. Saturnus.

Saturn, druga pod wzgl. wielkości (po Jowiszu) planeta, otoczona pierścieniem i posiadająca 10 księżyców. Średnica równikowa 118 tys. km, biegunowa 106 tys. km. Obrót dokoła osi trwa 10 godz. 15 min. (na równiku), ku biegunom S. czas ten wzrasta nieco. Odległość od Słońca zmienia się od 1.346 do 1.506 milionów km. Czas obiegu dokoła Słońca: 29 lat, 167 dni. Pierścień S. odkryty przez Galileusza jest jedynym zjawiskiem tego rodzaju we wszechświecie. Dzieli się na 3 części: pierścień wewnętrzny (krepowy), środkowy i zewnętrzny. Środkowy oddziela od wewnętrznego przerwa Cassiniego. Zewn. średnica pierścienia: 277.300 km. Skutkiem nachylenia pierścienia do ekliptyki pod kątem 28° widzimy go z ziemi pod różnymi kątami, raz jako szeroko rozwartą elipsę o małej osi 9,5", to znów jako cienką linię znikającą nawet na czas krótki gdy ziemia znajduje się w przedłużeniu jego płaszczyzny, co zachodzi 2 razy w ciągu 29 lat. Pierścień zbudowany jest z wielkiej ilości bardzo małych ciałek oddzielnych. Na powierzchni samego S. dostrzegamy słabe smugi i plamy; prawdopodobnie nie jest ona całkowicie oziębiona. Z księżyców S. najjaśniejszym jest Tytan, widoczny już przez małe lunety

Saturnalie, starorzym. święto siewów (od 17—23 grudnia) ku czci i jako przypomnienie złotego wieku Saturna (m. in. panowie zasiadali do stołu z niewolnikami).

Saturnin, św., męczennik rzym. (306) pam. 29 XI

Saturninus Lucius Appuleius, rzym. trybun ludowy 103 i 100 prz. Chr., wskrzesił ustawy Grakchów; ukamieniowany na Kapitolu (100 prz. Chr.)

Saturnizm, ob. Ołów (zatrucie)

Saturnus (Saturn, „Siewca"), staroitalski bóg zasiewów, przedstawiany z sierpem, zidentyfikowany później z Kronosem; w micie panowanie S. było złotym wiekiem ludzkości. Por. Saturnalie

Satyna, tkanina lśniąca baweln., jedwabna.

Satynowy papier, silnie gładzony przy pomocy kalandra (ob.), o lśniącej powierzchni

Satyr, w gr. mitologii leśne i górskie bóstwo; satyry — swawolni, lubieżni towarzysze Dionizosa, z koźlim ogonem i długimi uszami.

Satyra, łac. satura, pierwotnie miska z różnymi owocami, utwór poetycki piętnujący ludzkie wady, słabostki, występki, obyczaje itp. S. ogólna i osobista, polityczna, literacka, społeczna itp. S. obeliżywa przechodzi w paszkwil (ob.). Jako odrębny rodzaj literacki rozwinięta przez Rzymian: Lucilius, Horacy, Juwenal. W literaturze staropol. najcelniejsze: Krzysztof Opaliński, Ign. Krasicki i in.

Satyriasis, gr., nienormalne wzmożenie popędu płciowego u mężczyzn.

Satyrowy dramat, wesoły epilog starogreckiej tragedii, tak nazwanej od chóru satyrów.

Satysfakcja, łac., 1) zadośćuczynienie; 2) przyjemność.

Saudije, Saudia, Arabia-Saudia, od 1932 nazwa połączonych królestw Nedżedu i Hedżasu.

Saul, pierwszy król Izraela (ob.), ok. 1030—1010, wybrany przez proroka Samuela, walki z Filistynami i in., pokonany, popełnił samobójstwo.

Sauria, jaszczurki; szerzej: duże, kopalne gady (Ichtiosauria i in.) i krokodyle.

Sauternes (sotern), w. w departam. Gironde (Francja), 800 mieszk.; słynna z białych win Bordeaux.

Sauve qui peut! (sow ki pö), fr., „ratuj się kto może".

Savage (sawedż) Richard, poeta ang. (ok. 1700—1743), głośny z życia awanturniczego.

Savannah (sewena), gł. port w stanie Georgia w St. Zjedn. Am. Płn., 85.000 mieszk., wywóz bawełny.

Savart (sawar) Félix, fizyk franc. (1791—1841), pracował nad zagadnieniami z dziedziny akustyki. Por. Syrena (syr. S.).

Savigny (sawini) Friedrich Karol v., prawnik niem. (1779—1861), najważniejszy przedstawiciel szkoły historycznej. Dzieła: „Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter" i w. in.

Savitri, postać z Mahabharaty.

Savoie (sawua), ob. Sabaudia.

Savoir (sawuar), fr., wiedza; s.-faire (s. fer), zręczność, umiejętność; s.-vivre (s.-wiwr), umiejętność życia, zachowania się.

Savona, stol. włos. prow. S., 60.000 mieszk.

Savonarola Girolamo, reformator włoski, dominikanin (1452—98), przeor klasztoru św. Marka we Florencji, pisarz, nauczyciel i kaznodzieja, nawoływał do surowości w życiu i ascezy, zwalczał demoralizację w świecie kościelnym. Po wypędzeniu Medyceuszów stworzył 1495 we Florencji republikę teokratyczno-demokratyczną, 1497 ekskomunikowany, 1498 uwięziony i spalony na stosie.

Sawa, pr. dopł. Dunaju, 712 km, ujście pod Belgradem.

Sawa, św., serbski (1152—1237), organizator serb. kościoła Narodowego, jego pierwszy arcybiskup.

Sawa Jan, pseudonim Marii Konopnickiej.

Sawa Caliński, konfederat barski, † 1771, Kozak z pochodzenia, słynny z partyzantek przeciw Moskalom, 1769 rotmitrz jednej z konfederacji mazowiec., potem marszałek ziemi wyszogrodzkiej, 1771 pobity pod Szreńskiem.

Sawanny, w krajach tropikalnych trawiaste stepy z nielicznymi drzewami, tu należą też campos i llanos Ameryki Płd.

Sawantka, fr., dawne określenie kobiety wykształconej i pretensjonalnej.

Sawicka Józefa, pseud. Ostoja, powieściopisarka pol. (1859—1920), wybitna nowelistka.

Sawicki Ludomir, geograf pol. (1884—1928), organizator krakow. Instytutu Geograficznego, współzałożyciel Pols. Towarzystwa Geograficznego, podróżnik po Azji płd., Afryce płn., Bałkanach; liczne prace i rozprawy.

Sawicki-Stella Jan, powstaniec pol. 1863, lekarz, organizator oddziałów w Galicji; napisał „Udział Galicji w powstaniu 1863", „Moje wspomnienia" i in.

Sawinkow Borys, polityk ros. (1877—1925), jeden z przywódców socjal-rewolucjonistów; 1917 współpracownik Kiereńskiego, wicemin. wojny, wystąpił przeciw bolszewikom, 1924 pojednany z nimi.

Sax Adolphe, franc. konstruktor instrumentów muzycznych w Paryżu (1814—94), twórca saksofonu (ob.).

Saxo („Grammaticus"), historyk duński (ok. 1150—ok. 1216), sekretarz arcybisk. Absalona; nap.: „Historia danica" (dzieje Danii do 1184).

Say (sej) Jean Baptiste, ekonomista fr. (1767-1832), propagował idee klasycznej szkoły ang., gł. teorie Adama Smitha we Francji.

Sazafras, rodzaj jednogatunkowego drzewa Ameryki Płn.; drewno zawiera żywicę, eteryczny olejek i garbniki; stosow. w medycynie.

Sazonow Siergiej Dimitriewicz, polityk ros. (1866—1927), w l. 1910—16 min. spr. zagran., po upadku Rosji carskiej reprez. rządu Denikina w Paryżu.

Sączki, ob. Filtry.

Sąd, 1) w logice zdanie proste, złożone z podmiotu i orzeczenia; s.: kategoryczny (proste stwierdzenie), dyzjunktywny (zakres pojęcia podzielony na części np. budynek jest albo kościołem, albo zamkiem), alternatywny (istnieją 2 możliwości, np. A = B lub C), hipotetyczny (ob. Hipoteza), zawierający warunek; s. a priori i a posteriori, ob. A priori; 2) władza powołana do wymiaru sprawiedliwości. Przez wymiar sprawiedliwości tj. przeprowadzanie procesów, wydawanie i wykonywanie wyroków, sądy strzegą ładu prawnego w państwie. Ponadto wykonują pieczę prawną w innych dziedzinach, niesporných, są władzą nadopiekuńczą, prowadzą księgi gruntowe i handlowe itp. S. cywilne orzekają w zakresie sporów prywatno-prawnych, s. karne o przestępstwach, s. administracyjne o sprawach prawno-publicznych. S. powszechne (grodzki i okręgowy jako I. instancja, apelacyjny, jako II. instancja i najwyższy jako III. instancja, z tym, że dla spraw sądu grodzkiego s. okręgowy jest instancją II.) rozstrzygają wszelkie sprawy nie należące do sądów szczególnych. — Por. też Postępowanie cywilne, Postępowanie karne.

Sąd ostateczny, ob. Ostateczny sąd.

Sąd polowy, sąd wojskowy, działający w czasie wojny w obszarze wojennym; orzeczenia jego nie ulegają zaskarżeniu, jedynie wyrok musi być zatwierdzony przez właściwego dowódcę.

Sąd polubowny, instytucja składająca się ze sędziów, wybranych w równej liczbie przez sporne strony, orzekająca o sporze poddanym przez strony jej orzecznictwu. Stanowi środek rozstrzygnięcia sporu przez osoby trzecie, do których sporujący się mają zaufanie. Orzeczenie sądu polubownego, jeżeli przy nim zachowano przepisy kodeksu postępowania cywilnego, ulega wykonaniu na równi z wyrokiem sądu państwowego.

Sądny dzień, święto żyd., ob. Jom Kipur.

Sądowa Wisznia, m. w pow. Mościska (woj. lwows.), nad Wisznią, 4.000 mieszk., państwowa stadnina ogierów.

Sądowa właściwość, władza sądzenia, przysługująca danemu sądowi w odniesieniu do danej sprawy. Miejscowa, rozstrzyga wg miejsca zamieszkania pozwanego, miejsca popeł-

nienia przestępstwa itp.; rzeczowa — wg przedmiotu procesu.

Sądownictwo, ob. Sąd. — Por. też Postępowanie cywilne, Postępowanie karne.

Sądownictwo duchowne, wymiar sprawiedliwości, wykonywany przez władze kościelne. Obecnie ograniczony do spraw czysto kościeln.

Sądowy nadzór, kontrola przedsiębiorstwa dłużnika, który będąc w stanie niewypłacalności, zwrócił się do sądu o nadzór. W czasie trwania n. nie można przeciw dłużnikowi ogłosić upadłości ani prowadzić przeciw niemu egzekucji. Wpływy pieniężne w czasie n. s. obracane są na zaspokojenie wierzycieli.

Sądy boże (ordalie), średniowieczny sposób rozstrzygania o winie: poddawanie podsądnego próbie, której wynik był, jak wierzono, zależny od woli boskiej (np. obwiniony trzymał rękę w ogniu przez chwilę, jeśli nie odniósł obrażeń był wolny itp.; tu należały też pojedynki: wyrok zależał od wyniku). Zachowały się w pewnych postaciach po w. XVIII.

Sądy dla nieletnich, rozstrzygają w sprawach karnych, przeciw oskarżonym, którzy w chwili rozpoczęcia rozprawy głównej nie ukończyli lat 17 Nie ulega karze: a) nieletni, który przed ukończeniem 13 lat popełnił czyn zabroniony pod groźbą kary; b) nieletni, który po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, popełnił czyn taki bez rozeznania. Do tych nieletnich sąd stosuje tylko środki wychowawcze Nieletniego, który po ukończeniu 13 lat, a przed ukończeniem 17 lat, popełnił z rozeznaniem czyn, zabroniony pod groźbą kary, sąd skazuje na umieszczenie w zakładzie poprawczym.

Sądy doraźne, orzekają w skróconym postępowaniu w sprawach karnych w czasach szerzenia się przestępstw w sposób szczególnie niebezpieczny. Kary są bardzo surowe, a wyroki są ostateczne, nie ulegające zaskarżeniu. Wyrok śmierci ulega wykonaniu w 24 godzinach po jego ogłoszeniu.

Sądy przysięgłych, ob. Przysięgli sędziowie.

Sąsiek, miejsce do przechowywania niewymłóconego zboża.

Sążeń, dawna miara długości równa 6 stopom = 190 cm, s. „warszawski" = ok. 173 cm; s. drzewa — ok. 3,3 m³.

Sb, symbol chem. pierw. antymonu.

Sc, symbol chem. pierw. skandu

sc., łac. scilicet = mianowicie; na miedziorytach: sculpsit = „wyrył".

Scaevola, ob. Mucius.

Scala (Teatro della S.), słynny teatr operowy w Mediolanie.

Scalanie, komasacja gruntów, wymiana gruntów rozdzielonych w szachownicę, tworzących enklawy lub półenklawy, między właścicielami, celem przekształcenia obszaru rozdrobnionego w obszar odpowiadający wymogom prawidłowej gospodarki.

Scaliger, 1) Julius Caesar, właśc. Giulio Bordone della Scala, humanista włoski (1484—1558); 2) Josephus Justus, syn humanisty, filolog klas. (1540—1609), prof w Genewie po przejściu na protestantyzm — w Lejdzie, znakomity uczony, twórca numizmatyki, paleografii i zwłaszcza chronologii.

Scapa Flow (skapa flo), zat. na Wyspie Pomonie (archipel. Orkney); 1919 admirał niem. Reuter zatopił tu 70 okrętów wojennych, aby ich nie wydać Koalicji.

Scapin (skapę), franc., z włosk. Scapino, postać z włoskiej komedii ludowej, przebiegły służący z Bergamo, występuje u Moliera.

Scarborough (skarbero), m. w ang. hrabstwie York, nad M. Północnym, port warowny, kąpiele morskie, 42.000 mieszkańców.

Scarlatti (skar-), 1) Alessandro, kompoz. włoski (1659—1725), przedstaw. szkoły neapolitańskiej; przeszło 100 oper, 200 mszy, kilkaset kantat itd.; 2) Domenico, syn poprz., kompoz. włoski (1685—1757), wzbogacił styl muzyki fortep.; liczne sonaty i in.

Scarpa Antonio, wł. anatom i chirurg (1747 - 1832); badania nad budową kości, nerwów, narządów zmysłowych

Scarron (skarrą) Paul, poeta franc. (1610—60), główny przedstawiciel epiki groteskowej.

Scena, gr., 1) część budynku teatr. itp., gdzie odbywa się widowisko; 2) ustęp sztuki teatr., scenariusza film. itd., w którym występują te same osoby; wyróżniający się epizod akcji.

Scenariusz, 1) w teatrze: wskazówki inscenizacyjne; 2) w kinematografii szczegółowe opisanie i ujęcie w sceny akcji filmowej.

Sceptycyzm, gr.-łac., kierunek filozoficzny, według którego poznanie jest niemożliwe; potocznie: wątpienie w to, co na ogół uważane jest za pewne i stałe. Sceptyk, zwolennik s., człowiek, który o wszystkim wątpi. Sceptycznie, powątpiewająco.

Schacht Hjalmar, niem. finansista i polityk, * 1877, w l. 1923—30 na czele Banku Rzeszy, od 1934 min. gospodarki narodowej

Schadow Johann Gottfried, rzeźbiarz niem. (1764—1850), klasycysta: pomniki, posągi, np Fryderyka W., J. Seb. Bacha i in.; sztychy, rysunki, dzieła teoretyczne.

Schaeffer (szefer) Albrecht, poeta niem., * 1885, głęboki liryk i epik.

Schaffhausen, ob. Szafuza.

Scharnhorst (szarn-) Gerhard, gen. pruski (1755—1813), bił się 1793—95 we Flandrii i Holandii, od 1810 szef sztabu general., zreorganizował armię pruską (ochotnicze formacje strzeleckie etc.).

Schaudinn Fritz, zoolog niem. (1871—1906), badacz pierwotniaków, odkrył krętka bladego (Spirochaeta pallida), wywołującego kiłę.

Schäufelein (Schäufelin [szojfelajn]) Hans Leonhard, malarz niem. (1490—1539), uczeń i pomocnik Dürera: obrazy ołtarzowe np. „Koronacja NMP." i in., rysunki do drzeworytów, ilustracje.

Schaumburg-Lippe, kraj (republ. związk. Rzeszy Niem., 340 km², 50.000 mieszk.; górnictwo, przemysł włókienniczy; stol. Bückeburg.

Schayer Stanisław, indolog polski, * 1899.

Scheda, łac., dziedzictwo, spadek.

Scheele Karol Wilhelm, chemik szwedzki (1742—86), odkrył tlen, azot, chlor, mangan, glicerynę, kwas winowy, szczawiowy i pruski.

Scheffer Ary, malarz fr. (1795—1858), należał do romantyków fr.; głównie portrety (m. in.

Chopina), obrazy wg dzieł literat. np. Goethego, Byrona, obrazy religijne.

Scheidemann (szajde-) Philipp, socjal.-demokrata, polityk niem., * 1863, podczas wojny świat. na czele prorządowej frakcji socjalist. („scheidemanowcy"), 1919 premier, 1933 pozbawiony przez hitlerowców obywatelstwa niem.

Scheiner (szajner) Christoph, astronom niem. (1579—1650), pierwszy zauważył plamy na słońcu, twórca pierwszej mapy księżyca i pantografu.

Scheler (szeler) Max, filozof niem. (1874—1928), uczeń Euckena, potem skłaniał się ku katolicyzmowi fenomenologicznej szkoły Husserla, w końcu badał socjologiczne i psycholog. podstawy poglądu na świat.

Schelling Friedrich Wilhelm Joseph, filozof niem. (1775—1854), idealista; 3 okresy w jego poglądach: okr. filozofii przyrody i tożsamości, okr. neoplatoński: okr. filozofii „pozytywnej".

Schemat, gr., plan, przedstawienie rzeczy zasadniczych jakiejś całości, ogólny zarys. S c h e m a t y c z n y, dający tylko podstawową konstrukcję; potocznie: zbytnio upraszczający.

Schenectady (szenektedi), m. w st. New York (St. Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Mohawk; 100.000 mieszkańców (ok. 7.000 Polaków), zakł. elektr. Edisona.

Scherzando (skercando), wł., termin muz.: lekki, żartobliwy charakter kompozycji.

Scherzo (skerco), wł., „żart", w muzyce: kompozycja żywa, wesoła; często w sonatach i symfoniach; u Chopina rodzaj poematu na fortepian, tytuł ma znaczenie ironiczne.

Schiaparelli (skia-) Giovanni Virginio, astronom włoski (1835—1910), badał związek komet z gwiazdami spadającymi oraz powierzchnię Marsa.

Schiedam, m. w płd. Holandii, 56.000 mieszk.

Schiller (sziller) Johann Christoph Friedrich von, znakomity poeta niem. (1759—1805), w balladach stworzył nowy typ poetyckiej opowieści (wpływ na Mickiewicza i romantyzm polski), głównie uprawiał dramat o mistrzowskim napięciu, mocnych namiętnościach, niewzruszonej postawie moralnej i idealistycznym poglądzie na świat, silnie oddziałał duchem wolnościowym i doskonałością budowy scenicznej; „Räuber", „Don Carlos", „Kabale und Liebe", „Wallenstein", „Maria Stuart", „Die Jungfrau von Orleans", „Braut von Messina", „Wilhelm Tell", fragmentaryczny „Demetrius"; pisma historyczne i estetyczne, zwłaszcza „Über die aesthetische Erziehung des Menschen"; przyjaźń z Goethem: „Xenien".

Schiller Leon, pol. reżyser teatralny, * 1888; wyd. misterium ludowe „Pastorałka".

Schinkel (szinkel) Karl Friedrich, niem. architekt i malarz (1781—1841), głośny przedstawiciel klasycyzmu w architekt. niem.: dzieła archit. w Berlinie (m. i. teatr, Stare Muzeum), Poczdamie, w Polsce (pałac Potockich w Krzeszowicach pod Krakowem) i i.; obrazy sztalugowe, panoramy i in.

Schizma (grec., „rozdział"), odstępstwo od Kościoła rzym., zapoczątkowane 867 przez patriarchę konstantynopolitań. Focjusza, utrwalone 1054 przez patriarchę Michała Cerulariusza (definitywny rozdział kościoła wschodniego od rzym.-katol.). — W i e l k a s. (p a p i e s k a) w Kościele katol., 1378—1417: równoczesny wybór 2 papieży, Urbana VI ze stolicą w Rzymie i Klemensa VII w Awignonie; zakończona po soborze w Konstancji.

Schizmatyk, zwolennik ewent. członek sekty lub kościoła, niezależnego od papieża. Ob. Schizma.

Schizofrenia, gr., r o z s z c z e p i e n i e j a ź n i, grupa schorzeń umysłowych, dość częsta w młodości (stąd też nazwa dementia praecox, czyli otępienie przedwczesne, h e b e f r e n i a); objawy: naprzemienne stany ożywienia (z charakterystycznym rozkojarzeniem myśli) i osłupienia. Prowadzą dość szybko do ogłupienia. Poprawy są częste, wyzdrowienie zupełne prawie niemożliwe. W ostatnich czasach wielkie postępy w lecznictwie.

Schizotymia, gr., rozszczepienie świadomości.

Schlaf (szlaf) Johannes, pisarz niem., * 1862, przywódca naturalizmu, potem nastrojowy impresjonista.

Schlegel (szlegel), 1) August Wilhelm von, pisarz niem. (1767—1845), poeta, krytyk i tłumacz, jego berlińskie wykłady o literaturze i sztuce tłumnie uczęszczane, znakomity tłumacz Szekspira, twórca estetycznych podstaw romantyzmu, naukowy badacz literatury indyjskiej; 2) Friedrich von, brat Augusta, pisarz niem. (1772—1829), przywódca i teoretyk romantyzmu, w powieści „Lucinde" osobiste przeżycia miłosne, nawrócenie na katolicyzm, wpłynął na rozwój językoznawstwa porównawczego „Sprache und Weisheit der Inder".

Schleicher Kurt von, niem. generał i polityk (1882—1934), 1932 min. Reichswehry, następnie kanclerz, 1934 zamordowany przy likwidowaniu puczu Röhma.

Schleiermacher (szlajer-) Friedrich Ernst Daniel, niem. teolog protest. i filozof (1768—1834), kaznodzieja, reformator teologii protestanckiej.

Schleswig, ob. Szlezwik.

Schlieffen (szlifen) Alfred, hr., generał pruski (1833—1913), uczestnik wojny 1870—71, od 1911 feldmarszałek; wybitny teoretyk wojskowy i strategik, twórca planu walki na 2 fronty (zastosowanego przez Niemców niedokładnie w 1914).

Schliemann (szli-) Heinrich, niem. badacz starożytności (1822—90), kupiec z zawodu, potem znany archeolog; odkopał staroż. Troję 1870—90; wykopaliska w Mykenach, Tirynsie, Orchomenos; szereg dzieł.

Schlüter Andreas, niem. rzeźbiarz i architekt (1664—1714): w l. 1689—93 w Warszawie (płaskorzeźba na pałacu Krasińskich), potem w Berlinie (m. i. maski umierających żołnierzy w Arsenale, pomnik W. Elektora i i.), Poczdamie i i.

Schmalkaldzkie artykuły, ob. Szmalkaldzkie artykuły.

Schmalkaldzki Związek, ob. Szmalkaldzki Związek.

Schmitt Henryk, historyk polski (1817—83), dzieła: „Dzieje Polski XVIII i XIX w.", „Rokosz Zebrzydowskiego", „Pogląd na żywot i pisma ks. H. Kołłątaja", „Dzieje panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego" i in.

Schmoller Gustav v., ekonomista niemiecki (1838—1917), twórca tzw. młodszej szkoły historycznej w ekonomice. Nap. m. in. „Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre".

Schneidemühl (sznajdemül), ob. Piła

Schneider (sznajder) Joseph Eugène, przemysłowiec franc. (1805—75), założ. zakładów przemysłu metalurgicznego i wojennego w Bazeilles i Creuzot.

Schnitzler (sznicler) Artur, pisarz austr niem. (1862—1931), bystry obserwator i wnikliwy psycholog główne utwory dramat.: „Anatol", „Liebelei", „Der grüne Kakadu" i in., powieściowe: „Sterben", „Frau Beate und ihr Sohn", „Spiel im Morgengrauen" i in.

Schnorr von Carolsfeld Julius, malarz niem. (1794—1872), w Rzymie w grupie nazareńczyków.

Schober Johann, austr. mąż stanu (1874 1932), w l. 1921-22 i 1929 kanclerz, 1930 min. spraw zagranicznych.

Schodnica, w. w pow. Drohobycz (woj. lwow.), 3.000 mieszk.; kop. ropy, przemysł naftowy.

Schola cantorum, szkoła śpiewu kościelnego w Rzymie, w V w. (papież Hilarius). — W 1896 zał. w Paryżu s. c. (konserwatorium) stała się ogniskiem nowej narod. muzyki francuskiej.

Scholastyk, ogólnie: zwolennik pedantycznej wiedzy w ramach pewnego kierunku; ściśle filozof śrdw. (por. Scholastyka).

Scholastyka, św., siostra św. Benedykta z Nursji (ob.); pam. 10 II.

Scholastyka, w szerszym znacz — filozofia śrdw. w ogóle (także arab. żyd.) w węższym filozofia chrześć., uprawiana w szkołach śrdw klasztornych biskupich uniwersytetach przez duchownych Miała charakter relig służyła gł teologii chrześc., pozostawała pod przemożnym wpływem Arystotelesa. M e t o d a: systematyczny, rozumowy rozbiór zagadnień; w rozumowaniach — sylogizmy. Najwięksi scholastycy: J. Eriugena, Abelard, Tomasz z Akwinu, Bonawentura, Jan Duns Szkot, Wilhelm Okam. — N e o-s.: studia w XIX i XX w. nad filozofią śrdw.

Schön Heinrich Theodor, polityk prus (1773-1856), współpracownik Steina, potem nadprezydent Prus Zach i Wsch., gorliwy germanizator, znakomity administrator, zwolennik reform liberalnych, 1842 usunięty.

Schönaich-Carolath Emil, ks., poeta niem. (1852-1908), świetny liryk o mistrzowskim realizmie obrazowania

Schönberg Arnold, kompozytor austr., * 1874, reprezentant ekspresjonizmu i atonalności w muzyce współczesnej „Gurrelieder", sekstet smyczkowy, kompozycje fortepianowe, symfonia kameralna, oratorium „Drabina Jakuba", pieśni i inne.

Schönbrunn (szenbrun), dawny zamek ces. pod Wiedniem, park, ogród botan. i zoologiczny.

Schönherr Karl, austr. autor dramatyczny, * 1867; „Der Judas von Tirol", „Glaube und Heimat", „Der Weibsteufel" i in.

Schongauer Martin, malarz i rytownik alzacki (1450—91); dzieła (ok. 120 rycin,: sceny bibl., rodzajowe itd., malowidła np. „Madonna wśród róż" w Kolmarze i in.

Schopenhauer Arthur, znakomity filozof niemiecki (1788—1860). Pg S. jest w o l a najgłębszą istotą świata; rodzi się ona w cierpieniu; najbardziej cierpi człowiek, gdyż jego potrzeby są największe. Teza poznawcza S. brzmi: „świat jest moim wyobrażeniem". Dzieła: „Die Welt als Wille u. Vorstellung", „Parerga u. Paralipomena" i in.

Schorr Mojżesz, orientalista pol.-żyd., * 1874, rabin warszawski; prace z dziejów Żydów w Polsce, z dziedziny prawa asyr. i babil. i in.

Schreker Franz, kompozytor niem. (1878—1934), kompozycje instrument., pieśni, chóry, opery: „Der ferne Klang", „Der Schatzgräber", „Irrelohe" i inne.

Schrödinger Erwin, fizyk austr., * 1887, od 1927 prof. w Berlinie, jeden z twórców mechaniki kwantowej (falowej): laureat Nobla.

Schroeder Artur, pisarz polski (1885—1934); „Orlęta", „W latarni"

Schrony, w w a l c e p o z y c y j n e j zamaskowane budowle z betonu, drzewa, żelaza, chroniące załogę przed pociskami ciężkich kalibrów.

Schubert (szubert) Franz, kompozytor austr. (1797—1828), jeden z najwcześniejszych romantyków w muz., m i s t r z p i e ś n i (ponad 600), 8 symfonii (niedokończona H-moll), utwory fortepianowe, kameralne, „Rosamunde" (muzyka dramatyczna) i in.

Schuch Jan Chrystian, architekt saski (1752—1813), w Polsce od 1775, twórca pałacu Łazienkowskiego, zakładał parki i ogrody

Schulz Bruno, pol. rysownik, grafik i pisarz, * 1892; ryciny o motywach erotycznych, ilustracje do własnych utworów; powieść „Sklepy cynamonowe".

Schulze Delitzsch Franz Hermann niem. polityk i działacz spółdzielczy 1808 83, poświęcił się organizowaniu rękodzielników w spółdzielnie.

Schumann Robert, kompoz. niem. (1810—56 (w obłąkaniu]), jeden z mistrzów romantyzmu; 4 symfonie, utwory na chór, kameralne, zwł jednak miniatury fortepianowe w cyklach „Kreisleriana", „Kinderszenen", „Karnawał" i i. oraz pieśni.

Schumanna promienie, krótkofalowa część promieni pozafiołkowych, ulega silnej absorbcji w powietrzu. Zbadane w 1913 przez Wiktora Schumanna.

Schuschnigg Kurt von, polityk austr., * 1897, w 1932 min. sprawiedliwości i oświaty, od 1934 kanclerz związkowy, od 1936 także min. spraw zagranicznych i obrony krajowej.

Schwanthaler Ludwig von, rzeźbiarz niem. (1802—48), romantyk; posągi np. Szekspira, Mozarta, Goethego, bogów, popiersia, grupy.

Schwarzburg-Rudolfstadt, dawne księst. niem., od 1920 część Turyngii.

Schwarzburg-Sondershausen, dawniej oddzielne księst. Rzeszy, od 1920 wchodzi w skład Turyngii.

Schwarzenberg, ród frankoński, m. i.: 1) Karl, ks., feldmarszałek austr. (1771—1820), czynny za kampanii napoleoń. (Wagram i in.), przejściowo ambasador w Paryżu, 1814 nacz. wódz armij sprzymierzonych; 2) Felix, ks., austr. mąż stanu (1800—52), absolutysta, na czele gabinetu 1848,

stłumił powstanie (z pomocą Rosji), wymógł na Prusach traktat ołomuniecki 1850 (rezygnacja z planów zjednoczenia Niemiec).

Schwarzschild Karl, astronom niem. (1873—1916), autor wielu prac z dziedziny fizyki teoretycznej, astronomii, fotometrii.

Schwarzwald, Szwarcwald, Czarny Las, góry w płd. zach. Niemczech, 160 km dł., 50—60 km szer., najw. wzniesienia: Feldberg, 1493 m, Belchen, 1414 m; liczne źródła mineralne; wyrób zegarów.

Schwerin, stol. Mecklenburg-Schwerin, 53.000 mieszkańców.

Schwind Moritz von, austr. malarz i rysownik (1804—71), romantyk, sceny wg dzieł literackich, malowidła ścienne, obrazki rodzajowe.

Schwob Marcel, pisarz franc. (1867—1905), wybitny symbolista, opowieści: „Le roi au masque d'or", „Le livre de Monelle", „La Croisade des enfants" i in.

Schwyz, kanton w Szwajcarii, nad Jez. Zurychskim i Jez. Czterech Kantonów, stol. Sch.

Sciences (sjans), fr. (science, wiedza), ściśle oznacza matematykę i nauki przyrodn. w przeciw. do lettres, nauk histor. i języków.

Scientia, łac., wiedza.

Scilicet, łac., skr. sc. lub scil., mianowicie.

Scipio, rzym. rodzina patrycjuszowska z rodu Korneliuszów, m. i.: 1) P. Cornelius S. i 2) Cn. Cornelius S., bili się z Kartagińczykami nad Ticino i Trebbią 218 prz. Chr., polegli w Hiszpanii 211; 3) P. Cornelius S. Africanus (starszy [235—183 prz. Chr.]), opanował 210—206 kolonie kartagińskie (205 i 194 konsul), 202 zwyciężył Hannibala pod Zamą, 194 uczestniczył w wojnie z Antiochem syryj., jego córka Cornelia była matką Grakchów; 4) L. Cornelius S., brat poprz., pobił 190 Antiocha syryj. pod Magnezją; 5) P. Cornelius S. Aemilianus Africanus (Młodszy), konsul 147 prz. Chr., zburzył Kartaginę 146, opanował 133 Numancję, przeciwny reformom Grakchów, 129 zamordowany.

Sconto (skonto), wł., kwota, którą się potrąca przy wcześniejszej wypłacie wierzytelności, płatnej w późniejszym terminie; zwł. w obrocie wekslowym przy skupywaniu weksli z późniejszym terminem płatności.

Scotland Yard (skotlend-), główny budynek policji londyńskiej; także określenie policji angielskiej, szczególnie kryminalnej.

Scott (skot), 1) Walter, znakomity pisarz ang. (1771—1832), w poematach: „Lady of the Lake" i in. przeszłość rycerstwa szkocko-angielskiego, twórca nowoczesnej powieści historycznej: „Waverley", „Guy Mannering", „The Antiquary" „Rob Roy", „The Bride of Lammermoor", „Ivanhoe", „Kenilworth" i in. Naturalny rozwój akcji, rozmaitość wyraźnie scharakteryzowanych postaci, dobroduszny humor i ujmujący wdzięk stylu, przy braku pogłębienia psychologicznego, szablonowej intrydze miłosnej i nadmiarze szczegółów historycznych. Rozległy wpływ na rozwój powieści europejskiej; 2) Robert Falcon, ang. badacz Antarktydy (1868—1912), odkrył ziemię króla Edwarda VII, 1912 (po Amundsenie) dotarł do bieguna płd., zginął z wycieńczenia.

Scout (skaut), ang., harcerz. Por. Harcerstwo.

Scranton (skrentn), m. w st. Pensylwania (St. Zjedn.), 143.000 mieszk.; kop. antracytu, przemysł żelazny i stalowy.

Scribe (skrib) Eugène, franc. pisarz dramat. (1791—1861), niezwykle płodny, zręczny w budowie ale powierzchowny, wpłynął na rozwój dramatu franc.: „Le mariage d'argent", „Bertrand et Raton", „La camaraderie", „Le verre d'eau", „Une chaîne", wraz z Legouvé „Adrienne Lecouvreur".

Scripta manent, verba volant, łac., co napisane zostaje, co powiedziane ulata.

Scriptor, łac. pisarz.

Scrub (skreb), ang., austral. wiecznie zielone zarośla, złożone z krzewów.

Scudéry (skideri) Madeleine de, powieściopisarka franc. (1607—1701): „Artamène", „Clélie" i in.

Scudo, wł., „tarcza", dawny talar włoski.

Sculps., łac., skrót za „sculpsit", „wyrył" na miedziorytach.

Sculptor, łac., 1) rzeźbiarz; 2) gwiazdozbiór płd.

Scutum, łac., tarcza.

Scylla i Charybda, wg Homera dwa potwory morskie, między którymi musiał Odyseusz przepłynąć; zapewne S. to skała tej nazwy w Cieśninie Messyńskiej (k. Sycylii), a Ch. — niebezpieczny wir morski naprzeciw niej.

Scypion, ob. Scipio.

Scysja, łac., rozdźwięk, rozłam, starcie, utarczka.

Scytowie, nazwa, nadana przez staroż. Greków plemionom koczowniczym w środk. Azji i nad M. Czarnym i Kaspijskim (Massageci, Sakowie, Skoloci i in.). Kult bóstw nieba, ogniska, wojny, krwawe ofiary etc.; przeważnie pod władzą książąt plemiennych; prawdopodobnie pochodz. indoeuropej. W VII i VI w. prz. Chr. ustawiczne walki z Persami, 495 najazd S. na Chersones, pierwsze zetknięcie się z nimi Rzymian po podbiciu Dacji (107 po Chr.).

S. D. G. = Soli Deo Gloria, łac., „Bogu jedynemu chwała".

S. E. = South East (ang.) lub Sud-Est (fr.), płd.-wschód.

Se, symbol chem. pierw. selenu.

Sea (ssi), ang., morze.

Sealskin (ssilskin), futro foki.

Seans, fr., zebranie (zwł. spirytystyczne), posiedzenie, przedstawienie.

Seattle (ssiitl), m. w st. Waszyngton (St. Zjedn.), port, 365.000 mieszk.; uniwers.; rzeźnie.

Sebastian, św., męczennik, zginął za Dioklecjana od strzał mauretańskich; pam. 20 I.

Sebastian, król portug. (1554—78), pragnął wskrzesić wyprawy krzyżowe, pobity przez Maurów pod Kassr-el-Kabir, gdzie poległ.

Sébastiani Horace François, hr., marszałek franc. (1772—1851), uczestnik kampanij napoleoń. i jego zamachu stanu 18 Brumaire'a 1799, 1830 min. marynarki, potem spraw zagran.

Sebastopol, ob. Sewastopol.

Sebenico, ob. Šibenik.

Seborrhoea, gr., łojotok (ob.).

Sebu, rz. w Maroku, 335 km długa

Sebyła Władysław, poeta pol. * 1902: „Pieśni szczurołapa", „Poemat egotyczny", założyciel i redaktor „Kwadrygi", głęboki liryk o myśli filozoficznej.

Secans, ob. Trygonometria.

Secco (sekko), wł., suchy; malowanie a l s.: kładzenie farb na suchej zaprawie, w przeciw. do a l f r e s c o (na zaprawie mokrej).

Secesja, łac., 1) odłączenie się, zerwanie; 2) w sztuce nazwa ruchu artystyczn. przy końcu XIX w. (zwł. w Monachium i Wiedniu): zerwanie z przeróbkami dawn. stylów, szukanie nowej formy artyst., zwł. w architekturze, sztuce dekoracyjnej; swobodna linia i kompozycja, ornament ze stylizacji natury.

Secesjoniści, członkowie partii, występujący gromadnie z większego stronnictwa; odłam.

Secesyjna wojna, płn.-ameryk. wojna domowa, 1861 -65.

Sechmet, egip. bogini wojny, żona boga Ptah

Seckendorf Friedrich, hr., cesarski feldmarszałek i dyplomata (1673—1763), od 1709—15 w służbie Augusta II pol. (m. in. reprezentant sas.-pol. w rokowaniach w Utrechcie), później dowódca armii cesarskiej w niepomyślnej wojnie z Turcją.

Seczele, ob. Seszele.

Seczuan (S z e c z u a n), prow. w zach. Chinach, nad górn. Jang tse kiangiem, górzysta, 405.772 km², 76,600.000 mieszk.; uprawa ryżu, herbaty; kop. rud, soli; stol. Czeng-tu-fu.

Sedan, m. w franc. depart. Ardennes, nad Mozą, 19.000 mieszk.; 1870 klęska Francuzów, wzięcie do niewoli Napoleona III.

Seder, hebr., „porządek", pierwsze 2 wieczory święta Paschy, poświęcone uroczystości domowej z ucztą, czytaniem Hagady itd.

Sedes, łac., siedzenie, siedziba, stolica; S. A p o s t o l i c a, siedziba apostolska; S. V a c a n s, stolica papieska (biskupia) przed wyborem nowego papieża (biskupa).

Seeckt Hans, generał niem. (1866—1936), w 1915 szef sztabu armii Mackensena, 1917 dowódca armii turec., po wojnie świat. organizator Reichswehry, przez pewien czas jej dowódca.

s. e. et. , salvo errore et omissione.

Seeliger Hugo, astronom niem (1849—1924), prace o ruchu gwiazd podwójnych, fotometrii, o ogólnych problemach mechaniki niebios

Segalen Victor, pisarz franc., * 1878, mistrz powieści podróżniczej, „Les immémoriaux", „René Leys", w liryce filozoficznej urok dalekiego Wschodu.

Sefardim (Ż y d z i s f a r d y j s c y), ob. Spaniole.

Segal Jakub, psycholog pol., * 1880; badania z zakresu psychologii wyobrażeń, prace teoret na temat psychologicznych podstaw estetyki.

Segantini Giovanni, malarz wł. (1858—99): krajobrazy górskie, sceny z życia górali alpej., obrazy symboliczne, z zastosowaniem pointylizmu (ob.).

Segesta (grec. Egesta), w staroż. miasto na zach. Sycylii, zał ok. 1150 prz. Chr. przez Elimejczyków, 410 opanowane przez Kartagińczyków, 241 przez Rzymian.

Segment, łac., odcinek, jako część zwierzęcia, por. Metameria.

Segmentacja, tyle co bróździkowanie (ob.).

Segner Johannes, fizyk niem. (1704 -77), wynalazca t u r b i n y wodnej S.

Segno (senio), wł., znak; w nutach: d a l s., rozpocząć od znaku; a l s., grać od znaku.

Segovia, stol. hiszp. prow. S., 16.000 mieszk.; ruiny z czasów rzymskich.

Segregować, łac., oddzielać, rozkładać wg pewnych gatunków.

Seguidilla (seguidilia), 1) hiszp. pieśń ludowa, o 4, 7- i 5-zgłoskowych wierszach; 2) taniec hiszpański podobny do bolera.

Seidel (zajdel) Ludwig Philipp, niem. astronom i matematyk (1821—96), mierzył jasność planet i gwiazd stałych.

Seigneur (senjör), fr., zwierzchnik (np. lenny), pan. G r a n d s e i g n e u r, wielki pan.

Seignobos (seniobos) Charles, historyk franc., * 1854, dzieła: „Histoire de la civilisation contemporaine", „Histoire politique de l'Europe contemporaine", wraz z Langlois „Introduction aux études historiques" i in.

Seine (sen), ob. Sekwana.

Seipel Ignaz, ksiądz, austr. mąż stanu (1876—1932), 1918 min. opieki społecz., po wojnie przywódca chrześc.-socjal. partii, 1922 -24 i 1926—29 kanclerz, przeprowadził przy pomocy Ligi Narodów sanację finansów.

Seisachteia, gr., „zrzucenie długów" (zanulowanie długów rolników), wprowadzone przez Solona w Atenach, 594 prz. Chr.

Sejsmograf, gr., przyrząd zapisujący siłę, kierunek i czas trwania trzęsienia ziemi. W s. w a h a d ł o w y m trzęsienia ziemi notuje wychylenie wahadła. S e i s m o g r a m, krzywa wyrysowana przez s., z którego wyczytać można przebieg trzęsienia.

Seismogram, gr., ob. Seismograf.

Seismologia, nauka o trzęsieniach ziemi; obejmuje procesy geologiczne i fizyczne.

Sejfullna Lidia, współcz. powieściopisarka rosyjska: „Wirineja", „Mierzwa" i inne.

Sejm, ciało ustawodawcze w dawnej i nowej Polsce, ob. P o l s k a (Ustrój [przegląd histor.]).

Sejm elekcyjny dla obioru panującego obradował w dawn. Polsce po zakończeniu sejmu konwokacyjnego (ob.) na polach pod Warszawą (udział w elekcji duchowieństwa, szlachty i miast). Wybór posłów na s. e. początkowo przez sejmiki, potem bezpośrednio przez zebraną szlachtę. Po sprecyzowaniu warunków dla przyszłego króla (pacta conventa, ob.) itp. następowała elekcja (cała szlachta „viritim", wybór jednomyślny), której wyniki ogłaszał prymas (w czasie bezkrólewia zastępca panującego). Pierwsza elekcja dynastii w Polsce: zjazd w Koszycach 1374, indywidualna: wybór Władysława Warneńczyka 1434.

Sejmiki w d a w n. R z p l t e j zwoływał król przed sejmem dla wyboru posłów i ułożenia dyrektyw dla nich. Obok nich: s. elekcyjne, zwoływane przez wojewodów dla wyboru urzędników ziemskich; od 1572 s. kapturowe podczas bezkrólewia (organizowały konfederacje tzw. kaptury etc.); od 1578 tzw. s. deputackie dla obioru deputatów (sędziów) na trybunał: od koń. XVI w. s. relacyjne, zwoływane przez króla lub wojewodę dla sprawozdań posłów z prze-

biegu sejmów itp. (od 1613 obierano na nich deputatów na trybunał skarbowy); pomiędzy sejmami odbywały się s. gospodarskie dla spraw lokalnych województwa. Uchwały s. zwano laudami (obowiązywała jednomyślność).

Sejm konstytucyjny, w l. 1919—1922, ob. Polska (Dzieje).

Sejm konwokacyjny, miał w dawn. Polsce zabezpieczać porządek w państwie w okresie bezkrólewia i przygotować elekcję; posłowie na s. k. wybierani przez sejmiki kapturowe (ob. Sejmiki). Został wprowadzony podczas pierwszego bezkrólewia.

Sejm koronacyjny, w dawnej Polsce zwykły sejm w czasie koronacji (przeważnie w Krakowie); jego termin naznaczany przez s. elekcyjny.

Sejm Niemy z 1717 (1-dniowy) przyjął bez dyskusji traktat warszawski z 1716 (zawarty przez konfederację tarnogrodzką a Augustem II przy współudziale Rosji), uszczuplający liczbę wojska pol. (koron. do 18.000, litew. do 6.000).

Sejm Wielki (czteroletni), w l. 1788—1792, ob. Polska (Dzieje).

Sejny, m. w pow. Suwałki (woj. białostoc.), nad Jez. Sejneńskim, 3.000 mieszkańców.

Sekcja, łac., 1) rozbiór zwłok celem rozpoznania przyczyny i rodzaju śmierci i ustalenia schorzeń narządów wewnętrznych. Dokonywana w razie podejrzenia śmierci wskutek działania przestępnego, jako s. sądowa. — 2) W wojsku: oddział żołnierzy, część drużyny bojowej. — 3) W organizacjach społ. i i. rodzaj wydziału o określonych zadaniach.

Sekrecja, łac., ob. Wydzielanie wewnętrzne.

Sekrecje, łac., nagromadzenie utworów mineralnych w szczelinach skał przez wtórne reakcje chemiczne.

Sekret, łac., tajemnica, poufne zwierzenie; w fizjologii: wydzielina.

Sekretarz, pisarz, zaufany urzędnik, załatwiający korespondencję zwł. osobistą; sekretariat, urząd lub miejsce urzędowania s.

Sekretarz, sępołan wężojad, ptak podobny do żórawia; lata słabo; żywi się głównie wężami; Afryka.

Sekretarz stanu, tytuł niektórych ministrów w pewnych państwach, np. w Anglii, w Stanach Zjednoczonych.

Sekretarz Wielki, wysoki urzędnik dawnej Rzpltej (z reguły duchowny), zastępujący czasem kanclerza.

Sekretarzyk, mebel w formie szafy (z szufladkami, schowkami na cenne dokumenty itp.) połączonej z małym biurkiem.

Sekrety, ob. Wydzieliny.

Sekretyna, hormon, który pobudza trzustkę do wydzielania soków trawiennych; s. pochodzi z błony śluzowej dwunastnicy.

Seksta, łac., 6. stopień skali muzycznej; mała: c-as; wielka: c-a; zwiększona: c-ais; zmniejszona: c-asas.

Sekstant, łac., przyrząd zwierciadlany do wyznaczania wysokości słońca za pomocą pomiarów kąta. Składa się z dwóch luster, lunety i podziałki kątowej 60-stopniowej.

Sekstet, łac., kompozycja na 6 samodzielnych, solowych głosów instrumentalnych lub wokalnych; nazwa samego zespołu.

Sekstyna, łac., właściwie sestyna, z włosk., w poezji zwrotka z sześciu 11-zgłoskowców o rymach ababcc, tzw. epiczna (w Polsce Jan Kochanowski, Słowacki). Tzw. s. liryczna: 6 zwrotek 6-wierszowych i jedna 3-wierszowa z powtarzającymi się w każdej z następnych końcowymi wyrazami pierwszej zwrotki zawsze w zmienionym porządku (w Polsce A. Morsztyn, Faleński).

Seksualne komórki, jaja i plemniki.

Seksualny, nowo-łac.-fr., płciowy.

Sekt, gatunki wina wyrabiane z suszonych winogron; w Niemczech wina musujące.

Sekta, łac., grupa religijna, która nie uznaje powszechnie przyjętej organizacji kościelnej lub wyznaniowej. W znacz. katol. s. może być: schizmatycka, odstępcza (zachowuje dogmaty, odmawia posłuszeństwa papieżowi), lub heretycka (odrzuca dogmaty kość.).

Sektor, łac., wycinek koła.

Sekularny, łac., 100-letni, wiekowy.

Sekularyzacja, zeświecczenie, zmiana stanu duchownego na świecki, również dóbr kościelnych itp. na świeckie. Liczne s. dóbr kośc. w Niemczech podczas reformacji; 1529 s. zakonu krzyżackiego (Prus Wsch.) w lenne księstwo prus. (hołd prus. na Wawelu); we Francji s. 1789 i 1905; w Hiszpanii 1931—32 itd.

Sekunda, łac., 1) jednostka podstawowa czasu lub kątów, $^{1}/_{60}$ część minuty. Rozróżnia się s. gwiazdową i s. średnią (ob. Czas). Znak sek. kątowej: ″. 2) w muz., interwał, oznaczający 2. stopień skali; wielka s., np. c-d; mała c-des; zwiększona: c-dis; zmniejszona: c- deses (enharmonicznie prima).

Sekundariusz, łac., lekarz, zastępca prymariusza w szpitalu.

Sekundogenitura, łac., prawo drugiego i dalszych synów rodziny panującej do panowania; przeciw.: Primogenitura.

Sekundować, łac., pomagać, być po czyjejś stronie, zwł. w pojedynku; sekundant, świadek w pojedynku.

Sekwana, fr. Seine, gł. rz. Francji płn., 776 km, uchodzi szerokim lejkiem do Kanału La Manche; dopł. l.: Yone, Loing, Eure; pr.: Aube, Marna, Oise; połączona kan. z Sommą, Skaldą, Mozą, Renem, Rodanem i Loarą.

Sekwencja, łac., następstwo, 1) nazwa średw. śpiewów kościelnych, rozwiniętych na zakończeniach melizmatów alleluiastycznych chorału gregoriańskiego, z podłożonym tekstem (versus ad sequentiam); za twórcę S. uchodzi Notker Balbulus (IX w.). 2) (progresja) motyw (w s. harmonicznej grupa akordów) powtórzony na innym stopniu skali.

Sekwens, łac., progresja, następstwo; w grach w karty pełny szereg kart.

Sekwestr, łac., 1) oddanie rzeczy spornej w tymczasowy zarząd osoby trzeciej; 2) prawo zastawu lub zarządu na rzeczach dłużnika.

Sekwoja, ob. Mamutowe drzewo.

Sela, hebr., wyraz występujący często w psalmach, prawdopodobnie znak muzyczny.

Selam, ob. Salam.

Selamlik, tur., 1) pokoje przyjęć w domu mahomet.; 2) uroczysty pochód piątkowy sułtana do meczetu w dawnej Turcji.

Selangor (Salangor), malajs. sultanat na płw. Malakka, 8.275 km², 530.000 mieszk.; kop. cyny.

Seldżukowie (Seldżukidzi), szczep turec. z Buchary. Ok. 1000 nawróceni na islam przez Seldżuka; za jego następców wielkie państwo S. (Syrja, Mezopotamja, M. Azja, Iran) XI—XII w.; w XIII w. pokonani ostatecznie przez Turków.

Selekcja, łac., wybór, dobór. S. uzdolnionych, wybór uzdolnionych w pewnym kierunku, dla celów pedagogicznych lub zawodowych, oparty na badaniach psychologicznych.

Selekcji teoria, ob. Darwin.

Selektywność, łac., zdolność ostrego rozdzielania fal radiowych przez odbiornik.

Selen, Se, pierw. chem., metaloid, l. porz. 34, cięż. at. 79,2; w przyrodzie wraz z siarką; przewodnictwo elektryczne s. wzrasta z naświetleniem, stąd zastosowanie przy telefotografii.

Selene, grec. bogini księżyca; kochankiem jej był Endymion (ob.).

Selenga, rz. w środk. Azji, 1.205 km, uchodzi do Jeziora Bajkalskiego.

Selenowa komórka, paski selenu nawinięte na izolatorze. Selen ma znaczny opór elektryczny, który maleje pod wpływem światła; chwilowe naświetlenie k. s. włączonej w obwód elektr. powoduje chwilowy prąd. Zastosowanie: w telewizji, w urządzeniach automatycznych, w selenowym fotometrze, służącym do mierzenia jasności gwiazd.

Selenowy fotometr, ob. Selenowa komórka.

Seler zwyczajny, dwuletnia rośl. warzywna z rodziny baldaszkowatych, hodowana w ogrodach, niekiedy dziczejąca; mięsisty korzeń jadalny.

Seleucja, 1) nad Tygrysem, m. handlowe w staroż. Babilonii, zburz. 165 po Chr. przez Rzymian; 2) w Syrji, m. port., na płn. od ujścia Orontu.

Seleucydzi, ob. Seleukos.

Seleukos, panujący syryj.: S. I Nikator, † 280 prz. Chr., jeden z diadochów, uczestnik wypraw Aleksandra W., 321 namiestnik Babilonu, zdobywca wielu krain (m. in. po bitwie pod Ipsos 301 Syrii i M. Azji), od 305 król, zabity przez Ptolemeusza Keraunosa; opiekun sztuk i nauk, założ. wielu miast. Jego następcy Seleucydzi, rządzili w Syrji do 64 prz. Chr.: Antioch III Wielki (242—187 prz. Chr.) walczył niepomyślnie z Rzymianami (strata części M. Azji); ostatni z S. Antioch XIII zdetronizowany 64 przez Pompejusza, zamordowany.

Self made man (self-mejd-men), ang., „człowiek, który zrobił siebie" tj. zawdzięczający np. swój majątek własnej pracy.

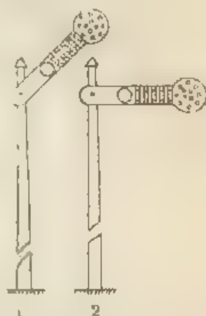
Selim, sułtanowie turec.: 1) S. I (1467—1520), słynny z wielu podbojów (Kurdystan, Mezopotamia, Syria i in.), mecenas poetów i uczonych; 2) S. II (1524—74), za niego 1571 głośna klęska pod Lepanto; 3) S. III (1761—1808), zdetronizowany (bunt janczarów), zamordowany.

Selters, w. w Hessen-Nassau, źródła szczawy alkal. (selterska woda).

Selvas, obszar puszcz tropikalnych w dorz. Amazonki.

Sem, wg Biblii najstarszy syn patriarchy Noego, uchodzi za protoplastę Semitów.

Semafor, gr., dźwigniowy sygnał na słupie w kolejnictwie oraz w portach, gdzie oznacza siłę wiatru.

Semafor
(1. wjazd wolny; światło ziel. — 2. wjazd zamknięty; św. czerw.)

Semantyka, gr., semazjologia (ob.).

Semarang, ob. Samarang.

Semazjologia, gr., nauka o powstaniu wyrazów i ich znaczenia.

Semele, w mitol. grec. kochanka Zeusa, matka Dionizosa; ginie od błyskawic i gromów, w których na jej życzenie ukazał się jej Zeus.

Semeneńko Piotr, ksiądz, polski pisarz relig. (1814—86), uczestnik powstania listopad., na emigracji członek Tow. Demokrat., 1842 zał. zakonu zmartwychwstańców, zwolennik towianizmu; pisma, m. in. „Biesiady filozoficzne", „Kazania" i in.

Semestr, łac., półrocze (zwł. szkolne).

Semi..., łac., w słowach złoż.: połowicznie, pół..., niemal.

Semibrevis, łac., nuta dawnego pisma mensuralnego, równa dzis. nucie całej.

Semici, 1) szereg ludów (Hebrajczycy, Syryjczycy, Arabowie, Abisyńczycy i i., z wymarłych Asyryjczycy, Babilończycy, Fenicjanie), posługujących się pokrewnymi językami (semickimi) i pismem (z wyj. Babilończyków i Asyryjczyków, którzy mieli pismo klinowe). Pochodzą prawdopodobnie od ludu prasemitów (ojczyzna może w Arabii lub w Afryce wsch.); 2) potocznie nazwa Żydów.

Semigalla, łotews. Zemgale, okręg na Łotwie, 290 000 mieszkańców; stol. Mitawa.

Semiginowski (Siemiginowski) Eleuter Jerzy, malarz polski (1660—1711), portrety np. Jana III, obrazy religijne, sztychy.

Seminarjum, łac., nauczycielskie, zakład nauk. dla kształcenia nauczycieli; s. duchowne, zakład dla kształcenia i wychowania katol. księży; s. uniwersyteckie, zakład uniw. dla samodzielnego badania materiału naukowego.

Semipałatyńsk, m. w Kazakstanie (Rosja azjat.), nad Irtyszem, 57.000 mieszkańców.

Semipelagianizm, nauka kilku teologów (semipelagianie) płd.-franc. z V w., przeciwna zarówno nauce św. Augustyna o łasce jak pelagianizmowi (ob.).

Semiramida, legendarna królowa Asyrii, małżonka króla Ninosa, rządziła po jego śmierci, miała wznieść liczne budowle w Babilonie (słynne „ogrody wiszące").

Semkowicz, 1) Aleksander, pol. historyk i bibliotekarz (1850—1923), długoletni red. „Kwartalnika Historycz.", nap.: „Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza" i w. in.; 2) Władysław, syn poprz., historyk pol., * 1878; „Nagana i oczyszczenie szlachectwa w Polsce XIV i XV w.", „Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskim w unii horodelskiej", „Geograficzne podstawy Polski Chrobrego" i w. in.

Semmelweis Ignaz Philipp, lekarz węg. (1818—65 [w obłąkaniu]), ogromnie zasłużony dla nowoczesnej antyseptyki, w szczeg. zwalczał dezynfekcyjnie zakażenie połogowe.

Semmering, przełęcz alpejska na granicy Austrii Dolnej i Styrii, kolej z tunelem, uzdrowisko klimatyczne.

Sempach, m. w szwajc. kantonie Lucerna; 1386 zwyc. Szwajcarów nad ks. austr. Leopoldem.

Semper Gottfried, architekt niem. (1803—79); budowle w Dreźnie, Zurychu, Wiedniu, dzieła teoretyczne.

Semper aliquid haeret, przysłowie łac.: „zawsze coś w tym tkwi", tzn., że z obmowy zawsze coś do danego człowieka przylgnie.

Semplice (-pliczę), wł., w muz. = z prostotą.

Sempronius, plebejski ród w Rzymie, z którego pochodzili Grakchowie.

Sen, 1) stan fizjologiczny, występujący periodycznie, w którym następuje przerwa lub obniżenie świadomych procesów psychicznych, także zwolnione są procesy fizjologiczne, jak przemiana materii, ruchy serca, odruchy, oddychanie; najwięcej snu potrzebują dzieci; 2) S n y, cz. s e n n e m a r z e n i a, świadome procesy psychiczne podczas s.; przyczyny: podczas s. są niektóre zmysły czynne, więc np. woń spalenizny wywołuje s. m. o pożarze; wspomnienia przeżyć; wg psychoanalizy — życzenia rzeczywiste itp.

Senat, łac. s e n a t u s, 1) „rada starszych", ciało doradcze lub rządzące w różnych państwach staroż.; w R z y m i e pierwotnie złoż. z patrycjuszy, potem uzupełniony plebejuszami, miał, aż do cesarstwa, nadzór nad polityką zagraniczną i skarbem; 2) rada rządząca uniwersytetem; 3) wyższe kolegium sądowe; 4) w niektórych krajach wyższa izba parlamentarna, w Polsce, ob. P o l s k a (Ustrój [przegląd historyczny]).

Senator, łac., członek senatu.

Senatus consultum, w Rzymie staroż., uchwała senatu o mocy ustawy.

Senatus populusque Romanus, łac., skr. S. P. Q. R., senat i rzym. naród, tzn. całe państwo rzymskie.

Sendai, m. na japońs. wyspie Hondo, 190.000 mieszkańców; uniwersytet.

Seneca, ob. Seneka.

Senefelder Aloys, austr. wynalazca litografii i oleodruku (1771—1834).

Senegal, 1) rz. we Franc. Afryce Zach., z połączenia rzek źródłowych Bafing i Bakhoi, 1.700 km, uchodzi do Atlantyku; 2) S e n e g a m b i a, kolonia franc., cz. Franc. Afryki Zach., 192.000 km², $1^1/_2$ mil. mieszk.; wywóz gumy, kauczuku; stol. Saint-Louis.

Senegambia, ob. Senegal.

Seneka (S e n e c a) Lucius Annaeus, rzymski filozof i pisarz (4 prz. Chr.—65 po Chr.), wychowawca Nerona, zmuszony przez niego do samobójstwa; wyznawca stoicyzmu. Dzieła: „Dialogi", „Listy", tragedie: „Phaedra", „Medea" i in.

Senes, ob. Strączyniec.

Senesowe liście, liście strączyńca (C a s s i a): środek przeczyszczający.

Senhor, portug., hiszp. s e ñ o r, pan, władca; s e n h o r a (señora), pani, s e ñ o r i t a, panna.

Senior, łac., starszy, przeciw. „j u n i o r" (ob.), najstarszy członek rodziny, przewodniczący związku, stowarzyszenia. Ogólnie starszy.

Seniorat, porządek dziedziczenia: dobra przechodzą na najstarszego człowieka rodziny, bez względu na bliskość pokrewieństwa (przeciw. j u n i o r a t). Por. Majorat.

Senne marzenia, ob. Sen.

Sennik, zbiór tłumaczeń snów; w staroż. tłumaczenie snów (o n e i r o m a n c j a) należało do kapłana, jak dziś u ludów pierwotnych.

Se non è vero, è ben trovato, wł., jeśli to nie jest prawdą, to jednak jest dobrze pomyślane; aforyzm Giordana Bruna.

Señor, Señora, Señorita, ob. Senhor.

Sens, łac., zmysł, rozum, znaczenie, myśl.

Sensacja, fr., nagle wywołane silne wrażenie u większej grupy osób, rozgłos; s e n s a c y j n y, głośny, wywołujący wrażenie.

Sensat, łac., człowiek traktujący wszystko zbyt poważnie.

Sensoryczne nerwy, nerwy czuciowe, dośrodkowe, których podrażnienie wywołuje wrażenie świadome.

Sensualizm, łac., kierunek filozof., według którego całe życie psychiczne wywodzi się z wrażeń zmysłowych.

Sensytywny, łac., wrażliwy, przeczulony.

Senta, węg. Zenta, m. w Jugosławii, nad Cisą, 30.000 mieszk.; 1697 zwyc. Eugeniusza Sabaudzkiego nad Turkami.

Sentencja, łac., 1) sąd, przysłowie, maksyma; 2) brzmienie.

Sentyment, fr., uczucie; s e n t y m e n t a l n y, przesadnie uczuciowy, czułostkowy. S e n t y m e n t a l i z m, skłonność psychiczna do żywego reagowania uczuciowego na podniety; w znacz. raczej ujemnym: czułostkowość; w literaturze prąd XVIII w. rozumowi Oświecenia przeciwstawiający prawa serca, objaw preromantyzmu w Anglii: Richardson, Sterne, Macpherson (Ossian), we Francji: Rousseau, w Niemczech „Wether" Goethego, w Polsce Karpiński, „Malwina" Czartoryskiej.

Senussi (S n u s i), fanatyczny zakon mahomet. derwiszów, zał. 1837, pragnący przywrócić islamowi dawną czystość, zwalczał Francuzów w Sudanie, Maroku, brał udział w wojnach z Europejczykami.

Sen zimowy, ob. Zimowy sen.

Separacja, łac., rozdział; zwł. w prawie małżeńskim rozdział od stołu i łoża małżonków przy utrzymaniu ważności węzła małżeńskiego.

Separator, łac., wirówka (centryfuga) mleczarska, także magnetyczny sortownik rudy.

Separatyzm, łac., dążenie do wyodrębnienia, odłączenia się; s e p a r a t y ś c i, odłączający się od wspólnoty, całości, w szczeg. grupy dążące do oderwania się od organizacji państwa.

Sepia, 1) ob. Mątwa; 2) farba z brunatnego soku mątwy.

Sepiolit, p i a n k a m o r s k a, minerał, krzemian magnezu, używany do wyrobu fajek, cygarniczek itp.

Sepoy, ob. Spahisi.

Sepsis, gr., ogólne zakażenie ustroju zarazkami, wskutek przedostania się ich do krwiobiegu. Por. Krwi zakażenie.

September, łac., wrzesień.

Septennat (septennium), okres 7 lat, np. czas urzędowania prezydenta franc. republiki.

Septentrio (Septemtrio), u Rzymian nazwa: 7 gwiazd W. Niedźwiedzicy, później północy i wiatru płn. (Boreas, ob.).

Septet, fr. septuor, kompozycja na 7 głosów solowych, instrumentalnych lub wokalnych; nazwa samego zespołu.

Septimius Severus, ob. Severus.

Septimus, łac., siódmy.

Septuaginta, łac., LXX, „siedemdziesiąt", tłumaczenie grec. St. Test. przez 70 uczonych żyd., wg tradycji między III—I w. prz. Chr.

Septuor, ob. Septet.

Septyczny, gr., gnijący, wywołany przez zakażenie krwi (sepsis), ropny.

Septyma, łac., w muz. 7. stopień skali: mała s: np. c—b; wielka c—h; zmniejszona: cis—b, zwiększona: c—his (enharmonicznie oktawa). Septymowy akord składa się z tercji, kwinty i septymy, np. g—h—d—f.

Sequens, łac., następny, następca; vivat s., niech żyje następca, naśladowca.

Ser powstaje z mleka słodkiego lub kwaśnego przez oddzielenie sernika (ob.), który się ścina i zabiera pewną ilość kuleczek tłuszczu i rozpuszczalnych składników mleka. S. słodki: sernik wydziela się przy pom. podpuszczki, tj. fermentu zawartego w żołądku cielęcym; tzw. twaróg, otrzymany przez ogrzanie mleka z podpuszczką, kruszy się w kotle i soli; następnie przechodzi s. okres dojrzewania, pod działaniem różn. drobnoustrojów i nabiera smaku. S. kwaśny, do użytku bez okresu dojrzewania: sernik wydziela się przez kwaszenie mleka; z ogrzanego kwaśn. mleka powstaje twaróg i serwatka, które rozdziela się przez prasowanie w worku na drewnianej prasie.

Seradela, ptaszyniec, rośl. z rodziny motylkowatych; głównie w krajach śródziemnomors.; s. pastewna siana na lekkich glebach na paszę i nawóz zielony.

Seraf, hebr. Saraf, l. m. Serafim, pierwotnie wg hebr. wierzeń lud. skrzydlaty wąż i potwór z pustyni; później, najwyższy duch anielski.

Seraficcy bracia, franciszkanie od św. Fr. z Asyżu, ojca serafickiego; reguła seraf., to samo co reg. franciszkańska.

Seraj (Saraj), 1) stolica Złotej Ordy (Kipczak), zał. w XIII w. przez Batuchana na brzegu Achtuby (odnoga Wołgi), zburzona przez Moskali 1480; 2) dawny pałac sułtań. w Konstantynopolu (Eski s.); potocz. część domu tur. dla kobiet.

Serapis (Sarapis), pierwotnie bóg babilon. Ea, z przydomkiem Sarapsi (król Oceanu), później w Egipcie utożsamiany z Osiris-Apisem.

Serbia (Serbija), przed 1919 królestwo na Półwyspie Bałkańskim o pow. 95.667 km² z 4,13 mil. mieszk. (przed 1913 — 48.303 km² i 2,65 mil. mieszk.), związek dzisiejszej Jugosławii, kraj górzysty (Góry Dynarskie, masyw Tracki), najżyźniejsze obszary: nizina nad Sawą i Dunajem, Szumadia, doliny Morawy i Wardaru, kotlina Kosowe Pole. Ludność w przewadze serbska (na płd. Macedończycy), w 81% religii prawosł., w 17% mahomet. Podstawą gospodarki: rolnictwo i hodowla. Gł. miasto: Belgrad. — Dzieje: S., zamieszkała pierwotnie przez Ilirów, zromanizowana za cesarstwa rzym. Od ok. 600 płd. Słowianie; w IX w. na terenie S. odrębne państwa pod zwierzchnictwem bizant., zjednoczone w XII w. przez Stefana Nemaniego; rozkwit za Nemanidów (na stępcy): Stefan Duszan 1346 przybrał tytuł cara, rozszerzył państwo; po nim rozpad S. na księstwa, od klęski 1389 na Kosowym Polu zwierzchność turec. (do XV w. częściowo węgier.). 1804 powstanie Karageorgewicza, stłumione 1813, po ponownym powstaniu pod Miłoszem Obrenowiczem 1816 uznanie S. przez Turcję, od 1830 Obrenowicz dziedzicznym ks. S., 1838 jego abdykacja na rzecz syna Milana. Pełna niezawisłość S. po wojnie ros.-turec., 1876—78, 1882 koronacja ks. Milana II na króla, 1889 na tronie jego syn Aleksander I, zamordowany 1903 z żoną Dragą przez spiskowców. Odtąd dynastia Karageorgewiczów: za króla Piotra u steru partia radykal.-narodowa (Pašić), polityka antyaustriacka (w oparciu o Rosję). 1908 aneksja Bośni i Hercegowiny przez Austrię. 1912 S. w Zw. bałkańskim przeciw Turcji, w walce z Bułgarią o Macedonię. 28. VI. zamach serb. na austr. arcyksięcia w Sarajewie, wojna świat., okupacja austr., niem. i bułgar. Dalej, ob. Jugosławia.

Serbowie, szczep Słowian płd. w Serbii, Dalmacji, Bośni, Hercegowinie, Czarnogórze, łączony czasem z Chorwatami w jedną grupę Serbo-Chorwatów. Por. Serbia.

Serbowie Łużyccy, ob. Łużyczanie.

Serca choroby. Zapalenie osierdzia: wskutek spraw zapalnych, tworzy się wysięk, występują silne bóle. Zapalenie mięśnia sercowego pod wpływem spraw zakaźnych, wywołuje jego zbliznowacenie, co powoduje osłabienie akcji serca. Zwyrodnienie m. serc. pod wpływem zapalenia, przewlekłych zatruć, niedożywiania, powoduje przewlekłą niedomogę serca. Zapalenie wsierdzia, łagodne lub złośliwe, objawia się gorączką i szmerami nad zajętą zastawką; spowodowane jest toksynami i bakteriami, może zostawić zwężenie lub niedomykalność zastawek, co powoduje skutki w postaci wady serca. Nerwica s., w związku z urazami psychicznymi, bez podłoża organicznego: bóle, ucisk, niemiarowość akcji. Otłuszczenie s., tłuszczowe zwyrodnienie mięśnia sercowego. Udar s., nagłe wypadki śmierci przy ch. s.

Serca Jezusowego kult, kult szerzony gł. przez jezuitów i wizytki, wprowadzony do Kośc. w XVII w. Zakony i zgromadzenia: 1) misjonarze N. Serca J., 2) kapłani Serca J., 3) Sercanki.

Sercanki, fr. Dames du Sacré-Coeur (dam dü sakre-kör), zgromadzenie żeńsk., zał. w 1800 w Burgundii; wychowanie dziewcząt z wyższych sfer.

Serce, łac. cor, centralny narząd krążenia krwi, przepychający krew przez naczynia krwio-

nośne. U ryb jest s. żylne złożone z jednej komory, przedsionka i zatoki żylnej. Z pojawieniem się płuc u płazów, następuje podział przedsionka na 2 części, prawą — żylną, lewą — tętniczą, u gadów rozpoczyna się podział komory, który u ptaków i ssaków jest zupełnie wykształcony. S. u człowieka, wielkości mniej więcej pięści, ma kształt stożkowatego, spłaszczonego worka mięsnego, zbud. z mięśni prążkowanych, wypełniającego niemal dokładnie osierdzie — worek surowiczy o podwójnych ścianach. S. dzieli się na 2 fizjologicznie różne części: prawą — żylną, lewą — tętniczą; każda z części składa się z przedsionka i komory, niezupełnie od siebie oddzielonych zastawkami (zastawka w prawej części jest 3-dzielna, w lewej 2-dzielna). — S. pracuje jak pompa ssąco-tłocząca, kurcząc się i rozszerzając rytmicznie; komory i przedsionki kurczą się oddzielnie (ob. Krwiobieg). Do kierowania rytmiką s. istnieje autonomiczny system nerwowy, poza tym dochodzi tu rozgałęzienie 10. nerwu mózgowego i nerwu współczulnego. Normalne s. wykonywa średnio 70—80 skurczów na min., podczas 1 skurczu wyrzuca do 70 cm³ krwi; praca s. wynosi ok. 18.000 kgm w ciągu 1 doby. — Por. Krwiobieg. O chorobach s., ob. Serca choroby.

Sercówka jadalna, małż jadalny, żyje w M. Śródziemnym, Atlantyku i Bałtyku.

Serdak, odzież wierzchnia Słowian karpackich i bałkańskich, bez rękawów, często ze skóry, z wzorzystymi wyszywaniami.

Serdecznik, rośl. wargowa; Europa i Azja; u nas s. pospolity stosowany dawniej przeciw biciu serca.

Serenada, wł., „muzyka wieczorna", utwór muz. na śpiew lub instrumenty, przew. o charakterze miłosnym.

Serenissimus, łac., pol. „Jaśnie Oświecony", dawny tytuł książęcy.

Seret, 1) l. dopł. Dunaju w Mołdawii, 535 km; 2) l. dopł. Dniestru, 247 km długi.

Sergiusz, 1) św., z Cezarei, męczennik w Palestynie, ok. 304; 2) S. i Bacchus, dwaj męczennicy z Celesyrii, ok. 303.

Sergiusz, papieże: S. I, św., 687—701; S. II, 844—847; S. III, 904—911; S. IV, 1009—12.

Seria, łac., szereg; grupa kolejno po sobie następujących przedmiotów, czynności, zdarzeń.

Serie widmowe, ob. Widmo.

Serio (na serio), łac., poważnie.

Sernik, ob. Kazeina.

Serock, m. w pow. Pułtusk (woj. warsz.) przy spływie Bugu i Narwi, 5 000 mieszkańców.

Serodiagnostyka, łac.-gr., rozpoznawanie chorób za pom. surowicy (ob.). Polega na działaniu swoistych ciał odpornościowych, których obecność w surowicy krwi świadczy o zakażeniu ustroju odpowiadającymi zarazkami.

Serologia, łac.-gr., nauka o surowicy krwi, jej własnościach itd. Por. Surowica.

Seroterapia, łac.-gr., leczenie surowicami zawierającymi ciała uodporniające przeciw chorobie lub ciała unieszkodliwiające jady chorobowe.

Serowacenie, przemiana ropy lub obumarłych tkanek w masę żółtawą, podobną do sera.

Serpent, fr., „wąż", dawny instrument dęty drewn. kręcony; jeden z rejestrów w pedale organowym.

Serpentyn, minerał, krzemian magnezu, używany do wyrobów ozdobnych, odmianą s. jest azbest.

Serpentyna, fr., 1) nazwa bardzo krzywej szabli w XVII—XVIII w.; 2) droga górska o silnych zakrętach; 3) zwinięta barwna taśma papierowa, używana w czasie zabaw publ. itp.

Serra, portug., pasmo górskie.

Serum, ob. Surowica.

Sérurier (serurie), Jean Mathieu, marszałek franc. (1742—1819), jeden z najzdolniejszych generałów Napoleona.

Servius Tullius, szósty legendarny król rzymski, miał otoczyć Rzym murem, twórca podziału ludności na 5 klas (193 centuryj), wedle majątku (census).

Servus, łac., niewolnik, sługa; potocz.: przyjacielskie pozdrowienie.

Serwacy, św., biskup z Tongres, † 384, jeden z „zimnych św." 13 maja (Serwacy, Pankracy, Bonifacy).

Serwal, kot afrykański, dochodzący do 1 m długości.

Serwal

Serwantka, fr., oszklona szafka na srebro, porcelanę, ozdobne drobiazgi.

Serwatka, płynna pozostałość przy wyrobie sera z mleka; zaw. sernik, tłuszcz, sole mineralne.

Serwecz, 1) lewy dopł. Niemna, 65 km; 2) pr. dopł. Wilii, 72 km.

Serwilizm, łac., służalczość.

Serwis, fr., garnitur naczyń stołowych.

Serwituty, łac., służebności, ob.

Sesja, łac., obrady, posiedzenie; okres obrad ciała zbiorowego.

Sestere (sestertius), rzym. moneta srebrna = 2½ asa = ¼ denara, za cesarstwa mosiężna lub brązowa.

Seszele, Seczele, ang. Seychelles, ang. archip. na Oc. Indyjsk., 404 km², 28 000 mieszk.; wywóz kopry, wanilii, orzechów kokos., stol. Victoria.

Set (Seth), egipski bóg zła, wróg Horusa (or. zabójca Ozyrysa (ob.); przedstaw. z głową zwierzęcia.

Set, syn Adama i Ewy, założyciel rodu Setytów.

Seter, rasa psów, długowłosy wyżeł angielski.

Seter

Seti, królowie egip.: S. I, 1313—1303 przed Chr., wzmocnił potęgę Egiptu zwycięskie walki); S. II, 1227—1221 przed Chrystusem.

Sétif, m. w Algerze, w depart. Constantine, 37.000 mieszkańców.

Settignano Desiderio da (setiniano-), rzeźbiarz wł. (1428—64), pod wpływem Donatella, grobowce, popiersia marmurowe itd.

Settlement (setlment), ang., kolonia, obszar, osiedle.

Seul, japońs. Kejdżo, stol. Korei, nad rz. Hangkiang, 350.000 mieszkańców.

Seurat (söra) Georges, malarz fr. (1859—91), neo-impresjonista; w dziełach monumentalna kompozycja, swoisty koloryt.

Severing Karl, polityk niem., * 1875, kilkakrotnie min. spr. wewn., do 1933 jeden z przywódców niem. socjal-demokratów.

Severini Gino, malarz wł., * 1883, futurysta: „Taniec Pan-Pan", „Pierot" i i.

Severn, rz. w Anglii, 338 km długa.

Severus, 1) Septimus S. (Pertinax) Augustus, cesarz rzym. (146—211 po Chr. pobił Partów, 198 opanował Ktesifon, popierał wybitnie rozwój prawa (Papinianus, Ulpianus, Paulus). 2) S. Aleksander ob. Aleksander Severus.

Sévigné Marie de Rabutin-Chantal, marquise de, autorka słynnych listów franc. (1626—1696), wysoka wartość historyczno-obyczajowa, arcydzieła rodzaju literackiego.

Sevilla, ob. Sewilla.

Sèvres (sewr), miasto fr. w depart. Seine-et-Oise, 16.000 mieszk., ze sławną fabryką porcelany z poł. XVIII w. W 1920 traktat pokojowy państw sprzymierzonych z Turcją. — P o r c e l a n a s e w r s k a, cienka, biała, dekorowana złotem i jasnymi, pastelowymi barwami (figurki, projektowane często przez sławnych artystów, serwisy, świeczniki, wazy ozdobne, naczynia).

Sewastopol (Sebastopol), m. i port wojen. w sow. republ. Krym, 75.000 mieszk.; 1855 zdobyty przez sprzymierz. wojska franc. i ang.

Sewenny, franc. Cévennes, łańcuch górs. w płd. i środk. Francji, przeciętnie 1500 m wys.

Sewer, właśc. M a c i e j o w s k i Ignacy, powieściopisarz pol. (1830—1901); powieści i nowele: „Walka o byt", „Nafta" (na tle działalności St. Szczepanowskiego), „Ponad siły", „Świat ludowy", „Nowele", „Biedronie", „Matka" i i.; dramaty, m. i. „Dla świętej ziemi", „Marcin Łuba" (wspólnie z Tad. Micińskim).

Seweryn, apostoł Noricum, patron Bawarii i Austrii, † 482; pam. 8. I.

Sewilla, hiszp. Sevilla, stol. hiszp. prow. S. w Andaluzji, nad Gwadalkwiwirem, 230.000 mieszk.: katedra z grobowcem Kolumba, pałac król. Alkazar, wielka arena do walk byków i i.; uniwersytet.

Sewrska porcelana, ob. Sèvres.

Sex, łac., sześć.

Sex appeal (apil), ang., „wezwanie płci", specjalny powab jednej płci, pociągający drugą.

Sexagesima, łac., sześćdziesiąty dzień przed Wielkanocą, ósma niedziela przed tym świętem.

Sextans, łac., rzym. moneta miedz. = $^1/_6$ asa.

Sexualis, łac., płciowy.

Sexus, łac., płeć.

Seychelles, ob. Seszele.

Seyda, 1) Władysław, polityk pol., * 1863, adwokat, b. prezes Koła Pol. w Berlinie, 1919—20 pierwszy minister dla dzielnicy prus., jeden z przywódców Narod.-Demokracji; 2) Zygmunt, polityk pol. (1876—1935), adwokat, wybitny działacz narod. na G. Śląsku, wicemin. dzielnicy prus., 1920 delegat pol. w sprawach G. Śląska, organizator sądownictwa w Wielkopolsce i Pomorzu; 3) Marian, pol. polityk i publicysta, * 1879, nacz. red. „Kuriera Poznańskiego", 1917—19 członek Komitetu Narod. w Paryżu, 1923 min. spr. zagr., 1928 senator.

Sezam, arab. (s. otwórz się!), czarodziejska formułka, otwierająca Ali Babie (bajki z „1001 nocy") wrota do skarbu.

Sezam, rośl. zielna z Afryki i Azji zwrotnik.; s. w s c h o d n i, rośl. wieloletnia, nasiona bogate w tłuszcz; od dawna hodow. na Wschodzie dla nasion, z których otrzymuje się olej sezamowy.

Sezamowy olej, z nasion Sesamum indicum, ciecz żółta, używ. do wyrobu margaryny i mydła.

Sezon, z fr. i ang., najważniejsza pora roku dla pewnych warstw społ., czynności, transakcji, zabaw itp.

Sędzia, osoba, wymierzająca sprawiedliwość. S. jest w sprawowaniu swego urzędu sędziowskiego niezawisły; s. z a w o d o w y jest stałym funkcjonariuszem państwowym, posiadającym wykształcenie prawnicze; s. l u d o w i, przysięgli, handlowi, pracy, pokoju, są powoływani do współudziału w sądownictwie, dla dopuszczenia do wymiaru sprawiedliwości czynnika niefachowego, lecz ściślej związanego z życiem. — Sędziowie w z a w o d a c h s p o r t o w y c h prowadzą zawody, przestrzegają przepisów i lojalnego zachowania się wobec przeciwnika.

Sędziowie (hebr. Szoftim), nazwa bohaterów izrael. (przywódców pokoleń, kapłanów itp.) od śmierci Jozuego do założ. królestwa; dzieje w bibl. księdze Sędziów.

Sędziszów, m. w pow. Ropczyce (woj. krak.), 2.000 mieszkańców.

Sędziwój (Sendivogius) Michał, głośny alchemik pol. (1566—1646); studia w Krakowie, podróże po Europie.

Sęp, ob. Sępy.

Sępolan, ob. Sekretarz.

Sępolno, m. pow. w woj. pomors., nad Sępolną, 4.000 mieszkańców.

Sęposokoły, podrodz. sokołów; nogi wysokie, palce krótkie.

Sępy, dwie rodziny ptaków drapieżnych z rzędu sokołowatych Starego i Nowego Świata; dziób długi, hakowaty, skrzydła długie; żyją gromadnie, żywią się padliną. S. S t a r. Ś w i a t a: s. p ł o w y, bez kryzy na szyi (Europa płd., Afryka płn. i środk., Azja), s. k a s z t a n o w a t y, najwięk. ptak Europy, w Polsce rzadki; S. N o w e g o Ś w i a t a: S. u r u b u, k o n d o r, k o n d o r k r ó l e w s k i.

Sf, ob. Sforzato.

Sfaleryt, ob. Blenda cynkowa.

Sęp

Sfera, gr., dosł. kula; w astronomii; kula niebieska; obrazowo: krąg, zakres, np. s. działania, s. interesów.

Sferoida, elipsoida obrotowa (ob. Elipsoida).

Sferometr, gr., przyrząd zaopatrzony w śrubę mikrometryczną, służy do pomiaru krzywizny soczewek i grubości cienkich płyt.

Sferosyderyt, ob. Syderyt.

Sferyczna aberacja w soczewkach: punkty odwzorowane zostają jako plamki, ponieważ posługujemy się wiązkami światła o znacznym kącie brylowym (ob. Aberacja).

Sferyczny, gr., kulisty; trygonometria s., ob. Trygonometria; s f e r y k a, nauka o figurach na powierzchni kuli.

Sfinks, w sztuce (gł. egipsk., także hetyckiej, asyryjsk., grec. i i.): wyobrażenie leżącego lwa z głową ludzką; najsłynniejszy – tzw. w i e l k i s. w Gizeh (Egipt), 57 m dł., 20 m wys., apoteoza faraona Chefrena; w nowym państwie egip. był symbolem boga słońca Horusa.

Sforza (sforca), ród włos.: 1) jego złoż. Muzio Attendolo (1369—1424), głośny kondotier, 2) jego syn Francesco S. (1401—66), od 1450 ks. Mediolanu, opanował 1464 Gennę; 3) Lodovico S. „il Moro" (1451—1510), zagarnął 1481 władzę Giovanniemu Galeazzo S. (ojciec królowej pol. Bony); 4) jego syn Massimiliano S. utracił Mediolan na rzecz Francji (klęska pod Marignano); 5) Carlo, hr. S., * 1872, dyplomata włos., 1920—21 min. spr. zagr., przyczynił się do traktatu z Niemcami w Rapallo, podał projekt podziału G. Śląska Lidze Narodów (1921).

Sforzato, skróc. sf., wł., w muzyce określenie silniejszego zaakcentowania nuty lub akordu.

Sfragistyka, gr., nauka o pieczęciach: ob. Pieczęć.

Sfumato, wł., malowanie za pom. delikatnych, rozpływających się w świetle konturów.

Sgambati Giovanni, wł. kompozytor i pianista (1843—1914), mistrz narod. muz. wł.; uwertury, symfonie, utwory fortepianowe itd.

Sganarelle (sganarel), postać częsta w komediach Moliera, ograniczony kołtun.

Sgraffito, wł., technika malarska ścienna (gł. we wł. renesansie i XIX w.): pokrycie ściany warstwą ciemną, na to białą lub żółtą, wyskrobywaną wg rysunku do ciemnej.

's Gravenhage, ob. Haga.

Shackleton (szekletn) Sir Ernest, ang. badacz Antarktydy (1874—1922).

Shaftesbury (szeftsberi) Anthony Ashley Cooper, Earl of, ang. mąż stanu (1621—83), przyczynił się 1659 do restauracji Stuartów, od 1672 lord-kanclerz, 1679 prezydent rady państwa.

Shakespeare (Szekspir) William, największy poeta dramat. Anglii i świata, * 26. IV. 1564, † 23. IV. 1616 w Stratford on Avon, od 1592 w Londynie, aktor i poeta, od 1599 współwłaściciel teatrów Globe i Blackfriars, od 1611 powrócił do rodzinnego Stratfordu, gdzie pochowany w kościele. Wątpliwości od 1768 podważające autorstwo S. (tzw. zagadnienie Bacona) dowolnymi domysłami. Tematy z dawnych sztuk teatralnych lub z nowel włoskich. Wielkość S.: opracowanie artystyczno-psychologiczne, bogaty poczet świetnie zindywidualizowanych charakterów, połączenie zdrowego realizmu i chłonności życia z głębią tajemnicy bytu i rozległości widnokręgów myślowych, umiejętność wnikania w dobro i zło z zachowaniem wysokiego ideału etycznego, tworzenie ostrych kontrastów i doprowadzenie napięcia do szczytów tragizmu lub komizmu. Historyczne dramaty królewskie: „King Henry VI", „King Richard III", „King Richard II", „King John", „King Henry IV", „King Henry V", „King Henry VIII"; komedie: „Love's Labour's Lost", „The Comedy of Errors", „A Midsummer Night's Dream", „The Two Gentlemen of Verona", „The Merchant of Venice", „The Taming of the Shrew", „The Merry Wives of Windsor", „Much Ado about Nothing", „As You Like It", „Twelfth-Night; or What You Will", „All's Well that Ends Well", „Measure for Measure", „Troilus and Cressida"; tragedie: „Titus Andronicus", „Romeo and Juliet", „Timon of Athens"; wielkie tragedie psychologiczne (jego arcydzieła): „Julius Caesar", „Hamlet", „Othello", „Macbeth", „King Lear", „Antony and Cleopatra", „Coriolanus"; komedie romantyczne: „Pericles, Prince of Tyre", „Cymbeline", „The Winter's Tale", „The Tempest"; nadto poematy: „Venus and Adonis", „Lucrece" oraz „Sonety".

Shannon (szenon), gł. rz. Irlandii, 368 km dł.

Shańbienie, dopuszczenie się czynu nierządnego, bez dokonania aktu płciowego (tym się różni od zgwałcenia). Termin, zarzucony w ustawodawstwie polskim.

Shaw (szou) George Bernard, anglo-irlandzki pisarz dramat., * 1856, laureat nagrody Nobla; po wielu powieściach, m. in.: „An Unsocial Socialist", „Cashel Byron's Profession", dramaty ideowe, bardzo sceniczne i o błyskotliwych paradoksami dialogu, przeniknięte walką z wszelką obłudą w imię etycznego ulepszenia życia na podłożu poglądów socjalistycznych; ważniejsze: „Candida", „Caesar and Cleopatra", „Man and Superman", „Major Barbara", „Getting Married", „Androcles and the Lion", „Pygmalion", „Saint Joan" i in.

Sheffield (szefild), m. w ang. hrabs. York, 512.000 mieszk.; uniwers., przem. żelazny i stalowy.

Sheldon (szeldn) Edward, anglo-ameryk. pisarz dramat., * 1886; „Romance".

Shelley (szelij) Percy Bysshe, znakomity poeta ang. (1792—1822), „cor cordium" (serce serc), największy poeta przyrody, odczuwający jej najsubtelniejsze i najpotężniejsze zjawiska w mistrzowskim obrazowaniu opromienione duchem miłości i pogłębione uniwersalną myślą filozoficzną; ważniesze utwory: „Queen Mab", „Alastor, or the Spirit of Solitude", „Prometheus Unbound", „Adonais", „Epipsychidion" (główny wyraz idealizmu, hymn miłości platonicznej), „The Triumph of Life" (najgłębiej filozoficzny), liryki przyrody („Ode to the West wind", „To a Skylark" i in.), tragedia „The Cenci".

Sheridan (szeriden) Richard Brinsley, ang. mówca parlamentarny i poeta dramat. (1751—1816): „The School for Scandal" („Szkoła obmowy").

Sherif, ob. Szeryf.

Sherlock Holmes (szerlok holms), detektyw z powieści Conan Doyle'a.

Sherry (szeri), ang., białe wino hiszpańskie, b. mocne.

Shilling, ob. Szyling.

Shimmy (szimi), taniec towarzyski na 4/4, przeniesiony z Ameryki Płn. 1920.

Shire (ször), ang., hrabstwo.

Shloka (śloka) indyj. 8-zgłosk. miara wierszowa w epice i poezji dydaktycznej.

Shocking (szoking), ang., coś, co nie uchodzi, przeciw konwenansom.

Short story (szort stori), „krótka historia", ang nazwa rodzaju liter., krótkie opowiadanie o żywej akcji, powiastka.

Shrewsbury (szrusbery), stol. ang. hrabstwa Shropshire, nad rz. Severn, 32.000 mieszk.; zabytki średniow., przemysł żelazny, szklany, włókienniczy.

S. H. S. (Kralievina Srba, Hrvata i Slovenaca) skrót używany dawniej na oznaczenie Jugosławii.

Shudra (Çudra), najniższa kasta indyjska, trudniąca się handlem, rzemiosłem itp.

Shudraka (Sudraka), indyj. król i domniemany autor wybitnego dramatu „Mricchakatika" („Wózek gliniany"), ok. V—VI w. po Chr.

Shylock (Szajlok), w „Kupcu weneckim" Szekspira chciwy, mściwy, okrutny Żyd.

Si, symbol chem. pierwiastka krzemu.

Siadłonkie, skorupiaki bez pancerza, oczy złożone, siedzące; żyją w wodach głównie słonych; dzielą się na o b u n o g i, r ó w n o n o g i i k l e s z c z u g i.

Siam, ob. Syjam.

Siamang, małpa z rodziny gibonowatych, ob Gibbon.

Siameczycy, ob. Syjameczycy.

Siano, pasza suszona z traw łąkowych.

Siara, mleko poporodowe, także w czasie ciąży; kleisty płyn żółtawo-biały.

Siarczany, sole kwasu siarkowego (ob.).

Siarczek węgla (dwusiarczek węgla), CS_2, ciecz bezbarwna, silnie łamiąca światło, powstaje przy działaniu pary siarki na węgiel, stosowana w technice jako rozpuszczalnik olejów, żywic, smoły, kamfory, siarki, kauczuku.

Siarczyński Franciszek, pol. pisarz i historyk, pijar (1758—1829), pierwszy dyrektor Ossolineum, „Obraz wieku panowania Zygmunta III".

Siarka, S (Sulfur), pierwiastek chem., metaloid, liczba porz. 16, cięż. atom. 32,06, b. rozpowszechniona w przyrodzie w stanie r o d z i m y m (w okol. wulkan.: Sycylia, Francja, wsch. Hiszpania, Ameryka Płn., Japonia), jak również w z w i ą z k a c h (pirytach, blendach, błyszczach i wielu in. minerałach). Występuje w 3 odmianach: s. r o m b o w a, żółta, j e d n o s k o ś n a, niemal bezbarwna, p l a s t y c z n a, ciemno-żółta. Podczas destylacji sublimuje, przy czym tworzy się subtelny pył, tzw. k w i a t s i a r c z a n y. S. rozpuszcza się w benzolu i dwusiarczku węgla. Z a s t o s o w.: do fabrykacji kwasu siarkowego, zapałek, wulkanizacji kauczuku, do dezynfekcji, bielenia oraz jako środek leczniczy. O związkach s. por. art. S i a r c z e k węgla, Siarki dwutlenek, Siarkowodór, Siarkowy kwas.

Siarki dwutlenek (b e z w o d n i k k w a s u s i a r k a w e g o), SO_2, gaz powstający przy spalaniu siarki, siarczków, ma charakterystyczny, przenikliwy zapach, w wodzie rozpuszcza się, dając k w a s s i a r k a w y (jego sole obojętne — s i a r c z y n y, kwaśne — d w u s i a r c z y n y). D. s. ma własność odbarwiania i odkażania, używany do bielenia słomy, do saturacji soku buraczanego i in.

Siarkowodór, H_2S, gaz bezbarwny o woni zgniłych jaj, w przyrodzie w gazach wulkanicznych i źródłach siarczanych, powstaje przy gniciu ciał białkowych, zawierających siarkę. Silnie trujący; pod względem chem. kwas, z metalami daje sole — s i a r c z k i.

Siarkowy kwas, H_2SO_4, najważn. kwas nieorganiczny, czysty jest cieczą bezbarwną, bezwonną, cięż. właśc. 1.836, działa silnie żrąco, zwęgla substancje organiczne przez odciąganie wody. Tworzy 2 szeregi soli: s i a r c z a n y obojętne i kwaśne. Ma z a s t o s o w a n i e do fabrykacji sody, superfosfatów, nitrogliceryny i w in. Otrzymuje się w technice dwoma metodami: 1) M e t. k o m o r o w a: przez prażenie pirytów lub blendy cynkowej otrzymuje się dwutlenek siarki; ten wprowadzony do komór ołowianych pod wpływem kwasu azotowego zamienia się na kwas siarkowy; 2) m e t. k o n t a k t o w a: dwutlenek siarki, otrzymany jak poprzednio, oczyszcza się i przeprowadza ponad platynizowanym azbestem, który działa jako katalizator na utlenienie się dwutlenku siarki na trójtlenek, ten absorbuje się w kwasie siarkowym (bezpośrednie łączenie z wodą odbywa się zbyt powoli).

Siatka, w g e o m e t r i i figura płaska, otrzymana przez rozcięcie wielościanu wzdłuż krawędzi i rozłożenie ścian na płaszczyźnie. S. t r i a n g u l a c y j n a: figura powstała przez wyznaczenie punktów na powierzchni ziemi i połączenie ich odcinkami. S. g e o g r a f i c z n a sieć południków i równoleżników ziemskich. — Por. też R a d i o (radiotechnika 4)], oraz art. poniższe.

Siatka dyfrakcyjna, ob. Dyfrakcyjna siatka

Siatka wodna, glon, który tworzy kolonie w kształcie siatki.

Siatkoskrzydłe, ob. Sieciarki.

Siatkówka, ob. Oko. — S i a t k ó w k i c h o r o b y, objawiają się wypadnięciem części pola widzenia, lub migotaniem i iskrzeniem: z a p a l e n i e s., łączy się z zapaleniem nerwu wzrokowego; o d e r w a n i e s i ę s.: przy wstrząsach, silnej krótkowzroczności; z w y r o d n i e n i e b a r w n i k o w e, przebiega wśród objawów kurzej ślepoty.

Sibelius Jan, kompoz. fiński, * 1865, utwory o elementach narodowych: symfonie, poematy symfon., utwory kameralne, pieśni, chóry itp.

Šibenik, wł. Sebenico, m. w Jugosławii, 37.000 mieszkańców; port.

Sibiu, niem. Hermannstadt, m. w płd. Siedmiogrodzie, 48.000 mieszk. (połowa Niemców).

Sic!, łac., tak!, tak jest istotnie!

Sic transit gloria mundi, łac., „tak mija chwała świata".

Sic volo, sic iubeo, łac., „Jak chcę, tak rozkazuję".

Sichulski Kazimierz, malarz pol., * 1879; naturalistyczne sceny rodzajowe z życia Hucułów, projekty witrażów, karykatury.

Siciński Władysław, stolnik upicki, głośny z zerwania przez swe „veto" sejmu 1652 (pierwszy wypadek).

Sickingen Franz, rycerz niem. (1481—1523), 1522 przywódca rycerstwa reńskiego i szwabskiego, przeciw cesarzowi, gorący zwolennik Lutra, 1523 wystąpił przeciw książętom niem. zginął przy oblężeniu swego zamku.

Siez, obóz warowny i główna siedziba Kozaków zaporoskich na wyspie rz. Czertomeliku, zniszczona za Piotra Wielkiego. - Nowa s., bliżej ujścia Dniepru, zniszczona w 1775 r. z rozkazu Katarzyny II.

Siddhartha, sanskr. („który dopiął celu"), właściwe imię Buddy.

Siderosis, ob. Żelazica.

Sidi-bel Abbes, m. w płn.-zach. Algerze, 43.000 mieszkańców.

Sidney Philip, poeta ang. (1554—86), uważany za ideał człowieka swej epoki, romans rycersko-pasterski: „The Countess of Pembroke's Arcadia".

Sidon (S y d o n), port Fenicjan (Sydończyków) i ośrodek religijny; ok. 1000 przed Chr. podległy Tyrowi.

Sidorowicz Zygmunt, malarz pol. (1846—81); portrety, krajobrazy, większe kompozycje.

Siechnowicze Małe, w. w pow. Kobryń (woj poles.), miejsce urodzenia Tadeusza Kościuszki.

Sieciarki, s i a t k o s k r z y d ł e, rzędy owadów o narządach pyszczkowych gryzących; duże siatkowato żyłkowane skrzydła; larwy mają szczęki przekształcone w szczypce; przeważnie drapieżne.

Sieciech, wojewoda, wywierał silny wpływ na Władysława Hermana, 1110 wygnany za sprawą Zbigniewa i Bolesława Krzywoustego.

Sieczka, słoma zbóż, krótko cięta, składnik paszy, sucharów bydlęcych, materiałów izolacyjnych, budowlanych. — S i e c z k a r n i a, maszyna do cięcia słomy, siana i paszy zielonej. Składa się z lady do nakładania, przyrządu tnącego, przyrządu podsuwającego i regulującego gęstość cięcia, i z postumentu.

Sieczna, prosta, przecinająca krzywą przynajmniej w 2 punktach; jej odcinek między 2 punktami krzywej: c i ę c i w a.

Sieczna broń, broń do rąbania i kłucia; k r ó t k a: noże, puginały, sztylety, kordelasy itd., d ł u g a: miecze, szable, szpady, rapiery, koncerze i inne. Broń na drzewcach osadzona zwie się zwykle drzewcową, choć właściwie też jest sieczną.

Sieć, łac. omentum, część otrzewnej przykrywająca jelita.

Sieć (siatka), tkanina oczkowa (przez wiązanie nitki lub sznura na wałku); siatki m e t a l o w e, maszynowo zaplecione w oczka druty.

Sieć wodna (r z e c z n a), ogół rzek i jezior na pewnym obszarze; g ę s t o ś ć s. w.: stosunek długości wszystkich rzek danego obszaru do jego powierzchni.

Siedem cudów świata, 7 uznanych w staroż. za najwspanialsze dzieł plastyki i architektury. egips. piramidy, wiszące ogrody babilon., świątynia Artemidy w Efezie, posąg Zeusa w Olimpii dłuta Fidiasza, mauzoleum w Halikarnassos, Kolos rodyjski, latarnia morska w Aleksandrii.

Siedlce, m. pow. w woj. lubels., 42.000 mieszk kościół katedr. i ratusz z XVIII w., garbarnie, fabryki cementu, huta szklana itd.

Siedlecki, 1) Franciszek, pol. malarz i grafik (1867—1934); akwaforty, portrety, np. Norwida, Nietzschego; 2) Michał, znakomity zoolog pol. * 1873; napisał: „Jawa", „Opowieści malajskie" i prace specjalne; 3) Adam Grzymała, pisarz pol., * 1876, wybitny krytyk literatury, ważna książka o Wyspiańskim, utwory powieściowe: „Galeria moich bliźnich", „Samosęki" i in., komedie i farsy: „Sublokatorka", „Popas Króla Jegomości" i in., wspomnienia korespondenta wojennego: „Cud Wisły"; 4) Franciszek współczesny pol. krytyk lit., wybitne studia z zakresu poetyki.

Siedmiogród (łac. Transsilvania, rum. Ardeal, niem. Siebenbürgen), prow. rumuńska, 61 622 km² pow. i 3,316.000 mieszk. Pagórkowata kotlina, otoczona od zach. Górami Biharskimi, od wsch. Karpatami Mołdawsko-Siedm., od płd Alpami Transylwańskimi. Najżyźniejsze obszary rolnicze w dorzeczu Maroszu i Samoszu (uprawa pszenicy, kukurydzy i wina. Góry bogate w lasy i kopaliny (złoto, srebro, żelazo, węgiel, sól). Przemysł drzewny, włókienniczy i chemiczny. Większość l u d n o ś c i stanowią Rumuni, mniejszości nar.: Węgrzy (Szeklerzy) i Niemcy (Sasi). Gł. m i a s t o: Cluj. — D z i e j e: Pierwotnie zamieszkały przez Daków i Scytów, w II i III w. opanowany przez Rzymian, potem państwo Gepidów; od 567 Langobardowie i Awarowie, następnie Bułgarzy; od 896 w S. Węgrzy. Wojewoda Jan Zapolya (od 1526 król węg.) usiłował pozyskać Polskę przeciw swemu kontrelektorowi Ferdynandowi Habsburgowi. 1539 poślubił Zapolya Izabellę Jagiellonkę, córkę Zygmunta I; po śmierci Zapolyi syn jego Jan Zygmunt od 1556 w S. (pozbawiony przez Ferdynanda tronu węg.); 1571—76 Stefan IV Batory, od 1575 król pol.; znamienitsi ks. S.: Zygmunt Batory, 1605—06, Stefan Bocskay, 1613—29, Bethlen Gabor, przywódca protestantów (1620—1629 król węg.), ubiegał się 1626 o tron pol., za jego sprawą wojna pol. turec. (Cecora); jego następca Jerzy I Rakoczy, stronnik protestantów w wojnie 30-letniej; Jerzy II Rakoczy owładnął 1657 częścią Polski, potem pokonany przez Polaków, zdetronizowany przez Turków 1690 S. oddzielną częścią Austrii; 1704—07 ks. S. Franciszek II Rakoczy (powstanie), w 1707 pretendentem do tronu pol. — 1868 S. włączony do Węgier od 1918 przy Rumunii (oddzielna jednostka administracyjna).

Siedmioletnia wojna (trzecia wojna śląska), 1756—63, Fryderyka II prus. i Anglii przeciw Austrii, Rosji, Francji, Hiszpanii (od 1762 Szwecji, Saksonii i książętom niem. Na skutek zwycięstw prus.-ang. 1762 odrębny pokój Rosji (Piotr III) z Fryderykiem II, potem wycofanie się Szwecji i Francji; 1763 pokój z Austrią w Hubertusburgu: utrzymanie prus. stanu posiadania (Śląsk). Równoczesna wojna morska pomiędzy Anglią a Francją i Hiszpanią (zwy-

ciestwa ang.), zakończona 1763 pokojem paryskim: m. in. utrata przez Francję na rzecz Anglii Kanady.

Siedmiu mędrców greckich: Thales, Pittakos, Bias, Solon, Kleobulos, Periandros, Chilon.

Siedmiu przeciw Tebom, wg podania grec. 7 bohaterów (Polyneikos, Adrastos, Tydeus, Kapaneus, Hippomedon, Parthenopaeos, Amphiaraos) walczących z Tebami, by zwrócić tron Polyneikowi; giną z wyjątkiem Adrastosa.

Siedzeniowa kość, inaczej kulszowa (ob.), wchodzi w skład miednicy.

Siegfried, postać z germ. podań bohaterskich, ob. Zygfryd.

Sieja, ryba z rodziny łososiowatych: u nas w Zat. Puckiej i w płn. jeziorach, mięso smaczne, wylęgarnie w Pucku, Grodku, Wilczku i Gorzyniu; dorosłe do 10 kg wagi.

Siekacze, ob. Zęby.

Siekiera, narzędzie do rąbania i obróbki drzewa, klinowate ostrze żelazne lub stalowe i rączka z drzewa.

Siekierka, ob. Różanka.

Sieklernica wysokogórska, zioło trwałe: kwiat fioletowy; kraina kosodrzewu Tatr wapiennych.

Sielanka, gr. idylla, obrazek albo piosenka, utwór poetycki o nastroju sielankowym, czyli sielsko-sentymentalnym, rozwinął się w Grecji (Teokryt) i Rzymie (Wergiliusz), wznowiony we Włoszech XVI i XVII w. (Tasso, Guarini), stamtąd poezja sielankowa (pasterska) rozkrzewiła się w całej Europie, w Polsce: Szymonowic, Zimorowic, Gawiński, później Karpiński.

Sielawa, ryba zbliżona do sieji, lecz znacznie mniejsza, częstsza; w Polsce jeziora płn.

Sielce, dzielnica Warszawy na Mokotowie.

Siemaszkowa Wanda, z Sierpińskich, aktorka polska, * 1870, wybitna tragiczka.

Siemianowice, osada w pow. Katowice, woj. śląs., 38.000 mieszk., kopalnie węgla, huta żelazna, fabryki maszyn i in.

Siemiatycze, m. w pow. Bielsk (woj. białost.), nad Kamionką, 7.000 mieszk.; 7 II 1863 krwawa bitwa powstańców polskich z Rosjanami.

Siemieniowce, sprzężnice, typ jednokomórkowych roślin; tworzą siemię jako formę przetrwalnikową.

Siemieński, 1) Lucjan, pol. poeta, tłumacz, krytyk i publicysta (1809—77), pierwszy redaktor „Czasu" krakowskiego, najwpływowszy krytyk literacki doby wczesnego realizmu, główne dzieło „Portrety literackie"; z utworów poetyckich patriotyczne „Trzy wieszczby", zwłaszcza dotąd ceniony przekład „Odyssei"; ogromnie popularne „Wieczory pod lipą", opowiadania z dziejów Polski; 2) Józef, pol. historyk i archiwista, * 1882, od 1920 dyrek. Archiwum Głów. w Warszawie; napisał: „Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej", „Ze studiów nad Archiwum koronnym" i w. in.

Siemię lniane, nasiona lnu.

Siemiradzki Henryk, malarz pol. (1843—1902); obrazy i rysunki o tematach z starożytności grec. i rzym., wielkie płótna o charakterze dekoracyjnym: np. „Pochodnie Nerona", „Uczta Nerona", „Dirce chrześcijańska", kurtyny teatru lwowskiego i krakowskiego i in.

Siena, stol. prow. S. w Toskanii, 47.000 mieszkańców, katedra gotycka z XIII—XIV w. i w. in. zabytków, uniwersytet.

Sieniawska-Majewska Zofia, malarka polska (1879—1930); gł. portrety i krajobrazy z nad morza polskiego.

Sieniawski, 1) Mikołaj, hetman w koron. (1489—1569), znany wojownik (1522 Mołdawia, 1537 Obertyn i w. in.); 2) Mikołaj, syn poprz., hetman pol. kor., † 1587, uczestnik wielu wojen (1522 Mołdawia, 1579—80 wyprawa Batorego i in.), wystąpił 1572 w obronie hospodara Bohdana; 3) Mikołaj Hieronim, hetman pol. kor., † 1683, bił się za Jana Kazimierza z Kozakami i Tatarami (przeciwnik Lubomirskiego), później pod Chocimem i w wyprawie wiedeń. 4) Adam Mikołaj, syn poprz., hetman w. kor., † 1726, zaprzedany Rosji, pragnął uzyskać koronę pol. z pomocą Piotra W., więziony przez konfederatów tarnogrodzkich (1716).

Sienicki Mikołaj, podkomorzy chełmski, głośny przywódca szlacheckiego stronnictwa egzekucyjnego, przewodniczący zjazdu w Stężycy 1575 i in., arianin.

Sienit, skała krystaliczna, magmowa, zbliżona do granitu, używana do brukowania ulic itp.

Sienkiewicz, 1) Karol, pseud. Karol z Kalinówki, pol. poeta i historyk (1793—1860), sekretarz ks. Ad. Czartoryskiego i bibliotekarz puławski, zasłużony publicysta emigracyjny, z utworów poetyckich przekłady „Pani jeziora" W. Scotta (wpływ na współczesnych) i „Warszawianki" Delavigne'a (pieśń powstania listopadowego); 2) Henryk, pseud. Litwos, największy powieściopisarz pol., * 5 V 1846 w Woli Okrzejskiej na Podlasiu, † 16 XI 1916 w Vevey (Szwajcaria), laureat nagrody Nobla. Studia medyczne, potem filologiczne w Szkole Głównej i uniw. warsz.; praca dziennikarska, od 1875 pierwsze nowele: „Stary sługa", „Hania"; podróż do Ameryki Płn. („Listy z podróży"), nowele: „Szkice węglem", „Z pamiętnika poznańskiego nauczyciela" (właściwie „Z pamiętnika korepetytora", warszawskiego), „Janko Muzykant", „Niewola tatarska", „Za chlebem", „Bartek zwycięzca", „Latarnik" (arcydzieło nowelist.), „Jamioł" i in.; 1883—88 trylogia historyczna: „Ogniem i mieczem", „Potop", „Pan Wołodyjowski", arcydzieło powieściowe; powieść analityczno-psychologiczna „Bez dogmatu", podróż myśliwska do Afryki wschodniej („Listy z Afryki"); powieść społeczno-obyczajowa „Rodzina Połanieckich", powieści historyczne: „Quo Vadis", „Krzyżacy", powieść dla młodzieży „W pustyni i w puszczy". Mistrz kompozycji powieściowej w rozwoju pomysłowej i zaciekawiającej akcji oraz wyraźnie zindywidualizowanych charakterów, znakomicie wydoskonalił wartości i środki tradycyjne, także jako wzorowy prozator polski. Ogromna popularność wysunęła go na duchowego przedstawiciela narodu wobec obcych; 1900 uroczysty jubileusz (ze składek ofiarowano mu majątek ziemski Oblęgorek w Kieleckim); na czele komitetu pomocy dla ofiar wojny w Polsce. Pochowany w podziemiach katedry św. Jana w Warszawie.

Sienna gorączka, gwałtowny katar nosa u osób wrażliwych, wywołany działaniem pewnej drażniącej substancji z pyłku kwitnących traw.

Siepacz (także siepak), oprawca, kat.

Sieradz, m. pow. w woj. łódzkim, nad Wartą, 10.000 mieszk.; w śrdw. stol. ziemi i dzielnicy piastowskiej.

Sieradzanie, mieszkańcy Sieradza, odrębna grupa etniczna.

Sierakowski, 1) Józef, generał polski (1750—1817), współdziałał wybitnie w insurekcji kościuszkowskiej, po Maciejowicach — w niewoli; 2) Józef pol. historyk i polityk (1765—1831), 1812 członek Rządu Tymczasowego na Litwie, republikanin; 3) Zygmunt, powstaniec polski (1827—63), walczył bohatersko jako dowódca 1863 na Litwie, powieszony w Wilnie.

Sierawski Jan Kanty, generał polski (1777—1849), uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, potem kampanij napoleoń. (1799, 1800, 1809, 12 i in.), następnie w armii Królestwa Kongres.

Sierocińce, zakłady mieszczące i wychowujące sieroty.

Sierosławski Stanisław, literat polski, * 1877.

Sieroszewski Wacław, pseud. Sirko, powieściopisarz pol., * 1858, pierwszy prezes Polskiej Akademii Literatury; 1878—91 za udział w ruchu robotniczym więziony i zesłany na Syberię, badania naukowe nad Jakutami, później podróże do Korei i Japonii, żołnierz Legionów Piłsudskiego, znakomity twórca polskiej noweli i powieści egzotycznej: „Na kresach lasów", „W matni", „Risztau", „Brzask" („Dno nędzy"), „Latorośle", „Powieści dalekie", „Ucieczka", „Ol-Soni-Kisań", „Małżeństwo", „Z fali na falę", „Zacisze", „Beniowski", „Ocean", „Miłość Samuraja" i in.; bardzo plastyczne i głęboko odczute widzenie przyrody, wnikliwe charakterystyki ludzi pierwotnych, miłość człowieka i wzniosła idea etyczna. Laureat nagrody literackiej im. Orzeszkowej.

Sierp, półkolisty nóż na rękojeści, do ręcznego cięcia traw, zbóż itp.

Sierpc, m. pow. w woj. warsz., nad Sierpienicą, 10.000 mieszk.; browar, fabr. kafli, narzędzi rolniczych i in.

Sierpień, ósmy miesiąc w kalend. chrześc., szósty w staro-rzymsk., ma 31 dni; po lipcu najcieplejszy miesiąc na półkuli płn.

Sierpik, zioło z rodziny złożonych; s. barwierski, pospol. w Polsce; liście używ. do barwienia na żółto.

Sierpiński Wacław, matematyk polski, * 1882; prace nad teorią liczb, teorią mnogości i in.

Sierra (sjerra), hiszp., łańcuch górski.

Sierra Leone, kolonia bryt. w zach. Afryce, nad Atlantykiem, 80.400 km², 1,800.000 mieszk., klimat niezdrowy; wywóz oleju palm., imbiru; stol. Freetown.

Sierra Madre, góry krawędziowe, otaczające wyżynę meksykańską.

Sierra Morena, góry w płd. Hiszpanii, do 1300 m wysokie.

Sierra Nevada, Nevada Sierra, 1) najw. góry na Półw. Pirenejskim, u płd. wybrzeży Hiszpanii; Mulhacen, 3481 m, lodowce położone najdalej na płd. Europy; 2) pasmo wysokogórskie w Kalifornii, Mount Whitney, 4540 m.

Sierść, szerść, uwłosienie ciała ssaków, składa się zwykle z 2 warstw: 1) włosy pokrywowe o spec. barwie; 2) włosy wełniste, krótsze, zwykle szare.

Sierżant, fr., stopień podoficerski w broniach pieszych. W Polsce 2 stopnie s. liniowy i sztabowy.

Siesta, hiszp., wypoczynek południowy.

Siestrzeńcewicz-Bohusz Stanisław, malarz pol. (1870—1927); portrety, sceny rodzajowe (motywy z życia małych litewskich miast).

Sieur (sjör), fr., skróc. seigneur (ob.) pan.

Sievers (sjiwers) Jakow, dyplomata rosyj. (1731—1808), ambasador ros. w Polsce 1792—3, przeprowadził 2. rozbiór.

Siew, celowe rozrzucanie nasion roślin uprawnych na roli, czas s. na wiosnę dla roślin jarych, na jesień dla oziminy; s. może być ręczny lub maszynowy za pom. siewników (ob.).

Siewierz, m ko w pow. Będzin (woj. kielec.), nad Czarną Przemszą, 2500 mieszk.; ruiny zamku biskupów krak., władców osobnego księstwa siewierskiego.

Siewniki, maszyny dla mechanicznego siania i sadzenia roślin. Składają się zasadniczo ze skrzyni siewnej, tj. zbiornika nasienia, przyrządu wysiewającego i regulującego wypływ nasienia i przewodów siewnych, doprowadzających nasiona do powierzchni roli. Przewody siewne zakończone są przyrządami znaczącymi i zagrzebującymi nasiona.

Sieyès (sjejes) Emanuel Joseph, franc. mąż stanu (1748—1836), ksiądz, poseł do Stanów General. i Zgromadzenia Narodowego, jeden z twórców deklaracji praw człowieka, 1799 członek Dyrektoriatu, poparł zamach Bonapartego 18 Brumaira.

Sighetul Maramuresului (sigetul), węg. Marmaros Sziget, rum. m. nad Cisą, 27.000 mieszk.; 1918 proces przeciw legionistom polskim, internowanym przez Austrię.

Sighișoara, węg. Segesvár, m. w Siedmiogrodzie (Rumunia), 13.000 mieszk.; 1849 klęska powstańców węgierskich.

Sigillaria, wymarły rodzaj drzew klasy widłaków; od okresu dewońskiego po permski.

Signac (siniak) Paul, fr. malarz i rytownik (1863—1935); należał do neo impresjonistów; sztychy, rysunki — z życia paryskiego.

Signore (siniore), wł., pan, władca. Signora pani, signorina, panna.

Signorelli Luca, malarz wł., gł. mistrz szkoły umbryjskiej (1450—1523); freski w Loreto, Orvieto, Sienie, kaplicy Sykstyńskiej w Rzymie, Perugii i in.

Signoria (sinioria), wł., władza, rząd.

Signum, łac., znak; s. temporis, znak czasu.

Sigurdson Jón, polityk i uczony islandzki (1811—79), przewodniczący Althingu (sejmu) island. 1865—79, przyczynił się m. in. do nadania 1874 Islandii konstytucji przez Danię.

Sikhowie („uczniowie"), ind. sekta religijna w Pendżabie, licząca dziś ponad 3¼ mil. Hindusów i mahometan (wiara w jednego boga, odrzucenie ustroju kastowego); w w. XVII sta-

Słoń wschodnio-afrykański

wili
cyma
stwo,
Si-
Sik
bryt
Sik
skich
w Ta
Sik
od k
Sik
* 188
1914–
intern
armii
1922–
nol
mn
we
władz
niezn
* 1890
ne, w
Sik
chłw
u na
szace
snow
bat
Sik
Sik
lopon
słu m
tyran
Sil
Sil
Sil
krzen
wojew
Sil
pisar
nędza
Sil
brzy
pędza
szyna
stej u
energ
ciepln
, ele
dla
kap d
powie
sela
tow
wes
Sil
cin m
w te
jedno
sza b
Napeł
rem.
Silw
sta da
lomow

wili opór Mogołowi, tworząc republikę federacyjną (Lahor i Pendżab), od XVIII w. królestwo; od 1849 pod panowaniem angielskim.

Si-kiang, rz. w płd. Chinach, 1600 m długa.

Sikkim, państwo w Himalajach (protektorat bryt.), 7.298 km², 100.000 mieszk.; stol. Gangtok.

Siklawa, nazwa ludowa wodospadów tatrzańskich; w szczeg. nazwa najwyższego wodospadu w Tatrach, w dol. Pięciu Stawów Polskich.

Sikornik, wzgórza pod Krakowem, na zachód od kopca Kościuszki, 330 m wys.

Sikorski, 1) Władysław, pol. generał i polityk, * 1881, w l. 1909/10 prezes Zw. Strzeleckiego, 1914—16 szef depart. wojsk. przy N. K. N., 1918 internowany na Węgrzech, 1920 dowódca V. armii (przełamanie frontu rosyj. nad Wkrą), 1922—23 premier i min. spr. wewn. (uznanie pol. granic wsch. przez mocarstwa), 1924—25 min. spr. wojsk., 1925—28 dow. okręgu korpusu we Lwowie. Nap.: „Organizacja naczelnych władz wojskowych“, „O polską politykę zagraniczną“ i in.; 2) Kazimierz, kompozytor pol., * 1898; symfonie, utwory orkiestralne, kameralne, wokalne.

Sikory, rodzina ptaków śpiewających; b. ruchliwe, żywią się owadami i nasionami, zimują u nas, s. w ą s a t k a, s. r e m i z budują wiszące gniazda; s. m o d r a, s. c z a r n a (sosnówka), s. o g o n a t k a, pospolite; s. c z u b a t k a, u nas w lasach iglastych.

Sikwiaki, zwierzęta morskie robakowate.

Sikyon, doryckie miasto w krainie S. na Peloponezie słynące z kopalni miedzi i przemysłu metalurgicznego; przez VI w. prz. Chr. okres tyranii i rozkwitu.

Silentium, łac., cisza, spokój, milczenie.

Silesia, łac. nazwa Śląska.

Silicosis, łac., oskładanie się w płucach pyłu krzemu, zwłaszcza u kamieniarzy. Sprzyja rozwojowi gruźlicy.

Sillanpää Frans Eemil, czołowy powieściopisarz fiński, * 1888. „Życie i słońce“, „Pobożna nędza“ i in.

Silniki, maszyny zamieniające energię sił przyrody na energię ruchu. S. w t ó r n e są napędzane energią wzbudzoną już w innych maszynach siłami przyrody. Energia przyrody występuje w formie siły mięśni ludzi i zwierząt, energii potencjalnej wody i wiatru albo energii cieplnej paliwa. Do s. wtórnych zaliczamy np. s. elektryczne i na ścieśnione powietrze, gdyż dla wytworzenia prądu elektr. potrzebny jest napęd dynamomaszyny, a dla skomprymowania powietrza ruch kompresora. — Por. art. D i e s e l a m o t o r, E l e k t r y c z n y s i l n i k, P a r o w e m a s z y n y i t u r b i n y, S p a l i n o w e s i l n i k i.

Silos, zbiornik komorowy dla przechowywania materiałów sypkich, zwężający się u dołu w l e j w y s y p o w y. Buduje się żelbetowe, jedno- lub kilkukomorowe. S. z b o ż o w e muszą być zaopatrzone w otwory wentylacyjne. Napełnianie s. następuje od góry e l e w a t o r e m.

Silva Leitão de Almeida Garrett João Baptista da, portug. poeta dramat. (1799—1854), przełomowy dramat romantyczny: „Um Auto de Gil Vicente“, jego arcydzieło „Frei Luiz de Sousa“, z prozy „Viagens na Minha Terra“.

Silva rerum, łac., las rzeczy, księgi szlacheckie XVI—XVII w., gdzie zapisywano bezładnie notatki, wiadomości historyczne, utwory literackie, z tych niektóre tylko tu dochowane.

Silvae (Sylvae), łac., lasy, tytuł łacińskich poematów lub pism zebranych.

Silvanus (S y l w a n), italski bóg lasów i pól, utożsamiany przez poetów z Panem lub Sylenem.

Silvestre (silwestr) Louis de, malarz franc. (1675—1760); portrety osób z dworu saskiego i polskiego.

Siła, w f i z y c e, czynnik wywołujący u ciał zmianę prędkości. Dla określenia s. należy podać jej wielkość, kierunek i punkt zaczepienia. Wg 2. prawa Newtona s. równa się iloczynowi z masy i przyśpieszenia. Jednostką s w ukl. C. G. S. jest d y n a (s., która masie 1 gr nadaje przyśpiesz. 1 cm/sek²), w ukł. ciężarowym — g r a m (ciężar masy 1 grama).

Siła dośrodkowa, ob. Dośrodkowa siła.

Siła odśrodkowa, ob. Dośrodkowa siła.

Siła wyższa, łac. v i s m a i o r, zdarzenie zewnętrzne, nieprzewidziane i nie dające się uniknąć, nawet przy zachowaniu największej ostrożności. W prawie cyw. wypadek, który nastąpił wskutek siły wyższej, nie wywołuje obowiązku odszkodowania.

Siłomierz, dynamometr (ob.).

Sima, jeden z wewn. pasów ziemi, złożony głównie z krzemu (Si) i magnezu (Mg).

Similia similibus curantur, łac., „podobne leczy się podobnymi“, główna teza homeopatii.

Simla, m. w Pendżabie (Indie Ang.), 15.000 mieszk. (w lecie 40.000), letnia siedziba wicekróla Indii.

Simmel Georg, niem. filoz. i socjolog (1858—1918), dał psychologiczną interpretację kantyzmu oraz podstawy dla nowej, formalnej socjologii.

Simmler Józef, malarz pol. (1823—68), pierwszy kolorysta pol. XIX w., jeden z najzdolniejszych malarzy histor. przed Matejką; sceny histor. („Zygm. August przy łożu Barbary“, „Przysięga król. Jadwigi“ i in.), portrety.

Simon (saimen) Sir John, ang. polityk, * 1873, prezes komisji dla konstytucji indyj. 1928 („komitet S.“), 1931—34 min. spr. zagr., 1936 ? min. spraw wewnętrznych.

Simonides z Keos, liryk grecki (556—468), główny przedstawiciel liryki chóralnej.

Simplex, łac., prosty, prostacki; h o m o s., prostak, gbur.

Simplicius, św., męczennik za Dioklecjana.

Simplicius Simplicissimus, bohater powieści niemieckiej o wojnie trzydziestoletniej, której autorem jest Grimmelshausen (ob.).

Simplon, wł. Sempione, przełęcz w Alpach Walijskich, 2009 m wys.; t u n e l, 19,7 km dł.

Sin, sinus, ob. Trygonometria.

Sinaia, stacja klimat. na płd. stokach Karpat w Rumunii, 4.000 mieszkańców.

Sinclair (sinkler) Upton, powieściopisarz anglo-ameryk., * 1878, socjalista i ostry krytyk ustroju kapitalistycznego: „The Jungle“, „The Metropolis“, „The Money-Changers“, „Jimmy Higgins“, „Petroleum“, „Boston“ i in.

Sindbad, imię żeglarza, bohatera z bajek „1001 nocy".

Sinding, 1) Stephan, rzeźbiarz norw. (1846—1922); „Noe", „Walkiria", „Adoracja" i in.; 2) Christian, brat poprz., kompoz. norw., * 1856; symfonie, utwory fortepian., opera, pieśni i in.

Sine ira et studio, łac., „bez gniewu i gorliwości", tj. bezstronnie.

Singan-fu, stolica płn.-chińs. prow. Szensi, 250 000 mieszkańców.

Singapur, ang. Singapore, wyspa na płd.-wsch. od Półw. Malajskiego, 728 km², 560 000 mieszk.; stol. S., 350.000 mieszk.; najw. ośrodek handlowy płd. Azji.

Sing-Sing, więzienie w stanie Nowy Jork.

Siniak, 1) ob. Siniec; 2) dziki gołąb.

Sinica (c y a n o s i s), zsinienie skóry i błony śluz., gł. końca nosa, policzków, warg i palców, w chorobach płuc i krążenia, tj. przy złym zaopatrzeniu krwi w tlen.

Sinice, gromada roślin należąca do rozprątek; 1-komórkowe organizmy, żyją pojedynczo lub w koloniach, rozmnażają się przez podział; gł. w wodach słodkich i na miejscach wilgotnych.

Siniec, s i n i a k, sina plama na skórze, po uderzeniu: wynaczynienie krwi z uszkodzonych małych naczyń skórnych.

Sinistra, wł., skróc. s. mano: lewą ręką.

Sin-kiang, prow. chińska między Mongolią i Tybetem, 1,425.000 km², 2,700.000 mieszk.; uprawa zboża i owoców, stol. Urumczi.

Sinko Tadeusz, pol. filolog klas., * 1877, główne dzieło: „Historia literatury greckiej", liczne studia o związkach literatury polskiej z antykiem, zwłaszcza „Hellenizm Słowackiego", „Antyk Wyspiańskiego", wydawca i komentator Wyspiańskiego.

Sinn fein (szinfen), irland., „sami dla siebie", irlandzkie stronnictwo narodowo-niepodległościowe, zał. 1906, bezwzględną walką i aktami terroru uzyskali od Anglii uznanie wolnego państwa irlandzkiego 1922.

Sinob, ob. Sinope.

Sinobrody, franc. B a r b e - B l e u, bohater znanej powieści Perraulta (1697), wielekroć potem przerabianej.

Sinologia, gr., nauka o języku, kulturze Chin.

Sinope, staroż. m. w Paflagonii, nad M. Czarnym, potężna osada handlowa, za Cezara kolonia rzymska.

Sinus, łac., 1) półkoliste zagłębienie, zatoka; 2) komory w kościach czaszki i większe przestrzenie z krwią żylną; w m a t e m a t y c e, ob. Trygonometria.

Siodełko (p r ó g, p r o ż e k), w instrumentach smyczkowych listewka na górnym końcu gryfu, na której leżą struny.

Siodło, 1) część rzędu końskiego służąca jeźdźcowi do siedzenia na wierzchowcu; 2) w geografii szeroka przełęcz, w geologii wypukła część fałdu (antykliny).

Siostry miłosierdzia, zakony i zgromadzenia żeńskie, poświęcone dziełom miłosierdzia: boromeuszki, elżbietanki, szarytki, wincentynki.

Siostry szpitalne, s z p i t a l n i c z k i, zgromadzenie zakonne i relig., pielęgnowanie chorych, opieka nad sierotami itp.

Sioux (sju), S i u k s o w i e, plemię Indian z nad górn. Missisipi; ok. 40.000.

Sioux City (sju siti), m. w st. Jowa (St. Zjedn.), 80.000 mieszkańców.

Sipaj (s e p o y), ang., żołnierz tubylec w Indiach

Sipari, ob. Spahisi.

Sir (sör), ang., przed imieniem: tytuł baroneta i „knighta"; bez imienia — pol. „panie", ale tylko w stosunku do osób starszych, wyżej postawionych, także do króla

Sire (sir), fr., skr. z seigneur, pan (tylko w odniesieniu do monarchy).

Sirko, pseudonim Wacława Sieroszewskiego (ob.).

Sirocco (sirokko), gorący wiatr wsch. i płd. w okolicach śródziemnomorskich.

Sirventes, pieśń nagany, prowansalski rodzaj kancony o treści politycznej lub moralno-satyrycznej; Bertran de Born, Peire Cardinal.

Sisley Alfred, malarz fr. (1839—99); wpływ Corota, od 1875 impresjonista; krajobrazy.

Sismondi Jean Charles Léonard Simonde de, ekonomista franc. (1773—1842), zrazu zwolennik Adama Smitha, później żądał opieki państwowej dla robotników.

Sištov, miasto w okr. Tirnowa (Bułgaria); 11.915 mieszk.; handel ziemiopłodami.

Sitā, ind., małżonka Ramy.

Si tacuisses philosophus mansisses, łac., „gdybyś milczał, pozostałbyś filozofem", tj. nie okazałbyś swej słabej strony.

Sitkowe rurki, ob. Przewodząca tkanka.

Sito, blacha dziurkowana lub plecionka z drutu, włosia końsk. itp., napięta na ramie, do przesiewania materiałów sypkich. — W r ó ż b y z s., znane staroż. Żydom i Grekom, później w całej Europie.

Sitofobia, gr., J a d ł o w s t r ę t, halucynacje zmysłu smaku, zwł. w przebiegach chorób umysłowych

Sitowa kość, jedna z kości czaszki w okolicy nosowej.

Sitowie, rośl. turzycowate na stawach i jeziorach na całej ziemi; o c z e r e t, posp. na niżu, do 2,5 m wys.

Sit terra tibi levis!, łac., „niech ci ziemia będzie lekką", napis na nagrobkach.

Sit venia verbo, łac., „niech będzie wolno powiedzieć".

Sitwell Sacheverell, poeta ang., * 1900, najwybitniejszy z trojga rodzeństwa poetów intelektualizmu i poszukiwania nowych dróg; „Two Poems, Ten Songs".

Siud, ob. Assiud.

Siuksowie, ob. Sioux.

Si vis pacem para bellum, łac., „jeśli chcesz pokoju, gotuj się do wojny".

Siwah, oaza w Pustyni Libijskej, zamieszk. przez ok. 5.000 Berberów.

S. J., skrót Societas Jesu, łac. nazwa jezuitów (ob.).

Sjonizm, ob. Syjonizm.

Skadar, ob. Skutari.

Skafander, gr., 1) hełm nurkowy 2) ubranie nieprzemakalne, ochronne.

Skagerrak, płd.-wsch. odnoga M. Północnego, 150 km szer.; 31 V 1916 bitwa morska niemiecko angielska.

Skala, wł., 1) w fizyce i geogr. podziałka (ob.), np. s. barometryczna, s. temperatur itp.; 2) w muzyce (gama), melodyjny postęp dźwięków, określających tonację; s. całotonowa — tylko całe tony: c. d. e. fis. gis. ais., durowa — 5 całych tonów, 2 półtony, charakteryzuje ją wielka tercja na pierwszym stopniu; mollowa ma małą tercję na pierwszym stopniu.

Skala twardości, skala Mohsa, szereg z dziesięciu minerałów ułożonych wg wzrastającej twardości. 1) talk, 2) gips, 3) spat islandzki, 4) fluoryt, 5) apatyt, 6) ortoklaz, 7) kwarc, 8) topaz, 9) korund 10) diament.

Skalar, w fizyce wielkość bezkierunkowa w przeciwstawieniu do wektorów (ob.), np. czas, masa itd.

Skalda, fr. Escaut, niem. Schelde, rz. w płn. Francji, Belgii i płd. Holandii, 430 km, uchodzi do M. Północnego.

Skaldowie, poeci staronordyjscy, ze znanych najdawniejszy Norweg Bragi Boddason (ok. 800—850). Rozkwit poezji skaldów IX X w. w Norwegii i zwłaszcza w Islandii, najwybitniejszym s. islan. Egill Skallagrimson. Skomplikowana technika poetycka o surowych przepisach metrycznych. Odrodzenie w XIII w.: Snorri Sturluson, wkrótce potem zanik.

Skalenie (felspaty), najważn. minerały skałotwórcze, zajmują ok. 60% skorupy ziemskiej, w skałach ogniowych i w łupkach krystal., krystalizują w układzie jednoskośnym (ortoklazy), lub trójskośnym (plagioklazy). Skład chem., a) ortoklazy: glinokrzemiany potasu, sodu i wapnia (adular, pertyt, sanidyn, mikroklin); b) plagioklazy: glinokrzemiany sodowo-wapniowe (albit, oligoklaz, andezyn, labrador, anortyt).

Skalice (skałki), skały wapienne w Karpatach, z nich zbudowane Pieniny.

Skaliste Góry, ang. Rocky Mountains, wsch. łańcuch w Kordylierach Ameryki Płn., do 4.400 m wys.; bogactwo kopalin (złoto, srebro, ołów, żelazo, węgiel, nafta); gejzery w parku Yellowstone.

Skalne świątynie indyjskie, wykuwane w skałach, czasem z użyciem grot naturaln., w większości z III -VIII po Chr., gł. buddyjskie, także bramańskie i dżajnistyczne; dekoracja, płaskorzeźby, malowidła.

Skalnicowate, rodzina roślin 2-liściennych, przeważnie rośliny górskie, na skałach wapiennych, tworzą różyczkę mięsistych liści; niektóre rodzaje hodowane jako ozdobne.

Skalny olej, ob. Olej skalny.

Skalp, skóra ściągnięta z głowy zabitego wroga. Skalpowanie, znane wielu ludom pierwotnym, było dawniej rozpowszechnione wśród Indian Ameryki Płn., dziś jeszcze u Indian Ameryki Płd.

Skalpel, łac., mały nóż chirurgiczny.

Skała, m. w pow. Borszczów, nad Zbruczem. 5.000 mieszkańców.

Skała Kmity, prostopadła ściana wapienna w dolinie Rudawy, pod Krakowem.

Skałat, m. pow w woj. tarnopols., nad Gniłą, 7.000 mieszk.; ruiny zamku z XVI w.

Skałka (właśc. na Skałce), kościół św. Stanisława w Krakowie, powst. w śrdw., przebudowany w baroku; tu zginął św. Stanisław Szczepanowski. W podziemiach kośc. groby zasłużonych.

Skałki, ob. Skalice.

Skałkowski Adam Mieczysław, historyk pol., * 1877; prace: „J. H. Dąbrowski", „Ks. Józef", „Les Polonais en Egypte", „Z dziejów insurrekcji", „Panowanie Stan. Augusta" i in.

Skałotocz, małż jadalny; fosforyzuje, chowa się w dziurach drążonych przez siebie w skałach; morza europejskie.

Skały, skupienia minerałów złoż. z jednego tylko minerału, lub z większej ilości składników. Ze względu na pochodz.: 1) wulkaniczne czyli magmowe, powst. przez skrzepnięcie ognisto-płynnej magmy (np. granit); 2) osadowe, przez osadzanie się z roztworu (sól kamienna, gips), lub pod działaniem wody i powietrza (mechaniczne osady wodne i eoliczne; 3) łupki krystaliczne, powstałe przez przeobrażenie (metamorfozę) skał ogniowych lub osadowych.

Skamander, 1) (Skamandros), słynna rzeczka w staroż. Troadzie, dziś Menderes-Czai; 2) miesięcznik poetycki od 1920 w Warszawie, pod red. Wład. Zawistowskiego, później M. Grydzewskiego, organ najwybitniejszej powojennej grupy poetyckiej w Polsce, stąd nazwa, założyciele: Tuwim, Słonimski, Lechoń, Iwaszkiewicz, Wierzyński. Świetny rozwój formy wierszowej.

Skamieliny, twarde części organizmów rośl. i zwierz. dawniej żyjących, zachowane w skałach skorupy ziemskiej. Często występowanie s. ograniczone do pewnych warstw (s. przewodnie).

Skand, Sc, pierw. chem., metal rzadki, 1. porz. 21, cięż. at. 45,1.

Skandal, gr., gorszące zajście, zdarzenie.

Skanderbeg, właśc. Jerzy Castriota, bohater albański (ok. 1403—68), wywołał powstanie Albańczyków przeciw Turkom, uzyskał od Turcji tytuł księcia i niepodległość kraju.

Skandowanie, gr., wygłaszanie wierszy, przy silnym uwydatnianiu stopy wiersz., rytmu.

Skandynawia, półwysep w płn.-zach. Europie, oblany Morzami: Lodowatym Płn., Norweskim, Płn. i Bałtyckim, zajęty przez dwa państwa: Norwegię i Szwecję (ob.). 772.000 km² pow. i 8,9 mil. mieszk. Wybrzeża (zwłaszcza zach. z fiordami) silnie rozczłonkowane. Wsch. cz. S. zajmuje krystaliczna tarcza fenno-skandzka, zach. — stare (kaledońskie) Góry Skandynawskie (1700 km dług.), wznoszące się na płd. do 2463 m (Galdhöpig), najsilniej zlodowacone w Europie. Rzeźba S. wykazuje

silny wpływ zlodowacenia dyluwialnego (fiordy, jeziora). Największe jeziora: Wener, Wetter i Mälar. Rzeki krótkie z licznymi wodospadami.

Półwysep Skandynawski

Klimat na wybrzeżu zach. łagodny, morski (wpływ Golfstromu), na wsch. kontynentalny. Płn. cz. S. należy już do dziedziny tundry.

Skarabeusz, poświętnik, pigułowiec, chrząszcz żukowaty; Egipt. W starożytnym Egipcie miał znaczenie symboliczne, przedstawiał boga słońca, siłę twórczą, życie, wyobrażenia jego w kamieniu, glinie itp. noszone były jako amulety

Skarabeusz (amulet egipski)

Skarbek, 1) Fryderyk, hr., pol. pisarz i ekonomista (1792—1866), wysoko cenione dzieła ekonomiczne pol. i franc., zwłaszcza: „Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego"; wybitne powieści obyczajowe: „Pan Starosta", „Życie i przypadki Faustyna Feliksa na Dodoszach Dodosińskiego", „Pamiętniki Seglasa" i in., w powieściach humorystycznych w stylu Sterne'a zwalczał sentymentalizm: „Pan Antoni", „Podróż bez celu" i in.; 2) Aleksander, polityk pol. (1874—1921), działacz narod.-demokrat., 1914 szef departam. wojsk. sekcji wsch. N. K. N. (rozwiązał Legion Wschodni), poseł na Sejm, zasłużony około obrony Lwowa.

Skarbowość, nauka o gospodarce osób prawa publicznego, głównie państwa i samorządów. Różni się od ekonomii zasadniczo tym, że dochody państwa są uzyskiwane w drodze przymusowej, państwo nie dąży do osiągnięcia zysków, nie stosuje zasady gospodarności, reguluje dochody stosownie do wydatków, a nie na odwrót, jak w gospodarce prywatnej.

Skarga (Pawęski) Piotr, największy kaznodzieja pol., jezuita (1536—1612), mistrz dawnej prozy pol., najwpływowszy polemista przeciw różnowiercom i szermierz katolicyzmu, arcydzieło. „Kazania Sejmowe", wyraz głębokiej miłości ojczyzny, z natchnieniem proroka piętnującej zło społeczne, nadto: „Żywoty świętych", „Żołnierskie nabożeństwo" i in.

Skarga sądowa, ob. Pozew.

Skarpa, pochyła, wzmacniająca przypora przy budowlach; pochyła ściana wału ziemnego

Skarszewski, Żuk-, Tadeusz, pisarz pol. (1858- 1933); powieść: „Rumak Światowida" i i

Skartabellat, w dawnym prawie polskim szlachectwo połowiczne, nie dające pełni praw, bez herbów i zawołań.

Skaryfikator, łac., w rolnictwie, rodzaj spulchniacza

Skarżysko-Kamienna, m. w pow. Końskie (woj. kielec.), 14.000 mieszkańców.

Skatofagia, gr., kałożerstwo, zjadanie kału np. przez umysłowo chorych; także u niektórych ludów pierwotnych.

Skaut, ang. scout, harcerz, ob. Harcerstwo.

Skawa, pr. dopł. Wisły, 92 km długi.

Skawina, m. w pow Kraków 3.000 mieszk. przem. ceram., fabr. cykorii, rafin nafty

Skąposzczety, rząd robaków z klasy szczecionogów; zwierzęta obojnacze, bez skrzel, roślinożerne; żyją w wodzie lub w ziemi np. dżdżownica.

Skąpołchawce, rząd wijów; brak systemu krwionośn. i narządu oddychania; brak oczu; żyją na wilgotnej ziemi w lasach.

Sketch (skecz), ang., szkic, króciutki utwór dramatyczny obliczony na doraźny efekt, rozpowszechniony w teatrzykach kabaretowych

Ski, szwedz. skida, norweska nazwa nart.

Skiba, pas roli wyoranej pługiem. W geogr. nazwa części skorupy ziemskiej odciętej pęknięciami od otoczenia.

Skiba Wołody, pseud. Wład. Sabowskiego (ob.)

Skierniewice, m. pow. w woj warsz., nad Skierniewką, 20.000 mieszk.; fabr. kafli i wódek; pałac.

Skif, 1-osobowa łódź wyścigowa, z obłożyny forniru).

Skikjöring (szidchering), norw., jazda na nartach za koniem, saniami lub pojazdem motorowym.

Skimborowicz Hipolit, pol. pisarz i publicysta 1815 1880), redaktor różnych pism warsz., m. in. „Przeglądu Naukowego", 1842—48, przełomowego w rozwoju czasopism pol przy nim skupiali się entuzjaści i entuzjastki (ob

Skirgiełło, ks. trocki, brat Wład. Jagiełły (1354 96), pomocny mu w jego wszelkich poczynaniach (rokowania o rękę Jadwigi itd.), walczył z Krzyżakami i Witołdem, od 1388 namiestnik Litwy, po ugodzie 1392 Jagiełły z Witołdem zamienił ks. trockie na Kijów.

Skirmunt Konstanty, polityk pol., * 1866, w l. 1917 19 członek Komitetu Narod. w Paryżu,

uczestnik prac delegacji pol. w Wersalu 1919—21 poseł pol. w Rzymie, 1921 22 min. spr. zagr., 1922 34 poseł wzgl. ambasador w Londynie.

Skiwski Jan Emil, pol. krytyk lit. i publicysta, *1892: „Poza wieszczbiarstwem i pedanterią", „Na przełaj".

Sklepienie, górne zamknięcie przestrzeni architektonicznej za pomocą płaszczyzn krzywych. Najprostsze, s. beczkowe, powstaje przez ułożenie za sobą szeregu łuków grubości cegły lub kamienia. S. krzyżowe powstaje z przecięcia się dwóch s. beczkowych. S. siatkowe i wachlarzowe są odmianami s. krzyżowego. S. kopulaste powstaje przez obrót półkoła lub półelipsy dokoła swej osi.

Sklerenchyma (twardzica), ob. Mechaniczna tkanka.

Skleroza, gr., miażdżyca, twardnienie jakiegoś narządu, najczęściej naczyń krwionośnych, spowodowane odkładaniem się soli wapniowych.

Składacz (zecer), ob. Drukarstwo, Składarki czcionek.

Skład apostolski, symbol, wyznanie wiary, credo, krótkie streszczenie zasadniczych prawd chrześcijańskich, ułożone przez apostołów.

Składarki czcionek, drukarskie urządzenia mechaniczne, zastępujące ręczną pracę składaczy. Przez naciskanie odpowiednich klawiszy układa się z matryc negatyw kolumny lub jednego wiersza, wg którego odlewa się płytę drukarską. Po wykonaniu odlewu wracają matryce automatycznie do swoich przegród. Niektóre typy s. linotypi zaopatrzone są w elektr. ogrzewane urządzenia odlewnicze, odlewające poszczególne wiersze. U innych monotyp, składarka i odlewnica są oddzielone, a każdą pojedynczą czcionkę odlewa się osobno. — Por. Tabl. Drukarstwo.

Składkowski-Sławoj Felicjan, generał pol., *1885, lekarz, organizator służby sanitarnej w Legionach; internowany przez Niemców w Beniaminowie, 1926 komisarz rządowy m. Warszawy, 1926—29 i 1930—31 min. spr. wewn., 1932 wicemin. spr. wojsk., 1936 premier i min. spraw wewnętrznych.

Składnia (gr. syntaxis), nauka poprawnego łączenia wyrazów w zdania. Dzieli się na naukę: 1) o poszczeg. częściach zdania i 2) naukę o zdaniach prostych i złożonych.

Składowe siłi, siły na kt. rozkładamy siłę działającą, wg równoległoboku sił (ob.).

Skłodowska-Curie Maria, ob. Curie

Skobel, żelazo wygięte, wbite w drzewo zaostrzonymi końcami, służy do umocowania kłódki, łańcucha itd.

Skoczki, rodzina gryzoni; najpospol. skoczek alaktaga, wielkości wiewiórki, z b. długimi tylnymi nogami; żyje towarzysko na stepach Rosji i Azji.

Skocznia, ob. Skoki.

Skoczogony, rząd bezskrzydłych owadów, o dług. kilku mm; rodziny: pchlice, widłogonki, mysiogonki.

Skoczów, m. w pow. Cieszyn (woj. śląs.), 4.500 mieszkańców.

Skoczylas Władysław, pol. malarz i grafik (1883 1934), dyr. Dep. Sztuki w Min. W. R. i O. P. mistrz drzeworytu mal. akwarelowe z dzieł graficz.: „Teka Zbójnicka", „Teka Podhalańska" itp.

Skoda Emil, przemysłowiec czeski (1839—1900), twórca wielkiego koncernu metalurgicznego w Pilźnie (Czechosł.) obejmującego przem. maszyn parowozowy samochodowy i wojenny.

Skojarzenie, w psychol. związek wyobrażeń lub zw. wyobrażeń ze spostrzeżeniami.

Skoki, jeden z działów lekkiej atletyki, m. i. następujące rodzaje: s. wzwyż z rozbiegiem ponad poprzeczkę, wzwyż z miejsca, s. o tyczce, s. wdal z rozbiegiem itp.; w gimnastyce: s. wolne, mieszane (pomoc rąk w czasie lotu w celu przedłużenia lub podwyższenia lotu), przy użyciu przyrządów (stojaki, ławeczka, tram, kozioł, koń itp.). — Ponadto dużą rolę odgrywają s. w narciarstwie, oddawane ze specjalnie budowanych skoczni na zboczach i stanowiące osobną konkurencję sportową; również w pływaniu, wykonywane z trampoliny (do 5 m) lub wieży (10—15 m) do wody.

Skokowa kość, ob. Napiętek.

Skokowy staw, staw między kośćmi podudzia a kością skokową, u ludzi i kręgowców lądowych z 7 krótkich kości, ułożonych w 2 szeregi.

Skole, m. pow. w woj. stanisław., nad Oporem, 7.000 mieszkańców, letnisko.

Skolimów, w. i letnisko pod Warszawą.

Skolioza, gr., boczne skrzywienie kręgosłupa.

Skonto, wł., opust z ceny kupna przy zapłacie gotówką.

Skop, baran trzebiony.

Skopas, rzeźbiarz gr., *prz. r 400 prz. Chr., przedstawiciel młodszej szkoły attyckiej; dzieła: odbudowa świątyni Ateny w Tegei, praca przy mauzoleum w Halikarnasie, figury bogów, np. Apollo, Afrodyta itd., nimf itp.

Skopienie, kastrowanie baranów.

Skoplje, turec., Üsküb, m. w Macedonii (Jugosławia), 65.000 mieszk., uniwersytet.

Skopolamina, alkaloid w nasionach lulka, działa odurzająco na system nerw., narkotyk silniejszy niż morfina.

Skorbut (szkorbut), gnilec, choroba, będąca wynikiem jednostronnego odżywiania się (np. w dawnych długich podróżach morskich, wyprawach itd.); wywołana jest brakiem witaminy C. w pożywieniu (brak świeżych jarzyn, owoców itd.). Objawy: ból w mięśniach, wybroczynki krwawe pod skórą, obrzmienie i owrzodzenie dziąseł itp.

Skorpion, łac., 1) ob. Niedźwiadki; 2) ósmy znak Zodiaku; 3) gwiazdozbiór nieba płd.

Skorpiony, ob. Niedźwiadki.

Skoropadski Paweł, generał ros., *1873, wysunięty 1918 przy współudziale Niemców na hetmana i dyktatora Ukrainy, obalony przez Petlurę, uciekł do Berlina.

Skorupiaki, zwierzęta stanowiące klasę członkonogów; wielkość różna: od mikroskopowych do kilku m dług. Ciało s. składa się z odcinków (segmentów): głowa, tułów, wzgl. głowotułów i odwłok; dwie pary czułków; powierzchnia

ciała pokryta chityną, nasyconą często solami wapniowymi. Przeważnie rozdzielnopłciowe, rozwijają się przez przeobrażenie (larwa — nauplius). Przew. zwierzęta wodne; pospol. na całej kuli ziemskiej; należą tu s. planktonowe, raki, kraby i i

Skorupka Ignacy, ksiądz (1893—1920), w czasie wojny z bolszewikami 1920 kapelan wojsk. ochotnik, zginął bohatersko 14. VIII. 1920 pod Osowem przy obronie Warszawy.

Skorupkowy sąd, ob. Ostracyzm.

Skotnicki Jan, malarz pol., * 1876.

Skotoplankton, gr., plankton zwierzęcy, żyjący w głębinach morskich, poniżej 500 m.

Skowronki, rodzina ptaków śpiewających, przelotnych; ponad 200 gat samiec śpiewa w powietrzu nad gniazdem; owado- i roślinożerne, gnieżdżą się na ziemi; s. polny cz. rolak gnieździ się na polach uprawnych; s. leśny żyje w Europie, Afryce płn., Azji; s. dzierlatka, cz. pośmieciuszka, w całej Europie, Afryce zach., Azji.

Skójka, małż słodkowodny; gruba oliwkowa skorupa tępa ku przodowi, wydłużona w tyle; u nas s. malarska.

Skóra (integumentum), pokrycie ciała zwierząt i ludzi; u ssaków składa się z 3 warstw: 1) naskórek (epidermis), wielowarstwowy nabłonek płaski, którego zewn. warstwy są zrogowaciałe i martwe, wewn. żywe i twórcze zawierają ziarna pigmentu, od kt. ilości zależy barwa s.; 2) s. właściwa (corium) z tkanki łącznej, zawiera włókna sprężyste, gruczoły łojowe i potowe, naczynia krwionośne, nerwy, mięśnie pochewki włosowe; 3) warstwa podskórna (subcutis), z tkanki tłuszczowej Wytwarza: łuski (u ryb, gadów), pióra (u ptaków), włosy, paznokcie, kopyta, rogi (u ssaków). — S. chroni ciało przed uszkodzeniami i posiada funkcję wrażliwości, jest siedliskiem zmysłu dotyku, ucisku, bólu, temperatury (ciepła lub zimna). Tym zmysłom odpowiadają specjalne zakończenia nerwowe, jak: ciałka Meissnera lub Vater-Pacciniego; poza tym jest s. w pewnej mierze regulatorem ciepła w ustroju, spełnia rolę przy wymianie gazowej i służy za pomocą gruczołów potnych do wydalania. — Ze skórnych gruczołów znamy u człowieka: potne, łojowe i mleczne (ob. Mleczne gruczoły). Potne, cewkowe, nierozgałęzione, znajdują się w warstwie podskórnej; łojowe są pęcherzykowate, komórki wypełniające je ulegają przemianie tłuszczowej i służą do natłuszczania skóry. — Skórne choroby objawiają się plamami, guzkami, pęcherzykami, owrzodzeniami i często są wyrazem chorób zakaźnych lub zaburzeń w przemianie materii

Skóra garbowana, środkowa warstwa skóry zwierzęcej napojona środkami zabezpieczającymi przed zeschnięciem i gniciem. Prace garb. polegają na oddzieleniu tej warstwy środkowej od naskórka i warstwy przymięsnej, jako też na wprowadzeniu między włókna warstwy środkowej garbnika. Jako garbnika używa się substancji roślinnych, soli mineralnych lub tłuszczu. S. grube (podeszwowe) garbuje się sposobem wyciągowym lub przesypkowym. S. miękkie, tzw. chevreaux, wyrabia się sposobem białoskórniczym, ugniatając w roztworze ałunu i soli kuchennej. S. glacé ze s. koźląt i jagniąt z zastosow. garbnika ałunowosolnego z dodatkiem mąki i żółtek z jaj. S. boksowe garbuje się w wodnym roztworze ałunu chromowego, dwuchromianu potasowego z dodatkiem glikozy. S. sarnia, jelenia i antylopia, garbowane tłuszczem: zamsz.

Skórne choroby, ob. Skóra.

Skórne gruczoły, gruczoły skóry jedno- lub wielo-komórkowe (por. Skóra). Zależnie od wydzieliny dzielą się g. s. na: 1) g. śluzowe, 2) tłuszczowe (u ptaków), 3) łojowe i mleczne (u ssaków), 4) potne, 5) jadowe (u gadów), 6) pajęczynowe (u stawonogów), 7) świetlne (u zwierząt morskich świecących).

Skórniki, rodzina chrząszczy, ciało owalne, czułki maczużkowate; larwy wyrządzają wielkie szkody w zbiorach przyrodniczych i składach futer

Skram Amalie z domu Alver, powieściopisarka norw. (1847 1900) bezwzględna realistka, mistrzowskie opisy środowisk ludowych „Spur Gabriel“ „Dwaj przyjaciele“, „S. G. Myre“, „Nowe pokolenie“ i in.

Skraplanie, przemiana gazów w ciecze pod wpływem niskiej temperatury i ciśnienia. Możliwe jest tylko w temp. niższej od temp. krytycznej

Skręcenie płaszczyzny polaryzacji, ob Polaryzacja światła.

Skrętek, spirillum, bakterie śrubowate skręcone; s. przecinkowy wywołuje cholerę azjatycką.

Skriabin Aleksandr, kompozytor ros. (1875—1915); sonaty fortep., symfonie i poematy symfoniczne.

Skrobanka, usunięcie błony śluzowej macicy przez zeskrobanie odpowiednią łyżeczką, przy jej schorzeniach lub celem usunięcia płodu przy odpowiednich wskazaniach.

Skrobia, krochmal, węglowodan (polisacharyd), tworzy się z bezwodnika węgl. i wody w ziel. częściach roślin, jako materiał zapasowy w nasionach, owocach, bulwach itp.; otrzymuje się z ziemniaków, ryżu, pszenicy i i. Jeden z najważn. składników naszego pożywienia, ponadto olbrzymie zastosowanie w przem. do otrzymywania alkoholu, piwa, dekstryny i in.

Skrofuły, ob. Zołzy

Skronie (tempora, boczne części czaszki ludzkiej.

Skroniowa kość, os temporale, parzysta kość czaszki, składa się z kilku części, zawiera w swym wnętrzu narząd słuchowy.

Skrupuł, łac., wątpliwość, oglądanie się na coś, wyrzuty sumienia.

Skrutynium, łac., obliczanie wyniku wyborów wzgl. głosowania; w Kośc. katol. badanie zdolności kandydata przed święceniem; tajne głosowanie przy wyborze papieża, biskupa.

Skrwa, pr. dopł. dolu. Wisły, 108 km dł.

Skryba, łac., lekceważące określenie pisarza.

Skrypt, łac., pismo, rękopis. S. dłużny, dokument, stwierdzający zawarcie umowy pożyczki.

Skrytopłciowe rośliny, to samo co paprotniki.

Skrzek, nazwa jaj złożonych w osłonkach galaretowatych, np. u żab, ryb, ślimaków i i.

Skrzela, b r o n c h i a narządy oddechowe zwierząt, służące do oddychania powietrzem rozpuszczonym w wodzie fałdy lub wypukłiny skórne, zaopatrzone w b. liczne włoskowate naczynia krwionośne.

Skrzelodyszne, gromada stawonogów, oddychają skrzelami; wody słodkie słone, miejsca wilgotne

Skrzelowe łuki, łuki kostne lub chrzęstne u ryb, stanowiące podstawę skrzel.

Skrzep, t h r o m b o s i s, zatkanie naczyń krwionośnych skrzepami krwi. Tworzy się przy uszkodzeniu ścian naczyń, przy przeszkodach w krążeniu krwi i nadmiernej jej krzepliwości.

Skrzydelniki, rodzina morskich ślimaków grzebykoskrzelnych; gat. S t r o m b u s g i g a s dostarcza pereł

Skrzydlak, owoc posiadający skrzydłowate wyrostki, np. u klonu, jaworu i i.

Skrzydła, narządy służące do lotu, u ptaków przekształcone odnóża przednie, u owadów płaskie wyrostki skórne tułowia; u nietoperzy fałd skórny między palcami kończyn przednich.

Skrzydła usarskie, pióra orle lub sępie w oprawie często srebrnej, na zbroi (na barkach) pol. usarzy

Skrzydłonogi, rząd ślimaków; tryb życia pelagiczny.

Skrzynecki Jan Zygmunt, generał pol. (1786—1860), walczył 1809 pod Raszynem, 1812 pod Smoleńskiem i Możajskiem, 1814 pod Arcis sur l'Aube; w powstaniu listopad. odznaczył się pod Dobrem i Grochowem, od 26. II. 1831 naczel. wódz powstania (pertraktował z zagranicą, zaniedbał korzystne momenty militarne), pobity pod Ostrołęką (decydująca bitwa), pozbawiony dowództwa, po upadku powstania na emigracji m. i. 1833—44 gen. dyw. armii belg.).

Skrzynka biegów, ob. Samochód.

Skrzyński Aleksander, hr., pol. dyplomata i polityk (1882 1931) w l. 1919—22 poseł w Rumunii, zrealizował jej przymierze z Polską, 1922—23 i 24—26 min. spr. zagr. (w tym okresie uznanie granic pol. przez koalicję, pakty lokarneńskie itd.), 1925—26 premier.

Skrzyp, rośl. z gromady paprotników, stanowi jedyny rodzaj klasy skrzypów; bylina; zawiera dużo krzemionki.

Skrzypce, wł. v i o l i n o, instrument muz.; drewn. k o r p u s: płyta górna wygięta, z otworami rezonansowymi w kształcie F, płyta dolna; na podstawce rozpięte 4 s t r u n y, liczone od prawej ku lewej stronie: e_2—a_1—d_1—g, strojone w kwintach, przedłużenie korpusu, „szyjka", zakończona ślimakiem z kołkami na szyjce— „g r y f" do aplikatury, dźwięki wydobywa się przez pociągnięcie s m y c z k i e m lub szarpnięcie palcem (pizzicato), lekkie dotknięcia dają tzw. „f l a z e o l e t y" o barwie fletowej; tłumik (s o r d i n o) zmienia barwę dźwięku na „stłumioną". — B u d o w a s. doskonała gł. w XVI i XVII w. we Włoszech (zwł. w Cremonie i Brescii); mistrzowie: Nicola Amati, Antonio Stradivari, Guarneri, Guadagnini, Jakub Stainer i i.

Skulling, łódź, jedynka (na 1 osobę), kryta, z klepek (cedrowych).

Skunks, ob. Śmierdziel. S k u n k s y, futro śmierdziela; cenne odmiany ciemne.

Skupsztyna, parlament jugosłowiański (dawniej serbski).

Skurcz, zmiana napięcia lub długości mięśnia na skutek bodźców zewnętrznych.

Skutari, 1) albańs. S z k o d r a, serbs. S k a d a r, m. w Albanii, 29.000 mieszk.; 2) przedm. Konstantynopola, na wybrzeżu azjat., 124.000 mieszkańców.

Skwarczyński Adam, publicysta pol., † 1934, redaktor „Drogi", czystością przekonań i wierną służbą idei najwybitniejszy przedstawiciel publicystyki kół legionowych.

Skwer, ang., plac w mieście, porosły trawą, czasem drzewami i krzewami.

Sky-scrapers (skaj-skrejpers), ang., „drapacze chmur"

Sládek Josef Václav, poeta czeski (1845—1912 głęboki liryk i świetny tłumacz Szekspira.

Slalom, norw. ob. Narciarstwo.

Slang (sleng), od 1517 nazwa ang. żargonu (gwary) ludowo-zawodowego.

Slavkov, niem. A u s t e r l i t z, m. na Morawach (Czechosłowacja), 4.000 mieszk.; 1805 zwycięst. Napoleona I nad armią austr.-rosyjską

Slawizm, słowiańskie wyrażenie w jęz. niesłowiańskim, słowiańskość. S l a w i s t y k a, nauka o kulturze duchowej Słowian; s l a w i s t a, zajmujący się tą nauką.

Slawonia, kraina w płn. Jugosławii, do 1918 wraz z Chorwacją królestwo, należ. do Węgier.

Šlejhar Josef, powieściopisarz czeski (1864—1914), skrajny naturalista.

Slevogt Max, malarz niem (1868—1932), przedstawiciel berlińskiej secesji.

Slöjd, szwed., dosłownie: praca ręczna, rękodzieło; nauka robót ręcznych w celach wychowawczych.

Slum (slöm), ang., „błoto", wielkomiejski zaułek, dzielnica nędzarzy.

Slup, jacht o jednym wielkim (grot) i jednym przednim żaglu.

Sluter Claus, rzeźbiarz niderl., † ok. 1406, jeden z głównych rzeźbiarzy gotyc. na północy; „studnia Mojżesza" w Champmol k. Dijon.

Słabizna, dolna część ściany brzucha, nad biodrami.

Sławejkow, 1) Petko Rajczow, poeta bułgar. (1827—1895), odrodziciel ducha i ruchu narodowego; 2) Penczo Petkow, syn poprz., poeta bułgar. (1866—1912), naczelny przedstawiciel liryki.

Sławek Walery, polityk pol., * 1879, czynny przed wojną w akcji niepodległośc. (bojówki P. P. S., drużyny strzeleckie), uczestnik kampanij legionowych, pułkownik W. P., po przewrocie majowym 1926 organizator B. B. W. R., prezes klubu sejmowego, kilkakrotnie premier, przewodniczący głów. Zarządu Zw. Legionistów.

Sławoj-Składkowski, ob. Składkowski Sławoj

Sławuta, miasteczko na Wołyniu ukraiń., na pr. brzegu Horynia, do 1918 własność ks. Sanguszków (pałac, archiwum, biblioteka, zbiory sztuki zginęły częśc. w 1917 w pogromie)

Słodowy cukier, ob. Malloza.

Słoje roczne, pierścienie rocznego przyrostu drewna, powstałe wskutek tego, że drewno z przyrostu wiosennego jest jaśniejsze niż z letniego; wg ich ilości można określać wiek drzew.

Słoma, źdźbła roślin zbożowych po wymłóceniu ziarna; ma zastosowanie jako pasza, podściółka, do krycia dachów, do wyrobu kapeluszy, słomianek, przy wyrobie celulozy.

Słomiński Zygmunt, pol. inż. i ekonomista, * 1879, w l. 1927—34 prezyd. m. Warszawy. Szereg prac.

Słomka, ob. Słonka.

Słomniki, m. w pow. Miechów (woj. kielec.), nad Szreniawą, 5.000 mieszkańców.

Słonecznica, 1) s. *czterodzielna*, trwałe zioło z rodziny goździkowatych; Tatry i Karpaty wapienne, wilgotne miejsca; 2) ob. Heliotrop.

Słonecznice, zwierzęta 1-komórk., rząd korzenionóżek o ciele kulistym; niekt. gatunki mają szkielet siatkowy; przeważnie słodkowodne.

Słonecznik, roślina złożona, 1—2.5 m wys.; hodowana dla ozdoby i owoców oleistych; s. *bulwiasty* ma jadalne bulwy podziemne; pochodzi z Ameryki Płn.

Słoneczny czas, miara czasu oparta na pozornym ruchu dziennym słońca. Cz. s. *prawdziwy* wskazywany przez zegary słoneczne, jest nierównomierny z powodu zmiennej szybkości ruchu ziemi na ekliptyce i z powodu nachylenia ekliptyki do płaszczyzny równika. Z tej przyczyny przyjmuje się fikcyjne s. *średnie* biegnące po równiku z szybkością stałą. *Czas średni* (powszechnie przyjęty) mniej czas prawdziwy daje tzw. *równanie czasu*.

Słoneczny system (*słoneczny* lub *planetarny układ*), ogół ciał, krążących wokół słońca, jako ciała centralnego. Por. *Planety*.

Słoneczny udar, choroba wywołana przegrzaniem ustroju, najczęściej wskutek wyczerpujących wysiłków fizycznych podczas upału (u człowieka i zwierząt); zaburzenia systemu nerw., gorączka itd., nawet śmierć.

Słoneczny zegar, urządzenie wskazujące czas przy pomocy cienia rzucanego na tarczę zegarową przez równoległą do osi ziemskiej wskazówkę. Podaje prawdziwy czas słoneczny.

Słonie, rodzina ssaków z podrzędu trąbowców, rzędu kopytnych; drugi górny siekacz rozwinięty w tzw. *kieł*, dostarcza kości słoniowej (ob. Słoniowa kość); warga górna i nos wydłużone w *trąbę*, posiadającą palcowaty wyrostek chwytny; skóra gruba, niemal naga. S. są roślinożerne; rodzą jedno młode, kt. dorasta po 25 latach. Obecnie b. przetrzebione; bagniste lasy podzwrotn. Starego Świata: s. *indyjski* — Azja płd., s. *afrykański* — Afryka środk. Oswojone s. są zwierzętami roboczymi.— Por. *tablicę barwną*.

Słonim, m. pow. w woj. nowogródz., nad Szczarą, 16.000 mieszk., młyny, tartaki, garbarnie, fabryki maszyn.

Słonimski Antoni, poeta pol., * 1895, współtwórca „Skamandra", cięty felietonista „Wiadomości Literackich", w poezjach o doskonałej formie tradycyjnej intelektualistyczny rzecznik praw człowieka, wybitne komedie: „Murzyn warszawski", „Lekarz bezdomny", „Rodzina". Powieść utopist. „Dwa końce świata".

Słoniowa kość, masa z siekaczy (kłów) słonia (dług. 1—2.5 m). *Namiastkę* stanowią zęby trzonowe słonia (dł. 30—50 cm), zęby narwala itd.; *sztuczna* k. s.: z celuloidu, galalitu i z nasion palmy Phytelephas. — K. s. obrabiana i polerowana (także ryta) służy do wyrobów przedmiotów ozdobnych, od czasów prehist. w Europie, Azji (Chiny, Japonia) oraz u wielu ludów pierwotnych.

Słoniowacizna, ob. Elephantiasis.

Słonka, *słomka*, ptak z rodziny bekasów, upierzenie zależne od pory roku; żyje na miejscach bagnistych; przelotny.

Słonorośle, rośl. żyjące na glebie o znacznej zawartości soli.

Słońca kult, oddawanie czci słońcu jako najważniejszemu bóstwu, znane wszystkim niemal religiom staroż. oraz niektórym dzis. ludom pierwotnym: głównie jako symbol walki światła z ciemnością, dobrego ze złym, symbol życia ludzkiego i t. d. — Por. *Sobótka*.

Słońca paralaksa, kąt, pod którym ze środka Słońca widać równikowy promień ziemi. Wynosi on 8.800". Dla wyznaczenia p. służą obserwacje przejść Wenus przed tarczą S., obserwacje planetoidy Erosa i in. Znajomość p. s. jest równoznaczna ze znajomością odległości S. od ziemi (149.450.000 km), która służy jako tzw. jednostka planetarna przy pomiarach w układzie planetarnym.

Słońce, centralne ciało systemu planetarnego. Średnia odległość S. od ziemi 149.450.000 km, średnica 1,390.600 km, masa 331.950 razy większa od masy ziemi, średnia gęstość 1,41 gęstości wody. Świecąca powierzchnia S. nazywa się *fotosferą*. Na fotosferze tworzą się *plamy* i *pochodnie*. Plama składa się z jądra i półcienia, czasem jej średnica dojść może do 100.000 km. Są to olbrzymie lejowate zagłębienia w fotosferze, powstałe na skutek wirowych ruchów materii znajdującej się w stanie gazowym. Plamy, pojawiając się często grupami, szybko zmieniają swój kształt. Ilość ich zmienia się okresowo co 11,1 lat. Stwierdzono zależność między ilością plam a zjawiskami magnetyzmu ziemskiego (zorze polarne itp.). W pobliżu plam ukazują się tzw. pochodnie, utwory chmurzaste utworzone przeważnie z par wapnia. Ponad fotosferą leży warstwa zw. *chromosferą*. Na niej ukazują się *wyskoki* czyli *protuberancje*. Są to chmury wapnia i wodoru lub też wyrzucane z wnętrza słońca pary metali. Dają się one najlepiej obserwować w czasie całkowitych zaćmień S. Wówczas widać także dokoła S. aureolę, tzw. *koronę*, której kształt zależy od ilości plam. Analiza widmowa wykazuje na S. obecność tych samych pierwiastków co na ziemi. Temperatura powierzchni S. wynosi ok. 6.000° C, temp. wnętrza kilkadziesiąt milionów stopni.

Słoński, 1) Edward, poeta pol. (1872—1926), subtelny liryk: „Jeszczem wciąż pełen wiosny", „Wiśniowy sad" i w. in., zwłaszcza b. popularne patriotyczne wiersze wojenne: „Ta, co nie zginęła", „Idzie żołnierz borem, lasem..." 1914—

Iło", „Jak to na wójence", „Już ją widzieli jadącą" 2) Stanisław, językoznawca pol., * 1879.

Słota (Złota), autor wiersza „O zachowaniu się przy stole", najdawniejszego znanego pol wiersza świeckiego, ok. 1400.

Słowacja (S ł o w a c z y z n a, słow. S l o v e n s k o), karpacka cz. Czechosłowacji, położ. między Karpatami Zach. a Dunajem i Niziną Węgierską. 48.936 km² pow. i 3,3 mil. mieszk. (68% Słowaków, ok. 650.000 Węgrów, 150.000 Niemców, ok. 25.000 Polaków, nadto Rusini i Żydzi). Przeważną cz. S. zajmują góry (płd. stoki Karpat fliszowych i Tatr, Niżne Tatry, Wielka i Mała Fatra, Małe Karpaty, Słowackie Rudawy). Gł. skupienia ludności w kotlinach: Orawskiej, Spiskiej, Liptowskiej, Turczańskiej, dolinach Wagu, Nitry i Hernadu oraz na niziinie naddunajskiej. Są to obszary rolnicze (uprawa zbóż, wina i owoców). Góry bogate w lasy i kopaliny (żelazo, ołów, złoto, ropa naft.). S t o l i c a: Bratysława. S. posiada częściowy samorząd. Przed 1919 stanowiła część Węgier.

Słowacki, 1) Euzebiusz, poeta i krytyk pseudoklasyczny (1773—1814), prof. wymowy i poezji w Krzemieńcu i Wilnie, na swój czas wybitny krytyk i estetyk; 2) Juliusz, wielki poeta polski, z trójcy wieszczów romantycznych, * 4 IX 1809 w Krzemieńcu, † 3 IV 1849 w Paryżu, syn Euzebiusza i Salomei z Januszewskich (powtórnie zamężnej za prof. wileń. Augustem Bécu). Wydział prawny na uniw. wileń., przyjaźń z Ludwikiem Spitznaglem, miłość do Ludwiki Śniadeckiej, praca urzędnicza w Warszawie, poezje powstańcze, wyjazd do Drezna, Paryża i Londynu, pobyt w Paryżu, Genewie (znajomość z Marią Wodzińską), Rzymie (przyjaźń z Krasińskim), Neapolu, podróż na Wschód, pobyt we Florencji (znajomość z Anielą Moszczeńską), od 1838 na stałe w Paryżu, skąd wyjazdy do Frankfurtu nad Menem (do Joanny Bobrowej), kilkakrotnie nad Atlantyk, do Poznania (spotkanie z matką). Od 1842 pod wpływem Towiańskiego, z którym wkrótce zerwał, zwrot do mistycyzmu. Rywalizacja z Mickiewiczem od młodości do lat ostatnich. Organicznie wątły (gruźlica płuc). Pochowany na Montmartre, 1927 z inicjatywy Marsz. Piłsudskiego uroczyście przewieziony do podziemia katedry na Wawelu (obok Mickiewicza). Niezwykle chłonny, przyswajał sobie kolejno rozmaite wpływy literackie (Byron, Szekspir, Calderon i w. in.), ale na wskroś oryginalny niezwykłą bujnością wyobraźni, bogactwem głębokiego życia duchowego, wrażliwością uczuciową, bardzo rozległą skalą zainteresowań myślowych i artystycznych, wzniosłością idealistycznego poglądu na świat, niedoścignionym polotem obrazowania (śmiałość świetnych porównań i przenośni), pomysłowością wątków i kompozycji, mistrzowskim artyzmem we wszystkich rodzajach poezji, świetnością formy wierszowej i giętkością języka. Twórca artystycznego dramatu pol. Ważniejsze utwory: „Mindowe", „Mnich", „Jan Bielecki", „Maria Stuart", „Arab", „Żmija", „Lambro", „Godzina myśli" (autobiograf.), „Kordian", „Balladyna", „Horsztyński", liryki miłosne, „W Szwajcarii" (arcydzieło poezji miłosnej), „Hymn o zachodzie słońca na morzu", „Podróż do Ziemi Świętej z Neapolu" (tu „Grób Agamemnona"), „Listy poetyckie z Egiptu", „Anhelli" (arcydzieło prozy w stylu biblijnym), „Ojciec zadżumionych" (poemat bólu rodzicielskiego), „Beatryks Cenci", „Lilla Weneda" (arcydzieło tragedii romantycznej), „Mazepa", „Beniowski" (arcydzieło egotyczno-ironicznej epiki romant.), „Fantazy", „Złota Czaszka", „Ksiądz Marek", „Sen srebrny Salomei", „Książę Niezłomny" (przekład z Calderona), „Zawisza Czarny", „Agezylausz", „Genezis z ducha" (filozoficzno-mistyczny poemat prozą), „Samuel Zborowski", „Rozmowa z matką Makryną", „Do Autora Trzech Psalmów" (poetycka polemika społeczna z Krasińskim), „Król Duch" (wielki poemat historiozoficzno-mistyczny, szczytowy wyraz psychiki poety), nadto „Listy do matki", objaw miłości synowskiej i pamiętnik poety.

Słowacy, plemię zach.-słowiańskie, od VII w. po Chr. na obecnym terytorium; walczyli z Awarami, po ich upadku podlegali państwu wielkomorawskiemu, następnie węgiers.; w czasie reformacji silne wpływy czeskie, w XX w. silnie rozbudzona świadomość narodowa. 1918 układ S. amerykańskich z Pittsburga z Masarykiem: połączenie S. z Czechami, przy zupełnym samorządzie S. W państwie czechosłowackim na skutek prób czechizacji S. przez szereg lat silna opozycja przeciw Czechom (przyw. ks. Hlinka).

Słowenia, płn.-zach. cz. Jugosławii, obejmuje dawną Krainę i płd. Styrię.

Słoweńcy (W i n d o w i e), plemię Słowian płd. (głównie płn.-zach. część Jugosławii, płd. Styrii i Karyntii), na obecnych obszarach od VI w. po Chr., podlegali państwu Samona (ob.), później Frankom, po przyjęciu chrześcijaństwa silne wpływy niem. Zbliżeni kulturalnie do Serbów i Chorwatów, przew. wyznania rzym.-kat.

Słowianie, grupa ludów, mówiących językami słowiańskimi (ob.): S. z a c h o d n i (Polacy, Czesi, Słowacy, Sorabowie), S. w s c h o d n i (Wielko-, Mało- i Białorusini), S. p o ł u d n i o w i (Słoweńcy, Serbowie, Chorwaci, Bułgarzy). Za praojczyznę S. prehistorycznych uchodziła dawniej Illiria, Tracja, Pannonia, dziś wg jednych — wybrzeża M. Czarnego, wg innych — okolice górnego biegu Dniepru. Wiadomości historyczne o S. już u Herodota.

Słowianofilstwo, 1) jako kierunek kulturalny (XIX w.) wśród narodów słowiań.: poznanie wspólnej tradycji, twórczości itd. dla celów wzajemnego zbliżenia; 2) jako kierunek polityczny, gł. w Rosji (XIX w.): dążenie do zjednoczenia wszystkich Słowian pod berłem carów (p a n s l a w i z m) — w Polsce: do wyzwolenia wszystkich ludów słowiań. pod przewodnictwem Polski (pisarze Wielkiej Emigracji i in.).

Słowiańskie języki z grupy języków indo-europ., spokrewnione najbliżej z jęz. bałtyckimi; tworzyły kiedyś jeden język p r a s ł o w i a ń s k i; dzieli się je na: języki p ł d.-s ł o w. (bułgarski, serbo-chorw., słoweński), w s c h.-s ł o w. lub ruskie (rosyjski zw. wielkoruskim, małoruski zw. ruskim lub ukraińskim i białoruski) i z a c h.-s ł o w. (czeski, słowacki, górno- i dolnołużycki, polski, wymarły połabski). Badania naukowe nad j. s.: od poł. XIX w.

Słowik, ptak z rodziny drozdów; upierzenie skromne; śpiewający, owadożerny, gnieździ się w lasach, przelotny; zimuje w środk. Afryce.

„Słowo" wileńskie, dziennik, organ monarchistów z obozu pomajowego.

„Słowo Polskie", dziennik we Lwowie, od 1895, organ stronnictwa narod.-demokrat., od 1927 organ obozu pomajowego.

Słód, skiełkowany jęczmień, używany do wyrobu piwa, spirytusu, preparatów odżywczych, leczniczych itd.

Słuch (auditus), zmysł do odbierania wrażeń słuchowych. U człowieka (por. Ucho): Fale dźwiękowe zebrane przez muszlę uszną wprawiają w ruch błonę bębenkową. Drgania te przenoszą się za pośrednictwem kosteczek słuchowych na płyn ślimaka, ten porusza specjalne włókna w narządzie Cortiego, z których każde odpowiada określonej długości fali. Drgania włókien zadrażniają zakończenia nerwu słuchowego, ten zaś doprowadza to podrażnienie do mózgu, gdzie zostaje przerobione na wrażenie słuchowe. Granice wrażliwości dźwiękowej u człowieka: 20 do 20.000 drgań na sek. Narząd s. istnieje u kręgowców i u niektórych owadów; u zwierząt niższych nie dowiedziony. — Por. tabl. „Mózg, Oko, Ucho".

Słuchawka, 1) część telefonu, przeznaczona do odbierania sygnałów głosowych (ob. Telefon); 2) w medycynie, a) przyrząd służący do osłuchiwania chorych (ob. Auskultacja); b) przyrząd dla osobników z upośledzonym słuchem, mający na celu wzmocnienie działania dźwięku na narząd słuchowy.

Słuchota, ślimak o skorupie płaskiej, podobnej do ucha; w M. Śródziemnym s. pospolita.

Słuchowe kamyki, ob. Otolity.

Słuchowisko, utwór dramatyczny itp., napisany i opracowany dla radia.

Słuck, m. na Białorusi, nad Słuczą, 16 000 mieszk., w XVII w. ośrodek kalwinizmu. Por. Słuckie pasy.

Słuckie pasy, jedwabne, srebrne i złotolite wyrabiane w pasiarni założ. w Słucku ok. 1750 przez ks. Michała Radziwiłła (upadek 1844), b. cenione przez szlachtę; wzory rodzime, z silnymi wpływami wschodnimi.

Słucz, 1) płn., czyli poleska, l. dopł. Prypeci, 192 km; 2) wołyńska, czyli płd., pr. dopływ Horyni, 439 km długi.

Słup (filar), podpora architekt. o przekroju przeważnie 4-bocznym lub okrągłym; s.: wolno stojące (podpora sklepienia), szkarpowe, narożne itd.; części skład.: baza (cokół), trzon (ob.), kapitel (ob.).

Słupca, m. pow. w woj. łódzkim, nad Meszną, 6 000 mieszkańców.

Słupek, u rośl. okrytozalążkowych narząd otaczający zalążki; powstaje z jednego lub wielu owocolistków; składa się z rozszerzonej zalążni, która przechodzi w szyjkę, zakończoną znamieniem, służącym do zatrzymywania ziarn pyłku. S. lub słupkowie stanowi żeński aparat rozrodczy kwiatu. — Por. tabl. Kwiat.

Słupia, rzeka na Pomorzu prus. (Niemcy), 150 km długa.

Słupkookie, rząd wyższych skorupiaków z nadrzędu pancerzowców, oczy złożone, osadzone najczęściej na ruchomych słupkach, dzielą się na podrzędy: 1) szczepkonogie, 2) dziesięcionogie, 3) Cumacea (drobne morskie raczki).

Słupkowie, zbiór słupków jednego kwiatu, ob. Słupek.

Słupsk, niem. Stolp, m. okręg. na Pomorzu prus., 44 000 mieszkańców.

Słupy Herkulesa, w staroż. 2 przylądki: Calpe (dziś Gibraltar) i Abila (dziś Ceuta).

Służebność, serwitut, prawo rzeczowe, na zasadzie którego rzecz ruchoma lub nieruchoma służy do pewnego gospodarczego użytku pewnej oznaczonej osobie (s. osobiste), lub każdemu właścicielowi danej rzeczy nieruchomej (s. gruntowe). S. gruntowe: prawo przejazdu, przechodu i przegonu bydła, oparcia domu; s. osobiste: używania, użytkowania, mieszkania.

S. M., skr. franc. Son Majesté, Jego (Królewska, Cesarska) Mość.

Sm, znak chem. pierwiastka samaru.

Smagliczka, roślina krzyżowa; w Polsce 4 gatunki.

Smak, wrażenia zmysłowe wytwarzane przez działanie rozpuszczonych substancji na zakończenia nerwowe (kubki smakowe) w błonie śluzowej języka. Cztery smaki podstawowe: kwaśny, słodki, słony, gorzki, którym odpowiadają pewne kubki smakowe.

Smalta, niebieska farba kobaltowa, używana zwłaszcza do barwienia porcelany.

Smardz, jadalny grzyb z rzędu miseczkowatych; lasy, ogrody.

Smarowe urządzenia, służą w maszynach do doprowadzania smarów (ob.) do powierzchni trących. Używa się: oliwiarek knotowych, kropiowych, smarownic Staufera, lubrykatorów (ob. Lubrykator) i cyrkulacji ciśnieniowej, gdzie doprowadzanie oliwy odbywa się za pomocą pompki tryhowej lub tłokowej.

Smart, ang., cięty, zgrabny, elegancki.

Smary, substancje służące do zmniejszenia tarcia w ruchomych częściach maszynowych: oleje mineralne, roślinne, tłuszcze zwierzęce i in. Por. Smarowe urządzenia.

Smetana Bedřich, kompoz. czeski (1824–84), jeden z głównych przedstawicieli narod. muzyki czeskiej, utwory symfoniczne („Moja ojczyzna"), kameralne, opery „Dalibor", „Libusza", zwł. popularna „Sprzedana narzeczona" (opera komiczna).

Smethwick (smesuik), m. w ang. hrabs. Stafford, 74.000 mieszk.; huty żelaza i stali.

Smetona Antanas, polityk litew., * 1874, pierwszy prezydent Litwy od 1919 do 1922, powtórnie 1926.

Smiles (smajls) Samuel, moralista ang. (1812–1904); „Self-Help" („Samopomoc"), „Character", „Duty" („Obowiązek") i in.

Smith (smys) Adam, ekonomista ang. (1723–1790), twórca naukowej ekonomiki, obrońca zasady wolnego handlu, zwolennik liberalizmu, podkreślał znaczenie międzynarodowego podziału pracy, nie krępowanego barierami celnymi. Żądał zupełnej wolności użytkowania ka

pitału. Wydał 1776: „Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów" i in.

Smithson (smysson) James (ok. 1754—1829), założyciel i fundator słynnego Smithsonian Institution w Waszyngtonie dla badań naukowych z zakresu etnologii, astronomii i magnetyzmu ziemskiego.

Smithsonian Institution smisonien institiuszn, zakład naukowy w Waszyngtonie dla badań etnograf. i astronom., założony przez Jamesa Smithsona (1754—1829).

Smocze drzewo, ob. Smokowiec.

Smoczkouste, to samo co krągouste (ob.).

Smocznice, to samo co przywry (ob.).

Smocznikowate, rodzina ryb ciernioplетwych; ciało kształtu nożowatego: smocznik kolczak, jadalny; morza Europy.

Smogorzewski Kazimierz, publicysta pol., * 1896; korespondencje zagraniczne do dzienników polskich, szereg broszur politycznych.

Smok, 1) zwierz mityczny, wielki, często ze skrzydłami, ziejący ogniem, w legendach, baśniach — strażnik skarbów, dziewic itd., często w herbach i ornamentyce wsch.-azjatyckiej (np. w chińskim herbie państw.); 2) gwiazdozbiór w pobliżu płn. bieguna nieba.

Smoking, ang., męski strój wieczorowy powstały w Anglii jako strój klubowy.

Smok latający, jaszczurka, ok. 20 cm długa; fałdy skórne wraz z żebrami tworzą rodzaj skrzydeł; Indie, Archipelag Malajski.

Smokowiec (Smokovec), ob. Szmeks.

Smokowiec, smocze drzewo, polska nazwa rośliny Dracaena (ob.).

Smolarski Mieczysław, pisarz pol., * 1888; powieści: „Warneńczyk", „Miasto światłości", „Pieśń ulicy" i w. in.; studia hist.-liter., poezje.

Smoleńsk, stol. Obwodu Zachodniego w Rosji sow., 78.000 mieszk., uniwers.; jedno z najstarszych miast Rusi, 1514 zabrane Litwie przez Iwana Srogiego, 1611—54 należało do Polski. 1812 zwycięstwo Napoleona nad Rosjanami.

Smoleński, 1) Władysław, historyk i patriota pol. (1851—1926), badania nad XVIII w.: „Dzieje narodu polskiego" (pod pseud. „Grabieński"), „Kuźnica Kołłątajowska", „Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII", „Konfederacja targowicka" i w. in.; 2) Jerzy, geograf pol., * 1881, prace z geologii, morfologii, antropologii itd. ziem pols.; 3) Tadeusz, pol. historyk i egiptolog (1884—1909): „Wykopaliska egipskie 1901—1906", „Północne ludy morskie za Ramzesa II i Minefty" i in.

Smoler Jan Ernest, publicysta i działacz łużycki (1816—84), inicjator i przywódca odrodzenia narodowego.

Smolista blenda, ob. Pechblenda.

Smolka, 1) Franciszek, polski polityk i parlamentarzysta (1810—99), adwokat, za pracę konspiracyjną 1845 skazany na śmierć (ułaskawiony), od 1848 przywódca ruchu narod. we Lwowie, 1881—93 prezydent parlamentu austr., poseł na Sejm galicyj., członek austr. Izby Panów, demokrata, w stosunku do Austrii zwolennik federalizmu; 2) Stanisław, syn poprz., historyk pol. (1854—1924), członek austr. Izby Panów, podczas wojny świat. czynny w N. K. N., za Rady Regencyjnej szef depart. wyznań w Ministerstwie Oświaty; dzieła: „Szkice historyczne", „Kiejstut i Jagiełło", „Jan Długosz", „Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym" i w. in.

Smoluchowski Marian, fizyk pol. (1872—1917), prace nad teorią ruchów Browna, teorią fluktuacyj oraz teorią roztworów koloidalnych.

Smoła, produkt suchej destylacji drzewa, służy do uszczelniania beczek, smarowania nici szewskich itd. S. pogazowa (maź pogazowa), produkt suchej destylacji węgla kamiennego, materiał wyjściowy do otrzymywania cennych barwników (smołowcowych).

Smorgonie, m. w pow. Oszmiana (woj. wileń.), 4.000 mieszk.; słynęły z tresury niedźwiedzi, stąd „akademia smorgońska".

Smotrycz, l. dopł. Dniestru na Podolu ukraińskim, 150 km.

Smólski Grzegorz, publicysta pol. (1837-1911).

Smółka, 1) treść jelit u płodu i noworodka; 2) trwałe zioło goździkowate; s. pospolita, łodyga powleczona poniżej węzłów lepką wydzieliną; na niżu, wilgotne łąki.

Smreczyński Franciszek, pseud. Władysław Orkan, pisarz pol. (1876—1930), głęboki znawca duszy chłopskiej i świetny odtwórca życia ludowego: „Komornicy", „W Roztokach", „Pomór", „Drzewiej" oraz kilka zbiorów nowel; dramaty: „Skapany świat", „Ofiara", „Wina i kara"; poezje, publicystyczne „Listy ze wsi" i „Wskazania". Laureat nagrody literackiej m. Warszawy.

Smrek, na Podhalu nazwa świerku.

Smuglewicz Franciszek, malarz polski (1745—1807); obrazy relig., histor.-mitolog., portrety (m. in. St. Augusta), freski.

Smulski Jan, polsko-ameryk. działacz polit. i społ. (1867—1928), wielce zasłużony dla polskości w Ameryce (założ. banku dla Polaków) i dla Polaków w czasie wojny światowej.

Smuts Jan Christiaan, płd.-afryk. wódz i polityk, * 1870; 1916/17 nacz. dowódca ekspedycji afryk. przeciw Niemcom, 1919 reprezentant Unii Płd. Afryki w Wersalu, 1919—24 premier.

Smyczek skrzypcowy, składa się z drzewca (drzewo brezilowe lub fernambuk) i z włosienia końskiego, umieszczonego na „żabce".

Smyczkowe instrumenty, instrumenty muz. ze strunami, z których wydobywa się dźwięk przez pociągnięcie smyczkiem; najw. zn., rozróżniane wg rejestrów i barwy dźwięku: skrzypce, wiola (altówka), wiolonczela i kontrabas.

Smyrna, tur. Izmir, stol. tur. wilajetu S., port nad M. Egejskim, 154.000 mieszk.; ośrodek handlu i przemysłu, wyrób słynnych dywanów.

Sn, znak chem. pierwiastka cyny.

Snakeriver (snejkrywer), l. dopływ Kolumbii w Stanach Zjedn., 1450 km.

Snellius Willebrord van Roijen, matematyk holend. (1591—1626), ogłosił prawo załamania światła: stosunek sinusa kąta padania do sin. kąta załamania jest wielkością stałą, tzw. współczynnikiem załamania (n.).

Snob, ang., z łac. skrótu s. nob. — sine nobilitate, bez szlachectwa, człowiek próżny, usiłujący uchodzić za kogoś wyżej postawionego, także kierujący się w życiu, zwł. w stosunkach z ludźmi, świetnymi, zewnętrznymi pozorami.

Snoilsky Karl Johan Gustaf, hr., poeta szwed. (1841—1903), wybitny przedstawiciel mieszczańsko-liberalnego humanitaryzmu.

Snop, wiązka zżętego zboża przed młócką.

Snorri Sturluson, znakomity islandzki polityk i poeta (1178—1241), główne dzieło „Edda", uczona i artystyczna poetyka skaldów.

Snowden (snoudn) Philip, polityk ang. (1864-1937), w 1924 i 29—32 min. skarbu (gabinety Mac Donalda).

Snycerstwo, rzeźba w drzewie; stało wysoko w Egipcie, Grecji, śrdw. (głównie kościelne, także świeckie). Dziś silnie rozwinięte w sztuce i zdobnictwie ludowym.

Snyders Frans, malarz niderl. (1579—1657); martwe natury, polowania na jelenie, składy jarzyn, ryb itd.

S. o., 1) = salvis omissis, łac., z zastrzeżeniem opuszczeń; 2) sine obligo, łac., bez zobowiązania.

Sobeski Michał, filozof polski, * 1877; dzieła: „Przędziwo Arachny; studia z pogranicza sztuki i filozofii", „Cieszkowski i Krasiński", „Filozofia sztuki" itd.

Sobieski, 1) Marek, wojew. lubelski, † 1605, uczestnik wojen gdańsk. i moskiew. Batorego, poplecznik Zamoyskiego, przyczynił się do jego zwycięstwa nad hospodarem multańskim Michałem; 2) Jakub, kasztelan krakow., † 1646, ojciec Jana III, marsz. sejmów 1623, 26, 28 i 32, uczestnik wyprawy moskiew. 1617, potem układów z Moskwą (1618), Turcją (1621), Szwecją (1635); 3) Marek, starosta krasnostawski (1628—52), brat Jana III, uczestnik obrony Zbaraża, bitwy pod Beresteczkiem, poległ pod Batohem; 4) Jan III S., ob. Jan; 5) Jakub, syn poprz., towarzysz wypraw swego ojca, po jego śmierci pretendent do tronu pol. (poparty przez Karola XII), więziony przez Augusta II (aż do traktatu altransztadzkiego); 6) Maria Klementyna, córka poprz. (1702—35), małżonka Jakuba Stuarta (pretendenta do tronu ang.); 7) Wacław, historyk pol. (1872—1935); „Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III", „Henryk IV wobec Polski i Szwecji", „Polska a hugenoci po nocy św. Bartłomieja", „Żółkiewski na Kremlu", „Walka o Pomorze" i in.

Sobieskiego Tarcza (Scutum Sobiescii), gwiazdozbiór w Drodze Mlecznej, często zw. tylko Scutum (Tarcza).

Sobieszczański Franciszek Maksymilian, pol. historyk kultury (1814—78); nap.: „Wycieczka archeologiczna w gub. radomską", „Wiadomości histor. o sztukach pięknych w dawnej Polsce" i in.

Soból

Sobolowe futro, b. kosztowne: znanych 30 odmian, najcenniejsze syberyjskie, srebrne i amerykańskie, rudawe.

Soból, drapieżnik z rodziny kunowatych; b. cenne futro; Syberia, środk. Azja. Por. Sobolowe futro.

Sobór (synod), 1) zebranie dostojników kościelnych dla narady i powzięcia pewnych uchwał; s. powszechny, ekumeniczny zwoływany przez papieża; s. partykularny (diecezjalny, prowincjonalny itd.) dla spraw lokalnych; 2) w kościele wschodnim: Katedra.

Sobótka, uroczystość, połączona z paleniem wieczorem ogniska, zabawą, śpiewami itd., zabytek dawnej czci słońca w dniu przesilenia dnia z nocą; za czasów chrześc. — w wigilię św. Jana Chrzciciela (stąd „noc świętojańska"), wzgl. w sobotę przed Zielonymi Świętami (stąd nazwa s.).

Sobranje, nazwa parlamentu bułgarskiego.

Sobrero Ascanio, chemik włoski (1812—88), odkrył 1847 nitroglicerynę.

Socha, 1) pierwowzór pługa; 2) słup podtrzymujący szałas lub dach.

Sochaczew, m. pow. w woj. warsz., nad Bzurą, 10.000 mieszk.; fabr. wódek, bawełny strzelniczej.

Societas Jesu, łac., Tow. Jezusowe, pol. skrót T. J., jezuici (ob.).

Société anonyme (sosjete anonim), fr., spółka akcyjna. S. à responsabilité limitée, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością.

Socjalista, zwolennik socjalizmu.

Socjalizm, kierunek myśli ludzkiej, wg którego społeczeństwo winno być zorganizowane na zasadach wspólnej własności dóbr wytwórczych i rozdziału dochodu społecznego między pracujących, celem usunięcia wyzysku pracy. — Por. też Komunizm. S. jako zwarty system socjologiczny powstał dopiero w XIX w., przed tym już jednak liczni pisarze szerzyli poglądy zbliżone do s., m. i. Plato, Tomasz More, Rousseau. W pocz. XIX w. okres s. utopijnego: St. Simon, L. Blanc, Proudhon, Owen. Twórcami nowoczesnego, konsekwentnego s. naukowego są Karol Marx i Fryderyk Engels. Oparli oni s. na teoriach: materializmu dziejowego, t. walki klas i t. nadwartości. Teoria materializmu dziejowego wskazuje na zależność wszelkich zjawisk społ., ustroju, kultury, sztuki, a nawet religii od organizacji wytwórczości i podkreśla znaczenie przemian gospodarczych dla życia ludzkości. Teoria walki klas ujawnia sprzeczność jaka istnieje między interesami kapitalistów i robotników: sprzeczność ta musi się zakończyć zwycięstwem świata pracy. Teoria nadwartości wykazuje wyzysk pracy w dzisiejszym ustroju: przedsiębiorca pobiera za towar cenę o wiele wyższą od kosztów produkcji, a więc przede wszystkim od płacy robotnika. — Teorie Marxa zostały rozbudowane gł. przez Hilferdinga, Różę Luxemburg, Lenina.

Socjalizm w Polsce. Pierwsze idee soc. w Polsce po 1831 (s. utopijny i mistyczny, wpływ St. Simona, Fouriera i in.) na emigracji, „Trybuna Ludów" Mickiewicza (dewizy: powszechna równość, braterstwo ludów, ziemia własnością wszystkich itd.), „Lud Polski" (pierwsza organizacja soc., m. in. Z. Świętosławski, St. Worcell); 1872 utworz. w Zurychu „T-wo Pol. Socjal.-demokrat.". — Nowoczesny s. w P. zapoczątkowany w Kongresówce (czasy rozwoju przemysłowego po 1870); 1882 zał. Ludwik Wa-

ński w Warszawie „Proletariat" (pierwsza nowoczesna organizacja soc. o charakterze kosmopolit.), zgnębiony przez rząd ros.; 1889 utworz. „Zw. Robotników Pol." Na zjeździe w Paryżu pod przewod. Bol. Limanowskiego 1892 założ. Polska Partia Socjalistyczna (P. P. S., poza hasłami soc. — niepodległościowe); pierwsi wybitni działacze: W. Jodko, F. Perl, L. Wasilewski, St. Grabski, T. Filipowicz (na emigracji), w Królestwie Piłsudski także Wojciechowski, Sulkiewicz, Malinowski), w Galicji I. Daszyński. W Królestwie również założ. 1893 (przeciwna P. P. S.) „Soc.-Demokracja Król. Pol. i Litwy" (wyłącznie na gruncie internacjonalizmu, walki klas itd.). 1904—6 wybitny udział P. P. S. w akcji rewolucyjnej (Piłsudski), 1905 rozłam na Frakcję Rewolucyjną z Piłsudskim na czele (kierunek niepodległośc.: organizacja „Strzelca", potem Legionów) i P. P. S. Lewicę (cele wyłącznie tylko socjalistyczne). Po przewrocie 1918 unifikacja partii socjalist. z 3 zaborów: P. P. S. na czele partyj lewicowych po stronie marsz. Piłsudskiego przeciw prawicy, poparła go w przewrocie majowym 1926, potem w opozycji do niego: secesje wybitnych członków, proces „Centrolewu".

Socjalny, łac., społeczny; odnoszący się do stosunków m. ludźmi.

Socjalrewolucjoniści, tzw. eserzy, lewicowa partia ros. z ok. 1900, wzięła udział w rewolucji marcowej 1917, prześladowana przez bolszewików.

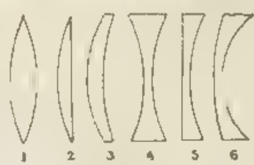
Socjologia, nauka o społeczeństwie (ob.) W postaci nowoczesnej stworzona przez franc. filozofa Augusta Comte'a (ob.). Według teoryj kolektywistycznych jednostka jest wytworem i częścią składową społeczeństwa, kt. jest jednolitym organizmem; wg teoryj indywidualistycznych społeczeństwo jest sumą i wytworem jednostek. W ogólności s. bada stosunek i wzajemną zależność jednostki od społeczeństwa, w którym żyje.

Socynianie, zwolennicy Faustyna Socynusa (ob.), głównie w Polsce, Siedmiogrodzie, Niderlandach; odrzucali Trójcę św., grzech pierworodny, bóstwo Chrystusa, przeczyli zmartwychwstaniu ciał, uznając zmartwychwstanie duchowe dobrych, a zniweczenie złych. W Polsce, zwani także arianami, braćmi polskimi, rakowianami, gł. w 1. poł. XVII w., oddali krajowi wielkie usługi; prześladowani, w 1658 zmuszeni do ucieczki z kraju. Na emigracji przybrali nazwę unitariuszów.

Socynus Faustyn, prawnik wł. (1539—1604), odrzucił dogmat Trójcy św., prześladowany, przebywał w Zurychu, Florencji, Bazylei; w Polsce organizował od 1579 unitariuszy (por. Socynianie). Grób w Lusławicach k. Zakliczyna.

Soczewica, roślina motylkowata; s. jadalna, uprawiana, dostarcza jadalnych nasion; pochodzi z Azji wsch., u nas często zdziczała.

Soczewka, ciało przeźroczyste (przeważnie ze szkła), ograniczone powierzchniami płaskimi lub krzywymi (kulistymi, walcowymi itp.). Rozróżnia się: s. dwuwypukłe, płasko-wypukłe, wypukło-wklęsłe; dwuwklęsłe, płaskowklęsłe, wklęsło-wypukłe. Oś główna s. prosta, łącząca oba środki krzywizny. S. wypukłe (skupiające) zamieniają wiązkę promieni równoległych do osi głównej na zbieżną, która skupia się w ognisku tzw. rzeczywistym. S. wklęsłe (rozpraszające) zamieniają wiązkę równoległą na rozbieżną wiązkę promieni, których przedłużenia przecinają się w ognisku zw. pozornym. Ogniskowa (f): odległość ogn. od środka s., $\frac{1}{f}$, miara zdolności optycznej s., wyrażona w dioptriach (ob.). S. daje obrazy rzeczywiste lub urojone, powiększone lub pomniejszone, zależnie od położenia przedmiotu względem ogniska.

Soczewki
1. socz. dwuwypukła, 2. wypukło-płaska, 3. wklęsło-wypukła, 4 dwuwklęsła, 5. płasko-wklęsła, 6. wypukło-wklęsła

Soczewka oczna, ob. Oko.

Soda, węglan sodowy, Na_2CO_3, najważniejsza sól sodu, w przyrodzie występuje rzadko, otrzymywana w technice na wielką skalę 2 metodami. 1) Metoda Leblanca: Na sól kuchenną działa się kw. siarkowym, tworzy się siarczan sodowy, a z roztworu uchodzi gazowy chlorowodór służący do wyrobu kwasu solnego. Siarczan sodowy stapia się z węglanem wapnia i węglem w piecach rewolwerowych. Ze stopu wyługowuje się wodą łatwiej rozpuszczalny węglan sodowy (sodę). 2) Metoda Solvay'a, ekonomiczniejsza, obec. ogólnie stosowana: Roztwór soli kuchennej wysyca się równocześnie amoniakiem i dwutlenkiem węgla. Powstaje kwaśny węglan sodowy, który przez prażenie zamienia się na obojętny, a w roztworze pozostaje salmiak, z którego można wydzielić amoniak, wracający z powrotem do reakcji. — Główne zastosowanie sody: do fabrykacji mydła i szkła. Kwaśny węglan (dwuwęglan) sody, $NaHCO_3$, używany w lecznictwie, do wyrobu proszków musujących, pieczenia ciasta itd.

Sodalicje Mariańskie, czyli kongregacje Mariańskie, katolickie stowarzyszenia religijne, mające na celu kult N. P. M. i doskonalenie się w cnotach chrześcijańskich; gł. kierownictwo w rękach jezuitów.

Sodalis, łac., towarzysz, członek bractwa religijnego; w Polsce gł. członkowie Sodalicyj Mariańskich (ob.).

Soddy Frederick, chemik ang., * 1877, prace nad promieniotwórczością; nagroda Nobla.

Söderblom, ob. Soederblom.

Sodoma, ob. Sodoma i Gomora.

Sodoma, właśc. Giovanni Antonio de' Bazzi, malarz włos. (ok. 1477—1549), kształcony na wzorach L. da Vinci i Rafaela; dzieła: freski w Sienie, Rzymie, w Farnesinie (ob.) sławne freski „Aleksander W. i rodzina Dariusza", i w. in.

Sodoma i Gomora, w St. Test. 2 miasta na miejscu dzisiejszego M. Martwego, zburzone z powodu występków i rozpusty.

Sodomia, nierząd ze zwierzętami.

Sodowa woda, sztuczna woda mineralna, zawierająca bezwodnik węgl. oraz dwuwęglan sodu.

Sodu związki, ob. Sód.

Soederblom Natan, szwedz. pisarz i religiolog (1866—1931), arcybiskup Upsali; odznaczony nagrodą pokojową Nobla.

Soedermanland, ob. Sudermania.

Sofa, arab., sprzęt wyścielany bez oparcia, pochodzi z Arabii.

Soffici (-czi) Ardengo, pisarz włos., * 1879, zrazu futurysta, potem klasycysta: „Lemonio Boreo" (pow. autobiogr.), „Elegia dell'Ambra" i i.

Soffioni, wł., nazwa gorących par kwasu borowego, wydzielających się z rozpadlin w Toskanii.

Sofia, stol. Bułgarii, 213.000 mieszk.; siedziba rządu, uniwersytet.

Sofistyka, gr., sztuka sofistów (ob.); potocznie: wyrafinowane, celowo fałszywe rozumowanie.

Sofiści, filozofowie greccy w Atenach za Peryklesa (s t a r s i s.: Protagoras, Gorgiasz, Hipiasz, Prodikos): rozróżniając prawdę od fałszu nie wg obiektywnych norm, lecz wg osobistego przekonania mówcy, zależnie od jego celu. Słynni nauczyciele sztuki dysputowania (ob. S o f i s t y k a).

Sofizmat, gr., wniosek wyciągnięty błędnie, z ukrytym zręcznie błędem w rozumowaniu.

Sofokles, wielki grecki poeta trag. (496—406 prz. Chr.), wprowadził do dramatu trzeciego aktora i ograniczył rolę chóru, celowa budowa dramatu w akcji i charakterystyce postaci, szlachetna prostota stylu, z utworów dochowane: „Ajas", „Antygona", „Edyp król", „Trachinki", „Elektra", „Filoktet", „Edyp w Kolonie", fragment dramatu satyrowego „Ichneutai".

Sofrozyne, gr., rozsądek; u Platona zdolność panowania nad sobą.

Sognefjord, fiord na płd.-zach. wybrzeżu Norwegii, 176 km dług., 2—7 km szeroki.

Sohm (zom) Rudolf, prawnik i historyk niem. (1841—1917), „Instytucje prawa rzymskiego" i w. in.

Soi-disant (sua dizan), franc., tak zwany.

Soirée (suare), fr., przyjęcie wieczorne, wieczornica.

Soissons (suasą), m. w franc. depart. Aisne, 18.000 mieszk.; katedra, ruiny z czasów rzymskich — 486 zwycięstwo króla Franków Klodwiga nad ostat. namiestnikiem rzyms. Syagriuszem, 751 obwołanie królem Pepina; zacięte bitwy w wojnie światowej 1915 i 1918.

Soja, roślina motylkowata, uprawiana w Azji wsch.; posiada najwyższą wartość odżywczą wśród strączkowych; olej używ. do potraw i wyrobu mydeł, wytłoczyny — jako pasza dla bydła, nasiona — także jako namiastka kawy, u nas hodowana na Wileńszczyźnie.

Sojusz, p r z y m i e r z e (ob.).

Sojuz, ros., związek.

Sokal, m. pow. w woj. lwows., nad Bugiem, 12.000 mieszk.; klasztor bernardyński z końca XVI w., cegielnie, cementownie, fabr. maszyn.

Sokal Franciszek, polityk pol. (1881—1932), inżynier, 1919 w delegacji pol. na konferencji pokojowej w Paryżu, 1924—25 min. pracy i opieki społ., od 1926 delegat pol. przy Lidze Narodów; nap.: „Komisja pracy konferencji pokojowej w Paryżu 1919", „Walka z bezrobociem na tle międzynarodowym" i in.

Sokolnicki, 1) Michał, generał polski (1760—1816), uczestnik kampanii litew. 1792 i insurekcji kościuszkow., wyprawy wielkopol. Dąbrowskiego, współdziałał wybitnie w organizowaniu legii naddunajskiej, odznaczył się w kampanii 1809 (Raszyn, Grochów i i.), potem poróżniony z ks. Józefem (przeszedł do armii franc.), 1812 adiutant Napoleona (Smoleńsk, Moskwa itd.), 1813 w kampanii sas. (Lipsk) i nast.; 2) Michał, pol. historyk i dyplomata, * 1880, czynny w pracy niepodległośc. w b. Królestwie i Galicji, potem komisarz Wojsk Pol. w Kongresówce, sekretarz gener. N. K. N., jeden z twórców Pol. Organizacji Narod., w Polsce nacz. wydziału M. S. Z., następnie na szeregu placówek zagr.; nap.: „Generał Michał Sokolnicki", „Polska w pamiętnikach Wielkiej Wojny" i in.

Sokolnictwo, polowanie z sokołem.

Sokolstwo, ob. Sokół (organizacja).

Sokołow, 1) Nachum, żyd. polityk i publicysta (1861—1936), wybitny działacz syjonistyczny, od 1921 prezes świat. organizacji syjonist.; wielka ilość rozpraw (m. in. o Spinozie), historia antysemityzmu i in.; 2) Florian, syn poprz., publicysta pol. i korespondent londyński „Gazety Polskiej".

Sokołowski 1) Jakub, pol. malarz i rytownik (1784—1837), pod wpływem Orłowskiego: akwarele, karykatury, portrety, sceny rodzaj., typy różn. stanów, zwierzęta, akwaforty, litografie; 2) Marian, pol. historyk sztuki (1839—1911), przeszło 200 artykułów i prac; 3) August, historyk pol. (1846—1921); dzieła: „Dzieje Polski ilustrowane", „O Sejmie Czteroletnim", „Polityczna historia Polski", „Dzieje powstania listopadowego", „Powstanie styczniowe" i w. in.

Sokołów, m. pow. w woj. lubels., 10.000 mieszkańców; cukrownia, młyny.

Sokołówka, m-ko w pow. Złoczów (woj. tarnopols.), nad Styrem, 2.600 mieszkańców, odlewnia dzwonów kościelnych; miejsce śmierci Stef. Czarnieckiego.

Sokół wędrowny

Sokoły, rodzina p t a k ó w drapieżnych, o krótkim, hakowatym dziobie, długich skrzydłach i ogonie; kosmopolityczne; należą tu: s. właściwy, k r o g u l e c, s. w ę d r o w n y, s. k o b u z, s. k o b u z e k.

Sokół, polskie towarzystwo gimnastyczne, zał. 1867 we Lwowie; 1892 „Związek Sokolstwa Pol." we Lwowie; 1895 w Poznańskim, potem na Kresach, 1905 zawiązki S. w Król. Kongres., na Kresach, w Rosji, a w Małopolsce d r u ż y n y s o k o l e (wojskowe); 1910 olbrzymi Z l o t G r u n-

waldzki w Krakowie (S. poznański, Kongresówki, Stanów Zjedn. Am. Płn.): 1911 tworzy S. organizację skautową (opieka nad nią do 1918), zaś 1914 tworzy II. Brygadę Legionu Zach. i Legion Wsch. Po wojnie siedziba S. w Warszawie; obecnie Związek Sokolstwa obejmuje 6 dzielnic (w Polsce) i pol. związki s. we Francji, Niemczech, Stanach Zjedn. i Śląsku czeskim.

Sokółka, m. pow. w woj. białostoc., nad rz. Sokółką, 6.000 mieszk.; garbarnie, młyny.

Sokrates, filozof gr., żył w Atenach (469—399 prz. Chr.), naukę swą głosił w słowie, zachowała się w pismach jego uczniów. Był propagatorem życia moralnego; według niego istota cnoty leży w poznaniu. Uczył nie wykładami, lecz drogą pytań, rozmowy. W 70 r. życia został skazany na karę śmierci, oskarżony o psucie młodzieży. — Jednym z głównych jego uczniów był Plato.

Sol, w muzyce, ob. Solmizacja.

Solanka, woda mineralna, zawierająca sól kuchenną. Por. Mineralne wody.

Solari, 1) Franciszek, architekt w Krakowie w XVII w.; kośc. św. Anny, kośc. wizytek; 2) Antoni, architekt (1700—63): przebudowa zamku warszawskiego, kościół franciszkanów.

Sola-weksel, weksel wystawiony tylko w jednym egzemplarzu; także weksel własny.

Soldateska, wł., żołdactwo butne, niekarne, samowolne.

Soldo, l. mn. soldi, dawna moneta włoska miedziana = 12 denarów, ostatnio = $1/_{20}$ lira.

Sole, związki chemiczne, produkty podstawienia wodoru w kwasach metalem lub rodnikiem; otrzymuje się je działaniem kwasów na zasady, tlenki, wodorotlenki i in. związki metali, działaniem kwasów na metale, lub też drogą wymiany podwójnej. S. obojętne przez zastąpienie wszystkich wodorów, kwaśne przez częściowe zastąpienie wodorów kwasowych. S. podwójne, złożone z dwu różnych soli o tej samej reszcie kwasowej (np. ałuny). S. uwodnione przyłączają cząsteczki wody, tzw. krystalizacyjnej. — Niektóre s. stanowią niezbędne składniki pożywienia (s. sodu, potasu, wapnia).

Solec, 1) Kujawski, m. w pow. Bydgoszcz (woj. poznańs.), 5.000 mieszk.; 2) płd.-wsch. dzielnica Warszawy nad Wisłą; 3) S.-Zdrój, w. w pow. Stopnica (woj. kielec.), źródła siarczano-słone, kąpiele kwasowęglowe.

Solenny, łac., uroczysty, świąteczny.

Solenoid, drut w kształcie linii śrubowej, połączony ze źródłem prądu zachowuje się jak magnes. Miękkie żelazo umieszczone w s., w którym płynie prąd elektr., nabywa własności magnetycznych (elektromagnes).

Solfatara, wypływ gazów zawierających związki siarki; s. występują na obszarach wulkanicznych.

Solfeggio (-edżio), solfeż, wł., ćwiczenie do śpiewu dla wykształcenia słuchu i wprawy w trafianiu nut głosem. S. śpiewa się głównie na zgłoskach solmizacyjnych: ut (do), re, mi, fa, sol, la, si.

Solferino, w. w włos. prow. Mantua; 1859 zwycięstwo Francuzów nad Austriakami.

Solfeż, ob. Solfeggio.

Solidarne zobowiązania. Jeżeli dług jest solidarny, każdy z dłużników odpowiada za całość długu, a wierzyciel może dochodzić całości lub części długu od wszystkich dłużników łącznie, od kilku lub od każdego z osobna; aż do zupełnego zaspokojenia wierzyciela wszyscy współdłużnicy pozostają zobowiązani; zaspokojenie wierzyciela przez jednego z współdłużników zwalnia wszystkich dłużników. Jeżeli wierzytelność jest solidarna, każdy z wierzycieli może żądać zapłaty całej wierzytelności, a zaspokojenie jednego umarza dług względem wszystkich wierzycieli.

Solidarność, łac., wspólność działania, oparta na wspólności interesów; w prawie, ob. Solidarne zobowiązania. — Por. też Solidaryzm.

Solidaryzm, teoria ekonomiczna, przeciwstawiająca się liberalizmowi i socjalizmowi, oparta na współzależności ludzi od siebie, głosi współpracę klas. Dąży do stworzenia możliwie równych warunków dla wszystkich, ogranicza wolność osobistą na rzecz ogółu. Stawia program współdziałania, nie współzawodnictwa lub walki.

Solidność, łac., dokładność, rzetelność; solidny, masywny, dokładny, na którym można polegać.

Soliman (Suleiman), sułtanowie turec.: 1) S. II el Kanuni (Wielki) (1495—1566), słynny z wielu zwycięstw, pokonał m. in. 1526 Ludwika Jagiell. węgier. pod Mohaczem, walczył z Habsburgami; wybitny organizator i prawodawca; 2) S. III (1647—91), walczył bez powodzenia na Węgrzech (do 1689).

Solimańskie Góry (Sulejman), pasmo górskie na wsch. granicy Beludżystanu; gł. szczyty Takht-i-Suleiman (Tron Salomona), 3.440 m i Kaizarghar, 3.444 m.

Solin (Salona), w. należąca do Splitu (Jugosł.), w staroż. stolica Dalmacji; wykopaliska z czasów rzymskich i wczesno-chrześcijańskich.

Solingen, m. w Nadrenii (Niemcy), 140.000 mieszkańców; przemysł stalowy.

Solipsyzm, łac., kierunek filozof., wg którego świat istnieje tylko w wyobrażeniach i doznaniach podmiotu.

Soliród, jednoroczna roślina komosowata; naga, mięsista; na gruntach słonych i brzegach mórz.

Solista, wł., muzyk, śpiewak, deklamator itd., występujący publicznie sam (solo).

Soliter, fr., 1) dosł. samotnik; 2) kamień szlachetny, gł. diament, oprawiony pojedynczo; 3) tasiemiec (ob. Tasiemce).

Sollux, łac., lampa wolframowa służąca do wywołania, przez ogrzewanie, przekrwienia leczniczego chorobowo zmienionych tkanek.

Solmizacja, metoda trafiania głosem interwali muzycznych, stworzona przez Gwidona d'Arezzo (ob. Guido d'A.) w XI w., połączona z oznaczeniem poszczeg. tonów gamy (skali) zgłoskami wziętymi z hymnu do św. Jana: ut (c), re (d), mi (e), fa (f), sol (g), la (a), przy czym ut zastąpiono później zgłoską do. Dzisiejsza s. opiera się na dawniejszej tylko zewnętrznie.

Solny kwas, roztwór wodny chlorowodoru, tj. związku chloru z wodorem (HCl), jeden z najsilniejszych kwasów nieorgan.; większość

metali i tlenków metali pod działaniem kw. s. przechodzi w sole chlorki. Występuje jako wolny w soku żołądkowym, poza tym w postaci chlorków, szczeg. jako chlorek sodu (sól kuchenna). Ma zastosowanie w b. wielu gałęziach przemysłu chemicznego.

Solo, wł., „sam jeden", kompozycja lub partia muz., wykonana przez jeden głos lub jeden instrument bez tow. innych głosów.

Solon, prawodawca Aten, jeden z 7 mędrców (ok. 640—559 prz. Chr.), archont 594/3, reformator: „seisachteja" (ob.), zniesienie niewoli wieśniaków, timokracja (ob.) i in.

Solothurn, ob. Solura.

Solska-Grosserowa Irena z Poświków (pseud. Pomian), znakomita aktorka pol., * 1878; role tragiczne, salonowe i in.

Solski (Sosnowski) Ludwik, znakom. pol. aktor, reżyser i dyrektor teatr., * 1855; role charakterystyczne, tragiczne, charakterystyczno-komiczne i in.

Solstycja, łac., punkty zwrotne na ekliptyce (ob.).

Solura, franc. Soleure, niem. Solothurn, stol. szwajc. kantonu S., 20.000 mieszkańców.

Solutio, łac., roztwór; termin stosow. w medycynie.

Solvay Ernest, przemysłowiec belg. (1838—1922), wynalazł metodę fabrykacji sody (ob. Soda), zał. fabryki sody w wielu krajach.

Soła, pr. dopływ górnej Wisły, 98 km dł.

Sołłogub (Sołłohub) Władimir Andrejewicz, powieściopisarz rosyj. (1814—82), świetny realista: „Tarantas".

Sołogub Fiodor, właśc. Fiodor Kuźmicz Teternikow, powieściopisarz rosyj. (1863—1927): „Drobny bies" i in.

Sołowieckie Wyspy, grupa wysp na M. Białym, należąca do Rosji, 305 km², 3.000 mieszk.; miejsce zesłania skazańców.

Sołowiew, 1) Siergiej Michajłowicz, jeden z najwybitn. historyków ros. (1820—79), autor podstawowego dzieła: „Istoria Rossii"; 2) Władimir Siergiejewicz, ros. filozof, teolog i pisarz (1853—1900); w licznych dziełach łączy filozofię i chrześcijaństwo w własny systemat mistyczno-teozoficzny; poeta (liryka nastrojowo-refleksyjna).

Sołpugi, solfugi, rodzina drapieżnych pajęczaków; bez gruczołów jadowych; ok. 30 gat. w ciepłych krajach.

Sołtyk, 1) Kajetan, biskup krak. (1715—88), początkowo zwolennik Rosji, później jej wróg (sprawa równouprawnienia dyssydentów), za opozycję na sejmie 1767 wywieziony do Kaługi (wrócił 1773), potem złożony z biskupstwa (konflikt z kapitułą krak.), przeciwnik reform; 2) Stanisław, senator-wojewoda Król. Pol. (1753—1831), wybitny uczestnik prac Sejmu Czteroletn., 1795 działał na emigracji, 1809 w powstaniu galicyj., 1811 marsz. sejmu Ks. Warszaw., w Królestwie kongres. prezes Central. Komitetu T-wa Patriot., 1829 przewodniczący spisku koronacyjnego, kilkakrotnie więziony, założyciel T-wa Przyjaciół Nauk i in.; 3) Roman, generał pol. (1791—1843), uczestnik kampanii austr. 1809, adiutant Sokolnickiego 1812, walczył pod Lipskiem 1813 (w niewoli), potem w kraju poseł sejmowy (1829 projekt S. uwłaszczenia chłopów), w powstaniu listop. organizator armii (dowódca artylerii w oblężonej Warszawie).

Sołtys, w dawnym prawie polskim naczelnik samorządu wsi na prawie niemieckim; obecnie jest organem wykonawczym gromady, jako jednostki samorządu.

Sołtys, 1) Mieczysław, kompozytor pol. (1863—1929); opery („Panie Kochanku", „Maria" i i.), oratoria, symfonia, koncert fortepian., pieśni; 2) Adam, syn poprzed., kompoz., * 1890; utwory symfon., sonaty, pieśni itd.

Soma, gr., ciało.

Somali, półwysep we wsch. Afryce, na płd. od Zatoki Adeńskiej. Wyżyna (góry na płn. do 2180 m wys.) stepowa, o klimacie gorącym i suchym, zamieszkana przez mahomet. Somalisów. Podział polit.: 1) S. Włoskie na wybrzeżu wsch., 495.000 km² i 1,2 mil. mieszk. Stol.: Mogadiscio; jego gubernator podporządkowany wicekrólowi Abisynii. 2) S. Bryt. (protektorat) na wybrzeżu płn., 176.000 km² i 345.000 mieszk. Stol.: Berbera. 3) S. Franc. nad cieśniną Bab-el-Mandeb, 22.000 km² i 70.000 mieszk. Stol.: Dżibuti. — W XIII w. wybrzeża w posiadaniu Arabów, w XVI w. Portugalczyków, 1875 zajęcie portów przez Egipt, 1885 usadowienie się Anglików i Francuzów, 1891 Włochów.

Somatologia, gr., nauka o budowie i funkcjach ustroju zwierzęcego.

Somatyczne komórki, gr., komórki ciała, w odróżnieniu od kom. rozrodczych.

Somatyczny, gr., cielesny, fizyczny.

Sombart Werner, niem. ekonomista i socjolog, * 1863, historyk i teoretyk systemu kapitalist.: „Der moderne Kapitalismus", „Sozialismus u. soziale Bewegung im XIX Jahrh." i in.

Sombrero, hiszp., kapelusz o szerokich skrzydłach, z włókien liści palmowych, noszony w Ameryce Płd. i Środkowej.

Somma, fr. Somme, rz. w płn. Francji, 245 km. 1914—18 teren walk franc.-niem.

Somnambulizm, lunatyzm, łac., przeżycia senne, w których człowiek bierze czynny udział, np. wędruje; w czasie tego snu może on wykazywać zdolności telepatyczne, możność władania zapomnianymi językami i i., po przebudzeniu nie pamięta jednak o swych przeżyciach.

Somnifera, łac., środki nasenne.

Somnus, łac., bóg snu, ob. Hipnos.

Somosierra, przełęcz w pasmie gór Sierra de Guadarrama (1.430 m). Tu skoncentrowano 1808 wojska hiszp. przeciw Napoleonowi (zamknięcie drogi na Madryt); po bezowocnych atakach piechoty franc., zdobyli S. szwoleżerzy pol. słynną brawurową szarżą 30 XI 1808, w której wielu poległo.

Sonata, wł., kompozycja muzyczna na jeden lub dwa instrumenty, złożona zasadniczo z 3 lub 4 części, z których pierwsza (w s. klasycznych) przeważnie żywa (allegro), druga powolna (andante, adagio, largo), trzecia jest tańcem (np. menuet) lub scherzem, końcowa (finale) znowu żywa. — Sonatina, mała s.

Sonda, (zgłębnik), 1) w chirurgii instrument, pręcik metal. do badania ran, przewo-

dów itd.; rura gumowa do wydobywania treści z żołądka, dwunastnicy; 2) przyrząd (ciężar) do badania głębokości morza itd. **Sondować**, badać przy pom. s.; przenośnie: ostrożnie badać, wydobywać na jaw.

Sonet, włosk. sonetto, ton, forma poetycka: 2 zwrotki wierszowe o rymach a b b a (kwartet) i 2 zwrotki 3-wierszowe o rozmaitym układzie rymów (tercet). Powstał we Włoszech ok. 1220, arcydzieła Dantego i Petrarki, szeroko rozpowszechniony i w różnych odmianach, dotąd często uprawiany. Do najpiękniejszych: „Sonety krymskie" Mickiewicza.

Song, po anamicku: rzeka.

Song, ang., pieśń; **Nigger-Songs**, pieśni Murzynów płn.-amer., podstawa synkopowanej muzyki jazzowej.

Sonnino Sidney, dyplomata i polityk włos. (1847—1922); 1906 i 1909—10 premier, 1914—19 min. spr. zagr. (wypowiedzenie wojny Austrii i Niemcom).

Sonntag Józef, malarz z Niemiec rodem, w Polsce (1786—1834); portrety, krajobrazy, zwierzęta sceny rodzajowe miniatury.

Sopel, zamrożona spływająca woda.

Sophia, gr., mądrość.

Sophokles, ob. Sofokles.

Sopleńce, polska nazwa stalaktytów.

Sopor, ob. Śpiączka.

Sopot, niem Zoppot m i kąpielisko nad Bałtykiem, na obszarze W. M. Gdańska, 30 000 mieszk.; kasyno gry

Sopran, wł., najwyższy głos chłopięcy i kobiecy.

Sorabowie (**Sorbowie**), grupa plemion zach. Słowian prehistorycznych, między Saalą i Muldą.

Soracte (Monte Sant'Oreste), stroma góra wapień, koło Rzymu, w staroż. słynna świątynia Apollina.

Sorbet, arab., chłodzący napój z owoców i cukru.

Sorbona (**Sorbonne**), pierwotnie szkoła teolog zał 1254 przez R. de Sorbon, od XVI w. nazwa mieszczącego się w jej zabudowaniach fakultetu teolog. uniwersytetu paryskiego, obecnie jest siedzibą Facultés des Lettres et des Sciences (wydziałów historyczno-filologicznych i matematyczno-przyrodniczych).

Sordino (**surdynka**), wł., tłumik w instrumentach smyczkowych.

Sorel, 1. Albert, wybitny historyk franc. (1842—1906); „L'Europe et la Révolution française", „La question d'Orient au XVIII siècle" i in.; 2. Georges, pisarz franc. (1847—1922), teoretyk współczesn. socjalizmu franc. (syndykalizmu); „Les illusions du progrès", studia o sztuce, religii i filozofii.

Sorgo, **gryza**, **prosianka**, trawa podobna do prosa; liczne odmiany dostarczają krajom zwrotnikowym materiału wypiekowego; **s. cukrowe** zastępuje trzcinę cukrową.

Sorrento, m. we włos prow. Neapol, 30.000 mieszk. miejscowość kąpielowa.

Sortowanie, wł., przebieranie i rozdzielanie materiałów; maszynowo: na zasadzie różnicy wielkości, kształtu i ciężaru.

Sortyment, wł., kolekcja różnych gatunków tego samego towaru, w szczeg. w księgarstwie zapas książek obcych nakładów.

S. O. S., skrót z ang. „Save Our Souls" („ratujcie nasze dusze"), międzynarod. sygnał okrętów w niebezpieczeństwie.

Sosna, drzewo szpilkowe z rodziny jodłowatych, głównie na półkuli płn., w strefie umiarkowanej. **S. zwyczajna**, rośnie często na piaskach, dostarcza drewna użytkowego, terpentyny, olejku terpent., teru; **kosodrzew**, krzew, występuje w górach, na granicy lasu; zatrzymuje lawiny górskie; drewno używ. do wyrobów tokarskich; **s. czarna**, hodow. po parkach, pochodzi z Europy płd.; **limba**, o korze srebrzysto-szarej, nasiona — orzeszki cedrowe, jadalne; drzewo wysokogórskie; w Polsce rzadkie (Czarnohora, Gorgany, Tatry), chronione.

Sosna

Sosnkowski Kazimierz, generał pol., * 1885, współdziałał w organizowaniu Związku Strzeleckiego (jego szef sztabu), 1914—16 szef sztabu i zastępca Komendanta I brygady, 1917 internowany z Piłsudskim w Magdeburgu, 1920—24 min. spr. wojsk., 1925—27 dowódca okręgu korpusu Poznań, od 1927 inspektor armii; wielce zasłużony około organizacji wojska polskiego.

Sosnogrom, ob. Mamutowe drzewo.

Sosnowiec, m. w pow. Będzin (woj. kielec.), przy ujściu Brynicy do Czarnej Przemszy, 109.000 mieszk. Ośrodek przem. metalurg. i hutnicz., walcownie, odlewnie, fabr. maszyn, huty szklane itd.

Sosnowski Józef, aktor pol. (1863—1934); wielkie role tragiczne.

Sosnówka, ob. Sikory.

Sostenuto, wł., w muz. = „wytrzymane", tj.: powoli, spokojnie

Soter, gr., „Zbawca", przydomek bogów i królów.

Soteriologia, nauka o zbawieniu przez Chrystusa

Sotnia, ros., „setka", pododdział w wojskach kozackich.

Sottie (sotti), fr., sztuka błazeńska, krótkie sceny satyryczne z błaznami, odgrywane przez zawodowych aktorów, z XV i XVI w.

Sotto voce (-wocze), wł., półgłosem, stłumionym głosem.

Sou (su), fr., moneta franc. miedz. = 1/20 liwry = 5 centymów.

Soufflot (suflo) Jacques Germain, architekt franc. (1713—80), klasycysta, twórca Panteonu w Paryżu i in.

Soult (sul) Nicolas Jean, ks. Dalmacji, marszałek franc. (1769—1851), jeden z najwybitn. strategików Bonapartego, 1815 jego szef sztabu, po upadku Napoleona min. wojny, spr. zagr., dwukrotnie na czele gabinetu.

Souper (supe), fr., kolacja, wieczerza.

Sousa (sausa) John Philip, kompozytor amer. (1854—1932), znane marsze: „The Washington Post“ i in.

South (saus), ang., południe.

Southampton (sausemptn), m. port. w ang. hrabs. S., 176.000 mieszk.; uniwersytet.

South Bend (saus bend), m. w st. Indiana w St. Zjedn., 104 000 mieszkańców.

Southend on Sea (sausend on sij), ang. m. port. i kąpielisko przy ujściu Tamizy, 120.000 mieszkańców.

Southey (sausi) Robert, poeta ang. (1774—1843).

South Shields (saus szilds), m. w płn.-wsch. Anglii, nad rz. Tyne, 113.000 mieszkańców.

Souvenir (suwenir), fr., wspomnienie, pamiątka.

Sova Antonin, poeta czeski (1864—1928), przywódca modernizmu, realista i symbolista, wirtuoz wiersza.

Sovereign (sowrejn), ang., brytyjska złota moneta = 1 Ł (funt szterling).

Sowiecki Związek, ob. Związek Socj. Republik Rad.

Sowie Góry, niem. Eulengebirge, łańcuch górs. w Sudetach; Wysoka Sowa, 1014 m

Sowiet, ros., r a d a; organ kolegialny, uchwalający i wykonawczy zarazem, władza pochodząca z wyboru w Związku Socjalistycznych Republik Rad. Cały ustrój dzis. Rosji jest oparty na systemie i hierarchii rad (sowietów). Najwyższym jest s. komisarzy ludowych, s o w n a r k o m, odpowiadający radzie ministrów.

Sowiński, 1) Józef Longin, generał pol. (1777-1831), walczył 1794 pod Dąbrowskim, uczestnik kampanii 1812, dyrektor arsenału 1820, poległ 1831 przy obronie Woli; 2) Wojciech, pol. pianista i kompoz. (1805—80), wydawca „Słownika muzyków pol.“; 3) Leonard, poeta pol. (1831—87), gorący demokrata o namiętnej uczuciowości i bojowej sile wyrazu: „Widziadła“, „Z życia“, poemat „Fragment powieści“, dramat „Na Ukrainie“, studium o Szewczence.

Sowity poczet. W zaciągu polskim szlachcic nie pełniący służby był zobowiązany w zamian do dostarczenia jeszcze jednego pocztowego z koniem i oporządzeniem; zwano to s. p.

Sowizdrzał, właściwie Sowiźrzał, pol. powieść ludowa z pocz. XVI w., przeróbka niem. „Eulenspiegla“ (ob.).

Sowy, ptaki, stanowiące jedyną rodzinę nocnych drapieżców; ciało krępe, głowa duża, często z pęczkami piór, tzw. u s z a m i, dziób hakowaty, oczy duże, do przodu skierowane; upierzenie miękkie; doskonały słuch i wzrok; żywią się myszami, ptakami itd.; s. p ł o m y k ó w k a, gnieździ się w murach, pospol.; s. u s z a t k a, najmniejsza z naszych sów, szaro-biało-plamista; s ó w k a p ó d ź k a, u nas pospol., gnieździ się w dziuplach, starych murach.

Soxhleta aparat, służy do gotowania (sterylizowania) mleka dla dzieci.

Sód, Na (Natrium), pierw. chem. z grupy potasowców, ogromnie rozpowszechniony w przyrodzie (2,28% skorupy ziems.) w postaci soli; licz. porządk. 11, cięż. atom. 23. Otrzymywany przez elektrolizę stopionego wodorotlenku sodowego. Metal miękki, srebrzysto-biały, rozkłada wodę gwałtownie (musi być przechowywany w nafcie). Najważn. z w i ą z k i: s ó l k u c h e n n a (chlorek sodu), s o d a (węglan s.), s a l e t r a c h i l i j s k a (azotan s.), s ó l g l a u b e r s k a (siarczan s.), s o d a ż r ą c a (wodorotlenek s.).

Sól, ob. Sole.

Sól glauberska, ob. Glauberska sól.

Sól gorzka, ob. Magnez.

Sól kamienna, chlorek sodu, minerał, występuje w regularnych kryształach, przeważnie sześcianach; w stanie czystym bezbarwna i przeźroczysta, najczęściej zabarwiona od zanieczyszczeń niebieskawo, czerwonawo lub zielono. Występuje w przyrodzie w z ł o ż a c h, ponadto w wodzie m o r s k i e j (3—4%), oraz w s o l a n k a c h. Ze złóż otrzymuje się s. k. sposobem górniczym. Największe złoża pochodzą z formacyj permskiej, triasowej i trzeciorzędowej (podkarpacki pas solonośny w Polsce i Rumunii, z największ. pokładami w Wieliczce, złoża stassfurckie w Niemczech). Z solanek i z wody morskiej otrzymuje się s. kuchenną (w a r z o n k ę) przez o d p a r o w a n i e. — Jeden z najpożyteczniejszych minerałów; niezbędny składnik pożywienia, gdyż wytwarza w żołądku kwas solny; w przemyśle używ. do otrzymania sody, soli glauberskiej, mydła, szkła i in.

Sól kuchenna, chlorek sodu, ob. Sól kamienna.

Sówki, rodzina motyli, obejmująca ok. 10.000 gat.; są to najpospol. ćmy; gąsienice nagie, są szkodnikami; posiadają wrogów w b i e g a c z a c h i o w a d z i a r k a c h.

Spa (Spaa), m. w belg. prow. Liége, 8.000 mieszk., miejsc. kąpiel.; 1920 konferencja Ententy i Niemiec nad rozbrojeniem i reparacjami.

Spacja, łac., w d r u k. odstęp między literami lub słowami.

Spadanie, ruch jednostajnie przyśpieszony w kierunku pionu ku ziemi ciał, będących wyłącznie pod wpływem siły ciężkości. Przyśpieszenie tego ruchu (tzw. p r z y ś p i e s z e n i e z i e m s k i e) g = 981 cm sek² u nas; zależy ono od szerokości geograf. W próżni spadają wszystkie ciała w tym samym czasie (pierwszy zauważył to Galileusz).

Spadek, ogół majątku osoby zmarłej. Por. Prawo spadkowe.

Spadkowe prawo, ob. Prawo spadkowe.

Spadochron

S p a d o c h r o n, przyrząd w kształcie parasola, służący do opuszczania się na ziemię w niebezpieczeństwie, z samolotów, balonów itd.; złożony, otwiera się dopiero w czasie spadku. Pierwszy s. skonstruował Mongolfier; praktyczne zastosowanie od wojny światowej.

Spaghetti (spageti), wł., cienki makaron włoski, z mąki pszennej.

Spahisi, tur., 1) pierwotnie w Azji środk. lennicy w służbie wojskowej u swych władców; w Persji zwani s i p a r i lub s e p o y; 2) później

w Turcji do XIX w. nazwa lekkiej, nieregularnej, doborowej jazdy; 3) dziś konne pułki w franc. Algerze i Tunisie, w większości z tubylców, pod dowództwem Francuzów.

Spalato, ob. Split.

Spalinowe silniki, s. pędzone lotnym lub płynnym paliwem, które eksploduje i spala się w cylindrze; paliwo lotne: gaz ziemny, gaz świetlny, gazy generatorowe; paliwo płynne: benzol, benzyna, olej ziemny, olej ciężki. Paliwo płynne rozpyla się w gaźnikach (karburatorach); zmieszane z powietrzem, jako lotna mgła dostaje się do cylindra; w innych s. zostaje wtłoczone do cylindra, gdzie znajduje się sprężone powietrze i tam zostaje rozpylone. W s. s. niskoprężnych do zapalenia tzw. mieszanki wybuchowej służy iskra elektr., w innych wysokie sprężanie i temperatura wywołują eksplozję. Rozróżnia się s. s. 4-, lub 2-taktowe, tzn., że powtarzający się okres roboczy składa się z 4 lub 2 posuwów tłoka a każdy, odpowiada półobrotowi wału korbowego. - Por. też Diesela motor. U s. z tzw. głowicą żarową zagrzewa się przy rozruchu głowicę cylindra do czerwoności, tak, że służy ona jako urządzenie zapłonowe.

Spaliny, gazy spalinowe, powstające w silnikach przez spalanie paliwa, ob. Spalinowe silniki.

Spała, letnia rezyd. Prez. Rzeczyposp., w pow. Rawa Mazow. (woj. warsz.), położ. wśród skarbowych lasów lubocheńskich; pałacyk myśliwski.

Spandawa (Spandau), od 1920 dzielnica Berlina; zakłady Siemensa.

Spaniel, piesek o wyglądzie legawca, tylko na b. krótkich nogach; pies myśliwski.

Spaniole Żydzi sfardyjscy) potomkowie Żydów hiszp., którzy uszli z Hiszpanii w r. 1492, osiedlili się na Bałkanach, w Turcji, a obyczajem i mową różnili się od współwyznawców.

Sparceta, zioła lub krzewinki motylkowate; rośl. pastewna, często zdziczała, pochodzi z płd. Europy.

Sparta, stolica staroż. Lacedemonii, na pr. brzegu Eurotasu. Założ. przez przybyłych z płn. Dorów, wedle legendy zorganizowana przez Likurga. Ustrój: obok 2 królów — rada starców (geruzja), 5 eforów. Ludność: spartiaci (Lacedemończycy), obywatele pełnych praw, perjojkowie, bez praw polityczn., heloci, niewolnicy. Charakterystyczne dla S.: prosty tryb życia, dyscyplina wojskowa, hartowanie młodzieży, odgrodzenie się od obcych wpływów i kultury, bezwzględne poddanie obywateli celom państwa itd. — Dzieje, ob. Grecja (starożytna).

Spartacus, przywódca powstania niewolników i gladiatorów 73—71 prz. Chr., pokonał kilkakrotnie Rzymian (zajął płd. Italię), w końcu pobity przez M. Licinius Crassusa, poległ pod Potelią.

Spartakowcy, członkowie niem. grupy komunist. „Spartakusbund" (Karol Liebknecht, Róża Luxemburg i in.) 1918 rewolucja ich m. in. w Berlinie krwawo stłumiona.

Spartanin, mieszkaniec Sparty; przen.: człowiek o wielkim harcie, surowych obyczajach, poprzestający na małym.

Spasowicz Włodzimierz, pol. prawnik i historyk (1829—1906), prof. uniw. petersb., później adwokat w Petersburgu, przywódca stronnictwa ugodowego, założyciel warsz. „Ateneum", współwydawca petersburs. „Kraju", rozprawy prawne, studia historyczne i literackie.

Spat, dawna nazwa minerałów o wyraźnej łupliwości; s. islandzki, ob. Kalcyt; s. żelazny, syderyt; s. ciężki, baryt; s. skalny, skaleń.

Spawanie metali, szwejsowanie, łączenie dwóch metali przez zespolenie powierzchni rozgrzanych do białego żaru: s. kowalskie: ogrzewanie na ognisku i zespolenie przez uderzenie; s. samorodne: ogrzewanie płomieniem tlenowodorowym do punktu topliwości; podobnie: ogrzewanie termitem (s. termitowe); s. elektryczne: przedmiot rozgrzewa się bądź w łuku elektr., bądź też ciepłem Joula; s. maszynowe: ogrzewanie gazem wodnym i przewalcowanie.

Przyrząd do spawania samorodnego

Spawęczaki, spawęki, rząd członkonogów z gromady pajęczaków; ciało złożone z głowotułowia i odwłoku; kraje tropikalne.

Spazm, gr., skurcz; spastyczny, skurczowy.

Spazmofilia, tetania (ob.).

Speaker (spiker), ang., 1) przewodniczący w izbie gmin parlamentu ang.; 2) w radio osoba zapowiadająca treść i kolejność nadawanych audycji i in.

Species, łac., gatunek.

Specjalista, fachowiec; w szczeg. lekarz, zajmujący się pewnym określonym działem medycyny

Specjalizacja, wykształcenie w pewnym kierunku, dokładne opanowanie pewnej gałęzi pracy.

Spectator, słynny ang. tygodnik moralny Addisona (ob .

Specyficzny, łac., właściwy, charakterystyczny.

Specyfik, łac.-fr., lekarstwo o ustalonym składzie i działaniu, wyrabiane fabrycznie.

Specyfikacja, łac., wyszczególnienie; w prawie nabycie własności nowej rzeczy przez połączenie lub przerobienie materiałów, należących do różnych właścicieli.

Spedycja, w prawie polskim ekspedycja, umowa, przez którą kupiec (ekspedytor) podejmuje się przesłania rzeczy w imieniu własnym, lecz na cudzy rachunek. Ekspedytor może sam wykonać przewóz, w tym przypadku ma jednocześnie także prawa i obowiązki przewoźnika. Przepisy o e. zawarte są w kodeksie handlowym.

Spektakl, fr., widowisko.

Spektralna analiza, ob. Widmo.

Spektralny, odnoszący się do widma.

Spektrofotometr, łac.-gr., służy do badania natężenia różnych części widma lub prążków: na bolometr lub termoelement kierujemy kolejno-

różne części widma, a wychylenie galwanometru wskazuje stosunek ich natężeń.

Spektrograf, łac.-gr., udoskonalony spektroskop, w którym siatkówkę oka zastępuje klisza fotograficzna. S. pozwala rozszerzyć badania widmowe na wszystkie, nawet niewidzialne części widma, dając ich obraz na kliszy.

Spektrometr, gr., przyrząd do badania widma (ob.); składa się z kolimatora, rury metalowej opatrzonej w soczewkę, która zamienia wiązkę światła, wpadającą z drugiego końca na wiązkę równoległą, i z pryzmatu, który rozszczepia światło na widmo, oglądane przez lunetę na tle wykalibrowanej skali.

Spektroskop, gr., spektrometr (ob.) bez skali, służy tylko do obserwacji widma.

Spektroskopia, gr., analiza widmowa (ob. Widmo).

Spektrum, łac., widmo (ob.).

Spekulacja, łac., filoz.: rozmyślanie o rzeczach nadzmysłowych, niezależnych od doświadczenia; w handlu: zawieranie interesów, w których oczekiwany zysk, zwykle niestosunkowo duży, zależy od zaistnienia zdarzeń przewidywanych, lecz niezależnych od osoby zawierającej taką umowę, spekulanta. Papiery spekulacyjne, p. wartościowe, o silnych wahaniach kursów, stąd dające możność wielkich zysków.

Spencer Herbert, ang. filozof i socjolog (1820—1903), zasady teorii ewolucji stosował do biologii, psychologii, socjologii i etyki: „A System of Synthetic Philosophy", „The study of Sociology" i in.

Spengler Oswald, niem. filozof kultury, * 1880; główne dzieło „Der Untergang des Abendlandes". Każda kultura rozwija się samodzielnie, niezależnie od innych, przechodząc przez swe okresy wiosny, lata, jesieni, zimy. W ramach poszczególnych kultur powtarzają się w tym samym uszeregowaniu style, reformacje, rewolucje; nasza kultura — w przededniu zagłady.

Spenser Edmund, poeta ang. (ok. 1552—99), sławne poematy pasterskie, główne dzieło: romantyczno-alegoryczne epos „The Faerie Queen", o wspaniałym stylu w tzw. zwrotce spenserowskiej: 8 pięciostopowych jambów i 1 aleksandryn o rymach ababbcbcc.

Sperma, gr., nasienie zwierząt, ob. Nasienie.

Spermatocyty, gr., plemniki dojrzewające.

Spermatofory, gr., plemniomieszki, galaretowate twory, w których zostają wydalane u niektórych zwierząt porcje plemników.

Spermatogeneza, spermiogeneza, gr., tworzenie się plemników w jądrach samców.

Spermatorrhoea, gr., nasieniotok (ob.).

Spermatosomy, spermatozoa, gr., plemniki.

Spermiści, animakuliści, w XVII i XVIII w. zwolennicy teorii, wg której plemniki zawierają wszystkie składowe części ustroju; komórka jajowa miała tylko odżywiać plemnik i ochraniać go.

Spermovium, komórka, powstała ze zlania się jaja z plemnikiem.

Speyer, ob. Spira.

Spezia (specja), m. w włos. prow. S., 108.000 mieszk.; port handl. i wojenny, kąpiele morskie.

Spędzanie płodu, przerwanie ciąży zanim płód jest zdolny do życia, środkami chemicznymi lub drogą skrobanki (ob.). Powodem wskazania lekarskie.

Spiccato (-kato), wł., rodzaj lekkiego staccata (ob.) w grze na instrumentach smyczkowych.

Spielberg (szpil-), góra pod Bernem na Morawach (Czechosłowacja); cytadela, w której w l. 1833—60 rządy austriackie więziły więźniów politycznych, m. in. wielu Polaków.

Spielhagen (szpil-) Friedrich, powieściopisarz niem. (1829—1911): „Problematische Naturen" i in.

Spinel, minerał, glinian magnezu; s. szlachetny, różowy lub czerwony; s. półszlachetny, niebieski; pleonast, s. czarny.

Spinet (szpinet), wł., dawny fortepian (gł. w epoce rokoka); zamiast młotków — haczyki (spina), szarpiące struny.

Spinifex, oścień, trawa o ostrych liściach; w Australii, umacnia piaszczyste brzegi.

Spinoza Benedictus (Baruch), filozof pochodzenia żydows., żył w Niderlandach (1632—1677). Główną jego tezą jest tożsamość substancji, która jest równocześnie naturą i bogiem (deus sive natura); zawiera ona dwa przymioty podstawowe: myśl (duch) i rozciągłość (materia); najwyższym celem jest oddanie się bezwarunkowe poznaniu wszechświata (miłość intelektualna Boga). — Podstawowe dzieło: „Ethica, ordine geometrico demonstrata".

Spira, niem. Speyer, stol. Palatynatu Reńs. (Niemcy), 26.000 mieszk.; katedra z XI w. z grobowcami cesarzy; 1526 i 1529 sejmy Rzeszy.

Spirala, 1) s. płaska, krzywa płaska, zawijająca się nieskończenie wiele razy dokoła stałego środka; 2) s. przestrzenna, linia śrubowa, krzywa, której styczne tworzą ze stałą prostą stały kąt.

Spirillaceae, skrętki, rodzina bakteryj, krótkie lub dłuższe, śrubowato skręcone, ruchliwe pałeczki zaopatrzone rzęskami, na jednym lub obu końcach.

Spiritus, łac., 1) powiew wiatru, oddech, tchnienie, także lotny czynnik ożywiający organizmy. 2) ob. Spirytus.

Spiritus movens, łac., duch poruszający; przenośnie: inicjator, ten, kto czymś kieruje.

Spirochaeta, gatunek bakteryj, ob. Spirillaceae; s. pallida, zarazek syfilisu (ob.).

Spirytualizm, łac., nauka o duchowej naturze istoty świata; spirytualistyczny, odnoszący się do s.

Spirytus, alkohol etyl., ob. Alkohol, Gorzelnictwo, Spirytusowy monopol.

Spirytusowy monopol, obejmuje wyłączne prawo państwa: 1) wyrobu czystych wódek i ich sprzedaży; 2) wyrobu spirytusu z pewnych szczególnych surowców; 3) sprzedaży s. do picia, 4) denaturowania s. Rozmiar dozwolonej produkcji s. w gorzelniach ustala Izba Skarbowa; s. ten zakupuje monopol. W rozlewniach wyrabia monopol czyste wódki przez rozcieńczenie spirytusu wodą. M. s. jest odrębną osobą prawną.

Spirytyzm, łac., wiara w możność komunikowania się ludzi żyjących z duchami, światem pozagrobowym itd. Porozumienie z duchami: za pomocą tzw. mediów i tzw. „stołów wirujących".

Spis ludności, w Polsce: 1921 i 1932.

Spisa, broń kolna, z grotem osadzonym na drzewcu różnej długości

Spisek, tajny związek, celem dokonania przewrotu, zamachu itp.

Spisz (niem. Zips), kraina podtatrzańska na Słowacji, w dorzeczu górnego Popradu i Hernadu (ok. 3.500 km²), zamieszkana przez Słowaków, Niemców i Polaków. Dzieje: XIV w. odpadnięcie płn. S. od Polski do Węgier; 1412 Polska bierze w zastaw 13 miast spiskich, późniejsze starostwo spiskie; 1769 zagarnięcie polskiego S. przez Austrię; 28 VII 1920 Rada Ambasadorów przyznaje Polsce tylko 13 wsi (płn. wsch. cz. powiatu Nowy Targ), oddając resztę S. Czechosłowacji.

Spitteler (szpi-) Carl, poeta szwajc.-niem. (1845—1924), laureat Nobla, niezwykłe bogactwo myśli i wyobraźni, odrębna forma eposu filozoficzno-mitologicznego: „Olympischer Frühling" i in., mistrzowskie powieści psychologiczne: „Conrad Leutnant" i in.

Spitzbergen, ob. Szpicbergen.

Spitznagel Ludwik, przyjaciel Słowackiego (ok. 1806—27 [samobójczo]), orientalista.

Spitzweg (szpic-) Karl, malarz niem. (1808-85; sceny z życia mieszcz., romantyczne krajobrazy.

Spiże, stopy miedzi z cyną (10—25% cyny), używane do odlewania dzwonów i dział.

Spleen (splin), ang., uporczywa nuda; sytość (zwł. wrażeń), w połączeniu z świadomością braku zainteresowania się czymkolwiek, rodzaj hipochondrii.

Splendid isolation (-izolejszyn), ang., „wspaniałe odosobnienie", określenie, które charakteryzowało politykę Anglii przed 1900 r.

Splendor, łac., przepych; zaszczyt.

Split, włos. Spalato, port wojen. i handl. w Dalmacji (Jugosławia), 44.000 mieszk.: ruiny pałacu Dioklecjana, świątynia Jowisza (baptysterium) i i. zabytki; kąpiele morskie i siarczane.

Splot, plexus, połączenie szeregu nerwów sąsiadujących.

Splügen, przełęcz w Alpach Gryzońskich (Szwajcaria), 2.117 m wys.

Spłonka w naboju, puszka lub kapsla metalowa, wypełniona piorunianem rtęci; uderzona iglicą, powoduje zapalenie się ładunku i wyrzucenie naboju.

Spodouste, rząd ryb chrzęstnoszkieletowych; ciało wrzecionowate lub spłaszczone; gęba po dolnej stronie; brak pęcherza pławnego.

Spohr Louis, niem. skrzypek i kompozytor (1784—1857); opery: „Faust", „Jessonda", oratoria, symfonie, koncerty skrzypcowe.

Spoidła, sznury włókien nerwowych, które łączą części układu nerwowego.

Spoiny, puste przestrzenie między cegłami, kamieniami itp., wypełnione zaprawą.

Spojówka, ob. Oko.

Spokane (spokejn), m. w st. Waszyngton w St. Zjedn. Ameryki Płn.; 115.000 mieszkańców.

Spokojny Ocean (Oc. Wielki, Pacyfik), największy z 3 oceanów, wraz z morzami pobocz. 179.700.000 km², między Azją, Australią i Ameryką, przeciętnie 4100 m głęb., najw. głębokość w Rowie Filipińskim, 10.793 m; ciepły prąd Kuro-szio jest odpowiednikiem Zatokowego; najw. temperatura wody na powierzchni 28° i 29° w pobliżu Archip. Malajskiego i Ameryki równikowej; zasolenie: 35,5 do 36,5‰. — Nazwa od Magellana, który go pierwszy przejechał, nie doznawszy burzy.

Spoleto, m. w włos. prow. Perugia, 32.000 mieszkańców; ruiny rzymskie.

Społeczeństwo, grupa jednostek ludzkich, związanych podobieństwem dążeń, myśli i uczuć, tworzących faktyczną wspólnotę. Nie stanowi mechanicznego zbioru poszczególnych jednostek, lecz tworzy jedność wewnętrznie powiązaną, posiadającą świadomość zbiorową, wynikającą z wzajemnego oddziaływania na siebie poszczególnych jednostek, należących do danej grupy. S. wykazuje pewne podobieństwo do organizmu żywego, stąd dążenia w socjologii (ob.) dopatrywania się analogij między s. a organizmem biologicznym. Rodzaj organizacji s. jest inny w s. przymusowym (państwo), inny w wspólnotach dobrowolnych, opartych na podobieństwie dążeń kulturalnych jej członków. Organizacja przymusowa jest socjalnie tym silniejszą, im bardziej zbiega się w swych celach ze wspólnotami dobrowolnymi, istniejącymi wewnątrz organizacji przymusowej. — Pierwotnym s. ludzkim była prawdopodobnie horda; później rozpada się ona w klany i szczepy. Państwo pojawia się z chwilą uzyskania władzy zwierzchniej i wyłącznej na pewnym terytorium przez związek szczepów. — W s. nowożytnym istotną jest tendencja ograniczenia znaczenia jednostki na rzecz całości grupy społecznej. — Nauka o s.: socjologia (ob.).

Społeczne ustawodawstwo, przepisy, zapewniające opiekę państwa warstwom społecznym materialnie zależnym, nieposiadającym; ob. Prawo pracy.

Spondej (spondeus, gr.-łac.), stopa wierszowa z 2 długich zgłosek (— —).

Spontaniczność, łac., samorzutność, zdolność do wykonywania czynności bez specjalnych bodźców zewnętrznych.

Spontini Gasparo, kompozytor włos. (1784—1851), opery: „Westalka", „Ferdynand Kortez"

Sporady, grupa wysp grec. na M. Egejskim: S. płn. u wsch. wybrzeży Grecji; S. płd. u płd.-zach. wybrzeży Małej Azji; należą częścią do Grecji, część do Włoch; por. Dodekanez.

Sporadyczny, łac., rozproszony, przypadkowy, rzadki.

Sporek, zioło z rodziny goździkowatych; s. polny na piaszczystych polach w zbożu; uprawiany na paszę; nasiona dają pokarm dla ptaków.

Sporowce, organizmy 1-komórkowe, klasa pierwotniaków pasożytnych; odżywiają się substancjami rozpuszczonymi; rozród za pom. zarodników, rozwój b. złożony, często zmiana pokoleń. Tu należą zarazki malarii.

Sport, prawdopodobnie z łac. desportare lub disportare (później deportare), które w dalszym

znaczeniu zawierało pojęcie rozrywki. Nowoczesne pojęcie s., jako *zorganizowanej gry*, powstało w Anglii. S. dzieli się na: s. zawodnicze i walki, s. zimowe (łyżwiarstwo, narciarstwo, saneczkarstwo, bobsleigh i i.), s. wodne (pływanie, wioślarstwo, żeglarstwo, s. kajakowy itd.), drużynowe gry sportowe (piłka nożna, siatkówka, koszykówka, rugby i w. i.), dalej s. mechaniczne (automobilizm, motocyklizm, awiatyka, łodzie motorowe i i.) itd. Powstanie międzynarod. s. zawodniczego w r. 1896 (I nowoczesna olimpiada w Atenach). — Sportowcy organizują się w *kluby*, które z kolei łączą się w *związki sportowe*, obejmujące wszystkie gałęzie s.; nad nimi w Polsce: *Związek Związków Sportowych* (Z. Z. S.) w Warszawie. — *Pol. Komitet Olimpijski* (P. K. Ol.), związany z Z. Z. S., zajmuje się przygotowywaniem udziału pol. s. w igrzyskach olimpijskich. — Ponadto rozwija się bardzo silnie na całym świecie s. niezorganizowany, traktowany jako rozrywka lub ćwiczenie dla zachowania zdrowia, siły, wytrwałości, a nie dla wyników, tzw. *sport mocyjny* (tj. ruchowy).

Spory (*zarodniki*), 1) ciałka rozrodcze roślin bezkwiatowych powstałych na drodze bezpłciowej; 2) ciałka rozrodcze niektórych zwierząt jednokomórkowych, przede wszystkim sporowców (ob.).

Sporysz

Sporysz, grzyb należ. do workowców; pasożytuje gł. na życie; *przetrwalniki*, w postaci długich ciemnych rożków, rozwijają się w kłosie zamiast ziarna; mąka z zakażonego zboża jest trująca. S. jest stosowany w lecznictwie.

Sposalizio, wł., w sztuce: scena zaślubin N. P. M. i św. Józefa.

Spowiedź, wyznanie grzechów własnych przed kapłanem, w celu uzyskania rozgrzeszenia. Wg nauki katol. jest sakramentem, którego istotą jest: wyznanie grzechów, żal, zadośćuczynienie; jest s. prywatną, uszną, szczegółową. W kościele luterańskim jest ogólną. *Spowiednik*, kapłan, mający władzę albo specjalny urząd słuchania spowiedzi.

Spożycie, ob. *Konsumcja*.

Spójnik, nieodmienna część mowy, łącząca zdania lub ich części, np.: i.

Spójność, *kohezja*, wzajemne działanie między cząsteczkami ciał stałych i ciekłych. Od s. zależy twardość, plastyczność itp.; s. zależy od temperatury i od sposobu odkształcania.

Spólnik, osoba, kt. przez umowę spółki zobowiązała się dążyć do osiągnięcia wspólnego celu gospodarczego przez działanie w sposób określony, w szczególności przez wniesienie wkładów. Ob. *Spółka*.

Spółczynnik, *koeficjent*, ob. Współczynnik.

Spółdzielczość, *kooperatywizm*, ruch gospodarczy i kulturalny, mający na celu ułatwienie zaspokajania potrzeb gosp. i kultur. ludzi przez tworzenie związków wzajemnej pomocy, zw. *spółdzielniami* (ob.).

Spółdzielnie, *kooperatywy*, związki nieograniczonej liczby osób, mające na celu zaspokajanie gospodarczych i kulturalnych potrzeb członków na zasadach samowystarczalności, uniknięcia pośrednictwa między wytwórcą a odbiorcą, dążenia do korzyści członków, z pominięciem zysku, wzajemnej pomocy i demokratycznego równouprawnienia. Wobec łatwego wstąpienia i wystąpienia są szczególnym rodzajem spółki o łatwo zmiennym kapitale i osobach. Rozróżniamy: s. *spożywców* i *wytwórców*. S. spożywców są albo *ogólne* (zaspakajają różne potrzeby) albo *szczególne* (np. budowlane, ubraniowe). S. spożywców kupują towary w wielkich ilościach i odsprzedają je członkom ze znikomym zyskiem, kt. z końcem roku dzieli się między nich. S. *mieszkaniowe* udzielają pomocy członkom w budowaniu domów prywatnych, lub budują domy, a mieszkania odnajmują lub sprzedają swym członkom. S. *wytwórcze* (np. w rzemiośle, mleczarskie), produkują towary na wspólny rachunek członków, aby dzięki zespoleniu pracy i kapitału sprzedawać z korzyścią dla wytwórcy i odbiorcy. S. *maszynowe* nabywają narzędzia pracy na wspólny rachunek członków celem wypożyczenia tym, których nie stać na kupno. S. *kredytowe* dostarczają kapitału, gł. obrotowego, na niski procent drobnym wytwórcom, kt. nie mogąc uzyskać go w innych instytucjach finansowych, byliby zdani na usługi lichwiarzy. S. kredytowe zarazem gromadzą oszczędności swych członków; noszą nazwy: Kas Raiffeisena, Stefczyka, Schultzego-Delitscha. — Ruch spółdzielczy zaczął się w Anglii pod koniec XVIII w.; obecnie obejmuje w około 50 państwach prawie pół miliona organizacyj ze 100 milionami członków.

Spółgłoska, dźwięk mowy usamodzielniony przez współudział samogłoski. Ob. Mowa.

Spółka, umowa, przez kt. wspólnicy zobowiązują się dążyć do osiągnięcia wspólnego celu gospodarczego przez działanie w sposób oznaczony, w szczeg. przez wniesienie wkładów. W braku odmiennej umowy wkłady są równe. Rzeczy i prawa, wniesione tytułem wkładu, a także nabyte lub uzyskane dla s. w jakibądź sposób w czasie jej istnienia, stanowią majątek s. (s. *cywilna*). — Por. *Spółki handlowe*.

Spółki handlowe, związki kilku osób, zawiązane celem wspólnego prowadzenia przedsiębiorstw handlowych lub dokonywania poszczególnych czynności handlowych na wspólny rachunek. Kodeks handlowy polski zna s. h.: 1) s. jawna; 2) s. komandytowa; 3) s. z ograniczoną odpowiedzialnością; 4) s. akcyjna, 5) s. cicha. — S. *jawna*, s., która prowadzi we wspólnym imieniu przedsiębiorstwo zarobkowe w większym rozmiarze, a nie jest inną s. handlową. Do s. jawnej nie stosuje się przepisów o s. cywilnej (ob. Spółka). S. jawna może nabywać prawa i zaciągać zobowiązania, pozywać i być pozywana. — S. *komandytowa* s., mająca na celu prowadzenie w większym rozmiarze przedsiębiorstwa zarobkowego albo gospodarstwa rolnego pod wspólną firmą, jest s. komandytową, jeżeli wobec wierzycieli za zo-

bowiązania s. przynajmniej jeden wspólnik odpowiada bez ograniczenia, a odpowiedzialność przynajmniej jednego wspólnika (komandytariusza) jest ograniczona. — S. z ograniczoną odpowiedzialnością, s., której kapitał zakładowy dzieli się na udziały o równej lub nierównej wysokości; wspólnicy, mogący mieć jeden lub większą ilość udziałów, nie odpowiadają osobiście za zobowiązania s. Kapitał zakładowy powinien wynosić przynajmniej 10.000 zł. — S. akcyjna, s. handlowa, kt. kapitał zakładowy (akcyjny) dzieli się na akcje o równej wartości nominalnej. Akcjonariusze są zobowiązani jedynie do świadczeń, oznaczonych statutem, nie odpowiadają osobiście za zobowiązania s. Kapitał akcyjny spółki powinien wynosić przynajmniej 250.000 zł. Przez zarejestrowanie s. nabywa osobowość prawną. Akcje mogą być imienne lub na okaziciela, są zbywalne. Władzami s. jest zarząd, rada nadzorcza, komisja rewizyjna, walne zgromadzenie. — S. cicha, umowa, przez którą ktoś jako wspólnik uczestniczy wkładem w przedsiębiorstwie kupca, prowadzonym przez tegoż w imieniu własnym (wspólnik cichy). Wspólnik cichy nie odpowiada wobec wierzycieli za zobowiązania kupca. Do prowadzenia spraw przedsiębiorstwa uprawniony i obowiązany jest kupiec.

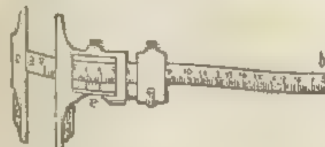
Spółkowanie, akt płciowy, prowadzący do przeniesienia nasienia w pobliże jaja, celem zapłodnienia. S. u ssaków, gadów polega na wprowadzeniu prącia do dróg rodnych samicy, przy czym następuje wytrysk nasienia. Wiele niższych zwierząt wydziela nasienie i jaja bez s. do wody.

Spór o inwestyturę, ob. Inwestytura.

S. P. Q. R. = Senatus Populusque Romanus.

Spranger (szpranger) Eduard, niem. filozof i psycholog, * 1882, zajmuje się psychologią osobowości pod kątem widzenia humanistycznym, twórca idealistycznego systemu metafizycznego.

Sprawdzian, 1) ob. Kryterium; 2) ob. Sprawdziany.

Sprawdzian warsztatowy

Sprawdziany, porównawcze narzędzia pomiarowe do sprawdzania i kontroli wymiarów wytwarzanych pod względem dokładności wykonania.

Sprężykowate, rodzina chrząszczy; twarde i sztywne larwy żyją w gnijącym drzewie; przeważnie szkodniki leśne i zbożowe.

Sprężyna, elastyczny element maszynowy dla wywołania nacisku (ciągnienia), napędu lub jako pochłaniacz wstrząsów (amortyzator). Sprężyny mogą być płaskie (resory) lub spiralne.

Sprężystość, elastyczność, własność ciał, polegająca na tym, że po odkształceniu (zgięciu, wydłużeniu, skręceniu), wracają one do pierwotnej postaci, gdy przestają działać siły odkształcające. Współczynnik s., stosunek ciśnienia do odkształcenia, jest dla idealnie prężystego ciała stały. Rozróżnia się odkształcenie objętościowe (wydłużenie, skrócenie) i postaciowe (skręcenie, zgięcie); współcz. s. postaciowej jest to sztywność ciała. Moduł Younga, stosunek ciśnienia do wydłużenia pręta jednostkowego. S. doskonała, gdy równa siła wywoła zawsze równe odkształcenia.

Springer (szpringer) Anton, austr. historyk sztuki, 1826—91, „Handbuch der Kunstgeschichte", „Raffael und Michelangelo" i w. i.

Springfield (springfild), 1) stol. st. Illinois w St. Zjedn., 72.000 mieszk., kopalnie węgla; 2. m. w st. Massachusetts, 150.000 mieszk.

Sprzeczność, łac. contradictio, łączenie wykluczających czy znoszących się treści; najjaskrawsza, gdy się coś potwierdza i przeczy temu samemu, np. gdy pojęciu przypisujemy cechę, będącą zaprzeczeniem innych jego cech (tzw. contradictio in adiecto, np. kwadratowe koło).

Sprzęgło, element maszynowy, służący do łączenia obracających się części i do przenoszenia ruchu obrotowego. Rozróżnia się: stałe, ruchome i przestawialne podczas ruchu. Najprostszym s. stałym jest tarczowe wzgl. łubkowe. Jako ruchomych używa się s. kłowych, elastycznych i przegubowych. Większość s. przestawialnych skonstruowana jest jako s. cierne, o różnego kształtu powierzchni ciernej, wyłożonej dla zwiększenia tarcia drzewem, skórą lub specjalnym materiałem.

Sprzężone liczby, 2 liczby zespolone (ob.), których części rzeczywiste są równe, a urojone różnią się znakiem ($a + b i$, $a - b i$).

Spulchniacze, w rolnictwie narzędzia do mechanicznej uprawy gleby bez jej odwracania; zależnie od budowy i zastosowania: kultywatory, grubery, drapacze itp.

Spurt (spört), ang., nagły wysiłek; w sporcie: b. szybki bieg.

Spytek z Melsztyna, ob. Melsztyńscy.

Sr, znak chem. pierw. strontu.

Šrámek Fraňa, pisarz czeski, * 1877, przywódca modernizmu.

Srebrnik, drzewa lub krzewy z rodziny Proteaceae o szaro owłosionych liściach, owocem orzeszek; ojczyzną Kraj Przylądkowy; srebrz. liście i gałązki używane do ozdób.

Srebrny Stefan, pol. filolog klas., * 1890.

Srebrny lew, nazwa pumy (ob.).

Srebro, Ag, pierw. chem., metal szlach., I porz. 47, cięż. at. 107,88, cięż. właś. 10,5, w przyrodzie jako rodzime, często wraz ze złotem i miedzią, przeważ. w rudach (pirargiryt, prustyt, chlorek srebra). Otrzymywanie z rud za pom. rafinacji elektrolitycznej ze związków z ołowiem za pom. stapiania i oddzielania wydzielających się przy oziębianiu kryształów ołowiu (metoda Pattinsona); met. Parkesa: usuwanie srebra ze stopu z ołowiem za pom. cynku. Zastos. do wyrobu ozdób, monet itd. Dla większej twardości stapia się s. z ok. 1/5 miedzi. Ważniejsze sole: chlorek, bromek i jodek, używ. w fotografii, azotan (kamień piekielny) w med., cyjanek potasowo-srebrowy do galwanicznego posrebrzania.

Srebro chińskie, ob. Argentan.

Srebrzenie, ob. Posrebrzanie, Galwanostegia.

Srem, ob. Syrmia.

Srinagar, stol. Kaszmiru (Indie Bryt.), 174.000 mieszkańców; wyrób szali i dywanów.

Sroka, ptak z rodziny kruków; dziób silny, hakowaty; s. *pospolita*, żywi się owocami owadami itd.; szkodnik; łatwo się oswaja; Europa, Azja.

Srokosz, ptak z rodziny dzierżbowatych; pola, drzewa samotne.

Srokowski, 1) Stanisław, polityk pol., * 1872, działacz oświatowy w b. Galicji, w Polsce w służbie konsularnej, 1923 4 wojewoda wołyński, nap.: „Zarys geografii fiz. ziem polsko-litewsko-ruskich", „Prusy Wschodnie", „Geografia gospodarcza Polski"; 2) Mieczysław, powieściopisarz pol. (1873—1910): „Epigoni", głośny „Kult ciała", „Anachroniści" nadto nowele i poezje 3) Konstanty, publicysta pol. (1878 1935), przed wojną jeden z przywódców demokratów, podczas wojny sekretarz gener. N. K. N.; nap.: „W stolicy białego cara", „Upadek imperializmu Austrii", „N. K. N.", „Elita bolszewicka" i in.

Srom, łac. vulva, zewn. części płciowe samic kręgowców i kobiety, szpara s. u człowieka otoczona jest podwójnymi *wargami sromowymi*; między nimi jest *zatoka moczopłciowa* i od przodu *łechtaczka*. Przed s. leżącą część brzucha owłosiona nazywa się *wzgórkiem łonowym*.

Sromotnik, *sromnik*, dość rzadki grzyb podstawczak; nietrujący.

Ssaki, *ssące*, *ssawce*, łac. Mammalia, klasa kręgowców; ciepłokrwiste, oddychają płucami, 4 odnóża; z wyjątkiem jajorodnych stekowców, wszystkie *żyworodne*, młode żywią się mlekiem matki. — Skóra pokryta włosami, w skórze gruczoły łojowe i potowe; prawie wszystkie uzębione; mózg wysoko rozwinięty. S. występują najpóźniej ze wszystkich kręgowców (najstarsze szczątki w erze mezozoicznej). Stosownie do budowy narządów płciowych żeńskich dzielą się na podklasy: *stekowce*, *torbacze*, *łożyskowce*.

Ssanie, odruchowy proces odżywiania się ssaków i dzieci (oseskow) w pierwszych stadiach życia, polega na pobieraniu mleka z sutek matki.

Ssawce, ob. Sssaki.

Ssawki, u niekt. owadów przekształcone narządy pyszczkowe; s. służą do ssania.

Ssace, ob. Ssaki.

S. S. S. R., skrót *Sojuz Socjalisticzeskich Sowjetskich Respublik*, ros., tj. Związek Socjalistycznych Republik Rad.

St., skrót, Saint, Sanct, częsty w nazwach geograficznych.

Stabat Mater Dolorosa, łac., „stała Matka Bolesciwa", pierwsze słowa kościelnego hymnu wielkopostnego; muzyka Palestriny, Pergolesego, Rossiniego, Szymanowskiego i in.

Stabiae, nadmorskie m. w Kampanii (Włochy), 79 po Chr. zniszczone wybuchem Wezuwiusza wraz z Pompei i Herkulanum.

Stabilizacja, łac., ustalenie; w szczeg. przywrócenie stałej wartości pieniądza, stałości w stosunkach gospod., polit. itd.

Stablewski Florian, arcybiskup gniezn.-poznański (1841—1906), wybitny działacz społ. i polit., poseł do sejmu prus., głośny obrońca polskości w okresie Kulturkampfu.

Stabrowski Kazimierz, malarz pol. (1869—1929); portrety, krajobrazy orientalne.

Staccato (-kkato), skr. stacc., w *muz.* określenie, że poszczególne tony należy urywać, a nie łączyć ze sobą.

Stach Jan, zoolog pols., * 1877.

Stachiewicz, 1) Piotr, pol. malarz i rysownik, * 1858; sceny rodzajowe, ludowe, krajobrazy z Litwy, studia kwiatów, sadów, ilustracje do dzieł lit. np. „Quo Vadis" itd.; 2) Julian, generał W. P. (1890—1934), przed wojną czynny w pracy niepodległośc., uczestnik kampanji legionowych (w sztabie Piłsudskiego), 1920 szef sztabu frontu środk. (operacje nad Wieprzem), 1935 szef sztabu głównego; nap. „Działania zaczepne 3. armii na Ukrainie".

Stachowicz Michał, malarz pol. (1768—1835); obrazy relig. do kośc. krakowskich (np. refektarz), freski (m. i. w pałacu biskupim krak.), obrazy olejne (ważne wydarzenia w Krakowie, np. „Przysięga Kościuszki" i i.).

Stacja, łac., miejsce postoju pociągów, autobusów itd.; miejsce zatrzymania się procesji; s. klimatyczna: uzdrowisko; s. biologiczna, zakład do badań biologicznych, urządzony w miejscu szczeg. ciekawym, np. s. b. nad morzem, badające florę i faunę morską.

Stadion, gr., u *Greków*: miara długości drogi (600 stóp) i tor dł. 600 stóp dla biegów itp.; *dziś*: wielki teren sportowy, gł. dla sportu lekkoatletycznego, piłki nożnej itp., z okrążającą go bieżnią wzgl. torem wyścigowym, otoczony przeważnie amfiteatralnymi trybunami dla publiczności.

Stadium, gr. stadion (ob.); odcinek drogi, przebiegu, rozwoju itd.

Stadnicki Stanisław, starosta zygwulski, pan na Łańcucie (1551—1610), znany awanturnik („Diabeł Łańcucki"), walczył 1577 pod Gdańskiem, w wyprawach Batorego i w. in., początkowo jeden z przywódców rokoszu Zebrzydowskiego.

Stadniki, w hodowli zwierząt domowych samce przeznaczone do zapładniania samic celem zachowania pewnych cech hodowlanych (u bydła rogatego *buhaj*, u koni *ogier*, u świń *knur*).

Stadnina, środowisko racjonalnej hodowli i wychowu koni.

Staël (Stael-Holstein [stal-]) Germaine, baronowa, pisarka franc. (1766—1817), córka min. skarbu Neckera, stosunek z Benjaminem Constant, wydalona z Francji przez Napoleona, prekursorka romantyzmu, nie artyzmem lecz myślami wpłynęła na lit. franc. i europ., m. in. powieści „Delphine", „Corinne, ou l'Italie", zwłaszcza „De l'Allemagne", entuzjastyczna pochwała kultury niemieckiej.

Staff Leopold, znakomity poeta pol., * 1878, wiceprezes Polskiej Akademii Literatury, cykle liryczne o głębi myśli i uczuć świetnej formie klasycystycznej. „Sny o potędze", „Dzień duszy", „Ptakom niebieskim", „Gałąź kwitnąca", „Łabędzie", „Uśmiechy godzin", „W cieniu miecza",

łabędzie i lira", „Tęcza łez i krwi", „Szumiące muszle", „Żywiąc się w locie", „Ucho igielne" (od znarz. państwową nagrodą literacką), „Wysokie drzewa", „Barwa miodu", poemat „Mistrz Twardowski, pięć śpiewów o czynie", dramaty symboliczne „Skarb", „Godiwa", „Wawrzyny", „Południca" i in., przekłady liryków franc. — Laureat nagrody liter. m. Lwowa.

Staffa, wyspa w Hebrydach, sławne groty bazaltowe m. i. g r o t a F i n g a l a.

Stagnacja, łac., zastój, brak ruchu.

Stahlhelm (Stalowy hełm), niem. nacjonalist. związek żołnierzy frontowych, zał. 1918 przez F. Seldtego, skierowany przeciw lewicy, traktatowi wersalskiemu itd., 1933 włączony do grup narod.-socjalistycznych, 1935 rozwiązany.

Stainer (S t e i n e r) Jakub, tyrolski konstruktor skrzypiec (1621—83).

Stajnia Augiasza, ob. Augiasz.

Stal, ob. Żelazo, Żelaza stopy.

Stalagmity, ob. Nacieki.

Stalaktyty, ob. Nacieki.

Stal damasceńska, ob. Damasceńska stal.

Stalin (właśc. Dżugaszwili) Jossif Wissarionowicz, polityk sowiec., * 1879, Gruzin, czynny przed wojną w ruchu rewolucyj., kilkakrotnie zesłany, od 1912 w centr. komitecie partii bolszewic., od 1920 gen. sekretarz partii, po śmierci Lenina (1924) główny przywódca (usunięcie opozycji lewicowej: Trockiego i in.), inicjator „piatiletek, 1936 i 1937 bezwzględny w walce z „trockistami", gł. twórca nowej konstytucji sow. z 1936.

Stalin, dawniej Juzowka, m. w zagł. donieckim, na Ukrainie, 194.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł żelazny i stalowy.

Stalinabad, stol. republ. sow. Tadżykistanu, 60 000 mieszkańców, lotnisko.

Stalingrad, dawniej C a r y c y n, stol. obwodu Dolnej Wołgi, 204.000 mieszk., ośrodek handlu drzewem, fabryka traktorów.

Stalinsk, dawniej Kuźnieck, m. przemysłowe w zach. Syberii, ok. 200.000 mieszk., kopalnie węgla, huty.

Stalle, ławki kościelne w chórze (prezbiterium) dla duchowieństwa, wykonane przeważnie b. ozdobnie robotą snycerską.

Stalmach Paweł, pol. pisarz, publicysta i działacz narodowy na Śląsku Cieszyńskim (1824—1891).

Staloryt, technika rytownicza, wynaleziona w 1820 przez Anglika Heatha, ob. R y t o w n i c t w o.

Stalówki do pisania, wycina się z cieńkiej blachy, kształtuje w prasach, nacina itd.

Stała, w matematyce wielkość niezależna od zmiennych w danym zagadnieniu.

Stambolijski Aleksander, polityk bułgarski (1878—1923), przywódca demokratów chłopskich, 1919 minister pracy, potem premier, 1920 dyktator, przeprowadził reformę rolną, zamordowany podczas przewrotu 1923.

Stambulijski Aleksander, ob. Stambolijski.

Stambuł, ob. Konstantynopol.

Stambułow Stefan, polityk bułgar. (1855—95), po abdykacji ks. Aleksandra, członek regencji, przywódca partii antyros. (za jego sprawą wybór Ferdynanda Koburskiego), 1887—91 premier, zamordowany.

Stampa Gaspara, poetka włos. (1523—54), zwana Safoną swego czasu, namiętne liryki miłosne.

Stan, grupa społeczeństwa powstała na skutek posiadania wspólnych praw i przywilejów albo interesów. O przynależności do s. rozstrzyga urodzenie lub zawód; od XIV—XVIII w. na podziale stanowym polegała prawna organizacja państwa. Dziś w niektórych krajach, np. Austrii nawrót do idei p a ń s t w a s t a n o w e g o.

Stanca, strofa poetycka, zwana też oktawą, epicka o 8 pięciostopowych jambach z rymami a b a b a b c c, wprowadził ją Boccaccio, potem Ariosto i Tasso. Odmiana: spenserowska, ob. Spenser. W Polsce Piotr Kochanowski w przekładzie Tassa i zwłaszcza Słowacki.

Stan cywilny, stanowisko prawne jednostki, określone jej urodzeniem, stosunkami familijnymi lub śmiercią. Do prowadzenia zapisków o s. c. powołane są u r z ę d y s t a n u c y w i l n e g o; w niektórych państwach wykonywanie państwowych funkcji, urzędów s. c. pozostało w rękach organów duchownych.

Standard, ang., stopa, cecha normalności, wzorowości, zgodności z wzorcem wzgl. przepisem prawnym; w handlu wzór typu, zespół ustalonych cech, decydujących o rodzaju i jakości towaru dla transakcji hurtowych.

Standard of life (standard of lajf), ang., stopa życiowa.

Standard work (standard łörk), ang., dzieło „s z t a n d a r o w e", zasadnicze, wzorowe; arcydzieło.

Staniewicz, 1) Jan, powstaniec pol. (1823—1904), dowódca 1863 na Żmudzi (pseud. Pisarskij); 2) Witold, ekonomista pol., * 1888, 1921 poseł na sejm Litwy Środk., 1926—30 min. reform rolnych; nap.: „O program agrarny w Polsce i jego wykonanie", „Przebudowa ustroju rolnego w Polsce" i in.

Staniol, ob. Cynfolia.

Stanisław z e S z c z e p a n o w a, św., biskup krakowski, † 1079, zginął poćwiartowany w wyniku zatargu z królem Bolesławem Szczodrym, (Śmiałym); pam. 8. V.

Stanisław August Poniatowski, ob. Poniatowski.

Stanisław Kostka, św., patron młodzieży studiującej (1550—68), 1567 wstąpił w Rzymie do zakonu jezuitów; pam. 13 XI.

Stanisław Leszczyński, ob. Leszczyński.

Stanisławów, m. wojew. nad Bystrzycą, 70.000 mieszk., siedziba wielu władz i instytucyj państwow., ratusz, zamek (obec. szpital wojsk.), katedra unicka i in.; przemysł drzewny, metalurgiczny, rafinerie nafty, fabryki powozów itd., handel bydłem i ziemiopłodami.

Stanisławski, 1) Antoni, polski prawnik i poeta (1817—83), b. ceniony przekład „Boskiej Komedii" Dantego; 2) Jan, malarz pol. (1860—1906), jeden z najwybitniejszych impresjonistów polskich; głównie drobne pejzaże.

Stanisławskij Konstantin Siergiejewicz, właśc. A ł e k s i e j e w, ros. aktor, reżyser i teatrolog, * 1863, zał. 1898 wraz z Władimirem Niemiro

wicz-Danczenką słynny Moskiewski Teatr Artystyczny (styl: „uduchowiony realizm").

Staniszkis Witold Teofil, pol. rolnik i polityk, * 1880, współorganizator i przewodniczący „Zjednoczenia Narodowego", 1919—23 poseł na sejm (Stron. Narod.).

Stankiewiczowa Zofia, malarka pol., * 1861; dzieła np.: „Noc ukraińska", „Lato" i in.

Stanković Borysław, powieściopisarz serbski (1876—1927), żywiołowy talent w opisach namiętnych uczuć ludzkich: „Nieczysta krew" i i.

Stanley (stenli) Henry Morton, podróżnik ang. (1841—1904), znakom. badacz Afryki, odnalazł 1871 zaginionego Livingstone'a, odkrył właściwe źródło rz. Kongo i Jezioro Edwarda, zbadał Jeziora: Wiktoria, Tanganika i in.

Stan oblężenia, ob. Oblężenia stan.

Stanowe Góry, pasmo górskie we wsch. Syberii, Czokondo, 2700 m.

Stanowy ustrój, ob. Stan.

Stante pede, łac., dosł.: stojąc szybko, bez zwłoki.

Stan wyjątkowy. W razie zagrożenia państwa z zewnątrz lub z wewnątrz rada ministrów ogłasza s. w., który daje rządowi prawo zawieszania na czas trwania tego stanu swobód obywatelskich oraz możność korzystania z uprawnień szczególnych, przewidzianych ustawą o s. wyjątkowym.

Stany generalne, ob. Generalne stany.

Stany skupienia, w fizyce rozróżnia się 3: stały, ciekły i gazowy. W s. stałym ciało reaguje zarówno na odkształcenie postaci jak i objętości, w ciekłym i gazowym, tylko na odkształcenie objętości. Zmiany s. s. są: topnienie, krzepnienie, parowanie i skraplanie.

Stany Zjednoczone Ameryki Płn.

Stany Zjednoczone Ameryki Płn. (United States of America, skrót U. S. A.), państwo związkowe, położ. w Ameryce Płn., między Kanadą i Meksykiem, oraz Oceanami Atlantyckim i Spokojnym 7.839.064 km² i 125,2 mil. mieszk. (16 na km²), razem z terytoriami i posiadłościami zamorskimi (bez Filipin) 9,297.483 km² i 127,4 mil. mieszk. Gł. krainy geograf. S. przebiegają pasami południkowymi. Są to (idąc od wsch. na zach.): Nizina Nadatlantycka, Góry Appalachy (Mount Mitchell 2048 m), centralna nizina w dorzeczu Missisipi, Wielka Wyżyna, Góry Skaliste (M. Elbert 4395 m), Wielka Kotlina, Góry Kaskadowe i Sierra Nevada (M. Whitney 4540 m), oraz Nizina Kalifornijska. Klimat na ogół kontynentalny, suchy na obszarze zach. wyżyn, łagodny, morski nad Pacyfikiem, podzwrotnikowy nad Zat. Meksykańską. Flora i fauna, ob. Ameryka Płn. Ludność w 90% pochodzenia europ., przeważnie anglosaskiego (12,5 mil Murzynów, 332.000 Indian). Polaków prawie 4 mil. Przewaga wyznania protest. (38% kat.). Przyrost nat. (1934): 6,1‰. Imigracja (1933): 24.000 (1935: z Polski 1200). Miast powyżej 100.000 mieszk.: 93, w tym 10 powyżej mil. mieszk.). — Potęga gospodarcza S., osiągających ideał samowystarczalności, opiera się na posiadaniu w olbrzymich ilościach wszystkich ważniejszych surowców z wyjątkiem kauczuku. Produkcja rolna ogromna (chociaż 55,4% pow. to nieużytki). 1934 (w mil. q): 135 pszenicy, 26 jęczmienia, 77 owsa, 351 kukurydzy (38% świat. prod.), 86 ziemniaków, 100 buraków cukr., 20,8 bawełny (40,9% światowej prod.) i 5 tytoniu. Stan hodowli (1935) w mil. sztuk: 68,2 bydła rog., 11,6 koni, 42,5 trzody chlew., 51,7 owiec. — Największe na świecie bogactwa mineralne. Produkcja górnicza (1934): 376 mil. t węgla kam. (34,2% świat. prod.), 123,2 mil. t ropy naft. (62% świat. prod.), 25,5 mil. t rudy żel., 282.000 t ołowiu, 241.000 t miedzi, 330.000 t cynku, 86 t złota i 1020 t srebra. Olbrzymi rozwój wszystkich gałęzi przemysłu. 1934 wyprodukowano: 26,4 mil. t stali i 16,3 mil. t żelaza sur. W przemyśle baweln. 30,9 mil. wrzecion. — Handel zagran. przede wszystkim z: Kanadą, Wką Brytanią, Japonią, Niemcami, Francją i Brazylią. Wartość (1935) przywozu: 10,8 miliarda, wywozu 11,9 miliarda zł. Polska sprowadziła towarów z S. (1935) za 123 mil. (gł. bawełna), wywiozła za 45 mil. zł. — Budżet państw. $ (1933/34): wydatki: 41.289 mil., dochody: 18.683 mil. zł. — Komunikacja: 398.500 km kolei, 52.388 km rzek żegl. i kanałów, 24,8 mil. samochodów (1 samoch. na 1000 mieszk.), flota handlowa 12, mil. t rej. brutto (19,8% świat. floty handl). Największe porty: Nowy Jork, Filadelfia, Seattle, Boston, Nowy Orlean, Baltimore, San Francisco, z portów śródlądowych: Chicago.

Ustrój. Konstytucja z 1787 z licznymi późniejszymi zmianami. S. tworzą związek 48 stanów, okręgu związkowego Columbia z stolicą Unii Waszyngtonem i 2 terytoriów (Alaska, Wyspy Hawajskie). Na czele Unii prezydent, wybier. na 4 lata. Mianuje sekretarzy stanu i wyższych urzędników, jest zwierzchnikiem sił zbrojnych i reprezentuje Unię na zewnątrz. Władzą ustawodawczą Kongres, złoż. z senatu (po 2 reprezentantów z każdego stanu, wybier. na 6 lat) i izby deputowanych (435 posłów wybier. na 2 lata). Poszczególne stany mają własne prawa i ustrój; na czele ich stoi gubernator, wybier. przez lud; władzą ustawodawczą dwuizbowe przedstawicielstwo ludu.

Do S. oprócz Alaski i Wysp Hawajskich należą jeszcze Portorico, Wyspy Dziewicze, Guam, Samoa i strefa Kanału Panamskiego.

Dzieje. Pierwotnie zamieszkiwali obszar St. Z. Indianie; z Europy pierwsi Normanowie i Islandczycy; od 1584 kolonizacja ang. (Walter Raleigh), wzmożona w XVII w. (również i francuska). 1775—83 walka o wolność (wódz George

Washington) z Anglią, proklamowanie niepodległości 4 VII 1776, w pokoju wersalskim 1783 uznanie niepodległości 13 wówczas Stanów (od 1821 26 Stanów); 1787 konstytucja; 1819 nabycie przez Monroëgo (ob.) hiszp. Florydy; 1860 prezydentem Lincoln; 1861—65 wojna domowa (secesyjna), zwycięstwo Stanów płn. nad płd., 1865 zniesienie niewolnictwa, konsolidacja wewnętrzna St. Zj.; ekspansja polityczna i gospodarcza (1867 nabycie Alaski od Rosji, 1898 zajęcie wysp Hawai, wydarcie Hiszpanii Kuby, Portorica i Filipin); główne partie polit. w St. Zj.: republikanie i demokraci; 1901—09 prezydent Theodor Roosevelt: sanacja administracji, pośrednictwo w wojnie ros.-jap., i in. Za prezydenta Wilsona od 1917 udział w wojnie światowej po stronie ententy, decydująca pomoc St. Zj. na froncie franc., „14 punktów Wilsona", St. Zj. na czele polityki światowej; 1920 wprowadzenie prohibicji, prawa wyborczego dla kobiet; 1921 oddzielny pokój z Niemcami (uprzednio odmowa ratyfikacji traktatu wersalskiego przez kongres). 1921—23 prezydent Harding i 1923—29 prezyd. Coolidge wycofują się ze spraw europej., okres świetności gospodarczej („prosperity"). Od 1929 prezydent Hoover (plany reparacyjne etc.), kryzys; od 1933 prez. Franklin Roosevelt (1937 ponownie), który wraz ze swymi najbliższymi doradcami („trust mózgów") rozwinął nowy program, mający położyć kres skutkom dotychczasowej bezwzględnej wolności gospodarczej St. Zjedn.: planowa gospodarka, wg wytycznych narzuconych przez państwo (ustawodawstwo przemysłowe, tzw. N. I. R. A.), której konsekwencją było podniesienie cen wewn., przy równoczesnym zwiększeniu spożycia krajowego i eksportu, zwiększenie zatrudnienia przy ograniczeniu dzikiej konkurencji wytwórców, ochrona płac i pracowników, ograniczenie czasu pracy itd., dewaluacja dolara, porozumienie walutowe z W. Brytanią i Francją, zniesienie prohibicji, ograniczenia imigracyjne itd.

Stanza (stanca), wł., komnata, pokój; „stanze Rafaela", sale w Watykanie, dekorowane przez Rafaela i jego uczniów; w poezji, ob. Stanca.

Stańczycy, dawna partia konserwatystów zachod.-galicyjskich („Stronnictwo Prawicy Narodowej").

Stańczyk, błazen nadworny Aleks. Jagiellończyka i Zygmunta Starego, słynny z dowcipu i cywilnej odwagi.

Staphylococcus, ob. Gronkowiec.

Stapiński Jan, pol. polityk ludowy, * 1867, współzałoż. i przywódca stronnictwa chłopskiego w Galicji, 1919—22 poseł na sejm.

Stappen Charles Pierre van der, rzeźbiarz belg. (1843—1910); popiersia, rzeźby rodzajowe, monumentalne, z kości słoniowej ze złotem i srebrem.

Starace Achille, włoski polityk i wojskowy, * 1889, członek parlamentu, od 1932 generalny sekretarz partii faszystowskiej.

Starachowice, osada przemysłowo-górnicza nad rz. Kamienną, woj. Kielce, pow. Iłża, 1921: 3.474 mieszk. Kopalnie rudy żelaza, huta żel. (od 1798 r.), fabr. amunicji.

Starczy uwiąd (marasmus senilis), całokształt procesów zanikowych, rozgrywających się w późnej starości: zanik wszystkich narządów i ograniczenie ich funkcyj.

Starhemberg, 1) Ernst Rüdiger, hr., feldmarszałek austr. (1638—1701), wsławił się w walce z Turkami pod Wiedniem 1683; 2) Ernst Rüdiger, austr. dowódca Heimwehry, * 1899, od 1935 wice-kanclerz, pozbawiony urzędu równocześnie z rozwiązaniem Heimwehry.

Stark Johannes, fizyk niem., * 1874, laureat Nobla; prace z elektryczności i analizy widmowej. S t a r k a z j a w i s k o: rozszczepienie prążków widmowych, gdy gaz świecący wprowadzimy w silne pole elektryczne.

Starochrześcijańska sztuka, przejście od antyku do śrdw., I—X w.; powstaje na tradycjach antyku; a r c h i t e k t u r a kośc.: budowle bazylikowe i centralne (gł. na Wschodzie), m a l a r s t w o w pierwszych 3 wiekach katakumbowe zdobi groby, monumentalne (mozaiki) — wnętrza kościołów, miniaturowe — zależne od monumentalnego; p l a s t y k a: gł. płaskorzeźba na sarkofagach; p r z e m y s ł a r t y s t.: gł. odlewy, wyroby brązowe, gemmy, tkaniny i in. Najważn. centra: Rzym, Rawenna, Konstantynopol i miasta M. Azji.

Starodrzew, las złożony z drzew starszych, dostarczających budulca.

Starodub, m. w gub. Briansk (Rosja), 10 000 mieszk.; przed 1503 i w l. 1616—54 należ. do Polski.

Starogard, m. pow. w wojew. pomors., nad Wierzycą, 13.000 mieszk.; fabr. wyrobów tytoniowych, papy, maszyn.

Starokatolicyzm, kierunek religijny i związana z nim sekta katol., nie uznająca dogmatu o nieomylności papieża, uchwalonego przez sobór watykański 1870.

Starosta, we wczesnym ś r d w. zwierzchnik rodu; od XIII w. namiestnik króla, zarządzający krajem, sprawujący władzę wojskową oraz wymiar sprawiedliwości; łączył funkcje publiczne (zastępstwo króla, z funkcjami gospodarczymi (nadzór nad dobrami). O b e c n i e jest przedstawicielem rządu i kierownikiem władzy administracji ogólnej I. instancji. Stoi na czele s t a r o s t w a (powiatowego lub grodzkiego) i podlega bezpośrednio wojewodzie.

Starość, ob. Wiek.

Starowiercy, staroobrzędowcy, ob. Raskolnicy.

Starowolski Szymon, pisarz pol. i łac., † 1656, erudyta i polihistor, o wybitnym duchu obywatelskim: „Prawy rycerz", „Reformacja obyczajów polskich", „Scriptorum Polonicorum Hekatontas" (pierwszy zarys dziejów literatury pol.), „De claris oratoribus Sarmatiae", „Lament utrapionej matki Korony Polskiej", „Monumenta Sarmatorum" (nagrobki pol.) i in.

Starożytność, okres historii narodów w obrębie Morza Śródziemnego od pierwszych przejawów życia histor. do 375 po Chr. (pocz. wędrówki ludów), wzgl. do 476 po Chr. (upadek cesarstwa zach.-rzym.).

Start, startować, ang., ruszenie z miejsca, puszczenie w ruch; w s p o r c i e, rozpoczęcie biegu, wyścigu, stawanie, uczestnictwo w zawo-

duch; miejsce, skąd zaczyna się bieg itp. Sygnał na rozpoczęcie biegu daje sędzia (*starter*).

Starter, 1) ob. Start; 2, elektr. rozrusznik, do uruchomienia silnika pojazdu mechanicznego.

Stary Sambor, m. pow. w woj. lwows., nad Dniestrem, 5.000 mieszkańców.

Stary Sącz, m. w pow. Nowy Sącz (woj. krakow.), u spływu Popradu i Dunajca, 5.000 mieszkańców; klasztor klarysek z XIII w.

Stary Testament, ob. Biblia.

Starzec, zioła lub krzewy z rodziny złożonych; u nas 18 gat., przeważnie chwasty; formy drzewiaste na Madagaskarze, w Kamerunie; s. także hodow. w ogrodach, głównie s. *cineraria*, znany jako *cyneraria*.

Starzewska Maria Magdalena z Kossaków, córka Wojciecha, pseud. *Magdalena Samozwaniec*, współcz. pol. pisarka satyryczna: parodia powieściowa: „Na ustach grzechu", komedia „Malowana Żona" itd.

Starzyński, 1) Stanisław, pol. prawnik i polityk, * 1853, poseł do parlamentu austr. i na Sejm galicyjski; nap. szereg dzieł z dziedziny prawa politycznego; 2) Stefan, pol. ekonomista i polityk, * 1893, uczestnik kampanij legionowych, 1929 wicemin. skarbu, prez. m. Warszawy; nap.: „Rola państwa w życiu gospodarczym" i w. in.; 3) Juliusz, pol. historyk sztuki, * 1906; prace o baroku pol., „Dzieje sztuki pol." (z M. Walickim).

Stasimon, grec. w greckim dramacie pieśń chórowa.

Stassfurt, m. w prow. Saskiej, 16.000 mieszk.; kop. soli potasowych i węgla brunatnego.

Staszic Stanisław, ks., polski pisarz, uczony i mąż stanu (1755—1826), z rodziny mieszczańskiej, studia i podróże zagraniczne, prezes Tow. Przyjaciół Nauk, podniósł górnictwo krajowe, założyciel Tow. Rolniczego Hrubieszowskiego (wspólnota ekonomiczno-kulturalna włościan), mądry racjonalista, głęboki patriota i szczery demokrata, główne pisma: „Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego", „Przestrogi dla Polski", „O ziemiorództwie Karpatów", „O statystyce Polski", poemat „Ród ludzki".

Staszów, m. w pow. Sandomierz (woj. kielec.), 9.000 mieszkańców; wapiennik.

Stataryczne czytanie, czytanie z objaśnianiem tekstu.

Statek, 1) *parowy*, ob. Parowiec; 2) *powietrzny*, balon lub (z urządzeniem napędowym, sterami) sterowiec. Szczegóły w art. Balon, Sterowiec.

Statkowski Roman, kompoz. pol. (1860—1926); liczne kompozycje fortepianowe, skrzypcowe, opery: „Filenis" i „Maria", i in.

Statocysta, narząd równowagi u wielu zwierząt: pęcherz wypełniony płynem, we wnętrzu znajdują się statolity (ob. Otolity).

Statolity, ob. Otolity.

Stator, nieruchoma część maszyn elektrycznych, ob. Dynamomaszyna.

Statorius (*Stojeński*) Piotr, pol. pisarz i pedagog, rodem z Francji, w Polsce od 1556, † 1591, arianin, reformator szkoły pińczowskiej, pierwsza zupełna gramatyka pol.: „Polonicae Grammatices institutio".

Stattler, 1) Wojciech Korneli, malarz polski (1800—82); szkice do kompozycyj relig., portrety np. Mickiewicza, wielka komp. „Machabeusze"; 2) Henryk, rzeźbiarz pol. (1834—87), syn poprz., samouk; popiersia portretowe, grobowce, medaliony i in.

Statua, łac., posąg; *statuetka*, posążek.

Statura, łac., postać, wzrost.

Status, łac., stan, postawa, położenie; s. *quo*, stan, w którym coś się znajduje, obecny; s. *quo ante*, stan dawniejszy; s. *nascendi*, 1) stan w chwili powstawania, 2) moment wydzielania się niektórych pierwiastków chem. w stanie wolnym ze związków, przy czym zwiększa się zdolność ich reagowania.

Statut, dawniej: obowiązujące postanowienie, prawo, ustawa, zbiór praw: przepisy regulujące zakres działania, organizację itd., szczeg. osób prawnych, związków itd.

Statut Litewski, kodeks prawa publ. i prywobowiązującego w księstwie litewskim, wydany 1530.

Statut Łaskiego, ob. Łaski 1), Prawo polskie.

Statut Wiślicki, ob. Prawo polskie.

Statyka, gr., gałąź mechaniki, nauka o równowadze ciał.

Statysta, łac., niemy aktor, figurant; dawniej określenie męża stanu.

Statystyka, nauka i metoda badania zjawisk masowych życia społecznego, liczbowego przedstawiania wyników tego badania i dochodzenia oraz przewidywania prawidłowości tych zjawisk. Bada zjawiska: ludnościowe, moralne, kulturalne, polityczne, gospodarcze i społeczne. Jako nauka występuje od XVI w. w służbie państwa renesansowego. Obecnie przeważa kierunek matematyczny, którego podstawy położył Quetelet (ob.). W Polsce s. administracyjna zorganizowana jest w *Głównym Urzędzie Statystycznym*. *S. handlu* obejmuje badanie obrotu towarami, zwł. z zagranicą, a m. wagi, jakości i wartości towarów importowanych i eksportowanych.

Stauning Thorwald August Marinus, * 1873, duńs. socjal-demokrata i polityk, 1924—26 i od 1929 prezydent ministrów.

Stavanger, m. w norw. okr. Rogaland, 47.000 mieszk.; port, kąpiele morskie.

Staw, 1) miejsce z wodą stojącą, która może być spuszczana; s. służą przeważnie do hodowli ryb; 2) ob. *Stawy*.

Stawidło, urządzenie do powodowania pewnych pomocniczych czynności, wzgl. ruchów w maszynie.

Stawonogi, *członkonogi*, zwierz. z typu llkankowców; ciało segmentowane, podzielone na głowę, tułów, odwłok (czasem głowotułów), pokryte twardą powłoką, często pancerzem chitynowym lub wapniowym; na ciele przysadki jako narządy gębowe, czułki, nogi; oddychanie skrzelami lub tchawkami; rozdzielnopłciowe, przew. jajorodne. Należą tu gromady: *skorupiaki*, *wijełodyszne*, *pajęczaki*, *kikutnice*, *niesporczaki*, *prałchawce*, *owady*.

Stawropol, m. na Kaukazie, 58.000 mieszk.

Stawy, ruchome połączenie dwóch kości. Końce stykają się dwiema odpowiadającymi sobie powierzchniami, pokrytymi chrząstką szklistą. To połączenie otacza torebka stawowa umocniona wiązadłami. Wnętrze torebki wyściela błona, wydzielająca do jamy stawu tzw. maź, tj. śliską ciecz, ułatwiającą ruchy. Istnieją s. małej i wielkiej ruchomości, ostatnie jedno-, dwu- i wieloosiowe. Inny podział: s. zawiasowe, główkowe, obrotowe. — S. choroby: Zapalenie stawów ostre: obrzęk, bóle, gorączka, w jamie s. wodnisty wysięk mogący zropieć. — Przewlekłe zapalenie, deformuje s. Zesztywnienie s., powstaje przez zrośnięcie kości, zwichnięcie — przez ruch silny kości, przy którym zostaje przerwana torebka stawowa.

Stągiew, niem., dawniej naczynie na wodę, dawna miara płynów = 50 garncy.

Steapsyna, ferment w soku jelitowym, rozszczepiający tłuszcze. Identyczny z lipazą.

Stearyna, gliceryd kwasu stearynowego, obok palmityny i oleiny składnik większości tłuszczów, używana gł. do fabrykacji świec.

Steatopygia, gr., silne nagromadzenie się tłuszczu w okolicy pośladków; występuje u Hotentotek.

Stebnik, w. w pow. Drohobycz (woj. lwow.), 3.000 mieszk.; kop. soli potas., źródła solankowe.

Steckl Jan, pol. ekonomista i polityk, * 1871.

Steczkowski Jan Kanty, pol. ekonomista i polityk (1862—1929), w 1918 premier, 1920/21 min. skarbu.

Steele (stil) Richard, ang. pisarz i publicysta (1672—1729), zał. 1709 pierwsze czasopismo moralne „Tatler".

Steen Jan, malarz niderl. (ok. 1626—76); mistrzowskie w kolorycie i światłocieniu martwe natury, satyry towarzyskie, sceny bibl., z życia mieszczan itd.

Steeple-chase (stipl czejz), ang., wyścigi z przeszkodami do celu widocznego z daleka.

Stefan (Szczepan), 1) św., pierwszy męczennik chrześc. w Jerozolimie, imię wielu in. świętych katol.; 2) ob. Stefan panujący.

Stefan (papieże): S. I św. 254—57; S. II. 752—57 koronacja Pepina; egzarchat); S. IV, 816—17 (koronacja Ludwika Pobożn.); S. V. 885—91; S. VI 896—7; S. VII. 929—31; S. VIII. 939—42, S. IX. 1057—8, dążył do uniezależnienia od cesarstwa.

Stefan, panujący; Anglia: 1) S. de Blois, król ang., † 1154, zdobył tron po walce z Matyldą (kontrkandydatka, córka Henryka I). — Austria: 2) S., arcyks. austr. (1817—67), gubernator Czech 1843—47, w 1848 pod zarzutem zdrady (jakoby dążył do korony węg. itd.). Mołdawia: 3) S. IV Wielki, hospodar (ok. 1435—1504), początkowo uległy Polsce (1485 złożył hołd Kazimierzowi Jagiell.), później przeciw niej (w sojuszu z Iwanem III i Menglicirejem), 1497 pobił Jana Olbrachta w lasach bukowińskich, 1502 zagarnął Polsce Pokucie. — Polska: 4) S. Batory, ob. Batory. — Serbia: 5) S. I Nemanja, książę, twórca państwa serb. (1114—1200), początkowo popierany przez Bizancjum, wystąpił później przeciw niemu (nabytki terytor.); 6) S. Duszan Uroch IV, car Serbów i Greków (ok. 1308—55), zdetronizował swego ojca 1331, koronował się 1346, opanował zach. Macedonię, Albanię, Tessalię i Epir, wyd. serb. zbiór praw. — Węgry: 7) S. I (Szczepan), św., król węg. (ok. 975—1038), organizator państwa węg. (administracja i ustawodawstwo na wzór frankoński), wprowadził chrześcijaństwo (pierwsze biskupstwo w Ostrzyhomiu), 1000 koronował się (tytuł króla apostolskiego); patron Węgier.

Stefaniego Agencja, oficjalna włoska agencja telegraficzna.

Stefanović Svetislav, poeta serb., * 1877, wybitny liryk i tłumacz.

Stefanyk Wasyl, pisarz ukraiń., * 1871, wybitny nowelista i prozator.

Stefczyk Franciszek, pol. ekonomista i działacz społ., twórca spółdzielni raiffeisenowskich w Polsce (1861—1924), zał. przeszło 1.500 spółek oszczędności i pożyczek, kilkadziesiąt spółek mleczarskich i spółdzielni rolniczych, Centralną Kasę Spółek Rolniczych.

Steiermark, ob. Styria.

Stein, 1) Charlotte von, przyjaciółka Goethego (1742—1827); 2) Karl, bar., pruski mąż stanu (1757—1831), reorganizator państwowości prus.: zniesienie poddaństwa chłopów, wprowadzenie samorządu miejskiego, powszechnej służby wojskowej i w. in.

Steinach (sztajnach) Eugen, fizjolog austr., * 1861; badania nad fizjologią oka, systemu nerw. i wewn. wydzielaniem gruczołów płciowych. Jego metoda tzw. odmładzania polega na sztucznym ożywieniu funkcji gruczołu płciowego, a m.: u mężczyzn — przez podwiązanie przewodów nasiennych, u kobiet — przez przegrzewanie (diatermię) jajników.

Steiner (sztajner), 1) Jakub, matematyk szwajc. (1796—1863), pracował nad rozwiązaniem zagadnień geometrycznych metodami czysto geometr., bez rachunku; 2) Rudolf, niem. twórca antropozofii (1861—1925), założyciel „Towarzystwa antropozoficznego"; dzieła filozoficzne, socjologiczne, antropologiczne.

Stek, w anatomii: kloaka (ob.).

Stekowce, rząd ssaków o prymitywnej budowie; u obu płci stek (kloaka); jajorodne; u niektórych s. torba na młode, 2 rodziny: dziobaki i kolczatki; Australia, Tasmania, Nowa Gwinea.

Stela, gr., kamień nagrobkowy, słup zwężony w górze lub płyta (malowana z płaskorzeźbą).

Stelmach, niem., rzemieślnik wyrabiający wozy, zwł. koła (stąd też kołodziej).

Stelvio, niem. Stilfser Joch, przełęcz alpejska w Alpach Ortlerskich, 2758 m wys., z najw. drogą alpejską.

Stempel, 1) znaczek, służący do opłacania należytości skarbowych, pobieranych przez państwo lub samorząd przy zawieraniu przez obywateli umów lub przy wnoszeniu podań do władz; 2) długi pręt do dopychania ładunków i przecierania lufy w dawnej broni palnej.

Stendhal (Frédéric) de, właściwie Marie Henry Beyle, znakom. powieściopisarz franc. (1783—

1842), wnikliwa analiza psychologiczna i bystry realizm obserwacyjny, jeden z najwybitniejszych twórców powieści nowoczesnej: „Le Rouge et le Noir", „La Chartreuse de Parme", „L'abbesse de Castro", „Vie de Henri Brulard" (autobiografia), „Souvenirs d'égotisme", „De l'amour" i in.

Stenografia, z gr. pismo umożliwiające dokładne zapisanie słów nawet b. szybko wypowiedzianych, przy pomocy specjalnych znaków. Systemy geometryczne: znaki alfabetu stworzone z elementów geometr.; syst. graficzne: znaki z części liter pisma zwykłego. — S. była znana już w staroż.: u Greków (IV w. prz. Chr.) tzw. tachygrafia (geometr. system zgłos.), u Rzymian pismo wyrazowe (symbole wyrazów). W Anglii John Willis (1602) stworzył pierwszy alfabet s. wg systemu geometr. i nazwał go s.; dzisiejszy system geom. stworzony przez Izaaka Pitmana (1840); pierwszy system graficzny: w Niemczech (Fr. Ksaw. Gabelsberger, 1834). W Polsce m. i. syst. kombinowany Gabelsberger-Poliński.

Stenogram, gr., pismo stenografowane, zwł. spisana stenograficznie mowa, protokół itp.

Stenotermiczne organizmy, organizmy mogące znieść tylko nieznaczne wahania temperatury.

Stenotypistka, urzędniczka, która notuje stenograficznie dyktowane jej listy itp., i przepisuje je na maszynie.

Stentor, Grek spod Troi, z głosem o sile 50 ludzi (stąd głos stentorowy).

Step, płaski, bezdrzewny obszar; rozróżnia się: s. trawiaste, słone, piaszczyste.

Stephenson (stiwnsn) George, twórca parowozu i kolejnictwa (1781—1848); 1814 pierwszy parowóz, 1825 pierwsza linia kolejowa, 1826—30 pierwszy tunel kolejowy.

Stepowy piesek, gryzoń żyjący gromadnie w preriach ameryk., zapada w sen zimowy.

Ster, przy statkach wodnych i powietrznych ruchoma płaszczyzna, występująca poza kadłub, służąca do zmiany kierunku ruchu pod naciskiem wody wzgl. powietrza.

Sterez, gruczoł krokowy (prostata), 1) gruczoł otaczający górną część cewki moczowej i ujście przewodów moczowych u samców zwierząt ssących; wydzielina s. wydziela się podczas wytrysku nasienia do cewki moczowej. Choroby s.: Zapalenie ostre lub przewlekłe (ropomocz, bóle, parcie na kiszkę stolcową); przerost s., najczęściej starczy, przeszkadza przy oddawaniu moczu. 2) U bezkręgowców dodatkowe gruczoły kanałów nasiennych.

Stereo..., gr., stały, odnoszący się do brył, ciał, przestrzeni.

Stereochemia, gr., dział chemii, badający przestrzenne rozmieszczenie atomów w cząsteczkach związków chemicznych.

Stereometr, gr. (wolumenometr), przyrząd do obliczania objętości ciał stałych, sproszkowanych.

Stereometria, gr., dział geometrii (ob.), nauka o utworach geometr. przestrzennych.

Stereoskop, gr., przyrząd optyczny, składający się z 2 obiektów w odległości obu oczu od siebie (ok. 6 cm), dający obrazy przestrzenne, plastyczne. Fotografie przedmiotu, umieszczone przed obiektywami zdjęte zostały bądź kamerą stereoskopową, bądź kamerą zwykłą, tak, by zdjęcia przesunięte były od siebie o 6 cm w lewo lub w prawo, przy czym oś aparatu nie zmieniała swego położenia.

Stereoskopia, gr., uzyskiwanie plastycznych obrazów przy pomocy stereoskopu (ob.).

Stereotypia, odlewanie jednolitych płyt drukarskich ze stopu czcionkowego. Złożoną kolumnę czcionek odciska się pod silną prasą na specjalnie spreparowanej tekturze; z otrzymanej w ten sposób matrycy (negatywu, stereotypu) odlewa się płyty drukarskie płaskie, lub półokrągłe (dla maszyn rotacyjnych).

Stereotypowy, gr., 1) związany ze stereotypem (ob. Stereotypia). 2) niezmienny, ciągle się powtarzający, utarty.

Sterilis, łac., 1) niepłodny; 2) wyjałowiony, pozbawiony bakteryj chorobotwórczych. Por. Sterylizacja.

Sterlet, ryba wędrowna, rodzaj jesiotra; w dorzeczach M. Kaspijskiego i Czarnego. Pokrewna czeczuga, półwędrowna, rzadka; Dniepr, Wołga.

Sterling (szterling), moneta ang. Funt s. (pound livre, znak £), brytyjska jednostka monetarna = 20 szylingów, szyling = 12 pensów (pence).

Sterling Mieczysław, pol. krytyk i historyk sztuki, *1883; prace: „Jan Stanisławski", „Piotr Michałowski" i i., liczne artykuły.

Stern William, niem. psycholog i filoz., *1871, twórca krytycznego personalizmu, zapoczątkował badania nad psychologią różniczkową.

Sternbach Leon, pol. filolog klas. i bizantynista, *1864; liczne prace z zakr. literatury gr. od Homera do ost. Bizantyńców, studia do Grzegorza z Nazjanzu, prace nad Arystofanesem itd.

Sterne (stern) Lawrence, pisarz ang. (1713—68); „The Life and Opinions of Tristram Shandy", „Sentimental Journey through France and Italy", wybitny satyryk i humorysta, wpłynął na lit. europejską w duchu realistycznym.

Sternik, członek załogi okrętowej przy sterze; kierownik osady wioślarskiej.

Sterowiec, (ob. tabl. Balony i sterowce), statek powietrzny lżejszy od powietrza, mający wolność ruchu w granicach atmosfery ziemskiej w dowolnym kierunku dzięki własnej energii motorycznej i sterom. Zależnie od konstrukcji rozróżniamy sterowce: sztywne, półsztywne i niesztywne. Do rodzaju sztywnych należy np. Zeppelin, którego powłoka opięta jest na sztywnym rusztowaniu z glinu. Wewnątrz rusztowania nośne komory gazowe napełnione gazem świetlnym, wodorem lub helem. Rodzaj półsztywny: posiada sztywny kadłub przy gondoli i sterach, powłoka natomiast utrzymuje kształt przy pomocy balonetów z powietrzem, napełnianych w miarę ubytku gazu nośnego. — S. niesztywne: powłoka miękka, balonety powietrzne; gondola umocowana do powłoki sznurami (ten ostatni w obecnym stadium rozwoju komunikacji ste-

rowcami bez praktycznego znaczenia). — Dane historyczne: Pierwszy model, tzw. gołąb Archimedesa z IV w. prz. Chr. — Pierwszy sterowiec zbudował Francuz Giffard 1852. Pierwsze praktyczne wyniki: Santos Dumont 1902. Pierwszy s. półsztywny: La Patrie, inżyniera Lebaudy 1903. Pierwszy s. sztywny: hr. Zeppelin 1900. Rezultaty obecnie osiągnięte: zasięg około 24 000 km, udźwig użyteczny do 40 t., szybkość około 150 km/godz. — Por. Powietrzna żegluga.

Sterówki, długie pióra ogonowe ptaków.

Sterty, regularnie ułożone plony rolnicze (zboże, słoma, siano); u nas często stosowane s. holenderskie, układane między palami z przesuwalnym daszkiem.

Sterylizacja, łac., wyjałowienie, 1) wywoływanie sztucznej bezpłodności u samic drogą chirurgiczną lub promieniami Röntgena; 2) niszczenie drobnoustrojów i ich zarodników środkami fizycznymi (temperatura, promienie) lub chemicznymi.

Stesichoros, poeta grec. (ok. 630—ok. 550), uroczysty piewca mitów bohaterskich.

Stetograf, gr., aparat do kreślenia ruchów oddechowych.

Stetoskop, gr., słuchawka lekarska.

Stettin, ob. Szczecin.

Stevens (stiwyns) Bertram Sidney Baresdale, * 1889, 1932 australijski prezyd. ministrów.

Stevenson (stiwnsen) Robert Louis (Balfour), pisarz ang. (1850—94), wybitny twórca powieści fantastycznej: „Treasure Island“, „The Strange Case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde“ (rozdwojenie osobowości) i in., nadto szkice, arcydzieła prozy angielskiej.

Stevin Szymon, niderl. matematyk i fizyk (1548—1620): równoległobok sił i in.

Steward (stjuard), ang., zarządca; ekonom, kuchmistrz (w ang. kolegiach); na okrętach kelner (posługaczka: stewardess).

Stęp, 1) u kręgowców podwójny szereg kości łączących stopę z golenią; 2) u owadów końcowa część odnóży, złożona z kilku członów.

Stępowski-Junosza Kazimierz, aktor pol., * 1882; role dramatyczne, salonowe, komediowe.

Stiernhielm Georg, właściwie Olofsson, szwedzki uczony renesansowy i poeta, „ojciec poezji szwedzkiej“ (1598—1672).

Stilfser Joch, ob. Stelvio.

Stilicho, wódz rzym., pochodz. wandalskiego (ok. 360—408), pokonał 402 Wizygotów (Alaryka), 404 Germanów; zamordowany.

Stimulantia, łac. (l. poj. stimulans, spolszcz. stymulans), środki podniecające, pobudzające, bodźce.

Stirling (störling), stol. szkoc. hrabs. S., 22.000 mieszk., dawna rezydencja królów szkockich.

Stiuk, wł. stucco, zaprawa gipsowo-wapienna, do modelowania ozdób tzw. sztukateryj (płaskorzeźb, gzymsów itp.) w budownictwie; marmurowy, sproszkowany marmur zam. wapna.

Stoa, gr., 1) portyk, hala; 2) por. Stoicka szkoła.

Stochód, pr. dopł. górnej Prypeci, 330 km; 1916 zacięte walki.

Stockholm, ob. Sztokholm.

Stockport, m. w ang. hrabs. Chester, 125.000 mieszk., przem. bawełniany i jedwabny.

Stockton on Tees (stoktn on tis), m. w ang. hrabs. Durham, 68.000 mieszk., przem. szklany i żelazny.

Stoczek, m. w pow. Łuków (woj. lubels.), 3.000 mieszk.; 14 II 1831 zwycięstwo Dwernickiego nad Moskalami.

Stocznia, ściśle: rusztowanie z belek dla okrętu w doku; szerzej: warsztaty okrętowe.

Sto dni, franc. Cent jours (san żur), od 20 III 28 VI 1815 (od powrotu Napoleona I z Elby do Paryża, do objęcia władzy przez Ludwika XVIII).

Stodoła, budynek do przechowywania zbiorów roln. (zboża, siana itd.); zawiera zwykle: klepisko (wolne miejsce do młocki itp.) i sąsieki (zasieki) tj. przegrody na zbiory.

Stoicka szkoła, gr. szkoła filozof. założ. ok. 300 r. prz. Chr. przez Zenona w Atenach; nazwa od portyku (stoa), gdzie Zenon nauczał; inni przedstawiciele: Chryzyp, Poseidonios, Seneka, Epiktet, Marek Aureliusz; nauka (stoicyzm): system monistyczny i materialist., w etyce: niezłomna moralność, niewzruszony spokój ducha; stąd stoik: 1) filozof sz. s.; 2) człowiek o stałym charakterze, o niezłomnych zasadach moralnych.

Stoicyzm, ob. Stoicka szkoła.

Stojałowski Stanisław, ksiądz i polityk pol (1841 1911), inicjator ruchu chrześcijańsko-ludowego w Galicji, poseł do parlamentu austr. i sejmu galicyjskiego.

Stojowski Zygmunt, pol. pianista i kompozytor, * 1870; suita orkiestralna, symfonia D-moll, koncerty fortepian., sonaty, rapsodia pol., pieśni i in.

Stok, powierzchnia pochyła, zbocze.

Stoke upon Trent (stok apn trent), m. w ang. hrabs. Stafford, 276.000 mieszk., przem. porcel.

Stokes (stoks), 1) William, lekarz ang. (1804-78); prace nad chorobami serca; 2) George Gabriel, ang. fizyk i matematyk (1819—1903); pracował nad fluorescencją, teorią głosu, ogłosił prawo spadania ciał w cieczy, tzw. prawo Stokesa.

Stokłosa, rodzaj traw; pola, przydroża.

Stokowski Leopold Antoni Stanisław, dyrygent pochodz. pols., * 1882, działa w Stanach Zjedn. Am. Płn.

Stokrótka trwała, rośl. z rodziny złożonych; kwitnie od marca do listopada; rowy, pastwiska, łąki.

Stoła, ob. Stuła.

Stolarski Błażej, pol. rolnik i polityk. * 1880, czołowy członek klubu „Wyzwolenie“, w 1917 w Radzie stanu, 1918 min. rolnictwa; szereg prac z dziedz. gospodarczej.

Stolarstwo, rzemiosło wykonywujące wyroby z drzewa: budowlane (drzwi, okna itp.): meblowe: modelowe (modele dla odlewnictwa metal.). S. artystyczne: meble itp. wg. projektów artystów.

Stolec, kał (ob. Ekskrementy). Zaparcie s.: organiczne (wskutek powolności mięśni lub nieżytu jelit, zapaleń, złego odżywiania i i.) i nerwowe

Stolica Apostolska, stolica papieża; jego władza i prymat.

Stolin, m. pow. w woj. poles., nad Horyniem, 6 000 mieszkańców.

Stolnik, w dawnej Polsce: urzędnik dworski (piecza nad stołem i naczyniem), od w. XIV godność honorowa, w czasach nowożytn. w każdym powiecie.

Stolp, ob. Słupsk.

Stolzman Karol Bogumił, patriota pol. (1793-1854), uczestnik powstania listopad., wyprawy sabaudzkiej 1833, członek Komitetu „Młodej Polski" 1834, Centralizacji T-wa Demokratyczn. 1854.

Stołowicze, m.-ko w pow. Baranowicze (woj. nowogrodz.), nad Szczarą, 700 mieszk.; 23 IX 1771 bitwa konfederatów barskich z Rosjanami.

Stołpce, m. pow. w woj. nowogrodz. stacja pogran. od Białorusi, 3.000 mieszkańców.

Stołyhwo Kazimierz, antropolog. pol., * 1880.

Stołypin Piotr, polityk ros. (1863—1911), premier 1906, stłumił rewolucję, inicjator reformy agrarnej, wróg polskości; zamordowany.

Stoma, gr., usta, otwór, u roślin szparka.

Stomatitis, gr., zapalenie jamy ustnej.

Stomatologia, gr., nauka o jamie ustnej, jej schorzeniach itd.

Stonehenge, wielkie bloki kamienne, ustawione w kręgi, z okr. brązu (ob. Metalowa epoka), gł. w Anglii.

Stonka, owad z podrodziny stonek: s. ziemniaczana, szkodnik ziemniaka; zimuje w ziemi, objada pędy ziemniaczane; zawleczony do Europy zach. z Ameryki.

Stonoga, stonóg, drobny skorupiak.

Stop, ob. Stopy.

Stop!, ang., stój!

Stopa, 1) końcowy odcinek kończyny dolnej, złożony ze stępu, śródstopia i palców. U człowieka składa się stęp z 7 kości w 3 rzędach: w górnym kość skokowa i piętowa, w środk.. kość łódkowata, w dolnym: 3 kości klinowe i kość sześcienna. — 2) Miara długości: s. angielska (foot) = 0,305 m.; dawne, s. polska — ok. 0,298 m, s. litewska ok. 0,325 m, s. francuska (pied) 0,325 m i i. Jako miary powierzchni i objętości: s. kwadratowa wzgl. s. sześcienna.—3) W metryce nazwa części wiersza z 2, 3 lub 4 długich albo krótkich zgłosek.

Stopa dyskontowa, ob. Dyskont.

Stopa procentowa, ob. Procent.

Stopień, 1) w matem., jednostka kąta, kąt odpowiadający 360. części okręgu koła; w fizyce s. skali (np. termometru), odstęp między sąsiednimi kreskami podziałki; s. równania, ob. Równanie; 2) s. służbowy, oznacza porządek w hierarchii urzędniczej, dzieli się na szczeble; 3) s. pokrewieństwa oblicza się wg. ilości rodzeń, zachodzących między danymi krewnymi.

Stopki (bezpieczniki) urządzenia zabezpieczające przewody elektryczne przed pożarem, włączony w przewód drucik srebrny lub ołowiany w osłonie porcelanowej, tak dobrany, że topi się i przerywa prąd, gdy natężenie prądu przekracza graniczną wartość.

Stopnica, Stobnica, m.-ko pow. w woj. kielec., 4.400 mieszk., dawny zamek, w kościele paraf. pamiątki po Kazimierzu W.

Stopochody, zwierzęta drapieżne, stąpające całą stopą.

Stopy (aliaże), mieszaniny 2 lub więcej metali lub metalu z nie-metalem, otrzymyw. przez wspólne stopienie. Mają szerokie zastosowanie ze względu na korzystniejsze własności s., niż poszczeg. składników. Badania metalograficzne i za pom. promieni Roentgena wykazały, że s. mają strukturę krystaliczną.

Storczyk

Storczyk, Orchis, rodzaj roślin z rodziny storczykowatych, rośnie w strefie umiarkowanej; łąki, zarośla.

Storczykowate, rodzina roślin 1-liściennych, rosną na ziemi lub nadrzewnie, często tworzą korzenie powietrzne: s. humusowe żywią się substancjami organiczn.; przeważnie zwrotnikowe, hodow. często w szklarniach, rzadko w pokojach; przez krzyżowanie otrzymano wiele nowych odmian ozdobnych.

Storm Theodor, poeta niem. (1817—88), świetny liryk i nowelista, wnikliwy psycholog. „Immensee", „Hinzelmeier" i in.

Stornello, dotąd ulubiona forma włoskiej pieśni ludowej.

Storno, wł., w księgowości wyrównanie mylnej pozycji przez wpisanie odpowiedniej kwoty po stronie przeciwnej: stornować, przeprowadzać s., potocznie: uznać za nieważne.

StortIng (dawniej Storthing), nazwa parlamentu norweskiego.

Stos galwaniczny, ob. Elektryczne ogniwo.

Stos pacierzowy, łac. spina dorsalis, ob. Kręgosłup.

Stowarzyszanie się, prawo koalicji, wolność tworzenia związków, zwł. przez pracowników dla polepszenia warunków pracy i niesienia wzajemnej pomocy. W Polsce obywatele mają prawo łączyć się w stowarzyszenia, których cele, ustrój i działalność nie sprzeciwiają się prawu i nie zagrażają bezpieczeństwu, spokojowi lub porządkowi publ. — Zakazanym jest tworzenie s. przyjmujących zasadę bezwzględnego posłuszeństwa członków władzom stowarzenia, łączenie w s. celów wychowania fizycznego z celami politycznymi.

Stowarzyszenie, dobrowolne, trwałe zrzeszenie o celach niezarobkowych. Stowarzyszenie zwykłe powstaje w Polsce przez zgłoszenie do powiatowej władzy adm. ogólnej (system deklaracyjny); jeżeli w ciągu 4 tygodni od zgłoszenia władza nie zakaże założenia, stow. może rozpocząć działalność. S. zarejestrowane, posiadające osobowość prawną, wzgl. mające takie prawa, powstaje przez zarejestrowanie przez wojew. władzę adm. ogólnej (system koncesyjny). Władza nadzorcza może rozwiązać s.

Stroje godowe

Stowarzyszenie Ludu Polskiego, tajna organizacja patriot., zał. w 1835 w Krakowie przez młodych demokratów z S. Goszczyńskim na czele; program: „wywalczenie niepodległej Polski „na zasadzie wszechwładztwa ludu"; prześladowania, rozwiązanie w 1839.

Stożek, bryła ograniczona przez dowolną figurę płaską (podstawę) i pobocznicę. S. kołowy: s., którego podstawa jest kołem. S. eliptyczny: s., którego podstawą jest elipsa. S. obrotowy, powstaje przez obrót trójkąta prostokątn. dokoła przyprostokątni. S. ścięty: bryła powstała przez odcięcie wierzchołka s. płaszczyzną równoległą do podstawy.

Stóg, stos siana lub wymłóconego zboża.

Stóp umywanie, stary zwyczaj na Wschodzie wobec obcych i gości, wg św. Jana mył Chrystus nogi uczniom w czasie ost. wieczerzy, w Kośc. kat. do dziś papież, biskupi, opaci myją w W. Czwartek nogi pielgrzymom względnie ubogim.

Stpiczyński Wojciech, pol. publicysta i polityk (1893—1936), red. „Głosu Prawdy", „Kuriera Porannego".

Strabo, geograf grec. (ok. 63 prz. Chr.—19 po Chr.), „Geographica" w 17 ks., źródło dla geografii starożytnej.

Stracenie, wykonanie wyroku śmierci, zwykle przez powieszenie (Anglia, Polska), rozstrzelanie lub odcięcie głowy (Niemcy, Francja), w niektórych Stanach Zjedn. A. Półn. przy pomocy prądu elektr., w in. gazu.

Strach, wzruszenie, powstające pod wpływem grożącego niebezpieczeństwa. W stanach s. występuje szereg zmian fizjologicznych.

Stradivari Antonio, wł. mistrz budowy skrzypiec (1644—1737); synowie: Francesco, Omobono pracowali z ojcem.

Straits Settlements (strejts setlments), ang. kol. na Półw. Malajskim i wyspach sąsiedn.: Wyspy Kokosowe W. Bożego Narodzenia i Labuan, 4.147 km², 1,100.000 mieszk.; stol. Singapur; wywóz cyny, ryżu, kauczuku.

Strajk, gromadne zaprzestanie pracy przez pracowników jako środek walki gospod. lub polit., s. generalny: we wszelkich dziedzinach pracy najemnej; s. włoski (okupacyjny): obsadzenie warsztatu pracy i uniemożliwienie jego funkcjonowania.

Stralsund, m. na Pomorzu Prus., naprzeciw wyspy Rugii, 44.000 mieszk.; 1648—1807 do Szwecji, 1807—13 do Francji, od 1815 do Prus.

Strasburg (fr. Strasbourg), stol. franc. depart. Bas-Rhin w Alzacji, nad rz. Ill, 180.000 mieszk.; uniwers., katedra z XI—XV w.

Strasburger, 1) Edward, botanik pol. (1844—1912), prof. w Bonn i Jenie, badania nad zapłodnieniem u roślin i podziałem jądra komórkowego; 2) Henryk, pol. dyplomata i ekonomista, * 1887, dwukrotnie kierownik Minist. Przem. i Handlu, 1924—32 komisarz gener. Rzplitej Pol. w Gdańsku.

Strass, szkło ołowiowe na imitacje brylantów.

Straszak, 1) urządzenie, chroniące pola przed szkodnikami, np. klekotki; 2) pistolet na tzw. ślepe naboje, bez pocisków.

Straszewski Maurycy, filozof pol. (1848—1921), dzieła: „Dzieje filozoficznej myśli pol. w okresie porozbiorowym", „Filozofia św. Augustyna na tle epoki" i in.

Straszykowate, rodzina owadów prostoskrzydłych; przeważnie tropikalne.

Strategia, gr., nauka i sztuka prowadzenia wojny. Jako nauka zajmuje się narzędziami wojny, planem wojny, teatrem wojny, podstawami operacyjnymi, przedmiotem operacji, liniami komunikacyjnymi. Jako sztuka odróżnia dwa zasadnicze systemy: s. ciosów rozstrzygających i s. wyczerpania.

Stratford on Avon (streffərd on ejwn), ang. m. w hr. Warwick, 11.000 mieszk.; miejsce urodzenia i śmierci Szekspira.

Stratioci, gr., „żołnierze", lekka konnica (z Albanii i Morei), w XVI w. gł. na żołdzie weneckim.

Stratosfera, wyższa warstwa atmosfery (ob.), ponad pośrednią substratosferą i przyziemną troposferą. S. ma jednostajną temper. (—54°), brak wiatrów. Badania s. dokonuje się przy pomocy samorejestrujących balonów. Loty Piccarda przyczyniły się do zbadania s.

Stratus, ob. Chmura.

Stratyfikacja, łac., 1) uwarstwowienie skał; 2) podkiełkowywanie nasion przed siewem, celem przyspieszenia wegetacji.

Strauss, 1) David Friedrich, niem. filozof i teolog (1808—74): „Das Leben Jesu", „Der alte und der neue Glaube"; 2) Johann, kompoz. wiedeński (1825—99); słynne melodyjne, pełne poezji walce („król walców"), operetki „Zemsta nietoperza", „Baron cygański" i in.; 3) Richard, kompozytor niem., * 1864, dyrygent, poematy symfoniczne („Don Juan", „Don Quichotte" i i.), opery („Salome", „Elektra", „Kawaler srebrnej róży", „Ariadna na Naksos" i i.), pieśni, chóry itd.

Strawa, prawoboczny dopływ Niemna w pow. Koszedary (Litwa), 85 km dł.

Strawiński, 1) Stanisław, rotmistrz starodubowski i konfederat barski, usiłował uprowadzić 3 XI 1771 Stanisława Augusta, skazany zaocznie na śmierć; 2) Gustaw, powstaniec pol. (1837—1905), dowódca partii 1863 w pow. wołkowyskim.

Strawiński Igor Fiodorowicz, kompoz. ros., * 1882, od impresjonizmu, poprzez ekspresjonizm, przeszedł do starych form, do których stosuje najśmielsze kombinacje dźwiękowe i instrumentalne; Balety (m. i. „Petruszka"), opery, oratorium „Oedipus rex", utwory fortep. i in.

Straż ogniowa (pożarna), ob. Pożarnictwo.

Straż przednia, ob. Przednia straż.

Straż tylna, ob. Tylna straż.

Strączyniec, kasja, rośl. z rodziny brezylkowatych; liście s. wąskolistnego, zwane senesem, stanowią środek przeczyszczający.

Strączyniec

Strąk, nazwa owocu suchego, pękającego, powstałego z jednego owocolistka; s. występuje u roślin motylkowych.

Strąkowce, rodzina drobnych chrząszczy, żyjących na kwiatach lub w nasionach roślin motylkowatych; s. grochowy do 0,5 cm dł., żyje na grochu, larwy wgryzają się do nasion i z nimi razem rosną.

Strąkowe, rząd roślin dwuliściennych; 1-komorowa zalążnia powstaje z jednego owocolistka; owocem strąki; należą tu rośliny motylkowate.

Strąt, ob. Osad.

Strążyska Dolina, w wapiennych Tatrach u stóp płn. ściany Giewontu, 4 km dług., najpiękniejsza w Tatrach Zachodnich.

Strefa, gr., pas, pierścień; s. klimatyczne, ob. Klimat.

Strejk ob. Strajk.

Strepet, ptak z rodziny dropi; ok. 50 cm dł., w Polsce płd., rzadki.

Streptococcus (łańcuszkowiec, paciorkowiec), rodzaj bakteryj, ob. Paciorkowce.

Stresemann Gustaw, polityk niem. (1878 - 1929), złoż. 1918 niem. partii ludowej, 1923 kanclerz, następnie min. spr. zagr.; inicjator tzw. „polityki wypełnienia" (Erfüllungspolitik), uzyskał dla Niemiec szereg ustępstw; laureat nagrody pokojowej Nobla.

Stretta, wł., muz.: 1) szybki pasaż w koncertach lub zakończenie arii, sceny w operze; 2) zakończenie fugi polegające na ścieśnionym wstępowaniu głosów.

Strętwa, ryba z rodziny strętw, do 2 m dł. Po bokach ogona silny przyrząd elektryczny, kt. odurza i zabija większe zwierzęta; ciepłe wody Brazylii płn.-wsch., Gujany i Wenezueli.

Stricte, łac., dokładnie, ściśle, strictissime, jak najdokładniej.

Stricto iure, łac., ściśle, zgodnie z prawem; stricto sensu, w ścisłym znaczeniu.

Strindberg August, pisarz szwedz. (1849—1912), wybitnie subiektywny lecz nader wrażliwy obserwator i krytyk współczesnej rzeczywistości, psycholog analityczno-eksperymentalny, w końcu mistyk; dramaty: „Ojciec", „Panna Julia", „Taniec śmierci" i in., opowiadania: „Giftas", „Spowiedź głupca", „Czandala"; po nawróceniu religijnym: „Inferno", dramaty historyczne w wielkim stylu.

Stringendo (-dżengo), wł. (w skróc. string.), określenie w muzyce: przynaglając.

Stritar Josip, poeta i krytyk słoweń. (1836—1923), zał. 1870 czasopismo „Zvon", ośrodek ruchu literackiego, któremu do 1890 przewodził.

Stroboskop (fantasmaskop), przyrząd będący pierwowzorem kinematografu.

Strofa, gr., w greckiej liryce chóralnej taniec jednej części chóru przy akompaniamencie pieśni, po czym antystrofa drugiej części chóru; ogólnie w poezji powtarzający się układ wierszowy jako pewna całość metryczna; od średniowiecza podstawowym czynnikiem układu s. rym.

Strofantus, pnący się krzew lub drzewo z rodziny toinowatych; z nasion niekt. gatunków trucizna do strzał; dostarcza glikozydu strofantyny (silny środek nasercowy).

Stroganow, wybitny ród ros.: 1) Paweł, liberalny polityk ros. (1774—1817), członek „Tajnego Komitetu" (plany reformatorskie), uczestnik wojen przeciw Napoleonowi; 2) Aleksander, gen. ros. (1795—1891), min. spr. wewn. 1839—41, walczył przeciw Napoleonowi.

Stroiczka, ob. Lobelia.

Stroje, historyczne, por. Kostium i tablice.

Strojenie, w muzyce: ustalenie pewnego interwału o ściśle określonej liczbie drgań, wg. którego nastraja się inne dźwięki (interwały); instrumenty orkiestr. nastraja się wg. głosu oboju, fortepian i organy — wg. widełek strojowych (ob.).

Strojnowski Leonard, malarz pol., * 1858; obrazy rodzajowe i religijne, portrety.

Strojowe widełki, kamerton, przyrząd do oznaczania wysokości tonu: pręt zgięty w kształcie litery U, osadzony na pudle rezonansowym. Wprawione w drganie wydają ton o określonej wysokości; normalne s. w. — ton a^1, o wysokości 435 drgań/sek.

Stromboli, jedna z Wysp Liparyjskich, z czynnym wulkanem S., 926 m wys.

Stronnictwo Ludowe, stronnictwo pol. powstałe 1931 z zespolenia „Piasta", „Wyzwolenia" i „Stronnictwa Chłopskiego".

Stront, Sr, pierw. chem., l. porz. 38, cięż. at. 87,63, metal ziem alkalicznych, w przyrodzie w miner. celestynie, stroncjanicie i i. Sole s. barwią płomień karminowo, stąd zastosow. do wyrobu ogni sztucznych; wodorotlenek s. używ. w cukrownictwie.

Stroński Stanisław, pol. publicysta i polityk, * 1882, działacz narodowo - demokratyczny, 1922—35 poseł na Sejm; wyd. zbiór artykułów „Pierwsze lat dziesięć".

Strowski Fortunat, franc. historyk lit., z polskiej rodziny emigranckiej, * 1866, podstawowe prace: „Saint François de Sales", „Pascal et son temps", „Tableau de la littérature franç. au XIX et XX s." i in.

Strozzi (strocci), wybitny ród florencki wrogi Medyceuszom.

Strój bobrowy, ob. Bobrowy strój.

Strój godowy, zmiany w ubarwieniu występujące u zwierząt rozdzielnopłciowych w okresie godowym, które następnie zanikają. Zjawisko spotykane we wszystkich grupach kręgowców, najwyraźniej u ptaków. S. g. przybierają przeważnie tylko samce, rzadko samice. — Por. tabl. barwną.

Struensee Friedrich, duń. mąż stanu (1737—72), od 1771 tajny minister gabinetu za Chrystiana VII (wybitne reformy), później uwięziony i stracony.

Strug Andrzej, pseud. Tadeusza Gałeckiego (ob.).

Struktura, łac., 1) wewn. budowa ciała, złożonego z części; 2) w geologii budowa skał lub wewn. budowa utworów górskich.

Struma, staroż. Strymon, rz. na Półw. Bałkańskim, 430 km, uchodzi do M. Egejskiego.

Struma, łac., ob. Wole.

Strumień, 1. odnoga Prypeci w pow. pińsk.

Strumpf Edward, botanik pol. 1873—1901; m. in. opracował botanikę w „Poradniku dla samouków".

Struna grzbietowa (chorda dorsalis), pierwsze ślady kręgosłupa u niekt. strunowców; istnieje przez całe życie u bezczaszkowców; u kręgowców w stadium zarodkowym.

Strunowce, osłonice, bezczaszkowe i kręgowce; zwierz. posiadające strunę grzbietową (ob.) w okresie zarodkowym lub przez całe życie; ciało 2-bocznie symetryczne.

Strunowe instrumenty (c h o r d o f o n y), instrumenty smyczkowe i te, w których ton wydobywa się przez szarpnięcie struny, np. lutnia.

Struny, elastyczne nitki, wywołujące swym drganiem dźwięk; w instrumentach smyczk. — s. jelitowe (baranie), w fortepianie, cytrze i i. - metalowe; niższe tony — ze s. owijanych drutem miedzianym lub srebrnym.

Struny głosowe, ob. Krtań.

Strup, zeschnięta krew, ropa itp. na ranie.

Struś afrykański

Strusie, rząd ptaków o 2 palcach u nóg i 3 w skrzydłach; największe żyjące ptaki, niezdolne do lotu. Żyją gromadnie na stepach i pustyniach Afryki i Arabii; roślino- i mięsożerne; znoszą do gniazda w piasku kilkanaście jaj, każde wagi 1—2 kg; hodowane dla piór w specjalnych fermach; poza Afryką w Argentynie, Kalifornii i Australii — Por. też E m u, N a n d u.

Struve Henryk, polski filozof i historyk filozofii (1840—1912); „Życie i prace Józefa Kremera", „Wstęp krytyczny do filozofii" i in.

Strwiąż, l. dopł. Dniestru, 98 km dł.

Strycharstwo, formowanie cegły z gliny przed wypalaniem.

Strychnina, alkaloid, występuje w nasionach kulczyby, krystaliczna, silnie trująca (dawka 0,1 gr śmiertelna). Zastos. w lecznictwie.

Strychulec, 1) deszczułka, wałek do zrównywania ziarna w miarce, cegły w formie; 2) bandaż u konia, przeciw ocieraniu się nóg („strychowanie").

Strydulacyjne narządy, u owadów narządy, służące do wydawania dźwięku przez pocieranie twardych powierzchni, np. nóżek o pierścienie tułowia u kózek, nogi o skrzydła u szarańczaków.

Stryj, 1) pr. dopł. górnego Dniestru, 221 km; 2) m. pow. w woj. stanisł., nad Stryjem, 30.000 mieszk., przem. drzewny, młynarski, metalurg.

Stryjeńska Zofia z L u b a ń s k i c h, malarka pol., * 1894; gł. ilustracje i malarstwo dekoracyjne o motywach rodzimych: „Poranek", „Wieczór", „Kolędy", „Pastorałki", teka „Tańce polskie" i in.

Stryjeński, 1) Tadeusz, architekt pol., * 1849; 2) Karol, pol. architekt i estetyk (1880—1932).

Strykowski (S t r y j k o w s k i) Maciej, pol. historyk i poeta (ok. 1547 -po 1582), kanonik, sekr. królewski; „Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi" i in.

Strypa, l. dopł. Dniestru, 150 km; walki w czasie wojny światowej.

Strzała, 1) pocisk łuku, składa się z g r o t u oraz d r z e w c a z wycięciem na cięciwę i p i ó r k a m i przy tylcu. Dzisiejsze s. sportowe są wyrabiane w 4 typach o ściśle określonej wadze; 2) (sagitta) gwiazdozbiór nieba północnego.

Strzałka, ob. Strzałkowa kość.

Strzałkowa kość, s t r z a ł k a (łac. fibula), jedna z dwóch kości goleni.

Strzebla, ryba kostnoszkieletowa z rodziny karpiowatych; s. p o s p o l i t a, jadalna, żyje w Europie po Laponię.

Strzecha, pokrycie dachu ze słomy lub trzciny.

Strzelanie, miotanie pocisków z broni palnej, powodowane gazem powstałym przy spaleniu się prochu w łusce; wyrzucanie strzał z łuku lub kuszy siłą naciągniętej cięciwy. Drogi pocisków, od wylotu lufy do celu, z powodu niedoskonałości broni, warunków atmosferycznych, niezręczności strzelca, nie przebiegają identycznie. P o r. S t r z e l e c t w o.

Strzelba, broń palna do strzelania z dwóch rąk z oparciem kolby o ramię.

Strzelcy, 1) dawniej żołnierze wyszkoleni specjalnie w strzelaniu; w XVIII w. stanowili tzw. lekką piechotę (pułki wzgl. bataliony). Dziś nazwa niektórych pułków piechoty (np. s. podhalańscy) lub jazdy. — 2) Por. S t r z e l e c k i Z w i ą z e k, S t r z e l e c k i e d r u ż y n y, S t r z e l e c t w o.

Strzelec, 1) 9. znak zodiaku; 2) gwiazdozbiór nieba płd., zawierający wiele mgławic, gromad itp.; 3) ob. Strzelcy; 4) ob. Strzelecki Związek, Strzeleckie Drużyny, Strzelectwo.

Strzelecki Adolf, pol. pisarz i krytyk literacki (1869—1911).

Strzeleckie Drużyny („Pol. Drużyny Strzeleckie"), zorganizowane w Galicji 1911 (ośrodek Lwów), przy współudziale M. Januszajtisa, M. Neugebauera i in., działały jak „Zw. Strzelecki"; z początkiem sierpnia 1914 podporządkowane Piłsudskiemu.

Strzelecki Związek, wyłoniony jako legalna organizacja z tajnego Zw. Walki Czynnej, zorganizowany 1910 przez Piłsudskiego w zaborze austr., 1914 wraz z Pol. Drużynami Strzelec. (ob.) przekształcony w Legiony Pol. (ob.). W wolnej Polsce wznowiony 1919 (wychowanie obywatela-żołnierza). — Por. S t r z e l e c t w o.

Strzelectwo powstaje w P o l s c e wcześnie (w 1253 pierwsze B r a c t w o k u r k o w e w Świdnicy na Śląsku, 1922 zjednoczenie wszystkich Bractw kurkowych); cele: ćwiczenie w strzelaniu i zawody. Od 1921 (nowy Związek Strzelecki) powstanie właśc. s p o r t u s t r z e l e c k i e g o. Z a w o d y s t r z e l.: 1) strzelanie z broni małokalibrowej z postawy leżącej i stojącej, odległ. 50 m; 2) z broni wojsk. w postawie stojącej, klęczącej i leżącej, odległ. 300 m; 3) z pistoletu, odległ. 50 m; 4) z broni dowolnej w 3 postawach, odległość 300 m.

Strzelniczy proch, ob. Proch strzelniczy.

Strzelno, m. pow. w wojew. poznańs., 6.000 mieszkańców.

Strzemienne, w dawnej Polsce ostatni toast przy pożegnaniu gościa, gdy ten dosiadał konia.

Strzemieszyce Wielkie, w. w pow. Będzin (woj. kielec.), nad Rakówką, 10.000 mieszk., kopalnie galmanu, węgla, fabryka chemikaliów.

Strzemię, metalowy kabłąk ze stopniem dla oparcia stopy jeźdźca; zawiesza się je na tzw. puśliskach, uczepionych u ławek siodła.

Strzemiński, 1) Kazimierz, malarz pol., * 1888, zwolennik konstruktywizmu; krajobrazy; 2) Władysław, malarz pol., * 1893; malarstwo „abstrakcyjne"; prace z teorii sztuki.

Strzybnica, osada górnicza, położ. na płn.-zach. od Tarnowskich Gór (woj. śląskie). Jedyna w Polsce huta srebra (państwowa).

Strzyga, łac., ptak nocny, wg starodawn. wierzenia ludow., upiór żeński, wysysający krew, zwł. niemowlętom; męski odpowiednik: *strzygoń*.

Strzygowski Józef, austr. historyk sztuki, * 1862; gł. problem wpływu sztuki wsch. na zach. w wielu dziełach, np. „Orient oder Rom?", „Ursprung der christlichen Kunst", „Die bildende Kunst des Ostens".

Strzykawka, cylinder metalowy, szklany itd. z tłokiem wewnątrz, zakończony „igłą", tj. cienką rurką o iglastym końcu; do wstrzykiwań, przepłukiwań itd.

Strzyki, u samic zwierząt domowych ujście gruczołów mlecznych (wymion).

Strzykwy, klasa szkarłupni; zwierzęta o budowie promienistej, często z wieńcem ramion; skóra gruba zawiera wapienne płytki i igły, rozwój przez przeobrażenie. Żyją na dnie mórz przy brzegach; podrażnione wyrzucają wnętrzności, odrastające z powrotem; niektóre gatunki jadane w Chinach.

Strzyżów, m. pow. w woj. lwows., nad Wisłokiem, 3.000 mieszkańców.

Strzyżyk, *wole oczko*, mały, śpiewający ptak wróblowaty, owadożerny; u nas częsty, osiadły.

Stuart (stjuert), od 1371 królewska dynastia szkoc., 1603—1714 (od Jakuba I, syna Marii S.) także angielska; wygasła 1807.

Stuartowski kołnierz, sztywny, okrągły, wachlarzowaty kołnierz koronkowy (od końca XVI w. w miejsce kryzy, ob.).

Stuck Franz von, malarz niem. (1863—1928); obrazy fantast., mitolog., symbol.; grafika.

Stuckenberg Viggo, poeta duńs. (1863—1905), główny przedstawiciel neoromantyzmu, ceniony liryk.

Student, łac., uczeń szkoły wyższej.

Studio, wł., pracownia, warsztat artystyczny; często określenie teatrów eksperymentalnych, budynek wzgl. lokal dla zdjęć filmowych; w radio miejsce, skąd nadaje się produkcje, odczyty itp.

Studium, łac., 1) praca naukowa lub literacka, zawierająca wyniki badań autora; 2) wyższy zakład naukowy; 3) w sztukach plastycznych wstępny szkic większej pracy.

Studnia, pionowy szyb ziemny do głębokości warstwy przepuszczalnej dla wody. S. *kopane* o dużej średnicy, ocembrowane, dają do 5 l. wody na sekundę. S. *wiercone*: rura stalowa wbita aż do warstwy przepuszczalnej. Czerpie się wiadrem lub pompą ssąco-tłoczącą. S. wiercone z wodą wytryskującą samoczynnie na powierzchnię: s. *artezyjskie*.

Stuletnia wojna 1337—1453, między Anglią a Francją, z powodu dążenia Anglii do założenia samodzielnego państwa na ziemiach fr., zakończona wyparciem Anglików z Francji.

Stulisz, zioło z rodziny krzyżowych; s. *lekarski*, chwast, pospolity na śmietniskach koło murów itd.

Stuła, łac. stola, szata liturgiczna kapłana rodzaj taśmy zakładanej na szyję spadającej na piersi; *iura stolae*, tzw. należytości stułowe, opłaty np. za chrzest, pogrzeb itp.

Stułbia, zwierzę z grupy jamochłonów stułbiopław słodkowodny w formie polipa, do 2 cm dł.; żyje przytwierdzony przeważnie do roślin wodnych, rozmnaża się przez pączkowanie; wody stojące.

Stułbiopławy, klasa jamochłonów, występują w formie polipów i meduz; brak systemu krwionośnego i wydzielniczego; pokarm dostawszy się do jamy chłonąco-trawiącej, zostaje wprost wprowadzony do tkanek; u s. morskich występuje przemiana pokoleń; należą tu rzędy: *hydroidy* i *rurkopławy*.

Stupa, indyjskie budowle kopułowe nad relikwiami Buddy.

Stupor, łac., zdumienie, osłupienie; tępota umysłowa.

Štur Ludevit, pisarz słowac. (1815—1856), inicjator i przywódca odrodzenia narodowego.

Sturdee (stördi) Frederick Charles Doveton, admirał ang. (1859—1925), zwyciężył Niemców koło Wysp Falklandzkich.

Stürgkh Karl, hr., polityk austr. (1856—1916), od 1911 premier, zastrzelony przez socjalistę Fr. Adlera (syna).

Sturm- und Drangperiode, „okres burzy i naporu" w 2. poł. XVIII w. w literaturze niemieckiej, pierwsza faza młodego, burzliwego romantyzmu.

Stuttgart (sztutgart), stolica Wirtembergii (Niemcy) nad Neckarem, 416.000 mieszk., politechnika, akademia sztuk pięknych, przemysł tekstylny, maszynowy, chemiczny, skórny i in.

Stwiga (Stwiha), pr. dopł. Prypeci, 130 km.

Stwosz, 1) Wit (zwany w literaturze niem. *Veit Stoss*), sławny rzeźbiarz, także rytownik i malarz, najświetniejszy artysta późnego gotyku w środk. i wsch. Europie (1438—1533), w l. 1477—86 i 1489—96 w Krakowie, potem w Norymberdze; dzieła: ołtarz gł. w kośc. Mariackim w Krakowie, grobowiec Kazimierza Jagiell. w katedrze krak. i wiele in. w Krakowie i Norymberdze; 2) Stanisław, syn poprz., złotnik i snycerz krak., † 1527.

Stychel Antoni, ks., polityk pol., * 1859, w latach 1904—08, poseł do Reichstagu, potem czł. poznańskiej Nacz. Rady Ludowej, narod. demokrata, 1919 w sejmie, 1922 w senacie.

Stychomancja, gr., wróżenie z wierszy (stichoi), pisanych na kartkach.

Styczna, prosta, będąca granicznym położeniem siecznej, gdy punkty przecięcia siecznej z krzywą zdążają do punktu na krzywej S do

koła, prostopadła do promienia w punkcie styczności.

Stycznych busola, przyrząd do pomiaru natężenia prądu elektr. Natężenie prądu jest proporcjonalne do tangensa kąta wychylenia igły magnetycznej, umieszczonej w środku obręczy kołowej, na której nawinięte są druty połączone z źródłem prądu elektrycznego.

Stygmat, gr., pierw. ukłucie, punkt, piętno, znamię. S t y g m a t y z a c j a, w mistyce katolickiej zjawisko napiętnowania ranami Chrystusa u osoby, przejętej męką Chr., np. u św. Franciszka z Asyżu; problem istoty s. — nierozstrzygnięty przez Kościół katolicki.

Styka, malarze pol., 1) Jan (1858—1925), z dzieł np. panorama „Racławice" (z W. Kossakiem) i inne, obrazy sztalugowe; 2) Adam, syn poprz., orientalne krajobrazy, sceny rodzajowe; 3) Tadeusz, * 1889; głównie portrecista.

Styks, w mitologii gr.: 1) rzeka w Hadesie; 2) bóstwo, córka Okeanosa i Tetydy.

Styl, p i e r w.: rylec do pisania; w s z t u c e: stałe piętno nadawane przez artystę lub epokę dziełom sztuki; w l i t e r a t u r z e: swoisty sposób wyrażania się autora, por. Stylistyka; w s p o r c i e: forma wykonania.

Style architektoniczne, ob. Kolumna, Porządki architektoniczne, Sztuka.

Stylici, gr., s ł u p n i c y, pokutnicy chrześc. w Syrii i Palestynie, którzy przepędzali nieraz całe lata na słupach, np. św. Szymon Słupnik († 459).

Stylisko, trzonek, rękojeść.

Stylistyka, gr., nauka zajmująca się badaniem stylu i ujmująca wyniki swych badań w prawidła.

Stylizacja, s t y l i z o w a n i e, w sztuce przekształcenie form naturalnych — w podstawowe danego stylu.

Stylobat, gr., podmurowanie, podstawa kolumn.

Stylografia, gr., galwanoplastyczne otrzymywania miedzianych klisz drukarskich.

Stylus, łac., rylec.

Stymulans, łac., bodziec; por. Stimulantia.

Stynka, ryba łososiowata, silnie uzębiona, żyje towarzysko; łowiona dla tranu.

Stypa, uczta po pogrzebie, zabytek czasów pogańskich.

Stypendium, łac., pomoc pieniężna dla studiujących, od państwa lub z fundacyj.

Stypulacja, łac., w prawie rzym. zawarcie kontraktu ustnego, wg pewnej formuły; s t y p u l o w a ć, ustalić, umówić.

Styrakowiec, drzewo lub krzew z rodziny styrakowatych; s. l e k a r s k i dostarczał dawniej żywicy zw. s t y r a k s e m; płd. Europa; s. b e n z o e s o w y dostarcza leczniczej żywicy benzoesowej; Jawa, Sumatra.

Styraks, ob. Styrakowiec.

Styria (Steiermark), austriacki kraj związkowy, położ. w Alpach Wsch. (Austr. Alpy Wapienne, Niskie Taury), 16.381 km² powierzchni i 1,015.000 mieszk. Gospodarka: hodowla, leśnictwo (las zajmuje 51% pow.), rolnictwo w płd.-wsch. cz., górnictwo (węgiel brunatny i rudy żelaza koło Leoben) i przemysł (maszynowy i drzewny). Stolica: Graz. Ustrój: rząd krajowy, wybier. przez sejm krajowy (Landtag).

Suarez Francisco, jezuita hiszp. (1548—1617), teolog i filozof; „Dzieła" (26 t.).

Sub, łac., pod.

Subaltern, łac., określenie oficerów młodszych (porucznik, podporucznik).

Subarktyczny, podbiegunowy.

Sub auspiciis, łac., pod opieką.

Subbotniki, s a b a t o w c y, sekta rosyjska, w XVIII w., zbliżona do żydostwa.

Sub conditione, łac., pod warunkiem.

Subdiakonat, w Kościele katol. 1. święcenie większe.

Subhastacja, przymusowa sprzedaż licytacyjna nieruchomości dłużnika.

Subiekt, łac., podmiot: przeciw. o b i e k t, przedmiot.

Subiektywizm, łac., podmiotowość.

Subito, łac., wł., nagle, szybko.

Sublimacja, łac., 1) p r z e s t a t a n i e, przeprowadzenie ciała stałego bezpośrednio w parę (bez stapiania); po ochłodzeniu para przechodzi z powrotem w ciało stałe; 2) w p s y c h o l o g i i powstawanie z popędów pierwotnych, popędów o wyższej wartości etycznej i kulturalnej.

Sublimat, łac., 1) produkt sublimacji (ob.); 2) chlorek rtęciowy, ob. Rtęć.

Sublokator, łac., podnajemca.

Subordynacja, łac., podporządkowanie, karność.

Subotica, węg. Szabadka, niem. Maria-Theresiopel, m. w Baczce (Jugosławia), 102.000 mieszkańców.

Sub poena (pōna), łac., pod grozą kary.

Subretka, fr., pokojówka w komediach, farsach; w operetkach itp. wykonawczyni partji humorystycznych.

Sub sigillo, łac., pod pieczęcią (domyśl.: milczenia).

Subskrypcja, łac., zamówienie, zobowiązanie się, przez złożenie podpisu, do objęcia pewnej ilości akcyj, obligacyj, udziałów, wypuścić się mających, lub do zakupienia dzieła, które ma się ukazać.

Sub specie aeternitatis lub **aeterni,** łac., z punktu widzenia wieczności.

Substancja, łac., w f i l o z o f i i: to co istnieje realnie w rzeczach; p o t o c z n i e: materia.

Substancja biała, ob. Mózg; s. r o g o w a, ob. Keratyna; s. s z a r a, ob. Mózg.

Substrat, łac., podstawa, podłoże; w l o g i c e, substancja.

Substratosfera, ob. Stratosfera.

Substytucja, łac., zastępstwo; s u b s t y t u t, zastępca (np. adwokata).

Subsumpcja, w logice podporządkowanie jakiegoś pojęcia pojęciu ogólniejszemu, szczegółu — ogólnej regule.

Subsydia, łac., pomoc pieniężna, zasiłek. S. c h a r y t a t y w n e (Subsidia caritativa), daniny proboszczów jakiejś diecezji na rzecz biskupa.

Subtelny, łac., delikatny, misterny, wrażliwy.

Subtropikalny (s u b t r o p i c z n y), podzwrotnikowy.

Sub voce, skrót: **s. v.,** łac., pod hasłem.

Subwencja, łac., pomoc finansowa, zwł. z funduszów publicznych.

Sucha, m. w pow. Maków (woj. krak.), nad Skawą, 6.000 mieszk.; renesans. zamek z XVI w. z biblioteką i zbiorami; letnisko.

Sucha destylacja, ob. Destylacja.

Sucha igła, franc. p o i n t e s è c h e, rodzaj delikatnej techniki miedziorytniczej przy użyciu stalowego rylca.

Suche dni, łac., 3 dni postne (środa, piątek, sobota): w trzecim tyg. adwentu, w pierwszym tygodniu wielkiego postu, w okresie Zielonych Świątek i w trzecim tygodniu września.

Suchedniów, w. w pow. Kielce, nad Łączną, odlewnia żelaza, przem. ceramiczny i meblarski.

Suchodolski, 1) January, malarz pol. (1797—1875); obrazy o tematach wojennych, gł. polskich, np. „Obrona Częstochowy" i in.; 2) Rajnold (1804—31 [zginął]), popularny piosenkarz powstania listopad., podobno autor m. i. „Patrz Kościuszko" itd.; 3) Bogdan, pol. historyk kultury i pedagog, * 1903; wypisy z polskich myślicieli, studia o nowych prądach wychowawczych, monografia o Brzozowskim, red. czasopisma „Kultura i wychowanie".

Suchomlinow Władimir, generał ros. (1848—1926), min. wojny 1908—15 (reorganizacja armii rosyjskiej).

Suchoty, gruźlica płuc.

Suchum, stol. republ. Abchazji (Gruzja), port czarnomorski i stacja klimat., 40.000 mieszk.

Suczawa, m. na Bukowinie, nad rz. S. (do Seretu), 12.000 mieszk.; 1388—1564 stol. Mołdawii.

Suczou, m. w chińs. prow. Kiang-su, 260 000 mieszkańców, port.

Sudan, część Afryki, położ. między Saharą a Zatoką Gwinejską i Kotliną Kongo, sięgająca od Atlantyku na zach. po wyżynę Abisynii na wsch. Obejmuje szereg wyżyn, porozdzielanych kotlinami (kotl. górnego Nigru, Jeziora Czad, Białego Nilu). Klimat gorący, na płd. wilgotny, na płn. suchy. Przeważnie obszar sawanny lub stepowy z lasami galeriowymi. Ludność złożona z Murzynów sudańskich, chamitów oraz ich mieszańców. Z wyjątkiem Liberii i Gwinei portug. należy cały S. do Francji (Franc. Afryka Zach. i Równikowa) i Wkiej Brytanii (Gambia, Sierra Leone, Złote Wybrzeże, Nigeria, S. Ang.-Egipski). — S. A n g l o - E g i p s k i, bryt.-egip. kondominium, położ. na płd. od Egiptu, 2,611.000 km² pow. i 5,7 mil. mieszk. Uprawa bawełny (1934: 45.000 t) i hodowla zwierząt. Wywóz bawełny i gumy. Gł. port: Port Sudan. Stolica: Chartum. Na czele zarządu generalny gubernator, mianowany wspólnie przez Wką Brytanię i Egipt. — Zdobyty przez Egipcjan 1874, 1899 pod zwierzchnictwem Anglii. — S. F r a n c u s k i, ob. A f r y k a R ó w n i k o w a F r a n c u s k a, A f r y k a Z a c h o d n i a F r a n c u s k a.

Sudańczycy, wspólna nazwa plemion murzyńskich (przymieszka elementów berberyjskich i semickich), z obszaru między Saharą a grupą ludów Bantu.

Sudermania, szwedz. Södermanland, kraina w środk. Szwecji, 6.811 km², 188.000 mieszk.; stoł. Nyköping.

Sudermann Hermann, powieściopisarz niem. (1857—1928): „Frau Sorge", „Der Katzensteg" i in., z dramatów: „Heimat", „Fritzchen", „Johannes".

Sudety, pasmo górskie między Czechami i Śląskiem, 310 km dł.; Śnieżka, 1603 m; dzielą się na: Góry Łużyckie, Izerskie, Olbrzymie, Sowie, Czeski Grzebień, Jesionik i Góry Odrzańskie.

Sue (sü), Eugène, właściwie Marie-Joseph, powieściopisarz franc. (1804—57): „Les mystères de Paris", „Le Juif errant" i in.

Sueski Kanał, bezśluzowy, łączy M. Śródziemne z Czerwonym, przecinając Przesmyk Sueski, 160 km dł., 12 m głęb., skraca drogę z Europy do Indyj o 8.000 km; zbudowany przez Ferdynanda Lessepsa w l. 1856—1869; pod zarz. Spółki Międzynarodowej większość akcyj w rękach Anglii. — P i e r w o t n y kanał miał być podobno zbudowany już w XIV w. prz. Chr. przez Egipcjan.

Suetonius (S w e t o n i u s z) Caius Tranquillus, historyk rzym. (ok. 75—130 po Chr.); dzieła: „Życie cesarzy", „Gramatycy i mówcy", „Poeci".

Suez, egips. m. portowe nad M. Czerwonym, 40 000 mieszkańców.

Sufeci (sędziowie), najwyżsi urzędnicy w Kartaginie.

Suffragium, łac. głosowanie obywateli rzymskich na komicjach; prawo głosowania.

Sufiks, łac., przyrostek w wyrazie. s u f i k s o w e j ę z y k i: stosunek gramatyczny słów wyrażany za pomocą sufiksów.

Sufizm (s o f i z m), panteistyczny pogląd na świat mistyków i ascetów perskich.

Sufler, fr., s. teatralny, niewidoczny dla publiczności, podpowiada aktorom role; s u f l o w a ć, podpowiadać.

Sufragan, łac., członek kolegium duchownego z prawem głosowania; b i s k u p - s., zastępujący właściwego biskupa-ordynariusza.

Sufrażystki, kobiety ang., walczące w l. 1906—14 o przyznanie kobietom prawa głosu do parlamentu z Emmeline Pankhurst († 1928) na czele.

Sugerować, łac., wpływać na kogoś, poddawać komuś myśli. S u g e s t y w n y, wywierający sugestię (ob.).

Sugestia, łac., wzbudzanie w kimś określonych z góry stanów i wyobrażeń na drodze psychicznego kontaktu. Podatność na s. jest szczególnie duża w hipnozie. Istnieją osoby więcej i mniej podatne na s. Łatwo ulegają jej dzieci. Bywa stosowana przy leczeniu chorób psychicznych. — A u t o s u g e s t i a, wmawianie samemu sobie.

Suhak, antylopa, żyjąca na stepach między Donem a Wołgą i w Azji płn.-wsch.; w XVII w. także na Ukrainie.

Sui iuris (homo), łac., w prawie rzym. człowiek nie podlegający władzy ojcowskiej.

Suita, zw. też p a r t i t a, forma muzyki instrumentalnej, złożona z kilku części (forma cykliczna); poszczeg. ogniwa: tańce albo utwory charakterystyczne.

Sujkowski Antoni, geograf pol., * 1875, prace z antropogeografji, podręczniki.

Suka, samica psa i lisa.

Sukces, łac., powodzenie.

Sukcesja prawna, łac., następstwo prawne, wstąpienie innej osoby, w miejsce poprzednika, w istniejący stosunek prawny. S. syngularna, szczególna, jest wstąpieniem w szczególny i oznaczony stosunek prawny (przelew wierzytelności); s. uniwersalna, ogólna, jest przejściem ogółu praw majątkowych jednej osoby na drugą (objęcie spadku przez dziedzica).

Sukcesor, łac., następca; por. Sukcesja prawna.

Sukcesyjna wojna, walka o tron między pretendentami, np. po wymarciu dynastii.

Sukcesyjne państwa, państwa, które po upadku monarchii austr.-węg. 1918 uzyskały niepodległość (Czechosłowacja, Polska), oraz te, które kosztem monarchii powiększyły posiadłości, np. Rumunia.

Sukiennice, budynki na sklepy z suknem w śrdw. i później.

Sukmana, wierzchnia odzież z sukna u Słowian i wielu ludów azjat., o różnym kroju i barwie.

Sukno, tkanina z krótkiej wełny kędzierzystej; włos na s. otrzymuje się przez silne foluszowanie (ob.), zgrzeblenie ostem tkackim i przystrzyganie; tkanina nieznacznie foluszowana: loden.

Sukulenty (łac. succulenta), rośliny o budowie mięsistej; magazynujące wodę, jak np. gruboszowate, kaktusy.

Sukurs, łac., pomoc, odsiecz; gł. w staropolszczyźnie.

Sulamith, hebr., „sulamitka", „dziewczyna z Sulem lub Sumem", narzeczona w „Pieśni nad Pieśniami" (ob.).

Sulejman, ob. Soliman.

Sulejów, m. w pow. Piotrków (woj. łódz.), nad Pilicą, 6.000 mieszk.; ruiny klasztoru cystersów.

Sulejówek, letnisko, 17 km na wsch. od Warszawy; dworek Marszałka Piłsudskiego.

Suligowski Adolf, prawnik pol. (1849—1932); szereg prac, zwł. z dziedziny samorządu.

Sulima Stepan, ataman kozacki, † 1635, zdobył 1635 Kudak, wymordował załogę, ścięty w Warszawie.

Sulla Lucius Cornelius, wódz i polityk rzym. (138—78 prz. Chr.), stronnik senatu, walczył z Jugurtą, Cymbrami, Teutonami itd., 88 konsul, pokonał Mariusza, 82—79 dyktator, wprowadził rządy arystokratyczne (masowe proskrypcje przeciwników).

Sullivan (saliwen) Sir Arthur, kompozytor ang. (1842—1900); opera kom. „Mikado", kompozycje kameralne, orkiestralne, pieśni.

Sully (sülli) Maximilien de Béthune, franc. mąż stanu i marszałek (1560—1641), min. finansów, b. wpływowy za Henryka IV, podniósł dobrobyt Francji, znakomity wódz w wyprawie sabaudzkiej.

Sully-Prudhomme (sülli-prüdom) René François Armand, poeta franc. (1839—1907), pierwszy laureat nagr. Nobla, parnasista, poeta filozoficznej refleksji i pesymistycznej rezygnacji. „Stances et poèmes", „Les épreuves", „Les solitudes", „Les vaines tendresses", „Les destins" i in.

Sulpicius, 1) Publius S. Rufus, trybun ludu 88 prz. Chr., zwolennik Mariusza przeciw Sulli, zabity; 2) ob. Galba.

Sułkowski, 1) Aleksander Józef, naturalny syn Augusta II (1695—1762), minister saski; 2) August, syn poprz. (1729—86), w. pisarz kor., jeden z twórców Rady Nieustającej i jej marszałek 1775—6, członek Komisji Edukacyjnej; 3) Józef, oficer (1770—98), odznaczył się 1792 nad Zelwą, potem w kampaniach napoleoń., adiutant Bonapartego, gorący republikanin i demokrata, zginął w Egipcie; pozostawił pamiętniki i i. pisma; 4) Antoni Paweł, ks., generał (1785—1836), uczestnik kampanii pruskiej i hiszp., 1813 naczelny wódz po śmierci ks. Józefa, 1815-18 członek Komisji wojskowej.

Sułtan, tytuł władców mahometańskich, zwł. tureckich.

Sum, ob. Sumowate.

Suma, 1) wynik dodawania (ob.); 2) s. (summa missa), uroczysta msza św. w niedzielę i święta.

Sumak, 1) drzewo lub krzew z rodziny Anacardiaceae, niektóre rodzaje hodowane jako ozdobne; perukowiec z Europy płd. dostarcza barwników; s. japoński dostarcza laku. 2) dywan wschodni wiązany, niekosmaty.

Sumaryczny, łac., ryczałtowy, krótki.

Sumatra, wyspa w Archipel. Sundajskim, kolonia holend., 422.527 km², 7.600.000 mieszk.; klimat gorący; wśród pasm górskich kilka czynnych wulkanów (Indrapura, 3800 m); wywóz tytoniu, kawy, pieprzu, wanilii, kauczuku; kopaliny, zwł. węgiel i nafta. Ważniejsze miasta: Palembang, Medan, Padang.

Sumba, wyspa w archipel. M. Sunda (Indie Holend.), 11.082 km², 200.000 mieszk.; klimat zdrowy; stol. Waingapu.

Sumerowie, najdawniejsi mieszkańcy płd. Babilonu, twórcy odrębnej kultury (m. in. pismo klinowe), przejętej w dużej mierze przez Semitów, którym S. ulegli.

Summa cum laude, łac., z najwyższą pochwałą.

Summa missa, ob. Suma 2).

Summa summarum, łac., ogólnie, w całości.

Sumowate, podrodzina ryb karpiowatych; ciało nagie lub pokryte pancerzem kostnym; słodkowodne; w Europie tylko 1 rodzaj: sum pospolity, największa ryba kostnoszkieletowa Europy, żyje w spokojnych głębinach lub w mule; żywi się rybami, rakami; mięso smaczne i tłuste.

Sum

Sumpt, łac., nakład, koszt.

Sumy bajońskie, ob. Bajońskie sumy; s. neapolitańskie, ob. Neapolitańskie sumy.

Sund (Öresund), cieśn. między duńs. wyspą Zelandią i Szwecją, do 30 m głęb., najwęższe miejsce 4,5 km.

Sundajskie Wyspy, archipel. w Indiach Wsch., między M. Chińskim i Oc. Indyjskim: Wielkie Sunda: Sumatra, Jawa, Borneo, Celebes; Małe Sunda: Bali, Lombok, Sumbawa, Sumba, Timor, Flores i in. Należą przeważ. do Holandii; wywóz: cukru, tytoniu, ropy naftowej, kauczuku, cyny.

Sunderland (senderlend), m. portowe w hrab. Durham (płn. Anglia), port nad M. Północnym; 187.800 mieszkańców.

Sungari, pr. dopł. Amuru w Mandżurii, 1.800 km.

Sunna, arab., ogół przepisów prawnych, religijnych, a także praktyk i zwyczajów Mahometa i jego pierwszych następców.

Sunnici (ob. Sunna), większość mahometan, uznających Koran oraz sunny proroka i pierwszych kalifów; przeciw. szyici uznają tylko Koran oraz sunnę Mahometa i jego zięcia Alego.

Sun Yat Sen, chińs. mąż stanu (1868—1925), twórca i długoletni kierownik rewolucyjnego Kuomintangu (ob.), 1911 pierwszy prezydent Chin, przyczynił się do abdykacji dynastii mandżurskiej; nap.: „The International Development of China" i in.

Suomi, fińska nazwa Finlandii i języka fińskiego.

Super..., łac., ponad..., nad...

Superarbiter, łac., rozjemca. Por. Sądy polubowne.

Superfosfat, nawóz sztuczny, mieszanina rozpuszczalnego fosforanu jednowapniowego i siarczanu wapnia, otrzym. z fosforytów, koprolitów, guano, popiołu kostnego i in., przez działanie stężonym kwasem siarkowym.

Superheterodyna, rodzaj odbiornika radiowego o działaniu „transpozycyjnym".

Superintendent, łac., duchowny protestancki, kierujący diecezją; superintendentura, urząd lub mieszkanie s.

Superior, łac., „wyższy", przełożony, zwłaszcza w klasztorach.

Superior Lake, ob. Górne Jezioro.

Superlativus, łac., stopień najwyższy przymiotnika, przysłówka.

Superrewizja, łac., powtórne badanie lekarskie, sądowe, powtórny przegląd.

Supiński Leon, prawnik pol., * 1868, min. sprawiedl. w gabinecie Moraczewskiego i Paderewskiego, później prezes Sądu Najwyższego.

Suplement, łac., uzupełnienie, zwł. dzieła literackiego.

Suplent, łac., w b. zaborze austr. zastępca nauczyciela w szkole średniej.

Suplika, fr., prośba; suplikant, wnoszący prośbę.

Suplikacje, obchody błagalne i dziękczynne.

Suponować, łac., przypuszczać. Supozycja, przypuszczenie, domysł.

Suppé Franz von, kompozytor austr. (1820—95); operetki (ok. 200) na wzór Offenbacha i i.

Supra, łac., powyżej, wyżej.

Supranaturalizm, łac., wiara w czynnik nadprzyrodzony; filoz.: przeciw. naturalizmu (ob).

Supraporta, wł., nadproże, część górna drzwi, dawniej często ozdabiana obrazami, stiukami i in.

Supremacja, łac., przewaga, władza.

Supremat, łac., najwyższa władza papieża nad Kościołem katolickim.

Sur, staroż. Tyr, port w Syrii płd., 8.000 mieszkańców.

Sura, arab., rozdział Koranu.

Surabaja, holend. Soerabaja, stol. holend. rezydentury na wsch. wybrzeży Jawy, 336.000 mieszkańców, port morski.

Surakarta, holend. Soerakarta, stol. holend. rezydentury we wnętrzu Jawy, 160.000 mieszkańców, kopalnia cyny.

Surat, m. w Ind. bryt. rezydenturze Bombaj 117.000 mieszkańców.

Surdynka, ob. Sordino.

Suriname, ob. Gujana.

Surma, trąba mosiężna, na wojnie i polowaniu.

Surmia, drzewa i krzewy Ameryki i Azji wschodniej.

Surogat, łac., 1) produkt zastępczy, 2) sędzia duchowny w konsystorzu.

Surowica (serum), część krwi wzgl. limfy, płynna, pozbawiona włóknika i krwinek. Leczenie surowicą (seroterapia): S. zwierzęcia, któremu kilkakrotnie wstrzyknięto zarazki, zawiera ciała odpornościowe; wstrzyknięta innemu zwierzęciu uodpornia go przed tą chorobą na okres ok. 3 tygodni. Najczęściej stosowane: s. przeciwbłonicza i przeciwtężcowa. Serodiagnostyka opiera się na działaniu w s. ciał odpornościowych, z których obecności wnosi się o wtargnięciu do niej zarazków i ich rodzaju.

Surowicze błony, wyścielające jamy ciała i narządy, wydzielają płyn zmniejszający tarcie narządów, w sprawach chorobowych — wodnisty lub ropny wysięk.

Surowicze płyny, ciecze przejrzyste lub słabo zabarwione, powstają przez przesiąkanie z krwi do jam ciała.

Surowiec, w technologii każdy materiał wyjściowy do przeróbki.

Surówka, żelazo w tej formie, w jakiej wychodzi z wysokiego pieca (ob. Żelazo).

Surrealizm (nadrealizm), franc. szkoła poetycka, 1924 manifest André Breton, wywodzi się z dadaizmu, głosi twórczość odruchów psychicznych z pobrzeża świadomości, bezładny ciąg wizyj halucynacyjnych, ale w dalszym rozwoju zdąża do opanowanego artyzmu: najwybitniejsi Louis Aragon i Paul Dermée.

Sursum, łac., w górę, do góry; s. corda, w górę serca!

Sušak (suszak), m. port. w Chorwacji (Jugosławia), nad Adriatykiem, 16.000 mieszkańców.

Suseł, gryzoń z rodziny wiewiórkowatych, żyje towarzysko w suchych, stepowych okolicach; na zimę czyni zapasy i zasypia; futro w handlu; Europa wschodnia.

Suspendować, łac., zawiesić kogoś czasowo w urzędowaniu.

Suspensorium, łac., opatrunek woreczkowy, przy noszony przy zapaleniu jąder, moszny, przy sportach itp.

Suszenie, sztuczne odbieranie wilgoci materiałom. M e c h a n i c z n e: intensywne doprowadzanie ciepła i wentylacja, a odprowadzanie nasyconego parami powietrza. C h e m i c z n e: materiałami silnie hygroskopijnymi.

Sutanna, fr., suknia księży świeckich.

Sutereny, fr., ubikacje budynku znajdujące się się pod poziomem gruntu.

Sutki, łac. mammae, gruczoły mleczne, leżące u człowieka, małp i nietoperzy na klatce piersiowej; s. zaopatrzone są w b r o d a w k i s u t k o w e, w których znajdują się ujścia 12—20 przewodów mlekowych.

Sutra (sanskr., „nitka"), nazwa zbioru tekstów staroindyjskich traktujących o nauce życia.

Suttner Berta, bar., z domu hr. Kinsky, pisarka austr.-niem. (1843—1914), laureatka pokojowej nagrody Nobla, głośna powieść: „Die Waffen nieder".

Suum cuique, łac., „każdemu co mu się należy".

Suwaki, 1) ob. Rachowanie na maszynie; 2) stawidła suwakowe, ob. Parowe maszyny.

Suwałki, m. pow. w woj. białostoc., nad Czarną Hańczą, 22.000 mieszk.; młyny, browary, fabryki trykotaży i in.

Suwerenność, fr., niezawisłość; s u w e r e n, niezawisły władca.

Suworow Aleksandr, feldmarszałek rosyjski (1729—1800), jeden z najwybitniejszych wodzów rosyj., walczył z konfederatami barskimi, 1794 zdobył Pragę (rzeź mieszkańców), następnie Warszawę, 1799 nacz. wódz wojsk austr.-ros. we Włoszech (zwycięstwa nad Francuzami pod Cassano, nad Trebią i in.).

Suza, 1) franc. Sousse, m. port. w Tunisie, 25.000 mieszk.; 2) w 3. tysiącleciu prz. Chr. stolica Elamu, od Cyrusa Starsz. jedna z 4 stolic państwa pers., ruiny, odkrycie tablic z prawami Hammurabiego.

Suzdal, m. w okr. przemysł. Iwanowo (Rosja), nad rz. Nerlą; 6.000 mieszk.; Kreml, śrdw. klasztory, muzeum, katedra. — W śrdw. stolica W i e l. K s i ę s t w a S u z d a l s k i e g o.

Suzeren, pan lenny, ob. Feudalizm, Prawo lenne.

Suzin Paweł, powstaniec pol. (1839—63), dowodził 1863 partią w Płockim i Augustowskim, padł pod Stragiszkami.

Svalbard, ob. Szpicbergen.

Svedberg Theodor, chemik szwedzki, * 1884, prace z chemii koloidów; laureat Nobla.

Švehla Antonín, polityk czeski, * 1873, przywódca agrariuszów, 1922—9 premier.

Sverdrup, 1) Otto, norw. badacz okolic polarnych (1854—1930), jako towarzysz Nansena 1893—96 i samodzielnie 1898—1902 wyprawiał się do Arktydy i Grenlandii; od niego nazwa A r c h i p e l a g u S.'a w Am. Płn.; 2) Harald Ulrik, geofizyk i badacz okolic polarnych, * 1888.

Sverige, po szwed. Szwecja.

Světlá Karolina, właściwie Johanna Mužaková z domu Rott, powieściopisarka czeska (1830—99), wszechstronna i b. płodna.

Svinhufvud Per Evind, polityk finlandzki, * 1861, 1917—18 naczelnik, 1931 prezydent republiki.

Svištov (Sistova), m. nad Dunajem, płn. Bułgaria, 12.067 mieszk.; 1791 pokój między Francja a Austria.

Svoboda František Xaver, czeski poeta i pisarz, * 1860, wybitny przedstawiciel realizmu społecznego.

Swansea (suonsi), m. w ang. hrabs. Glamorgan w Walii, 165.000 mieszk.; kop. węgla, przemysł metalurgiczny.

Swantewid, ob. Światowid.

Swaradż (s w a r a j), ind., „własne rządy", hasło nacjonalistów indyj. (s w a r a d ż y s t ó w), dążących do uzyskania autonomii dla Indii.

Swaraj, ind., ob. Swaradż.

Swaróg, Swarożyc, w mitol. słowiańskiej bóg słońca i ognia.

Swarzewo, w. w pow. morskim (woj. pomor.), nad Zat. Pucką, letnisko.

Swarzędz, m. w pow. Poznań, 5.000 mieszk.

Swastyka, znak symboliczny, w kształcie krzyża równoramiennego z zagiętymi u góry w jedną stronę ramionami; jeden z najstarszych motywów ornamentalnych. Rzekomy symbol ognia i słońca, oraz przynależności do Ariów; stąd odznaka antysemickich stowarzyszeń, zwł. narodowo-socjalist. niemieckiej partii robotn. (hitlerowców). Obecnie tworzy herb państwowy Rzeszy niemieckiej. — Por. r y s. przy art. K r z y ż.

Swat, pośrednik przy zawieraniu małżeństwa.

Swatau, S z a t o u, m. w chińs. prow. Kuangtung, 178.000 mieszkańców.

Swazi (Swaziland), ang. protektorat w płd. Afryce, skarby miner.: węgiel, cyna, złoto, mało eksploatowane; wywóz: cyny, bawełny, skór, bydła; 17.295 km², 115.000 mieszk. (Murzynów Bantu.); stol. Mbabane.

Swedenborg (właśc. S w e d b e r g) Emanuel, szwed. uczony i mistyk (1688—1772); na zasadzie mechanicznego i organicznego związku przedmiotów, rozszerzonej na stworzenia żywe, szczeg. ludzi, stworzył własny s y s t e m r e l i g. oraz n a u k ę o d u c h a c h. Miał licznych zwolenników, m. i. w Polsce.

Sweter (ang. s w e a t e r), bluzka dziana, z wełny, bawełny, jedwabiu lub tp.

Swetoniusz, ob. Suetonius.

Swewowie (Suebi, Suevi), jedno z najliczniejszych plemion germańskich, między Menem a górami Harzu; w I w. prz. Chr. częściowo podbici przez Rzymian.

Swierdłowsk, dawniej E k a t e r y n b u r g, stol. obwodu Urals. (Rosja), nad Isetem, 223.000 mieszk.; kop. złota. — 1918 zamord. rodziny carskiej.

Swift Jonathan, znakomity satyryk ang. (1667—1745), słynne „Travels into Several Remote Nations of the World, by Lemuel Gulliver" („Podróże Guliwera"); polityczne partie angielskie — Liliputy, dworzanie — niezdarni olbrzymi, niepraktyczni uczeni — władcy wyspy powietrznej Laputa, ogół ludzi — małpie istoty w idealnym świecie szlachetnych koni.

Swinburne (słinbörn) Algernon Charles, poeta ang. (1837—1909), o żywiołowym natchnieniu i mistrzowskiej technice: „Atalanta in Calydon", „Poems and Ballads", „Songs before Sunrise" (liryka polityczna), „Hertha" (poemat

panteistyczny), wyborne ballady morskie, trylogia dramatyczna o Marii Stuart i in.

Swinemünde, ob. Świnioujście.

Swinnerton (suinertn) Frank, powieściopisarz ang., * 1884, „Nocturne" i in.

Sworzeń, zatyczka w formie czopa, klina, łącząca części maszyn.

Swoszowice, w. 7 km od Krakowa, kop. siarki, źródła siarcz., zakład kąpielowy.

Sybaris, grec. kolonia założ. ok. 720 prz. Chr. w Italii, zbytek jej mieszkańców stał się przysłowiowy; ob. Sybaryta.

Sybaryta, człowiek zniewieściały, lubiący zbytek (por. Sybaris).

Sybel Heinrich, historyk niem. (1817—95); np. „Geschichte der Revolutionszeit von 1789—95", „Die Begründung des deutschen Reiches durch Wilhelm I" i in.

Syberia (ros. Sibir), rosyjska część Azji płn. między Uralem a Oceanem Spokojnym, 12,5 mil. km² i ok. 15 mil. mieszk. S. z a c h. obejmuje nizinę w dorzeczu Obu i Irtyszu, na płn. tundra, w środkowej cz. tajga, a na płd. step czarnoziemny), S. ś r o d k o w a — dorzecze Jeniseju, nizinne na płn. (tundra), a wyżynne na płd. (tajga, step parkowy tylko w okolicy Gór Sajańskich i Jeziora Bajkalskiego), S. w s c h. — obszary górskie na wsch. od rz. Leny (Góry Jabłonowe, Stanowe, Wierchojańskie, Czerskiego i wulkany Kamczatki) z tundrą na płn., tajgą w cz. środkowej a strefą lasów mieszanych nad Amurem. Klimat surowy, kontynentalny (ciepłe lata, ostre zimy, w Wierchojańsku śred. temperatura stycznia — 51°). Ludność w 90% pochodzenia rosyjskiego (także ukraińsk.), resztę stanowią ludy tubylcze (Jakuci, Buriaci, Kamczadale, Tunguzi, Tatarzy). Gł. skupienia ludn. wzdłuż kolei transsyberyjskiej (Omsk, Nowosybirsk, Irkuck, Czyta, Władywostok). Rolnictwo (pszenica) tylko w pasie czarnoziemu w S. zach. Hodowla bydła i koni w płd. S., reniferów zaś na płn., obszar tajgi (bogactwa leśne słabo wyzyskane) dostarcza futer. Olbrzymie zasoby mineralne (złoto, węgiel, miedź, żelazo, grafit). Gł. zagłębie węglowe i ośrodek przemysłu hutniczego i baweln. koło Stalińska (Kuźniecka). Politycznie należy S. do sow. republ. rosyjskiej. Dzieli się na 3 obwody: S. zach., S. wsch. i Dalekiego Wschodu oraz autonom. republ. Jakutów, Buriatów i i. — W dziejach naukowego poznania S. i jej rozwoju gospodarczego i kulturalnego odegrali wybitną rolę w y g n a ń c y p o l s c y, zsyłani na S. przez rząd carski za udział w powstaniach i akcję niepodległościową. Z ich grona wyszli tak zasłużeni badacze S., jak: J. Kowalewski, A. Czekanowski, J. Czerski, B. Dyboski, B. Piłsudski i W. Sieroszewski. — D z i e j e. Od połowy XVII w. kolonia ros. (stopniowy jej podbój od Iwana Groźnego); kolonizowana przez chłopów oraz zesłańców polit. i kryminalnych; 1858 wcielenie kraju Amurskiego, 1875 Sachalinu; 1893—99 kolej transsyberyjska i zakaspijska; 1930 S. podzielona na dwa obwody: S. Wsch. (stolica Irkuck) i Zachod. (stolica Nowo Sybirsk).

Sybille, natchnione wieszczki starożytne, mieszkające w grotach lub nad jeziorami, kt. żyć miały przeszło 1000 lat. Od najsłynniejszej w Italii, S. Kumejskiej miał otrzymać Tarkwiniusz 9 ksiąg przepowiedni, k s i ę g i s y b i l i ń s k i e. W związku z tradycją tych ksiąg powstaje literatura sybilińska, Żydów i chrześcijan.

Sybir, ob. Syberia; S y b i r a c y, potocznie: zesłańcy polit. na Syberię i ich potomkowie.

Sycylia, największa z wysp Morza Śródziemnego, oddzielona od Półw. Apenińskiego Cieśniną Messyńską, należy do Włoch, 25 461 km² pow. i 3 896 866 mieszk. Prawie cała S. wypełniają góry (przedłużenie łuku Apeninów). Na wsch. wybrzeżu czynny wulkan Etna (3279 m). Klimat śródziemnomorski. Uprawa pszenicy, winnic, pomarańczy, cytryn i oliwki. Hodowla owiec. Znaczne rybołówstwo morskie (tuńczyki, sardynki). Wielkie złoża siarki. Stolica Palermo. Inne ważniejsze miasta: Messyna, Katania i Syrakuzy. — D z i e j e. Zamieszkała pierwotnie przez Sikelów (Sikulów) i Sikanów kolonizowana przez Fenicjan i Greków (wpływy kulturalne); później pod władzą Kartagińczyków (uprzednie zwycięstwo Greków 480 prz. Chr. nad Hamilkarem, wysunięcie się Syrakuz, wyprawa ateńska 415—413). Od 241 prz. Chr. S. prowincją rzym. Po upadku państwa Zach. Rzym. pod Odowakrem, potem pod Ostrogotami, Bizancjum, od 827 pod Saracenami, od XI w. pod Normanami (Roger I). Roger II połączył S. z płd. Italią (1130 Królestwo Obojga Sycylij). Od 1282 S. (bez Neapolu) pod Piotrem Aragońskim (przed tym Andegawenowie, „nieszpory sycylijskie"). 1503—1707 pod wicekrólami hiszp.; 1707—13 pod Karolem III Austr.; 1713 pokojem utrechckim oddana ks. sabaudzkiemu, od 1738 przy Bourbonach hiszp.; 1815 połączona z Neapolem, od 1860 w państwie włos. — Por. S y c y l i j O b o j g a, K r ó l e s t w o.

Sycylij (Obojga, Królestwo, powstało 1130 przez połączenie przez Rogera II normandzkiej Sycylii z Italią płd. wraz z Neapolem; od 1189 pod Hohenstaufami, 1266 pod Karolem Andegaweńskim, 1282—1458 przy Aragonii, 1458—1504 rozdzielone, od 1505 połączone pod wicekrólami hiszp., 1713 i 20 przy Austrii, 1738 pod Bourbonami hiszp.; 1816 Ferdynand IV królem Obojga S. i Neapolu; 1860 włączone plebiscytem do Włoch.

Sycylijskie nieszpory (Vespro Siciliano), krwawe powstanie ludowe w Palermo przeciw Francuzom 30 III 1282.

Syderolity, meteoryty (ob.) składające się z żelaza.

Syderologia, gr., nauka o żelazie.

Syderyt, minerał, węglan żelaza, żółt.-brunatny; w Polsce w postaci s f e r o s y d e r y t ó w, w utworach jurajskich, koło Zawiercia, Częstochowy.

Sydney (sydni), stol. Nowej Płd. Walii (Australia), 1,250.000 mieszk.; port wojen. i handl., największe m. Australii, uniwers., obserwatorium astronom., przem. żelazny, odzieżowy, budowa okrętów.

Sydon, ob. Sidon.

Syfilis, k i ł a, l u e s, p r z y m i o t, najgroźniejsza choroba weneryczna. Przenosi się najczęściej przy spółkowaniu, wywołuje ją zara-

zek krętek blady, skoro dostanie się do krwi. W 3. tygodniu po zakażeniu tworzy się s z a n k i e r t w a r d y, guz wypełniony płynem surowiczym. Okres II, w y k w i t ó w k i ł o w y c h, towarzyszy rozprzestrzenianiu się zarazka w całym organizmie; występują stany zapalne narządów wewnętrznych. Okres III: dalej posunięte zmiany w narządach wewn. (kilaki) i w okresie pokiłowym paraliż postępowy, wiąd rdzenia. — Do leczenia s. używa się zastrzyków z preparatów rtęci, od 1910 r. z salwarsanu, ostatnio z bizmutu. Leczenie skuteczne musi trwać długo. Paraliż postępowy leczy się wysoką gorączką (zwł. przez szczepienie malarii).

Syfon, 1) rura, przez którą wypływa z naczyń ciecz, będąca tam pod ciśnieniem wyższym od atmosfer.; 2) podwójnie zagięta rura odpływowa w kanalizacji.

Sygietyński Antoni, pol. pisarz i krytyk lit., art. i muz. (1850—1923), inicjator naturalizmu w Polsce, studia o powieściopisarzach franc., powieści: „Na skałach Calvados" i „Wysadzony z siodła", książka o Maks. Gierymskim.

Sygnalizacja, przekazywanie wiadomości, ostrzeżeń, rozkazów umówionymi znakami lub dźwiękami, za pom. specjalnych lub podręcznych przyrządów; s. n a m o r z u służy do wzajemnego porozumiewania się okrętów, odbywa się za pom. barwnych flag, w nocy za pom. świateł kolorowych, wg systemu międzynarod., oraz drogą radiotelegraficzną.

Sygnał, łac., umówiony znak, hasło.

Sygnatariusz, łac., osoba, podpisująca umowę; szczeg. państwo, podpisujące umowę z dziedziny prawa narodów i przyjmujące gwarancję za jej wykonanie.

Sygnatura, łac., oznaczenie, znak; zwł. oznaczenie liczby sprawy w urzędzie sądzie, w drukarstwie kolejne oznaczenie arkuszy cyframi u dołu pierwszej stronicy.

Sygnaturka, najmniejszy dzwonek na wieży kościelnej; na mszę i „Anioł Pański".

Sygnet, łac., 1) pierścień z herbem, inicjałem itd. rytym w kamieniu; 2) znak wydawnictwa na karcie tytułowej.

Sygnować, łac., znaczyć, podpisywać.

Syjam (Siam, po syjam. M u a n g T h a i), królestwo w środk. części półwyspu Indochin. 518.159 km² pow. i 12,7 mil. mieszk. (24 na km²), Syjamitów, Chińczyków i Malajów, w większości rel. buddyjskiej. Kraj przeważnie nizinny. Gł. rzeki: Menam i Mekong. Podstawą całej gospodarki uprawa ryżu (1934: 51,8 mil. q.). Hodowla słoni i bawołów. Bogate kopalnie cyny (1934: 10.300 t). Wartość (1934): wywozu (ryż, drzewo, cyna, pieprz): 270 mil., przywozu: 199 mil. zł. S t o l i c a: Bangkok. — 638 po Chr. wprowadzenie buddyzmu. XIII w. powstanie państwa S., od 1782 dynastia Czakri. Straty terytorialne na rzecz Francji w l. 1893, 1904 i 1907, na rzecz Anglii w 1909. Od 1917 udział w wojnie świat. po stronie ententy. 1935 po zaburzeniach wewn. abdykacja króla Prajadhipoka na rzecz Ananda-Mahidola.

Syjamczycy, mieszkańcy Syjamu, należą do Szajów lub Tajów, przybyłych z wnętrza Azji i zmieszanych z Malajami; skóra oliwkowa.

Syjon, wsch. wzgórze Jerozolimy, 743 m.

Syjonizm, zorganizowany przez T. H e r z l a (ob.) ruch odrodzeniowy wśród Żydów dla odbudowy własnego państwa w Palestynie (1897 pierwszy kongres w Bazylei). Postulaty s. zrealizowane częściowo w D e k l a r a c j i B a l f o u r a z 2 XI 1917, uprawniającej Żydów do stworzenia swej siedziby narodowej w Palestynie; odtąd masowa imigracja, szybki rozwój gospodarczy i kulturalny Palestyny. Ruchem kieruje obecnie o r g a n i z a c j a s y j o n i s t y c z n a, na której czele stoi W e i z m a n n (ob.). Odłamy: ogólni syjoniści, Mizrachi (ortodoksi), Hitachdut i Poale-Syjon (lewica). Centrala e g z e k u t y w y s y j. w Londynie i w Palestynie. Wraz z ugrupowaniami nie-syjonistycznymi tworzą syjoniści A g e n c j ę Ż y d o w s k ą z Weizmannem jako jej prezesem. Agencja reprezentuje Żydów wobec rządu W. Brytanii, jako władzy mandatowej. — W opozycji znajduje się nowa organizacja syjonistyczna („rewizjoniści") założona 1935 przez Żabotyńskiego.

Sykatywy, łac., tlenki i sole metal. i i., przyspieszające schnięcie olejów.

Sykofanci, gr., w Atenach: denuncjanci, szpiedzy, kreatury.

Sykomora, f i g a s y k o m o r o w a, drzewo morwowate o owocach jadalnych, święte drzewo staroż. Egipcjan. Afryka wsch.

Sykstus, papieże: 1) S. I, św., 116(?)—125(?); 2) S. II, św., 257—258; 3) S. III, św., 432—440; 4) S. IV, 1471—84, stworzył inkwizycję w Hiszpanii, zbudował kaplicę Sykstyńską; 5) S. V, 1585—90, reorganizator Kościoła, twórca wielu budowli.

Sykstyńska kaplica, kaplica domowa papieska w Watykanie z l. 1473—81, dzieło Giovanniego de' Dolci; freski Perugina, Botticelliego, Michała Anioła i in.

Sykstyńska Madonna, dzieło Rafaela, dziś w galerii drezdeńskiej.

Sylaba, gr., zgłoska (ob.).

Sylabizować, łac., czytać wyrazy, wymawiając oddzielnie każdą zgłoskę.

Sylen (Silenos), w mitol. gr. syn Hermesa lub Pana i nimfy, wychowawca i towarzysz Dionizosa (łysy, z końskimi uszami).

Sylfy, duchy powietrzne wg systemu Paracelsusa; s y l f i d y, żeńskie duchy.

Sylistria, rum. Silistria, m. w Rumunii, nad Dunajem, 12 000 mieszkańców, twierdza.

Syllabus, gr. łac., 1) dosł.: wykaz, spis, katalog; 2) encyklika Piusa IX z 1864, wykaz błędnych nauk współczesnych.

Sylogistyka, gr., dział logiki, traktujący o sylogizmach (ob.).

Sylogizm, gr., forma wnioskowania, którego budowa polega na wyciąganiu w n i o s k u z dwóch p r z e s ł a n e k.

Sylurska formacja (s y l u r), paleozoiczna formacja, między kambrem i dewonem. Składa się z piaskowców, szarogłazów, granitów, sienitów, zawiera często pożyteczne złoża mineralne. W P o l s c e w Górach Świętokrzyskich i na Podolu. Por. Geologiczne formacje. — F l o r a i f a u n a: bogata fauna m o r s k a (trylobity, brachiopody, korale, graptolity, pierwsze ryby chrzęstnoszkieletowe), z roślin głównie glony.

fauna i **flora lądowa** uboga (skorpiony; paprocie).

Sylwan, bóg, ob. Silvanus.

Sylwester, papieże: S. I, św., 314—35 miał ochrzcić Konstantyna W. i otrzymać jego darowiznę. S. II, 990—1003 matematyk i astronom. S. III, 1044—6, antypapież Benedykta IX.

Sylweta, fr. silhouette (siluet), rysunki (portrety), utworzone z ciemnych plam na jasnym tle, tak, że występują tylko kontury zewn.; nazwa — od wynalazcy portretów sylwet, Étienne de Silhouette (1709—67).

Sylwin, minerał, chlorek potasu, występuje w złożach soli potas. (Stassfurt, Kałusz), nawóz sztuczny.

Symbionty, ob. Symbioza.

Symbioza, r., trwałe współżycie różnogatunkowych organizmów, w kt. obie strony zw. symbiontami, odnoszą korzyści; np. porosty złożone z glonów i grzybów, uzupełniający się nawzajem, w s. żyją też bakterie azotowe z rośl. motylkowymi.

Symbirsk, ob. Uljanowsk.

Symbol, gr., zmysłowe, uogólniające przedstawienie konkretnych lub abstrakcyjnych przedmiotów, związków, czynności, właściwości, pojęć. W kultach relig. — znak, formuła, po których poznawają się współwyznawcy, por. Symbol wiary. Symbolem państwa jest jego godło. S. w matematyce, ob. Matematyczne znakowanie; o symbolice liczb, ob. Liczba.

Symbole chem., ob. Chemiczne znaki.

Symboliczne księgi, właściwiej: Księgi Symbolów, pisma, zawierające wyznanie wiary jakiejś religii.

Symbolika, gr., stosowanie symboli (ob.) i nauka o nich.

Symboliści w literaturze, ob. Symbolizm.

Symbolizm, kierunek literacki, najpierw szkoła poetycka we Francji, przeciwstawiająca się realistycznemu parnasizmowi, kult nastrojów uczuciowych i tajemniczej nieokreśloności, sugerowanie wieloznacznymi obrazami (symbolami), swoboda formy poetyckiej, rozkwit 1885-95, Moreas, Laforgue, Regnier, Kahn, Samain, Verhaeren, Rodenbach, Maeterlinck i in. Rozszerzył się w Europie, wpłynął na Młodą Polskę.

Symbol wiary, łac. Confessio fidei lub Symbolum, publiczne wyjawienie zasad wiary przez Kościół, partię religijną.

Symeon, ob. Szymon.

Symetria, gr., 1) w geom.: dwie figury geom. są symetryczne względem punktu S. (środek s.), gdy odpowiednie punkty leżą na promieniach przechodzących przez S, w równych od S odległościach. S. względem prostej zw. osią s. s. osiowa, s. wzgl. płaszczyzny: s. płaszczyznowa. 2) S. dwuboczna, bilateralna, występ. u zwierząt, kt. mogą być podzielone na dwie części symetryczne: prawą i lewą.

Symferopol, tatars. Ak-meczet, stol. autonom. republ. sow. Krym, 88 000 mieszkańców.

Symfonia, kompozycja orkiestralna, w formie sonatowej, o 4 częściach: Allegro, Adagio, Scherzo (dawniej Menuet), Finale. Najwybitn. przedstawiciele: Haydn, Mozart, Beethoven, Fr. Schubert, A. Bruckner, G. Mahler. Tzw. poemat symfoniczny posiada formę swobodniejszą. Najwybitn. przedstawiciele: H. Berlioz, Fr. Liszt, R. Strauss i A. Skriabin.

Symonia (świętokupstwo), nabywanie urzędów kościelnych drogą kupna i przekupstwa.

Sympathicus (nervus), łac., ob. Współczulny system.

Sympatia, gr., właśc. współodczuwanie czyichś stanów położenia; stosunek przyjazny do drugiej osoby. Sympatyczny, miły, pociągający.

Sympatyczny system, ob. Współczulny system.

Symposion, gr. biesiada, tytuł dialogów Platona i Ksenofonta.

Symptom, symptomat, gr., objaw, oznaka choroby; symptomatologia, symptomatyka, nauka o objawach chorób.

Symulacja, łac., udawanie (choroby).

Syn... (przed l: syl..., przed b, m, p: sym..., przed s, z: sy...), przyimek gr., z, razem, równocześnie.

Synagoga, gr., świątynia izraelicka.

Synajski Półwysep, płw. w płn. części M. Czerwonego, 59.000 km². Na płd. potężny masyw górski Synaj (2.646). Polit. należy do Egiptu.

Synandryczne, gr., kwiaty o zrośniętych pręcikach.

Synapizm, ciasto ze sproszkowanej gorczycy i gorącej wody; plaster gorczyczny, papier powleczony proszkiem gorcz. pozbawionym oleju. S. i p. g. stanowią tzw. leki odciągające.

Synchroniczny, gr., równoczesny; synchronizm, równoczesność zjawisk periodycznych polega na tym, że w każdej chwili ich fazy są zgodne; synchronizować, uzgodnić czasowo.

Syndyk, gr., zastępca prawny, np. gminy, spółki akc. itp. — Por. też Upadłość.

Syndykalizm, forma ruchu socjalist., głównie we Francji (liczni syndykaliści), w przeciw. do Marxa i marksistów, pragnie z warsztatów pracy stworzyć spółdzielnie wytwórcze w rękach robotniczych związków zawodowych, a nie przedsiębiorstwa państwowe (po wywłaszczeniu właścicieli).

Syndykat, zrzeszenie jednostek gospodarczych, ob. Kartel; we Francji, związek zawod.; S. Dziennikarzy, zawod. organizacja dziennikarzy polskich.

Synedrion, ob. Sanhedryn.

Synekdoche, gr., figura retoryczna: użycie szczegółu zamiast ogółu lub przeciwnie.

Synekura, łac., zyskowne stanowisko nie wymagające wielkiej pracy.

Synergizm, gr.-łac., 1) nauka teolog. o konieczności współdziałania wolnej woli człowieka z łaską w akcie nawrócenia; 2) współdziałanie kilku grup mięśniowych w wykonywaniu czynności złożonej.

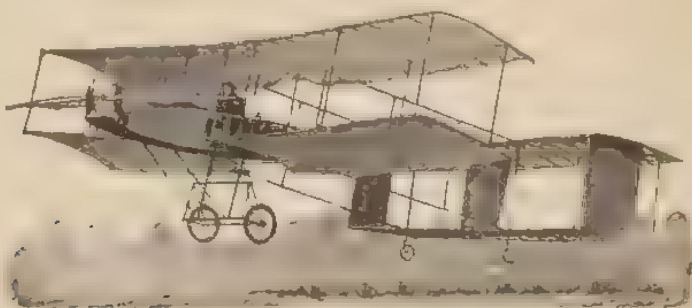
Synestezja, gr., subiektywne wrażenia, które powstają jednocześnie z wrażeniami w dziedzinie innego zmysłu, wywołanymi rzeczywistą podnietą.

Syngalezi, rządząca klasa Cejlonu, składa się z elementów aryjskich i drawidzkich.

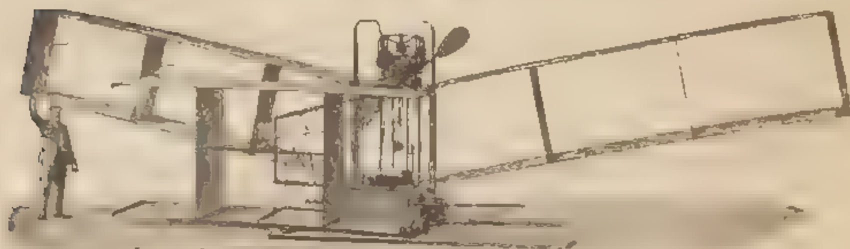

1. Ślizgowiec (płatowiec bezs.m.) Lilienthala 1896

2. Ornitopter Trouves'a 1890

[illegible] w locie

4. Samolot Santos Dumonta.

Do rys. [illegible]

a kadłub
b [illegible] wanie kadłubowe
[illegible]
d [illegible]
[illegible]
f [illegible]
[illegible]
h [illegible]
[illegible]
k [illegible] do [illegible]
l ster wysokościowy
m kompensatory do l
n lotki
o kompe[illegible]tory do n
p śmigło
r silnik
s siedzenie pilota
t miejsce dla pasażerów

5. Schemat dzisiejszego samolotu

Szkielet ludzki

Kość czołowa
Kość ciemieniowa
Kość skroniowa
Szczęka górna
Kość jarzmowa
Szczęka dolna
Kręgi szyjne
Obojczyk (clavicula)
Kość ramieniowa (humerus)
Chrząstki żeber
Żebra
Kręgi lędźwiowe
Żebra wolne
Kość promieniowa (radius)
Kość łokciowa (ulna)
Kość biodrowa
Główka kości udowej
Kość łonowa
Kość udowa (femur)
Rzepka (patella)
Strzałka (fibula)
Piszczel

Szkielet sprzodu.

Kość ciemieniowa
Kość potyliczna
7 kręgów szyjnych
Łopatka
12 kręgów piersiowych
Kość siedzeniowa

Szkielet styłu.

Miednica kobieca sprzodu.

Miednica męska sprzodu.

Synge (syndż) John Millington, poeta anglo-irlandzki (1871—1909), najwybitniejszy przedstawiciel odrodzenia celtyckiego, oryginalne dramaty o świetnej formie: „The Shadow of the Glen", „Riders to the Sea", „The Well of Saints", „The Playboy of the Western World", „Deirdre of the Sorrows".

Synhedrion, gr., ob. Sanhedryn.

Synklina, gr., łęk, wklęsła część fałdu geolog., por. Łęk.

Synkopa, gr., 1) w muzyce, załamanie właściwego akcentu, uwydatniające część taktu normalnie słabszą; charakterystyczna dla tańców murzyńskich i jazzu; 2) w metryce, wyrzucenie litery w środku wyrazu.

Synkretyzm, gr., połączenie sprzecznych kierunków idei, religij, systematów w jedną całość; w szczeg. pomieszanie religii za cesarstwa rzymskiego.

Syn marnotrawny, przypowieść z Ewangelii Łukasza, częste opracowania literackie.

Synod, gr.-łac., 1) zgromadzenie kapłanów i biskupów, o władzy ustawodawczej; w Kośc. katol. s.: powszechne (sobory), patriarchalne, prowincjonalne (przedstawiciele prowincji kośc.), diecezjalne; 2) naczelna władza Kościoła prawosławnego od Piotra W. do rewolucji 1917 (biskupi i świecki oberprokurator).

Synodyczny obieg, czas między 2 koniunkcjami ciała niebiesk.: planety lub księżyca (miesiąc synod.) ze słońcem.

Synogarlica, rodzaj z rodziny gołębi, o nogach czerwonych; Europa, Azja, Afryka.

Synonim, gr., wyraz bliskoznaczny, np. sława, chwała, rozgłos.

Synopa, staroż. Sinope, tur. miasto nad M. Czarnym, 8.000 mieszk., por. Sinope.

Synopsis, gr., rzut oka na całość, przegląd: synoptyczny, zestawiony do porównania s. Ewangelie, 3 pierwsze ewangelistów-synoptyków (w przeciw. do Ewang. św. Jana) zestawione dają przegląd porównawczy życia Chrystusa.

Syntaxis, ob. Składnia.

Syntetyczne sądy. W s. s. dajemy pewnym pojęciom cechy nie zawarte w treści pojęcia, np. każde ciało jest ciężkie; przeciwnie w sądach analitycznych orzeczenie tkwi w treści podmiotu, np. kula jest okrągła.

Synteza, gr., postępowanie w logice w przeciw. do analizy: od elementów przez połączenia logiczne dochodzimy do czegoś zbiorowego, np. pojęcia, treści pewnej nauki; w chemii, wytworzenie związku chem. z pierwiastków itp.

Syra (Syros), gr. wyspa w Cykladach 81 km², 28.000 mieszk., stol. Hermupolis.

Syracuse (sirekius), m. w st. New York (St. Zjedn.), 209.000 mieszk., uniwers., przemysł metalurgiczny.

Syrakuzy, wł. Syracusa, stol. włos. prow. S., na wys. Ortygii, połącz. molem z Sycylią, 50.000 mieszk., kapiele mors., ruiny staroż. — W starożytn. największe miasto Sycylii, założ. 734 prz. Chr. przez Koryntyjczyków, od 483 pod władzą tyranów, 415—413 sycylijska wyprawa Ateńczyków, od 409 agresja Kartagińczyków, pokonanych przez Dionizjosa I (największy rozkwit); od 212 prz. Chr. pod Rzymianami.

Syr-Daria (Syr, staroż. Jaxartes) rz. w Turkiestanie, 2580 km, uchodzi do Jez. Aralskiego.

Syrena, 1) w fizyce, przyrząd wydający dźwięki dla celów sygnałowych; w s. Savarta uderza obracający się tryb w tarczę; w szczelinowych, parowych, ton powstaje przez częste przerywanie prądu powietrza, dzięki obrotom tarczy z otworami; 2) ob. Syreny.

Syreny, 1) w mitol. gr. demony morskie na wyspie, wiodące żeglarzy śpiewem na zgubę; przedstawiane jako ptaki z głowami dziewczęcymi, później jako dziewczęta z ptasimi stopami i skrzydłami; 2) nozdrzaki, rząd ssaków morskich, roślinożernych, o ciele grubym, wałkowatym, na głowie wybitne nozdrza; odnóża przednie przekształcone w mięsiste pletwy, żyją gromadnie lub parami w m. podzwrotnikowych w pobliżu ujścia rzek; 3 rodziny: brzegowce, piersiopławki, konie morskie.

Syrewicz Bolesław, rzeźbiarz pol. (1835—99): rzeźby, płaskorzeźby, popiersia portretowe.

Syria, część Azji Przedniej między Morzem Śródziemnym, górami Taurus, Mezopotamią, Pustynią Arabską i półw. Synaj. Przeważnie wyżyna wapienna, przecięta na zach. rowem zapadliskowym rzek Orontesu i Jordanu, ograniczonym na płn. przez góry Libanon (3066 m) i Antylibanon. Klimat ciepły, dostatecznie wilgotny tylko na wybrzeżu. S. (w ścisłym pojęciu), mandat francuski w płn. S., 200.000 km² (1934): 3,2 mil. mieszk. (16 na km²) Arabów, Syryjczyków, Druzów, Turków, Ormian, Alwitów i in. Uprawa: pszenicy, bawełny, oliwki i owoców płd. Gł. port: Bejrut. Politycznie dzieli się na: 1) niepodległą od 1936 republ. S. (stol. Damaszek), obejmującą S. z okręgami Latakia, Dżebel Druzów i Aleksandretta, oraz 2) republ. Libanon. Dzieje: W 2. tysiącleciu prz. Chr. państwo Hetytów, od 870 prz. Chr. pod książętami asyryj., w VI w. prz. Chr. pod Persami, od 333 pod Macedończykami; 312—64 państwo Seleucydów (ob.); od 64 prowincja rzym.; 635 po Chr. S. opanowana przez Arabów, 1099—1187 przez krzyżowców, później sułtanów egips., 1517—1920 pod Turcją; teren walk w czasie wojny światowej, po wojnie pod protektoratem franc., powstania Druzów). Na podstawie układu franc.-syryjskiego z września 1936 uzyskuje republ. S. zupełną niepodległość w 1939. Dla sandżaku Aleksandretty przewidziana autonomia.

Syrinx (syringa), w mitol. grec. nimfa arkadyjska, która uciekając przed Panem zmieniła się w trzcinę; Pan z tej trzciny zrobił fujarkę, zwaną syringą.

Syriusz, „Psia gwiazda", podwójna gwiazda stała w gwiazdozbiorze Psa Wielkiego, najjaśniejsza gw. nieba, najbliższa słońcu.

Syrkus Szymon, pol. inż.-architekt, * 1893, współzałoż. grupy „Praesens" 1926/30. Szereg publikacji.

Syrmia (Srem, obecnie jugosł. okręg Srem), kraina we wsch. Slawonii; stol. Vukovar.

Syrokomla Władysław, pseud. Lud. Kondratowicza (ob.).

Syrop, ob. Ulepek.

Syrta, 2 zat. na wybrzeżu Afryki płn.: Wielka S., między Trypolisem i Barką. Mała S., na wsch. wybrzeżu Tunisu.

System, gr., połączenie części wg pewnego prawidła w całość lub podział całości na części z pewn. punktu widzenia; w biologii uporządkowanie form świata zwierz., rośl., w całość (por. Roślin systematyka, Zwierząt systematyka, Nomenklatura); s. filozoficzny, opracowanie całości problemów filozoficznych.

System nerwowy, ob. Nerwowy system.

Systole, gr., 1) krótkie wymawianie długiej zgłoski (przeciw.: diastole); 2) skurcz mięśnia sercowego.

Sytuacja, fr., położenie, stan.

Sywan, dziewiąty miesiąc kalendarza żydowskiego.

Syzyf, w mitol. grec. syn Eola, założyciel Koryntu, za oszustwo i zdradę musiał po śmierci toczyć pod górę ciężki głaz, kt. wiecznie się staczał na nowo (stąd „syzyfowa praca").

Szabla, broń biała, o głowni (klindze) 1-siecznej, mniej lub więcej skrzywionej; charakterystyczna broń ludów step. i górskich Azji, przez Mongołów i Turków przeniesiona do krajów zachodnich.

Szabla polska z XVII w.

Szablodziób, ptak z rodziny bekasów, żyje towarzysko nad morzami Europy; u nas rzadki.

Szablon, model, wzór, wg. którego automatycznie się kształtuje, odlewa, maluje (karton z wyciętym wzorem w malarstwie pokojowym); szablonowy, nietwórczy, mechaniczny.

Szabó Dersö, powieściopisarz węg., * 1879.

Szabolcska Mihaly, wybitny liryk węg., * 1862.

Szachnâme, perskie epos narodowe Firdusiego (ob.).

Szachownica, kwadrat, podzielony na równe pola kwadratowe.

Szachy, gra umysłowa, powstała prawdopod. w Indiach, w VI w. po Chr., w Europie po wyprawach krzyżowych rozpowszechniona. Składa się z 32 figur, podzielonych między dwie strony (białe i czarne), poruszających się na szachownicy w kształcie kwadratu o 64 polach, na przemian białych i czarnych. Celem gry jest zabranie przeciwnikowi figury króla, czyli danie mu mata (arab. mat — zabity).

Szachty (do 1925: Aleksandrowsk Gruszewskij), m. rosyj. w gub. Bagmut; 42.500 mieszkańców; bogate złoża antracytu.

Szafer Władysław, botanik pol., * 1886; prace specjalnie nad morfologią, ekologią i geografią roślin.

Szafir, szlachetna odmiana korundu (ob.).

Szafirek, roślina cebulkowa z rodziny liliowatych; ogrodowa, nieraz zdziczała.

Szafot, fr., rusztowanie na egzekucję.

Szafować, niem., rozdawać, rozdzielać.

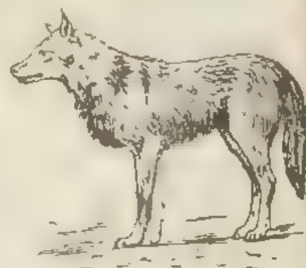
Szafran, krokus, roślina cebulkowa z rodziny kosaćcowatych; hodow. w ogrodach; wysuszone znamiona słupków używ. jako przyprawa.

Szafuza, niem. Schaffhausen, stol. szwajc. kantonu S., nad Renem, w pobl. wodospadu Renu. 21.000 mieszkańców.

Szagryn, ob. Chagrin.

Szajnocha Karol, historyk pol. (1818—68), działacz niepodległośc., więziony, kustosz Zakładu Ossolińskich; dzieła „Pierwsze odrodzenie się Polski za Łokietka", „Jadwiga i Jagiełło", „Lechicki początek Polski" i in.

Szakal, ssak z rodziny psów zbliżony do wilka, lecz mniejszy; drapieżnik; Europa połudn., Azja, Afryka.

Szakal

Szakłak, krzewy lub drzewa z rodz. szakłakowatych, w umiarkow. strefie płn.; sz. ciernisty pospol. w Polsce, z jagód otrzymuje się łagodny środek przeczyszczający; inne gat. mają zastosowanie w farbiarstwie.

Szal, pers.-arab., rodzaj chustki, tkanej po raz pierwszy w XV w. przez tkaczy turkiestańskich w Kaszmirze (s. kaszmirowe).

Szala, niem., talerz wagi.

Szalej jadowity, cykuta, rośl. baldaszkowata, silnie trująca; brzegi wód stojących; Europa płn., Azja.

Szaljapin Fiodor Iwanowicz, ros. śpiewak operowy, bas, * 1873.

Szalowanie, pokrycie deskami, oddzielenie ścianą z desek itp.

Szalupa, gr., łódź z wiosłami i żaglem, 1-masztowa, dla celów ratowniczych, komunikacji z brzegiem itp.

Szałamaja, prastary instrument muz. fujarka, prototyp oboju; stąd nazwa piszczałki organowej o podobnym brzmieniu.

Szałas, prymitywna budowla, najczęściej bez ścian.

Szałaśnictwo, gospodarka pasterska lub leśna połączona z zakładaniem luźnych, sezonowo zamieszkałych osad.

Szałwia, zioła lub krzewy z rodziny wargowych; na łąkach i suchych pagórkach sz. łąkowa; w ogrodach hodowana sz. lekarska, liście używane jako przyprawa.

Szaman, ob. Szamanizm.

Szamanizm, religia wielu ludów pierwotnych, wiara w nawiązanie kontaktu z siłami nadprzyrodzonymi przez człowieka, przy pomocy zaklęć, hipnozy, narkotyków. Praktyki te są przywilejem czarodziejów — kapłanów, zwanych u ludów syberyjskich szamanami.

Szamasz, babil.-asyr. bóg słońca, najwyższy sędzia bogów.

Szambelan, fr., dostojnik dworski we Francji (podkomorzy w Polsce). W Polsce godność s. pojawia się od Stanisł. Augusta: honorowe usługi na uroczystościach dworskich itp.

Szamerować, obszywać dla ozdoby sznurem, taśmą.

Szamo, pustynia w Mongolii, ob. Gobi.

Szamos, l. dopływ Cisy, 500 km.

Szamota, fr., glina wolna od wapna i żelaza, wypalona w temp. 1600° i zmielona; do wyrobów ogniotrwałych.

Szamotulski, 1) (z Szamotuł), Mateusz, astronom pol. z XVI w., prof. Akademii krak.; 2) Wacław, naczelny kompozytor pol. „złotego wieku" (1525—72); msze, motety, psalmy, pieśni i in.

z Szamotuł, ob. Szamotulski.

Szamotuły, m. pow. w woj. poznańs. nad Samicą, 8.000 mieszk.; zamek z XVI w., odlewnia żelaza, fabryki maszyn i in.

Szampania, fr. Champagne, kraina we Francji między Aisne i średn. Yonne; z okolic Reims i Epernay pochodzą najlepsze wina szampańskie.

Szampańskie wino, wino musujące, wyrabiane z win Szampanii.

Szampion, ang. i franc., mistrz w pewnej gałęzi sportu, lekkiej atletyki, zapaśnictwa itp.

Szan, państewka w płn. Indochinach, zamieszkałe przez syjamsko-chińskich Szanów (zw. także Tai, Thai), należą częściowo do Birmy, częściowo do Chin.

Szandlerowski Antoni, ksiądz, poeta pol. (1878—1911), poeta mocnych namiętności w walce z uczuciem religijnym: „Paraklet", „Confiteor" (listy miłosne) i in.

Szanghaj, chińs. m. port. w prow. Kiang-su, 3,250.000 mieszk.; najważn. ośrodek handlowy Azji wsch., uniwersytet chińs.; wywóz głównie jedwabiu, herbaty. — Ruch portowy: 17 mil. t rejestr. netto. — 1842 otwarty dla handlu europ., 1932 zatarg chińsko-japoński.

Szaniawski, 1) Felicjan Konstanty, biskup krak. (1668—1732), referendarz W. Ks. Lit., jeden z twórców konfederacji sandomierskiej; głównie za jego sprawą najważniejsze uchwały sejmu niemego 1717; wróg dyssydentów; 2) Klemens, pseud. Klemens Junosza, powieściopisarz pol. (1849—98), celował w opisach życia drobnej szlachty i Żydów: „Z mazurskiej ziemi", „Czarne błoto", „Listy do cudzej żony", „Dworek przy cmentarzu" i in.; 3) Jerzy, pol. pisarz dramat., * 1887, członek Polskiej Akademii Literatury, subtelny psycholog o baśniowej wyobraźni i sugestywnych nastrojach: „Lekkoduch", „Ptak", „Żeglarz", „Adwokat i róże" (odznacz. państwową nagrodą lit.), „Most" i in.

Szaniec, wały i rowy dawnej fortyfikacji polowej: zamknięte: reduta, fort, bastion, otwarte: redan, luneta, półreduta, zależnie od narysu (profilu).

Szankier, wrzód weneryczny. S. twardy, pierwotny wrzód syfilityczny (ob.). S. miękki, występuje w kilka dni po zakażeniu, jako bolesny pęcherzyk z rozpadającymi się brzegami. Zaniedbany, może spowodować poważne schorzenie.

Szansa, fr., szczęśliwa sposobność, okoliczność, okazja.

Szansi, prow. w płn. Chinach, 157.600 km², 12 mil. mieszk.; uprawa pszenicy, jarzyn, owoców, kopalnie węgla, soli; stol. Tai-juan.

Szanta, rośl. z rodziny wargowych: liście wonne, o gorzkim smaku, używane w lecznictwie; grunta kamieniste.

Szantaż, fr., wymuszanie okupu pieniężnego, przez zagrożenie ujawnieniem niemiłych okoliczności itp.

Szantung, prow. w płn. Chinach, na półw. S., 150.000 km², 38 mil. mieszk.; przemysł jedwabny i szklany; stol. Tsi-nan.

Szantung, chińska tkanina jedwabna.

Szapirograf, przyrząd podobny do hektografu (ob.).

Szapoklak, fr., męski kapelusz-cylinder, do składania na płasko.

Szaraczki, pogardliwa nazwa szlachty zaściankowej; od szarego samodziału, który nosiła.

Szarada, fr., rodzaj zagadki: podane jest znaczenie poszczególnych zgłosek wyrazu, należy odgadnąć cały wyraz.

Szara istota (substancja), kora mózgowa złożona z komórek zwojowych, w przeciw. do istoty białej, pozbawionej komórek, a składającej się głównie z włókien.

Szarak, ob. Zające.

Szaran, szaranek, narybek karpi.

Szarańczowate, rodzina owadów prostoskrzydłych; groźne szkodniki; najniebezpieczniejsza sz. wędrowna, wędruje olbrzymimi gromadami; pochodzi z płd. Europy i Turkiestanu: niszczy doszczętnie roślinność, gdziekolwiek się pojawi.

Szarawary, na Wschodzie długie, szerokie spodnie kobiece, od XII w. też męskie.

Szarfa, fr., wstęga.

Szari, rz. w Sudanie (Afryka), 1.200 km, uchodzi do Jeziora Czad.

Szarlatan, fr., oszust, znachor.

Szarlej, osada przem. w pow. Świętochłowice (woj. śląskie), 12.000 mieszk., kop. rudy, cynku i ołowiu, fabr. kwasu siarkowego, maszyn i in.

Szaroglaz, skała osadowa, składa się z kwarcu, łupków krzemionkowych i iłastych.

Szarotka, górska rośl. z rodziny złożonych, pokryta szarym kutnerem, skały wapienne; obecnie chroniona.

Szarpie, nici skubane z płótna, używane dawniej powszechnie do opatrunków, tak jak dzisiaj wata.

Szarwark, przymusowe roboty (dawniej pańszczyźniane) przy drogach itp.

Szarytka, zakonnica poświęcająca się pielęgnowaniu chorych.

Szarzy bracia, nazwa franciszkanów (ob.).

Szarzyński Mikołaj Sęp, poeta pol. (ok. 1550—81), wybitne liryki miłosne i ascetyczne, sonety.

Szarża, fr., 1) natarcie kawalerii cwałem; 2) nazwa stopnia wojsk. wyższego od szeregowca. Szarżować, wykonać s.; przesadzać (w grze scenicznej itp.).

Szasi, m. w chińs. prow. Hupe, nad Jangtse-kiangiem, 114.000 mieszkańców.

Szatan, zły duch; przeciwnik Boga, reprezentujący pierwiastek zła.

Szatt-el-Arab, zjednoczony Eufrat i Tygrys, 110 km dł., uchodzi do Zatoki Perskiej.

Szatou, ob. Swatau.

Szawle, m. okręg. na Żmudzi (Litwa), 23.000 mieszkańców.

Szczakowa, m. w pow. Chrzanów (woj. krak.), 4.500 mieszk., cementownia, fabryka wyrobów cynkowych.

Szczara, l. dopł. Niemna, 331 km, połączona z Kanałem Ogińskiego.

Szczaw, rośl. roczna, dwuletnia lub trwała, z rodziny rdestowatych, gł. w strefie umiarkowanej, u nas sz. zwyczajny, liście jadalne; łąki, miedze.

Szczawiany, sole kwasu szczawiowego (ob.).

Szczawik, zajęcza kapusta, chwast zawleczony z Amer. Płn. i Europy płd.; sz. leśny, w cienistych lasach i zaroślach; niektóre gatunki afrykańskie hodowane po ogrodach jako ozdobne.

Szczawiowy kwas, kwas organiczny, spotykany w wielu roślinach pod postacią soli, szczawianów potasu lub wapnia; zastosowanie do wyrobu dekstryny, barwników, sztucznego jedwabiu.

Szczawnica, w. i uzdrowisko w pow. Nowy Targ (woj. krak.), między Pieninami i Beskidem, nad Dunajcem, 500 m n. p. m., 1.700 mieszkańców, źródła szczawy alkaliczno-słonej; kąpiele mineralne.

Szczawy, ob. Mineralne wody.

Szczątkowe narządy, rudymentarne n., n. uwsteczniones lub zanikłe, bezużyteczne dla organizmu, jako resztki dobrze rozwiniętych organizmów u przodków gatunku; np. u człowieka kość ogonowa.

Szczebrzeszyn, m. w pow. Zamość (woj. lubels.), nad Wieprzem, 7.000 mieszk., fabr. maszyn, wyrobów drzewnych.

Szczecin, niem. Stettin, stol. Pomorza prus., nad Odrą i Zal. Szczecińskim, największy port niem. na Bałtyku, 260.000 mieszkańców.

Szczecina, 1) gruby, sztywny włos niektórych ssaków, np. świń; 2) nazwa długich, czuciowych włosków naskórka u roślin.

Szczeciogonki, owady bezskrzydłe żyjące w krajach ciepłych i umiarkowanych; żywią się martwą substancją organiczną; niektóre żyją w gniazdach termitów.

Szczecionogi, robaki z rzędu pierścienic; mają ruchome szczecinki, służące jako narządy ruchowe; 2 podrzędy: skąposzczety i wieloszczety.

Szczeć, 1) to samo co szczecina (ob.); 2) dwuroczna roślina szczeciowata; sz. pospolita pokryta kolcami; przydroża, rowy, zarośla.

Szczedrin, ob. Sałtykow.

Szczekociny, m. w pow. Włoszczowa (wojew. kielec.), nad Pilicą, 6.000 mieszk.; 1794 klęska Kościuszki w walce z armią ros.-pruską.

Szczep, grupa plemion, wywodzących się od jednego protoplasty, o pewnych wspólnych cechach językowych i etnograficznych.

Szczepan, ob. Stefan.

Szczepanik Jan, wynalazca pol. (1872—1925), pracował nad zastosowaniem do filmu fotografii ruchowej w barwach naturalnych.

Szczepanowski, 1) Stanisław, św., ob. Stanisław ze Szczepanowa, św.; 2) Stanisław (pseud. Piast), pol. działacz narodowo-społ. i ekonomiczny, pisarz i publicysta (1846—1900); od 1879 w Galicji jako pionier przemysłu pol. (kopalnie nafty w Schodnicy), poseł do sejmu galicyjskiego i parlam. austr.; artykuły w „Słowie Polskim", studium społ.-ekonom. „Nędza Galicji".

Szczepański, 1) Ludwik, poeta pol., *1872, założyciel i pierwszy redaktor „Życia" krak.; 2) Władysław, pol. archeolog i orientalista (1877—1927), ksiądz, 9 lat prof. w Papieskim Instyt. Biblijnym w Rzymie; szereg dzieł.

Szczepienie, 1) jeden ze sposobów bezpłciowego uszlachetniania i rozmnażania roślin wieloletnich; polega na przenoszeniu części młodego pędu rośl. szlachetnej (tzw. zrazik), lub pączka kątowego (oczko), na pęd pokrewnej rośl. nieszlachetnej (podkładka lub dziczka); 2) ob. Szczepienie ochronne.

Szczepienie ochronne, wstrzykiwanie zarazków lub ich toksyn w małych dawkach (osłabionych albo nieżywych) celem wytworzenia w organizmie ciał odpornościowych. Jest to uodpornianie czynne; o biernym — ob. Surowica (seroterapia). — Sz. przeciw ospie, wprowadzone przez Jennera w 1796: limfę cieląt („krowiankę"), z jadem ospowym osłabionym, zaszczepia się dzieciom; odporność trwa 10 lat.

Szczepionka, środek lekarski, zawierający żywe, lecz osłabione, albo nieżywe drobnoustroje, których wszczepienie wywołuje odporność czynną (ob. Szczepienie ochronne).

Szczepkowski Jan, rzeźbiarz pol., *1878, rzeźbi gł. w drzewie: pomniki, projekty dekoracyj itp.

Szczerbatow Michał, historyk ros. (1733—90); szereg dzieł np. „Rossijskaja istorija" itd.

Szczerbiec, mały miecz koronacyjny królów pol., wg legendy oręż Chrobrego, którym miał uderzyć w złotą bramę w Kijowie, pochodzi faktycznie z pocz. XIII w.

Szczerbina, część broni palnej: ostre wycięcie na płytce, przez które patrząc ustala się muszkę na cel.

Szczeżuja, rodzaj małża: skorupa cienka, krucha; na całej ziemi, gł. w wodach stojących.

Szczęki, części twarzy, służą do rozdrabniania pokarmów; u człowieka sz. górna, złożona z 2 części, jest połączona ruchomo za pomocą stawu żuchwowego ze sz. dolną, czyli żuchwą, podkowiasto zgiętą; w wyrostkach zębodołowych tkwią zęby.

Szczękonoża, odnóża tułowiowe (1—3 par); przekształcone w szczęki u skorupiaków.

Szczękowe zatoki, zatoki Highmore'a, para jam dodatkowych nosa, zawartych w szczęce górnej ssaków.

Szczotkowa odbitka, ręczna odbitka składu drukarskiego dla celów korektowych itp.

Szczotlicha, trawa szarozielona, rosnąca kępkami na wydmach.

Szczucka (Szatkowska) Zofia Kossak, powieściopisarka pol., *1890: „Pożoga, wspomnienia z Wołynia, 1917—1919", „Beatum scelus", „Kłopoty Kacperka", „Złota wolność", „Legnickie Pole", „Krzyżowcy" i in., wybitna przedstawicielka tradycyjnej powieści historycznej. Laureatka śląskiej nagrody literackiej.

Szczuczyn, m. pow. w wojew. białostoc., nad Wissą, 5.000 mieszkańców.

Szczudła, 1) przyrządy składające się z pionowego drążka i oparcia na stopę, umieszcza

nego na dowolnym poziomie; służą do przechodzenia bagien, do zabawy itd.; 2) protezy umożliwiające chodzenie po utracie nogi.

Szczudłak, ptak z rzędu brodźców; nad słonawymi wodami lub stawkami; s z. c z a r n o s k r z y d ł y, na wybrzeżach Bałtyku.

Szczuka, 1) Stanisław Antoni, podkanclerzy lit. (1654—1710), m. in. marszałek sejmu pacyfikacyjnego 1699, powiernik Jana III, nap. „Eclipsis Poloniae" program reform państwowych; 2) Mieczysław, plastyk pol. (1898—1928 [zginął w Tatrach]), jeden z pionierów konstruktywizmu pol., współzałożyciel grupy i czasopisma „Blok", później czasopisma „Dźwignia"; kompozycje malarskie i rzeźb., projekty architektoniczne i urbanistyczne, fotomontaże itd.

Szczupaki, rodzina ryb kostnoszkieletowych ciało wrzecionowate; s z. p o s p o l i t y, do 35 kg wagi, słodkowodny, żywi się rybkami; jadalny, wyrządza znaczne szkody w gospod. rybnych. S z. m o r s k i; jadalny; M. Śródziemne, Czarne, Północne, Bałtyckie.

Szczur, ob. Szczury

Szczurniki, ob. Mangusty

Szczur piżmowy, ob. Piżmoszczur

Szczury, rodzaj gryzoni z rodziny myszy; w Europie 2 gat.: s z. d o m o w y i większy s z. w ę d r o w n y; s z. b i a ł y, hodowany, pochodzi od domowego, wielkie szkodniki mnożą się b. szybko, są przenosicielami włośnicy i dżumy.

Szczwół, rodzaj roślin z rodziny baldaszkowatych s z. p l a m i s t y, p i e t r a s z n i k, roślina trująca; ogrody, rumowiska.

Szczygieł, ptak śpiewający z rodziny łuszczaków, długi, szeroki ogonek; żywi się nasionami i owadami.

Szczygliński Henryk, malarz pol., * 1881: pejzaże, widoki architektoniczne.

Szczypawki, rodzina drapieżnych chrząszczy o silnych nogach i szczękach; niezdolne do lotu, jaja składają w ziemi.

Szczypiórek, warzywna rośl. z rodziny liliowatych, rozmnaża się przez rozrywanie kęp.

Szczypiorniak, gra w piłkę ręczną, grana na boiskach piłki nożnej, z przepisami różniącymi się od tej ostatniej gry tylko tym, że nie wolno piłki kopać, lecz łapać. Powstała w obozie uwięzionych w Szczypiórnie (ob.) legionistów.

Szczypiórno, w. w pow. Kalisz, woj. łódzkiego; 1916—18 niem. obóz wojsk., w którym więziono legionistów polskich.

Szczyr, rośl. z rodziny wilczomleczowatych, trująca, ogrody, cieniste lasy, zarośla.

Szczyrbskie Jezioro, największe jez. na płd. stokach Tatr, na wys. 1.350 m, 20,4 ha pow.

Szczyrk, w. i letnisko w pow. Biała (wojew. krakowsk.), nad Żylcą, 2.500 mieszkańców.

Szczyt, 1) dawna nazwa tarczy rycerskiej, drewnianej, obitej blachą; 2) s z c z y t p ł u c, u człowieka część płuc powyżej pierwszego żebra.

Szebeko Ignacy, pol. prawnik i polityk, * 1859, członek Pol. Komitetu Narod., 1919—21 poseł nadzw. w Berlinie, 1922—7 poseł na Sejm (Zw. Lud.-Narod.).

Szech Antoni, ob. Wysłouch Antoni.

Széchényi (seczeny) Stefan, hr., wielki patriota węg. (1791—1860), jeden z twórców odrodzenia narodowego i reform, 1825 założ. Akademię Nauk, po przewrocie marcowym 1848 min. robót publicznych; liczne pisma.

Szef, fr., głowa, przełożony, naczelnik główny. S z. s z t a b u, oficer sztabu głównego, pomocnik w pracach operacyjnych dowódcy większego oddziału wojskowego.

Szeherezada, mądra królowa z „Tysiąca i jednej nocy" (ob.), zabawiająca męża przez 1.001 noc opowieściami, by go odwieść od zamiaru stracenia jej.

Szegedyn, węg. m. w komitacie Csongrad, nad Cisą, 135.000 mieszkańców, uniwersytet.

Szeik, arabs., najstarszy; wódz plemienia głowa zakonu religijnego.

Szekel, starohebr., waga i moneta.

Szeklerzy, resztki (ok. 450.000) dawnej ludności nieznanego bliżej pochodzenia, zamieszkującej wsch. Siedmiogród; zmadiaryzowani w XIV w., zachowali odrębne zwyczaje.

Szeksna, dopływ Wołgi w płn.-zach. Rosji, 425 km.

Szekspir, ob. Shakespeare.

Szela Jakub, † 1866, przywódca chłopów w czasie rzezi galicyjskiej (ob.) w 1846.

Szelak (s z e l l a k), żywica z drzew wsch.-ind., używ. do wyrobu laku do pieczętowania, pokostów, politur itd.

Szeląg (niem. Schilling), moneta późnorzym., w ś r d w. wagi = 1/20 grzywny = 12 denarów. S. w P o l s c e zaprowadzili Krzyżacy; od Stefana Batorego w całej Rzpltej, w XV i XVI w. coraz drobniejsza moneta srebrna, od XVII w. — moneta miedziana.

Szelągowski Adam, historyk pol., * 1873; nap. „Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII w. w Polsce", „Walka o Bałtyk", „O ujście Wisły", „Polska współczesna" i in.

Szelburg-Zarembina Ewa, powieściopisarka pol., * 1899: „Polne grusze", „Dziewczyna z zimorodkiem", „Chusta św. Weroniki", „Wędrówka Joanny" i in., dramaty: „Ecce Homo", „Sygnały".

Szelężnik, roczna rośl. z rodziny trędownikowatych, półpasożytująca na korzeniach innych roślin; u nas pospolita; łąki i pola.

Szelf (próg kontynentalny), dno morza płytkiego, stanowiące podmorską część bloku kontynentalnego.

Szelif, fr. Cheliff, rzeka w Algerze, 650 km dł., wpada do M. Śródziemnego.

Szeluto Apolinary, kompozytor pol., * 1884: kompozycje fortepianowe, utwory kameralne, fugi, pieśni, opery, poematy symfoniczne.

Szembek, 1) Stanisław, prymas gnieźnieński (1650—1720), zwolennik Augusta II, po jego abdykacji sprawował przejściowo rządy; 2) Jan, brat poprz., kanclerz w. kor., † 1731, znany adherent Augusta II, później w służbie Moskwy; 3) Krzysztof Hilary, bisk. płocki (1722—97), czynny w pracach Rady Nieustającej i Sejmu Czteroletniego; 4) Jan, dyplomata pol., * 1882, 1919 delegat pol. w Budapeszcie, 1924 min. pełnomocny w Rumunii, 1935 wicemin. spraw zagranicznych.

Szenoa August, pisarz chorw., * 1881, wybitne powieści historyczne.

Szensi, prow. w płn. Chinach, 198.000 km², 17 mil. mieszk., kopalnie węgla kamiennego; stolica Singan-fu.

Szeptycki, 1) Andrzej Roman, hr., arcybisk grec.-kat. i metropolita halicki, * 1865, członek Izby Panów w parlamencie austr., wicemarszałek sejmu galicyjs., patriota ukraiński; 2) Stanisław, generał W. P., * 1867, dowódca Legionów 1916 z ramienia Austrii, podczas wojny z bolszewikami jeden z dowódców frontu litew.-białorus., 1918 i 28 min. spr. wojsk

Szereg (p o s t ę p), w m a t e m., ciąg o wyrazach: a_1, $a_1 + a_2$, $a_1 + a_2 + a_3$, $\ldots a_1 + a_2 + \ldots + n$ (a_n); ogólny wyraz takiego ciągu $\sum_{k=1}^{n} a_k$. Sz. może być s k o ń c z o n y lub n i e s k o ń c z o n y. Sz. a r y t m e t y c z n y: gdy kolejne wyrazy różnią się od siebie o stałą tzw. r ó ż n i c ę; s z. g e o m e t r y c z n y: gdy wyraz następny otrzymujemy przez pomnożenie poprzedniego przez stałą liczbę tzw. i l o r a z.

Szeregowe połączenie ogniw, oporów, kondensatorów elektr. polega na kolejnym łączeniu biegunów różnoimiennych. Przy sz. p. ogniw siła elektro-motoryczna równa jest sumie sił poszczególnych ogniw. Opory w sz. p. dają opór równy sumie poszczeg. oporów. W kondensatorach o sz. p. odwrotność pojemności równa się sumie odwrotności poszczeg. pojemności.

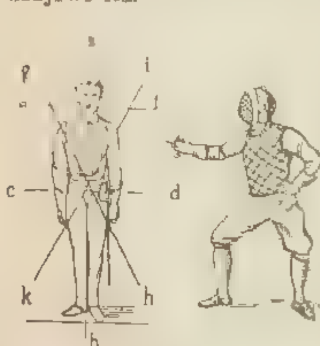
Szeregowiec, żołnierz szeregowy bez stopnia podoficerskiego; w Polsce dzielą się na zwykłych i s t a r s z y c h.

Szeremetjew Borys, generał ros. (1652—1719), brał udział w rokowaniach pok. w „pokoju Grzymułtowskiego“ 1686, pobił Szwedów w Inflantach 1701, dowodził m. in. w bitwie pod Połtawą 1709.

Szerer Mieczysław, pol. socjolog i publicysta, * 1884

Szeriat-el-Kebire, arab. nazwa Jordanu.

Szermętowski (S z e r m e n t o w s k i) Józef, malarz pol. (1833—1876); krajobrazy, sceny rodzajowe itd.

S z e r m i e r k a

(Na lewo) Oznaczenie cięć: ab, cięcie w głowę, prim; ba, cięcie w bok, sekunda; ef, terca w twarz; fe, kwarta w twarz; cd, terca średnia, dc, kwarta w pierś; gh, terca skośna; hg, kwarta niska w brzuch; ik, kwarta w ramię; ki, terca niska. — (Na prawo) Pozycja wypadowa

Szermierka, f e c h t u n e k, sztuka władania bronią białą, znana dziś głównie jako sport, wzgl. przy pojedynku. — S. s p o r t o w a wykonywana: 1) S z a b l ą, ciosy i pchnięcia w górną część ciała; 2) f l o r e t e m, jak pod 1); 3) s z p a d ą — całe ciało. Ubiór szermierza: m a s k a na głowę, p l a s t r o n na ciało, r ę k a w i c e skórzane. P o s t a w a: wykrok z ugiętymi kolanami. Oddalenie przeciwników: m e n z u r a. Walka wolna: tzw. a s s a u t (aso). — Uczą s. zwykle specjalni f e c h t m i s t r z e.

Szerokonose małpy, małpy Nowego Świata o szerokiej przegrodzie nosowej; ogon niechwytny; brak torebek policzkowych i pośladkowych nagniotków; 2 rodz.: m a t o ł k i i o g o n a t k i.

Szerokość geograficzna pewnego punktu na powierzchni ziemi: odległość kątowa od równika mierzona na południku. Rozróżnia się szer. geogr. p ł n. i p ł d., tzn. na płn. i płd. od równika.

Szerszeń, owad z rodziny osowatych, rzędu błonkówek, żyje w gniazdach lub dziuplach drzew, ukłucia żądła są b. bolesne.

Szerść, ob. Sierść

Szerling, ob. Szyrling.

Szeryf, 1) w k r a j a c h m a h o m e t. nazwa potomka proroka Mahometa, także tytuł sułtana Maroka; 2) (s h e r i f f) w A n g l i i najwyższy urzędnik (honorowy) w hrabstwie, prowadzący sprawy egzekucji cywilnej i karnej; 3) w S t a n a c h Z j e d n. A m. P ł n. urzędnik okręgu z najwyższą władzą wykonawczą

Szeszupa, l. dopł. Niemna, 278 km. dł.

Sześcian, 1) k o s t k a, graniastosłup umiarowy, ograniczony przez 6 kwadratów przystających; objętość sz. $= a^3$, powierzchnia $- 6 a^2$ (a, długość krawędzi); 2) s z. l i c z b y: jej trzecia potęga.

Sześciobok, s z e ś c i o k ą t, wielobok o sześciu bokach i sześciu kątach; bok sz. u m i a r o w e g o wpisanego w koło — promieniowi koła.

Sześciokąt, ob. Sześciobok.

Szetlandzkie Wyspy, ang. Shetland Islands, archipel. ang. na płn.-wsch. od Szkocji i Wysp Orkney; chów bydła i rybołówstwo, 1.426 km², 21.000 mieszk.; stol. Lerwick, na Wyspie Mainland.

Szew, łac. sutura, w a n a t o m i i, nieruchome połączenie 2 kości przylegających do siebie i spojonych tkanką łączną. W c h i r u r g i i, zabieg służący do zamykania ran; do szycia służą wygięte igły z niklowanej stali; jako nici — jedwab, catgut (struny), drut aluminiowy, srebrny itd. Dziś zamiast nici często metalowe klamerki.

Szewczenko Taras, największy poeta ukraiński (1814—61), syn chłopa pańszczyźnianego, za udział w ruchu patriotycznym na zesłaniu w twierdzy na Uralu, liryk o świetnym tonie ludowym i żywym nerwie społecznym, główny utwór: „Hajdamacy“.

Szewiot, ang., rodzaj sukna wełnianego o splocie czynowatym.

Szewro, fr. c h e v r e a u x, garbowana skóra koźla.

Szewron, fr., naszywka na rękawie munduru, oznaka stopnia oficerskiego, lat służby itp

Szlking, księga pieśni, chiński zbiór poetycki z okresu 1750—650 przed Chr.

Szikoku, najmniejsza z wysp japońs., 18.773 km², 3.300.000 mieszk.; kopalnia miedzi, uprawa ryżu.

Szillucy, szczep murzyński z dorzecza Nilu; charakterystyczne wyłamywanie siekaczy; totemizm.

Szimonoseki, m. port. na japońs. wyspie Hondo, 98 000 mieszkańców.

Szintoizm, kult religijny Japończyków: cześć dla przodków i bóstw natury; bóstwom, „Kami", składają ofiary przy miyach (ob.) i w domu.

Sziokuado (S z o j o), malarz japoń., † 1639; impresjonista; gł. malarstwo religijne.

Sziraz, stol. pers. prow. Fars, 35.000 mieszk., w środw. ośrodek perskiej sztuki i nauki; grób poety Hafisa; w pobliżu ruiny Persepolis.

Szire, l. dopł. Zambezi w kraju Njassa, 600 km, liczne katarakty (Wodospady Murchisona).

Szirokko, ob. Sirocco.

Sziwa („dobrotliwy"), jeden z najwyższych bogów indyj., bóg zniszczenia, z którego powstaje nowe życie (stąd zwany M a h a d e w a, wielki bóg); odznaki: księżyc na głowie, 3 oko w czole itd.

Szizuoka, m. na japońskiej wyspie Hondo, 136.000 mieszkańców.

Szkaplerz, łac., 1) część stroju zakonnego: długie sukno z wycięciem na głowę opadające na piersi i plecy; 2) dwa kwadratowe skrawki sukna z wizerunkami Chrystusa lub Matki Boskiej, noszone na wiążce na szyi.

Szkarlatyna, ob. Płonica.

Szkarlat, 1) barwnik purpurowy (ob. Purpura); 2) tkanina koloru purpurowego.

Szkarłatka, bylina lub krzew szkarłatowaty; podzwrotnikowe kraje Azji.

Szkarłupnie. U dołu: jeżowiec — u góry: rozgwiazda

Szkarłupnie, typ tkankowców, zwierzęta o budowie pięciopromienistej; pokrycie ciała z tarczek wapiennych, często z kolcami; otwór gębowy zaopatrzony często w zęby; skomplikowany system naczyń wodnych służy do poruszania się (nóżki ambulakralne), jako organ oddechowy i wydzielniczy. S. są rozdzielnopłciowe, rzadziej obojnakie; rozwój przez przeobrażenie z jaja zapłodnionego zewnętrznie. Zwierzęta morskie, niektóre jadalne. Dzielą się na: l i l i o w c e, r o z g w i a z d y, w ę ż o w i d ł a, j e ż o w c e, s t r z y k w y.

Szkarpa, ob. Skarpa.

Szkielet, k o ś c i e c, zespół kości zwierząt kręgowych; u zwierz. bezkręgowych jest sz. przeważnie zewnętrzny, utworzony z wydzieliny skóry. Por. t a b l i c ę Szkielet ludzki.

Szkiperia, miejscowa nazwa Albanii: s z k i p e t a r z y, Albańczycy.

Szklarnie, budynki do hodowania roślin nieprzystosowanych do znacznych wahań temperatury wzgl. u których chce się przyspieszyć np. owocowanie. Budowa: cokół kamienny lub ceglany, dach szklany 1- lub 2-spadowy; urządzenie grzejące za pomocą pary lub gorącego powietrza. Zależnie od wys. temperatury wnętrza rozróżnia się: f r i g i d a r i a (2—6°), t e p i d a r i a (10—14°) i c i e p l a r n i e (18—24°).

Szkliwo, 1) ochronna i zdobnicza powłoka na wyrobach ceramicznych i metalowych, podobna własnością i składem chemicznym do szkła. Powstaje na powierzchni przedmiotu podczas wypalania, przez dodanie składników dodatkowych, które w tej temperaturze łączą się z materiałem na szklistą powłokę. Dodatek kredy lub magnezytu daje sz. t r u d n o t o p l i w e (na porcelanie twardej), dodatek soli kuchennej — sz. ł a t w o t o p l i w e (na wyrobach glinianych). Do sz. barwnych dodaje się tlenków metali (jako barwników) i boraksu. — 2) Twarda substancja powlekająca zęby, zawiera dużo soli wapniowych.

Szkło, bezpostaciowa, przeźroczysta masa, pod względem chem. przeważnie krzemian sodowo-wapniowy (w którym sód może być zastąpiony potasem, wapń ołowiem, kwas krzemowy kwasem borowym). Sz. jest nieprzenikliwe dla gazów, o d p o r n e na d z i a ł a n i e k w a s ó w z wyjątkiem fluorowodorowego, mniej odporne na działanie alkaliów. Zastąpienie sodu potasem daje sz. twarde trudnotopliwe tzw. c r o w n; przez zastąpienie wapnia ołowiem otrzymuje się sz. ciężkie, silnie załamujące światło, tzw. f l i n t, używ. na ozdobne wyroby szlifowane (k r y s z t a ł y). Sz. b a r w n e: tlenek kobaltu barwi sz. na niebiesko, chromu na zielono, uranu na żółto, cyny na mleczno-biało. Zwykłe sz. butelkowe zabarwione jest na zielono od tlenków żelaza zawartych w piasku, z którego zostało wyrobione. — W y r ó b: W wannach lub tyglach, opalanych gazem generatorowym stapia się sodę, wapno i piasek w temperaturze 1400°. Po usunięciu zanieczyszczeń ochładza się do 800°, w której to temp. daje się sz. najlepiej kształtować. Wielkie i grube tafle sz. o d l e w a się i w a l c u j e, ewent. szlifuje i poleruje. Przedmioty dęte o cienkiej ściance p r a s u j e się przez wydymanie do składanych form żelaznych (automaty do wyrobu flaszek, żarówek itd.). Sz. taflowe na s z y b y okienne w y c i ą g a się za pomocą pionowo ustawionych par walców; w trakcie wyciągania tafla ochładza się i krzepnie. Drobne przedmioty, flaszki i wyroby artystyczne wydmuchuje się z wolnej ręki, za pomocą c y b u c h a. Po ukształtowaniu musi sz. powoli ochłodnąć celem zapobieżenia krystalizacji. Obróbka sz. na z i m n o: szlifowanie na tarczach piaskowych lub żelaznych posypanych piaskiem i polerowanie na tarczach filcowych. Sz. n i e p r y s k a j ą c e: dwie cienkie płytki szklane, przedzielone celuloidem i razem sprasowane.

Szkło, w. w pow. Jaworów (wojew. lwow.), 2.000 mieszk., kąpiele siarczane, państwowe sanatorium wojskowe.

Szkocja (ang. Scotland), płn. część wyspy Wkiej Brytanii, królestwo zjednoczone od 1707 z Anglią (Wielka Brytania). 77.171 km² pow. i 4,934.000 mieszk. (64 na km²). Na płn. stare góry (Kaledońskie), częściowo o krajobrazie płaskowyżu (highlands), dochodzące do 1.343 m wys. (Ben Nevis w Górach Grampian); w środku nizina a na płd. Góry Cheviot. W górach liczne jeziora (Loch) i torfowiska. Gł. rzeki: Clyde i Tweed. 3/4 ludności skupione na nizinie. 38.6% w wielkich miastach (największe Glasgow). Językiem celtyckim (gaelskim) mówi 3.3% mieszk. Przyrost natur. (1934): 5,1‰. 47.7% mieszk. zatrudnionych w przemyśle i górnictwie. Stolica:

Edynburg. Stos. gospodarcze, ob. Wka Brytania. — D z i e j e. Pierwotnie zamieszkiwali S. Piktowie, opanowani później przez celtyckich Szkotów (od V w.). Ok. 1000 S. państwem feudalnym: 1057 usunął Malcolm III Macbetha, obejmując tron; 1268 Jan I zmuszony do hołdu królowi ang. Edwardowi I; za Roberta I 1328 pierwszy parlament; od 1371 dynastia Stuartów (założ. Robert II); za Jakuba I: osłabienie możnowładztwa, rozwój ekonomicz. i kultural.; za Marii Stuart: represje wobec protestantów i bunty szlachty, zakończone zwycięstwem reformacji i detronizacją królowej po jej śmierci zamieszki wewn., rządy prezbiteriańskiego synodu generalnego (General Assembly); od 1567 syn Marii Stuart, Jakub VI, który 1603 objął również tron ang. (wzmocnienie władzy królew. system episkopalny); za Karola I rządy absolutystyczne, 1642 wojna domowa (detronizacja i ścięcie króla); restauracja królestwa za Karola II; 1689 detronizacja Jakuba VII 1689-1702 Wilhelm II; 1702-12 Anna, realizatorka 1706 unii ang.-szkoc. Odtąd dzieje S. związane z W i e l k ą B r y t a n i ą (ob.)

Szkodra, ob. Skutari.

Szkojec, dawna jednostka rachunkowa — 1/24 grzywny; w XIV w. 1 s. = 2 groszom czeskim.

Szkolna reforma, przekształcanie szkolnictwa przez przystosowywanie go do potrzeb współczesnego życia.

Szkolnictwo, ogół szkół danego terytorium; zorganizowanie oświaty i wychowania w ramach pracy szkolnej. Por. S z k o ł a. P o l s k a (Szkolnictwo).

Szkoła (gr. schole, łac. schola), 1) studium sztuk i umiejętności, zakład, w którym udziela się nauki. Ogólnie dzieli się szkoły na: p u b l i c z n e i p r y w a t n e, — o g ó l n o k s z t a ł c ą c e i z a w o d o w e, — p o w s z e c h n e ś r e d n i e i w y ż s z e (akademickie) itd.; o sz. w Polsce, ob. P o l s k a (Szkolnictwo); 2) grupa uczonych, artystów itd., o pokrewnych dążeniach i celach (np. sz. filozof., historyczne itp.) 3) ogół czynności w celu opanowania jakiejś sztuki, np. sz. śpiewu.

Szkoła podchorążych, ob. Podchorąży.

Szkontrum, wł., przegląd kontrolny, rewizja, np. kasy, magazynu.

Szkorbut, ob. Skorbut

Szkuner, ang., statek żaglowy lub jacht z dwoma żaglami, przednim, szkunerowym i tylnym, wielkim (grotmaszt.

Szlaban, niem., rogatka, bariera drogowa.

Szlachetne kamienie, ob. Kamienie szlachetne.

Szlachetne metale, ob. Metale szlachetne.

Szlachta, dawna warstwa społeczna, powstała z władców plemiennych oraz wojowników, obdarzonych przez panującego ziemią i przywilejami. Godłem jej są herby i zawołania. Składała się z możnowładztwa (książęta, hrabiowie i baronowie) i rycerstwa. W P o l s c e od przywileju koszyckiego 1374 s. („nobiles" i „wojowie") wyodrębniona jako oddzielny stan społeczny; przez statuty Kazimierza W. szlachectwo cechą dziedziczną; dalsze przywileje s.: 1388, 1422, 1430, 1433 itd. Kardynalne p r a w a s posiadanie ziemi, wyłączne prawo piastowania urzędów, nietykalność osobista (neminem captivabimus), nietykalność mieszkania i in. O b o w i ą z k i s.: płacenie podatku 2 groszy z łanu oraz służba w pospolitym ruszeniu. Stan s. dominował w życiu publicznym dawnej Polski. — W Polsce odrodzonej Konstytucja marcowa 1921 zniosła wszelkie prawa i tytuły szlacheckie.

Szlachtuz, niem., rzeźnia.

Szlagowski Antoni, ks. biskup pol., * 1864; „Kazania", „Mowy", nowe wydanie N. Testamentu i in.

Szlaka, ob. Żużel.

Szlaki, 1) pewne pasy dogodne dla komunikacji, przez które prowadzą najstarsze drogi, np. w dawnej Polsce sz t a t a r s k i e, wzdłuż wododziałów; 2) obwódki.

Szlam, muł, osad rzeczny lub morski, składa jący się z rozdrobnionych cząstek nieorganicznych i organicznych

Szlezwik, stol. prus prowincji S Holsztyn, 18.000 mieszkańców.

Szlezwik Holsztyn, prow. w płn. Prusach, 15.072 km², 1,600.000 mieszk. Od 1460 należał do Danii, 1848—58 wojna Niemiec z Danią, w wyniku której Sz.-H. dostał się Danii, 1866 włączony do Prus jako prowincja po plebiscycie 1919 musiały Niemcy zwrócić Danii 3993 km², 160 000 ludności

Szlifowanie, wygładzanie i kształtowanie powierzchni metalu, szkła itd., przez tarcie materiałem twardszym od obrabianego; materiały szlifierskie: n a t u r a l n e (piaskowiec, kwarzec, korund), s z t u c z n e (alundum, karborundum i i.), w formie o s e l e k, t o c z a k ó w, p r o s z k ó w.

Szlisselburg, m. w okr. Leningrad (Rosja) 6.000 mieszk.; więzienie dla przestępców politycznych, od 1918 muzeum.

Szmalkaldzkie artykuły, artykuły wiary luterańskiej, ułożone 1536 przez M. Lutra

Szmalkaldzki Związek, zawarty 1530 przez niektórych protestanckich książąt i miasta niemiec przeciw katolickiemu ces. Karolowi V dla ochrony religii i praw; 1535/36 odnowiony (na 10 lat); 1546 w o j n a s z m a l k a l d z k a między cesarzem a Związkiem, zakończona klęską S. Z. pod Mühlberg.

Szmaragd, szlachet. zielona odmiana berylu.

Szmeks, czes. S m o k o v e c, 3 zdrojowiska na Spiszu słowac S t a r y S., N o w y S. i D o l n y S., szczawy i źródła siarczane.

Szmer, w f i z y c e: rodzaj głosu (ob.), składający się z wielu dźwięków o zmiennych wysokościach, fazach, natężeniach; np. szelest, szept, trzask itp.

Szminka, środek kosmet., zawierający składniki pudru, zarobione tłuszczem i barwnikami

Szmirgiel, szara lub brunatna odmiana korundu; środek szlifierski.

Szmuklerstwo, p a s a m o n i c t w o, ob. Pasamanik.

Szo (sziug. mazu), japońska miara objęt. przeszło 1,8 l.

Szober Stanisław językoznawca pol. * 1879 główne dzieło „Gramatyka języka polskiego"

Szofer, fr., kierowca samochodu, w szczeg. taki, który zdał egzamin szoferski.

Zbroje i rynsztunki

1. Zbroja Maksymiljana I. z [illegible] — 2. [illegible] hiszp. z ko[illegible] XVI [illegible] — 3. [illegible] — 4. [illegible] Hełm [illegible] pelusz z żel[illegible] — 7. i 8. Hełmy [illegible] — 9. Hełm [illegible] rzymskiego. — 10. Germański hełm z bronzu. — 11. Hełm karoliński. — 12. Hełm normandzki. — 13. Rodzaj hełmu z XIII. w. — 14. Rodzaj hełmu z XV. w. (niem. Salade). — 15. Hełm ozdobny z XVI. w. — 16. Bitwa pod Askalonem 1099. — 17. Topór bojowy piechura z początków XVI. w. — 18. i 19. Buzdygany wojenne gockie z XV. w. — 20. Buzdygan węgierski z XVI. w. — 21. Młot bo[illegible] — 22. Topor bojowy konnicy z XV. w. (czekan). — 23. [illegible] — 24. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Szogun (shogun), pierwotnie naczelny wódz japoński: od czasu Yoritomo do upadku ustroju feudalnego 1868 wszechwładny namiestnik cesarski; s z o g u n a t, godność, władza s.

Szok (ang. shock), wstrząs.

Szolc Kazimierz, malarz pol. (ok. 1840—83); krajobrazy.

Szolnok, stol. komitatu Jasz-Nagykun-S. (Węgry), nad Cisą, 38.000 mieszkańców.

Szop, zwierzę, ob. Szopy

Szopen Fryderyk, ob. Chopin

Szopienice, osada przemysł. w pow. Katowice (woj. śląskie), 12.000 mieszk.; huty cynkowe.

Szopka, mały, przenośny teatrzyk z ruchomymi figurkami i sceną Bożego Narodz., różny w różnych okolicach. Por. Jasełka.

Szopski Felicjan, pol. kompozytor i krytyk muz., ur. 1865; kompozycje fortep., pieśni, chóry, opera „Lilie".

Szopy, ssaki drapieżne, wielkości lisa; nocny tryb życia na drzewach; niektóre dostarczają cennego futra; Ameryka. Sz. p o s p o l i t y czyli p r a c z żyje w Ameryce Płn., pożywienie płucze w wodzie (stąd nazwa), łatwo się oswaja.

Szorstkolistne, rodzina roślin z rzędu rurkokwiatowych; strefa umiarkowana płn.

Szory, boczne i górne rzemienie, stanowiące część sprzętu zaprzęgowego konia.

Szosa, fr., większa droga (gościniec), bita. Por. D r o g i

Szotty, słone bagna na płn. krawędzi Sahary.

Szowinizm, fr., hałaśliwy, przesadny zwykle dziki patriotyzm; nazwa od bałwochwalczego wielbiciela Napoleona I, grenadiera Chauvin'a (szowen).

Szóstak, dawna pol. moneta srebrna 6 groszy; bita od Zygmunta I do upadku Rzpltej, i za powstania Kościuszki.

Szpachla, niem. Spachtel, płaska łopatka, służąca malarzom do rozcierania farb.

Szpada, broń biała o prostej, wąskiej głowni, 1- lub 2-siecznej na końcu, do pchnięcia, rzadziej do rąbania; s. s z e r m i e r c z a: z 3-kątną klingą podobna do floretu.

Szpaki, rodzina ptaków śpiewających; ok. 200 gat., przew. podzwrotnikowe; gnieżdżą się gromadnie, żywią się owadami, ślimakami. S z. p o s p o l i t y ma zdolność naśladowania głosów, łatwo się oswaja, odlatuje od nas na zimę.

Szpaler, 1) żywopłot z drzewek strzyżonych lub roślin pnących na podporze; 2) ludzie (publiczność, wojsko, młodzież szkolna itd.) ustawieni w szereg, przeważnie po obu stronach drogi, którą ma przejść pochód itp.

Szpalta, niem., część drukowanej strony (kolumny), która (np. w dzienniku) składa się z kilku szpalt oddzielonych od siebie pionowymi liniami.

Szpandawa, ob. Spandawa.

Szparagi, zioła lub krzewinki z rodziny liliowatych, rosną w cieplejszych okolicach Starego Świata; s z. l e k a r s k i hodowany w s z p a r a g a r n i a c h dla jadalnych pędów; niektóre gatunki hodowane jako rośliny ozdobne.

Szpat (spat), częste u koni schorzenie stawu skokowego; może być widoczne na zewnątrz jako zgrubienie.

Szpic, rasa psa domowego; spiczasty pysk, stojące, ostro zakończone uszka.

Szpicbergen, norweska grupa wysp na Oc. Lodowatym Płn., 63.000 km², ok. 1200 mieszk.; bogate złoża węgla, źródła gorące. — 1596 odkryte przez Holendrów, od 1920 do Norwegii.

Szpicel, niem., pogardliwa nazwa konfidenta policyjnego, szpiega.

Szpieg, ob. Szpiegostwo.

Szpiegostwo, poszukiwanie i ujawnienie ważnych wiadomości, które ze względu na dobro państwa winny pozostać w tajemnicy, przed rządem obcego państwa. W prawie międzynarodowym s z p i e g i e m jest ten, kto potajemnie, nie w mundurze wojskowym, zbiera na terytorium nieprzyjacielskim wiadomości ważne dla siły zbrojnej państwa, któremu służy.

Szpik kostny, miękka tkanka wypełniająca jamy w kościach. Tworzy ją podścielisko łącznotkankowe, wypełnione k o m ó r k a m i s z p i k o w y m i, tłuszczowymi, ciałkami czerwonymi, oraz licznymi naczyniami krwionośnymi i chłonnymi. W starości staje się sz. k. przejrzystym, galaretowatym.

Szpilkowe drzewa, ob. Iglaste.

Szpilowski Hilary, architekt pol. (1753—1827) elewacje kościołów, np. św. Jana w Warszawie, pałace, kościoły.

Szpinak, jednoroczne zioło komosowate; s z. o g r o d o w y pochodzi prawdopodobnie ze Wschodu; liście dostarczają jarzyny.

Szpinet, ob. Spinet.

Szpitale, zabudowania dla pomieszczenia i pielęgnowania chorych; duże sz. dzielą się na poszczeg. o d d z i a ł y, np. wewnętrzny, chirurgiczny itd., pracownie bakteriologiczno-chem. i instytuty roentgenologiczne; na czele sz. stoi dyrektor, na czele oddziałów ordynatorzy (dawniej prymariusze). — Staroż. Grecy i Rzymianie nie znali sz., w Indiach w III w. prz. Chr. były sz. dla ludzi i zwierząt, były też sz. w pierwszych gminach chrześc. Sz. w dzisiejszym znaczeniu powstały w śrdw.; zakładały je tzw. zakony kawalerskie, potem miasta, cechy, zwł. w okresach wielkich zaraz (np. sz. dla zadżumionych).

Szpitalnictwo, ob. Szpitale.

Szpony, h. kowato zagięte, ostre pazury u ptaków drapieżnych.

Szpotański Stanisław, pol. historyk lit. i powieściopisarz (1880—1936), monografie o Mochnackim i Mickiewiczu, powieści historyczne: „Synowie klęski", „Odloty", „Prometeusze", „Bez ziemi i bez nieba" i in. — Laureat nagrody literackiej im. E. Orzeszkowej.

Szprewa, niem. Spree, l. dopł. Haweli w Niemczech, 397 km, połącz. kanałami z Odrą i Hawelą.

Szprycha, ob. Koło.

Szpulka, niem., wałek na nici.

Szpunt, czop, zatyczka.

Szrafowanie, s z r a f i r o w a n i e, wł., k r e s k o w a n i e, cieniowanie za pomocą kresek równoległych lub przecinających się; sz. używane w kartografii, heraldyce, rysunkach.

Szranki, niem., ogrodzony dziedziniec, boisko, pole igrzysk, zawodów.

Szrapnel, pocisk nowoczesnej artylerii przeciw celom żywym, nieosłoniętym. Składa się

z czerepu (osłony metal.), 200—300 kulek i z zapalnika (ze skalą) na głowicy, który, odpowiednio nastawiony, powoduje wybuch czasowy (w powietrzu) lub uderzeniowy (o ziemię); w pierwszym wypadku zasypuje snopem kul większą przestrzeń.

Szreniawa, l. dopływ Wisły w Jurze krak., 76 km.

Szreń, rodzaj śniegu zlodowaciałego, powstałego wskutek działania mrozu po poprzedzającej odwilży, lub też po opadzie wilgotnego śniegu. Ze szreni może powstać lód lodowców.

Szretter Jakub (1771—1842), oraz 4 jego synów, powstańcy polscy 1831 na Białorusi.

Szron, opad atmosferyczny, powstaje przez zmarznięcie rosy (ob.).

Sztab, zespół oficerów wraz z personelem pomocniczym, przydzielony dowódcy do bezpośredniej pomocy w dowodzeniu i zarządzie podległą mu częścią wojska. Sz. generalny, 1) określenie sz. głównego (p. niżej), używane dotąd we Francji, Niemczech; 2) korpus osobowy oficerów przeznaczonych i wykształconych do służby w sztabach, oficerów dyplomowanych. Sz. główny, organ pomocniczy naczelnego wodza w czasie wojny, a w czasie pokoju naczelny władzy wojskowej (w Polsce Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych) w zakresie dowodzenia wojskiem, zajmujący się opracowywaniem planów mobilizacyjnych, planów wojny, wyszkoleniem wojska.

Sztachety, ogrodzenie z drążków pionowych przytwierdzonych do poziomych łat.

Sztafaż, fr., nazwa grup, figur ludzi, zwierząt ożywiających krajobrazy i widoki architektur w malarstwie.

Sztafeta, fr., 1) nadzwyczajny posłaniec konny. 2) wiadomość, przesłana przez takiego posłańca. 3) (bieg sztafetowy, rozstawny), wyścig urządzony w ten sposób, że pewna przestrzeń musi być przebieżona przez grupy z 4 zawodników, z których każdy odbywa tylko $^1/_4$ część zadania, podając następnemu pałeczkę sztafetową.

Sztalugi, drewniana podstawa, o ruchomej podporze dolnej, zwł. dla ustawiania obrazów przez malarzy.

Sztambuch, niem., pamiętnik (do wpisywania), album.

Sztanca (wygniatarka), 1) prasa, na której kształtuje się przy pomocy stalowych wykrojów (2 stempli: wypukło i wklęsło rzeźbionych) łyżki, miski itp.; 2) także nazwa samego stempla.

Sztandar, fr., chorągiew kawalerii, organizacji itp.

Sztandynger Jan, współcz. poeta pol., laureat poznańskiej nagrody literackiej.

Szteneel Maurycy, malarz pol., * 1856; sceny rodzajowe, portrety itp.

Szterling, ob. Sterling.

Sztokfisz, ob. Wałłusz.

Sztokholm, szwedz. Stockholm, stol. Szwecji, 500 000 mieszk., nad usianą wysepkami zatoką Bałtyku, zamek król., port, uniwersytet, politechnika, zakł. naukowe, akademia sztuk pięknych i umiejętności, muzea itd.; przemysł metalurgiczny, maszynowy, browary.

Sztolnia, ob. Kopalnia.

Sztony, ang. żetony, małe płaskie tabliczki różnych kształtów i wielkości, używane w grach (głównie hazardowych), do prowizorycznych wpłat, wg umówionej wartości.

Sztorm, w języku żeglarskim: burza, huragan.

Sztucer, gwintowana broń myśliwska, w postaci krótkiego karabinka; broń palna strzelców pieszych.

Sztuka, wszelkie przejawy twórczości człowieka, dążącej do wywarcia wrażenia piękna, w szczeg. malarstwo, rzeźba, architektura i przemysł artystyczny (sztuki plastyczne).

Przegląd historyczny:

Sz. Egiptu, znana od VII tysiąclecia przed Chr. (groby z naczyniami i ozdobami), stwarza architekturę i rzeźbę. Stare Państwo, 2778—2475: piramidy, sfinks w Gizeh, posągi faraonów Chefrena, Ranofera, pisarz, świątynia Chefrena; wynalazek kolumny. — Średnie Państwo 2100-1680: obelisk w Heliopolis, powstanie malarstwa ściennego w grobach. — Nowe Państwo, 1580-1090: świątynia w Karnak, świątynie grobowe, kute w skale (Ramzesa IV), kolos Ramzesa II. — **Sz. zach. Azji,** służy władcom. Zabytki architektury: warowne pałace królewskie i terasowo-wieżowe świątynie. Najwcześniejsza — sz. Sumerów, 3. tys.-lecie; dalszym ciągiem jej są sz. Babilonu ([2. tys.-lecie] i neobabilońska [1. tys.-lecie]: posąg króla Napir-Asu, pałac król., ogrody wiszące w Babilonie) i sz. Assyrii, 2. i 1. tys.-lecie: pałac Assurnazipala w Nimrud, Sargona w Chorsabat, płaskorzeźby z Niniwy, przedstawiające zwycięstwa króla i polowania.

Sz. grecka. Oryginalne przetworzenie wpływów egipskich i azjatyckich. W architekturze — zmysł konstrukcji, sharmonizowanie części dźwigających (kolumna) i dźwiganych (architraw). Tematem plastyki jest człowiek i poszukiwanie ideału piękna jego ciała (kanon). — Okr. archaiczny. Rzeźba: Apollo z Tenei (wpływ egipski), Mordercy tyranów, rzeźby świątyni Ateny w Eginie. Architektura: 3 porządki, a m. dorycki VII w. (świąt. G. w Selinus), joński VI w. (Artemizjon w Efezie), koryncki V w. (Olympeion). Wazy czarno-figurowe. — Epoka klasyczna V i IV w. Rzeźba przestaje być frontalną, jest komponowana do oglądania z wszystkich stron: Myron (Dyskobol), Poliklet (Diadumenos), Fidiasz (rzeźby Partenonu, posąg Ateny), Praksyteles (Hermes), Lizyp (Apoksiomenos), Skopas (Menada). — Malarstwo figuralne: Polignot (linearyzm); Agatarchos i Apollodoros stosują światłocień i perspektywę; artysta przestaje być rzemieślnikiem. — Sz. hellenistyczna (od 323 prz. Chr.) zrywa ze spokojem i harmonijną konstrukcją klasyczną; architektura staje się bardziej dekoracyjna: świątynie Dionizosa w Teos, Artemidy w Magnezji. W rzeźbie psychologiczny realizm i patos (Nike, Laokoon), w malarstwie sceny rodzajowe i pejzaż. Panuje nad Morzem Śródziemnym i w Azji Zach. — **Sz. rzymska** gloryfikuje władzę państwową; powstała ze sz. etruskiej i wpływów greckich. Okres republ.: budowle publiczne, mosty, rzeźby portretowe

(Cezar, Pompejusz), malowidła pompejańskie. Okr. cesarstwa: Termy Karakalli, Koloseum, Panteon (zastos. kopuły). Łuk Tytusa i Trajana; płaskorzeźby Ara Pacis, na kolumnie Trajana; posąg konny M. Aureliusza.

Sz. staro-chrześcijańska (II—VI w.), powstała ze sztuki staroż. W malarstwie i mozaice religijny idealizm: oddanie życia wewnętrznego, pogarda dla piękna ciała (dekoracje ścian w katakumbach i bazylikach: Santa Prudencjana i S. M. Maggiore w Rzymie). Archit.: podłużna bazylika (św. Piotra w Rzymie). — **Sz. bizantyńska** (V do XV w.), służy Kościołowi i władcy, tradycje art. staroż., wsch. i chrześc. Budowle centralne wokół kopuły: św. Zofia, kośc. św. Sergiusza i Bakchusa (Konstantynopol), San Vitale (Rawenna). W mozaice i malarstwie ściennym przepych barw. Malarstwo książkowe.

Sz. romańska (XI—XIII w.). Z połączenia podłużnej bazyliki z bizant. kopułą i fasadą wieżową powstaje kościół romański (Cluny, Saint Trophin w Arles, katedra w Parmie). Rzeźba o charakt. architektonicznym (portal katedry Autun). Rozwój architektury rom. przerzuca stopniowo ciężar sklepienia ze ścian na filary.

Gotyk (XIII—XV w.). Podstawą konstrukcji architekt. filar, nad nim łuki przecinające się w sklepieniu na krzyż; niepotrzebne ściany zastępują witraże (Notre Dame, Saint Denis, Katedra w Reims). Bracia v. Eyck wynajdują farby olejne (pejzaż). — Oba powyższe style powstały we Francji.

Renesans (XV—XVI w.). Powstał we Włoszech. Odrodzenie staroż. filozofii i ideałów piękna. Architektura stosuje kolumnę i kopułę, uwydatnia konstrukcję (Bruneleschi: katedra we Florencji; Bramante: kośc. św. Piotra; Alberti: Palazzo Ruccelai). Rzeźba oddaje piękno ciała ludzkiego (realizm, znajomość anatomii): Ghilberti, Donatello (Gattamelata), Verocchio (Colleoni, Dawid). Malarstwo figuralne, realistyczne (Giotto, Massaccio, Ghirlandajo, Pierro Della Francesca), później szuka geometr. schematów kompozycji, dąży do jasności i prostoty, wszystkie elementy obrazów łączy w jedną całość (L. Da Vinci, Raffael). Szkoła wenecka rozwija koloryt (Giorgone, Tycjan). Niemcy: Dürer, Holbein; Francja: Clouet.

Barok (XVI -XVII w.). Powstał również we Włoszech. Kontrasty barw, świateł i cieni, ruch i niepokój, napięcie dramatyczne, dążność do najsilniejszego wrażenia. Architektura zarzuca konstrukcję dla efektów dekoracyjnych (Michał Anioł: bibl. Laurentiana, pałac Senatorów na Kapitolu), Vignola (kośc. il Gesu w Rzymie), Bernini (kolumnada św. Piotra w Rzymie). Malarstwo: M. Anioł (Sąd Ostateczny), Correggio (freski w kat. w Parmie), Caravaggio (Złożenie do grobu), Carrazzi (freski w pał. Farnese, Rzym). Niderlandy: Rembrandt, Hals, Rubens. Hiszpania: Velasquez, El Greco. Rzeźba: M. Anioł (Mojżesz, nagrobki Medyceuszów); Bernini (Dawid, św. Teresa). — **Rokoko** (XVIII w.). Lekkość, wdzięk i dekoracyjność. W archit.: linie łamane, dążność do wygody. W malarstwie bogactwo kolorów (Watteau, Fragonard, Boucher). — **Klasycyzm** (1755—1815), wzory staroż., prostota i zwartość. W malarstwie: L. David; w rzeźbie: Canova.

Romantyzm (1818—1848). Kierunek literacki w malarstwie. Fantastyka i patos dramatyczny, forma barokowa (Gericault, Delacroix). — **Naturalizm** (od 1848): Troyon, Courbet. — **Impresjonizm** (od 1863); wpływ światła na kolor; cień nie jest nigdy czarny, lecz ma barwę przedmiotów otaczających; farba kładziona małymi plamkami pozwala oddać wibrację światła: Manet (Olympia), Monet, Renoir, Sisley, Cezanne. **Prerafaelici** w Anglii: Burne Jones, Morris: tęsknota do prostoty, archaizacja. — **Secesja**: dekoracyjność, linearyzm, nastrojowy symbolizm (Hodler, M. Denis, Wyspiański). — **Formizm** (1917—1925). Po wyczerpaniu możliwości realizmu nast. prymitywizm, deformacja (**ekspresjonizm**), w końcu Picasso szuka istoty sztuki w układach abstrakcyjnych linij i brył (**kubizm**). — Po tym okresie wydobywa malarstwo formę kolorem i szuka nowych zestawień barwnych, nawiązując do impresjonizmu (**neoimpresjonizm**). W architekt. stwarza XX w. swój styl operujący wielkimi płaszczyznami bez ornamentów, którego istotą jest celowość i pokazanie konstrukcji (Le Corbusier). Materiał: stal, żelbeton i szkło.

Sztuka ludowa, w Europie rozwinęła się najbujniej u narodów słowiańskich (Polaków, Słowaków, Słowian płd. itd.); wysoko stoi w krajach germańskich, gł. płn.; w Polsce w zasięgach regionalnych (Podhale, ziemia krak., łowicka, kurpiowska, Pokucie i i.). Cechy sz. l.: przewaga pierwiastka zdobniczego, bogactwo motywów, łączność z życiem codziennym (ozdoby stroju, sprzętów itd.). Obejmuje: budownictwo, rzeźbę, sprzęty, narzędzia, ceramikę, strój, obrazy, drzeworyty i in.

Sztukaterie, ozdoby w stiuku (ob.).

Sztuk Pięknych Szkoły, uczelnie artystyczne, obejmujące malarstwo, rzeźbę, architekturę, grafikę, sztukę dekoracyjną (zdobnictwo) i in. W Polsce 3 sz. o charakterze sz. akademickich: w Warszawie, Wilnie i Krakowie.

Sztum, niem. Stuhm, m. pow. w Prusach Wsch., 5.000 mieszk.; 1629 zwycięstwo Polaków nad Gustawem Adolfem.

Sztundyści, niem., sekciarze cerkwi ros., przypominający pietystów; twórca: pastor Bohnekämper; gł. w płd. i środk. Rosji.

Szturm, niem., ob. Natarcie.

Sztutgart, ob. Stuttgart.

Sztycharstwo, rytownictwo (ob.) w metalu.

Sztygar (niem. Steiger), średni i wyższy urzędnik kwalifikowany na kopalni.

Sztylet, krótka broń przeznaczona do kłucia zwykle z głownią 3- lub 4-rokątną, bardzo rozpowszechniony w Italii, nawet wśród kobiet, w XVI i XVII w.

Sztyrmer Ludwik pseud. Eleonora Sztyrmer, powieściopisarz pol. (1809—86), wprowadził pogłębienie psychologiczne: „Powieści nieboszczyka pantofla", „Kataleptyk" i in.

Sztywność, własność, dzięki której ciało nie ulega trwałym ani czasowym odkształceniom pod wpływem sił zewn. Idealnie sztywnych ciał nie ma. — Por. Sprężystość.

Szuanie, rojaliści bretońscy, bronili monarchii w czasie wielkiej rewolucji: pobici 1795, powstali ponownie 1799

Szuba, szeroki, fałdzisty, otwarty z przodu płaszcz, obramowany futrem. Noszony w Polsce od poł. XV w., jako strój urzędowy jeszcze w XVII w.

Szubert Leon, rzeźbiarz pol. (1829—59); posągi. m. i. Chrystusa, kompozycje: „Przekleństwo barda" i in.

Szubienica, 2 słupy z belką poprzeczną u góry, do wieszania przestępców

Szubin, m. pow. w woj. poznańs., nad Gąsawką, 3 000 mieszkańców.

Szubrawców Towarzystwo, tow. satyryczne w Wilnie (1817 22). założ. przez Kazimierza Kontryma, od 1819 prezesem Jędrzej Śniadecki, organ: „Wiadomości Brukowe".

Szudra, ob. Sbudra

Szufladkowa teoria, ob. Preformacji teoria.

Szuja, m. okr. w gub. Iwanowo-Woznieseńsk (Rosja 33.766 mieszkańców; przemysł.

Szujski Józef, pol. polityk, historyk i poeta (1835—83). prof. Uniw. Jagiell., czynny w powstaniu 1863, początkowo demokrata, później konserwatysta, 1866 współzałoż. Przeglądu Pol., 1869 wydał wraz z in. „Tekę Stańczyka" (ob. Stańczycy), jeden z twórców „Szkoły historycznej krakowskiej". Dzieła histor.: „Dzieje Polski" „Historii polskiej ksiąg dwanaście" i in.; wyd liczne źródła utwory literackie: „Halszka z Ostroga" „Kopernik", „Śmierć Władysława IV" i in. tłumaczenia z Ajschylosa, Arystofanesa, Szekspira itd.

Szujski, znana rodzina ros. z rodu Rurykowiczów: Wasyl S. (1530—1612) zdobył tron carski po zamordowaniu Dymitra I Samozwańca; jego brat Dymitr S. († 1612), wysłany przez niego na Polskę, pobity przez hetmana Żółkiewskiego pod Kłuszynem.

Szukalski Stanisław, pol. rzeźbiarz i malarz * 1895, symbolista; projekty pomników np. Mickiewicza portrety, obrazy historyczne i in.

Szukiewicz, 1) Wojciech, polski publicysta i działacz społeczny, * 1867; prace z dziedziny spółdzielczości i wychodźstwa; 2) Maciej, pisarz pol., * 1870; „Poezje", liczne dramaty. m. in. „Ułuda". „Dwa światy". „Na przełomie"

Szu-King, „Księga źródeł". święta księga Chińczyków.

Szuman, 1) Henryk, pol. polityk i pisarz (1822—1910); wybitnie czynny w życiu polit. i kultural. W. Ks. Poznań., prezes Koła Pol. 1870—88: nap.: „Sprawa polska na kongresie berlińskim" i in.; 2) Stefan, psycholog polski * 1889, prace z psychologii dziecka i młodzieży, źródłowe „Dawne kilimy w Polsce i na Ukrainie", studia o sztuce St. Ign. Witkiewicza i in.

Szumka, lud. taniec ruski, zbliżony ruchami do kołomyjki, w takcie 2 4

Szuter (tłuczeń), kamień rzeczny lub tłuczony, do wysypywania dróg bitych, torów kolejowych itd.

Szuwar, zarośla na bagnach i brzegach stawów sit trzcina, tatarak.

Szwabia, 1) obszar po obu stronach Schwarzwaldu, nad górn. Renem i nad Jeziorem Bodeńskim, zamieszkały po wędrówkach ludów przez Alemanów i Swewów, 496 pod panowaniem frankońskim, za ostatnich Karolingów księstwo. 1096—1268 pod Hohenstaufami, 1488 powstanie Związku Szwabskiego, od XVI w. przewaga Wirtembergii. 2) (Schwaben), rejencja w płd.-zach Bawarii: 9.862 km², 877.800 mieszk.: stolica Augsburg.

Szwadron, fr., jednostka taktyczna konnicy, pododdział pułku, z rotmistrzem na czele, zwykle 150 koni (szabel). podzielony na 4 plutony po 4 sekcje Także oddziały karabinów maszynowych, samochodów pancernych i motocykli

Szwajcaria

Szwajcaria (niem. Schweiz, franc. Suisse, włos. Svizzera), republika związkowa w środk. Europie. 41.295 km² i (1935 1.1?5 000 mieszk. (100 na km²), w tym mówiących językiem niem. 72%, franc. 20%, włos. 6% (57.4% protest., 40,8% kat.). Na płd. Alpy (58% pow. S., Berneńskie, Glaryjskie, Retyckie, Pennińskie Lepontyjskie), na płn. zach. Góry Jura (12% pow.), w środku Wyżyna Szwajc. (30% pow.). Rzeki Ren z Aarem i Reussem, Rodan, Ticino, Inn Wspaniałe Jeziora (Czterech Kantonów, Zuryskie, Neuchatelskie, część Bodeńskiego i Genewskiego). Na rolę przypada 12,1%, na łąki i pastw. 40,8%, na las 21,8% pow. Rolnictwo (zboża, burak cukr.) nie pokrywa potrzeb kraju. Wybitnie rozwinięta hodowla (gospodarstwo mleczne, wyrób serów). Przemysł (oparty na wyzyskaniu energii wód) zatrudnia 42% mieszkańców. Gł. gałęzie: prz. bawełniany (1,3 mil wrzecion), jedwabniczy, maszynowy, elektrotechn., zegarkowy i turystyczny (ok. 7700 hoteli). Wartość (1935) przywozu. 2,2 miliarda (z Polski 13 mil.), wywozu: 1 4 miliarda zł (do Polski: 24 mil. zł). 6 028 km kolei. 88 000 samochodów. Stolica: Berno. — Ustrój: Rep. publ. związkowa, złoż. z 22 kantonów. Władza ustawodawczą: Zgromadzenie Związkowe, z 2 izb (Rady Narodowej i Rady Stanu). Zgromadzenie Związk. wybiera rząd. Radę Związkową (7 członków), a z niej corocznie prezydenta państwa. — Dzieje: Zamieszkała przez celtyckich Helwetów, podbita przez Rzymian, potem Alemanów, 536 Franków. 1032 przeważna część S. w cesarstwie rzym.-niem. (książęta Zähringen), od 1218 pod Habsburgami. 1291 założenie szwajcarskiego Związku wieczystego, zwycięskie walki z Habsburgami (1315 Morgar

ten, 1386 Sempach, 1388 Näfels), autonomia, rozszerzenie granic, 1476 i 77 pokonanie Karola Śmiałego, ks. Burgundii; po pokoju bazylejskim 1499 S. niepodległa, 1513 konsolidacja państwa; 1519 wystąpienie Zwingliego, wojna domowa, 1531 bitwa pod Kappel (śmierć Zwingliego), jedna część S. przy reformacji, druga przy katolicyzmie. 1798 S. zajęta przez Francuzów: „Republika Helwecka", podzielona na 18 kantonów (ustrój zbliżony do franc.), udział w wojnach napoleoń., 1803 zmiana ustroju przez Napoleona (na czele związku zgromadzenie reprezentantów kantonów), dalsze modyfikacje 1814 (nowy akt związku), 1815 zagwarantowanie przez kongres wiedeński wieczystej neutralności S.; 1848 nowa konstytucja: przeobrażenie związku państw w państwo związkowe; pomyślny rozwój ekonomiczny. Podczas wojny światowej neutralna (akcja charytatywna). - S. jest ośrodkiem międzynarod. zjazdów i instytucji (konwencja berneńska, genewska, konferencja lozańska, pakt lokarneński i in.), siedzibą Ligi Narodów w Genewie ii

Szwajcaria Kaszubska, ob. Kaszubska Szwajcaria.

Szwajcaria Saska, malowniczy obszar górski w Saksonii i płn. Czechach, po obu brzegach Łaby.

Szwajcarska gwardia, ob. Szwajcarzy.

Szwajcarzy, 1) najemne wojska, werbowane od XV w. w kantonach szwajc.; od XVII w. — zwykle gwardie przyboczne, dziś tylko przy stolicy papieża, w stroju renesansowym (proj. M. Anioła); 2) odźwierni w strojach reprezentacyjnych.

Szwarcwald, ob. Schwarzwald.

Szwecja (szwedz. S v e r i g e), królestwo we wsch. cz. Półw. Skandynawskiego, graniczące z Norwegią, Finlandią oraz Morzem Bałtyckim, Kattegatem i Skagerrakiem, 448 439 km² (1934): 6,212.500 mieszk. (15 na km²). Ob. S k a n d y n a w s k i   P ó ł w y s e p. — Ludność narodowo jednolita na płn wsch. 30 247 Finów i 7.162 Lapończyków). Religia protest. Przyrost nat. (1934): 2.5‰ Lasy zajmują 52% pow., rola 9% (gł. w płd. S. łąki i pastwiska 2.8%, nieużytki 36,2%. Produkcja (1934) 11,8 mil. q owsa, 19,8 mil. q ziemniaków, 2,4 mil. q buraków cukr. 1933: 659.000 koni, 3,086.000 bydła rog., 1,790.000 trzody chlew., 575.000 owiec. Wielkie złoża rud żelaza (1934 5,3 mil. t), nieco węgla i cynku. Daleko posunięta elektryfikacja („biały węgiel"). Przemysł: metalowy, elektrotechn., drzewny, papiern. i zapałczany. Produkcja (1934): 861.000 t stali, 558.000 t żelaza sur., 2,871.000 t celulozy i masy drzewn., 750.000 t papieru i tekt. Wartość (1935) przywozu: 2 miliardy (z Polski: 49 mil., gł. węgiel), wywozu: 1,7 miliarda zł. (do Polski: 20 mil zł.). Kolei: 16.800 km, samochodów: 141.000, flota handl.: 1,55 mil. t rej. brutto. Gł. porty: Sztokholm (stolica), Göteborg, Malmö. — U s t r ó j: Monarchia konstytuc. (dynastia Bernadotte). Parlament (Riksdag) 2-izbowy. Rząd złoż. z premiera i 11 ministr. Administr.: 25 okręgów (Län). — D z i e j e: Dawniejsza ludność pochodzenia fińskiego, później płn. Germanie (wielu wywędrowało na płd.); wyprawy szwedzkich Waregów aż po M. Czarne; ok. 800 chrześcijaństwo; opanowanie Finlandii w XII w.; od 1386 na tronie Małgorzata duńska, 1397 unia (kalmarska) z Danią i Norwegią; stopniowa supremacja Danii, walki o niepodległość S.; po „rzezi sztokholmskiej" Chrystiana II powstanie pod Gustawem Wazą i zrzucenie zwierzchności duń. Od 1523 królem Gustaw I Waza, organizator nowożytnego państwa S. (dziedziczność tronu, 1527 reformacja i in.); za Eryka XIV nabycie Estonii i Rewla; 1587 wybór Zygmunta na króla pol.; za Gustawa Adolfa zdobycie na Polsce Inflant (rozejm altmarski 1629), udział w wojnie 30-letniej, po stronie protestantów. Po pokoju westfalskim S. rozszerzona (m. in. zach. Pomorze z Rugią); za Karola Gustawa przejściowe opanowanie Polski, po pokoju oliwskim 1660 nabycie Inflant pol. po Dźwinę, od 1645 wielu posiadłości duńskich; za Karola XI absolutyzm, osłabienie szlachty; za Karola XII wojna północna, duże straty terytorialne; 1741 wojna z Rosją, utrata części Finlandii; w wojnie 7-letniej S. przeciw Prusom; za Gustawa III 1772 obalenie znaczenia arystokracji, 1788 wystąpienie przeciw Rosji, potem rewolucji franc., za kampanii napoleońskich S. przeciw Francji (zajęcie Pomorza przez Francuzów itd.); za Karola XIII następcą tronu marszałek franc. Bernadotte, za którego sprawą uzyskanie Norwegii (ob.) od Danii. Od 1866 dwuizbowy parlament (przedtem sejm stanowy); pomyślny rozwój wewnętrzny, reorganizacja floty, armii, związki partii socjal. (Branting); 1905 rozwiązanie unii z Norwegią od 1907 na tronie Gustaw V; podczas wojny światowej S. neutralna.

Szwedzka gimnastyka, zrazu gimn. lecznicza; twórca: P. H. L i n g (ob.) w r. 1804; cel: harmonijny rozwój ciała i ducha za pom. ćwiczeń obejmujących wszystkie części ciała. Udoskonalili s. g.: H i a l m a r   L i n g (syn Linga), Finka Elli Björkstén (przystosowanie s. g. do organizmu kobiet), Szwed J. G. Thulin (gimn. dziecięca), Dunka Agnete Bertram (gimnastyka kobieca), Duńczyk Niels Bukh (gimnastyka dla silnych mężczyzn). Skandynawskie związki gimnastyczne (Szwecja, Dania, Norwegia, Finlandia, Islandia) skupiają w Północnym Związku Gimnastycznym 750.000 członków. Asocjacja Lingowska (Assotiation Ling) jest związkiem międzynarodowym, skupiającym wszystkie europejskie i pozaeuropejskie kraje, uprawiające gimnastykę lingowską.

Szwejsowanie, ob. Spawanie metali.

Szweryn, ob. Schwerin.

Szweykowski Zygmunt, współcz. pol. historyk literatury, badacz i krytyczny wydawca Bol. Prusa.

Szwoleżerowie, fr., l e k k o k o n n i, oddziały lekkiej jazdy; powstały w państwach zach. w XVI w. W P o l s c e jako pułki gwardii Napoleona I (m. i. słynna szarża pod Somo-Sierrą); dziś 3 pułki s.

Szyb, ob. Kopalnia.

Szybenik, ob. Šibenik.

Szybkość, ob. Prędkość, Prędkości pomiary.

Szybowiec, samolot bezsilnikowy (ob. Samolot).

Szybownictwo, latanie na szybowcach, polega na wyzyskaniu dla wzlotu i przelotu prądów powietrznych. Dotychczas (1936) uzyskano przeloty do kilkuset km.

Szyby, ob. Szkło.

Szycówna Aniela, pol. pisarka pedagog. (1859—1921), redaktorka „Mojego pisemka" dla dzieci; rozprawy w „Przeglądzie Pedagog.", „Encyklop. Wychowawczej", prace o psychice dziecka i in.

Szydełkowanie, ob. Ręczne roboty kobiece.

Szydło, narzędzie szewskie do przebijania w skórze otworów dla dratwy (nici szewskiej); rodzaj grubej igły do szycia worków itp.

Szydłowiec, m. w pow. Końskie (woj. kieleck.), nad Korzeniówką, 10.000 mieszk., zamek z XVII w., kamieniołomy, fabryki beczek i in.

Szydłowski Tadeusz, polski historyk sztuki, * 1884; szereg prac np. „Ruiny pol.", „Jacek Malczewski", „O Wita Stwosza ołtarzu Mariackim itd." i in.

Szyfman Arnold, * 1882, założyciel (w 1913) i dyr. Teatru Polskiego w Warszawie.

Szyfra, fr., 1) cyfra, liczba; 2) tajny alfabet.

Szyici, arab., przeciwnicy sunnitów (ob.); i m a m i c i, najliczniejsza grupa s., uznają 12 imamów (ob.); w Persji jest s z y i z m od 1512 religią państwową.

Szyja, łac. collum, nazwa części ciała między głową a klatką piersiową; szkielet sz. u człowieka stanowi 7 k r ę g ó w s z y j n y c h.

Szyjkogon, s z y s z k o g o n, p a n c e r z o g o n, rodzaj jaszczurki; Afryka płd.

Szyjkowski Marian, pol. historyk lit., * 1883, źródłowe studia nad preromantyzmem pol., historią dramatu pol., wpływami polskimi na czeskie odrodzenie narodowe, zarys współczesnej literatury polskiej.

Szyk, ustawienie wojska: sz. może być zwarty, luźny, rozwinięty, rozczłonkowany itd.

Szyk Artur, pol.-żyd. malarz i grafik, * 1894, ilustrator dzieł literackich, twórca miniatur wzorowanych na rękopisach średniow. (Księgi Estery, Statut kaliski" i w. i.).

Szykana, fr. złośliwe stawianie przeszkód, dokuczliwych wymagań.

Szyld, niem. tarcza, godło firmowe, tablica, wywieszka.

Szyldkret, niem., zrogowaciały naskórek pancerza niektórych gatunków żółwi morskich, zdejmowany w formie płytek przeświecających, żółtych z ciemnymi plamami; służy do wyrobu grzebieni, guzików itp.

Szyldwach, niem., żołnierz na warcie.

Szyling, łac. solidus, 1) moneta wczesnego średw., wartości 1/20 funta, do dziś w Anglii (s h i l l i n g) 1/20 funta szterlingów = 12 pensów; 2) dawna niem. moneta srebrna, w XIV i XV w.; 3) od 1925 jednostka monet. w Austrii = 100 groszy.

Szymanowska Maria z Wołowskich, świetna pianistka pol. (1790—1832); kompozycje fortepianowe; jej córka C e l i n a była żoną A. Mickiewicza.

Szymanowska Stanisława K o r w i n —, pol. śpiewaczka operowa i pieśniarka, * 1887, siostra Karola Sz.

Szymanowski, 1) Józef, poeta pol. (1748—1801), pseudoklasyk: „Świątynia Wenery w Knidos"; 2) Józef, gen. pol. (1779—1867), udział w walkach Kościuszki, Księstwa Warsz. i w powstaniu listop., „Pamiętniki"; 3) Wacław, pol. pisarz i publicysta (1821—88), pozytywista, dramaty o zręcznej budowie; 4) Wacław, pol. rzeźbiarz i malarz (1859—1930), jeden z czołowych impresjonistów; mal.: sceny rodzajowe i inne; z rzeźb: pomniki, np. Chopina w Warszawie, Grottgera w Krakowie, projekt. „Pochód na Wawel" i i.; 5) Karol, kompozytor pol. (1883—1937), fortepianowe preludia, etiudy i sonaty; symfonie, skrzypcowe, koncert, „Mity"; kantata „Stabat Mater"; balet „Harnasie", opery „Hagith", „Król Roger".

Szymański Adam, pisarz pol. (1852—1916), wybitne nowele syberyjskie: słynny „Srul z Lubartowa" i in.

Szymon (Symeon), 1) jeden z 12 bibl. synów Jakuba, naczelnik pokolenia Symeona z płd. Palestyny; 2) św., biskup jerozolim., ukrzyżowany za Trajana w 120; 3) S. S ł u p n i k (Stylita), św., w Syrii, żył na słupie, † 459; pam. 5 I.

Szymon Cyrenejczyk, żyd z Cyreny, niósł krzyż Chrystusa na Golgotę.

Szymon Mag (Magus), czarownik samaryt. ochrzczony, chciał kupić dar św. Ducha; por. Symonia.

Szymonowic Szymon, poeta pol. i łac. (1558—1629), z rodziny mieszczańskiej, świetny humanista, organizator akad. zamojskiej; główny utwór „Sielanki", artyzmem wiersza i języka należy do najlepszych poetów staropolsk.; łac. dramat „Castus Joseph" i in.

Szymon Zelotes, apostoł Chrystusa, poniósł śmierć męczeńską w Persji; pam. 28 X.

Szympans

Szympans, najmniejszy rodzaj człekokształtnych małp, spokrewniony z gorylami; samiec 1,70 m wys., sz. chodzą na nogach, żyją na drzewach; rodzina składa się z 1 samca oraz kilku samic: Afryka.

Szyna, ob. Szyny; w c h i r u r g i i: s z y n o w y o p a t r u n e k, z listwami z drzewa, metalu itp., ustala zranione kończyny; w d e n t y s t y c e, drut metal., prostujący krzywo ustawione zęby i in.

Szyndler Pantaleon, malarz pol. (1846—1905), „Odpoczynek w kąpieli", „Odaliska" i in.

Szynszyla (chinchilla), gryzoń, dostarcza cennego futra; w górach Chile i Peru.

Szyntoizm, ob. Szintoizm.

Szyny, żelazny podkład toru kolejowego. Ułożenie sz., ob. Koleje żelazne.

Szyper, właściciel lub zarządca łodzi, statków itd. do przewozu.

Szypka, przełęcz w środk. Bałkanie, 1333 m wys. 1878 walki ros. tureckie

Szyrting, ang., tkanina bawełniana na bieliznę, gładzona, z połyskiem.

Szyrwinta, 1) lewob. dopływ Szeszupy; 2) lewob. dopływ Świętej, rzeki na Litwie.

Szyszak, hełm wschodniego typu używany w XVI i XVII w., głównie w Polsce i na Węgrzech.

Szyszka, kwiatostan żeński rośl. szpilkowych, złożony z wielu łusek, w ich kątach owocolistki

Szyszkin Iwan Iwanowicz, malarz ros. (1831—93), gł. nastrojowe krajobrazy

Szyszko-Bohusz Adolf, architekt pol., * 1883; badania nad zabytkami pol., od 1916 kierownik odbudowy Zamku na Wawelu, od 1929 kier. robót w gmachach reprezentacyjnych w Warszawie; szereg budowli, restauracje kościołów, prace drukowane.

Szyszkogon, ob. Szyjkogon.

Szyszkowski Bohdan, fizyko-chemik pol. (1873—1931), prace z dziedz. dysocjacji elektrolitów i napięć powierzchniowych roztworów.

Szyszynka, ciało szyszkowate (łac. epiphysis cerebri), gruczoł o wydzielaniu dokrewnym, umieszczony pomiędzy śródmózgowiem i międzymóżdżem, barwy szaro-czerw., kulisty, ok. 1 cm średn.; do 7 roku życia hamuje rozwój gruczołów płciowych.

Ś

Ściana, w budownictwie konstrukcja pionowa, ograniczająca przestrzeń; w orografii (nauce o górach) prostopadła powierzchnia skalna; wielobok ograniczający wielościan.

Ściegienny Piotr, ksiądz, pol. działacz społ. (1800—90), powziął plan rewolucji socjalnej, rozdania ziemi chłopom itd., wzywał chłopów do walki o ziemię i Polskę, przed zbrojnym wybuchem uwięziony i zesłany na Syberię, 1871 powrócił do kraju

Ścienne, rząd roślin dwuliściennych z podklasy wolnopłatkowych

Ściernisko, ściernia, przestrzeń po sprzęcie zbóż

Ścierwica szara, gat. muchy, żyworodna; larwy żywią się gnijącymi substancjami (mięso)

Ścięgno (łac. tendo, chorda), łącznotkankowy koniec mięśnia, niekurczliwy, służy do przenoszenia siły mięśnia na punkty przyczepu (np. kości)

Ściółka, leśna, opad z drzew liściastych, szpilkowych, mech, porosty itp.; stajenna: słoma, sieczka, wióry itp., wchłania odchody zwierząt, jako składnik nawozu stajennego

Ściśliwość, własność ciał polegająca na zmniejszaniu się objętości, gdy ciało poddamy z zewnątrz ciśnieniu; ś. ciał stałych i ciekłych jest mała, gazów — duża. (Por. Sprężystość

Ślaz, malwa, zioło z rodziny ślazowatych; pospol. na przydrożach, wzgórzach; liście i kwiaty stosowane w lecznictwie; niekt. gatunki hodowane jako ozdobne

Ślazownica, zioła lub półkrzewy okolic zwrotnikowych.

Ślazówka, trwałe zioło z rodziny ślazowatych, suche wzgórza, zarośla

Śląsk (n-em. Schlesien), kraj w dorzeczu górn. i środk. Odry między Łużycami, Czechami, Morawami a Małopolską, Wkopolską i Brandenburgią. Przeważnie falista nizina obrzeżona na płd. (Ś. Górny) Sudetami, Beskidami Zach. i Wyż. Śląsko-Małopol. Do pocz. XIII w. cały Ś. należał do Polski, obecnie podzielony między Niemcy (Ś. Dolny i cz. Górnego), Polskę (cz. Ś. Górnego) i Czechosłowację. — Dzieje. Przy Polsce od Mieszka I; po śmierci Mieszka II przejściowo pod Brzetysławem czes., odzyskany za Kazim. Odnowiciela, testamentem Bolesława Krzywoustego 1138 przeznaczony Władysławowi Wygnańcowi (senior); po jego wygnaniu 1146 pod Bolesł. Kędzierzawym, 1163 zwrócony synom Władysława Wygnańca: Bolesł. Wysokiemu i Mieszkowi Plątonogiemu; 1201—38 Henryk I Brodaty; 1238—1241 Henryk Pobożny; 1270—90 Henryk IV Probus; kolonizacja i wpływy niem. Od XIV w. księstewka śląskie w większości shołdowane przez Czechy (1339 zrzeczenie się praw do nich przez Kazimierza W.), rządzone w 2. połowie XIV i XV w. przez namiestnika czes. z siedzibą w Wrocławiu. W XV w. starania Polski o odzyskanie Ś.; 1443 wcielenie za sprawą Zbigniewa Oleśnickiego do Polski ks. siewierskiego; wpływy pol. wzmożone na Ś. w okresie husytyzmu; 1457 pozyskanie dla Polski ks. oświęcimskiego, 1494 zatorskiego; 1491 ks.: głogowskie, oleśnickie i opawskie, niezawisłe pod władzą Jana Olbrachta (rządził z jego ramienia Jan Polak Karnkowski), potem jedynie ks. głogowskie pod Zygmuntem I do 1506. —

1742 Ś. zdobyty przez Fryderyka II i wcielony do Prus (z wyjątkiem Ś. cieszyńsko-opawskiego, pozostawionego Austrii): germanizacja, wynarodowienie Ś. Dolnego i Średniego. Od 1894 działalność hakaty (Ostmarkverein), wywłaszczenia (1917) i in.; silna reakcja narodowa Polaków. Po przewrocie 1918 spór o Ś. pomiędzy Polską a Czechami (Ś. Cieszyński, przy tym Spisz i Orawa) i Niemcami (Górny Ś.). 28 VII 1920 decyzją Rady Najwyższej (przedtem układ w Spaa 10 VII 1920) przeszło połowa spornych terytoriów (z Ś. Cieszyń.: 1.000 km², 141.671 mieszk.), przyznana Czechom. Na Górnym Ś. 1919, 1920 i 1921 powstania polskie; 20 III 1921 niekorzystny dla Polski plebiscyt (nadużycia Niemców nacisk itd.); 12 X 1921 przyznanie Polsce przez Radę Ligi Narodów płd.-wsch. części Górnego Ś. (Katowice i in.), z ok. 1 milionem ludności (ok. 3.200 km² i przewagą bogactw naturalnych. Obecnie polski Ś. Cieszyński i Górny stanowią **województwo śląskie** (ob.), (15 VII 1920 statut autonomiczny dla Ś.). 15 V 1922 niem.-pol. konwencja w Genewie dla zachowania jedności gospodarczej Ś. na okres przejściowy 15 lat.

Ś. Cieszyński, płd.-wsch., beskidzka cz. Śląska w dorzeczu górnej Odry i Wisły, dawne księstwo Cieszyńskie (ob. Cieszyn), 2.282 km² pow. 28 VII 1920 decyzją Rady Najwyższej podzielony między Polskę (1011 km²) i Czechosłowację.

Ś. Czeski (czes. Slezsko), kraina w Czechosłowacji, obejmująca dawny Ś. Opawski, zach. cz. Ś. Cieszyńskiego i ziemię Hulczyńską (cz. dawnego niemieck. Ś. Górnego). 4423 km² i 738.000 mieszk. (40,5% Niemców, 20% Polaków). Bogate złoża węgla (zagłębie ostrawsko- karwińskie). Przemysł hutniczy (Trzyniec), maszynowy i tkacki. Stolica Opawa.

Ś. Dolny (niem. Niederschlesien), pruska prowincja, obejmująca płn. cz. Śląska i wsch. Łużyc. 26.600 km² i (1933): 3.204.000 mieszk. Kraina rolniczo-przemysł. Kopalnie węgla brun. Przemysł tkacki (na pogórzu Sudeckim) szklany, ceramiczny, metalowy i cukrowniczy. Stolica: Wrocław. 2 rejencje: Wrocław i Lignica.

Ś. Górny (Ś. G., niem.: Oberschlesien), pruska prowincja, granicząca z polskim Ś. G. i Ś. czesk. 9.714 km² (1933): 1,480.925 mieszk. (w większości katol.). Według niem. spisów (1910): ok. 600.000 Polaków, (1925): na 1,379.278 mieszk. 11% mówiących jęz. pol. i 27% jęz. pol. i niem. Na zach. od Odry obszar rolniczy, na wsch. — silnie zalesiony z zagłębiem węglowym oraz złożami rud cynku, ołowiu i żelaza. Rozwinięty przemysł hutniczy (stalowy, cynk. i ołow.) z gł. ośrodkami w Zabrzu (Hindenburg), Bytomiu i Gliwicach. Stolica: Opole.

Ś. Górny polski, ob. Śląskie województwo.

Śląskie województwo, 4.216 km² i (1931): 1,298.400 mieszk., obejmujący pol. cz. Ś. Górnego (3.205 km², 1.231.400 mieszk.) i Ś. Cieszyński (1.011 km², 166.800 mieszk.). Na płd. Beskid Śląski (Barania Góra 1214 m) i pogórze Cieszyńskie, a na płn. od doliny górnej Wisły — wyż Śląska, opadająca ku nizinie nad Odrą. Najgęściej zaludnione (308 mieszk. na km²) i rdzennie pol. wojew. (92,3% Polaków). Na obszarze między Tarnowskimi Górami a Cieszynem zagłębie węglowe. 1935: wydobyto 21,1 mil. t węgla kam. (74% całej pols. produkcji). Nadto posiada Ś. rudy cynku, ołowiu, srebra, żelaza i sól (Żory). W trójkącie między Tarnowskimi Górami, Gliwicami i Mysłowicami: wielki przemysł hutniczy (stalowy, cynk., ołow.), maszynowy, chemiczny (Chorzów), cementowy i ceramiczny, w Bielsku tkacki. Gł. obszary rolnicze i leśne w okolicy Lublińca, Rybnika i Pszczyny. Stolica: Katowice. Ś. posiada rozległą autonomię (sejm) i samorząd.

Ślązacy, potomkowie dawn. Ślęzan z nad g. i śr. Odry, częściowo wyparci z pradawnych siedzib przez Niemców; język: ogniwo między językiem staropolskim a współczesnym.

Śledzie, rodzina ryb kostnoszkieletowych, morskich; jadalne. Żywią się planktonem i w związku z masowym występowaniem pokarmu w danym miejscu pojawiają się **ławice** ś.; na czas tarła wędrują ku brzegom; oprócz ś. **pospolitego** należy tutaj **szprot**, **aloza**, **sardynka**, **sardela**.

Śledziona (**splen**), największy gruczoł limfatyczny u kręgowców. U człowieka leży w jamie brzusznej pod lewym łukiem żebrowym: kształt pryzmatu, waga ok. ¼ kg. Miąższ ciemno-czerwony obficie unaczyniony (w nim ciałka białe i krwinki), otoczony łącznotkankową torebką. Ś. jest magazynem krwi, reguluje jej skład, niszczy stare krwinki czerwone, należy do narządów krwiotwórczych. — Ś. **choroby** są wynikiem chorób całego ustroju; ś. może się powiększać (przy malarii) lub ulegać zwyrodnieniu.

Śledztwo, czynności sądu w toku postępowania przygotowawczego karnego, których zadaniem jest wykrycie sprawców przestępstwa, wszechstronne wyjaśnienie okoliczności celem ustalenia, czy należy przeprowadzić rozprawę główną, czy też umorzyć postępowanie sądowe, zebranie niezbędnych informacji co do osoby oskarżonego, utrwalenie dla sądu wyrokującego dowodów, które inaczej mogłyby zaginąć.

Śledź, ob. Śledzie.

Ślendziński Ludomir, malarz pol., * 1889, założyciel wileńsk. Tow. Plastyków, członek „Rytmu", klasyk: studia portretowe, panneaux dekoracyjne, oparte często na mistrzach włoskich XV w.

Ślepa amunicja (**ćwiczebna**), zamiast pocisku w łusce ma zatyczkę z filcu, papieru itp.

Ślepa kiszka, **ślepe jelito** (coecum), ob. Jelito. — Ś. k. **zapalenie**, ob. Appendicitis.

Ślepiec, ssak. gryzoń z rodziny ślepców; oczy pod skórą, nieczynne; kopie nory jak kret. u nas na Podolu, nad Dniestrem.

Ślepota, może być u noworodków wrodzona, wynikiem przebycia różnych chorób zakaźnych mózgowych itd., u starszych polega na zniszczeniu gałki ocznej, uszkodzeniu lub zaniku nerwu wzrokowego, zniszczeniu wzrokowych okolic kory mózgowej.

Ślepota kurza (hemeralopia), schorzenie spowodowane zmniejszoną wrażliwością siatkówki, wskutek czego chorzy widzą dobrze tylko za dnia. Epidemiczna k. ś. wskutek złego odżywiania się, np. podczas wojny.

Ślepowron, ptak brodzący; do nas zalatuje rzadko z nad brzegów M. Kaspijskiego; tryb życia nocny, żywi się rybami.

Ślepy tor, do celów przetokowych, zakończony jest o d b o j e m z d e r z a k o w y m.

Ślewiński Władysław, malarz pol. (1854—1918); krajobrazy morskie, górskie, widoki miast, martwe natury, portrety, typy lud. itp.

Śligowate, rodzina jaszczurek; suche, piaszczyste miejsca Europy, Ameryki; ś l i g a l e k a r s k a, jaszczurka z rodziny ś., zagrzebuje się w piasku; pustynie nadśródziemnomorskie; dawniej była stosowana w medycynie.

Ślimak, 1) z o o l., ob. Ślimaki; 2) a n a t o m. ob. Ucho; 3) w m e c h a n i c e: śruba bez końca, ś l i m a c z n i c a (t r a n s p o r t e r ś l i m a k o w y), urządzenie transportowe dla materiałów sypkich: rynna z obracającym się w niej ś.; ś l i m a k o w e k o ł o, w mechanice koło zębate, zespolone z ś.

Ślimaki, b r z u c h o n o g i, zwierzęta stanowiące gromadę mięczaków; posiadają asymetryczny worek trzewiowy, umięśnioną nogę, płaszcz, wydzielający skorupę wapienną, spiralnie skręconą, lub często zupełnie zmarniałą, na głowie oczy i 2 lub 4 czułki; oddychają płucami lub skrzelami; rozdzielnopłciowe, często obojnacze; rozwijają się przeważnie przez przeobrażenie; roślino- lub mięsożerne; wodne i lądowe. Znane już od okresu kambryjskiego. — Por. t a b l i c ę b a r w n ą).

Ślimakopylne, rośl., których kwiaty zapylane są przez ślimaki.

Ślina, łac. saliva, wydzielina gruczołów ślinowych (ślinianek); ma odczyn zasadowy; głównym jej składnikiem jest ferment diastatyczny (p t y a l i n a), rozkładający skrobię. Wydzielanie ś. występuje pod wpływem bodźców smakowych i węchowych oraz podniet psychicznych. Ś. zmiękczając pokarmy, ułatwia ich połykanie. — Por. Ś l i n i a n k i. Ś l i n o t o k.

Ślinianki, g r u c z o ł y ś l i n o w e (łac. glandulae salivales), wydzielają ślinę do jamy ustnej; u człowieka 3 pary ś.: p o d j ę z y k o w e, p o d s z c z ę k o w e i p r z y u s z n e. Najsilniej są rozwinięte u zwierz. roślinożernych. Ś. przyuszne u węży jadowitych wydzielają jad. — Ś. p r z y u s z n e j z a p a l e n i e (m u m s, ś w i n k a): obrzęk przed i poniżej ucha, bóle; trwa 5—6 dni, powodem zakażenie samoistne lub przerzutowe.

Ślinotok, wzmożone wydzielanie śliny; występuje przy porażeniach nerwowych, schorzeniach ślinianek, zapaleniach w jamie ustnej i in.

Śliwa, drzewa lub krzewy owocowe z rodziny różowatych, owocem pestczak; ś. w ę g i e r k a czyli d o m o w a, owoce wydłużone fioletowo-niebieskie; ś. l u b o s z k a, owoce okrągłe czarno-niebieskie, pestka nie odchodzi od miąższu. Odmianą jest ś. d a m a s c e ń s k a, r e n k l o- owoc okrągławy, b. soczysty.

Śliwicki Józef, aktor pol., † 1868; role amanckie i bohaterskie.

Śliwiński Józef, znakom. pianista pol. (1865—), ceniony zwłaszcza jako szopenista.

Śliwiński, 1) Hipolit, pol. architekt i polityk (1866—1932), wiceprez. Stronnictwa Postępowego, później Demokratycznego. 2) Artur, pol. historyk, publicysta i polityk, * 1877; praca hist.-literacka i polit. w P. P. S. w Warszawie po powstaniu państwa radykalny-demokrata. 1926 prezes teatrów miejsk. w Warszawie; źródłowe studia o Mickiewiczu, Mochnackim i in., dzieła popularyzatorsko-histor. itd. 3) Stanisław, pol. malarz i dekorator teatr., * 1893; dekoracje, pejzaże, widoki architektoniczne.

Śliwowica, wódka, sporządzona przez fermentację i destylację zacieru ze śliwek.

Śliz, ryba karpiowata, 14 cm dł., żyje na dnie piaszczystym w wodach płynących; jadalna.

Ślizgawka, większa powierzchnia lodowa przeznaczona do jazdy na łyżwach, saniach żaglowych, gry w hockey itd.

Ślizgowce, szybkie łodzie motorowe o małym zanurzeniu, pędzone zwykle śmigłem powietrznym.

Ślizień Rafał, malarz pol. (1803—81); portrety, karykatury i in.

Ślub, łac. votum, 1) przyrzeczenie uroczyste składane dobrowolnie człowiekowi, bóstwu (ś. r e l i g i j n e), najczęściej w wypadku spełnienia prośby itp.; 2) forma zawarcia związku małżeńskiego w postaci aktu religijnego (ś. k o ś c i e l n y), lub przed urzędem stanu cywilnego (ś. c y w i l n y). Kościół katol. uznaje za ważny tylko ś. kościelny; w większości państw nowoczesnych obowiązuje ś. cywilny. Fakultatywny ślub cywilny polega na tym, że jednostka ma prawo zawrzeć związek małżeński w formie religijnej lub cywilnej, a w obliczu prawa obie formy mają jednakową moc.

Ślubowanie, ob. Ślub.

Ślusarstwo, rękodzieło, zajmujące się wyrobem drobnych przedmiotów z żelaza i stali; ś. a r t y s t y c z n e, dział przemysłu artyst., którego wyroby (zbroje, broń śrdw.) wykonane są z metalu nieszlachetnego, za pomocą odlewania, kucia, trybowania itp. Najdawn. zabytki, z epoki metalowej piękne artyst. w większej ilości z XI i XII w. (okucia drzwi kościelnych, kraty i in.); rozwój w epoce gotyku i renesansu (Niemcy, Włochy, Francja); za Ludwika XIV i w epoce rokoka zastosowanie w architekturze (bramy ogrodowe i in.); ponowne ożywienie ś. artystycznego od połowy XIX w.

Śluz, w organizmie zwierzęcym masa ciągliwa, kleista; pokrywa powierzchnię błon śluzowych, utrzymując ją w stanie śliskim; najważn. składnikiem: m u c y n a. — Por. Ś l u z o w a b ł o n a.

Śluza, urządzenie zaporowe dzielące dwa zbiorniki wodne o różnym poziomie: drzwi żelazne osadzone w kanale ś. Rozróżnia się: ś. d o p r z e j a z d u statków na kanale spławnym; ś. d o k o w e, regulujące poziom wody w porcie w związku z przypływem i odpływem morza, ś. n a w a d n i a j ą c e, dla spiętrzenia wody przy nawadnianiu terenu.

Śluzowa błona, cienka, silnie unaczyniona i unerwiona, wyściela przewód oddechowy, pokarmowy i narządy rodne. Ś. g r u c z o ł y często jednokomórkowe, pokrywają ją warstwą śluzu (ob.).

Śluzowce, grupa zwierząt, dawniej zaliczana do grzybów, obecnie do pierwotniaków.

Śmiałek, rodzaj traw pospolitych na łąkach i w lasach.

Śmieciuszka, ob. Skowronki.

Śmierć (łac. m o r s), nieodwracalne ustanie procesów życiowych danego organizmu.

Śmierdziel, s k u n k s, płn.-ameryk. drapieżnik z rodziny łasicowatych, ok. 60 cm dł., posiada gruczoły, mogące daleko wytryskiwać cuchnącą wydzielinę; cenne futro.

Śmiertelność, d z i a ł s t a t y s t y k i ludnościowej przedstawia liczby bezwzględne zgonów wg płci, wieku, zawodu itp. oraz stosunek liczbowy umarłych do ogółu ludności (ś. o g ó l n a) lub wypadki ś. pewnej grupy zawodowej, wyznaniowej itp. do odpowiedniej części ludności (ś. s z c z e g ó ł o w a); ś. oblicza się zwykle na 1.000 osób. — Por. L u d n o ś ć.

Śmietana, najbardziej tłusta część mleka. Por. M l e c z a r s t w o.

Śmigiel, m. pow. w woj. poznańs., 4 000 mieszkańców.

Śmigielski Adam, słynny partyzant pol. XVII i pocz. XVIII w., walczył ze Szwedami, później po stronie Stan. Leszczyńskiego.

Śmigło, ś r u b a p o w i e t r z n a, drewniana, czasem opancerzona, 2- i 3- i 4-skrzydłowa, przy czym każde skrzydło jest częścią powierzchni śrubowej, powstałej podczas obrotu prostej. Służy do napędu samolotów, sterowców itp.

Śmigły-Rydz Edward, marszałek Polski, * 1886 artysta-malarz (do 1914), przed wojną światową wybitnie czynny w pracy niepodległośc. (organizacja drużyn wojsk. itd.), odbył szkołę oficerską Zw. Strzeleckiego, od 1914 w Legionach (I Brygada), odznaczył się w wielu bitwach, 1915 dowódca I pp. Leg., 1917—18 naczel. komendant P. O. W.; od 1918 w armii pol., 1920 wyparł bolszewików z Łotwy, następnie dowódca armii pol. w wyprawie kijowskiej, od 1922 inspektor armii, 1935 w myśl wskazań marsz. Piłsudskiego naczelny wódz i generalny inspektor armii, 1936 druga osoba w państwie po prezydencie i marszałek Polski.

Śmigownica, długie działo artylerii XVI w.

Śmigus (d y n g u s), zwyczaj ludowy: wzajemne oblewanie się wodą w 2. dzień Wielkanocy.

Śniadecka Ludwika, córka Jędrzeja (ok. 1800—66), pierwsza miłość Słowackiego, opiewana w „Godzinie myśli" i in., bez wzajemności; później żona Michała Czajkowskiego (Sadyka Paszy), niepospolicie wykształcona, żywy udział w sprawach polskich na Wschodzie.

Śniadecki, 1) Jan, znakomity pol. matematyk, astronom, pedagog i filozof (1756—1830): założyciel i pierwszy dyr. obserwatorium astronom. w Krakowie; odnowiciel nauk ścisłych w Polsce, w literaturze przeciwnik romantyzmu, w filozofii zwolennik empiryzmu szkoły szkockiej, przeciwnik Kanta; szereg dzieł matem., astron., rozprawa o Koperniku, monografie i rozprawy literackie; 2) Jędrzej, brat poprz., znakomity pol. przyrodnik, filozof i pedagog (1768—1838): gł. dzieła: „Początki Chemii" (przełomowe dla pol. nauki i terminologii chem.), „Teoria jestestw organicznych" i in.; artykuły satyryczne i in.

Śniardwy, niem. Spirdingsee, najw. jezioro na Mazowszu prus., 119 km², odpływem Pissa.

Śniatyn, m. pow. w woj. stanisł., nad Prutem, 10 000 mieszk.; tartaki, młyny, cegielnie.

Śnieć, grzyb zbliżony do głowni; pasożytuje na roślinach uprawnych, gł. na zbożu; zarodniki w ziarnie zbożowym mają zapach śledzia; mąka z ziarna porażonego ś. szkodliwa dla zdrowia.

Śniedek, cebulkowa rośl. liliowata: w Polsce 4 gatunki, niektóre hodowane jako ozdobne.

Śniedź, powłoka zasadowych węglanów miedzi, powstająca na miedzi w wilgotnym powietrzu.

Śnieg, drobne kryształki lodu w postaci płytek, słupków itd., por. Opady atmosferyczne.

Śniegulleczka, krzew z rodziny przewiertnikowatych; ś. a m e r y k a ń s k a zachowuje w zimie na krzewie białe jagody; hodowana jako ozdobna.

Śniegula, ptak śpiewający z rodziny trznadelków; płn. Europa, Azja, Ameryka.

Śnieżka, niem. Schneekoppe, najwyż. szczyt w Górach Olbrzymich (Sudety), 1.603 m.

Śnieżyca, rośl. z rodziny liliowatych, rzadko spotykana, w lasach górskich i podgórskich.

Śnieżyczka, roślina, inaczej przebiśnieg (ob.).

Śpiący Bracia, 7 męczenników chrześc. zakopanych w Efezie ok. r. 250 żywcem w jaskini; wg legendy śpią; pam. 27 VII.

Śpiączka, stan chorobowy objawiający się silną sennością i snem (coma). Powodem są choroby wywołujące silne wyniszczenie i zatrucie organizmu. Istnieje zarazek ś p i ą c z k i n a g m i n n e j.

Śpiączka afrykańska, choroba zakaźna wywoływana przez pasożyty (świdrowce). Zakażenie następuje przy ukąszeniu muchy tse-tse. Okres I: gorączka, bóle; okres II: wyniszczenie, obrzęki, okres III: głęboki sen i śmierć.

Śpichlerz, budynek do przechowywania ziarna zbóż i in. roślin, czasem kilkupiętrowy. Por. S i l o s.

Śpiew, dzieło głosu ludzkiego, jako samodzielnego instrumentu muz., ś. potęguje elementy muz. tkwiące w mowie (wokalizacja, spadek głosu), jest wyrazem uczuciowej ekspresji. Operowanie głosem wymaga kształcenia; nauka techniki wokalnej (gł. we Włoszech) polega na należytej impostacji głosu, poprawnym wdechu i wydechu, rozwinięciu giętkości głosu itd.

Średnia arytmetyczna kilku liczb, iloraz z sumy tych liczb przez ich ilość, np.: ś. a. z liczb. a, b, c $= \frac{a+b+c}{3}$.

Średnia geometryczna n liczb, pierwiastek n-tego stopnia z ich iloczynu, np. ś. g. z liczb a, b, c $= \sqrt[3]{a \cdot b \cdot c}$.

Średnia harmoniczna n liczb, iloraz z n przez sumę ich odwrotności, np.: ś. h. z liczb $c = \frac{3}{\frac{1}{a}+\frac{1}{b}+\frac{1}{c}}$.

Średniawski Andrzej, pol. rolnik i polityk (1857—1930), wybitny działacz wiejski, 1897—1918 poseł do parlamentu austr., od 1919 na Sejm polski (P. S. L.)

Średnica w kole (w kuli), cięciwa przechodząca przez środek. Długość ś. równa 2 promieniom (2 r). Ś. pozorna ciała niebieskiego, kąt widzenia tego ciała.

Średnie wartości mają duże znaczenie w statystyce. Najczęściej stosuje się ś. arytmetyczną (ob.) czyli wartość przeciętną. Wartość środkowa, wartość, która znajduje się w środku po ustawieniu wszystkich liczb według wielkości. Wartość średnia, najczęstsza, wartość około której skupia się największa ilość liczb rozważanych.

Średnik, znak pisarski (;), oznacza przestanek dłuższy od przecinka.

Średniowiecze, okres historyczny od upadku Cesarstwa Zach.-Rzym. 476 po Chr. (ewent. początku wędrówki ludów 375 po Chr.) do odkrycia Ameryki 1492 (ewent. do wystąpienia Lutra 1517).

Średniówka, łac. caesura, pauza wewnątrz wiersza w poezji, męska, gdy ostatnia przed nią zgłoska akcentowana, żeńska, gdy przedostatnia.

Śrem, m. pow. w wojew. poznańs., nad rz. Wartą, 7.600 mieszk.; cegielnie, młyny, tartaki, fabryki maszyn, zegarów, mebli; kolegiata z XV w.

Środa, m. pow. w wojew. poznańs., 8.000 mieszk.; cukrownia, wyroby bawełniane; od 1578 siedziba sejmików gener. wojew.: poznańskiego i kaliskiego.

Środek ciężkości, ob. Ciężkości środek.

Środkowe ucho, ob. Ucho.

Środkowo-europejski czas, ob. Czas.

Środkowy kąt w kole, kąt, którego wierzchołek leży w środku koła a ramionami są promienie (ob. Koło).

Śródbłonek, nabłonek, który wyściela jamy wewnętrzne, naczynia krwionośne i serce.

Śródborów, w. i letnisko 30 km od Warszawy.

Śródcząsterzkowe oddychanie występuje u organizmów zwierzęcych, żyjących w warunkach beztlenowych, polega na rozkładaniu związków bogatych w tlen, na związki w tlen uboższe, przy czym uwolniony tlen zużyty zostaje do oddychania.

Śródłożne, rząd roślin 2-liściennych; ważniejsze rodziny: komosowate, amarantowate, goździkowate.

Śródpiersie, przestrzeń zawarta między płucami, mostkiem i kręgosłupem. Zawiera serce, przełyk, tchawicę, wielkie naczynia tętnicze żylne oraz nerwy.

Śródręcze, ob. Ręka.

Śródstopie, część stopy między palcami i kośćmi stępu.

Śródziemne Morze, część Atlantyku między Europą, Afryką i Azją, najważniejsze morze śródlądowe świata, połączone z Atlantykiem przez Cieśn. Gibraltaru, a z Oceanem Indyjskim (M. Czerwone) przez Kanał Sueski. Ok. 3 mil. km². Półw. Apeniński i Sycylia dzielą je na cz.: zach. (M. Balearskie i Tyrreńskie) i wsch. (Adriatyk, M. Jońskie, Egejskie, Lewantyńskie, Marmara i Czarne). Najw. głębokość 4.404 m (M. Jońskie). Silne zasolenie (3,9%). Stała temperatura w głębok. poniżej 500 m (12,9—13,8%). Na wybrzeżach i wyspach wulkany (Wezuwiusz, Stromboli, Etna, Santorin). Teren rywalizacji Wkiej Brytanii, Francji i Włoch. Największe porty: Marsylia, Neapol, Genua, Barcelona, Ateny, Konstantynopol i Aleksandria.

Śródziemnomorska gorączka, choroba zakaźna; objawy: wysoka gorączka i zaparcie stolca. Występuje na wybrzeżu M. Śródziemnego, w Indiach i Ameryce. Zakażenie następuje od kóz, w których żyją bakterie.

Śródziemnomorska rasa, ob. Rasy ludzkie.

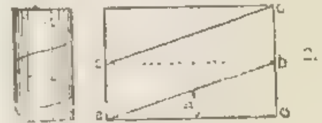
Śruba, 1) w fizyce, maszyna prosta na zasadzie równi pochyłej; powstaje przez owinięcie trójkąta prostokątnego dokoła walca, tak, że przyprostokątnia stanowi obwód walca, zaś przeciwprostokątnia daje linię śrubową. Krok s., przesunięcie ś. przy pełnym obrocie; gwint, występ spiralny poza trzpień ś.; 2) w technice: element maszynowy do łączenia części maszyn lub do przenoszenia ruchu powstaje przez ułożenie profilu gwintu na walcu lub stożku wzdłuż linii śrubowej. Wyrabia się na tokarkach, frezarkach lub gwinciarkach. Wymiary znormalizowane wg kilku systemów.

Śruba okrętowa

Śruba okrętowa, metalowe skrzydło na końcu wału statku, wprawiające statek w ruch przez opór wody.

Śrubociąg, narzędzie do wkręcania śrub do drzewa.

Śrubowa linia, krzywa, którą wyrysuje na walcu ostrze, poruszające się równocześnie ruchem obrotowym i postępowym.

1 i 2. linia śrubowa

Śrubowa powierzchnia, powstaje gdy prosta lub krzywa wykona śrubowy ruch (ob.).

Śrubowe imadło („śrubsztak"), narzędzie ślusarskie do przytrzymania przedmiotów obrabianych pilnikiem: obcęgi zaciskane śrubą.

Śrubowy napęd, ob. Motorowe łodzie, Okręty, Parowiec, Helikopter.

Śrubowy ruch powstaje, gdy ciało, poruszające się ruchem obrotowym przesuwa się równocześnie prostoliniowo równolegle do osi obrotu.

Śrut, 1) myśliwski, kuleczki ołowiane, różnej wielkości do napełniania naboi broni myśliwskiej; ś. 6 do 9 mm średnicy: tzw. lotki; 2 w młynarstwie, forma przejściowa przy wymiale mąki; 3) w gospodarstwie wiejskim, pasza dla bydła rozdrobniona w śrutowniku.

Świadczenie, zachowanie się, do jakiego obowiązany jest dłużnik wobec wierzyciela, na podstawie stosunku obowiązkowego. Istota zobowiązania polega na tym, że dłużnik obowiązany jest wobec wierzyciela do świadczenia. Treścią ś. może być danie, czynienie, nieczynienie, zaprzestanie lub znoszenie.

Świadectwo, pisemne potwierdzenie faktów, ocena zaopatrzona podpisem wystawiającego; także zeznanie świadka, ogólnie też ustna opinia.

Świadek, 1) osoba, składająca w sądzie lub przed władzą publ. zeznania o swych spostrzeżeniach w celach dowodowych, także osoba wezwana i obecna przy sporządzaniu aktu prawnego w celu późniejszego stwierdzenia treści tego aktu, 2) przy pojedynku — sekundant; 3) ogólnie osoba biernie obecna przy jakimś zdarzeniu.

Świadomość, 1) w psychologii: bezpośrednio odczuwane treści przeżyć, a więc wrażenia, wspomnienia, uczucia, wyobrażenia, procesy woli itd.; jej cechą charakterystyczną jest jedność i ciągłość; 2) potocznie: pełna wiedza o czymś, np. ktoś ma ś. skutków swego postępowania.

Świat (wszechświat), ogół ciał niebieskich. Teorie budowy św. już w starożytności (Ptolemeusz), przeważnie b. skomplikowane, prostszy był system Kopernika, rozszerzony i potwierdzony następnie odkryciami Galileusza, Keplera, Newtona. Teorie te odnosiły się głównie do układu słonecznego. Istnieje wiele hipotez powstania układu planetarnego; do najpopularniejszych należy teoria Kanta-Laplace'a (ob.). — Nowsza nauka obejmuje cały wszechświat, bada budowę Drogi Mlecznej, gromad kulistych, mgławic spiralnych. Ogólna teoria względności Einsteina wprowadza pojęcie świata skończonego lecz nieograniczonego. Problem zamieszkalności innych ciał niebieskich ogranicza się do badania, czy istnieją na nich warunki rozwoju życia. Warunki podobne do panujących na ziemi istnieją prawdopodobnie na Marsie i Wenerze.

Świata oś, ob. Oś.

Światło, 1) wrażenie ś., doznawane wskutek podrażnienia organu wzrokowego — przedmiot optyki fizjologicznej; 2) czynnik, który wywołuje wrażenia wzrokowe, przedmiot optyki fizycznej. Źródłem ś. są atomy lub cząsteczki ciał, pobudzone do świecenia przez ogrzanie powyżej 500° C lub też innymi sposobami (ob. Luminescencja, Fosforescencja). Prędkość ś. w próżni (c), jest fundamentalną stałą w fizyce, wynosi w próżni ok. 300.000 km/sek.; pierwszy obliczył ją O. Römer na podstawie zaćmienia księżyców Jowisza, następnie Fizeau, za pomocą wirującego koła zębatego, Foucault za pomocą zwierciadła wirującego; Michelson uzyskał wartość 299.796 km/sek. Jednostką używaną w astronomii do mierzenia odległości jest rok świetlny — 10^{13} km, jest to długość drogi, którą przebiega promień ś. w ciągu roku. Prędkość ś. w ośrodkach materialnych różna. Optyka geometr. przyjmuje, że ś. rozchodzi się prostolinijnie w ośrodku jednorodnym, na granicy dwóch ośrodków ulega odbiciu, załamaniu. Prawa odbicia ś.: kąt padania (kąt zawarty między promieniem padającym a prostopadłą do płaszczyzny padania) równa się kątowi odbicia. Prawo załamania ś.: odkrył Snellius (ob.). Na optyce geometr. opiera się korpuskularna (emisyjna) teoria ś. Newtona, uważająca promienie ś. za tory ciałek świecących (korpuskuł) wyrzucanych przez ciało świecące, nie tłumaczy ona natomiast ugięcia ś. (ob.), dyspersji (ob.), interferencji (ob.), polaryzacji (ob.). Wytłumaczyła je teoria falowa Huygensa, która uważa ś. za ruch falowy w ośrodku, tzw. eterze kosmicznym. — Teoria elektromagnetyczna ś. Maxwella usuwa hipotetyczny eter, tłumacząc ś. jako drgania elektromagnet., odbywające się w płaszczyźnie prostopadłej do promienia; teoria ta zawodzi w zjawiskach fotoelektrycznych. Einstein wraca do teorii Newtona, wprowadzając kwanty energii, fotony. — Ś. monochromatyczne: ś. o określonej długości fali; ś. białe: mieszanina ś. monochromatycznego. — Do rozszczepienia ś. służ. pryzmat lub soczewka. — Ś. wywiera ciśnienie obliczone przez Lebiedewa. — Por. też art. Promieniowanie.

Światłocień, efekt malarski: światło pada w obrazie na pewne partie, inne są w półmroku lub zaciemnione; mistrz ś.: Rembrandt (ob.

Światłodruk, technika drukarska: jako płyty drukarskie służą specjalnie przyrządzone klisze światłoczułe. Światłoczułą emulsję (chromowaną żelatynę) naświetla się przez negatyw fotograficzny, wywołuje i otrzymuje pozytyw w formie płaskorzeźby, służącej, jako płyta druk. Heliograwiura: miedzianą płytę trawi się przez wywołaną emulsję (chromożelatynę) w chlorku żelazawym. Odbitki stanowią rodzaj mechanicznie uzyskiwanego miedziorytu.

Światłowstręt (fotofobia), chorobliwie spotęgowana wrażliwość oka na światło: przy schorzeniach oka, w przebiegu niektórych chorób zakaźnych, jak np. odra itd.

Światłozwrotność, pol. nazwa heliotropizmu lub fototropizmu (ob.).

Światosław Igorowicz, w. książę ruski, † 972, rozszerzył państwo po Kaukaz, pobił Chazarów i in., pokonany przez cesarza greckiego.

Światowa wojna („wielka w."), wojna w latach 1914—18 państw centralnych (Niemcy, Austro-Węgry) wraz z Turcją (1914) i Bułgarią (1915) z państwami Ententy (Anglia, Francja, Rosja) wraz z Serbią, Czarnogórą, Belgią, Japonią, Włochami (1915), Rumunią i Portugalią (1916), St. Zjed. Am. Płn. (1917), Grecją, Brazylią, Chinami i in. Była wynikiem rywalizacji ekonomicz. i polit. niem.-ang. (handel, flota, kolonie), niem.-ros. (sprawy Wschodu, kolej Berlin—Bagdad), austr.-ros. (Bałkan, panslawizm ros.), antagonizmu franc.-niem. (Alzacja i Lotaryngia) i serb.-austr. (ruch wielko-serb.). Bezpośrednią przyczyną było zamordowanie w Sarajewie 28 VI 1914 austr. następcy tronu Franciszka Ferdynanda wraz z jego żoną przez organizację wielko-serbską. — **1914:** okupacja niem. neutralnej Belgii, początkowo klęski Francuzów, potem wielka klęska niem. nad Marną (5—12 IX), odwrót na linię rz. Somme i Aisne, wzajemne próby oskrzydlenia, walki we Flandrii, początek wojny okopowej i pozycyjnej; równocześnie inwazja ros. w Prusiech Wsch., 23—31 VIII zniszczenie armii ros. przez Hindenburga pod Tannenbergiem, 5—15 IX nad Je-

Ślimaki lądowe

[illegible]

ziorami Mazurskimi; klęski austr. w Galicji Wsch. (utrata Lwowa 3 IX), w Serbii; zamknięcie Dardaneli przez Turków; zdobycie Kiauczou przez Japończyków, zajęcie Toga. — **1915:** bezowocne próby franc.-ang. przełamania frontu zach. (Szampania, Artois, Arras, Argony); po powtórnej inwazji ros. w Prusiech Wsch., zwycięska dla Niemców zimowa bitwa na Mazurach; dalsze klęski austr. w Galicji (utrata Przemyśla itd.); 1—5 maja kontrofensywa austr.-niem., przełamanie frontu ros. pod Gorlicami i Tarnowem (gen. Mackensen), odzyskanie Galicji Wsch., zdobycie Warszawy, Wilna, Kowna, Brześcia i in.; ofensywy włoskie nad Izonzo, w Karyntii i Tyrolu (szef sztabu gł. Cadorna) bez większych rezultatów; opanowanie Serbii 15 X austr.-niem.-bułgar. ofensywa pod Mackensenem), wojska franc.-ang. w Salonikach (uprzednio bezowocne próby sforsowania Dardaneli, walki na Galipoli); zajęcie niemieckiej płd. zach. Afryki. — **1916:** ofensywa niem. na froncie zach (zaciekłe walki pod Verdun, olbrzymie straty obustr.), kontrofensywa franc. nad Somme'ą; nieudała ofensywa austr. przeciw Włochom; przerwanie frontu austr. przez Rosjan (gen. Brusiłow); od 29 VIII Hindenburg nacz wodzem wojsk państw centralnych (gen. kwatermistrz Ludendorff); zdobycie Rumunii (6 XII upadek Bukaresztu); klęski turec. na Kaukazie etc.; 31 V wielka nierozstrzygnięta niem.-ang. bitwa morska pod Skagerrak; zajęcie Kamerunu niem. w Afryce — **1917:** na zach. załamanie się ofensywy franc. (nacz wódz gen. Nivelle, przedtem Joffre), bunty w armii franc., nowy wódz nacz. gen. Petain; wypad austr.-niem. pod Caporetto, odrzucenie Włochów poza rz. Piave (ustąpienie Cadorny, nowy nacz. wódz Diaz); tymczasem 15 III rewolucja w Rosji, następnie nieudała ofensywa ros. Kiereńskiego, 19 VII przełamanie frontu ros. pod Tarnopolem, uwolnienie reszty Galicji, Bukowiny, opanowanie Ukrainy, Rygi i in., zagrożenie Petersburga 7 XI rewolucja bolszewicka, obalenie Kiereńskiego, zawieszenie broni; wzmożona niem. blokada i zaostrzona wojna podwodna (główny cel, wygłodzenie Anglii, nieosiągnięty): 6 IV wystąpienie St. Zjed. Am. przeciw państwom central. (prezydent Wilson); klęski turec. (zajęcie Bagdadu i Jerozolimy). — **1918:** 3 III pokój z bolszewikami w Brześciu Litewskim (oderwanie od Rosji Ukrainy, Litwy etc., uznanie proklamowanego 1916 państwa pol.); na zach. początkowo zwycięska ofensywa niem. (Saint-Quentin, Amiens i in.), od 26 III Foch na czele wojsk ententy, posiłki ameryk., 18 VII druga bitwa nad Marną, po czym kontrofensywa franc. i zupełna klęska niem. (4 IX cofnięcie się Niemców na linię Antwerpia — rz. Moza); 24 X decydujące zwycięstwo włos. pod Vittorio Veneto; w Macedonii przełamanie frontu bułgarskiego (gen. Franchet d'Esperay), 29 IX kapitulacja Bułgarii; klęska Turków w Palestynie, 30 IX ich kapitulacja: 11 XI zawieszenie broni. — **1919:** 18 I konferencja pokojowa w Paryżu („14 punktów Wilsona" i jego projekt Ligi Narodów), 28 VI traktat z Niemcami w Wersalu, 10 IX z Austrią (St. Germain), 27 XI z Bułgarią (Neuilly), 4 VI 1920 z Węgrami (Trianon), 11 V 1920 z Turcją (Sèvres, 1923 Lozanna), 25 VIII odrębny pokój Niemiec z Ameryką. Nowe ukształtowanie polit. Europy (m. in. niepodległość Polski, Czechosłowacji, państw bałtyckich). — S t r a t y w ś. w.: ok. 8,732,545 zabitych i zmarłych, 20,815,143 rannych. Nowe środki walki: gazy trujące, czołgi (tanki), wybitna rola lotnictwa. — Por. T r a k t a t y p o k o j o w e 1917—22.

Światowid (Swantevit), 4-głowy bóg słońca i wojny, czczony przez Słowian pomorskich w Arkonie.

Światowy związek pocztowy, ogół państw związanych światową umową pocztową, na podstawie układu 1874 w Bernie i uchwał kongresu paryskiego 1878; centrala w Bernie Szwajcarskim.

Świąd, swędzenie, podrażnienie zakończeń nerwowych w skórze przez zapalne obrzęki w ich otoczeniu; powodem: nieczystości, pasożyty, zaburzenia przewodu pokarmowego i w. i.

Świca, pr. dopł. górnego Dniestru, 110 km.

Świder, narzędzie ręczne do wiercenia dziur w drzewie: ostrze zwinięte w zwężającą się spirale.

Świder, 1) pr. dopł. Wisły, 84 km; 2) letnisko 26 km od Warszawy, nad rz. Ś.

Świdnica, niem. Schweidnitz, m. pow. w rejencji wrocławs., nad Bystrzycą, 33 000 mieszk.; dawna stol. udzielnego księstwa świdnickiego.

Świdośliwa, krzew z rodziny różowatych, do 2 m wys., hodowany po parkach, nieraz zdziczały.

Świdrak okrętowy, małż z rodziny łoczkarzowatych; niszczy drzewo okrętów i budowli portowych.

Świdrowiec (T r y p a n o s o m a), pierwotniaki z gromady wiciowców, często chorobotwórcze (np. śpiączka a f r y k a ń s k a); bytują pasożytniczo w krwi kręgowców.

Świdrygiełło, w. ks. lit. (ok. 1370—1452), najmłod. brat Wład. Jagiełły, opanował po zgonie Witolda 1430 tron wielkoksiążęcy, dążył do zerwania unii polsko-litew. (przymierze z cesarzem i Krzyżakami), 1435 pobity pod Wiłkomierzem, od 1442 ks. wołyński.

Świdziński, 1) Konstanty, bibliofil pol. (1790—1855), jego zbiór książek i in. zabytków kultury narod. stanowi dziś część Biblioteki Ordynacji Krasińskich w Warszawie; 2) Karol, pol. powstaniec i poeta (1841—77): udział w powstaniu styczniowym; m. in.: „Poezje".

Świeca, ob. Świece.

Świeca normalna, wzorzec źródła światła, określony przez Hefnera-Altenecka jako płomień wysoki na 40 mm, wytworzony przez spalanie octanu izoamylowego za pomocą knota o średnicy 8 mm.

Świece, wyrabia się z różnych gatunków wosku owadziego i roślin., cerezyny, stearyny, parafiny (od XIX w.) itd. i mieszaniny tych ostatnich. Knot: bawełniany, dawniej kręcony, dziś pleciony. Z wyjątkiem dużych (kościelnych) odlewa się dziś ś. w formach maszynowych.

Świecenie u zwierząt, ob. Świetlne narządy.

Świecie, m. pow. w woj. pomors., nad Wisłą, 10.000 mieszk.; fabryki obuwia, przystań żeglugi.

Świeczniki, podstawy pod świece; od śrdw. gł. w kościołach ze świecą wbitą na stożek, a nie jak dziś osadzoną we wgłębieniu. Różne formy ś. w i s z ą c y c h i s t o j ą c y c h, zależne od stylu epoki.

Świerdłowsk, ob. Swierdłowsk.

Świergotka, ptak śpiewający z rodziny pliszek, podobny do skowronka, u nas pospol.; na zimę odlatuje

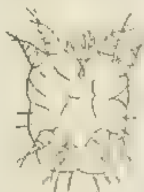

Świerk

Świerk, wiecznie zielone drzewo szpilkowe o szyszkach zwisających, rozpowszechniony w strefie umiarkowanej: dostarcza drewna użytkowego i opałowego; kora drzew starszych używana do garbowania; dostarcza też żywicy, terpentyny itd.

Świerszcze, owady z rzędu szarańczaków, żyją w jamkach ziemnych; ś. d o m o w y, pospol. w domach; ś. p o l n y ryje chodniki, żywi się roślinami; oba posiadają narządy dźwiękowe.

Świerzb, zakaźna choroba skóry, którą wywołuje pasożyt świerzbowiec (ob.), drążąc kanały w skórze i powodując swędzenie; występuje u ludzi i zwierząt domowych. Leczenie: kąpiele, maści.

Świerzbowiec

Świerzbowiec, zwierzę stawonogie z rzędu roztoczy: samice pasożytują w naskórku człowieka i zwierząt domowych, powodując ś w i e r z b (ob.).

Świerzyński Saturnin, malarz pol. (1820—86); krajobrazy, widoki architekt., portrety

Świetlanka, rodzaj mchów, spotykany w jamach ziemnych i szczelinach.

Świetlica, 1) najjaśniejsza izba w chacie, ma piec z kominem, w odróżnieniu od „izby czarnej"; 2) og.: izba urządzona dla wypoczynku, lektury, zabaw itd.

Świetlne filtry, barwne szkła, płytki żelatynowe lub płyny, przepuszczające ze światła białego tylko pewne promienie jednorodne; mają zastosowanie przy aparatach optycznych i fotograficznych.

Świetlne narządy, narządy przeważnie gruczołowe, wydzielające substancję podobną do tłuszczowej, która zetknąwszy się z tlenem, świeci, u jamochłonów robaków małży mątw, raków, ryb, owadów. Często spowodowane jest świecenie bakteriami świecącymi, znajdującymi się w n. ś.

Świetlny rok, ob. Światło.

Świetlny telegraf, urządzenie, dające sygnały Morse'a za pomocą zmian natężenia światła

Świeżenie ż e l a z a, ob. Żelazo.

Świeży Zalew, Z a l e w W i ś l a n y (niem. Frisches Haff), płytkie jezioro przybrzeżne, między Nogatem i Pregołą, 860 km², oddzielone mierzeją Świeżą od Bałtyku.

Święcenia kapłańskie (ordynacja, prezbiterat), najwyższe ze ś. wyższych (poprzednie: subdiakonat, diakonat), mocą których kleryk (diakon) otrzymuje władzę kapł. udziela ich biskup. — Por. Ordo.

Święciany, m. pow. w woj. wileńskim, 6.000 mieszkańców.

Święcicki, 1) Wojciech, rzeźbiarz pol. (1826—73); medaliony, popiersia pomniki itd.; 2) Julian Adolf, polski historyk liter. powszechnej i tłumacz (1848—1932), zarysy literatur wschodnich, studium o komediopisarzach hiszp., przekłady Lope de Vegi i in.; 3) Heliodor, polski lekarz i działacz społeczny (1854—1923).

Święcki Wojciech, rzeźbiarz pol. (1826—73); medaliony, popiersia, pomniki

Święcona woda, w Kośc. katol. i wsch. woda pobłogosławiona uroczyście przez kapłana, używana do żegnań i poświęcań.

Święcone, rodzinne przyjęcie tradycyjne na Wielkanoc, na którym spożywa się jadło święcone przez kapłana w W. Sobotę

Święta w Kościele k a t o l., dni poświęcone szczególniejszej czci Boga, świętych, zdarzeń religijnych, a wolne od ciężkiej pracy służebnej. — Ś. są znane wszystkim religiom; np. u staroż. Greków igrzyska olimpijskie, u Rzymian różne dies feriales. W dzis. świętach chrześc. rozróżnia się ś. r u c h o m e, tj. obchodzone co roku w innym czasie (np. Wielkanoc) i n i e r u c h o m e (zawsze w tym samym dniu, np. Boże Narodzenie), o g ó l n e (obowiązujące wszystkich wiernych), k o ś c i e l n e (święcone gł. przez kler). Najważn. ś. chrześc.: T r z e c h K r ó l i, tzw.: E p i f a n i a (od III w.), W i e l k a n o c, Z i e l o n e Ś w i ę t a, B o ż e C i a ł o, B o ż e N a r o d z e n i e itd — Por. też M a r i a ń s k i e ś w i ę t a

Święta, pr. dopł. Wilii na Litwie, 215 km 1435 zwycięstwo wojsk pol.-lit. nad Krzyżakami.

Święta Anna, niem. A n n a b e r g, w. na Górnym Śląsku prus.; klasztor reformatów z cudownym obrazem Matki Boskiej

Święta Helena, bryt. wyspa na płd. Atlantyku, między Afryką a Brazylią, wulkaniczna, 122 km², 4.000 mieszk. (Murzynów), stoł. Jamestown; 1815—21 miejsce wygnania Napoleona I

Święta Katarzyna, w. w pow. Kielce, u podnóża Łysicy; klasztor bernardyński z XV w.

Świętego Wawrzyńca Rzeka, najważn. rzeka Kanady, wypływa z Jez. Ontario, uchodzi do Z a t. Ś w. W a w r z y ń c a, 1140 km dł.

Świętej Heleny Wyspa, ob. Święta Helena.

Święte Przymierze, sojusz zawarty 26 IX 1815 w Paryżu pomiędzy władcami Austrii, Prus i Rosji dla wzajemnej pomocy. Zwróciło się głównie przeciw dążeniom wolnościowym ludów.

Świętochłowice, stol. pow. w wojew. śląskim, 26.000 mieszk.; kop. węgla, huta żelaza, papiernie.

Świętochowski Aleksander (pseud. Władysław Okoński, Poseł Prawdy), pol. pisarz i publicysta, *1849, przywódca i główny przedstawiciel pozytywizmu pol., zał. 1881 i redaktor tygodnika społeczno-literackiego „Prawda", gdzie słynne felietony „Liberum veto", wybitny intelektualista i głęboko demokratyczny humanista, wzorowy prozator, dramaty: „Niewinni", „Ojciec Makary", „Piękna", Duchy" (główny utwór lit.), utwory powieściowe, studia.

pie w rozwoju historycznym", „O źródłach moralności", „Historia chłopów polskich", „Genealogia teraźniejszości".

Świętojanek, drzewo dwupienne, zawsze zielone; suszone owoce znane w handlu jako jadalny chleb świętojański; kraje śródziemnomorskie.

Świętojańska noc, ob. Sobótka.

Świętojański robaczek (świetlik), chrząszczyk, posiadający narządy świetlne; u nas pospolity.

Świętokradztwo, przestępstwo wobec osób, miejsc, rzeczy poświęconych kultowi Boga.

Świętokrzyskie Góry, ob. Łysogóry.

Świętokrzyskie kazania, ob. Kazania świętokrzyskie.

Świętokupstwo, ob. Symonia.

Świętopełk, 1) ks. wielkomorawski, † 894, zawładnął tronem po obaleniu Rastyca, zorganizował kościół chrześcijański (za sprawą św. Metodego), 893 przeciwstawił się zwycięsko cesarzowi i Madiarom; 2) Ś. I Wielki, ks. pomorski (1220—66), nie uznał zwierzchnictwa Leszka Białego, wszedł w sojusz z Odonicem, 1227 napadł na książąt w Gąsawie, przy czym zginął Leszek Biały.

Świętopietrze (grosz św. Piotra), danina na rzecz papiestwa, składana przez niektórych książąt i królów, m. in. polskich od Mieszka I.

Świętosławski Wojciech, fizyko-chemik pol., * 1881; prace głównie z dziedziny termochemii; wyd. (wraz z M. Centnerszwerem) podręcznik „Chemia fizyczna" (3 t.). — 1935 min. oświecenia publicznego.

Święty, łac. sanctus, w nauce katol.: w znaczeniu szerszym każdy człowiek w stanie łaski poświęcającej; ściślej: człowiek zmarły, którego wybitne cnoty uznał Kościół orzeczeniem urzędowym cz. kanonizacją (po upływie 50 lat od śmierci św.); kanonizację poprzedza zwykle beatyfikacja (ogłoszenie kogoś za błogosławionego) i proces kanonizacyjny.

Święty Bernard, ob. Bernarda Św. Przełęcz.

Święty Gotard, niem. Sankt Gotthard, masyw górs. w Alpach szwajc., przedzielony przełęczą św. G. na 2 części: Pizzo Rotondo, 3193 m i Pizzo Centrale, 3003 m; por. Gotarda św. kolej.

Święty Grób, ob. Grób Święty.

Święty Rok, ob. Rok jubileuszowy.

Świnia, ob. Świnie.

Świnia piżmowa, pekari, ssak z rodz. świń żyjący stadami w Ameryce Płd., na tyle grzbietu gruczoły piżmowe.

Świnica, szczyt w Tatrach Wysokich, 2300 m.

Świnie, ssaki parzystokopytne, nieprzeżuwające; ciało krępe, pokryte szczecinami, pysk wydłużony w ryj; u samców kły wystające na zewn., zaginają się szablowato. Ś. są wszystkożerne, żyją stadami w lasach i na bagnach całego świata, z wyjątkiem Australii; u nas z dziko żyjących: dzik (dzika świnia), kt. samiec zwany odyńcem, samica maciorą, a młode warchlakami. Ś. domowa (samiec knur, skastrowany — wieprz, młode — warchlaki, już starsze — prosięta udomowiona na kilka tysięcy lat przed Chr. w Chinach; hodowana dla mięsa, skóry, tłuszczu; zależnie od celu hodowli, dobiera się odpowiednie rasy hodowlane.

Świnioujście, niem. Swinemünde, miejsc. kąpielowa nad Świną na wyspie Usedom (Pomorze Pruskie), 20.000 mieszkańców; port.

Świnka, ryba z rodziny karpowiatych; ś. pospolita, jadalna, w Polsce pospol. w rzekach bałtyckich, czarnomorskich.

Świnka, mumps, choroba, ob. Śliniauki.

Świnka Jakub, ob. Jakub Świnka.

Świnka morska, morświnka domowa, ssak z rzędu gryzoni, często oswojona, pochodzi z Brazylii.

Świnka morska

Świrzepa, chwast z rodziny krzyżowych, liście owłosione, kwiaty białe lub żółte, strąki długie.

Świsłocz, 1) l. dopł. Niemna, 118 km; 2) pr. dopł. Berezyny Dnieprowej, 275 km; 3) m. w pow. Wołkowysk (woj. białostoc.) nad rz. S., 3.000 mieszkańców.

Świst, głos powstający przy przecinaniu powietrza np. prętem, wskutek wirów przy tym wytworzonych.

Świstak, świszcz, ssak należący do gryzoniów; żyje w norach, towarzysko; samiec stoi na straży w razie niebezpieczeństwa daje sygnał świstem; zapada w sen zimowy; Tatry, Alpy, Pireneje; u nas chroniony.

Świstak

Świstówka, grzbiet górski w Tatrach Wysokich, 1774 m; przez Ś. prowadzi szlak turyst. z Dol. Pięciu Stawów Pols. do Morskiego Oka.

Świt, zmierzch, czas między nocą a dniem, wzgl. dniem a nocą. Długość trwania zależy od położenia geogr. Astronomiczny ś. zaczyna się, a zm. kończy, gdy słońce znajduje się 18° pod horyzontem; czas trwania ś. i z. cywilnego wynosi ok. 1/3 astronomicznego. Zjawiska barwne o ś. i z. powstają wskutek ugięcia światła słon. na cząsteczkach stałych w powietrzu. Ś. i z. powstają wskutek odbicia i rozproszenia światła słonecznego w górnych warstwach powietrza.

Świta, nazwa osób, należących do otoczenia panujących, głów państwa itp.

Świtalski Kazimierz, polityk polski, * 1886, w czasie wojny w Legionach i P. O. W., 1928 min. oświecenia publ., 1929—30 premier, potem marszałek sejmu, 1935-36 wojewoda krakowski.

Świtezianka, 1) ob. Świtezianki; 2) owad, ważka, pospolita nad wodami.

Świtezianki, legendarne nimfy wodne, zwł. z jeziora Świteź.

Świteź, 1) jez. w pow. Nowogródek, 1,5 km², w kształcie koła; 2) jez. w pow. Lubomla, na Wołyniu, 26,8 km².

T

T, w imionach rzyms., Titus; t w handlu, tara, także tona; w muz., tenor, tempo.

Ta, znak chem. pierw. tantalu.

Tabaka, sproszkowany tytoń, pobudzający do kichania; używana powszechnie, szczególnie w XVIII w., obecnie wyszła z użycia.

Tabakierka, płaska puszka lub pudełeczko na tytoń, często zdobiona artystycznie.

Tabarije, ob. Tyberiada.

Tabela, wykaz, zestawienie według rubryk; w m a t e m a t y c e jeden ze sposobów przedstawienia f u n k c y j (ob. Funkcja).

Taberg, góra w Szwecji, nad jez. Vätter, zbudowana z magnetytu, 343 m wysoka.

Tabernaculum, łac., 1) w łac. tłumaczeniu Biblii namiot, w którym Żydzi mieli arkę przymierza; 2) w Kościele katolickim miejsce w ołtarzu na Najśw. Sakrament (także c y b o r i u m).

Tabes, łac., uwiąd (usychanie); t d o r s a l i s, wiąd rdzenia pacierzowego (por. Rdzeń pacierzowy).

Tableau (tablo), fr., obraz.

Table-d'hôte (tabl dot), fr., wspólne obiady i kolacje w pensjonatach, hotelach itp.

Tabletki, k o ł a c z y k i płaskie, forma lekarstwa, zawierająca określoną jego ilość.

Tablice logarytmiczne, ob. Logarytm.

Tabliczka mnożenia, ob. Mnożenia tabliczka.

Tabor, 1) góra w Galilei (Palestyna), 562 m. 2) m. pow. w płd. Czechach, 14.000 mieszk., założone 1420 przez husytów.

Tabor, 1) dawny obóz warowny, ruchomy, którego zasłonę stanowiły wozy spięte łańcuchami; zastosowanie: w walkach nielicznych wojsk przeciw większym siłom; twórcami s z y k u t a b o r o w e g o byli husyci czescy w XV w., tzw. taboryci (ob.); 2) dziś: kolumny amunicyjne i żywnościowe.

Taboryci, skrajny odłam husytów (ob.) czeskich: indywidualne tłumaczenie Pisma św., w kwestiach społecznych zasada równości stanów; przywódca: Jan Žižka z Trocnowa († 1424); pokonani pod Lipanami w 1434 przez husytów umiarkowanych.

Tabu (t a p u, k a p u, polinez., „wzbronione"), zwyczaj, zabraniający, czasowo lub na stałe, używania rzeczy, dotykania ludzi, zwierząt itp.; panuje gł. w Polinezji, Mikronezji, u i. ludów pierwotnych. P o t o c z n i e: coś nietykalnego.

Tabula rasa, łac., „niezapisana tablica" (ob. Locke).

Tabulator, przesuwalne urządzenie w maszynach do pisania, dla nastawienia żądanych kolumn.

Tabulatura, pismo nutowe, które powstało w XV w., dla instrumentów nadających się do wykonywania utworów wielogłosowych. W szczególności t. o r g a n o w e były rodzajem partytur chóralnych, t. l u t n i o w e (gitarowe itp.) określały nie tony lecz chwyty. Utwory w t. były notowane za pomocą cyfr, wzgl. liter umieszczanych nieraz na systemach liniowych; najwyższy głos bywał notowany nutami.

Tabun, tatar., stado koni lub bydła na stepach.

Taburet, fr., niskie krzesło bez oparcia.

Tachometr, t a c h o g r a f, przyrząd do wyznaczania ilości obrotów kół, wałów: wskazuje prędkość (np. parowozów), ewent. ją równocześnie rejestruje.

Tachy..., gr., w słowach złoż.: szybko...

Tacna, depart. w płd. Peru, 32.618 km², 60.000 mieszk.; 1929 podziel. między Peru i Chile (do Peru część płn. z miastem T., do Chile płd. z m. Arica).

Tacoma, m. w st. Waszyngton, w St. Zjedn., 107.000 mieszk.; port morski; uniwersytet.

Tacitus, ob. Tacyt.

Tacyt, T a c i t u s Publius Cornelius, historyk rzym. (ok. 55—120 po Chr.), 97 konsul, potem namiestnik Azji; nap. „Dialogus de oratoribus", „De vita et moribus Agricolae", „Germania", „Historiae", „Ab excessu divi Augusti" (częściowo zachowane).

Tadema Alma, ob. Alma Tadema.

Tadeusz J u d a, apostoł, syn Alfeusza, zginął jako męczennik.

Tadmor, aramejska nazwa Palmiry.

Tadż-Mahal, mauzoleum, ob. Agra.

Tadżykistan, republ. sowiecka w Azji środk.; 145.867 km²; 1,333.000 mieszk.; uprawa roli, hodowla bydła; stol. Stalinabad.

Tadżykowie, dawni mieszkańcy Tadżykistanu, zaliczani do Irańczyków; mahometanie, mówią dialektem perskim.

Taft (teft) William Howard, amer. mąż stanu (1857—1930), prezydent St. Zjedn. Ameryki Płn. 1909—13.

Tafta, tkanina jedwabna, obciążona bajcą i przez to szeleszcząca.

Tag, 1) wsch.-tur. Tagh, Tau, góry; 2) ob. Tajo.

Taganrog, m. port. nad M. Azowskim (Rosja); 122.000 mieszkańców.

Tagliamento (taliamento), rz. w płn. Włoszech; 170 km dł.

Tagore (ang. transkrypcja bengal. Thakur, pan) Rabindranath (książę słońca), pisarz indyj., * 1861, laureat nagrody Nobla, wychowany po europejsku; liryki, dramaty i in. pisma religijno-filozoficzne: „Gitanjali", „Owocobranie", „Sadhana" i in.

Tahiti, O t a h e i t i, największ. z franc. Wysp Towarzyskich na Oc. Spokojnym, 1042 km², 9.000 mieszk.; wywóz kopry, rumu, masy perłowej; stol. Papeete.

Tai (Tajowie), ob. Szan.

Taihoku, największ. m. na Formozie (Japonia), 230.000 mieszkańców.

Taine (ten) Hippolyte, franc. historyk, filozof i krytyk (1828—93), uczeń Comte'a, wprowadził pozytywizm do nauk historycznych; w rozwoju ludzkości widzi trzy główne czynniki: rasę, środowisko i epokę, nadto u geniu-

szów zdolność dominującą („faculté maîtresse"); ważniejsze dzieła: „Histoire de la litterature anglaise", „Voyage en Italie", „Philosophie de l'art", „Les origines de la France contemporaine".

Tairow Aleksandr, rosyj. reżyser i dyr. teatr., * 1885, wraz z Meyerholdem twórca nowego teatru rosyj., który w okresie ekspresjonizmu wpłynął na teatr zachodnio-europejski.

Tais (Thais), 1) hetera z Aten, za Aleksandra W.; 2) legendarna św. chrześc., pokutnica.

Taiwan, chińska nazwa japońskiej wyspy Formozy (ob.).

Tajemnica lekarska, ob. Lekarz.

Tajfun, wicher wirowy na morzach wsch.-azjatyckich, szczególnie w lecie i jesieni.

Tajga, bagniste lasy szpilkowe w zach. Syberii, ciągnące się na płd. od tundry.

Tajgetos (Pentedaktylon), łańcuch górski na Peloponezie, wys. do 2410 m.

Tajmyr, półw. w płn. Syberii między ujściem Jeniseju i Zat. Chatanga, na płn. krańcu T. Przylądek Czeluskin.

Tajne pismo (k r y p t o g r a f i a), pismo zrozumiałe dla wtajemniczonych; 2 zasady: 1) s z y f r y, tj. ugrupowanie liter lub cyfr, z których wg umówionej zasady, tzw. k l u c z a, wybiera się litery; 2) k l u c z a k a b l o w e g o (zw. „c o d e"), tj. słownika, w którym specjalnie stworzone i alfabetycznie ułożone słowa oznaczają całe zdania.

Tajo (taho), Tag, najdłuższa rzeka na Półw. Pirenejskim, 1010 km, uchodzi pod Lizboną do Atlantyku.

Tajowie, ob. Szan, Tai.

Taklelaż, holend., w języku żeglarskim: o l i n o w a n i e okrętu, ogół lin i sznurów, w które są wyposażone maszty i żagle.

Taksa, opłata urzędowo ustalona.

Taksacja, łac., szacowanie.

Taksometr, aparat licznikowy do wskazywania opłaty za przejazd dorożkami, zwł. samochodowymi, napędzany przez jedno z kół, posiada przełącznik na kilka taks.

Taksydermia, sztuka konserwowania zwierząt dla muzeów przyrodniczych.

Takt, łac., 1) określenie w muzyce stosunków metrycznych, przez odpowiednie ugrupowanie jednostek rytmicznych słabych i mocnych. Podział: p a r z y s t e i n i e p a r z y s t e, i p r o s t e (na 2 i 3) i z ł o ż o n e (wszystkie pozostałe). W piśmie nutowym poszczeg. takty oddziela k r e s k i t a k t o w e; 2) wrodzona subtelność w odnoszeniu się do ludzi, zgodnie z sytuacją.

Taktyka, gr., nauka o prowadzeniu wojska do boju i w boju, o użyciu poszczególnych rodzajów broni do walki i ich współdziałaniu. — P o t o c z n i e: dobieranie sposobów postępowania.

Tal, Tl, pierw. metaliczny, w przyrodzie w rozmaitych minerałach, liczba porządk. 81, cięż. at. 204,39, metal biały, ciągliwy.

Talaat-Pasza M e h e m e d, turec. mąż stanu (1874—1921, zamord.), przywódca ruchu młodotureckiego, 1917—18 wielki wezyr, przyczynił się do rzezi Armeńczyków.

Talanton (talent), nowogrec. jednostka wagi = 100 min = 150 kg.

Talar, niem., największa i najpopularniejsza moneta srebrna w Europie, od końca XV do końca XIX w., o licznych odmianach i nazwach; w Polsce od 1564, ostatnie za Księstwa Warszawskiego. T. m e d a l o w e bito z okazji uroczystości.

Talent, 1) gr. talanton, waga, u staroż. Greków najwyższa jednostka wagi = 60 min; o t. wadze nowogrec., ob. Talanton; 2) szczególne uzdolnienie w pewnym kierunku.

Talerze, instrument orkiestr., używany w dawnej kapeli janczarskiej.

Talerzyk rzeczny, mięczak z gromady brzuchonogów; u nas pospol. w wodach płynących, uczepiony do roślin podwodnych.

Tales, filozof grec. z Miletu (ok. 624—546 prz. Chr.); filozof przyrody, uważał wodę za początek wszechrzeczy.

Talizman, tyle co amulet (ob.).

Talia, gr., 1) jedna z Muz (ob.); 2) jedna z 3 Gracyj, 3) komplet kart, ob. Karty do gry.

Talk, ł o j e k, minerał, krzemian magnezu, o połysku tłustym; zastosowanie w medycynie i kosmetyce.

Talko-Hryncewicz Julian, antropolog polski (1850—1936), lekarz w Rosji przedrewoluc.; ok. 300 dzieł, np. „Charakterystyka fizyczna ludności Podola", „Charakterystyka fiz. ludów Litwy i Rusi", „Ludy Azji Środkowej", „Górale polscy jako grupa antropologiczna" i w. in.

Talleyrand-Périgord (talejran-perigor) Charles Maurice, ks. Beneventu, duchowny (1754—1838), znakomity dyplomata franc., 1797 min. spraw zagr., uczestnik napoleońskiego zamachu 18 Brumaire'a, potem gorliwy stronnik Bourbonów, reprezentant Francji na kongresie wiedeńskim 1815; nap.: „Mémoires" i in.

Tallinn, ob. Rewel.

Talma Franciszek Józef, aktor franc. (1763—1826), największy tragik swego czasu.

Talmud, gł. źródło żydostwa rabinicznego, powstałe w ciągu pierwszych 5 wieków po Chr.; zawiera relig.-prawne zasady, które wg tradycji żyd. pochodzą z czasów Mojżesza, a ustnie przechodziły z pokolenia na pokolenie. T. dzieli się na 2 części: 1. M i s z n a, uzupełnienie i wyjaśnienie Pięcioksięgu Mojżesza, złożone z 6 sekcyj traktujących o modlitwach, świętach, sprawach małż., prawie cyw. i karnym itp.; uzupełnienie m.: B o r a j t a, T o s e f t a; 2) G e m a r a: dysputy uczonych nad treścią Miszny (treść g.: o obyczajach, wiadomości z filozofii, przyrody, geografii, historii itp.). — T. jest dziełem zbiorowym, zredag. w narzeczu wsch.-aramejskim ok. r. 500; jest to zw. T. b a b i l o ń s k i, miarodajny dla praktyk relig. Żydów. T. j e r o z o l i m s k i, który powstał w Palestynie na początku IV w., ma tylko wartość historyczno-literacką.

Talon, fr., 1) przy papierach wartość, to samo, co kupon (ob.); 2) karty do gry pozostałe do kupienia po rozdaniu.

Talowski Teodor Marian, architekt pol. (1857—1910); projekty i budowy kościołów, pałace, dwory, domy w Krakowie.

Tama, to samo, co grobla (ob.), jaz (ob.). — Ogólnie: zapora, przeszkoda.

Tamaryndowiec, drzewo z rodziny motylkowatych, uprawiane pod zwrotnikiem; owocem strąk, stosowany jako środek przeczyszczający.

Tamaryszek, krzewy z rodziny tamaryszkowatych; liście często łuskowate; niekt. gat. produkują mannę, kt. wydobywa się po ukłuciu przez mszyce; liczne gat. hodowane jako ozdobne; Europa płd., Afryka, Ameryka Środkowa.

Tambow, m. w Rosji środk., nad Cną; 76.000 mieszkańców.

Tamburek, rama do napinania tkaniny przy haftowaniu.

Tamburino

Tamburino (franc. tambourin [tamburę]), mały bębenek z dzwonkami i z blaszkami używany przez Hiszpanów, Włochów i ludy wschodnie przy tańcach narodowych.

Tambur-major, szef doboszów.

Tamerlan, ob. Timur.

Tamiza, ang. Thames, gł. rzeka Anglii, przepływa Oksford i Londyn, uchodzi do M. Północnego, 336 km długości.

Tammerfors, fiń. Tampere, m. w Finlandii, 56.000 mieszkańców.

Tampa, m. w st. Floryda w St. Zjedn., 100.000 mieszkańców.

Tampere, ob. Tammerfors.

Tampico (..piko), m. portowe w stanie Tamaulipas (Meksyk), 75.000 mieszk., źródła ropy naftowej.

Tampon, fr., czop, zatyczka; tamponowanie w medyc., wypełnianie rany gazą.

Tamtam (u Hindusów, Chińczyków i Malajów gong), instrument perkusyjny: płyta metal. z wklęsłym środkiem, o przeciągłym, donośnym dźwięku.

Tamuz: 1) (Tammuz), babil.-asyryjski bóg śmierci i zmartwychwstania; 2) (hebr.), 10. miesiąc w kalendarzu żydowskim.

Tanagra, m. w staroż. Beocji, wykopaliska figurek terakotowych. Por. Terakota.

Tanagryjskie figurki, ob. Terakota.

Tananarivo, Antananarivo, stol. i siedz. franc. rządu kolonialnego na Madagaskarze, 92.000 mieszkańców.

Tanaro, pr. dopł. Padu w Piemoncie, 250 km.

Tanatos, grec. bóg śmierci, brat Hypnosa.

Tandem, ang., rower dwusiedzeniowy; także pojazd przy kt. konie zaprzęga się jednego za drugim.

Tandeta, włos., rzecz wykonana licho, z lichego materiału; starzyzna.

Tanew, pr. dopł. Sanu, 105 km.

Tang, dynastia chińska w l. 617—907 po Chr.

tang., tangens, ob. Trygonometria.

Tanganika, 1) jezioro w środk. Afryce, 31.900 km²; 2) terytorium T., bryt. kraj mandat., część dawnej kolonii niem. Afryki wsch., 341.552 km², 5 mil. mieszk.; bogactwa miner.: grafit, węgiel kamien., złoto; wywóz: kawy, bawełny, kopry, sezamu; stol. Dar-es-Salam.

tangens, ob. Trygonometria.

Tanger, m. port. w płn.-zach. Maroku, nad Cieśn. Gibraltarską, 51.000 mieszk.; tworzy umiędzynarodowiony obszar autonom., pod zwierzchn. sułtana marokańskiego.

Tango, pierwotnie lud. taniec płd.-ameryk. („habanera"), wprowadzony do Europy 1913 jako taniec towarzyski, zrazu jako t. argentyński potem t. milonga.

Taniec, rytm ruchów ciała związany z duchowym nastrojem człowieka, który ma wyrażać. Najprostsze formy: t. zbiorowy w kole, w „miejscu" (na wsch.); u ludów pierw. ma t. często znaczenie czarodziejskiego zaklęcia, np. t. z wężami; znany też jest u różnych ludów t. kultowy, np. t. derwiszów (do dziś) lub t. mistyczny (dla zjednania demona), np. t. szamanów; elementy pierwotne tkwią w t. ludowych i dziecięcych. — W starożyt. t. zdobiący uroczystości relig. (Egipt), t. jako czynnik wychowawczy (orchestyka, sztuka t., w Grecji), pantomimy i akrobatyka (Rzym); pierwotne chrześcijaństwo zwalczało t.; w śrdw. i czasach nowoż. — nowe formy, różne w różnych warstwach społ. (t. towarzyski); t. jako balet — powstał w Italii w okresie Renesansu, rozwijał się od Ludwika XIV we Francji; nowa epoka t. towarzyskiego i estradowego — w czasach ostatnich silne poczucie rytmu w t., synkopa (ob.) jako element rytm.; t. estradowy, popisowy, stworzyła Isadora Duncan ok. 1900; o rytmice i plastyce tanecznej, ob. Rytmiczna gimnastyka.

Taniec śmierci, w sztuce przedstawienie tańca szkieletów, symbolizujące potęgę śmierci, znane w śrdw. i później.

Taniec św. Wita, ob. Pląsawica.

Tanina, garbnik występuje w galasówkach; zastos. w garbarstwie, farbiarstwie oraz medycynie.

Tank, ang. 1) zbiornik na płyny (cysterna) okręt cysterna; 2) czołg (ob.).

Tankred, 1) T. z Hauteville, rycerz romański z XI w.; 10 jego synów utrwaliło panowanie Normanów w płd. Italii; 2) Krzyżowiec († 1112) z 1. wyprawy krzyż. (1096), odznaczył się przy zdobyciu Jerozolimy.

Tannenberg, w. w Prusach Wsch.; 1410 zwycięstwo Jagiełły nad zak. krzyżackim; (por. Grunwald); 1914 klęska Rosjan w bitwie z Niemcami.

Tannhäuser (tanhojzer), minnesinger z poł. XIII w., piewca życia sielskiego i zmysłowej miłości, według podania gościł u „pani Wenery" na Venusberg, po czym napróżno szukał rozgrzeszenia w Rzymie. Na ten temat opera Wagnera.

Tannu Tuwa (Uriancha j) niepodległa republ. ludowa, położ. w środk. Azji, między Górami Sajańskimi a Tannuola, granicząca z Syberią i Mongolią, 165.000 km², i 100.000 mieszk. (0,4 na km²), Sojotów i Rosjan, stolica: Kzył.

Tanrek (kretojeż), gat. zwierząt owadożernych; mniejszy od jeża, pokryty kolcami szczecią, bez ogona; zapada w sen letni, żyje na Madagaskarze.

Tantal, w mitol. grec. król frygijski, syn Zeusa, ojciec Pelopsa i Nioby, za zbrodnie ukarany w podziemiu wiecznym głodem i pragnie-

niem, nie mógł bowiem dosięgnąć owoców i wody; stąd. „cierpienia T.".

Tantal, Ta, pierw. chem., metal rzadki, cięż. at. 181,5, punkt topliw. ok. 3.000°, używ. do wyrobu żarówek elektr. (lampa tantalowa).

Tantiema, fr., wynagrodzenie zależne procentowo od wyników dochodowych osiągniętych w danym przedsiębiorstwie

Tańska Klementyna, ob. Hoffmanowa

Tański, 1) Kazimierz gen. wojsk pol. (1774-1853), walczył z Rosją w l. 1792-4, w legionach, 1810 w Hiszpanii, do 1814 przy Napoleonie; pamiętniki; 2) Józef, publicysta fr., * 1805, przed 1831 w wojsku pol., potem w legii cudzoziemskiej fr. i hiszp. wreszcie przy sztabie gł. fr. w wojnie krymskiej; „Wspomnienia"

Tao, w filozofii chińskiej, ob. Lautse.

Taoizm, religia lud., pochodząca od Laotsego (ob. Lautse); dziś kult natury i duchów.

Taormina, m. w włos. prow. Mesyna, na Sycylii 7.000 mieszk., zabytki starożytne.

Taotse, duchowni religii taoizmu (ob.).

Tapety, pokrycie ścian tkaninami, matami, zwojami papieru itp. Od XII do XVIII w. słynne t. skórzane, tzw. kordybany, wyrab. początkowo tylko w Kordobie przez Maurów.

Tapczan, ukraińs., ława do spania; rodzaj kanapy, zwykle ze schowkiem na pościel.

Tapicerstwo, rękodzieło polegające na wyrobie mebli wyścielanych, zdobieniu wnętrz np. tapetami itp.

Tapioka, delikatna mączka skrobiowa z korzeni Manihot utilissima. W handlu spotyka się też pod nazwą sago.

Tapir

Tapiry, ssaki kopytne, żyjące w lasach Ameryki Płd. i Azji wsch.; skóra używana do wyrobów rymarskich.

Tapsus (Thapsus), staroż. m. na płn. wybrzeżu Afryki w 46 przed Chr. zwycięstwo Cezara nad Pompejuszem.

Tara, ciężar opakowania towaru, wzgl. wozu. Oblicza się przez odjęcie od wagi całego ładunku „brutto" wagi samego towaru „netto".

Taraban, wielki bęben w kapelach janczarskich, także w orkiestrach wojsk polskich.

Tarabulus, ob. Trypolis

Taran

Taran, staroż. i średw. machina oblężnicza: belka metalowa z ciężarem metalow., tzw. głową barana, którą kołysano na łańcuchu i rozbijano mury.

Tarant, koń biały, czarno nakrapiany.

Tarantas, wózek do podróży, używ. gł. w Ro-

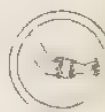
Tarantella, b. szybki taniec włoski, w takcie 6/8, prawdopod. z Tarentu (stąd nazwa; wg. in. od pająka taranteli [ob.])

Tarantula, pająk, kt. bolesne ukąszenie uchodziło dawniej za niebezpieczne; za lekarstwo uważano dziki taniec; Europa płd.

Taras, otwarte, płaskie podmurowanie, zwykle z balustradą, na wysokości parteru wzgl. pięter, lub na dachu budynku.

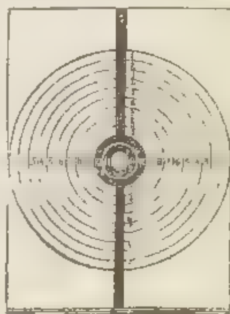
Tarasowicz (Tarasewicz) Aleksander, rytownik pol. 2. poł. XVII w., w Wilnie; portrety, np. Jana III, medaliony, ryciny do dzieł.

Tarcie, opór występujący podczas ruchu między powierzchniami zetknięcia. T. przy toczeniu jest mniejsze niż przy ślizganiu; t. przy ślizganiu jest proporcjonalne do nacisku, nie zależy od wielkości powierzchni zetknięcia. Spółczynnik t.: część ciężaru wystarczająca do wywołania ruchu jednostajnego ciała. T. zamienia energię mechaniczną na bezużyteczne ciepło, natomiast jest czynnikiem umożliwiającym ruch.

Tarcze
na lewo greckie na prawo rzymska

Tarcza, 1) broń ochronna przeciw pociskom, itp., znana w staroż., średw., u ludów pierw. materiał: metal, drzewo obite skórą lub blachą; średw. nazwy t.: paweż (ob.), puklerz (ob.), szczyt (ob.); 2) tarcza strzelnicza: biała płyta z koncentrycznie wyrysowanymi czarnymi pierścieniami wokół punktu środkowego Por. Strzelanie.

Tarcza strzelnicza

Tarczak afrykański, ob. Okularnik.

Tarcza Sobieskiego, gwiazdozbiór na tle Drogi Mlecznej.

Tarczka zarodkowa, tarczowaty zawiązek zarodka, powstaje w okresie bróżdkowania jaj ryb, gadów i ptaków.

Tarczownik, tarczownica porost

Tarczowy gruczoł, ob. Tarczyca

Tarczyca, tarczowy gruczoł, łac. glandula thyreoidea, nieparzysty gruczoł na szyi zwierząt kręgowych i człowieka; składa się z 2 płatów, jest gruczołem o wewn. wydzielaniu, wydziela hormon, zawierający jod, tzw. tyroksynę, wprost do krwi. Usunięcie t. powoduje kretynizm, nadmierne wydzielanie z t. chorobę Basedowa.

Tarczyca, rośl. z rodziny wargowych, pospol na brzegach rzek; t. żółta w jarze Dniestru.

Tardando, wł., w muz.: zwalniając, tyle co ritenuto (ob.).

Tarde (tard) Gabriel, franc. socjolog i kryminolog (1843—1904).

Tarde venientibus ossa, łac. „dla późno przychodzących kości", „kto późno przychodzi sam sobie szkodzi".

Tardieu (tardiö), André, franc. polityk i publicysta, * 1876, 1919 współpracownik Clemenceau na konferencji pokojowej, 1929 i 1931—2 premier.

Tarent, włos. Taranto, stol. włos. prow. T., nad Zat. Tarencką, 106.000 mieszk., port handl. i wojenny.

Targa Florio, międzynarod. wyścig samochodowy, corocznie od 1906 na Sycylii.

Targowica, m-ko w pow. Humań, nad Siniuchą, 2.000 mieszk.; 1792 osławiona konfederacja (ob. Targowicka konfederacja).

Targowicka konfederacja, zawiązana 1792 za sprawą Szczęsnego Potockiego, Seweryna Rzewuskiego i Ksawerego Branickiego dla obalenia konstytucji 3 maja; proklamowana 18 V (po wejściu wojsk ros.), 23 VII przyłączył się do niej król; rozwiązana 15 IX 1793 (po unicestwieniu konstytucji 3 maja). Por. Polska (Dzieje).

Tarim, ob. Tarym.

Tarka, łac. radula, płytka tarcza u niektórych mięczaków, pokryta jednym lub wielu szeregami ząbków.

Tarkington Booth, powieściopisarz angloameryk., * 1869.

Tarkwiniusz, 1) Lucius Tarquinius Priscus (S t a r y), legendarny piąty król rzym., 616—578 prz. Chr., ukończył podbój Lacjum, zwyciężył Sabinów; 2) Lucius T. Superbus (P y s z n y), legend. siódmy i ostatni król rzym., 534—510 prz. Chr., obalił Serviusa Tulliusa, wypędzony z kraju.

Tarło, składanie ikry przez ryby; t. odbywa się zazwyczaj masowo, w pewnej określonej porze; niektóre ryby płyną w tym celu w górę rzek (np. łososiowate).

Tarn, pr. dopł. Garonny w płd. Francji, 375 km.

Tarnawski Władysław, anglista pol., * 1886, główne dzieło: „Historia literatury angielskiej".

Tarnina, krzew ciernisty z rodziny różowatych, stosowany do żywopłotów; drewno używ. w tokarstwie.

Tarnobrzeg, m. pow. w woj. lwowsk., nad Wisłą, 3.000 mieszk.; klasztor dominikanów z XVII w., pałac Tarnowskich.

Tarnogrodzka konfederacja, zawiązana 26/XI 1715 dla usunięcia z państwa wojsk saskich, zwróciła się w tym celu o mediację do Piotra W. Wynikiem jej było m. in. zredukowanie wojska do 24.000.

Tarnogród, m. w pow. Biłgoraj (woj. lubels.); 5.000 mieszkańców.

Tarnopol, m. wojew. nad Seretem, 44.000 mieszk.; barok. kościół dominikanów; ośrodek gospodarczy Podola polskiego.

Tarnowski, 1) Jan, hetman w. kor. (1488—1561), wybitny wódz i organizator, zwyciężył m. in. 1531 hospodara wołoskiego Petrylę pod Obertynem, 1535 Moskali pod Starodubem; nap. „Consilium rationis bellicae"; 2) Marcin, patriota pol. (1772—1862), zorganizował 1809 pułk własnym kosztem, uczestnik kampanii 1812, członek T-wa Patriot., więziony 1826—29; 3) Stanisław, pol. historyk lit. (1837—1917), przywódca stańczyków, współautor „Teki Stańczyka", krytyk subiektywny ale o dużym poczuciu estetycznym, świetny prelegent; pisarz, główne dzieła: „Historia literatury polskiej", „Komedie Al. Fredry", „Pisarze polityczni XVI w.", „Zygmunt Krasiński", „Henryk Sienkiewicz", „O dramatach Schillera", „Julian Klaczko".

Tarnowskie Góry, m. pow. w woj. śląs., 15.000 mieszk.; kop. rudy żelaznej, przem. metalurg. i drzewny.

Tarnów, m. w woj. krak., nad Białą (do Dunajca), 52.000 mieszk.; gotycka katedra z XIV w., odlewnie żelaza, fabr. maszyn, mydła, świec; mauzoleum Józefa Bema.

Tarń, tarnina, ob. t.

Tarok, gra w karty, w kt. biorą udział 3 osoby; gra się 78 kartami, wartość liczbową ma tylko 19 kart.

Tarpan, dziki koń, ob. Konie.

Tarpejska skała, stroma ściana płd. wzgórza kapitolińskiego w staroż. Rzymie, skąd strącano zbrodniarzy.

Tarquinius, ob. Tarkwiniusz.

Tarragona, stol. hiszp. prow. T., 30.000 mieszkańców.

Tartak, zakład przemysłowy dla tarcia drzewa; por. Drewno (Mechaniczna obróbka).

Tartar, wg starożytnych miejsce dusz potępionych w świecie podziemnym.

Tartaria, niewłaśc. nazwa Tatarii (ob.).

Tartini Giuseppe, kompozytor wł. (1692-1770), wirtuoz gry skrzypc., jako kompoz. należał do klasyków; ponad 100 sonat skrzypc. i in.

Tartu, estońsk., ob. Dorpat.

Tartuffe (tartüf), postać z komedii Moliera, ś w i ę t o s z e k, hipokryta, nabożniś.

Taryba, parlament na Litwie.

Taryfa, urzędowy wykaz, ustanawiający ceny lub stawki (np. celne, kolejowe itd.).

Tarym (Tarim), rz. w wsch. Turkiestanie (Azja środk.), 2.000 km, wpada do jez. Lob-Nor.

Tarzowisko, miejsce po bekowisku jeleni.

Tasiemce, t a ś m o w c e, rząd robaków z klasy płazińców, pasożytnicze. T. n i e u z b r o j o n y (s o l i t e r), dług. do 10 m, wągier (larwa) w mięśniach bydła dom.; dojrzały t. w jelicie ludzkim. T. u z b r o j o n y, dług. do 3 m. Składają się z główki, szyjki i członów wypełnionych jajami. W ustroju człowieka mogą się znaleźć w przewodzie pokarmowym lub w mięśniach, skórze, narządach miąższowych (bąblowiec). Do przewodu pokarmowego dostają się larwy lub jaja, z których rozwijają się tasiemce. Odbierają one organizmowi pokarm, uszkadzają mechanicznie jelita, zatruwają go swoimi toksynami. Bąblowiec dostawszy się do mięśni rozrasta się do olbrzymich rozmiarów i powoduje bóle, zniszczenie narządów, tkanek i zatrucie organizmu.

Tasiemiec (główka, cały)

Zakażenie następuje przez spożycie zakażonego mięsa lub stykanie się z chorymi zwierzętami domowymi.

Tasman Abel Janszoon, żeglarz holend. (1603—59), odkrył 1642—43 Nową Zelandię i Tasmanię.

Tasmania, wyspa i członek Zw. Australijs (od 1901), na płd.-wsch. od Australii, 67.894 km², 220.000 mieszk.; klimat umiark., chów owiec, bogactwo kopalń; stol. Hobart, 58.000 mieszkańców.

Tasować, mieszać karty.

TASS, agencja telegraficzna Z. S. R. R.

Tasso Torquato, znakomity poeta włos. (1544-95), jego arcydzieło epopeja rycerska: „La Gerusalemme liberata" „Jerozolima wyzwolona", nadto dramat pasterski „Aminta" i in. wzniosły idealista, wyborne charakterystyki, szczerze poetycki styl i melodyjność pięknego wiersza

Tassoni Alessandro, poeta włoski (1565-1635), twórca pierwszego nowoczesnego eposu komicznego: „La secchia rapita".

Tassos (Thassos), gr. wyspa na M. Egejskim, 393 km²; 15.000 mieszk.; uprawa wina, oliwek.

Taszkient, stol. sow. republ. Uzbekistanu: 420.000 mieszk.; najwięk. ośrodek przem. i handlowy w rosyjs. Azji środkowej.

Taszník pospolity, rośl. roczna lub 2-letnia z rodziny krzyżowych; owocem łuszczynka; b. pospol., chwast pól, przydroża.

Taszycki, 1) Mikołaj przywódca szlachty pol za Zygmunta I na sejmach i w „wojnie kokoszej" 1537, mówca i prawnik, współautor tzw. statutu Taszyckiego"; 2) Witold, slawista pol., * 1898.

Taśmowce, ob. Tasiemce.

Tatarak, tatarskie ziele, kalmus, rośl. z rodziny obrazkowatych; pochodzi z Azji, u nas zdziczały; owoc u nas się nie rozwija.

Tataria (Tartaria), w śrdw. nazwa środk. Azji.

Tatarka, ob. Gryka.

Tatarkiewicz, 1) Jakub, rzeźbiarz pol. (1798—1854), popiersia i i.; 2) Władysław, pol. filoz. i historyk sztuki, * 1886, przyjmuje obiektywne i absolutne wartości etyczne i estetyczne, autor licznych pism, red. „Przeglądu Filozoficznego", „Historia filozofii" (2 t.) i in.

Tatarów, w. w pow. Nadwórna (woj. stanisł.), nad Prutem, 725 m n. p. m., 600 mieszk.; letnisko.

Tatarska republika, autonom. republ. sow. nad Wołgą, 67.126 km², 2,700.000 mieszk.; stol. Kazań.

Tatarskie ziele, ob. Tatarak.

Tatarzy, nazwa szeregu plemion mongolskiego, a gł. turec pochodzenia; w XII w. pojawia się wśród nich Dżengis-chan (ob.); on i następcy urządzają wyprawy na zach. (w Polsce najazdy T. od XIII w.), wskutek czego powstają plemiona: 1) T. europejskich (T. kazańscy, potomkowie Złotej Ordy [ob. Horda Złota] i tubylcy z nad górn. Oki po Ural, T. astrachańscy i krymscy); 2) T. syberyjskich: 3) kaukaskich. — Por. Turko-Tatarzy.

Tatarzy litewscy, ob. Muślimowie.

Taternictwo, specjalna forma turystyki wysokogórskiej, połączonej ze wspinaczką, z użyciem lin, czekana i wbijania haków w ściany skalne. Uprawiana na obszarze Tatr polskich i czeskich, jako odłam alpinizmu. Przy taternictwie moment niebezpieczeństwa życia odgrywa główną rolę motywacyjną dla tego sportu. Rozpoczęto taternictwo uprawiać w 2. poł. XIX w. wystąpieniem ks. Stolarczyka, Chałubińskiego, Leopolda Świerza. Obecnie rozwija się niezwykle silnie.

Tatersal, 1) przedsiębiorstwo eksploatacji sportu konnego, prowadzi szkołę jazdy, wynajmuje wierzchowce itd.; 2) budynek ujeżdżalni.

Tatomir Lucjan, historyk pol. (1836—1901); nap.: „Dzieje Polski", „Geografia ogólna i statystyczna ziem dawnej Polski" i in.

Tatry, najwyższy masyw górski w Karpatach, położ. na granicy Polski i Czechosłowacji (52 km dług. i ok. 1000 km² pow.), otoczony 4 kotlinami: od płn. Podhalańską i Orawską a od płd. Liptowską i Spiską. Gł. trzon T. zbudowany z granitów (w mniejszej cz. z łupków krystal.), pokrytych po stronie płn. skałami osadowymi (przeważnie wapienie i dolomity). T. dzielą się na: 1) Zach. (najw. szczyt Bystra 2250 m), 2) Wysokie (Gierlach 2663 m) między przeł. Liliowe i przeł. pod Kopą i 3) Bielskie (Hawrań 2154 m). Do Polski należy ¹/₅ T. (najw. szczyty w Zach., Starorobociański 2176 m i Czerwone Wierchy 2123 m, w Wysokich: Rysy 2499 m, Mięguszowiecki 2438 m i Świnica 2301 m). Rzeźba grzbietów i dolin wytworzona przez zlodowacenie dyluwialne. Liczne jeziora (największe: Morskie Oko i Wki Staw po 34 ha, najgłęb. Wki Staw, 79 m). Strefy roślinne: do 1000 m wys. role, 1000—1545 m regle (niżej lasy jodłowo-bukowe, wyżej świerkowe), 1545—1850 m kosodrzew, 1850—2200 m hale, powyżej turnie skalne. Osobliwością fauny T.: kozica i świstak. Ludność po płn. stronie Tatr (Podhale, cz. Orawy i Spisza) polska, po płd. słowacka (na Spiszu także Niemcy). Gł. ośrodki turystyki i stacje klimat. — pol.: Zakopane, Poronin, Bukowina, słow.: Szczyrbskie Jezioro, Smokowiec, Tatrz. Łomnica. Projekt „tatrzańsk. parku narodowego" w stadium realizacji.

Tatry Niżne (Liptowskie), pasmo górs. w Słowacji, równoległe do Tatr Wysokich, 75 km dł., 23—30 km szer.; Dziumbir, 2045 m.

Tatrzańska Łomnica, stacja klimat. na Spiszu czeskosłow., 740 m. n. p. m.

Tatrzańskie Towarzystwo (pełna nazwa Polskie Tow. Tatrz.), najstarsze towarzystwo turystyczne w Polsce, założone w r. 1874 w Krakowie. Ma olbrzymie zasługi dla rozpowszechnienia znajomości gór polskich w ogólności, a Tatr w szczególności. Posiada kilkadziesiąt schronisk górskich. Najliczniejszy w kraju związek turystyczny.

Tatuaż (tahickie tatau), rysunek na skórze, wykonany przy pomocy nakłuć lub nacięć, napuszczonych farbą. Tatuowanie w starożytności, a obecnie u Malajów, Polinezyjczyków, Japończyków i i. posiada znaczenie

Tatuowana ręka Dajaka

religijne niekiedy jest oznaką plemienia, stanowiska, czasem odznaczeniem; w Europie u marynarzy, przestępców; dobrze wykonane pozostaje przez całe życie.

Tatuowanie, ob. Tatuaż.

Tau (tao), w filozofii chińsk., ob. Lautse.

Tauern, ob. Taury.

Taumatologia, gr., nauka o cudach.

Taumaturg, gr., cudotwórca; kuglarz.

Taunus, płd.-wsch. część Nadreńskich Gór Łupkowych w Hessen-Nassau (Niemcy). Feldberg 880 m; liczne źródła miner. (Wiesbaden, Nauheim i in.).

Taupe (top), fr., kolor barwy kreta.

Taurogi, lit. T a u r a g e, m. pow. na Litwie, nad rz. Jurą, 6.000 mieszk.; 1807 rozejm między Napoleonem a carem Aleksandrem.

Taurus, góry na płd. Małej Azji, między Eufratem a M. Egejskim, do 3910 m wysokości.

Taury, niem. Tauern, pasmo górs. w Alpach Wsch.: 1) H o h e T. (W y s o k i e T.) z najw. szczytem Grossglockner, 3798 m; N i e d e r e T. (N i s k i e T.), płn.-wsch. przedłużenie T. Wysokich w Salzburgu i Styrii, do 2863 m wys.

Tauryda, ob. Krym.

Tautologia, gr., użycie dwóch lub więcej równoznacznych wyrazów czy zwrotów na oznaczenie tego samego pojęcia.

Tavaststjerna Karl August, poeta fiń. (1860—98), naczelny pisarz końca XIX w.

Tawerna, włos., gospoda, szynk.

Tawuła, krzew z rodziny różowatych; u nas przew. na płd.; t. d z i u r a w c o l i s t n a hodowana jako ozdobna.

Taxis (Tasso), rodzina włosko-niemiecka, zasłużona w organizowaniu poczty (ob. Poczta); gł.: Franciszek, Jan, Baptysta.

Tay (tej), rz. w Szkocji, 193 km dług., uchodzi do M. Północnego.

Taylor, 1) Brook, matematyk ang. (1685—1731), podał wzór na rozwinięcie funkcji w t. zw. s z e r e g T a y l o r a; 2) Frederik Winslow, inż. płn.-amer. (1856—1915), twórca systemu kontroli czasowej przy pracy w zakładach przemysłowych, tym samym naukowej organizacji pracy (ob. T a y l o r a s y s t e m); 3) Edward, ekonomista pol., * 1884; „Istota współdzielczości", „Reforma podatku gruntowego w Polsce" i w. in.

Taylora system, t a y l o r y z m, nazwany od twórcy F. W. Taylora (ob.), dąży do zwiększenia wydajności pracy i rentowności przedsiębiorstwa przez doskonalenie środków produkcji i naukową organizację pracy (racjonalizację) unikającą trwonienia energii i czasu robotnika.

Tayloryzm, ob. Taylora system i Taylor Frederik Winslow.

Tb, znak chem. terbu.

Tb, Tbc., skrót tuberculosis (gruźlica).

Tchawica (łac. t r a c h e a), przewód elastyczny doprowadzający powietrze z jamy gardłowej do płuc. Składa się z pierścieni chrząstnych szklistych, wiązadeł, mięśni gładkich i błony śluzowej. Ściana tylna, stykająca się z przełykiem, chrząstek nie posiada. Na wysokości czwartego kręgu grzbietowego dzieli się t. na o s k r z e l a.

Tchawki (łac. t r a c h e a e), narządy oddechowe zwierząt tchawkodysznych i prałchawców; są to rozgałęzione rurki, otwierające się na zewn. małymi otworkami, p r z e t c h l i n k a m i.

Tchawkodyszne, zwierzęta stawonogie, oddychające tchawkami.

Tchórz, ssak drapieżny z rodziny łasicowatych; u nas pospol., niebezpieczny dla drobiu; istnieje wiele odmian, niekt. dostarczają futer.

Tczew, m. pow. w woj. pomors., nad Wisłą, 22.000 mieszk.; stacja pogran., przystań żeglugi parowej, połącz. 2 mostami z Prusami Wsch.

Te, znak chem. pierw. telluru.

Teakowe drzewo, ob. Teczyna.

Team (tijm), ang., drużyna graczy lub sportowców; u nas zespół specjalnie złożony.

Teatr, z gr., najogólniej teren, na którym ma się odegrać jakaś akcja; ściślej: miejsce (np. budynek) przeznaczone do odgrywania sztuk dramat.; także całość literatury dramat. pewnego narodu. — Początki t. sięgają 2. tysiąclecia prz. Chr. B u d y n e k: Grecki budynek teatralny (pod gołym niebem) składał się z o r c h e s t r y (miejsce na tańce), t h e a t r o n u (amfiteatralna widownia), s k e n y (budowli scenicznej obok widowni); podobny był t. rzym. W ś r d w. widowiska relig. odbywały się na prowizorycznych rusztowaniach przed kościołami, świeckie na placach (ob. Misteria średniowieczne), z czasem w przygodnych, od XVII w. w specjalnych budynkach. — H i s t.: T. starożytnych Greków powstał z kultu Dionizosa (ob., por. też Dramat). W ś r d w. z łac. antyfon liturgicznych rozwinęły się m i s t e r i a; obok nich istniały widowiska t. wędrownych aktorów: farsowe (np. commedia dell'arte [ob.]) lub alegoryczne (moralitety, pastorałki); później zjawiają się a k t o r z y z a w o d o w i. W czasach nowoż. długo trwają w t. wpływy antyku, z którymi jednak walczy szereg pisarzy dramatycznych, np. w Anglii Shakespeare, we Francji Molière i i. Powoli powstają t. o c h a r a k t e r z e n a r o d o w y m, gł. pod wpływem literatury romantycznej, w Niemczech — Lessinga, Goethego, Schillera. W 2. poł. XIX w. i w w. XX walczą w t. kierunki: n a t u r a l i z m oraz s y m b o l i z m i i m p r e s j o n i z m. Syntezę realizmu i nastrojowości stworzył w Rosji S t a n i s ł a w s k i, wraz z N i e m i r o w i c z e m - D a n c z e n k ą w r. 1898 (Moskiewski Teatr Artystyczny), którzy dali także impuls t. krajów zachodnich (m. i. w Polsce T a d. P a w l i k o w s k i, w Niemczech R e i n h a r d t). — Tuż przed wojną świat. zaznaczył się wpływ f u t u r y z m u, po wojnie stanął t., zwł. w Rosji, Niemczech i Polsce, pod znakiem e k s p r e s j o n i z m u i k o n s t r u k t y w i z m u.

Teatyni, zakon, zał. 1524 przez Kajetana z Thiene, dla wychowania księży; t e a t y n k i, żeńska gałąź t.

Tebrys, stol. pers. prow. Azerbejdżan, 180.000 mieszkańców.

Teby, 1) staroż. m. w górn. Egipcie; wielkie znaczenie z końcem 3. tysiąclecia prz. Chr., w poł. 2. tysiąclecia stolica, kult Amona; dziś na ich miejscu: Luksor, Karnak i i.; 2) staro-greckie miasto w Beocji; w czasach histo-

rycznych ośrodek związku beockiego, 379—362 prz. Chr. największa potęga T. (Pelopidas, Epaminondas itd.), 335 zburzone przez Aleksandra W., 315 odbudowane, 146 T. po stronie związku achajskiego przeciw Rzymowi; później podupadły. Por. Grecja.

Techniczne formacje wojskowe, składają się z pułków i batalionów saperów mostowych, elektrotechn. i kolejowych, oraz z oddziałów łączności (telef., telegraf, radio).

Technicznych Nauk Akademia, instytucja naukowa zał. 1920 celem popierania rozwoju nauk technicznych i matemat. przyrodniczych. Wydziały: matem.-fiz., inżynier., mechan. i technologiczny. Członkowie czynni i cz. korespondenci. Pierwszym prezesem był pierwszy prezydent Rzplitej Gabriel Narutowicz.

Technika, gr., 1) czynność wykonywania jakiejś sztuki, np. t. malarska; 2) środki i procedura przy wytwarzaniu wytworu przemysłu, rzemiosła; 3) nauka o praktycznych zastosowaniach sił i materiałów przez inżynierów; 4) najbardziej celowa forma wykonywania ruchów w ćwiczeniach cielesn. i opanowanie ich. Technik, fachowiec, obeznany z t.

Technokracja, gr., „panowanie maszyny", pogląd zainicjowany przez inż. ameryk. Howarda Scotta 1920 r.: bezrobocie jest zjawiskiem wywołanym postępami techniki, musi ono doprowadzić do załamania się ustroju kapitalistycznego; technokraci żądają skrócenia czasu pracy (do 2 godz. dziennie) i wprowadzenia wynagrodzenia za pracę wg jednostek energii.

Technologia, gr., nauka o przeróbce surowców na przedmioty użytkowe. T. chemiczna zajmuje się przemianą chemiczną ciał, t. mechaniczna zmianą kształtu.

Teczyna, tectona, drzewo z rodziny werbenowatych, dostarcza drzewa teakowego, odpornego na działanie grzybów lub owadów, używ. do budowy okrętów; Indie Wsch., Wyspy Sundajskie.

Tedeum, starokościelny hymn, zaczynający się od słów Te Deum laudamus („Ciebie Boże chwalimy"), mylnie zwany hymnem ambrozjańskim (miał go ułożyć św. Ambroży).

Tefilin, hebr., rzemyki modlitewne z 2 skrzyneczkami (wewnątrz - paski pergaminu z nakazami bibl.), zakładane przez Żydów na lewe ramię i głowę przy modlitwie.

Tegetthoff Wilhelm, admirał austr. (1827—71), słynny ze zwycięstwa nad flotą włoską pod Lissą 1866.

Tegnér Esaias, poeta szwedzki (1782—1846), najpopular. romantyk, naśladowca Schillera; główny utwór „Frithjofssagan".

Tegucigalpa, stol. środk.-amer. republ. Hondurasu, 40.000 mieszk.; uniwersytet.

Teguiksyn, ob. Teju.

Teheran, stol. Persji, 350.000 mieszk.; u podnóża gór Elburs, siedziba szacha, parlament.

Tehuantepec, m. w meksyk. stanie Oaxaca, 9.000 mieszk., leży na przesmyku T. (między Oc. Spokojnym i Zat. Campeche).

Teina, ob. Kofeina.

Teizm, gr., wiara w Boga, szczeg. w Boga, twórcę świata, władcę; przeciw.: ateizm. Por. Deizm i Panteizm.

Teju, teguiksyn, jaszczurka Ameryki Płd., dostarcza mięsa jadalnego.

Teka, torba (przeważnie skórzana) na papiery, rysunki itp.; przenośnie: urząd ministra.

Teka Nieczui, anonimowy pamflet Zygmunta Kaczkowskiego przeciwko Stańczykom krakowskim 1883.

Teka Stańczyka, pamflet polityczny przez St. Koźmiana, J. Szujskiego, St. Tarnowskiego i Ludwika Wodzickiego 1869, stąd nazwa stronnictwa konserwatywnego.

Tekla, św., z Ikonion, nawrócona przez św. Pawła; pam. 23 IX.

Tekowe drzewo, inaczej teakowe drzewo, ob. Teczyna.

Teksas, ob. Texas.

Tekst, łac., 1) właściwa treść pisma; 2) słowa napisane do pewnej melodii (np. pieśni).

Tekstylny, dotyczący tkanin, tkacki.

Tektonika, gr., w geologii nauka o budowie i powstawaniu gór.

Tektura, papier grubości powyżej 0.5 mm; może być: jednolita (na maszynach papierniczych, ob. Papier), prasowana (sprasowanie warstw mokrego papieru) i sklejona klejem introligatorskim z warstw papieru.

Tel-Awiw, m. w Palestynie, na płn. od Jaffy, ok. 100.000 mieszk.; kolonia syjonistyczna zał. 1907; teatr hebr., instytut rolniczy; rozwijający się przemysł.

Tele, gr., w wyrazach złoż. „daleko"... „na odległość".

Telefon, gr., urządzenie do przenoszenia głosu na odległość za pomocą prądów elektrycznych. W pierwszym t., zbudowanym przez Bella 1876, stacja nadawcza nie różni się od odbiorczej, od słuchawki. Oparty na zasadzie magnet. działań prądów elektr., składa się on ze sztabki magnesowej, na której jeden koniec jest nasunięta na rdzeniu z miękkiego żelaza cewka o znacznej ilości zwojów cienkiego, izolowanego drutu, połączonego ze stacją drugą. Przed biegunem magnesu i cewką znajduje się cienka płytka stalowa, drgająca pod wpływem fal głosowych; oddalając i zbliżając się do magnesu, powoduje ona zmiany pola magn. dokoła cewki i wzbudza w niej prąd indukcyjny, który dostawszy się drogą przewodów zewn. do podobnie urządzonej stacji odbiorczej, wywołuje tam te same drgania płytki, a więc te same dźwięki. Ulepszył t. Hughes, wprowadzając do stacji nadawczej mikrofon, w którym fale głosowe wywołują zmiany natężenia doprowadzanego z zewnątrz prądu stałego. Każda stacja tel. połączona jest z centralą tel., za pośrednictwem której odbywa się łączenie abonentów. Dziś buduje się centr. automatyczne, w których łączenie odbywa się za nastawieniem na tarczy aparatu odpowiedniego numeru. Pierwszą linię telefon. zbudowano 1877 w Bostonie. (Por. Telefoniczna sieć).

Telefoniczna sieć nadziemna składa się z przewodników nieizolowanych, zawieszonych na słupach, na porcelanowych izolatorach; zakładanie podziemnej sieci kabli tel.

umożliwiło wynalezienie sposobu zmniejszenia pojemności elektr. kabla względem ziemi, przez umieszczenie go w przylegających do siebie pustakach betonowych. Do wzmocnienia odbioru służą włączone w kabel w pewnych odstępach cewki Pupina.

Telefotografia gr., por. Telewizja.

Telegraf, gr., urządzenie do przesyłania wiadomości na odległość, przy pomocy impulsów różnego rodzaju. T. wzrokowy używany już w staroż. w postaci pochodni, lub później (1790 we Francji) — semaforów. T. elektryczny pojawił się, gdy Örsted spostrzegł działanie prądu elektr. na igiełkę magnetyczną. W t. Morse'a, krótsze lub dłuższe naciśnięcie klucza na stacji nadawczej powoduje krótko lub dłużej trwające prądy elektr. między stacją nadawczą i odbiorczą; prądy te uruchomiają elektromagnes na stacji odbiorczej wraz z sztyfcikiem z nim złączonym, który kreśli na przesuwającym się pasku kropki lub kreski, z których ułożono alfabet Morse'a (ob.).

Klucz Morse'a

Aparat Hughes'a

Aparat Hughes'a wybija na taśmie przesyłaną wiadomość wprost literami alfabetu łac.; zamiast klucza Morse'a jest szereg klawiszów odpowiadających poszczególnym literom, cyfrom itd. T. Hughes'a przenosi ok. 2000, nowoczesny t. maszynowy — ok. 12.000 słów na godz.

Telegraf bez drutu, ob. Radio. Radiotechnika.

Telegraficzne agencje, przedsiębiorstwa zajmujące się zbieraniem wiadomości i dostarczaniem ich dziennikom, instytucjom gospod. itp. (np. PAT w Polsce).

Telegraf iskrowy, ob. Radio.

Telegram, gr., (depesza), zawiadomienie pisemne przesłane drogą telegraficzną (ob. Telegraf).

Telekinezja, gr., poruszanie odległych przedmiotów przez media na seansach spirytystycznych.

Telemach, w mitol. grec. syn Odyseusza i Penelopy; odnalazł ojca u pasterza Eumajosa i pomógł mu wymordować zalotników Penelopy.

Telemann Georg Philipp, kompozytor niem. (1681—1767); kantaty, oratoria, muzyka pasyjna, 40 oper, sonaty.

Telemark, miejscowość pod Oslo w Norwegii, od której nazwano jeden z rodzajów łuku na nartach w pozycji klęcznej jednonóż, ze skrętem ciała i pochyleniem ku stokowi, z odciążeniem narty tylnej.

Teleobiektyw, obiektyw wbudowany w aparat fotograficzny, nadający się do zdejmowania odległych przedmiotów.

Teleologia, gr., nauka o celowości, obejmuje: świadomą działalność człowieka, oraz procesy przyrodnicze i historyczne; t. antropocentryczna: wszystko zostało stworzone dla człowieka; kosmiczna, metafizyczna: jeden cel obejmuje cały świat.

Telepatia, gr., „odczuwanie na odległość", w metapsychice przesyłanie wzgl. odbieranie wyobrażeń i myśli bez używania normalnych dróg zmysłowych.

Telesfor, św., papież, 1. połowa II w.; pam. 5 I.

Telesforos, grec. bóg wyzdrowienia, syn Eskulapa.

Teleskop, gr., luneta (ob.) do oglądania b. odległych ciał niebieskich.

Teleskopowe oczy, oczy niektórych ryb głębokomorskich, rurkowato wydłużone.

Teletermometr, gr., termometr do pomiaru temperatur na zasadzie zmian oporu elektr. metali lub węgla, w miejscach bezpośrednio niedostępnych.

Telewizja, gr.-łac., przenoszenie obrazów na odległość za pomocą prądów elektr. Ulepszenie t. polega na zastosowaniu (do nadawania) komórki selenowej (ob.) lub fotoelektrycznej (ob.), która uskutecznia zamianę energii świetlnej na prądy elektr. Prądy te przekazuje się telegrafem zwykłym lub iskrowym (ob. Radio) na znaczne odległości. Zmienne co do natężenia sygnały elektr. przetwarza się przez zastosowanie komórki Karolusa na zmienną co do natężenia wiązkę świetlną, działającą na poruszający się papier fotograficzny.— T. w ściślejszym znacz.: przenoszenie na odległość obrazów ruchomych, w przeciw. do telefotografii, tj. przenoszenia obrazów nieruchomych (fotografij, pism itd.).

Tell Wilhelm, szwajcars. bohater narodowy z okresu walk z Habsburgami o niepodległość w XIV w. Łączy się z nim wiele legend (zestrzelenie jabłka z głowy syna itd.).

Tell-el-Amarna, w. w środk. Egipcie, bogate wykopaliska; ok. 1350 przed Chr. rezydencja Amenhotepa IV.

Téllez Gabriel, zwany Tirso de Molina, hiszp. pisarz dramat. (1571—1648); „La prudencia en la mujer", mistyczno-ascetyczny „El condenado por desconfiado" (pierwsze dramatyczne opracowanie legendy o Don Juanie), także świetny nowelista.

Tellur, Te, pierw. chem., w przyrodzie jako rodzimy i w związkach z metalami (tellurki złota, srebra, ołowiu, bizmutu); ciało kruche, nieb.-białe, l. porz. 52, cięż. at. 127,5.

Tellurium, łac., mechanizm do uzmysławiania zjawisk zachodzących skutkiem dziennego i rocznego obrotu ziemi.

Telquel (telkel), fr., oznaczenie jakości towaru, zobowiązujące nabywcę do odebrania tow. w tym stanie i jakości, w jakich tow. zo

stanie dostawiony. Na giełdzie: kurs papieru bez kurtażu, procentów.

Teluryczny, łac., ziemski, dotyczący ziemi.

Temat, gr., myśl zasadnicza mowy, zadania, kompozycji itd. Praca tematyczna w muz. polega na przetworzeniu motywów głównego t.

Temblak, 1) u szabli, rzemień lub taśma do zakładania na przegub ręki, ażeby szabli w boju nie zgubić; 2) w med. opatrunek podtrzymujący złamaną lub zwichniętą rękę, związany na karku.

Temesz, l. dopł. Dunaju, 341 km

Temeszwar, rum. Timişoara, stol. banatu (Rumunia), 92.000 mieszkańców

Temida, grec. bogini sprawiedliwości.

Temistokles, ateński mąż stanu i wódz (ok. 527—459 prz. Chr.), zorganizował flotę ateń., pokonał Persów 480 pod Salaminą, połączył Ateny murami z Pireusem, 471 skazany ostracyzmem na wygnanie.

Tempera, wł., technika malarska: używanie jako łącznika farb białka z jaja, miodu, mleka figowego itp., powszechna w śrdw., do czasu rozpowszechnienia techn. olejnej

Temperament, łac., 1) właściwość cielesna i duchowa, objawia się gł. w reagowaniu na czynniki zewn., w zdolności do odczuwania słabych wzgl. silnych emocyj; starož. podział Greka Galenosa na 4 t.: choleryczny, melancholiczny, sangwiniczny i flegmatyczny, utrzymał się; 2) potocznie: bardzo żywe usposobienie

Temperatura, stan ciała, kt. odczuwamy dotykiem jako zimno, ciepło itp. Do pomiarów t. używamy termometrów (ob.). Istnieją 3 praktyczne skale t.: Celsiusa, Réaumure'a i Fahrenheita. T. bezwzględna: t. odczytana na skali Celsiusa, w kt. punktowi 0° (zero bezwzględne) odpowiada - 273° C. W nauce używana skala wodorowa, z kt. porównuje się inne skale gazowe, oparte na zmianach prężności gazu. Termodynamiczna skala t.: oparta na wydajności cyklu Carnota, zależnej tylko od różnicy temperatur źródła i chłodnicy. Radiometryczna skala t., oparta na proporcjonalności natężenia promieniowania ciała czarnego do czwartej potęgi t. bezwzględnej ciała.

Temperatura krytyczna gazu, t., powyżej której nie można gazu skroplić przy użyciu najwyższego nawet ciśnienia.

Temperatura krzepnięcia, jest równa t. topnienia (ob. Topnienie, Krzepnięcie).

Temperatura rosy, t., przy kt. wilgotność względna powietrza (ob.) wynosi 100% i przy kt. następuje skroplenie pary wodnej w powietrzu.

Temperatura topnienia, ob. Topnienie.

Temperatura wrzenia, ob. Wrzenie.

Temperatur skala, ob. Temperatura, Termometr.

Temperować, łac., w technologii tyle co zmiękczać.

Tempi passati!, wł., czasy minione!

Templariusze, zakon rycerski, zał. 1119 przez Hugona de Payens i i. rycerzy fr., dla obrony pielgrzymów w Ziemi Św.; strój: biały płaszcz z czerwonym krzyżem. Od 1291 na Cyprze, potem we Francji, 1314 upadek (oskarżenie o herezję). W Polsce mieli siedzibę w Zagościu n. Nidą i Żukowie.

Tempo, wł., „czas",1) w muz. miara ustalająca bezwzględną wartość nut np.: Allegro, Largo, Adagio itd.; 2) potocznie: szybkość.

Tempora mutantur, nos et mutamur in illis, łac., czasy się zmieniają i my wraz nimi.

Temudżyn, ob. Dżengis-chan.

Tencin (tansę) Claudine Alexandrine Guérin, marg., pisarka franc. (1681 1749), b. czynna w intrygach politycznych i miłosnych, b. wpływowy salon paryski, autorka powieści psychologicznych.

Tenczynek (Tęczynek), w. w pow. Chrzanów (woj. krak.), kop. węgla, browar, kamieniołomy; 2.000 mieszk.; ruiny zamku z XV w.

Tendencja, łac., dążność, cel; tendencyjny, skierowany ku określ. celowi, stronniczy.

Tender, ang., przyczepka do lokomotywy zawierająca zapas paliwa.

Tenedos, turecka wyspa na M. Egejskim, 42 km², 6.000 mieszk.; 1920—23 należ. do Grecji.

Teneryfa, największa z hiszp. Wysp Kanaryjskich, 1946 km², 180.000 mieszk., łagodny klimat; stol. Santa Cruz de T.

Teniers, 1) David, starszy, malarz niderl. (1582—1649); dzieła łudząco podobne do dzieł syna, krajobrazy z mitolog. sztafażem, 2) David, młodszy, syn i uczeń poprzed. (1610—90), sceny rodzaj. z życia wieśniaków, biblijne, krajobrazy ze sztafażem (ponad 1000 dzieł).

Tenis, ang. lawn-tennis, gra sportowa, powstała w Anglii, rozwinęła się przy końcu XIX w. Odbywa się na prostokątnym boisku, przedzielonym siatką i liniami na odpowiednie pola, przy użyciu specjalnych piłek i rakiety strunowej. Przy grze, która może być pojedyńczą (single), podwójną (double), lub mieszaną (mixte, mężczyzna i kobieta), uzyskanie 40 punktów daje wygranego gema, wygranie 6 gemów daje seta, 3—5 setów daje wygraną partię. — T. stołowy, ob. Ping-Pong.

Tennessee (tenesi), 1) rz. w Płn. Ameryce, 1600 km, uchodzi do rz. Ohio; 2) stan w St. Zj. Am. Płn., 108.833 km², 2,600.000 mieszk.; uprawa kukurydzy, bawełny, tytoniu; stol. Nashville.

Tennis, ob. Tenis.

Tennyson Alfred, poeta ang. (1809—1892), idealista i tradycjonalista, wysoko ceniony i b. wpływowy: „In memoriam", „Idylls of the King", „Enoch Arden", popularne poematy patriotyczne i inne.

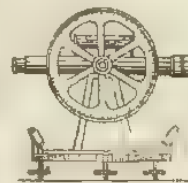
Tenor, wł., 1) muz.: wysoki głos męski od c do c₂; instrumenty tenorowe: puzon t., saksofon t., trąbka t., wiolonczela i in.; 2) treść, brzmienie ustawy, wyroku

Tenuta, łac., dzierżawa, rata dzierżawna.

Teobald, św., kameduła, † 1066.

Teobromina, alkaloid, występuje w kakao, niektórych gatunkach herbaty, działa słabiej niż kofeina, stosowana w lecznictwie.

Teodolit, przyrząd mierniczy używany w geodezji do pomiarów kątów: metalowe

Teodolit

koło podzielone na obwodzie na 360°; na pionowej osi przechodzącej przez środek tegoż koła umieszczone jest drugie koło, mniejsze, z lunetą ruchomą koło osi poziomej.

Teodor, św., męczennik w Rzymie z pocz IV w.; pam. 9 XI.

Teodor z Canterbury, św. (602—690), apostoł Anglii, pisarz kośc.; pam. 16 IX

Teodora, imię wielu cesarzowych bizant.; m. i.: T., żona Justyniana I (508—548), tancerka, silne wpływy na rządy.

Teodorowicz Józef, arcybiskup ormiański, * 1864, członek austr. Izby panów; 1919—22 poseł na Sejm, 1922—23 senator. Szereg pism

Teodoryk Wielki, król Ostrogotów (454—526), założ. we Włoszech państwo ostrogockie (po pokonaniu Odoakra), wybitny organizator, mecenas nauk i sztuk.

Teodozja, port i miejscowość kąpielowa na Krymie (Rosja płd.), 34.000 mieszkańców.

Teodozjusz I Wielki, cesarz rzym. (346—395 po Chr.), po podbiciu Gotów skolonizował nimi Trację, zwalczał herezję; po jego śmierci podział państwa rzymskiego.

Teofania, gr., zjawienie, objawienie się Boga.

Teofano, 1) cesarzowa bizant., władała państwem od 963 (zgładziła swego pierwszego męża Romana II i drugiego Nicefora Fokasa). 2) córka poprz., † 991, małżonka cesarza niem. Ottona II, udzieliła pomocy Mieszkowi I przeciw Czechom.

Teognis, liryk grec. z Megary, ok. 500 prz. Chr.

Teognozja, gr., poznanie Boga, wiedza o Bogu.

Teogonia, gr., nauka o pochodzeniu i genealogii bogów. Ob. Hezjod.

Teokracja, gr., ustrój państwowy, w kt. najwyższą władzę dzierży stan kapłański, w myśl teorii, że wszelka władza pochodzi od Boga.

Teokryt, poeta grec. (ok. 270 prz. Chr.), twórca idyll (sielanek) i in.

Teologia, gr., 1) nauka o Bogu i zagadnieniach, związanych z istnieniem Boga; w przeciwieństwie do filozofii religii — nauka o całokształcie danego wyznania lub systemu religijnego, np. t. protestancka T chrześcijańska, katolicka rozpadła się w ciągu wieków na 3 wielkie dziedziny nauk: 1) nauki historyczne (biblistyka, historia Kościoła, historia dogmatu); 2) nauki systematyczne (dogmatyka, apologetyka, etyka); 3) nauki praktyczne (liturgika, katechetyka, prawo kościelne). Badaniami teologicznymi zajmują się wydziały uniwersytetów, seminaria, akademie, instytuty teologiczne.

Teorban, wł., lutnia basowa, rozpowszechniona w muz. XVI—XVIII w.

Teoremat, gr., w matem., twierdzenie wyprowadzone z pewników, w przyrodzie — z obserwacji i doświadczenia

Teoretyk, gr., w przeciw. do praktyka, człowiek zajmujący się naukowym uzasadnieniem pewnych zjawisk; teoretyczny, należący do teorii (ob.).

Teoria, gr., 1) w logice nauka, naukowe poznanie; przeciw.: praktyka; 2) próba wspólnego uzasadniania wielu faktów; przeciw.: empiria (ob.), która gromadzi fakty.

Teoria błędów, dział matematyki, podający metody wyrównania błędów wyników obserwacji i pomiarów na podstawie rachunku prawdopodobieństwa (ob.).

Teoria Darwina, ob. Darwinizm.

Teoria descendencji, nauka o wzajemnym pochodzeniu, wg. której wszelkie rodzaje roślin i zwierząt pochodzą od praform, z których się z czasem rozwinęły. Teorię tę wzmacnia i rozwija Darwin w dziele „O pochodzeniu gatunków"

Teoria doboru naturalnego, ob. Darwinizm.

Teoria Einsteina, ob. Względności teoria.

Teoria Lamarcka, ob. Lamarkizm

Teoria mgławicowa, ob. Kanta-Laplace'a teoria.

Teoria migracji, ob. Migracja

Teoria prawdopodobieństwa, ob. Prawdopodobieństwo.

Teoria preformacji, ob. Preformacji teoria

Teoria względności, ob. Względności teoria

Teorie pochodzenia gatunków, ob. Pochodzenia teorie.

Teozofia, gr., znajomość Boga, mądrość boska; w przeciw. do filozofii i teologii — bezpośrednia znajomość Boga przez związek duszy z Bogiem. W ostatnich kilkudziesięciu latach silny ruch teozoficzny (Helena Bławatskaja i Rud. Steiner)

Teówka, żelazo walcowane, o przekroju w kształcie litery T

Tepa, 1) Franciszek, malarz pol. (1828—89 portrety, sceny rodzaj., gł. akwarel., rzadziej sceny histor.; 2) Bruno, malarz pol. (1864—98), bratanek poprz.; akwarele, karykatury, typy ludowe.

Terakota, wł., nazwa figurek z gliny palonej Ulubiona w staroż.; początk. figurki rzeźbiono, od V w. prz. Chr. wyciskano w formach słynna t. z Tanagry (figurki tanagryjskie) i i. miast (Tarent, Korynt i i.) oraz renesansowa (np. popiersia portretowe).

Terapeutyka, gr., czyli terapia (ob.)

Terapia (terapeutyka), gr., 1) leczenie; 2) jako nauka: lecznictwo. T. przyczynowa zmierza do usunięcia przyczyn choroby t. symptomatyczna usuwa objawy. Ze względu na środki jakimi się posługuje dzieli się na mechaniczną, dietetyczną itd

Teratologia, gr., nauka o zniekształceniach potwornościach, występujących u roślin i zwierząt.

Terb, Tb., pierw. chem., metal rzadki, l. porz. 65, cięż. at. 159,2.

Terborch Gerard, malarz niderl. (1617—81) uczeń ojca (Gerarda [1584—1662]) i Molyn'a, znakom. malarz obyczajowy; „Koncert", „Oficer", „Poselstwo" i w. i.

Terca, łac., por. Szermierka (objaśnienia do rys.).

Tercet, łac., w metryce poet. strofa trzywierszowa.

Tercja, łac., w muz.: 3. stopień skali diatonicznej, wielka: c—e mała: c—es, zmniejszona: cis—es, zwiększ., c—eis.

Tercjarze i Tercjarki, bracia i siostry, należący do Trzeciego Zakonu, założ. przez św Franciszka z Assyżu w XIII w. dla świeckich.

Tercyna, wł., strofa z trzech 11-zgłoskowych jambów, z których 1 i 3 rymują z 2 wierszem strofy następnej, dodatkowy wiersz ostatni z 2 wierszem ostatniej strofy. Wprowadził Dante.

Terek, rz. w płn. Kaukazie, 592 km.

Teren, franc., obszar, przestrzeń; podłoże; pole działań wojennych.

Terencjusz (T e r e n t i u s) Publius T. Afer (Afrykanin), komediopisarz rzym. (ok. 195—159 prz. Chr.), naśladowca Menandra, od Plauta wyższy artyzmem ale słabszy w sile wyrazu: „Andria", „Heautontimorumenos", „Eunuchus", „Adelphoe", „Hecyra", „Phormio".

Terentius Publius, ob. Terencjusz.

Teresa (T e r e s a d e J e s u s), św., patronka Hiszpanii (1515—82), karmelitanka, reformatorka zakonu; pisma mistyczne; pam. 15/X.

Teresa od Dzieciątka Jezus, z L i s i e u x, św. (1873—97), karmelitanka; „Historia duszy".

Teresa Jadwiga, ob. Papi Jadwiga.

Terlecki Alfred, malarz pol., * 1880; krajobrazy, zwł. górskie.

Termika, nauka o cieple.

Termin, łac., 1) ustalona nazwa specjalna w nauce zawodzie; 2) kres, granica; 3) określony odcinek czasu; 4) w rzemiośle okres praktyki; 5) okres czasu, posiadający doniosłość prawną; np. termin wypowiedzenia najmu, gdy czynsz jest płatny miesięcznie, jest miesięczny na koniec miesiąca kalendarzowego; 6) rozprawa sądowa.

Terminologia, gr.-łac., ogół wyrażeń specjalnych, w jakimś dziale nauki, sztuki itd.

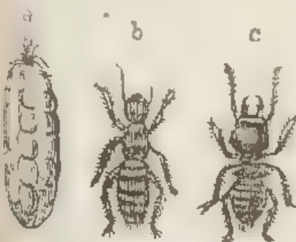
Terminować, łac., odbywać praktykę (termin) w rzemiośle. T e r m i n a t o r, praktykant rzemieślniczy.

Terminowy interes, umowa o dostawę towarów lub papierów wartościowych, o charakterze gry: rzeczywiste spełnienie wzajemnych świadczeń jest wyłączone, a tylko jedna lub druga ze stron obowiązana jest zapłacić różnicę między umówioną ceną sprzedaży a ceną rynkową w czasie wykonania umowy.

Terminus, w staroż. Rzymie, 1) kamień graniczny; 2) bóg granic.

Terminus ad quem, łac., koniec terminu, chwila, z którą się kończy czasokres prawny, ogólnie: punkt dojścia, cel końcowy.

Terminus a quo, łac., początek terminu, chwila, od której biegnie czasokres prawny; ogólnie: punkt wyjścia.

Termity
a) samica, b) bezskrzydły samiec, c) żołnierz

Termity, bielce, białe mrówki, owady z rzędu gryzków; żyją towarzysko, wielopostaciowe: samica zostaje w gnieździe, gdzie składa jaja, samiec, robotnice, żołnierze o mocnych szczękach, broniący gniazda. T. żywią się gł. drewnem, wyrządzające wielkie szkody w drzewostanach i w budowlach ludzkich, budują g n i a z d a w pniach lub usypują wielkie k o p c e naziemne do kilku m wys., okolice podzwrotnik.; w Europie 2 gatunki.

Termochemia, nauka o zjawiskach cieplnych, które towarzyszą reakcjom chem. Rozróżnia się reakcje e g z o t e r m i c z n e, przy kt. wydziela się ciepło i e n d o t e r m i c z n e, przy kt. ciepło zostaje pochłonięte.

Termodynamika, dział fizyki, traktujący o prawach przemiany energii cieplnej na mechaniczną i na odwrót. 3 główne zasady t.: 1) stosunek energii mechanicznej do cieplnej jest stały — d y n a m i c z n y r ó w n o w a ż n i k c i e p ł a (ob. Równoważnik); 2) bez dopływu energii ciepło przechodzi tylko z ciał cieplejszych do zimniejszych; 3) tzw. zasada N e r n s t a, temperatura bezwzględnego zera (ob.) jest nieosiągalna doświadczalnie. Twórcy t.: Carnot, Helmholtz, Kelvin, Clausius.

Termoelektryczne ogniwo, ob. Termoelektryczność.

Termoelektryczność, zjawisko, polegające na tworzeniu się prądu, tzw. p r ą d u t e r m o e l e k t r., w obwodzie składającym się z 2 zlutowanych metali, jeśli temperatura w miejscach spojenia jest różna. 2 metale tak spojone tworzą o g n i w o t e r m o e l e k t r y c z n e czyli t e r m o e l e m e n t, który służy też do pomiarów temperatury (do 1600°), w połączeniu z miliwoltmetrem wycechowanym w stopniach temperatury. S t o s (b a t e r i a) t e r m o e l e k t r y c z n y: połączenie wielu ogniw.

Termoelektryczny prąd, ob. Termoelektryczność.

Termoelement, o g n i w o t e r m o e l e k t r y c z n e, ob. Termoelektryczność.

Termofiliczne zwierzęta wodne, zwierz. żyjące tylko w zbiornikach wody ciepłej.

Termofor, gr., naczynie z blachy, gumy itp., służy do ogrzewania łóżek, części ciała itd.

Termograf, gr., termometr metalowy połączony z przyrządem zapisującym temperaturę, w postaci krzywej, na papierze zaopatrzonym w skalę temperatur.

Termoluminescencja, świecenie ciał rozgrzanych (ob. Luminescencja).

Termometr, przyrząd do pomiaru temperatury. Budowa t. jest oparta na ogół na rozszerzalności cieplnej cieczy; w najbardziej rozpowszechnionych t. r t ę c i o w y c h, przesunięcie słupka rtęci w rurce włoskowatej wskazuje temp.; do pomiaru temp. poniżej −39° C (temp. krzepnięcia rtęci) używa się t. z a l k o h o l e m lub p e n t a n e m, powyżej 350° C używa się t., w którym rurkę wypełnia się np. azotem. T. m a k s y m a l n y, t. wskazujący najwyższą osiągniętą temp., np. t. l e k a r s k i, w którym rurka nad zbiornikiem jest zwężona, tak, że ogrzana rtęć nie spływa z powrotem po oziębieniu bez wstrząśnięcia. T. m i n i m a l n y wskazuje najniższą temp. Do celów naukowych używany t. g a z o w y, składa się z bańki szklanej połączonej włoskowatą rurką z manometrem rtęciowym, i oparty jest na zmianach prężności gazów w stałej objętości. W t. m e t a l o w y c h, złożonych z 2 metali ze sobą zlutowanych, wygięcie jest miarą temp. (ob. też Termoelektryczność). S k a l e t.: temp. topnienia lodu, 0° C

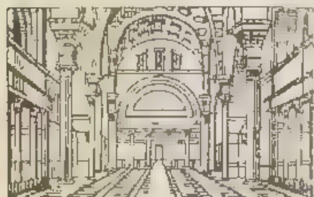
u Celsiusa, 0° R (u Réaumura), 32° F (u Fahrenheita); temp. wrzenia wody, 100° C, 80° R, 212° F; skala termodynamiczna ma 0° przy —273° C. W Polsce obowiązuje skala Celsiusa.

Termopile, wąwóz w środk. Grecji, znany z obrony Leonidasa, 480 przed Chr.

Termos, gr., praktyczne zastosowanie naczyń Dewara; naczynie służące do utrzymywania napojów w stałej temperaturze.

Termoskop, gr., przyrząd do wskazania zmian temperatury.

Termostat, gr., cieplarka, urządzenie do utrzymywania stałej temperatury; dopływ ciepła reguluje termoregulator; zastosow. w laboratoriach bakteriologicznych.

Termy Karakalli

Termy, 1) ob. Cieplice; 2) publ. zakłady założone w Rzymie za Augusta przez Agryppę (baseny, łazienki, sale odczytowe, gimnastyczne itp.).

Terni, stolica włos. prow. T. w Umbrii, 62 000 mieszkańców.

Terno, łac., przy loterii liczbowej każde zestawienie 3 numerów wśród 90.

Teror, ob. Terror.

Terpentyna, żółtawo-biała masa otrzymywana przez nacinanie drzew szpilkowych, zawiera 5—30% olejn terpentynowego, który otrzymać można z t. przez destylację z wodą; produktem destylacji bez wody jest kalafonia. T. służy do wyrobu maści, pokostu, lakierów, mydła.

Terpentynowe, rząd roślin drzewiastych, 2-liściennych, wytwarzających często olejki lub żywice.

Terpentynowy olej, otrzymywany z terpentyny (ob.), używany w przemyśle jako rozpuszczalnik, w medycynie zewnętrznie przy newralgii, reumatyzmie itd.

Terpeny, węglowodory aromatyczne, b. rozpowszechnione w świecie roślinnym (olejkach eterycznych).

Terpsychora, grecka muza tańca.

Terra, łac., ziemia.

Terra incognita, łac., nieznana ziemia.

Terrakota, ob. Terakota.

Terrarium, domek ze szkła, metalu lub drzewa do hodowli zwierząt lądowych (gadów, płazów i in.).

Terra rossa, łac., „czerwona ziemia", ilasta, bogata w żelazo, występuje często w płd. Europie (Kras).

Terra sancta, łac., ziemia święta, Palestyna.

Terra sigillata, łac., nazwa ceramiki rzym., barwy przew. czerwonej. Występuje w Italii i prowincjach rzyms., np. Galii, Bretanii i in.

Terriery, rasa psów.

Terror, łac., „strach"; stosowanie gwałtownych środków wobec przeciwnika, np. w polityce; terroryzować, szerzyć postrach, aktami gwałtu, okrucieństwa, zastraszać.

Tersytes, b. brzydki i złośliwy Grek pod Troją, zabity przez Achillesa; przenośnie: złośliwy, krytykujący człowiek.

Tertium comparationis, łac., „trzecie w porównaniu" to, w czym się zgadzają z sobą dwie rzeczy porównywane.

Tertium non datur, łac., „trzeciego wyjścia nie ma".

Tertius gaudet, łac., „trzeci się cieszy" (domyśl.: gdy dwóch się kłóci).

Tertulian, Quintus Septimius Flores Tertullianus, łac. pisarz chrześc. (ok. 160—220), z Kartaginy; pisma apologetyczne, teologiczne.

Terytorialny, łac., odnoszący się do obszaru terytorium, związany z nim.

Terytorialny samorząd, wykonywanie pewnych gałęzi działalności państwa, zwł. w zakresie potrzeb miejscowych, przez organy pochodzące z wyboru przez ludność, a powołane do życia na podstawie podziału administracyjnego państwa. W Polsce wg konstytucji 1935 stosownie do podziału Państwa na obszary administracyjne, powołuje się do urzeczywistnienia zadań administracji państwowej w zakresie potrzeb miejscowych s. wojewódzki, powiatowy i gminny. Samorządy mają prawo, w zakresie ustawą oznaczonym, wydawać dla swego obszaru normy obowiązujące.

Terytorium, łac., 1) obszar zamknięty określonymi granicami; 2) w St. Zj. A. P. jednostka administracyjna państwowa, nie posiadająca praw stanu, nie wysyłająca posła do Kongresu (obecnie: Alaska i Hawai).

Tesalia, kraina w płn.-wsch. Grecji, 344 prz. Chr. zdobyta przez Filipa Maced., 196 prz. Chr. niepodległa, 1460 po Chr. do Turcji, 1881 do Grecji.

Tesli prądy, prądy elektryczne przemienne o wysokiej częstości drgań i wysokim napięciu, płynące po powierzchni przewodnika; zastosow. w elektroterapii i w elektrotechnice.

Tespis, z Aten, twórca sceny attyckiej, wystawił 534 prz. Chr. pierwszą tragedię. Miał objeżdżać na swym wozie (wóz Tespisa) miasta greckie i dawać przedstawienia.

Tessalia, ob. Tesalia.

Tessalonike, ob. Saloniki.

Tessyn, niem. Tessin, włosk. Ticino, kanton w Szwajcarii, 2813 km², 159.000 mieszk., stol. Bellinzona.

Test, ang., „próba"; pytanie, zagadnienie lub polecenie, stosowane w badaniach psychologicznych. Por. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

Testament, łac., rozporządzenie ostatniej woli, w którym spadkodawca ustanawia dziedzica. Może być przez testatora każdej chwili odwołany, wyraźnie, lub milcząco, przez sporządzenie późniejszego t. Do ważności t. prywatnego, pisemnego, wymaganym jest, aby był spisany w całości i podpisany przez testatora (t. holograficzny). Poza tym może być t. urzędowym (u notariusza, w sądzie) lub ustnym, przy świadkach. Kodycylem zwie się rozporządzenie ostatniej woli nie zawierające ustanowienia dziedzica.

Testament Stary i Nowy, ob. Biblia.

Testator, łac., spadkodawca, zostawiający testament.

Tkaniny 1 (Wschód)

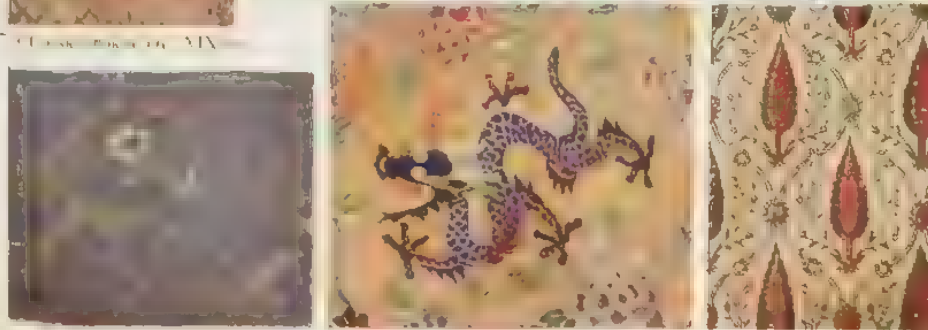
1. [illegible] XI w. 2. [illegible] 3. [illegible]

4. Tk. jedw. z tuniki Henryka II, XI. w. 5. Tk. [illegible], Bagdad, ok. [illegible] 6. Tk. [illegible] włosko-arabska: XIII. w.

7. [illegible] XIV [illegible] 8. [illegible] XV w. 9. [illegible]

10. Tk. japońska, XVIII. w. 11. Chińska tk. jedw. XVIII. w. 12. [illegible]

ws
leg
wi
19
an
dz
tu
Ho
ha
ty
lo
sn
po
ra
z
co
po
gr
sm
Ch
Ho
cz
jo
An
ba
kn
tw
kr
w
du
ty
ale
bo
Al
po
cz
lic
po
po
ja
ni
cy
id
W

Testy, ob. Test.

Tetania, tężyczka, choroba powstająca wskutek braku hormonu przytarczycznego. Polega na tonicznych skurczach mięśni.

Tetanus, ob. Tężec.

Tête à tête (tet-a tet), fr., „głowa przy głowie", poufne spotkanie, rozmowa w cztery oczy.

Tetis, ob. Tetyda.

Tetmajer Włodzimierz, malarz polski (1862—1923), polityk, ludowiec, poseł do parlamentu austr.; dzieła: gł. sceny ludowe, historyczno-rodzajowe.

Tetmajer-Przerwa Kazimierz, poeta polski, * 1865, znakomity liryk miłości i przyrody, wirtuoz wiersza i nastrojowości, jako epik zwany Homerem skalnego Podhala: „Na skalnym Podhalu", „Legenda Tatr" („Maryna z Hrubego") „Janosik Nędza Litmanowski"), nadto dramaty: „Zawisza Czarny", „Judasz", powieść napoleońska: „Koniec epopei", powieści współczesne, z nowel: „Ksiądz Piotr".

Tetra, gr., cztero...

Tetrachord (tetrakord), postęp 4 tonów, podstawa skali starogreckiej.

Tetrakord, ob. Tetrachord.

Tetralogia, z gr., cykl czterech utworów literackich.

Tetrarcha, w państwie hellenistycznym jeden z 4 władców kraju; w Judei — książę dzielnicowy.

Tetuan, stol. hiszp. Maroka, 38.000 mieszk.; port śródziemnomorski.

Tetyda, 1) siostra i żona Okeanosa (ob.); 2) grecka bogini morza, matka Achillesa.

Teutoburski Las, niem. Teutoburgerwald, pasmo górskie w Westfalii; 9 po Chr. zwycięstwo Cherusków nad wojskami rzymskimi.

Teutonowie, 1) lud germ. na zach. wybrzeżu Holsztyna, pobici przez Rzymian 102 prz. Chr.; część osiedliła się nad Menem; 2) ogólnie: wojowniczo usposobieni Niemcy.

Texas (Teksas), najwięk. stan w St. Zjedn Ameryki Płn., nad Zat. Meksykańską, plantacje bawełny, kop. siarki, rtęci, ropy naft.; 688.643 km^2, 5,800 000 mieszkańców; stol. Austin.

Teza, gr., 1) zdanie wymagające dowodu; 2) twierdzenie naukowe; 3) rozprawa naukowa.

Tezauryzacja, gr., gromadzenie szlachetnych kruszców lub pieniędzy pełnowartościowych w fizycznym posiadaniu oszczędzającego, powodujące wycofanie ich z obrotu gospodarczego i odebranie im charakteru kapitałów produktywnych.

Tezeusz, najsławniejszy z mitolog. herosów ateńskich, syn króla Aten Egeusza: zabił rozbójników Prokrustesa, Periphetesa i i., uwolnił Ateny od byka maratońskiego, zgładził przy pomocy Ariadny Minotaura. Jako król zjednoczył państewka Attyki w jedno państwo ze stolicą Atenami i przeprowadził doniosłe zmiany polityczne. Zwyciężył amazonki i ich królowę pojął za żonę; walczył z Centaurami.

Tęcza, barwny łuk na nieboskłonie, powstający wskutek załamania, odbicia i rozszczepienia światła białego w kroplach wody, tworzących chmury deszczowe. Wskutek dwukrotnego odbicia powstaje też czasem łuk poboczny. W t. głównej kolejność barw: czerwona, pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, fioletowa; w pobocznej — odwrotna.

Tęcznik, owad z rodziny szczypawek, metalicznie połyskujący, drapieżny; Europa, Azja.

Tęczówka, ob. Oko.

Tęczynek, ob. Tenczynek.

Tęczyński Jan, wojew. sandomierski, posłował 1561 do Szwecji dla pozyskania jej do sojuszu z Polską, 1562 uwięziony w Kopenhadze (pragnął poślubić siostrę króla Eryka XIV), gdzie zmarł.

Tęgopokrywe, chrząszcze, rząd owadów o twardych skrzydłach; rozwój przez przeobrażenie trwa czasem kilka lat.

Tęgoryjec dwunastnicy, robak z rzędu nicieni, pasożytuje w jelicie cienkim człowieka; larwa dostaje się przeważnie do jelita systemem krwionośnym; wywołuje chlorozę egipską.

Tęgoskór, pospolity grzyb z rzędu purchawek, trujący.

Tętniak, ob. Aneurisma.

Tętnica główna, ob. Aorta.

Tętnice, arterie, naczynia krwionośne, rozprowadzające krew z serca do wszystkich części ciała; krew jest popychana dzięki skurczom i rozkurczom ścian t. (tętno).

Tętnicza krew, k. bogata w tlen, zawarty w barwniku oksyhemoglobinie, i substancje odżywcze. Por. Krwiobieg.

Tętno, puls, faliste podnoszenie się tętnic, wskutek zwiększonego ciśnienia po skurczu serca. Może być: szybkie, wolne, twarde, miękkie, regularne, nieregularne, duże, małe i chybkie. — Por. Krwiobieg.

Tężec (tetanus) skurcz mięśni prążkowanych, jako samoistna i niebezpieczna choroba zakaźna, wywołany jest przez bakterie tężca, znajdujące się w ziemi, prowadzi do porażenia oddychania i śmierci. Surowica przeciwtężcowa, podana na czas, powoduje wyleczenie

Tężnie, urządzenia do zagęszczania solanek, w Polsce w Ciechocinku

Tężyczka, ob. Tetania.

Th, znak chem. pierw. toru

Thackeray (sekerej) William Makepeace, powieściopisarz ang. (1811—63), świetny zmysł rzeczywistości dziejowej i krytycyzm satyryczny, trafność charakterystyk i humanitaryzm: „Snob Papers", „Vanity Fair" („Jarmark próżności"), „Henry Esmond" i in.

Thaer Albrecht, chemik niem., teoretyk rolnictwa (1752—1828), twórca teorii próchnicowej (punkt wyjścia: zawartość próchnicy i jej wpływ na urodzajność gleby).

Thais, ob. Tais.

Thalassa, thalatta, gr., morze.

Thapsus, ob. Tapsus.

Tharaud (taro) Jérôme i Jean, właściwie Charles i Ernest, * 1874 i 1877, franc. spółka powieściopisarska: „L'ombre de la croix", „Quand Israël est roi" i in., studium: „Notre cher Péguy" i in.

Thassos, ob. Tassos.

Thermidor, 11. miesiąc w rewol. kalendarzu franc. (19 VII -17 VIII). — 9 T., 27 VII 1794 obalenie i stracenie Robespierre'a.

Thibaudet (tibode) Albert, franc. pisarz i krytyk lit., * 1874: „Flaubert", „Valéry", „Intérieurs", „Trente ans de vie française", „La poésie de St. Mallarmé", „Le liseur de romans" i i.

Thibault (tibo), Jacques Anatole, ob. France.

Thieme (time), Ulrich, niem. historyk sztuki (1865-1922).

Thiers (tier) Adolphe, franc. mąż stanu i historyk (1797—1877), 1836 i 40 premier, 1848—9 po stronie orleanistów, później przeciwnik II cesarstwa, 1871 zawarł pokój z Prusami, jeden z twórców III republiki, pierwszy jej prezydent 1871—73, obalony przez monarchistów i konserwatystów; „Histoire de Consulat et de l'Empire" i w. i.

Thietmar (Dietmar), biskup w Merseburgu, kronikarz niem. (975—1019); jego „Kronika" jest ważnym źródłem m. in. do dziejów pierwszych Piastów.

Thoma, 1) Hans, malarz niem. (1839-1924), krajobrazy, sceny z życia codziennego, obrazy religijne; 2) Ludwig, niem. pisarz satyryczny (1867—1921), red. „Simplicissimusa", powieści i nowele bawarskie.

Thomas (toma), 1) Ambroise, kompoz. franc. (1811—96), opery: „Mignon", „Hamlet" i i. utwory; 2) Albert, polityk franc. (1878—1932), socjalista, 1915—17 min. przemysłu wojen., 1921-32 dyrektor międzynar. Biura Pracy w Genewie, nap.: „Justice sociale et paix universelle" i in.

Thomas Sidney Gilchrist, inżynier ang. (1850—85), wynalazł sposób wydzielania fosforu ze surowca żelaznego w gruszce Bessemera. Por. Żelazo.

Thompson (tompsn) Francis, poeta ang. (1859—1907).

Thomson (tomsn), 1) James, poeta ang. (1700-48), „The Seasons", wpłynął na rozwój romantyzmu ang., dobre odczucie zmiennych zjawisk przyrody; 2) William, Lord Kelvin, fizyk ang. (1824—1907), dokonał szeregu cennych odkryć z dziedziny fizyki doświadcz. i teoret. skonstruował elektrometr kwadrantowy, galwanometr zwierciadłowy, wykrył w azocie argon, rozwinął teorię ciepła; 3) Joseph John, fizyk ang., * 1857, badał przebieg zjawisk elektr. w gazach; nagroda Nobla.

Thomsona zjawisko, zmiany temperatury wywołane przez prądy elektryczne w metalach.

Thon Ozjasz, żyd. publicysta i polityk (1870—1936), jeden z czołowych kierowników ruchu syjonistycznego w Polsce.

Thoreau (toro) Henry David, pisarz angloamerykański (1817-62).

Thorwaldsen Bertel, rzeźbiarz duński (1768—1844), obok Canovy najsłynniejszy klasycysta, w Polsce: posąg Chrystusa na Wawelu, pomnik Poniatowskiego w Warszawie i in.

Thot, egipski bóg księżyca, twórca prawa, mowy, pisma itd., przedstawiany z głową ibisa.

Throndhjem, ob. Trondhjem.

Thugutt Stanisław, polityk pol., * 1873, działacz niepodległościowy i legionista, 1918—19 min. spraw wewn., 1924-25 wicepremier, b. prezes lud. klubu sejmowego „Wyzwolenie", po przewrocie majowym jeden z przywódców opozycji lewicowej.

Thukydides, ob. Tucydydes.

Thullie (tüli) Maksymilian Marceli, polski technik i polityk, * 1853, jeden z założycieli stronnictwa katolicko-ludowego, potem członek Chrześcijańskiej Demokracji; szereg prac techniczno-teoretycznych.

Thüringen, ob. Turyngia.

Thüringer Wald, ob. Turyngski Las.

Thurn Heinrich Matthias, hr., przywódca protestantów czeskich (1580—1640), wywołał ich powstanie 1618, co dało początek wojnie 30-letniej, w której walczył także pod Gustawem Adolfem.

Thymus, gruczoł, ob. Grasica.

Thyreoidea, tarczyca (ob.).

Tl, symbol chem. pierwiastka tylanu.

Tiara, gr., dawniej nakrycie głowy królów perskich, potem wysoka korona papieska.

Tiara papieska

Tibaldi Pellegrino, wł. malarz i architekt (1527-97), gł. mistrz późnego renesansu; freski, np. w San Luigi de Francesi w Rzymie, budowa pałaców itd.

Tiberius, cesarz rzym., ob. Tyberiusz.

Tiberius Claudius, ob. Klaudiusz.

Tibesti, górzysta kraina oaz we wsch. Saharze, zamieszkała przez plemię Tibu.

Tibia, instrument muzyczny, zbliżony do fletu u Rzymian.

Tibullus (Tybullus) Albius, elegik rzym. (ok. 55—19 prz. Chr.).

Tic (tik), fr. drganie, kurcz twarzowy.

Tichy Karol, malarz pol., * 1871; także sztuka stosowana, dekoracje teatralne.

Ticino (ticzino), niem. Tessin, 1) l. dopł. Padu, 259 km; 2) szwajc. kanton, ob. Tessyn.

Ticket (tyket), ang., kartka, bilet wstępu, bilet kolejowy itd.

Tieck (tijk) Ludwig, pisarz niem. (1773—1853), najwszechstronniejszy romantyk o bogatej wyobraźni: „Der gestiefelte Kater", „Prinz Zerbino", „Phantasus", „Vittoria Accorombona" i in.

Tiedemann (tideman) Christoph, polityk niem. (1836—1907), szef kancelarii Rzeszy 1878, jeden z twórców hakaty.

Tien-szan (Tian-szan), łańcuch górski w Azji środk., płn. odnoga Pamiru na pograniczu ros.-chińs., do 6991 m wys., wiele lodowców.

Tien-tsin, m. port. w chińs. prow. Hope, nad rz. Pai-ho, 1,400.000 mieszk.; uniwersytet.

Tiepolo Giovanni Battista, malarz wł. (1696—1770), ostatni wielki mistrz malarstwa weneckiego; dzieła (dekoracje wielu kościołów i pałaców, obrazy olejne) należą do tzw. iluzjonizmu (malowana i rzeczywista architektura lub plastyka przechodzą nieznacznie (jedna w drugą); akwaforty.

Tiers-état (tier-zetá), fr., trzeci stan, przedstawiciele mieszczaństwa w franc. stanach generalnych, obok szlachty i duchowieństwa; stan mieszczański.

Tiglat-Pilezar, królowie asyryj.: T. III, 745—727 prz. Chr., ugruntował potęgę Asyrii: pokonanie Aramejczyków, Chaldejczyków etc., hołdowanie m. in. państwa izraelskiego i judejskiego.

Tigranes Wielki, król Armenii (121—56 prz. Chr.), jeden z najpotężniejszych władców na wschodzie. 69—66 walczył z Lukullusem i Pompejuszem.

Tigré, kraina w płd. Abisynii, 3.375 m n. p. m., stol. Adua.

Tilburg, m. w holend. prow. Brabancji płn., 78.000 mieszkańców.

Tilly Johann Tserclaes, hr., wódz niem. (1559—1632), podczas wojny 30-letniej na czele wojsk Ligi, później cesarskich; gorliwy katolik.

Timbre (tębr), fr., barwa dźwięku, głosu.

Timbuktu, m. handl. w franc. Sudanie, 6.000 mieszkańców.

Time is money (tajm is manij), ang., czas to pieniądz.

Timeo Danaos et dona ferentes, łac., ob. Quidquid id est itd.

Times (tajms), ang., „czasy", jeden z najważniejszych dzienników ang., umiarkowanie konserwatywny, zał. 1785.

Timişoara, ob. Temeszwar.

Timok, pr. dopł. Dunaju w Serbii, 135 km.

Timokracja, gr., ustrój państw. w Grecji, wg którego prawa i obowiązki obywateli zależały od ich majątku.

Timor, najwięk. z wysp Małe Sunda, 32.820 km², część płd.-zach.: rezydentura holend. (13.551 km², 1,7 mil. mieszk.), stol. Kupang, część płn.-wsch. portugalska (18.847 km², 460.000 mieszkańców), stol. Dilly.

Timotheus (T y m o t e u s z), wódz ateński, m. in. zwyciężył flotę Sparty pod Leukas 375, oskarżony o zdradę, dobrowolnie na wygnaniu od 354.

Timur (T a m e r l a n, T i m u r - L e n g), władca mongolski (1336—1405), podbił m. in. Azję Środk., Persję, Indie, 1395 pokonał Złotą Hordę.

Tintoretto, właśc. J a c o p o R o b u s t i, malarz włos. (1518—94), uczeń Tycjana, główny mistrz późn. renesansu weneckiego, wpływ Michała Anioła, krajobrazy, portrety, sceny mitologiczne, religijne i historyczne.

Tip, ang., wskazówka, rada, aluzja do przypuszczalnych szans, np. przy wyścigach.

Tirana, stol. Albanii, 30.000 mieszkańców.

Tirpitz Alfred von, w. admirał niem. (1849—1930), twórca niem. floty wojennej, w wojnie światowej parł do zaostrzenia walki podwodnej.

Tiryns, staroż. rezydencja władców we wsch. Peloponezie (Argolida); dochowane resztki zamku (warowni) z kolorowymi wizerunkami ściennymi z okresu kultury kreteńsko-mykeńskiej.

Tisserand (tiseran) François-Félix, astronom fr. (1845—96); z dzieł m. i. „Traktat o mechanice niebieskiej".

Tissot (tisso) Jacques-Joseph, franc. malarz i miedziorytnik (1836—1902); romant. obrazy rodzajowe, wytworne postacie kobiet, sztychy.

Tisza (tissa) Stefan, hr., węg. mąż stanu (1861—1918), przywódca liberałów, 1910 założ. partii narodowo-robotniczej, zwolennik dualizmu austro-węg., kilkakrotnie premier, przeciwnik Słowian płd., zamordowany.

Tit., tj. titulo (debito), łac., z należnym tytułem.

Titania, córka tytanów, bogini; w Szekspira „Śnie nocy letniej" królowa elfów, żona Oberona.

Titanic (titanik), ang. statek pasażerski (47.000 tonn), najechał 15 IV 1912 na górę lodową na Atlantyku i zatonął, przy czym zginęło 1.563 osób.

Titicaca (titikaka), jezioro w Płd. Ameryce na granicy Peru i Boliwii, 6.900 km².

Titulescu Nicola, rum. mąż stanu, * 1883, reprezentant Rumunii 1919/20 w Saint Germain i Trianon, od 1920 w Radzie Ligi Narodów, kilkakrotnie min. spr. zagran., ostatnio 1934/36.

Titulus, łac., tytuł.

Titus, ob. Tytus.

Tiul, tkanina bawełniana w rodzaju gazy.

Tiutczew Fiodor Iwanowicz, znakomity liryk rosyjski (1803—73).

Tivoli (staroż. Tibur), m. we Włoszech, w pobliżu Rzymu, przy wodospadach rz. Anio, 16.000 mieszkańców; szczątki zabytków starożytnych.

Tiziano Vecelli, ob. Tycjan.

Tkactwo, wyrób t k a n i n, ob., ręcznie — na k r o s n a c h lub maszynowo — na w a r s z t a t a c h t k a c k i c h. Krosno składa się z p o s t u m e n t u, w a ł u o s n o w n e g o, w a ł u t k a n i n o w e g o, c z ó ł e n k a n a w ą t e k i z r a m e k z kółeczkami dla podnoszenia i spuszczania w dół odpowiednich pasm osnowy, jako też z g r z e b i e n i a dla zgęszczania t. Dla tkania splotów gładkich wystarczą dwie ramki, przy innej kombinacji trzeba tyle ramek, ile razy trzeba zmieniać sposób rozchylania pasm osnowy dla przepuszczania wątku. Sploty wzorzyste tka się na m a s z y n i e J a c q u a r d a, gdzie miejsce ramek zastępują tzw. p l a t y n y, a rozchylanie osnowy dla przepuszczania wątku regulują k a r t o n y z otworami odpowiednio ustawionymi. Kartonów musi być tyle, ile razy trzeba zmieniać sposób rozchylania; są one zespolone w taśmę bez końca. Nowoczesne warsztaty mechaniczne pracują niemal automatycznie; w razie przerwania się wątku lub osnowy, maszyna zatrzymuje się samoczynnie i sygnalizuje przerwę ruchu.

Tkacze, rodzina ptaków śpiewających, ok. 600 gatunków, w Afryce, Azji i Australii, budują wiszące gniazda. T. c z a r n y, w Afryce płd.; w i k ł a c z, w Afryce, gniazda z wejściem od dołu.

Tkanek przeszczepianie, ob. Przeszczepianie.

Tkaniny, płaskie utwory z włókien, sporządzone wg pewnych zasad przez skrzyżowanie pasm przędzy. Pasma biegnące wzdłuż tkaniny: o s n o w a, jedno nieprzerwanie biegnące wszerz: w ą t e k. Sposób krzyżowania wątku z osnową: s p l o t. Brzegi tkaniny powstałe przez zawracanie wątku: r ą b e k. Gdy wątek przewija się kolejno ponad i popod każde pasmo osnowy, powstaje s p l o t g ł a d k i, gdy przeskakuje dwa lub więcej pasm osnowy — s p l o t c z y n o w a t y. Za pomocą kombinacji splotów otrzymuje się w z o r y. S p l o t g a z o w y powstaje przez przeplatanie dwóch sąsied-

nich pasm osnowy i wprowadzenie między nie pasma wątku. T. kosmate powstają przez przecięcie i rozstrzępienie nadliczbowego pasma, wplecionego specjalnie podczas tkania. — Por. też Tkactwo

Drukowanie t.: maszynowo na walcu miedzianym wklęśle wzorcowanym, farbą zagęszczoną klejem lub dekstryną. Przy barwnikach nie łączących się z włóknem drukuje się najpierw wzór bajcą. Wyroby t. drukuje się też przez natryskiwanie farbą, przy użyciu szablonów.

Tkanka, ob. Tkanki.

Tkanki (łac. telae), skupienia jednorodnych komórek, służących do jednej funkcji życiowej 1) T. roślinne obejmują tk. okrywającą (skórka), tk. przewodzącą (ob.), tk. asymilującą, zawierającą ciałka zieleni, tk. mechaniczną (zwarcica i twardziel). 2) T. zwierzęce, a) T. łączna (kość, krew), posiada oprócz komórek tkankowych, substancje międzykomórkowe. b) T. mięsna, złożona z komórek zdolnych do kurczenia się; w związku z budową kom. rozróżniamy: t. m. gładką w muskulaturze narządów wewn. i t. m. prążkowaną, w muskulaturze zewn. c) T. nabłonkowa, złoż. z komórek zwartych, występuje na powierzchni skóry, oraz wyściela organa wewn. d) T. nerwowa, złoż. z włókien nerw. i komórek nerw., zdolna przewodzić bodźce czuciowe od obwodu do centrów nerw. i ruchowe — od centrów do obwodu.

Tkanka adenoidalna, ob. Retykularna tkanka.

Tkankowce, zwierzęta wielokomórkowe, o komórkach przystosowanych do różnych czynności.

Tl, znak chem. pierw. talu.

Tlen, O (Oxygenium), pierw. chem., gaz, l. porz. 8, cięż. at. 16, stanowi 50% skorupy ziems., wolny występuje w atmosferze (20,8%), w postaci związków w skałach, organizmach zwierz. i roślin., z wodorem tworzy najważn. związek chem.: wodę. Technicznie otrzymuje się za pomocą cząstkowej destylacji skroplonego powietrza, w handlu w butlach stal., jako niebieskawa ciecz, wrząca przy —218°. Jest niezbędny dla życia roślin i zwierząt (por. Oddychanie). Z wieloma pierwiastkami łączy się b. szybko, przy czym reakcji towarzyszy zjawisko świetlne (spalanie); powolniejsze łączenie się pierwiastków z tlenem: utlenianie (oksydacja), wynikiem tych reakcyj są tzw. tlenki. Wykryty został 1773 przez Scheelego. — Skroplenia t. dokonali w 1883 Olszewski i Wróblewski

Tlenki, związki chemiczne pierwiastków z tlenem (ob.).

Tłocznia, ob. Prasa. T. drukarskie, ob. Drukarskie maszyny, Drukarstwo.

Tłok, ciało cylindryczne, posuwające się tam i z powrotem w cylindrze silnika parowego (maszyna par.), spalinowego lub pompy.

Tłuczeń (szuter), drobno łamany kamień do wysypywania dróg i do betonu.

Tłumacz, m. pow. w woj. stanisł., nad rz. T. (pr. dopł. Dniestru, 46 km), 7.000 mieszk.

Tłumik, surdynka, włosk. sordino, przyrząd osłabiający siłę dźwięku i zmieniający barwę brzmienia w instrumentach muzycznych.

Tłustodrzew, drzewo z rodziny motylkowatych, dostarcz. balsamu peruwiańskiego, używ. w medycynie i kosmetyce; Ameryka

Tłustosz, owadożerna roślina z rodziny pływaczowatych; pułapki z przekształconych liści; źródliska, torfowiska.

Tłuszczak (lipoma), dobrotliwy nowotwór z tkanki tłuszczowej, powoli rosnący.

Tłuszcze, substancje pochodzenia roślinnego i zwierzęcego, będące mieszaniną glicerydów wyższych kwasów tłuszczowych, głównie palmitynowego, stearynowego i oleinowego. Ciała w zwykłej temper. stałe (łój), półstałe (masło, smalec), lub płynne (oleje). T. pod wpływem fermentów lub alkaliów rozkładają (zmydlają) się na wolne kwasy tłuszczowe wzgl. ich sole (mydła) i glicerynę. T. otrzymuje się technicznie za pom. wytapiania, prasowania, ekstrakcji surowego materiału rośl. lub zwierzęc. Produkty płynne mniej pożądane przeprowadza się często w stałe (hartowanie t.) za pomocą uwodorniania (przyłączania wodoru). — Zastosowanie: głównie jako środki spożywcze, poza tym w przemyśle do fabrykacji mydła, świec, smarów, pokostów itd.

Tłuszczowe komórki, kom. tkanki łącznej, o dużej zawartości tłuszczu.

Toast, ang., 1) krótkie przemówienie przed wychyleniem kielicha na czyjąś cześć. 2) tost grzanka, przypiekany plaster bułki, chleba.

To be or not to be (tu bi or not tu bi), ang być albo nie być, pierwsze słowa słynnego monologu Hamleta w tragedii Szekspira.

Tobiasz, jedna z ksiąg Starego Testamentu, zawierająca opowiadanie o dziejach pobożnego Żyda T.

Toboggan, kanadyjskie sanki, używane w sporcie. U nas nazywa się tak niziutkie saneczki, służące do przewożenia rannych lub chorych narciarzy w górach.

Tobolsk, m. w zach. Syberii (Ural), nad Irtyszem, 18.000 mieszk.; 1708—1824 stol. Syberii.

Toboł, l. dopł. Irtyszu na Uralu, 1.800 km.

Tobołki, rośl. z rodziny krzyżowych; owocem łuszczynka; pospol. chwast na polach i przydrożach.

Toccata (tokata), wł., forma muzyczna organowa i fortepianowa, złożona na przemian z części akordowej i pasażowej, b. żywej.

Tocqué (toke) Louis, malarz franc. (1693—1772), jeden z najlepszych portrecistów epoki Ludwika XV.

Tocqueville (tokwil) Alexis de, historyk i polityk franc. (1805—59), min. spr. zagr. 1849; nap. „L'ancien régime et la révolution" i in.

Toczek, 1) kuliste glony z grupy zielenic, żyjące w wodach słodkich; 2) ob. Toque.

Toczeń, ob. Lupus.

Toczyski Józef, dyr. wydziału skarbowego w powstaniu stycz. (1826—64), 1848—57 na zesłaniu na Syberii, 1864 stracony.

Todorow Petko, wybitny bułg. poeta dramat. (1879—1916).

Toga, łac., 1 narodowy ubiór rzymski, wierzchni płaszcz z białej wełny, zarzucany przez lewe ramię na plecy tak, że koniec sięgał kostek, prawa ręka pozostawała swobodna; używanie t. było przywilejem obywateli rzymskich. Obramowania t. były oznakami zaszczytnymi (np. szlak purpurowy — urzędników). 2) Obecnie w Polsce jest czarna t. strojem zawodowym, wzgl. urzędowym: adwokatów (naszywka czarna), sędziów (fioletowa), prokuratorów (czerwona), urzędników Prokuratorii Generalnej (niebieska), oraz profesorów uniwersytetu.

Rzymianin w todze

Togo, dawna kolonia niemiecka w zach. Afryce, na Wybrzeżu Niewolniczym, od 1919 obszar mandat.: część wsch. francuska, 56.199 km², 750.000 mieszk., stol. Lome; część zach. angielska, 33.772 km², 275.000 mieszk.; wywóz kakao, bawełny strzelniczej.

Togo Heihashi, hr., admirał jap. (1847—1912), zadecydował w wojnie jap.-ros. 1904/5 o zwycięstwie Japończyków rozgromieniem floty ros. w bitwie pod Cuszimą

Tojad, rośl. z rodziny jaskrowatych, silnie trująca; u nas w Karpatach, szczeg. na wapieniach

Tojeść, rośl. trwała z rodziny pierwiosnkowatych; wilgotne łąki.

Tokaj, gmina na Węgrzech, 6.000 mieszk.; sławne winnice.

Tokarki, tokarnie, ob. Metale (obróbka), Drewno (mechaniczna obróbka), Tokarstwo.

Tokarski Mateusz, malarz pol. (1747—1807), uczeń Bacciarelliego i Smuglewicza; kopie dzieł (np. Corregia), portrety.

Tokarstwo, wyrób przedmiotów kształtu walcowego lub kulistego przy pomocy tokarni i noży tokarskich. Por. T o k a r k i i odsyłacze.

Tokarz Wacław, historyk i oficer pol. (1873—1937), organizator Drużyn Strzelec., legionista. 1918—28 szef Wojsk. Instytutu Naukowo-Wydawniczego; dzieła: „Ostatnie lata H. Kołłątaja", „Armia Królestwa Polskiego", „Wojna polsko-rosyjska 1830—31", „Dzieje Polski w okresie 1815—31" i w. in.

Tokarzewicz Józef, pseud. J. T. H o d i, pol. pisarz i publicysta (1841—1919)· powieści „Pan ślepy Paweł", „Pan głuchy Paweł".

Tokio Tokyo, dawniej Jedo, stol Japonii, na wsch wybrzeżu wyspy Hondo, 5 mil. mieszkańców; pałac cesarski uniwers.; przem. metal., tekstylny, porcelan. 1923 zniszczone trzęsieniem ziemi, lecz znowu odbudowane.

Tokowanie, okres godów u niekt. ptaków (cietrzewie, głuszce, bażanty), podczas kt. samce wabią samiczki charakteryst. głosem i wykonują przed nimi tańce.

Toksemia, gr., zatrucie organizmu jadami wydzielanymi przez bakterie.

Toksyczny, gr.-łac., trujący, wywołany trucizną, pochodzący z zatrucia.

Toksykologia, gr., nauka o własnościach i działaniu trucizn.

Toksyny, gr., ciała trujące, j a d y. wydzielane przez bakterie za ich życia lub przy rozkładzie.

Tokushima, m. port. na japońs. wyspie Szikoku, 90.000 mieszkańców.

Toledo, 1) stol. hiszp. prow. T., nad rz. Tajo, 26.000 mieszk.; zabyt. budowle (m. i. słynna Katedra z XIII—XVIII w., fabryka broni. — W VI w. stol. państwa Wizygotów, 1805 zdob. przez Alfonsa VI, po czym stol. Kastylii; 2) m. w st. Ohio, w St. Zjedn. Am. Płn., port, lotnisko, 290 000 mieszkańców.

Tolerancja, łac., wyrozumiałość, swoboda przyznawana postępowaniu i zasadom innych ludzi, choćby były sprzeczne z własnym przekonaniem; r e l i g i j n a oznacza swobodę wykonywania kultu relig. oraz życia organizacyjno-kościelnego, przyznaną wyznaniom pozostającym w mniejszości w stosunku do religii panującej. W Polsce konstytucja 1935 r. zapewnia wolność sumienia, słowa i zrzeszeń, a granicą tych wolności jest dobro powszechne.

Toller Ernst, pisarz niem., * 1893, komunista, dramaty rewolucyjno-społeczne o mocnym napięciu: „Die Wandlung", „Masse Mensch", „Maschinenstürmer" i in., subtelne liryki nastrojowe.

Toluol, metylobenzol, związek organ., ciecz bezbarwna, otrzym. z mazi pogazowej, gł. zastosowanie do wyrobu środka wybuch. trójnitrotoluolu.

Tołstoj, 1) Aleksiej Konstantynowicz, pisarz rosyj. (1817-75), wszechstronny liryk, świetna trylogia dramat.: „Śmierć Iwana Groźnego", „Car Fiodor Iwanowicz", „Car Borys", powieść hist. „Książę Serebrianyj"; 2) Lew Nikołajewicz, największy powieściopisarz rosyjs. (1828—1910), po bujnej młodości ożenił się z Zofią Behrs i poświęcił się gospodarstwu wiejskiemu w Jasnej Polanie, rodzinie i twórczości, przechodzi ewolucję duchową i tworzy własny system etyczny: niesprzeciwianie się złem złu, powrót do natury, podział ziemi między chłopów, czynna miłość bliźniego, odrzucenie cywilizacji a w sztuce estetyzmu. Nieugięte dążenie do prawdy człowieka, obiektywne widzenie rzeczywistości i twórcza siła moralna. Główne dzieła powieściowe: „Wojna i pokój", „Anna Karenina", „Zmartwychwstanie"; 3) Aleksiej Nikołajewicz, powieściopisarz rosyj., * 1882, do 1923 emigrant, potem pogodził się z rządem sowieckim, znakomite obrazy życia rosyj.: „Parowy", „Zstąpienie do piekła", „Siostry", „Rok 1918", „Ibikus", „Droga przez mękę", „Czarne złoto", „Dzieciństwo Nikity", „Aelita", zwłaszcza jego arcydzieło: „Piotr Pierwszy".

Toltry, ob. Miodobory.

Tom Józef, pol. malarz i grafik, * 1884.

Tomahawk, siekierka wojenna Indian płn.-amerykańskich.

Toman, dawna perska moneta złota, potem jednostka waluty perskiej.

Tomasyna, cz. mączka lub żużle Thomasa, nawóz sztuczny, o zawartości kwasu fosfor.; produkt uboczny przy przetapianiu rudy żel w gruszce Bessemera.

Tomasz, św., „niewierny", apostoł; pam. 21 XII

Tomasz à Kempis, teolog-mistyk w Niemczech (1379—1471), właśc. T. *Hamerken*, łac. *Malleolus*, augustianin; „O naśladowaniu Chrystusa" i in.

Tomasz z Akwinu, święty, jeden z najsłynniejszych scholastyków (1225—74), stanowi epokę w filozofii i teologii katolickiej, która do dziś oparta jest na zasadach *tomizmu*: W Bogu istnieją zasady logiki, niemożliwą jest sprzeczność między naszym poznaniem a prawdami boskimi; rozum przyrodzony może poznać świat i wznieść się do pojęcia Boga i jego właściwości. Dzieła: „Summa contra gentiles", „Summa theologiae".

Tomasz z Canterbury, ob. Beckel.

Tomaszów, 1) *Lubelski*, m. pow. w woj. lubels., 10.000 mieszk.; 2) T. *Mazowiecki* (Rawski), m. w pow. Brzeziny (woj. łódzkie), nad Wolborką, 38.000 mieszk.; przem. włókien., odlewnia żelaza, fabr. narzędzi rolniczych.

Tombak, stop miedzi i cynku o barwie złota; por. Mosiądz

Tombola, wł., rodzaj loterii, w kt. wygrane ciągnionych losów stanowią przedmioty; przeważnie przy zabawach na cele dobroczynne.

Tomczak Klemens, podróżnik pol. (1860—83), badacz Afryki środkowej

Tomicki Piotr, biskup krak. i podkanclerzy (1464—1535), sekretarz i doradca Zygmunta I, wpływał decydująco na pol. politykę zagr., wybitny humanista; jego akta dyplomatyczne („*Acta Tomiciana*") wyd. przez T. Działyńskiego.

Tomizm, filozofia i teologia, oparte na nauce Tomasza z Akwinu (ob.); *tomiści*, zwolennicy Tomasza z A.

Tomkiewicz Stanisław, pol. malarz i pisarz (1859—96).

Tomkowicz Stanisław, pol. historyk sztuki, (1850—1933), zasłuż. konserwator zabytków sztuki w Małopolsce zach.; szereg prac i rozpraw.

Tomsk, m. w zach. Syberii, nad rz. Tom, 92.000 mieszk.; uniwers., w okol. kop. węgla, rud żelaza i miedzi.

Ton, dźwięk o ściśle określonej wysokości i stałej formie drgań; *ton cały*, np. c—d, d—e, f—g, *półton*, np. e—f; całotonowa gama nie ma półtonów.

Tonacja, w muzyce określenie rodzaju, tj. Dur czy Moll, oraz określenie podstawowego tonu, koło którego skupiają się inne tony skali (gamy). Z dwóch tonacji zasadniczych tj. C-dur i A-moll uzyskuje się nowe t. przez transpozycję. Dur brzmi pogodnie, moll — posępnie, smutno

Tonalność, zależność wszystkich akordów i interwali melodii od jednego zasadniczego, centralnego akordu, stanowiącego *tonikę*; (ob.); nowoczesna (od pocz. XX w.) muzyka *atonalna* traktuje 12 półtonów skali temperowanej jako samodzielne równouprawnione jednostki, niezależne od toniki.

Tonaż, fr., pojemność okrętu (ob. Okręty).

Tondos Stanisław, malarz pol. (1854—1917), akwarelista; widoki Krakowa, okolic.

Tonga Wyspy, *Przyjacielskie Wyspy*, grupa wysp na Oc. Spokojnym, 997 km², 27.000 mieszk., królestwo, od 1900 pod protekt. Anglii; stol. Nukualofa

Tongking, ob. Tonkin.

Tonica, łac., *środki toniczne*, środki lecznicze wzmagające czynność i wytrzymałość ciała i jego poszczeg. narządów.

Toniczny, łac., 1) krzepiący, stężający (por. Tonica); 2) t. *kurcz* kurcz stały

Tonika, 1) podstawowy ton tonacji; 2) zasadniczy akord zbudowany na pierwszym stopniu gamy.

Tonkin, Tongking, kraj we Franc. Indochinach, 115.700 km², 8 mil. mieszk.; uprawa kukurydzy, trzciny cukr., kawy, herbaty. Górnictwo dostarcza węgla i żelaza; wywóz: surowego jedwabiu, ryżu, węgla kamien. Stol. Hanoi.

Tonna (a), jednostka w układzie ciężarowym miar = 1000 kg. — O t. w pomiarach okrętów, ob. Okręty.

Tonsura, łac., wystrzyżone miejsce na wierzchu głowy odznaka kleru katolickiego

Tonus, 1) krzepkość, jędrność, 2) fizjolog. nastrój, napięcie; t. mięśni — napięcie mięśni; *hipertonia*, nadmierne ciśnienie krwi, *hipotonia*, zmniejszone ciśnienie.

Topaz, minerał, krzemian glinu, zawiera fluor, kamień szlachet., barwy żółtawej, niebiesk., zielon., różowej; twardość 8; zielony t.: *akwamaryn*; czerw. t.: *rubin brazylijski*; nieb. t.: *szafir brazylijski*.

Topeka, stol. stanu Kansas, w St. Zjedn. Am. Płn., 64.000 mieszkańców

Topielec (*wodnik*, w wierzeniach ludu duch utopionego, zatapiający podstępnie żywych; żeński t. — *topielica* (wodnica).

Topika, gr., od topos, miejsce, w retoryce sztuka udowadniania.

Topinambur, ob. Bulwy.

Topnienie, przejście ciała ze stanu stałego w ciekły pod wpływem ciepła. Podczas t. temperatura ciała nie zmienia się, mimo dostarczanego ciepła. *Temp. t.*: temp., w której ciało się topi, różna dla różnych ciał, zależy też od ciśnienia zewn. *Ciepło (utajone) t.*, ciepło potrzebne do stopienia 1 gr ciała stałego, ogrzanego do temp. t., na ciecz o tej samej temp. Podczas t. ciała na ogół rozszerzają się; wyjątek woda, bizmut. Zjawiskiem odwrotnym do t. jest *krzepnięcie* (ob.).

Topnik, pająk wodny, pospol. w wodach stojących.

Topniki, 1) przymieszki do przetapianej rudy lub surowca, 2) skaleń i kwarzec, dodawane celem zeszkliwienia czerepu przy wypalaniu porcelany.

Topografia, gr., szczegółowy opis pewnej miejscowości lub niewielkiego obszaru, z uwzględnieniem rzeźby terenu, sieci dróg, wód itd. *Mapy topograficzne*, w dużych skalach (1:20.000—1:100.000). Por. Mapa.

Topola, wysokie drzewa o kwiatach zebranych w kotki; u nas pospol. w kilku

Topola

gat (t. włoska, t. czarna, osika), drewno używane na drobne przedmioty, do wyrobu zapałek i papieru.

Topologia, gr., nauka o położeniu.

Topolski 1) Maciej, malarz pol., * 1812; portrety i sceny histor.; 2) Feliks, pol. malarz i rysownik, karykaturzysta, * 1907; rysunki w czasopismach polskich i angielskich.

Toponomastyka, gr., dział językoznawstwa: zbieranie i badanie nazw miejscowych.

Topór, rodzaj siekiery, o krótkim stylisku i szerokim ostrzu; t. wojenny, broń znana od czasów najdawn., czasem jako broń miotająca (do rzucania) np. u ameryk. Indian.

Toque, fr., tok, mały, sztywny, wygięty beret, noszony w 2. poł. XVI w.; dziś (toczek), mały, damski kapelusz.

Tor, Th, promieniotwórczy pierw. chem., l. porz. 90, cięż. at. 232,12, cięż. właśc. 11,1, występuje w monacycie (ob.); tlenek t. z 0,9% tlenku ceru używ. do wyrobu siatek auerowskich. Por. Promieniotwórcze pierwiastki, Promieniotwórczość.

Tora, ob. Pięcioksiąg Mojżesza.

Torakoplastyka, gr., operacja polegająca na skróceniu żeber w celu uciśnięcia części płuca.

Torbacze, workowce, ssaki, których samice mają na brzuchu torbę jako fałd skóry, służącą do noszenia młodych; są drapieżne, wszystkożerne, lub roślinożerne; należą tu kangury, krety workowate, pałanki, dydelfy; Australia, Ameryka.

Tordenskjold Peter, duński bohater narod. (1691—1720), komendant floty, pobił Szwedów na m. rzu.

Toreador, hiszp., człowiek wyspecjalizowany w walkach z bykami. — Por. Walki byków.

Torebka, owoc suchy, pękający; t. może być 1-komorowa lub wielokomorowa.

Torebka sławowa, ob. Sławy.

Torelli Achille, komediopisarz włos. (1844—1922): „I mariti“ i in.

Torero, hiszp., ob. Walki byków.

Torf, produkt zwęglenia roślin bagiennych; wydobywany przy pom. łopat ręcznych mechanicznych lub bagrownic; pokrajany w cegiełki i wysuszony, służy jako materiał opałowy, wartość kaloryczna 2000—4200 kalorii.

Torfowce, mchy o kulistych puszkach zarodnikonośnych, bez czepeczka; należy tu torfowiec o wielkich komórkach, magazynujących wodę; torfowiska.

Torino, ob. Turyn.

Tor kolejowy, droga kolei żel., ob. Koleje żelazne.

Torkret, ang., w budownictwie: wstrzykiwanie suchej zaprawy betonowej przy pom. zgęszczonego powietrza.

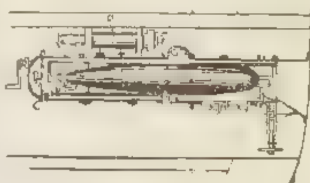
Tornado, hiszp., trąba powietrzna, w dorzeczu Missisipi.

Torneelf, rz. na pogran. Szwecji i Finlandii, 408 km, uchodzi do Zat. Botnickiej.

Tornister, gr., wojskowy usztywniony plecak z płótna żaglowego lub skóry cielęcej; również szkolne dla uczniów.

Toronto, stol. kanad. prow. Ontario, nad jez. Ontario, 627.000 mieszk.; uniwersytet. Znaczny przemysł.

Torpeda, hiszp., rodzaj miny stosowanej przez okręty wojenne, poruszającej się samoczynnie pod wodą. Wrzecionowaty, stalowy kadłub t. dzieli się na 3 części: głowę, wypełnioną materiałem wybuchowym, zbiornik ze sprężonym do 200 atm. powietrzem i rufę mieszczącą mechanizmy do utrzymania szybkości, głębokości i kierunku biegu. T. wystrzela się z wyrzutni torpedowej. — Por. Torpedowce.

Podwodna wyrzutnia torpedowa (przed strzałem; p — powietrze sprężone)

Torpedowce, lekkie okręty wojenne, o dużej szybkości, niskiej sylwetce i silnym uzbrojeniu torpedowym. (ob. Torpeda). Po podejściu do nieprzyjaciela wyrzucają torpedy, wykręcają wstecz i uchodzą. Kontrtorpedowce, małe szybkie okręty wojenne, do walki z t.

Torquemada (torkwe...) Tomas de, duchowny hiszp. (1420—98), dominikanin, inkwizytor generalny Hiszpanii od 1484. Ob. Inkwizycja.

Torre del Greco, włos. m. nad Zat. Neapolitańską, 50.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Torresa Cieśnina, między Australią a Nową Gwineą, 170 km szer., do 50 m głęboka.

Torricelli (torriczeli) Evangelista, matematyk i fizyk wł. (1608—47), wynalazł barometr, podał prawo wypływu cieczy.

Torricelliego próżnia, ob. Próżnia.

Torstenson Lennart, wódz szwedzk. (1603—51), dowodził zwycięsko w wojnie 30-letniej przeciw cesarzowi (Breitenfeld, Jankow i in.).

Tors, torso, część figury (posągu), korpus ludzki bez kończyn górnych i dolnych.

Tortury, męczarnie stosowane w celu uzyskania od oskarżonego zeznań, a w szczeg. przyznania się do winy, w postępowaniu sądowym. Znane już prawu rzymskiemu, stały się hańbą średniowiecza, gdy przyznanie oskarżonego, choćby wymuszone, było najlepszym dowodem (corona probationum). Od XVI w. ograniczane, w XIX w. ostatecznie zniesione.

Torula, grzyby mikroskopijne, wywołujące czasami fermentację alkoholową, np. przy fabrykacji kefiru lub kumysu.

Toruń, stol. wojew. pomors., na pr. brzegu Wisły, 59.000 mieszk.; kościół św. Jana (XIII—XIV w.), ratusz, ruiny zamku krzyżac., dom rodzinny M. Kopernika; przem. metal., maszyn. i spirytusowy. — Założ. przez Krzyżaków 1231, włączony 1466 do Polski, 1793 dostał się Prusom.

Toruńska rozmowa, zjazd przyjacielski różnowierców z katolikami, 1645, mający na celu przeprowadzić w Polsce jedność i zgodę religijną; skończył się bez rezultatu.

Tory i Whig, l. mn. Tories, Whigs, ang., torysi i wigowie, nazwa partyj politycznych w parlamencie angielskim: od czasu reform 1832 t. — konserwatyści, sfery ziemiańskie, w. liberali, sfery handlowe. Obok torysów i wigów wystąpiła z czasem trzecia partia, robotnicza (laburzyści [od labour, praca]).

Torysi i Wigowie, ob. Tory i Whig.

Toscanini Artura, dyrygent włoski, * 1867.

Toskania, włos. Toscana, kraina we Włoszech środk., nad M. Tyrreńskim, obejmuje prow.: Arezzo, Florencja, Grosseto, Livorno, Łukka, Massa-Carrara, Piza, Pistoja, Siena, 22.934 km², 2,900.000 mieszk.; stol. Florencja.

Totalizator, forma zakładów przy wyścigach konnych: ogół stawek dzieli się pomiędzy tych, kt. postawili na zwycięzcę.

Totalne państwo, ob. Państwo totalne.

Totem, ob. Totemizm.

Totemizm, forma religii (w Azji płd., u Malajów, Australczyków, ludów Afryki, Indian Ameryki Płn., ludów arktycznych i i.), związana z wywodzeniem rodu od jakiegoś zwierzęcia, rośliny itp., tzw. *totemu*, który otacza się szczególną czcią i opieką.

Totila, król Ostrogotów, wstąpił na tron 541, 546 zdobył Rzym, zginął 552 w bitwie z Narzesem.

Toul (tul), m. i twierdza w depart. Meurthe-et-Moselle, nad Mozelą, 12.000 mieszk.; wyrób koronek i porcelany.

Toulon, ob. Tulon.

Toulouse, ob. Tuluza.

Toulouse-Lautrec (tuluz-lotrek) Henri de, fr malarz i grafik (1864—1901); rysunki, litografie, ilustracje; wpłynął na rozwój plakatu artystycznego.

Tourcoing (turkuę), m. we franc. depart. Nord, 82.000 mieszk., przem. bawełniany i lniany.

Tournai (turne), flamandzk. *Doornik*, belg. m. w prow. Hainaut, nad Skaldą, 36.000 mieszkańców, katedra z XI w.; w śrdw. ośrodek sztuki.

Tournée (turne), fr., objazd, podróż okrężna, z występami, koncertami itd.

Tours (tur), stol. franc. depart. Indre-et-Loire, nad Loarą, 78 000 mieszk.; fabryki jedwabiu; 732 zwyc. Karola Młota nad Arabami.

Tourville (turwil) Anne Hilarion, hr., admirał franc. (1642—1701), słynny ze zwycięstw nad flotą anglo-holend. 1690 i 93; bohater narodowy.

Toussaint l'Ouverture (tusę luwertür), Murzyn z Haiti, generał franc. (1743—1803), dowódca armii franc. na San Domingo 1797, proklamował się 1800 prezydentem San Domingo, pobity przez Francuzów.

Tout (tu), fr., wszystko, całość; t. *comme chez nous* (tu kom sze nu), „zupełnie jak u nas".

Towar, dobro, przeznaczone do obrotu, na rynek; w ściślejszym znaczeniu wszelki przedmiot handlu, z wyjątkiem pieniędzy i papierów wartościowych.

Towarowy znak, oznaczenie towaru rysunkami, godłem, słowami, wskazującymi odbiorcom jego pochodzenie. Prawo do z. t. powstaje przez zarejestrowanie. Bezprawne naruszenie z. t. rodzi odpowiedzialność cywilną i karną.

Towaroznawstwo, nauka o surowcach i fabrykatach, ich pochodzeniu, otrzymywaniu, własnościach, odmianach itd.

Towarzyskie Wyspy, fr. *Archipel de la Société*, archipel. we wsch. Polinezji, posiadł. franc.; gł. wyspa *Tahiti*; wywóz kopry, szyldkretu.

Towarzystwo Demokratyczne, założ. 1832 na emigracji; celem jego było walka o Polskę republikańską i ludową („Wszystko dla ludu i przez lud").

Towarzystwo Jezusowe (T. J.), *Societas Jesu*. (S. J.), urzędowa nazwa jezuitów (ob.).

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (T. N. S. W.), powstało 1919, siedziba w Warszawie. Cele: zawodowe doskonalenie, obrona interesów, pomoc materialna i moralna dla członków, popularyzacja wiedzy. Organ: „Przegląd Pedagogiczny"; szereg periodyków, np. Przegląd Humanistyczny. Szkolnictwo Zawodowe i in.

Towarzystwo Naukowe we Lwowie, założone w 1901, zorganizowane w 1920; cel: praca nad rozwojem nauki; siedziba: Zakład Narod. im. Ossolińskich.

Towarzystwo Naukowe w Toruniu, zał. 1875; regionalne badania naukowe; wyd. „Roczniki", „Fontes" i „Zapiski".

Towarzystwo Naukowe Warszawskie, założ. w 1907; siedziba: Pałac Staszica i gmach T. na ul. Śniadeckich 8; kontakt z Kasą im. Mianowskiego (ob.). Organem T. jest: „Rocznik", „Sprawozdania z posiedzeń"

Towarzystwo Patriotyczne, ob. Patriotyczne towarzystwo

Towarzystwo Przyjaciół Nauk, główne ognisko pol. nauki i literatury pseudoklasycznej 1800—31 w *Warszawie*, zał. z inicjatywy Stanisława Sołtyka, pierwsza polska akademia umiejętności, prezesami: Jan Albertrandi, St. Staszic, J. U. Niemcewicz; zamknięte przez rząd rosyjski.

Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki w Gdańsku, pol. placówka kulturalna, zał. 1922.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk na Śląsku, powstało 1920 w Bytomiu z istniejącego od 1892 T Literackiego, 1922 przeniesione do Katowic; cel: ożywienie nauki i sztuki pol. na Śląsku; organ: „Rocznik".

Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie, zał. w 1857; cel: pielęgnowanie nauki, literatury i sztuki; organy: „Prace" i fr. „Bulletin" (bi-letę).

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, zał. 1909; nauk. badania regionalne, opieka nad zabytkami kult. i sztuki; wyd. „Roczniki".

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, zał. w 1907, zreorganizowane w 1922; cel: rozwój nauk i literatury pol., pielęgnowanie sztuk, szczeg. naukowe badania regionalne; wydaje „Ateneum".

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, zał. 1854; wystawy od 1901 we własnym gmachu.

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych we Lwowie, zał. 1866/7, od 1904 przy Muzeum Przemysłowym.

Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Warszawie, ob. Zachęta.

Towarzysz, 1) kolega; 2) określenie socjalistów i komunistów w miejsce „pan"; 3) żołnierz zaciągu narodowego w wojsku polskim przedrozbiorowym.

Tower (tauer), ang., „wieża", twierdza londyńska, sięgająca pochodzeniem XI w., rez-

dencja król. do Henryka VII, potem skarbiec, wreszcie więzienie stanu do 1820; dziś muzeum i arsenał.

Towianizm, pol. prąd mistyczno-moralny w dobie romantyzmu na emigracji, t. nazw. od Andrzeja Towiańskiego (1799—1878), głoszącego nową naukę od 1841: zupełna przebudowa życia społecznego przez duchowe uwznioślenie człowieka, związek z duchami zmarłych, oswobodzenie narodowe, emancypacja kobiet, praktyki mistyczne, kult duchów wyższych. Wpływ na Mickiewicza, przez którego utrwaliły się rozwój i znaczenie sekty towiańczyków. Przejściowo należał do niej Słowacki.

Towiański Andrzej, pol. mistyk i założyciel sekty mistycznej (1799—1878), działał w Paryżu i Szwajcarii, głównie wśród emigracji polskiej, dwukrotnie wydalony z Francji, osiadł w Szwajcarii, gdzie umarł. — Por. *Towianizm*.

Town (taun), ang., miasto.

Tożsamość, *identyczność* (ob.); w matem.: równanie, sprawdzone dla każdej liczby podstawionej w miejsce zmiennej.

Trabant, wł., 1) strażnik, żołnierz dawnej straży przybocznej monarchy; 2) w *astronomii* — księżyc; 3) przen.: ślepo oddany zwolennik.

Tracheotomia, gr., operacyjne przecięcie tchawicy, w wypadkach chorobowego jej zwężenia celem umożliwienia oddychania.

Trachit, skała wylewna, przeważ. trzeciorzęd., nie zawierająca kwarcu.

Trachoma, ob. Jaglica.

Tracja, kraina na płd.-wsch. Półw. Bałkańskiego, przecięta górami Rodope, sięga do wybrzeży M. Czarnego; część wsch.-turecka, zach.-grecka. Filip II Macedoński wcielił T. do Macedonii, 46 po Chr. prow. rzyms., 1912—23 należała do Bułgarii.

Tracze, ptaki podobne do kaczek, żyją nad wodami słodkimi, nurkują, szukając pożywienia pod wodą; t. *długodziób* na Pomorzu.

Trade (trejd), ang., handel, przemysł; *t.-mark*, znak fabryczny, towarowy.

Trade-Unions (trejdunions), nazwa angielskich związków zawodowych.

Tradycja, łac., przekazywanie ustne lub piśmienne, z pokolenia na pokolenie, pewnych wartości kulturalnych. W *Kość. kat.* przekazanie czasom późniejszym przez starożytność chrześcijańską (głównie dzieła ojców i pisarzy Kościoła) faktów i nauk, nieutrwalonych w N. Testamencie; w przeciwieństwie do protestantów uznana za drugie równorzędne źródło wiary obok Pisma św.

Tradycjonalizm, łac., 1) poglądy i wierzenia, oparte na tradycji; 2) w przeciwieństwie do *racjonalizmu* uznawanie tradycyj za źródło wiary.

Tradycyjny, fr., przekazany przez tradycję, oparty na dawnych zwyczajach i poglądach. Potocznie: tyle co konserwatywny.

Trafalgar, przyl. w płd. Hiszpanii, nad Atlantykiem; 1805 zwycięstwo Nelsona nad flotą hiszp.-franc., połączone ze śmiercią Nelsona.

Trafika, włos., czynność, obrót, sklep; sklep tytoniowy.

Traganek, rośl. drzewiasta z rodziny motylkowatych, dostarcza gumy, zw. *tragantem* (ob.).

Tragant, *guma tragantowa*, guma z pnia drzew gatunku Astragalus (ob. Traganek), używ. do wyrobu farb wodnych, maści.

Tragedia, grec., „pieśń kozłowa", dramatyczne przedstawienie zajścia tragicznego, zarazem wstrząsającego cierpieniem człowieka i uwznioślającego moralnie. Rozwinęła się w staroż. Grecji, w sposób klasyczny postawione konflikty między działaniem człowieka a nieodwracalnym zrządzeniem losu. Stąd: *tragizm*, pojęcie estetyczno-moralne, charakteryzujące bieg zdarzeń, które gubią jednostkę o wyższej wartości indywidualnej, ale także przez cierpienie oczyszczającą się z win (katharsis). Klasyczni twórcy tragedii greckiej: Ajschylos, Sofokles, Eurypides; we Francji: Corneille, Racine; w Anglii: Shakespeare; w Polsce: Słowacki, Wyspiański.

Tragiczny, gr., wstrząsający, straszny; por. Tragedia.

Tragikomedia, utwór dramatyczny o pomieszanych czynnikach tragedii i komedii, albo tragedia o pogodnie komicznym rozwiązaniu.

Tragizm, gr., ob. Tragedia.

Traité (trete), fr., traktat.

Trajan Marcus Ulpius Trajanus, cesarz rzym., 98—117 po Chr., adoptowany przez ces. Nerwę; za niego największy rozrost teryt. państwa rzym. (Dacja, Armenia, Mezopotamia, Asyria) oraz rozkwit kulturalny miasta. Por. Trajana kolumna.

Trajana kolumna, wzniesiona w Rzymie na cześć ces. Trajana w 113 po Chr.; wys. 39 m, trzon jej zdobi płaskorzeźba (dzieje wojny z Dacją). Dotąd zachowana.

Trajana wał, wały rzyms. w Rumunii; resztki zachowane w Dobrudży.

Trajekt, rodzaj tratwy z szynami, na którą wjeżdża pociąg z jednego brzegu morskiego, by zostać przetransportowanym na drugi, przeciwległy.

Trak, ob. Drewno (obróbka).

Trakeny, rasa koni półkrwi wschodn.-pruskich.

Trakt, łac., droga, szlak komunikacyjny.

Traktament, poczęstunek, dawniej też żołd wojska.

Traktat, łac., 1) obszerna rozprawa naukowa, 2) umowa pomiędzy państwami. Por. art. poniższe.

Traktaty handlowe, umowy międzynarodowe między dwoma lub więcej państwami, celem uregulowania wzajemnego obrotu gospodarczego, w szczeg. handlowego. W 1860 pojawia się *klauzula największego uprzywilejowania*, b. liberalna, zapewniająca kontrahentom z góry wszelkie korzyści, jakie każde z państw kontraktujących przyzna innym państwom w czasie obowiązywania t.; dzisiaj zastępowana *klauzulą wzajemności* (uzależnia się ulgi od ułatwień wzajemnych).

Traktaty pokojowe 1917—22. 1) Pokój między państwami central. a Rosją w Brześciu n. B.: 9 II 1918 z Ukrainą, 3 III 1918 z Rosją sowiec., 2) 7 V 1918 pokój między państwami central. a Rumunią w Bukareszcie (oba traktaty zanu-

lowane przez traktat wersalski). 3) 1919—20 konferencja paryska reprezentantów 27 państw (ententa i państwa sprzymierzone oraz Niemcy): 28 VI 1919 pokój między ententą a Niemcami (traktat wersalski), ratyfikowany przez Niemcy 9 VII 1919 (początkowo odrzucony z powodu sprawy Górn. Śląska); w myśl jego postanowień: utrata przez Niemcy Alzacji i Lotaryngii na rzecz Francji, Pomorza i Poznańskiego na rzecz Polski, Gdańsk wolnym miastem itd., plebiscyty na Górn. Śląsku, w okręgach Eupen, Malmedy i płn. Szlezwigu, podział kolonij między państwa sprzymierzone (mandatariusze Ligi Narodów); ogólnie utrata przez Niemcy 70.579 km² i 6.475.650 mieszkańców; nadto rozbrojenie, reparacje, zniesienie obowiązku służby wojsk., wydanie większej części floty handlow. i in.; z traktatem wersal. związany integralnie pakt o utworzeniu Ligi Narodów (ob.); ratyfikacja przez Polskę 31 VII 1919. 4) Traktat koalicji z Austrią podpisany 10 IX 1919 w Saint-Germain-en-Laye. 5) Z Węgrami 4 VI 1920 w Trianon (przeważna część terytoriów austro-węg. podzielona między państwa sukcesyjne Czechosłowację, Polskę, Rumunię, Jugosławię). 6) Traktat koalicji z Bułgarią 27 XI 1919 w Neuilly (utrata Macedonii na rzecz Grecji i Jugosławii, rozbrojenie, reparacje itd.). 7) Traktat koalicji z Turcją w Sèvres 11 V 1920, nie ratyfikowany za sprawą Kemala Paszy, zastąpiony 24 VII 1923 w Lozannie nowym traktatem, przyznającym Turcji suwerenność; traciła m. in. Cylicję i Syrię na rzecz Francji, Palestynę i Mezopotamię na rzecz Anglii. 8) 1921 oddzielne traktaty Stanów Zjedn. (które nie uznały traktatu wersal.) z Niemcami, Austrią i Węgrami. 9) Traktat zawarty między Polską a Rosją w Rydze 18 III 1921 w zakończeniu wojny 1920/21.

Traktor z pługiem

Traktor, łac., ciągówka, ciągnik, pojazd mechaniczny dla pociągania wozów przyczepnych lub narzędzi rolniczych. Zaopatrzony bywa normalnie w silnik spalinowy lub parowy, z rzadka elektryczny. Konstrukcja podwozia przystosowana do pokonywania trudności terenowych.

Traktować, łac., 1) rokować, umawiać się, 2) źle lub dobrze obchodzić się z kimś; 3) ugościć.

Tramp, ang., włóczęga, łazik.

Trampolina, włos., odskocznia, 1) sprężysta deska przymocowana jednym końcem (do skoków do wody); 2) przyrząd do skoków gimnastycznych.

Tramwaj, miejska kolej uliczna, początkowo konna, później parowa, dziś elektryczna.

Tran, płynny tłuszcz z ryb i ssaków wodnych żyjących w strefach podbieg., używ. w garbarstwie, do wyrobu mydeł, jako smaru itd.; t. leczniczy, z wątroby wątłuszowatych, zawiera fosfor, brom, jod, witaminy.

Trans, łac., poprzez, poza, za, z drugiej strony, przeciw.: cis.

Trans, ang., uniesienie, ekstaza; stan hipnotyczny (ob. Hipnotyzm, Somnambulizm), podczas którego media (ob.) okazują właściwości metapsychiczne (ob. Metapsychika).

Transakcja, łac., układ, porozumienie; zawarcie interesu handlowego.

Transalpejski, zaalpejski

Transatlantycki, zaatlantycki, leżący po drugiej stronie Atlantyku.

Transcendentalny, łac., 1) często w tym znaczeniu, co transcendentny (ob.); 2) przekraczający granicę doświadczenia; nie z tego świata.

Transcendentny, łac. (przeciw.: immanentny [ob.]), w filozofii: to, co nie jest przedmiotem doświadczenia, nie jest zmysłowe.

Transfer, łac., przeniesienie; w szczeg. przeniesienie pewnej kwoty z jednej waluty w drugą, celem zapłaty długu zagranicznego. Długi transferowe stanowiły kwoty należne Stanom Zjedn. Am. Płn. od Francji i Anglii, z tytułu wydatków wojennych, których spłatę związano z otrzymaniem przez państwa dłużne odszkodowania (reparacyj) od Niemiec.

Transfiguracja, łac., przemienienie; objaw choroby umysłowej: uważanie się nie za człowieka, lecz za inną istotę, najczęściej zwierzę.

Transformator (przetwornica), ob. Elektryczne maszyny.

Transfuzja (przetaczanie), zabieg chirurgiczny polegający na przetoczeniu krwi osobnika zdrowego do krwiobiegu osobnika chorego, stosowany po krwotokach i w chorobach krwi. Istnieje t. bezpośrednia (wprost z żyły dawcy do żyły chorego) i pośrednia (gdy krew przechowuje się przez pewien czas w naczyniu).

Transhimalaje (Góry Hedina), pasmo górskie w Azji środk., równoległe do Himalajów, najw. szczyty: Lunpogangri (7.204 m), Nienczentangla (7.088 m).

Transjordania (Zajordania), arab. emirat pod protekt. bryt., na wsch. od Jordanu i M. Martwego, 42.000 km², 260.000 mieszk.; stol. Amman.

Transkaukaska federacja, ob. Zakaukaski kraj.

Transkrypcja, łac., muzyczne przeniesienie i opracowanie, np. pieśni na instrument lub kompozycji skrzypcowej na fortepian.

Translitawia (Zalitawia), w dawnej monarchii austr.-węg. nazwa krajów należących do Węgier, w przeciw. do krajów austriackich (Cislitawii).

Transmisja radiowa, rozsyłanie wiadomości (w najszerszym znaczeniu) drogą radiową.

Transmisje, ob. Pędnie.

Transmitować, łac., przesyłać.

Transoceaniczny, zaoceaniczny.

Transpadańska Rzeczpospolita, państwo utworzone przez Napoleona w 1796; 1797 wcielone do republ. Cisalpejskiej (ob. Cisalpejska republika).

Transparent, łac., przeźrocze, obraz lub napis na tle przeświecającym, ale nieprzeźroczystym.

Transpiracja, łac., przewiew skóry, por. Skóra, Pot.

Transplantacja, ob. Przeszczepianie.

Transponować, łac., przenieść jakiś utwór muzyczny do innej tonacji (ob.).

Transport, łac., przewóz osób lub rzeczy z jednego miejsca na drugie.

Transsubstancjacja, łac., przemiana substancji, p r z e i s t o c z e n i e; wg nauki katol. przeistoczenie w mszy św., polegające na tym, że substancja, istota chleba i wina, zamienia się na substancję, istotę ciała i krwi Chrystusa, przy równoczesnym zachowaniu w dalszym ciągu własności chleba i wina.

Transsylwania, dawna nazwa Siedmiogrodu.

Transwal (Transvaal), płn.-wsch. prow. Unii Płd.-Afrykańskiej, wyżyna, 286.066 km², 2,600.000 mieszk.; stol. Pretoria, najwięk. m.: Johannesburg wywóz złota, diamentów, wełny. - 1836—7 skolonizowany przez Burów, 1852 niezależny, 1877 anektowany przez Anglię, 1880 powstanie Burów, 1910 wcielony do Unii Płd.-Afrykańskiej.

Transwersalny, łac., przebiegający w poprzek, poprzeczny.

Transwestyci, łac., ludzie, których zboczenie erotyczne polega na noszeniu stroju płci przeciwnej.

Tranzyt, wł., przewóz towarów, lub przejazd ludzi przez pewien kraj. Także wartość pieniężna towarów przewożonych w ten sposób. Por. Tranzytowy handel.

Tranzytowy handel, handel towarami pochodzenia zagranicznego, przeznaczonymi do dalszego transportu do innego kraju zagranicy. Towary takie pozostają pod zamknięciem cłowym, tj. nie mogą wejść w obrót towarowy terytorium, na którym się handel t. odbywa.

Trapani, stol. włos. prow. na Sycylii, 60.000 mieszkańców, port warowny.

Traper, ang., płn.-amer. myśliwy (łowca futer).

Trapez (nierównoramienny)

Trapez, 1) figura g e o m e t r y c z n a płaska, czworobok o jednej parze boków równoległych; t. r ó w n o r a m i e n n y ma boki nierównoległe równe. Pole t. = iloczyn z sumy boków przez połowę wysokości; 2) o r e z y k, przyrząd do ćwiczeń gimnastycznych i akrobatycznych: poziomy drążek wiszący na dwóch linach.

Trapezunt, włos. Trebizonda, tur. Tirabson, stol. wilajetu T. w Turcji azjat., m. port. nad M. Czarnym, 24.000 mieszkańców.

Trapiści, reformowani cystersi, zakon oparty na najbardziej surowej reformie reguły cystersów, zał. 1665. Przy wspólnej pracy i (bezmięsnym) jedzeniu wieczne milczenie, sen w pełnym ubraniu, po śmierci złożenie do grobu bez trumny. — T r a p i s t k i, żeńska gałąź, zał. 1689.

Trapszo, pol. rodzina aktorska: 1) Anastazy (1831—98); 2) Marceli, syn poprz., *1860. 3) Aleksandra, żona poprz., *1858; 4) T.-C h o d o w i e c k a Irena, córka T. 1), *1871; 5) T.-K r y w u l t o w a Tekla, córka T. 1), *1873; 6) T.-Ć w i k l i ń s k a Mieczysława, córka T. 2), *1880.

Trasa, 1) wytyczna drogi komunikacyjnej, wyznaczona w terenie na podstawie planów; 2) potocznie: wyznaczona droga (np. dla biegów długodystansowych).

Trasant, łac., wystawca weksla ciągnionego, przekazowego, t r a s o w a n e g o, zawierającego polecenie zapłaty, skierowane do t r a s a t a, czyli osoby, która ma zapłacić sumę wekslową; t r a s o w a ć, wystawić weksel ciągniony, trasowany.

Trasimeno, ob. Trazymeńskie Jezioro.

Traszka, zwierzę z rzędu płazów ogoniastych; u nas t. a l p e j s k a, żółto-czarna, na płd. w górach; t. p o s p o l i t a, w całej Polsce.

Trata, wł., weksel (ob.) przekazowy. Ob. też Trasant.

Tratwa, środek lokomocji wodnej: rodzaj płynącego pomostu z zbitych kłód drzewa, belek itp.

Traugutt Romuald, naczelnik Rządu Narodowego w powstaniu styczniowym (1826—64); przedtem podpułkow. ros., dowodził partią 1863 w wojew. brzesko-litewskim, od 17 X dyktator powstania, zorganizował biuro centralne, zreorganizował wojska powstańcze, mimo tragicznego przebiegu walk wytrwał do końca; aresztowany przez Rosjan 10 IV 1864, powieszony 5 VIII w Warszawie.

Trauma, uraz, t r a u m a t y c z n y powstały przez uraz. Traumatyczne n e r w i c e, zaburzenia nerwowe i psychiczne, występujące po silnych urazach psychicznych.

Traun, pr. dopł. Dunaju w Austrii Górnej, 150 km.

Trawankur, państwo hołdown. w Bryt. Indiach Przedgangesowych., 19.749 km², ok. 4 mil. mieszkańców; s t o l i c a Trivandrum.

Trawersa, fr., poprzeczka, belka poprzeczna; w m e c h a n i c e, człon, łączący 2 równoległe do siebie części maszyny. T r a w e r s o w a n i e, w turystyce wysokogórskiej lub narciarskiej: przechodzenie stromego stoku góry w poprzek, poziomo.

Trawertyn, minerał, żółtawy, porowaty tuf wapienny, osad ciepłej wody źródlanej, używany już w staroż., jako materiał budowlany.

Trawestacja, wł., przebieranie się, humorystyczny rodzaj literacki, ośmieszający inny utwór za pomocą przesady w formie (w parodii przesada w treści).

Trawienie, 1) łac. d i g e s t i o, proces umożliwiający wchłanianie i przyswajanie przez organizm środków spożywczych; t. składa się z 2 części: mechanicznej (rozdrabnianie i przeżuwanie pokarmów) i chemicznej (rozpuszczanie i rozkładanie pokarmów przez fermenty trawienne). - 2) ob. Wytrawianie.

Trawieniec, łac. abomasus, ostatni odcinek żołądka ssaków przeżuwających, gdzie odbywa się właściwe trawienie.

Trawnik, przestrzeń pokryta roślinnością z przewagą traw; ł ą k i są to t. produkujące siano, p a s t w i s k a, t. spasane przez bydło; t. o z d o b n e: w ogrodach, parkach, skwerach.

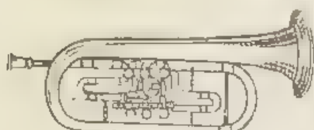
Trawy, rodzina roślin 1-liściennych z rzędu plewowych; rośliny roczne, pęd stanowi puste ź d ź b ł o, kwiatostanem kłos lub wiecha; owocem z i a r n i a k. Są pospolite na całej kuli ziemskiej; dostarczają człowiekowi pożywienia (t. z b o ż o w e), paszy dla bydła, słomy, chronią przed wydmami.

Trazybul, wódz ateński, 403 prz. Chr. obalił w Atenach 30 tyranów i przywrócił rządy demokratyczne, zginął 389 pod Aspendos.

Trazymeńskie Jezioro, wł. Lago Trasimeno, jez. w środk. Włoszech, 129 km²; 217 prz. Chr. zwycięstwo Hannibala nad Rzymianami.

Trąba Mikołaj, arcybisk. gnieźn. (1858 – 1422), podkanclerzy kor., doradca Jagiełły; 1414 poseł pol. na soborze w Konstancji (kandydat na papieża); mediator pomiędzy Francją a Anglią; uregulował polskie stosunki kościelne.

Trąba powietrzna, gwałtowny wir powietrzny na lądzie lub morzu (t r ą b a m o r s k a), przy którym wir wsysa wodę, często niebezpieczna dla okrętów.

Trąbka wentylowa

Trąbka, dęty instrument mosiężny; w starożytności — t u b a, d z i ś — t. w e n t y l o w a, o wysokim dźwięku.

Trąboróg, ślimak morski o wrzecionowatej skorupie, która staroż. Rzymianom służyła za trąbę wojenną; Atlantyk, Ocean Indyjski.

Trąbowce, ob. Słonie

Trąd (lepra), choroba zakaźna, występująca w 2 postaciach, jako t. g u z o w a t y i p l a m i s t y, charakteryzuje się owrzodzeniami i zgorzelą członków. T. nie jest chorobą dziedziczną. W staroż. i śrdw. t. pochłaniał wiele ofiar w Europie, obecnie częsty w Azji, Ameryce Płd., w Europie tylko sporadycznie w krajach bałtyckich. Międzynarod. konferencja w Berlinie 1897 uchwaliła przymus odosobniania trędowatych.

Trądzik, a c n e, grupa chorób skóry, polegających na zapaleniu gruczołów łojowych, wskutek zatrzymania ich wydzieliny. T r ó ż o w a t y polega na rozszerzeniu naczyń krwionośnych.

Trampczyński Wojciech, polityk pol., * 1860, zasłużony obrońca spraw polskich w b. zaborze pruskim, członek Nacz. Rady Ludowej i prezes nacz. rejencji 1918—19, marszałek Sejmu Ustawodawczego 1919—22, Senatu 1922—27, od 1928 narod. demokrat. poseł na Sejm.

Trebia, włos. Trebbia, pr. dopł. Padu, 115 km; 218 prz. Chr. zwycięstwo Hannibala nad Rzymianami. 1799 zwycięstwo Rosjan i Austriaków nad Francuzami.

Trebizonda, ob. Trapezunt

Trecento (treczento), wł., oznaczenie w dziejach sztuki i literatury włos. wieku XIV.

Trefa, hebr., to, co żydowskie przepisy religijne uznają za nieczyste, stąd potocznie: t r e f n e; przeciw.: k o s z e r.

Trefić, strojnie czesać

Trèfle (trefl), fr., „koniczyna", kolor w fr. kartach do gry (ob.), odpowiada w kartach pol. i niem. „żołędzi".

Trefniś, śmieszek, błazen; nazwa od staropol. t r e f n y, w znaczeniu dowcipny, ucieszny

Treitschke Heinrich, historyk niem. (1834—96) skrajny nacjonalista; napisał „Deutsche Geschichte im XIX Jhdt.", „Politik" i in.

Trema, 1) stan silnego zdenerwowania u mówców, artystów itd. przy publicznym wystąpieniu; 2) znak pisarski, ob. Diereza.

Trembecki Stanisław, poeta pol. (ok. 1730—37 – 1812), jeden z głównych przedstawicieli doby Stan. Augusta, jego dworzanin, ajent i towarzysz wygnania, potem rezydent u Szczęsnego Potockiego w Tulczynie, świetny artysta klasycznej formy poetyckiej i najlepszy stylista swej epoki: bajki, wiersze polityczne, poemat opisowy „Sofiówka".

Trembowla, m. pow. w woj. tarnopol., nad Gnieźną, 8.000 mieszk.; ruiny zamku z XVII w.; młyny, cegielnie; 1675 bohaterska obrona przed armią tur.-tatars., podczas której wsławiła się Anna Dorota Chrzanowska.

Tremolo, wł., wibracja tego samego tonu lub szybkie powtórzenie tych samych tonów

Tremor, łac., drżenie, trzęsienie się

Tren, 1) powłóczysta, tylna część sukni kobiecej, dzisiaj tylko wieczorowej; 2) tabory wojskowe.

Trenczyn, słow. Trenčín, m. pow. na Słowaczyźnie, nad Wagiem, 11.000 mieszkańców.

Trenczyńskie Cieplice, uzdrowisko na Słowaczyźnie, nad Wagiem, radioaktywne źródła siarczane.

Trend, ang., w statystyce gospodarczej z a s a d n i c z y k i e r u n e k, w jakim przebiega dane zjawisko gospod., przedstawiany za pomocą krzywej. Odchylenia od kierunku zasadniczego pozwalają odkryć wpływy koniunkturalne.

Trener, nauczyciel sportu, prowadzący ćwiczenia z zawodnikami. T r e n i n g, z a p r a w a, ćwiczenia w celu uzyskania sprawności w danej konkurencji sportowej.

Trenodia, starogrecka pieśń żałobna, pogrzebowa

Trenować, ob. Trener

Trent, rz. w środk. Anglii, 274 km.

Trente et quarante (trant e karant), fr., „trzydzieści i czterdzieści", hazardowa gra w karty

Trentino, włos. nazwa płd. Tyrolu.

Trento, włos. nazwa Trydentu.

Trenton (trentn), stol. st. New Jersey w St. Zjedn. Am. Płn., nad Delaware, 123.000 mieszk., przemysł stalowy i porcelanowy

Trentowski Bronisław, pol. filozof i pedagog (1808—69), dążył do uniwersalizmu oraz do słowiańskiej syntezy realizmu (romańskiego) i idealizmu (germańskiego). W dziele „Chowanna" dał obszerny system pedagogiczny. Poza tym: „Myśli", „Wizerunki duszy narodowej", „Panteon wiedzy ludzkiej" i in.

Treny, 1) poezje nagrobne dla uczczenia zmarłych, znane w starożytności rozpowszechnione w poezji rzymskiej i humanistycznej. Słynne na polskie „Treny" Jana Kochanowskiego na śmierć córki Urszulki, licznie naśladowane; 2) ob. T r e n.

Treny Jeremiasza, księga St. Testamentu, z l. 586—538 prz. Chr., niesłusznie przypisywane prorokowi Jeremiaszowi. Treścią są skargi z powodu upadku Jerozolimy i publiczne pieśni żałobne.

Trenzla, lekka uzda sportowa.

Trepanacja, operacja chirurgiczna polegająca na otwarciu (wypiłowaniu) kości czaszki. Znana u ludów pierwotnych, a nawet prehistorycznych

Tresura, przyuczanie zwierząt do celów gospodarczych lub pokazowych.

Treter, 1) Mieczysław, pol. historyk i krytyk sztuki, * 1883; rozprawy, krytyki ze sztuki współcz.; 2) Bogdan, pol. malarz i architekt, * 1886; konserwator zabytków w Krakowie; projekty kilimów, mebli, wnętrz.

Tretiak, 1) Józef, pol. historyk literac. (1841—1923), monografie o młodości Mickiewicza, o Słowackim, o Zaleskim; 2) Andrzej, anglista pol., * 1886; „Literatura angielska w okresie romantyzmu", „Lord Byron" i in.

Treuga Dei, ob. Pokój Boży.

Treviso, stol. włos. prow. T., 54.000 mieszk.

Trewir, niem. Trier, stol. rejencji T. w Nadrenii (Niemcy), nad Mozelą, 74.000 mieszk. ruiny zabytków rzyms. — Założ. przez Rzymian, od X w. należał do arcybiskupów, którzy od XIII w. byli elektorami.

Trębacz, w wojsku: grajek sygnałowy, szeregowiec, przy sztabach podoficer. Pułki kawalerii mają kapele złożone wyłącznie z trębaczy.

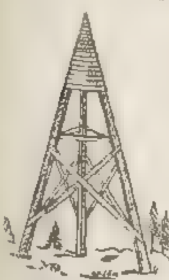
Trębacz Maurycy, malarz pol., * 1861; „Samaritanin", „Cymbalista" i in.

Trędownik, roślina trwała z rodziny trędownikowatych; wilgotne zarośla, przew. w Polsce płd.

Trędownikowate, rodzina roślin 2-liściennych z rzędu rurkokwiatowych; niektóre gatunki trujące mają zastosowanie w medycynie.

Tretwian, rośl. z rodziny południkowatych rosnąca na półkuli płd.; niektóre uprawiane w Europie jako warzywne (szpinak nowozelandzki): Ameryka, Australia, Japonia, Polinezja.

Triangle, franc., trianguł, instrument perkusyjny 3-kątny, z prętu mosiężnego lub stalowego; ton dzwonkowy.

Wieżyczka triangulacyjna

Triangulacja (trójkątowanie), metoda pomiaru obszarów przez podział na trójkąty przystające (sieć t.); wierzchołki tych trójkątów, tzw. punkty triangulacyjne oznacza się wieżyczkami, odległości wyznacza się rachunkiem trygonometrycznym.

Trianguł, ob. Triangle.

Trianon, 2 pałacyki w Wersalu: Wielki, Le Grand-T., zbud. w 1687—8 przez Ludwika XIV, dla pani de Maintenon, mały, Le Petit T., 1766 przez Ludwika XV, ulubiony pałac Marii Antoniny. — W Wielkim podpisanie 1920 pokoju między koalicją a Węgrami.

Triarchia, gr., rządy trzech, triumwirat.

Trias, ob. Triasowa formacja.

Triasowa formacja (trias), najstarsza formacja geolog. ery mezozoicznej (por. tab. Geologiczne formacje). Podział na: pstry piaskowiec, wapień muszlowy, kajper. W Polsce, w Tatrach, na Górnym Śląsku, w Krakowskim, w G. Świętokrzyskich, w Wielkopolsce. W Krakowskim występuje dolomit kruszconośny z rudami cynku, ołowiu, żelaza (Bytom, Olkusz, Chrzanów). Z roślin występują w t. f. kalamity, cykasy, szpilkowe, w dużych ilościach wodorosty; ze zwierząt znane są szkarłupnie, stawonogi, liczne małże, głowonogi, z ryb żarłacze i kostnołuskie; znane też płazy i gady.

Tribus, łac., 1) trzy starorzymskie oddziały wojskowe; 2) później okręgi terytorialne, 4 miejskie, 31 wiejskich; na komicjach trybusowych zapadały uchwały plebejuszów, potem ogółu obywateli.

Trichinopoly, m. w prezyd. Madras (Indie Bryt.), 140 000 mieszkańców.

Trichinosis, gr., włośnica (ob.).

Trichomonas, gr., wiciowiec pasożytny, dla człowieka nieszkodliwy.

Trichophyton, grzybek pasożytujący na głowie człowieka i sierści ssaków, powoduje wypadanie włosów.

Trick (trik), ang., kawał, dowcipny podstęp, pomysł.

Tricius Aleksander Jan, malarz krakowski XVII w.; portrety Wł. Jagiełły, Jana III i in.

Triclinium, łac., starorzymski kwadratowy stół jadalny.

Tricolore (trikolor), fr., trójkolorowa flaga w pionowe paski, szczególnie Francji i Włoch.

Tridens, łac., trójząb (ob.).

Triduum, łac., 3-dniowa uroczystość kościelna; 3 ostatnie dni W. Tygodnia.

Triennium, łac., okres 3 lat.

Trier, ob. Trewir.

Triery, greckie okręty wojenne o 3 rzędach wioseł.

Triest, włos. Trieste, stol. włos. prow. T., port nad Zat. Triesteńską (płn. Adriatyk), 250.000 mieszk.; rzymskie ruiny, muzea, akademia morska, budowa okrętów, ruch port. 1933, 1,3 mil. tonn rejestr. netto. W l. 1383—1797 i 1815—1918 T. należał do Austrii, która ma obecnie wolną strefę w porcie.

Trieur (triör), fr., maszyna w rolnictwie i młynarstwie do oczyszczania zboża z nasion chwastów.

Trifolium, łac., koniczyna.

Trigeminus (nervus t.), nerw trójdzielny; por. Mózg.

Triglaw (Trzygłów), najwyższy szczyt w Alpach Julijskich, na granicy Jugosławii i Włoch, 2864 m wys.

Trimurti, w neobramanizmie synteza 3 głównych bóstw: Brahmy, Wisznu i Sziwy.

Trinidad, wyspa w Małych Antylach, kolonia bryt., 4822 km², 400.000 mieszk.; eksploatacja ropy naft. i asfaltu; stol. Port of Spain, 70.000 mieszk. — 1498 odkryta przez Kolumba, w XVI w. skolonizowana przez Hiszpanów, od 1802 do Anglii.

Trio, wł., 1) kompozycja przeznaczona na 3 instrumenty: t. fortepianowe (skrzypce, wiolonczela i fortepian), t. smyczkowe (skrzypce, wiola, wiolonczela); 2) druga, spokojna część w tańcach i marszach.

Triola, włos., figura muz., złożona z 3 nut mających w sumie taką samą wartość co 2 takie same nuty, np. ósemki równe 2 ósemkom tj. 1 ćwierci.

Tripoli, ob. Trypolis.

Tripplin Teodor, pisarz pol. (1813—81); ongi b. poczytne opisy podróży i powieści podróżnicze.

Triptolemos, w mitologii grec. bohater z Eleusis, który z polecenia Demetry zapoznawał ludzi z uprawą zbóż.

Trismegistos, gr., po trzykroć największy, nazwa nadawana przez staroż. Greków bogowi Hermesowi i bogowi egip. Thot.

Tristan i Izolda, dwoje kochanków z legendy średniowiecznej celtyckiej, oprac. w XII w. przez poetów półn.-franc., stamtąd i w innych liter. europ.; dramat muz. R. Wagnera.

Triumf, łac., w staroż. Rzymie uroczysty wjazd zwycięskiego wodza do miasta, na Kapitol; najwyższy stopień odznaczenia.

Triumfalny łuk, w staroż. Rzymie monumentalna brama, stojąca swobodnie, najczęściej na jednej z głównych dróg prowadzących do miasta, ozdobiona posągami zwycięskich wodzów, cesarzy, płaskorzeźbami, napisami. Ł. t. stawiano z okazji ważnych dla państwa zdarzeń. Ze staroż. zachowane: Ł. t. Tytusa i Konstantyna w Rzymie i w. in.; z nowoczesnych: Ł. t. w Paryżu.

Triumfy śmierci, ogólna nazwa licznych utworów literatury średniow. na temat marności życia ludzkiego wobec grozy śmierci.

Triumwirowie, łac., w Rzymie urzędy kolegialne z 3 członków. Triumwirat, związek trzech dla wykonywania najwyższej władzy w państwie; w Rzymie: pierwszy — Cezara, Pompejusza i Krassusa, drugi — Antoniusza, Oktawiana i Lepidusa.

Trivium, łac., „trzy drogi", w śrdw. pierwsze lata nauki szkolnej. Stąd trywialny: pospolity, płaski.

Trląg (Pakość), jez. na granicy Inowrocław i Mogilno, 806 ha, głębokość 16 m.

Trocadéro (trokadero), pałac w Paryżu z 1878, 1937 zburzony, w jego miejsce nowy.

Trochej, gr., miara wierszowa z dwóch zgłosek: długiej i następującej po niej krótkiej.

Trochilidae, kolibry, rodzina najmniejszych ptaków; Ameryka.

Trociny, odpadki przy tarciu drzewa piłą.

Trockie Jezioro, w pobl. Trok (woj. wileńs.), 5 km dł., do 3 km szer., na jednej z 12 wysepek ruiny zamku trockiego.

Trocki (właśc. Bronstein) Lew, przywódca bolszewicki, * 1877, za caratu kilkakrotnie więziony i zesłany, 1917 z Leninem współtwórca przewrotu bolszewickiego, potem komisarz dla spraw zagr., następnie wojny i marynarki (organizator czerwonej armii), od 1926 przywódca opozycji, 1927 wygnany za sprawą Stalina; nap.: „Terroryzm i komunizm", „Wojna i rewolucja", „Moje życie" i in.

Troć, ryba z rodziny łososiowatych, wędruje na czas tarła do rzek, po czym wraca do morza; morza Europy.

Trofea, gr., broń, chorągwie itd., zdobyte na nieprzyjacielu.

Troficzny, gr., pozostający w związku z odżywianiem.

Troglodyci, dawna nazwa ludów pierwotnych, zamieszkujących jaskinie i ziemianki.

Troicko-Siergiejewska Ławra, klasztor prawosławny pod Moskwą, zał. w XIV w.

Troilos (Troilus), najmłodszy syn Priama i Hekaby, zabity przez Achillesa.

Troja, gr. Ilion, prastara stolica Trojan w płn.-zach. Azji Mn., sławę swą zawdzięcza wojnie trojańskiej opiewanej przez Homera. W wojnie tej miała T. ulec 1184 przed Chr. zniszczeniu. — Bogate wykopaliska rozpoczęte 1870 przez Schliemanna. Obecnie tureck. Hissarlik. Por. Trojańska wojna.

Trojak, 1) trzeciak, dziecięca zabawa ruchowa w kole, polega na gonitwie parami; 2) taniec ludowy śląski, tańczony w trójkę (jeden mężczyzna, 2 kobiety). — Por. też Trojaki.

Trojaki, 1) troje bliźniąt, ob. Bliźnięta; 2) rodzaj ludowego naczynia, potrójnego; 3) staropol. monety srebrne, od XVIII w. miedziane.

Trojanek, przylaszczka gajowa, rośl. trwała z rodziny jaskrowatych, drobne kwiaty niebieskie; lasy cieniste.

Trojanowski, 1) Wincenty, pol. malarz i medalier (1859—1928); obrazy religijne, pejzaże, portrety, plakiety; 2) Edward, malarz polski (1873—1930), pionier zdobnictwa artyst.; krajobrazy, projekty kilimów, mebli, polichromie.

Trojańska wojna, legendarna wojna Greków z Trojańczykami, 1193—84 prz. Chr.; opisana w utworach Homera (uprowadzenie Heleny przez Parysa, podstępne zdobycie Troi przez Greków itd.)

Trojden, 1) w. ks. lit., 1272—82, pobity przez Leszka Czarnego; 2) książę czerski (1313—41), złożył 1329 hołd Wład. Łokietkowi.

Troki, rzemienie, powrozy, łyka do wiązania juków, tłumoków, dawniej też jeńców.

Troki, m. pow. w woj. wileńs., nad Jez. Trockim, 4000 mieszk., ruiny zamku Gedymina, kościół z XV w.; w XIV—XV w. stol. osobnej dzielnicy.

Trollhättan, m. w Szwecji, 15.000 mieszk.; nad wodospadem Trollhätta, utworzonym przez rz. Götaelf.

Trombetti Alfredo, językoznawca włos. (1866—1929), samouk, słynny poliglota, znał ok. 500 języków.

Trombina, fibrynoferment, ciało organiczne, powstające z trombogenu (ob.), powoduje ścięcie się fibrynogenu we krwi i zamienia go we włóknik.

Trombita, trąba pasterska, instrument ludowy dęty o różnej formie (trąbita).

Trombogen, składnik osocza krwi, konieczny do krzepnięcia krwi.

Tron, gr., krzesło z oparciem, przeważnie bogato ozdobne, atrybut władzy panującego.

Trondhjem (Throndhjem), m. w Norwegii, nad fiordem T., 54.000 mieszk.; port, politechnika; w śrdw. rezyd. królewska, obecnie miejsce koronacyjne.

Trop, ślad na ziemi zostawiony przez kroki człowieka lub zwierzęcia.

Tropikalne choroby, wywołane klimatem (u białych) lub zakaźne choroby grasujące w strefie zwrotnikowej. Pierwsze: na skutek niedostatecznego oddawania ciepła; z drugich najważniejsze: malaria (ob.), żółta febra (ob.), trąd (ob.), śpiączka (ob.), beri-beri (ob.)

Tropikalne kraje, obszary zwrotnikowe.

Tropikalny, zwrotnikowy.

Tropizm, ob. Roślin ruchy.

Troposfera, ob. Atmosfera.

Troppau, ob. Opawa.

Troppo, wł., zbytnio.

Tropy, 1) (k r a j e t r o p i k a l n e), nazwa obszarów w okolicy zwrotników; 2) melodie wolno wtrącone w śpiew liturgiczny (geneza analogiczna jak sekwencji [ob.]); 3) argumenty filozofii sceptycznej, wyrażające trudności dogmatyzmu i konieczność wątpienia o możliwości wiedzy.

Trotuar, fr., chodnik, część ulicy przeznaczona dla pieszych.

Trouville-sur-Mer (truwil sür m.), francuska miejscowość kąpielowa nad Atlantykiem, naprzeciw Deauville. 6.000 mieszkańców.

Troy (troj), m. w st. New York, w St. Zjedn. Am. Płn., nad Hudsonem, 72.000 mieszk.; huty żelaza; politechnika.

Troyes (trua), stol. franc. depart. Aube, nad Sekwaną, 58.000 mieszkańców.

Trójca św., dogmat wiary wszystkich wyznań chrześcijańskich: istnieje jeden Bóg w trzech osobach, równych, współistotnych, lecz różnych osobowością: Bóg-Ojciec, Syn Boży i Duch św. Wg Kościoła katol. Duch św. pochodzi od Ojca i Syna. Nie uznają T. św. socynianie, unitariusze.

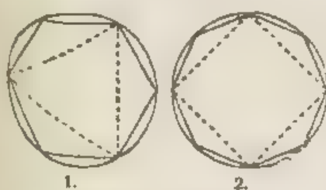
Trójdzielna zastawka, zastawka między prawym przedsionkiem a prawą komorą serca.

Trójdzielny nerw (łac. n e r v u s t r i g e m i n u s), piąta para nerwów mózgowych, n. czuciowo-ruchowy, dochodzący do oczodołów, szczęki i żuchwy.

Trójdźwięk, akord złożony z 3 tonów, odległych jeden od drugiego o tercję, np. c-e-g.

Trójgłowy mięsień (łac. t r i c e p s), mięsień na tylnej powierzchni kości ramieniowej; kurcząc się, prostuje przedramię.

Trójkąt, figura geometryczna płaska ograniczona trzema b o k a m i, przecinającymi się w 3 punktach zwanych w i e r z c h o ł k a m i. Rozróżnia się ze względu na boki: t. r ó w n o b o c z n y (3 b. równe); r ó w n o r a m i e n n y (2 b. równe), r ó ż n o b o c z n y (3 b. różne); ze względu na kąty: t. p r o s t o k ą t n y (1 kąt prosty), r o z w a r t o k ą t n y (1 kąt rozwarty), o s t r o k ą t n y (3 kąty ostre). Suma kątów wewnętrznych t. = 180°. W y s o k o ś ć w t.: prostopadła z wierzchołka do przeciwległego boku; p o w i e r z c h n i a t. = połowie iloczynu z długości boku i wysokości do niego prostopadłej. T. s f e r y c z n y, część powierzchni kuli, powstała z przecięcia 3 kół wielkich.

1) Trójkąt, sześciobok
2) Czworobok, ośmiobok

Trójkątowanie, ob. Triangulacja.

Trójnitrofenol, ob. Pikrynowy kwas.

Trójnitrotoluol, materiał wybuchowy, używ. do napełniania granatów, min, torped itd., otrzym. przez nitrowanie toluolu (ob.).

Trójnóg, podstawa pod naczynia w staroż.; znany jest t. Pytii (ob.) delfickiej.

Trójpolówka (t r z y p o l ó w k a), t r ó j p o l o w e g o s p o d a r s t w o, ob. Rolnictwo.

Trójporozumienie, e n t e n t a, związek polityczny pomiędzy Francją, Anglią i Rosją, skierowany przeciw trójprzymierzu (ob.). Zawiązkiem t. stał się sojusz francusko-rosyjski 1891, z czasem przyłączyła się Anglia. T. po wybuchu wojny światowej przedzierżnęło się w formalny sojusz.

Trójprzymierze, sojusz między Niemcami, Austro-Węgrami i Włochami, zawarty 1882, następnie odnawiany. Rozpadł się z wybuchem wojny światowej 1914, gdy Włochy odmówiły udziału w wojnie przeciw Francji, w 1915 zaś wypowiedziały Austro-Węgrom wojnę.

Trójząb, łac. t r i d e n s, trójzębna laska, godło Neptuna i symbol potęgi morskiej.

Trubadur, prowans. trobador, w średniow. literaturze prowansalskiej w ogóle poeta, w nowszych czasach prowansalski poeta liryczny.

Trubeckoj, ros. rodzina książęca: 1) Sergej Petrowicz (1790—1859), kierował spiskiem dekabrystów 1825, zesłany na Syberię; 2) Sergej Nikołajewicz, filozof i polityk (1862—1905); 3) Paweł, rzeźbiarz, * 1866; 4) Grigorij Nikołajewicz, dyplomata rosyj. (1873—1930), 1919—20 członek antybolszewickiego rządu płd.-ros.; 5) Nikołaj Sergiejewicz, ks., slawista rosyj., * 1890, stał 1920—28 na czele ruchu „eurazyjskiego".

Trucht, krótki kłus konia.

Trucizny, substancje powodujące chorobę lub śmierć. T. żrące, jak kwasy, ługi, chlor, brom, działają m i e j s c o w o, uszkadzając tkanki. T. k r w i (np. tlenek węgla, kwas pruski) łączą się z barwnikiem krwi, uniemożliwiając pobieranie tlenu z powietrza. T. n e r w o w e (przeważnie alkaloidy) działają przede wszystkim szkodliwie na system nerwowy. Dawka śmiertelna zależy od rodzaju t. i od odporności organizmu. L e c z e n i e ma na celu usunięcie t. z ustroju; stosuje się płukanie żołądka, środki moczopędne, lewatywy, odtrutki.

Trudowiki, w Rosji przedbolszewickiej związek robotników i drobnomieszczaństwa, o programie podobnym do socjalrewolucyjnego; do przywódców należał Kiereński.

Trueba Antonio de, poeta hiszp. (1819—89), najpopularniejszy przedstawiciel swej epoki.

Trufle, jadalne grzyby, workowce; okrągłe ciała owocujące, podziemne, przeważnie na obszarach wapiennych.

Trukwa, rośl. z rodziny dyniowatych; owoce podobne do ogórka, dostarcz. szkieletu (po usunięciu miąższu), używanego zamiast gąbek.

Trupa, fr., zespół aktorów, artystów cyrkowych itp., zwykle wędrowny, objazdowy.

Trupia główka, motyl z rodziny zawisaków z plamą w kształcie trupiej główki na tułowiu.

Truskawiec, w. i uzdrowisko w Beskidach Wsch. (pow. Drohobycz, woj. lwows.), 425 m n. p. m., 2.500 mieszk.; radioaktywne źródła solankowo-siarczane i alkaliczne, kąpiele solankowe, siarczane i borowinowe.

Truskawka, trwała roślina z rodziny różowatych, hodowana dla jadalnych owoców; pochodzi ze skrzyżowania różnych gatunków poziomki.

Trust (tröst), ang., ścisłe zjednoczenie przedsiębiorstw tej samej gałęzi produkcji, w ten sposób, że poszczególne przedsiębiorstwa tracą swą samodzielność finansową; ma na celu zupełne opanowanie rynku i usunięcie konkurencji.

Trutnie, ob. Pszczoła.

Trawer (fr. trouvère), w średniowiecznej literaturze półn.-francuskiej poeta liryczny.

Tryb, w gramat. forma odmiany czasownika.

Trybula ogrodowa, roślina roczna z rodziny baldaszkowatych, czasem uprawiana i używana zamiast pietruszki; dziko rośnie w okolicach podgórskich.

Trybun, ob. Trybunowie.

Trybuna, łac., 1) wzniesienie dla mówców, agitatorów itd.; 2) budowla dla publiczności na zawodach itp.

Trybunał, łac., sąd, zwłaszcza powołany do rozstrzygania spraw ważniejszych oraz w postępowaniu odwoławczym; sąd kolegialny, złożony z kilku sędziów (3, 5, 7).

Trybunał administracyjny. Do orzekania o legalności aktów administracyjnych w zakresie administracji rządowej i samorządowej powołany jest wg konstytucji z 1935 Najwyższy Trybunał Administracyjny. Orzeczenie ostateczne w toku instancyj administr. może być przez interesowanego zaczepione skargą do N. T. A. w ciągu 2 miesięcy od doręczenia zaczepionej decyzji. T. oddala skargę lub uchyla decyzję, po czym władza pozwana ma wydać w ciągu 30 dni nowe orzeczenie.

Trybunał Kompetencyjny, powołany jest wg konstytucji 1935 do rozstrzygania sporów o właściwość między sądami, a innymi organami władzy.

Trybunał koronny i t. litewski, sądy najwyższe, utworzone: dla Polski 1578, dla Litwy 1581, przede wszystkim jako instytucja apelacyjna dla sądów niższych; wyjątkowo dla niektórych kategoryj spraw, przeciw starostom i urzędnikom grodzkim, jako pierwsza i ostatnia instancja.

Trybunał Stały Sprawiedliwości Międzynarodowej, utworzony 1920 jako organ Ligi Narodów, z siedzibą w Hadze, składa się z sędziów wybranych przez Radę Zgromadzenia Ligi na 9 lat. Sądzi spory, przedłożone mu przez państwa i występuje na wezwanie Ligi jako ciało opiniodawcze.

Trybunał Stanu, powołany przez konstytucję 1935 do orzekania w sprawach ministrów, senatorów i posłów pociągniętych do odpowiedzialności konstytucyjnej; złożony z pierwszego prezesa Sądu Najwyższego, jako przewodniczącego, oraz 6 sędziów.

Trybunat, zaprowadzony we Francji 1799—1807 (100 członków, mianowanych przez senat); miał rozpatrywać projekty prawne rządu.

Trybunowie (łac. tribuni), w staroż. Rzymie kolegia urzędnicze (T. aerarii, T. militum, T. militum consulari potestate); od 471 prz. Chr. T. plebis (ludu), wybierani przez plebejuszów dla obrony ich interesów [illegible], później weszli do senatu (mogli unieważnić jego uchwały); urząd t. zanikł ok. 260 po Chr. — Tytuł t. wznowiony potem przez Colę di Rienzi (ob.) i rewolucję francuską.

Trybusowe komicja, w starożyt. Rzymie zebrania plebejuszów (potem ogółu obywateli) pod przewodnictwem trybunów ludu.

Trybut, łac., danina.

Tryby, ob. Przekładnia, Zębate koła.

Trychina (włosień), pasożyt mogący wywołać chorobę włośnicę (ob.), żyjący w jelicie cienkim człowieka i zwierząt mięsożernych. Samica rodzi młode (do 1000) w jelicie zwierzęcia-żywiciela, te wędrują przez ściany jelita naczyniami limfatycznymi i krwionośnymi do mięśni, gdzie zasklepiają się w torebki. Spożyte z mięsem takiego zwierzęcia — np. przez człowieka, uwalniają się w żołądku z torebek, rosną i rozwijają się w jelicie. Przenosicielem t. jest szczur domowy, a świnie, które zjadły padlinę szczurów, mogą je następnie przenieść na człowieka.

Trychinoskop, gr., aparat projekcyjny, który umożliwia oglądanie trychin (ob.).

Trydencki sobór, zwołany do Trydentu, celem naprawy dyscypliny Kościoła rzymsko-kat. i obmyślenia środków walki z reformacją. Obradował 1545—49, 1551—52 i 1562—63. Umocniono stanowisko papieża, określono naukę o Piśmie św., tradycji, sakramentach, wydano indeks książek zakazanych.

Trydent, włos. Trento, niem. Trient, stoł. włos. prow. T. w płd. Tyrolu, nad Adygą, 56.000 mieszk.; ob. Trydencki sobór.

Tryft (prąd tryftowy), prąd na powierzchni morza, pod działaniem stałych wiatrów.

Trygonometria, gr., dział geometrii, zajmujący się związkami między bokami a kątami trójkątów. Stosunki boków trójkąta do siebie są wartościami stałymi, zależnymi od kątów. T. wprowadza pojęcia funkcyj trygonometr. dla kątów ostrych: sinus kąta α, $\sin\alpha = \frac{a}{c}$ jest to stosunek przyprostokątni a przeciwległej kątowi α do przeciwprostokątni c; cosinus kąta α: $\cos\alpha = \frac{b}{c}$ jest to stosunek przyprostokątni (b) przyległej kątowi α do przeciwprostokątni; tangens α: $\operatorname{tg}\alpha = \frac{a}{b}$, cotangens $\operatorname{ctg}\alpha = \frac{1}{\operatorname{tg}\alpha} = \frac{b}{a}$, secans: $\sec\alpha = \frac{1}{\cos\alpha} = \frac{c}{b}$, cosecans: $\operatorname{cosec}\alpha = \frac{1}{\sin\alpha} = \frac{c}{a}$. Tablice trygonometryczne podają wartości funkcyj tr. z dokładnością 4—5 miejsc dziesiętnych. Pojęcia funkcyj rozszerza się na wszelkie kąty; funkcje tryg. są okresowe (periodyczne), tzn. nie zmieniają swych wartości, gdy kąt rośnie lub maleje o całkowitą wielokrotność pewnego kąta zw. okresem funkcji, okresem funkcji tr. jest kąt 360°. Funkcje tr. pozwalają rozwiązać trójkąt, tzn. obliczyć boki i kąty przy odpowiednio danych elementach. T. sferyczna zajmuje się związkami między bokami i kątami trójkątów sferycznych, ma duże zastosowanie w astronomii.

Tryk, baran niekastrowany.

Trykoty, wyroby oczkowe, dziane na drutach ręcznie lub maszynowo.

Tkaniny 2 (Europa)

[illegible] Tk. jedw. [illegible] XIII w.

[illegible]

1. Tk. jedw. [illegible] XV w.

[illegible] Aksamit wytłaczany, Włochy, XVI w.

[illegible]

[illegible] XVI w.

[illegible] jedw. [illegible] Francja: Ludwik XIV

8. Tk. jedwab., Hiszpania, XIV–XV w.

9. Tk. jedwab., Niemcy [illegible]

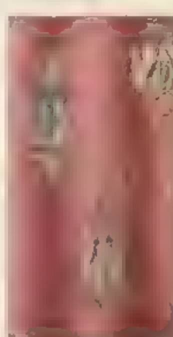
[illegible] Tk. jedwab., Francja, Ludwik XV.

[illegible] Francja, Ludwik XVI.

[illegible]

[illegible]

Tryler, ozdobnik muzyczny, polegający na b. szybkiej zmianie 2 powtarzających się tonów: głównego i jego górnej sekundy.

Tryllon, we Francji = milion milionów (1 i 12 zer); w Niemczech = milion bilionów (1 i 18 zer).

Trylobity, rząd skorupiaków wymarłych; pancerz zachował się w skamielinach okresu sylurskiego i kambryjskiego.

Trylogia, gr.; w starożytnej Grecji cykl trzech tragedii, gdy dołączano doń satyrę, całość nazywała się tetralogią. Obecnie wogóle cykl trzech utworów, np. trylogia historyczna Sienkiewicza.

Trymestr, łac., 1/3 część roku szkolnego w szkołach wyższych.

Trynitarze (zakon św. Trójcy), zał. pod koniec XII w. dla wykupu jeńców z niewoli; w Polsce od XVII w.

Trypanosoma, gr., ob. Świdrowiec.

Tryper, ob. Rzeżączka.

Trypla, minerał używany do polerowania.

Trypolis, 1) włos. Tripoli, stol. Trypolitanii (ob.), nad Małą Syrtą, 70.000 mieszk., port.; 2) Tarabulus, m. port. w państwie Libanon, w franc. obszarze mandat. syryjs., nad M. Śródziemnym, 37.000 mieszk.

Trypolitania, włos. Tripolitania, część włos. prow. Libii, ok. 900.000 km², 550.000 mieszk.; płaskie wybrzeża, we wnętrzu pustynie i stepy; stol. Trypolis; wywóz tuńczyków, gąbek, daktyli, trawy morskiej. — W staroż. zależna od Kartaginy, potem od Numidii, od 46 prz. Chr. prowincja rzymska Africa. Od VII w. arabska, od 1551 turecka, po wojnie tur.-włoskiej 1911—12 włoska.

Trypsyna, ferment soku trzustkowego rozkładający białka do aminokwasów.

Tryptyk, 1) płaszczyzna malowana lub pokryta płaskorzeźbą, nakryta 2 skrzydłami też dekorowanymi (głównie w obrazach ołtarzowych); 2) trójdzielna kompozycja malarska; 3) rodzaj paszportu podróżnego, złożonego z 3 odcinków, dla automobilistów i motocyklistów.

Tryskawiec, rośl. z rodziny dyniowatych; Kaukaz, Afryka płn., Wyspy Azorskie.

Trystan, ob. Tristan i Izolda.

Tryton, grecki bóg morski; przedstawiany z ogonem delfina, kopytami konia i rogiem, z muszlą w ręce.

Trywialny, łac., pierwotnie dotyczący szkoły niższej śrdw. (trivium), potem: gminny, pospolity.

Trzcina, trwała roślina trawiasta do 3 m wys., brzegi wód stojących.

Trzcina cukrowa, rośl. trawiasta, uprawiana w klimacie gorącym; z łodygi otrzymuje się cukier.

Trzciniak, ptak wróblowaty, przelotny; gnieździ się na brzegach wód stojących.

Trzcinlczek, przelotny ptak wróblowaty, owadożerny; gniazda buduje nad wodą.

Trzcinnik, trawa pospol. na wilgotnych miejscach.

Trzcinowy cukier, ob. Cukier trzcinowy, Cukrownictwo.

Trzciński, 1) Teofil, dyr. i reżyser teatralny, * 1879; 2) Mieczysław, malarz pol., * 1881; motywy architekt., krajobrazy itd.

Trzebieniec, kastrat, ob. Kastracja.

Trzebież, karczowanie.

Trzebinia, m. w pow. Chrzanów (woj. krak.), 6.000 mieszk., kop. węgla, rafineria nafty, huta cynkowa, cementownie itd.

Trzebiński Marian, malarz pol., * 1871; krajobrazy architekt. i widoki z Włoch.

Trzeciaczka, ob. Malaria.

Trzeciorzęd, ob. Trzeciorzędowa formacja.

Trzeciorzędna formacja (trzeciorzęd), formacja geolog. między kredą a dyluwium (por. tabelę Geolog. formacje), dzieli się na starszy paleogen (obejmuj. paleogen i oligocen) i młodszy neogen (obejmuj. miocen i pliocen). T. składa się głównie z wapieni, piaskowców, margli, iłów, zlepieńców, zawierających nieraz złoża węgla brun., gipsu, soli kamiennej, rud żelaza. — Flora i fauna, na ogół przypomina formy obecnie żyjące; z roślin najważn. szpilkowe, z kt. żywicy powstał bursztyn, poza tym rośliny drzewiaste ciepłego klimatu, jak palmy, akacje i i., z kt. wytworzył się węgiel brunatny; z form zwierz. przeważają mięczaki, liczniej pojawiają się owady i wreszcie występują ssaki, których wszystkie prawie grupy są już reprezentowane.

Trzej królowie, wg. Ewangelii Mateusza trzej chrześć. święci przybyli do Heroda i do Betlejem, by złożyć hołd nowonarodzonemu królowi żyd. (Kasper, Melchior, Baltazar). Święto 6 I. (tzw. Epifania).

Trzemeszno, m. w pow. Mogilno (woj. poznańs.), nad Jez. Trzemeszeńskim; 5.000 mieszkańców.

Trzeszczkowska Zofia z Mańkowskich, pseud. Adam M-ski, pol. poetka i wybitna tłumaczka poetów obcych (1847—1911), m. in. Camoensa, Byrona, Lamartine'a, Mistrala, Baudelaire'a.

Trześnia, to samo co czereśnia.

Trzewia, łac. intestina, narządy zawarte w niektórych jamach ciała zwierząt i człowieka.

Trzewikodziób, ptak z rodziny czaplowatych o dług. dziobie podobnym do drewnianego trzewika; Afryka środkowa.

Trzęsidło, ob. Nostoc.

Trzęsienie ziemi, nagłe i krótkotrwałe drgania skorupy ziemskiej, wywołane ruchami głębszych mas litosfery (t. tektoniczne, najczęstsze i najgroźniejsze), zapadaniem się stropów podziemnych jaskiń (t. zapadliskowe, o charakterze lokalnym) lub związane z wulkanizmem (t. wulkaniczne). Drganie bierze początek w ognisku (hypocentrum), skąd rozchodzi się falisto (drgania podłużne i poprzeczne). Epicentrum, miejsce na pow. ziemi, najwcześniej objęte drganiem, daje początek falom powierzchniowym. W wypadku położenia ogniska pod dnem mórz powstają t. podmorskie. Rozprzestrzenianie się fal t. zależne od budowy geologicznej. Najbardziej katastrofalne skutki wywołuje t. w okolicy epicentrum. T. występują gł. w obszarach młodych ruchów tektonicznych (wybrzeża Oceanu Spokojnego i Morza Śródziemnego). W Polsce b. rzadkie i słabe, zdarzają się w Karpatach i na Podolu (ostat-

nie wybitniejsze w Krynicy 1909 r.). Do pomiarów t. służą sejsmografy (ob.).

Trzęślica, trawa występ. w Polsce jako: 1) t. jednokolankowa, brzegi wód, lasy liściaste; 2) t. leśna; płd. część nizin.

Trzmiel, błonkówka z rodziny pszczołowatych; t. ziemny, buduje gniazda w norach lub dziuplach; osobniki są zróżnicowane na samicę, samca i robotnice.

Trzmielina, krzew z rodziny trzmielinowatych; pospol. na niżu i niższych stokach górskich

Trznadel, ptak wróblowaty; Europa, Syberia zachodnia.

Trzoda, stado zwierząt domowych, nieroboczych, szczeg. nierogacizna.

Trzon (lub trzpień), 1) część wystająca, na którą jest nadziany jakiś element maszynowy; 2) środkowa część filara lub kolumny.

Trzonowe zęby, ob. Zęby

Trzos, w dawnej Polsce skórzany worek na pieniądze w kształcie pasa; przen.: bogactwo.

Trzpiennikowate, owady z rzędu błonkówek, szkodniki drzew iglastych; t. pospolity, gąsienice żerują w drewnie sosen.

Trzustka, gr. pancreas, gruczoł w jamie brzusznej, za żołądkiem; t. wydziela przez przewód trzustkowy do jelita cienkiego sok trzustkowy (ob.).

Trzustkowy sok, wydzielina trzustki, mająca znaczenie trawienne; fermentami s. t. są: trypsyna (rozkładająca białka), steapsyna, lipaza (rozkład. tłuszcze), diastaza (rozkład. skrobię), glikogen (cukry).

Trzycieski (Trzecieski) Andrzej, pisarz pol. (ok. 1530—84), autor życiorysu M. Reja, nadto słynna łac. elegia o wzroście protestantyzmu w Polsce i in. pisma reformacyjne.

Trzydziestoletnia wojna, 1618—48. Głównym jej powodem był antagonizm religijny między protestantami (1608 zorganizowani w „Unii“) a katolikami (1609 „Liga“). Okres czeski, 1618—20: Defenestracja praska 1618 (na skutek pogwałcenia praw protestantów czes. przez cesarza Ferdynanda II), Fryderyk V, palatyn reński obrany królem czes. („zimowy król“), pobity pod Pragą 1620. Okres palatyński, 1621—24: wojska cesarskie pod wodzą Tilly'ego (ob.) zajmują Palatynat. Okres duński, 1624—30: zwycięzenie przez Tilly'ego i Wallensteina, nowego obrońcy protestantów, króla duń. Chrystiana IV (pokój w Lubece 1629), 1629 edykt restytucyjny, 1630 ustąpienie Wallensteina. Okres szwedzki, 1630—36: 1631 Tilly pokonany przez sprzymierzonego z Sasami Gustawa Adolfa szwedz. pod Breitenfeld, 1632 klęska ponownie powołanego Wallensteina pod Lützen, zorganizowanie przez Oxenstiernę (ob.) związku w Heilbronn, 1634 zdrada i śmierć Wallensteina (zamordowany), zwycięstwo cesarza pod Nördlingen. Okres szwedz.-franc., 1636—48: pomoc Francji i liczne klęski wojsk cesarskich (nad Renem 1638, pod Breitenfeld 1642, pod Jankowem 1645 etc.); 1648 pokój westfalski (ob.).

Trzydziestu tyranów, rząd oligarchiczny w Atenach, powołany przez Spartan 404 prz. Chr. po zdobyciu przez nich miasta.

Trzygłów, ob. Trigław.

Trzymonawy, rodzina ryb z rzędu kostnoszkieletowych; ciało wrzecionowate, głowa płaska z przednią płetwą grzbietową przekształconą w przylgę; żywią się skorupiakami, mięczakami; morza ciepłe.

Trzynasty punkt W. Wilsona, trzynasty punkt warunków, zaproponowanych przed zawieszeniem broni w wojnie świat. przez Wilsona; zawierał warunek odbudowy niepodległego państwa pol., w granicach zamieszkałych przez Polaków, z dostępem do morza.

Trzyszcze, rodzina chrząszczy o ciele wąskim, żywo zabarwionym; żywią się owadami, żyją w ziemi; najbardziej znany gat.: t. płamiec.

Tse-tse, mucha tse-tse, owad 2-skrzydły, przenosi zarazki śpiączki afrykańskiej; Afryka płn.

Tsi-nan (Tsi-nan-fu), stol. chińs. prow. Szantung, nad rz. Hoangho, 370.000 mieszk., ameryk. uniwersytet, przemysł tekstylny.

Tsingtau, m. port. w chińs. prow. Szantung, 390.000 mieszkańców

Tsitsikar (Cicikar), stolica chińsko-mandżurs. prowincji Helungkiang w państwie Mandżukuo, ok. 30.000 mieszk., ważny punkt handlowy.

Tsu, m. na japońs. wyspie Hondo, 56.000 mieszkańców

Tsushima, ob. Cuszima.

Tu, znak chem. pierw. tulu (Thulium).

Tuamotu (Paumotu), franc. archipel. w Polinezji, 85 wysp koral., 860 km², 4.000 mieszk. (Polinezyjczyków).

Tuaregowie, koczowniczy szczep hamicki zach. Sahary, ok. 250.000 głów; mahometanie, ale monogamiści.

Tuat, grupa oaz na algers. Saharze, ważny węzeł dróg karawanowych.

Tuba, łac., „rura“, trąbka wojenna staroż. Rzymian; w dzisiej. orkiestrze t. basowa — najgłębszy instrument mosiężny. Z wentylami barytonowe Eufonium i kontrabasowy Helikon.

Tuberkulina, przesącz z hodowli bulionowej prątków gruźlicy, stosowany przez Kocha, miał służyć do uodporniania przeciw gruźlicy. Odczyn tuberkulinowy występuje u gruźlików po zastrzyku. Por. Pirquet.

Tuberkuloza (tuberculosis), ob. Gruźlica.

Tuberoza, rośl. cebulkowa z rodziny amarylkowatych, kwiaty b. wonne; pochodzi z Meksyku; u nas hodowana jako roślina ozdobna.

Tubus, łac., rura w mikroskopie, lunecie, teleskopie, w kt. osadzone są soczewki

Tuchaczewski M., marszałek sowiecki naczel. wódz armii sowiec. w wojnie z Polską 1920; początkowo przełamał front pol., później pobity pod Warszawą. 1937 rozstrzelany z wyroku sądu wojskowego.

Tuchola, m. pow. w woj. pomorsk., 5.500 mieszk., na skraju olbrzymich borów tucholsk., obejmujących ok. 3.000 km².

Tucydydes (grec. Thukydides), historyk grec. (ok. 460 prz. Chr. — po 403), wygnany 424 za spóźnienie z odsieczą dla Amfipolis, wrócił 404; pierwszy krytyczny historyk, opisał wojnę peloponeską w 8 księgach (do 411).

Tudor (tiuder), ang. dynastia królewska (1485—1603): Henryk VIII, Edward VI, Maria i Elżbieta.

Tuf, ob. Martwica.

Tu Fu, słynny poeta chiń. (ok. 712/4—770).

Tuilerie, fr. Tuileries, pałac i park królów fr. w Paryżu, do końca XVII w. i w epoce cesarstwa rezydencja panujących, 1871 spalony: na jego miejscu dziś o g r ó d T.

Tuja, drzewo iglaste z rodziny cyprysowatych, pędy rozpłaszczone, liście łukowate, kwiaty jednopłciowe, zebrane w szyszki; Amer. Płn. i Azja; u nas występ. jako drzewo parkowe, sadzone na cmentarzach. Drewno ma zastos. w tokarstwie, z liści olejek używ. w lecznictwie.

Tukany, ob. Pieprzojady.

Tukidydes, ob. Tucydydes.

Tul, Tu, rzadki pierw. metaliczny, l. porz. 69, cięż. at. 169,4.

Tulejka, pierścieniowa nakrętka, łącząca dwie rury żelazne.

Tulipan, roślina cebulkowa z rodziny liliowatych; kwiaty duże, barwne; pospol. hodowana w ogrodach.

Tulipanowiec, l i r o d r z e w, drzewo z rodziny magnoliowatych; drewno budulcowe; Ameryka Płd.; sadzone też po parkach.

Tullus Hostilius, wg. podania trzeci król rzymski, miał zburzyć m. Albalonga.

Tulon, fr. Toulon, franc. m. w depart. Var, twierdza i port wojen., nad M. Śródziemnym, 133.000 mieszk.; rybołówstwo, handel zbożem i owocami płd.

Tuluza, fr. Toulouse, stol. franc. depart. Haute-Garonne, nad Garonną, 195.000 mieszk., uniwers. z XIII w., w V w. stol. państwa Wizygotów.

Tuła, m. w obwodzie moskiews. (Rosja), nad Upą, 178.000 mieszk., przem. metalurg. (broń, samowary), wyroby srebrne.

Tułów, k a d ł u b, gł. część ciała ludzkiego lub zwierzęcego, bez głowy i kończyn, zawierająca większość narządów.

Tum, łac., określenie kościoła katedralnego, czasem kolegiaty.

Tumak, kuna leśna.

Tumaki, futro z kun.

Tumba, łac., 1) grób, pomnik grobowy; 2 katafalk, wystawiany w czasie nabożeństwa za zmarłych.

Tumor, łac., 1) obrzmienie; 2) guz.

Tumult, łac., zgiełk, zbiegowisko, zamieszanie.

Tundra, bezdrzewny pas porosły mchami i porostami, na płn. od granicy lasów, w płn. Europie, Azji i Ameryce.

Tunel, poziomy przekop podziemny dla komunikacji lub ułożenia przewodów. Przekrój kolisty, eliptyczny i podkowiasty. Ściany zabezpiecza się przed obsuwaniem, sklepiając je ścianami z kamieni, betonu lub żelbetu. Przewietrzanie wentylatorami. Największy dotąd t. s i m p l o ń s k i, ob. Simplon.

Tunguzi, szereg plemion mongolskich na Syberii, między Jenisejem a Oceanem Spok. 3 grupy: Mandżurowie, T. właściwi (życie koczownicze, hodowla renów) i drobne plemiona myśliwsko-rybackie. Wyznają prawosławie i buddyzm, właśc. ciągle jeszcze szamanizm.

Tunguzka, 3 dopł. Jeniseju; 1) T. G ó r n a (Angara), 1760 km; 2) T. Ś r e d n i a, 1300 km i 3) T. D o l n a, 2700 km.

Tunika, 1) rzymska szata wełniana, luźna, do kolan, spięta pasem; 2) w Kośc. katol. wierzchnia szata liturgiczna subdiakona w czasie mszy św. i uroczystości kościelnych.

Tunika rzym.

Tunis (franc. la Tunisie), francuski protektorat w płn. Afryce, między Algerią, Libią i Morzem Śródziemnym, 125.000 km² i 2,41 mil. mieszk. (19 na km²). Kraj przeważn. górzysty (wsch. pasma Atlasu Tellskiego i Saharskiego do 1.600 m wys.) z niziną na wsch. wybrzeżu i na płd. (szott El Dżerid). Klimat śródziemnomorski, na płd. pustynny. Większość ludności stanowią mahometanie, Berberowie i Arabowie. 195.000 Europejczyków (Włosi, Francuzi). Uprawa: zbóż, oliwki, palmy daktyl. i wina. Hodowla owiec, bydła rogatego i wielbłądów. Kopalnie fosforytów (1933: 1,8 mil. t.), ołowiu (15.000 t), cynku i żelaza. Wartość (1933) wywozu: 241 mil., przywozu: 481 mil. zł. Kolei: 2.000 km. Stolica: Tunis (202.000 mieszk.). — Od 699 pod panowaniem arabskim, od 1574 miejscowi władcy (bejowie) pod zwierzchnictwem Turcji, od 1881 pod protektoratem Francji (na czele zarządu generalny rezydent).

Tuńczyk, ryba z rodziny makrelowatych, waga do 500 kg; na tarło idzie gromadnie do brzegu; jadalny; Atlantyk, M. Śródziemne, M. Czarne.

Tupet, fr., 1) mała peruka; 2) pewność siebie, śmiałość w postępowaniu.

Tur, ssak przeżuwający, obecnie wymarły: do XVIII w. spotykany w Polsce. Jest przodkiem bydła domowego; najstarsze szczątki w dyluwium.

Tur Jan, lekarz pol., * 1875; liczne rozprawy z dziedziny embriologii, teratologii i in.

Turan, kraina na płn. od Iranu.

Turbacz, najw. szczyt w Gorcach, 1311 m, na płn.-wsch. od Nowego Targu.

Turban, okrycie głowy mahometan, czerwona czapka, owinięta białym muślinem, jedwabiem; zawój.

Turbina, s i l n i k, zużytkowujący energię pędu pary lub wody; ob. P a r o w e t u r b i n y, W o d n e s i l n i k i.

Turbodynamo (t u r b o g e n e r a t o r), dynamomaszyna napędzana turbiną.

Turbogenerator, ob. Turbodynamo.

Turbokompresor, ob. Kompresory.

Turbować, łac., przeszkadzać, niepokoić (uszkodzić).

Turcja (tur. T u r k i j e D ż e m h u r i j e t i, przed 1921 państwo Osmanów), republika, obejmująca Małą Azję z cz. Armenii i Kurdystanu oraz cz. Tracji na Półw. Bałkańskim, 762 741 km² i (1935): 16,2 mil. mieszk. (21 na km²). Cz. europejską (23.975 km² i 1,25 mil. mieszk.) oddziela od azjat. Morze Marmara oraz cieśniny Bosfor i Dardanele (ob. Mała Azja). Ludność: 86% Turków osmańsk. (nadto Kurdowie, Arabowie, Ormianie, Grecy i i.), 97,4% mahometan.

Gł. gałęzie gospodarki: rolnictwo (zboża, tytoń, owoce, bawełna) i hodowla. Zbiory (1934): 24,1 mil. q pszenicy, 18,8 mil. q jęczmienia, 0,4 mil. q tytoniu. Stan hodowli: 5,3 mil. bydła rog., 11,8 mil. owiec, 12,8 mil. kóz. Górnictwo dostarcza węgla (2,3 mil. t) oraz rud ołowiu i srebra. Wartość (1934) przywozu (wyroby przemysł.): 295 mil., wywozu (wełna, surowce roślinne): 402 mil. zł. Kolei: 5854 km. Gł. porty: Konstantynopol (Istanbul) i Smyrna. Daleko posunięty proces europeizacji. Ustrój: Na czele republ. prezydent, wybier. na 4 l. przez Wielkie Zgromadzenie Narod. (organ ustawodaw., złoż. z posłów, wybier. na 4 l.). Administr.: 63 wilajety i 2 miasta Angora (stolica) i Konstantynopol. — Dzieje: W VIII w. przyjęcie islamu przez jedno z plemion turańskich; od XIII w. stopniowy podbój państwa Seldżuków (ob.); pierwszy władca Osman I (1288—1326), od niego „państwo Osmanów"; wybitny organizator Urchan, 1326—59, za którego usadowienie się T. w Europie; za Murada I (1359—89) podbicie Tracji, shołdowanie państw bałkańskich, stolicą Adrianopol, 1389 zwycięstwo tur. na Kosowym Polu, dalsze podboje za Bajazeta I, 1389—1402, pokonanego przez Mongołów; restauracja państwa za Mohammeda I, 1413—21; za Murada II klęska Władysława I Jagiellończyka pod Warną, 1444; za Mohammeda II zdobycie Konstantynopola (stolica) 1453; rozkwit i nabytki terytor. za Selima I, 1512—20 (od 1517 tytuł kalifa), dalszy — za Solimana II (podbicie 3/4 Węgier, 1529 oblężenie Wiednia itd.); za Osmana II klęska pol. pod Cecorą 1620, odparcie T. pod Chocimem 1621; za Murada IV, 1623—40, zwycięskie walki z Persją, za wezyra (od 1656) Mohammeda Köprülü reorganizacja armii; za syna jego Ahmeda, zdobycie Kamieńca, 1672 całego Podola i Ukrainy; 1683 klęska tur. pod Wiedniem i Parkanami (Jan III Sobieski); za Mustafy II klęska tur. pod Zentą 1697 (Eugeniusz Sabaudzki) i pokój w Karłowicach 1699: m. i. zrzeczenie się na rzecz Polski Podola i Ukrainy, na rzecz Austrii, Węgier i Siedmiogrodu; za Mustafy III przymierze z Polską przeciw Rosji, 1774 pokój z Katarzyną II w Kuczuk Kainardżi (oddanie jej Krymu i Kubania); Selim III, 1789—1807, zdetronizowany przez Janczarów; za Mohammeda II straty terytor. (m. in. klęska pod Navarino 1827), uznanie niepodległości Grecji; za Abdul-ul-Medżida wojna krymska (ob.); na kongresie berlińskim 1878 zrzeczenie się zwierzchnictwa nad państwami bałkań.; 1908 konstytucja (Młodo-turcy), 1909 detronizacja Abd-ul-Hamida; reformy za Mohammeda V; 1912 utrata Trypolisu na rzecz Włoch, 1912—13 niepomyślne wojny bałkańskie; w wojnie światowej T. po stronie państw centralnych, po klęsce traktat w Sèvres 1920 (nieratyfikowany); 1921/22 wypędzenie Greków z M. Azji; 1921 nowa konstytucja; 1922 detronizacja Mohammeda VI, republika, prezydent Kemal Pasza: reformy, europeizacja, przeniesienie stolicy do Angory; 1923 nowy (korzystniejszy) traktat z ententą w Lozannie; 1932 T. w Lidze Narodów; zbliżenie do Rosji sowieckiej; 1936 militaryzacja Cieśniny Dardanelskiej, układ w Montreux.

Turcja

Turcy, jeden z płd.-zach. ludów turecko-tatarskich, który niegdyś zajmował obszary nad Syr-Darią, skąd wyparty przez Mongołów podbił w XIV w. Azję Mniejszą i zagrażał Europie (por. Seldżukowie, Turcja); dziś w Azji Mn., części Tracji, płn.-wsch. Bułgarii i Dobrudży.

Turecki pieprz, ob. Pieprzowiec.

Tureczula, lawsonia, rośl. z rodziny krwawnicowatych; kwiaty dostarcz. wonnej tynktury liście — henny, używ. do farbowania włosów; Ameryka Płd., Azja

Turek, m. pow. w woj. łódzkim, 10.000 mieszkańców, przemysł tkacki

Turenne (türen) Henri, wicehr., marszałek franc. (1611—75), jeden z najwybitniejszych wodzów franc. w wojnie 30-letniej i wyprawach Ludwika XIV.

Turf, ang., murawa, tor wyścigowy, wyścigi

Turfan, m. w płn. Turkiestanie Wsch.; ruiny i zabytki starych kultur środk.-azjatyckich.

Turgeniew Iwan Siergiejewicz, powieściopisarz rosyj. (1818—83), mistrzowskie obrazy społeczeństwa rosyj., charakterystyki psychologiczne i opisy przyrody: „Zapiski myśliwego", „Rudin", „Szlacheckie gniazdo", „Ojcowie i dzieci" i inne.

Turgot (türgo) Anne Robert Jacques, franc. ekonomista i mąż stanu (1727—81), min. skarbu Ludwika XVI, rozpoczął reformy, kt. wywołały sprzeciw i ustąpienie. Fizjokrata, uczeń Quesnay'a.

Turgowia, niem. Thurgau, kanton w Szwajcarii, nad Jez. Bodeńskim, 1006 km², 130.000 mieszk., stol. Frauenfeld.

Turia, pr. dopł. Prypeci, 176 km.

Turka, m. pow. w woj. stanisł., nad Stryjem, 10.000 mieszk., tartaki, kamieniołomy.

Turkawka, przelotny ptak z rodziny gołębi; gnieździ się w lasach.

Turkestan, ob. Turkiestan.

Turkiestan (Turkestan), kraina w Azji środk. położ. na płd. od Syberii, między Morzem Kaspijskim a pustynią Gobi, podziel. górami Pamir i Tien-szan na: T. zach. (polit.: Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, część Kazakstanu i republ. Kirgizów), oraz T. wsch., chiński, gł. część prow. chińskiej Sinkiang.

Turkiestan Wschodni, ob. Turkiestan, Sinkiang.

Turkmenistan, związkowa republ. sow. w płd. części sow. Turkiestanu, 491.216 km², 1 268.000 mieszk., Turkmenów, Uzbeków i Kirgizów. Klimat kontynent., uprawa pszenicy i bawełny;

z kopalni: ropa naft. i wosk ziemny; stol. Aschabad.

Turkosi, we Francji nazwa strzelców pieszych algerskich.

Turkotatarzy, grupa ludów rasy tureckiej spokrewniona językowo. w s c h o d n i (Jakuci, Kirgizi i i.), z a c h. Turkmeni, Turcy i i..

Turksib, skróc. nazwa kolei łączącej sow. Turkiestan z zach. Syberią.

Turkuć podjadek, owad z rodziny świerszczowatych, grzebie podziemne chodniki, żywi się dżdżownicami, gąsienicami, młodymi roślinkami. Europa, Azja, Afryka.

Turkus, k a l a i t, wodny fosforan glinu, kamień szlachet. barwy niebieskiej.

Turmalin, minerał, glinokrzemian sodu i magnezu, odmiany barwne, cenione kamienie szlachetne.

Turner (tërner) Joseph Mallord William, malarz ang. (1775—1851), świetny pejzażysta dziełami (gł. obrazy akwarelowe), zbliżonymi do impresjonistycznych, wyprzedza epokę.

Turneryt, minerał, odmiana monacytu (ob.).

Turnie, szczyty o stromych ścianach i ostrych wierzchołkach, pozbawione roślinności.

Turniej, fr., średniow. igrzysko rycerskie określone ściśłymi prawidłami. Z chwilą ogłoszenia t. trąbami heroldów podawano warunki walki, kt. b. ściśle przestrzegano. Walczono pojedynczo lub parami, a nawet oddziałami, pieszo lub konno. — T. wytworzyły się we Francji w XI w., a przyjęły się następnie w całej Europie. Znikły w XVI w.

Turnus, łac. kolejność zdarzeń lub czynności.

Turnu-Severin, m. port nad Dunajem w Rumunii, 18.000 miesz., ruiny zamku zbudowanego przez Aleksandra Sewera.

Turoń, chłopiec przebrany za zwierzę, chodzący z kolędnikami (por. Kolędy).

Turski Stefan, pol. aktor i wodewilista, * 1875; „Krakowerskie zuchy" i in. utwory sceniczne z życia przedmieść krakowskich.

Turyn, włos. T o r i n o, stol. prow. T., u podnóża Alp, 597.000 miesz., katedra z XV w., uniwers., akademia Sztuk Piękn. i Umiejętności, muzea, przem. włókien. i samoch. Od 1718—1860 stol. królest. Sardynii, 1860—64 do król. Włoch.

Turyngia, niem. T h ü r i n g e n, państwo w Rzeszy niem., 11.763 km², 1.700.000 miesz., stol. Weimar. Położ. między Lasem Turyngskim i Harcem, Salą i Werrą, utworz. 1920 z dawnych księstw Sachsen-Weimar-Eisenach, S.-Koburg-Gotha, S.-Altenburg, S.-Meiningen, Reuss i Schwarzburg.

Turyngski Las, niem. Thüringerwald, pasmo górs. w środk. Niemczech, ok. 120 km dł., złoża kruszców, źródła mineralne.

Turystyka, fr., wycieczkowanie, wędrowanie, przede wszystkim po terenach górzystych (t. g ó r s k a). T. w y s o k o g ó r s k a odbywa się przy pomocy sprzętu turystycznego, laski czekana, sznurów, żelaznych kolców przy butach. T. k r a j o z n a w c z a, o ważnym znaczeniu społecznym, zajmuje się wędrowaniem po okolicach łatwych do przebycia, a zajmujących dla swych krajobrazów, zabytków, ludności. Obecnie coraz silniej rozwija się tzw. t u r y s t y k a p o p u l a r n a, przez organizowanie specjalnych wyjazdów pociągami popularnymi, wyposażonymi w odpowiednie wygody. T. o b c o k r a j o w c ó w, stanowi pokaźne źródło dochodu rozwinęła się głównie w Szwajcarii, Włoszech, Francji. Z w i ą z k i t u r y s t y c z n e w P o l s c e: Polskie Tow. Tatrzańskie, Polskie Tow. Krajoznawcze, Liga popierania turystyki.

Turzyca, rośl. trawiasta z rodziny ciborowatych; przeważnie na torfowiskach wysokich; t. s k a l n a.

Tusculum, staroż. m. w Lacjum, liczne wille, m. in. także T u s c u l a n u m Cycerona.

Tusnelda, córka księcia Cherusków Segestesa, żona Arminiusza. Dostała się w ręce Rzymian, a Germanik prowadził ją w tryumfie 17 po Chr.

Tustanowice, do 1929 osobne m., 13.000 mieszkańców, obecnie wcielone do Borysławia.

Tusz, fr., 1) czarna farba (t. c h i ń s k i), z sadzy, oleju sezamowego i wodnego roztworu kleju; 2) natrysk.

Tuszyn, m. w pow. Łódź. nad Dobrzynką (do Neru), 4.000 mieszkańców.

Tutanchamon, król egipski, ok. 1530 prz. Chr.; grób jego z mnóstwem kosztowności odkrył ang. egiptolog Carter 1922.

Tutela, łac., rzyms. bogini, opiekunka miejsca lub osoby; przenośnie: opieka (w prawie), nadzór, troska, staranie.

Tutenkamon, ob. Tutanchamon.

Tutmosis, imię 4 królów egipskich 18 dynastii.

Tutti, włos., „wszyscy", w muzyce: pełna orkiestra, w przeciw. do głosu solowego.

Tutti-frutti, włos., „wszystkie owoce", potrawa z różnych owoców i jarzyn; rozmaitość.

Tutuila, ameryk. wyspa w archipel. Samoa, 6.000 mieszkańców, port Pago-Pago.

Tuwim Julian, poeta pol., * 1894, naczelny poeta „Skamandra" i powojennej liryki pol., o sugestywnej bezpośredniości uczuć i świetnej sile obrazowania. „Czyhanie na Boga", „Sokrates tańczący", „Siódma jesień", „Wierszy tom 4", „Słowa we krwi", „Rzecz czarnoleska", „Biblia cygańska", „Treść gorejąca"; również celuje w poezji satyrycznej: „Jarmark rymów", wirtuoz wiersza, wyborny tłumacz Puszkina i in. poetów rosyjs.; nadto: „Czary i czarty polskie oraz Wypisy czarnoksięskie", „Słownik pijacki", antologia „Fraszki polskiej". Laureat nagrody literackiej m. Łodzi.

Twardości skala, ob. Skala twardości.

Twardość, w technice opór, jaki stawia ciało wnikaniu drugiego. Powszechnie używana jest s k a l a t. M o h s a (ob.).

Twardowski, czarnoksiężnik, legendarna postać z XVI w., polski Faust; pakt z diabłem, od którego uratowany modlitwą do Matki Boskiej i zawieszony na księżycu. Na ten temat ballada Mickiewicza, powieści Kraszewskiego, Sieroszewskiego, Wołoszynowskiego itd., balet muzyczny Różyckiego.

Twardowski, 1) Samuel z e S k r z y p n y, poeta pol. (ok. 1600—60), wybitny przedstawiciel baroku pol.: „Przeważna Legacja J. O. ks. Krzysztofa Zbaraskiego", „Daphnis drzewem bobkowym" (najlepszy jego utwór, epicki poemat miłosny), „Wojna domowa" (kronika historyczno-poetycka), „Nadobna Paskwalina" i in.;

2) Bolesław, arcybiskup lwowski, * 1864; 3) Kazimierz, filozof pol., * 1866, założyciel Pol. Tow. Filozoficznego we Lwowie, czasopisma „Ruch Filozof."; szereg dzieł, m. i. „Wyobrażenia i pojęcia", „O filozofii śrdw." i in.; 4) Juliusz, polityk pol., * 1874, min. dla Galicji 1917—18, prezes Urzędu Likwidacyjnego w Wiedniu 1919—20, przewodniczący delegacji do rokowań handlowych polsko-niemieckich 1927.

Twardówka, warstwa gałki ocznej, ob. Oko.

Twardziel, 1) wewn., najtwardsza część pnia drzewnego, mająca znaczenie budulcowe; 2) t. n o s a, choroba nosa i górnych dróg oddechowych; na błonach śluzowych powstają twarde, płaskie wzniesienia, przeszkadzające w oddychaniu i rozpadające się.

Twaróg, ob. Ser.

Twarz (łac. f a c i e s), przednia część głowy, obejmująca najważniejsze narządy zmysłowe oraz usta; budowa t. zależy od budowy czaszki i jest cechą rasową.

Tweed (tuid), ang., tkanina wełniana lub półwełniana, z przędzy o kilku barwach.

Twer, od 1932 K a l i n i n, m. nad górną Wołgą (Rosja), 133.000 mieszk., przemysł tekstylny, fabryki wagonów.

Twierdza, f o r t e c a, miejscowość stale umocniona tak, by mogła w odcięciu od własnej armii przez dłuższy czas bronić się przed przeważającymi siłami wroga. T. p o g r a n i c z n e, z a p o r o w e, p r z e d m o ś c i a służą do zamknięcia ważnych dróg, przepraw przez rzeki i przejść górskich; o b o z y w a r o w n e zabezpieczają podstawy operacyjne armii. Obecnie tworzy się grupy, s y s t e m y i ł a ń c u c h y t. dla umocnienia pogranicza. — Pierwotne t. polegają na otoczeniu miejscowości w a ł e m z r o w e m i p a l i s a d ą. Z czasem zjawiają się zamki i mury z b r a m a m i i b a s z t a m i. Od XVII w. głównie umocnienia ziemne. W wojnie światowej doniosłą rolę odegrały t. włączone w system obronny armij walczących.

Twierdzenie, 1) zdanie udowodnione na podstawie przyjętych założeń; 2) dogmat.

Tworki, w. w pow. Warszawa, zakład dla umysłowo chorych.

Twornik, obrotowa część generatora prądu stałego; ob. Dynamomaszyna, Elektryczne maszyny.

Tworząca, proste leżące na powierzchni bocznej walca, stożka i innych powierzchni prostoliniowych.

Twostep (tustep), ang., taniec towarzyski, w takcie 2/4, poprzednik jazzu; przybył z Anglii przed wojną.

Tyber, włos. Tevere, gł. rz. środk. Włoch, przepływa Umbrię i Kampanię rzyms., 403 km, uchodzi w pobliżu Rzymu do M. Tyrreńskiego.

Tyberiada, arab. Tabarije, m. w Palestynie, nad Jez. Genezaret, 9.000 mieszkańców.

Tyberiusz (Tiberius) Claudius Nero, cesarz rzym., 14—37 po Chr., adoptowany przez Augusta (uprzednio wódz, odznaczył się w walkach m i. nad Dunajem i Renem).

Tybet, najw. wyżyna świata, w środk. Azji, ograniczona przez góry Himalaje, Karakorum, Pamir, Ałtyntag, Nanszan, 1,150.000 km², 2 mil. mieszk.; podzielona na kilka krain. T. w ł a ś c i w y, B o d j u l, tworzy państwo kościelne pod rządami Dalaj Lamy (wpływy angielskie). Ludność: mongolscy Tybetańczycy, lamaiści; 1/5 cz. ludności żyje w nadzwyczaj licznych klasztorach. Hodowla bydła, uprawa zbóż, owoców. Wywóz: futer, piżma, złota. Stolica Lhassa.

Tybetański wół, ob. Jak.

Tycho Brahe, ob. Brahe Tycho.

Tychy, w. w pow. Pszczyna (woj. śląs.), 8.000 mieszkańców; fabryki celulozy, browary.

Tycjan, właśc. T i z i a n o V e c e l l i, malarz włoski (* 1477 w Pieve di Cadore, † 1576 w Wenecji), naczelny przedstawiciel s z k o ł y w e n e c k i e j; mistrz w kształtowaniu postaci, zwł. aktów kobiecych, które ożywiał wspaniałym kolorytem, portrecista, pełen kultury i głębokiej intuicji, twórca znakomitych krajobrazów (najczęściej jako tło). Przyjaciel i portrecista papieży, cesarzy, królów i książąt. — Dzieła, r e l i g i j n e: „Grosz Czynszowy", „Wniebowzięcie N. M. P.", „Madonna rodziny Pesaro"; l e g e n d a r n o - m i t o l o g i c z n e: „Miłość niebiańska i ziemska", „Venus"; p o r t r e t y: „Ariosto", „Autoportret", „Karol V"; k r a j o b r a z y: „Krajobraz z owocami" i w. i.

Tyczyn, m. w pow. Rzeszów (woj. lwows.), 3.000 mieszkańców.

Tydzień, okres 7 dni, jednostka liczenia czasu. Rewolucja francuska wprowadziła tzw. tydzień 10-ciodniowy (d e k a d a).

Tyflis, stol. zakaukaskiej federacji Republik sow. i Gruzji, nad Kurą, 348.000 mieszk.; uniwersytet, źródła siarczane.

Tyfus, ob. Dur.

Tygiel, naczynie ogniotrwałe do topienia i wypalania, w przemyśle z szamoty lub grafitu, w pracowniach chem. z porcelany lub platyny.

„Tygodnik Ilustrowany", p o l. czasopismo ilustrowane, założone 1859.

Tygrys, ssak drapieżny z rodziny kotów barwy żółtej w ciemne pręgi; dżungle Azji płd., Wyspy Sundajskie.

Tygrys

Tygrys, rzeka w Mezopotamii, wypływa na Wyż. Armeńskiej, 1.950 km dł., łączy się z Eufratem i wpada jako Szat-el-Arab do Zatoki Perskiej.

Tygryska, rośl. cebulkowa z rodziny kosaćcowatych; niektóre gatunki o pięknych kwiatach hodowane jako ozdobne; Ameryka Płd. i Środkowa.

Tykocin, m. w pow. Wysokie Mazow. (woj. białostoc.), nad Narwią, 4.000 mieszkańców.

Tykwa, czepna rośl. z rodziny dyniowatych; duże owoce używane w Indiach jako naczynia zw. k a l e b a s a m i; w Europie hodowana jako ozdobna; Azja, Afryka zwrotnikowa.

Tyl Józef Kajetan, czeski pisarz dramatyczny (1808—1856).

Tylicka Przełęcz, na granicy Beskidów Zach. i Niskich, 688 m wys.

Tylna straż, oddział wojskowy przeznaczony do osłony ruchu od tyłu, silny przy odwrocie, słabszy przy innych ruchach.

Tylor (tajlor) Sir Edward Burnett, ang. antropolog i etnolog (1832—1917); „Primitive Culture" (2 tomy), „Anthropology".

Tylża, niem. Tilsit, m. w Prusach Wsch., nad Niemnem, 57.000 mieszk.; 1807 pokój między Francją a Prusami.

Tymianek, inaczej macierzanka.

Tymieniecki Kazimierz, historyk pol., *1887; nap.: „Procesy twórcze formowania się społeczeństwa polskiego w wiekach średnich", „Społeczeństwo Słowian lechickich" i in.

Tymol, związek organ., pochodna benzolu, łagodny środek antyseptyczny, stosowany m. in. do wyrobu wód do ust.

Tymoteusz, ob. Timotheus.

Tymoteusz, św., towarzysz św. Pawła, miał być pierwszym biskupem Efezu; pam. 24 I.

Tymowski Kanterbery Tomasz, pol. poeta-legionista (1790—1850); „Dumanie żołnierza polskiego w starożytnym zamku Maurów nad Tagiem".

Tympani, łac., bębny, kotły.

Tympanon, gr., 1) w dzis. orkiestrze instrument perkusyjny, kotły; 2) w anatomii: błona bębenkowa; 3) w budownictwie: pole (zdobione np. płaskorzeźbą), zawarte w przyczółku (ob.).

Tynan Katherine, poetka irlandzka, *1861, przywódczyni odrodzenia narodowego.

Tyndall (tyndel) John, fizyk irlandzki (1820—93), badał zjawiska diamagnetyzmu, promieniowania cieplnego, odkrył zjawisko T.: za pomocą kulistego szklanego naczynia wypełnionego roztworem jodu w siarczku węgla można zapalić łatwopalne materiały umieszczone zewnątrz naczynia, w jego ognisku.

Tyndareus, mityczny król spartański, mąż Ledy, ojciec Kastora i Polluksa.

Tynemouth (tajnmes), m. w ang. hrabs. Northumberland, 65.000 mieszk., kąpiele morskie, wywóz węgla.

Tynf, moneta staropolska z XVII w.

Tyniec, w. w pow. Kraków, nad Wisłą, 1.000 mieszkańców, ruiny opactwa benedyktynów.

Tynkowanie, pokrywanie ścian tynkiem, tj. warstwą zaprawy wapiennej.

Tynktura, łac., nalewki, ekstrakty wodne, alkoholowe, eterowe, substancji roślinnych lub zwierzęcych; także alkoholowe roztwory preparatów lekarskich.

Typ, gr., wzór, pierwowzór; (idealna) forma zasadnicza, wspólna wielu jednostkom jednego rodzaju lub gatunku (zwierząt, roślin, choroby itd.), najwyższa jednostka w systematyce roślin i zwierząt; w antropologii, zespół pewnych cech. — O typach konstytucyjnych, ob. Konstytucja 4).

Typika, także typologia, grec., dział teologii, który w postaciach i zdarzeniach St. Testamentu widzi zapowiedzi, typy, wzory, zrealizowane w N. Testamencie.

Typizacja, ob. Normalizacja.

Typograf, maszyna do pisania; rodzaj składarki czcionek (ob.).

Typografia, gr., drukarstwo.

Typograficzne punkty, ob. Pismo.

Typologia, gr., 1) ob. Typika; 2) nauka o typach.

Typowy, stanowiący typ (ob.), wzorowy.

Tyr (hebr. Sor, łac. Tyrus), jedno z najwybitniejszych miast Fenicji; w rozkwicie od panowania Hirama do IX w. prz. Chr.; 332 zawładnął nim Aleksander W., później Rzymianie.

Tyrada, fr., czcza deklamacja.

Tyralierka, z fr., luźny szyk walki ogniowej.

Tyran, gr., 1) w staroż. Grecji uzurpator, który przez zamach stanu dochodził do władzy, w przeciwieństwie do prawowitego króla; 2) ogólnie: samowolny, okrutny władca.

Tyrania, gr., nieprawne jedynowładztwo, samowolne, okrutne rządy.

Tyreoidyna, wyciąg z gruczołu tarczykowego, często środek leczn. przy nadmiernej otyłości.

Tyroksyna, ciało czynne gruczołu tarczykowego; zawiera do 14% jodu.

Tyrol (niem. Tirol), kraj alpejski (na płn.: Alpy Wapienne Płn.-Tyrol., w cz. środkowej A. Ötztalskie, Wysokie Taury, Ortler, na płd.: Dolomity), podzielony między Austrię i Włochy.

T., austrjac. kraj związkowy, obejmujący płn. część T. (w dorzeczu Lechu, Innu i Drawy). 12.645 km² i 352.000 mieszk. Leśnictwo, hodowla, przemysł turyst. Stol.: Innsbruck. T. południowy (włos. Venezia Tridentina), cz. T. należąca do Włoch; prowincje: Trento (Trydent), Bolzano i cz. Belluno. 14.038 km² i ok. 780.000 mieszk. (w tym 1/3 Niemców). W dolinie Adygi hodowla wina i owoców. Uzdrowiska (Meran). — Bawarskie hrabstwo T. nabyte przez Habsburgów 1363; księstwo duchowne bisk. Trydenckiego włączone do Austrii 1803. 1806—1814 cały T. do Bawarii, 1814 odzyskany przez Austrię. 1919 (trakt. St. Germain) płd. T. do Włoch.

Tyrreńskie Morze, włos. Mare Tirreno, część M. Śródziemnego, między Włochami, Sycylią, Sardynią, Korsyką i Elbą.

Tyrtajos (Tyrteusz), grecki poeta z VII w. prz. Chr. pobudził męstwo Spartan w drugiej wojnie messeńskiej.

Tyrteusz, ob. Tyrtajos.

Tysiąc i jedna noc, arab. „Alf laila walaila", słynny arabski zbiór baśni, opowiadanie ramowe, w którym mądra królowa Szeherezada ciekawymi opowieściami zabawia swego męża, aby odwieść go od zamiaru stracenia jej, w głównych zarysach znane już Arabom w IX w., obecna redakcja z XV w.

Tysięcznik, centuria, rośl. roczna lub 2-letnia z rodziny goryczkowatych; niektóre gatunki stosowane w lecznictwie; łąki, zarośla; t. gałęzisty na mokradłach.

Tyssowski Józef, pol. działacz narod. (1817—57), jeden z organizatorów powstania galicyjs. 1846, następnie jego dyktator.

Tyszkiewicz Ludwik, marszałek w. litewski, † 1808, podpisał akt 2. rozbioru Polski, z ramienia sejmu posłował do Petersburga.

Tyszowce, m-ko w pow. Tomaszów (wojew. lubels.), nad Huczwą, 4.500 mieszk.; 1655 powstanie konfederacji (ob. Tyszowiecka konfederacja).

Tyszowiecka konfederacja, zawiązana 29 XII 1655 w Tyszowcach przez hetmanów koron. Rewerę Potockiego i Stan. Lanckorońskiego przeciw Karolowi Gustawowi szwedz. w obronie wolności i wiary; rozwiązana 1658.

Tyszyński Aleksander, pol. pisarz i historyk literatury (1811—80), wybitny przedstawiciel krytyki idealistycznej: „Amerykanka w Polsce", „Morena albo powieści blade", „Pierwsze zasady krytyki powszechnej", „Dwie Świtezianki" i in.

Tyśmienica, 1) pr. dopł. Wieprza, 70 km; 2) pr. dopł. Bystrzycy (do Dniestru), 44 km, płynie pod Drohobyczem; 3) m. w pow. Tłumacz (woj. stanisław.), 7.000 mieszkańców.

Tytan, 1) ob. Tytani; 2) szósty księżyc Saturna.

Tytan, Ti, pierw. chem., l. porz. 22, cięż. atom. 47,9, b. twardy metal, w przyrodzie w postaci dwutlenku, w minerałach: rutylu, anatazie, brukicie; używ. do wyrobu stali tytanowej, b. odpornej na uderzenia.

Tytani, w mitologii greck. 6 synów i 6 córek Uranosa i Gai, olbrzymi. Część ich walczyła z bogami olimp. i Zeusem (tytanomachia), lecz została pokonana i strącona do Tartaru.

Tytanit, sfen, minerał, tytano-krzemian wapnia, rozpowszechniony w wielu skałach, brunatny, zielony lub żółty.

Tytoniowy monopol, obejmuje w Polsce wyłączne uprawnienie Państwa do produkcji, przywozu z zagranicy i sprzedaży wszelkich surowców i wyrobów tytoniowych. Prywatna uprawa tytoniu jest dozwolona jedynie za zezwoleniem i pod nadzorem władz; cały zbiór musi być sprzedany monopolowi.

Tytoń, roślina roczna lub 2-letnia z rodziny psiankowatych, uprawiana często jako ozdobna, a głównie dla liści, które dostarczają tytoniu do palenia; t. pochodzi z Ameryki Płd. i Meksyku; w Europie uprawiany na płd.-wschodzie, u nas na Podolu. — Przeróbka: Po wysuszeniu kisi się zwilżone liście w dołach ziemnych, a następnie suszy i moczy w przyprawach aromatycznych. Wysuszone sortuje się, kraje i przerabia na wyroby tytoniowe. — Por. Tytoniowy monopol.

Tytularny, łac., mający prawo używania tytułu, lecz nie spełniający funkcji związanej z urzędem, np. profesor t., biskup t.

Tytuł, łac. 1) nagłówek, napis, nazwa dzieła sztuki; 2) prawna podstawa nabycia; 3) oznaczenie godności, pochodzenia, rangi, urzędu, zawodu, stopnia wykształcenia.

Tytus, św., pomocnik św. Pawła, organizator gmin chrześcijańskich na Krecie; pam. 4 I.

Tytus (Titus) Flavius Vespasianus, cesarz rzym. (39—81 po Chr.), syn Wespazjana, zburzył 70 Jerozolimę. Por. Tytusa łuk.

Tytusa łuk w Rzymie (zachowany), zbudowany na cześć późniejszego cesarza Tytusa, po zdobyciu przez niego Jerozolimy, z znanymi płaskorzeźbami.

Tyzenhaus Antoni, podskarbi nadw. litewski (1733—85), zarządca i reorganizator dóbr królewskich, wielce zasłużony w rozwoju ekonomicznym państwa, popierał przemysł, handel i rękodzieła.

Tzara Tristan, poeta franc., * 1896, koryfeusz dadaizmu.

U

U, znak chem. pierw. uranu; u w handlu ultimo.

Uadi, ob. Wadi.

Ubangi, pr. dopł. Konga, 2.350 km dł.

Ubangi-Szari, część Franc. Afryki Równik., 493.000 km², 1 mil. mieszk.; stolica Bangi.

Ubarwienie ochronne, barwa zwierząt, przystosowana do otoczenia, czyniąca zwierzę dla wrogów mniej widocznym (np. białe zwierzęta polarne).

Ubezpieczenie, asekuracja, instytucja, która stratę losową (niezależną od woli) jednostki rozkłada na grupę jednostek w tym samym stopniu niebezpieczeństwa zainteresowanych. Prawnie jest umową między jednostką a instytucją ubezpieczeniową, na podstawie której jednostka ma prawo żądania od instytucji ubezpieczeniowej wynagrodzenia za określoną w umowie stratę losową (szkodę), w zamian za oznaczone z góry opłaty. Ubezpieczający podpisuje wniosek lub deklarację, towarzystwo wydaje polisę; opłata nazywa się składką lub premią, wypadek losowy, będący celem u. szkodą, świadczenie w razie straty odszkodowaniem lub wynagrodzeniem. U. przypuszczalnej straty przez tow. ubezp. w innej instytucji asekuracyjnej jest reasekuracja. Zawarcie umowy następuje z chwilą wręczenia ubezpieczonemu polisy, po opłaceniu należytości za u. W umowie zawarte są postanowienia o zachowaniu się ubezpieczonego na wypadek szkody i in. — Ważniejsze rodzaje u.: U. od ognia (dział u. najbardziej rozpowszechniony), ma na celu wynagrodzenie szkody zrządzonej przez pożar. Do u. przyjmuje się nieruchomości, ruchomości domowe, inwentarz martwy i żywy. W Polsce istnieje przymus ubezpieczenia od ognia w Powszechnym Zakładzie Ubezpieczeń Wzajemnych (poza woj. poznańskim i pomorskim). — U. od gradobicia. — U. od kradzieży i włamania. U. od wypadków, wynagradza szkody zrządzone przez nieszczęśliwy wypadek. — U. na życie, jest umową mocą której tow. ubezp. zobowiązuje się w pewnym wypadku (zazwyczaj na wypadek śmierci lub dożycia pewnego wieku) wypłacić osobie wskazanej pewien kapitał lub rentę, w zamian za składkę. — U. od odpowiedzialności prawnej dostarcza ubezpieczonemu: 1) funduszów na

pokrycie zobowiązań z tytułu wynagrodzenia szkody, 2) obrony ubezpieczonego w razie bezprawnych roszczeń osób trzecich.

Ubezpieczenie społeczne, przymusowe zabezpieczenie od pewnych wypadków losowych, natury fizycznej lub ekonomicznej, dla mniej zamożnych warstw ludności pracującej. Jest związane ze stosunkiem wynikającym z umowy o pracę i chroni także najbliższą rodzinę pracujących. Jako premię potrąca się część dochodu z pracy. Obejmuje wypadki, choroby, ciąży, nieszczęśliwego wypadku, bezrobocia, starości i śmierci. W Polsce obowiązkowi u. podlegają zasadniczo wszystkie osoby bez różnicy płci i wieku, pozostające w stosunku pracy najemnej lub w stosunku służbowym. Dla wykonania u. s. stworzone są Ubezpieczalnie Społeczne i Zakłady Ubezpieczeń Społecznych, będące członkami Izby Ubezpieczeń Społecznych. Nadzór nad u. s. sprawuje Minister Opieki Społecznej.

Ubezwłasnowolnienie, odebranie lub ograniczenie zdolności do działań prawnych na mocy uchwały sądowej. Pełne u. pozbawia w zupełności zdolności do działań prawnych, częściowe czyni podobnym, pod względem prawnym, do małoletniego. Uznanie za ubezwłasnowolnionego oparte jest na orzeczeniu biegłych o stanie umysłowym danej osoby. Ubezwłasnowolniony otrzymuje kuratora.

Ubi bene, ibi patria, łac., gdzie dobrze, tam ojczyzna, cytat z Cicerona.

Ubiorek, roślina roczna z rodziny krzyżowych, owocem łuszczynki; rośliny hodowane po ogrodach czasem zdziczałe.

Ubiory, por. Kostium i 2 tablice.

Uboré, pr. dopł. Prypeci na Ukrainie, 267 km.

Ubychowie, szczep Abchazów (ob. Abchazja); przywędrowali do Turcji po r. 1860; rolnictwo, hodowla bydła, handel; mahometanie.

u. c., „urbis conditae" lub „urbe condita", łac., „od założenia miasta (Rzymu)".

Ucayali (ukajali), źródłowa rz. Amazonki, 1960 km dł.

Ucha choroby, ob. Ucho.

Uchańsciana, wydawnictwo (5 tomów) dokumentów, związanych z życiem i działalnością arcybiskupa gnieźn. Jakuba Uchańskiego.

Uchański Jakub, prymas gnieźn. (1502–81), zaufany królowej Bony, zwolennik reformy kość., myślał o utworzeniu pol. kościoła narodowego, interrex po śmierci Zygm. Augusta.

Uchatka grzywiasta

Uchatki, ssaki płetwonogie, mające uszy zewn., żyją stadami, chronione; Ocean Spokojny na płn., Morze Lodowate Płn.; należą tu: lew morski, u. grzywiasta.

Ucho (łac. auris), parzysty narząd słuchu i równowagi u zwierząt kręgowych (por. tabl. Mózg, Oko, Ucho). Ssaki i człowiek mają u. złożone z 3 części: 1) u. zewnętrzne, 2) u. środkowe (służy do przewodzenia fal głosowych), 3) u. wewnętrzne (odbiera fale głosowe i jest narządem równowagi). U. zewnętrzne składa się u ssaków przew. z małżowiny chrzęstnej (u ssaków wodnych i podziemnych brak małżowiny), oraz z przewodu słuchowego, wyścielonego błoną z gruczołami woskowinowymi i zamkniętego elastyczną błoną bębenkową (membrana tympani). W u. środkowym, zawartym w wyrostku kości skroniowej, znajdują się 3 połączone ze sobą kosteczki: 1) młoteczek (malleus) przylegający do bębenka, 2) kowadełko (incus), 3) strzemiączko (stapes), dotykające okienka owalnego u. wewnętrznego. Trąbka Eustachiusza (tuba Eustachii) łączy u. środk. z jamą gardzielową. U. wewn. składa się z labiryntu (błędnika) kostnego (labyrinthus osseus) i l. błoniastego (l. membranaceus), wypełnionego endolimfą. Część labiryntu stanowi przedsionek (vestibulum labyrinthi) z 3 kanałami półkolistymi (canales semicirculares), ułożonymi do siebie prostopadle i mającymi na początku rozszerzenie, zw. bańką (ampulla). W bańkach znajdują się włoski, które przez ruch ciała zostają podrażnione endolimfą i otolitami; tutaj też dochodzi nerw przedsionkowy (n. vestibularis); przedsionek wraz z kanałami półkolistymi jest narządem zmysłu równowagi. Dalszą część u. wewn. stanowi ślimak (cochlea), wykazujący u człowieka $2\frac{1}{2}$ zwoje, którego najważn. częścią jest narząd Cortiego (organon spirale Corti), składający się z włókien nerwowych, które są rozgałęzieniem nerwu słuchowego (VIII para nerwów mózgowych); ta część u. przyjmuje fale głosowe. — Choroby ucha: 1) zewnętrznego: wypryski skórne małżowiny i przewodu zewnętrznego, czyraczność (furunkuloza), z możliwością zamknięcia przewodu zewn. z powodu obrzęku; u dzieci częste nagromadzenie woskowiny, czasem i obce przedmioty i i.; 2) środkowego: zranienie (przebicie) błony bębenkowej przez ciała obce, przy upadku, uderzeniu, przy wzmożonym ciśnieniu; zapalenie u. ś., ostre lub przewlekłe, prawie zawsze z zapaleniem trąbki Eustachiego; w razie przeniesienia się na wyrostek sutkowaty lub do ucha wewnętrznego, konieczny zabieg chirurgiczny, inaczej przez kość i naczynia może dojść zap. do opon i mózgu; 3) wewnętrznego: dotyczą narządu równowagi lub nerwu słuchowego (nudności, zawroty, szmery); otoskleroza: choroba kosteczek słuchowych, powolne pogarszanie się słuchu. — Głuchoniemota może być wrodzona lub nabyta w pierwszych latach życia.

Uczep, roślina złożona, rosnąca u nas dziko w rowach, na brzegach rzek.

Uczucie, stan psychiczny, który towarzyszy większości przeżyć człowieka. W u. można na ogół wyróżnić przyjemność lub przykrość.

Udajpur (Mewar), państwo hołdown. w Radżputanie (Indie Bryt.), 32.886 km², 1,570.000 mieszkańców, stol. U., 52.000 mieszkańców.

Udar cieplny (rażenie z gorąca), następuje, gdy organizm nie może utracić nadmiaru ciepła, zwykle przy ciężkiej pracy fizycznej (np. marszu) i wysokiej temperaturze oto-

czenia: może nastąpić porażenie mięśnia sercowego i automatycznych ośrodków nerwowych. Objawy: skóra blada, sucha, gorączka, słabe tętno, niekiedy śmierć. U mózgu (apoplexia cerebri), zespół objawów, powstający przy zaburzeniu krwiobiegu w mózgu, najczęściej wskutek zawału (embolii), skrzepu, niekiedy pęknięcia naczyń przy wysokim ciśnieniu i miażdżycy. Objawy: utrata przytomności, twarz czerwona, mowa bełkocąca, zwykle porażenie połowicze, które jednak może ustąpić.

Udine, stol. włos. prow. U., 66.000 mieszk.

Udo, ob. Noga. Udowa kość (łac. femur), u kręgowców długa kość kończyny dolnej, połączona u ssaków w stawie biodrowym z tułowiem. Por. tabl. Szkielet ludzki.

Uduszenie, może nastąpić przez odcięcie dostępu powietrza do płuc, porażenie jadami ośrodka oddechowego, związanie lub rozkład hemoglobiny, co uniemożliwia przemianę oddechową.

Udziela Seweryn, etnograf pol., * 1857, jeden z głównych organizatorów i kustosz Muzeum Etnograficznego w Krakowie; szereg prac o strojach, sprzętach ludowych itd.

Ufa, stol. sow. republ. Baszkirii, przy ujściu rz. U. do Białej, 124.000 mieszkańców.

Uffizi (ufici) (Palazzo degli Uffizi), pałac renesansowy we Florencji (XVI w.); dziś słynna galeria obrazów i rzeźby.

Uganda, protektorat bryt. we wsch. Afryce, nad Jez. Wiktoria, 304.873 km², 3½ mil. mieszk., uprawa bawełny, kawy, wywóz kawy, oleju sezam., siedziba zarządu, Entebbe.

Uginanie się głosu, zjawisko odchylenia, któremu ulega każda fala na krawędzi zasłony zgodnie z zasadą Huyghensa (ob. Uginanie się światła); u. g. stwierdził doświadczalnie Altberg.

Uginanie się światła, dyfrakcja, polega na odchyleniu promieni świetlnych od prostolinijnego biegu przy przejściu przez b. małe otworki; tłumaczy to zjawisko zasada Huyghensa, wedle której każdy punkt fali jest źródłem nowej fali. Światło jednobarwne, przepuszczone przez szereg wąskich szczelin (tzw. siatkę dyfrakcyjną (ob.)), daje na ekranie obrazy ugięcia, przedzielone ciemnymi prążkami; światło białe daje szereg widm. Wskutek u. nie można przez mikroskop obserwować przedmiotów mniejszych niż $^{3}/_{1000}$ mm, gdyż ulegają one zniekształceniu.

Ugoda, umowa, przez którą strony czynią sobie wzajemne ustępstwa co do istniejącego między nimi stosunku prawnego w tym celu, aby uchylić spór istniejący lub powstać mogący lub niepewność co do roszczeń, wynikających ze stosunku prawnego, albo, by zapewnić realizację tych roszczeń. U. sądowa stanowi tytuł egzekucyjny.

Ugór, przestrzeń chwilowo nie uprawiana w celu poprawienia gleby pod względem fizycznym i chemicznym.

Ugro-Finnowie, grupa plemion mówiących językami ugro-fińskimi (por. Języków grupy), niegdyś między Bałtykiem i Uralem, dziś por. Finnowie, Węgrzy.

Uhde Fritz von, malarz niem. (1848—1911), gł. sceny z N. Testamentu.

Uhland Ludwig, poeta niem. (1786—1862), romantyk o głęboko poetyckim tonie ludowym, zwłaszcza w balladach i romansach „Des Sängers Fluch" i in.

Uhnów, m. w pow. Rawa Ruska (woj. lwow.), nad Sołokiją, 4000 mieszkańców.

Uistiti, białouszka, małpa szerokonosa z rodz. małpek, łatwo się oswaja, na uszach kępki włosów, ogon puszysty. Brazylia.

Ujazdów, płd. dzielnica Warszawy (Łazienki, Belweder).

u. j. d. utriusque juris doctor, łac., doktór obojga praw, tj. świeckiego i kanonicznego.

Ujejski, 1. Kornel, poeta pol. (1823—97), romantyczny poeta patriotycznych „Skarg Jeremiego" (tu m. in. chorał „Z dymem pożarów"), poematu „Maraton" i artystycznie najwyżej w „Melodiach biblijnych" i „Tłumaczeniach Szopena", 2. Józef, polski historyk liter., * 1883, monografia o Malczewskim, „Dzieje polskiego mesjanizmu", monografia o Conradzie-Korzeniowskim, i in. Od 1936 wiceminister W. R. i O. P.

Ujemne liczby stosuje się w Europie od XVI w.; wprowadzono je do matematyki, by umożliwić odejmowanie liczby większej od mniejszej, np. 2 — 5 = — 3 (minus 3). Ob. Liczba.

Ujeżdżalnia, przestrzeń kryta lub otwarta do ujeżdżania koni oraz nauki i ćwiczeń w jeździe konnej (ob.).

Ukaz, ros., dawna urzędowa nazwa rozporządzenia carskiego.

Ukelele, hawajska nazwa gitary portugalskiej (gitara hawajska) o 4 strunach stalowych, używanej w orkiestrach jazzowych.

Ukerewe, dawna nazwa Jeziora Wiktorii.

Ukleja, ryba z rodziny karpiowatych o pięknie błyszczącej łusce, dostarczającej esencji perłowej do wyrobu sztucznych pereł, wody stojące i wolno płynące.

Układ, to samo, co system.

Układ C. G. S. (centymetr — gram — sekunda), u. bezwzględny (absolutny) miar, ob. Miary, Czas, Masa.

Układ miar, ob. Miary.

Układ nerwowy, ob. Nerwowy system.

Układowe postępowanie, wg prawa o postępowaniu układowym z 24 paźdz. 1934 r. kupiec, który wskutek wyjątkowych i niezależnych od niego okoliczności zaprzestał płacenia długów lub przewiduje w najbliższej przyszłości zaprzestanie ich płacenia, może żądać otwarcia postępowania, celem zawarcia układu z wierzycielami. P. u. ma więc na celu ratowanie zarówno dłużnika, jak i zagrożonych wierzytelności. Postępowaniem u. nie są objęte wierzytelności uprzywilejowane. Po otwarciu p. u. do czasu prawomocnego rozstrzygnięcia co do układu albo umorzenia postępowania, dłużnik nie może płacić długów objętych postępowaniem, nie może być też w tym czasie prowadzona przeciw niemu egzekucja. Nadzorca sądowy sprawuje nadzór nad przedsiębiorstwem dłużnika. Postępowanie kończy układ lub umorzenie postępowania, gdy układ nie dojdzie do skutku.

Układ współrzędnych, ob. Współrzędne.

Ukośnica, *begonia*, roślina pochodząca z klimatu podzwrotnikowego, hodowana jako doniczkowa dla pięknych, asymetrycznych liści i barwnych kwiatów; łatwo rozmnaża się wegetatywnie.

Ukośnik, inaczej romb (ob.).

Ukraina, histor. nazwa pogranicznych obszarów Rzpltej Polskiej, położonych po obu brzegach Dniepru (wojew. bracławskie, kijowskie, czernihowskie), w XIX w. rozszerzona na terytoria zamieszkane przez Rusinów (Ukraińców). W dzisiejszym pojęciu — *Ukraińska Socjal. Republika Rad* (U. S. R R.), druga pod względem zaludnienia (po rosyjskiej) rep. w Związku Socj Rep Rad (Z S. R R.). Graniczy z: Rumunią, Polską, sowiecka rep białoruską i rosyjską oraz Morzem Czarnym i Azowskim. 451.767 km² i 32,07 mil. mieszk. (72 na km²), w tym 80% Ukraińców, 9% Rosjan, 5% Żydów i 2% Polaków (gł. koło Żytomierza). Obszar płyty czarnomorskiej pokryty (z wyjątkiem płn. cz.) żyznym czarnoziemem. Gł. rzeki: Dniepr, Dniestr, Boh i Doniec. Największa w Europie produkcja pszenicy. nadto uprawa żyta, jęczmienia, buraka cukr. i tytoniu. Rozwinięta hodowla. Największe w europ. cz. Z. S. R. R złoża węgla (zagłębie donieckie), bogate kopalnie rud żelaza i manganu (Krzywy Róg. Przemysł cukrowniczy i metalurgiczny (Charków, Dniepropetrowsk, Kijów). Pod Dniepropetrowskiem największa w Z. S. R. R. siłownia elektr. (Dnieproges). Stol.: Kijów. — Nad Dniestrom autonomiczna republ. Mołdawska *Dzieje.* Od IV w. zamieszkują U. Słowianie. Wczesne dzieje U., ob. *Ruś.* W XII w. U. w państwie halicko-wołyńskim: w XIV w. U. nadnieprzańska pod Olgierdem litew., od unii litew pol. 1385 przy państwie pol. (od unii lubelskiej 1569 przy Koronie); od XV w. napady tatarskie. W ciągu XVI w. powstali Kozacy (ob.). Na skutek ich wypraw nad M. Czarne, zatargi Polski z Turcją; 1648 bunt przeciw Polsce i zwycięstwa Chmielnickiego (ob.); 1649 ugoda zborowska (ustępstwa na rzecz Kozaków); 1654 Chmielnicki poddaje się pod protektorat Moskwy; 1658 ugoda w Hadziaczu (U. równorzędna z Koroną i Litwą). — Pokojem andruszowskim 1667 U. podzielona między Polskę a Moskwę Dniepr granicą wzajemnych wpływów). W 2. poł. XVII w. U. (i Podole) zabrana Polsce przez Turcję, odzyskana w pokoju karłowickim; w czasie wojny północnej nieudałe powstanie Mazepy (ob.) przeciw Rosji; 1764 zburzenie Siczy przez Katarzynę II Prawobrzeżna U. prowincją ros. . Po rozbiorach cała U pod Rosją. — Po rewolucji bolszewickiej U. w Związku Sowieckim, przejściowo oddzielnym państwem pod hetmanem Skoropadskim (przy pomocy Niemców); 1919 objęta powtórnie przez bolszewików, przeciw którym krótkie rządy atamana Petlury (ob.) i nieudała wyprawa polska 1920. w 1922 utworzenie Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, od 1925 stolicą Charków.

Ukrainka Łesia, właściwie Larisa Petrowna *Kwitka*, z domu Kozacz, wybitna poetka ukraińska (1871 1913), subtelna liryczka o dobrym tonie ludowym i gorącym patriotyzmie.

Ukraińcy, ob. Rusini.

Ukwiały, zwierzęta morskie z grupy jamochłonów, z rzędu koralowców; żyją pojedynczo; dookoła jamy gębowej posiadają liczne ramiona, zaopatrzone parzawkami; przeważnie barwne, podobne do kwiatów; należą tu *anemony morskie* i inne

Ul, sztuczne gniazdo dla pszczół, celem umożliwienia człowiekowi opieki nad rojem i pobierania miodu.

Ulanowski, 1) Bolesław, pol. prawnik i historyk (1860—1919), długoletni sekretarz gen. Akademii Umiejęt., niezwykle zasłużony w badaniach średniowiecza pol. oraz prawa pol. i kanonicznego; 2) Tadeusz, współcz. pisarz pol.; trylogia powieściowa polityczno-satyryczna: „Doktór Filut", „Ordynans Córuś", „Uczta dozorców"

Ulanów, m. w pow. Nisko (wojew. lwows.), u spływu Sanu i Tanwi, 2500 mieszkańców.

Ulemowie, arab., klasa tureckich teologów-prawników.

Ulcus, łac., wrzód.

Uleåborg, fińs. Oulu, m. w Finlandii, nad Zat. Botnicką, 24.000 mieszkańców.

Ulepek (*syrop*), stężony roztwór cukru

Ulfilas (Wulfila), biskup i apostoł Gotów (310—383), tłumacz Biblii na język gocki.

Ulica, droga miejska wyposażona w dobrą nawierzchnię i chodniki dla pieszych. *Podłoże* nawierzchni: droga bita. *Nawierzchnie:* 1) *bruk mozaikowy* z drobnych kostek kamiennych, ułożonych w piasku i ubitych *kafarami;* 2) *bruk kostkowy*, z większych kostek kamiennych (granit, porfir. bazalt), ze szparami zalanymi zaprawą cementową; 3), bruk *drzewny*, z regularnych kostek drewnianych, szpary zalane smołą; 4) płyta *betonowa*, do 12 cm grubości; 5) płyta *bitumiczna*, 6 cm grub., ułożona na podłożu betonowym. *Chodniki* dla pieszych wykłada się płytkami z żelbetu.

Ulicówka, osada, której domy stoją szeregiem w 2 rzędach, po 2 stronach drogi.

Ulisses (Ulixes), ob. Odyseusz.

Ulistnienie, układ liści na pędzie; ul. może być: 1) *skrętoległe*, gdy liście ułożone na spirali; 2) *okółkowe*, gdy 2, albo więcej liści wyrasta na jednej wysokości łodygi; prosta, łącząca liście wyrastające nad sobą — *prostnica;* gdy na łodydze dwie prostnice — ul. *naprzemianległe.*

Uljanow Władimir Iljicz, ob. Lenin.

Uljanowsk (dawn. *Symbirsk*) m. w Rosji, w obw. Wołgi, 72.000 mieszk.; miejsce urodzenia Lenina.

Ulm, m. okręg. w Wirtembergii (Niemcy), 60.000 mieszk.; gotycki kościół z XIV w.

Ulotka, druk małej objętości, jedno- lub kilkostronicowy, rozszerzany dla urobienia opinii publicznej, reklamy itd.

Ulpianus Domitius, znakom. prawnik rzymski (ok. 170—228). Z dzieł jego „Ad edictum" i „Ad Sabinum", powstały w dużej mierze późniejsze Pandekta, gł. część rzymskiego Corpus iuris civilis (ob. Corpus).

Ulrich Leon, poeta i tłumacz pol. (1811—85), zwłaszcza Szekspira.

Ulrych Juliusz, polski wojskowy i polityk, * 1888, w wojnie świat. w Legionach, 1927—29 dyr. Państw. Urzędu Wych. Fiz. i P. W., 1936 min. komunikacji.

Ulster, 1) irlan. Cuigh Uladh, prow. Woln. Państwa Irlandzkiego, obejmuje hrabs. Cavan, Donegal i Monaghan, 8012 km², 300.000 mieszkańców; 2) Irlandia Płn., należ. obecnie do W. Brytanii (ob.)

Ulster, ang., rodzaj płaszcza z grubego materiału

Ult., skrót, ultimo

Ultima ratio regum, łac., „ostateczny argument królów", tj. armaty; zdanie przypis. Ludwikowi XIV.

Ultima Thule, łac., wedle Wergiliusza w „Georgica" nazwa bardzo odległej wyspy.

Ultimatum, łac., oświadczenie skierowane przez jedno państwo do drugiego, żądające zadośćuczynienia lub rozstrzygnięcia w danej spornej kwestii w oznaczonym, b. krótkim terminie. Jeżeli w oznaczonym terminie nie ma zadowalającej odpowiedzi — następuje zerwanie stosunków dyplomatycznych lub wypowiedzenie wojny.

Ultimo, wł., ostatni dzień miesiąca; w obrocie giełdowym dzień, w którym dokonuje się likwidacji interesów terminowych.

Ultra, łac., poza, ponad miarę; w wyrazach złożonych oznacza krańcowość (np. „ultraradykalny", skrajnie radykalny).

Ultraczerwone i ultrafiołkowe promieniowanie, ob. Promieniowanie podczerwone i pozafiołkowe.

Ultramaryna, mineralna farba niebieska, dawniej otrzym. przez proszkowanie lazurytu (lapis lazuli), obec. za pom. stapiania kaolinu z sodą, siarką i węglem; używ. w drukarstwie, papiernictwie, cukrownictwie, jako farbka do bielizny.

Ultramikroskop, ob. Mikroskop

Ultramontanizm, kierunek w katolicyzmie, przyznający Rzymowi decydujący wpływ na sprawy nie tylko religii i moralności, ale i polityki; potocznie: klerykalizm.

Ułamek, $\frac{a}{b}$ (a, b liczby całkowite) oznacza iloraz liczb a, b; inne objaśnienie: mianownik b wskazuje, na ile części całość podzielono, licznik a, ile części wzięto z całości. U. właściwy, gdy a mniejsze od b, niewłaściwy gdy a większe niż b. U. dziesiętny, u. o mianowniku=10, 100, 1000 itd. Piszemy go zwykle bez mianownika, oddzielając część całkowitą od ułamkowej przecinkiem lub kropką dziesiętną np.: 0,15, albo 0·15 (15 setnych).

Ułan-Bator, ob. Urga.

Ułani, tatarsk., jazda lekka, uzbrojona w lance. W Polsce broń ta wzięła początek z chorągwi tatarskich W. Księstwa Litewskiego. Charakteryst. strój: czapka rogata i kurtka z wyłogami.

Ułanka, fuksja, krzew z rodziny wiesiołkowatych, hodow. u nas jako roślina doniczkowa; Ameryka Płd. i Środkowa.

Ułaskawienie, darowanie wzgl. złagodzenie kary lub skutków skazania. W Polsce wg. art. 13 konstytucji z 1935 stosowanie prawa łaski jest uprawnieniem osobistym, prerogatywą Prezydenta Rzeczypospolitej. Stanowi indywidualny akt łaski, udzielonej poszczególnemu przestępcy.

Ułaszyn Henryk, językoznawca pol., * 1874; szereg dzieł np. „Żeromski a język pol.", „Runy słowiańskie" i w. in.

Ułomność, ogólnie: błędy i braki cielesne człowieka.

Uludka, rośl. roczna lub 2-letnia, o kwiatach niebieskich lub białych; płd. Europa i Azja. U. wiosenna, hodowana w ogrodach; w Polsce rośnie dziko (u. leśna).

Umarłych księga, staroegipski zabytek literacki, zbiór modlitw, sentencyj i przepisów do potrzeb umarłych, dochowane liczne opracowania.

Umberto, król włoski, ob. Humbert.

Umbra, łac., cień; jądro plamy słonecznej (ob. Słońce).

Umbra, odmiana limonitu, używ. jako farba

Umbria, kraina w środk. Włoszech, obejmuje obec. prow. Perugia i Terni.

Umbriel, drugi księżyc Urana (ob.).

Umbrowie, lud staroitalski w płn., później środk. Italii; podbici ostatecznie przez Rzymian 295, otrzymali obywatelstwo rzym. 90; język z oskijsko-umbryjskiej grupy jęz. italskich (ob. Języków grupy).

Umbryna zwyczajna, ryba kostnoszkieletowa, jadalna, waga do 15 kg; M. Śródziemne.

Umiastowski Roman, pol. geograf wojsk., * 1893; szereg prac.

Umiński, 1) Jan Nepomucen, generał pol. (1780—1851), uczestnik insurekcji kościuszkow., kampanii napoleoń., 1821 stworzył wraz z Łukasińskim tajne stowarzyszenie kosynierów (więziony), walczył w powstaniu listopad. (Grochów i in.); 2) Władysław, pol. pisarz dla młodzieży, * 1875

Umocnienia, fortyfikacje, roboty dokonywane celem podniesienia skuteczności obrony miejscowości, punktów, linij lub pasów terenowych przez ochronę przed działaniem broni nieprzyjacielskiej. U. stałe są stwarzane w czasie pokoju na wypadek wojny (obecnie że lazo-beton, stal, drut kolczasty), u. polowe — doraźnie, w toku działań wojennych.

Umorzenie, ob. Amortyzacja.

Umowa, zgodne oświadczenie woli dwóch stron, z których jedna obowiązuje się do świadczenia, a druga zobowiązanie to przyjmuje. Przedmiotem umowy może być również powstanie, zmiana lub ustanie stosunku prawnego, bez zobowiązania się do świadczenia. Jeżeli obie strony zobowiązują się wzajemnie tak, że ich świadczenie ma być odpowiednikiem drugiego, umowa jest wzajemna. Umowy zobowiązują nietylko do tego, co w nich jest wyrażone, lecz także do wszelkich następstw, wynikających z ustawy, zwyczaju lub słuszności.

Umysł, w szerokim znacz.: całokształt władz duchowych człowieka (intelekt, uczucie, wola); w węższym znacz.: funkcje intelektualne.

Umysłowe choroby (psychozy), zaburzenia w zakresie czynności psychicznych. Znamy: organiczne, przy których stwierdzamy zmiany w mózgu, i czynnościowe, bez zmian do-

strzegalnych. Zaburzenia objawiają się w odbieraniu wrażeń złudzeniami (iluzje) i omamami (halucynacje), w dziedzinie wyobraźni tworzeniem fałszywych wyobrażeń i utratą pamięci, w dziedzinie uczuć przygnębieniem lub nad mierną wesołością, w stanach uwagi napięciem lub rozluźnieniem. Przebieg ch. u. może być ostry, przewlekły lub periodyczny. U. ch. mogą wywołać gwałtowne przejścia, narkotyki, wyczerpanie i choroby zakaźne; często bywają dziedziczne, zwłaszcza zaś skłonność do nich.

Una corda, wł., jedna struna; w muzyce wskazówka, aby zastosować lewy pedał fortepianu.

Unaczynienie, zbiór naczyń krwionośnych, zaopatrujących w krew dany narząd.

Unam Sanctam, łac., początkowe słowa bulli pap. Bonifacego VIII z r. 1302, w której głosi on wyższość stolicy apostolskiej nad wszelką władzą świecką.

Unamuno Miguel de, pisarz hiszp. (1864—1937), wybitny i wpływowy myśliciel: „Paz en a guerra", „Vida de Don Quijote y Sancho", „Del sentimiento trágico de la vida", „Niebla" („Mgła") i in.

Unanimizm, współcz. franc. prąd literacki, początkiem sięga 1906, szerzej znany po wojnie, główny przywódca Jules Romains; połączenie lirycznego naturalizmu z romantyzmem społecznym, poszukującym metafizycznego przejawu zbiorowej duszy ludowej, w ogóle dotarcia do istoty rzeczy i zjawisk; w technice poetyckiej zupełna swoboda wiersza i rymu. Wśród wyznawców znaczne rozbieżności: Duhamel, Vildrac, Chennevière, Durtain, Jouve i in.

Uncja, łac., dawna jednostka wagi dla metali szlach. i monet—2 łuty; dla lekarstw—$^1/_{12}$ funta aptekarskiego (prawie $^3/_4$ f. zwykłego) 30 g, por. Onza.

Uncjała i półuncjała, w paleografii (ob.) typy pisma łac.: uncjała (duże zaokrąglone litery) w okresie III IV w.; półuncjała (małe litery, minuskuły) od V w.

Uncle Sam, ob. Sam, Wuj.

Undset Sigrid, powieściopisarka norweska, * 1882, laureatka nagrody Nobla, dwie wielkie powieści historyczne: „Krystyna córka Lawransa", „Olav Audunsson", głęboka znajomość dusz ludzkich w konfliktach ze zmysłową namiętnością na tle średniowiecza; nadto powieści współczesne, własne nawrócenie katolickie w „Gymnadenia".

Undulacyjna teoria światła, falowa teoria ś., ob. Światło.

Unerwienie, innerwacja, zbiór nerwów jakiegoś narządu i sposób ich rozgałęzienia.

Ungler Florian, jeden z pierwszych drukarzy w Polsce, w Krakowie, † 1543; jego drukarnia istniała do 1552.

Unguentum, łac., maść.

Unia, 1) związek dwóch lub kilku państw (np. u. kalmarska 1397, u. utrechtska 1579 i in.); u. personalna: połączenie dwóch lub więcej państw pod jednym władcą, przy zachowaniu samoistności każdego z nich (np. Polski i Szwecji za Zygmunta III 1592—1600); u. realna: trwałe połączenie prawno-polityczne dwóch lub więcej państw (np. Polski i Litwy, por. Unia Jagiellońska); 2. por. Unia kościelna.

Unia Jagiellońska, związek Polski z Litwą, dokonany za Jagiellonów; zapoczątkowana aktem krewskim Wład. Jagiełły 1385, ostatecznie ustalona w akcie lubelskim 1569 (zespolenie terytorialne, wspólny król, sejm, oddzielne urzędy naczelne), ma znaczenie przełomowe dla dziejów polit. Polski.

Unia kościelna, złączenie się rozdzielonych kościołów; w szczeg. połączenie kościoła wschodniego z zachodnim, polegające na uznaniu dogmatów katolickich i papieża, przy zachowaniu wschodnich form liturgicznych. Próby u. k.: na soborze liońskim 1274 za pap. Grzegorza X, później na soborze florenckim 1439 (bez trwalszych rezultatów), wreszcie 1385 unia brzeska, która przetrwała dotąd w Chełmszczyźnie (prześladowania za caratu) i Małopolsce Wsch. — Por. Unici.

Unia Południowo-Afrykańska, bryt. dominium, obejmujące: Kraj Przylądkowy, Natal, oraz republ. Transwal i Oranie, 1,223.268 km², 8,488.000 mieszk. (7 na km², w tym 1,86 mil. białych). Język urzęd.: angielski i boerski. Stol. Pretoria, siedz. parlamentu Kapsztad (Capetown). Ustrój: Na czele kraju gubernator generalny mianowany przez króla ang., parlament złoż. z senatu i izby deputowanych. Pod zarządem U. Pł. Afryk. znajdują się również protektoraty Basuto, Beczuana i Swasi, oraz mandat Płd.-Zachod. Afryki (od 1920). — Gł. gałęzie gospodarki: rolnictwo (1934: 4,2 mil. q pszenicy, 17,2 mil. q kukurydzy), hodowla (10,6 mil. bydła rog., 46,1 mil. owiec) i górnictwo (1934: 326.000 kg złota, tj. 39% świat. prod., 506.633 karat. diamentów, 12 mil. t węgla kam.). Wywóz złota, diamentów, wełny i węgla. Wartość (1934) wywozu: 632 mil., przywozu: 1698 mil. zł. Kolei: 20.960 km. Dzieje: W poł. XIX w. założono republiki Burów holend.: Oranie i Transwal, opanowane po wojnie burskiej 1899—1902 przez Anglików; 1906 Kraj Przylądkowy, Natal, Oranie i Transwal zjednoczone w U. P. A. na stanowisku dominium, 1909 konstytucja; 1914 przystąpienie do wojny światowej (za sprawą Botha); 1919 mandat nad Niem. Afryką Płd. Zach.

Unici, członkowie kościołów wschodnich, które zawarły z Kościołem rzym. katolickim unię na podstawie uznania dogmatów katolickich i zależności od papieża, lecz z zachowaniem wszystkich zwyczajów i form liturgicznych wschodnich. Dzielą się na obrządki: ormiański (armeński), etiopski, grecki, syryjski i koptyjski, tworząc razem tzw. obrządek wschodni w przeciw. do zachodniego, łacińskiego.

Uniejów, m. w pow. Turek (woj. łódz.), nad Wartą, 3.500 mieszkańców.

Unierzyski Józef, malarz pol., * 1863; z dzieł np. „Zdjęcie z krzyża".

Unifikacja, łac., zjednoczenie, ujednostajnienie; sprowadzenie do jednego systemu.

Uniform, ob. Mundur.

Unikat, rzecz jedyna w swoim rodzaju; rzadkość.

Uniłowski Zbigniew, współcz. powieściopisarz pol., przedstawiciel nowej rzeczowości: „Wspól-

ny pokój", „Człowiek w oknie", „Żyto w dżungli", „20 lat życia".

Unio mystica, łac., mistyczne złączenie się duszy z Bogiem.

Unioniści, 1) zwolennicy unii; 2) w wojnie domowej płn.-ameryk. 1861–65 zwolennicy zniesienia niewolnictwa i zachowania jedności państw., przeciwnicy skonfederowanych.

Union Jack, ang., narodowa flaga W. Brytanii.

Unisono, wł., połączenie kilku głosów w dźwięki o tej samej wysokości; all'unisono, w tym samym tonie, jednogłosowo.

Unitarianie, łac., ogólnie: protestanci, nie uznający Trójcy św. (antytrynitariusze), zwł. socynianie (ob.).

United States of America (junajted stejts of amerika), skrót U. S. A., Stany Zjednoczone Ameryki Północnej.

Universum, łac., całość; wszechświat.

Uniwersalia, łac., termin, używany w scholastyce na oznaczenie pojęć ogólnych, zwł. pojęć gatunku, rodzaju itd. Słynny spór o u. w średniowieczu.

Uniwersalizm, łac., wiedza, wzgl. umiejętność, obejmująca wszystkie dziedziny; w filozofii przeciw. indywidualizmu; w teologii przeciw. partykularyzmu (ob.).

Uniwersalna sukcesja, wejście w ogół praw majątkowych zmarłego na mocy dziedziczenia.

Uniwersalne narzędzia i maszyny, n. wzgl. m., które dzięki odpowiednim częściom wymiennym, wzgl. dzięki osadzeniu na wspólnej podstawie kilku maszyn o różnym przeznaczeniu, spełniają wszechstronne czynności.

Uniwersalny, z łac., obejmujący całość; powszechny, ogólny, np. u. środek leczniczy.

Uniwersały, w dawnej Polsce listy królewskie skierowane do ogółu, później też listy hetmanów, do wojska ewent. do ludności cywil., wojewodów do swych województw.

Uniwersytet, szkoła wyższa akademicka, kształcąca abiturientów szkół średnich, obejmująca wszelkie ważniejsze dziedziny wiedzy. Celem jej jest 1) twórcza nauka i badanie, oraz wyszkolenie przyszłych pracowników naukowych, 2) przygotowanie fachowców do zawodów wyższych, wymagających wiedzy specjalnej. — U. zach.-europejskie powstały w późnym średniowieczu z szkół klasztornych i kapitularnych i aż do pocz. w. XVI kierowane przez duchowieństwo, opierały się o kapituły i kolegiaty. Pierwsze, o jednym fakultecie, powstały w XI w. we Włoszech; były to szkoły prawa w Rawennie, Bolonii i Padwie, szkoła medyczna w Salerno. Od w. XII wybił się na czoło u. paryski, wzór dla wszystkich innych, zwł. w filozofii i teologii. Od XIII w. zaczęły się tworzyć oddzielne wydziały, początkowo trzy, teologii, prawa i medycyny; z czasem wyodrębnił się wydział czwarty, ogólnokształcący (facultas artium), jako studium przygotowawcze do innych wydziałów. W w. XVI obok starych u. średniowiecznych (Padwa, Bolonia, Paryż, Oksford, Cambridge, Praga, Kraków, Wiedeń i in.) powstają nowe, protestanckie, w Królewcu, Marburgu. Od tego wieku datuje się rozwój u. nowożytnych, niezależnych, z pełną swobodą badań. — W Polsce Akademia Krakowska, zał. 1364 przez Kazimierza W., późniejszy U. Jagiell., w XV w. przeżyła okres największego rozkwitu, potem upadła, a podniosła ją dopiero reforma z końcem XVIII w. Drugą szkołą wyższą w Polsce była jezuicka Akademia w Wilnie, zał. 1578, na nowo otwarta 1919 jako U. Stefana Batorego. W r. 1661 powstała akademia jezuicka we Lwowie, obecnie (od 1918) U. Jana Kazimierza. W Warszawie u., zał. 1816, został po powstaniu listop. zamknięty; zał. 1862 Szkoła Główna czynna była 7 lat; powstały na jej miejsce u. rosyjski zastąpił 1916 u. polski, obecnie U. Józefa Piłsudskiego. W 1919 powstał u. w Poznaniu. Ponadto istnieją prywatne u. w Polsce: U. katolicki w Lublinie i Wolna Wszechnica Polska w Warszawie.

Un poco (poko), wł., nieco, trochę.

Unruh Fritz von, pisarz niem., *1885, pacyfista, wybitne dramaty: „Offiziere", „Ein Geschlecht", „Platz", „Bonaparte" i in., powieść wojenna „Opfergang" i in.

Unstrut, l. dopł. Sali w Turyngii, 187 km.

Unterwalden, kanton szwajc. nad Jez. Czterech Kantonów, dzieli się na 2 półkantony: U. ob dem Wald (Obwalden), 493 km², 19.000 mieszk., stol. Sarnen i U. nid dem Wald (Nidwalden), 275 km², 15.000 mieszk.; stol. Stans.

Unża, l. dopł. Wołgi, 540 km.

Uodpornienie, ob. Odporność.

Uosobienie, ob. Personifikacja.

Upadłość, stan dłużnika, którego majątek nie wystarcza na pokrycie długów. W Polsce jest uznany za upadłego kupiec, który zaprzestał płacenia długów (rozp. z 24/X. 1934). Ogłoszenia u. może żądać dłużnik i każdy wierzyciel. Na skutek ogłoszenia u. upadły traci z samego prawa zarząd i możność korzystania z swego majątku. Majątek ten stanowi masę u. Tokiem postępowania kieruje sędzia-komisarz, syndyk obejmuje majątek upadłego, zarządza tym majątkiem i przeprowadza jego likwidację. Po ustaleniu przez sędziego-komisarza listy wierzytelności zostaje dokonany podział funduszów masy między wierzycieli.

Upaniszady, indyjs. pisma filozoficzne Wedy (ob.).

Upernivik, najdalej na płn. wysunięta kolonia na zach. wybrzeżu Grenlandii.

Upiór, wg wierzeń ludowych duch zmarłego straszący i szkodzący nocą ludziom.

Uplaz, łekko nachylona powierzchnia stoku, porosła trawą.

Upolu, wulkaniczna wyspa w archipel. Samoa, 1.114 km², 20.000 mieszkańców.

Upsala, szwedz. Uppsala, stol. szwedz. prow. U., 30.000 mieszk.; uniwersytet (od 1477), zamek z XVI w.

Up to date (ap tu dejt), ang., nowoczesny, modny.

Upust krwi, ob. Krwi upust.

Ur, stol. sumeryjs. państwa w płd. Babilonii ok. 3.000 prz. Chr., wykopaliska od 1919.

Uraemia, gr., ob. Mocznica.

Ural, 1) łańcuch górski w Rosji, 2.500 km dł., geograficzna granica między Europą a Azją, najw. szczyt Tel-pos-is 1.692 m; obfituje w rudy żelaza, miedzi, złoto, platynę, węgiel kamien.; 2) rzeka, wypływa z płd. Uralu, uchodzi do M. Kaspijskiego, 2.443 km, również naturalna granica między Europą i Azją.

Uralo-ałtajskie ludy, ludy mówiące jęz. u r a l s k o - a ł t a j s k i m i (ob. Języków grupy), rozprzestrzenione od Węgier i Finlandii po Azję środk. i płn.-wsch.

Uralsk, m. w autonom. republice Kozackiej, 36.000 mieszkańców.

Uralski obwód, obejmuje płn. i środk. Ural, 1,709 751 km², 7,900.000 mieszk. Rozwinięte górnictwo (platyna, złoto, srebro, miedź, żelazo); stolica Swierdłowsk.

Uran, 1) U, p i e r w. c h e m., biały, b. twardy metal, l. porz. 92, cięż. at. 238,2, w przyrodzie w blendzie smolistej, uranicie i in.; zastosowanie do wyrobu specjalnych gatunków stali, żółtego szkła uran.; jest pierw. promieniotwórczym (por. Uranu związki, Promieniotwórcze pierwiastki); 2) p l a n e t a systemu słonecznego, odkryta 1781 przez Herschla; średnica U. — ok. 51.000 km; czas obrotu dokoła osi = 10,7 godz., średnia odległość od słońca 2.860 milionów km, czas obrotu dokoła słońca — ok. 84 lat. Okrążają U. 4 księżyce (Tytania, Oberon, Ariel i Umbriel) po orbitach prostopadłych do orbity U. — Dotąd niedostatecznie zbadany.

Urania, gr., muza astronomii.

Uranit, minerał, fosforan uranowo-wapniowy lub uranowo-miedziowy, zw. też m i k ą u r a n o w ą.

Uranizm, popęd płciowy mężczyzn do mężczyzn; ob. Homoseksualizm; u r a n i s t ó w nazywa się też u r n i n g a m i.

Uranografia, gr., opis nieba; u r a n o s k o p i a, obserwacja nieba; u r a n o l o g i a, nauka o zjawiskach niebieskich.

Uranos (N i e b o), w grec. micie pierworodny syn i małżonek Gai, ojciec Tytanów, Cyklopów i Hekatoncheirów.

Uranu związki. Tlenek uranu (UO_3) otrzym. przy ogrzewaniu azotanu, służy jako katalizator w przemyśle ceramicznym; a z o t a n u., stosowany w fotografii; dwuuranian sodowy, tzw. ż ó ł c i e ń u r a n o w a, używana do wyrobu szkła uranowego.

Uraz (trauma), przejściowe lub trwałe uszkodzenie cielesne, powstałe przez zadziałanie sił zewnętrznych. Bywa często przyczyną chorób (stąd zwanych u r a z o w y m i [t r a u m a t y c z n y m i]), np. nerwic.

Urban, papieże: 1) U. I, św., 222—230, męczennik, pam. 25 V; 2) U. II, 1088—99, zakonnik z Cluny, nawoływał (synod w Piacenzy i Clermont 1095) do 1. wyprawy krzyżowej; 3) U. IV, 1261—64, ustanowił Boże Ciało świętem powszechnym; 4) U. V, 1362—70, papież awinioński (również przejściowo w Rzymie); 5) U. VI, 1378—89, za niego obrany antypapieżem Klemens VII; 6) U. VIII, 1623—44, potępił jansenizm, protektor sztuk i nauk, twórca kolegium de propaganda fide.

Urban Jan, T. J., ks., współcz. uczony jezuita polski, redaktor „Przeglądu Powszechnego".

Urbanistyka, łac., nauka o racjonalnej budowie i rozbudowie miast.

Urbanizacja, łac., proces rozrostu miast i ludności miejskiej, w stosunku do wsi wzgl. ludności wiejskiej.

Urbi et orbi, łac., „miastu (tj. Rzymowi) i światu", formuła papieskiego błogosławieństwa dla całego świata.

Urbs, łac., miasto, zwłaszcza stolica; także sam Rzym.

Urdzik, trwała rośl. górska o niebieskich kwiatach, z rodziny pierwiosnkowatych; Karpaty.

Uremia, ob. Mocznica.

Uretroskop, gr., wziernik do cewki moczowej.

Urfa, stolica turec. wilajetu U. w płn. Mezopotamii, 29.000 mieszk., sławny meczet Abrahama. — U., gr. Kallirrhoe, późn. E d e s s a, od III w. po Chr. ośrodek chrześcijaństwa na Wschodzie.

Urfé Honoré d', powieściopisarz franc. (1568-1625), słynny romans sentymentalny: „L'Astrée".

Urga (U l a n - B a t o r), stol. Mongolii, 100.000 mieszkańców.

Urgens, łac., napomnienie w celu przyśpieszenia czegoś, przynaglenie; u r g o w a ć, przynaglać.

Uri, szwajc. kanton, 1074 km², 23 000 mieszk., stol. Altdorf; 1291 wieczyste przymierze z kant. Schwyz i Unterwalden.

Uriasz, wódz izraels., zabity za sprawą króla Dawida (list Uriasza"), który nakłonił żonę U., Batsehę, do wiarołomstwa.

Uriel, jeden z archaniołów.

Uriel Acosta, ob. Acosta.

Urlop, niem., czasowe zwolnienie pracownika, wojskowego itd., np. w celach wypoczynkowych.

Urmia, jez. w perskiej Armenii, 5.775 km², bezodpływowe i bezrybne.

Urna, dawne naczynie na popioły i resztki po ciałopaleniu.

Urning, ob. Uranizm.

Urobilina, barwnik występujący w moczu człowieka.

Uroczysko, dzikie, niezamieszkałe miejsce, często kopiec, może miejsce składania ofiar w dawnych czasach.

Urogenitalia, narządy moczowo-płciowe.

Urolity, kamienie dróg moczowych.

Urologia, nauka o schorzeniach dróg moczowych i ich leczeniu; u r o l o g, lekarz dróg moczowych.

Urotropina, związek organ., środek dezynfekc. w chorobach pęcherza.

Urszula, św., męczennica, z król. rodu brytyjskiego, zamordowana w Kolonii przez Hunnów, w powrotnej pielgrzymce z Rzymu, wraz z 11 000 towarzyszkami.

Urszulanki, zgromadzenie relig., zał. w 1535 przez Anielę Merici (ob. Aniela), dla nauczania i wychowywania młodzieży żeńskiej.

Urugwaj, 1) rz. w Płd. Ameryce, pograniczna między Brazylią, Urugwajem i Argentyną, 1.600 km, łączy się z Paraną, tworząc La Platę; 2) najmniejsza r e p u b l i k a w Płd. Ameryce, położ. nad Atlantykiem, 186 926 km² i (1934): 2 mil. mieszk. (12 na km²), Kreolów i Metysów.

Kraj nizinny z gospodarką hodowlaną (60% pow. zajętej przez łąki i pastwiska). 1934: 7 mil. bydła rog., 20,6 mil. owiec. Wartość (1934) wywozu (mięso, skóry, wełna): 159 mil., przywozu: 144 mil. zł. Język urzęd. hiszp. Stolica Montevideo. Ustrój: prezydent (wybierany na 4 l.), kongres złoż. z senatu i Izby posłów. — 1814 uniezależnił się od Hiszpanii, 1821 prowincją brazylijską, 1825 niezależny, 1919 nowa konstytucja, 1925 członkiem Ligi Narodów; 1933 rewolta, stłumiona dyktaturą prezydenta Terry.

Uruk (hebr. Erech, grec. Orche), staroż. miasto babilońskie, w IV i III tysiącleciu wielokrotnie rezydencją królów sumeryjskich, m. in. Gilgamesza, siedziba kultu chaldejskiego. Ruiny, dziś Warka.

Urumczi, stol. prow. Sin kiang (Chiny), 50.000 mieszkańców.

Urundi, belg. obszar mandat., ob. Ruanda i Urundi.

Urwistki, kawałki plechy porostów, które oderwane i unoszone przez wiatr, rozsiewają.

Uryna, łac. urina, mocz.

Urzet farbiarski, rośl. 2-letnia z rodziny krzyżowych; dawniej uprawiana jako farbiarska, pochodzi z Europy płd.

Urzędnik, w szerszym znacz. ten, kto pozostaje za stałymi poborami w służbie innej osoby fizycznej lub prawnej, wzgl. związku publicznego, a spełnia czynności o charakterze umysłowym; w ściślejszym znacz. prawnym ten, kto wykonuje władzę w imieniu państwa. Stosunek państwa do swych u. jest prawnopubliczny, stąd określony specjalnymi ustawami, pragmatyką służbową i in.

U. S. lub U. S. A. (Am.) — United States (of America), Stany Zjednoczone Ameryki Płn. (ob.).

Usambara, kraina we wsch. Afryce, przecięta koleją U.

Usance (üzans), fr., zwyczaj kupiecki.

Usedom, niem. wyspa na Bałtyku, 445 km², liczne kąpieliska.

Uskoki, przesunięcie należących do siebie mas skalnych wskutek podniesienia lub zapadnięcia się jednej części; znajomość u. ma duże znaczenie w górnictwie.

Usküb, tur. nazwa jugosłowiańskiego m. Skoplje.

Uspienskij Gleb Iwanowicz, powieściopisarz rosyjs. (1840—1902).

Usposobienie, wrodzone dyspozycje uczuciowe, w przeciw. do myślenia i woli.

Uspulum, preparat chlorofenolortęciowy, służy do bajcowania ziarna siewnego, niszczy zarodki śnieci i in. pasożytów.

Ussaria, ob. Husaria.

U. S. S. R., skróc. Ukraińska Socjalistyczna Sowiecka Republika.

Usta, jama ustna, łac. os; pierwszy odcinek przewodu pokarmowego, zawiera zęby i język; na zewn. otoczone dwiema wargami, z boków policzkami; do u. dochodzi ślina z gruczołów ślinowych; wyścielone są wewn. błoną śluzową.

Ustawa, 1) prawo pisane, w przeciwieństwie do prawa zwyczajowego; 2) akt władzy państwowej, zawierający ogólny przepis prawny obowiązujący społeczeństwo i wyposażony w przymus, a wydany w sposób przewidziany w konstytucji.

Ustawodawcza władza, legislatywa, władza państwowa, powołana do wydawania ustaw.

Ustroń, m. i zdrojowisko w pow. Cieszyn (woj. śląskie), 362 m n. p. m., 4.000 mieszk., kąpiele borowinowe i mineralne.

Ustrój, 1) organizm; 2) konstytucja, zasadnicze urządzenia państwowe.

Ustrzyki Dolne, m. w pow. Lisko (woj. lwow.), nad Strwiążem, 4.000 mieszk., rafinerie nafty.

Ust-Urt, pustynna równina step. między M. Kaspijskim a Jez. Aralskim, 160—200 m wys.

Usus, łac., zwyczaj, zwł. zwyczaj prawny.

Usypiające środki, ob. Nasenne środki.

Uszak, grzyb należący do podstawczaków, o brunatnych, galaretow. ciałach owocujących, jedzonych przez Chińczyków.

Uszatki, małpiatki o dużych nagich uszach, zamykających się podczas snu; drapieżne; Afryka środkowa.

Uszlachetniający obrót, obrót towarowy z zagranicą: wysyłka półfabrykatów, które po wykończeniu w fabrykat, wracają do kraju (o. u. b i e r n y), lub import zagran. surowców, wzgl. półfabrykatów, które po wykończeniu wywozi się z kraju (u. o. c z y n n y).

Uszy, ob. Ucho.

Uszyca, l. dopł. Dniestru na Podolu ukraiń., 115 km dł.

Uście Solne, m. w pow. Bochnia (woj. krak.), 1500 mieszkańców.

Uściług, m. w pow. Włodzimierz (woj. wołyńs.), nad Ługiem, 4.000 mieszkańców.

Uśpienie, ob. Znieczulenie.

Ut, dawna nazwa solmizacyjna tonu c, zastąpiona później przez d o. — Por. Solmizacja.

Utah (juta), stan w St. Zjedn. Am. Płn., w Górach Skalistych, klimat gorący i suchy, jeziora: Wielkie Jez. Słone i Jez. Utah; 220.115 km², 508.000 mieszk.; rolnictwo i górnictwo (miedź, ołów, sól); stol. Salt Lake City. — 1847 założ. przez Mormonów, od 1896 stan St. Zjedn.

Utajone ciepło topnienia, ob. Topnienie.

Utamaro Kitagawa, malarz japon. (1753—1805), sceny z życia kobiet, kwiaty, ptaki.

Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas, łac., „choć brak sił, jednak dobra wola jest chwalebna".

Utensylia, łac., narzędzia, przyrządy pomocnicze, sprzęt.

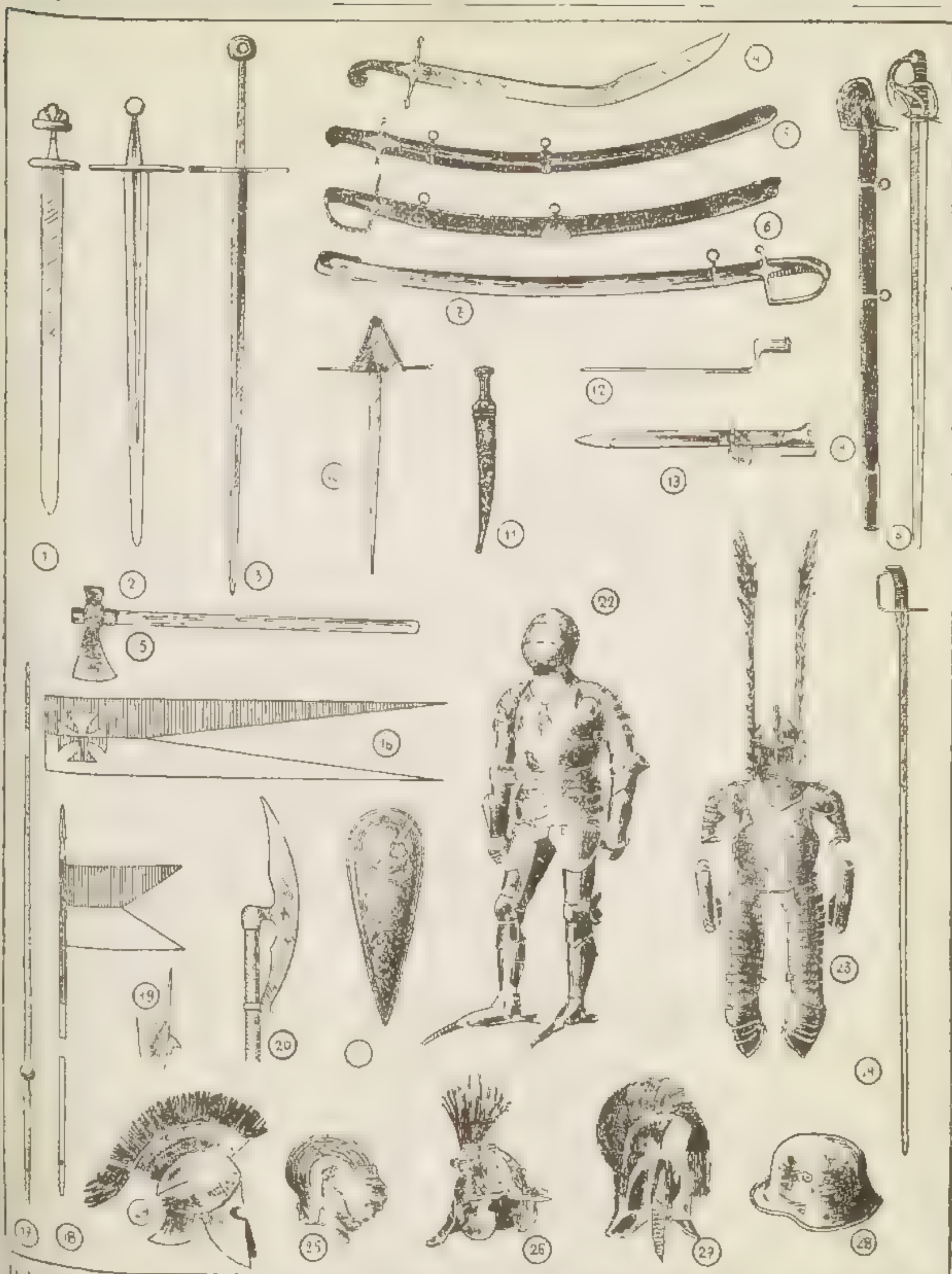
Uterus, łac., macica.

Utica, Utyka, 1) staroż. m. fenic. w pobl. Kartaginy, obec. ruiny; 2) m. st. New York w St. Zjedn. Am. Płn., 102.000 mieszkańców.

Utlenianie, ob. Tlen.

Utonięcie, nagła śmierć spowodowana zanurzeniem głowy pod wodę, co uniemożliwia dopływ tlenu do płuc i powoduje śmierć przez uduszenie. — Por. Pomoc w nagłych wypadkach.

Utopia, grec.: „kraj nigdzie", bajeczna wyspa o idealnym ustroju społecznym w powieści politycznej T. Morusa, stąd wogóle: idea nieziszczalna; u t o p i s t a, marzyciel. Z innych powieści utopijnych najsłynniejsze: „Politeia" Plato-

1) Miecz z IX–XI w. 2) Miecz z XIII w. 3) Miecz z XV w. 4) Szabla turecka z XVII–XVIII w. 5) i 6) Szable polskie z XVII–XVIII w. 7) Teraźniejsza przepisowa szabla polska. 8) Pałasz polski z XVII–XVIII w. 9) Pałasz kirasjerski z epoki napoleońskiej (francuski, polski). 10) Lewak pojedynkowy z XVI w. 11) Puginał wschodni. 12) Bagnet z epoki napoleońskiej. 13) Bagnet karabinu Mausera wz. 98. 14) Koncerz z XVII–XVIII w. 15) Czekan z XVII w. 16) Proporzec kopii husarskiej z XVII w. 17) Kopia husarska z XVII w. 18) Lanca szwoleżerów gwardii Napoleona. 19) Halabarda z początku XVI w. 20) Berdysz z XVI–XVII w. 21) Tarcza z X–XII w. 22) Pełna zbroja rycerska z połowy XV w. 23) Polska zbroja husarska z połowy XVII w. 24) Hełm starogrecki brązowy. 25) Przyłbica (hełm zamknięty) z początku XVI w. 26) Polski szyszak husarski z XVII w. 27) Polski kask żandarmów z czasów Król. Kongresowego. 28) Nowoczesny hełm szturmowy (niemiecki).

na, „Civitas solis" Campanelli, „Voyage en Icarie" Cabeta, „News from Nowhere" Morrisa, „The Time Machine" i „A Modern Utopia" Wellsa, „Brave New World" Huxleya.

Utrakwiści (k a l i k s t y n i), umiarkowany odłam husytów (ob.).

Utrata, pr. dopł. Bzury, 78 km dł.

Utrecht, stol. holend. prow. U., nad Starym Renem (ramieniem Renu), 156 000 mieszk., uniwers.; p o k ó j u t r e c h c k i 1713 zakończył wojnę sukcesyjną hiszpańską.

Utriusque iuris doctor, łac., doktor obojga praw (rzymskiego i kanonicznego).

Utrwalanie w fotografii, ob. Fotografia.

Utyka, ob. Utica.

Utylitaryzm, łac., etyka, wg której dobro polega na pożytku, jaki daje dobre postępowanie jednostki ogółowi i jednostce; ten zaś pożytek jest szczęściem jednostki; potocznie: dążenie do konkretnych korzyści; u t y l i t a r n y, pożyteczny, połączony z korzyścią.

Uwaga, stan psychiczny, w którym z ogółu równoczesnych postrzeżeń i procesów pewne występują wyraźnie, jasno i dokładnie.

Uwertura, fr., orkiestralny wstęp do opery itp.; w XIX w. powstała też u. k o n c e r t o w a, jako samoistna forma kompozycyjna.

Uwiad, ob. Marasmus; u. s t a r c z y, ob. Starczy uwiąd.

Uwięź lub p r z y w i ę ź, lina do cumowania okrętów przy bulwarach portowych.

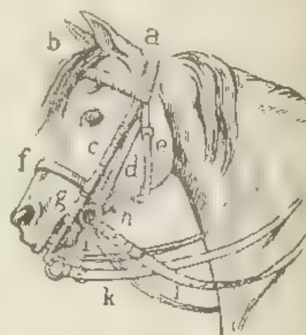
Uwłaszczenie włościan, ob. Chłopi, Pańszczyzna.

Uzbekistan, związkowa republ. sow. w środk. Azji, utworzona 1924 z części dawnych republik: Turkiestanu, Buchary i Chiwy; 164.873 km² i 5 mil. mieszk. mahomet. Uzbeków. Wielka uprawa bawełny i chów bydła. Stolica Taszkient.

Uzbekowie (O z b e g o w i e), grupa plemion pochodzenia tureck., zmieszana z elementami irańskimi i mongol.; siedziby: Uzbekistan, republiki: Kozacka i Kirgiska; religia mahomet.

Uzbrojenie (por. t a b l. na str. 769 i 771), przedmioty służące jako narzędzia walki i obrony. Pierwotna broń miała charakter zaczepny (maczuga nabijana krzemieniem, młoty i siekiery kamienne). Z rozwojem kultury wchodzi w życie dzida, oszczep, proca i łuk, a jako broń ochronna tarcza skórzana i drewniana. Z czasem udoskonaliła ludzkość broń tak zaczepną, jak i ochronną, posługując się bronią miotającą (proce, łuki i machiny wojenne) i kolną (brązowymi mieczami), zaś dla ochrony — tarczą i zbroją. Broń ta, odpowiednio udoskonalona i wzbogacona sieczną (miecz obosieczny i szabla) przetrwała aż do czasów nowożytnych. Dopiero wynalazek prochu z m i e n i ł z u p e ł n i e t y p u z b r o j e n i a. Broń ochronna stopniowo zanika, nie przedstawiając żadnej osłony przed pociskami broni palnej, która od rury nabijanej od przodu i zapalanej lontem, poprzez skałkową, gwintowaną, odtylcową, przechodzi w czasach najnowszych do karabinów maszynowych i dział szybkostrzelnych. Zanika ciężki obosieczny miecz i krótki sztylet na korzyść szabli i bagnetu. Wielka wojna jako nowy środek stosowany na wielką skalę przyniosła nowy typ broni zaczepnej — gazy bojowe, i ochronnej — maski przeciwgazowe i ubrania przeciwiperytowe.

Uzda, część rzędu końskiego, służąca jeźdźcowi do kierowania wierzchowcem; składa się z ogłowia, kiełzna (żelaznego) i wodzów.

Uzda
a) nagłówek, b) naczółek, e) podgardle, f) nachrapnik, g) musztuk, h) wędzidło, i) łańcuszek francuski, k) wodze musztukowe, l) wodze wędzidłowe

Uzdrowiska, miejscowości posiadające przyrodzone warunki do leczenia i wzmacniania chorych; dzielą się na k l i m a t y c z n e górskie, nadmorskie i z d r o j o w i s k a, posiadające źródła minearalne.

Uzębienie, ob. Zęby.

Uziembło Henryk, malarz pol., * 1879; obrazy olejne, polichromie, np. w katedrze krakowskiej, witraże i mozaiki, grafika, rysunki.

Uziemienie, połączenie z ziemią pewnych części urządzeń elektr., za pom. przewodnika o małym oporze, zakończonego płytą, wkopaną głęboko w ziemię.

Uzupełniające barwy, pary barw w widmie, których połączenie daje światło białe: czerwona zielona, pomarańczowa-fioletowa, żółta-niebieska.

Uzurpacja, łac., bezprawne objęcie w posiadanie, zwł. władzy państw.; u z u r p a t o r, przywłaszczyciel cudzych praw.

Użątek, zżęte zboże, plon.

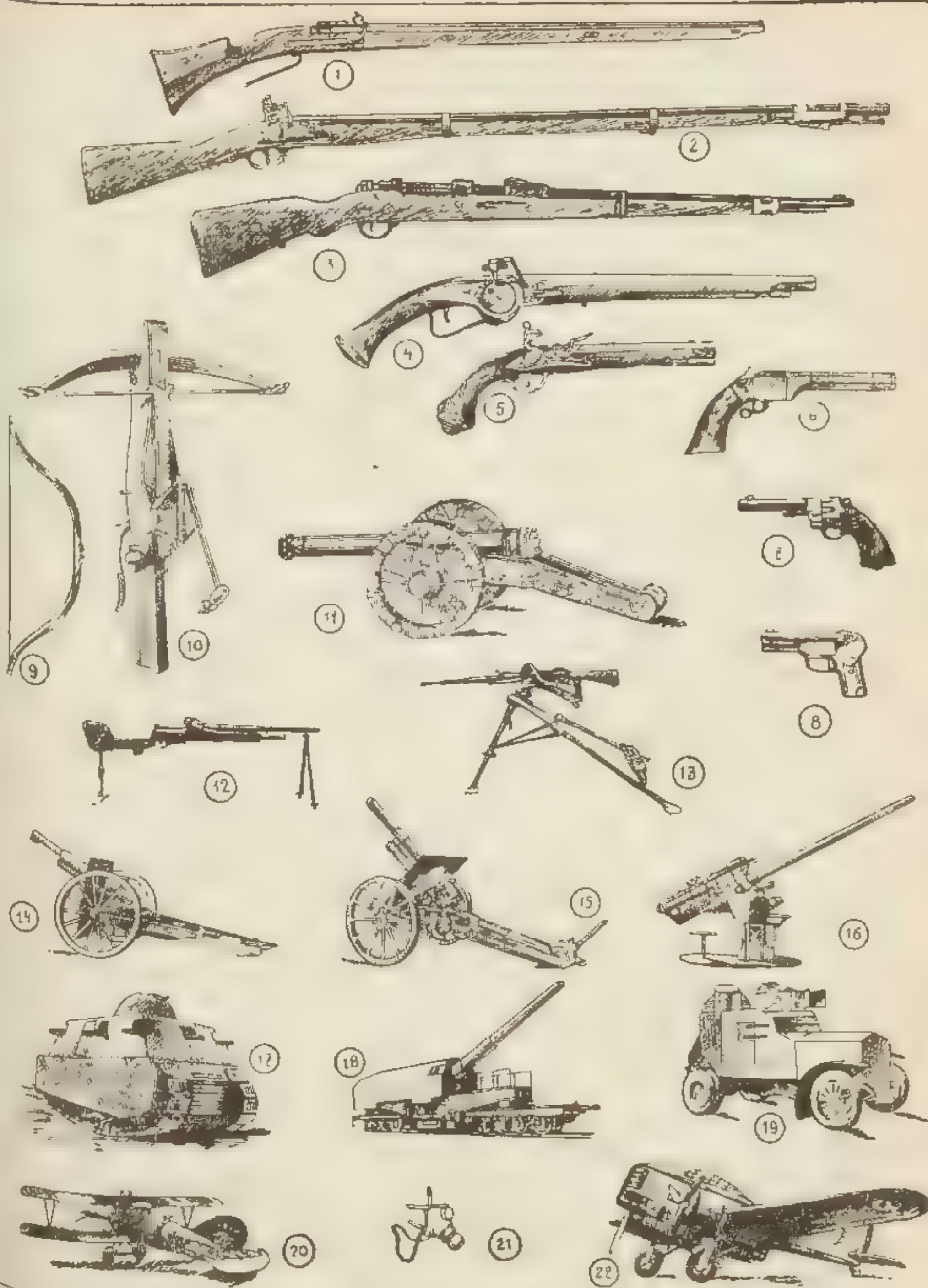
Użhorod, węg. Ungvar, stol. Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), nad Ubem, 26.000 mieszk.

Użocka Przełęcz, w Beskidach Wsch., na granicy Polski i Czechosłowacji, 869 m wysok.

Użytkowanie (łac. ususfructus), prawo używania i pobierania pożytków z cudzej rzeczy ruchomej lub nieruchomej, jednak bez dokonywania w niej istotnych zmian i bez naruszenia jej substancji; stanowi przedmiot wpisu do ksiąg gruntowych.

Używanie (łac. usus), prawo korzystania z cudzej rzeczy ruchomej lub nieruchomej, z zachowaniem jej substancji i bez dokonywania w niej istotnych zmian, w granicach własnych potrzeb używacza.

Używki, substancje przeważnie pochodzenia roślinnego, lub otrzym. sztucznie, pobudzające system nerwowy: alkaloidy, jak kofeina, zawarta w kawie, teina — w herbacie, przyprawy, jak wanilia, pieprz itd.

1) Muszkiet lontowy z XVI–XVII w. 2) Francuski karabin skałkowy z czasów napoleońskich. 3) Karabin Mausera wz. 98. 4) Pistolet z zamkiem kołowym z XVII w. 5) Pistolet z zamkiem skałkowym z XVIII w. 6) Pistolet odtylcowy z poł. XIX w. 7) Rewolwer nowoczesny. 8) Pistolet automatyczny Browninga. 9) Łuk wschodn. z XVI–XVII w. 10) Kusza niemiecka z XVI w. 11) Falkonet z XVI w. 12) Lekki karabin maszynowy Hotchkissa wz. 14. 13) Ciężki karabin maszynowy Hotchkissa wz. M. A. 1. 14) Armata polowa francuska 75 mm. wz. 21. 15) Haubica polowa 100 mm. Skoda wz. 25. 16) Przeciwlotnicza armata amerykańska 75 mm. wz. 26. 17) Ciężki czołg włoski «Fiat 2000». 18) Ciężka armata francuska 274 mm. fabr. Schneider. 19) Rosyjski samochód pancerny Fiat. 20) Niemiecki samolot rozpoznawczy «Albatros». 21) Francuska maska gazowa. 22) Francuski wieloosobowy samolot bombardujący «Breguet 460».

V

V, symbol chem. pierw. wanadu; w elektrotechnice, wolt; v.=vide (łac.), patrz, lub verte, odwróć.

Va banque (wa bank), fr., przy grze hazard „gra o bank", tzn. o całą sumę; g r a ć v. b., zaryzykować wszystko.

Vacat, łac., wakuje; wolne miejsce.

Vaccina, łac., szczepionka krowia przeciw ospie, zastosowana przez Jennera.

Vacuola (w o d n i c z e k), łac., pęcherzyk w plazmie komórki zwierzęcej lub roślinnej, wypełniony cieczą lub gazem.

Vacuum, łac., próżnia (ob.).

Vade-mecum, łac., „chodź ze mną", podręcznik, pierwotnie tytuł zbioru utworów.

Vaduz, stolica Liechtensteinu, nad Renem; w pobliżu z a m e k V. i uzdrowisko G a f l e i.

Vae victis!, łac., „biada zwyciężonym!".

Vagina, łac., ob. Pochwa. V a g i n i s m u s (p o c h w i c a), nadmierna wrażliwość pochwy, powodująca skurcz jej mięśni.

Vagotonia, wzmożona czynność nerwu błędnego, na tle konstytucjonalnym.

Vagus, n e r w b ł ę d n y, 10. nerw mózgowy, należy do układu wegetatywnego przeciwstawiając się układowi sympatycznemu. Zaopatruje serce, płuca i narządy jamy brzusznej.

Vah, ob. Wag.

Vaihinger Hans, filozof niem., * 1852, zwolennik idealnego pozytywizmu w połączeniu z ideą fikcyj (f i k c j o n a l i z m); gł. dzieło: „Die Philosophie des Als ob".

Vajda Jan, wybitny liryk węgier. (1827—1897), skrajny pesymista.

Vale, łac., „bądź zdrów", l. mn.: v a l e t e!

Valencia, ob. Walencja.

Valencienne (walansjen), franc. koronka klockowa.

Valenciennes (walansjen), m. w franc. depart. Nord, nad Skaldą, 42 000 mieszk., akademia sztuk piękn., dawniej sławny ośrodek przem. koronkarskiego.

Valens (Walens) Flavius, cesarz rzyms., † 378, zawiadywał wschod. częścią państwa (współrządy z bratem Walentynianem), prowadził wiele wojen, gorliwy arianin.

Valentin (walantę) **de,** zw. J e a n R a s s e t (żan rasse), prawdopodobnie nazywał się J e a n d e B o u l o g n e (buloń), malarz franc. (1591?-1634); gł. sceny z życia żołnierzy, cyganów i opryszków; sceny biblijne.

Valentinianus, cesarze rzym.: 1) V. I Flavius, 321—75, współrządził z bratem Valensem, walczył zwycięsko z Alemanami, chrześcijanin; 2) V. II, syn poprz., † 392, współrządził z bratem Gracjanem, zamordowany; 3) V. III Flavius Placidus, 419—455, władał Zachodem; za niego szereg strat terytorialnych (m. in. najazd Attyli na Italię); zamordowany.

Valentinus, ob. Walentyn.

Valera (wälira) Eamon de, polityk irlandzki, * 1883, przywódca Sinn-feinistów (ob.) irland., założ. partii „Fianna Fail" („Bojownicy za wolność Irlandii"), 1932 premier rządu irlandzkiego.

Valera y Alcalá Galiano Juan, hiszp. polityk i pisarz (1824—1905), twórca nowoczesnej noweli hiszp., wybitny krytyk, powieściopisarz: „Pepita Jiménez", poeta: „Tentativas dramáticas".

Valeriana, ob. Kozłek.

Valerianus Publius Licinius, cesarz rzym., 253—260, usiłował (bez rezultatu) skonsolidować państwo rzym.; umarł w niewoli perskiej.

Valéry Paul, poeta franc., * 1871, klasycysta o świetnej formie i poważnym pogłębieniu filozoficznym: „La jeune Parque", „Le cimetière marin", „Odes", „Le serpent", „Rhumus" i in., dialogi estetyczno-filozoficzne prozą: „La soirée avec M. Teste", „Eupalinos ou l'architecte", „L'âme et la danse" i in.

Valete, łac., „bądźcie zdrowi!".

Valetta (La Valetta), stol. Malty, 23.000 mieszkańców; port; uniwers., dawniej siedziba zakonu joannitów.

Valla Laurentius (Lorenzo della Valla), humanista włos. (1407—57), wyznawca stoicko-epikurejskiej swobody życia: „De voluptate", tłumacz pisarzy greckich, twórca krytyki źródłowo-historycznej.

Valladolid, stol. hiszp. prow. V., nad Pisuergą, 90.000 mieszk.; uniwers. (od 1346), katedra z XVI w.; przemysł.

Valois (walua), 1) niegdyś księstwo franc., dziś część depart. Oise i Aisne; 2) franc. dynastia królewska 1328—1589, z niej Henryk III (W a l e z y), królem polskim.

Valona (walona), albańs. Vlora, m. port. w Albanii, 9.000 mieszk.; 1914—20 zajęta przez Włochów.

Valparaiso (walparajso), stol. prow. Aconcagua i m. port. w Chile, nad Oc. Spokojnym, 190.000 mieszk.; politechnika.

Van, holend., przyimek, pierwotnie oznaczał w nazwiskach holend. pochodzenie (nie szlachectwo), często połączony z nazwiskiem w jedno słowo.

Vanadium, ob. Wanad.

Vancouver (wenkuwer) George, żeglarz ang. (1758—98), towarzysz Cooka w 1772—5; w 1790 podróż dokoła świata (zbadał gł. płn.-zach. brzegi Ameryki Płn.).

Vancouver (wenkuwer), m. port. w bryt. Kolumbii (Kanada), 246.000 mieszk., uniwersytet.

Vandamme (wandam) Dominique René, generał franc. (1770—1830), jeden z najzdolniejszych generałów napoleońskich, po klęsce Napoleona na wygnaniu.

Vanderbilt Cornelius, kapitalista płn.-ameryk. (1794-1877), właściciel 3 główn. linij kolejowych.

van der Stappen, rzeźbiarz belg., ob. Stappen.

van der Waals, ob. Waals.

Vandervelde Emile, polityk belg., * 1866, przywódca socjalistów, kilkakrotnie minister, uczestnik konferencji pokojowej 1919, podpisał pakt lokarneński.

van de Velde, ob. Velde.
Van Dyck, ob. Dyck.
Van Eyck, ob. Eyck.
Vanitas vanitatum, łac., „marność nad marnościami", czyli wszystko jest marne, czcze, zwrot przysłowiowy.
Vanity Fair, ang., jarmark (targ) próżności.
Vanloo (van Loo), rodzina artystów niderl.: najważn.: Jacob V. (1614—70); portrety, sceny rodzajowe, mitologiczne; syn, Jean Baptiste (1684—1745); portrety np. Ludwika XV; Charles André V. (1705—65), wnuk Jakuba; portrety, obrazy relig., mitologiczne.
Varangerfjord, fiord na płn.-wsch. wybrzeżu Norwegii, 112 km dł., do 54 km szerokości.
Varia, łac., różne, rozmaitości.
Variatio delectat, łac., odmiana bawi.
Variété (wariete), fr., teatr rozrywkowy, o lekkim programie cyrkowo-kabaretowym.
Varro, 1) Marcus Terentius, uczony rzyms. (116—27 prz. Chr.), z dzieł dochowały się: „O rolnictwie" i fragmenty „De lingua latina"; 2) Publius Terentius, poeta rzyms. (82—37 prz. Chr.), pisał eposy, satyry, elegie.
Varuna, jeden z najstarszych bogów hinduskich.
Varus Publius Quinctilius, wódz rzym., † 9 po Chr., zawiadywał od 6 po Chr. Germanią, poniósł klęskę w Lesie Teutoburskim od wodza germańskiego Arminiusza, popełnił samobójstwo.
Vasari Giorgio, wł. malarz i architekt (1511—74); freski we Florencji, Rzymie; zaczął budowę pałacu Uffizi (ob.) we Florencji; napisał ważne dzieło o życiu artystów włoskich.
Vasco da Gama, ob. Gama.
Vasconcellos Karoline Michaëlis, romanistka niem. (1851—1925), epokowe prace z filologii portugalskiej.
Vasmer Max, znakomity slawista niem., * 1886, wraz z R. Trautmannem wyd. „Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte".
Västerås (Westerås), stolica Wästmanlandii (Szwecja), nad jez. Mälar, 29.580 mieszk., zamek, przemysł metal. i elektrotechn. 1521 zwycięstwo Gustawa Wazy nad Duńczykami.
Vauban (woban) Sébastien le Prestre de, francuski inżynier wojsk. i marszałek (1633—1707), twórca nowego systemu budowania twierdz, autor wielu dzieł wojsk.; jako ekonomista był poprzednikiem fizjokratów.
Vaud (wo), niem. Waadt, kanton szwajc., 3209 km², 330.000 mieszkańców; stol. Lozanna.
Vauvenargues (wownarg) Luc de Clapiers, margr., moralista franc. (1715—47): „Réflexions et Maximes".
Vecchio (wekkio), wł., „stary".
Veda, ob. Weda.
Vecelli Tiziano (weczelli ticiano), ob. Tycjan.
Vega, poeci hiszp., ob. Garcilaso de la Vega i Lope de Vega Carpio.
Veglia, ob. Krk.
Velazquez, Diego Rodriguez de Silva y Velazquez, znakomity malarz hiszp. (1599—1660), jeden z największych portrecistów. Odkrył powietrze, przestrzeń, wpływ atmosfery na przedmiot ujęty obrazem, jak Rembrandt odkrył światło. Malował też chętnie typy ludowe i sceny z życia ludu. 1623 malarz nadworny, 1651 marszałek dworu, odbył dwie podróże do Włoch. Dzieła: „Bacchus i towarzysze", „Kuźnia Wulkana", „Portret Filipa IV", „Poddanie się Bredy", „Prządki", „Las Meninas", „Infantka Małgorzata", „Książę Olivarez" i w. in.
Velde, 1) Henri van de, belg. architekt i dekorator, * 1863; domy i wille w Brukseli, Ostendzie itd., projekty mebli, tapet itp.; rozprawy: „O nowym stylu" i i.; 2) Theodor Hendrik, lekarz holend. (1873—1937), nap. „Małżeństwo doskonałe" i in.
Velde, van de, niderl. rodzina artystów; najważn.: 1) Willem, młodszy, malarz (1633—1707); bitwy i widoki morskie; 2) Adriaen, brat poprz., malarz (ok. 1635—72); polowania, krajobrazy ze zwierzętami dom., zabawy na lodzie itp.; akwaforty.
Velites, oddział lekko-zbrojnych, dołączony do legionu rzymskiego.
Veloce (welocze), wł., szybko.
Velum, łac., chusta, welon.
Venantius Fortunatus, chrześc. poeta łac. (ok. 535—ok. 600).
Vendée (wande), ob. Wandea.
Vendémiaire (wandemier), fr., miesiąc winobrania; pierwszy miesiąc franc. kalend. rewolucyjnego.
Vendetta, wł., zemsta.
Vendôme (wandom), ród francuski: plac V. w Paryżu założył Ludwik XIV (nazwa od leżącego przy nim pałacu ks. V.); na nim słynna kolumna Wielkiej Armii z 1805.
Venetia, ob. Wenecja.
Venezia, ob. Wenecja.
Venezuela, ob. Wenezuela.
Venia, łac., pozwolenie. V. aetatis, uznanie za pełnoletniego. V. legendi, prawo wykładania, przyznane przez Radę Wydziałową szkoły akadem. docentowi w drodze habilitacji.
Veni Creator Spiritus, łac., Przyjdź Duchu Stworzycielu, uroczysty hymn kościelny, autorem Rabanus Maurus; pol. parafraza Wyspiańskiego.
Veni Sancte Spiritus, łac., Przyjdź Duchu Św., pieśń kościelna ok. r. 1000.
Veni, vidi, vici, łac., „przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem", wiadomość o zwycięstwie przesłana przez Cezara do Rzymu.
Venizelos Eleutherios, wybitny mąż stanu grec. (1864—1936), organizator współczes. państwa greckiego, wielokrotny minister i premier, gorący zwolennik ententy, republikanin, zmusił 1917 króla do abdykacji, 1935 wywołał rewolucję (stłumioną), umarł na wygnaniu.
Venter, łac., brzuch.
Ventôse (wantoz), fr., 6. miesiąc franc. kalendarza rewolucyjnego.
Venturi Adolfo, wł. historyk sztuki, * 1856; szereg dzieł, monografie, ważna „Historia sztuki włoskiej".
Ventus, łac., wiatr.
Venus, ob. Wenus.
Vera Cruz, 1) stan w Meksyku, nad Zat. Meksykańską, wielkie tereny naftowe; 71.896 km², 1.400.000 mieszk.; stol. Jalapa; 2) m. port. w st. V. (nad Zat. Meksykańską), 68.000 mieszk.
Verbum, łac., słowo, czasownik. — V. nobile, słowo szlacheckie. Verba veritatis, słowa prawdy.

Vercelli (werczeli), stol. włos. prow. V., 39.000 mieszk.; 101 prz. Chr zwycięstwo Mariusza nad Cymbrami.

Vercingetorix, naczelnik Arwernów, † 46 prz. Chr., zjednoczył szczepy gallickie przeciw Cezarowi 52 prz. Chr., zwyciężony i stracony.

Verdaguer y Santaló Jacinto, najwybitniejszy poeta kataloński (1845—1902): epopeja „Atlántida", poezje religijne.

Verdi Giuseppe, kompozytor wł. (1813—1901), mistrz opery włoskiej: „Ernani", „Trubadur", „Traviata", „Bal maskowy" i in., w późnym wieku dzieła zbliżone do nowoczesn. dramatu muz.: „Aida", „Otello", „Falstaff" i in.

Verdun (werdę), franc. m. i twierdza w depart. Mozy, nad Mozą, 16.000 mieszk.; 843 układ o podziale cesars. frankońskiego; podczas wojny świat. zacięte walki fran.-niem. 21 IV—9 IX 1916 najkrwawsze bitwy w dziejach ludzkości.

Verga Giovanni, pisarz włoski (1840—1922), powieści autobiograficzne, wiejskie opowiadania sycylijskie: „La vita dei campi" (tu: „Cavalleria rusticana") i in., nadto dramaty.

Vergilius, ob. Wergiliusz.

Verhaeren (werharen) Emile, poeta belg.-franc. (1855—1916), liryk o żywiołowym rozmachu, piewca urody życia i nowoczesnego urbanizmu, o mocnym tętnie społecznym: „Les soirs", „Les débâcles", „Les flambeaux noirs", „Les campagnes hallucinées", „Les villages illusoires", „Les villes tentaculaires", „Les forces tumultueuses", „Toute la Flandre" i in., dramaty: „Les aubes", „Le cloître" i in.

Verlaine (werlen) Paul, poeta franc. (1844—96), jeden z największych liryków europej. o własnym stylu i o niezwykłej melodyjności wiersza: „Poèmes saturniens", „Fêtes galantes", cykle na tle religijnym: „Sagesse", „Amour", „Bonheur", erotyczne: „Jadis et naguère", „Parallèlement"; prozą: „Les poètes maudits", „Mes hôpitaux", „Confessions".

Vermeer (van der Meer), 1) Jan, starszy (V. van Haarlem), malarz niderl. (1628—91): krajobrazy; 2) Jan (V. van Delft), malarz niderl. (1632—75), jeden z najlepszych kolorystów holend.; sceny figuralne, obrazy wnętrz, nieliczne portrety.

Vermont, stan w St. Zjedn. Am. Płn., 24.770 km², 360.000 mieszk.; stol. Montpelier.

Verne (wern) Jules, pisarz franc. (1828—1905), b. poczytne powieści przyrodniczo-fantastyczne: „Podróż do środka ziemi", „Dzieci kapitana Granta", „20.000 mil pod wodą" i w. i.

Vernet (werne) Horace, malarz fr. (1789—1863), naturalista; bitwy napoleońskie, sceny histor., portrety; litografie, drzeworyty.

Vernier (wernie) Pierre, matematyk franc. (1580—1637), wynalazł noniusz (ob.).

Verona, ob. Werona.

Veronese Paolo, właśc. Paolo Caliari, malarz wł. (1528—88), mistrz wł. pełnego renesansu; freski, obrazy olejne: relig., rodzajowe, portrety zbliżone do dzieł Tintoretta; koloryt zrazu srebrzysty, potem ciepły, zbliżony do tycjanowskiego. Dzieła: „Wesele w Kanie", „Porwanie Europy", „Pokłon 3 króli" i w. in.

Verrocchio (werokio), właśc. Andrea di Cione, zw. del V., wł. rzeźbiarz, złotnik i malarz (1436—88), główny mistrz rzeźby florenckiej 2. poł. XV w.; posągi np. Dawida, Colleoniego w Wenecji, grobowce; z obrazów np. „Chrzest Chrystusa" i in.

Versailles (wersaj), ob. Wersal.

Verte, łac., skrót: v., odwróć (kartkę).

Vertebrata, łac., kręgowce.

Vertumnus (Vortumnus), staroitalskie bóstwo pór roku, ku jego czci obchodzono Vertumnalia.

Vervier (werwie) m. w belg. prow. Liége, 42.000 mieszkańców.

Verwey Albert, poeta holend., * 1865.

Vesalius Andreas, anatom niderl. (1514—64), twórca nowoczesnej anatomii.

Vespasianus, ob. Wespazjan.

Vesper, łac., wieczór; vesperae, nieszpory (ob.).

Vespucci (wespuczi) Amerigo (1451—1512), wł. żeglarz, od którego pochodzi nazwa Ameryki; w l. 1499—1500, 1501—02 szereg podróży do Ameryki Płd.; opisał podróże.

Vesta, 1) bogini rzym., ob. Westa; 2) najjaśniejsza z asteroid, odkryta przez Olbersa 1807.

Veto, łac., „zabraniam", formuła, którą trybun ludu w staroż. Rzymie mógł ogłosić uchwałę senatu za nieważną; w nowoczesnych państwach konstyt. ma głowa państwa prawo veta wobec ciał ustawodawczych; por. Liberum veto.

Vevey (wewe), m. i stacja klimat. w szwajc. kantonie Vaud, nad Jez. Genewskim, 13.000 mieszk.; tu umarł H. Sienkiewicz.

Via, łac., droga, ulica; u Rzymian zwł. droga wojsk., gościniec, bita droga, jak V. Appia; i i na listach v.=przez, np. do Londynu via (przez) Ostendę.

Via Appia, droga rzymska, począt. z Rzymu do Kapui, później do Brundisium budowa rozpoczęta 312 prz. Chr. przez Appiusa Claudiusa.

Via crucis, via dolorosa, łac., droga krzyżowa Chrystusa.

Viareggio (wiaredżio), m. port. w włos. prow. Lucca, nad M. Liguryjskim, 22.000 mieszk.; kąpiele morskie.

Via sacra, łac., „święta droga", najstarsza droga jezdna Rzymu.

Vibrio, łac., krętek, przecinkowiec, bakterie o kształcie przecinka; różne odmiany, np. v. cholerae asiaticae wywołuje cholerę azjatycką.

Vice..., łac, „na miejscu, w zastępstwie"; oznacza zastępcę przed tytułami urzędowymi.

Vicenza (wiczenca), stol. włos. prow. V., 65.000 mieszk.; Akademia Sztuk Piękn. i Umiejętności; wyrób instrumentów muzycznych.

Vice versa, łac., na odwrót, przeciwnie.

Vichy (wiszi), miejscowość kąpiel. we franc. depart. Allier, nad rz. Allier, 22.000 mieszk.; kilkanaście źródeł mineraln., skutecznych w chorobach żołądka i jelit; wyścigi konne.

Vico (wiko) Giovanni Battista, filozof włos. (1668—1744), przeciwnik filozofii kartezjańskiej, w jednym z dzieł dał początek filozofii historii.

Vicomte (wikąt), fr., ang. Viscount, wicehrabia, niegdyś zastępca hrabiego, dziś tytuł szlachecki w Anglii i Francji.

Victor, łac., zwycięzca.

Victor Sextus Aurelius, historyk rzym. i polityk, autor dzieła pt.: „Caesares" (360 po Chr.).

Victoria, ob. Wiktoria.

Victoria, rzymska bogini zwycięstwa.

Victoria regia

Victoria regia, w i k t o r i a, rośl. wodna z rodziny grzybieniowatych; liście tarczowate do 2 m średnicy, pływają po powierzchni wody, kwiaty wonne na pow. wody, jadalne owoce wielkości jabłka dojrzewają pod powierzchnią; rzeki Ameryki tropikalnej.

Victor-Perrin (wiktor perę) Claude, ks. de Belluno marszałek franc. (1764—1841) odznaczył się w kampaniach napoleoń., 1821—23 minister wojny.

Vid. — vide lub videatur, łac., obacz, należy obaczyć.

Vida Marco Girolamo, włos. poeta nowołac. (ok. 1480—1566), m. in. „De scacchorum ludo", wzór „Szachów" Kochanowskiego.

Vide, łac., obacz.

Vidrić Vladimir, wybitny liryk chorw. (1875—1909).

Vielé-Griffin (wiele-grifę) Francis, poeta franc., * 1864, czołowy symbolista.

Vierwaldstättersee, ob. Czterech Kantonów Jezioro.

Vieuxtemps (wiötan) Henri, franc. skrzypek i kompoz. (1820—81), wirtuozowskie koncerty, fantazje, kaprysy.

Vigilius, papież, 537—555, za jego czasów powstanie schizmy zachodniej.

Vigna Savi (garbipłat), roślina z rodziny motylkowatych, kraje tropikalne; V. s i n e n s i s, hodowana, owoce i nasiona jadalne.

Vignola (winiola) Giacomo Barozzi, architekt włos. (1507—73), główny twórca baroku; dzieła: kościół del Gesù w Rzymie, pałace i in.; współtwórca kośc. św. Piotra w Rzymie; dzieła z teorii architektury.

Vigny (wini) Alfred de, poeta franc. (1797—1863), najgłębszy romantyk franc.: „Poèmes antiques et modernes", powieść hist. „Cinq-Mars", opowiadania: „Stello", „Sirvitude et grandeur militaires" i in.

Vigo, m. port. w Hiszpanii, nad Atlantykiem, 53.000 mieszkańców.

Vihara, sanskr., klasztor buddyjski, także cela.

Villach, m. w Karyntii (Austria), nad Drawą, 22.000 mieszkańców; cieplice siarczane.

Villaespesa Francisco, liryk hiszp., * 1879, m. strz. sonetu.

Villafranca (wilafranka), m. w pobliżu Werony (Włochy), 14.000 mieszk.; 1859 pokój między Napoleonem III a Franciszkiem Józefem I.

Villa-Lobos Hector, kompozytor brazylijski, * 1890; opery, oratorium, msze, utwory orkiestralne, fortepianowe i pieśni.

Villars (wilar) Claude Louis Hector, ks. de, marszałek franc. (1653—1734), wsławił się wieloma zwycięstwami (Friedlingen 1702, Hochstädt 1703 i in.).

Ville (wil), fr., miasto.

Villehardouin (wilardnę) Geoffroy de, kronikarz franc. (ok. 1150—1213); kronika z wypraw krzyżowych.

Villeneuve (wilnöw) Pierre de, admirał franc. (1763—1806), dowódca floty franc. i hiszp. pod Trafalgar 1805, pobity przez Nelsona.

Villiers de l'Isle-Adam (wilie de lil-) Philippe Auguste, hr., pisarz franc. (1838—89), ironista i satyryk, bogactwo wyobraźni ze skłonnością do nadprzyrodzonego i tajemniczego, świetny stylista, prekursor symbolizmu: „La révolte", „L'évasion", „Axël", „Contes cruels", „L'Eve future", „Tribulat Bonhommet" i in.

Villon (wiją), właściwie de Montcorbier François, poeta franc. (1431—63), życie sprzeczne z kodeksem karnym, członek bandy złodziejskiej, skazany na galery i ułaskawiony na wygnanie z Paryża, pierwszy nowoczesny poeta franc., o świeżej bezpośredniości i oryginalnej sile liryzmu: „Les lais" albo „Le petit testament", „Le (grant) testament", nadto ballady.

Vincennes (węsen), m. w depart. Seine, wsch. przedmieście Paryża, plac wyścigowy, park.

Vinci, malarz, ob. Leonardo da Vinci.

Vindobona, łac. nazwa Wiednia.

Viola, dziś a l t ó w k a, w i o l a, instrument smyczkowy, pod względem wielkości pośredni między skrzypcami a wiolonczelą, różniący się jednak budową (bardziej płaski). Do XVIII w. v. 6-strunowa, mniejsza v. d a b r a c c i o (braczio), większa v. d a g a m b a. V. d'a m o r e: 7 strun głównych i 7 współbrzmiących.

Viollet-le-Duc (wiole-le-dük) Eugène Emmanuel, architekt franc. (1814—79), teoretyk sztuki, znawca gotyku; restaurował wiele zabytkowych budowli; dzieła z zakresu historii i teorii architektury.

Viomenil (wiomenil) Antoine, oficer franc. (1728—92), delegowany przez Francję, uczestniczył w walkach konfederatów barskich.

Viotti Giovanni Battista, włos. skrzypek i kompozytor (1753—1824); sonaty skrzypc., kwartety smyczk., 29 klasycznych k o n c e r t ó w i in.

Virchow (wircho) Rudolf, niem. lekarz i antropolog (1821—1902); podstawowe prace w dziedzinie teorii patologii komórkowej i anatomii patologicznej.

Virelai (wirele), starofranc. rodzaj poetycki z XIV i XV w., rozpoczynający się od krótkiego refrenu, powtarzanego z końcem każdej z trzech strof głównych.

Virement (wirman), fr., przelew rachunkowy; w prawie budżetowym przeniesienie kwot z jednego działu wydatków na inny.

Virgilius, ob. Wergiliusz.

Virginal, instrument klawecynowy, używany w XVI w. w Anglii, s z p i n e t.

Virginia, córka rzym. plebejusza Virginiusa, który (wg podania) własnoręcznie ją zabił, by ustrzec jej cnotę przed decemwirem Ap. Klaudiuszem.

Virginia, ob. Wirginia.

Virgin Islands (wordż'n ajlends), ob. Dziewicze Wyspy.

Virgo, łac., dziewica; także gwiazdozbiór, ob. Panna.

Viribus unitis, łac., wspólnymi, złączonymi siłami.

Viritim, łac., wszyscy co do jednego; w Polsce przedrozbiorowej odbywała się elekcja królów v., tzn. każdy szlachcic miał prawo udziału w elekcji.

Virtus, łac., cnota, dzielność.

Virtuti militari, ob. Ordery.

Virus, łac., jad, zarazek chorobowy.

Vis, łac., siła, moc. V. m a i o r, siła wyższa. V. v i t a l i s, siła życiowa.

Vis, włos. Lissa, wyspa dalmat., 100 km², uprawa wina; stol. L., 6.000 mieszk., 1866 zwycięstwo Austriaków nad Włochami.

Vis à vis (wizawi), franc., naprzeciw.

Vischer (fiszer), norymberska rodzina rzeźbiarzy w XV i XVI w.; najważn.: 1) Peter, s t a r s z y (ok. 1460—1529), najsławniejszy przedstawiciel rzeźby brązowej swej epoki; dzieła w Norymberdze, Magdeburgu, Wrocławiu, Erfurcie, w Polsce (w katedrze poznańskiej); 2) Hermann, m ł o d s z y (ok. 1486—1517), syn poprz., twórca płyt nagrobnych w katedrze i kość. P. Marii w Krakowie; dzieła w Norymberdze, Römhild i in.

Vischer Friedrich Theodor von, niem. estetyk i poeta (1807—87), wybitny heglista: „Ästhetik oder Wissenschaft des Schönen".

Visconti (wiskonti), słynny ród lombardzki, władający 1277–1447 w Mediolanie; 1) Tebaldo de V., od 1271 papież Grzegorz X; 2) Gian Galeazzo (1351—1402), zdobył wiele miast włos., podniósł potęgę i dobrobyt, stworzył liczne budowle

Viscositas, łac., lepkość (ob.).

Viscount (wiskaunt), ang., ob. Vicomte.

Vista, wł., widok, oglądanie; weksel à v., w. płatny za okazaniem; w muz.: à v., grać z nut bez przygotowania.

Vistula, łac. nazwa Wisły.

Vita, łac., życie.

Vita brevis, ars longa, łac., „życie jest krótkie, sztuka długotrwała".

Vitalis, ob. Witalis.

Vitellion, ob. Witelo

Vitellius Aulus, cesarz rzym. (15—69 po Chr.), początkowo nacz. wódz nad dolnym Renem, po śmierci Galby obwołany 69 cesarzem; zamordowany.

Viterbo, stol. włos. prow. V., 37.000 mieszk., zabytki starożytne.

Vitoria, stol. hiszp. prow Alava, 40.000 mieszkańców; 1813 zwycięstwo Wellingtona nad Francuzami.

Vitruvius Pollio, architekt rzyms. za Cezara i Augusta, autor słynnego dzieła „O architekturze".

Vivace (wiwacze), wł., w muz.: żywo; v i v a c i s s i m o, b. żywo.

Vivaldi Antonio, wł. kompozytor i skrzypek (1680—1743); 38 oper, sonaty, klasyczne tria skrzypc., koncerty; wywarł wpływ na Bacha.

Vivant, łac., niech żyją!

Vivat, łac., niech żyje! — V i v a t, c r e s c a t, f l o r e a t!, niech żyje, rośnie, kwitnie! — V i v a t s e q u e n s, niech żyje następca (naśladowca).

Viviani René, polityk franc. (1862—1925), kilkakrotnie minister, 1914—15 premier, 1920—21 reprezentant franc. w Lidze Narodów.

Vivo, wł., „żywo".

Vlaminck (flamęk) Maurice de, malarz franc., * 1876; pejzaże w stylu dekoracyjnym.

Vlissingen, m. port. w holend. prow. Zelandii, 22.000 mieszkańców; kąpiele morskie.

Voce (wocze), wł., głos.

Vogüé Eugène Melchior, franc. historyk i krytyk (1848—1910): „Le roman russe".

Vogue la galère! (wog la galer), fr., niech płynie galera!", odważmy się, ryzykujmy.

Voiture (woatür) Vincent, poeta franc. (1597—1648), typowy przedstawiciel poezji salonowej swej epoki, z powodu sonetu do Uranii słynny spór o sonet.

Vojnović Ivo, poeta chorw. (1859—1929), największy twórca nowoczesn. dramatu jugosłow. „Trylogia dubrownicka", „Śmierć matki Jugowiców", „Wskrzeszenie Łazarza", „Psyche", „Aquinoctium", „Imperatrix", nadto poezje i powieści.

Vol., skróc. „volumen", tom (dzieła).

Volapük, język międzynarodowy, stworzony przez ks. J. Martina Schleyera z Badenu (1831—1912), dziś wyparty przez Esperanto.

Volente deo, łac., z wolą boską.

Volkelt (folkelt) Johannes, niem. filozof i estetyk (1848—1930); gł. dzieło: „System der Ästhetik" (3 t.).

Volney Constantin François Chasseboeuf, hr., pisarz franc. (1757—1820), główne dzieło: „Les ruines, ou méditations sur les révolutions des empires".

Volo (Bolos), m. w Grecji, 42.000 mieszk.

Volt, ob. Wolt.

Volta, wł., określenie muz. (p r i m a v., s e c u n d a v.); powtórzenie ustępu za każdym razem z innym zakończeniem.

Volta Alessandro, hr., fizyk wł. (1745—1827), wynalazł elektrofor, elektroskop, kondensator elektryczny, odkrył 1792 elektryczność galwaniczną. — Por. V o l t y s t o s.

Voltaire (wolter) de, właściwie François Marie A r o u e t, znakomity pisarz franc. (1694—1778), najwpływowszy przedstawiciel wieku Oświecenia, b. wielostronny, racjonalista i deista, walczył z zacofaniem i niesprawiedliwością, twórca nowoczesnej kultury umysłowej. Ważniejsze dzieła: „La Henriade", „Brutus", „Zaïre", „Histoire de Charles XII", Lettres sur les Anglais ou Lettres philosophiques" (spalone przez kata), „Alzire", „Mérope", „Mahomet", „La pucelle d'Orléans", „L'enfant prodigue", „Zadig", „Le siècle de Louis XIV", „Candide" i in. powiastki filozoficzne, „Dictionnaire philosophique" i in.

Volturno (wolturno), rzeka we Włoszech, z Abruzzów do M. Tyrreńskiego, 157 km.

Volty stos (s t o s g a l w a n i c z n y), służy do zamiany energii chemicznej na elektryczną. Składa się z szeregu par krążków cynkowych i miedzianych oddzielonych od drugiej pary krążkiem sukna nasiąkniętym wodą zakwaszoną; wszystkie krążki (cynkowe zwrócone ku górze, miedziane ku dołowi) tworzą pionowy stos; ostatni krążek cynkowy to biegun dodatni, miedziany zaś ujemny tego s. galwanicznego. Między biegunami istnieje siła różnica potencjałów (tzw. s i ł a e l e k t r o m o t o r y c z

na. Przez połączenie biegunów przewodnikiem metal. otrzymujemy prąd elektryczny.

Volumen, łac., zwój, zwój zapisany, tom (dzieła); l. mn. volumina.

Volumina legum, zbiór prawa pol., którego opracowanie zaczęli 1732 St. Konarski i J. Załuski, skończyli 1782 pijarzy; por. Prawo polskie.

Vondel Joost van den, poeta niderl. (1587—1679), znakomity liryk, główny przedstawiciel doby klasycznej, jego dramaty do najlepszych w literaturze niderl.: „Palamedes", „Lucifer", „Adam in ballingschap" i in.

Vorarlberg, ob. Przedarulania.

Vörösmarty Mihály, wybitny poeta węgier. (1800—55).

Vos Cornelis de, malarz niderl. (ok. 1585—1651); znakomite portrety; obrazy religijne.

Vosges (wożʼ), ob. Wogezy.

Vöslau, uzdrowisko w Austrii Dolnej, u podnóża Lasu Wiedeńskiego, 5.000 mieszk., źródła mineralne.

Voss Johann Heinrich, poeta niem. (1751—1826), tłumacz Homera.

Votum, łac., 1) uroczyste, prawnie wiążące ślubowanie składane przez dawnych Rzymian bóstwu, np. zobowiązanie do złożenia ofiary, w razie wyzdrowienia; 2) w Kościele katol. przyrzeczenie uroczyste złożone dobrowolnie Bogu, ślub religijny, uroczysty lub prosty, w zależności od sposobu składania go; 3) głos opiniodawczy, lub rozstrzygający; 4) v. zaufania lub nieufności, wyrażenie przez ciało zbiorowe oceny działalności pewnej osoby lub kolegium (np. prezydium) w drodze głosowania.

Vouet (wue) Simon, malarz franc. (1590—1649); obrazy ołtarzowe, dekoracja pałacu Luksemburskiego w Paryżu.

Vox, łac., głos, dźwięk, wyraz.

Vox hybrida, łac., barbaryzm.

Vox populi, vox Dei, łac., „głos ludu jest głosem Boga".

Vraz Stanko, poeta słoweń. i chorwac. (1810—51), gorliwy rzecznik odrodzenia jugosłowiańskiego.

Vrbas, 1) pr. dopł. Sawy w Bośni, 253 km; 2) banat w Jugosławii, 1 mil. mieszk.; stol. Banialuka, 20.000 mieszkańców.

Vrchlický Jaroslav, właściwie Emil Frida, znakomity poeta czeski (1853—1912), nadzwyczaj wszechstronny, kosmopolita ze skłonnością do egzotyki i romantyk, mistrzowskie powieści poetyckie i ballady, tłumacz Mickiewicza i in. poetów obcych.

Vries, 1) Jan Vredeman de, malarz niderl. (1527—po 1604); rysunki, wzory architekt., projekty ornamentalne; 2) Adriaen de, rzeźbiarz niderl. (1560—1627), w Augsburgu i Pradze, jeden z mistrzów wczesnego baroku w plastyce płn.; 3) Abraham de, malarz niderl. (ok. 1590—1650); portrety; 4) Hugo de, botanik holend., *1848, twórca teorii mutacji, badacz fizjologii komórki.

Vrtel-Wierczyński, ob. Wierczyński.

Vulcano (wulkano), jedna z Wysp Liparyjskich (ob.).

Vulcanus, ob. Wulkan.

Vulgata, łac., nazwa tłumaczenia Pisma św., dokonanego przez św. Hieronima w l. 383—405; na język polski przełożył V. ks. Wujek 1599.

Vulpius Christian August, pisarz niem. (1762—1827), słynna fantastyczna powieść zbójecka: „Rinaldo Rinaldini".

V. V. — vice versa, łac., na odwrót, przeciwnie.

W

W, w elektrotech. = watt (ob.); w chemii znak pierw. wolframu; w., skróc.: wiek, wiersz.

Waadt, ob. Vaud.

Waal, jedno z ramion delty Renu.

Waals (van der W.) Johannes Diderik, fizyk holend. (1837—1923), jeden z twórców kinetycznej teorii cieczy; nagroda Nobla.

Wachholz Leon, lekarz pol., *1867; „Psychopatologia sądowa", „Medycyna sądowa" i w. i.— Przekład „Fausta" Goethego.

Wachlarz, przyrząd od dawna używany do chłodzenia twarzy, ochrony przed słońcem, owadami itp.; składa się z trzonka i umocowanego na nim liścia, kawałka papieru, pergaminu, materii, piór; starojapońskie i in. na ich wzór: składane z wąskich płytek. W botanice: rodzaj kwiatostanu.

Wachlarzoskrzydłe, rząd owadów; pasożyty błonkówek, samice całe życie na skórze swych żywicieli; żyworodne.

Wachmistrz, stopień podoficerski w kawalerii, odpowiada sierżantowi w piechocie.

Wachowiak Stanisław, pol. ekonomista i polityk, *1890, organizator spółek rzemieślniczych, 1924—26 wojewoda poznański; zasłużony organizator wystaw w Poznaniu (zwł. Powszechnej Wystawy Krajowej).

Wacht am Rein, niem., „Straż nad Renem", niem. hymn patriotyczny.

Wacław, panujący: Czechy: 1) W. Święty (911—929), syn ks. Wratysława, zamordowany przez swego brata Bolesława (przywódcę opozycji), patron Czech („korona św. W.", święto 28 IX); 2) W. I, król czes., syn Przemysława Ottokara I (1202—53), na tronie od 1228, uczestnik wielu wojen; 3) W. II, król czes. i pols. (1271—1305), syn Przemysława Ottokara II, zięć Rudolfa Habsburga, następnie Przemysła Wielkopolskiego, osłabił wpływy szlachty, otrzymał w lenno część Śląska, 1291 opanował Małopolskę, 1300 Wielkopolskę (koronacja na króla pol.

w Gnieźnie), walczył z Wład. Łokietkiem, 1302 zabiegał o Węgry; protektor kultury niem.; 4) W. III, syn poprz., 1289—1306, ostatni z Przemyślidów, zamordowany; Niemcy: 5) W., syn Karola IV (1361—1419), od 1376 król rzym., od 1378 niem. i czes. (1373 margr. brandenburski), w Czechach w zatargach z szlachtą i duchowieństwem (z jego rozkazu 1393 wrzucenie św. Jana Nepomuka do Wełtawy), 1400 zdetronizowany w Niemczech (uprzednio ustąpił w Czechach); Śląsk: 6) W. I, ks. na Lignicy, † 1364, zwolennik Czechów; 7) W., ks. zatorski, 1456 lennik Polski.

Wadaj, górzysta i stepowa kraina we wsch. Sudanie, część Franc. Afryki Równikowej, ok 1 mil. mieszkańców, stolica Abeszr.

Wada serca, ob. Serca choroby.

Wadi, wyschnięte doliny rzeczne w Arabii i płn. Afryce; także koryta rzek okresowych.

Wadium, łac., kwota, którą się składa na zabezpieczenie przyjętych zobowiązań gł. w przetargach i licytacjach.

Wadowice, m. pow. w woj. krak., nad Skawą, 8.000 mieszk., fabryki drutu, mydła.

Wafd, stronnictwo nacjonalistyczne w Egipcie, walczące o zupełną niezależność od Anglii.

Wag, słow. Vah, l. dopł. Dunaju na Słowaczyźnie, 396 km, z połączenia Białego i Czarnego Wagu.

Waga, 1) w fizyce, przyrząd do porównywania ciężarów i mas. Najprostsza w., belka pozioma ruchoma około osi poziomej przechodzącej przez jej środek, wsparta na belce pionowej (zazwyczaj dźwignia równoramienna zaopatrzona w szalki). Warunkiem równowagi jest równość ciężarów obustronnie działających; do ważenia potrzebny jest garnitur odważników. Zasadniczą cechą, od której zależy zakres zastosowań w., jest czułość. Do b. dokładnych pomiarów używa się mikrowagi, której zasadniczą częścią jest nitka kwarcowa, skręcająca się pod wpływem obciążenia. W. sprężynowa wskazuje ciężar na odpowiednio skalibrowanej podziałce, dzięki wydłużeniu sprężyny pod wpływem obciążenia (ob. Dynamometr). W w. dziesiętnej równowaga jest wtedy, gdy obciążenie jest 10-krotnie większe od odważnika. Do celów naukowych stosuje się w. analityczną (ob.). 2) W astronomii a) gwiazdozbiór południowy w pasie zwierzyńcowym; b) 7. znak Zwierzyńca; 3) przełęcz w Tatrach, między Wysoką a Rysami, 2343 m wys.

Waga Antoni, przyrodnik polski (1799—1890) entomolog, podróże nauk. do Afryki.

Waga analityczna, w. używana do dokładnych ważeń np. przy analizie chemicznej ilościowej. W. a. wyznacza ciężar z dokładnością 0,1 miligrama.

Waganci, łac., włóczęgi, wędrowni szkolarze (vagi scholares) XII i XIII w., w pieśniach swych ośmieszający występki duchowieństwa a sławiący piękno życia świeckiego.

Wagner, 1) Richard, kompoz. niem. (1813—1883), reformator opery w duchu oryginalnego „dramatu muzycznego", twórca nowego stylu późno-romantycznego, opartego o „nie kończącą się melodię" „motyw przewodni" (por. Motyw), swoisty recitativ w śpiewie do minującą rolę orkiestry; opery „Rienzi", „Tannhäuser", „Holender-Tułacz", „Lohengrin", właściwe dramaty muz. tetralogia „Pierścień Nibelungów" (I. „Złoto Renu", II. „Walkiria", III. „Zygfryd", IV. „Zmierzch bogów"), „Tryslan i Izolda", „Śpiewacy Norymberscy", misterium dramatyczne „Parsifal", opera komiczna „Die Meistersinger von Nürnberg". — Był sam autorem tekstów poetyckich do swych dzieł. — 2) Cosima, żona poprz., córka Liszta (1837—1930).

Wagner von Jauregg Julius, lekarz austr., * 1857, znakomity psychiatra, odkrywca leczenia porażenia postępującego malarią (ob. Syfilis); laureat Nobla.

Wagotonia, łac., stan nadczynności układu nerwów parasympatycznych.

Wagram, w. w Austrii Dolnej; zwyc. Napoleona nad Austriakami 5 i 6 lipca 1809.

Wahabici (Wahhabici), po arab. Wahhabi, sekta mahomet., zał. przez kupca Mohammed ibn Abdel-Wahhab, w XVIII w., miała za cel odrodzenie islamu w duchu wewn. prostoty i skromności, podbiła całą Arabię, dziś aj w arab. państwie Nedżd oraz w Indiach.

Wahadło, przyrząd używany w fizyce do pomiaru siły, przyśpieszenia, czasu. W. matematyczne, kulka zawieszona na nierozciągliwej i nieważkiej nitce (idealne — nie do zrealizowania). Izochronizm wahań, wykryty przez Galileusza: okres wahań (czas, po którym kulka wychylona z położenia równowagi, wróci po pełnym wahnięciu do pierwotnego położenia), nie zależy od amplitudy (naj większego odchylenia od pionu) przy małych wychyleniach. W. fizyczne, każde ciało ruchome dokoła osi. W. sekundowe, w., którego okres = 2 sek. Dzięki izochronizmowi w. ma zastosowanie w zegarach.

Wahle Richard, filozof austr., * 1857, autor śmiałych prac krytycznych. Duże zainteresowanie wywołała jego historia filozofii „Tragikomödie der Weisheit" (1915).

Waishya, trzecia z rzędu kasta hinduska, mieszczan i rolników; główny pień ludności aryjskiej przybyłej do Indii.

Wajdelota, w pogańskiej Litwie kapłan niższego rzędu, wróżbita.

Wakacje, łac., okres dłuższej przerwy w pracy szkolnej.

Wakajama, m. port. na wyspie Hondo (Japonia), 117.000 mieszkańców.

Wakans, łac., nieobsadzone stanowisko, urząd.

Wakcyna, łac., szczepionka.

Wakcynacja, szczepienie, ob. Szczepienie ochronne.

Wakefield (uekfild), m. w ang. hrabs. York, 59.000 mieszkańców.

Wakuola (wodniczek), ob. Vacuola.

Walc, niem., taniec wirowy w takcie 3/4, niezbyt szybki. W. angielski, nowoczesna odmiana, powolny. — Słynne walce „wiedeńskie" (Lannera, J. Straussów i i.).

Walcowanie, kształtowanie materiałów przez przeciąganie między parą obracających się walców; przez w. przy pom. kalibrowanych walców powstaje żelazo walcowane (walcówka) ze sztab żelaznych w oddziale huty żel., zwanej walcownią.

Walce kalibrowane

Waldeck, 1819—28 państwo Rzeszy Niemieckiej, ze stol. Arolsen, od 1929 należy do Prus.

Waldeck-Rousseau (waldek-russo) Pierre Marie René, polityk franc. (1846—1904), premier 1899—1902, zlikwidował sprawę Dreyfusa.

Waldemar, królowie duńscy: 1) W. I Wielki, 1157—82, zwyciężył pogańskich Wendów, opanował 1168 Rugię; 2) W. II Zwycięzca, 1202—41, słynny z wielu zdobyczy terytor., które 1227 częściowo utracił (bitwa pod Bornhöved); 3) W. IV Atterdag, 1349—75, uległ Hanzie.

Waldemaras (Voldemaras) Augustinas, litewski publicysta i polityk, * 1883, reprezentant Litwy na konferencji wersal., premier i min. spr. zagr. 1919—22, przywódca nacjonalistów, po zamachu stanu 1926 dyktator, obalony 1929.

Waldensowie, średniowieczna sekta, założona przez Piotra Waldensa w Lyonie 1170; tworzyli dwa odłamy, francuski i lombardzki, potępione i zwalczone przez Kościół. Odrzucali m. i. sakramenty, głosili powrót do pierwotnego chrześcijaństwa. Działali w Niemczech, Czechach i Polsce, łączyli się z husytami i protestantami.

Waldmüller Ferdinand, malarz austr. (1793—1865); miniatury portretowe, gł. malarstwo rodzajowe, portrety, krajobrazy.

Walec, bryła ograniczona dwiema równoległ. płaszczyznami i częścią powierzchni walcowej (pobocznicą). Wysokość w.: odległość równoległych płaszczyzn; podstawa w.: jeden z równoległych przekrojów w. Objętość w. równa się iloczynowi pola podstawy przez wysokość. W. obrotowy, bryła powstała przez obrót prostokąta dookoła jednego z boków.

Walencja, hiszp. Valencia, stol. hiszp. prow. W., 341.000 mieszk., uniwers., przem. tyton., jedwabny; kąpiele morskie. — Prowin. W., niegdyś królestwo mauretańskie, 1319 złącz. z Aragonią, w wojnie domowej 1936 siedziba rządu republikańskiego.

Walenie, ssaki morskie, największe spośród żyjących, budową zewn. podobne do ryb, skóra prawie naga, kończyny przednie zamienione w płetwy, tylnych brak, na końcu ciała poziomo ułożona płetwa ogon.; dzielą się na 2 podrzędy: w. bezzębne z fiszbinami (wieloryb grenlandzki); w. uzębione, bez fiszbinów; tu należą delfiny, olbrotowce i inne.

Walenty, św., z Passawy, z poł. V w. misjonarz Recji, biskup; pam. 6 I.

Walentyn (Valentinus), gnostyk chrześc. z Aleksandrii, † ok. 160, twórca systemu filoz., będącego połączeniem chrystianizmu z metafizyką wschodnią i platońską.

Waleriana, ob. Kozłek.

Wales (uels), ob. Walia.

Walet, fr., „chłopiec", figura w kartach francuskich.

Walewska Maria, „pani W.", z domu Łączyńska (1789—1817), przyjaciółka Napoleona.

Walewski, 1) Antoni, historyk pol. (1805—76), „Filozofia dziejów polskich i metoda ich badania", „Historia wyzwolenia Polski za panowania Jana Kazimierza" i in.; 2) Aleksander, hr. Colonna, franc. mąż stanu (1810—68), syn Napoleona I i Marii Walewskiej, od 1851 zwolennik Napoleona III, 1855—60 min. spr. zagr., 1866—67 prezes Zgromadzenia Prawodawczego.

Walewski Wallek Bolesław, kompozytor pol., * 1885, opery, chóry męskie, utwory fortepianowe, orkiestralne i in.

Walezy Henryk, ob. Henryk 9).

Walhall, w mitologii starogermańskiej raj dla padłych w boju bohaterów, w którym gości ich Odyn.

Wali, arab., generał-gubernator turecki, na czele wilajetu.

Walia (ang. Wales), ang. księstwo, półw. u płd.-zach. wybrzeży Anglii, 19.366 km², 2.160.000 mieszk. (4% mówiących jęz. celtyckim); chów bydła i owiec, kopalnie węgla i żelaza; gł. porty: Cardiff i Swansea. Od 1536 złączona z Anglią.

Walicki Michał, pol. historyk sztuki, * 1907; badania nad sztuką śrdw. i bizant. w Polsce, „Dzieje sztuki pol." (z J. Starzyńskim) i in.

Walii książę, godność najstarszego syna króla ang. i następcy tronu.

Waliszewski, 1) Kazimierz, historyk pol., * 1849; nap.: „Potoccy i Czartoryscy", „Polska i Europa w drugiej połowie XVIII w.", „Katarzyna II" i w. in.; 2) Zygmunt, malarz pol. (1897—1936), pejzaże, portrety, groteski; plafon na zamku wawelskim.

Walka francuska, styl walki zapaśniczej, wzorowany na gr.-rzym. zapasach; chwyty w w. fr. są ograniczone do górnej połowy ciała, w przeciw. do walki wolnej, tzw. amerykańskiej (wszelkie chwyty dozwolone). W. na pięści, ob. Boks. W. wręcz, ćwiczenie przygotowujące do różnych form zapaśnictwa i samoobrony, połączone z mocowaniem. Uprawiane w wychowaniu fizycznym i w czasie lekcji gimnastycznych.

Walki byków, walki zapaśników (toreadorów, torerów) ze specjalnie do tego celu hodowanymi bykami, b. popularne w Hiszpanii („Corridas de toros"), na wielkich arenach z amfiteatralnymi miejscami dla widzów: Byka drażnią naprzód lancami „picadores", inni zapaśnicy (banderillos) rozjuszają go wbijając w jego ciało haczykowato zakończone chorągiewki „banderillas", czerwonymi płaszczami zwodzą go „chulos" lub „capeadores", główny toreador (espada) wbija wreszcie bykowi w miejsce za rogami swą szpadę; często musi dobijać zwierzę sztyletem matador.

Walkirie, w mitol. germ.: pierwotnie kobiece demony bitwy, wyznaczające tych, którzy mają paść; potem posłanki Odyna, które prowadzą zmarłych do Walhalli.

Wallace (uoles), 1) Lewis, powieściopisarz anglo-ameryk. (1827—1905), słynna powieść histor. o Chrystusie: „Ben Hur"; 2) Edgar, powieściopisarz ang. (1875—1932), głośne powieści sensacyjne; 3) Alfred Russel, ang. przyrodnik i po-

dróżnik (1823—1913), zasłużony w historii ewolucjonizmu; prace o geograficznym rozmieszczeniu zwierząt.

Wallach Otto, chemik niem. (1847—1931), prace nad olejkami eter.; nagroda Nobla

Wallek-Walewski, ob. Walewski-Wallek Bolesław.

Wallenrod Konrad, w. mistrz Krzyżaków, 1391—93, sprzymierzeniec Witołda, wyprawiał się dwukrotnie z niepowodzeniem na Litwę; bohater poematu Mickiewicza. W a l l e n r o d y z m, pozorne przystanie do wroga, z zamiarem zgubienia go.

Wallenstein (Waldstein) Albrecht, książę Friedlandu, słynny wódz cesarski (1583—1634), w wojnie 30-letniej na czele armii 1625, zdobył wraz z Tillym prawie całe płn. Niemcy, 1630 odwołany, po zwycięstwach Gustawa Adolfa 1631 ponownie powołany, 1632 pobity pod Lützen, 1634 zamordowany w Chebie.

Wallis, franc. Le Valais, szwajc. kanton, nad górnym Rodanem; stolica Sitten.

Wallis Mieczysław, współcz. pol. krytyk artyst.; liczne artykuły i studia.

Wallonowie, potomkowie zromanizowanych Celtów, zbliżeni do Francuzów, zamieszkują płd. Belgię i część płn. Francji.

Wall Street (uol strit), ulica w N. Jorku, siedziba giełdy i wielu banków

Walonowie, ob. Wallonowie.

Walor, łac., cena, wartość; powaga, znaczenie. W a l o r y, papiery wartościowe.

Waloryzacja, łac., przerachowanie zobowiązań zaciągniętych w walucie zdewaluowanej na walutę ustabilizowaną. U s t a w y w a l o r y z a c y j n e (wzorem polska, dzieło Zolla) czynią stosunek przerachowania zależnym od wartości obiektów, obciążonych danymi zobowiązaniami, położenia dłużnika itd

Walpole (uólpol), 1) Sir Robert, Earl of Oxford, ang. mąż stanu (1676—1745), 1721—42 pierwszy lord skarbu i kanclerz; 2) Horace, powieściopisarz ang. (1717—97); „The Castle of Otranto", wzór powieści grozy, nadto świetne listy: 3) Sir Spencer, historyk ang. (1839—1907).

Walpurga, święta, † 779, zakonnica i opatka niem. klasztoru Heidenheim; pam. 1 V. N o c W a l p u r g i (1 V), według podań niem. noc rozpusty czarownic na górze Brocken (Harz).

Walsall (uolsel), m. w ang. hrabs. Stafford, 103.000 mieszk., kop. węgla, przem. żelazny.

Walthamstow (uolsemstol), m. w ang. hrabs. Essex, koło Londynu, 133.000 mieszk., browary.

Walther von der Vogelweide, jeden z najwybitniejszych liryków staroniem. (ok. 1170—ok. 1230), odświeżył lirykę miłosną i poezję rycerską.

Waltornia wentylowa

Waltornia, niem., róg leśny, por. Róg.

Waluta, 1) system pieniężny (ob. Pieniądz), prawnie ustanowiony w danym państwie; 2) zdolność zwalniania od zobowiązań; 3) prawny środek zwalniania od zobowiązań. W. p o z ł a c a n a (gold standard), system powszechnie przyjęty obecnie w gospodarce światowej polega na pokryciu banknotów w złocie, z usunięciem jednak złota z obiegu i używaniu go jedynie do wypłat zagranicznych.

Wał, 1) obracalnie osadzona część maszyn, o kształcie zwykle cylindrycznym, wydłużonym; w. z wygięciem korbowym, tzw. w. k o r b o w y lub w y k o r b i o n y, używany w silnikach tłokowych; 2) w. (o b r o n n y), nasyp ziemny, główna część dawnych fortyfikacji; 3) w. o c h r o n n y: ujmuje łożysko rzeki.

Wałach, skastrowany ogier

Wałdajska Wyżyna, wzniesienie w płn.-zach. Rosji, do 350 m wys., na dziale wodnym Wołgi, Dźwiny i Dniepru.

Wałecki Antoni, zoolog pol. (1815—97), zajmował się ssakami i rybami.

Wampir, 1) ssak z rzędu nietoperzy (ob.), w Brazylii i Gujanie; 2) w wierzeniach ludowych duch zmarłego, zamieniony w nietoperza, który żywi się nocą krwią śpiących ludzi.

Wan, słone, bezodpływowe jezioro w Armenii tureckiej, 3.400 km², 1.718 m n. p. m.

Wanad, V (Vanadium), pierw. chem., l. porz. 23, cięż. atom. 50,95, metal biały, b. twardy, w przyrodzie w minerałach: w a n a d y n i c i e, p a t r o n i c i e i in., służy do uszlachetniania stali (s t a l w a n a d o w a).

Wanda, bajeczna królowa Polski, córka księcia Kraka.

Wandalizm, barbarzyńskie niszczenie dzieł sztuki, cywilizacji itd. Por Wandalowie.

Wandalowie, szczep germański, w r. 400 ruszyli za Ren, w Hiszpanii pobici 418 przez Wizygotów, w Afryce podbili 439 Kartaginę i założyli własne państwo. Napastowali brzegi M. Śródziemnego, 455 zniszczyli Rzym, 534 zwyciężeni i rozproszeni przez wodza wsch.-rzym. Belizariusza.

Wandea, franc. Vendée, depart. w zach. Francji, stol. La Roche-sur Yon. W a n d e j s k i e w o j n y, wojny domowe podczas rewolucji francuskiej między wiernymi dynastii mieszkańcami W. a republikanami, stłumione dopiero ok. 1800.

Wan-hsien, m. port. w prow. Seczuan (Chiny), 200 000 mieszkańców.

Wanilia, rośl. epifytyczne z rodziny storczykowatych; owoce używane w perfumerii i jako przyprawa korzenna; Meksyk, okolice zwrotnikowe.

Wanilina, aldehyd aromatyczny, w przyrodzie w ziarnkach wanilii, używany przy fabrykacji cukrów i czekolady

Wankie Władysław malarz pol. (1860—1925), pejzaże, obrazki rodzajowe; artykuły z zakresu sztuki.

Wańkowicz, 1) Walenty, malarz pol. (1799—1842), portrety, np. A. Mickiewicza; wiele kopii obrazów religijnych; 2) Melchior, pol. pisarz i publicysta, *1891; „Strzępy epopei", „Szpital w Cichiniczach", „Szczenięce lata", „Na tropach Smętka".

Wapień, skała osadowa, składająca się głównie z kalcytu; przy większej zawartości mag-

neza przechodzi w dolomit, przez zwiększenie zawartości iłu i piasku — w margiel; powstaje najczęściej z resztek organizmów wapiennych.

Wapiti, jeleń kanadyjski, największy z żyjących jeleni.

Wapniaki, zbite wapienie, składają się z kalcytu; płn. i płd. Alpy, płn. część Tatr.

Wapno, w. palone, tlenek wapnia, CaO, otrzymuje się przez prażenie wapienia; po zarobieniu z wodą powstaje wapno gaszone $Ca(OH)_2$, wodorotlenek wapnia, używane jako zaprawa murarska, w przemyśle chemicznym jako środek dezynfekcyjny.

Wapń, Ca (Calcium), pierw. chem., metal ziem alkalicznych, b. rozpowszechniony w przyrodzie jako wapień, krzemian, siarczan czyli gips, fosforan, fluorek, wchodzi w skład wszystkich organizmów zwierzęcych i roślinnych metal srebrzysto-biały, l. porz. 20, cięż. at. 40,07 Związki w.: azotan w., tzw. saletra norweska, środek nawozowy; chlorek w., b. hygroskopijny, środek osuszający; siarczan, ob. Gips; węglan, używany do wyrobu wapna, szkła; por. Wapień, Kreda; węglik w., ob. Karbidy; cyjanamid, azotniak, nawóz sztuczny, otrzymywany z karbidu; fosforany: ortofosforany w apatycie i fosforycie, pod działaniem kwasu siarkowego przechodzą w fosforany pierwszo- i drugorzędne, tzw. superfosfaty, cenny nawóz fosforowy.

Wapor, łac., wyziew, para; waporyzacja, parowanie.

Wapowski, 1) Bernard, historyk polski (ok. 1460—1535), sekretarz król. i kanonik krakow., humanista; nap.: Kronikę (od początku Polski do 1535 i n.); 2) Jędrzej, kasztelan przemyski, zgładzony 1573 przez Samuela Zborowskiego podczas uroczystości koronacyjnych Henryka Walezego.

Waradyn Wielki, ob. Oradea Mare.

Warany, gady z rzędu jaszczurek; b. silne, drapieżne, lądowo-wodne; Afryka płn.

Warburg, 1) Emil, fizyk niem. (1846—1931), prace z dziedziny akustyki, elektrolizy i in.; 2) Otto Heinrich, fizjolog niem., * 1883, badania przemiany materii; nagroda Nobla.

Warcaby, dawna gra między dwiema osobami na szachownicy o 64 czarnych i białych polach za pomocą 12 czarnych i 12 białych krążków. Wygrywa, kto pobił krążki przeciwnika lub uniemożliwił im posunięcie.

Warchałowski Jerzy, estetyk pol., * 1875, jeden z założycieli Tow. „Polska Sztuka Stosowana"; praca publicystyczna z zakresu sztuki.

Warchlaki, młode świnki, oraz młode potomstwo świni dzikiej (dzika).

Wardar, Vardar, rz. na Półw. Bałkańskim, 370 km.

Waregowie, szwedzcy wikingowie, którzy podbili kraje od wsch. wybrzeży Bałtyku do M. Czarnego; ob. Normanowie, Ruś

Wargi, łac. labia, fałdy ograniczające otwory ciała, np. ust, sromu niewieściego. W ust: górna i dolna; u człowieka czerwone, obficie zaopatrzone w ciałka dotykowe.

Wargowe, rodzina roślin z rzędu rurkokwiatowych; zioła, byliny i krzewy pospolite na całej kuli ziemskiej.

Wariacja, ob. Wariacyjny rachunek.

Wariacje, łac., 1) w biologii odmiany, formy różne od rodziców, wzgl. od typu gatunkowego; 2) forma muzyczna, polegająca na różnych zmianach naczelnego tematu.

Wariacyjny rachunek, dział analizy matem., zajmuje się poszukiwaniem maksimów i minimów całek krzywoliniowych lub powierzchniowych; wariacja, zmiana wartości całki w zależności od krzywej wzgl. powierzchni całkowania.

Wargowe

Warianty, łac., różne odczyty rękopisów dawnych pisarzy, także odmiany tekstu w kilku redakcjach autora.

Wariometr powietrzny, przyrząd, służący do pomiaru wysokości wzniesienia balonu, działający na podstawie zmian różnicy ciśnień pomiędzy atmosferą a gazem zamkniętym w zbiorniku. W radiotechnice, urządzenie do zmian współczynnika indukcji własnej obwodu drgającego.

Warka, m. w pow. Grójec (woj. warsz.), nad Pilicą, 5.000 mieszk.; 1656 zwycięstwo Stefana Czarneckiego nad Szwedami.

Warkocz Bereniki, gwiazdozbiór, ob. Bereniki Warkocz.

Warmbrunn, uzdrowisko na Dolnym Śląsku, 5.000 mieszkańców; źródła siarczane.

Warmia, niem. Ermland, kraina w Prusach Wsch., 4.287 km², 250 000 mieszk.; 1250 biskupstwo. 1466—1772 do Polski.

Warna, m. port. w Bułgarii, nad M. Czarnym, 60 000 mieszk.; kąpiele morskie; 1444 klęska i śmierć Władysława III Jagiellończyka, w walce z Turkami

Warneńczyk Władysław, ob. Władysław

Waron, ob. Varro

Warownia, w starej polszczyźnie, miejsce obronne lub dzieło fortyfikacyjne; twierdza.

Warrant, dowód składowy zastawniczy. Dowód składowy jest papierem wartościowym wydawanym przez publiczny dom składowy, obejmującym rewers czyli dowód posiadania składowego, i w. Posiadacz rewersu jest uważany za właściciela towaru obciążonego prawem zastawu, o ile to prawo zastawu jest uwidocznione na w.

Warrington (uoringtn), m. w ang. hrabs. Lancaster, 80.000 mieszk., przem. stal. i chemiczny

Warstwica, przestrzeń zawarta między dwiema powierzchniami poziomymi stanowiąca piętro wzniesienia; częściej tyle co izohipsa (ob.).

Warszawa, stolica i największe miasto Polski (8. co do wielk. w Europie), położ. w środku Polski i Mazowsza (właściwa W. na lewym brzegu Wisły, Praga na prawym), 80—115 m n. p. m. 1936: 122,0 km² pow. (w tym ulice i place 630 ha, ogrody publ. 296 ha, pow. Wi-

sły 661 ha), 1,229.585 mieszk., w tym 70,4% chrześc. Śródmieście, obejmujące na płn. śrdw. „Stare Miasto" (zabytkowy rynek), rozbudowało się równolegle do wysokiego, lewego brzegu Wisły (gł. arterie komunik.: ulice Marszałkowska, Krakowskie Przedmieście—Nowy Świat i krzyżująca je Aleja Jerozolimska, przy nich liczne budowle z XVIII -XIX w.). W płn.-zach. części śródmieścia, handl. dzielnica żydowska. Dzielnice zewnętrzne grupują się koncentrycznie dokoła śródmieścia, posiadają charakter przemysłowy (Praga), rzadziej willowy (Żoliborz, Ochota). Najważniejsze zabytki W.: z epoki gotyckiej: katedra św. Jana, kośc. P. Marii, kamienica XX. Mazowieckich; z baroku: zamek, liczne kośc. klasztorne, domy na Starym Mieście, Bielany; z późnego baroku i rokoka: liczne pałace (Saski, Brühlowski); z epoki klasycyzmu Stan. Augusta: pałac Łazienki, wnętrze zamku; z epoki Król. Kongres.: Bank Polski, Belweder, Teatr Wki. Siedziba wszystkich najwyższych władz państwowych (Prezydent Rzpltej, Rząd, Sejm, Senat, Gener. Inspektor. Armii), 8 ambasad, 31 poselstw i licznych konsulatów zagran. Szereg wyższych uczelni (Uniwers., Politechn., Szkoła Gł. Gospodarstwa Wiejskiego, Akad. Sztuk Piękn., Instytut Dentyst., Wyższe Szkoły: Handl. i Polit.), państwowych instytutów nauk. (Wojsk., Geogr., Geolog., Meteorol.), Pol. Akad. Literatury, liczne towarzystwa nauk. i kultur. Największe archiwa (Główne, Akt Dawnych, Skarbowe, Nieświeskie Radziwiłłów, Centraln. Wojsk.), biblioteki (Narodowa, Uniwers., Centr. Wojsk., Krasińskich, Zamoyskich, Przeździeckich), muzea (Narodowe, Wojska, państwowe zbiory w Zamku i Łazienkach, Centr. Archeolog.) — Wielki ośrodek przemysłu: metalurg., maszyn., spożywcz., włókien., galanter., chem. i poligraf. Dzięki wyjątkowo pomyślnemu położeniu na skrzyżowaniu najważniejszych dróg (węzeł komunik. na szlaku Atlantyk Europa zach. — Europa wsch. — Azja — Pacyfik), największe w Polsce ognisko handlu i jedno ze znaczniejszych w Europie. Węzeł kolej. (7 linii) i lotniczy Port w Ł...y. Administracyjnie stanowi W. osobne województwo grodzkie (4 powiaty). — Dzieje. Pierwotnie wieś rycerza Warsza, potem osada handlowa i rzemieślnicza: od 1413 na pełnych prawach miejskich później stolica księstwa mazowieck. włączonego 1529 do korony: w I. poł. XVI w. Bona zbudowała w W. zamek (dla Zygm. Augusta); od unii lubelskiej W. 1569 siedziba sejmów (od 1673 również i Grodno), od 1573 miejscem elekcji, od Zygmunta III (1586—1632) stolicą; za Jana Kazimierza i Augusta nawiedzona przez Szwedów; 1708 morowa zaraza (wyludnienie), wybitny rozwój i znaczenie w XVIII w. (od 1792, na zasadzie „Prawa o miastach"), w powstaniu kościuszkowskim centrum akcji wojennej. Po rozbiorach pod Prusakami, od 1807 stolica Księst. Warszaw., następnie Królestwa Kongres.; ośrodek działań niepodległościowych (powstania 1831, 63) i politycznych (rewolucja 1905); 1915 okupowana przez Niemców, od 1918 stolica wolnej Polski, pod W. 1920 decydująca bitwa z bolszewikami („cud n. Wisłą"); 1926 walki w mieście w związku z przewrotem majowym.

Wojew. Warszawskie obejmuje Mazowsze bez Warszawy i cz. Kujaw 29.470 km² i (1931) 2.530.675 mieszk. (86 na km²), w tym 88,4% Polaków. Role zajmują 65,2% pow., łąki i pastw. 12,5%, lasy 12,9%, nieużytki i i. 9,4%. Ośrodki przemysłu: Skierniewice, Żyrardów, Kutno, Włocławek. W Ciechocinku solanki.

„Warszawianka" („Oto dziś dzień krwi i chwały"), polska pieśń patriotyczna, którą napisał po franc. Kazimierz Delavigne, przełożył Karol Sienkiewicz, rozpowszechniona w powstaniu listopadowym, muzyka Karola Kurpińskiego.

Warszawska Konfederacja Generalna z 28 I 1573 akt tolerancyjny, zapewniający różnowiercom w Polsce wolność wyznania.

Warszawskie Księstwo, 1) W. Ks. wyodrębnione jako samoistna dzielnica po śmierci Trojdena (1341); od 1351 w stosunku lennym do Polski, po wygaśnięciu Piastów mazowiec. włączone 1529 do Polski. Ob. Mazowsze. 2) W. Ks., stworzone 1807 przez Napoleona I (część ziem zaboru prus.) po pokonaniu Prus (pokój w Tylży); 1809 (pokój w Schönbrunnie) znacznie rozszerzone o ziemie oderwane przez Austrię w trzecim rozbiorze i okręg zamojski; 1815 (kongres wiedeński) zach. część W. Ks. (Poznańskie) wcielono do Prus, z Krakowa (i okolicy) utworzono Wolną Rzeczpospolitą Krakowską a z reszty — Królestwo Kongresowe.

Warszewicki, 1) Stanisław, ks., jezuita (1529—91), sekretarz Zygm. Augusta i poseł królewski. 2) Krzysztof, pol. pisarz, polityk, historyk i mówca (1543—1603), brat poprz., poseł na sejm koronacyjny 1574, uczestnik wyprawy moskiewskiej Batorego.

Warszewicz Józef, pol. podróżnik i botanik (1812—66); odkrył wiele nieznanych gatunków egzotycznych storczyków.

Warta, 1) najw. prawy dopł. Odry, 794 km dł., wypływa z Jury Krakowskiej, od Noteci tworzy wielkie bagna; gł. dopł. Widawa, Ner, Wełna, Noteć (z prawego), oraz Liczwarta, Prosna i Odra (z lewego brzegu); 2) m. w pow. Sieradz (woj. łódzkie), 4.000 mieszkańców.

Warta, straż złożona z żołnierzy wystawiająca jeden lub więcej posterunków.

Wartburg, zamek koło m. Eisenbach (Niemcy) wzniesiony 1073; wsławiony pobytem Lutra 1521—22.

Wartburska wojna, rzekomy spór poetycki w l. 1206—07, zmyślona ok. 1260 przez poetę, który go opisał. Występuje w „Tannhäuserze" Wagnera.

Wartościowe papiery (na okaziciela, imienne), dokumenty, z którymi prawo, wynikające z treści dokumentu, jest do tego stopnia połączone, że nie może być zrealizowane bez dokumentu. — Potocznie: akcje, obligacje, listy zastawne itd.

Wartościowość pierwiastka chemicz., liczba podająca ilość atomów wodoru lub innego pierwiastka jednowartościowego, z którą łączy się atom danego pierw. lub też może je w związkach zastąpić. Niektóre pierwiastki mają w. zmienną, np. siarka może być 2-, 4-, 6 wartościowa, fosfor 3- i 5 wartościowy itd. Przez podzielenie ciężaru atomowego danego

pierwiastka przez w. otrzymujemy ciężar równoważnikowy.

Wartość, 1) w ekonomii znaczenie, jakie przywiązuje się do danego dobra ze względu na jego użyteczność i rzadkość. W. użytkowa jest znaczeniem jakie jednostka przywiązuje do danego dobra ze względu na własne potrzeby w. zamienna — ze względu na możność uzyskania zań innych dóbr. W. zamienna określona w pieniądzu jest ceną. W. szczególna, upodobania (pretium affectionis) jest wypływem osobistego stosunku właściciela do rzeczy (pamiątka). 2) W filozofii w. jest stosunkiem jaki wprowadza człowiek pomiędzy przedmiotem a pewną miarą.

Waruna, ob. Varuna.

Warunek, 1) okoliczność, od której okol. inna w swym bycie wzgl. wartości jest zależna; 2) w prawie zdarzenie przyszłe i niepewne, od którego składający oświadczenie woli uzależniają skuteczność lub ustanie skutków oświadczenia.

Waryński Ludwik, polityk pol. (1856—89), założył w Warszawie organizację socjalist. „Proletariat", uwięziony, umarł w twierdzy szlisselburskiej.

Warzelnia, zakład do czyszczenia soli kuchennej przez odparowanie roztworów wodnych.

Warzonka, sól kuchenna, otrzym. przez odparowanie z roztworów wodnych; por. Sól kamienna.

Warzucha, rośl. z rodziny krzyżowych, pospol.; w. tatarska na granitach tatrzańskich, w. chrzan dostarcza jadalnego korzenia; uprawiana, często dziczeje.

Warzywa, jarzyny, rośliny lub części roślin, jak liście, łodygi, owoce, służące ludziom za pożywienie. Uprawą i produkcją w. zajmuje się warzywnictwo.

Wasal, śrdw. vassus, vasallus, lennik, ob. Feudalizm, Prawo lenne.

Washington (uoszingtn) George, pierwszy prezydent Stanów Zjedn. Am. Płn., bohater narodowy (1732—99), 1775 nacz. wódz w amer. walce o wolność, zwyciężył Anglików, zmusił ich 1781 do kapitulacji, 1787 uczestnik prac konstytucyjnych w Zgromadzeniu Ustawodawczym w Filadelfii.

Washington (uoszingtn), Waszyngton, 1) stan w St. Zjedn. Am. Płn., 179.032 km², 1,560.000 mieszk.; rolnictwo, górnictwo; stol. Olympia; 2) stol. St. Zjedn. Am. Płn., nad rz. Potomac, siedziba rządu związk. i Kongresu, 487.000 mieszk.: 4 uniwersytety. — Założ. 1791, od 1800 stol. St. Zjednoczonych

Wasilewska Wanda, współcz. pisarka pol.; „Oblicze dnia", „Ojczyzna".

Wasilewski, 1) Edmund, poeta pol. (1814—46), poeta Krakowa i Wawelu, słynne „Krakowiaki", wybitny liryk; 2) Zygmunt, pol. krytyk i publicysta, * 1865, redaktor pism narodowo-demokratycznych, ostatnio „Myśli Narodowej" w Warszawie, ważniejsze dzieła: „O sztuce i człowieku wiecznym", „Myśl przebudowy", „O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej", źródłowe monografie o Goszczyńskim i Kasprowiczu, studium o Norwidzie i in.; 3) Leon, pol. polityk i publicysta, (1870—1936), wybitny działacz niepodległośc. (P. P. S.), uczestnik delegacji pokojowej w Rydze, 1920—21 prezes komisji delimitacyjnej pol.-sowiec., potem pol.-rumuń., nap. „Dzieje P. P. S.", „Europa po wojnie", „Sprawy narodowościowe w teorii i w życiu" i w. i.; 4) Antoni, karykaturzysta pol., * 1901.

Wasilkowski, 1) Kazimierz, malarz pol., * 1862, gł. dzieła: „Diana", „Bajka", malowidła dekoracyjne itd.; 2) Leopold, rzeźbiarz pol., * 1886; szereg nagrobków.

Wasilków, m. w pow. Białystok, nad Supraślą, 4.000 mieszkańców.

Wasiutyński Bohdan, pol. prawnik i polityk, * 1882, w l. 1928—30 senator (Stron. Narod.); nap.: „Administracja lokalna Królestwa Polskiego (1887—1905)" i i.

Wassermann, 1) August, niem. lekarz i bakteriolog (1866—1925), uczeń Roberta Kocha, znakomity badacz odporności, podał 1906 próbę rozpoznawczą dla kiły (ob. Wassermanna odczyn); 2) Jakob, powieściopisarz niem. (1873—1934), wnikliwy psycholog o świetnej wyobraźni i głębokiej myśli społecznej: „Die Juden von Zirndorf", „Die Geschichte der jungen Renate Fuchs", „Alexander in Babylon", „Christian Wahnschaffe", „Laudin und die Seinen", „Der Fall Maurizius" i in., autobiograf „Mein Weg als Deutscher und Jude".

Wassermanna odczyn, reakcja służąca do rozpoznania kiły (syfilisu) z surowicy krwi lub płynu mózgordzeniowego przy pomocy krwi baraniej: przy wyniku dodatnim krwinki baranie nie ulegają rozpuszczeniu. Odczyn ujemny nie wyklucza zakażenia kiłą.

Wasyl, książęta rusccy i moskiew.: 1) W. I, w. ks. włodzimierski i moskiew., † 1425, walczył m. in. z Witołdem, w. ks. litew.; 2) W. II, syn poprz., na tronie 1426—62; 3) W. III, w. ks. moskiew., † 1533, ojciec Iwana Groźnego, prowadził m. in. 2 wojny z królem pol. Zygmuntem (1507—8, 1512—22); 4) W. IV Iwanowicz Szujski, † 1612, car po śmierci Dymitra Samozwańca, walczył z Samozwańcem II, 1610 pobity przez Żółkiewskiego i pojmany.

Wasylewski Stanisław, pseud. Bury Jan, pisarz pol., * 1885; powieść histor. „Ducissa Cunegundis", szkice historyczno-literackie: „U księżnej Pani", „Na dworze króla Stasia", „Romans prababki", „Historie lwowskie" („Bardzo przyjemne miasto") i in.

Waszyngton, ob. Washington.

Wat, jednostka dzielności, ob. Watt

Wat Aleksander, współcz. pisarz pol., poeta futurystyczny, nowele intelektualistyczno-fantastyczne: „Bezrobotny Lucyfer".

Wata, luźno ułożone włókna bawełny lub wełny (por. Przędzalnictwo). W. bawełniana służy do opatrunków, wełniana do wyścielania kołder, płaszczy itp.

Wataha, oddział, gromada zajmująca się rabunkiem. Watażka: dowódca w.

Waterloo, miejsc. w Belgii, koło Brukseli, 6.000 mieszk.; 18 VI 1815 zwycięstwo wojsk ang.-pruskich nad Napoleonem I.

Waterproof (uoterpruf), ang., materiał nieprzemakalny.

Watling, wyspa w archipel. Bahama, 556 km²; jest to prawdop. odkryta jako pierwsza przez Kolumba wyspa Guanahani.

Watra, ognisko w szałasie pasterskim.

Watt (wat), jednostka dzielności w układzie C. G. S.—1 joule/sek; w elektrotechnice też wolt amper=1 watt; pomnożony przez czas mierzy energię zużytą w tym czasie; 1 kilowatt—1.000 wattów.

Watt (uot) James, ang. mechanik i fizyk (1736—1819), twórca maszyny parowej.

Watta maszyna, ob. Parowe maszyny.

Watteau (watto) Jean Antoine, malarz fr., główny mistrz fr. rokoka (1684—1721), dał początek malarstwu scen pasterskich i miłosnych, z życia towarzyskiego; b. wiele obrazów, także rysunki czarną kredką lub sangwiną.

Watykan, włosk., 1) wzgórze ze słynnym pałacem papieskim, zawierającym ponad 1.000 ubikacyj, 20 dziedzińców, ponad 200 klatek schodowych, sławne ogrody. Główne wejście z placu św. Piotra. Wewnątrz m. i. kaplica Sykstyńska, Stanze z freskami Rafaela, Loggie z dekoracją Rafaela. Przeważną część gmachów zajmują zbiory papieskie: Pinakoteka, muzea, biblioteka watykańska, archiwum, dalej urzędy papieskie, obserwatorium astronomiczne, koszary gwardii i fabryka mozaik. Początki pałacu sięgają VI w. — 2) Stato della città del Vaticano, państwo papieskie w płn.-zach. części Rzymu, powstałe na mocy traktatu z Italią (Mussolinim) z 11/II 1929, zajmuje 44 ha z 518 mieszk. (1929), obejmuje Watykan pałac i kościół św. Piotra. Ponadto w samym Rzymie istnieją budynki papieskie, którym przysługuje zakrajowość: Lateran, Santa Maria Maggiore, San Paolo fuori le Mure, pałac w Castel Gandolfo i in.

Watykański sobór, 20. z rzędu sobór powszechny, zwołany przez Piusa IX do Rzymu, trwał od 8 grudnia 1869 do 20 paźdz. 1870, zakończył się uchwaleniem dogmatu nieomylności papieża w dziedzinie wiary i obyczajów.

Wawel, wzgórze wapienne nad Wisłą, najbardziej obronny punkt starego Krakowa, z dawnym zamkiem królewskim, katedrą i i.; zabudowania sięgają X w. (np. rotunda św. Feliksa i Adaukta), za Kazimierza W. powstał m. i. zamek królewski i katedra, w następnych epokach coraz nowe budowle w różnych stylach. Obecnie zamek na W. jest rezydencją prezydenta Rzplitej.

Wawelberg Hipolit, działacz społeczny (1843-1901), założyciel szkoły technicznej w Warszawie.

Wawer, w. w pow. Warszawa, letnisko; 31 III 1831 zwycięstwo Polaków nad Rosjanami.

Wawrzecki Tomasz, generał pol. (1753—1816), naczelnik powstania po Kościuszce, w niewoli ros. do 1796, podczas kampanii napoleoń. po stronie Rosji, w Królestwie Kongres. pierwszy minister sprawiedliwości.

Wawrzeniecki Marian, pol malarz i badacz zabytków, * 1863.

Wawrzyn, laur, rośl. wiecznie-zielona o skórzastych liściach, kt. po suszeniu dają przyprawę znaną jako bobkowe liście; owocem jagoda, stosowana w medycynie; okolice śródziemnomorskie. - Starożytni używali liści w. do wieńczenia zasłużonych.

Wawrzyn

Wawrzynek, krzew z rodziny wawrzynowatych; w Polsce w. wilczełyko; kwitnie różowo przed ulistnieniem; cieniste lasy i zarośla; obecnie chroniony.

Wawrzyniak Piotr, ksiądz i działacz społeczny (1849—1910), zasłużony jako organizator instytucyj gospodarczych w b. zaborze pruskim; rozprawy gospodarcze.

Wawrzyniec, ob. Laurentius.

Wawrzyniec Wspaniały, ob. Medici.

Wawrzynowate, laurowate, rodzina rośl. 2-liściennych; drzewa i krzewy przew. zimo-zielone, o skórzastych liściach aromatycznych; w okol. zwrotnikowych.

Wawrzyńca Świętego Rzeka, ob. Św. Wawrzyńca Rzeka.

Waza, naczynie, ob. Wazy.

Waza, szwedzki ród szlachecki, od 1523 (Gustaw I) — 1632 (Gustaw Adolf) dynastia panująca w Szwecji, 1587—1668 na tronie polskim (Zygmunt III, Władysław IV, Jan Kazimierz).

Wazelina, smar mineralny, żółta lub biała masa, produkt destylacji ropy naftowej, używ. w farmacji i kosmetyce.

Wazow Iwan Minczew, bułg. pisarz i polityk (1850—1921), wybitny realista narodowy, zwłaszcza powieści: „Pod jarzmem" i in.

Wazy, łac., naczynia do przechowywania płynów itp., wyrabiane gł. z gliny i metali, często pięknie zdobione. W. z czasów prehist. i staroż. znajdują się gł. w grobach. Piękne pod wzgl. formy i dekoracji są w. Egiptu, Azji Przedniej, obszaru kultury egejskiej, gł. Krety, a zwł. Grecji; znane są w. etruskie, rzymskich najważn. tzw. terra sigillata (ob.).

Ważki, owady o 4 dużych, siatkowanych skrzydłach i długim, barwnym odwłoku; latają nad wodą, w której składają jaja; larwy drapieżne żyją w wodzie; należą tu: świtezianka, łątka, w. płaska i in.

Ważka

Wąbrzeźno, m. pow. w woj. pomorsk., 8.000 mieszkańców.

Wąglik (anthrax), choroba zakaźna zwierząt domowych przenośna na człowieka, wywołana prątkiem w. Zarodniki (spory) prątka w. niezwykle odporne. Na człowieka przenosi się w. najczęściej przez skórę (weterynarze, kuśnierze, rzeźnicy), rzadziej przez wdychiwanie pyłu zawierającego zarazki w. lub przez spożycie zakażonego mięsa. Jedynie w. skórny możli-

Węże 1

wy do wyleczenia; w. płucny i jelitowy kończą się zwykle śmiertelnie.

Wągrowiec, m. pow. w woj. poznańs., nad Wełną, 7.000 mieszkańców.

Wągry, 1) niedojrzała postać tasiemców (ob.); 2) ciemne punkty łojowe w skórze, powstają przez zatkanie przewodów gruczołów łojowych.

Wąsatka, 1) wąsata sikora, ptak wróblowaty w trzcinowych zaroślach Europy i Azji; 2) roślina z rodziny trędownikowatych, często hodowana jako ozdobna, Ameryka Płn., Meksyk.

Wąskonose, małpy o wąskiej przegrodzie nosowej; należą tu gibony, koczkodany, m. człekokształtne; Stary Świat.

Wąsonogi, wicionogi; wodne zwierz. stawonogie z gromady skorupiaków, osiadłe lub pasożytujące; rozwój przez przeobrażenie; występują już w okresie jurajskim i kredowym; obecnie przew. w morzach ciepłych.

Wąsowicz, 1) Rafał, malarz pol., * 1866; krajobrazy, obrazki rodzajowe; 2) Wacław, pol. malarz i grafik, * 1891; drzeworyty, obrazy olejne.

Wąsy, 1) włosy wyrastające nad górną wargą u mężczyzn; 2) u roślin przekształcone liście lub pędy, służące jako narządy czepne.

Wątek, ob. Tkaniny, por. też Tkactwo.

Wątłusz, dorsz, ryba kostnoszkieletowa, żywi się mniejszymi rybami; do 50 kg wagi; suszona znana jako sztokfisz, z wątroby otrzymuje się tran.

Wątroba (gr hepar, łac. jecor), największy gruczoł u kręgowców i człowieka; ciemnobrunatny, znajduje się w jamie brzusznej, po prawej stronie; dzieli się na większy płat prawy i mniejszy — lewy; produkuje żółć, kt. zbiera się w woreczku żółciowym, skąd przewód żółciowy odprowadza ją do dwunastnicy. W. jest b. silnie unaczyniona; znaczenie jej poza produkcją żółci, polega głównie na gromadzeniu cukru w postaci glikogenu, wytwarzaniu mocznika, odtruwaniu organizmu. — Wątroby choroby: Zapalenie, przy zaburzeniach w trawieniu i chorobach zakaźnych; może doprowadzić do zaniku; marskość w., przewlekłe zapalenie w.; może być przerostowa i zanikowa, jest wynikiem przewlekłego zatrucia: utrudnienia w krążeniu, ewt. żółtaczka; w. zastoinowa, gdy następuje przekrwienie bierne, przy niedomodze krążenia; ropień w., przy ropnicy, zapaleniu woreczka żółciowego: bąblowiec w., duże pęcherze utworzone przez wągra tasiemca bąblowcowego; rak w., występuje jako przerzut, tworząc liczne guzy.

Wąż, ob. Węże.

Wąż wodny, nazwa gwiazdozb. nieba południ.; najjaśniejsza gwiazda α (Alphard) 2. wielkości.

Wchłanianie, wsysanie, resorbcja, przenikanie rozpuszczonych pokarmów przez ścianki kosmków w jelicie cienkim do limfy i krwi.

Webb (ueb) Sidney, ang. ekonomista i polityk socjalist., * 1859, założ. Fabian Society, 1924 m. handlu, 1929 kolonij. Wraz ze swoją żoną Beatrice, * 1858, nap. dzieje tradeunionizmu bryt. oraz dzieło o teorii i praktyce ang. związków zawodowych.

Weber, 1) Karl Maria, kompoz. niem. (1786—1826), romantyk, wzbogacił instrumentację i wyraz dramatyczny muzyki operowej; opery: „Preciosa", „Wolny Strzelec", „Euryanthe", „Oberon"; ponadto utwory fortep. i i.; 2) Wilhelm, fizyk niem. (1804—91); prace z dziedziny elektromagnetyzmu i magnetyzmu ziemskiego.

Wecka aparaty (weka), szklane słoje uszczelnione gumowym krążkiem, służą w gospod. domowym do sporządzania konserw.

Weda (Veda), najdawniejsze dochowane dzieło literatury indyjskiej i indo-europejskiej, „wiedza" (święta), nazwa zbiorowa różnego rodzaju utworów, najstarsza „Rigweda", hymny do bóstw, ważne źródło historyczno-kulturalne Aryjczyków, z innych filozoficzne „Upaniszady", w ogóle wszechstronny pomnik życia umysłowego i kulturalnego, sięga r. 2500 prz. Chr., zamknięty ok. 500 prz. Chr.

Weddella Morze, wielka zatoka morska między zach. Antarktydą, a Ziemią Coatsa, pokryte lodem; odkryte 1823 przez Weddella.

Wedekind Frank, pisarz niem. (1864—1918), wybitny modernista, pogromca „moralności mieszczańskiej", silnie wstrząsnął sumieniami pokolenia, zwłaszcza dramaty: „Frühlingserwachen", „Erdgeist".

Wedeta (czujka), rodzaj czatów wojsk., składających się z 2 ludzi.

Wedgwood (łedżłud) Josiah, twórca słynnego przemysłu ceramicznego w Anglii (1730—95); wytwórnie w Patteries.

Weekend (łikend), ang., „koniec tygodnia", zwyczaj spędzania czasu od soboty (popoł.) do niedzieli (wieczór) poza miastem, na wycieczkach, grach, sportach itd.

Wega, gwiazda w gwiazdozbiorze Lutni.

Wegener Alfred, niem. meteorolog i geofizyk (1880—1930), uczestnik wypraw polarnych do Grenlandii; twórca teorii o przesuwaniu się kontynentów.

Wegetacja, 1) życie roślin; 2) wszystkie dziko żyjące rośliny danej okolicy; 3) potocznie: bierne, marne życie.

Wegetarianizm, jarstwo, sposób życia, polegający głównie na wstrzymaniu się od spożywania pokarmów mięsnych; w. ścisły odrzuca nawet nabiał.

Wegetatywne czynności, czynności ciała zwierzęcego analogiczne do czynności u roślin, np. przemiana materii; przeciw.: czynności animalne, tj. ruchy mięśni, czynności nerwów itd.

Wegetatywny rozród, ob. Rozród.

Wegetatywny system nerwowy, ob. Współczulny system.

Wegetować, łac., żyć biernie, jak roślina; potocznie: wieść nędzny żywot.

Wehlau, ob. Welawa.

Weichselbaum Anton, patolog niem. (1845—1920), odkrył wraz z A. Fränklem bakterię wywołującą zapalenie płuc.

Wei-hai-wei, chińs. m. port. na płn.-wsch. wybrzeżu Szantungu, 180.000 mieszk.; od 1930 bryt. obszar dzierżawny.

Weill Kurt, kompozytor niem., * 1900; przedstawiciel „nowej muzyki"; pieśni, chóry, kompoz. orkiestr., opery, np. „Dreigroschenoper".

Weimar (wajmar), stol. Turyngii (Niemcy), 51 000 mieszk., liczne zakłady nauk., muzea (m. i. Goethego i Schillera), grób Goethego i Schillera. 1919 konstytucja Rzeszy uchwalona przez Zgromadzenie Narod. — Por. Niemcy (Dzieje).

Weininger Otto, filozof austr. (1880—1903) [samobójczo], w dziele „Płeć i charakter" rozwinął psychologię i metafizykę płci, przeciwstawiając m. i. etyczną i duchową wartość mężczyzny niższości kobiety.

Weishaupt Adam, założyciel Tow. Iluminatów (1748—1830); por. Iluminaci.

Weismann August, zoolog niem. (1834—1914), twórca teorii plazmy zarodkowej, wyjaśniającej zjawiska dziedziczności: nowe gatunki mogą powstać tylko ze zmianą plazmy zarodkowej, kt. składnikiem są przenościciele cech dziedzicznych — determinanty.

Weiss Wojciech, malarz pol., * 1875, impresjonista, później zbliżony do rodzaju Cezanne'a; portrety, autoportrety, pejzaże, akty; monotypie, akwatinty. 1937 nagroda państwowa.

Weizmann Chaim, działacz syjonist., * 1874, 1903—18 prof. biochemii w Manchester, 1923—31 prezes światowej organizacji syjonist., później przewodniczący Egzekutywy syjonistycznej.

Wejherowo, m. pow. w woj. pomors., nad rz. Redą, letnisko, 12 000 mieszkańców.

Wejmutka, sosna ameryk. o miękkich szpilkach; u nas sadzona po parkach.

Weksel, niem., dokument zawierający bezwarunkowe przyrzeczenie zapłaty, obowiązujące dłużnika wekslowego do świadczenia kwoty wypisanej na w. wierzycielowi wekslowemu, wystawiony w formie przez prawo przewidzianej i przenośny przez indos. — W. własny jest przyrzeczeniem zapłaty wystawcy na rzecz wekslobiorcy czyli remitenta; w. trasowany, ciągniony (trata), jest poleceniem zapłaty pochodzącym od wystawcy, skierowanym do osoby trzeciej, trasata i zarządzającym zapłatę kwoty wekslowej na rzecz remitenta. W w. trasowanym mieści się przyrzeczenie gwarancyjne wystawcy, obejmujące przyjęcie i zapłatę w. przez trasata. Trasat staje się wekslowo zobowiązanym akceptantem z chwilą przyjęcia w. przez podpis na nim. W. jest przenośny przez indos czyli żyro. Indos jest przeniesieniem wszelkich praw z w. przez umieszczenie podpisu na w. z wskazaniem lub bez wskazania osoby, na którą się prawa wekslowe przenosi. Wierzyciel indosujący, indosant, odpowiada następcy prawnemu, indosatariuszowi, za zobowiązania wekslowe. W razie braku oznaczenia osoby indosatariusza (indos in bianco), uprawnionym jest posiadacz w., którego nazwisko wypisano po indosie in b. — Protest jest aktem publicznym, stanowiącym dowód okoliczności istotnych dla dochodzenia praw wekslowych: p. z powodu nieprzyjęcia, z powodu niezapłaty. — Posiadacz w., wykazujący się nieprzerwanym szeregiem indosów, może roszczeń swych dochodzić przeciw dowolnemu dłużnikowi wystawcy, przyjemcy, indosantom, ręczycielom. Dochodzenie roszczeń w procesie, w postępowaniu nakazowym z w., zapewnia wierzycielowi możność szybkiego uzyskania wykonalnego nakazu zapłaty, stanowiącego tytuł do egzekucji.

Wektor, w fizyce wielkość, jak prędkość, siła, natężenie pola elektr. lub magnet., która jest określona wtedy, gdy oprócz wartości bezwzględnej, wyrażonej liczbą, podamy kierunek (w. przeciw. do skalaru [ob.]). Graficznie przedstawiamy w. jako odcinek zaopatrzony w strzałkę. W. pola elektr., magnet. lub grawitacyjnego charakteryzuje to pole.

Welawa, niem. Wehlau, m. pow. w Prusach Wsch., 6 000 mieszk. 1657 traktat, w którym Polska zrzekła się praw zwierzchn. do Prus Książęcych.

Weleci (Weletowie), ob. Lutycy.

Welehrad, wś na Morawach (Czechosłowacja), wg podania siedziba św. Cyryla i Metodego.

Welfowie (Gwelfowie), por. Gibellinowie.

Wellington (uelingtn), stol. N. Zelandii, 145 000 mieszk.; port wywozowy; uniwersytet.

Wellington (uelingtn) Sir Arthur Wellesley, ang. wódz i mąż stanu (1769—1852), odniósł wiele zwycięstw w kampaniach z Napoleonem, m. in. pobił go 1815 wraz z Blücherem pod Waterloo; zdolny dyplomata i polityk, 1828—30 premier, 1834—35 min. spraw zagranicznych.

Wells (uels) Herbert George, pisarz ang., * 1866, rzecznik postępu kulturalnego, intelektualizmu i reform społecznych, socjalista i pacyfista, wybitny w powieściach fantastycznych („The Time Machine", „The Invisible Man" i in.), społecznych („A Modern Utopia" i in.), psychologiczno-obyczajowych („Love and Mr Lewisham" i in.).

Welocyped, łac., pierwotna nazwa roweru.

Welodrom, łac.-grec., arena kolarska.

Welon, delikatna zasłona twarzy i głowy, noszona od b. dawnych czasów przez kobiety, do ostatnich niemal czasów powszechna na Wschodzie. — Por. też Velum.

Weloński Pius, pol. rzeźbiarz i malarz (1849—1931), z rzeźb: „Gladiator", „Stacje Męki Pańskiej" w Częstochowie i in.

Weltschmerz (weltszmerc), niem. „ból świata", bolesne i pesymistyczne ustosunkowanie się do życia, otoczenia, całego świata, cechujące jednostki wrażliwe wybitnie a stale. Jako kierunek intelektualny modny po r. 1800 pod wpływem młodego Goethego („Werther") i in.

Welur, fr., gęsta tkanina wełniana z długim włosem, rodzaj aksamitu wełnianego.

Wełna, runo owcze (także włos alpy, wielbłąda, niekt. kóz), różnych gatunków; płn. rasy owiec dają najgorszą w. przędzalną, płd. rasy „merynosów" najlepszą. Przy strzyży rozdziela się runo wg długości: krótka do 10 cm na przędzę sukienniczą, długa na czesankową; miernikiem dobroci w. sukienniczej jest jej „kędzierzawość" (ob. Eriometr).

Wełna, pr. dopływ Warty, 116 km.

Wełna drzewna, długie cienkie wióry, wyrabiane w specjalnej maszynie na wyściełanie i opakowanie.

Wełna sztuczna, włos wełniany ze starych szmat, przygotowany powtórnie do przędzenia.

Wełtawa, czes. Vltava, niem. Moldau, gł. rz. Czech, l. dopł. Łaby, 425 km, żeglowna powyżej Pragi.

Wembley (uembli), przedmieście Londynu, z wielkim stadionem sportowym; 1924—25 ang. wystawa kolonialna.

Wendowie, pierwotna nazwa wszystkich Słowian zach., dziś oznacza w Niemczech gł. Łużyczan (ob.).

Wenecja, włos. Venezia, stolica prow. W. w płn. Włoszech, nad Zat. Wenecką, zbudowana na 117 wysepkach w lagunach Adriatyku, 260.000 mieszk. Miasto przecięte 176 kanałami z 178 mostami (najstarszy most Ponte di Rialto na Canal Grande). Sławne zabytki: kość. św. Marka (wybud. 976—1071), wieża „Campanile" (IX w.), ze świeckich, obok licznych pałaców, najsławn. pałac dożów. Zakłady nauk.: Akademia Szt. Piękn., Akad. Handlowa, kilka muzeów i in. W. jest portem handl. i wojennym, ruch port. (1934): 5,3 mil. tonn rejestr. netto; przem. szklany, chemiczny, artystyczny. — Dzieje: Założ. 452 po Chr., wkrótce potęgą morską (do X w. pod zwierzchnictwem cesarstwa bizantyj.); od XI w. niepodległa republika pod władzą dożów (obok nich Wielka i Mała Rada i in.). Największy rozkwit W. w czasie wypraw krzyżowych. W. największą potęgą morską na M. Śródziemnym, silny rozrost teryt. po walkach z Genuą, zakończonych pod koniec XIV w. (dominujące stanowisko W. w handlu wsch., ośrodek nauk i sztuk). W XV w. rozkwit (Odrodzenie). Od XVI w. podupada, z powodu wzrostu potęgi tureckiej, zamknięcia szlaków handl. z Indiami, konkurencji handlu z Ameryką itd.; 1797 opanowana przez Francuzów, po pokoju paryskim 1814 przy Austrii (1848 stłumione powstanie Manina); 1866 zdobyta przez Napoleona III, następnie wcielona do państwa włoskiego (plebiscyt 22 X 1866).

Wenecja, włos. Venezia, trzy krainy we Włoszech: 1) V. Euganea (Veneto), 18.314 km², 4 mil. mieszk.; 2) V. Tridentina (płd. Tyrol), 13.913 km², 660.000 mieszk.; 3) V. Giulia e Zara, 15.814 km², 660.000 mieszk.

Weneckie szkło, wyroby szklane wydymane, zdobione ręcznie różnobarwnymi filigranami z pręcików i kulek szklanych.

Wenedowie (Venedae, Venedi), u Pliniusza i Tacyta: prawdopodobnie Wendowie (ob.) z dorzecza Wisły.

Wener, najw. jez. Szwecji, 5546 km², do 93 m głęb., odwadniane rzeką Götaelf.

Wenera, ob. Wenus.

Weneryczne choroby, choroby płciowe (ob. Rzeżączka, Syfilis, Szankier).

Wenetowie, 1) plemię iliryjskie z płn.-wsch. Italii; stolica Patavium (Padwa); od nich nazwa Wenecji; 2) plemię Gallów z płd. wybrzeży Bretanii; podbici przez Cezara 56 prz. Chr.

Wenezuela (Estados Unidos de Venezuela), republ. związk. w płn. części Ameryki Płd., 1.020.000 km² i 3,3 mil. mieszk. (3 na km²). Na płn. i płn.-zach. odnogi Kordylierów, w części płd.-wsch. nizina Orinoka, dalej na płd.-wsch. masyw górski Gujany. Klimat gorący i wilgotny. Wielka produkcja kawy (1934: 57.000 t) i kakao. Gł. artykułem wywozu ropa naft. (1934: wydobyto 20 mil. t.). Stolica Caracas. Język urzęd. hiszp. — Ustrój: prezydent wybierany na 7 lat, kongres złożony z senatu i izby deputowanych. — 1498 odkryta przez Kolumba, od 1546 w posiadaniu Hiszpanii, 1811 niezależ. republika, 1819—30 część republ. „Kolumbii", odtąd niezawisłe państwo.

Wenta, ob. Windawa.

Wenta, sprzedaż na cel dobroczynny.

Wentyl, 1) ob. Zawór; 2) mechanizm, doprowadzający lub zamykający dopływ powietrza w dętych instrumentach muz.: organach, instrum. mosiężnych (waltornia, puzon itd.).

Wentylacja, przewietrzanie, wymiana zapasu powietrza w zamkniętej przestrzeni. Drogą naturalną odbywa się w. na podstawie różnicy temperatur (np. za pośrednictwem pieców), w. mechaniczna za pom. wentylatorów. Wentylatory (wietrzniki, wietrzaki) są zazwyczaj zbudowane na tej samej zasadzie, co pompy odśrodkowe i mogą działać zarówno ssąco jak i tłocząco. Mają zastosowanie w kopalniach, fakrykach itd. Z innych typów należy wymienić wentylatory skrzydłowe. Do w. mieszkań używ. otwarte wiatraki napędzane motorkiem elektrycznym.

Wentylator, ob. Wentylacja.

Wenus, 1) Wenera, łac. Venus, italska bogini ogrodów, później identyfikowana z grec. boginią miłości Afrodytą (ob.); 2) druga z kolei planeta systemu słonecznego, najbliższa ziemi, odległość jej od ziemi 40—260 milionów km, czas obiegu dokoła słońca 224,7 dni, średnica 12.600 km; odznacza się wielką jasnością, często widzialna gołym okiem za dnia; w staroż. nosiła nazwę gwiazdy porannej i wieczornej.

Wenus Milońska, posąg W., znaleziony w 1820 na wyspie Melos, dziś w Luwrze paryskim.

Weny, łac., żyły.

Weratryna, alkaloid występ. w nasionach sabadylli, b. trujący, stosowany w lecznictwie.

Werbalizm, łac., kierunek nauczania, polegający na czysto słownym wpajaniu wiadomości. Por. Poglądowe nauczanie.

Werbalny, łac., 1) ustny, słowny; 2) pochodzący od czasownika.

Werbel, niem., w muzyce b. żywe uderzenie w bęben lub kotły.

Werbena, rośl. trwała z rodziny werbenowatych; suche zbocza, przydroża, na niżu i pogórzu.

Werdykt, odpowiedź sędziów przysięgłych na pytania zadane im przez trybunał co do winy oskarżonego.

Weredyk, łac., człowiek, mówiący wszystkim prawdę w oczy.

Weresajew, właściwie Smidowicz Wikentij Wikentiewicz, powieściopisarz rosyj., * 1867, głęboki psycholog, głośne „Zwierzenia lekarza".

Wereszczagin Wasilij Wasiliewicz, malarz ros. (1842—1904); krajobrazy, architektury, sceny rodzaj., zwł. zaś z wojny 1877—8 i z wyprawy Napoleona.

Wereszczakówna Maryla, ob. Puttkamerowa.

Wereszyca, l. dopł. Dniestru, 60 km.

Werfel Franz, pisarz niem., * 1890; dramat fantastyczno-symboliczny: „Spiegelmensch", poezje, powieści: „Nicht der Mörder, der Ermordete ist schuldig", „Verdi", „Barbara", „Die Geschwister von Neapel" i in.

Wergeland Henrik, poeta norw. (1808—45), przywódca duchowy narodu, główne dzieło, epos filozoficzny: „Stworzenie, człowiek i Mesjasz".

Wergiliusz, Virgilius lub Vergilius, Publius V. Maro, wielki poeta rzym. (70—19 prz. Chr.), mistrz języka i wiersza, o pogodzie uczuć i wzniosłej myśli: „Bucolica" albo „Eclogae" naśladowanie z Teokryta, „Georgica", arcydzieło poezji dydaktycznej, „Aeneis" („Eneida"), rzymski epos narodowy.

Wermut, włoskie wino deserowe o gorzkawym smaku.

Werndl Joseph, austr. konstruktor pierwszego karabinu odtylcowego (1831—89).

Werner, 1) Zacharias, poeta niem. (1768—1823), tragedia losu „Der 24 Februar", dramat z dziejów Polski „Wanda" i in.; 2) Alfred, chemik niem. (1866—1919), podał teorię związków zespolonych; nagr. Nobla.

Wernic Henryk, pedagog pol. (1829—1905); liczne podręczniki, szereg prac.

Werniksy, odmiana pokostów.

Wernyhora, Kozak z okolic naddnieprzańskich (w. XVIII), słynny u ludu ze swych przepowiedni (m. i. co do przyszłości Polski). — W literaturze i malarstwie polskim symbolizuje pogodzenie Polaków i Rusinów.

Werona, włos. Verona, stol. włos. prow. W., nad Adygą, 154.000 mieszk., zabytki staroż. i średniow.; 489 zwycięstwo Teodoryka nad Odoakrem; 1260—1387 pod panow. rodziny della Scala.

Weronal, środek uspokajający, nasenny.

Weronika (właśc. Berenike), św., niewiasta jerozolimska, która w czasie drogi krzyżowej miała otrzeć chustą twarz Chrystusa; pam. 4 II.

Werra, rz. w środk. Niemczech, 293 km, łącząc się z Fuldą tworzy Wezerę.

Wersal, franc. Versailles, stol. franc. depart. Seine et Oise, na płd.-wsch. od Paryża, 66.000 mieszk.; zamek Ludwika XIV, park; 1783 pokój między Francją i Stanami Zjedn. a Anglią; 1789 otwarcie Stanów Generalnych. 1919 traktat pokoj., kończący wojnę światową. (Por. Traktaty pokojowe 1917—22).

Wersaliki, w drukarstwie duże litery początkowe.

Wersalska uchwała Francji, Anglii i Włoch z dn. 3.VI 1918 stwierdziła, że odbudowa zjednoczonego i niezawisłego państwa pol. z wolnym dostępem do morza jest jednym z warunków pokoju.

Werset, wiersz lub kilka wierszy wyjęte z tekstu, jako ustęp wyrażający pewną myśl, np. z Biblii, Koranu itp.

Wersja, 1) tłumaczenie, wykład; 2) odrębny sposób przedstawiania rzeczy.

Wersyfikacja, łac., budowa wiersza w poezji, zbiór form wierszowych, ich prawidła. Por. Poetyka.

Werteb (wertep), lejek krasowy, lejkowate wgłębienie na obszarach krasowych, często wypełnione wodą (jeziora wertepowe).

Wertheim Juliusz, pol. kompozytor i pianista (1881—1928); utwory orkiestr., sonaty skrzypc. i fortep., inne utwory fortep., pieśni.

Werther, bohater powieści Goethego: „Leiden des jungen Werthers" w konflikcie z rzeczywistością i głęboko odczuwający ból istnienia, stąd rozpowszechniony w literaturze: werteryzm.

Wertykalny, łac., pionowy.

Werwa, fr., ożywienie, zapał, entuzjazm.

Weryfikacja, łac., sprawdzenie ważności, np. dokumentu itd.

Weryho Władysław, filozof pol. (1868—1916), organizował ruch filozoficzny w Polsce, założył „Przegląd Filozoficzny", współdziałał przy tworzeniu szeregu instytucyj naukowych.

Weryzm, verismo, od łac. verus (prawdziwy), włoska nazwa realizmu w literaturze i sztuce, stąd werysta.

Wesele, uroczystości związane z zawarciem związku małżeńskiego; u ludów dawnych, dziś u pierwotnych, u ludu wiejskiego społeczeństw cywilizowanych itd. występują w nich zawsze zwyczaje o znaczeniu symbolicznym, podkreślające zerwanie z dotychczasowym sposobem życia, rozpoczęcie nowego jego okresu; wśród naszego ludu: śpiewy, pożegnanie z rodzicami, oczepiny, uczta weselna z szeregiem zwyczajowo ustalonych potraw itp.

Wesermünde, m. w Hanowerze (Niemcy), 77.000 mieszk.; port drzewny i rybacki.

Wesley (ueslij) John, teolog ang. (1703—91), założył z bratem Charles'em (1707—88) sektę metodystów (ob.). Jego zwolennicy: weslejanie.

Wespazjan (Vespasianus) Titus Flavius, cesarz rzym., 69—79 po Chr., 51 konsul, 67 nacz. wódz w zwycięskiej (kontynuowanej przez jego syna Tytusa) wojnie żydowskiej; skonsolidował wewnętrznie państwo, wzniósł liczne budowle (m. in. słynne Koloseum).

West (uest) Rebecca, właściwie Cecily Fairfield, powieściopisarka ang., * 1892, wnikliwa psychoanalityczka i satyryczka obyczajów współcz.: „The Return of the Soldier", „The Judge" i in.

Westa (Vesta), italska bogini ogniska domowego, odpowiadająca gr. Hestia (ob.); w małej, okrągłej świątyni W. w Rzymie było ognisko państw. z wiecznym zniczem, którego pilnowały Westalki (ob.).

Westalka

Westalki, w staroż. Rzymie kapłanki bogini Westy (ob.), dziewice, których zadaniem było podtrzymywanie wiecznego ognia w świątyni, składanie ofiar itd. Po ukończeniu 30. roku życia mogły wrócić do życia prywatnego; były nietykalne, ich obecność chroniła przed gwałtem, spotkanie ratowało prowadzonego na śmierć przestępcę.

West Bromwich (uest bromuicz), m. w ang. hrabs. Stafford, 81 000 mieszk.; kopalnie węgla, przem. żelazny.

Westerås, ob. Vasterås

Westerplatte, część portu gdańskiego, przy starym ujściu Wisły: polskie magazyny amunicyjne.

Westfalia, niem. Westfalen, pruska prow. w płn.-zach. Niemczech, 20.214 km², 5 mil. mieszk.; część płd. i płn.-wsch. zajmuje Średniogórze niem., część środk. nizinna; obfitość kopalin, zwł. węgla (wsch. część zagł. Ruhry), rud żelaza, cynku, antymonu, marmuru, liczne źródła miner. Wysoko rozwinięty przem. żel., masz., tekst. i i.; stol. Münster. W l. 1807—13 królestwo pod rządami brata Napoleona I. Hieronima, od 1815 do Prus.

Westfalski pokój 24 X 1648 w Monasterze (Münster) zakończył wojnę trzydziestoletnią (ob.): uznanie swobody sojuszów książąt niem., potwierdzenie pokoju religijnego augsburskiego z 1555, nabytek Alzacji przez Francję, Pomorza przez Szwedów, niepodległość Niderlandów i Szwajcarii.

West Ham (uest hem), ang. m. przemysł. w pobl. Londynu, 294.000 mieszkańców.

Westinghouse (uestinghaus) George, inżynier płn.-ameryk. (1846—1914), wynalazca pneumatycznego hamulca kolejowego.

Westminster (uestminster), zach. dzielnica Londynu, pałace: królewski i i., parlament, ministerstwa, opactwo (miejsce koronacji królów ang., groby królewskie i i.), katedra katol. i w. in.

Westpreussen, ob. Prusy Królewskie.

Westybul, łac., przedsionek, sień.

Wesz, ob. Wszy.

Weterani, łac., starsi, wysłużeni żołnierze, zwł. b. uczestnicy wojen.

Weterynaria, wiedza lekarska w zastosowaniu do zwierząt. Kształcenie lekarzy weterynaryjnych (weterynarzy) odbywa się w Polsce w Akademii Medycyny Weterynaryjnej we Lwowie i na Wydziale Weterynarii przy Uniw. Piłsudskiego w Warszawie. — Państwowa służba wet. ma zapobiegać zaraźnym chorobom zwierzęcym, zwalczać je, wykonywać nadzór nad obrotem zwierzętami i przetworami zwierzęcymi.

Wetter, jezioro w płd. Szwecji, 1899 km², do 120 m głęb.

Wettin, ob. Wettynowie.

Wettynowie (Wettin), saski ród książęcy od 1485 podzieleni na starszą linię ernestyńską i młodszą albertyńską.

Wewnętrzne ucho, ob. Ucho.

Wewnętrzne wydzielanie, wydzielanie specyficznych ciał czynnych (hormonów [ob.]) przez pewne gruczoły do krwi. Całość spraw życiowych organizmu reguluje współ- i przeciwdziałanie hormonów. Gruczołami w. w. są: trzustka, przysadka mózgowa, gruczoły płciowe, tarczyca, gruczoły przytarczyczne i grasica. Przy nieprawidłowej ich działalności następują zaburzenia w funkcjach organizmu.

Weychert-Szymanowska Władysława, pol. pisarka i działaczka pedagog., * 1874.

Weyden Roger van der, malarz flamandzki ok. 1400—64 szereg tryptyków, obrazy religijne.

Weygand (wejgan) Maxime, generał franc., 1867, szef sztabu marszałka Focha podczas wojny światowej, czynny w Polsce w czasie wojny bolszewickiej 1920, 1930—35 szef sztabu głównego; członek Akademii Francuskiej.

Weyssenhoff, 1) Jan, generał pol. (1773—1848), odznaczył się w wojnie napoleoń., nap.: „Pamiętnik"; 2) Henryk, malarz pol. (1859—1922); zwierzęta, sceny leśne, motywy ze Żmudzi, Litwy, Polesia; 3) Józef, powieściopisarz pol. (1860—1932), znakomity prozator, głęboki znawca przyrody, subtelny ironista: „Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego", „Sprawa Dołęgi", „Soból i panna" (cykl myśliwski [arcydzieło rodzaju]), „Znaj pana" (nowele), „Puszcza" i in. — Laureat nagród lit. m. Poznania i m. Warszawy.

Wezera, niem. Weser, rz. w płn.-zach. Niemczech, 480 km, powstaje z połącz. Werry i Fuldy, uchodzi do M. Północnego.

Wezgłowie, podstawka pod głowę; poduszka.

Wezuwiusz, włos. Monte Vesuvio, czynny wulkan, 12 km na wsch. od Neapolu, 1186 m wys.; szczyt ulega wskutek wybuchów znacznym zmianom, średnica krateru wynosi obec. 500—700 m; obserwat. astronom., elektryczna kolejka zębata i linowa. — Pierwszy znany wybuch 79 po Chr. (zniszczenie Pompei, Herkulanum i Stabiae), ostatni silny — 1930.

Wezykatoria, łac., lekarstwa wywołujące pęcherze na skórze.

Wezyr, tytuł ministrów i najw. dostojników w Turcji sułtańskiej; wielki w. był zastępcą sułtana, później premierem.

Węch, zdolność odbierania wrażeń węchowych przez podrażnienie nerwu węchowego substancją lotną, kt. dostaje się do nosa z prądem powietrza wdychanego. Zakończenia nerwu znajdują się w okolicy węchowej nosa, w błonie śluzowej.

Węchowy narząd, ob. Nos.

Węclewski Zygmunt, pol. filolog klas. (1824—87), ceniony tłumacz tragików greckich, słowniki: grecki i łaciński.

Wędka, przyrząd do łowienia ryb; części skład.: kij zw. wędziskiem, umocowana do niego linka zakończona haczykiem, na kt. zakłada się przynętę, tj. glistę, pasikonika, sztuczną muchę itp.; do zwijania linki i holowania ryby służy kołowrotek na rękojeści wędziska. — Wędkarstwo, sport rybacki (z wędką).

Wędkiewicz Stanisław, współcz. romanista pol., 1922 założ. i redaktor „Przeglądu Współczesnego"; syntetyczne studia historyczno-kulturalne.

Wędliny, wędzone przetwory z mięsa, gł. wieprzowego.

Wędrowne ryby, r. odbywające dalekie wędrówki na tarło, np. łosoś, węgorz.

Wędrówka dusz, ob. Metempsychoza.

Wędrówka ludów, ob. Ludów wędrówka.

Wędrówki zwierząt, migracje, przeważnie periodyczne w. niektórych zwierząt, spowodowane porą roku lub szukaniem pożywienia: znane są wśród ssaków, ptaków i ryb.

Wędrująca nerka, nerka zmieniająca położenie przy zmianie pozycji lub gwałtownych ruchach wskutek rozluźnienia wiązadeł; może powodować silne bóle.

Wędrychowski Lucjan, malarz pol., * 1854: „Pokusa św. Antoniego", „Św. Franciszek" i i.

Wędzidło, por. Uzda.

Węgiel, C (Carboneum), pierwiastek chem., metaloid, liczba porządk. 6, cięż. at. 12, występuje w przyrodzie w 3 odmianach: jako diament, grafit, oraz w. bezpostaciowy. W. ogrzany silnie spala się na dwutlenek w. Tworzy ogromną ilość związków; wszystkie organizmy żyjące składają się głównie z połączeń w. z tlenem, wodorem i azotem

Węgiel, produkt suchej destylacji substancyj organicznych, pochodzenia roślinnego i zwierzęcego, która odbywała się w głębi ziemi, w ciągu długich epok geolog. Zależnie od długości trwania tego procesu, powstały i powstają kopaliny takie, jak antracyt (ob.), w. kamienny (ob.), w. brunatny (ob.), torf (ob.).

Węgiel brunatny (lignit), występuje przeważnie w młodszych formacjach geolog. (trzeciorzęd), zawiera często dobrze jeszcze zachowane resztki roślinne. Zawiera do 50% wody i substancji mineralnych. Wartość kaloryczna 1850—5500 kal. Poddany suchej destylacji dostarcza koksu i smoły, z której otrzymuje się benzynę, parafinę i szereg innych produktów. — Występow. na Niżu Niemieckim, w Czechach. — Por. Węgiel.

Węgiel drzewny, otrzymuje się przez ogrzewanie drzewa bez dostępu powietrza, obecnie głównie przez destylację w rurach, retortach itp. Wartość kaloryczna: 6200—7800 kal. Ma zastosowanie jako środek odbarwiający przy fabryk. cukru, do oczyszczania spirytusu surowego, do filtrowania wody, do wyrobu prochu strzelniczego.

Węgiel kamienny, kopalny węgiel, pochodzi przeważnie z formacji węglowej (ob.), choć znane są i pokłady w. k. z syluru, dewonu, triasu i kredy. Zawiera 76—94% węgla, ma wart. kalor. 7500—8200 kal. Rozróżnia się w. tłusty i chudy; zależnie od płomienia krótkopłomienny i długopłomienny. W. k. stanowi najważn. źródło energii i ciepła, surowiec, z którego otrzymuje się koks, gaz świetlny, smołę. Wydobycie świat. 1934: 1100 mil. tonn. — Por. Węgiel (pierwiastek) i Węgiel (prod. destyl.).

Węgiel kostny, ob. Kostny węgiel.

Węgielnica, przyrząd do mierzenia kątów, używany przy obróbce drewna, np. stolarce.

Węgielny kamień. Założenie w. k., uroczystość przy rozpoczęciu budowy budynków publ., podczas której zamurowuje się w fundament węgła (narożnika) puszkę z aktem pamiątkowym.

Węgierka, ob. Śliwa.

Węgierko Aleksander, pol. aktor i reżyser, * 1894; szereg wybitnych inscenizacji gł. w teatrach warszawskich.

Węgierska Zofia z Kamińskich, świetna publicystka pol. (1825—69), jej kroniki paryskie wzorem felietonu swego czasu, przyjaciółka Słowackiego i Norwida.

Węgierski Tomasz Kajetan, poeta pol. (1755—87), wybitny przedstawiciel doby Stan. Augusta, głośny z przygód lekkomyślnego życia, ważniejsze utwory: „Listy", „Organy", satyryczne „Portrety pięciu Elżbiet" i in.

Węgla dwutlenek, ob. Dwutlenek węgla.

Węglany, sole kwasu węglowego H_2CO_3; niektóre, jak wapień, dolomit, marmur, b. rozpowszechnione w przyrodzie; w. dzielą się na kwaśne, czyli dwuwęglany i obojętne.

Węglarze, ob. Karbonariusze.

Węgla tlenek, CO, produkt spalenia węgla przy niedostatecznym dostępie powietrza, gaz bezbarwny, bezwonny, używ. w przem. metalurg.; b. trujący; por. Czad.

Węgliki, ob. Karbidy.

Węglowa formacja (karbońska formacja, karbon), formacja geolog. leżąca między form. dewońską i permską. Dochodzi do 7.000 m miąższości, dzieli się na 2 piętra: karbon dolny i górny, tzw. produktywny z pokładami węgla kamiennego. W. f. składa się ze zlepieńców, piaskowców, łupków ilastych, wapieni; ze skał ogniowych występują diabazy, porfiry. W tym okresie geolog. powstały góry Harz, G. Kruszcowe, Wogezy. — Wielka rozmaitość fauny i flory; ze zwierząt występują: gady, ślimaki, pająki, zjawiają się owady, płazy; z roślin: paprocie, kalamity, sigilarie, lepidodendrony, palmy, cykasy.

Węglowodany (sacharydy), związki organiczne, składające się z węgla, wodoru i tlenu, przy czym stosunek 2 ostatn. pierwiastków jest taki, jak w wodzie. W. powstają przy asymilacji dwutlenku węgla przez rośliny; tu należą wszystkie rodzaje cukrów; monosacharydy, pentozy (arabinoza, ksyloza), heksozy (cukier gronowy, owocowy i in.), dwusacharydy (cukier trzcin., mleczny, maltoza) oraz wielosacharydy (skrobia, celuloza, dekstryna). W. stanowią niezbędny składnik pożywienia (obok białek i tłuszczów) zwierząt i człowieka.

Węglowodory, związki węgla z wodorem, przy wielkiej zawartości pierw. węgla ciała stałe, przy mniejszej — płynne, przy małej — gazowe; powstają przy suchej destylacji i podczas gnicia substancyj organicznych; dzielą się na w. alifatyczne, z otwartym łańcuchem węgl. (metan, etan, propan itd.) i w. aromatyczne (benzol, toluol, ksylol i ich pochodne). Występowanie: w gazie ziemnym, świetlnym, oleju skalnym, wosku ziemnym, asfalcie, parafinie i in.

Węglowy kwas, ob. Dwutlenek węgla.

Węgorapia, niem. Angerapp, źródłowa rz. Pregoły w Prusach Wsch., 153 km, odpływ jeziora Mamry.

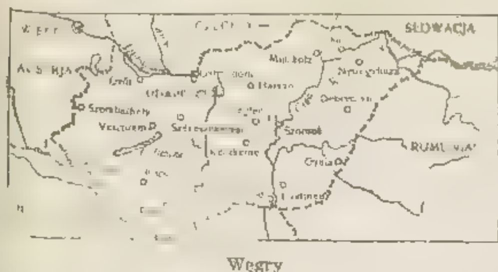
Węgorkowate, robaki z rzędu nicieni, pasożyty roślinne lub zwierzęce; węgorek pszeniczny w ziarnach pszenicy, w. buraczany w burakach.

Węgorze, rodzina ryb kostnoszkieletowych; ciało wężowate, skóra gładka bez łusek, jama skrzelowa pod skórą, rozwój przez przeobrażenie, żyją w morzach i wodach słodkich, na tarło wędrują z rzek do mórz; jadalne, zlewiska mórz europejskich.

Węgrów, m. pow. w woj. lubelsk., nad Liwcem, 9.000 mieszk

Węgry (węg. Magyarország), królestwo w środkowej Europie, 93.010 km² i (1935): 8,949.000

mieszk. (przed wojną świat. 282.870 km² i 18,3 mil. mieszk.). W. zajmują przeważną część Kotliny Węgierskiej, rozdzielonej górami Lasu Bakońskiego na Małą i Wką Nizinę Węgierską. Na płn.-wsch. brzegu Wkiej Niziny Węgierskiej góry: Matra (1.010 m), Bukowe i Hegyalia,

Węgry

w płd.-wsch. jej części Góry Mecsek. Gleby lessowe a nad Dunajem i Cisą aluwialne. Na wsch. od Cisy resztki „puszty" (stepu). Z jezior największe: Błotne. Ludność: 92% Węgrów, 6% Niemców; 63,9% rzym.-kat. Gęstość zaludnienia 96 mieszk. na km². Przyrost nat.: 7,4‰. Kraj agrarny. Na ziemię uprawną przypada 60,1% pow., lasy 11,8%, łąki i pastw. 17,9%. Zbiory (1934) w mil. q: 16,7 pszenicy, 21,2 kukurydzy, 6,1 żyta, 4,5 jęczmienia, 0,23 tytoniu. Produkcja wina 2,5 mil. hl, cukru buracz.: 136.000 t. Stan hodowli (1935): 0,8 mil. koni, 1,7 mil. bydła rog., 3,2 mil. trzody chlew., 1,2 mil. owiec. Górnictwo dostarcza węgla brun. (1934: 6,2 mil. t) i nieco żelaza. Przemysł spożywczy, w Budapeszcie metalowy. Wartość (1934) wywozu: 425 mil., przywozu: 362 mil. zł. Kolei: 8.651 km, rzek żeglown.: 550 km, samochodów: 27.800. Stolica Budapeszt. Ustrój: Na czele państwa regent (do czasu uregulowania sprawy obsadzenia tronu). Parlament, złoż. z 2 izb, wyższej (częściowo wirylistów, cz. nominatów, cz. wybier.) i niższej. Administr.: 25 komitatów i 11 miast z prawem municypalnym. — Dzieje: W V w. Hunnowie, potem państwo Awarów; od 896 Madziarzy (wyprawy zdobywcze), po klęsce nad Lechem 955 skonsolidowani w jedno państwo (dotąd księstwo dzielnicowe) pod dynastią Arpadów. Za Stefana (Szczepana) chrześcijaństwo, organizacja wewnętrzna (wzory frankońskie), 1000 jego koronacja; w pocz. XII w. rywalizacja z Polską o Ruś Czerwoną, nabytek królestwa chorwacko-sławońs.-dalmackiego; za Bela III ekspansja na Bałkan, 1187 przejściowe opanowanie Halicza; wzmożona kolonizacja niem. w XII i XIII w. (Spisz, Siedmiogród), rozwój gospodarczy; 1241—42 najazdy Tatarów; ograniczenie władzy królewskiej za Andrzeja II („Złota Bulla" 1222). Po wygaśnięciu Arpadów 1301 na tronie Karol Robert Andegaweński (1308—42); rozkwit za syna jego Ludwika W. (1342—82 [od 1370 również król pol.]), następnie za Macieja Korwina (1458—90). Po nich Jagiellonowie (osłabienie władzy królew. na rzecz możnowładztwa i szlachty). Od najazdu turec. i klęski pod Mohaczem 1526 (śmierć Ludwika II) utrata niepodległości: zach.-płn. W. pod Habsburgami, środk. pod Turkami, w Siedmiogrodzie początkowo syn Jana Zapolyi, później książęta, mianowani przez Turków, zmiana ekonomicznej i etnograf. struktury W. (z rolniczego kraj pasterski, kolonizacja słowiańska i wołoska itd.). Po klęsce turec. pod Wiedniem 1683, W. zjednoczone; od 1699 (pokój karłowicki) całe W. (bez Banatu Temeskiego do 1718) pod Habsburgami. W XVIII w. powstanie pod Franciszkiem II Rakoczym wywalczyło (1711 pokój w Szatmar) zagwarantowanie W. swobód konstytucyjnych. Po rewolucji marcowej 1848 doniosłe reformy demokrat., 1849 detronizacja Habsburgów (rząd powstańczy Kossutha), potem interwencja rosyjska i klęska węg. pod Világos, represje, germanizacja. 1867 ugoda (unia) austr.-węg.: osobny rząd i sejm, wspólne: monarcha (król itd.), armia (przy tym oddzielne wojsko krajowe: honwedzi), polityka zagran. Później konflikty z Chorwacją, antywęg. ruch rumuński w Siedmiogrodzie. Po przewrocie 1918 W. republiką, rządy Michała Karolyi'ego, 1919 komunistów (Bela Kun), wkroczenie Rumunów i Czechów; 1920 traktat z koalicją w Trianon: utrata 2/3 dawnego terytorium; W. ogłoszone królestwem pod regencją Naczelnika Państwa Horthy'ego; 1921 ustawa o detronizacji Habsburgów (poprzednio próby ich powrotu); 1923 wstąpienie W. do Ligi Narodów; od 1932 na czele gabinetu Gömbös, podkreślający politykę rewizjonistyczną. Po jego śmierci 1936 premierem Daranyi.

Węgrzy, lud pochodzenia ugro-fińskiego, potomkowie Madziarów, którzy przybywszy z końcem XI w. pod wodzą Arpada z nad Kamy, zajęli obszary nad Dunajem i Cisą; z wojowniczego stali się ludem rolniczym i przyjęli chrześcijaństwo.

Węgrzyn Józef, aktor pol., * 1884; głównie role bohaterskie.

Węzeł (nodus), w botanice miejsce na łodydze, z którego wychodzą liście; w literaturze zadzierzgnięcie akcji; w. gordyjski, ob. Gordyjski węzeł; w astronomii i żeglarstwie, ob. Węzły; w. w fizyce przy interferencji 2 fal miejsce w którym 2 drgania mają jednakie wychylenia, a przeciwne fazy. O piśmie węzłowym, ob. Kipu.

Węzły, 1) w astronomii, punkty przecięcia orbity planety, księżyca, komety z płaszczyzną ekliptyki. Planeta znajduje się w węźle wstępującym (☊), gdy przechodzi ze strony płd ekliptyki na płn., w w. zstępującym (☋), gdy się dzieje odwrotnie. 2) W. w żeglarstwie, umocowane na linie logowej (ob. Log) znaki morskie, dla podawania szybkości okrętów; stąd węzeł = mila morska (1.852 m).

Węże, rząd gadów; ciało wydłużone, pokryte łuskami lub tarczkami, bez odnóży; w. połykają całą zdobycz dzięki rozciągalnej paszczy; zęby zagięte ku tyłowi; u wielu zęby jadowe z rowkami, połączonymi z gruczołami jadowymi; przeważnie jajorodne, niektóre żyworodne; żyją na lądzie i w wodzie: największe w. w okolicach podzwrotnikowych; kopalne z okresu kredowego; u nas najpospolitsze zaskroniec i z jadowitych żmija. — Por. 2 tabl. barwne, oraz tabl. Części ciała zwierząt (2) na str. 845.

Wężowidła, gromada szkarłupni w morzach europejs., budowa promienista. rozwój przez przeobrażenie; niektóre w. świecą.

Wężownik (Serpentarius, Ophiuchus), gwiazdozbiór, zawierający tzw. „Strzałę Bernarda" z największym dotychczas znanym ruchem własnym (10.3 sekund łuku w roku), oraz liczne gromady gwiazd.

Wężów jad, wydzieliny gruczołów jadowych wężów. Mają charakter enzymów lub ciał białkowych. Dostawszy się przez ukąszenie węża do krwiobiegu, powodują obrzęki zapalne, wymioty, drgawki, porażenie serca i ośrodków oddychania. Skutecznie leczą surowice przeciwjadowe.

Wężów zaklinacze, osoby, umiejące pobudzać jadowite węże do poruszania górną częścią ciała w takt melodii granej na piszczałce.

Wężyk, 1) Franciszek, pisarz pol. (1785—1862), pseudoklasyk, poemat „Okolice Krakowa", dramaty, powieści histor.: „Władysław Łokietek czyli Polska w XIII w." i in., ważna do dziejów epoki korespondencja literacka z Kajetanem Koźmianem; 2) Władysław, pol. pisarz i podróżnik (1814—46), przyjaciel Norwida, założ. 1842 teatru w Poznaniu, świetny opis Egiptu w „Podróżach po starożytnym świecie".

Wężymord, rośl. trwała z rodziny złożonych; korzenie jadalne; widne lasy, łąki.

Wharton (uortn) Edith, powieściopisarka anglo-ameryk., * 1862: „The House of Mirth", „Madame de Treymes", „Ethan Frome", „The Custom of the Country", „The Age of Innocence" i in.

Wheatstone (uitston) Charles, fizyk ang. (1802—75), pracował w dziedzinie akustyki, zjawisk elektrycznych, telegrafu; zbudował tzw. mostek W. (przyrząd służący do pomiaru oporów przewodników elektryczn.), stereoskop, chronoskop i in.

Whigowie (Wigowie), określenie liberałów angielskich (od 1832), w przeciw. do Torysów, konserwatystów.

Whisky (uiski), ang., wódka pędzona z żyta, jęczmienia lub kukurydzy.

Whistler (uisler) James Mc Neill, płn.-ameryk. malarz i grafik (1834—1903); kompozycje figuralne, portrety, krajobrazy; świetne akwaforty.

White (uajt), wyspa u płd. wybrzeży Anglii, w kan. La Manche, 381 km², 88 000 mieszk., łagodny klimat; stol. New Port, 11.000 mieszk., kąpiele morskie.

Whitman (łitmen) Walt, największy poeta anglo-amer. (1819—92), typowy przedstawiciel dodatniego ducha amerykańskiego, żywiołowy demokrata i głęboki miłośnik przyrody, artysta na wskróś oryginalny i niezależny: „Leaves of Grass".

„Wiadomości Literackie", wpływowy pol. tygodnik literacki, zał. 1924 redag. przez Miecz. Grydzewskiego w Warszawie.

Wiadukty, rodzaj mostów do przeprowadzania dróg komunikacyjnych nad ulicami, suchymi kotlinami itd. Por. Mosty.

Wialnia, maszyna, pracująca pędem powietrza, służąca do czyszczenia nasion po omłóceniu: odrzuca plewy, segreguje ziarno.

Wianki, prastary zwyczaj pogański w noc świętojańską rzucają dziewczęta swe wianki na rzekę, wróżąc z ich losów o przyszłości zachowały się do dziś w formie zabawy.

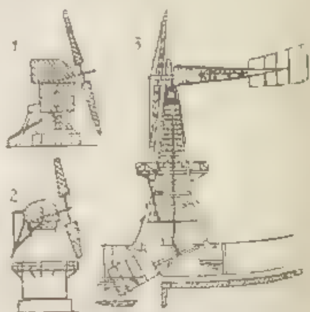
Wiano, posag żony; w wypadkach, w których sprawiał je żonie mąż, nazywało się dawniej oprawą.

Wiara, w znaczeniu teolog. może być: subiektywna, tj. wewnętrzne przekonanie religijne, i obiektywna, tj., suma prawd, stanowiących przedmiot w. — Artykuł w., w znaczeniu katol. dogmat, zdanie, streszczające jedną z zasadniczych prawd w. — Wyznanie w.: 1) zestawienie wszystkich artykułów w. jakiegoś Kościoła; 2) oświadczenie publiczne Kościoła lub człowieka, co stanowi treść jego w.

Wiatka, 1) pr. dopływ Kamy, 1.145 km dł.; 2) miasto w Rosji, ob. Kirow.

Wiatr, poziomy ruch powietrza. Kierunek w. oznacza się wg stron świata, z której wieja. Szybkość w. mierzy się specjalnymi przyrządami lub określa wg pewnej przyjętej skali, np. skali Beauforta, która rozróżnia 13 stopni szybkości, oznaczając przez 0 absolutną ciszę, przez 12 najsilniejszy orkan. Przyczyna powstawania w. leży w różnicach temperatur i wynikających z nich różnicach ciśnienia atmosferycznego.

Wiatrak, silnik wyzyskujący energię prądów powietrza, posiada 2-, 4- i więcej-skrzydłowe koło z powierzchniami ustawialnymi skośnie do kierunku wiatru. Poza tym może być, dla lepszego wyzyskania energii, ustawiony obrotowo wzdłuż swej osi pionowej.

Wiatraki
1), 2) typy młynów wiatrakowych (części zakreskowane obracalne) 3) Wiatrak do napędu pompy

Wiatr halny, ob. Halny wiatr.

Wiatropylne rośliny, rośl. zapylane za pom. wiatru: okwiat przeważnie niepozorny (trawy).

Wiatrówka, 1) broń ręczna, miotająca pociski za pomocą sprężonego powietrza; 2) ubiór z materiału nieprzewiewnego.

Wiatyk, łac. viaticum, wijatyk, ostatnia komunia św. na łożu śmierci.

Wiaźma, m. w okr. Smoleńsk (Rosja), 19.000 mieszk.; 1812 bitwa Francuzów z Moskalami.

Wiąd rdzenia, ob. Rdzeń pacierzowy.

Wiąz, drzewo z rodziny wiązowatych, o liściach piłkowatych, niesymetrycznych, kwiaty obupłciowe, kwitnie przed ulistnieniem, owocem skrzydlak; u nas w. pospolity, w. górski (brzost); drewno używ. w tokarstwie i jako opałowe: często sadzony po parkach

Wiąz

Wiązadła, łac. ligamenta, wiązki tkanki łącznej, służące do wiązania przyległych kości; w. rzekome, fałdy otrzewnej, na których są umocowane: żołądek, śledziona, watroba.

Wiązanie, więźba, 1) ob. Dach, Mur; 2) ob. Narty i narciarstwo.

Wiązki liktorów, ob. Fasces.

Wiązki łyko-drzewne, w. sitowo-naczyniowe, w. przeprowadzające, tkanki przewodzące u roślin, biegnące wiązkami od korzenia poprzez całą roślinę aż do nerwów w liściach; w. składają się z łyka (żywe kom. sitowe, przeprowadzające asymilaty) i z drewna (martwe naczynia, przewodzące wodę z solami z korzenia); u rośl. 2-liściennych występuje między łykiem a drewnem tkanka twórcza — miazga.

Wibracja, łac., drganie.

Wiceminister, właściwie podsekretarz stanu, urzędnik administracyjny, zastępuje ministra i podlega mu bezpośrednio.

Wichrowate proste, proste w przestrzeni, nie przecinające się, lecz nierównoległe.

Wici, 1) wieniec z łozy, wysyłany w Polsce śrdw. (także w Czechach) przez panującego dla zwołania szlachty na wyprawę lub do obrony państwa; 2) później uniwersały (ob.) rozsyłane przez króla, zwołujące pospolite ruszenie.

Wiciokrzew, krzewy, często pnące, z rodziny przewiertnikowatych; u nas 5 gat., niektóre hodowane jako ozdobne; owocem nibyjagoda szkarłatna lub czarna.

Wicionogi, ob. Wąsonogi.

Wiciowce, zwierz. jednokomórkowe z gromady pierwotniaków; ciało wydłużone z jedną lub wieloma witkami; pasożyty lub wolnożyjące w wodzie słodkiej i słonej; trypanosomy w krwi człowieka, powodują śpiączkę.

Wiclif (łiklif), ang. reformator relig. (1330—84), domagał się przywrócenia chrześcijaństwa w formie biblijnej, zwalczał m. in. supremację papieży i szereg instytucyj Kościoła katol.; potępiony przez sobór w Konstancji. — Tłumacz Biblii (Vulgaty).

Widawa, niem. Welde, prawoboczny dopł. Odry na D. Śląsku, 110 km.

Widawka (Widawa), pr. dopływ Warty, 78 km.

Widełki strojowe, ob. Strojowe widełki.

Widliczka, roślina z klasy widłaków; łodyga czołgająca się, tworzy żywo-zieloną darń, często hodow. w ogrodach; w Polsce pospol. w Karpatach w. rozpłaszczka.

Widlisz, widliszek, komar, owad z rzędu muchówek, przenosi malarię; kraje śródziemnomorskie, Ameryka Płn.

Widłak, roślina skrytopłciowa z rzędu widłakowatych; cieniste lasy, torfowiska, zbocza; zarodniki używ. w lecznictwie, także do wyrobu ogni bengalskich.

Widłonogi, zwierz. stanow. rząd skorupiaków; występują jako plankton mórz i wód słodkich.

Widmo (spektrum), powstaje przez rozkład światła białego na składniki barwne (rozszczepienie), a to przez załamanie światła w pryzmacie lub ugięcie w siatce dyfrakcyjnej. Zasadnicze barwy w.: czerwona, pomarańczowa, żółta, zielona, niebieska, fiołkowa; poza końcem czerwonym w. jest w. infraczerwone, poza fiołkowym w. ultrafiołkowe (ob. Promieniowanie podczerw. i pozafiołkowe). W. dzielą się na emisyjne, powstałe przez światło wysyłane przez ciało rozżarzone i absorbcyjne, gdy część barw została pochłonięta po drodze przez ciała nieprzeźroczyste dla tych barw. W. emisyjne ciał stałych i cieczy są ciągłe, par i gazów są liniowe (prążkowe) lub pasmowe. W w. liniowych prążki tworzą serie widmowe. Każdy pierwiastek w stanie rozżarzonym daje charakterystyczne dla siebie w. Analiza widmowa (spektralna) pozwala zbadać skład ciał niebieskich na podstawie w.; posługuje się w tym celu spektroskopem, spektrometrem (ob.).

Widmowa analiza (spektralna analiza), ob. Widmo.

Widnia optyczna, ob. Camera lucida.

Widnokrąg, ob. Horyzont.

Widzew, przedmieście Łodzi.

Wiece, czyli zjazdy dla obrad datują się w Polsce od XII w.: 1) zjazdy książąt piastowskich (każdy z orszakiem dostojników) dla wzajemnego porozumienia się (zanikły w XIV w.); 2) zjazdy książąt z ich urzędnikami, zwoływane przez księcia dla omawiania i załatwiania spraw politycz., administracyj. i prawnych danej dzielnicy, ewent. nadania pewnych przywilejów. Z czasem (XIII w.) rycerstwo i duchowieństwo uzyskało przez w. wpływ na rządy (zobowiązania pewnych książąt do załatwiania niektórych spraw tylko za zgodą w., wypowiedzenie się szlachty w kwestiach następstwa po panującym, układy międzypaństwowe itd.). Do 1370 w. zwoływane przez władców tylko w poszczeg. dzielnicach; po śmierci Kazimierza W. — zjazdy ogólne wszystkich dzielnic (zawiązek parlamentaryzmu polskiego). - Dziś potocznie: masowe zebrania, mityngi.

Wiecha, kwiatostan groniasty; oś główna rozgałęzia się na boczne, tworzące grona.

Wieczerza Pańska, ostatnia wieczerza, którą wg Ewangelii Chrystus spożył z uczniami swoimi w wieczerniku, w czasie której ustanowił sakrament Ołtarza (Eucharystię), przez zamianę chleba i wina na ciało i krew swoją. Naukę o przeistoczeniu i obecności Chrystusa pod postaciami chleba i wina ujął w dogmat IV sobór lateraneński w 1215.

Wieczne miasto, nazwa Rzymu, znana już w IV w.

Wieczne pióro, nierdzewiejące pióro (ze złota, irydu lub tp.) osadzone w oprawce ze zbiornikiem atramentu, który podczas pisania spływa równomiernie na ostrze pióra.

Wieczność, trwanie nieograniczone, niezależne od czasu. W. Boga jest dogmatem wiary katolickiej.

Wieczorna gwiazda, planeta Wenus (ob.), ukazująca się na niebie wieczorem.

Wieczornik, roślina dwuletnia z rodz. krzyżowych, kwiaty barwne, pachnące przeważ. nocą; u nas dziko na Podolu i w Tatrach; często hodow. jako ozdobne.

Wied Gustaw, duński pisarz dramat. (1858—1914), mistrz dowcipnego dialogu i satyrycznej charakterystyki: „Słaba płeć" i in.

Wiedeń (niem. Wien), stolica Austrii i jej osobny kraj związkowy, położ. u podnóży Lasu Wiedeńsk., na prawym brzegu Dunaju. 278 km² i (1934): 1.874.000 mieszk. Miasto wewnętrzne o charakterze zabytkowo-handl. otacza podwójny pierścień przedmieść przemysł. Jedno z najpiękniejszych miast Europy. Najwybitniejsze budowle: katedra św. Stefana (XIII XV w.), liczne kościoły gotyckie i barok., zamek (Hofburg), ratusz, parlament, Belweder. Wspaniałe parki (Prater). Wielkie ognisko handlu i przemysłu (metal., maszyn., odzież., luksus.). Olbrzymi węzeł komunikacji kolej. i lotniczej. Ognisko kultury i nauki. Uniwersytet od 1365, politechn., liczne uczelnie techn. i handl., akademie konsularna i sztuki. Akad. Umiejętn. Bogate muzea i biblioteki. Teatry. Miasto podziel. na 21 okręgów (Bezirk). — Osada powstała na miejscu obozu rzymsk. legionu, od 1221 miasto. Od XII w. stol. księstwa i arcyks., od 1804 cesarstwa Austrii Dwukrotne oblężenie przez Turków 1529 i 1683 (odsiecz Sobieskiego). Wiedeńskie kongresy: 1515 i 1814/15. Upadek Austro-Węgier podciął ekonomiczny rozwój W.

Wiedeński kongres, 1) 1515, z udziałem Zygmunta Starego (uregulowanie sukcesji w Czechach i na Węgrzech na wypadek wygaśnięcia Jagiellonów); 2) w. k. 1814—15, unormował stosunki w Europie po wielkiej rewolucji i wojnach napoleońskich (supremacja Austrii w Niemczech i Włoszech, Anglii na morzach i w koloniach, utworzenie Królestwa Kongresowego, św. Przymierze i w. i.).

Wiedza, ilość, zespół wiadomości człowieka; por. Nauka.

Wiek, liczba przeżytych lat oraz odpowiedni cielesny i umysłowy stopień rozwoju: rozróżnia się w. dziecięcy, młodzieńczy, dojrzały i starczy; w. młodzieńczy trwa od pory pokwitania do czasu ukończenia wzrostu (u płci męsk. od 14—24, u żeńsk. od 14—20 r.); okres dojrzałości: u kobiet do 45, u mężczyzn często do 60 roku.

Wieland (wiland) Christoph Martin, poeta niem. (1733—1813), jego arcydzieło romantyczny epos „Oberon".

Wielbląd, ob. Wielbłądy.

Wielbłądy
1) Dromedar 2) Wielbłąd dwugarbny

Wielbłądy, rodzina ssaków przeżuwających; sierść szara lub brunatna, na grzbiecie 1 lub 2 garby tłuszczowe; w trawieńcu żołądka komórki wodne (stąd wielka wytrzymałość na brak wody); należą tu: lama w Nowym Świecie i wielbłąd w Starym Świecie. W. jednogarbny (dromedar w Afryce i Azji zach., znany tylko hodow., w. dwugarbny w Azji wsch. i środk. — W. używane jako zwierzęta juczne, wierzchowce, zwłaszcza w obszarach pustynnych, mięso i mleko jadalne; sierść używana w tkactwie, nawóz na opał.

Wieleń, m. w pow Czarnków (woj. poznańsk.) nad Notecią, 3.000 mieszkańców .

Wielhorski, 1) Michał, kuchmistrz w. lit., † 1790, uczestnik konfederacji radomskiej (1767 posłował do Petersburga), potem barskiej; 2) Michał, syn poprz., generał pol. (1759—1817), uczestnik kampanii 1792 i powstania kościuszk., współdziałał w tworzeniu legionów, 1799 w niewoli austr.; 1815 senator-wojewoda i min. wojny.

Wieliczka, m. pow. w woj. krak., 8.000 mieszkańców, kop. soli kamiennej, należ. do największych na świecie; zamek z XIV w.

Wieliczko Samuel, kronikarz rus (* ok. 1670), nap. kronikę Kozaczyzny od czasów najdawniejszych aż do pocz. XVIII w.

Wielka, ros. Wielikaja, rz. w Rosji, w obwodzie leningradzkim, 427 km, uchodzi do Jez. Pejpus.

Wielka Brytania (Great Britain), królestwo w zach. Europie, metropolia imperium brytyjsk., obejmująca Anglię z Walią i Szkocję na Wyspie Wkiej B. oraz Wyspy Man, Normandzkie (Jersey i Guernsey) i płn. cz. Irlandii (Ulster). Razem 245.005 km² pow. i 46,8 mil. mieszkańców (w tym Płn. Irlandia 13 564 km² i 1,26 mil mieszk.). Ob. Anglia, Irlandia i Szkocja Ludność w 96% mówi jęz angielskim, jęz celtyckie cymryjski i gelicki) zachowane tylko w Walii, zach. Szkocji i Irlandii. Olbrzymia przewaga ewang. (anglikanie, prezbiterianie i liczne sekty, rz kat. ok. 3 mil. Gęstość zaludn. 191 mieszk. na 1 km². 1934: przyrost nat. 3‰, emigracja 29 200 ludzi Największa urbanizacja w Europie (80% ludn. miejsk.) Miast powyżej 100.000 mieszk.: 55, w tym 5 ponad 1 mil. mieszk. Stol. Londyn: 8,4 mil. mieszk. W 1931 z pomiędzy zawodowo czynnych mieszk. trudniło się: 5.2% rolnictwem, leśn. i rybołówstwem, 42,8% górnictwem i przemysłem, 20,9% handlem i komunik. Podstawę gospodarczej potęgi W. B stanowi górnictwo przemysł i handel. Rolnictwo i hodowla już od dawna nie pokrywają potrzeb kraju. Ziemia uprawna zajmuje 21 5%, łąki i pastw 59 4% las 5,1%, nieużytki i in 14% całej pow Zbiory (1934) w mil. q: 18,9 pszenicy, 22 2 owsa, 55,9 ziemniaków, 30,6 buraków cukr. Stan hodowli: 1.1 mil. koni, 8,7 mil. bydła rog., 3,9 mil. trzody chlew., 24,9 mil owiec. Wybitnie rozwinięte rybołówstwo morskie. Olbrzymie złoża węgla i żelaza, położone w pobliżu morza. Produkcja górnicza (1934 225 mil. t węgla kam (drugie miejsce na świecie z 20,5% świat. prod.), 10.8 mil t rudy żel 46.000 t cynku. 27 000 t cyny i 11.000 t miedzi. Przemysł. jeden z najwszechstronniejszych i najpotężniejszych na świecie. Gł. gałęzie: przemysł włókienniczy, bawełniany (Manchester), wełniany (Leeds), jutowy (Szkocja), lniany (Belfast,

metal i maszynowy (Sheffield Birmingham, Glasgow), okrętowy, ceramiczny, chemiczny i spożywczy. 1934: 45,8 mil. wrzecion w przem. bawełnianym (najwięcej na świecie); produkcja stali 9 mil. t, żelaza sur. 6,1 mil. t. Komunikacja (1934): 32 900 km kolei, 5911 km kanałów (1935) 1,881.000 samochodów. Silnie rozwinięte lotnictwo. Największa flota handl. na ziemi 1935 26,8% świat. tonażu (17 400 000 t rej. brutto). Gł. porty: Londyn, Liverpool, Hull, Glasgow, Cardiff, Newcastle, Southampton i Portsmouth. W handlu zagran. zajmuje W. B pierwsze miejsce na świecie. Wartość (1935 przywozu: 18,4 miliarda, wywozu: 11,1 miliarda zł (14% świat. obrotu). W przywozie przewaga artykułów spożywczych (32,4%) i surowców (20,5%), w wywozie — wyrobów gotowych (58,9%). Najżywsze stosunki handl. z: St. Zjed., bryt. dominiami i koloniami, Argentyną, Francją i Niemcami. Wartość (1935) przywozu z Polski (drzewo, zboże, mąka, bekony, nabiał, parafina, cukier) 181 mil., wywozu do Pol. (wełna, przędza, maszyny, futra, śledzie, żelazo) 117 mil. zł. — Budżet państwowy W. B. (1933/34): dochody 23.384 mil., wydatki 22.511 mil. zł. — Ustrój: Zjednoczone Królestwo W. B i Płn. Irlandii (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland). Monarchia dziedz. (w angielsk. domu panującym Windsor) i konstytuc., o ustroju opartym na szeregu ustaw zasadniczych z różnych wieków (brak jednej ogólnej konstytucji). Król posiada najwyższą władzę wykonawczą, prawo sankcji i veta względem uchwał parlamentu (w praktyce niewykonywane). Parlament złoż. z Izby Wyższej cz. Lordów (książęta krwi, parowie dziedz. i mianowani przez króla, episkopat) i Niższej cz. Gmin (615 posłów). Rząd (premier, ministr.) odpowiedzialni przed Izbą Gmin. — Brytyjskie Imperium (British Commonwealth of Nations) stanowi pod zwierzchnictwem bryt. Korony związek równouprawnionych państw, do którego należą W. B. (z cesarstwem Indii, koloniami, protektoratami i mandatami) oraz 6 dominiów: Wolne Państwo Iryjskie (Irlandia), Kanada, Nowa Fundlandia, Związek Płd.-Afryk., Australia i Nowa Zelandia. Imperium Brytyjskie obejmuje: 36,777.000 km² pow. i 507,9 mil mieszk., tworząc największą potęgę polityczną i gospodarczą świata.

Najważniejsze posiadłości bryt. poza 6 wymienionymi domin., w Europie: Gibraltar, Malta; w Azji: Cypr, Aden, Hadramaut, Oman, Cejlon, Państwa Malajskie, Straits Settlements, Płn. Borneo, Indie, Hongkong, mand. Palestyna i Transjordania; w Afryce: Gambia, Sierra Leone, Złote Wybrzeże, Nigeria, Rodezja, Kenia, Uganda, Somali Br., Sudan Anglo-Egipski, mand. Tanganika, Kamerun i Togo; w Ameryce Honduras, Gujana Br. i Jamajka; nadto liczne wyspy w Oceanii i cz. Antarktydy.

Dzieje. Pierwotnie celtyccy Brytowie; 55 przed Chr. wtargnięcie Rzymian pod Cezarem; do 410 po Chr. rzym. prowincją; 450—600 podbita i skolonizowana przez germańskich Jutów, Anglów i Sasów; 673 pierwszy synod kościelny; 1016—35 pod Kanutem W. duń. (zaczątek parlamentaryzmu) od 1066 (zwycięstwo pod Hastings ks. normandz. Wilhelma Zdobywcy) rządy normandzkie; od 1154 dynastia Anjou-Plantagenet; za Henryka II podbicie Irlandii, hołdowanie Szkocji; za jego syna Jana 1215 Magna Charta Libertatum (podstawa ang. ustroju, ograniczenie władzy królewskiej na rzecz stanów); za Henryka III pierwszy parlament 1265 (baronowie, reprezentanci hrabstw i miast) 1350 roz-

dział parlamentu na Izbę wyższą i niższą; 1337-1453 „wojna stuletnia" z Francją; 1459—85 walki dynastyczne domu Lancaster i York; od 1485 Tudorowie (pierwszy Henryk 7), za Henryka VIII reformacja (kościół anglikański), utrwalona za Elżbiety, 1558—1603, za której: ścięcie Marii Stuart, 1588 pokonanie armady hiszp., potężny rozwój gospodarczy (odkrycia, kolonizacja Płn. Ameryki, 1600 kompania Wschodnio-indyjska etc.) i kulturalny (Bacon, Szekspir); od 1603 dynastia szkocka Stuartów (unia personalna z Szkocją); za Karola I rządy absolutystyczne (1629 rozwiązanie parlamentu), 1642 wojna domowa, 1649 stracenie króla, republika ang. (Commonwealth) pod Oliverem Cromwellem (lord-protektor): rządy autokratyczne, unifikacja Anglii, Irlandii, Szkocji (wspólny parlament), 1651 akt nawigacyjny (ob. Naw. akty), wojna z Holandią, sojusz z Francją; 1660 na tronie ponownie Stuartowie; za Karola II 1673 tzw. Test Act (wykluczenie katolików od urzędów), 1679 Habeas Corpus Act (wolność osobista obywatela), powstanie partii whigów (późniejsi liberali) i torysów (późniejsi konserwatyści); za Jakuba II 1685—88 „bezkrwawa rewolucja", powołanie na tron jego zięcia Wilhelma III, ks. orańskiego, który 1689 podpisał „Deklarację praw narodu ang." (ugruntowanie parlamentaryzmu ang.), wystąpił w wojnie koalicyjnej przeciw Ludwikowi XIV franc. (1697 pokój w Ryswick); za królowej Anny 1702 wojna sukcesyj. hiszp. (pokój w Utrechcie 1713, naby-

tek Gibraltaru i Minorki), 1707 zjednoczenie Anglii ze Szkocją (odtąd Królestwo W. Brytanii); od 1714 dynastia hannowerska (pierwszy z niej Jerzy I); w wojnie z Francją (W. Pitt starszy) 1755—63 zawładnięcie Kanadą; w płn.-amerykańskiej wojnie o wolność 1775—83 usamodzielnienie się amer. kolonij ang. (St. Zjednoczone); 1783—1801 rządy W. Pitta młodszego: liczne reformy, reorganizacja zarządu Indii 1800 unia z Irlandią, wystąpienie przeciw rewolucji franc., następnie Napoleonowi, 1798 klęska franc. pod Abukir, 1805 pod Trafalgar, 1806 blokada kontynentalna Napoleona, 1815 pokonanie go pod Waterloo; 1853—6 udział W. B. w wojnie krymskiej. — Przeobrażenia wewnętrzne W. B.: demokratyzacja, zaczątki wielkiego przemysłu (maszyna parowa), powstanie socjalizmu, 1829 równouprawnienie katolików, 1832, 67 i 85 reformy wyborcze, 1846 wolny handel (Robert Peel); odebranie Izbie Lordów równorzędności z Izbą Gmin, 1914 samorząd Irlandii (tzw. „Home Rule" niezrealizowany). — W 2. poł. XIX w. ekspansja kolonialna (Beaconsfield, Chamberlain, Rhodes), od 1876 królowa Wiktoria cesarzową Indii, 1882 opanowanie Egiptu, potem Sudanu, 1899—1902 podbicie Transwalu i Oranii; rywalizacja głównie Niemiec (także Francji i Rosji); od 1901 na tronie Edward VII, wyjście ze „splendid isolation" („wspaniałe odosobnienie"), sojusz z Francją i Rosją przeciw Niemcom; 1914—18 udział w wojnie światowej, po której uzyskanie mandatu nad płd.-zach. Afryką, N. Gwineą, Samoą (kolonie niem.) oraz turec. Mezopotamią i Palestyną, kontroli Kanału Sueskiego. Po wojnie: 1922 rozwiązanie sprawy irland. (wolne państwo na stanowisku dominium); uznanie niezawisłości Egiptu i Iraku; silne prądy niepodległość. w Indiach (Gandhi etc.), kryzys gospod.; 1924 i 28—31 gabinet Mac Donalda (partia robotnicza); 1931 obniżenie wartości funta, w wyborach 1931 i 1935 zwycięstwo konserwatystów 1935 groźny konflikt z Włochami z powodu ich wyprawy abisyńskiej; 1936 śmierć Jerzego V, objęcie rządów przez Edwarda VIII, jego abdykacja, wstąpienie na tron Jerzego VI, potężne zbrojenia.

Wielka choroba, to samo co epilepsja (ob.).

Wielka Grecja, w staroż. miasta grec. w płd. Italii, później oznaczenie całej płd. Italii i wsch. Sycylii. Por. Grecja, Dzieje.

Wielka Horda, ob. Horda Złota.

Wielka Niedźwiedzica, ob. Niedźwiedzica.

Wielkanoc, święto Zmartwychwstania Chrystusa, najstarsze ze świąt chrześc., historycznie związane z żyd. P a s c h ą (ob.); jest świętem ruchomym (co rok w inny dzień marca lub kwietnia); przed W. — W i e l k i P o s t 40-dniowy, którego ostatni tydzień zwie się W. T y g o d n i e m.

Wielkanocna Wyspa, Rapanui, Waihu, wyspa w Polinezji, należ. do Chile, 118.000 km², 300 mieszk.; odkryta 1722 przez Holendrów w dzień Wielkiej Nocy. — Por. O c e a n i a.

Wielkanocne misteria, najdawniejsze średniowieczne widowiska relig., rozwinęły się z łac. dialogu kościelnego trzech Maryj przy Grobie Chrystusa, od X w., z polskich dochow. Mikołaja z Wilkowiecka ok. 1570 i późniejsze.

Wielka schizma papieska, w l. 1378—1417, ob. Schizma.

Wielka Wieś, w pow. morskim, nad Bałtykiem, 600 mieszk., letnisko.

Wielkie Jeziora Słone, ang. Great Salt Lake, bezodpływ. jez. w st. Utah, w St. Zjedn. Am. Płn., 1283 m n. p. m., 4—6.000 km² (zależ. od stanu wody), zawiera 19% soli kuchen., kt. się eksploatuje, w pobliżu złoża asfaltu.

Wielki Elektor, ob. Fryderyk 6)

Wielkie Łuki, m. w obwodzie Zachodnim (Rosja), 20.000 mieszk.; 1580 zdobyte przez St. Batorego.

Wielki komtur, ob. Krzyżacy.

Wielki książę, przeważnie tytuł części rus. książąt (dawniej zwykle zwierzchnego księcia), następnie ros. książąt krwi, panujących litewskich, od unii lubelskiej także królów polskich.

Wielki mistrz, przełożony zakonów rycerskich (templariuszów, krzyżaków), oraz lóż wolnomularskich.

Wielki Mogoł, tytuł członków dynastii, panującej we Wsch. Indiach w państwie założ. 1526 przez Babera; ostatni z rodu Bahadur Szach, † 1862

Wielki Ocean, ob. Spokojny Ocean

Wielki (wysoki) piec, ob. Żelazo.

Wielki Staw, jeden z Pięciu Stawów Polskich w Tatrach Wys., 1665 m n. p. m., 34 ha, do 79 m głęb.

Wielki Tydzień, ostatni tydzień przed Wielkanocą (ob.).

Wielki Waradyn, ob. Oradea Mare.

Wielki Wóz, ob. Niedźwiedzica

Wielkogłowie, nadmierny rozwój puszki mózgowego.

Wielkopolska, w pojęciu geograf. nizina zajmująca zach. cz. pasa Wielkich Dolin między Pomorzem na płn., Kujawami na wsch., Wyżyną Śląsko-Małop. na płd. oraz Śląskiem i Brandenburgią na zach. Rzeźba kraju wytworzona przez lodowce dyluwialne. Szerokie pradoliny (Warszawsko-Berlińska, Toruńsko-Eberswaldzka i i.) dzielą W. na szereg wysoczyn równinnych lub lekko falistych. Moreny czołowe tworzą łańcuchy pagórków na płn. od Poznania (154 m) i na linii Leszno-Kalisz. Gł. rzeki Warta z dopływami: Noteć, Wełna, Prosna i Obra. Liczne jeziora gł. w okolicy Gniezna. Gleby polodowcowe (gliny, piaski) średniej jakości. Dzięki jednak wysokiej kulturze roln. jest W. spichrzem Polski (ziemniaki, żyto, buraki cukr.). Przemysł spożywczy. Ważniejsze miasta: Poznań, Kalisz, Gniezno, Koło, Konin, Ostrów Wkopolski i Krotoszyn. — D z i e j e: Prastara siedziba Polan (mieli oni zjednoczyć plemiona lechickie). Tu zawiązek państwowości i kultury pol.; po przyjęciu chrztu 966 przez Mieszka I, pierwsze pol. biskupstwo w Poznaniu, 1000 metropolia w Gnieźnie (również stolica do Kazim. Odnowiciela); od Bol. Śmiałego znaczenie W. stopniowo słabnie, a wysuwa się Małopolska; testamentem Krzywoustego W. przeznaczona Mieszkowi Staremu; 1295 koronacja na króla pol. Przemysława II, władcy W. wraz z Pomorzem gdańskim (próba unifikacji państwa). Po unii lu-

belskiej 1569 W. obejmowała dawne województwa: poznań., kaliskie, sieradz., łęczyckie, brzesko-kujaw. inowrocław. płockie rawskie, mazowieck., chełmiń., malborskie i pomorskie. — W rozbiorach pod Prusami, od 1807 w Ks. Warszaw., na kongresie wiedeńskim 1815 podzielona między Prusy (wojew. poznań. i gnieźnień. [wyodrębnione 1768 z kaliskiego] oraz część kaliskiego) i Rosję (Królestwo Kongres.). Pod Prusami bezowocne próby germanizacji, przy świetnym rozwoju gospodarczym. Od 1918 w odrodzonym państwie polskim.

Wielkorosja, kolebka państwa moskiewskiego, środk. i płn. część dzis. Rosji, w przeciw. do Małorosji i Białorusi, kt. dopiero w XVII—XVIII w. weszły w skład państwa rosyjskiego.

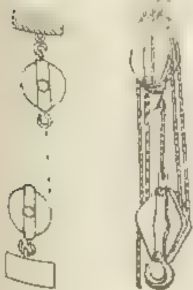
Wielkorusini (Rosjanie), panująca ludność słowiańska w Rosji, rozpada się etnograficznie na 2 grupy: płn. i płd.; w typie antropologicznym, kulturze materialnej i duchowej widoczne wpływy mongolskie i ugro-fińskie.

Wielkowidztwo, ob. Macropsia.

Wielobarwność, ob. Pleochroizm, Polichromia.

Wielobok, wielokąt, figura geom. płaska ograniczona odcinkami, bokami, np. czworobok, pięciobok itd. W. umiarowy ma wszystkie boki i kąty równe.

Wielobóstwo, ob. Politeizm.

Wielokrążki

Wielogłosowość, ob. Polifonia.

Wielokąt, wielobok (ob.).

Wielokrążek, urządzenie do podnoszenia ciężarów. Najprostszy w. pojedynczy jest zespołem dwóch krążków, stałego i ruchomego, połączonych liną. Siła, działając na linę przewleczoną przez krążek stały, podnosi krążek ruchomy wraz z ciężarem. Gdy w. składa się z n krążków, siła równa n-tej części ciężaru wystarczy do podniesienia ciężaru.

Wielokrotność danej liczby, iloczyn tej liczby przez liczbę całkowitą.

Wielomęstwo, ob. Małżeństwo.

Wielomian, wyrażenie algeb. powstałe przez dodawanie lub odejmowanie. W., kt. zawiera dwa wyrazy, np.: a+b zwie się dwumianem, gdy 3 wyrazy, np. 2a+3b+c trójmianem itd.

Wielopolska (Walewska) Maria Jehanne, pisarka pol., * 1884, „Pani El", „Faunessy", „Kryjaki" i in.

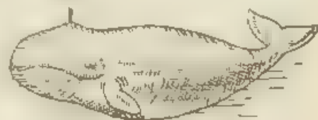
Wielopolski Aleksander, hr., margr. Gonzaga-Myszkowski, pol. mąż stanu (1803—77), podczas powstania listop. w misji dyplomatycz. w Londynie; 1848 współzałoż. stronnictwa konserwatywnego w Galicji; 1861 jako dyrektor Komisji Wyznań Relig. i Oświec. Publ. w Królestwie Kongres. przeprowadził doniosłe reformy, uprawiając za to politykę bezwzględnej lojalności wobec Rosji; 1862 naczelnik rządu cywilnego (znienawidzony, dwukrotne zamachy na niego), przeprowadzeniem „branki" do wojska wywołał wybuch powstania 1863.

Wielopostaciowość, ob. Polimorfizm.

Wieloryb, 1) ob. Wieloryby. 2) wielki gwiazdozbiór płd., zawiera gwiazdę zmienną, tzw. „Cudowną" (Mira Ceti).

Wielorybia Zatoka, ang. Walvis Bay, zatoka u zach. wybrzeży płd. Afryki, od 1878 do Anglii.

Wieloryby, ssaki stanowiące rodzinę waleni bezzębnych; kształt ciała podobny do ryby; skóra naga lub z rzadkim włosem, nozdrza na czole, wyrzucają podczas wydechu fontannę wody; w miejsce zębów płyty fiszbinowe, wyrastające z podniebienia. W. grenlandzki, 15 m dł., w Morzu Lodowatym Płn., dostarcza tranu i fiszbinu; w. australski prawie wytępiony. Obecnie chronione.

Wieloryb

Wielosił, rośl. trwała z rodziny wielosiłowatych, mokre łąki, brzegi potoków.

Wieloszczety, rząd robaków-pierścienic z gromady szczecionogów; z każdego pierścienia wyrastają parapodia ze szczecinkami; rozdzielnopłciowe; niektóre żyworodne, przew. jajorodne; morskie.

Wielościan, bryła ograniczona wielobokami, tworzącymi ściany, które przecinają się wzdłuż krawędzi; krawędzie przecinają się w narożach. W. umiarowy jest ograniczony przystającymi wielobokami umiarowymi, w każdym narożu schodzi się równa ilość ścian. W. umiarowe: czworościan, sześcian, ośmiościan, dwunastościan, dwudziestościan.

Wielożeństwo, ob. Poligamia.

Wieluń, m. pow. w woj. łódzkim, 13.000 mieszk., cukrownia, browar, młyny, tartaki, w XIII w. stol. ziemi wieluńskiej.

Wien, ob. Wiedeń.

Wien Wilhelm, fizyk niem. (1864—1930), pracował w dziedzinie hydrodynamiki i promieniowania, ogłosił prawo W.: iloczyn z temperatury bezwzględnej i długości fali w widmie, która przypada na maksimum promieniowania, jest wielkością stałą.

Wiener Otto, fizyk niem. (1862—1927), wykazał istnienie stojących fal świetlnych, zajmował się barwną fotografią.

Wiener-Neustadt, m. w Austrii Dolnej, połącz. kanałem z Wiedniem, 37.000 mieszk., lotnisko.

Wieniawski, 1) Julian, pseud. Jordan, pisarz pol. (1834—1912): „Wędrówki delegata" i in.; pierwszy redaktor „Tygodnika Illustrowanego"; 2) Henryk, pol. skrzypek i kompozytor (1835—80), świetna kariera wirtuozowska; jego kompozycje skrzypc. arcydziełami stylu koncertowego: koncerty, etiudy, „Legenda", Polonez i w. in.; 3) Józef, pianista pol. (1837—1912), brat poprz.; kompoz. fortep.; 4) Antoni, ekonomista pol., * 1871, liczne prace; 5) Adam Tadeusz, kompoz. pol., * 1879, opery: „Megae", „Wyzwolony", balet „Lalita", opera kom. „Król kochanek", chóry i in.

Wieniec, od najdawn. czasów używany jako uroczysta ozdoba głowy, honorowa odznaka zwycięzców, symbol dziewictwa, itd.

Wieprz, ob. Świnie.

Wieprz, pr. dopł. średniej Wisły, 285 km.

Wierchnieudińsk, stol. sow. republ. Mongolsko-Buriackiej, przy ujściu Udy do Selengi, 29 000 mieszk.

Wierchojańsk, m. w republ. Jakuckiej (Syberia), 400 mieszk., biegun zimna (najniż. za obserwowana temper. —67,8°).

Wierczyński Vrtel- Stefan, pol. bibliograf i historyk literatury średniow., * 1886.

Wiernoje (Wiernyj), ob. Alma Ata.

Wiernoleninsk, ob. Nikołajew.

Wiersz, łac. versus, w poezji zespół wyrazów stanowiący zamkniętą całość rytmiczną. Stopa wierszowa, regularnie powtarzające się połączenie zgłoski silnie akcentowanej z jedną lub kilkoma zgłosk. nieakcentowanymi. Miara wierszowa, zasada budowy wiersza. Por. Metrum.

Wiersza, rodzaj samołówki rybackiej.

Wiertarka, obrabiarka o napędzie mechanicznym do robienia otworów; ob. Drewno (obróbka), Metale (obróbka).

Wiertło, narzędzie zwykle stalowe ze śrubowymi krawędziami do robienia otworów; w ręczne: świder.

Wiertz Antoni, malarz belg. (1806—65); dzieła w stylu monumentalnym (sceny relig., mitolog.), potem o charakterze wizjonerskim („Szaleństwo i Zbrodnia" itp.).

Wierusz-Kowalski, ob. Kowalski-Wierusz.

Wieruszów, m. w pow. Wieluń (woj. łódz.), nad Prosną, 5.000 mieszk.

Wierzba

Wierzba, drzewa lub krzewy dwudomowe z rodziny wierzbowatych, liście krótkoogonkowe, lancetowate lub jajowate, kwiatostany w kłosach zw. kotkami; pospolite gat.: w. krucha, drzewo lub krzew; w. płacząca, drzewo często hodow. poch. z Azji; w. biała, drzewo lub krzew na niżu pospol.; w. szara (łoza), krzew na niżu; w. rokita, krzew; w. wiciowa, krzew, dostarcza materiału na koszyki; wiklina, krzew nad rzekami i potokami, stosow. w koszykarstwie; kora w. używ. w garbarstwie, drewno miękkie, nieużyteczne. - W. rozmnażają się b. łatwo przez sadzonkowanie.

Wierzbicki Andrzej, pol. ekonomista i polityk, * 1877, w 1918 min. przemysłu i handlu, później nacz. dyr. Centr. Związku Pol. Przemysłu. „Ogólny pogląd na rozwój przemysłu polskiego", „Zagadnienie etatyzmu i neoetatyzmu w Polsce" i in.

Wierzbięta (Wirzbięta) Maciej, pol. pisarz i drukarz krakowski (1523—1605), wydawca od 1554 dzieł protestanckich, Reja i in.

Wierzbiński Maciej, powieściopisarz polski (1862—1933): „Kniaź i księżna", „Bies i skarbonka", „Pod Mysią wieżą", „Siostra Felicja" i in.

Wierzbnik, m. w pow. Iłża (woj. kielec.), nad Kamienną, 7.000 mieszk., przem. ceramiczny, szklany i in.

Wierzbowski Teodor, historyk pol. (1853—1923), nap. „Krzysztofa Warszewickiego niewydane pisma, listy etc.", „Uchańsciana", „Jana Ostroroga Pamiętnik ku pożytkowi Rzeczypospolitej zebrany", „Vademecum" (podręcznik do studiów archiwalnych) i in.

Wierzbówka, rośl. trwała z rodziny wiesiołkowatych; rowy, żwirowiska.

Wierzchołek kąta, punkt przecięcia dwu półprostych, tworzących ramiona kąta.

Wierzchołek wzrostu, u roślin ta część pędu lub korzenia, gdzie się znajduje tkanka twórcza.

Wierzchołkowe kąty, k., które mają wspólny wierzchołek, a ramiona jednego kąta są przedłużeniami ramion drugiego; w. k. są sobie równe.

Wierzchotka, kwiatostan, w kt. oś główna zakończona kwiatem, a wyrastające z niej 2 lub więcej osi bocznych też zakończone kwiatem; z nich wyrastają drugorzędne osi boczne.

Wierzeje, duże, 2-skrzydłowe wrota.

Wierzyca, l. dopł. dolnej Wisły, 100 km, uchodzi pod Gniewem.

Wierzyciel, osoba, której przysługuje pretensja, wierzytelność do osoby drugiej, zobowiązanej, dłużnika.

Wierzynek Mikołaj, bogaty mieszczanin krakowski, z pochodz. Niemiec, † 1368, wydał 1364 ucztę dla cesarza Karola IV, Ludwika węg. i wielu innych królów i dostojników.

Wierzyński Kazimierz, poeta pol., * 1894, współtwórca „Skamandra", piewca radości życia: „Wiosna i Wino", „Wróble na dachu", pogłębia się myślowo: „Wielka Niedźwiedzica", „Pamiętnik miłości", wysoki artyzm formy klasycznej: „Laur Olimpijski" (I nagroda międzynarodowa IX Olimpiady), żywy ton społeczny: „Rozmowa z puszczą", „Pieśni fanatyczne", dojrzałość harmonijna treści i formy: „Gorzki urodzaj", „Wolność tragiczna"; wyborny prozator w nowelach: „Granice świata"; świetne recenzje teatralne.

Wierzytelność, por. Wierzyciel.

Wiesbaden, stol. rejencji W. w Hessen-Nassau (Niemcy), 160.000 mieszk.; gorące źródła solankowe; przem. metal., chemiczny.

Wiesiołek, rośl. dwuletnia; kwiaty duże żółte otwarte w nocy; na całym niżu rozpowszechniony, pochodzi z Ameryki.

Wiesiołkowate, rodzina rośl. dwuliściennych z rzędu mirtowych, o dużych kwiatach obupłciowych.

Wiesiołowski, 1) Franciszek, działacz pol. i pamiętnikarz (1814—67), uczestnik ruchów powstańczych 1833 i 46, więziony; nap. „Ustęp z moich wspomnień", „Pamiętnik z r. 1845—1846"; 2) Ludwik, malarz pol. (1854—92); sceny relig., rodzajowe itd.

Wiesner Julius, botanik niem. (1838—1916), zajmował się fizjologią roślin.

Wieszcz, jasnowidz, przepowiadający przyszłość, także natchniony poeta. Trójca trzech

wieszczów romantycznych: Mickiewicz, Słowacki, Krasiński.

Wieś, osiedle stałe o większym skupieniu domów, którego mieszkańcy trudnią się gł. rolnictwem (leśnictwem, rybołówstwem itp.). 4 typy: w. samotnicze (rozproszone); 1-ulicowe (ulicówki, rzędówki, szeregówki łańcuchówki), wzdłuż dróg, dolin lub rzek; w. okrągłe (okolnice) i owalne, budowane w ten sposób w celach obronnych; wielodrożnice (wsie kupowe), zbudowane niesystematycznie i bezładnie.

Wietor Hieronim, od 1518 drukarz krakowski, † 1536, przedtem w Wiedniu, wyd. najdawniejszej dochowanej książki pol.: „Rozmowy Salomona z Marchołtem", 1521.

Wietrzak, wietrznik, ob. Wentylacja.

Wietrzenie, 1) rozpad skorupy ziems. pod działaniem czynników mechanicznych (zmiany temperatury, wiatr i i.), chemicznych (woda, dwutlenek węgla) i biologicznych (rośliny, bakterie); ostatecznym produktem w. jest gleba; 2, ob. Wentylacja.

Wietrzna ospa, ob. Ospa wietrzna.

Wietrznik, wietrzak, ob. Wentylacja.

Wiewiór, ob. Rzeżączka.

Wiewiórka

Wiewiórka, ssak z rzędu gryzoni; ubarwienie sierści zmienne, rude lub szarawe, z białym podbrzuszem, ogon puszysty, długi; żyje przeważnie nadrzewnie, żywi się suchymi owocami, korą; na zimę robi zapasy, śpi snem przerywanym w dziupli; na całej ziemi prócz Australii. W. syberyjskie dostarczają futer.

Wieża, budowla okrągła lub wieloboczna, której wysokość przewyższa znacznie średnicę podstawy. Istnieją w. obronne, kościelne, sygnałowe, latarnie morskie itd. W. przy meczetach zwą się minaretami.

Wieża Babel, wieża, którą według Pięcioksięgu Mojżesza stawiali potomkowie Noego, aż Jahwe pomieszał im języki.

Wieża ciśnień, ob. Wodociąg.

Wieżyca, najw. wzniesienie (331 m) na Pojezierzu Pomorskim.

Więcierz, rodzaj samołówki rybackiej, składa się z siatki rozpiętej na obręczach.

Większość, w matematyce stosunek zachodzący między dwiema różnymi liczbami rzeczywistymi: $a > b$ (a większe od b). W. jest nieodwracalna, przechodnia, tzn. gdy $a > b$ i $b > c$, to $a > c$.

Więzienie, 1 kara pozbawienia wolności o charakterze poprawczym, w przeciw. do aresztu, który ma charakter jedynie koercytywny i izolacyjny. Kara w. trwa najmniej 6 miesięcy, najwyżej lat 15, jeżeli nie orzeczono w. dożywotniego; więzień ma obowiązek pracy wg. wskazań zarządu zakładu karnego. — 2) Zakład państwowy dla wykonywania kary pozbawienia wolności oraz izolacji aresztowanych tymczasowo. — Por. Więziennictwo.

Więziennictwo, ogół wszelkich urządzeń państwowych, służących do ograniczenia wolności przestępców skazanych na kary więzienia i aresztu, oraz osób, aresztowanych tymczasowo. Do XIX w. było więzienie połączone z udrękami fizycznymi, obecnie ma służyć jedynie izolacji i poprawie mieszkańca. W systemie celkowym więzień przebywa cały czas odosobniony w celi; w systemie wspólności więźniowie pracują wspólnie; w systemie progresyjnym przyzwyczaja się więźnia stopniowo do odzyskania wolności; w systemie klasyfikacyjnym więzień dobrze się prowadzący otrzymuje szereg ulg i przywilejów, prowadzących nawet do przedterminowego zwolnienia.

Wigan (uigen), m. w ang. hrabs. Lancaster, 85 000 mieszk., przem. stal. i włókienniczy.

Wight (uajt), wyspa u płd. wybrzeża Anglii, 381 km², 88.000 mieszk.; dzięki łagodn. klimatowi uczęszczana zimowa stacja klimatyczna.

Wigilia, wilia, łac., dzień poprzedzający większe święto, w. Bożego Narodzenia, 24 grudnia przeddzień Bożego Narodz., dzień postny, uroczysty.

Wigonia, odmiana lamy (ob.), o krótkiej, brązowo-żółtej, jedwabistej sierści.

Wigor, łac., tężyzna, dzielność.

Wigowie, ob. Wingowie.

Wigry, jez. w pow. Suwałki, 24 km², do 44 m głębokie.

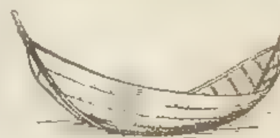
Wigura Stanisław, pol. inż.-konstruktor (1901-32), por. Żwirko.

Wigwam, kryta skórą lub matami chata Indian Ameryki Płn.

Wije, podklasa stawonogów; tułów złożony z pierścieni, z których każdy ma po 1 lub 2 pary nóg, rozdzielnopłciowe, lądowe, żyją pod kamieniami. — Kopalne już w sylurze i dewonie; dzielą się na: pierwowije, skąpotchawce, dwuparce.

Wikariusz (wikary), łac., zastępca; pomocnik proboszcza; w. apostolski, biskup zastępujący papieża na terenach misyjnych; w. generalny, zastępca biskupa w diecezji.

Wikingowie, wojownicy skandynawscy, którzy wyruszali ze swych fiordów (vik) na rabunek i podbój nowych krajów; rozkwit ich potęgi w l. 793-1066; por. Normanowie, Waregowie.

Łódź Wikingów

Wiklina, ob. Wierzba.

Wikłacz, tkacz, mały ptak wróblowaty, barwny; Azja, Afryka, Australia.

Wiktor, imię trzech świętych: 1) W. z Marsylii, męczennik za Maksymiana; 2) W. Mauretańczyk, żołnierz, męczennik za Maksymiana; 3) ob. W. papieże.

Wiktor, imię papieży, m. i.: W. I. 189—199, święty, W. II, 1054—57, zwalczał symonię; W. III, 1086—87, przedtem opat z Cassino.

Wiktor Jan powieściopisarz pol. * 1890, twórca noweli „zwierzęcej": „Burek", „Srogi pies

i sentymentalny zając", „Eros na podwórzu", głęboki ton miłości franciszkańskiej: „Tęcza nad sercem", naturalistyczny epik współczesnego życia chłopa polskiego: „Wierzby nad Sekwaną", „Orka na ugorze", pesymistyczny krytyk urbanizmu: „Zwariowane miasto". Laureat nagrody lit. m. Krakowa.

Wiktor Amadeusz, 1) W. A. II ks. sabaudzki, od 1720 król sardyński (1666—1732), początkowo przeciwnik Francji 1690—96, potem jej sprzymierzeniec (wojna sukcesyj. hiszp.); 2) W. A. III, król sardyń. (1726—96), syn Karola Emanuela III, utracił Sabaudię i Nizzę na rzecz Francji, przeciwnik rewolucji francuskiej.

Wiktor Emanuel, królowie sardyńscy i włoscy: 1) E. I, król Sardynii (1759—1824), syn W. Amadeusza III, za niego restytucja 1814 i 15 monarchii Sardyńskiej; 2) W. E. II, król Sardynii, potem włoski (1820—78), walczył zwycięsko 1859 (wraz z Napoleonem III) z Austrią (uzyskanie Lombardii), zjednoczył Włochy 1861, koronował się na króla włos.; 3) W. E. III, król. włos., * 1869, syn Humberta, na tronie od 1900, początkowo sprzymierzeniec Austrii, podczas wojny światowej jej przeciwnik, 1922 oddał ster rządów Mussoliniemu, 1936 cesarz Abisynii.

Wiktoria (Victoria), rzym. bogini zwycięstwa.

Wiktoria, 1) W. I Aleksandryna, królowa ang. (1819—1901), na tronie od 1837, małżonka (1840) Alberta, ks. sasko-koburskiego, osobiście czynna w polityce; za jej panowania wybitny ekonomiczny i polityczny rozwój państwa (e r a w i k t o r i a ń s k a); 2) W. Adelajda, cesarzowa niem. i król. prus. (1840—1901), córka poprz., małżonka 1858 ks. Fryderyka Wilhelma prus. (po jego śmierci cesarzowa Fryderyka).

Wiktoria, ang. Victoria, państwo związkowe w płd.-wsch. Australii, kraj b. urodzajny, uprawa zboża, owoców i wina, kop. węgla kamien. i brunatnego; 227.610 km², 1,800 000 mieszk.; stol. Melbourne.

Wiktorii Jezioro (Victoria Njansa, Ukerewe), najw. jezioro w Afryce, na gran. Ugandy i Kenii, 1134 m n. p. m., 66.250 km² do 83 m głęb., odpływem Biały Nil. — 1858 odkryte przez Speke'a, 1889 zbadane przez Stanleya.

Wiktorii Wodospady, ob. Zambezi.

Wiktorii Ziemia, ang. Victorialand, 1) wyspa w amer. archipelagu arktycznym; 2) górzysty obszar w Antarktydzie na wsch. od morza Rossa.

Wilajet, tur. jednostka administracyjna.

Wilamowitz-Moellendorf Ulrich von, znakom. niem. filolog klasyczny (1848—1931), podstawowe badania Homera, tragedii greckiej, Platona, Pindara, poetyki greckiej itd., wzorowe wydania tekstów greckich.

Wilanów, w. w pow. Warszawa, pałac i park Jana III Sobieskiego, zbiory sztuki.

Wiley, ob. Lutycy.

Wilcza jagoda, ob. Pokrzyk.

Wilcza paszcza, ob. Zajęcza warga.

Wilcze doły, 1) pułapki na zwierzęta; 2) rodzaj przeszkody w f o r t y f i k a c j i polowej i stałej (dół z wbitym w dno palem).

Wilczełyko, ob. Wawrzynek.

Wilczomleczowate, rodziny rośl. z rzędu trójściennych; rośliny zielne, kwiaty jednopłciowe, w łodygach przeważnie sok mleczny; tropikalne rośl. tej rodziny wykazują budowę sucholistą; niekt. (H e v e a, Ameryka tropikalna) dostarczają kauczuku.

Wilczyński Albert, pisarz pol. (1829—1900): „Kłopoty starego komendanta".

Wilde (łajld) Oscar, ang. poeta i pisarz (1856—1900), twórca subiektywnego estetyzmu w literaturze i życiu, dla którego sztuka wzorem, w powieści: „The Picture of Dorian Gray", w krytycznych „Intentions", w poezjach i pięknych bajkach prozą ulubieniec i przedstawiciel swej epoki, mistrz paradoksu, świetne dialogi w komediach: „Lady Windermere's Fan", „A Woman of No Importance", „An Ideal Husband", „Bunbury" („The Importance of Being Earnest"); więziony za homoseksualizm, wyraz przemiany duchowej w porywającej spowiedzi: „De Profundis", w poemacie: „Ballad of Reading Goal"; franc. dramat: „Salome"; potępiony przez pruderię społeczną, umarł w Paryżu w nędzy.

Wilec, l e j e k, rośl. z rodziny powojowatych z Meksyku, hodow. jako ozdobna.

Wileglatura, włos., letnisko, letni pobyt na wsi.

Wilejka, 1) l. dopł. Wilii, 70 km., uchodzi na terenie Wilna; 2) m. pow. w woj. wileńsk., 5.000 mieszkańców.

Wilga, ptak przelotny z rodziny wilgowatych, śpiewający, żółto ubarwiony, żywi się owadami i owocami, gnieździ się na drzewach, Stary Świat, Australia.

Wilga, pr. dopł. Wisły, 71 km długi.

Wilgotność powietrza, zawartość pary wodnej w powietrzu. Rozróżnia się w. b e z w z g l ę d n ą, tj. ilość pary wodnej w 1 m³ powietrza, oraz w. w z g l ę d n ą, tj. stosunek prężności pary wodnej zawartej w powietrzu do prężności pary nasyconej w danej temperaturze. W. względna decyduje o możliwości rozwoju życia organicznego na danym obszarze.

Wilhelm, św., kanonik regularny (ok. 1140—1203), działał w Danii, Norwegii, Zelandii, pam. 10. I.

Wilhelm z A k w i t a n i i, św., znany z legend, †812 w zbudowanym przez siebie klasztorze Gellone.

Wilhelm, panujący: A n g l i a: 1) W. Zdobywca, książę normandzki, król angielski, 1066—87, zawładnął Anglią po zwycięstwie pod Hastings 1066, założyciel dynastii anglo-normań.; 2) W. III Orański, 1689—1702, wezwany 1688 przez Anglików (dla obrony protestantyzmu), obalił swego teścia Jakuba II Stuarta (1690 zwycięstwo nad rzeką Boyne), zagwarantował narodowi ang. jego prawa i swobody („Declaration of Rights"); 3) W. IV Henryk, 1830—37, syn Jerzego III, przeprowadził 1832 reformę parlamentarną (za niego zniesienie niewolnictwa). N i d e r l a n d y: 4) W. I ks. Orańsk. Milczek, namiestnik (1533—84), wywalczył niepodległość Niderlandom (zwycięstwa nad Hiszpanami), zjednoczył prowincje protestanc. (unia utrechcka), zamordowany; 5) W. I Fryderyk, pierwszy król Niderlandów (1772—1843), od 1815 na tronie zjednoczonej Belgii i Holandii, 1830 oderwanie się Belgii, abdykował 1840. N i e m c y: 6) W. I

Węże 2

H
te
du
cy
Pr
wr
ha
w.
wa
sw
sw
abo

W
ha
Jur

W
ry
mor

W
wa
glow

zuje s
ge pu
glu
W. le

Will
sy

Wilk
dawne
sm

Wilk
rer po
spraw
dary
logun

Wilko
czenie

Wilko
tymie

Wilko
byl

Wilk
sny h

Willa,
n ogro
dzis tak
ach w

Willae
cdzicie
da 2
capella

Hohenzollern, król prus. i cesarz niem. 1797—1888, rządził za niego Bismarck, 1864 wojna duńska, 1866 austriacka, 1871 zwycięstwo nad Francją, zjednoczenie Niemiec pod zwierzchnictwem Prus, koronacja W. na cesarza niem.; 7) W. II, wnuk poprz., cesarz niem. i król prus., * 1859, na tronie od 1888, zwolnił 1890 Bismarcka, rozwinął ekspansję kolonialną Niemiec, rozbudował flotę („Przyszłość Niemiec leży na morzu“), swą polityką doprowadził do wybuchu wojny światowej, na skutek klęski i rewolucji 1918 abdykował i uciekł do Holandii.

Wilhelmina, królowa holend., * 1880, na tronie od 1890, małżonka ks. Henryka Mecklenburg-Schwerin (od 1901).

Wilhelmshaven, m. port. w Hanowerze (Niemcy), nad M. Północnym, 27.000 mieszk., kąpiele morskie.

Wilia, gł. pr. dopł. Niemna, 559 km, wypływa na Białorusi, uchodzi pod Kownem, nieżeglowna; 2) W. w o ł y ń s k a, l. dopł. Horynia, 82 km, na pewnym odcinku granica Polski i Ukrainy.

Wilk

Wilk, 1) ssak drapieżny z rodziny psów; barwa sierści zmienna w różnych porach roku: b i a ł e w. okolicach polarnych; w lecie żyje samotnie, w zimie stadami; łatwo krzyżuje się z psami, które prawdopodobnie od niego pochodzą. Żyje na całej niemal półkuli płn. — 2) łac. Lupus, gwiazdozbiór płd. — 3) W. t o c z e ń, ob. Lupus. — 4) ob. Wilki.

Wilki, w ogrodnictwie, płone pędy drzew owocowych, rosnące pionowo w górę.

Wilkierz, niem., uchwała miejska w miastach dawnej Polski, lokowanych na prawie niemieckim.

Wilkins Sir George Hubert, ang. badacz krajów podbiegun., * 1888; 1920—21 w brytyjskiej wyprawie arktycznej, po 1926 — kilka lotów polarnych, także próby przeprawienia się przez biegun w łodzi podwodnej.

Wilkołak, w wierzeniach ludowych człowiek przemieniony w wilka.

Wilkoński August, pisarz pol. (1805—1852), słynne „Ramoty i ramotki literackie“.

Wilkosz Witold, polski fizyk i matematyk, * 1891.

Wilk ziemny, P r o t e l e s, drapieżnik z rodziny hien, owadożerny; stepy Afryki płd.

Willa, łac., niewielki dom, przew. w otoczeniu ogrodowym, dawniej podmiejski i wiejski, dziś także po miastach, zwł. w tzw. d z i e l n i c a c h w i l l o w y c h.

Willaert (willart) Adrian, kompozytor niderl., założyciel szkoły weneckiej (1480-1562), twórca stylu 2-chórowego i 5-głosowego madrygału a capella i i.; psalmy, msze, motety.

Willaerts Adam, malarz niderl. (1577-1664), był łącznikiem między szkołą flamandzką i holenderską, sceny b. cw. mroczystości itp.

Willesden (uilsdn), ang. m. w hrabs. Middlesex, w pobliżu Londynu, 184.000 mieszkańców.

Willstätter Richard, chemik niemiec. * 1872, prace nad syntezą chlorofilu; nagr. Nobla.

Wilmington (uilmingtn), m. w st. Delaware, w St. Zjedn. Ameryki Płn., 106.000 mieszk.

Wilno (lit. Vilnius), największe miasto polskie na kresach płn.-wsch. i stolica wojew. 1936: 104 km² pow. (w tym: tereny zabudow. 3000 ha, ulice i place 389 ha, ogrody i parki 179 ha), 208.000 mieszk., w tym 66% Polaków, 28% Żydów, 3,8% Rosj., 0,8% Białorus., 0,8% Litwinów. Leży w kotlinie rz. Wilii (ok. 120 m nad poz. m.) pośród malowniczych wzgórz (do 206 m). Śródmieście, rozbudowane u stóp Góry Zamkowej, otaczają liczne przedmieścia rozłożone między wzgórzami. Wspaniałe zabytki architekt.: ruiny zamku, gotycki kościół ś. Anny, renesans ś. Michała, barok.: ś. Kazimierza, ś. Ignacego, ś. Piotra i Pawła, ś. Teresy i in., w stylu klasycyzmu katedra, kaplica w Ostrej Bramie. Liczne pałace. Ognisko kultury pol. na kresach wsch. Uniwers. Stefana Batorego (założony 1578, wskrzeszony 1919), szereg archiwów (Państw.), bibliotek (Uniwers.) i muzeów. Siedziba władz administr., wojsk. (D. O. K. III), szkoln. (kuratorium) i sądu apelac. 2 arcybisk.: katol. i prawosł., synod gener. kośc. ewang.-refor. Centrum handlu drzewem i ziemiopłod. Przemysł: garbar., drzewny, spożywczy i farmac.-chemiczny. Ważny węzeł kolej. (4 linie). — W o j e w. w i l e ń s k i e 29.011 km² i (1931): 1.275.269 mieszk. (44 na km²), w tym 59,9% Polaków. Obszar rolniczy. Ziemia uprawna zajmuje 41% pow., łąki i pastw. 23,3%, lasy 19,5% a nieuż. i in. 16,4%. — D z i e j e: Od Gedymina stolica państwa litewskiego (1320 wzniesiony przez niego zamek tzw. „Krzywy gród“); od 1387 na prawie magdeburskim, nadanym przez Jagiełłę; rozwój handlowy za Witolda, największy rozkwit za Zygmuntów (liczne budowle, biblioteka, etc.); za Batorego 1578 uniwersytet; podupada za Jana Kazimierza (1654 zajęte przez Rosjan), następnie za Sasów (wojska szwedzkie, saskie, 1748 pożar); odbudowane za Stan. Augusta. Od 1788 rządy Rosjan (1794 powstanie J. Jasińskiego, przejściowe ich wypędzenie). Po rozbiorach siedziba wielu zw. patriotycznych (Filomaci, Filareci i in.). 1919 zajęte przez Polaków, 1920 przejściowo utracone na rzecz Litwinów, potem odzyskane przez gen. Żeligowskiego (Litwa Środkowa [ob.]). Wybitny ośrodek polskości na kresach, ulubione miasto marsz. Piłsudskiego, tu złożono 1935 jego serce.

Wilson (uilsen), 1) Thomas Woodrow, amer. mąż stanu (1856—1924), prezydent Stan. Zjedn. Am. Płn. 1912—20, prawnik i ekonomista, 1917 wystąpił przeciw Niemcom, czym zadecydował o zwycięstwie koalicji, sformułował słynnych „14 punktów“, jako podstawę dla nowego ukształtowania stosunków europejskich (m. in. punkt 13.: żądanie odbudowy Polski z przystępem do morza), inicjator i twórca Ligi Narodów; laureat Nobla (za pokój); 2) Sir Henry Hughes, marszałek ang. (1864—1922), zreorga-

nizował armię ang., od 1918 szef sztabu gener., przeciwnik autonomii irland., zamordowany; 3) Charles Thomson Rees, fizyk ang., * 1869, nagroda Nobla za prace z dziedz. elektryczności

Wilsona choroba, na tle nerwowym: drżenie całego ciała, marskość wątroby, twarz stężała.

Wilżyna, zioło lub krzew z rodziny motylkowatych; korzenie używ. jako środek moczopędny; łąki, przydroża.

Wilkomierz, lit. Ukmerge, m. okręg na Litwie, nad rz. Świętą, 11 000 mieszk., ruiny zamku; przem. ceramiczny.

Wilkomirski Kazimierz, malarz pol. (ok. 1875—1913); gł. pejzaże.

Wimbledon (uimbldon), m. w ang. hrabs. Surrey, na płd.-zach. od Londynu, 59 000 mieszkańców; doroczne turnieje tennisowe.

Winawer Bruno, pol. komediopisarz i felietonista, * 1883; „Księga Hioba" i i. Laureat nagrody liter. im. L. Reynela.

Wincenty à Paulo, św. (1576—1660), założyciel zak. lazarystów i wincentynek, kapelan Ludwika XIII, patron dzieł dobroczynności chrześc. Ku jego czci założ. 1833 Stowarzyszenie katol. Winc. à Paulo dla opieki nad biednymi i chorymi

Wincenty Fereriusz, święty (1350—1419)

Wincenty Kadłubek, ob. Kadłubek.

Wincenty Leryneński, św., zakonnik klaszt. w Lerins, † ok. 450; zwalczał nestorianów (ob.); pam. 24. V.

Winckelmann Johann Joachim, niem. badacz starożytności (1717—68), pierwszy w nowszych czasach ocenił znaczenie i wartość sztuki staroż.; szereg dzieł.

Windakiewicz Stanisław, pol. historyk liter., * 1863, badania z dziejów dawnego teatru pol., kulturalnych stosunków Polski z Włochami, poezji romantycznej, wybitne studium o Kochanowskim i in.

Windawa, 1) Wenta, rz. na Litwie i Łotwie, 337 km, uchodzi do Bałtyku; 2) Ventspils, m. port. w Kurlandii (Łotwa), przy ujściu rz. W., 17.000 mieszk.

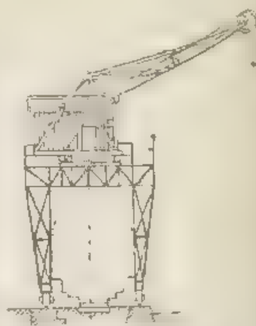
Windhuk, stol. bryt. posiadłości w płd.-zach. Afryce, 18.000 mieszk. (przedtem kolonia niem.

Windisch-Grätz (windiszgrec) Alfred Candidus Ferdinand, feldmarszałek austr. (1787—1862), uczestnik bitwy pod Lipskiem, 1848 krwawo stłumił rewolucję w Pradze, następnie we Wiedniu, 1849 zajął Budapeszt.

Windscheid (windszajd) Bernhard, prawnik niem. (1817—92), cywilista; szereg dzieł z dziedziny prawa rzymskiego.

Windsor (uinser), New W., m. w ang. hrabs. Berks, nad Tamizą, na zach. od Londynu, 20 000 mieszk., zamek król., park, grobowce królewskie. — Nazwa brytyjsk. domu panującego przybrana w czasie wojny świat. (1917).

Windy i żórawie Windy: urządzenia transportowe dla podnoszenia ciężarów w kierunku pionowym; żórawie: podobne urządzenia do podnoszenia w kierunku pionowym i przesuwania w kierunku poziomym. W. śrubowe, zębnicowe i hydrauliczne służą do podnoszenia ciężarów na małe wysokości; dla większych wysokości: w. bębnowe, z liną nawijaną na bęben poruszany (w celu zmniejszenia zapotrzebowania siły) za pomocą przenośni zębatej. Żórawie mogą być przesuwalne i obrotowe; pierwsze posiadają bęben umieszczony na wózku posuwającym się w kierunku prostopadłym do ruchu całego ż. na szynach głównego pomostu; obrotowe mają wysięg osadzony obrotowo dookoła osi pionowej. Napęd elektryczny, u małych ręczny.

Żóraw przewoźny obrotowy na osi pionowej

Windykacja, łacińs., odzyskanie własności, windykować przeprowadzać zwrot własności.

Winiarski Bohdan, prawnik pol., * 1884, radca prawny pol. delegacji pokojowej w Paryżu 1919—21, czł. różnych komisyj międzynarod., nap.: „Ustrój prawno-polityczny Galicji" „Ustrój polityczny ziem polskich w XIX w.", „Rzeki polskie..." i in.

Winien, w buchalterii strona ksiąg, na której kontuje się pozycje obciążające dany rachunek

Winieta, fr., obrazek ornamentalny na karcie tytułowej lub tworzący jej obramienie.

Winkelried Arnold, Szwajcar z Unterwalden, miał rozstrzygnąć zwycięstwo Szwajcarów pod Sempach 1386 przez to, że chwycił wiele włóczni rycerzy austriackich i wbił je w swą pierś.

Winkler Konrad, pol. malarz, estetyk i krytyk, * 1882; formista.

Winnica, rola zajęta pod uprawę winnej latorośli.

Winnica, m. na Ukrainie, nad Bohem, 50.000 mieszkańców.

Winniczek, ślimak pospolity w ogrodach, roślinożerny; w wielu krajach jadany.

Winniki, m. w pow. Lwów, 5.000 mieszk. państw. fabryka wyrobów tytoniowych.

Winnipeg, 1) jez. w Kanadzie, 24.190 km², rzeka Nelson odwadnia je do Zat. Hudsońskiej 2) stol. kanadyj. prow. Manitoba, 300.000 mieszkańców, uniwers., ośrodek handlu zbożem.

Winny kamień, kwaśny winian potas w wielu owocach, zwł. w winogronach, z kt. wydziela się przy fermentacji wina.

Winny kwas, ob. Winowy kwas.

Wino, napój alkoholowy (8 do 18%) otrzymywany przez fermentację soku z jagód winorośli. W. białe: fermentacja soku oddzielonego od łupin i pestek. Przy fermentacji wraz z szypułkami: w. czerwone. Szlachetne w. a poddaje się dalszemu dojrzewaniu (trwającemu nieraz do kilkudziesięciu lat) w chłodnych piwnicach. W czasie fermentacji i dojrzewania ściąga się w. z ponad tworzącego się osadu, wzgl. odmętnia się je przy pomocy żelatyny, taniny lub ziemi okrzemkowej

Winobluszcz, dzikie wino, krzew pnący się z rodziny winoroślowatych; kwiaty zielone w podbaldachach; hodow. jako ozdobny.

Winoroślowate, rodzina rośl. z rzędu szakłakowych, rośl. pnące się, o liściach dłoniasto-klapowanych lub złożonych: owocem jagoda; gł. na półkuli północnej.

Winorośl szlachetna, krzew pnący się z rodziny winoroślowatych, kwiaty w wiechach, jagody zielonawe lub niebiesko-fioletowe, jadalne, służą do wyrobu wina; suszone owoce używ. jako rodzynki. W. pochodzi z okolic śródziemnomorskich, obecnie i u nas uprawiana (Zaleszczyki).

Winowy kwas, kwas organ., występuje w owocach, zwł. w winogronach; otrzym. z s u r o w e g o k a m i e n i a w i n n e g o (ob.), zastosowanie do wyrobu proszków musujących i lemoniad, jako zaprawa w farbiarstwie. Ważniejsze s o l e (w i n i a n y): kwaśny winian potasowy ob. Winny kamień, winian sodowo-potasowy (s ó l S e i g n e t t e'a), środek przeczyszcz., winian antymonylo-potasowy (e m e t y k), środek wymiotny.

Winternitz Wilhelm, lekarz austr. (1834—1917), twórca nowoczesnej hydroterapii (wodolecznictwa).

Winterthur, m. w kantonie Zurych (Szwajcaria), 54.000 mieszk., przem. maszynowy.

Wiola (a l t ó w k a), ob. Viola.

Wiolonczela, wł. violoncello (wiolonczello), instrument basowy, wg. modelu skrzypcowego, pośredni m. rejestrem tenorowym a basowym, jako instr. solowy wyparł dawną gambę; strój 4 strun: C. G. d. a.

Wiolonczela

Wiorsta, ros. miara długości 1066,78 m.

Wiosełczaki, w i o ś l a r k i, zwierzęta stanowiące rząd skorupiaków; jako plankton w rzekach i w wodach stojących są głównym pokarmem ryb.

Wiosenne porównanie, ob. Równonoc.

Wiosna, ob. Pory roku.

Wioślarki, ob. Wiosełczaki.

Wioślarstwo, sport wodny, uprawiany na łodziach sportowych, z ruchomym siodełkiem, poruszającym się na szynach. Rozróżnia się łodzie p ó ł w y ś c i g o w e, dalej w zależności od ilości wioseł j e d y n k i, d w ó j k i, c z w ó r k i (ze sternikiem i bez), ó s e m k i, w zależności od umieszczenia wioseł -jednostronnie lub obustronnie-pojedyncze lub podwójne. Łodzie cieżkie, zrobione z klepki cedrowej, nazywają się gigi, z obłożyny (forniru) s k u l i n g i. Jedynka wyścigowa lekka nazywa się s k i f e m. Ob. K a j a k.

Wir, ruch obrotowy części płynu lub powietrza dokoła osi; H e l m h o l t z wykazał, że warunkiem powstania w. jest tarcie wewnątrz płynów.

Wirczyki, jednokomórkowe zwierzęta, rodzina wymoczków; pospol. w wodach stojących.

Wirek, w. w pow. Katowice, 10.000 mieszk., kop. węgla.

Wirgiliusz, ob. Wergiliusz.

Wirginia, ang. Virginia, stan w St. Zjedn. Am. Płn., nad Atlantykiem, 110.339 km², 2,400.000 mieszk. (650.000 Murzynów); k l i m a t ciepły; uprawa pszenicy, tytoniu, bawełny; s t o l. Richmond.

Wirginia Zachodnia, stan w St. Zjedn. Am. Płn., 62.598 km², 1 700.000 mieszk.; k l i m a t: upalne lata, chłodne zimy; rolnictwo, chów bydła, górnictwo (węgiel); s t o l i c a Charleston, 60.000 mieszk. — W. Z. oddzieliła się podczas wojny domowej 1862 od Wirginii.

Wirki, morskie, słodkowodne robaki płaskie, przew. obojnakie; rozwój u niekt. przez przeobrażenie.

Wirowy ruch, ob. Obrotowy ruch.

Wirówka, ob. Centryfuga, Mleczarstwo.

Wirtembergia (Württemberg), kraj w Rzeszy Niemieck., położ. między Badenią a Bawarią 19.508 km² i 2,713.000 mieszk. (139 na km²) 69% ewang., 31% kat. Nizina w kotlinie Neckaru, w reszcie obszaru wyżyny (Szwabska i Jura Szw.) i płn.-wsch. stoki Szwarcwaldu. Rolnictwo i hodowla. Ogniska przemysłu: stolica Stuttgart, Heilbronn i Esslingen. Na czele kraju namiestnik (Reichsstatthalter). — Hrabstwo w Szwabii, podniesione do rzędu księstwa w r. 1495. W XVI w wprowadzenie reformacji 1805 powiększenie terytorium o austr. Szwabię, 1806-1918 królestwo.

Wirtemberska ks. Maria z k s. C z a r t o r y s k i c h, pisarka pol. (1768—1854), twórczyni pol. powieści sentymentalno-psychologicznej: „Malwina czyli domyślność serca".

Wirth Joseph, polityk niem., * 1879, z stronnictwa centrum, min. finansów 1920—21, kanclerz 1921—22 (czasowo minis. spr. zagr.), zawarł pakt niem.-ros. w Rapallo, 1930—31 min. spr. wewnętrznych.

Wirtuoz, włosk., muzyk-wykonawca, który doprowadził swą sztukę do mistrzostwa. W i r t u o z e r i a, wielka biegłość, mistrzostwo.

Wirydarz, łac., nazwa staropol. na oznaczenie ogrodu kwiatowego.

Wiryliści, łac., członkowie izby parlamentarnej zasiadający w niej nie z wyboru lecz na podstawie urzędu lub stanowiska.

Wisconsin (uiskonsin), 1) płn.-zach. stan w St. Zjedn. Am. Płn., między Missisipi a Jeziorami Kanadyjskimi, 145.205 km², 2.900.000 mieszk.; k l i m a t kontynentalny; uprawa zboża, chów bydła; górnictwo dostarcza żelaza, miedzi, cynku; s t o l. Madison, najwięk. m.: Milwaukee; 2) l. dopł. Missisipi, w st. W., 1006 km.

Wiskoza, ob. Jedwab sztuczny.

Wiskozymetr, przyrząd do oznaczania lepkości cieczy na podstawie czasu potrzebnego do przepływu pewnej określ. objętości cieczy przez otwór o określ. wielkości.

Wisła (łac. V i s t u l a, niem. Weichsel), największa rzeka Polski i zlewiska bałtyckiego, 1092 km dł. (1027 km w obrębie Polski). Posiada 198.510 km² dorzecza i odwadnia 46,7% pow. Polski. Źródła w Beskidzie Śląskim (na wys. ok. 1000 m na stokach Baraniej Góry). W górnym biegu (po San): kierunek na ogół płn.-wsch., przełom przez Jurę pod Krakowem. W środk. b. (po Bug): kierunek płn., między Zawichostem a Puławami drugi przełom, oddzielający Wyżynę Kielecko-Sandom. od Lubelskiej; poniżej Puław najdzikszy odcinek rzeki.

W dolnym b.: w szerokiej pradolinie po Brdę kierunek płn.-zach., poniżej Brdy ostatni przełom pomorski i kierunek płn. Pod Gniewem początek delty, należącej do W. M. Gdańska. W. dzieli się tu na Leniwkę (gł. koryto) i Nogat. Dawne odnogi Leniwki W. Gdańska i Elbląska: martwe; gł. ujście (sztuczne) wprost do Zat. Gdańskiej. Uregulowane odcinki: częściowo między Oświęcimiem a Sandomierzem, pod Warszawą i poniżej Torunia. Szerokość W.: poniżej Krakowa 150—200 m, poniżej Puław do 1,5 km, poniżej Torunia 350 m. Najwyższy wodostan w marcu, najniż. we wrześniu. 2 wezbrania: wiosenne i letnie. Dla żeglugi większ. statków dostępna od Sandomierza. Kanał Bydgoski łączy W. z Odrą, Augustowski z Niemnem a Królewski z Dnieprem. Gł. dopływy: l.: Przemsza, Szreniawa, Nida, Kamienna, Pilica, Bzura, Brda i Wieprzyca, p.: Soła, Skawa, Raba, Dunajec, Wisłoka, San, Wieprz, Bug z Narwią i Drwęca.

Wisła, w. i letnisko w pow. Cieszyn (woj. śląskie), w Beskidach Śląs., 426 m n. p. m.; zamek myśliwski prezydenta Rzplitej.

Wisłocki Władysław, pol. bibliograf i historyk liter. (1841—1900), założ. 1878 i redaktor „Przewodnika Bibliograficznego".

Wisłok, l. dopł. Sanu, 220 km.

Wisłoka, pr. dopł. Wisły, 166 km.

Wisłoujście (niem. Weichselmünde), w., 1914 wcielona do Gdańska, po pr. brzegu Wisły.

Wissowa Georg, niem. filolog klas., * 1859; „Handbuch der klass. Altertumswissenschaft" i in. prace źródłowe.

Wist, ang. w h i s t, „cicho", gra w karty w 4 lub 3 osoby, gra się do koloru i atutami. O wygranej rozstrzygają lewy zrobione powyżej sześciu i „honory", tj. 5 najwyższych kart w kolorze atutu.

Wiszące ogrody, ob. Ogrody wiszące.

Wiszniewski Michał, pol. pisarz, historyk lit. i polityk (1794—1865), prof. Uniw. Jagiel., jednodniowy prezydent Rzeczypospolitej Krakowskiej, później we Włoszech; główne dzieła: „Historia literatury polskiej", pierwsze opracowanie krytyczne, „Charaktery rozumów ludzkich", dotąd wysoko cenione, obszerniej w redakcji ang. pod pseud. James William Whitecross, „Myśli o ukształceniu siebie samego", „Pamiątka po dobrym ojcu".

Wisznu (V i s h n u), obok Sziwy (ob.) gł. bóg hinduizmu, zw. też H a r i, czczony pod różn. postaciami, pod którymi zstępował na ziemię; zstąpień ma być 10, najpopularniejsze K r i s z n a.

Wiślanie, plemię prehistor. Słowian z nad górnej Wisły.

Wiślany Zalew, ob. Świeży Zalew.

Wiślica, m-ko w pow. Pińczów (woj. kielec.), nad Nidą, 2.000 mieszk.; miejsce zjazdów szlacheckich, 1347 uchwalenie s t a t u t u w i ś l i c k i e g o za Kazimierza Wielkiego.

Wiślicki Adam, publicysta pol. (1836—1913), zał. 1866 i redaktor „Przeglądu Tygodniowego", pierwszego organu pozytywistów warszawskich.

Wiślicki statut, zbiór prawa zwyczajowego (prawo prywatne, karne, procedura sądowa) ułożony w Wiślicy 1347.

z Wiślicy Jan, Joannes V i s l i c i e n s i s, poeta pol. łac., * ok. 1490, poemat o wojnie grunwaldzkiej: „Bellum Prutenum..."

Wiśnia, drzewa lub rzadziej krzewy owocowe z rodziny różowatych, kwiaty białe, owocem pestczak czerwony, jadalny; pochodzi z Azji; hodow. 2 gat.: s z k l i w k a czerwona z sokiem bezbarwnym, w. c z a r n a, z sokiem czerwonym.

Wiśniak, wino owocowe, przefermentowany sok wiśniowy.

Wiśnicz Nowy, m. w pow. Bochnia (woj. krak.), 2.700 mieszk.; zamek Lubomirskich, dawny klasztor karmelitów, zamieniony na więzienie.

Wiśniewski Bronisław, malarz pol., * 1866; sceny rodzajowe, krajobrazy, główki i akty kobiece, obrazy relig., karykatury.

Wiśniowiecki, 1) Dymitr, dowódca Kozaków, od 1557 na służbie Iwana Groźnego, ogłosił się 1563 hospodarem mołdawskim, powieszony przez Turków; 2) Jeremiasz Michał, ks., wojewoda ruski (1612—51), pan olbrzymich włości na lewobrzeżnej Ukrainie, kolonizator Zadnieprza, uczestnik wojny z Moskwą 1632—34, krwawo tłumił bunty chłopskie, walczył z Tatarami 1637, później wsławił się bezwzględnym zwalczaniem buntu Chmielnickiego (1649 obrona Zbaraża, 1651 bitwa pod Beresteczkiem itd.); 3) Dymitr Jerzy, hetman w. kor. (ok. 1628—82), uczestnik wielu wojen, m. in. przyczynił się 1673 do zwycięstwa Sobieskiego pod Chocimem, zaufany króla Michała Korybuta, przywódca partii austr.; 4) Michał Korybut, król pol. (1638—73), syn W. 2, na tronie 1669—73, ożeniony z arcyksiężn. austr. Eleonorą; 1672 najazd turecki i utrata Podola z Kamieńcem i Ukrainy (traktat buczacki 1672), walki stronnictwa franc. z austrofilskim, dworskim (konfederacje gołąbska i szczebrzeszyńska).

Wiśniowiec Nowy, m. w pow. Krzemieniec (woj. wołyńs.), nad Horyniem, 4.000 mieszk., ruiny pałacu Wiśniowieckich z XVIII w.

Wiśniowski, 1) Teofil, demokrata pol. (1806—1847), od 1841 członek Centralizacji Tow. Demokratycznego, za działalność patriotyczną powieszony; 2) Sygurd, pol. pisarz i podróżnik (1841—1892).

Wit (Vitus), św., męczennik za Dioklecjana; pam. 15. VI.

Wita św. taniec, ob. Pląsawica.

Witalis (Vitalis), święty, męczennik w Rawennie, † ok. 180.

Witaliści, zwolennicy witalizmu (ob.).

Witalizm, teoria, wg. której istota życia polega nietylko na kompleksie procesów fizykochem., lecz na istnieniu tzw. s i ł y ż y c i o w e j (vis vitalis); podjęła na nowo przez n e o w i t a l i z m (ob.).

Witaminy, ciała odżywcze, o niezupełnie jeszcze zbadanym składzie chem., niezbędne do życia, działające już w małych ilościach; występują w łupinach jarzyn i owoców, w świeżym mleku, maśle, tranie. Brak w. w pożywieniu wywołuje ciężkie schorzenia, tzw. a w i t a m i n o z y. Rozróżnia się obecnie następ. w.: w i t a m i n A, w. w z r o s t u, w zielon. jarzynach, owocach, mięsie, tranie; w i t a m i n B,

brak jego wywołuje chorobę beri-beri (ob.); witamin C, przeciwgnilcowy, w owocach, szczeg. w cytrynie; jego brak powoduje chorobę gnilec (skorbut); witamin D, przeciwkrzywiczy; brak wywołuje u dzieci krzywicę; witamin E, niezbędny dla rozmnażania się; przy braku ustaje rozród u zwierząt. — Powstawanie w. w przyrodzie zależne prawdopodobnie w dużej mierze od nasłonecznienia.

Witebsk, m. na Białorusi, przy ujściu Witby do Dźwiny, 156.000 mieszk., przem. włókienniczy. — Jedno z najstarszych miast ruskich, od XI w. stolica osobnego księstwa, od 1320 do Litwy, od 1772 do Rosji.

Witellusz, ob. Vitelius.

Witelo (Witela, Vitellion, Erazm Ciołek), filozof pol., Ślązak (ok. 1220—70), uprawiał metafizykę, empiryczną naukę o przyrodzie; dzieło „Perspectiva", o optyce, poza tym „Philosophia naturalis", „Naturales animae passiones" i in.

Witeryt, minerał, węglan baru, wydobywany dla otrzymywania związków baru; występuje w złożach ołowiu w Anglii.

Witim, pr. dopł. Leny, na Syberii, 1760 km, uchodzi pod Witimskiem, gdzie znajdują się bogate kopalnie złota.

Witkiewicz, 1) Stanisław, pol. pisarz, malarz i krytyk (1851 -1915), wprowadził i utrwalił nowe poglądy na sztukę i jej niezależność „Sztuka i krytyka u nas" (tu m. in „Mickiewicz jako kolorysta"), monografie o Jul Kossaku, Al. Gierymskim, Matejce; twórca regionalizmu podhalańskiego i stylu zakopiańskiego, świetny prozaiki „Na przełęczy", „Z Tatr"; wybitny patriota i myśliciel narodowy (przyjaciel J. Piłsudskiego): „Ostatnie słowa"; jako malarz wybitny impresjonista, obrazy z Tatr; przełomowe znaczenie w dziejach narodowej kultury polskiej; 2) Stanisław Ignacy, syn poprz., pol. malarz, pisarz i krytyk, * 1885, wybitny ekspresjonista, rzecznik czystej formy w sztuce, z prac malarskich: kompozycje fantastyczne i portrety psychologiczne, oryginalne prace teoretyczno-krytyczne o sztuce i teatrze; twórca własnego systemu filozoficznego, poszukiwacz metafizycznej głębi życia i rewelatorski odkrywca demonizmu charakterów ludzkich; dramaty: „Tumor Mózgowicz", „Wariat i zakonnica", „Pragmatyści", „Mątwa", „Straszliwy wychowawca" i in., powieści: „Pożegnanie jesieni", „Nienasycenie".

Witkowice, od 1924 dzieln. Morawskiej Ostrawy (ob.); przem. hutniczy.

Witkowski, 1) August Wiktor, fizyk polski (1854—1913), badał termodynamiczne własności gazów, ogłosił „Zasady fizyki" i wiele prac naukowych i popularnych; 2) Stanisław, pol. filolog klas., * 1866, główne dzieła: „Historiografia grecka", „Tragedia grecka"; 3) Romuald Adam, malarz pol., * 1876; portrety, krajobrazy, impresjonista, potem kubista.

Witold, w. ks. lit. (1350- 1430), syn Kiejstuta, walczył po jego stronie przeciw Jagielle, przez którego uwięziony 1380, potem w przymierzu z Krzyżakami, przyjął 1383 chrzest, 1384 pogodzony z Jagiełłą, 1390 ponownie w zmowie z Zakonem, 1392 w myśl ugody w Ostrowie W. wielkorządca Litwy, 1399 pobity nad Worsklą przez Tatarów, w unii wileńskiej 1401 uznany w. księciem lit., 1410 walczył po stronie pol. pod Grunwaldem, dążył do korony litewskiej.

Witos Wincenty, polityk pol., * 1874, włościanin, 1908—14 poseł do Sejmu galic. i parlamentu austr., załoź. i przywódca stronnictwa ludowego „Piast", podczas wojny światowej wiceprezes N. K. N., 1920 premier rządu obrony narodowej, ponownie na czele gabinetu 1923 i 26 (do przewrotu majowego), potem w opozycji do rządu, w procesie brzeskim skazany, wyjechał za granicę.

Witowski Gerard Maurycy, publicysta pol. (1787 -1837); „Pustelnik z krakowskiego Przedmieścia czyli charaktery ludzi i obyczajów".

Witraże, obrazy, wzory itp., składane z kawałków barwionego szkła. Sztuka w. powstała prawdopodobnie przy końcu X w. po Chr. na wzór mozaik starochrześc.; wynalazek w. przypisuje się zakonowi benedyktynów, a pewien rodzaj w. cystersom. Kawałki szkła oprawiano w listewki ołowiane, lutowano razem i kitowano, tworząc ornamenty roślinne, medaliony z pojedynczymi postaciami lub całymi scenami itp. Używano w. do wypełniania okien kościołów gł. w epoce romańskiej i gotyckiej, od ok. 1400 także do celów świeckich (tarcze herbowe w ratuszach itp.). Ok. poł. XVII w. sztuka witrażowa zanika; wskrzeszona w XIX w.

Witriol, potoczna nazwa dymiącego kwasu siarkowego; w. żelaza, siarczan żelazawy, w. miedzi, siarczan miedzi i in.

Witryna, fr., oszklona szafka do przechowywania zbiorów, towarów do sprzedaży itd.

Witt Johan de, niderlandz. mąż stanu (1625—1672), od 1653 kierował polityką republiki, walczył z Anglią przeciwnik księcia orańskiego, zamordowany przez motłoch.

Witte Sergej Julijewicz, polityk ros. (1849—1915), uporządkował finanse, od 1903 premier, zawarł 1905 pokój z Japonią w Portsmouth, podczas wojny świat. zwolennik odrębnego pokoju z państwami centralnymi

Wittelsbach, niem. ród książęcy w Bawarii; od 1294 dynastia podzielona na linię starszą palatynacką i bawarską (od 1806—1918 bawarska dynastia królewska).

Witten, m. w Westfalii (Niemcy), nad Ruhrą, 73.000 mieszk., kop. węgla kamien., przem. żelazny i stalowy.

Wittenberga (niem. Wittenberg), m. w Prowincji Saskiej (Niemcy), nad Łabą, 23.000 mieszk. Kościół zamkowy z XV w., na którego drzwiach 1517 przybił Luter 95 swych tez (początek reformacji), z grobami Lutra i Melanchtona, zamek, muzeum reformacji.

Wittig Edward, rzeźbiarz pol., * 1881; dzieła w brązie, marmurze itd.: „Nike", „Ewa", „Lotnik" itd.

Wittlin Józef, poeta pol., * 1896: „Hymny", wyraz duchowy człowieka wobec wojny i przełomu; świetny przekład „Odyssei" (nagroda Pen-Clubu), powieść „Sól ziemi" (nagr. „Wiadomości Literackich").

Wittyg Wiktor, pol. heraldyk i numizmatyk (1857—1921); prace: „Nieznana szlachta pol. i jej herby" i in.

Witwatersrand, łańcuch górs. w Transwalu, 300 km dł., najbogatsze i najgłębsze kop. złota na ziemi.

Witwicki, 1) Stefan, pol. poeta romantyczny (1802—1847): „Piosnki sielskie", „Wieczory pielgrzyma", popularna książka do nabożeństwa: „Ołtarzyk polski"; 2) Władysław, pol. filozof i psycholog, * 1878; „Analiza psychologiczna ambicji", „Z psychologii stosunków osobistych" i i

Wiwarium, połączenie akwarium i terrarium (ob.).

Wiwisekcja, łac., doświadczalny, naukowy zabieg operacyjny na żywym zwierzęciu, celem badania pewnych zjawisk życiowych i chorobowych.

Wiwulski Antoni, pol. architekt i rzeźbiarz (1877—1919); pomnik Grunwaldzki w Krakowie, „Trzy krzyże" na Górze Trzykrzyskiej i in.

Wiza, łac., zaświadczenie urzędowe na paszportach, dane przez konsulat państwa, do którego wyjeżdża właściciel paszportu.

Wizja, łac., w znacz. relig. oglądanie we śnie lub na jawie osób, rzeczy i czynów relig., zwykle w ekstazie. W. lokalna, przewidziane procedurą sądową udanie się sądu na miejsce spełnienia przestępstwa.

Wizjer, 1) u dawnego hełmu ruchoma zasłona twarzy z otworami na oczy; 2) celownik broni palnej, płytka metalowa ze szczerbiną, przez którą się celuje, często (przy nowoczesnej broni wojsk. zawsze) podnoszony dla umożliwienia strzelania na różne odległości

Wizować, zaopatrywać w wizę (ob.).

Wizygoci, ob. Goci.

Wizyta, fr., odwiedziny; wizytówka, bilet wizytowy z wydrukowanym nazwiskiem odwiedzającego.

Wizytacja, łac., zwiedzanie, oglądanie (w celach kontroli).

Wizytator, ministerialny lub okręgowy, organ kontrolny w szkolnictwie.

Wizytki, Salezjanki, ob. Salezjanie

Władyka, 1) władca; 2) tytuł honor. wyższych duchownych od biskupa wzwyż w kośc. wschodnim; 3) w. lub włodyka, w Polsce śrdw. drobny właściciel ziemski, bez pełnych praw szlacheckich.

Władykaukaz, m. na Płn. Kaukazie, stol. Płn. Osetii, 78.000 mieszk.

Władysław, panujący: 1 W. I Herman, ks. pol. (1040—1102), syn Kazimierza Odnowiciela, rządził po upadku swego brata Bol. Śmiałego (uprzednio wystąpił z niepowodzeniem przeciw niemu), uznał zwierzchnictwo cesarza Henryka IV; utrata Grodów Czerwieńskich; wskutek intryg wojewody Sieciecha bunt jego synów Zbigniewa i Bolesława, zakończony usunięciem Sieciecha i oddaniem Bolesławowi Małopolski i Śląska, Zbigniewowi Wielkopolski i Kujaw; 2) W. II, ks. krak. i śląski (1105—59), syn Bol. Krzywoustego, senior, pokonany przez młodszych braci, wspomaganych przez możnowładców (arcybiskup Jakub ze Żnina, wojew. Wszebor, potem Piotr Włast), schronił się do swego szwagra, króla niem. Konrada III; 3) W. III Laskonogi, ks. poznań., gnieźnień. i krak., † 1231, syn Mieszka III Starego; przeciw niemu wystąpił Leszek (1202 zdobył tron krakowski), następnie arcybiskup Kętlicz i Wład. Odonicz (wspomagani przez Henryka Brodatego); w końcu pobity przez Odonicza, uciekł z kraju; 4) W. IV Łokietek, ks. łęczycki, kujawski, krak. i sieradz. (ok. 1260—1333), król pol., walczył o tron krak. z Henrykiem Probusem, następnie z Wacławem II czes., po którego śmierci zawładnął Małopolską, potem Wielkopolską; 1309 utrata Pomorza Gdańskiego na rzecz Krzyżaków, 1310—11 bunt mieszczan pod wójtem Albertem (w opozycji do W. również Czech biskup krak. Muskata); 1320 koronacja na króla, od 1326 ciągłe walki z Krzyżakami (1331 zwycięstwo W. pod Płowcami), spory z Janem czes.; córka jego Elżbieta wyszła za Karola Roberta Andegaweń., sam ożeniony z córką Giedymina; 5) W. Jagiełło, syn Olgierda (1348-1434), w. ks. lit., król pol., walczył początkowo z powodzeniem ze swym stryjem Kiejstutem i jego synem Witoldem, później pokonany przez Witolda wspieranego przez Krzyżaków: 1385 układ w Krewie (wcielenie Litwy do Polski), 1386 ślub W. z Jadwigą, koronacja na króla pol., chrzest Litwy; 1387 odzyskanie Rusi Czerwonej; bunt Witolda, 1392 ugoda z nim w Ostrowie, oddanie mu wielkorządztwa na Litwie; 1410 wielkie zwycięstwo W. nad Krzyżakami pod Grunwaldem, 1413 unia horodelska (uznanie równorzędności obu krajów), 1414—22 znowu wojna z Krzyżakami (odzyskanie Żmudzi); po śmierci Witolda walki ze Świdrygiełłą, następnie z Krzyżakami (zabranie przez nich ziemi dobrzyńskiej); za jego panowania silny wzrost wpływów możnowładztwa (znakom. mąż stanu Zbigniew Oleśnicki); 6) W. III Warneńczyk, syn poprz. (1424—44), król pol., za jego małoletności regencja Zbigniewa Oleśnickiego (w tym czasie zwycięstwo 1435 nad Krzyżakami pod Wiłkomierzem), 1440, na skutek zabiegów Oleśnickiego uzyskanie tronu węg., 1443 zwycięstwo nad Turkami (rozejm w Szegedynie), 1444 wielka klęska pol. i śmierć W. pod Warną; 7) W. IV Waza, syn Zygmunta III i Anny Austriac. (1595—1648), król pol., uczestnik wyprawy moskiew. 1617—18 i chocimskiej 1612, na tronie od 1632; ożeniony z arcyks. austr. Cecylią Renatą, potem z franc. Marią Ludwiką de Nevers, ks. Gonzaga; 1633—4 walczył zwycięsko z Moskwą, 1634 pokój w Polanowie (zrzeczenie się przez cara Michała pretensyj do Inflant i m. in. do Smoleńska, Czernihowa i Siewierza, za złożenie przez W. tytułu cara); korzystne odnowienie pokoju chocimskiego z Turcją, 1635 rozejm ze Szwecją w Stumdorfie; próba pogodzenia dysydentów z katolikami (1645 bezowocne narady toruńskie); początek buntu Chmielnickiego klęska pol. pod Żółtymi Wodami); 8) W. Jagiellończyk, syn Kazim. Jagiellończyka (1456—1516), król czes. i węg. („rex bene", od 1471 na tronie czes.; na skutek ugody 1471 z Maciejem Korwinem w Ołomuńcu, po jego śmierci 1490 objął tron węgierski.

Władywostok, ros. m. port., nad M. Japońskim, nad Zat. Złoty Róg, 140.000 mieszk.; najważn. port wywozowy Rosji na Daleki Wschód, stacja końcowa kolei syberyjskiej; uniwersytet, 1918—22 zajęty przez Japończyków

Własność, 1) w szerszym znacz. ogół dóbr należących do danego podmiotu prawnego; 2) w ścisłym znacz. prawnym najpełniejsze prawo rozporządzania i używania, jakie przysługuje podmiotowi prawnemu do rzeczy. Prawo własności wiąże najściślej podmiot prawa z rzeczą, służy przeciw wszystkim i uprawnia do zupełnego rozporządzania rzeczą i korzystania z niej w granicach obowiązujących ustaw, zapewniając pełnię władztwa prawnego. W. nieruchomości n a b y w a się przez wpis do ksiąg gruntowych, ruchomości - przez tradycję, oddanie rzeczy przez właściciela. U t r a t a w. następuje przez przekazanie jej innej osobie, lub zniszczenie wzgl. porzucenie rzeczy.

Właściwe ciepło, ilość ciepła potrzebna do ogrzania 1 gr danego ciała o 1°C; wyraża się je w kaloriach na gram i stopień (kal./gr. stop.). W. c. zależy od ciśnienia i zakresu temperatur; dla w o d y 1 kaloria/gram stopień; w. c. g a z ó w jest inne przy stał. objętości (c.), inne pod stałym ciśnieniem (c.).

Właściwy ciężar ciała, ciężar 1 cm^3 danego ciała; oblicza się w. c. jako stosunek ciężaru do objętości ciała.

Włochy (włos. Italia), królestwo w płd. Europie, obejmujące: Półw. Apeniński (z wyjątkiem maleńkich enklaw: republ. San Marino i państwo kościel. Watykanu), Nizinę Lombardzką z przyległymi płd. stokami Alp Zach. i Wsch., wyspy Sycylię, Sardynię, Elbę i in., oraz miasto Zarę na wybrzeżu Dalmacji. 310.350 km^2 i (1935): 42,6 mil. mieszk. (137 na km^2). Przewaga granic morskich (M. Liguryjskie, Tyrreńskie, Adriatyckie, Jońskie); granice lądowe (Alpy) z: Francją, Szwajcarią, Austrią i Jugosławią. — Niz. Lombardzka, zamknięta między Alpami a Apeninami, stanowi najludniejszą i najbardziej uprzemysłowioną (wyzyskanie energii rzek alpejskich) część W., a równocześnie obszar intensywnego rolnictwa (żyzne gleby naniesione przez Pad i jego dopływy). Półw. Apeniński przecięty na całej długości łukiem Apeninów (ob.). Na zach. od Apeninów leżą krainy górzyste, często wulkaniczne (Wezuwiusz) lub nizinne (Toskania, Kampania Rzymska i Neapolitańska). Wyspy górzyste, czynne wulkany Etna (na Sycylii) i Stromboli (Wyspy Liparyjskie). Klimat ciepły, śródziemnomorski z opadami w zimie, tylko w Lombardii bardziej lądowy z opadami we wszystkich porach roku. — Ludność (narod. i relig. katol.) jednolita. Mniejszości narod.: ok. 480.000 Słoweńców i Chorwatów (na płn.-wsch. pograniczu) i 270.000 Niemców (Tyrol). Przyrost nat. (1934): 10,1‰. Kraj przeludniony o największej w Europie emigracji (1934: 68.500 ludzi). 39% ludn. miejskiej, 22 miast powyżej 100.000 mieszk.; w tym 3 powyżej 1 mil. mieszk. (Rzym, Mediolan i Neapol). Analfab.: 27%. — W gospodarce dominujące znaczenie rolnictwa i ogrodnictwa. Na ziemie uprawne przypada 43,5% ogólnej pow., łąki i pastw. 10,6%, lasy 16%, nieużytki 20,9%. Zbiory (1934): 63,? mil. q pszenicy, 31,9 mil. q kukurydzy, 6,2 mil. q ryżu, 26 mil. q buraka cukr., 610.000 q włókna konopi i 66.000 q tytoniu. Wielka uprawa owoców płd. (oliwki, pomarańcze, cytryny, figi). Drugie miejsce w świat. produkcji wina (30,5 mil. hl). Stan hodowli (1933, w mil. sztuk): 0,94 koni, 7,1 bydła rog., 3,3 trzody chlew., 10,3 owiec. Największa w Europie hodowla jedwabnika (3400 t jedwabiu nat.). Górnictwo dostarcza (1934): 370.000 t siarki (Sycylia), 42.000 t ołowiu, 24.000 t cynku (Sardynia), 526.000 t rud

Włochy

żelaza (Elba) i 607 t rtęci. Niewielka produkcja węgla brun. nie pokrywa potrzeb kraju. Znaczny przemysł (gł. w Lombardii): jedwabniczy, bawełniany, metalurg., maszyn., samochodowy i chemiczny. Produkcja (1934): 1,9 mil. t. stali, 573.000 t żelaza surow., 12.000 t aluminium. W przem. bawełnianym: 5,4 mil. wrzecion. Kolei: 22.554 km, samochodów (1935): 371.000. Flota handl. z 2,884.000 t rej. brutto. Wartość (1934) przywozu (środki żywności, drzewo, węgiel i i. surowce): 3,5 miliarda, wywozu (owoce, wyroby przemysł.): 2,4 miliarda zł. 1935 sprowadziły W. z Polski towarów (gł. węgiel) za 30 mil., wywiozły do Polski (owoce, tytoń, samochody) za 26 mil. zł. — Budżet państwowy (1933/34): dochody 7.781 mil., wydatki 10.702 mil. zł. — U s t r o j. Monarchia konstyt. i dziedziczna (dynastia Sabaudzka), o ustroju faszystowskim. Ciała ustawod.: Senat złoż. z książąt krwi i nominatów królewskich. Izba deputowanych, złoż. z posłów wybier. z listy kandydatów, zestawianej przez Wielką Radę Faszystowską i korporacje zawodowe. Najwyższym organem partii faszyst.: Wielka Rada Faszyst.; członków mianuje szef rządu, który stoi na czele partii i milicji faszyst. A d m i n i s t r a c j a: 92 prowincyj (na czele prefekci). Stolica Rzym. — Kolonie W. obejmują (bez Abisynii) 2.465.000 km^2 z 2,4 mil. mieszk. Są to: Libia, Erytrea i Somali w Afryce oraz wyspy Rodos i Dodekanez na M. Egejskim. D z i e j e. Po upadku państwa zach.-rzym. (por. R z y m s k i e p a ń s t w o) panowali we W. kolejno: Odoaker, na-

stępnie 489 Teodoryk W., władca Ostrogotów, pokonany później przez wodzów bizant. Belizariusza i Narzesa, potem Langobardowie, od 774 Karol Wielki (W. płn. i środk.). Od traktatu w Verdun 843 frankońska część W. osobnym państwem; po ostatnim z Karolingów, Ludwiku II, 855—875, zamieszki wewnętrzne, najazdy Saracenów, Madziarów; 951 opanowanie W. przez Ottona I, 962 jego koronacja na cesarza rzymskiego narodu niem.; w XI w. walka cesarstwa z papiestwem (spór o inwestyturę), państwo normańskie w Neapolu i Sycylii; wybitne stanowisko w średniowieczu miast włoskich; za Fryderyka I utrata wpływów cesarstwa we W.; odzyskanie ich za Fryderyka II, osłabienie przez walkę z papiestwem; upadek Hohenstaufów, rozkwit odrębnych państewek włos., wybitny rozwój kulturalny (renesans); 1494 wyprawa Karola VIII franc. na Neapol, 1515 w Mediolanie Franciszek I, rywalizacja franc.-habsburska. Po pokoju w Câteau Cambrésis 1559 przewaga Habsburgów hiszp. (królestwo Obojga Sycylij, Mediolan), po wojnie sukces. austr. 1702—14 — domu austriackiego, z którym w XVIII w. rywalizują Bourbonowie hiszp. Prądy niepodległościowe; za Napoleona część W. wcielona do Francji, część zjednoczona w Królestwo Włoskie, Neapol odrębnym państwem pod Józefem, bratem Napoleona, następnie Muratem (zniesienie ustroju feudalnego, nowoczesna organizacja etc.); po kongresie wiedeńskim 1815 stan poprzedni, panowanie Austrii w górnych W.; związki konspiracyjne, spiski (karbonariusze), 1820 rewolucja (stłumiona) w Neapolu i Piemoncie, 1830 — we W. środkowych; utworzenie przez Mazziniego rewolucyjnego i niepodległościowego związku „Młodych W."; 1848 nieudałe wystąpienie króla sardyńskiego Karola Alberta przeciw Austrii, reakcja absolutystyczna; za syna jego Wiktora Emanuela udział w wojnie krymskiej, rozwój państwa sardyńskiego (Cavour), 1859 przymierze z Napoleonem III i wojna z Austrią (pokój w Villafranca); 1861 zjednoczenie W., pierwszy parlament, Wiktor Emanuel królem włoskim, 1866 W. z Prusami przeciw Austrii, nabytek Wenecji; 1870 zajęcie Rzymu (stolica), zatargi z papieżem; 1881 przymierze z Austrią i Niemcami. W wojnie światowej początkowo neutralne, od 1915 po stronie koalicji; w pokoju wersalskim nabytki teryt.; po wojnie kryzys wewnętrzny (strajki, ruchy komunist.). 1922 „marsz na Rzym" i objęcie władzy przez Mussoliniego, faszyzm i konsekwentna zmiana ustroju państwa w jego duchu; polityka ekspansji kolonialnej; 1935 6 podbój Abisynii, 1936 król włoski cesarzem Abisynii.

Włocławek, m. pow. w woj. warsz., nad Wisłą, 56.000 mieszk.; katedra z XIV w.; fabryki cykorii, celulozy, nawozów sztuczn. i i.; przystań żeglugi parowej. — W. śrdw. stol. biskupstwa kujawskiego.

Włodawa, m. pow. w wojew. lubels., nad Bugiem, 8.000 mieszk.; szkoła koszykarska.

Włodzimierskie Księstwo, założ. ok. 988 przez Włodzimierza W., obejmowało Wołyń po obu stronach Bugu, ze stolicą Włodzimierzem Woł.; za Bol. Śmiałego znaczna część księstwa zajęta przez Polskę; 1154 podział na 3 dzielnice; 1188 włączone przez Romana, księcia włodzimierskiego, do Księstwa Halickiego

Włodzimierskie Wielkie Księstwo, ze stolicą Włodzimierzem nad Klaźmą, założ. 1169 przez ks. suzdalskiego Andrzeja Bogolubskiego, wzbiło się do wielkiej potęgi, zwłaszcza po zdobyciu 1169 i upadku Kijowa; od 1328 pod władzą książąt moskiewskich, na których przeszedł również tytuł wielkoksiążęcy.

Włodzimierz (Władimir), książęta rus.: 1) W. Wielki, św., w. ks. rus., † 1015, syn Światosława, rozszerzył Ruś terytorialnie, 988 przyjął wiarę grec.-katol.; 2) W. II Monomach, w. ks. kijowski (1053—1125), usiłował zjednoczyć Ruś pod zwierzchnictwem Kijowa, 1111 pobił Połowców.

Włodzimierz (W ł o d z i m i e r z W o ł y ń s k i), m. pow. w wojew. wołyńs., nad Ługiem (pr. dopływ Bugu), 24.000 mieszk.; przemysł rolniczy i skórny. — W śrdw. stol. Włodzimierskiego Księstwa (ob.).

Włodzimierz nad Klaźmą (W ł. Z a l e s k i), ros. W ł a d i m i r, m. w Rosji środk., nad Klaźmą, 40 000 mieszk. — Por. Włodzimierskie Wielkie Księstwo.

Włos, ob. Włosy.

Włosienica, koszula żałobna lub pokutna z sierści koziej, wielbłądziej lub włosia końskiego.

Włosień, ob. Trychina.

Włoska kapusta, ob. Kapusta.

Włoski orzech, ob. Orzech włoski.

Włoski roślinne, wytwór skórki roślinnej; występują jako k u t n e r, w. p a r z ą c e, w ł o s k i k o r z o n k o w e, s z c z e c i n k i, k o l c e; zależnie od formy mają różne znaczenie.

Włoskowate naczynia (k a p i l a r y), 1) ob. Włoskowatość; 2) w anatomii mikroskopijnie małe rureczki dla przepływu krwi, limfy itd. pośredniczą w przemianie materii, oddając tkankom zawarte w krwi ciała i uwalniając tkanki od substancyj zużytych i niepotrzebnych.

Włoskowatość, zjawisko występujące na granicy zetknięcia cieczy z ciałem stałym, objawia się tym, że w pobliżu ściany naczynia odchyla się powierzchnia cieczy od poziomu: wznosi się, gdy ciecz jest zwilżającą (woda w nacz. szkl.), w przeciwnym wypadku (rtęć w nacz. szkl.) opada. Odpowiednio do tego powstaje tzw. m e n i s k wklęsły lub wypukły. Zjawisko w. występuje wybitnie w r u r k a c h w ł o s k o w a t y c h (k a p i l a r a c h): ciecz zwilżająca ściany wznosi się wysoko ponad poziom swobodny, tworząc menisk wklęsły, ciecz niezwilżająca ulega depresji kapilarnej, tworząc menisk wypukły. Mówimy wtedy o c i ś n i e n i u w ł o s k o w a t y m skierowanym ku górze lub ku dołowi. W. tłumaczy wchłanianie cieczy przez bibułę, cukier itp.

Włosy, łac. pili, wytwór skóry u ssaków i człowieka. Włos utworzony jest z subst. rogowej, składa się z części zewn. zw. ł o d y g a, z tkwiącego w skórze k o r z e n i a, którego na spodzie zw. c e b u l k ą umieszczona jest na b r o d a w c e w. Korzeń tkwi w pochewce w., do której uchodzą gruczoły łojowe i przyczepione są mięśnie włosów. B a r w a w. pochodz. od barwnika zawartego w k o r z e n i u; siwienie wywołane jest zanikiem barwnika. Kształt i gru-

bość w. bywają różne, stanowiąc przeważnie cechę rasową. — Choroby w. mają zwykle przyczynę w chorobach skóry i głowy. Najczęstsze: łojotok suchy, z łupieżem, powoduje zanikanie korzonków włosów; łojotok tłusty, przetłuszczenie skóry i włosów; łysienie (ob.); wypadanie włosów po chorobach zakaźnych.

Włoszczowa, m. pow. w wojew. kielec., 6.000 mieszkańców.

Włościanie, ob. Chłopi.

Włośnica, trychinoza, choroba, występująca po spożyciu mięsa wieprzowego, zawierającego żywe włosienie (trychiny, ob.), które z zakażonym mięsem dostały się do żołądka. Tam sok żołądkowy rozpuszcza ich otoczki, one zaś wędrują do mięśni, gdzie się otorbiają. W stadium I występują wymioty biegunka, gorączka, w II bóle mięśniowe i obrzęki.

Włośniki, ob. Włoski roślinne.

Włóczkowie, nazwa flisaków z okolic Krakowa.

Włócznia, broń drzewcowa przeznaczona wyłącznie do kłucia: grot osadzony na długim drzewcu.

Włócznia św. Maurycego, jedno z polskich insygniów koronnych, dar ces. Ottona III dla Bolesł. Chrobrego z r. 1000; kopia oryginalnej, przechowywanej w Wiedniu.

Włóka, polska miara powierzchni = 30 morgów 16,8 hektara. W. litewska większa od polskiej.

Włóki, cz. zgarniacze, narzędzia służące do wyrównania gleby uprawianej mechanicznie: drążki, pręty, pierścienie żelazne itp., połączone łańcuchami.

Włókiennictwo, przemysł trudniący się przetwarzaniem włókna. Por. Przędzalnictwo, Tkactwo, Tkaniny.

Włókna nerwowe, ob. Nerwy.

Włókniak, fibroma, dobrotliwy nowotwór skóry, złożony z tkanki łącznej. Rozróżnia się w. miękkie (np. polipy błony śluzowej nosa) i twarde, wychodzące ze ścięgien lub okostnej.

Włóknik, fibryna, składnik krwi, przy krzepnięciu krwi opada w postaci cienkich, mikroskopijnych nitek.

Włókno, elastyczne, wydłużone elementy tkanek rośl. jak łyko, drewno itp.; w technice: giętkie, cienkie nitki pochodzenia roślinnego (konopie itp.), zwierzęcego (wełna, jedwab) i mineralnego (azbest).

Wnęka, wgłębienie w murze lub w ścianie, o charakterze dekoracyjnym; często we w. stoją posągi.

Wnętrostwo (kryptorchizm), nieprawidłowość rozwojowa, powstaje, gdy jądro nie wstąpiło do worka mosznowego w okresie rozwoju embrionalnego, lecz zostało w kanale pachwinowym.

Wnętrzności, ob. Trzewia.

Wniebowstąpienie Pańskie, święto na pamiątkę w. Chrystusa, w 40 dni po Wielkiejnocy.

Wniebowzięcie N. P. Marii, święto 15 sierpnia.

Wniosek, zdanie, wynikające z przyjętych założeń. Wnioskowanie, wywodzenie sądu z innego lub z wielu innych; wyciąganie w. szczegółowych z sądu ogólnego: dedukcja (ob.), wyprowadzenie na podst. sądów szczegółowych sądu ogólnego: indukcja (ob.); najważn. forma w. dedukcyjnego: sylogizm (ob.)

Wnyk, pojedyncze sidło do łowienia zwierząt i większych ptaków.

Woda, H_2O, związek tlenu z wodorem, najważn. związek chem., niezbędny dla życia organizmów. W przyrodzie ogromnie rozpowszechniona, pokrywa ok. 2/3 powierzchni ziemi. W. występująca w przyrodzie jest zawsze zanieczyszczona związkami w niej rozpuszczony mi chemicznie czysta jest tylko w. destylowana (ob. Destylacja). W stanie stałym: lód, w stanie gazowym: para. Największą gęstość ma w. przy 4° C, przy zamarzaniu zwiększa swą objętość, toteż lód pływa po wodzie. — W do picia powinna być bezwonna, bezbarwna, o orzeźwiającym smaku. Nie powinna być zbyt twarda, nie może zawierać subst. trujących (np. odpadków fabrycznych).

Woda Burowa, ob. Burowa woda.

Woda gruntowa, woda pochodząca przeważnie z opadów, która po przejściu przez warstwy przepuszczalne gromadzi się na poziomie nieprzepuszczalnym. Warstwy przepuszczalne (piasek, żwir itd.) odgrywają rolę filtrów, czyniąc w. g. zdatną do picia.

Woda królewska, ob. Królewska woda.

Wodan (Odin), ob. Wotan.

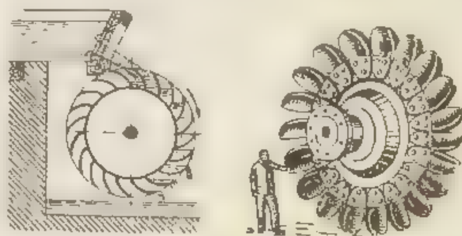
Woda sodowa, ob. Sodowa woda.

Woda święcona, ob. Święcona woda.

Woda utleniona, potoczna nazwa nadtlenku wodoru, ob. Wodór.

Wodewil, franc., wesoła pieśń od jej autora Vau de Vire, od pocz. XVIII w. nazwa lekkiego utworu dramat., farsa z pieśniami.

Wodna turbina, ob. Wodne silniki.

Na lewo: zwykłe koło wodne, na prawo: koło Peltona.

Wodne silniki, zużytkowują energię siły wodnej. Stosowane są: koła wodne z przejmującymi strumień wodny łopatkami lub komorami na obwodzie (np. koło Peltona), jako też turbiny: Francisa, spiralne i Kaplana (wodę przejmuje wirnik, tj. rodzaj śruby wodnej z przestawialnymi skrzydłami.

Wodne sporty: pływanie, wioślarka, żeglarstwo, sport kajakowy itp.

Wodne szkło, krzemiany sodu i potasu, otrzym. przez stapianie sody lub potażu z piaskiem, rozpuszczalne w wodzie; używ. jako domieszka do mydła, do ogniotrwałej impregnacji tkanin, konserwacji jaj i in.

Wodne znaki, znaki na papierze, widoczne tylko pod światło. Uzyskuje się je przez wytłaczanie w czasie fabrykacji.

Wodniczek, ob. Vacuola.

Wodnik, 1) ptak brodzący, u nas pospol., żyjący w zaroślach nadbrzeżnych: Europa, Azja płn.; 2) jedenasty znak Zodiaku; 3) gwiazdozbiór południowy; 4) w wierzeniach ludowych duch topielca.

Wodny gaz, gaz otrzym. działaniem pary wodnej na rozżarzony w generatorze koks, zawiera tlenek węgla, dwutlenek węgla, azot, wodór. Zastosowanie do ogrzewania, topienia itp.

Wodny zegar, ob. Klepsydra.

Wodociąg, urządzenie doprowadzające wodę z miejsca ujęcia do miejsca przeznaczenia. Czerpana pompami lub wskutek własnego ciśnienia spływa woda do zbiorników zapasowych, umieszczonych powyżej najwyższego punktu użytkowego rurociągu. Zbiorniki zapasowe buduje się pod ziemią lub też jako wieże ciśnień. Woda do picia musi być mechanicznie filtrowana i biologicznie oczyszczona. Do rozprowadzania wody służy sieć wodociągowa, składająca się ze stopniowo zmniejszających się w przekroju rur.

Wodogłowie (hydrocephalus), nagromadzenie się płynu mózgo-rdzeniowego w komorach mózgu lub w przestrzeniach między korą mózgową a oponą twardą. Wskutek wzmożonego ciśnienia śródczaszkowego dochodzi do zaniku mózgu, a w następstwie do porażenia kończyn i idiotyzmu. W. jest najczęściej wrodzone.

Wodogrzmoty Mickiewicza, trzy wielkie wodospady w Tatrach pols., utworzone przez potok Roztokę nieopodal jego ujścia do Białej Wody.

Wodolecznictwo, ob. Hydropatia.

Wodonercze, ob. Nerek choroby.

Wodorosty, glony, rośl. najprostsze, żyjące w wodzie słodkiej i słonej; morskie dostarcz. jodu, niekt. są jadalne, jak np. sałata morska; dostarczają też nawozu sztucznego. Dzielą się na: zielenice, brunatnice, krasnorosty.

Wodospad, masa wody spadająca ze stromego progu; niższe wodospady na dużych rzekach noszą nazwę porohów lub katarakt. — Stanowią często źródło energii elektrycznej.

Wodotrysk, fontanna, słup wody wyrzucony w powietrze skutkiem ciśnienia hydrostatycznego. Naturalny w., ob. Artezyjska studnia.

Wodowskaz, urządzenie, wskazujące poziom cieczy w zbiornikach zamkniętych lub niedostępnych, także podziałka na filarach itp., wg. której odczytuje się stan wód.

Wodowstręt, ob. Wścieklizna.

Wodór, H (Hydrogenium), gazowy pierwiastek chem., liczba porządk. 1, cięż. atom. 1,0078, 14,5 razy lżejszy od powietrza, punkt wrzenia —252,8° C, skrapla się przy —240° C. W przyrodzie występuje jako wolny na wielkich wysok. w atmosferze ziems. i w atmosf. słońca, wchodzi w skład wody, amoniaku, wszystkich związków organ., stąd też jest jednym z najważniejszych i najbardziej rozpowszechnionych pierw. chem. Zmieszany z powietrzem wzgl. tlenem, tworzy mieszaninę wybuchającą. Zastosowanie: do napełniania balonów, do wyrobu amoniaku; płomień tlenu-wodorowy (2.500° C) używ. do spawania metali, topienia kwarcu itp. — Związek w. z 2 atomami tlenu nosi nazwę nadtlenku w. H_2O_2, w stanie czystym ciecz łatwo wybuchająca, najczęściej stosowany roztwór wodny: 3% — woda utleniona, 30% — perhydrol, środek utleniający, bielący, dezynfekujący, używ. do bielenia tkanin, kości słoniowej, odbarwiania włosów itd.

Wody mineralne, ob. Mineralne wody.

Wodziany, hydraty, połączenia związków chem. z wodą, powstają przy krystalizacji, za ogrzaniem rozkładają się z wydzieleniem wody.

Wodzicki, 1) Stanisław, pol. mąż stanu (1759-1843), prezes Senatu Rzplitej Krakow. 1815, od 1819 senator-wojewoda Królestwa Pol.; 2) Kazimierz, ornitolog pol. (1816—89); prace nauk., zbiory ptaków krajowych (Muzeum Fizjograficzne Akad. Um. w Krakowie); 3) Ludwik, polityk pol. (1834—94), marszałek galicyj. 1877—1880, poseł na sejm galicyj. i do parlamentu austriackiego.

Wodzinowski Wincenty, malarz pol., * 1866; obrazy rodzajowe, zwł. sceny z życia ludu podkrakowskiego.

Wodzisław, 1) m. pow. w pow. Rybnik (woj. śląs.), 5.000 mieszk.; 2) osada miejska w pow. Jędrzejów woj. kielec.), 4.000 mieszkańców.

Wogezy, franc. Vosges, pasmo górs. we wsch. Francji, tworzy zach. granicę Alzacji, 120 km dł., najw. szczyt Wielki Belchen, 1423 m — teren walk w wojnie światowej.

Wogulowie (Mansi, Jugry), plemię ugrofińskie (ok. 5.000 głów) z płn. Uralu, dzielą się na osiadłych i koczujących.

Wöhler Friedrich, chemik niem. (1800—82); otrzymał syntetycznie mocznik (1828, pierwsza synteza związku organ.), odkrył beryl i glin.

Wojciech, św., apostoł Prusaków, syn księcia czesk. Sławnika, biskup praski, w czasie pracy apostolskiej wśród Prusaków zamordowany 997; pam. 23 IV.

Wojciechowski, 1) Tadeusz, historyk polski (1838—1919), więziony 1846; nap.: „Chrobacja", „O rocznikach polskich X—XV w.", „O Piaście i piaście" i w. in.; 2) Stanisław, polityk pol., * 1869, działacz niepodległośc. (P. P. S.), 1919—1920 minister spr. wewn., 1922—26 prezydent Rzplitej (drugi) obalony przez przewrót majowy; wybitny znawca spółdzielczości nap.: „Ruch spółdzielczy w Anglii", „Kooperacja w rozwoju historycznym" i i.; 3) Zygmunt, pol. historyk i prawnik., * 1900, nap.: „O ustroju politycznym ziem polskich w czasach przedpiastowskich", „Prawo rycerskie w Polsce przed statutami Kazimierza W." i w. i.; 4) Konstanty, pol. historyk liter. (1872—1924), badania z dziejów powieści pol. i wieku oświecenia w Polsce; 5) Jakub, współcz. pisarz pol., robotnik-samouk z Wielkopolski, słynny „Życiorys własny robotnika", nadto: „Raz kiedyś, a obecnie".

Wojenne machiny (maszyny), staroż. urządzenia do natarcia, udoskonalone zwł. przez Greków i Rzymian. Należały do nich katapulta (ob.), balista (ob.), onager (wielka napre-

1) Wojownik z X–XII w. 2) Wojownik konny z X–XII w. 3) Rycerz z XIII w. 4) Rycerz z XIV w. 5) Rycerz z I połowy XV w. 6) Rycerz z II połowy XV w. 7) Halabardnik z początku XVI w. 8) Rotmistrz chorągwi pieszej z II połowy XVI w. 9) Muszkieter chorągwi pieszej węgierskiej z II połowy XVI w. 10) Rotmistrz chorągwi kozackiej z II połowy XVI w. 11) Towarzysz chorągwi husarskiej z połowy XVII w. 12) Towarzysz chorągwi pancernej z II połowy XVII w. 13) Pikinier piechoty cudzoziemskiego autoramentu z XVII w. 14) Muszkieter piechoty polskiego autoramentu z końca XVII w.

żana łyżka do rzucania pocisków), dalej machiny oblężnicze, jak taran (ob.), szopy (tzw. żółwie), wieże, z których przerzucano mosty na mury itp.

Wojenne okręty, ob. Marynarka.

Wojewoda, łac. palatinus, 1) wódz wojsk z pewnego okręgu, z czasem tytuł władców mołdawskich, wołoskich, siedmiogrodzkich i i.; 2) w dawnej Polsce początkowo najwyższy urzędnik dworski, kt. podlegali urzędnicy i służba dworska; zastępował władcę w rządach i w dowodzeniu wojskiem, skąd polska nazwa, od XIV w. znaczenie jego zmalało: doprowadzał posp. ruszenie z województwa, sprawował sądownictwo nad Żydami, do końca Rzeczpospolitej zwoływał i przewodniczył sejmikom elekcyjnym; 3) w Polsce odrodzonej naczelnik okręgu administr. zwanego województwem; pełni dwojaką funkcję: a) jest przedstawicielem rządu, b) jest szefem administracji ogólnej II instancji. Wojewodzie podlega Urząd wojewódzki.

Województwo, okręg administr., obejmujący kilkanaście powiatów z wojewodą (ob.) na czele. Por. Polska.

Wojkow Piotr Łazarowicz, dyplomata sowiec. (1888–1927), od 1924 przedstawiciel Rosji sowiec. w Polsce; zastrzelony przez emigranta ros.

Wojłok, pilśń gorszego gatunku na derki na konie, na namioty itp.

Wojna, stan orężnej walki pomiędzy państwami, narodami ewent. stanami lub partiami (w. domowa), dla osiągnięcia pewnych celów: podłożem dawniejszych wojen bywały przeważnie interesy dynastyczne, dzisiejszych — głównie sprawy ekonomiczne. Przeważnie (lecz nie zawsze) rozpoczyna ją oficjalne wypowiedzenie w., wzgl. zerwanie stosunków dyplomatycznych. Rodzaje w. (działań orężnych): w. zaczepne i obronne, pozycyjne i ruchowe.

Wojnarowska, 1) Karolina, pisarka pol., pseud. Karol Nowowiejski (1814–58, „Ostatnie rady ojca...", „Do matek polskich słów kilka...", „Pierścionki babuni" i i.; 2) Zofia z Zacharkiewiczów, poetka pol., * 1887: „Poezje", „Słowa o miłości i wojnie", „Proletariat".

Wojna światowa, ob. Światowa wojna

Wojna trojańska, ob. Trojańska wojna

Wojna trzydziestoletnia, ob. Trzydziestoletnia wojna

Wojny chłopskie, ob. Chłopskie wojny

Wojny perskie, ob. Perskie wojny.

Wojniakowski Kazimierz, malarz pol. (1772—1812); portrety, np. St. Augusta, Sołtyka i i., obrazy histor., relig.; rysunki.

Wojnowska Paulina, aktorka pol., † 1921; gł. role charakterystyczne.

Wojski, urzędnik ziemski w dawnej Polsce w XIII w. zastępował kasztelana w sprawach wojsk., z czasem urząd tytularny.

Wojsko, regularna siła zbrojna lądowa. Stałym nazywa się w. stojące w czasie pokoju pod bronią; w obecnym ustroju jest to albo szczupłe w. zaciężne (W. Brytania), albo kadra zawodowa wraz z rocznikiem, wzgl. rocznikami, odbywającymi właśnie powinność wojskową (Francja, Niemcy, Polska). Wojsko kadrowe czasu pokojowego stanowi ramy dla zmobilizowanego narodu w czasie wojny. — Ustrój wojsk staroż. był początkowo oparty na pospolitym ruszeniu. Rzymianie przeszli do zaciężnego wojska stałego. Średniowiecze powoływało pospolite ruszenie wszystkich wolnych, z czasem rosło znaczenie rot zaciężnych. Rewolucja francuska zrealizowała powszechną służbę wojskową, wprowadzając system popisu czyli konskrypcji. Dalszy rozwój polegał na skracaniu okresu służby czynnej (dziś 2 lata — 1 r.). W Polsce, ob. Polska (wojsko) oraz tablice na str. 811 i 813

Wojsko kwarciane, ob. Kwarciane wojsko.

Wojskowość, instytucje, obyczaje, prawa, nauki, teorie itp. odnoszące się do wojska i wojny.

Wokalisy, fr., ćwiczenia do śpiewu, oparte głównie na samogłoskach.

Wokalizacja, łac., 1) uzupełnienie tekstów (np. starohebrajskich) znakami samogłoskowymi 2) wymowa samogłosek przy mówieniu i śpiewie.

Wokalna muzyka, muzyka przeznaczona do śpiewu 1- lub kilkugłosowego; przeciw.: muzyka instrumentalna.

Wokanda, rejestr spraw, stanowiących przedmiot rozpraw sądowych w danym dniu, sesji.

Wola, dyspozycja psychiczna do decydowania w dążeniach, do pragnień i postanowień. W procesie woli można rozróżnić kolejne składniki, jak motyw, akt chcenia i działanie urzeczywistniające. Kierunek psychologii, która traktuje w. jako akt nie dający się dalej rozłożyć: woluntaryzm (ob.).

Wola, nazwa wielu wsi pols. W., obec. zach. przedmieście Warszawy; od 1575 odbywały się tu elekcje królów polskich.

Wolant, fr., 1) lekki powóz bez budy; 2) kierownica w samochodzie.

Wolarz, gwiazdozbiór nieba płd. zawierający gwiazdę pierwszej wielkości Arktur.

Wolbrom, m. w pow. Olkusz (woj. kielec.) nad Pokrzywianką. 9.000 mieszk.

Wole, 1) rozszerzona część przełyku u ptaków, gdzie ulega rozmiękczeniu połknięty pokarm. 2) (struma), u człowieka chorobliwe powiększenie się gruczołu tarczykowego, występuje w niektórych okolicach górzystych nagminnie. Właściwa przyczyna nieznana, przyjmuje się, że jest nią brak jodu w pożywieniu, stąd zalecane używanie wody jodowanej, tj. zawierającej drobne ilości jodu. W. występuje też przy chorobie Basedowa (tu wskazane unikanie jodu).

Wolentariusz, wolentarz, w dawnym wojsku ochotnik, służący bez żołdu.

Wolf, 1) Friedrich August, niem. filolog klasyczny (1759—1824), „Prolegomena ad Homerum..."; 2) Hugo, kompozytor austr. (1860—1903 [w obłąkaniu]); cykle mistrzowskich pieśni, kwartet smyczk., opera komiczna „Der Corregidor" i in.; 3) Max, astronom niem. * 1863, odkrył b. wiele planetoid i mgławic.

Wolff Józef, pol. księgarz i wydawca (1862—1910).

Wolff Christian, niem. matematyk i filozof (1679—1754), przedstawiciel filozofii oświecenia w Niemczech, rozwinął, wychodząc od Leibniza, system racjonalistyczny.

15) Dragon z końca XVII w. 16) Towarzysz chorągwi lekkiej z końca XVII w. 17) Szeregowiec regimentu gwardii pieszej koronnej z 1732 r. 18) Janczar chorągwi hetmańskiej z 1776 r. 19) Oficer regimentu gwardii konnej koronnej z 1776 r. 20) Szeregowiec piechoty z 1776 r. 21) Towarzysz kawalerii narodowej z 1794 r. 22) Kanonier artylerii pieszej Księstwa Warszawskiego. 23) Grenadier Księstwa Warszawskiego. 24) Szeregowiec piechoty Królestwa Kongresowego. 25) Ułan Królestwa Kongresowego. 26) Legionista I Brygady (1914 r.). 27) Szeregowiec piechoty z 1930 r. 28) Ułan z 1930 r.

Wolf-Ferrari Ermanno, kompozytor włoski. * 1876: opery, m. in. „Naszyjnik Madonny", muzyka kameralna i fortepianowa.

Wölfflin Heinrich, szwajc. historyk sztuki, * 1864; zwraca uwagę na stronę formalną dzieła sztuki, nie na histor. i ikonograficzną; m. in. „Kunstgeschichtliche Grundbegriffe".

Wolfram, Wo, pierw. chem., l. porz. 74, cięż. at. 184, metal b. twardy, w przyrodzie w minerałach: szelicie, wolframicie; używany do wyrobu nici metalowych do żarówek elektryczn., w fabrykacji elektrod, termoelementów, oraz do otrzymywania stali wolframowej, niezwykle twardej.

Wolfram z Eschenbach, najwybitniejszy epik staroniem. (ok. 1170—ok. 1220), główne dzieło „Parzival".

Wolgemut (Wohlgemut) Michael, malarz niem. (1434—1519), nauczyciel Dürera; ołtarze snycerskiej roboty z malowanymi skrzydłami i inne.

Wolin, niem. Wollin, wyspa na Bałtyku, przed Zalewem Szczecińskim, na niej miasto W., 5.000 mieszkańców.

Wolker Jiří, poeta czes. (1900—24), wybitny liryk o silnym tonie społecznym: „Gość w dom", „Ciężka godzina".

Wolmar, łotews. Valmiera, m. w Inflantach (Łotwa), 8.000 mieszkańców.

Wolna Wszechnica Polska w Warszawie, wyższa uczelnia, o charakterze szkoły akademickiej, powstała 1906 jako Tow. Kursów Naukowych, 1919 przekształcona; przy niej: Szkoła Dziennikarska i Studium pracy społeczno-oświatowej.

Wolne miasta, miasta niem., podlegające (od 1226) bezpośrednio królowi ewent. cesarzowi, a nie władcom terytorialnym (Kaiserliche Städte); w. m. zyskały z czasem dużą niezależność. W XVIII przeważną ich część pozbawiona wolności (po 1815 pozostały w. m. Brema, Lubeka, Hamburg i Frankfurt).

Wolne Miasto Gdańsk, ob. Gdańsk.

Wolne Miasto Kraków, ob. Krakowska Rzeczpospolita.

Wolne Państwo Irlandzkie, ob. Irlandia, Iryjskie Wolne Państwo.

Wolni strzelcy (Franc-tireurs), franc. partyzanci w wojnie 1870 71.

Wolnocłowa strefa, ob. Wolny port.

Wolnomularstwo, ogół tajnych niegdyś związków, jeszcze obecnie okrytych pewną tajemniczością, których celem jest praca dla dobra ludzkości i wewnętrznego udoskonalenia (w duchu świeckim). Działalność w. opiera się jedynie na rozumie i niezależnym badaniu, stąd łączy ono ludzi bez różnicy religii, rasy, narodowości. Członkowie związków wolnomularskich w poszczególnych krajach zrzeszeni są w lożach, którymi rządzi loża naczelna zw. Wielką Lożą lub Wielkim Wschodem. Na czele W. Loży stoi w. mistrz. Każda loża nosi symboliczną nazwę, rządzi nią mistrz loży. W czasie posiedzeń loży członkowie jej noszą oficjalny strój wolnomularski, wykonywując czynności w myśl przepisanego rytuału. W lożach istnieją stopnie (od 4—95). Przyjęcie poprzedza egzaminowanie kandydata — po próbach składa przysięgę. — W. powstało we wczesnym średniowieczu, początki jego jednak okryte są dotychczas mrokami tajemnicy. — Obecnie liczy ok. 30.000 lóż i 4,500.000 członków. Istnieje: „Międzynarodowe Zjednoczenie Wolnomularskie" w Genewie. Największe znaczenie mają: angielska „Wielka Loża" i francuski „Grand Orient de France".

Wolnomyśliciel, człowiek badający zjawiska społeczne, przede wszystkim religie, w sposób niezależny, w oparciu jedynie o zasady własnego rozumu.

Wolnopłatkowe, ob. Rozdzielnopłatkowe.

Wolność, 1) stan niezależności od wewnętrznego przymusu; 2) w naukach społ. swoboda postępowania jednostki ograniczona jedynie podobną swobodą postępowania innych jednostek; 3) w. woli oznacza w filozofii pogląd (indeterminizm), wg którego człowiek ma możność swobodnego wyboru w swym postępowaniu, bez względu na przyczyny zewnętrzne i wewnętrzne: wola jego stoi poza prawem przyczynowości. Przeciw.: determinizm, który przeczy wolności woli, uznając ją za fikcję.

Wolność, równość, braterstwo, hasło rewolucji francuskiej.

Wolność woli, ob. Wolność.

Wolny handel, w ścisłym znaczeniu handel międzynarodowy nie skrępowany cłami ochronnymi; w szerszym znaczeniu wolność zarobkowania. Szkoła wolnohandlowa w nauce ekonomii żądała usunięcia wszelkich państwowych zakazów krępujących swobodę pracy i inwestycji kapitału. Por. Liberalizm, Manchesterska szkoła.

Wolny port, port leżący poza granicą celną i nie podlegający kontroli celnej; obecnie miejsce w. portów zajmują strefy wolnocłowe, w których można składać towar bez opłaty celnej.

Wolontariusz, 1) ob. Wolentariusz; 2) praktykujący w jakimś zawodzie bez wynagrodzenia.

Wolsey (uolsij) Thomas, kardynał angielski (1474—1530), arcybiskup Yorku, lord-kanclerz Anglii 1515 (za Henryka VIII), oskarżony o zdradę i uwięziony.

Wolska Maryla z Młodnickich, poetka polska (1873—1930), z oryginalnych liryków najlepszy cykl: „Dzbanek malin", piękne nowele (pseud. Iwo Płomieńczyk): „Dziewczęta".

Wolski, 1) Tomasz Stanisław, słynny podróżnik pol. (1700—36), walczył przeciw Turkom na M. Śródziemnym; podróże (opisane przez niego) po Europie, Azji i Afryce; 2) Włodzimierz, poeta pol. (1824—82), typowy przedstawiciel cyganerii warszawskiej, szerzej znany z librett do oper Moniuszki: „Halka" i „Hrabina"; 3) Stanisław, malarz pol. (1859—94 [w obłąkaniu]); sceny rodzajowe i historyczne, gł. z epoki napoleońskiej; 4) Wacław, poeta pol. (1867—1928).

Wolski-Półkozic Mikołaj, marszałek w. kor. (ok. 1549—1630), zausznik Zygmunta III, posłował wielokrotnie za granicę, 1603 ufundował klasztor kamedułów na Bielanach pod Krakowem; b. wykształcony, gorliwy alchemik, protektor sztuk.

Wolskowie, staroitalski szczep nad rzeką Liris; ich wojny z Rzymem trwały ok. 200 l.

[illegible] dbici 303; język zbliżony do um-[illegible]

[illegible] n pow. w woj. poznańs., 5.000 [illegible]

[illegible] jednostka praktyczna potencjału [illegible] pola ma potencjał + 1 V, gdy [illegible] sunięcie 1 kulomba z tego punktu [illegible] mości wynosi 1 joule. 1 V = $\frac{1}{300}$ [illegible] trostatycznej potencjału.

[illegible] muz., ob. Volta; 2) w jeździe [illegible] po obwodzie małych kółek; 3) [illegible] enie, kunsztowny chwyt.

[illegible] a, fr. Haute-Volta, kolonia we [illegible] Zach. 370.000 km² 3 mil. mieszk. [illegible]

[illegible] przyrząd do pomiaru natężenia [illegible] awie praw elektrolizy (ob.): masa [illegible] ona podczas elektrolizy na kato-[illegible] jonalna do iloczynu z czasu i na-[illegible] łu; znając czas przepływu prądu [illegible] wydzieloną, obliczamy natężenie.

Woltamper, iloczyn z napięcia i natężenia prądu = watt, czyli jednostka miary dzielności prądu.

Woltomierz (w o l t m e t r), przyrząd do pomiaru napięcia elektrycznego; zbudowany jak galwanometr (ob.) o dużym oporze; skala wycechowana w woltach.

Wolter, ob. Voltaire.

Woltyże, popisy zręczności (zwł. cyrkowe) na koniu w czasie jazdy; w o l t y ż e r, jeździec wykonujący w.

Woluntaryzm, łac., pogląd, według którego wola jest podstawową zasadą, centralną funkcją psychiczną.

Woluta cz. ś l i m a c z n i c a, zdobnicza forma architektoniczna, o kształcie spiralnego zwoju, np. w kapitelach itp.

Wolverhampton (uolwerhemptn), m. w ang. hrabs. Stafford, 133.000 mieszk., przem. żelazny i maszynowy.

Wołchow, rz. w płn. Rosji, 220 km, wypływa z jez. Ilmeń, uchodzi do jez. Ładoga.

Wołek zbożowy, owad ryjkowiec, drobny chrząszczyk, szkodnik zbożowy; pochodzi z Azji.

Wołga, najw. rz. w Europie i gł. rz. Rosji europ., 3.895 km dł., o dorzeczu 1.459.000 km², żeglowna od Tweru, na przestrzeni 3.580 km; wypływa z Wyż. Wałdajskiej, uchodzi deltą do M. Kaspijskiego. Z pośród b. wielu dopływów najważn., lewe: Seliszarowka, Twerca, Mołoga, Szeksna, Kostroma, Unża, Wietługa, Kama, Samara; prawe: Oka, Sura, Swiaga. W. połączona jest kanałami z Bałtykiem i M. Lodowatym Płn., w budowie kanał W.-Don. Ważna również ze względu na bogactwo rybostanu.

Wołkowysk, m. pow. w woj. białost., nad Wołkowyją, 15.000 mieszk., fabryki korków, narzędzi roln. i in.

Wołogda, m. w Rosji, nad rz. W., 58.000 mieszk., politechnika.

Wołomin, m. w pow. Radzymin (woj. warsz.), 13.000 mieszk., huta szklana; letnisko podwarszawskie.

Wołosi, częściowo zlatynizowana, dawna ludność tracka i słowiańska Rumunii, zwł. jej części płn. — Por. Wołoskie wsie.

Wołoskie wsie, w dawnej Polsce wsie lokowane na odrębnym p r a w i e w o ł o s k i m, gł. w województwach ruskich, podkarpackich; osadnicy — przeważnie Wołosi.

Wołoski szlak, jeden z 3 szlaków tatarskich (Czarny, Kuczmański i W.), prowadził prawym brzegiem Dniestru, działem wodnym Dniestru i Prutu; granicę polską przekraczali Tatarzy między Kołomyją i Czerwonogrodem.

Wołoszczyzna, ob. Mołdawia.

Wołoszynowski Julian, pisarz pol., * 1898: „O Twardowskim" (powieść liryczna), „Słowacki" (powieść biograficzna), „Rok 1863" (powieść historyczna), „Było tak".

Wołożyn, m. pow. w woj. nowogrodzkim, nad Wołożynką, 5.600 mieszkańców.

Wołyń, kraina przejściowa między Podolem a Polesiem, w dorzeczu prawobrzeżnych dopływów Prypeci (Turcja, Stochód, Styr, Horyń ze Słuczą), należąca w zach. cz. (większej) do Polski, a we wsch. do sowieckiej Ukrainy. W. polski tworzy w o j e w. w o ł y ń s k i e, 35.754 km² i (1931): 2.084.800 mieszk. (58 na km²). Cz. płd., wyżynna, o krajobrazie podobnym do podolskiego, o glebie lessowej, jest krainą wybitnie rolniczą (uprawa pszenicy, buraka cukr., sadownictwo), cz. zaś płn. (Polesie Wołyńskie), nizinna, płaska i silnie zabagniona, obszarem roln.-leśnym. Z bogactw mineral.: granity, bazalt i kaolin. Większość ludn. woj. wołyńs. stanowią Rusini (Ukraińcy); Polaków 16.5%. W okolicy Łucka kolonie niemieckie, koło Równego: czeskie. S t o l i c a: Łuck. — D z i e j e. Zamieszkały pierwotnie przez Wołynian (wsch. Słowianie); potem samodzielne księstwo ze stolicą w Włodzimierzu; od poł. XI w. pod Mścisławiczami (także Halicz); w największym rozkwicie za Daniela Romanowicza (1254 jego koronacja na króla). Po 1340 opanowany przez Polskę (zach. W. wraz z Haliczem) i Litwę (zabrała Polsce po śmierci Kazimierza W. Włodzimierz i Łuck); od unii lubelskiej 1569 przyłączony do Korony (wojew. wołyń.). W 1. rozbiorze 1772 drobna część W. (skrawki woj. bełskiego i ziemi chełmskiej) wcielona do Austrii, w 2. i 3. włączony do Rosji (gubernia wołyń. 71.852 km²). W traktacie ryskim 1921 połowa guber. wołyńskiej przyznana Polsce.

Wołyńska gorączka, choroba, kt. pojawiła się w czasie wojny świat. w Rosji i Francji. Zarazek nieznany, roznoszony przez wszy. Objawy: osłabienie, biegunka, bóle w mięśniach i nawroty gorączki w odstępach ok. 5-dniowych.

Wołyński, 1) Artur, historyk pol. (1844—93), organizator muzeum Kopernika przy uniwersytecie w Rzymie; nap.: „Kopernik w Italii czyli dokumenta italskie do monografii Kopernika" i in.; 2) Jan, pol. malarz i grafik (1882—1929).

Wombat, n i e d o l ę g t a s m a ń s k i, zwierzę należące do torbaczy, żyje w norach w lasach Tasmanii, żeruje w nocy.

Wooda metal (łuda), stop z 2 części cyny, 2 cz. kadmu, 4 cz. ołowiu, 8 cz. bizmutu; punkt topliwości ok. 70° C.

Worcell Stanisław, hr., działacz pol. (1799—1857), uczestnik powstania listop., członek Narod. T-wa Patriot., za granicą Węglarstwa Narodowego i w. in.; socjalista utopijny, współ-

zał 1853 organizacji socjalistycznej „Lud Polski"; liczne rozprawy i artykuły.

Worcester (łuster), 1) stol. zach.-ang. hrabs. W., nad rz. Severn, 50.000 mieszk., fabryki porcelany; 2) m. w st. Massachusetts, w St. Zjedn. Am. Płn., 195.000 mieszk., uniwers., politechnika, przem. metalowy.

Wordsworth (łördsłörs) William, poeta ang. (1770—1850), inicjator romantyzmu ang. o poetycko filozoficznym poglądzie na świat: „Lyrical Ballads", „The Prelude" (autobiogr. psycholog.), „The Excursion", mistrzowskie sonety: „The River Duddon", „Ecclesiastical Sonnets".

Woreczek zalążkowy, komórka w zalążku roślin kwiatowych, w której powstaje jaje, a z niego po zapłodnieniu zarodek.

Workowce, 1) podklasa grzybów o wielokomórkowej grzybni; zarodnia tworzy worek, w kt. jest 8 zarodników; 2) ob. Torbacze.

Wormacja, niem. Worms, m. okręg. w Hesji (Niemcy), 50.000 mieszk.: katedra z XI w., miejsce wielu sejmów, zawarcie konkordatu wormackiego 1122, kt. zakończył spór o inwestyturę między cesarzem a papieżem.

Worms, ob. Wormacja.

Worochta, w. w pow. Nadwórna (woj. stanisł.), nad Prutem, 700 m n. p. m., 1200 mieszk., stacja klimat. i turyst. w Czarnohorze.

Woroneż, stol. obwodu Czarnoziemnego (Rosja), nad rz. W., 165.000 mieszk., uniwersytet.

Woroniaki, pasmo wzgórz, tworzące płn. krawędź Wyżyny Podolskiej, między Bugiem i Ikwą, do 445 m w. s.; ich zach. przedłużeniem są G o ł o g ó r y, wsch. Góry K r z e m i e n i e c k i e.

Woronicz, 1) Jan Paweł, pol. biskup, kaznodzieja i poeta (1757—1829), główne dzieło: „Świątynia Sybilli", nadto: „Pieśni wiejskie", „Zjawienie Emilki", „Hymn do Boga" (wyraz mesjanizmu narodowego), „Assarmot": świetne kazania patriotyczne; 2) Janusz, polityk polski (1805—74), dyr. kancelarii sejmowej 1830, uczestnik powstania listop., na emigracji jeden z czołowych działaczy Hotelu Lambert; monarchista, nap.: „Rzecz o dynastii i monarchii w Polsce".

Woronow Sergiej, fizjolog ros., * 1866, pracuje nad przeszczepianiem gruczołów, gł. płciowych. — Por. Odmłodzenie.

Worskła (Worskła), l. dopł. Dniepru na Ukrainie, 421 km; 1399 klęska Witolda w bitwie z Tatarami.

Wörther See, najw. jezioro Karyntii (Austria), 22 km², do 84 m głęb.; nad brzegami liczne stacje klimat. (Pörtschach, Velden i in.).

Wosk, substancja organ. podobna do tłuszczu, jest jednak związkiem kwasów tłuszczowych nie z gliceryną lecz z alkoholami: cetylowym, cerylowym, mirycylowym. Występuje w świecie rośl., w pocie owczym, w głowie kaszalota, najważn. producentem jest pszczoła. Z a s t o s o w a n i e do wyrobu świec, past, maści itd.

Woskowa palma, w o s k o p a l m a, palma o liściach pokrytych woskiem, używanym do wyrobu świec; Ameryka Płd.

Woskowina uszna, żółta wydzielina gruczołów w kanale ucha zewnętrznego.

Woskownica, 1) rośl. z rodziny trojeściowatych, pnąca się, hodow. u nas jako doniczkowa, poch. z Chin i Australii; 2) rośl. z rodziny woskownicowatych, o liściach pokrytych warstwą wosku, używ. do wyrobu świec.

Woskówka, błona pokrywająca ok... drzy u niekt. ptaków; ma zna...

Wosk trupi, ciało tłuszczowate ... w zwłokach, składa się z soli ... niowej i potasowej kwasu palm...

Wosk ziemny, ob. Ozokeryt.

Woszczek, tyle co woskowina u...

Wotan (W o d a n), w pierw... germańskiej bóg piorunów, póź... stwórca kultury, sztuki wojenn... rów itd., najwyższy bóg plemi... i skandynawskich; żona jego: Fr...

Wotant, sędzia nie przewodniczą... wie, ale biorący udział w wyroku.

Wotjacy, szczep Finnów wsch. ... głów) z a u t o n o m i c z n e j r e p... prawosławie, obok niego resztki ... rzeń.

Wotować, 1) składać śluby; 2) dawać wotum, głosować.

Wotum, 1) ob. Votum; 2) głos (oddany na kogoś itp.). W o t y w n y, tyczący się w.

Wotywa, łac., msza ślubowana, czyli na specjalne życzenie wiernych.

Wouwerman (wauwer-) Philips, malarz niderl. (1619—68): świetne krajobrazy ze zwierzętami, sceny rodzajowe, bitwy itp., rzadziej obrazy religijne.

Woźnica (Auriga), gwiazdozbiór płn., zawiera m. i.: gwiazdę pierwszej wielkości (Capella α) i drugą drugiej wielkości (β).

Woźnicki, 1) Jan, polityk pol., * 1881, zrazu czynny w stronnictwie narodowo-demokratycznym, potem w „Wyzwoleniu", 1922—27 senator, 1928 poseł na sejm; 2) Stanisław, pol. historyk sztuki, * 1893.

Woźny, oficjalista sądowy, w dawnej Polsce ogłaszał dekrety sąd., wręczał pozwy; dziś służba w instytucjach państw., komunalnych i i.

Wódka, napój alkoholowy, który może być otrzymany 3 różnymi sposobami: 1) Zacier z owoców lub nasion poddaje się fermentacji i destylacji, podobnie jak przy fabrykacji spirytusu; w ten sposób otrzymuje się śliwowicę, żytniówkę, kminkówkę itd.; 2) przez sporządzenie alkoholowego wyciągu z owoców (n a l e w k i); 3) przez rozcieńczenie spirytusu wodą i zaprawienie cukrem i olejkiem zapachowym.

Wódz, dowódca całości wojsk, tj. w. n a c z e l n y, albo działający samodzielnie dowódca dużej części wojska.

Wójcicki Kazimierz Władysław, pol. pisarz i publicysta (1807—79), liczne dzieła z dziejów kultury i literatury pol., nieraz o wartości źródłowej.

Wójt, 1) w d a w n e j P o l s c e dziedziczny naczelnik samorządu; w miastach lokowanych na prawie niemieckim przewodniczył też ławniczym sądom miejskim; 2) w P o l s c e o d r o d z o n e j naczelnik z a r z ą d u gminnego, organu zarządzającego i wykonawczego, i przewodniczący r a d y gminnej, organu stanowiącego i kontrolującego w gminie wiejskiej.

Wół, ob. Bydło.

…mowy, parzystokopytny ssak przeżuwacz, pokryty miękką sierścią; samce wydają … Ameryka Płn., Grenlandia.

… 1) Kazimierz, historyk lit. polskiej, …oczesny badacz teorii form dźwię… wiersza i prozy pol., źródłowe studia … pozytywizmu polskiego, monografia … 2) Aleksander, ks., pol. ekonomista … 1878; nap.: „Socjologia ogólna", „Hi…oju warstwy robotniczej w Polsce …nowszych", „Socjalizm a religia", …otników przemysłowych w Polsce"

…iazdozbiór, ob. Niedźwiedzica

…tymały, ob. Drzymała.

… owczy, owad dwuskrzydły pasożyt… owcach.

… część żołądka, przez którą przechodzi … dyku do żołądka

Wrak (rek) ang. szczątki, kadłub zniszczonego okrętu; okręt-widmo.

Wrangel, 1) Ferdynand, żeglarz ros. (1794—1870), 2 wyprawy dokoła ziemi (1817-1818 i 1825-27), wyprawy do płn.-wsch. Syberii 1820-1824; 2) Piotr Mikołajewicz, generał ros. (1877—1928), nacz. wódz białogwardzistów ros. w płd. Rosji (1918), pobity przez bolszewików, przewiózł część swych wojsk morzem do Konstantynopola.

Wrangla Wyspa, na M. Lodowatym Płn., na płn.-zach. od Cieśn. Beringa, od 1924 należy do Sowietów, 4.680 km², 60 mieszk.; stacja meteorologiczna.

Wratysław, 1) W. II, król czes., 1061—92, wcielił Morawy do Czech, walczył z Bolesławem Śmiałym (popierał przeciw niemu Wład. Hermana); 2) W. I (Warcisław), ks. pomorski, 1107-1134, zwyciężony przez Bol. Krzywoustego, 1128 przyjął chrzest.

Wrażenie, przeżycie proste, polegające bądź na zewnętrznym podrażnieniu narządu zmysłowego (w. zmysłowe), bądź na doznaniach pochodzących z organizmu (w. ustrojowe): p. bólu, odczucie.

Wrażliwość, zdolność odbierania wrażeń przez narządy zmysłowe, ośrodki i nerwy czuciowe.

Wren (ren) Sir Christopher, ang. astronom i architekt (1632—1723); ponad 60 kościołów (m. i. katedra św. Pawła w Londynie), teatry itd.

Wręga, poprzeczna belka kadłuba okrętu.

Wright (rajt) Wilbur, inż. ameryk. (1867—1912) z bratem Orville, wykonali na samolotach własnej konstrukcji 1903 pierwszy lot silnikowy.

Wrocław, niem. Breslau, stol. Dolnego Śląska, nad Odrą, 618.000 mieszk.; uniwers., politechnika, ośrodek przem. i handlu, 2 targi rocznie. Założ. w 2. poł. X w.; w r. 1000 biskupstwo utworz. przez Chrobrego (zarazem siedziba kapitułu); 1163 stolica dzielnicowego księstwa (potomkowie Wład. Wygnańca); od 1335 przy Czechach; 1526—1741 pod Habsburgami, potem przy Prusach.

Wroczyński Jan, generał pol., * 1876, inżynier; 1919 kierownik ministerstwa spr. wojsk., 1920 inspektor robót fortyfik., następnie d-ca grupy Ostrołęka, 1920—21 szef Nacz. Kontroli Wojskowej.

Wrona, ptak z rodziny krukowatych, upierzenie czarne z szarym podbrzuszem; wszystkożerna; Stary Świat; u nas pospolita.

Wronki, m. w pow. Szamotuły (woj. poznań.), nad Wartą, 5.000 mieszk.; więzienie karne.

Wrończyk, ptak z rodziny krukowatych; pospol. rodzaje: wronka alpejska, w górach Starego Świata; w. żółtodzioby, łatwo oswajany; w górach Europy i Azji.

Wroński Hoene Józef Maria, pol. matematyk i filozof (1778—1853), oficer w powstaniu Kościuszki, później na emigracji, stworzył system filozoficzny oparty na pojęciu absolutu, dążył do reformy całej wiedzy ludzkiej i życia praktycznego. Dzieła: „Philosophie de l'infini", „Messianisme, union finale de la philosophie et de la religion...", „Prolegomènes du messianisme...", „Philosophie absolue de l'histoire" i w. i.

Wroślowate, rodzina grzybów, pasożytujących w tkankach roślin naczyniowych, wywołując ich obumieranie; wrośl powoduje usychanie roślin krzyżowych i motylkowych.

Wrotki, 1) mikroskopijnej wielkości robaki z aparatem rzęskowym na przodzie ciała; rozdzielnopłciowe, często przemiana pokoleń; żyją wszędzie w wodach słodkich; 2) przyrząd do jeżdżenia, na czterech kółkach, przymocowany do buta za pomocą rzemienia.

Wrotna żyła, vena portae, doprowadza krew z nieparzystych narządów jamy brzusznej do wątroby, gdzie rozpada się na sieć naczyń włoskowatych.

Wróbel, ptak wróblowaty o szarym upierzeniu, żyje towarzysko, blisko osad ludzkich, żywi się nasionami i owocami, młode gąsienicami; gnieździ się na drzewach i w budynkach; pospol.: w. domowy i w. mazurek.

Wróblewski, 1) Walerian, historyk pol. (1809-1877), ziemianin; nap. „Słowo dziejów polskich" i in.; 2) Walerian Antoni, powstaniec pol. (1836-1908), dowodził 1863 w Grodzieńskim, 1871 generał Komuny paryskiej (uciekł do Anglii), jeden z pierwszych pionierów socjalizmu pol. na emigracji; 3) Zygmunt Florenty, fizyk pol. (1845-1888), wspólnie z Olszewskim dokonał 1884 pierwszego skroplenia powietrza, tlenu, azotu, tlenku węgla, wodoru; 4) Stanisław, prawnik pol., * 1868, w 1935 senator, jeden z najznakomitszych znawców prawa rzymskiego: „Historia i instytucje prawa pryw. rzymskiego", „Powszechny austr. kodeks cyw." (komentarz) i w. i.; 5) Władysław, pol. ekonomista i dyplomata, * 1875, w 1919 wiceminister spr. zagr., 1921—22 poseł w Londynie, 1923—25 w Waszyngtonie, 1929—36 prezes Banku Polskiego.

Wróblowate, rząd ptaków o różnie wykształconym dziobie, bez woskówki; nogi z 3 palcami zwróconymi ku przodowi i 1 ku tyłowi; śpiewające.

Wróżbiarstwo, usiłuje odsłonić rzeczy tajemnicze, zwł. przyszłość na podstawie obserwacji zjawisk przyrody, lotu ptaków, zachowania się świętych zwierząt, ognia, dymu itp.; z metod w. większość znana już była staroż. Chaldejczykom; do dziś znane w Europie: astrologia, chiromancja itd. (na ogół oszukańcze).

Wrzeciądz, łańcuch, zapora do zamykania drzwi.

Wrzeciono, ob. Przędzalnictwo; w obrabiarce wał do napędu narzędzia lub przedmiotu.

Wrzenie, gwałtowna zamiana cieczy na parę, zachodzi w określonej dla danej cieczy temperaturze, tzw. temperaturze wrzenia, zależnej od ciśnienia atmosf. (tym w. różni się od parowania). Normalny punkt wrzenia cieczy jest to temperatura w. pod ciśn. 1 atm. (dla wody wynosi on 100° C).

Wrzeszcz, niem. Langfuhr, płn. przedm. Gdańska, z kt. jest połączony 2 km dł. aleją lipową; politechnika.

Wrzeszcz Eugeniusz, malarz pol. (1853-1917); kwiaty, pejzaże ukraińskie, sceny ludowe.

Września, krzew z rodziny tamaryszkowatych, o drobnych, łuskowatych liściach; w Karpatach i na Podkarpaciu; niekt. gatunki pochodzą z Azji i Afryki, hodow. jako ozdobne.

Września, m. pow. w woj. poznańs., nad rz. W., 8.000 mieszk., 2 V 1848 zwycięstwo Mierosławskiego nad Prusakami; 1901—2 prześladowanie dzieci polskich przez Prusaków w związku z germanizacją Poznańskiego.

Wrzęchowate, zwierz. pasożytujące, niepewnie zaliczane do stawonogów, o budowie robakowatej; rozdzielnopłciowe, rozwój przez przeobrażenie; pasożyty w organizmach ssaków.

Wrzos, krzewinka z rodziny wrzosowatych kwitnie różowo na wrzosowiskach i w suchych lasach.

Wrzosiec, krzewinka z rodziny wrzosowatych, o kwiatach czerwonych, dzbaneczkowatych; torfiaste łąki.

Wrzosowate, rodzina roślin z rzędu dwurożnych; krzewinki lub krzewy o liściach skórzastych, zimotrwałych.

Wrzosowisko, bezleśna przestrzeń, pokryta wrzosem.

Wrzód, powstaje wskutek obumarcia tkanki w pewnym miejscu; przy obumarciu wewnątrz narządu: martwica (nekroza) lub ropień (absces).

Wschodnia, l. dopływ Wisły w pow. Stopnica, 53 km dł.

Wschodni Kościół, kościół prawosławny, grecko-wschodni, miał początkowo za swój punkt oparcia Konstantynopol, Antiochię i Aleksandrię, następnie rozszerzył się na Bałkany i przeszedł do Rosji, gdzie doszedł do takiej potęgi, że prawosławie i kościół rosyjski stały się synonimami. - Zerwanie z Kościołem zach., katolickim, dokonało się w 1054. Wyznanie wiary oparte jest na Biblii, starych wyznaniach i nauce 7 soborów powszechnych (325 787). Odrzuca symbol apostolski. Rozpada się na wiele samodzielnych kościołów, autokefalij (np. kość. rosyjski, rumuński, grecki itd.). Na czele autokefalii stoi patriarcha, mający do swej pomocy synod.

Wschodnio-europejski czas, ob. Czas.

Wschodnio-indyjskie kompanie, ob. Kompanie handlowe.

Wschodnio-Rzymskie Cesarstwo, ob. Bizantyńskie Państwo.

Wschowa, niem. Fraustadt, m. pow [illegible] mark Posen-Westpreussen, nad grani[illegible] 8.000 mieszk.; 1349 przyłączone do [illegible] 1793 stol. osobnej ziemi; 1706 zwycięst[illegible] dów nad wojskami sasko-rosyjskimi.

Wschód (Orient), strona świata, [illegible] wschodzi słońce, przenośnie kraje [illegible] wsch. od Europy wzgl. Polski. B[illegible] kraje bałkańskie i przednio-azjat., D a[illegible] Chiny, Japonia, wsch. Syberia.

Wsierdzie, endocardium, błon[illegible] łające wnętrze serca.

Wskaźnik, 1) w matematyce [illegible] w jaki zaopatrujemy literę chcąc [illegible] różne wartości od siebie np. wy[illegible] oznaczamy: a_1, a_2 itd., tzn. a ze w[illegible] 2) w chemii, ob. Indykatory. 3) w [illegible]pologii procentowy stosunek 2 po[illegible]nych pomiarów (dług. i szer. czas[illegible] w statystyce liczba wyrażająca [illegible] wielkości rozpatrywanych w procentowym stosunku do przyjętej podstawy.

Wspornik, w budownictwie mur oporowy (ob. Mur).

Wspólnik, ob. Spólnik, Spółka.

Współczulny system (układ), system sympatyczny, część systemu nerwowego, kierująca czynnościami wegetatywnymi organizmu, tj. niezależnymi od naszej woli. Składa się z systemu sympatycznego właściwego i syst. parasympatycznego, do którego należy też nerw błędny. Pień nerwu sympatycznego przebiega po obu stronach kręgosłupa, tworząc liczne połączone ze sobą zwoje. Działanie nerwu błędnego jest przeciwne (antagonistyczne) działaniu n. sympatycznego. Obydwa tworzą sploty w narządach, które kierują ich funkcją.

Współczynnik, 1) wiadomy czynnik jednomianu, np. $5xy^2$, w. = 5; 2) proporcjonalności, stała, równa stosunkowi dwóch wielkości wprost proporcjonalnych.

Współdzielczość, ob. Spółdzielczość.

Współdzielnia, ob. Spółdzielnie.

Współrzędne (koordynaty) wyznaczają położenie punktu na płaszczyźnie lub w przestrzeni, podając odległości punktu od układu współrzędnych, tj. od dwóch osi (zwykle prostopadłych) na płaszczyźnie, od trzech osi - w przestrzeni. Odcięta punktu, odległość punktu od osi pionowej (oś Y-ów); rzędna, odległość od osi pionowej (oś X-ów); środek (początek) układu, punkt przecięcia obu osi.

Współśrodkowe, koncentryczne, posiadające wspólny środek.

Wstawa, polska nazwa funkcji sinus, ob. Trygonometria.

Wstążka, wąska tkanina, wykonana na specjalnych krosnach tkackich.

Wstężnice, wstężniaki, robaki płaskie, wielkość od mikroskopowej do 30 m; przew. morskie, niektóre słodkowodne lub pasożytne, niektóre posiadają gruczoł jadowy; rozdzielnopłciowe, rozwój przez przeobrażenie.

Wstrząs (szok), gwałtowne zaburzenie systemu nerwowego wskutek silnego przeżycia.

Wszawica, nagromadzenie się wszy na człowieku, co umożliwia roznoszenie chorób zakaź-

nych. Odwszawianie: przez kąpiele, mydło, wysoką temperaturę, środki chemiczne.

Wszechsłowiański ruch, ob. Panslawizm, Neo[illegible]n.

[illegible] **[illegible]chświat,** ob. Świat.

[illegible]łowate, rząd owadów gryzkowatych; po[illegible] do wszy, pasożytują na skórze ssaków [illegible]w

[illegible], rząd owadów bezskrzydłych gryzko[illegible] żywią się krwią ssaków; w. głowo[illegible]mice przylepiają jaja (gnidy) do wło[illegible]. sukienna żyje na ubraniach, prze[illegible]fus; mendoweszka na owłosionych [illegible]h ciała prócz głowy

[illegible]stkich Świętych, święto ku uczczeniu [illegible]h Kościoła katol., 1 XI, obchodzone od [illegible]

[illegible]klizna (rabies canina), wodo[illegible]t, choroba zakaźna centralnego systemu [illegible]ego, powodowana przez niewidzialny [illegible], przesączalny, przenoszący się zwykle [illegible] ukąszenie. Objawy u zwierząt: trwożli[illegible] wybuchy wściekłości, chęć kąsania i po[illegible] mięśni przełyku (co uniemożliwia je[illegible] picie), ślinotok. Śmierć wśród objawów [illegible]nia. U człowieka dołączają się: wysoka [illegible]ka, napady szału i drgawki. Okres wylę[illegible]a 15—60 dni, czasem jednak i kilka mie[illegible] surowica Pasteura przeciwdziała [illegible]nie

[illegible]ne płciowe cechy, ob. Płciowe cechy.

W[illegible]zang, m. w chińs. prow. Hupe, nad Jangtsekiangiem, 620.000 mieszk.; uniwersytet; przemysł jedwabny i bawełniany, 1927 połącz. z miastami Han-jang i Han-kou w m. Wuhan.

Wu-czou, chińs. m. port. w prow. Kwangsi (płd. Chiny), nad rz. Sikiang, 90.000 mieszk.

Wujek Jakub, polski pisarz religijny, jezuita (1540—97); liczne dzieła polemiczne i dogmatyczno-ascetyczne, „Postylla Katolicka", „Post. mniejsza" i in., zwłaszcza jednak przekład Biblii (St. i N. Test.) i „Psałterza Dawidowego" (prozą).

Wukadinović Spiridion, germanista jugosłow., * 1870, działa w Polsce; szereg prac, m. in. o Goethem.

Wulfila (Wulfilas), ob. Ulfilas.

Wulgarny, łac., pospolity, prostacki; wulgarność, prostactwo.

Wulgata, ob. Vulgata.

Wulkan (Vulcanus), 1) staroitals. bóg ognia, później identyfikowany z greckim Hefajstosem (ob.); 2) ob. Wulkany.

Wulkanizowanie, przeróbka kauczuku, polegająca na ogrzaniu i impregnowaniu siarką, w celu zwiększenia elastyczności i odporności kauczuku.

Wulkany, góry o kształcie najczęściej stożkowatym, utworzone przez magmę, wydobywającą się kanałem z głębi ziemi. W. wyrzucają otworem zewn. tzw. kraterem od czasu do czasu lawę i gazy. Czynność wulkan. objawia się też za pośrednictwem podziemnych grzmotów, wyziewów gazowych, a zwłaszcza trzęsień ziemi. Tam, gdzie gazy wulkaniczne natrafiają na wodę gruntową, tworzą się cieplice, wulkany błotne, źródła mineralne, gejzery. Największa ilość w. występuje na wybrzeżach Oc. Spokojnego.

Wundt Wilhelm, niem. filozof i psycholog (1832—1920), zwolennik woluntaryzmu (ob.), wybitny działacz na polu psychologii eksperymentalnej, założył pierwszy instytut psychologii eksperymentalnej. Dzieła: „Logik", „Ethik", „Systhem der Philosophie", „Völkerpsychologie" i in.

Wuppertal, od 1929 nazwa połącz. miast Elberfeld i Barmen, 400 000 mieszkańców

Württemberg, ob. Wirtembergia.

Würzburg, stol. Dolnej Frankonii (Bawaria), nad Menem, 100.000 mieszk.; uniwersytet, port rzeczny; 1796 zwyc. Austriaków nad Francuzami.

Wwóz, import, zaopatrzenie jakiegoś kraju w towary zagraniczne, także ilość przywożonych z zagranicy towarów.

Wybicki Józef, polski polityk i pisarz (1747—1822), współpracował nad konstytucją 3 maja, uczestnik powstania kościuszk., współdziałał na emigracji z Dąbrowskim w tworzeniu legionów, 1806 organizował powstanie wielkopol., w Ks. Warszawskim, oraz w Królestwie Kongres. senator-wojewoda, 1818 prezes Sądu Najwyższego; twórca hymnu „Jeszcze Polska". Dzieła: „Myśli polityczne o wolności cywilnej", „Listy patriotyczne do ex-kanclerza Zamoyskiego", pamiętniki „Życie moje" i in.

Wyborcze systemy, ob. Prawo wyborcze.

Wyborg (Viborg, fińs. Viipuri), stolica fińs. prow. W., port nad Zat. Fińską, 56.000 mieszk.

Wybory, powoływanie na pewne stanowisko drogą głosowania, sposób w. określony jest konstytucją, ustawami (ordynacje wyborcze), ew. statutami lub umową. — Por. Prawo wyborcze.

Wybraniecka piechota, ob. Łanowa piechota.

Wybroczynki, małe, punktowane wylewy krwi.

Wybrzeże Kości Słoniowej, franc. Côte d'Ivoire, franc. kolonia w Afryce zach., nad Zat. Gwinejską, 468.277 km², 3,800.000 mieszk.; klimat tropikalny i niezdrowy; stol. Bingerville. Wywóz: kakao, bawełny, ziarn palmowych.

Wybrzeże Niewolnicze, ob. Niewolnicze Wybrzeże.

Wybrzeże Pieprzowe, dawna nazwa zach. części wybrzeży Gwinei, obec. Liberia.

Wybrzeże Złote, ob. Złote Wybrzeże.

Wybuch, eksplozja, gwałtowny wstrząs powietrza połączony z efektem mechanicznym, wywołany nagłym wywiązywaniem się gazów i par. Ciśnienie zależy od objętości i temperatury tworzących się gazów. Por. Wybuchowe materiały

Wybuchowe materiały, ze względu na działanie dzielą się na pędne (rozkładające się wolniej, używ. np. do broni palnej) i miażdżące (do rozsadzania). Por. Wybuch, Proch strzelniczy, Dynamit, Nitrogliceryna. — Ciała wybuchowe doprowadza się do wybuchu przez ogrzanie, uderzenie itp. Do zapalania ciał wybuchowych służą tzw. detonatory: piorunian rtęci, azydek ołowiu i in.

Wybuchowy silnik, ob. Spalinowe silniki.

Wychodźstwo, emigracja, opuszczenie kraju rodzinnego w celu osiedlenia się zagranicą na stałe (osadnictwo) lub przez pewien

czas (w. **czasowe**) dla zarobkowania lub połączenia się z członkami swojej rodziny. Przyczyny w. są różne religijne np. prześladowanie pewnego wyznania, polityczne (por. **Emigracja polityczna**, **Emigracja polityczna polska**), a przede wszystkim **gospodarcze**, gdy w kraju macierzystym emigranta panują stosunki niepomyślne (brak pracy), a w państwach zagranicznych, będących celem w., istnieje zapotrzebowanie na pracę i zarobki są lepsze. Masowe w. powoduje szereg następstw politycznych, narodowościowych, ludnościowych i i., dlatego też państwa biorące udział w **ruchu emigracyjnym** prowadzą stosowną **politykę wychodźczą**, polegającą na utrudnianiu, ew. popieraniu, a w każdym razie na właściwym kierowaniu ruchem emigracyjnym.

Wychowanie, celowe oddziaływanie na rozwijającą się jednostkę, zmierzające do: 1) uspołecznienia jej, tj. przygotowania do życia w grupie, 2) urobienia jej duchowości (rozbudzenie i rozwinięcie inteligencji, uczucia i woli), 3) dania jej pewnych wiadomości i umiejętności. Nauka o w.: **pedagogika**.

Wychowanie fizyczne, zespół środków, mających na celu wychowanie człowieka rozwiniętego harmonijnie, fizycznie i duchowo (**gry i zabawy ruchowe**, **gimnastyka**, **sporty**, **wędrówki**). W. f. stało wysoko u Greków staroż., częściowo u Rzymian; w czasach nowoż. rozwija się od ep. Odrodzenia, zwł. w Anglii i Szwecji (XVIII i XIX w.). Powszechny rozkwit i celowa organizacja, obejmująca możliwie całą młodzież, w Europie po wojnie światowej. — **W Polsce** poczęto mówić o wychowaniu fizycznym od czasu Komisji Edukacyjnej (1773) i Jędrzeja Śniadeckiego, który pierwszy użył tego określenia. Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego i kierowników ćwiczeń cielesnych: w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego w Warszawie i Studiach W. F. w Poznaniu i Krakowie przy uniwersytetach. Najwyższą magistraturą wychowania fiz. w Polsce jest **Państwowy Urząd Wych. Fiz. i Przysp. Wojsk.** w Warszawie, istniejący przy Min. Spraw Wojskowych. Opiekuje się on również zorganizowanym sportem. P. U. W. F. podlegają **Okręgowe Urzędy W. F. i P. W.** przy D. O. K., tym **ośrodki w. f.** w większych miastach. P. U. W. F. jest organem wykonawczym Naukowej Rady Wychowania Fizycznego, skupiającej ludzi pracujących teoretycznie na polu w. f.

Wycinek koła, część koła, ograniczona łukiem i dwoma promieniami. **W. kuli** część kuli ograniczona czaszą kulistą i pobocznicą stożka mającego wspólną z czaszą podstawę, a wierzchołek w środku kuli.

Wycliffe, ob. Wiclif.

Wyczegda, pr. dopł. Dźwiny płn. w Rosji, 1221 km.

Wyczółkowski Leon, pol. malarz, rzeźbiarz i grafik, 1852—1936, obrazy olejne, pastelowe, miedzioryty, akwaforty, serie autolitografij („Wawel", „Warszawa", „Ukraina" itd.).

Wyczyniec, rodzaj traw pospol. na łąkach nizinnych i górskich.

Wydaliny, ob. Ekskrementy, Ekskrety; por. Wydzielanie.

Wydalnicze narządy, narządy służące do wydalania na zewn. końcowych produktów przemiany materii.

Wydawnictwo książek, ob. Księgarstwo, Prawo autorskie. **Wydawca**, trudniący się wydawaniem książek, czasopism.

Wydech, ob. Oddychanie.

Wydmuchrzyca, rodzaj traw, rosną kępkami; **w. zwyczajna** zywozielona, **w. piaskowa** szarozielona, na wydmach piaszczystych nad Bałtykiem.

Wydmy, piaszczyste pagórki usypane przez wiatr. Rozróżnia się w. nadbrzeżne, śródlądowe, pustynne. Wysokość: 10—200 m. Przy braku pokrywy roślinnej w. **wędrują**, stanowiąc niebezpieczeństwo dla osadnictwa. **Ustalenie** przez stworzenie na nich szaty roślinnej (zwłaszcza zalesienie).

Wydra, ob. Wydry.

Wydry, drapieżne ssaki z rodziny łasicowatych; budową przystosowane do życia wodnego, żywią się rybami. **W. pospolita** o futrze lśniącym, ciemnobrunatnym, żyje w Europie i Azji. **W. morska**, o tylnych nogach płetwowatych, futro b. cenione. (Oc. Spokojny).

Wydzielanie, produkowanie pewnych substancyj przez gruczoły; jeśli są przez organizm zużywane, wtedy nazywają się **wydzielinami** (np. sok żołądkowy), jeśli niezużywane — **wydalinami** (np. mocz).

Wydzielanie wewnętrzne, ob. Wewnętrzne wydzielanie.

Wydzielina, ob. Wydzielanie.

Wygon, 1) dawniej wspólne pastwisko po wsiach, 2) droga prowadząca do pastwiska między rolami.

Wygonowskie Jezioro (**Święcickie Jez.**), w pow. Kossów, na Polesiu, 26,1 km², należy do systemu Kan. Ogińskiego.

Wygrzywalski Feliks Michał, malarz polski, *1875; obraz „Wyzwolenie", witraże, dekoracje i polichromie wnętrz.

Wyhowski Jan, hetman kozacki, † 1664, szlachcic polski (obrządku grec.), były kierownik kancelarii Chmielnickiego, 1658 zawarł z Polską pakt hadziacki, 1659 wojewoda kijowski, walczył przeciw Moskwie, później za knowania rozstrzelany.

Wyjałowienie, ob. Steryl zacja, Pasteryzacja.

Wyjątkowy stan, ob. Stan wyjątkowy.

Wyjce, podrodzina małp szerokonosych; posiadają długi ogon chwytny, wydają b. donośny głos, roślinożerne, żyją w lasach Ameryki Płd.

Wyka, zioła roczne lub trwałe z rodziny motylkowatych, uprawiana jako pasza; niektóre gatunki stanowią chwasty zbożowe, niektóre pnące się.

Wyklina, trawa roczna lub trwała, rośnie u nas w wielu gatunkach, stanowi główną trawę pastewną.

Wykładnia (**interpretacja**) **prawa**, objaśnianie przepisów prawnych budzących wątpliwość; w. **autentyczna** wydanie nowej normy prawnej usuwającej niejasności dawnej.

Wykładnicze równanie, równanie (ob.), w kt. niewiadoma występuje w wykładniku potęgowym (ob. Potęga).

Wykładnik potęgowy, ob. Potęga; w. w szeregu geometrycznym, iloraz (ob. Szereg).

Wykres, diagram (ob.).

Wykreślna geometria, nauka o przedstawianiu tworów przestrzennych na płaszczyźnie, oparta na geometrii elementarnej i rzutowej.

Wykusz (z niem. erkier), wystająca część budowli (w środku fasady lub w narożnikach) z oknami, oparta od dołu na konsoli, nakryta daszkiem.

Wylęg, wydobywanie się z jaja zwierząt jajorodnych.

Wylęganie choroby (okres wylęgania), ob. Inkubacja.

Wylęgarka, ob. Inkubator.

Wyładowanie elektryczne, krótkotrwały przepływ elektryczności przez powietrze lub inny izolator między dwoma przewodnikami naładowanymi różnoimiennie; w. e. towarzyszy iskra elektryczna, trzask, ciepło i in. - Por. Elektryczna iskra.

Wyłącznik, urządzenie do zamykania lub otwierania obwodu prądu elektrycznego.

Wymiana podwójna, najważniejszy typ reakcji chemicznej, wzajemna wymiana atomów lub grup atomowych reagujących ze sobą ciał.

Wymiar, pojęcie geometryczne. Przestrzeń jest trójwymiarowa, gdyż 3 liczby określają w niej położenie punktu; płaszczyzna jest dwuwymiarowa, prosta jednowymiarowa.

Wymierne liczby, l. całkowite i ułamki; w. funkcje utworzone są za pomocą dodawania, odejmowania, mnożenia i dzielenia.

Wymię, organ u samic ssaków, zawierający gruczoły mleczne; umieszczony przew. na brzuchu.

Wymion, kaktus kulisty pokryty brodawkami, owoc niektórych gatunków jadalny. Liczne gatunki hodowane.

Wymiotne środki (emetica), środki wywołujące wymioty; wymiotnica, siarczan miedzi, cynku i in. W wypadkach nagłych, np. przy zatruciu, można wywołać wymioty przez drażnienie gardła, picie dużej ilości letniej wody i i.

Wymioty, wydostawanie się treści żołądka przez usta, następują przy podrażnieniu ośrodka wymiotnego (w rdzeniu przedłużonym), przez rozmaite czynniki fizyczne (s. kt. trucizny itd.) i psychiczne, lub podrażnienie błony śluzowej żołądka. W. są odruchem obronnym.

Wymoczki (Infusoria), klasa pierwotniaków, zwierzęta jednokomórkowe, poruszające się za pomocą delikatnych rzęs; rozród przez podział lub pączkowanie. Żyją na lądzie i w wodzie, niektóre są pasożytami.

Wymowa, 1) sposób wymawiania głosek. 2) sztuka mówienia, por. Retoryka.

Wynalazki, wytwory oryginalnej, twórczej myśli ludzkiej, posiadające wartość gospodarczą, tj. zaspokajające ludzkie potrzeby ekonomiczne; stworzenie nowych przedmiotów, nowych metod pracy, ulepszanie istniejących urządzeń. Przez opatentowanie nabywa się wyłączne prawo korzystania z w.

Wynnyczenko (Winniczenko) Włodimir, pisarz ukraiński, * 1880, radykalno-społeczne powieści i dramaty.

Wyobraźnia, ob. Fantazja.

Wyobrażenie, obraz przedmiotu lub procesu, powstający w naszej świadomości.

Wyoming (łajoming), stan w St. Zjedn. Am. Płn., 253.587 km², 220 000 mieszk., kraj przecięty Górami Skalistymi, rolnictwo przy sztucznym nawodnieniu, chów owiec, kop. węgla; stol. Cheyenne.

Wypadkowa siła, ob. Równoległobok sił.

Wyporność statku, ob. Deplacement, Okręty (Pomiary).

Wyprostne mięśnie, łac. extensores, mięśnie antagonistyczne wobec m. zginających, prostują zgiętą kończynę.

Wyprysk, ob. Egzema.

Wyprzedaż, wymaga zezwolenia władz przemysłowych I. instancji (z wyjątkiem poszczególnych), przy czym przedmiot sprzedaży musi być zgłoszony i nie może być później zmieniony na inny artykuł.

Wyrak upiór, zwierzę z rzędu małpiatek, o charakterystycznej okrągłej głowie i ogromnych oczach; żyje nadrzewnie na Madagaskarze, w środk. Afryce i płd. Azji, żywi się owadami, jaszczurkami.

Wyrocznia, łac. oraculum, treść wróżby, także miejsce, gdzie w imieniu bóstwa, przeważnie za pośrednictwem kapłanów, udzielano wróżb (na podstawie znaków, snów, dymów itp.). Słynne w. greckie: Zeusa w Dodonie, w Olimpii, w. delficka Apollina (ob. Delfy) itd. Do dziś istnieją w. u ludów pierwotnych, a u wielu przepowiadanie przyszłości należy do specjalnej kasty (np. szamanów).

Wyrok, orzeczenie sądu, załatwiające merytorycznie spór (przedmiot procesu) i kończące postępowanie w danej instancji. Inne orzeczenia są postanowieniami. W. dzieli się na: sentencję, zawierającą poza punktami formalnymi rozstrzygnięcie, i uzasadnienie, zawierające powody rozstrzygnięcia z powołaniem faktów, jakie sąd uznał za udowodnione i przytoczeniem zastosowanych przepisów ustawy. W. zaoczny jest wydawany, w przypadkach prawem przewidzianych, pod nieobecność pozwanego względnie oskarżonego.

Wyrostek robaczkowy, ob. Jelita, zapalenie wyrostka robaczkowego, ob. Appendicitis.

Wyrzutnia, 1) ob. Elizja, 2) W. torpedowa, ob. Torpeda.

Wyrzykowski Stanisław, pol. poeta i pisarz, * 1873, powieść historyczna: „Moskiewskie Gody", przekłady Nietzschego, Poego, Conrada.

Wyrzysk, m. pow. w wojew. poznańs., nad Łobżanką, 1600 mieszkańców.

Wysalanie, wydzielanie ciała z roztworu wodnego przez dodatek rozpuszczalnej soli (np. soli kuchennej).

Wysięk, ob. Eksudat.

Wysłouch, 1) Bolesław, pol. publicysta i polityk, * 1847, wybitny organizator ruchu ludowego w Galicji, red. „Kuriera Lwowskiego", „Przyjaciela Ludu" i in., w wolnej Polsce senator (B. B. W. R.); 2) Antoni, pseud. Antoni Szech, publicysta pol., * 1868, pierwotnie za-

konnik, zwolniony ze ślubów oddał się społecznej pracy świeckiej, w swoim czasie głośne pisma w sprawie życiowej realizacji prawd ewangelicznych: „Przyjdź Królestwo Twoje", „Na sąd was wzywam" i in.

Wysocka Stanisława z Wilskich, aktorka pol., * 1879, świetna interpretatorka ról tragicznych i charakterystycznych.

Wysocki, 1) Piotr, oficer polski (1797—1875), twórca spisku 1828, wywołał 29 listopada 1830 powstanie, walczył mężnie w wielu bitwach (m. i. pod Grochowem), wzięty do niewoli, zesłany na Sybir, spędził tam 25 lat; 2) Józef, generał polski (1809—73), na emigracji jeden z przywódców obozu demokrat., 1846 współorganizator konspiracji, 1849 dowodził legionem pol na Węgrzech; podczas wojny krymskiej usiłował stworzyć legion pol. w Konstantynopolu, 1863 formował oddział w Galicji; 3) Antoni Godziemba, pisarz pol., * 1872, powieść histor.: „Zabawy mędrców" i in.; 4) Alfred, dyplomata pol., * 1873, poseł pol. na wielu placówkach zagranicz., 1928 wicemin. spr. zagr.; 5) Jan, pol. malarz i rzeźbiarz, * 1873; prace gł. w brązie, plakiety, medale i in.

Wysoka Porta, ob. Porta.

Wysokie Litewskie, m. w pow. Brześć nad Bugiem (woj. poleskie), nad Pulwą (do Bugu), 3.000 mieszkańców.

Wysokie Mazowieckie, m. pow. w woj. białostoc., nad Brokiem, 4.000 mieszkańców.

Wysokość, 1) w geom., wysok. t r ó j k ą t a: odległość od przeciwległego boku; w. r ó w n o l e g ł o b o k u: odległość dwu boków równoległych; W. o s t r o s ł u p a i s t o ż k a—odległości wierzchołka od podstawy; 2) w. g w i a z d y, łuk koła pionowego między gwiazdą i horyzontem; 3) w. t o n u, cecha tonu, zależna od ilości drgań źródła fal w 1 sek.; n o r m a l n a—135 drgań

Wysowa, w. w pow. Gorlice (wojew. krak., w Beskidzie Wsch., 800 mieszk.; źródła szczawy słonożelazistej.

Wyspa, część lądu oblana zewsząd wodą; skupienie wysp: a r c h i p e l a g.

Wyspa Bożego Narodzenia, ob. Bożego Narodzenia Wyspa.

Wyspiański Stanisław, wielki pol. poeta dramat. i malarz, * 15 I 1869, † 28 XI 1907 w Krakowie (pochowany na Skałce), niezwykłej siły wizjoner i myśliciel narodowy; najpierw poświęcał się malarstwu, studia w Krakowie i Paryżu, stylizator o dramatycznej ekspresji, zwłaszcza projekty witraży królewskich, polichromia kościoła franciszkanów w Krakowie, tamże witraże, studia portretowe główek dziecięcych, prace dekoracyjne, estetyka druku: „Życie" krakowskie, wydania własnych utworów. Po Słowackim wielki twórca dramatu narodowego: „Legenda", „Meleager", „Warszawianka", „Protesilas i Laodamia", „Lelewel", „Klątwa", „Legion", „Wesele" (jego arcydzieło i arcydzieło dramatu pol.), „Wyzwolenie", „Bolesław Śmiały", „Achilleis", „Akropolis", „Noc Listopadowa", „Skałka", „Powrót Odysa", „Sędziowie", „Zygmunt August"; poematy: „Bolesław Śmiały", „Kazimierz Wielki", „Piast", „Henryk Pobożny"; przekłady-parafrazy „Cyda" Corneille'a, hymn „Veni Creator"; studium o „Hamlecie". Naczelny przedstawiciel neoromantyzmu polskiego, zarazem zmagający się z przeżytkami romantyzmu i kultem grobów, śmiały poszukiwacz nowych dróg i twórca nowych form w dramacie i teatrze, przywódca duchowy odrodzenia narodowego i państwowej myśli niepodległościowej (poeta państwowości polskiej).

Wyspy nad Wiatrem i pod Wiatrem, ob. Antyle.

Wyspy Przyjacielskie, ob. Tonga Wyspy.

Wystawa, zebranie i udostępnienie publiczności większej ilości przedmiotów z zakresu pewnej gałęzi przemysłu lub sztuki.

Wystruć, niem. Insterburg, m. w Prusach Wsch., 40.000 mieszkańców.

Wysypka, czerwone plamki na skórze, powstające przy chorobach zakaźnych, zatruciach i nadwrażliwości.

Wyszków, m. w pow. Pułtusk (woj. warsz.), nad Wisłą, 5.000 mieszk.; 1795 stol. ziemi.

Wyścigi k o n n e, znane i uprawiane od dawnych czasów (por. Circenses), w nowożytnej formie znane w Anglii od XVI w., rozwinęły się w Europie gł. w XIX w.; rozróżniamy b i e g i p ł a s k i e (900—3.000 m), z p r z e s z k o d a m i, m y ś l i w s k i e (do 7.500 m); por. też art.: Handicap, Steeple-Chase, Totalizator. W y ś c i g k ł u s a k ó w: w. koni zaprzężonych do lekkich 2-kołowców, w kłusie.

Wyświecanie, kara w dawnej Polsce: wypędzanie z osady nierządnic i złodziei.

Wytrawianie, trawienie chem. kwasem: szkła, obrazu na kliszy cynkograficznej, płycie miedziorytniczej itd.

Wytrych, haczykowato zagięty gruby drut, którym można otworzyć każdy prostszy zamek.

Wytrzeszcz, chorobliwe wysunięcie oczu ku przodowi, np. w chorobie Basedowa, przy guzie wewnątrz oczodołów.

Wywar, 1) ob. O d w a r; 2) (b r a h a), pozostałość destylacyjna w gorzelniach, zawiera włóknik ziemniaczany oraz pewne ilości niescukrzonej skrobi, służy jako karma dla bydła.

Wywiad, 1) w o j s k o w y, tajna służba informacyjna dla śledzenia zamierzeń, przygotowań itp. w państwach sąsiednich; 2) p o l i c y j n y, tajna służba informacyjna dotycząca podejrzanych osób, organizacyj itd.

Wywierzysko, nazwa obfitego źródła na obszarze krasowym.

Wywiórski Michał, malarz pol. (1861—1926); krajobrazy, sceny rodzajowe.

Wywłaszczenie, e k s p r o p r i a c j a, przymusowe przeniesienie lub ograniczenie prawa własności, dokonane przez władzę publiczną w sposób prawem przewidziany, w interesie publicznym. W Polsce konstytucja dopuszcza w. jedynie w wypadkach w ustawie przewidzianych, ze względów wyższej konieczności, za odszkodowaniem (wysokość, w razie sporu, rozstrzyga sąd).

Wywłócznik, roślina z rodziny wodnikowatych; wody stojące na niżu i w niższych częściach Karpat.

Wywoływacz fotograficzny, roztwory pyrogallolu, hydrochinonu, metochinonu i in., pod działaniem których obrazy na naświetlonej kliszy wzgl. błonie fotograficznej stają się widoczne. Działanie w. f. polega na redukcji bromku srebra do srebra.

Wywóz, eksport, ilość towarów sprzedanych i wywiezionych za granicę. W. jest możliwy jeśli ceny krajowe są niższe niż ceny zagraniczne, a państwo przeznaczenia nie uniemożliwia w. cłami ochronnymi W wpływa na bilans płatniczy oraz na stan waluty, przez pozyskiwanie dewiz i złota System premij eksportowych, utrzymywania wysokich cen dla krajowych konsumentów itd. umożliwia dumping tj. wywóz poniżej cen krajowych, a nawet kosztów produkcji.

Wyz, ryba z rodziny jesiotrowatych, zamieszkuje rzeki wsch. Europy i płn. Azji, dostarcza kawioru.

Wyznacznik, wyrażenie algebraiczne zawierające n² zmiennych wypisanych w n wierszach po n elementów; w rozwinięciu w. przedstawia wielomian. W. służą do rozwiązania układu n równań liniowych o n niewiadomych.

Wyznanie wiary, ob Skład apostolski, Symbol wiary, Wiara.

Wyzwolenie, nadanie niewolnikowi praw człowieka wolnego; w prawie rzymskim: na podstawie fikcyjnego procesu lub aktów symbolicznych.

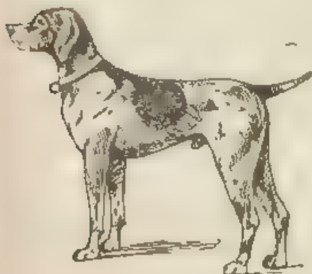
Wyzwolenie, właściwie „Polskie Stronnictwo Ludowe (P. S. L. W.", przed wojną czynne w pracy niepodległościowej N. K. N., P. O. W., legjony etc.), w sejmie konstytucyj. połączone z „Piastem" rozłam 1920). 1931 weszło do „Stronnictwa Ludowego". Reprezentuje głównie włościan małorolnych i bezrolnych.

Wyzwoleniec, niewolnik, który otrzymał wolność.

Wyzwoliny, akt nadania czeladnikowi tytułu i uprawnień majstra.

Wyzwolone sztuki, łac. artes liberales, u staroż. Rzymian te nauki i sztuki, które były godne człowieka wolnego, gramatyka, dialektyka, retoryka, arytmetyka, geometria, muzyka, astronomia. w śr. w. były w. s. podstawą ogóln. wykształcenia (3 pierwsze, tzw. trivium w szkołach elementarnych, 4 dalsze tzw. quadrivium na uniwersytetach.

Wyż, obszar falisty, różniący się od obszaru górskiego mniejszymi wysokościami względnymi, od niżu — wyższym położeniem; dla Europy przyjmuje się wysokość ponad 300 m n. p. m., choć bezwzględna wysokość nie odgrywa większej roli, są bowiem wyże położ. kilka tys. m. n. p. m. (Tybet, Iran, Pamir). Mniej rozległy wyż: wyżyna.

Wyżeł

Wyż barometryczny, ob. Maksymum barometryczne, Cyklon.

Wyżeł, legawiec, rodzaj psa myśliwskiego.

Wyżlin, lwia paszcza, roczna roślina z rodziny trędownikowatych: na niżu płd. i zach.; śródziemnomorski gatunek o dużych, barwnych kwiatach, hodowane po ogrodach.

Wyższe szkolnictwo, ogół szkół o charakterze akademickim, w Polsce, ob. Polska (Szkolnictwo).

Wyżyna, ob. Wyż.

Wzdręga, ryba karpiowata, w czerwienka o czerwonych płetwach, w wodach stojących Europy środkowej; mięso daje mączkę rybią.

Względności teoria ogłoszona 1905 przez Einsteina miała wyjaśnić dlaczego Michelson i Morley w swym słynnym doświadczeniu interferencyjnym nie mogli stwierdzić wpływu ruchu obrotowego i postępowego ziemi (względem eteru kosmicznego) na prędkość światła 1 Zasada w. stwierdzała że nie można żadnym doświadczeniem fizycznym w układzie zamkniętym wykryć, czy układ ów porusza się ruchem prostoliniowym, jednostajnym; 2 prędkość światła w próżni (c jest stała $c = 300.000$ km/sek.) niezależna od ruchu lub spoczynku źródła światła. Fizyczne konsekwencje t. w. 1 masa ciała wzrasta z jego prędkością (o ile ona jest dostat. bliska prędk. światła), 2 równoważność masy i energji 3) czas jest czwartą współrzędną wyznaczającą wraz z trzema przestrzennymi położenie ciała w 4-o wymiarowej przestrzeni świat Minkowskiego 4) długość ciała zależy od prędkości względem obserwatora W r. 1916 ogłosił Einstein ogólną t. w. rozszerzającą zasadę w. tez na układy poruszające się ruchem niejednostajnym i krzywolinjowym. Zdobyczą t. w. jest nowe prawo grawitacji, którego przybliżeniem jest prawo Newtona. T. w. obaliła dotychczasowe pojęcia czasu i przestrzeni.

Względności zasada, ob. Względności teoria.

Wzgórek łonowy (w. Wenery), ob Srom

Wziernik, łac. speculum, przyrząd do oglądania jam ciała, z urządzeniem lustrzanym (np. do nosa, uszu, krtani lub bez Badanie przy pomocy w., wziernikowanie.

Wziewanie, inhalacja (ob.)

Wzory chemiczne, ob Chemiczne znaki

Wzorzec, ciało o jednej znanej wielkości fizycznej, służy do porównywania innych wielkości tego samego rodzaju np metr wzorcowy

Wzór, formuła matematyczna, twierdzenie wyrażone za pomocą symboli matematycznych.

Wzrok, zdolność widzenia, powstająca wskutek wrażliwości siatkówki na światło. Promienie świetlne, po przejściu przez źrenicę i soczewkę (ob. Oko), dają na siatkówce obraz rzeczywisty, pomniejszony i odwrócony. Ażeby widzieć ostro obraz musi paść na siatkówkę i dlatego soczewka przez akomodację (zmiana kształtu soczewki, za pomocą specjalnych mięśni) nastawia się na przedmiot. Wrażliwą na światło jest warstwa pręcików i czopków siatkówki. Pobudzenie ich odbywa się drogą zamiany energii fizycznej na chemiczną (rozkład pewnych barwników pod wpływem światła); to podrażnienie przenosi nerw wzrokowy do mózgu. — Obuoczne widzenie pojedyncze polega na tym, że obraz przedmiotu pada w obu oczach na odpowiednie miejsce siatkówki. Widzenie bryłowatości jest wyni-

kiem spostrzegania przedmiotu obojgiem oczu pod różnymi kątami. Odległość i wielkość oceniamy widzeniem perspektywicznym i doświadczeniem.

Wzrokowe czopki i pręciki, por. Wzrok

Wzrost, powiększanie się masy substancji żywej w organizmach przez pobieranie pokarmu i asymilację. Może się odbywać ciągle lub w pewnych tylko okresach; może być równomierny we wszystkich częściach ciała, lub tylko w pewnych punktach (u roślin wierzchołek wzrostu).

Wzruszenia (afekty), kompleks następujących po sobie silnych uczuć, które mogą być spowodowane wrażeniami, procesami cielesnymi, narkotykami itd. W. wzmagają lub zmniejszają czynności organów w naszym ciele, podobnie jak czynności psychiczne. W. mogą być przykre i przyjemne, pobudzające i hamujące, podniecające i uspokajające, wzgl. mieszane.

X

X, cyfra rzymsk. — 10; znak chem. pierw. ksenonu; x, w matem. = niewiadoma.

Xanthoxylum, żółtodrzew, drzewa lub krzewy z rodziny rutowatych, występ. we wsch. Azji i Płn. Ameryce, dostarczają cennego drewna.

Xanti, grec. m. w Tracji, 33.000 mieszk.

Xenia (Xenien), gr., tytuł słynnych dwuwierszy Goethego i Schillera, ogłoszonych w 1797 przeciwko współczesnej literaturze.

Xenophon, ob. Ksenofont.

Xeres de la Frontera, ob. Jerez de la Frontera.

Xerxes, ob. Kserkses.

Ximénes, hiszp. mąż stanu, ob. Jiménez de Cisneros.

Xingu (Szingu), pr. dopł. Amazonki, 2.000 km dł.

Xiphos, krótki miecz staroż. Greków.

XP, gr. ChR (Chr.), monogram Chrystusa.

X promienie, ob. Röntgena promienie.

Xylopia, drzewa i krzewy o skórzastych liściach; nasiona używ. w Afryce zamiast pieprzu; zwrotnikowa Afryka i Ameryka.

Xystos, gr., kryta kolumnada ćwiczebna atletów (Grecja); skwer przed halą (Rz.) krużganek klasztorny.

Y

Y, znak chem. pierw. itru; y, w matem. druga niewiadoma.

Yacht, ob. Jacht.

Yale University (jejl juniwersiti), uniwersytet w Newhaven (ob.), założony 1701 przez Elihu Yale.

Yama (Jama), ind. bóg śmierci; z siostrą i małżonką Yami — pierwsza para ludzi.

Yamagata, m. na wyspie Hondo (Japonia), 60.000 mieszkańców.

Yamagata (Jamagata) Aritomo, japoń. generał i mąż stanu (1838—1922), kilkakrotnie min., stały członek rady państwowej (Genro), wpływał silnie na politykę.

Yankee, ang., ob. Jankes.

Yankee-Doodle (janki-dudl), ang., narod. hymn Stanów Zjedn. A. Płn.

Yap, wyspa, ob. Jap.

Yapura, l. dopływ Amazonki, wypływa z Andów kolumbijsk., 1600 km dł.

Yard, ob. Jard.

Yarmouth (jarmes), Great Y., m. w ang. hrabs. Norfolk, nad M. Północnym, 57.000 mieszkańców, połów śledzi.

Yawl, ob. Jol.

Yb, symbol pierw. chem. iterbu.

Y-bacterium, jeden z typów zarazków paradyzenterii.

Yeats (jets) William Butler, poeta anglo-irlandzki, *1865, współtwórca odrodzenia celtycko-irlandzkiego, głęboki mistyk, świetny liryk, z dramatów: „Cathleen Ni Hoolihan", opowieści i szkice; laureat Nobla.

Yellowstone (jelostn), 1) pr. dopł. Missouri, 1600 km; 2) (Y. National Park), rezerwat przyrody w Górach Skalistych, 8.671 km²; gorące źródła, gejzery, wulkany błotne, wspaniałe okazy fauny i flory.

Yen, ob. Jen.

Yezo (Jeso), ob. Hokkaido.

Y. M. C. A. (Young Men Christian Association) i jego odpowiednik Y. W. C. A. (Young Women Chr. Ass.), „chrześc. stowarzyszenie młodych mężczyzn" wzgl. „kobiet" powstało w poł. XIX w. w Ameryce Płn.; cel rozwój fizyczny, umysłowy i moralny młodzieży chrześc.; w Polsce od 1919, posiada doskonale wyposażone domy; godło: niebieski trójkąt.

Yoga, ob. Joga.

Yogurth, ob. Jogurt.

Yohimbina, alkaloid z kory Corynanthe yohimbe z tropik. Afryki zach., działa rozszerzająco na naczynia krwionośne.

Yokohama, ob. Jokohama.

Yoldiowe Morze, m. dyluwialne, które się rozciągało przez Finlandię, płd. Szwecję i Bałtyk do wsch. wybrzeży Norwegii.

Yonkers, m. w st. New York, w St. Zjedn., nad Hudsonem, przedmieście willowe N. Jorku, 134.000 mieszkańców.

Yoritomo (1147—99), twórca feudalnego ustroju, s z o g u n a t u, w Japonii.

York (jork), 1) stol. ang. hrabs. Y., nad Ouse, 85 000 mieszk.; siedziba prymasa Anglii; 2) półw. w płn.-wsch. cz. Australii w Kraju Królowej.

York, ang. tytuł książęcy, przysługujący młodszemu synowi króla ang., od 1474.

Yosemite Valley (josemiti welij), park narodowy na zach. stokach Sierra Nevada, w Kalifornii, 2914 km², ściany skalne do 1500 m wys.

Yoshihito (joszihito), cesarz japoński (1879—1926), wstąpił na tron 1912.

Yoshiwara (joszi-), w miastach japońskich dzielnica domów publicznych.

Young (jang), 1) Edward, poeta ang. (1683—1765), słynny poemat o śmierci i nieśmiertelności „The Complaint, or Night Thoughts on Life, Death and Immortality" („Myśli nocne"), 2) Oven D., płn. ameryk. prawnik i ekonomista, * 1874, 1929 przewodniczący komisji rzeczoznawców dla ustalenia ostatecznej wysokości reparacyj niemieckich. Jego p l a n (ok. 116 miliardów Mk niem., płatn. w 59 latach) nie został zrealizowany.

Youngstown (jangstaun), m. w st. Ohio, w St. Zjedn. Am. Płn., 170.000 mieszk., przem. żelazny, stalowy.

Ypern, ob. Ypres.

Yperyt, ob. Iperyt.

Ypres (ipr), m. w belg. prow. Zachodniej Flandrii, 15.000 mieszk.; w czasie wojny światowej, zwł. 1914, 1915 i 1917, stanowiło teren walk, w czasie których zostało zniszczone.

Ypsilanti Demetrios, patriota grecki (1793—1837), 1821 na czele powstania greckiego, swymi zwycięstwami przyczynił się do niepodległości kraju.

Ysaye (isaj) Eugène, skrzypek belg. (1858—1931), znakomity wirtuoz; koncerty skrzypc. i miniatury.

Ytterbium, ob. Iterb.

Yttrium, ob. Itr.

Yüan, chińska dynastia mong. pochodzenia, 1280—1368.

Yuan-Szikai, ob. Juanszikaj.

Yukatan, ob. Jukatan.

Yukon, ob. Jukon.

Yunka, dawna ludność nadbrzeżnych dolin Peru (szereg plemion); mieli wys. kulturę, własne państwo.

Z, ostatnia litera alfabetu; z, w matem. 3. niewiadoma (obok x i y) lub 3. współrzędna.

Zaalajskie Góry Trans-Alaj, ob. Pamir.

Zaandam, holend. m. w prow. Płn. Holandii, 33.000 mieszkańców.

Zabiełło, 1) Józef, hetman polny lit., † 1794, marszałek konfederacji targowickiej (z ziemi żmudzkiej), powieszony przez lud warszawski podczas insurekcji 1794; 2) Henryk, malarz pol. (1788—1850): sceny bitew z życia wojska, polowania, krajobrazy, ryciny i in.

Zabłocki Franciszek, pol. poeta i komediopisarz (1750—1821) wybitny przedstawiciel doby Stan. Augusta, pierwszy wybitny pol. pisarz dramat. wzory obce (francuskie) świetnie przyswoił do obrazów społeczeństwa pol., główne komedie „Zabobonnik", „Fircyk w zalotach", „Sarmatyzm", nadto cenione satyry i in. utwory poetyckie: „Duma ubogiego literata", „Objawienie się geniusza satyry autorowi paszkwilów".

Zabłotów, m. w pow. Śniatyn (woj. stanisł.), nad Prutem, 6.000 mieszk., fabryki wyrobów tytoniowych.

Zabłudów, m. w pow. Białystok, 3.000 mieszk.

Zabobon, wiara w nadnaturalne siły, mogące, w związku z pewnymi przedmiotami, dniami, zwyczajami itp., wpłynąć na życie człowieka: opiera się u ludów pierwotnych na fantazji, u bardziej cywilizowanych na resztkach dawnych wierzeń.

Zaborowski, 1) Stanisław, pol. gramatyk i prawoznawca z pocz. XVI w.; gł. dzieło (po łac.) o ortografii pol., 2) Tymon, poeta pol. (1799—1828), pierwszy romantyk; 3) Zygmunt, antropolog pol. (1851—1928); prace o człowieku prehistor., rasach ludzkich i in.

Zabory, terytoria zabrane Polsce przez 3 państwa zaborcze w 3 rozbiorach.

Zaborze, gmina wiejska na niem. Górnym Śląsku, 29.000 mieszk.; 1927 wcielona do Zabrza.

Zabójstwo, bezprawne umyślne pozbawienie życia człowieka; podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 5 lub dożywotnio, albo karze śmierci. Pod wpływem silnego wzruszenia do lat 10, nieumyślne do lat 5.

Zabrze, niem. H i n d e n b u r g, m. na niem. Górnym Śląsku, 122.000 mieszk.; kop. węgla, huty żelaza, przemysł chemiczny i in.

Zabytków ochrona, dążność do zabezpieczenia i zachowania z., mających znaczenie histor., kulturalne czy artystyczne. Państwowa opieka nad z. — od 2. poł. XIX w.; dziś specjalne u r z ę d y k o n s e r w a t o r s k i e, przeprowadzające i n w e n t a r y z a c j e z. i opiekę nad nimi.

Zachariasz, prorok żydowski, autor osobnej księgi prorockiej w Biblii.

Zachariasz, św., papież 741—752, zatwierdził objęcie tronu przez Pepina, pam. 15/III.

Zacharjasiewicz Jan, powieściopisarz polski (1825—1906): „Na kresach", „Święty Jur", „W przededniu", „Czerwona czapka", „Zakryte karty" i w. in., obrazy społeczeństwa galicyjskiego.

Zacharjewicz Julian Oktawian, architekt pol. (1837 -98); Politechnika, Muzeum przemysłowe we Lwowie i in.

Zachęta, skrót od „T o w. Z a c h ę t y S z t u k P i ę k n y c h", założ. w Warszawie 1858; zbiór obrazów i wystawy w własnym gmachu.

Zachodnie Indie, ob. Indie Zachodnie.

Zachodnio-europejski czas, ob. Czas.

Zachowawczy, konserwatywny, por. Konserwatyzm.

Zachowek, część majątku spadkodawcy, która wg. ustawy musi przypaść krewnym wstępnym lub zstępnym, jeśli w braku testamentu byliby przyszli do dziedziczenia z ustawy.

Zachód, strona świata, w kt. słońce zachodzi, także czas znikania pod horyzontem słońca księżyca lub gwiazdy.

Zaciąg (w e r b u n e k), system uzupełniania wojska o c h o t n i k a m i, w przeciw. do wybierania r e k r u t a z p o b o r u.

Zacier, ob. Piwo, Gorzelnictwo.

Zaczadzenie, zatrucie organizmu czadem (tlenkiem węgla), który, łącząc się z hemoglobiną, uniemożliwia absorbcję tlenu i oddychanie tkankowe. Wskutek zatrucia ośrodków nerwowych — duszność, nudności, ból głowy, utrata przytomności.

Zaczyny, ob. Enzymy.

Zaćma, k a t a r a k t a, choroba polegająca na zmętnieniu soczewki oka, tak, że chory widzi jak przez mgłę. Rozróżnia się z. urazową (przy zranieniu oka) i starczą. Przywraca się widzenie przez usunięcie soczewki, a powstałą w ten sposób dalekowzroczność koryguje się szkłami.

Zaćmienie, zjawisko niebieskie, zachodzące wtedy, gdy między 2 ciała niebieskie, z których jedno jest świecące, a drugie nieświecące, wejdzie trzecie nieświecące; zachodzą z. s ł o ń c a (ob.), z. k s i ę ż y c a (ob.), z. s a t e l i t ó w planet, gwiazd podwójnych.

Zaćmienie księżyca (por. Zaćmienie) zachodzi, gdy księżyc zanurzy się w cień ziemi. Tarcza k. bardzo rzadko znika całkowicie, na ogół przybiera barwę miedzianą (inaczej niż z. słońca [ob.]); tłumaczy się to rozproszeniem w atmosferze ziemskiej promieni słonecznych częściowo oświetlających k. i pochłonięciem fal krótkich w powietrzu. Zaćmienia k. są widzialne na całej ziemi; zachodzą, gdy k. jest w pełni i znajduje się w pobliżu węzłów.

Zaćmienie słońca (por. Zaćmienie) polega na tym, że księżyc zwolna zakrywa częściowo tarczę słońca. Z. s. może być: c a ł k o w i t e, gdy księżyc wydaje się większy od słońca, o b r ą c z k o w e, gdy promień tarczy ks. wydaje się mniejszy niż s.; c z ę ś c i o w e - w fazie początkowej lub końcowej z. całkowitego lub obrączkowego. Obserwacje z. całkowitych mają ogromne znaczenie naukowe, a ponieważ z. obejmują zawsze tylko część kuli ziemskiej, potrzeba do ich przeprowadzenia odpowiednich ekspedycyj. Największa ilość z. s. w roku wynosi 5, najdłuższy okres trwania — 8 minut.

Zadar, ob. Zara.

Zadatek, rzecz wzgl. suma pieniężna dana przy zawarciu umowy na zabezpieczenie jej wykonania.

Zadruga, w s p ó l n o t a, u Słowian współna własność rodowa rządzona syste[m] patriarchalnym przez „starszego rodu".

Zaduszny dzień, Z a d u s z k i, w Kościel[e] kat. uroczystość żałobna dnia 2 listopada [po]święcona pamięci zmarłych.

Zadychra, skorupiak z rodziny zadychr[o]wych, rzędu liścionogów, 14 mm dług., b[arwy] żółtej lub zielonawej.

Zagadka, omówienie przy pomocy luź[nych] podobieństw nienazwanego przedmiotu, [który] należy odgadnąć. Z. mogą być: w y r a z [o]we, s y l a b o w e (szarady), l i t e r o w e (logog[ryfy], krzyżówki), c y f r o w e (arytmogryfy) i i[n].

Zagajnik, młode zadrzewienie.

Zaglul Pasza, egips. mąż stanu (1850—1[927]), przywódca nacjonalistów egips., 1919 repr[ezen]tant egips. na konferencji wersal., 1924 [pre]mier, 1924—26 prezes parlamentu egipskie[go].

Zagłębie Ruhry, ob. Ruhry zagłębie.

Zagłębie węglowe, nagromadzenie złóż [węgla] na pewnym obszarze, nadające się do eks[ploa]tacji.

Zagon, 1) działka pola uprawnego; 2) w[ypad] oddziału jazdy na obszar tyłowy armii prz[eciw]nika lub wpad w kraj wroga dla przecięci[a ko]munikacyj, zrobienia dywersji itp.

Zagończyk, dowódca zagonu (ob.).

Zagorzałek, roślina roczna z rodziny trę[dow]nikowatych, kwiaty żółte lub czerwone; po[spolity] wśród zbóż na niżu i Podkarpaciu.

Zagórów, m. w pow. Słupca (woj. łódz[kie]) nad Wartą, 4.000 mieszkańców.

Zagórska Aniela, pisarka pol., * 1890, [bratan]ica Josepha Conrada; laureatka nag[rody] Pen-Clubu.

Zagórski, 1) Włodzimierz, pseud. C h [o]l i k, pol. poeta i humorysta (1834—1902), [dra]mat: „Król Salomon", poezje liryczne i [sa]tyryczne, powieści i humoreski; 2) Adam, p[ol.] teatrolog i krytyk (1884—1930); „Walka o te[atr]".

Zagórzanie, grupa górali polskich z nad [gór]nej Raby i źródeł Łososiny; dzielą się na [Zagó]rzan i Rabczan.

Zagórze, w. w pow. Będzin (wojew. kie[leckie]), 7.000 mieszk., kop. węgla, huta cynkowa.

Zagreb, ob. Zagrzeb.

Zagroda (o b e j ś c i e), dom mieszkalny z [bu]dynkami gospod. i terenem przez nie obję[ty].

Zagros, łańcuch górski w zach. Iranie [(Per]sja), naturalna granica między Persją i Mez[opo]tamią, 1200 km dł., 200 km szer., bogactwa [mi]neralne (ropa naftowa).

Zagrzeb, chorwac. Z a g r e b, niem. A g r[am], stol. Chorwacji (Jugosławia), 185.000 mie[szk.], uniwersytet chorw., akademia rolnicza i t[ech]niczna, Akademia Umiejętności.

Zahorska, 1) Hanna Elzenberg-, pseud. [...] v i t r i, poetka pol., * 1873; 2) Stefania, pis[arka] pol., * 1894, prace z dziedziny estetyki i h[isto]rii sztuki, krytyki filmowe.

Zahradnik Jan, poeta pol. (1904—29), w[ybitny] liryk: „Ludziom smutnym", poezje relig[ijne].

Zaimek, część mowy, wyrażająca ogólne [po]jęcie substancji lub cechy, np. ja, ty, mój, kto, który, jakiś itd.

Zaimis Alexandros, polityk grec., * 1855, prezes parlamentu 1895, kilkakrotnie premier i minister, 1929 prezydent republiki.

Zajazd, 1) gospoda; 2) w dawn. Polsce objęcie siłą dóbr, przyznanych wyrokiem sądowym; rugowanie kogoś siłą bez wyroku sądowego stanowiło n a j a z d (karany banicją).

Zając, 1) ob. Zające; 2) gwiazdozbiór południowy.

Zając Józef, gen. pol., * 1891, odbył kampanię legion., 1918 we Francji przy wyszkoleniu tamtejszej armii pol., w wojnie bolszewickiej i później w Sztabie Głównym, 1936 inspektor obrony powietrznej Państwa.

Zające, ssaki, stanowiące rodzinę gryzoni, roślino-żerne, tylne nogi dłuższe, niż przednie, uszy długie; żyją wszędzie prócz Australii. Z. s z a r a k o szarej sierści, wszędzie pospol.; z. b i e l a k na obszarach wysokogórskich Azji i Europy.

Zajączek Józef, generał pol. (1752—1826), bił się 1792 pod ks. Józefem, w powstaniu 1794 dowódca grupy, wybitnie czynny przy obronie Warszawy, później jej komendant, uczestnik wszystkich kampanij napoleoń., 1815 namiestnik Królestwa Kongres.; nap.: „Histoire de la révolution de Pologne en 1794", „Pamiętniki".

Zajęcie, w prawie egzekucyjnym ustanowienie prawa zastawu dla wierzyciela popierającego postępowanie egzekucyjne.

Zajęcza kapusta, ob. Szczawik.

Zajęcza warga, wada rozwojowa: niezrośnięcie się wargi. Często występuje przy tym niezrośnięcie się szczęki górnej i podniebienia, przez co powstaje tzw. w i l c z a p a s z c z a. Usunięcie na drodze operacyjnej.

Zajordania, ob. Transjordania.

Zak Eugeniusz, malarz pol.-żyd. (1884—1926), dzieła w stylu mistrzów wczesnego Odrodzenia: „W kąpieli", „Idylla", „Kobieta z pajacem" i in.

Zakaspijski Kraj, dawna prow. ros. Azji środkowej, od 1925 obwód autonom. w Turkmenistanie.

Zakaukaski Kraj (T r a n s k a u k a s k a F e d e r a c j a), od 1922 federacyjna republika sow., obejmuje Armenię, Azerbejdżan, Gruzję, 185.845 km² i (1933): 7,1 mil. mieszk. Kraj górski. Skarby mineralne: ropa naft., rudy manganu. Uprawa wina, bawełny, tytoniu, ryżu i herbaty. S t o l. Tyflis. Od 1937 federacja rozbita na 3 związkowe republiki sowiec.: Gruzję, Armenię i Azerbejdżan (ob.).

Zakaźne choroby, powstają przez wniknięcie do ustroju zarazków chorobotwórczych. Organizm stara się je zwalczać, lecz jeśli odporność jest mała, zarazki zatruwają ustrój. Źródłem zakażenia jest przede wszystkim człowiek chory, ewentualnie nosiciel zarazków, woda, środki spożywcze, pył i wszelkie przedmioty. — Ch. z. mogą być o s t r e i p r z e w l e k ł e. Przebieg dzieli się na okres inkubacji (wylęganie: od wtargnięcia zarazków do pierwszych objawów), okres szczytowy i ewent. okres ozdrowienia. Zwykle towarzyszy z. ch. gorączka.

Zakażenie, wtargnięcie do organizmu bakteryj chorobotwórczych.

Zakażenie krwi, ob. Krwi zakażenie.

Zakażenie połogowe, ob. Połóg.

Zakład, układ o zysk, który ma przypaść temu, czyje zdanie dotyczące jakiejś okoliczności okaże się prawdziwym.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, ob. Ossolineum.

Zakładnik, osoba ręcząca własnym ciałem za spełnienie zobowiązań wzgl. za bezpieczeństwo pewnych osób.

Zakony, związki religijne osób, dążących za pom. wspólnego życia, ubóstwa, czystości i posłuszeństwa do udoskonalenia się wewnętrznego; znane w religiach chrześc., buddyjskiej i i. Początek z. chrześc. — w życiu p u s t e l n i k ó w egip. w III w. po Chr., później palestyńskich i syryjskich. W IV w. po Chr. stworzył św. Bazyli (ob. Bazyli Wielki) r e g u ł ę b a z y l i a ń s k ą; na zach. powstają z. od 2. poł. IV w.: z. b e n e d y k t y n ó w (VI w.), w XIII w. z. ż e b r a c z e, gł. franciszkanie. — W K o ś c. k a t o l. z. (w ścisłym znacz.) różnią się od kongregacyj i bractw relig. obowiązkiem składania uroczystych ślubów ubóstwa, czystości i posłuszeństwa (vota solemnia, śluby zak.). Rozróżnia się z.: a) m n i s z e (benedyktyni, kameduli, cystersi itp.), b) ż e b r a c z e (franciszkanie, kapucyni, dominikanie itp.), c) r y c e r s k i e (joanici, krzyżacy, templariusze), tj. z., które powstały w czasie wojen krzyżowych, celem opieki nad pielgrzymkami do Ziemi Św. i walk z muzułmanami, a w krajach europ. dla walki z poganami, jak w Hiszpanii, Polsce i Inflantach itp., d) k l e r y k ó w r e g u l a r n y c h (jezuici, teatyni i in.). Na czele z. stoi generał (w Rzymie); prowincjali (ob. Prowincjał), tworzą z generałem kapitułę generalną.

Zakopane, m. i stacja klimat. w pow. Nowy Targ (woj. krak.), położone w rozległej kotlinie u stóp Tatr Wysokich, 830—1000 m n. p. m., 15.000 mieszk.; muzeum tatrzańskie, szkoły: przemysłu drzewnego, kilimiarska, koronkarska; jeden z najważn. ośrodków przem. ludowego, turystyki i sportów. — 1936 uruchomiona kolejka linowa Kuźnice—Kasprowy Wierch.

Zakówka, ob. Nit.

Zakroczym, m. w pow. Warszawa, nad Wisłą, 6.000 mieszkańców; należy do najstarszych grodów Mazowsza, do 1795 stolica ziemi.

Zakrystia, łac., miejsce w kościele, gdzie przechowuje się szaty i sprzęty liturgiczne.

Zakrzewski, 1) Wincenty, historyk pol. (1844—1918), zasłużony w badaniach XVI w.; nap.: „Powstanie i wzrost reformacji w Polsce", „Rodzina Łaskich w XVI w.", „Stefan Batory" i i., oraz znane podręczniki do szkół śred.; 2) Adam, statystyk pol., * 1856; szereg prac dotyczących zagadnień z zakresu ekonomii, etnografii, antropologii; 3) Stanisław, historyk pol. (1873—1936), nap.: „Geneza narodowości polskiej", „Dzieje polityczne Polski do schyłku XII w.", „Historiografia polska wobec wskrzeszenia państwa", „Bolesław Chrobry Wielki" i w. i.; 4) Konstanty, fizyk polski, * 1876, liczne prace naukowe z wszystkich działów fizyki, m. in. o promieniotwórczości, o krótkich falach elektromagnetycznych; podręczniki

Zakynthos, włos. Zante, jedna z Wysp Jońskich, tworzy grecką nomarchię, 403 km², 40 000 mieszkańców. Stol. Z.

Zalążek, organ żeński u roślin kwiatowych, występujący na owocolistkach. Z z. powstaje po zapłodnieniu nasienie, komórka jajowa wewnętrzna z. daje zarodek. Por. tabl. Kwiat.

Zalążkowy woreczek, ob. Woreczek zalążkowy. Por. tabl. Kwiat.

Zalążnia, u roślin okrytozalążkowych, dolna część słupka, w której znajdują się zalążki; z z. po zapłodnieniu powstaje owoc. Por. tabl. Kwiat.

Zaleska Maria Julia z Perłowskich, pisarka pol. (1831—89), książki dla dzieci i młodzieży.

Zaleski, 1) Marcin, malarz pol. (1796—1877), krajobrazy miejskie i widoki wnętrz; 2) Wacław, pseud. Wacław z Oleska, pisarz pol. (1799—1849), zasłużony zbieracz pieśni ludowych; 3) Józef Bohdan, poeta pol. (1802—86), romantyk, współtwórca szkoły ukraińskiej, paryski przyjaciel Mickiewicza, liryk o świeżej uczuciowości i szczerym tonie ludowym i religijnym, o wysoce melodyjnym wierszu: „Śpiew poety", „Rusałki", „Złota duma", „Duch od stepu", „Dumy i dumki", „Przenajświętsza Rodzina" i in.; 4) Antoni, malarz polski (1824—85); ilustracje, obrazy religijne, sceny bitewne, portrety; 5) Filip, polityk pol. (1836—1911), namiestnik Galicji 1883—88, później prezes Koła Pol. w Wiedniu, członek Izby Panów; 6) Antoni, pol. pisarz i publicysta (1858—95), współzał. i red. „Słowa warsz.", przyjaciel Sienkiewicza, pod pseud. Baronowej X. Y. Z.: „Towarzystwo Warszawskie", głośny i ważny dokument czasu; 7) Zygmunt Lubicz, polski pisarz i krytyk lit., * 1882, prof. literatury pol. w Paryżu, ważniejsze prace: „Dzieło i twórca", „Attitudes et Destinées"; 8) August, dyplomata pol. * 1883, poseł nadzwycz. na wielu placówkach zagranicz., od 1926—33 minister spraw zagran.

Zaleszczotki, kleszczotki, pajęczaki żyjące pod korą drzew, w mchu, wśród książek, owadożerne.

Zaleszczyki, m. pow. w woj. tarnopols. nad Dniestrem. 4.000 mieszk.; stacja klimat.; dzięki ciepłemu i suchemu klimatowi rozwój sadownictwa (brzoskwinie, morele), winnice.

Zalew, płytka zatoka, odcięta od pełnego morza mierzeją lub wyspami.

Zalewski, 1) Józef, prawnik pol. (1842—1912), uczestnik wielu potyczek powstania 1863, po jego upadku na emigracji; 2) Kazimierz, komediopisarz polski (1849—1919), zwany „polskim Sardou": „Przed ślubem", „Nasi zięciowie", „Małżeństwo Apfel" i in.

Zaliczka, całkowite lub częściowe dokonanie zapłaty przed terminem, za towary itp.

Zalitawia, ob. Translitawia.

Zaliwski Józef, pułkownik pol. (1797—1855), jeden z głównych uczestników spisku podchorążych, walczył w powstaniu listop. na Litwie, 1833 na czele oddziału partyzanckiego w Królestwie, musiał wycofać się do Galicji, więziony w Kufsteinie do 1848.

Załamanie podwójne światła, ob. Podwójne załamanie.

Załamanie światła (refrakcja), zmiana, jakiej doznaje kierunek promienia ś. na granicy dwóch optycznie różnych ośrodków. Dla danej pary ośr. dokonywa się z. ś. wg prawa Snelliusa: $\frac{\sin\alpha}{\sin\beta}$ = constans (α = kąt padania, β = kąt załamania). Stosunek ten zależy od prędkości rozchodzenia się ś. w obu ośrodkach, od dług. fali ś. i temperatury; nosi on nazwę współczynnika z. ś.

Załęże, przedmieście Katowic.

Załoga, w wojsku ląd. oddziały na terenie obiektu umocnionego; w marynarce i lotnictwie obsada okrętu wzgl. samolotu (balonu, sterowca).

Załośce, m. w pow. Zborów (woj. tarnopols.), nad Seretem, 6.000 mieszk.; zamek z XVI w.

Założenie, zdanie lub układ zdań, które przyjmuje się dla przeprowadzenia dowodu lub uzasadnienia twierdzenia.

Załuska Jan, pol. publicysta i polityk, * 1873, lekarz, przed wojną działacz oświatowy w Królestwie (więziony); 1919—27 poseł narodowo-demokratyczny na sejm.

Załuski, 1) Andrzej Stanisław, biskup krak. i kanclerz w. kor. (1695—1758), w czasie przedostatniego bezkrólewia stronnik Leszczyńskiego, opracował program naprawy Rzplitej (projekty reform skarbowo-wojskowych, sądowych, społeczno-gospodarczych etc.), współdziałał w założeniu słynnej biblioteki Z.; 2) Józef Jędrzej, twórca biblioteki narodowej, pol. pisarz, biskup i polityk (1702—74), zał. 1747 słynną bibliotekę w Warszawie, 1771 darował Rzeczypospolitej (przez Rosjan zagrabiona i wywieziona do Petersburga, odzyskana po r. 1920 na podstawie traktatu pokojowego w Rydze); ważne opisy bibliograficzne książek i rękopisów i pierwsze próby źródłowej krytyki historycznej.

Zama, staroż. m. w płn. Afryce, na zach. od Kartaginy; 202 prz. Chr. zwycięstwo Scypiona nad Hannibalem.

Zamach stanu, zamach na ustrój państwa lub na całość jego obszaru dokonany siłą zbrojną przez obywateli państwa.

Zamarła Turnia, szczyt w Tatrach polskich między Zawratem a Kozim Wierchem, 2190 m wys., należy do najtrudniejszych szczytów tatrzańskich.

Zamartwica, śmierć pozorna; powstaje przy zatruciu, porażeniu prądem, wstrząsie mózgu; prawie zupełny brak oddechu, tętna i odruchów, skóra blada i chłodna.

Zamarzanie, ob. Krzepnięcie.

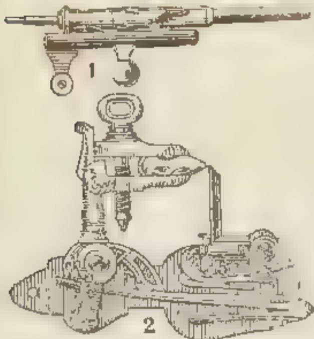
Zambezi, najw. rzeka płd. Afryki, wypływa w Angoli jako Liba, 2660 km dł., tworzy wspaniałe Wodospady Wiktorii, uchodzi wielką deltą do Oc. Indyjskiego.

Zamboniego stos, sucha bateria elektryczna, w której roztwór jest zastąpiony trocinami nasyconymi elektrolitem z domieszką soli hygroskopijnej.

Zambrów, m. w pow. Łomża (woj. białostoc.) nad Jabłonką, 8.000 mieszkańców.

Zamek, 1) pierwotnie forteca, potem duży, o charakterze i położeniu obronnym, dom władcy, możnego pana itd.; 2) element łączący, rozbieralny tylko za pomocą odpowiedniej wkładki tj. klucza. Składa się z obudowy, ru-

chomego r y g l a i ł a p e k przytrzymujących rygiel. Ząb klucza, tzw. b r o d k a, podnosi łapki przytrzymujące i przesuwa rygiel do zadanego położenia. Dla zwiększenia bezpieczeństwa służą łapki przytrzymujące w i e l o c z ę ś c i o w e; tym samym zwiększa się ilość możliwych k o m b i n a c y j k l u c z o w y c h; 3) część składowa broni palnej, służąca do otwarcia i zamknięcia komory nabojowej, zawierająca dzisiaj i g l i c ę ze sprężyną napinającą, uderzającą w nabój za pociśnięciem języczka: dawne z.. lontowe, skałkowe, kapiszonowe.

1) Nowoczesny zamek karabinowy (wyciągowy). 2) dawny zamek skałkowy

Zamenhof Łazarz Ludwik, pol. lekarz okulista (1859—1917), twórca sztucznego języka międzynarodowego „esperanto".

Zamia, rośl. kłodziniaste podobne do palm, bogate w skrobię; Ameryka Środkowa.

Zamora, 1) Antonio de, hiszp. pisarz dramat. (1660/64—1728), naśladowca Calderona. 2) Alcala, polityk hiszp., * 1877, 1931—36 pierwszy prezyd. republiki hiszpańskiej, przedtem dwukrotnie min. wojny, liberał.

Zamorski Jan, pol. polityk i filolog, * 1874, przed wojną wybitny działacz oświatowy na wsi, 1917 organizator pułku wojsk pol. z jeńców pol. we Włoszech, 1919—27 poseł na sejm (Zw. Ludowo-Narod.).

Zamość, m. pow. w woj. lubels., nad Topornicą, 24.000 mieszk., renesansowy ratusz, kolegiata i in. — Założ. 1580 przez hetmana Jana Zamoyskiego, od 1589 rezydencja ordynacji zamojskiej, od 1593 siedziba A k a d e m i i (filia Akad. Krak.); twierdza, 1648 oblegany przez Chmielnickiego, 1656 przez Szwedów, 1813 broniony przez gen. Haukego przed Rosjanami.

Zamoyski, 1) Jan, kanclerz w. kor. i hetman w. kor. (1542—1605), jeden z najwybitniejszych pol. mężów stanu i wodzów; kierował polityką pol. za Stefana Batorego, odznaczył się w wojnie z Moskwą 1579—82 (zdobycie Wieliża, Zawołocia, wspólnie z Królem Wielkich Łuków itd.), zgniótł opozycję Zborowskich (1584 ścięcie Samuela Zborowskiego, 1585 banicja Krzysztofa Zborowskiego), za III elekcji przeprowadził koronację Zygmunta, 1588 pobił arcyks. austr. Maksymiliana pod Byczyną, 1595 sholdował Mołdawię, 1600 Wołoszczyznę, 1601—2 walczył z powodzeniem ze Szwecją (1601 zdobycie Wolmaru, 1602 Felina, Białego Kamienia); do polityki wewn. Zygmunta w opozycji; 1595 założ. akademię w Zamościu; humanista, mecenas literatury i nauk; 2) Andrzej, kanclerz w. kor. (1716—92), jeden z czołowych przywódców polit. „Familii", 1764 sprecyzował obszerny plan reform, na sejmie 1766 wystąpił za ograniczeniem liberum veto, ustąpił 1767 (po porwaniu senatorów przez Repnina), dążył do poprawy położenia chłopów, głęboki publicysta; 3) Andrzej, hr., pol. działacz społecz. (1800—74), w czasie powstania listop. w misji dyplomat. w Wiedniu, po jego upadku wybitnie czynny w pracy społecz.-gospodar. w Królestwie, przyczynił się do stworzenia T-wa Rolniczego (1857 jego prezes) i do uprzemysłowienia kraju; w czasie powstania 1863 przewieziony do Petersburga, następnie wydalony za granicę; 4) Władysław, hr., generał pol. (1803—68), brat poprz., uczestnik powstania listop. (adiutant Chłopickiego), po jego upadku na emigracji wybitny działacz obozu arystokratycznego (Hotel Lambert); 1848—49 organizator oddziałów pol. przy armii sardyń., 1855 dywizji pol. przy armii turec.; 5) Władysław (1853—1924), z wszystkich swoich dóbr (Zakopane i dobra Kórnickie) utworzył „F u n d a c j ę K ó r n i c k ą"; 6) Maurycy, hr., pol. działacz społ. i polityk, * 1871, poseł do Dumy ros. 1906, wiceprezes Pol. Komitetu Narod. 1917—19, poseł pol. w Paryżu 1919—24, minister spr. zagr. 1924; 7) August, rzeźbiarz pol., * 1893, jeden z pierwszych formistów, rzeźby w drzewie, brązie, granicie, porfirze.

Zampieri Domenico, ob. D o m e n i c h i n o.

Zamsz, z a m s z o w n i c t w o, ob. Skóra garbowana.

Zan Tomasz, poeta pol. (1796—1855), filomata i przyjaciel Mickiewicza, organizator związku Promienistych (teoria „promieńków" łączących dusze ludzkie), po procesie wileńskim na zesłaniu w Orenburgu. „Triolety i wiersze miłosne".

Zander Gustaw, lekarz szwedzki (1835—1920), twórca systemu leczniczej gimnastyki mechanicznej.

Zangwill Israel, pisarz ang. żydowski (1864—1926), pełne humoru opowiadania z getta.

Zanik (a t r o f i a), w medycynie zaburzenie prowadzące do zaniku poszczególnych tkanek i narządów, w stanach głodzenia, przy zaburzeniach trawienia, chorobach nerwów i in., również wskutek nieużywania jakiegoś narządu.

Zankow Dragan, polityk bułg. (1827—1911), brał udział w obaleniu króla Aleksandra, panslawista.

Zanokcica, 1) gr. paronychia, zapalenie i ropienie skóry w okolicy rowka paznokciowego. 2) paprotkowata rośl. trwała, pospol. w Karpatach i na niżu.

Zante, ob. Zakynthos.

Zanzibar, w y s p y Z., Pemba i sąsiednie na wybrzeżu Afryki wsch., tworzą protektorat bryt.; gł. w y s p a Z., 1658 km² 138.000 mieszkańców, ze s t o ł. Z., 45.000 mieszkańców.

Zaosie, w. w pow. Nowogródek, A. Mickiewicz spędził tu 2 lata swego dzieciństwa.

Zapad, ob. Kollaps.

Zapalenie, miejscowa reakcja żywej tkanki na działanie bodźców mechanicznych, cieplnych, świetlnych, chemicznych, bakteryj i jadów. W miejscu reakcji następuje podwyższenie temperatury, rozszerzenie naczyń (co powoduje wysięk surowiczy lub ropny, jeśli w nim jest dużo ciałek białych), obrzęk i bujanie tkanki

dla zastąpienia ubytków. Z. może być ostre lub przewlekłe.

Zapalenie wyrostka robaczkowego, ob. Appendicitis.

Zapaliczka, zioło z rodziny baldaszkowatych, liczne gatunki zawierają w korzeniach i łodygach żywicę, jak np. asafetydę, stosow. w lecznictwie: płd. Europa, zach. Azja.

Zapalnik, przyrząd do zapalania ładunków wybuchowych wewnątrz pocisków; z. uderzeniowy działa przy uderzeniu pocisku w cel, z. czasowy, umożliwia wybuch w powietrzu na żądanej wysokości wzgl. odległości.

Zapałki, drewienka zakończone masą zapalającą się przy potarciu, wynalezione 1832; pierwotnie miały główki z mieszaniny żółtego fosforu i nadtlenku ołowiu; dziś tzw. szwedzkie mają główki z mieszaniny chloranu potasowego, chromianu potas., siarki, miałkiego szkła i gumy.

Zapałowicz Hugo, pol. botanik i fizjograf (1852—1917., w l. 1888—90 odbył podróż do Am. Płd. i in.; prace o florze karpackiej.

Zapaść, nagła niedomoga układu krążenia wskutek nadmiernego rozszerzenia się naczyń brzusznych. Tętno szybkie, nitkowate.

Zapaśnictwo, sport siłowy, wywodzący się z zapasów greckich, kt. wchodziły w skład staroż. pięcioboju (ob.). Dziś dzieli się na walkę francuską i amerykańską (ob. Walka).

Zapis, przysporzenie korzyści majątkowej osobie oznaczonej w rozporządzeniu ostatniej woli; nie jest ustanowieniem dziedzica.

Zaplemnienie, ob. Zapłodnienie.

Zapłodnienie, polega na zlaniu się komórki męskiej (plemnika) z żeńską (jajo). Do jaja wnika zwykle tylko jeden plemnik; jeśli więcej, mówimy o polispermii. Jądra obu komórek, ze zredukowaną do połowy ilością chromatyny i chromosonów, zlewają się ze sobą, co daje pobudkę do podziału. U roślin niższych: z. podobne jak u zwierząt, u wyższych: ziarna pyłku posiadające 2 jądra, które są odpowiednikiem plemników, zapładniają komórkę jajową w woreczku zalążkowym.

Zapłon, urządzenie do wywoływania iskry elektr. sprowadzającej wybuch gazu w cylindrze silnika spalinowego.

Zapolska Gabriela, inny pseud. Józef Maskoff, właściwie G. z Korwin-Piotrowskich Śnieżko, potem Janowska, pisarka pol. (1860—1921), naczelna przedstawicielka naturalizmu, świetna twórczyni pol. dramatu i komedii mieszczańskiej: „Żabusia". „Małka Szwarcenkopf", „Tamten", „Jojne Firułkes", „Moralność Pani Dulskiej" (jej arcydzieło), „Skiz", „Ich czworo", „Panna Maliczewska" i in.: wybitna powieściopisarka, zwłaszcza „Kaśka Kariatyda", „Menażeria ludzka", „Przedpiekle", „Wodzirej", „Sezonowa miłość" (powieść zakopiańska), „Kobieta bez skazy" i in., wnikliwe analizy duszy kobiecej i śmiałe obrazy obyczajowo-społeczne.

Zapolya, znany ród węg.: 1) Stefan, wojewoda siedmiogr., † 1499, poplecznik Macieja Korwina, po jego śmierci — Jagiellonów, przyczynił się do wyboru Władysława II Jag. na króla węg.; ojciec Barbary Z., żony Zygmunta Starego; 2) Barbara, córka poprz., ob. Barbara 1); 3) Jan, syn Stefana, wojewoda siedmiogr., król węg. (1487—1540), powołany na tron węg. po śmierci Ludwika 1526, walczył o koronę z Ferdynandem I Austr. (szukał pomocy w Polsce, potem w Turcji), 1538 zawarł pokój w W. Waradynie, 1539 ożenił się Z. z Izabelą Jagiellonką († 1559), córką Zygmunta I.; 4) Jan Zygmunt, syn poprz. i Izabeli (1540—71), obrany przez antyhabsburską partię narod. królem węg., po walkach z Ferdynandem I austr. i na skutek interwencji tureckiej utrzymał się w Siedmiogrodzie.

Zapora, budowla ziemna, betonowa, kamienna, rodzaj potężnej grobli, zaopatrzona w śluzy, zamykająca ujście doliny, której dnem płynie rzeka celem wytworzenia sztucznego jeziora: dla zasilania rzek spławnych w czasie posuchy, nawadniania gruntów, a zwłaszcza dla wytwarzania energii elektrycznej.

Zaporoże, terytoria nad dolnym Dnieprem, poniżej jego porohów (progów), dawne siedlisko Kozaków zaporoskich; 1775 została ich stolica Sicz zburzona przez wojska ros., z biegiem czasu Z. skolonizowane przez Rosję.

Zaporożsk (Zaporog), dawn. Aleksandrowsk, m. na Ukrainie, nad Dnieprem, 56.000 mieszk.; XIV—XVIII w. ośrodek niezawisł. państwa Kozaków zaporoskich.

Zapory, 1) sztuczne przeszkody wojenne; 2) ob. Zapora.

Zapotekowie, staromeksykański cywilizowany lud z Oaxaca, tworzący jedną grupę językową z Mistekami.

Zapowiedzi, ogłoszenie publiczne przed zawarciem małżeństwa, którym urząd kośc. lub cywilny wzywa wszystkich do zgłoszenia w określonym terminie znanej im ewentualnie przeszkody prawnej, nie dopuszczającej do zawarcia związku małżeńskiego między danymi osobami.

Zaprawy, roztwory pewnych związków chem., przy pom. których można połączyć 2 materiały nie wiążące się z sobą bezpośrednio. Z. budowlane, ob. Mur. Z. farbiarskie, bajce, związki chem., którymi zaprawia się tkaniny przed farbowaniem. Barwnik wchodzi z zaprawą w związek chemiczny, wytwarzając na włóknie tzw. lakę. Wytworzona barwa zależy zarówno od rodzaju barwnika, jak i od rodzaju z. Jako z. mają zastosowanie: ałuny glinowe, chromowe i żelazowe, octan glinowy, podsiarczyn sodowy, dwuchromian potasu, chlorek żelazowy i in.

Zapusty karnawał (ob.).

Zapylanie, występuje u roślin kwiatowych, polega na przeniesieniu pyłka z pylników na znamię słupka, celem zapłodnienia. Z. przez wiatr u kwiatów anemofilnych, z. przez owady u kwiatów entomofilnych; może też być z. przez ptaki (np. kolibry), przez ślimaki; w ogrodnictwie stosow. z. sztuczne dla przeprowadzenia krzyżówek.

Zara, chorw. Zadar, stol. włos. prow. Z., tworzy eksklawę w Dalmacji, 20.000 mieszk., port nad Adriatykiem.

Zaratustra (z grec. Zoroaster), twórca religii Parsów (ob.), żył ok. VII w. (?) prz. Chr.; panem wszystkiego dobrego jest Ormuzd (Ahu-

ramazda), bóg światła, zwycięzca Arymana, boga ciemności i zła. Nauki jego zawiera święta księga Parsów Awesta (ob.), a zwł. jej część Gatha.

Zaraza, ob. Epidemia, Zakaźne choroby, Zarazy zwierząt domowych.

Zaraza, dwuletnia lub trwała rośl. nie-zielona z rodziny zarazowatych, pasożytuje na korzeniach ziół i bylin; w Polsce liczne gatunki.

Zarazki, ob. Bakterie, Zakaźne choroby.

Zarazowate, rodzina roślin z rzędu rurkokwiatowych; nie-zielone pasożyty o łuskowatych liściach.

Zarazy zwierząt domowych, choroby zakaźne, z których niektóre mogą się przenosić i na człowieka, jak np. nosacizna, wścieklizna, wąglik (najniebezpieczniejsze), mniej groźne: świerzb i pryszczyca przenoszą się przez picie niegotowanego mleka z krów dotkniętych tymi chorobami. Poza tym częste są: szelestnica, księgosusz, zaraza płucna, cholera drobiu, gruźlica bydła rogatego i świń, zołzy, ospa owiec i in.

Zaremba Stanisław, matematyk polski, * 1863, prace z dziedziny analizy matem., równań różniczkowych i fizyki teoretycznej.

Zarembski Marian, malarz pol. (1860—1918); gł. sceny rodzajowe.

Zarębski Juliusz, pol. pianista i kompozytor (1854—85); pełne świeżych harmonij kompozycje fortepian. (polonezy, walce, miniatury liryczne i in.).

Zaręczyny, przyrzeczenie zawarcia małżeństwa wzajemnie dokonane przez dwie osoby różnej płci.

Zarlino Giuseppe, włoski kompozytor i teoretyk (1517—90); zasady podwójnego kontrapunktu, harmonii konsonansowej i in.

Zarodek, embrion, u zwierząt nowo-powstający organizm z zapłodnionego jaja, otoczony błonami jajowymi; u roślin ukryty w skórce nasiennej zawiązek przyszłej rośliny, składa się z korzonka i łodyżki, która zakończona jest pąkiem i jednym lub dwoma liścieniami; korzonek wrasta w ziemię, łodyżka wyrasta nad ziemię, tworząc kiełek. — Por. tabl. Embriologia.

Zarodek ludzki

Zarodkowa plazma, plazma zawarta w komórkach płciowych.

Zarodkowe listki, dwie warstwy komórek w rozwijającym się zarodku zwierz. w stadium gastruli: zewn. warstwa ektoblast lub ektoderma i wewn. zw. entodermą; z ektodermy powstaje trzeci l. z., środkowy, zw. mezodermą. — Por. tabl. Embriologia.

Zarodnia, organ rozmnażania bezpłciowego u roślin skrytopłciowych; wewnątrz z. powstają zarodniki. — Por. tabl. Kwiat.

Zarodniki, spory, komórki wytwarzane w zarodniach roślin skrytopłciowych, służące do rozmnażania bezpłciowego.

Zaródź, to samo co protoplazma.

Zaruba Jerzy, poł. rysownik i malarz, * 1891, członek warsz. grupy formistów; kompozycje figuralne, rysunki satyr. w czasopismach.

Zaruski Mariusz, pol. taternik, marynarz i pisarz, gen. W. P., * 1867, jeden z organizatorów taternictwa polskiego, w wojnie świat. w Legionach; nap.: „Na bezdrożach tatrzańskich", „Współczesna żegluga morska", „Na morzach dalekich".

Zarzewie, czasopismo wydawane we Lwowie od 1910, organ pol. młodzieży niepodległościowej (Zarzewiaków).

Zarzycki, 1) Aleksander, kompoz. pol. (1834—95); kompozycje fortepian., pieśni itp.; 2) Andrzej, malarz pol. (1877—1921); sceny sport., pejzaże, sceny rodzajowe, ilustracje; 3) Ferdynand, generał pol., * 1888, w l. 1931—34 min. przemysłu i handlu.

Zasada, 1) łac. principium, pierwsza podstawa jakiejś rzeczy, z której wyprowadza się coś innego, lub którą się coś innego określa; prawo podstawowe; 2) w matematyce z. logarytmu, potęgi, ob. Logarytm, Potęga; 3) w chemii, ob. Zasady.

Zasada zachowania energii, ob. Termodynamika.

Zasady, związki chem., odszczepiające w roztworze wodnym jon wodorotlenowy OH', i wykazujące odczyn alkaliczny; z kwasami dają sole. Z. nieorganiczne: wodorotlenki metali, zwł. metali alkalicznych i ziem alkalicznych; z. organiczne: najważn. to pochodne amoniaku, aminy. Do z. organicznych należy cały szereg alkaloidów.

Zasadzka, zaskoczenie przeciwnika przez nagłe uderzenie ukrytych oddziałów, z wyzyskaniem właściwości terenu.

Zasiedzenie, nabycie własności przez posiadanie w dobrej wierze.

Zasieki, przeszkody sztuczne w wojnie pozycyjnej, stworzone z pali, drzew, zwalonych gałęzi itp., obciągnięte drutem kolczastym, przewodami elektr. itd.

Zaskórniki, to samo co wągry (ob.).

Zaskroniec, wąż do 1.5 m dł., niejadowity, żywi się żabami, rybami; pływa doskonale; u nas pospolity.

Zasławski Dominik, wojewoda krak., starosta przemyski, † 1656, pan olbrzymich włości, 1648 jeden z regimentarzy, przyczynił się do klęski piławieckiej (przezwany „pierzyną"), potem uczestnik wielu bitew z Kozakami.

Zasłony dymowe, wytwarzane chemicznie, służą do osłonięcia poruszeń walczących oddziałów, często jako tzw. sztuczne mgły.

Zastaw, rzecz obciążona prawem zastawu. Prawo zastawu, rzeczowe prawo na cudzej ruchomości lub nieruchomości, na mocy którego uprawniony (zastawnik) ma prawo bezpośredniego zaspokojenia swej wierzytelności z przedmiotu zastawu, jeżeliby dłużnik na czas świadczenia nie wykonał.

Zastawki, łac. valvulae, błoniaste twory w sercu i w żyłach; funkcjonują jak wentyle i służą do tego, by krew poruszała się w jednym kierunku.

Zastawne listy, papiery wartościowe (oprocentowane pożyczki), emitowane przez instytu-

cje kredytowe ziemskie i banki hipoteczne mające zabezpieczenie hipoteczne.

Zastawniczy zakład, przedsiębiorstwo bankowe, uprawnione do udzielania pożyczek pod zastaw ruchomości i przyjmowania ruchomości w przechowanie.

Zastrzyk, zabieg polegający na wprowadzaniu leków podskórnie, dożylnie, lub domięśniowo przy pomocy strzykawki ze szkła i metalu.

Zaścianek, osada zamieszkała przez drobną rolniczą szlachtę (szlachta zaściankowa); zaściankowy, potocz.: zacofany, ograniczony.

Zaśniad, jajo płodowe obumarłe wskutek krwotoku lub przy chorobie kosmówki.

Zatoczek, ślimak płucodyszny, słodkowodny; u nas pospol. w stawach i jeziorach.

Zatoka, 1) część morza wciskająca się w ląd, którym jest otoczona z kilku stron. 2) (sinus), w anatomii, komory powietrzne w kościach czaszki i większe przestrzenie wypełnione krwią żylną.

Zatokowy prąd, Golfstrom, ciepły prąd morski powstający w Zatoce Meksykańskiej, łączy się z prądem Antylskim, który jest odnogą prądu równikowego, opływa wsch. wybrzeża St. Zjedn. Am. Płn., spotyka się koło Nowej Funlandii z polarnym prądem Labradorskim i płynie dalej wzdłuż płn.-zach. wybrzeży Europy działając wszędzie wybitnie ocieplająco. P. Z. wywiera duży wpływ na przebieg pogody w zach. Europie oraz na wydajność rybołówstwa.

Zator, 1) kra nagromadzona w korycie rzeki przed przeszkodą, np. w zakręcie, zwł. w okresie tajania lodów; 2) w medyc. ob. Embolia.

Zator, m. w pow. Oświęcim (woj. krak.), nad Skawą, 2 000 mieszk.; w XV w. stol. odrębnego księstwa; 1820—50 należał do Rzeszy Niemieckiej.

Zatwar, drzewo z rodziny zatwarowatych, kt. nasiona dostarczają oleju jadalnego; okolice zwrotnikowe.

Zawadzki, 1) Michał, kompozytor pol. (1828—87); popularne pieśni i i.; 2) Aleksander (pseud. „Ojciec Prokop“), pol. działacz społecz. i polit. (1859- 1926), czynny wśród robotników i włościan (zesłany na Sybir), jeden z twórców Ligi Narod. w Szwajcarii następnie Narod. Związku Robotn. i Narod. Zw. Chłopskiego oraz T-wa Oświaty Ludowej; działał także wśród unitów na Podlasiu; 3) Stanisław, malarz pol., * 1875; głównie portrety; 4) Władysław Marian, ekonomista pol., * 1885, 1931 wicemin. skarbu, 1932 wicepremier, 1932—34 min. skarbu; nap.: „Zastosowanie matematyki do ekonomii politycznej“, „Teoria produkcji“, „O potrzebach w obrębie ekonomii politycznej“ i in.

Zawciąg, zioło trwałe z rodziny zawciągowatych: w Polsce na piaskach, z. nadmorski nad Bałtykiem.

Zawciągowate, rodzina rośl. dwuliściennych z rzędu zawciągowatych.

Zawiasy, przeguby metalowe do zawieszania drzwi, okien itp.: zwyczajne, połączone nitem i tzw. francuskie, osadzone na czopie.

Zawichost, m. w pow. Sandomierz (woj. kielec.), nad Wisłą, 3.000 mieszk.; 1205 Leszek Biały i Konrad Mazow. pobili ks. włodzimiersko-halickiego Romana, który tu zginął.

Zawiejski, 1) Jan, architekt pol. (1854—1922), zbud. m. i.: teatr im. Słowackiego, Muzeum Przemysłowe i in. w Krakowie, 2) Mieczysław Leon, rzeźbiarz pol., * 1856; z dzieł: pomnik Fredry we Lwowie, kard. Dunajewskiego na Wawelu, popiersia, figury.

Zawierutka, petunia, rośl. z rodziny psiankowatych, hodowana często jako ozdobna, poch. z Ameryki Płd.

Zawiercie, m. pow. w woj. kielec., nad Wartą, 40.000 mieszk.; znaczny przemysł metalurg., włókien., szklany i in.

Zawiesiny, ob. Emulsja, Koloidy.

Zawieszenie broni, umowa zawarta między państwami prowadzącymi wojnę, zobowiązująca je do zastanowienia kroków nieprzyjacielskich przez pewien określony czas.

Zawilec, zioło trwałe z rodziny jaskrowatych, kwiaty białe, owoce przew. wełniste; z. leśny na słonecznych zboczach i w zaroślach; z. gajowy w cienistych lasach.

Zawiliński Roman, pol. pedagog, językoznawca i etnograf (1855—1932); szereg prac i artykułów z tego zakresu.

Zawisaki, rodzina motyli nocnych; u gąsienic na końcu ciała róg, poczwarki w ziemi.

Zawistowska Kazimiera z Jasieńskich, poetka pol. (1870—1902), liryki o głębokim tonie uczuciowym i żywym obrazowaniu poetyckim.

Zawistowski Władysław, pol. teatrolog i krytyk, * 1897, pierwszy redaktor „Skamandra“, organizator pol. kultury teatralnej.

Zawisza Czarny z Garbowa, herbu Sulima, rycerz pol., † 1428, odznaczył się pod Grunwaldem, wsławił się zwycięstwami po turniejach zagranicą (podczas swych misyj dyplomatycznych, m. in. 1417 pokonał Jana z Aragonii), walczył po stronie Zygmunta Luksemburskiego w Czechach, potem przeciw Turkom (zginął).

Zawisza z Kurozwęk, ob. z Kurozwęk Zawisza.

Zawodowa poradnia, ob. Psychotechnika i poradnictwo zawodowe.

Zawodowe związki, ob. Związki zawodowe.

Zawodziński Karol Wiktor, pol. krytyk lit. i publicysta, * 1890.

Zawoja, w. i stacja klimat. w pow. Maków (woj. krak.), u podnóża Babiej Góry, nad Skawicą, 530 m n. p. m., 5 000 mieszkańców.

Zawojki, ślimaki z muszlą przew. stożkowatą wewn. z masą perłową; niekt. jadalne: oc. Indyjski, M. Śródziemne.

Zawołania, hasła bojowe rodów rycerskich pol., związane ściśle z herbami, powstają w XIII w.; pochodzą: od osoby (imienia, przezwiska), cz. z. osobowe, lub od nazw ziem, grodów itp., cz. z. topograficzne.

Zawór, ręcznie, samoczynnie lub mechanicznie przestawialne urządzenia dla zamykania wzgl. otwierania przepustów w rurociągach itp. Częścią zasadniczą jest grzybek dociskany do nieruchomego gniazdka.

Zawrat, przełęcz tatrzańs., 2158 m wysoka, oddzielająca Zawratową Turnię od Małego Koziego Wierchu, najbardziej uczęszczany szlak turyst. z Zakopanego do Morskiego Oka.

1. Żyto (Secale cereale), 1 a. kłosek w czasie kwitnienia, 1 b. kłosek w czasie owocowania, 1 c. owoc. — 2. Owies (Avena sativa), 2 a. owoc. — 3. Owies chorągiewkowy, Grzywacz (Avena sativa orientalis), 3 a. kłosek, 3 b. owoc. — 4. Pszenica twarda (Triticum durum), 4 a. kwiat, 4 b. owoc oplewiony, 4 c. owoc nagi. — 5. Orkisz pszenny, «Szpelc» (Triticum spelta), 5 a. owoc. — 6. Pszenica pospolita, bezostna (Triticum vulgare), 6 a. kłosek po okwitnieniu, 6 b. owoc. — 7. Jęczmień czterorzędowy (Hordeum sat. vulgare), 7 a. owoc oplewiony, 7 b. owoc.

Ząb, ob. Zęby.

Ząb mądrości, ob. Zęby.

Ząbkowanie, łac. dentitio, wyrzynanie się zębów; u człowieka i przew. części ssaków wyrastają zęby dwa razy: z. mleczne i stałe; z. mleczne u człow. między 1 a 2 rokiem życia, z. stałe między 7 a 28 rokiem życia.

Zbaraż, m. pow. w woj. tarnopols., nad Gniezną (l. dopł. Seretu), 8.000 mieszk.; ruiny zamku. - 1649 oblęgany przez Kozaków i Tatarów.

Zbawiciel, Jezus Chrystus, jako ten, który dał ludziom zbawienie (ob.).

Zbawienia armia, ob. Armia zbawienia.

Zbawienie, w znacz. biblijnym, chrześcijańskim, ocalenie człowieka od skutków grzechu i od grzechu, jako dzieło Chrystusa Zbawiciela.

Zbąszyń, m. w pow. Nowy Tomyśl (woj. poznańs.), nad Odrą i Jez. Zbąszyńskim, 5.000 mieszkańców.

Zbierzchowski Henryk, literat pol., * 1881: poezje, powieści, utwory dramatyczne.

Zbigniew, starszy syn Władysława Hermana (ok. 1073—1112), początkowo odsunięty od tronu (osadzony za sprawą Sieciecha w klasztorze w Saksonii, potem wykradziony przez rycerzy pol.), zmusił później wraz z bratem Krzywoustym swego ojca do wyznaczenia im dzielnic i wypędzenia Sieciecha; zwierzchni książę pol., 1102 06, wygnany 1107, 1112 zwabiony podstępnie przez Krzywoustego i oślepiony.

Zbiór, podstawowe (nieokreślone) pojęcie teorii mnogości (ob.).

Zbiry, wł., dawna policja we Włoszech, istniejąca do 1809; potocznie: siepacze.

Zboczenie magnetyczne (deklinacja m.), ob. Magnetyzm ziemski.

Zboczenie płciowe, nienaturalne formy popędu płciowego.

Zbolńska-Ruszkowska, pol. śpiewaczka operowa, * 1878.

Zborowska Helena, właśc. Halicka Blanka, powieściopisarka pol., * 1876.

Zborowski, 1) Marcin, kasztelan krak., † 1565, m. in. odznaczył się 1514 pod Orszą, w opozycji do króla (żądanie egzekucji praw i statutów), jeden z przywódców wojny kokoszej (ob.); 2) Jan, hetman nadworny, kasztelan gnieźn., 1577 pokonał Gdańszczan nad Lubierzowskim Stawem; 3) Samuel, magnat pol., † 1584, skazany 1574 za zabójstwo kasztelana przemyskiego Wapowskiego na banicję, znosił się początkowo z carem Iwanem, potem z Habsburgami, następnie wystąpił przeciw Zamoyskiemu, ścięty z rozkazu króla na Zamku krakowskim; 4) Andrzej, marszałek nadworny, † po 1589, początkowo zwolennik Batorego, później jego przeciwnik, popierał arcyks. Maksymiliana austr., wzięty do niewoli przez Zamoyskiego pod Byczyną.

Zborów, m. pow. w wojew. tarnopols., nad Strypą, 5.000 mieszk.; 1649 bitwa Jana Kazimierza z Chmielnickim i Tatarami, zakończona ugodą zborowską.

Zboża, rośliny hodowane dla ziarna, należące przew. do traw; nasiona bogate w skrobię, posiadają też substancje białkowe i w małej ilości tłuszcze; najpospol. z. są: pszenica, żyto, jęczmień, owies, kukurydza, ryż. Por tabl. na str. 833.

Zbójnicki, taniec górali pol., mający cechy tańca wojennego; tańczą go tylko mężczyźni, krążąc w podskokach dokoła ogniska i wywijając siekierkami.

Zbójnik, nazwa członka bandy zbójeckiej na Podkarpaciu, zwł. w Tatrach; największy z. Podhala Janosik, postać na wpół legendarna, żył w XVIII w.

Zbór, 1) protestancki, luterski, kalwiński dom modlitwy; 2) organizacja kościelna protestancka na pewnym terenie, np. z. luterski, kalwiński itp.

Zbrodnia, przestępstwo zagrożone karą śmierci lub więzienia ponad 5 lat.

Zbrodnie stanu, przestępstwa polegające na usiłowaniu pozbawienia państwa niepodległego bytu, dokonania przemocą zmiany ustroju, zamachu na życie głowy państwa. Według polskiego kodeksu karnego podlegają karze więzienia od lat 10 lub karze śmierci.

Zbroja (por. tabl. Zbroja, Uzbrojenie, Wojsko), całość uzbrojenia ochronnego na jednego człowieka. Rozwinięła się już w starożytności, w średniowieczu stale ulepszana, w XIII w. pokrywa już całkowicie rycerza. W tym czasie jest całkowicie zrobiona z plecionki kolczej, prócz hełmu. W XIV w. zaczyna się rozwijać z. płytowa, dochodząca do najwyższego rozwoju około r. 1500. Wskutek ulepszeń broni palnej z znika w w. XVII (z wyjątkiem hełmu i kirysu w pułkach kirasjerów). Z. okresu renesansu są często bogato zdobione i przedstawiają prawdziwe dzieła sztuki. Pełna z. była zawsze b. kosztowna i wskutek tego noszona przez stosunkowo niewielką część wojska.

Zbrojownia, dawniej pomieszczenie na uzbrojenie, sprzęt polowy, rzędy końskie; dziś magazyny z bronią i zakłady reperacyjne broni.

Zbrucz, l. dopł. Dniestru, 283 km, tworzy na całej prawie długości granicę między Polską i Sowietami.

Zbuny, ptaki błotne w Ameryce Płd.; z. czubaty, łatwo się oswaja, używany jako pastuch do drobiu.

Zbylitowski, 1) Andrzej, poeta pol. (ok. 1565-ok. 1608), „Droga do Szwecji", „Żywot szlachcica we wsi", „Wieśniak" i in.; 2) Piotr, pol. poeta satyr. (1569—1649); „Przygana wymyślnym strojom białogłowskim", „Schadzka ziemiańska" i in.

Zdanie, myśl wypowiedziana słowami. Z. są proste (rozwinięte lub nierozwinięte) i złożone (równorzędnie i podrzędnie.

Zdanowicz Aleksander, polski historyk literatury (1808—68).

Zderzaki kolejowe, płaskie tarcze połączone ze sprężyną, mające powstrzymywać gwałtowne uderzenia wagonów kolejowych o siebie.

Zdobnictwo (ornamentyka, sztuka stosowana), zdobienie artystyczne przedmiotów, mających cel użytkowy. Por. Przemysł (artystyczny, ludowy), Sztuka ludowa.

Zdołbunów, m. pow. w woj. wołyńs., nad rz. Ujściem, 10 000 mieszkańców; odlewnia żelaza, browar, młyny.

Zdrada stanu, ob. Zbrodnie stanu.

Zdrojowiska, ob. Uzdrowiska.

„Zdrój", czasopismo artystyczno-literackie 1917—22 w Poznaniu pod red. Jerzego Hulewicza, organ ekspresjonizmu.

Zdun, garncarz, także (w niektórych dzielnicach Polski) specjalista do stawiania pieców domowych.

Zduny, m. w pow. Krotoszyn (woj. poznańs.), 3.000 mieszkańców.

Zduńska Wola, m. w pow. Sieradz (wojew. łódzkie), 23.000 mieszk., znaczny przem. tkacki, odlewnie żelaza.

„Z dymem pożarów", chorał Kornela Ujejskiego ze „Skarg Jeremiego", polski hymn narodowy w dobie niewoli.

Zdziarski Stanisław, pol. historyk liter. (1878—1928); „Bohdan Zaleski" i in.

Zdziechowski, 1) Marian, pol. historyk lit., slawista i filozof chrześcijański, * 1861, umysł niezależny, o głębokiej ideologii religijno-etycznej; ważniejsze dzieła: „Mesjaniści i słowianofile", „Byron i jego wiek", „Odrodzenie Chorwacji w wieku XIX", „U opoki mesjanizmu", „Wizja Krasińskiego", „Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa", „Napoleon III", „Chateaubriand"; laureat grodzieńskiej nagrody liter. 2) Jerzy, pol. ekonomista i polityk, * 1880, reprezentant Pol. Komitetu Narod. w Rosji 1917, min. skarbu 1925—6; nap.: „Finanse Polski w l. 1924 i 1925", „O reformie monetarnej w Polsce", „Polityka finansowa Polski" i in.

Zdzięcioł, m. w pow. Słonim (woj. nowogr.), nad rz. Zdzięciołką (do Niemna), 4.000 mieszk.; pałac rokokowy z XVII w.

Zebra

Zebra, nieparzystokopytny ssak z rodziny koni; sierść poprzecznie paskowana; żyje stadami na stepach Afryki. Kwagga właściwa, obecnie wytępiona, brązowa, tylko na przedniej części paskowana.

Zebrzydowice, w. w pow. Wadowice (woj. krak.), 2.000 mieszkańców; fabryki mebli; stacja graniczna pol.-czeska.

Zebrzydowski Mikołaj, marszałek w. kor. i wojewoda krak. (1553—1620), gorący zwolennik Batorego, w opozycji do Zygmunta III, wystąpił 1606 na czele szlachty przeciw królowi (rokosz Z.); pokonany 1607 pod Guzowem.

Zebu, parzystokopytny ssak przeżuwający, hodowany jako bydło domowe w Indiach, Afryce płn.; między łopatkami ma garb tłuszczowy.

Zecer, składacz, ob. Drukarstwo.

Zeeland Paul van, polityk belg., * 1896, dyr. Banku Narod., 1934—35 min. bez teki, od 1935 premier i min. spraw zagran. — Przywódca belg. partii katolickiej.

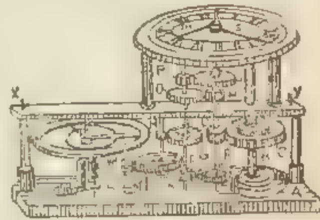
Zeeman Pieter, fizyk holend., * 1865; odkrył tzw. zjawisko Z. (ob.) rozszczepiania linij widmowych; nagroda Nobla.

Zeemana zjawisko, rozszczepienie prążków widmowych na 2 lub 3 części, gdy światło znajdzie się w b. silnym polu magnetycznym. Z. jest podłużne lub poprzeczne zależnie od tego, czy obserwujemy je wzdłuż linij pola magnet. czy prostopadle do nich.

Zefir, gr., 1) chłodny wiatr zach.; 2) rodzaj cienkiej tkaniny bawełnianej.

Zegadłowicz Emil, poeta pol., * 1888, naczelny twórca „Czartaka", poeta Beskidu, rzecznik odrodzenia duchowego przez kult przyrody i tradycyj ludowych, ważniejsze utwory: „Imagines", „Dziewanny" (główne jego dzieło), „Dom jałowcowy", „Dęby pod pełnią", „Nad brzegami Zodiaku", „Podsłuchy" i inne poematy i cykle liryczne, dramaty: „Lampka oliwna", „Głaz graniczny" i in., cykl powieściowy: „Żywot Mikołaja Srebrempisanego" (autobiograf.), skrajnie realist. i również autobiograf. „Zmory", przekład „Fausta" Goethego, poetów rumuńsk. i in.

Zegar, mechanizm dla oznaczania czasu. Z. ciężarkowy z wahadłem, posiada nawinięty na wałku sznur z ciężarem, który, opadając, wprawia w ruch (zwolniony za pomocą przekładni zębatej) wskazówki; wahadło połączone jest z kotwicą, która zaczepia swymi odsadami za zęby koła przemianowego; obrót koła przemianowego o jeden ząb odpowiada jednosekundowemu ruchowi wskazówki; zgodnie z ruchem wahadła kotwica zatrzymuje lub przepuszcza koło przemianowe; zatrzymywanie koła przemianowego wyrównuje przyspieszony ruch spadania ciężaru, przepuszczanie daje z kolei za każdym razem nowy impuls wahadłu. W z. sprężynowych spełnia rolę ciężaru sprężyna, a rolę wahadła kółko balansowe z włosem. Z. elektryczne: z motorkami synchronizowanymi wzgl. z wahadłami utrzymywanymi w ruchu siłą elektromagnesów. — W miejsce starożytnych z. słonecznych (ob. Słoneczny zegar), z. wodnych i piaskowych (ob. Klepsydra), pojawiły się z. ciężarkowe w wiekach średnich.

Zegar sprężynowy
M kółko balansowe (kolebnik). — L wychwyt. — A sprężyna napędowa

Zegar słoneczny, ob. Słoneczny zegar.

Zegar wahadłowy, gwiazdozbiór południowy.

Zeiss Karl, mechanik niem. (1816—88), założyciel znanych zakładów optycznych w Jenie.

Zejlér Handrij, poeta łużyc. (1804—72), twórca odrodzenia narodowego, wybitny liryk.

Zelandia, 1) duńs. Själland, najw. wyspa duńska, oddzielona Sundem od Szwecji, 7516 km², 1,300.000 mieszk.; rozległe lasy bukowe, liczne jeziora; stoł. Kopenhaga; 2) (Zeeland), prow. holend., 2731 km², 250.000 mieszk.; żyzne

żuławy (marsze), stol. Middelburg; 3) Zelandia Nowa, ob. Nowa Zelandia.

Zelota gr., g o r l i w i e c, zaślepiony fanatyk, np. w sprawach religii; z e l o t y z m, zaślepienie, przesadna gorliwość.

Zelwerowicz Aleksander współcz. pol. aktor, dyrektor teatr. i reżyser.

Zelwianka, Z e l w a, l. dopł. Niemna 130 km, na granicy pow. Słonim i Wołkowysk.

Zembaczyński Antoni, malarz pol., * 1858, pejzaże obrazy histor., relig., portrety rektorów Uniw. Jagiell., polichromie i in.

Zemgale, ob. Semigalia.

Zemsty boginie, ob. Erynie.

Zemuń (Semlin), m. w Syrmii (Jugosławia), przy ujściu Sawy do Dunaju 28 000 mieszk., port rzeczny.

Zendawesta, dawniejsza nazwa Awesty (ob.).

Zenit, punkt na niebie, którego odległość od horyzontu równa się 90°; punkt, w kt. pion poprowadzony z miejsca obserwacji w nieskończoność przebije kulę niebieską (ob. Niebo).

Zenobia Septimia, żona Odenata, króla Palmiry, objęła po jego zamordowaniu (267) władzę, którą rozszerzyła na Syrię i Egipt; 272 pokonana przez Rzym.

Zenon, 1) z E l e i, filozof grec., żył w V w. prz. Chr., autor słynnych paradoksów („Achilles nie dogoni żółwia" i in.); 2) Z. z K i t i o n, filozof grec. (336—264 prz. Chr.), twórca szkoły stoickiej: świat powstał z ognia, który przedstawia rozum boski, i w ogniu się skończy; cnota jest mądrością i najwyższym dobrem.

Zenta, ob. Senta.

Zeolity, minerały, wodne glinokrzemiany wapnia i sodu, tu należą: analcym, chabazyt, natrolit i in.

Zeppelin (ceppelin) Ferdinand, hr. (1838—1917), niem. konstruktor sterowców (ob.) o sztywnej konstrukcji, nazwanych od niego zeppelinami.

Zero (0) liczba oznaczająca brak przedmiotów; z. jest jedyną liczbą całkowitą, ani dodatnią, ani ujemną.

Zero bezwzględne, temperatura (−273° C), od kt. zaczyna się skala tzw. temp. bezwzględnej T = 273 + t° C. (Ob. Temperatura).

Zerwa, zioło trwałe z rodziny dzwonkowatych; u nas w kilku gat. w Karpatach i na suchych stepach Podola i Pokucia.

Zerych Romuald, rzeźbiarz pol., * 1888, figury m. i. z drzewa, terakoty, pomniki i in.

Zesłanie, ob. Deportacja.

Zespolone liczby, l. składające się z części rzeczywistej i urojonej: a + bi (a, b — liczby rzeczywiste, i — j e d n o s t k a u r o j o n a $\sqrt{-1}$). Por. Liczby.

Zeus, najwyższy bóg Greków, bóg światłości i nieba, któremu u Rzymian odpowiada J o w i s z (Jupiter), syn Kronosa i Rei, która nie chcąc, by ojciec połknął Z., jak inne dzieci, urodziła go na Krecie; wykarmiła go koza Amalteja, wyrósłszy pokonał Kronosa, Tytanów i Gigantów, i objął władzę; żoną jego była Hera (ob.).

Zeyer Juliusz, czeski pisarz i poeta (1841—1901), eklektyczny esteta o romantycznej wyobraźni, poematy epickie: „Wyszehrad" i in., dramaty, powieść autobiograf.: „Jan Maria Plojhar", „Trzy legendy o krucyfiksie" i in.

Zez (s t r a b i s m u s), zaburzenie w ustawieniu oczu; rozróżnia się z. z b i e ż n y i r o z b i e ż n y, zależnie od tego, czy oczy ustawiają się ku wewn. czy zewnętrznemu kątowi oczu. Z. usuwa się za pom. odpowiednich szkieł lub zabiegiem chirurgicznym.

Zębate kolejki, por. Górskie kolejki.

Zębate koła, posiadają na obwodzie zęby i luki. Pracują parami przenosząc ruch obrotowy z jednego wału na drugi. Stosunek przeniesienia (por. Przekładnia) zależy od wzajemnego stosunku ilości zębów.

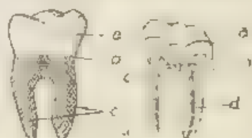
Zębiełek, mały ssak z rodziny ryjówek, rzędu owadożernych, z. m y s z a t y wydziela nieprzyjemną woń; żywi się owadami, robakami, w polu, spiżarniach. Europa, Azja, Afryka płn.

Zębina, d e n t y n a, ob. Zęby.

Zęborożec, ob. Narwal.

Zębów choroby, ob. Zęby.

Zęby łac. dentes, twory kostne występujące u kręgowców, służą do chwytania i gryzienia zdobyczy, niekiedy jako broń. Ptaki, żółwie, niektóre ryby, płazy nie posiadają z. Ząb ssaków składa się z k o r o n y wystającej z dziąsła, s z y j k i tkwiącej w dziąśle i k o r z e n i a, tkwiącego w szczęce. Wewnątrz zęba jest jama wypełniona tkanką z naczyniami krwionośnymi i nerwami. Ząb zbudowany jest z z ę b i n y (dentyny), podobnej do kości, lecz twardszej. Korona z. pokryta s z k l i w e m, korzeń tzw. c e m e n t e m, korzeń otoczony jest okostną, która przechodzi w okostną szczęki. C z ł o w i e k ma 32 z. t r w a ł y c h: 8 s i e k a c z y, 4 k ł y, 8 z. p r z e d t r z o n o w y c h, 12 z. t r z o n o w y c h. Dziecko zaczyna z ą b k o w a ć między 6—8 mies. życia, powstaje u z ę b i e n i e m l e c z n e, składające się z 20 z. Od 6 roku życia w miejsce mlecznych zjawiają się z. t r w a ł e. Ostatnie z. t r z o n o w e, zw. z ę b a m i m ą d r o ś c i, wyrastają między 17—30 r. życia. — C h o r o b y z ę b ó w i ich otoczenia. Najważn.: Próchnienie z. wskutek wniknięcia bakterii przez zniszczone szkliwo do zębiny i miazgi. Próchnienie miazgi powoduje zwykle zapalenie miazgi, a nawet jej ropienie, wskutek którego następuje z a p a l e n i e o k o s t n e j z., a na korzeniu tworzy się pęcherzyk wypełniony ropą. Ropa może przebić kość i śluzówkę, tworząc p r z e t o k ę z ę b a. — T o r b i e l e z., wolno rosnące guzy wypełnione cieczą. — Przewlekły r o p o t o k o z ę b n y.

Zęby.
1. Ząb trzonowy: a korona, b szyjka, c korzeń — 2. Przekrój podłużny zęba trzonowego: a korona, b szkliwo, c szyjka, d miazga zębowa.

Zgaga, uczucie pieczenia w żołądku i przełyku, przy nadmiernej kwasocie żołądka.

Zgierz, m. w pow. Łódz., nad Bzurą, połączone z Łodzią kolejką elektr., 26 000 mieszk., przemysł włókien., metalurg., chemiczny i in.

Zginacze (musculi flexores), mięśnie zginające kończyny.

Zgłębnik, ob. Sonda.

Zgłoska, sylaba, część składowa wyrazu złożona z głosek, dźwięczna lub bezdźwięczna, w zależności od zawartości samogłoski.

Zgłowiączka, l. dopł. Wisły, 66 km, uchodzi w pobliżu Włocławka.

Zgorzel, ob. Gangrena.

Zgorzelice, ob. Görlitz.

Zgrzebło, ostra szczotka do czyszczenia koni, zrobiona z listewek ząbkowanej blachy.

Ziarenkowce, kokki, bakterie kuliste, pojedyncze lub tworzące kolonie jako: paciorkowce, gronkowce, pakieciki.

Ziarniak, owoc suchy traw; owocnia zrośnięta ze skórką nasienną.

Ziarnina, ob. Granulacja.

Ziarno, nazwa niektórych nasion, także owocu zbóż.

Zieleni ciałka, chloroplasty, występują w komórkach asymilujących u roślin, składają się z plastydów i zielonego barwnika — chlorofilu.

Zielenice, glony o różnorodnej budowie posiadające chlorofil, w wodach słodkich i miejscach wilgotnych.

Zieleńce, w. na Wołyniu ukraińs., w pobliżu Zasławia; 18 VI 1792 bitwa ks. Józefa Poniatowskiego z Rosjanami.

Zieleński Mikołaj, kompozytor polski, mistrz wielogłosowej muzyki kościelnej w epoce wczesnego Baroku.

Zieliński, 1) Gustaw, poeta polski (1809—81), główny utwór powieść poetycka „Kirgiz"; 2) Zygmunt, generał polski 1858—1925, w wojnie świat. w Legionach, w Polsce Odrodzonej brał udział w walkach z Ukraińcami i bolszewikami; 3) Tadeusz, znakomity hellenista i religiolog, * 1859, członek Polskiej Akademii Literatury, o twórczym polocie syntetycznym i głębokiej myśli filozoficzno-moralnej, świetny pisarz, główne dzieła: „Religie świata antycznego", „Cicero im Wandel der Jahrhunderte", „Sofokles i jego twórczość tragiczna", „Historia kultury antycznej", „Literatura starożytnej Grecji"; liczne rozprawy w rozmaitych językach; świetne opowiadania popularne: „Świat antyczny" 4) Tadeusz, architekt polski (1883—1925).

Zielnik, herbarium, zbiór roślin zasuszonych.

Zielonego Przylądka Wyspy, Wyspy Kapwerdyjskie, 14 górzystych wysp na Atlantyku, o niezdrowym klimacie: 3915 km², 154 000 mieszk.: stol. Praia, należą do Portugalii.

Zielone Świątki, w Kośc. katol. 50. dzień po Zmartwychwstaniu Chrystusa, czczony na pamiątkę zesłania Ducha Św. na apostołów.

Zielony Balonik, słynny pol. kabaret artystyczno-literacki w cukierni Jana Michalika (tzw. Jama Michalikowa) w Krakowie, zał. 1905 przy współudziale najwybitniejszych pisarzy i artystów.

Zielony Przylądek (Kap Verde, portug. Cabo Verde), najdalej na zach. wysunięty przylądek Afryki, między Gambią i Senegalem.

Ziem alkalicznych metale, dwuwartośc. metale lekkie: wapń, stront, bar. Por. Lekkie metale.

Ziemia, planeta układu słonecznego zajmująca trzecie miejsce w rzędzie planet pod względem odległości od słońca. Przewyższa wielkością Merkurego, Wenus i Marsa, ustępuje znacznie reszcie większych planet. Masa z. 1:330200 masy słońca, średnia odległość od słońca 149.5 mil. km, płaszczyzna orbity czyli ekliptyka (ob.) nachylona do płaszcz. równika pod kątem 23°27'8". Okres obiegu dokoła słońca (rok gwiazdowy) wynosi 365d 6g 9m 9s; rok kalendarzowy 365d 5g 48m 46s; średnia szybkość po orbicie 29.7 km sek. Codziennie zmieniająca się pozycja słońca jest przyczyną różnej długości dnia i nocy oraz pór roku. Kulisty kształt ziemi znany był od dawna; dowodami: kołowy kształt horyzontu, kolisty kształt cienia z. podczas zaćmień księżyca i in. Kopernik stwierdził fakt krążenia z. dokoła słońca i swej osi, 1672 potwierdził to Newton i poparł dowodami (zmniejszanie się siły ciężk. ku równikowi wywołane powstającą skutkiem obrotu z. siłą odśrodkową). Inne dowody: zachowanie się ciał spadających ze znacznych wysokości wreszcie doświadczenie z wahadłem Foucaulta. Pomiary wielkości i kształtu z. dokonane w Laponii i Peru stwierdzają wynikające z teorii grawitacji Newtona spłaszczenie ziemi na biegunach. Wg. pomiarów Hayforda (1909) większa półoś wynosi 6,378.388 km, mniejsza 6.356.909 km, spłaszczenie 1:297.0. — Z. składa się z 3 koncentrycznie otaczających się części: ze stałej skorupy ziemskiej, z hydrosfery i atmosfery (c.ż. właść. z. 5,5. Jądro z. (barysfera), składa się z pierwiast. cięższych, aniżeli te. kl. występują na powierzchni; zewnętrzna skorupa z. (litosfera) zbudowana jest z minerałów tzw. skałotwórczych. W miarę posuwania się w głąb z. wzrasta temperatura, a to o 1° na 30 metrów: tę różnicę głębokości nazywamy stopniem geotermiczym. Dawniejsze poglądy przyjmowały, że wnętrze ziemi znajduje się w stanie ognisto-płynnym, obecnie przypuszcza się raczej, że jądro z. jest stałe, złożone z ciężkich metali, jak żelazo i nikiel.

Ziemiałkowski Florian, pol. prawnik i polityk 1817—1900, współpracował ze Smolką w „Stowarzyszeniu Ludu Pol.", kilkakrotnie więziony za działalność konspiracyjną (1845 skazany na śmierć), później poseł do sejmu galicyj. i parlamentu austr., 1873—88 min. dla Galicji, jeden z twórców stronnictwa demokrat. nap.: „Pamiętniki".

Ziemia okrzemkowa, ob. Okrzemkowa ziemia.

Ziemia Święta, ob. Palestyna.

Ziemięcka Eleonora z Gagatkiewiczów, pisarka pol. (1819—69), zrazu heglistka, potem rzeczniczka filozofii katolickiej w „Pielgrzymie", z pism: „Myśli o wychowaniu kobiet", „Zarys filozofii katolickiej.

Ziemięcki, 1) Antoni, malarz pol. (1806—70); portrety, obrazy histor. i rodzajowe; 2) Bronisław, polityk pol., * 1885, działacz niepodległośc

(P. P. S.), jeden z organizatorów rządu lubelskiego, 1919—32 poseł na sejmy, 1925—26 min. pracy i opieki społecznej.

Ziemiożerstwo, gr. geofagia, zjadanie ziemi w krajach tropikalnych, jako namiastki soli.

Ziem metale, pierwiastki rzadkie: gal, ind, tal, oraz metale ziem rzadkich: skand, lantan, samar, iterb, cer, neodym, prazeodym itd., stosowane w lecznictwie, fotografii, ich tlenki do wyrobu siatek do światła gazo-żarowego itp.

Ziemniaki, kartofle, rośl. trwała z rodziny psiankowatych: pęd podziemny zw. bulwą — jadalny; w hodowli rozmnażanie wegetatywne; z. pochodzą z Ameryki Płd., do Europy przywiezione w XVI w., rozpowszechnione w XVIII wieku.

Ziemny orzech, ob. Orzech ziemny.

Ziemny wilk, ob. Wilk ziemny.

Ziemny wosk, ob. Ozokeryt.

Ziemomysł, 1) książę pol., w poł. X w., panował nad plemionami zach.-lechickimi, ojciec Mieszka I.; 2) książę kujawski (1241[45]—87), ulegał, mimo oporu szlachty, wpływowi Krzyżaków.

Ziemowit, 1) Z. I. ks. czerski i mazowiec. (1224—62), syn Konrada Mazowiec., walczył z Jaćwingami, z Litwą (pomagał Krzyżakom); 2) Z. III (IV) Trojdenowicz, książę całego Mazowsza, którym dobrze administrował, od ok. 1350 lennik Kazimierza W., 1377 nadał pierwszy statut mazowiecki; 3) Z. IV (V), syn poprz., ks mazowiec. (ok. 1356—1426), zabiegał o tron pol., pokonany 1383 przez Zygmunta Luksembur. i Małopolan, złożył hołd Jagielle, wyd. 1421 statut; 4) Z. V (VI), syn poprz., ks. mazowiec. (ok. 1388—1442), walczył na czele wojsk mazowiec. pod Grunwaldem, po śmierci Jagiełły wysunięty przez opozycję na pretendenta do tronu, zasłużony prawodawca.

Ziemstwa, w dawnej Rosji obwody, które od 1864 miały samorząd.

Zieten Hans Joachim, gen. prus. (1699—1786), jeden z najlepszych wodzów Fryderyka. W.

Zięba, ptak przew. przelotny z rodziny łuszczaków, owado- i roślinożerny, u nas z. zwyczajna; z. sosnówka u nas tylko w przelocie na północ.

Zimnica, ob. Malaria.

Zimnokrwiste, zmiennokrwiste, zwierzęta, kt. temperatura ciała zmienia się zależnie od otoczenia.

Zimorodki, rodzina ptaków z rzędu łażących: u nas przelotny, gnieździ się nad wodami; osiadły w Azji środk. i płd., w Afryce płn.

Zimorowic, 1) właściwie Ozimek, Bartłomiej Józef, poeta pol. (1597—1677), mieszczanin, burmistrz lwowski, wybitne „Sielanki nowe ruskie"; 2) Szymon, brat poprz., poeta pol. (1608—29), wybitne sielanki: „Roksolanki, to jest ruskie panny".

Zimowit, ziolo trwałe z rodziny liliowatych, kwitnie jesienią; łąki na niższych stokach górskich i na niżu.

Zimowy sen, kilkumiesięczny sen, w kt. zapadają niektóre zwierzęta, z ssaków susły, jeże, borsuki, niedźwiedzie, z zimnokrwistych węże, jaszczurki, niekt. ryby. Przemiana materii zwolniona, odbywa się kosztem materiałów zapasowych, oddychanie słabsze.

Zimoziół północny, krzewinka o liściach zimotrwałych, o łodygach pełzających, z rodziny przewiertniowatych; mszyste lasy iglaste.

Zinowiew Georgij, polityk sowiecki (1883—1936), uczestnik rewolucji 1905, potem działacz na emigracji, od 1917 członek rządu bolszewick. najbliższy współpracownik Lenina, później w opozycji do Stalina, wykluczony z partii, 1936 oskarżony o łączność z antysowiec. organizacjami, skazany na śmierć i rozstrzelany.

Zinowiewsk, ob. Kirowo.

Zioła, rośliny o pędach niezdrewniałych; dzielą się na roczne, dwuletnie i trwałe (byliny).

Ziółka, mieszanina ziół leczniczych stos. w medycynie.

Zittau, łużyc. Zitava, m. w Górnych Łużycach (Saksonia), 40 000 mieszkańców.

Žižka Jan z Trocnova, ob. Żyżka Jan z Trocznowa.

Žižkov, dzielnica Pragi czeskiej.

Zlepieniec (konglomerat), skała osadowa, złożona z okruchów skalnych, sklejonych lepiszczem: węglanem wapnia, krzemionką, ciałami ilastymi, związkami żelaza itd.

Zlewisko, obszar, kt. wody płyną do jednego morza.

Zlodowacenie, występowanie lodowców na pewnym obszarze, por. Lodowcowa epoka, Lodowiec.

Złocień (jastruń), ob. Chryzantema.

Złoczew, m. w pow. Sieradz (woj. łódzkie), nad Oleśnicą (do Warty), 5.000 mieszkańców.

Złoczów, m. pow. w woj. tarnopols., nad Złoczówką (do Bugu), u stóp Woroniaków, 13.000 mieszkańców; zamek z XVI w.

Złoć, zioło trwałe z rodziny liliowatych; u nas kilka gat.; pola i lasy.

Złodziejskie Wyspy (Ladrones), ob. Mariany.

Złogi, osadzanie się pewnych substancyj organ. lub nieorgan. w tkankach, np. z kwasu moczowego, z. węgla, z. kamienia itp. Z. o pewnym kształcie występują jako tzw. kamienie w woreczku żółciowym, w nerkach i w pęcherzu moczowym.

Złota bulla (bulla aurea), dokument ze złotą pieczęcią, wystawiany przez cesarzy od XIII do XVIII w. w ważnych sprawach ogólno-państwowych.

Złota Horda, ob. Horda Złota.

Złota Lipa, l. dopł. Dniestru, 125 km.

Złota rybka, odmiana karasia, hodow. dla pięknych barw w akwariach i stawach; poch. z Chin i Japonii.

Złota wolność, nazwa przywilejów szlacheckich w dawnej Polsce; najważniejsze przywileje podatkowe i sądownicze, elekcja „viritim", liberum veto, artykuł „de non praestanda oboedientia".

Złote runo, 1) ob. Argonauci, 2) wysoki order ustanowiony 1429, nadawany przez Habsburgów austr. i hiszp., oraz następców tych ostatnich.

Złote Wybrzeże, ang. Gold Coast, ang. kolonia nad Zat. Gwinejską, wraz z sąsiednimi

ımi Aszanti i bryt. obszarem mandat. 207.863 km², 3.120.000 mieszk. (3.000 •jczyków); stol. Accra, 60.000 mieszk.; kakao, złota, diamentów.

ı, rodzina owadów (błonkówek); żyją na ch: ok. 1.500 gatunków.

ıctwo, sztuka obrabiania szlachetnych na przedmioty ozdoby itp.; do technik iczych należy: kucie, odlew, klepanie, anie, rytowanie, puncowanie, cyzelowa- igran, granulacja, zdobienie emalią, szla- mı i półszlachetnymi kamieniami itd.

ı, Au (Aurum), pierwiastek chem., liczba 79, cięż. atom. 197,2, cięż. właśc. 19,3, ıw. 1063° C, metal szlachetny, barwy żół- yszczący, najbardziej kowalny i ciągliwy ystkich metali. Rozpuszcza się w cyjanku wym, wodzie królewskiej. Roztwory ko zyskane przy pomocy wyładowań elektr. zastosowanie do barwienia porcelany :znictwie. Cyjanek z. ma zastosowanie złacania, w lecznictwie przeciw gruźlicy. rek z. używ. w fotografii

ıgłów, wzorzysta tkanina jedwabna, prze- złotym drucikiem.

ɔkap, krzew z rodziny motylkowatych: any po ogrodach.

ɔkla, krzew; liście stosowane w lecznic- Ameryka Środkowa.

ɔ mannheimskie, rodzaj mosiądzu.

ɔmięs, krzew lub małe drzewko, uprawia- jadalnych owoców; Ameryka Środkowa.

ɔusty, ob. Chryzostom.

y, jednostka monetarna i moneta polska, ıca XVI w. — Od XIV w. określano tą obce dukaty, z. czerwone; z. pol ity od Zygm. Augusta równał się 30 gr na Kazimierza znowu wybijane, od ini- ı Andrzeja Tymfa zwane tymfami. — lsce odrodzonej z. jest monetą obiegową,) groszy, zawiera 0,1687 gr. złota 90 Ma pokrycie w dewizach na złoto wy- ılnych oraz w złocie w wysokości 40% wymienialny na złoto (gdy kwota do wy- przewyższa 20.000 zł.).

y cielec, wg Biblii ulany na pustyni ony przez Izraelitów, rozbity przez Moj- potocznie wyraz kultu dla złota, pienią

y podział, p. odcinka na 2 części, tak, by ıek większej do mniejszej równał się sto- wi całości do części większej.

ty Róg, zat. Bosforu, tworzy port natu- nad kt. powstał Konstantynopol.

ty wiek, wiek mityczny, pierwszy i naj- iejszy, kiedy ludzie żyli beztrosko, szczę- ; stąd np. w literaturze okres rozkwitu.

żone, rodzina rośl. dwuliściennych z rzędu :ozrosłych; kwiaty zebrane w koszyczki: em niełupka, w tkankach inulina, rury ne.

dzenie, ob. Iluzja.

"arszczki (rugae), fałdy skóry na czole, oczu, ust itd., stają się z wiekiem wyra- a skutek zaniku podściółki tłuszczowej.

"artwychwstania święto, ob. Wielkanoc.

Zmartwychwstanie ciał, 1) dogmat chrześc.: po ostatecznym dniu istnienia ludzkości dusze umarłych wrócą do ciał; 2) ob. Wielkanoc.

Zmartwychwstanka, ob. Jerychońska róża.

Zmartwychwstańcy (rezurekcjoniści, Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego), zakon pol., założ. przez Piotra Semenenkę i Hieronima Kajsiewicza w 1842; cele: walka z towianizmem, misje dla emigran- tów pol. za granicą np. w Chicago itd.; zakła- danie kolegiów. Dom macierzysty w Rzymie.

Zmarznięcie, zmiany powstałe w ciele wsku- tek działania niskiej temperatury. Czynności ży ciowe ustają przy temp. ciała 18—20° C.

Zmarzły Szczyt, w Tatrach Wys., między Że- laznymi Wrotami i Kaczym, 2400 m wys.

Zmaza (nocna), polucja, bezwiedny od- pływ nasienia w czasie snu. Z. dzienna, ob. Nasieniotok.

Zmęczenie, stan przejściowy niewydolności organów po wysilającej pracy. W stanie z. sub stancje trujące, wytwarzające się w wielkiej ilości przy pracy, nie mogą być zniszczone przez utlenienie, wskutek zbyt małej ilości tlenu.

Zmiana pokoleń, ob. Pokoleń przemiana.

Zmienna, w matematyce, symbol, za kt. mo- żna podstawiać liczby pewnego zakresu.

Zmiennokrwiste, ob. Zimnokrwiste.

Zmienność, w biologii, zdolność odbiega- nia od typu rasowego występuje u niektórych osobników, z których rasa się składa.

Zmienny prąd, ob. Elektryczny prąd.

Zmierzch, ob. Świt, zmierzch.

Zmorski Roman, poeta pol (1822—67), z cy ganerii warszawskiej, żywot koczowniczy, m. in. w Serbii ajent ks. Czartoryskiego, główny utwór poemat „Lesław", przekłady narodowych pieśni serbskich, „Podania i baśni ludu na Mazowszu"

Zmrok, ob. Świt, zmierzch

Zmydlanie, rozkład estrów na alkohol i kwas, pod wpływem wody, szybciej pod działaniem kwasów lub zasad, ob. Mydło.

Zmysł, zdolność percepcji pewnych określo nych bodźców, odpowiednia do ich swoistego charakteru. Wśród z. rozróżniamy wzrok, słuch, smak, węch, z. bólu, ciepła, zimna, dotyku, swę- dzenia i orientacji w przestrzeni. Narządy zmysłowe są to narz. odbierające bodźce i przerabiające je na wrażenia dla tych bodź ców swoiste (swoista energia zmysłowa); wra- żenia odbierają specjalne zakończenia nerwów czuciowych.

Zn (Zincum), znak chem. pierw. cynku.

Znachorstwo, leczenie metodami ludowymi jak zamawianiem, zaklęciami, amuletami itp.; zaj- mujący się nim: znachorowie.

Znaczek pocztowy, znaczek (marka) do nale- piania na przesyłkach, o różnych wartościach, wydawany przez zarząd poczt., celem pobiera- nia opłat poczt.; w dzis. postaci wynaleziony w Anglii. Zbieranie zużytych z. p. i ogół wia- domości o nich: filatelistyka.

Znaim, ob. Znojmo.

Znak, godło oddziału wojsk. lub związku ideowego wzgl. zawodowego (np. orły, chorąg wie).

Znaki wodne, ob. Wodne znaki

Znak towarowy, znak ochronny, oznaczenie towaru rysunkami, obrazkami, słowami, godłem itp., wskazującymi odbiorcom jego pochodzenie. Prawo do z. t. powstaje przez zarejestrowanie w Urzędzie Patentowym.

Znaleźne, wynagrodzenie przyznawane przez prawo znajdującemu rzecz zgubioną.

Znamię, 1) ob. Słupek. 2) Wrodzona wada rozwojowa skóry. Są z. barwnikowe, żółte, pokryte włosami i płomieniste, powstałe przez rozszerzenie naczyń krwionośnych.

Znamionówka tarniówka, motyl którego gąsienica, czerwono-żółto prążkowana, objada liście drzew owocowych.

Znaniecki Florian, socjolog pol., * 1882; badania nad emigracją polską w Ameryce; szereg dzieł dotyczących zarówno ogólnych podstaw socjologii, jak i jej problemów poszczególnych: „Wstęp do socjologii", „Socjologia wychowania" i in.

Znicz, święty ogień stale utrzymywany przed ołtarzem bóstwa.

Znieczulenie (anestezja), służy do bezbolesnego wykonywania zabiegów operacyjnych. Z. ogólne (narkoza): doprowadzenie do krwi pewnych środków (eter, chloroform, awertyna), które hamują czynność komórek kory mózgowej i znoszą świadomość; najczęściej używa się gazów, które chory wdycha przez maskę. Z. miejscowe: zniesienie wrażliwości pewnej powierzchni przez zamrożenie lub zastrzyki kokainy itp. Z. lędźwiowe: zniesienie wrażliwości dolnej połowy ciała, przez zastrzyk środka znieczulającego do kanału kręgowego.

Zniesławienie, ob. Zniewaga.

Zniewaga, pojęcie obejmujące: 1) zniesławienie, tj. pomówienie osoby, instytucji lub zrzeszenia o takie postępowanie lub właściwości, które mogą poniżyć je w opinii publ. lub narazić na utratę zaufania, potrzebnego dla danego stanowiska; kara aresztu do lat 2 i grzywny; 2) obrazę godności osobistej, tj. dotknięcie miłości własnej innej osoby w jej obecności albo choćby pod jej nieobecność, lecz publicznie lub w zamiarze aby obraza do osoby tej dotarła; kara aresztu do roku lub grzywny.

Znojmo (niem. Znaim), m. pow. na płd. Morawach (Czechosł.), nad rz. Dyje, 26.000 mieszkańców.

Znużenie, ob. Zmęczenie.

Zobojętniać, neutralizować, dodawać do kwasu zasadę lub do zasady kwas, aż roztwór wykaże reakcję obojętną, tzn. ani kwaśną, ani zasadową. Rezultatem zobojętniania jest tworzenie się soli.

Zobowiązania, łac., obligationes, wszystkie te stosunki prawne między ludźmi, mocą których jedna osoba, wierzyciel, uprawniona jest do żądania jakiegoś świadczenia od drugiej, dłużnika; ogół przepisów prawnych regulujących te stosunki nazywamy prawem o z. (obligacjach).

Zodiak, gr.-łac., zwierzyniec, pas z obu stron ekliptyki, w kt. słońce, księżyc i planety się poruszają. Z. podzielony jest na 12 równych części gwiazdozbiorami (znakami z.): Baran, Byk, Bliźnięta; Rak, Lew, Panna, Waga, Niedźwiadek, Strzelec; Koziorożec, Wodnik, Ryby. Z powodu precesji znaki już nie odpowiadają dziś swym nazwom z przed 2000 lat.

Zodiakalne (zwierzyńcowe) **światło**, słaby stożek świetlny, widzialny w osi leżącej prawie w płaszczyźnie ekliptyki. U nas najlepiej widzialne w lutym na zachodzie, we wrześniu na wschodzie. Z. ś. tłumaczy się pyłem kosmicznym, otaczającym słońce w płaszcz. ekliptyki, świecącym w odbitym świetle słońca.

Zoe, cesarzowe bizant.: 1) Z., córka Konstantyna VIII, osadzona w klasztorze przez ces. Michała V, wyzwolona przez rewolucję 1042 i wyniesiona na tron; 2) Z., bratanica Konstantyna XI Paleologa, ostatn. władcy bizant., poślubiła 1472 w. ks. moskiew. Iwana III (jako pretendent tą drogą do dziedzictwa po Paleologach przybrał on tytuł cara, a na herb państwowy dwugłowego orła bizant.).

Zofia, św., męczennica chrześc. za ces. Hadriana; pam. 15 V.

Zofia, panujące: 1) Z., córka Witolda, w. ks. lit. (1372—1453), poślubiła 1390 w. ks. moskiew. Wasila; 2) Z. Paleolog, w. księżna moskiew., ob. Zoe 2); 3) Z. (Sonka), 4. małżonka Władys. Jagiełły, księżniczka holszańska, † 1461, matka dynastii Jagiellonów w Polsce, wpływała wybitnie na sprawy polit.; 4) Z., córka Kazimierza Jagiell. (1464—1512), od 1479 żona margr. brandenbur. Fryderyka, synem ich był Albert, ostatni mistrz krzyżacki; 5) Z. Aleksiejewna, w. ks. moskiew. (1657—1704), regentka 1682—89 (za braci Piotra i Iwana), zawarła pomyślny dla Moskwy pokój Grzymułtowskiego, z powodu planowanego zamachu stanu zamknięta przez Piotra W. w klasztorze.

Zofii św. kościół, w Konstantynopolu, zbudowany w stylu bizantyńsko-romańskim w VI w., z słynnymi mozaikami; zamieniony przez Turków w meczet.

Zofiówka, nazwa ogrodu pod Humaniem, założ. 1795 przez Szczęsnego Potockiego; opis poetycki Trembeckiego.

Zogu I Achmed, król albań., * 1895, w 1925 prezydent, 1928 przy poparciu Włoch król.

Zohar, hebr., „blask", gł. źródło Kabały (ob.), napis. w jęz. aramejskim przez Mojżesza ben Szemtow de Leon w Hiszpanii († 1305).

Zoilos, gr. retor z IV w. prz. Chr. z Amfipolis, napisał złośliwą krytykę Homera; stąd zoil: zgryźliwy, zawistny krytyk.

Zol (sol), koloid (ob. Koloidy) w stanie zawiesiny; można go przeprowadzić w formę nierozpuszczalną, tzw. gel (żel). Rozróżnia się koloidy odwracalne, dające się przeprowadzić z geli w zole i naodwrót, oraz kol. nieodwracalne.

Zola Emile, powieściopisarz franc. (1840—1902), inicjator, teoretyk i główny twórca naturalizmu (ob.) i powieści eksperymentalnej, wielki cykl powieściowy „Les Rougon-Macquart", skąd ważniejsze: „L'Assommoir", „Germinal", „La Débâcle"; głośny udział w sprawie Dreyfusa (w jego obronie artykuły: „J'accuse"); w ostatnich utworach zwrot idealistyczno-optymistyczny.

Zoll, 1) Fryderyk (starszy), prawnik pol. (1834—1917): „Pandekta, czyli nauka rzymskiego prawa prywatnego" (3 t.), Historia pra-

wodawstwa rzymskiego" (3 t.); 2) Fryderyk (młodszy), syn poprz., * 1865; „Prawo cywilne w zarysie" (4 t.) i i., podstawowe projekty polskiego prawa autorskiego, ustawy waloryzacyjnej i in.

Zołzy, skrofuły, gruźlica gruczołowa, zwykle dobrotliwa, występuje przede wszystkim u dzieci i w wieku młodzieńczym: powiększenie gruczołów z obu stron szczęki dolnej, których zawartość może się przedostać przez skórę, tworząc przetoki; skaza wysiękowa z licznymi wypryskami skórnymi; zapalenie spojówki i rogówki oka, i i. Leczenie: odpowiednie odżywianie, powietrze, słońce, zażywanie tranu, kąpiele solankowo-jodowe.

Zoo..., gr., w wyrazach złoż.: zwierzęcy, np.: zoofizjologia: fizjologia zwierząt.

Zoogamety, gamety (ob.) posiadające zdolność ruchu.

Zoogeografia, geografia zwierząt, nauka o rozmieszczeniu zwierząt na kuli ziemskiej.

Zoologia, nauka o zwierzętach, obejmuje liczne gałęzie: systematykę, anatomię, fizjologię, biologię, filogenię, ontogenię, histologię, cytologię, zoogeografię i in. — Por. art. i tabelę Zwierząt systematyka oraz 2 tabl. Części ciała zwierząt (str. 843 i 845).

Zoologiczny ogród (zwierzyniec), ob. Ogrody zoologiczne.

Zoophaga, gr., organizmy żywiące się mięsem.

Zopf (copf), niem., warkocz, nazwa niem. rokoka (Zopfstil), masywniejszego od rokoka francuskiego.

Zoppot, ob. Sopot.

Zorn Anders, szwedzki malarz i grafik (1860—1920).

Zoroaster, ob. Zaratustra.

Zorrilla (Z. y Moral) José, poeta hiszp. (1817—93) najwybitniejszy romantyk, główne dzieło dramat: „Don Juan Tenorio".

Zorza wieczorna lub poranna, czerwony odblask barwiący chmury na różowo o zachodzie lub wschodzie słońca (ob. Świt).

Zorza polarna (por. tabl.), zjawiska świetlne w górnych warstwach atmosfery, głównie w okolicy biegunów; z. p. północna w okolicy 81° szer. płn. Barwa biaława o tonie zielonawym, czasem żółtawym, rzadko czerwona lub fioletowa kształt różnorodny: łuk świetlny, smuga, promienie, wstęgi, draperie. Z. p. powstaje, gdy wysłane przez słońce promienie katodowe zakrzywią się w polu magn. ziemskim. Występowanie jej podlega wahaniom w związku z okresowymi zaburzeniami magnetycznymi ziemskimi, z okresem plam słonecznych i in.

Zr, znak chem. pierw. cyrkonu.

Zraz, zrazik, ob. Szczepienie.

Zrinyi Miklos, ban Chorwacji (ok. 1508—66), wsławił się walkami z Turkami, 1566 powstrzymał wyprawę Solimana II na Wiedeń pod Szigetem, gdzie zginął.

Zrost, organiczne połączenie się dwu powierzchni tkankowych. Po procesach zapalnych powstają z. osierdzia, opłucnej, otrzewnej itd.

Zrównanie dnia z nocą, ob. Równonoc.

Zuber Rudolf, geolog pol. (1858—1920), prace nad powstawaniem złóż naftowych, geologią Karpat. „Nafta i wosk ziemny w Galicji", „Flisz i nafta" i w. in.

Zubrzycki-Sas Jan Karol, architekt pol., * 1860; kościoły w Krakowie, Tarnowie i in.; prace teoretyczne.

Zug, kanton w środk. Szwajcarii, między jez. Czterech Kantonów i Zurychskim, 240 km², 34.000 mieszk.; stol. Z., nad Jez. Zugskim.

Zuidersee, zat. M. Północnego na wybrzeżu Holandii, 5250 km²; od 1918 prace nad osuszeniem, 1932 część oddana pod uprawę; pozostałość. jezioro Yssel, 1150 km².

Zuloaga Ignacio, malarz hiszp., * 1870; inspirowane przez dzieła Goyi: sceny rodzajowe z życia ludu i miast hiszpańskich.

Zulusi, odłam Kafrów, wojowniczy szczep murzyński z Afryki płd., podbił szereg plemion sąsiednich w XIX w.

Zulusów Kraj, płn. część Natalu w płd. Afryce, 27.100 km², 250 000 mieszk. (Zulusów); uprawa trzciny cukrowej i bawełny, kopalnie złota i węgla. Stol. Eshowe.

Zuntz Nathan, fizjolog niem. (1847—1920); główne prace nad przemianą materii, oddychaniem.

Zurbarán Francisco de, malarz hiszp. (1598—1664); obrazy (o silnym światłocieniu religijne (np. 8 obrazów z życia św. Hieronima), portrety zakonników i in.

Zurych, niem. Zürich, 1) kanton w płn. wsch. Szwajcarii, 1729 km², 62.000 mieszk.; 2 stol. Z., najw. m. Szwajcarii, nad Jez. Zurychskim, 320.000 mieszk.; uniw., politechnika, przem. bawełn., jedwabn., browarn. i in., ośrodek turystyki.

Zurychskie Jezioro (Zürichsee), jez. w Szwajcarii, 89 km², 409 m n. p. m., odwadniane do Renu rzeką Limmat.

Zuzanna, hebr., żydówka bibl. w Babilonie, żona Jojakima, została przez 3 starców, których odtrąciła, oskarżona o cudzołóstwo, skazana na śmierć, ocalona przez Daniela.

Zuzanna, męczennica za Dioklecjana w Rzymie, ok. 295; pam. 11 VIII.

Zwapnienie, odkładanie się soli wapniowych w tkankach; objaw prawidłowy przy tworzeniu się kości, chorobowy przy miażdżycy tętnic.

Zwarcica, ob. Mechaniczna tkanka.

Zwiahel, m. na Ukrainie, nad Słuczą, 15.000 mieszkańców.

Zweig, 1) Stefan, pisarz niem., * 1881, wnikliwy psycholog: „Erstes Erlebnis", „Amok", „Verwirrung der Gefühle", również w świetnych studiach kryt.: „Drei Meister", „Der Kampf mit dem Dämon", „Drei Dichter ihres Lebens", i in., w powieści biograficz. „Fouché" i in.; 2) Arnold, pisarz niem., * 1887: „Der Streit um den Sergeanten Grischa"; 3) Ferdynand, ekonomista polski, * 1896: „O programie gospod. Polski", „Cztery systemy ekonomii", „Economics and Technology" i in.

Zwiastowanie Najświętszej Marii Panny, ob. Mariańskie święta.

Związek Jaszczurczy, ob. Jaszczurczy Związek.

Związek Ludowo-Narodowy, ob. Narodowa Demokracja.

Związek Narodowy Polski, organizacja wychodźstwa pol. w Ameryce, założ. 1880 w Filadelfii; cel: szerzenie oświaty wśród Polonii

ameryk., utrzymywanie narodowości i pomoc materialna; organy: „Dziennik Związkowy", tygodnik „Zgoda".

Związek Niemiecki, Deutscher Bund (dojczer bund), związek państw niem. powstały 1815 na kongresie wiedeńskim pod przewodnictwem Austrii, zrzuconym 1866 za sprawą Prus.

Związek Obrony Kresów Zachodnich, założ. 1922 celem opieki nad Polakami w Niemczech, utrzymywania i powiększania pol. stanu posiadania w zach. ziemiach Polski; największą działalność rozwija na terenie Śląska i Pomorza

Związek Socjalistycznych Republik Rad (skrót Z. S. R. R.; ros. Sojuz Socjalisticzeskich Sowietskich Respublik, skrót S. S. S. R.), państwo związkowe, złoż. z 7 sowieckich rep.: 1 Federacji Rosyjskiej, 2) Ukrainy, 3) Białorusi, 4) Federacji Zakaukaskiej 5 Turkmenistanu, 6) Uzbekistanu i 7) Tadżykistanu, a według projektu nowej konstytucji (1936) państwo związkowe, złożone z 11 równouprawnionych sowieckich rep.: 1) Rosyjskiej, 2) Ukraińskiej, 3) Białoruskiej, 4) Gruzińskiej, 5) Armeńskiej 6 Azerbejdżańskiej 7) Turkmeńskiej, 8) Uzbeckiej, 9 Tadżyckiej, 10) Kazachskiej i 11) Kirgiskiej. Obejmuje wsch. Europę i płn. Azję, rozciągając się od Bałtyku i Morza Czarnego na zach. po Ocean Wielki na wsch. 21,176 000 km² pow. i (1934) 170,5 mil. mieszk., z czego 4,670.000 km² z 134,5 mil. mieszk. przypada na posiadłości europejskie (Białoruś, Ukraina, cz. rep. Rosyjskiej). — Wiadomości z zakresu geografii fiz., ob.: Rosja, Białoruś, Ukraina, Syberia, Turkiestan i Kaukaz. Gęstość zaludn. Z. S. R. R. mała: 8 mieszk. na km² (w europ. cz. 29 mieszkańców). Przyrost natur. (1933): 13‰. Bezwzględna przewaga ludności wiejskiej. Miast powyżej 100 000 mieszk.: 64, w tym 2 ponad 1 mil. mieszk. (Moskwa, Leningrad). Z ogółu ludności przypada 77% na Słowian (53% na Rosjan, 21% Ukraińców, 3% Białorusinów), 12% na różne ludy tureckie i mongolskie, 3,2% na ludy kaukaskie, 2,2% na ugrofińskie, 1,9% na Żydów. Ok. 900.000 Polaków (gł. na Ukrainie i Białorusi). Propaganda antyreligijna osłabiła prawosławie, panujące wśród większości mieszkańców. Ludy turko-tatarskie wyznają islam. W gospodarce wysuwa się na pierwszy plan rolnictwo z hodowlą, zatrudniające 80% ludn. Ziemia uprawna zajmuje 9,9%, las 34,8%, łąki i pastw. 13,6% a nieużytki i i. 41,7% całej pow. Z. S. R. R. produkuje najwięcej na świecie: żyta, pszenicy, jęczmienia, owsa, ziemniaków, lnu i konopi. Zbiory (1934) w mil. q: 304 pszenicy, 201 żyta, 189 owsa, 68 jęczmienia, 501 ziemniaków, 102 buraków cukr. 4,1 bawełny, 1,8 tytoniu. Stan hodowli (1935): 15,4 mil. koni (najwięcej na świecie), 45,8 mil. bydła rog., 25,7 mil. trzody chlewnej i 61 mil owiec i kóz. — Gospodarka rolna objęta kolektywizają (kołchozy) lub upaństwowiona (sowchozy), górnictwo zaś, wielki przemysł i handel zagran. — w całości upaństwowione. Olbrzymie bogactwa mineralne coraz intensywniej eksploatowane. Produkcja górnicza (1934): 94 mil. t węgla kam. i brun. (zagłębia: donieckie moskiewskie, uralskie w Europie oraz stalińskie i czeremchowskie na Syberii), 24 mil. t ropy naft. (gł. zagłębie w Baku, drugie miejsce w prod. świat.), 21,7 mil. t rud żelaza (Ukraina, Ural), 890.000 t rud manganu (pierwsze miejsce w prod. świat.), 44.000 t miedzi, 26.000 t cynku, 120 t złota (drugie miejsce w produkcji świat.), 3100 kg platyny (pierwsze miejsce w prod. świat.). Znaczny postęp w rozwoju przemysłu. Produkcja (1934): 9,6 mil. t stali, 10,4 mil. t żelaza sur. W przem. bawełnianym 9,8 mil. wrzecion. Sieć komunikacyjna słabo rozbudowana. 1934: 83.400 km kolei, 110.000 km rzek żegl., 3986 km kanałów, ok. 80 000 samochodów. Wartość (1935) wywozu: 1,7 miliarda zł, przywozu 1,1 miliarda zł. Polska sprowadziła (1935) z S. S. R. R. towarów (futra, rudy, tytoń) za 15 mil., wywiozła do Z. S. R. R. za 11 mil. zł. (stal, wyroby przemysłu metalowego). — Ustrój. Konstytucja związku sowieckiego z 6 VII 1923. Najwyższą władzą ustawodawczą: Kongres Rad (sowietów) Związku (1500—2000 przedstawicieli rad robotniczo-włościańskich), obradujący co 2 lata. Kongres wybiera naczelny organ władzy, Centralny Komitet Wykonawczy (Cik), złoż. z: rady związkowej (451 członków wybier. proporcjonalnie do liczby ludności poszczególnych republik) i rady narodowości (136 przedstawicieli rządów rep.). Centr. Kom. Wyk. mianuje rząd, tj. radę komisarzy ludowych (przewodn., zastępca, 15 członków). Rządy w ręku partii komunistycznej, na której czele stoi generalny sekretarz (obecnie Stalin). Według nowej konstytucji (1936/37) najwyższym organem władzy państwowej będzie Najwyższa Rada Z. S. R. R., składająca się z 2 izb: 1) Rady związku (posłowie wybierani po 1 na 300.000 mieszk.) i 2) Rady narodowości (delegaci najwyższych rad 11 republ. związkowych). — Stolicą Z. S. R. R.: Moskwa. — Dzieje, ob. Rosja.

Związek Szmalkaldzki, ob. Szmalkaldzki Związek.

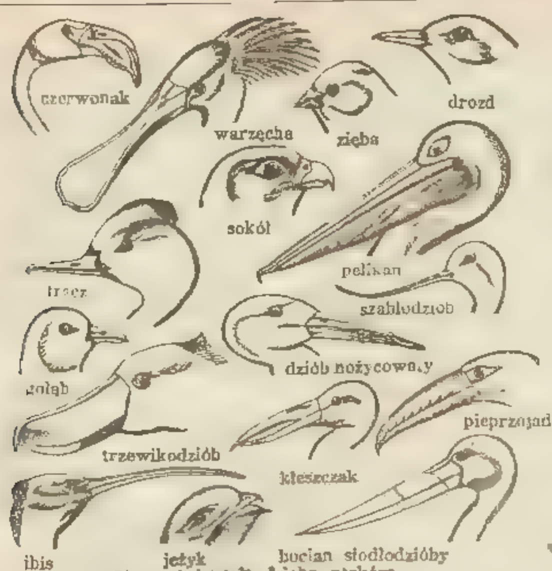
Związek Walki Czynnej, ob. Strzelecki Związek.

Związki chemiczne, ob. Chemiczne związki.

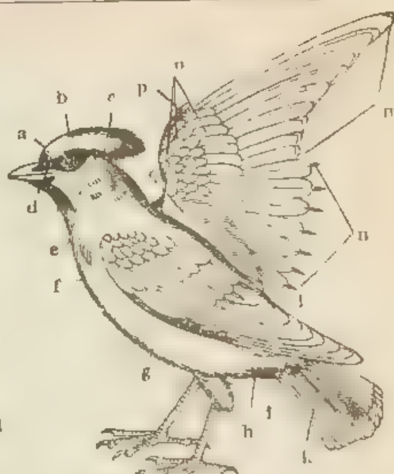
Związki zawodowe, zrzeszenia pracowników pewnej gałęzi produkcji, zmierzające do osiągnięcia wyższego poziomu gospodarczego, społecznego i kulturalnego swoich członków. Osiągnęły po wojnie świat. silniejsze wpływy, dzięki znacznemu przyrostowi liczebnemu. Łączą się w ogólno-państwowe centrale, te zaś w z. międzynarodowe. — Obecnie czynne 4 typy: 1) z. z. klasowe, o podstawie socjalistycznej walki klas z siedzibą międzynarodową w Amsterdamie; 2) z. z. czerwone, komunistyczne, z centralą w Moskwie; 3) z. z. chrześcijańskie, działające w oparciu o Kościół i rodzinę, z centralą w Utrechcie; 4) z. z. państwowe, oparte na idei mocarstwowego państwa narodowego, zakładane w poszczególnych krajach.

Zwichnięcie, przesunięcie się dwóch kości tak, że nie stykają się powierzchniami stawowymi. Usuwa się z. przez nastawianie.

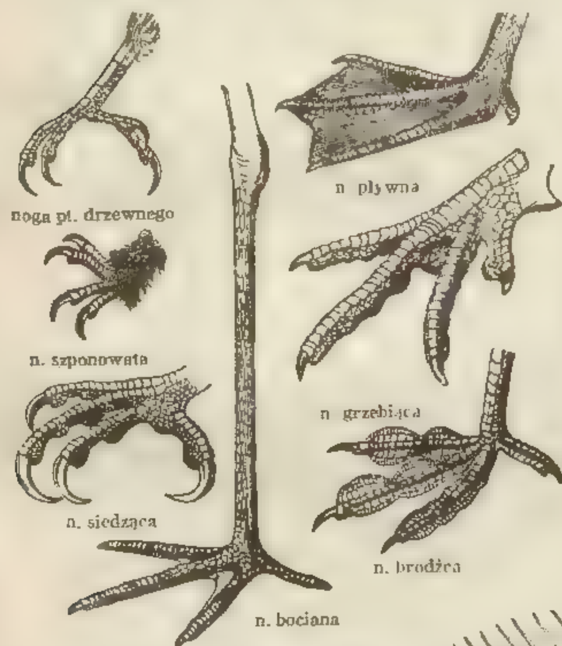
Zwickau (cwikau), m. w Saksonii (Niemcy), nad Muldą, 84.000 mieszk.; kop. węgla kamien., przemysł porcelanowy.

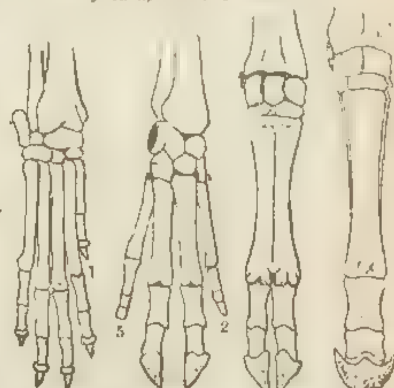
1. Głowa i kształt dzioba ptaków

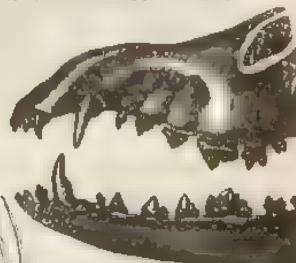
2. Upierzenie ptaka.
a czoło, b ciemię, c tył głowy, d lejcówki, e policzki, f pierś, g brzuch, h pośladek, i kuper, k sterówki, l grzbiet, m lotki I. rzędu, n lotki II rzędu, o pióra pokrywowe, p skrzydełko, q barkówki

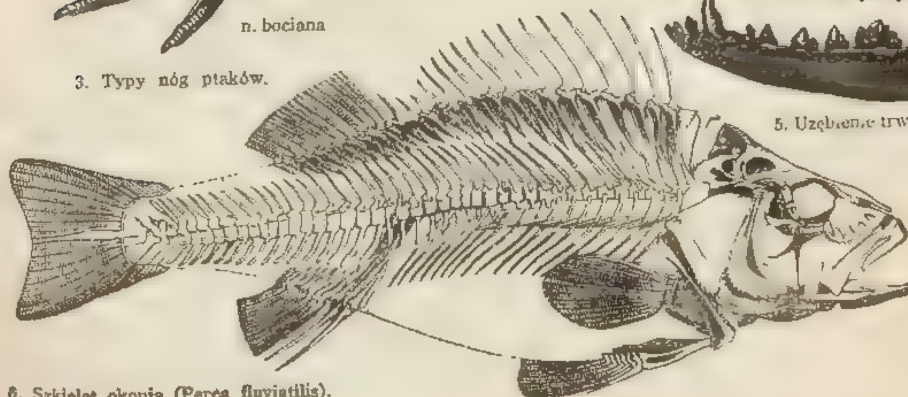
3. Typy nóg ptaków.

4. Szkielet stopy ssaków.

5. Uzębienie trwałe psa.

6. Szkielet okonia (Perca fluviatilis).

Zwieracze, mięśnie prążkowane i gładkie w organizmie, zamykające otwory ciała i ujścia przewodów.

Zwierciadło, gładka, lśniąca powierzchnia, od której odbijają się promienie świetlne, tworząc obrazy optyczne. Od XIX w. w miejsce polerowanych metali używa się do z. szkła powleczonego warstewką srebra. Najczęściej używane z. płaskie dają obrazy urojone (poza z.), równe wielkości przedmiotu i proste. Srebrzone wewnątrz lub zewnątrz czasze kuliste dają z. wypukłe lub wklęsłe; w z. wklęsłym (skupiającym), promienie równoległe do osi odbijają się i skupiają w punkcie zw. ogniskiem rzeczywistym, w wypukłym (rozpraszającym), przedłużenia promieni przecinają się w o. urojonym. Z. dają obrazy rzeczywiste lub urojone, powiększone lub pomniejszone, proste lub odwrócone; są też z. paraboliczne używane w reflektorach, cylindryczne i in.

Zwierząt systematyka, gałąź zoologii (ob.), zajmująca się klasyfikowaniem zwierząt wedle cech pokrewieństwa (system naturalny) lub cech podobieństwa (system sztuczny). Twórcą nowoczesnego systemu jest Linneusz.

Systematyka zwierząt.

I. typ **Pierwotniaki (Protozoa)**
- 1. klasa Korzenionóżki (Rhizopoda)
- 2. „ Wiciowce (Flagellata
- 3. „ Sporowce (Sporozoa)
- 4. „ Wymoczki (Ciliata)

Tkankowce (Metazoa).

II. „ **Jamochłony** (Coelenterata)
- 1. klasa Gąbki (Spongiaria)
- 2. „ Parzydełkowce (Cnidaria)
- 3. „ Żebropławy (Ctenophora)

III. „ **Robaki** (Vermes)
- 1. podtyp Robaki (Scolecida)
- 2. „ Pierścienice (Annelida)

IV. „ **Stawonogi** (Arthropoda)
- 1. klasa Skrzelodyszne (Bronchiata
- 2. „ Pajęczaki (Arachnoidea)
- 3. „ Kikutnice (Pantopoda
- 4. „ Niesporczaki (Tardigrada)
- 5. „ Pratchawce (Protracheata)
- 6. „ Tchawkodyszne (Eutracheata)

V. „ **Mięczaki** (Mollusca)

VI. „ **Mszywioły** (Tentaculata)

VII. „ **Jelitodyszne** (Enteropneusta)

VIII. „ **Szkarłupnie** (Echinodermata)

IX. „ **Szczecioszczęki** (Chaetognatha)

X. „ **Osłonice** (Tunicata)

XI. „ **Bezczaszkowce** (Acrania)

XII. „ **Kręgowce** (Vertebrata)
- 1. klasa Krągouste (Cyclostomata)
- 2. „ Ryby (Pisces)
- 3. „ Płazy (Amphibia)
- 4. „ Gady (Reptilia)
- 5. „ Ptaki (Aves)
- 6. „ Ssaki (Mammalia)

Zwierząt wędrówki, ob. Wędrówki zwierząt

Zwierząt zarazy, ob. Zarazy zwierząt domowych.

Zwierzdowski Ludwik, powstaniec pol. (1830—64), kapitan ros., w powstaniu styczniowym na czele partii w gubernii mohilewskiej (zajął Horki), następnie dowódca 2. dywizji korpusu krakowskiego; wzięty do niewoli po bitwie pod Opatowem i rozstrzelany.

Zwierzę, łac. animal, istota żywa, przew. swobodnie się poruszająca. Cechy zw.: komórki ich tkanek pozbawione są błony; zwierz. pobierają pokarm organiczny; w przemianie materii przeważa analiza nad syntezą; powierzchnia wewn. lepiej rozwinięta niż zewn.; czucie jest zlokalizowane w odpowiednich narządach. — Por. też Zwierząt systematyka, Zoologia, oraz tablice Części ciała zwierząt na str. 843 i 845.

Zwierzęcy węgiel, powstaje przez zwęglenie tkanek zwierz.; w medyc. używa się z. w. z krwi.

Zwierzęta ciepłokrwiste, homotermiczne, zw. o stałej temperaturze, przew. wyższej od otoczenia (ptaki, ssaki).

Zwierzęta kręgowe, ob. Kręgowce.

Zwierzyniec, ob. Ogrody zoologiczne.

Zwierzyniecki konik, ob. Konik zwierzyniecki.

Zwietrzenie, ob. Wietrzenie.

Zwingli Ulrich (Huldreich), szwajc. reformator religijny (1484—1531), proboszcz w Zurychu, występował w kazaniach przeciw odpustom i ówczesnemu zepsuciu wśród duchowieństwa, zwalczał posty, spowodował usunięcie obrazów z kościołów, zastąpił msze św. Wieczerzą Pańską, ożenił się. Zginął w bitwie religijnej pod Kappel. — Przez odrzucenie cielesnej obecności Chrystusa w Wieczerzy Pańskiej zwinglianie cz. reformowani oddzielili się od luteranów.

Zwłoka, zawinione zaniechanie wykonania w należytym czasie czynności, do której się jest prawnie zobowiązanym. Skutek prawny z.: wierzyciel może się domagać odszkodowania za z., wzgl. odstąpić od umowy; dłużnik odpowiada za przypadkowe zniszczenie rzeczy.

Zwłoki, łac. cadaver, ciało człowieka lub zwierzęcia po śmierci. W kilka godzin po śmierci tkanki tężeją, a po 1—3 dniach z. ulegają gniciu.

Zwodzony most, pomost podnoszony i opuszczany na łańcuchach, nad fosą dawnych zamków obronnych.

Zwoje nerwowe, ganglia, skupienia komórek nerwowych; ob. Ganglion.

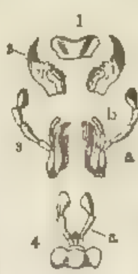
Zwoleń, m. w pow. Kozienice (woj. kielec.), nad Zwoleńką, 8.000 mieszk.: kościół z XVI w. z grobem Jana Kochanowskiego.

Zwrotka, układ wierszy, stanowiący zamkniętą całość rytmiczną, powtarzający się stale w danym utworze. Por. Strofa, Metryka.

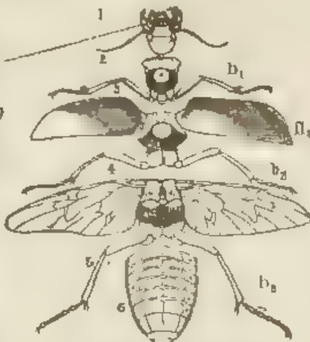
Zwrotnica, 1) rośl. roczna z rodziny dzwonkowatych, kwiaty fioletowe; gliniaste i piaszczyste pola i ugory. 2) połączenie szyn umożliwiające przejazd z jednego toru na drugi. Składa się z dwóch ruchomych iglic, przesuwalnych dźwignią zw. zwrotnikiem. Wewnętrzne, przecinające się szyny zbieżnych torów, połączone są ostrym trójkątem, krzyżownicą.

1. Nogi owadów
a n. modliszki: n. chwytna, b. biegacz: n. chodowa, c. pasikonik: n. skacząca, d. turkuć: n. grzebiąca, e. pływak: n. pływna

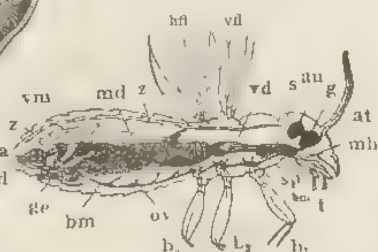
2. Części pyszczkowe biegacza
1. warga górna, 2. żuwaczka, 3. żuchwa, 4. warga dolna, a, b, głaszczki

3. Części ciała biegacza
1. głowa, 2. czułki, 3. przedtułowie, 4. śródtułowie, 5. zatułowie, 6. odwłok

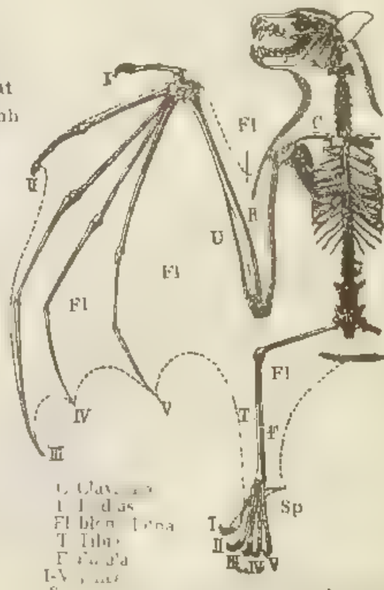
5. Tchawka gąsienicy
A pień główny, B, D pnie boczne, c rurka chitynowa, a Matrix z komórkami (b jądro)

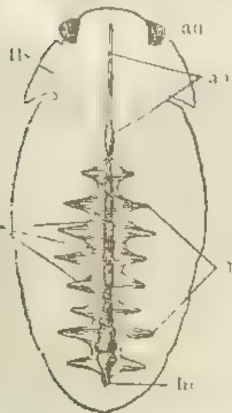
4. Schematyczny przekrój owada
a odbyt
at czułki
au oko
b_1—b_3 nogi
bm sznur nerwowy
ed jelito końcowe
g mózg
ge org. rozrodcze
hfl skrzydło tylne
md jel. środkowe
mb szczęka
ov jajnik
s przełyk
sp ślinianka
t głaszczka
vd jel. przednie
vfl skrzydło przednie
vm cewki Malpighiego
z serce

6. Przetchlinka muchy
sp szpara wejściowa, ust tchawka, nst tchawka boczna, m I v mięśnie zamykające

C Clavicula, U kość ramienna, Fl błona lotna, T Tibia, F Fibula, I–V palce, Sp ostroga — 8. Szkielet psa latającego

7. Serce pływaka

Hs przedplecze
os ostia
au oczy
ao aorta
fl mięśnie skrzydłate
hc ślepy koniec serca

9. Głowa i szyja okularnika. — 10. Głowa węża jadowitego. — a. zęby jadowe, b. gruczoł jad., c. ślinianki, d. mięsień skroniowy, e. nozdrza. — 11. Ząb jadowy żmii w przekroju. — a. górny, b. dolny otwór kanału jad., d. jama — 12. Grzechotka grzechotnika, złożona z pierścieni rogowych

„Zwrotnica“, czasopismo literackie w Krakowie 1922—27 pod red. Tadeusza Peipera, główny organ awangardy poetyckiej.

Zwrotniki, 2 równoleżniki ziemskie, odległe od równika o $23^1/_2°$; północny nazywa się z. Raka, południowy z. Koziorożca.

Zwyrodnienie, degeneracja, u człowieka trwałe i wrodzone odstępstwo od przeciętności w kierunku zmniejszonej wartości w znaczeniu biologicznym. Przyczyną z. jest uszkodzenie plazmy rozrodczej. — Z. anatomo patologiczne, polega na zmianie stanu tkanek w kierunku zmniejszenia ich zdolności pracy.

Zybet, mazista wydzielina gruczołów zwierząt łaszowatych, o zapachu piżmowym, ma zastosowanie w perfumerii.

Zyblikiewicz Mikołaj, polityk pol. (1825—86), poseł do parlamentu austr., zasłużony prezydent Krakowa, od 1880 marszałek krajowy.

Zych Maurycy, pseud. Stefana Żeromskiego (ob.).

Zygfryd, germ. Siegfried, jeden z głównych bohaterów podań germańskich, zdobył skarb Nibelungów (ob. Nibelungi), pojął za żonę Gudrun (Krymhildę, ob.).

Zygmunt, panujący: 1) Z. Luksemburski, cesarz rzym.-niem. (1368—1437), król węg. (od 1387) i czes. (od 1419), pobity 1386 przez Turków pod Nikopolis, wmieszany w wojny husyckie 1419—36 (spalenie Husa), 1412 zastawił Jagielle miasta spiskie (do 1769 przy Polsce), podburzał Krzyżaków przeciw Polsce, 1415 nadał Hohenzollernom w lenno Brandenburgię, 1420 rozjemca w sporze pol.-krzyżac. (wyrok nieprzychylny dla Polski), ostatni z Luksemburgów; Polska: 2) Z. I. Stary, syn Kazimierza Jagiell. i Elżbiety Austriaczki (1467—1548), król pol. 1506—48; walki z Moskwą (utrata Smoleńska 1514), z Wołoszczyzną (1531 zwycięstwo hetmana Jana Tarnowskiego pod Obertynem), 1515 kongres wiedeński (utrata praw Jagiellonów do Czech i Węgier), 1525 hołd pruski (w. mistrz krzyżac. Albrecht Hohenzollern dziedzicznym księciem Prus i lennikiem Polski), 1526 połączenie Mazowsza z Koroną; 1537 rokosz szlachty tzw. „wojna kokosza“ (ob.); reformy skarbowo-wojskowe, praca nad kodyfikacją praw (kodeks Taszyckiego, Statut Litewski), wybitny rozwój gospodarczy i kulturalny („złoty wiek“); 3) Z. II August, syn Z. I. i Bony (1520—72), król pol. 1548—72, jeden z najwybitniejszych władców pol.; 1561 połączenie Inflant z Polską (wskutek czego wojna z Moskwą 1564—71), 1569 unia lubelska (ob. Unia Jagiellońska), reformy wewnętrzne (egzekucja dóbr, stała armia, początki floty itd.), silne wpływy reformacji, rozkwit kultural.; poślubił potajemnie Barbarę Radziwiłłównę (ob. B 2); 4) Z. III Waza, syn Jana III szwedz. i Katarzyny Jagiellonki (1566—1632), król pol. 1587—1632, szwedz. 1592—1604, prowadził politykę filohabsburską (planował oddanie tronu pol. Ernestowi austr.), dążył do absolutyzmu, 1606 doprowadził do wybuchu rokoszu Zebrzydowskiego (ob.), usiłował zdobyć tron moskiew., wplątał Polskę w wojnę ze Szwecją 1601—11 i 1617—19, z Moskwą 1608—18 i z Turcją 1620—21; gorący katolik, wróg różnowierców; Litwa: 5) Z. Kiejstutowicz, w. ks. litew. 1432—40, obalił Świdrygiełłę (ob.) przy poparciu Polski (potem znosił się z jej wrogami), zamordowany w spisku; 6) Z. Korybut, ks. briański, wnuk Olgierda, † 1435, pozyskał dla Witolda husytów czes., potem usiłował zdobyć dla siebie tron czes. (walczył wraz z husytami przeciw cesarzowi), uczestnik bitwy pod Wilkomierzem (po stronie Świdrygiełły), zamordowany w niewoli.

Zygoma, gr., ob. Jarzmowa kość.

Zygota, komórka powstająca przy rozrodzie płciowym przez połączenie się dwóch gamet czyli komórek rozrodczych.

Zyndram-Kościałkowski, ob. Kościałkowski-Zyndram.

Zyndram z Maszkowic, miecznik krak., * w 2. poł. XIV w., † 1413, należał do nadwornego rycerstwa Wł. Jagiełły, znany z wojny polsko-krzyżackiej.

Zyrianie, plemię zaliczane do grupy ural-ałtajskiej, wg innych do fińskiej. Por. Zyriański obwód autonomiczny.

Zyriański obwód autonomiczny (Komi), obejmuje płn.-wsch. część Rosji europ. w dorzeczu Peczory i Wyczegdy, 434.149 km², 200.000 mieszk. (Zyrianów, Rosjan i Samojedów); stol. Ust'Syssolsk.

Ź

Źrebię, 1) młody koń do okresu dojrzewania płciowego; 2) mały gwiazdozbiór nieba płn.

Źrenica, otwór naczyniówki oka, otoczony tęczówką, przez który przechodzą promienie świetlne. W świetle zwęża się, w ciemności rozszerza. — Por. Oko i tabl. Mózg, Oko, Ucho.

Źródło, naturalny wypływ wody z ziemi. Woda źródlana pochodzi z opadów atmosferycznych, wsiąkłych do przepuszczalnych warstw ziemi. Ź. mineralne zawierają znaczniejszą ilość rozpuszczonych składników mineralnych lub gazów. Źródła o temperaturze wyższej od średniej temp. rocznej powietrza na danym obszarze, noszą nazwę cieplic.

Źródłosłów, 1) słoworód, etymologia, nauka o pochodzeniu i dziejach wyrazów; 2) część wyrazu, która zostaje po oddzieleniu końcówki, temat.

Ż

Żaba, ob. Żaby.

Żaba August Kościesza (mylnie Aleksander), orientalista polski (1801—94).

Żabie, w. w pow. kosow. (wojew. stanisław.), nad Czarnym Czeremoszem, 600—1000 m n. p. m., 8.000 mieszkańców; letnisko.

Żabieniec, roślina wodna z rodziny żabieńcowatych; ż. pospolity (babka wodna) o bulwiastym kłączu; w całej Polsce pospolity.

Żabisciek, roślina o liściach nawodnych, kolistych, z rodziny żabiściekowych; ż. pływający, pospolity w wodach całego niżu.

Żabka, 1) dolna część smyczka, którą się trzyma w czasie gry; 2) ż. (ranuła), torbiel (pęcherzyk) bolesna z gęstą, mazistą treścią, pod językiem; 3) rodzaj ogni sztucznych.

Żabki drzewne (rzekotki), rodzina żab, mają palce opatrzone w przylgi, uzębioną szczękę górną. Żyją na drzewach, do złożenia jaj schodzą do wody. Żabka zielona, w Europie, Afryce płn., Azji, samiec ma worek gardzielowy. Rzekotka workówka ma na grzbiecie torbę, w której rozwijają się młode.

Żabnicowate, rodzina ryb ciernioplętwych, żywią się rybami; niektóre jadalne; morza europejskie.

Żabno, m. w pow. Dąbrowa (woj. krak.), nad Dunajcem, 2.500 mieszkańców.

Żabot, fr., początkowo rodzaj miękkiej kryzy (ob.) na piersiach przy koszulach męskich, w XVIII w., która potem przeszła do sukien kobiecych, bluzek itd.

Żabotyński Władymir, polityk i publicysta żyd., * 1880, podczas wojny światowej twórca legionu żyd. po stronie Ententy; przywódca tzw. rewizjonistów (ob. Syjonizm).

Żaby, rodzina płazów bezogonowych, posiad. błonę pływną między palcami, skórę nagą, w górnej szczęce zęby; rozwój przez przeobrażenie (por. ryc.). Ż. wodna, jadalna. ż. płowa u nas b. pospolita, ż. zwinka przew. w Europie płd.; ż. latająca, między palcami duże błony lotne, nadrzewna; Archip. Sundajski.

Żachwy, morskie zwierzęta osiadłe, pojedyncze lub kolonialne, stanowią gromadę osłonic, rozwój przez przeobrażenie; niektóre świecące (ognica olbrzymia); ż. jadalna jedzona przez ludność nadbrzeżną: Oc. Atlantycki, Indyjski.

Żagiel, płat grubego płótna rozpięty na maszcie i rejach, stanowiący płaszczyznę oporową na okrętach napędzanych siłą wiatru. Rodzaje: rejnik czworoboczny, wiszący na rei (tj. drągu przytwierdzonym do masztu poziomo), rozpiernik, wiszący na rozporze (drągu przytwierdz. ukośnie); soszník, wiszący na sosze (drągu nachylonym ukośnie do pokładu), przewięźnik, trójkątny, przymocowany do przewięzi (liny podtrzymującej maszt). W żeglarstwie sportowym rozróżnia się dwa ż. zasadnicze: grot (wielki) i fok (przedni, trójkątny). Ponadto z przednich: kliwer, tylnych: bezan i bezanfok, górnych: topsel i latacz.

Żagiew, pochodnia (ob.).

Żaglowiec, statek poruszany przy pomocy żagli; ob. Żagiel, Żeglarstwo.

Żagwiowate, rodzina grzybów podstawczaków.

Żak, 1) w dawnej Polsce nazwa uczniów szkół wiejskich, miejskich i uniwersytetów; 2) ob. Żaki.

Żaki czyli więcierze, narzędzia do łowienia ryb, rodzaj kosza z wikliny, drutu i sieci rozpiętych na obręczach.

Żale Matki Boskiej pod krzyżem, tzw. Lament świętokrzyski, XV w., najdawniejszy i najpiękniejszy utwór pol. średniow. liryki religijnej.

Żaluzja, 1) zasłona okienna z wąskich deseczek umocowanych na taśmie, 2) zamknięcie drzwi i okien wystawowych w sklepach, ze zwijanej blachy falistej.

Żaba zielona: a. skrzek świeży, b. skrzek rozwijający się, c. larwy jednodniowe, d. larwa ze skrzelami zewn., e. kijanka, f. kijanka z tylnymi odnóżami, g. z przedn. i tyln. odnóżami, h. z zanikającym ogonem. U góry żaba doskonała.

Żałoba, wyraz uczucia wywołanego śmiercią bliskiej, czczonej itp. osoby. Zewnętrzne objawy ż. żywsze u ludów pierwotnych niż u kulturalnych: ofiary składane zmarłemu, krwawa zemsta, post, zmiana stroju, szczeg. jego barwy (np. u chrześcijan czarna, u Chińczyków biała) itd.

Żałobnica, mucha, larwy pasożytujące na owadach.

Żałobnik, motyl dzienny z rodzaju rusałek.

Żandarmi, fr., pierwotnie we Francji nazwa ciężko-zbrojnych rycerzy, później we wszystkich niemal państwach, zmilitaryzowana policja piesza i konna, wzgl. policja wojskowa.

Żar, promieniowanie wysyłane przez ciała stałe, lub płyny ogrzane powyż. 500°. Por. Żarzenie

Żargon, fr., 1) język zepsuty lub język pewnych warstw społ. lub zawod., mający swoiste zwroty, np. ż. uczniowski itp.; 2) potocznie: język Żydów pochodzący z niem. (jidisz).

Żarłacze, ryby z rzędu spodoustych, najwięk sze i najdrapieżniejsze ze znanych. Żyją w morzach, żywią się rybami, rakami, ślimakami. Żarłacz ludojad, 3—4 m długi żyje w morzach płd., na płn. dociera po Anglię; dostarcza tłuszczu, tranu, skóry.

Żarłacz ludojad

Żarno, najpierwotniejszy przyrząd do mielenia zboża, składający się z dwóch poziomych kamieni mielących, przy czym wierzchni, tzw. biegun, wprawia się w ruch obrotowy. — Por. Młyny.

Żarnowiec, krzew z rodziny motylkowatych; ż. miotlasty, piaszczyste łasy, wzgórza słoneczne; używany w koszykarstwie.

Żarnowiec, w. w pow. morskim (wojew. pomorsk., 700 mieszk., kościół z XIII w., 17 IX 1462 zwycięstwo Polaków nad Krzyżakami.

Żarnowieckie Jezioro, na granicy Polski i Niemiec, 15 km², do 16 m głęb.

Żarowa głowica, ob. Spalinowe silniki.

Żarowo-powietrzne silniki, małe silniki (do 5 K M), których siłą napędową jest prężność rozgrzanego powietrza: 2 cylindry z tłokami, połączone z sobą zaworem przewodzącym; jeden cylinder jest ogrzewany, np. lampą spirytusową, drugi chłodzony wodą; rozprzężające się powietrze w cylindrze ogrzanym podnosi jego tłok, a następnie, w drugim cylindrze, oziębiając się, wsysa jego tłok w dół itd.

Żarówka, ob. Elektryczne światło.

Żarzenie, świecenie ciał, spowodowane wysoką temperaturą ok. 400°—500° C.; powyżej 525° ciało zaczyna wysyłać żar ciemnoczerwony, przechodzący przy 1600° C w żar biały. Temp. płomienia świecy — ok. 1200° C, nitki metalowej w żarówce ok. 2.400° C, krateru lampy łukowej (ob.) 3.700° C.

Żądło, organ obronny na końcu odwłoka niektórych błonkówek, stanowi ostry kolec, połączony z gruczołem jadowym.

Żbik, ssak z rodziny kotów; poluje na ptaki i małe ssaki, żyje samotnie w lasach w Europie płd.-wsch.; w Polsce w Karpatach i Tatrach.

Żebra, 1) kostno-chrzęstna część szkieletu u kręgowców, ograniczająca klatkę piersiową. Od str. grzbietnej połączone są z kręgosłupem, od brzusznej z mostkiem. U człowieka jest 12 par ż., z czego 7 par prawdziwych (bezpośrednio połączonych z mostkiem), 3 pary rzekomych (połącz. z mostkiem częściami chrzęstnymi) i 2 pary wolnych (nie połączonych z mostkiem); por. tabl. Szkielet ludzki. 2) W architekturze, łuki, tworzące konstrukcję sklepienia gotyckiego i dzielące je na pola.

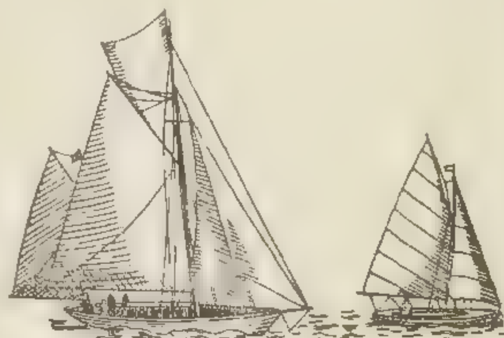
Żebracze zakony, zakony, których reguła zabrania członkom posiadania własności i nakazuje im utrzymywać się z jałmużny; powstały gł. w XIII w. (franciszkanie, dominikanie i in.)

Żebro, ob. Żebra.

Żebropławy, zwierzęta morskie stanowiące gromadę jamochłonów; wolnopływające, niektóre do 1 m dług.; przepaska Wenery ma zdolność świecenia; M. Śródziemne.

Żegawka, rodzaj pokrzyw, roślina roczna, chwast; w Polsce pospolita.

Żegiestów, w. i uzdrowisko w pow. Nowy Sącz (wojew. krakows.), nad Popradem, 486 m n. p. m., 800 mieszk.; szczawa żelazisto-wapniowa, kąpiele miner. i borowin., zakład zdrojowy.

Jacht turystyczny J.t

Żeglarstwo, sport wodny na łodziach wzgl. statkach żaglowych. Typy amatorskich statków żaglowych: kat, slup, kuter, jol, kecz, szkuner, różne rodzaje jachtów.

Żeglarz, motyl żółto-czarny, gąsienica na drzewach owocowych, na dębie; pospol. w okolicach górskich.

Żegluga, komunikacja drogami wodnymi. Rozróżnia się: ż. morską, śródlądową (rzekami, jeziorami), przybrzeżną cz. kabotaż (morską na krótkie odległości w pobliżu wybrzeża). Ż. odbywa się przy pomocy okrętów i statków parowych, pasażerskich, towarowych i pocztowych, oraz żaglowców (dziś przeważnie jeszcze tylko handlowych i szkolnych), ż. śródlądowa — przy pom. statków parowych, pasażerskich lub transportowych. Najprostszy rodzaj ż. śródl.: flisactwo, np. spław drzewa zbitego w tratwy itp.; przeprawy przez rzeki, kanały itp. dokonuje się promami. — Ż. morska w staroż. zrazu na M. Śródziemnym, Północnym i wodach wsch.: Fenicjanie, Grecy (Jończycy), Macedończycy, Japończycy, Chińczycy. W wczesnym śrdw.: Arabowie, Wikingowie — później: Hiszpanie, Włosi, miasta hanzeatyckie. Wielka ż. oceaniczna, gł. od odkrycia Ameryki i drogi morskiej do Indyj. Hiszpanie, Portugalczycy. W XVII w. na czele ż. światowej flota holenderska, potem angielska. Od r. 1850 statek parowy (parowiec) wypiera ż. żaglową; por. Marynarka.

Okręty, Parowiec. — Ob. też tablice: Okręty (dawne), Okręty wojenne.

Żegluga powietrzna, ob. Powietrzna żegluga.

Żegota, imię słowiańskie: Ignacy.

Żelatyna, ob. Klej.

Żelaza sole ważniejsze: chlorek żelazowy ma zastosowanie w lecznictwie, siarczan żelazawy, używ. w farbiarstwie, garbarstwie, siarczan żelazowy do fabrykacji błękitu pruskiego, octan żelazawy jako zaprawa farbiarska; w źródłach żelazistych występuje kwaśny węglan żelazawy.

Żelaza stopy (tzw. stale specjalne) otrzymuje się zwykle przy przetapianiu stali w piecu elektr. przez dodatek niklu, kobaltu, chromu, wanadu, molibdenu, tytanu, krzemu. Dodatki te, odpowiednio dobrane, zwiększają twardość, ciągliwość, sprężystość stali.

Żelaziaki, rudy żelaza, szczeg. odmiany limonitu i hematytu; ż. brunatny, włóknista odmiana limonitu; ż. czerwony, włóknista odmiana hematytu; ż. magnetyczny, dawniejsza nazwa magnetytu.

Żelazica (siderosis), 1) pylica (ob.) płuc, powstała przez wdychanie pyłu żelaznego; 2) choroba oka powstająca przez długie pozostawanie opiłka żelaznego w oku.

Żelaziste źródła, ob. Mineralne wody.

Żelazna Brama, przełom Dunaju między Orsową i Turnu-Severin, uregulowany dla żeglugi.

Żelazna epoka, por. Metalowa epoka.

Żelazne drzewo, rośl. drzewiasta, należy do rzędu hebanowych; twarde drewno znane w handlu jako żelazne; obszary tropikalne.

Żelazne liście, ob. Aspidistra.

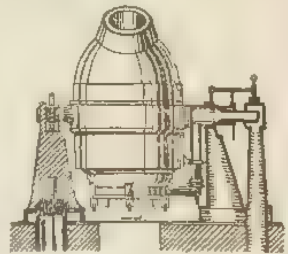
Żelazne Wrota, nazwa dwóch przełęczy w Tatrach Wys., między szczytami Żłobistym i Zmarzłym.

Żelazny list, dokument w śrdw. i czasach nowszych, zabezpieczający w okresie wojny bezpieczeństwo na czas przejazdu i pobytu na ziemiach nieprzyjacielskich. Udzielano l. ż. również banitom (wygnańcom), by mogli swobodnie stanąć przed sądem.

Żelazny wiek, wg. poglądów starożytnych: w przeciwieństwie do w. złotego — wiek upadku, gdy człowiek żyje wśród trudu i pracy.

Żelazo, Fe (Ferrum), pierwiastek chem., liczba porządk. 26, cięż. atom. 55,84, cięż. właśc. 7,84, punkt topliwości 1530°, najpożyteczniejszy pierw. metaliczny, w przyrodzie b. rozpowszechniony (5,08 skorupy ziemskiej). Z rud ż. najważn.: magnetyt (72% żelaza), hematyt (70% ż.), limonit (60% ż.), syderyt (30—42% ż.). — Ż. odgrywa ogromną rolę w przyrodzie i technice. Wytwarzanie chlorofilu u roślin, oddychanie zwierząt pozostają w ścisłym związku z zawartością ż. w organizmach. Por. Żelaza sole, Żelaza stopy. — Ż. techniczne nie jest metalem chem. czystym, gdyż zawiera domieszkę węgla; według zawartości węgla dzieli się na: 1) surowiec (2,3—7% węgla), 2) stal (0,6—1,7% węgla) i 3) ż miękkie (0,02—0,6% węgla). Stal i ż. miękkie noszą też wspólną nazwę ż. kujnego.

Otrzymywanie ż. 1) Otrzymywanie surowca: Rudę wraz z koksem i topnikiem ładuje się do rozpalonego wysokiego pieca. Do dolnej części pieca wtłacza się przez biegnące wkoło otwory gorące powietrze. W górnej części pieca przy temperaturze ok. 800° koks odbiera rudzie część tlenu, tworząc tlenek węgla. W środkowej części (1000°) następuje całkowita redukcja rudy przez rozżarzony koks, a w dolnej (1900°) żelazo mięknie, nawęgla się (punkt topliwości zniża się) i topi. Stopione ż. odpuszcza się co 4 do 6 godzin do form piaskowych lub żelaznych, wzgl. do żelaznych panwi, w których odwozi się do dalszej bezpośredniej przeróbki. — 2) Otrzymywanie ż. kujnego. Pudlowanie: Częściowe spalanie krzemu, manganu, fosforu, siarki i węgla, w piecu kotlinowym. Sposób Bessemera: w piecu o kształcie gruszki przepuszcza się przez roztopiony surowiec silny strumień powietrza (świeżenie). Metoda Siemens-Martina: w piecu Martina, ogrzanym gazem generatorowym, przy nadmiarze powietrza. Stal specjalnej jakości, s. szlachetna: przez powtórne przetopienie w tyglu lub w piecu elektrycznym.

Gruszka Bessemera

Żelazobeton (skróc. żelbet), beton wzmocniony wkładkami z żelaza, materiał budowlany o szerokim zastosowaniu konstrukcyjnym, dzięki swej ogromnej wytrzymałości na ciśnienie i ciągnienie. Wynaleziony 1867 przez francuskiego ogrodnika Monier'a.

Żelazowa Wola, w. w pow. Sochaczew (woj. warszawskie); miejsce ur. Fryderyka Chopina.

Żelazowski Roman, aktor pol. (1856—1930), role wielkiego repertuaru.

Żelbet, ob. Żelazobeton.

Żele, czynele, talerze mosiężne, stanowiące instrument perkusyjny o jaskrawym, długo rozbrzmiewającym dźwięku.

Żelechowski Kasper, malarz pol., * 1863; portrety, sceny rodzajowe, pejzaże.

Żelechów, m. w pow. Garwolin (woj. lubels.), nad Wilgą, 10 000 mieszk., garbarnie, fabryki obuwia.

Żeleński, 1) Władysław, kompozytor pol. (1837—1921), w stylu romantycznym; opery: „Konrad Wallenrod", „Goplana", „Janek", „Stara Baśń", symfonie, kwartety smyczk., trio fortepianowe, sonaty, pieśni i i.; 2) Tadeusz, syn poprz., pseud. Boy, pisarz pol., * 1874, członek Polskiej Akademii Literatury, znakomity tłumacz arcydzieł literatury franc. („Biblioteka Boya"), świetne o niej studia krytyczne: „Mózg i płeć", „Molier", „Balzac"; twórca nowej polskiej piosenki satyrycznej: „Słówka" (powstały w Zielonym Baloniku, ob.), o odrębnym tonie ironizującego liryzmu; wyborny essayista i śmiały rewizjonista historyczno-literacki i obyczajowo-społeczny: „Ludzie żywi", „Brązownicy", „Obrachunki fredrowskie" i in.; barwne wspomnienia młodopolskiego Krakowa: „Znasz li ten kraj?"; świetne recenzje teatralne: „Flirt

z Melpomeną". — Laureat nagród lit. Pen-Clubu oraz m. Warszawy.

Żeleźniak Maksym, Kozak siczowy, przywódca hajdamaków, wraz z Gontą sprawca tzw. rzezi humańskiej (por. Humań, Koliszczyzna).

Żeligowski, 1) Edward, pseud. Antoni Sowa, poeta pol. (1816—64), przyjaciel Szewczenki na wspólnym wygnaniu w Orenburgu, główny utwór fantazja dramatyczna „Jordan"; 2) Lucjan, generał pol., * 1865, dowódca wojsk. pol. w płd. Rosji 1917—18, przeprowadził je 1919 do Polski, 1920 zdobył na czele dywizji litew.-białoruskiej Wilno, 1925—26 min. spr. wojsk., 1935 senator, nap.: „Wojna w roku 1920".

Żeromski Stefan, pseud. Maurycy Zych, Józef Katerla, znakomity powieściopisarz pol., * 1 XI 1864 w Strawczynie (Kieleckie), † 20 XI 1925 w Warszawie, przywódca duchowy pokolenia, wielki prozator pol., wnikliwy psycholog, niezrównany w opisach przyrody i w przedstawianiu charakterów ludzkich, zwłaszcza kobiecych, oraz uczuć miłosnych, głęboki patriota i żywiołowy demokrata, o żywym tętnie społecznym i poważnym pogłębieniu pesymistyczno-filozoficznym, obok Wyspiańskiego naczelny twórca neoromantyzmu polskiego. Główne dzieła powieściowe: „Rozdzióbią nas kruki, wrony", „Opowiadania", „Utwory powieściowe", „Syzyfowe prace", „Ludzie bezdomni", „Popioły", „Powieść o Udałym Walgierzu", „Dzieje grzechu", „Duma o hetmanie", „Uroda życia", „Wierna rzeka", „Walka z szatanem", „Wiatr od morza" (państw. nagroda liter.), „Przedwiośnie"; dramatyczne: „Róża", „Sułkowski", „Ponad śnieg", „Biała rękawiczka", „Turoń", „Uciekła mi przepióreczka"; nadto szkice społeczne i in.

Żeromskiego Stefana Puszcza, od 1926 nazwa puszczy jodłowej w Górach Świętokrzyskich.

Żeton, fr., 1) znaczek używany w grach hazardowych zam. pieniądza; 2) mały krążek z metalu, pamiątkowy, jako odznaka itd.

Żętyca, serwatka (ob.), pozostała po wyrobie bryndzy (ob.).

Żłobkowanie (kanelurowanie), podłużne żłobki, pokrywające trzon kolumny.

Żłobki dziecięce, zakłady utrzymywane przez gminy, instytucje itd., gdzie odpowiednie siły opiekują się małymi dziećmi, sierotami, lub dziećmi, których matki zajęte są pracą zarobkową.

Żmerynka (Zmierzynka), miasto na Ukrainie, w okr. winnickim, ok. 20.000 mieszk., miejsce węzłowe Kijów—Odessa.

Żmichowska Narcyza, pseud. Gabryella, powieściopisarka pol. (1819—76), wnikliwa analityczka psychologiczna: „Poganka" (jej arcydzieło), „Biała róża", „Czy to powieść?" i in., satyryczny „Adeodat", b. ciekawe „Listy"; naczelna przedstawicielka entuzjastów i entuzjastek.

Żmije, rodzina węży jadowitych; podrodz.: grzechotniki, ż. właściwe, z kt. u nas ż. zygzakowata; na głowie posiada rys. podobny do krzyża, na grzbiecie zygzakowatą linię; ukąszenie jej niebezpieczne; w płd. Europie: ż. żyworódka i ż. piaskołaz.

Żmijewski Eugeniusz pisarz pol. (1816—85), zesłany na Syberię. „Sceny z życia koczującego" i in.

Żmijowiec, dwuletnia rośl. z rodziny szorstkolistnych; u nas 2 gat.: ż. zwyczajny i ż. czerwony; suche wzgórza, miejsca kamieniste.

Żmuda Antoni Józef, botanik pol. (1889-1916), prace z zakresu fizjografii.

Żmudzini, odłam Litwinów (ob.), zamieszkują gł. Żmudź.

Żmudź (lit. Żamaitis), zach. cz. dzisiejszej Litwy, między Kurlandią (Łotwą), Prusami Wsch. i rzeką Niewiażą, z dostępem do Bałtyku pod Połągą. Rzeźba pow. i gleby polodowcowe. W środkowej cz. wyżynne pojezierze (do 250 m n. p. m.), tworzące dział wodny między Niemnem a Windawą (Wentą) i Aą Kurlandzką (Lelupą). — W XIV w. przedmiot walk między Litwą a Krzyżakami. Odstąpiona przez Witolda Krzyżakom, została zwrócona jako dożywocie Jagiełły i Witolda 1411, definitywnie 1422. Później stanowiło księstwo Ż. starostwo, hierarchicznie równe województwom, z stolicą w Worniach (siedziba biskup. Ż.). 1795 zagarnięta przez Rosję. Brała żywy udział w powstaniu styczniowym.

Żmurko Franciszek, malarz pol. (1859—1910); gł. postacie kobiece.

Żnin, m. pow. w woj. poznańs., nad Jez. Żnińskim i rz. Gąsawką, 5.000 mieszk.; miejsce urodzenia braci Śniadeckich.

Żniwiarka, maszyna żniwna, sprzężajna lub motorowa; por. tabl. Rolnicze maszyny.

Żniwo (sprzęt) zbóż, ścinanie zbóż ręczne (przy pomocy kos i sierpów) lub maszynowe (przy pom. żniwiarek [ob.]).

Żoliborz, płn. dzieln. Warszawy, w pobliżu cytadeli.

Żołądek (stomachus, gaster, ventriculus), rozszerzenie przewodu pokarmowego, leżące u człowieka w lewym podżebrzu; służy jako zbiornik pokarmów, w którym odbywa się trawienie. Ściana, pokryta śluzówką zawiera liczne gruczoły ż., które wydzielają sok żołądkowy (ob.), trawiący białka do peptonów, a składa się z warstw włókien mięsnych i otrzewnej ściennej. Połączenie przełyku z ż. (wpust) i ż. z dwunastnicą (odźwiernik) otoczone są silnymi zwieraczami. Ż. unerwiony jest przez nerw błędny i sympatyczny. — Choroby ż.: Ostry nieżyt wskutek nieodpowiedniego pokarmu, przy zatruciach; objawy: wymioty, bolesność, odbijanie; w błonie śluzowej tworzą się nadżerki. — Wrzód ż., ubytek ściany wskutek nadżarcia jej przez sok żołądkowy; może się zabliźnić lub też drążyć w głąb, powodując bóle okresowe (co kilka miesięcy) i krwotoki. Leczenie dietetyczne lub operacyjne. — Rak ż.; objawy: bóle, odbijanie, zaparcie stolca, gniecenie, wyczuwalność guza, krew w stolcu, nadmiar kwasu mlecznego w soku ż. Leczenie operacyjne. — Nerwice ż. są wyrazem ogólnych nerwic; objawy najróżnorodniejsze.

Żołądka choroby, ob. Żołądek (choroby ż.).

Żołądkowy sok, wydzielina błony gruczołowej żołądka, płyn kwaśny, zawierający wodę,

kwas solny, enzymy jak pepsynę i podpuszczkę.

Żołądź, 1) ob. Żołędzie; 2) końcowa część męskiego członka, utworzona przez ciała jamiste cewki moczowej.

Żołd, wynagrodzenie za służbę w wojsku

Żołędzie, suche owoce dębu, stanowią pokarm dla nierogacizny.

Żołna, ptak z rodziny pszczołojadów; ż. szczurek, w Polsce na Podolu, żywi się owadami, gł. pszczołami

Żołnierz, każdy wojskowy niezależnie od stopnia (od marszałka do szeregowca).

Żongler, fr., kuglarz, artysta cyrkowy itp. popisujący się zręcznością i zimną krwią w rzucaniu i chwytaniu różnych przedmiotów

Żongołłowicz Bronisław, ks., * 1869, wiceminister oświaty 1930—36.

Żonkila, rodzaj narcyzów, hodow. w ogrodach.

Żorawski Kazimierz, matematyk pol., * 1866; prace gł. z dziedziny geometrii.

Żory, m. w pow. Rybnik (woj. śląs.), 6.000 mieszk., przem. metal., fabryki wódek.

Żółciowe drogi składają się z przewodów wątrobowych, łączących się i uchodzących do woreczka, z pęcherzyka oraz przewodu pęcherzykowego i żółciowego, uchodzącego do dwunastnicy. — Ż. d. choroby: Kamienie żółciowe, składają się z soli wapnia, cholesteryny i barwników żółciowych; powstają wskutek procesów zapalnych lub pewnych zmian w składzie żółci; mogą występować jako piasek, dochodzą do wielkości kurzego jaja. Najczęstsze u kobiet. Wskutek zatkania przewodów żółciowych mogą spowodować żółtaczkę. — Zapalenie woreczka żółciowego, na skutek zakażenia i zastoju żółci. Leczenie dietetyczne, przy schorzeniach ostrych operacyjne. — Kolka wątrobowa: przy przesuwaniu się kamieni ż. — Nowotwory, najczęściej woreczka żółciowego.

Żółciowy pęcherzyk, zbiornik żółci odpływającej z wątroby: Ściany cienkie, pojemność kilkadziesiąt cm³. Przez skurcz włókien mięsnych zawartość jego zostaje wyciśnięta przewodem żółciowym i pęcherzykowym do dwunastnicy.

Żółć, wydzielina komórek wątrobowych o barwie żółto-zielonawej, reakcji alkalicznej Składa się z 98% wody, soli sodowych, kwasów żółciowych, barwników żółc. (bilirubina) i z cholesteryny. W woreczku ż. ulega silnemu zagęszczeniu. W dwunastnicy emulguje tłuszcze, działa bakteriobójczo; reguluje ruchy jelit, przeciwdziała gniciu w jelitach. — Por. Żółciowe drogi (choroby).

Żółkiew, m. pow. w woj. lwows nad Świnią, 10.000 mieszk., huta szklana; renesans. kościół z grobami Żółkiewskich i Sobieskich, ruiny zamku z XVII w.

Żółkiewski Stanisław, hetman i kanclerz w. kor. (1547—1620), jeden z najwybitniejszych wodzów pol.. 1577 walczył przeciw Gdańszczanom pod Lubieszowem, 1588 zadecydował o zwycięstwie pod Byczyną, 1596 stłumił bunt Nalewajki i Łobody, 1602 zwyciężył Szwedów pod Rewlem, 1605 wraz z Zamoyskim w opozycji do króla, 1607 pokonał Zebrzydowskiego pod Guzowem (potem mediator pomiędzy dworem a rokoszanami), 1610 zwycięstwo nad Moskwą pod Kłuszynem (za jego sprawą elekcja Władysława na cara; zamierzał zrealizować unię Polski z Moskwą), 1620 wyprawił się do Mołdawii, zginął pod Cecorą; światły umysł, miłośnik nauk, nap.: „Pobudka do cnoty", „Początek i progres wojny moskiewskiej".

Żółkowski, 1) Alojzy, pol. aktor i pisarz-humorysta (1777—1822), słynne role komiczne na scenie warszawskiej, zbiory utworów humoryst. „Momus" i „Potpourri", b. liczne sztuki teatr., opera „Szarlatan"; 2) Alojzy (syn), aktor pol. (1814—89), role charakteryst. i bohaterskie.

Żółtaczka (icterus), przepojenie ustroju składnikami żółci, wskutek procesów utrudniających odpływ żółci lub zapalnych zmian w wątrobie: skóra, błony śluzowe żółte, kał szary, mocz zawiera barwniki żółciowe; objawy samozatrucia.

Żółta febra, choroba zakaźna w krajach tropikalnych; zarazek roznoszony przez komara. Przebieg: dreszcze, gorączka, bóle, po opadnięciu gorączki — wymioty krwawe, żółtaczka.

Żółta plamka, miejsce najdokładniejszego widzenia na siatkówce oka. W tym miejscu siatkówki ilość pręcików maleje, a czopków się zwiększa. Por. Oko.

Żółta Rzeka, ob. Hoang ho.

Żółta Turnia, szczyt w Tatrach Wys., 2083 m.

Żółte ciałko, tkanka tworząca się w jajniku, po pęknięciu pęcherzyka Graafa. Wydziela hormony kierujące przebiegiem menstruacji. Znika, gdy jajo nie zostało zapłodnione, w przeciwnym wypadku pozostaje aż do porodu i dłużej.

Żółte Morze, chiń. Huang-haj, odnoga Oc. Spokojnego, między Chinami i Koreą, żółta barwa od napływów rzeki Hoang-ho.

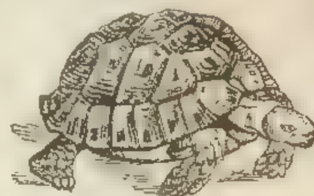
Żółte Wody, l. dopł. Małego Ingułu (dorzecze Dniepru), na Ukrainie, 37 km; 16 V 1648 klęska Polaków w bitwie z Chmielnickim.

Żółtko jaja, materiał odżywczy dla zarodka.

Żółtlica, rośl. roczna z rodziny złożonych; chwast ogrodowy i polny.

Żółtowski Adam, filozof pol., * 1881; prace: „O podstawach filozofii Hegla", „Filozofia Kanta" i in.

Żółw, ob. Żółwie.

Żółw

Żółwie, rząd gadów, zwierzęta o ciele krępym, pokrytym pancerzem kostnym brzuszno - grzbietnym, w który mogą też wciągać głowę, nogi i ogon. Żywią się pokarmem roślinnym lub zwierzęcym, znoszą jaja, które zakopują w ziemi. Żyją przeważnie w strefach cieplejszych. Rudelnik zielony, przywożony do Europy z Jamajki i Indii, mięso jadalne; rudelnik żółwiniak, żyje w M. Karaibskim, poławiany dla szyldkretu. Do ż. słodkowodnych należy ustak zgryźliwy, w rzekach Amer. Płn. i Meksyku; mięso jadalne; do lądowych — ż. błotny, w płd. wsch. Europie, w bagnach, stawach, w nocy

wychodzi na ląd, żywi się pokarmem zwierzęcym; ż. grecki, płd. Europa, żywi się pokarmem roślinnym.

Żółwie Wyspy, ob. Galapagos

Żóraw, 1) ptak, ob. Żórawie; 2) (Grus) gwiazdozbiór nieba płd.; 3) maszyna, ob. Windy i żórawie; 4) ż. studzienny, prymitywne urządzenie do czerpania wody z płytkich studzien: dźwignia 2-ramienna; na jednym jej końcu wiadro, na drugim kamień.

Żóraw szary

Żórawie, rodzina ptaków błotnych, ok. 20 gat., żyją w wilgotn. lasach Europy, Azji i Ameryki Płn., roślino- i owadożerne. Latają tzw. kluczem. Ż. szary, żyje od Syberii do Europy środkowej, wędruje do Indii i Afryki płn., żyje towarzysko. Ż. biały, w Azji wsch. Ż. slepowy, w Europie płd. i Azji.

Żórawina, krzewinka o listkach zimotrwałych, z rodziny wrzosowatych, owocem czerwona jagoda; torfowiska wysokie.

Żórawno, ob. Żurawno.

Żuawi, francuskie pułki piechoty kolonialnej złożone z Francuzów lecz noszące ubiór wzorowany na wschodnim. Na ich wzór ż. polscy w powstaniu 1863 r.

Żubr

Żubry, ssaki przeżuwające z rzędu parzystokopytnych, pokryte długim włosem, z grzywą na karku; dawniej częste w Europie środk., obecnie na wymarciu, chronione w rezerwacie Puszczy Białowieskiej i w parku w Pszczynie na Górnym Śląsku.

Żuchwa, szczęka dolna, ruchoma, wygięta w kształcie łuku. Wykonuje czynności gryzienia i żucia. Ob. Szczęki.

Żucie, rozdrabnianie pokarmów przy pomocy zębów.

Żuk, ob. Żukowate; ż. skarabeusz, ob. Skarabeusz.

Żukowate, owady stanowiące rodz. chrząszczy poczwarki w ziemi, rozwój trwa do 3 lat; żuk gnojak ciemno granatowy, na odchodach zwierz. domowych; żuk trójrożec, z 3 rogami na tułowiu.

Żukowski Stanisław, malarz pol., * 1873; krajobrazy, obrazy rodzajowe.

Żukowskij Wasilij, poeta rosyj. (1783—1852), sentymentalny preromantyk, cenione ballady „Ludmiła" i in., artyzmem formy wpłynął na rozwój poezji rosyjskiej.

Żuliński, 1) Roman, matematyk pol., * 1837, współpracownik Traugutta w powstaniu styczniowym, powieszony 5 VIII 1864; 2) Józef, pol. działacz społ. i pedagog (1841—1908), zasłużony ok. organizowania kolonij wakacyjnych dla młodzieży.

Żuławski, 1) Jerzy, poeta pol. (1874—1915), o poważnym pogłębieniu filozoficznym, z utworów, oprócz poezyj, ważniejsze dramaty: „Eros i Psyche", „Ijola", „Dyktator", „Koniec Mesjasza", powieść fantastyczna: „Na srebrnym globie", współczesna: „Laus Feminae"; 2) Zygmunt, socjalista pol., * 1880, na terenie b. Galicji organizator związków zawod. i Kas Chorych.

Żuławy, obszary napływowe przy ujściach rzek, n. p. w delcie Wisły.

Żupa, u Słowian płd. okręg administracyjny; ż. solna, ob. Żupy solne.

Żupan, 1) u Słowian płd. naczelnik żupy (ob.), na Węgrzech naczelnik komitatu; stąd w dawnej Polsce: możny, dygnitarz; 2) dawny strój pol., długa suknia męska, z wąskimi rękawami.

Żupy solne, nazwa kopalni i warzelni soli w dawnej Polsce; żupnik, dzierżawca lub administrator żup.

Żur, polewka z ukwaszonej mąki żytniej lub owsianej.

Żurakowska Zofia, pisarka pol., † 1931, wysoko cenione powieści dla młodzieży: „Pożegnanie domu" i in.

Żurawno (Żórawno), m. w pow. Żydaczów (woj. stanisław.), nad Dniestrem, 4.000 mieszk.

Żurnalistyka, fr., dziennikarstwo.

Żuromin, m. w pow. Sierpc (woj. warsz.), nad Przylepnicą, 4.000 mieszk.

Żużel, 1) niepalna pozostałość po spaleniu koksu; 2) produkt odpadkowy przy procesach hutniczych, powstający przez połączenie zanieczyszczeń rudy z tzw. topnikami. Ż. otrzymywany przy wyrobie stali ze surowca żelaznego zawierającego dużo fosforu, ma zastosowanie jako cenny nawóz fosforowy pod nazwą mączki Thomasa, tomasyny.

Żużle Thomasa, ob. Żużel.

Żwacz, 1) pierwszy odcinek żołądka zwierząt przeżuwających; 2) mięsień twarzy, poruszający szczękę dolną.

Żwir, luźne odłamki skalne, piasek gruboziarnisty.

Żwirko Franciszek, lotnik pol. (1895—1932), organizator i instruktor, odniósł szereg sukcesów lotniczych wspólnie z konstruktorem inż. St. Wigurą, razem odnieśli zwycięstwo w „challenge'u" europejskim 1932; wkrótce potem zginęli w czasie lotu do Pragi.

Żychlin, m. w pow. Kutno (woj. warsz.), 8.000 mieszkańców.

Życia drzewo, ob. Móżdżek oraz tabl. Mózg, Oko, Ucho.

Życia węzeł (franc. noeud vital), nazwa, którą określa się kilkumilimetrowe miejsce w rdzeniu przedłużonym, w którym znajduje się ośrodek oddychania.

Życica, rajgras angielski, trawa, chętnie spasana przez bydło, rośnie nisko, darniowo.

Życie, całokształt objawów właściwych tylko organizmom: procesy przemiany materii (wydzielanie, trawienie), przemiany postaci (wzrost, rozwój, rozmnażanie) i przemiany energii (ruch, wytwarzanie ciepła); ogółem procesów życiowych zajmuje się fizjologia.

„Życie“, tytuł dwóch ważnych pol. czasopism literackich: 1) tzw. warszawskie od 1887 pod red. Miriama-Przesmyckiego, nowe prądy zachodnie, zwłaszcza francuskie; 2) tzw. krakowskie, bojowy organ Młodej Polski, zał. 1897 przez Ludwika Szczepańskiego, od 1898 pod red. Artura Górskiego, od 1900 Stanisława Przybyszewskiego, przy współpracy artystyczno-graficznej Stanisława Wyspiańskiego.

Życiorys, ob. Biografia.

Życiowa siła, ob. Witalizm.

Żydaczów, m. pow. w woj. stanisł., przy ujściu Stryja do Dniestru, 4500 mieszkańców.

Żydowska gmina wyznaniowa obejmuje Żydów mieszkających w gminie politycznej. — Kompetencje: organizowanie i utrzymywanie rabinatu, synagóg, cmentarzy itp.

Żydowska religia (izraelicka r.), r. oparta na wierze w jedynego Boga (monoteizm). Zasady ż. r. wyłożone głównie w Pięcioksiągu Mojżesza (Torze), któremu w myśl wierzeń żyd. miał się objawić Bóg (Jahwe), na górze Synaj (10 przykazań). Poza tym tradycja ustna (religijno-prawne zasady podobno jeszcze z czasów Mojżesza), spisana w Talmudzie („nauka ustna“) w 5 pierwszych wiekach po Chr. przez rabinów, później przez filozofów (wśród nich Mojżesz Majmonides, kodyfikator Talmudu). Charakter mistyczny nadali nauce ż. kabaliści (ob. Kabała) i chasydzi (ob. Chasydyzm).

Żyd wieczny tułacz, ob. Ahaswer.

Żydzi (hebr. Jehudim), ogólna nazwa Izraelitów (ob.) po powrocie z niewoli babilońskiej. Po upadku państwa babil. powrót Ż. do Palestyny z pozwolenia Cyrusa ok. 536, zwierzchnictwo Persów, 521—516 odbudowa świątyni, odrodzenie religijne; 331 zdobycie Palestyny przez Aleksandra W., od 301 pod zwierzchnictwem egips., od 174 pod syryjskim. Zwycięskie powstanie przeciw Syrii pod wodzą Judy Makabeusza 165 i wywalczenie niepodległości, którą uznali królowie syryjscy. 63 przed Chr. zdobycie Palestyny przez Pompejusza, zależność od Rzymu. 66 po Chr. powstanie przeciw Rzymianom, wyprawa Wespazjana, zburzenie Jerozolimy przez Tytusa (70 po Chr.). Odtąd koniec państwa żyd., a Ż. emigrują do wszystkich krajów imperium rzym., gdzie mogą się swobodnie rozwijać. Powstanie Bar Kochby 132 próbą odzyskania niepodległości, stłumioną krwawo przez Jul. Severusa (135 po Chr.). 313 edykt medioláński daje równouprawnienie wszystkim poddanym rzymskim. Wśród Ż. w diasporze (rozsypce) rozróżnia się dwie grupy: 1) Sefardim (Spaniole), którzy przybyli z Palestyny przez Afrykę płn., osiedlili się na Półw. Pirenejskim, skąd rozeszli się po Europie, 2) Aszkenazim, którzy zajęli głównie Europę wsch. i środkową (w Rosji otrzymali dużą przymieszkę krwi obcej, ob. Chazarowie). — W średniowieczu okres rozkwitu w Hiszpanii pod panow. Arabów, następnie prześladowania przez inkwizycję i wygnanie. Wypędzeni z krajów Europy zach. chronią się na wschód, przede wszystkim do Polski. Zepchnięci do ghett, uzyskują dopiero równouprawnienie z początk. XIX w. we wszystkich prawie państwach europ. (Rewolucja francuska ogłasza równouprawnienie Ż. 1791, Napoleon I nadaje im samorząd). Z pocz. XX w. masowa emigracja do Ameryki Płn. Po wojnie światowej silny ruch narodowy (ob. Syjonizm) i emigracja do Palestyny. Od 1933 (rządy narod. socjalistyczne) prześladowania i ustawy wyjątkowe przeciw Ż. w Niemczech. — W Polsce osiedlali się Ż. od najdawniejszych czasów, na stałe — od XII w.; prawa ich określone po raz pierwszy 1264 przez Henryka Pobożnego (dla Wielkopolski), 1334, 64 i 67 przez Kazimierza W. dla całej Polski i Rusi Czerwonej. — Ogólna liczba Ż. na świecie ok. 16 milionów, z tego ok. 11 mil. w Europie (w Polsce ok. 3,5 mil.), 4,5 mil. w Ameryce, ok. 400.000 w Palestynie, 360 000 w Afryce.

Żygliński Franciszek, polski malarz i poeta (1816—49); portrety, sceny rodzajowe; wyd. „Dumki i fantazje“ i in.

Żylaki (phlebectasis), rozszerzone żyły, najczęściej na podudziach; przychodzi w nich łatwo do skrzepów i zapalenia żył. Leczenie: opaski elastyczne lub operacja.

Żyła, 1) ob. Żyły; 2) w geologii wypełnienie szczeliny skalnej, często kruszcem.

Żyły, przewody doprowadzające krew do serca, rury o wiotkich ścianach, mało elastycznych, biorące początek w naczyniach włoskowatych. Krew płynie w ż. wolniej niż w tętnicach i nie uderzeniami, odpowiadającymi skurczom serca, lecz strumieniem ciągłym. Na ścianie wewnętrznej są zastawki (wypuklenie śródbłonka), zapobiegające cofaniu się krwi. — Rozszerzenie żył, ob. Żylaki. Zapalenie ż., choroba bolesna, skóra miejscowo zaczerwieniona.

Żyrafy, ssaki przeżuwające o b. długiej szyi i wysokich nogach przednich, na głowie małe rogi powleczone skórą. Ż. żyją gromadnie na stepach afrykańskich, żywią się liśćmi, pomagając sobie w zrywaniu długim językiem.

Żyrafa

Żyrandol, wł., wieloramienny świecznik wiszący (pająk).

Żyrardów, m. w pow. Błonie (woj. warsz.), nad Pisią (do Bzury), 28.000 mieszkańców; przemysł włókienniczy, maszynowy i metalowy.

Żyro, wł., 1) w prawie wekslowym to samo, co indos (ob. Weksel); 2) interes bankowy: pośredniczenie w wpłatach i wypłatach, przez przeniesienie z konta dłużnika na konto wierzyciela (obrót bezgotówkowy).

Żyrondyści (Żyronda), w czasie wielkiej rewolucji franc. stronnictwo umiarkowanych republikanów (jego wybitni przedstawiciele pochodzili z depart. Gironde). Obaleni później przez stronnictwo Górali, a przeważna część skazana przez Trybunał Rewolucyjny i stracona 30 X 1793.

Żyrzyn, w. w pow. Puławy (woj. lubels.), 600 mieszk.; 8 VIII 1863 zwycięstwo powstańców polskich nad Rosjanami.

Żyto, rodzaj traw zbożowych, rośliny roczne, wiele odmian uprawnych, obok ryżu najbardziej rozpowszechniony surowiec mączny, rośnie aż po 69° szerok. płn. (Norwegia, Syberia). Wymagania glebne i nawozowe skromne. Służy też do wyrobu alkoholu, słoma ma wielostronne zastosowanie w gospodarstwie, przemyśle i budownictwie. Por. tabl. Zboże.

Żytomierz, stol. okr. wołyńsk. na Ukrainie, przy ujściu Kamionki do Teterowa, 76.000 mieszkańców, w XIV—XVIII w. jedno z najważn miast na płd. Rusi.

Żywa siła, dawna nazwa energii kinetycznej (ob.).

Żywe srebro, w średniowieczu nazwa rtęci (ob).

Żywice, produkty roślinne wyciekające po nacięciu niektórych drzew tropikalnych i europejs. drzew szpilkowych. Składają się z olejków eterycznych i z rozpuszczonych w nich żywicznych ciał stałych. Poddane destylacji dostarczają olejków eterycznych i żywicy, która jest pozostałością nielotną. Mają zastosow. do wyrobu mydeł żywicznych, lakierów, pokostów. — Ż. miękkie (tzw. balsamy), jak balsam peruwiański i in., używ. w medycynie i kosmetyce.

Żywiec, m. pow. w woj. krak., nad Sołą, 6500 mieszk.: zamek z XV w.; browar, przemysł włókienniczy; letnisko.

Żywokost, zioło trwałe z rodziny szorstkolistnych; u nas liczne gatunki. Łąki, rowy.

Żywopłot, szereg żywych roślin, służący w ogrodzie jako ogrodzenie lub szpaler ozdobny.

Żyworództwo (viviparitas), sposób rozrodu u zwierząt polegający na tym, że młode rodzi się zdolne do życia, gdyż cały rozwój embrionalny odbywa się w organizmie macierzystym; występuje głównie u ssaków.

Żywoty świętych, zabytki średniowiecznego piśmiennictwa łacińskiego w Polsce. Do najdawniejszych należą żywoty: św. Wojciecha (z końca X lub pocz. XI w.), św. Stanisława (mniejszy z pocz. XIII w., większy z poł. XIII w.), św. Jadwigi (z końca XIII w.), św. Salomei, św. Kingi i św. Jacka (z końca XIII i z pocz. XIV w.).

Żyznowski Jan, polski malarz i powieściopisarz (1889—1924), „Krwawy strzęp" (wspomnienia bajończyka), „Kamienie ugorne", „Z podglebia".

Żyżka (Žižka) Jan z Trocnowa, wódz husycki (ok. 1370—1424), uczestnik bitwy pod Grunwaldem (po stronie pol.), na czele zorganizowanej przez siebie armii (taboryci) walczył zwycięsko z Zygmuntem Luksemburskim, zwolennik kandydatury Witolda na tron czeski; twórca taborowego systemu walki.

Żyżma, rz. w pow. Lida, 91 km dł

